

C. TEKREL

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS TEZİ

2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)**

CİLT I

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)
CİLT I**

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

**Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı**

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI (Kırklareli Üniversitesi)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu

Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı

Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTICLES IN VARLIK JOURNAL (TURKİSH TRANSLATION AND EVALUATION)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* ve *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi ve Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xiv
GİRİŞ	1
A. Tezin Amacı.....	1
B. Tezin Yöntemi.....	1
C. Tezin Kapsamı	2
D. İran	2
E. İran Türkleri	4
E.1. Güney Azerbaycan Türkleri	7
E.2. Kaşkay Türkleri	8
E.3. Horasan Türkleri	8
E.4. Türkmenler	9
E.5. Kazak Türkleri	9
E.6. Halaç Türkleri	10
E.7. Hamse Türkleri	10
E.8. Sungur Türkleri.....	11
E.9. Kaçar Türkleri.....	11
E. 10. Huzistan Türkleri	11

E.11. İsfahan Türkleri	11
E.12. Kirman Türkleri	11
F. Varlık Dergisi	11
F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında	11
F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler	18
G. Hamid Nutki	22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ	27
1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi	27
1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi	28
1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi	29
1.1.3. Ana Dilinde Eğitim	29
1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci	32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ	37
2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine	37
2.2. Alfabe Üzerine	44
2.3. Yazım Kuralları Üzerine	53
2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine	68
2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine	80
2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine	83
SONUÇ	85
KAYNAKLAR	90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....646-1193

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
AZ	: Azerbaycan Türkçesi
C	: cilt
çev.	: çeviren
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
FAO	: United Nations Food and Agricultural Organization
Fr.	: Fransızca
km.	: kilometre
km²	: kilometrekare
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
RCD	: Regional Cooperation and Development
S	: sayı
ss.	: sayfa sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkiye Türkçesi
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNISEF	: Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

TABLolar

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo.....	44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo.....	73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı.....67

GİRİŞ

A. Tezin Amacı

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada 1979 yılında İran’da çıkarılmaya başlanan ve 2013 yılına kadar İran’da, 2015 yılında ise Türkiye’de çıkarılmış olan “Varlık Dergisi’nde Hamid Nutki’ye ait Türkçe yazılar incelenmiştir. Varlık Dergisi, İran coğrafyasında yüzyıllardır varlık gösteren Türklerin dil, kültür ve edebiyatına ait pek çok kaynağı bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle de yıllarca baskı altında tutulan ve İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Türklerin tarihini, edebiyatını, gelenek ve göreneklerini en iyi şekilde koruyup yaşatabilmesi için atılması gereken ilk adım Türk dilinin korunmasıdır. Bu amaçla dergide, dilin önemini ve gerekliliğini anlatan, Türk dilinin gramer özelliklerini açıklayan pek çok makale kaleme alınmıştır.

Türk kimliğinin korunması için Türk dilinin gelişmesini amaç edinen Varlık Dergisi yazarları için önemli bir diğer husus da alfabe meselesidir. Türkçede var olan sesleri karşılamakta yetersiz kalan Arap alfabesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda tezimizin amacı:

1. İran’da yaşayan Türkler için “Türk kimliği” nin ne anlama geldiğini tespit etmek.
2. Hamid Nutki’nin Varlık dergisindeki Türkçe yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek.
3. Varlık dergisinde toplanmış yazarların milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak.
4. Pehlevi rejiminin ve ardından kurulan yeni İran İslam Cumhuriyeti’nin Türk kimliğine ve Türkçeye uyguladığı baskı politikasının Hamid Nutki’nin yazıları üzerindeki etkisini tespit etmek.
5. Türk dilinin gelişimi için yapılan alfabe çalışmalarını tespit etmektir.

B. Tezin Yöntemi

Varlık dergisi 1979 yılından bu yana çıkarılmaktadır. Hamid Nutki’nin Varlık dergisinde yer alan yazılarının bulunduğu sayılar elimizde mevcuttur.

İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihi, siyasi ve coğrafi hayat), Varlık dergisi ve Hamid Nutki ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Varlık dergisinde mevcut yazılar toplanmış ve bu yazıların arasından Türk dili ve dilbilgisi konulu makaleler ayrılmıştır. Dil merkezli yazılar kendi aralarında içerik ve yazar bakımından tasniflendirilmiştir. Çalışmanın süresi göz önünde bulundurularak diğer yazarlara ait yazılar arasından Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları seçilmiştir. Bu yazılar önce Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından yazılarda ele alınan alfabe, ses özellikleri, yazım kuralları, milli kimlik gibi öne çıkan konular dikkate alınarak yazıların değerlendirilmesi yapılmıştır.

C. Tezin Kapsamı

Tezimiz 1358-1375 (1979-1997) yılları arasında çıkmış Varlık dergisi sayılarında yer alan Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazıları içermektedir. Dergide Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar üzerinden İran'da yaşayan Türklerin sosyal ve siyasal hayatlarına, Türk dili, kimlik ve alfabe sorunlarına değinilmiştir.

D. İran

Türkiye'den sonra en yoğun Türk nüfusunu barındıran İran, Avrupa ve Asya kıtalarının merkezinde yer almaktadır (Alp, 2015: 4). Stratejik açıdan oldukça önemli bir konuma sahip olan ülke, Anadolu ile Hindistan; Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır (Karadeniz, 2012: 17). İran; Azerbaycan, Türkiye, Irak, Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Ermenistan ile komşu bir ülkedir. İran yüz ölçümü olarak dünyanın 17. büyük ülkesi konumundadır. Toplam yüz ölçümü 1.648.195 km² olan ülkenin Azerbaycan sınırı 767 km, Türkiye sınırı 486 km, Türkmenistan sınırı 1,206 km, Afganistan sınırı 945 km, Pakistan sınırı 978 km, Ermenistan sınırı ise 40 km uzunluğundadır. Petrol ve doğalgaz gibi önemli yeraltı kaynaklarına sahip olan İran oldukça dağlık bir ülkedir. Nüfusun yoğun olduğu Batı bölgesi ile Zagros ve Elburz sıradağları ülkenin en dağlık alanlarını oluşturmaktadır. Bu bölge yaz aylarında yaylak olarak kullanılırken daha alçak ve sıcak alanlar ise kış aylarında kışlak olarak kullanılmaktadır. Şehir ve köylerin büyük bir bölümü bu yaylak ve kışlak

alanların ortasında, dağ eteklerinin kenarında kurulmuştur (Albayrak, 2013: 26-27). Ülke her ne kadar yüksekliği 5000 metreyi bulan sıradağlar ile çevrili olsa da kuzeyden güneydeki Basra Körfezi'ne doğru gidildikçe yükseklik azalmaktadır. İran, engebeli ve dağlık bir bölge olmasının yanı sıra çöllerle kaplı düzlük alanlara da sahiptir. Bu alanlar İran topraklarının %23'ünü kaplamaktadır. Bunun dışında ülkenin %55'i çayır-otlak, %14'ü ekilebilir tarıma elverişli arazi ve %8'i de ormanlık alanlardan oluşmaktadır (İşbitiren, 2017: 7). Ülkenin kuzeyinde yer alan Tahran ile Hazar'ın kıyı kesimlerinde tarım yapılabilmektedir. Hazar Denizi kıyıları bol yağış alırken İran'ın diğer kesimlerinde kurak iklim görülmektedir. Karasal iklimin görüldüğü batı ve kuzey bölgelerde kışlar uzun, soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir (Eroğlu, 2016: 21). Çöl ikliminin yaşandığı güney bölgelerde yazlar fazlasıyla sıcak geçmekle birlikte gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkları yüksektir. Akdeniz ikliminin görüldüğü alanlar ise maki bitki örtüsü ve bodur ormanlarla kaplıdır (Karadeniz, 2012: 20-21).

İran yaylası ülke topraklarının %90'ını oluşturmaktadır. Dünyanın en önemli çöllerinden Deşt-i Kebir ve Deşt-i Lût çukurları burada bulunmaktadır. Bölgede bulunan çukurlarda aşırı tuzlu göller bulunur, bu göllerin en büyüğü Urmiye gölüdür. İran akarsularının %67'si kapalı havzalardan oluşur (Albayrak, 2013: 27). Bunların dışında kalan Aras, Sefidrud, Çalus, Heraz, Gorgan, Kızılözen ve Atrek akarsuları Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Hazar Denizi, kıyılarında tarıma elverişli toprakları barındırmasının yanı sıra balıkçılık açısından da oldukça önemlidir. Ayrıca Küçük Zap ve Diyale, Dicle Nehri'ne; Karun, Cerahi, Kerhe, Minab, Şur nehirleri Basra Körfezi'ne dökülmektedir (Bozgeyik, 2016: 21; Kafkasyalı, 2011: 54). İran, Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı üzerinden petrol taşımacılığı yapmaktadır (Alp, 2015: 4). Ekonomi daha çok petrol ve doğalgaz ihracatı ile son yıllarda özel sektör üzerinden gelişim sağlamaktadır (İşbitiren, 2017: 8). Ayrıca büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği alanında da önemli bir konuma sahiptir (Karadeniz, 2012: 23).

İran'da 1950'li yıllardan itibaren hızlı bir nüfus artışı yaşanmaya başlamıştır¹. Günümüzde İran'ın nüfusu 81,6 milyondur (Dış İşleri Bakanlığı, Erişim Tarihi: 18.4.2019: <http://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa>). İran pek çok etnik kökeni barındıran heterojen bir yapıya sahiptir. Ülkede 24 farklı din ve dile sahip grup ile 11 farklı etnik köken bulunmaktadır. Bu etnik yapılar ülkenin belirli bölgelerinde, özellikle de sınır ülkelerde yaşayan soydaşlarına yakın olan bölgelerde yoğunlaşmıştır (Yenisey, 2008: 12). Farslar, ülkenin merkezinde ve güneyinde toplanırken, Azerbaycan Türkleri kuzey ve kuzeybatıda, Türkmenler kuzeydoğuda, Araplar batıda, Beluciler ise güneydoğuda yoğunlaşmıştır. Nüfusun yarısını Farslar, diğer yarısını ise nüfus oranı %24 ila %35 arasında olduğu tahmin edilen Azerbaycan Türkleri ile diğer gruplar oluşturmaktadır (Taş, 2016: 94-95). 2016'da yapılan nüfus sayımında edinilen bilgilere göre nüfusun %74'ü (59,1 milyon) şehirlerde ve %25,9'u (20,7 milyon) kırsalda yaşarken, %0,1'i göçebedir. İran nüfusunun %99,6'sı Müslüman, %0,3'ü de diğer dinlere mensuptur (İran İstatistik Kurumu, 2016: 21). Müslüman nüfusun büyük bir bölümü Şîlik mezhebine bağlı olmakla birlikte ülkede Sünnî, Hıristiyan, Yahudi, Bahaî, Sâbiî, Hindu, Yezidî, Zerdüşt gibi dinlere de inanılmaktadır (Albayrak, 2013: 31).

İran topraklarında yüzyıllar boyu farklı siyasi ve kültürel değişimler yaşanmıştır. İran'da yaşayan etnik gruplar içerisinde yer alan Türk topluluklarının çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Bunun dışında Horasan, Kazak, Türkmen, Halaç gibi Türk grupları da bölgede yaşamaktadır.

E. İran Türkleri

İran'da Türkler, Farslardan sonra gelen ikinci etkin nüfus olarak görülmektedir. Bugüne kadar Türk nüfusu hakkında kesin bir rakam verilmese de “yaklaşık 30 milyon”, “toplam nüfusun %40'ı” ve “nüfusun üçte biri” şeklinde oranlar verilmektedir. 2011 yılında Türkiye ziyaretinde bulunan İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî, İran'ın %40'ının Türkçe konuştuğunu söyleyerek İran'da 30 milyon Türk'ün yaşadığına işaret etmiştir

¹ 20. yy.ın başlarında ülkede toplam nüfus 12 milyondan daha azken, bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde 69 milyona ulaşmıştır (Abrahamian, 2008: 2-3).

(Gökdağ ve Doğan, 2016: 11). Öte yandan 2017 yılında Babek Şahit, İran'ın idari bölgelerini temel alan çalışmasında toplam nüfus içerisindeki Türk nüfusunun yüzdelerini vermiştir. Bu eyaletlerde yaşayan toplam nüfus ile elde edilmiş olan yüzdeler hesaplandığında yaklaşık 18 milyonluk bir Türk nüfusu ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler kesin olmamakla birlikte, nüfus verilerinin elde edilmiş biçimiyle de ilgili belirsizlikler bulunmaktadır (Şahit 2017; Atıcı, 2018: 5). Türk nüfusunun bu kadar yoğun olması şaşılacak bir durum değildir. Nitekim bilimsel araştırmalar ışığında Türk topluluklarının MÖ 3000'li yıllardan itibaren İran coğrafyasında² devletler kurup yönettiği düşünülmektedir (Gökdağ ve Doğan, 2016: 11). Ancak bu tarihsel bilgiyi kanıtlayacak bir delil henüz bulunamamıştır.

Bölgeye köklü olarak ilk yerleşimler 8. yy.dan itibaren başlamıştır. Samanoğulları ve Gaznelilerin 10. yy.da, Selçukluların ise 11. yy.da yaptığı akınlarla İran coğrafyası tamamen Türk etkisi altında kalmıştır. Türk göçlerinin en yoğun yaşandığı dönem 11. yy.dır. Selçuklu devletinin (1030) kurulmasıyla Türkler Maveraünnehir'den Akdeniz kıyılarına kadar yayılmıştır. Türklerin büyük bir bölümü Azerbaycan topraklarını yurt edinmiştir. Türkleşme Kuzey Azerbaycan topraklarında daha hızlı gerçekleşirken Güney Azerbaycan topraklarında daha yavaş ilerlemiştir. Moğolların gelmesiyle bu bölge tamamen Türkleşmiştir (Sümer, 1995: 429-431).

Prof. Dr. Cevat Heyet'in bildirdiğine göre Selçukluların İran topraklarında başlattığı Türkleşme süreci, İlhanlılar döneminde tamamlanmıştır. Bu dönemde Moğollarla birlikte 2 milyon Türk'ün bölgeye göç ettiği düşünülmektedir (Heyet, 2004: 11). Hülagü Han İran'a gelirken "her ulusun mevcut ordusunun beşte birini" de yanına almış ve Türk – Moğol karışık bir ordu hazırlamıştır. Türklerin sayıca ve kültürel açıdan

² Herodot'un verdiği bilgilere göre MÖ 6-7. yy.larda Türkler doğudan batıya göç ederek buradaki Sakalar ile karışmış ve onların hâkim zümresini oluşturmuştur. Bu Türklerin Anadolu, Azerbaycan ve İran coğrafyasında kaydedilen ilk göç dalgasıdır. Daha sonra Bulgar Türklerinin Güney Kafkasya üzerinden Kars'a yaptığı göçler kaydedilmiştir. Bunları Hazar, Barsul, Ağaçeri ve Saragurların Kafkasya üzerinden yaptıkları göçler takip etmiştir (Bicbabaevi, 2012: 32).

Moğollardan üstün olması, Moğolların Türkleşmesine olanak sağlamıştır (Sarıkaya 1998: 14).

14. yy.a kadar Anadolu topraklarına yapılan göçler bu yüzyıldan itibaren batıdan doğuya doğru gerçekleşmeye başlamıştır. Özellikle Celâyirli, Çobanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi gibi Türk devletlerinin İran coğrafyasında hâkimiyet kurmasında bu göç hareketleri oldukça önemlidir. Bu göçler İran topraklarında Türk varlığını kuvvetlendirirken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Türk nüfusunun zayıflamasına sebep olmuştur. Avrupalı bir seyyahın 17. yy.da verdiği bilgiye göre Türkçe bütün batı İran'da hâkim dil konumuna yükselmiştir (Sümer, 1962: 217; 1995: 446).

Safevi devletinin gücünü yitirip yıkılmasının ardından, bölgenin yönetimi Afşar Türklerinin hâkimiyetine geçmiştir. Ancak Afşarların hâkimiyeti de uzun soluklu olmamıştır. İran topraklarında Türk yönetiminin son dalgasını Kaçar hanedanlığı oluşturmaktadır. Afşar yönetimi gücünü yitirdikten sonra Kaçarlar bölgede ortaya çıkan hanlıkları bastırıp ülkeyi tamamen ele geçirmiştir (Sümer, 1992: 155-156). Ancak İran'ın stratejik konumundan yararlanmak isteyen İngiltere ve Rusya'nın baskıları Kaçar yönetiminin zayıflamasına neden olmuştur. Ruslarla 1813 yılında Karabağ, Erivan ve Nahçıvan topraklarının kaybedildiği Gülistan, 1828 yılında ise Azerbaycan topraklarının Kuzey ve Güney olarak ikiye bölündüğü Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren Aras nehri sınır kabul edilmiş, Aras'ın kuzeyi Rusya'ya bırakılmıştır (Karadeniz, 2012: 285, 292).

On asırdır İran topraklarında süregelen Türk hâkimiyeti 1925 yılında Kaçar Hanedanlığının yıkılması ile sona ermiştir. Bu tarihten itibaren yönetimde söz sahibi etnik unsur Farslar olmuş ve eski Pers ve Sasani kültürünü canlandırmayı hedefleyen yeni bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır (Erdoğan, 2008: 57-58). Ülkede yaşayan ve Fars olmayan etnik gruplar ağır baskılar altında kalmış, zoraki bir asimilasyona uğramışlardır. Pehlevi rejiminin baskı politikası sonucunda halk direniş göstermiş ve sonunda 1979 yılında İran İslam devrimi yaşanmıştır. Devrim sonucunda Pehlevi rejimine son verilmiş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

Günümüzde varlığını sürdürmeye devam eden ve önemli bir nüfusa sahip olan Türkler ülkenin daha çok kuzeybatı bölgelerinde³ yoğunlaşmıştır. Türk nüfusunun en çok olduğu şehir ise ülkenin başkenti Tahran'dır (Kafkasyalı, 2011: 73). Türklerin büyük bir çoğunluğu ülkenin resmî 12 imamlı Şii mezhebine bağlıdır. Yine de Türkler arasında Sünniler de mevcuttur. Sünnilik daha çok Türkmenler arasında yaygındır (Albayrak, 2013: 31).

E.1. Güney Azerbaycan Türkleri

Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin başında Güney Azerbaycan bölgesi gelmektedir. Bu bölgede Türkler başta Tebriz olmak üzere, Erdebil, Hoy, Hemedan, Malayer, Sultaniye, Kazvin, Komican, Nihavend, Serab, Kum, Goşaçay, Nağabey, Selmûs-makü, Meraga, Urmiye, Merend, Culfa, Astara, Halhal, Soğukbulak, Tefris, Bicar, Senenced, Hürremdere gibi yerleşim alanlarında yaşamaktadır (Eker, 2008: 187; Taş, 2016: 130). Güney Azerbaycan Türkleri ülkede en kalabalık Türk grubunu oluşturmaktadır.

Bir dönem yönetimi ele alan Afşarlar⁴ İran'ın geniş bir alanında dağınık olarak yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 85)

Karapapak Türkleri İran'ın Sulduz bölgesinde ve Azerbaycan sınırında yoğun olarak yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 89; Kemaloğlu 2012: 70). Bayat Türkleri, İran'ın Bayadistan olarak da adlandırılan Hemedan ile Save eyaletleri arasında kalan dağlık bölgede yaşamaktadır. Bu bölgede Bayat Türkleri dışında, Halaç ve Afşar Türkleri de bulunmaktadır (Bulut, 2002: 679, 682).

İran'da hâlâ konargöçer yaşam tarzını sürdüren Türk topluluğu Şahsevenler, adını hanedanları korumak için çeşitli Türk boylarından

³ Azerbaycan veya Güney Azerbaycan olarak da adlandırılan bu bölge Tahran'ın doğusundan başlar, Irak, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan sınırlarına kadar uzanıp Hazar Denizi kıyılarına ulaşır. Yaklaşık 170 bin km² uzunluğunda olan bu alanda Türk nüfusunun dörtte üçü yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 70).

⁴ Genellikle Urmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları, Hamse eyaletinin güney kısmı, dağlık bölgelerde Hemedan ile Kermanşah eyaletleri sınırları, Bocnurd'la Kuçan'ın güney çevresinde Sebzevar ile Nişabur arasındaki saha, Cumeyn'in kuzeyinde ve Kerman'ın güneyindeki bölgelerde (Caferoğlu 1966: 31) yarı göçebe, kısmen de yerleşik durumda hayatlarını sürdürmeye devam ederler (Doğan, 2013: 470)

oluşturulan özel bir Türk birliğinden almıştır. Bu birlik şahılgı korumak için kurulduğundan siyaseten “Şahseven” adı ile tanınmış, zamanla bu isim siyasi bir ad olmaktan çıkarak bir topluluğu temsil etmiştir (Kafkasyalı, 2011: 93). Coğrafi olarak Azerbaycan, İran ve Türkiye’nin kesiştiği bir bölgede hayatını sürdüren Şahsevenler, bugün daha çok Azerbaycan ve Erdebil eyaletlerinde yaşamaktadır (Atlhan ve Rahmani, 2016: 32).

Şahsevenler gibi siyasi bir ad taşıyan Şahayağı Türkleri İran’ın Saral bölgesinin dağlık kesimlerinde yaşamaktadır. Şahayağı Türkleri, Şah’a düşmanlık besleyen bir siyasi oluşum olarak ortaya çıkmış ve bugün sayıları iyice azalmıştır. Ayrıca, Karadağ bölgesinde Karadağlılar; Tahran’ın Veramin ve Kum bölgelerinde Kengerlular; Horasan’ın güneyinde Karayîler; Nişabur bölgesinde Karaçorlular; Hemedan bölgesinde Karagözlüler; yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 93-96).

E.2. Kaşkay Türkleri

İkinci kalabalık Türk grubu ise Kaşkay Türkleridir. Kaşkaylar ülkenin Güneybatısında Merkez olarak da adlandırılan bölgede yaşamaktadır. Yarı göçebe bir hayat tarzını benimseyen Kaşkayların yaşadığı bu bölge “Kaşkayistan” ya da “Vilayet-i Kaşkayi”⁵ olarak da bilinmektedir (Amaleh, 2016: 3-4). Kaşkaylar bugün İran’ın 7 eyaletinde yayılmış durumdadır ve nüfusları yaklaşık beş milyondur (Erenoğlu Ataizi, 2017: 866).

E.3. Horasan Türkleri

Türklerin yoğun olarak yaşadığı üçüncü bölge ise Horasan’dır⁶. Horasan Türklerinin büyük bir bölümü ülkenin kuzeydoğusunda yer alan Kuzey

⁵ Kaşkaylar bugün İran’ın Vilayet-i Kaşkayi olarak adlandırılan bölgede bulunan Şiraz, Firuzabad, İsfahan, Lar, Mervdeşt, Abade, Şehreza (Komşe), Sepidan, Buşehr, Gir, Kazirin vilayetlerinde yaşamaktadır (Erenoğlu Ataizi, 2017: 866).

⁶ Horasan bölgesi doğuda Huttel (Tacikistan’da Kul’ab çevresi), Gur (Orta Afganistan) ve kısmen Sicistan’ı (Sîstan); güneyde Deşt-i Lût ile Kirman ve Rey arasında kalan İran topraklarını; batıda Deşt-i Kebir’in bir bölümü ile Teberistan ve Cürçân’ı; kuzeyde de Türkmenistan’ın bir bölümü ile Hârezm ve Maverâünnehir’i kapsayan alandır (Soofizadeh, 2018: 12).

Horasan ve Razavî Horasan eyaletlerinde⁷ yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 80; Rahimi, 2013: 136). Horasan Türklerinin nüfusu yaklaşık 3 milyondur. Talip Doğan Horasan Türkçesinin Kuzey Horasan ve Razavî Horasan eyaletleri ile Türkmenistan sınırında ve Amu Derya'nın doğusunda 2 milyon kişi tarafından konuşulduğunu bildirmektedir (2017: 42).

E.4. Türkmenler

İran'daki bir diğer kalabalık Türk topluluğu da Türkmenlerdir. "Türkmen Sahra"⁸ olarak adlandırılan bölgede 3 milyona yakın Türkmen yaşamaktadır (Agayeva, 2018). Günümüzde Gülistan Eyaletinin sınırları içerisinde kalan bu bölge İran kaynaklarında Deşt-i Gürgân olarak geçmektedir (Yılmaz, 2006: 204).

E.5. Kazak Türkleri

İran'da yaşayan diğer bir Türk topluluğu da Kazaklardır. Kazaklar, Sovyet Rusya tarafından Kazakistan'ın işgal edilmesiyle İran topraklarına göç etmişlerdir (1927-1932). Kazaklar İran topraklarına geldiklerinde ilk olarak Sallak, Komican ve Mazenderan bölgelerine, daha sonra buralardan Gülistan eyaletine yerleşmişlerdir. Kazakların bir bölümü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan'a geri dönmüştür (Kafkasyalı, 2011: 84).

⁷ Horasan Türlerinin en kalabalık olduğu şehirler Bocnurd, Şirvan, Fârûc, Kuçan, Deregez, Mane ve Semelkan, Kelât, Esferâyen, Bâm-Sefiâbâd, Sebzevar, Hükâmâbâd, Sultanâbâd, Nişabur, Servilâyet, Cuveyn, Cıgatay, Lütîfâbâd, Nikab, Langar ve Meşhed gibi şehirlerdir (Rahimi, 2013: 136).

⁸ Türkmensahra, İran'ın kuzey doğusunda yer almaktadır. Bölgenin uzunluğu batıdan doğuya doğru 400 km.dir. Bölgenin batısında Hazar Denizi bulunmaktadır. Kuzeyde Türkmenistan Cumhuriyeti ile sınır olan bölgenin, doğusunda Bocnurd ve Deregez, güneyinde ise Kuzey Elburz Dağları yer almaktadır. Yükseklik, güneyden doğuya ve doğudan batıya doğru azalmaktadır. Horasan Rezevi bölgesine bağlı Türbet Cam ve çevresinde de 5 bin kadar Türkmen'in yaşadığı bilinmektedir. İran'daki Türkmenlerin toplam sayısının yaklaşık iki milyon olduğu tahmin edilmektedir (Deveci, 2009: 53).

E.6. Halaç Türkleri

İran'da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Halaçlardır. Halaçlar ülkenin merkezinde, Tahran'ın güneybatısında, Kum, Save, Erak şehirleri ile Selefçegan, Aştiyan, Tefriş ve Ferehan şehirlerinin çevresindeki köylerde yoğun olarak yaşamaktadır (Khajeh, 2013: 64; Doğan, 2016: 723). Belal Hatami Khajeh, 2013 yılında hazırladığı yüksek lisans tezinde köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan Halaç Türklerinin nüfusunu 66 bin⁹ olarak vermiştir. Bu rakam sadece Halaç Türkçesi konuşan Halaçları kapsamaktadır. Bugün İran coğrafyasında Halaç Türkçesi konuşmayan Halaçlar da yaşamaktadır (Khajeh, 2013: 73). Ancak Ali Asgar Cemrâsi ile Halaçlar üzerine yapılan bir röportajda Cemrâsi, Halaç nüfusunun yaklaşık 25 bin olduğunu söylemiştir. Cemrâsi de nüfus oranını Halaç Türkçesi konuşurlarına dayanarak vermiştir. Halaç Türkçesi konuşurlarının gün geçtikçe azaldığını belirten Cemrâsi, Farsçanın hızla Halaç Türkçesinin yerine geçtiğinin altını çizmiştir (Başar, 2017: 60-61).

E.7. Hamse Türkleri

Hamse Türkleri¹⁰, Arap, Basîrî, İnanlı (İnallu), Baharlı ve Nefer olmak üzere 5 kabileden oluşan bir Türk birliğidir. Çoğunluğu Türklerden oluşmakla birlikte Araplar kısmen Türkleşmiş bir yapı sergilemektedir. Ayrıca Talip Doğan, Türk ve yarı Türkleşmiş Araplar arasında bir de Lor aşiretinin bulunduğunu bildirmektedir (Kale, 2004: 28; Doğan, 2011: 1). Hamse Türklerinin yaşadığı bölge Fars eyaletinin doğusunda bulunan Neyriz şehrinin çevresidir (Kafkasyalı 2011: 94).

⁹ Khajeh, 2011 yılında yapılan nüfus sayımının verilerinin yetersiz olmasından dolayı 2006 yılındaki nüfus sayımını temel almış ve 2011 yılının hane halkına düşen kişi oranını da (3,6) göz önünde bulundurarak kendi dillerini konuşan Halaç Türklerinin nüfusunu 66 bin olarak tespit etmiştir (Khajeh, 2013: 71).

¹⁰ Bugün İran'da Hamse adını taşıyan iki birim bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hamse eyaleti diğeri ise Fars eyaletinde bulunan Hamse Türkleridir. Bu ikisi arasında isim benzerliği dışında herhangi bir yakınlık bulunmamaktadır (Doğan 2011: 1).

E.8. Sungur Türkleri

İran'ın Kirmanşah eyaletinin kuzeydoğusunda yer alan Sungur şehrinde ise Sungur Türkleri yaşamaktadır. Bu şehir Zagros Dağları'nın eteklerinde kurulmuştur (Atıcı, 2015: 50).

E.9. Kaçar Türkleri

İran coğrafyasının yönetiminde söz sahibi olan son Türk topluluğu Kaçarlar bugün İran'ın Gurgan ve Mazenderan eyaletlerinde yoğun olarak yaşamaktadır. Bu eyaletlerin dışında farklı bölgelerde de Kaçar Türklerinin yaşadığı bilinmektedir (Kafkasyalı 2011: 91).

E.10. Huzistan Türkleri

Ağaçeri, Ramhürmüz ve Şuşter bölgelerinde Huzistan Türkleri yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

E.11. İsfahan Türkleri

İsfahan Türkleri, İsfahan ve Irak bölgelerinde yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

E.12. Kirman Türkleri

Kirman Türkleri, Baft, Sircan ve Cırfet bölgelerinde ise yaşamaktadır (Kafkasyalı, 2011: 95).

Kısacası İran'ın kuzeyinde Azerbaycan, Halaç; merkezinde ve güneyinde ise Kaşkay, Hamse, Huzistan, Kirman ve İsfahan Türkleri yaşamaktadır (Kobotarian, 2016: 18).

F. Varlık Dergisi

F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında

Varlık dergisi her ne kadar devrimin sonucunda kurulan yeni hükümetin getirdiği özgürlük ortamında hayat bulsa da bunun çok daha öncesinde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler derginin çıkarılmasında etkili olmuştur. İran toprakları bin yıl boyunca Türk hâkimiyeti altında kalmış, Türkler tarafından yönetilmiştir. Ancak bugünkü İran'a bakıldığında Türklerin arka planda kaldığı, sözü geçen etken unsurun Farslar olduğu görülmektedir. Türk kültürünün, dilinin ve tarihinin yok sayılması, İran coğrafyasında etkili bir

nüfusa sahip olsa bile azınlık durumuna sokulması Türklerin kendi vatanlarında karşılaştıkları sorunların sadece bir kaçıdır. Bu sorunların başlangıcı bize göre henüz Safevi Devleti döneminde yaşanan dinî ve siyasî gelişmelerdir.

Türkmen aşiretlerinin temelinde kurulan Safevi Devleti'nde Türk aşiretleri askeri gücü oluştururken, Farmlar bürokraside görev almaktaydı. Zamanla Türkler askeri gücünü de yitirdi. Böylece Safevi Devleti'nde Türkler devlet üzerindeki tüm yetki gücünü kaybetmiş oldu. Devlet git gide Farmlaşan bir yapı sergilemeye başladı (Yenisey, 2008: 81-83). Safevi Devleti'nin uyguladığı bu politika bazı araştırmacılara göre İran'da milletleşmenin başlangıcıdır. Bu devlet bugünkü İran'ın sosyal ve siyasal yönden şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır (Sarıkaya, 2008: 54). Şah İsmail'in Şiiliği devletin resmî mezhebi ilan etmesiyle bugünkü İran milli kimliğinin temelleri atılmıştır (Erdoğan, 2008: 22). Safevi Devletinin 1722 yılında yıkılmasından sonra bölgede Afşar Hanedanlığı ve onun ardından da Zend Hanedanlığı hüküm sürmüştür. Ancak bölgedeki istikrar ve birlik son Türk hanedanı Kaçarlar tarafından yeniden sağlanmıştır.

Kaçarlar, Safevi Devleti'nin kurulmasında yer alan yedi Türk boyundan biridir. Safevi Devleti yıkıldıktan sonra bölgedeki otorite boşluğunu dolduran Kaçar Hanedanlığı 1779 yılından itibaren merkezi yönetimi yeniden sağlamıştır (Shaffer, 2008: 24). Kaçar Hanedanlığı döneminde ülke "İran" olarak anılmaya başlamıştır. Batı'nın askeri tekniğini öğrenmesi amacıyla yurtdışına öğrenciler gönderilmiş, Farmlaşmanın resmî dil olarak kullanılması ve Fars edebiyatının gelişmesi için çalışmalar yapılmış, devlet bürokrasisinde yine Fars asıllı kişiler görevlendirilmiştir (Sarıkaya, 2008: 57-58).

Feth Ali Şah döneminde İran, İngiltere, Rusya ve Fransa gibi ülkelerin çıkar çatışmalarının merkezi haline gelmiştir. Bu durum siyasî, sosyal ve ekonomik yönden ülkenin çöküşünü hızlandırmıştır. Rusların Kafkaslar ve ardından da Kuzey Azerbaycan'a yönelik saldırıları sonucunda yaşanan İran-Rus Savaşı ile 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları imzalanmıştır (Aka, 2002: 1495; Uncu, 2016: 43-46). İmzalanan bu anlaşmalar sonucunda büyük Azerbaycan, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölünmüştür. 1856 Anglo-İran Savaşı ve İngiltere ile imzalanan 1857 Paris anlaşması ile

İran ekonomik bağımsızlığını tamamen yitirmiştir. 1870’li yıllardan itibaren tamamen işgal edilmemiş bir sömürge ülke olan İran, Rus ve İngiliz sömürgelerine giden yolda bir tampon bölge olarak hizmet etmiştir. (Sarıkaya, 2008: 68-71).

1890 yılında İran topraklarında yeşeren tüm milliyetçi hareketlerin çıkış noktası olarak kabul edilen bir gelişme yaşanmıştır. Tütün İsyanı olarak adlandırılan bu olay hiçbir etnik farklılık gözetmeksizin toplumun tüm fertlerini içine alan İran milliyetçiliğinin ilk tezahürü olarak görülmektedir. (Erdoğan, 2008: 71-72). 20. yy.a geldiğinde Güney Azerbaycan Türkleri arasında kimlik üzerine ortaya konmuş iki düşünce vardı. Bu iki görüşten ilki ülkenin birliğini ve gelişmesini sağlamak için İran’daki tüm etnik grupların Fars kültürünü ve dilini benimsemesi gerektiğini savunmuştur. Özellikle yönetim tüm devlet işlerinde Farsçayı kullanmış, saraya getirilen soylu ailelerin çocuklarına Fars kimliği benimsetilmeye çalışılmıştır. Diğer görüş ise anayasaya bağlı ve kültürel özerkliği savunan bir devlet yapısının oluşturulmasını desteklemiştir (Shaffer, 2008; 46; Yenisey, 2008: 97-98). 1904 yılından itibaren anayasal sistemi savunan gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1905 ve 1911 yılları arasında anayasal hükümet kavramını savunan Meşrutiyet hareketi yaşanmıştır (Sarıkaya, 2008: 77-79). Meşrutiyet döneminde İran milli kimliği yeniden gözden geçirilmiş ve özgürlük, eşitlik, demokrasi gibi düşünceler aydınlar arasında yayılmıştır. İran milli kimliği “özgür vatandaş” adı altında oluşturulmaya çalışılmıştır (Taş, 2016: 71-72).

1921 yılından itibaren Rıza Han¹¹, Kaçar yönetimine karşı iktidar mücadelesi vermeye başlamıştır. 31 Ekim 1925’te İran Meclisi Kaçar

¹¹ Ülkenin içinde bulunduğu karışıklık, devlet adamlarının yönetimdeki yetersizliği, ülkede artan Bolşevik etkisi gibi nedenler yeni bir yönetici ihtiyacı doğurmuştu. Her ne kadar İran halkı ülke içerisindeki düzeni sağlayacak, milli birliği koruyacak ve yabancı etkisini sonlandıracak bir yönetici isteseler de bu değişimi yapacak güçte değildir. Yeni yönetimin seçimi Herman Norman ve İngiliz General Ironside tarafından seçilecektir. Askeri başarıları sayesinde Albay Rıza Han İngiliz askeri heyetinin dikkatini çekmeyi başarmıştı. General Ironside, Rıza Han’ı İran Kazak birliğinin kumandasına getirdi. 21 Şubat 1921 yılında Rıza Han komutası altındaki Kazak tugayı ile Tahran’ı ele geçirdi. Rıza Han önderliğinde gerçekleşen bu darbe sırasında ne İngilizler, ne de halk olaya müdahale etmedi (Djalili ve Kellner, 2011: 60-61).

Hanedanlığına son vermiş, 12 Aralık 1925'te Rıza Han devletin başına geçmiştir. Bunun üzerine 25 Nisan 1926'da Şah Rıza Pehlevi yönetimi resmen başlamıştır (Uncu, 2016: 49).

Şah Rıza Pehlevi, 1925 ve 1941 yılları arasında ülkeyi yönetmiştir. Onun yönetim tarzı Fars milliyetçiliğini öne çıkararak, komünizm karşıtı, reformist ve sekülerdi (Çitlioğlu, 2015: 29). Rıza Şah devletin tüm birimlerinin merkeze bağlı olmasını, kabile ve aşiretler arasında birlik sağlanmasını istiyordu. Ayrıca İran'ın etnik ve kültürel çeşitliliğini yabancı devletlerin Şah'a baskı yapmak için kullanabileceğini düşünmekteydi. İran'ın sanayileşmiş, modern ve laik bir ülke olmasını isteyen Rıza Şah bu gelişmişliğin önündeki en büyük engeli din ve din adamları olarak görmüştür (Görçün, 2006: 14). Rıza Şah döneminde bir yandan ülkede modernleşme¹² çalışmaları yapılırken, diğer yandan da modern Fars kimliği inşa ediliyordu.

İran'da iki düşünce toplum arasında yayılmaya başlamıştı. Bu düşüncelerden biri dinin yönetimde hâkim güç olmasıydı. Özellikle din adamları ülkenin kurtuluşunu dinde aramaktaydı. Diğer düşünce ise dinin arka plana atıldığı seküler bir yönetim anlayışıydı. Rıza Şah'ta bu düşünceye sahipti. Devletçilik ve merkezîyetçilik onun siyasi anlayışını şekillendirmekteydi. Ancak Rıza Şah'ın devletçilik anlayışı ülkeyi baskı ile

¹² İran ulaşım açısından oldukça gerideydi. Bunun farkına varan Rıza Şah döneminde karayolları 8.500 km.den 24.000 km.ye çıkarıldı. Trans İran Demiryolu inşa edilerek 250 km olan demiryolu 1.394 km oldu. Denizcilik alanında Pehlevi Hazar Limanı yapıldı. İran Air Havayollarının temeli atıldı. Telgraf, telefon ve radyo gibi haberleşme vasıtaları devlet eliyle geliştirildi. Modern tarıma geçebilme ümidiyle Karaj Tarım Üniversitesi ve Veteriner Araştırma Enstitüsünü kurdu. Ülkede motorlu tarım araçlarının yaygınlaşması amacıyla kampanyalar düzenledi. Halı ve ipek giysilerin üretildiği tekstil fabrikaları açıldı. Tekstil, şeker, çimento, kibrit ithalatı ve motorlu araçların dağıtımını devlete aitti. Şeker, çay ve tütün sanayii Rıza Şah'ın elindeydi. Her alanda sanayileşme gerçekleşmekteydi. En önemli yenilikleri eğitim alanında yapıldı. Misyonerlere ait okullar ve din adamlarının kurduğu mektep ve medreseler devletin idaresine girerek milli eğitim sistemine tabi tutuldu. İlköğretim zorunlu hale getirildi. Bu dönemde pek çok okul ve fakülte açıldı, ayrıca Ferhengistan (Fars Dili Akademisi) kuruldu. Devlet eliyle okuma yazma öğretmek ve eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla tüm ülkeyi kapsayan okuma yazma kampanyası başlatıldı. Bunlar gibi pek çok yenilik gerçekleştirilerek ülkenin modern bir yapı kazanması amaçlandı (Koca, 2013: 56-67).

kontrol altında tutmaya yönelikti. Bu anlayış, Batı etkisinin ortadan kaldırıldığı, ekonomik ve siyasi olarak bağımsız, seküler ve Fars milliyetçiliği çatısı altında toplanan bir ulus inşasını kapsamaktaydı. Rıza Şah orduyu yeniden düzenlemişti. Ülkede yönetimin belirlenmesinde en büyük güç orduya, ordu da Şaha aitti. Meclis, Şah tarafından alınan kararları sorgusuz sualsiz onaylamaktaydı. Pek çok siyasi parti kapatılmıştı. Yeni partiler ise ancak Şah izin verirse açılmaktaydı. Şahın emrinde olan gizli polis teşkilatı halk arasında panik ve korkuya neden olmaktaydı. Basına sürekli sansür uygulanmaktaydı (Görçün, 2006: 15-16). Ülkede yaşayan ve Fars olmayan diğer etnik gruplara karşı tutum oldukça sertti. Şahlık rejimi, ulusal kimliği resmî ideoloji çerçevesinde oluşturmaya çalışmaktaydı. Yeni kimlik saltanat sistemiyle belirlenmekte ve sadece Aryan ırkına yönelmekteydi (Taş, 2016: 72).

Rıza Şah, İranlılık anlayışının merkezinde tuttuğu Fars kimliği ile ideolojik bir İranizm oluşturmaya çalışmıştır. Farsça devletin resmî dili olmakla birlikte diğer diller tamamen yasaklanmıştır. Farsça dışında hiçbir dilde eğitim verilememiş, gazete ve dergi çıkarılamamıştır. Özellikle Azerbaycan Türkleri yeni ulus anlayışının önünde tehdit olarak algılanmıştır. İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan boy ve kabileler silahsızlaştırılmış, bunların önderleri ise sürgün edilmiştir. Bu boy ve kabileler, askeri ve siyasi güçleri ellerinden alınarak merkeze bağlanmıştır. Eski Pers ve Sasani kültürünü canlandırmaya çalışan bu yeni kimlik anlayışı “İranlı” olmayı “Fars” olarak ele almaktadır. İran halkının Aryan ırkından olduğunu kabul eden bu anlayış Batının üstünlüğüne karşı ortaya çıkmış, ancak zamanla Batıcı bir tutum sergilemiştir (Aka, 2002: 1499; Sarıkaya, 2008: 87-90; Erdoğan, 2008: 64-65). Fars milliyetçiliğini savunan yeni kimlik inşası Rıza Şah'ın tahta geçmesiyle başlamış, 1944 yılında babasının vefat etmesi üzerine tahta geçen Muhammed Rıza Şah döneminde de aynen devam etmiştir. Onun döneminde de modernleşme çalışmaları ve merkezileştirme devlet yönetiminin belirleyici unsurları olmuştur (Görçün, 2006: 20).

Pehlevi döneminde yeni kimliğin oluşturulmasında tarih yazıcılığına oldukça önem verilmiştir. Özellikle Arap ve Türk karşıtı bir tarih anlayışı benimsenmiştir. Azerbaycan Türklerinin, Moğollar tarafından

Türkleştirildiği, Azerbaycanlıların aslında Türk olmadığı ve dillerinin de İrani bir dil olan Azeri dili olduğu savunulmuştur. Modern Fars milliyetçileri böylece başta Türkler olmak üzere diğer etnik gruplara Fars milliyetçiliğini aşılama çalışmışlardır (Aka, 2002: 1499). Fars kimliğinin ve milliyetçiliğinin gerçekleşmesi için devletin merkeziyetçi bir tutum sergilemesi gerektiği düşünülmüştür. Böylece Fars dili ülkenin her köşesine yayılmış, eğitim alanında yapılan tüm reformlar ile topluma öğretilmiştir. Tehlike olarak görülen Türkler, Kürtler ve Araplar yerleşik hayata geçirilerek ülke sınırlarından uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Taş, 2016: 77).

26 Ocak 1963 yılında Ak Devrim ilan edilmiştir. Bu modernleşme hareketiyle oluşturulan toprak reformu toprak ağalarını merkeze bağlamıştır. Ancak bu durum eski toprak sahiplerinin düşük ücretlerle çalışmasına ve yönetime karşı bir tavır almalarına sebep olmuştur (Çitlioğlu, 2015: 38). Şahın bu hareketi gerçekleştirmekteki amacı ise seküler tarzda eğitim, sanayileşmiş bir toplum ve modern bir ordu oluşturmaktır. Ülkede 70’li yıllardan itibaren petrol fiyatları artmış, buradan elde edilen gelir silahlanma yarışı için harcanmıştır. İran’ın silahlandırılmasında Amerika’nın etkisi olmuştur. Bu da enflasyonun artmasına ve ekonomik açıdan halkın zor durumda kalmasına sebep olmuştur. Ülke içinde yaşanan rüşvet ve yolsuzluk halkın yönetime olan güvenini iyice sarsmıştır. Toplumun hoşnutsuzluğunun farkında olan Muhammed Rıza Şah, çareyi demokraside değil, toplumun her bireyini baskı altında tutacak bir yönetim anlayışında aramıştır. Özellikle 1977 yılından itibaren bu baskı politikası daha da artmış, “diktatörlük ve demir yumruk rejimi” olarak adlandırılan bir hale bürünmüştür. Şah, Amerika’nın askeri ve politik desteğinden yararlanarak toplum üzerindeki baskıyı iyice artırmıştır (Görçün, 2006: 43-48). Muhammed Rıza Şah’ın iktidarını korumak amacıyla başlattığı modernleşme hareketleri başarısız olmuştur. Bu başarısızlığı halkı baskı altında tutmakla örtbas etmeye çalışması, toplumun Şah’a karşı örgütlenmesini ve direniş hareketlerinin başlamasına neden olmuştur.

1963 yılında gerçekleşen Ak Devrim’in ardından Ayetullah Humeyni, Şahın Amerika yanlısı tutumunu eleştirmiş, bu yüzden de ülkeden sürülmüştür. Bu dönemde din adamları için önemli bir şehir olan Kum’da

yönetime karşı ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalar ancak silahlı çatışmalar sonucu bastırılabilmiş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. 1978 yılında burada kaybedilenleri anmak için Tebriz’de törenler düzenlenmiştir. Ancak bu törenler sırasında çıkan çatışmalar sonucunda da insanlar ölmüş, bu da devrimin ilk kıvılcımı olmuştur. Devrime etki eden ikinci faktör ise Şah’ın Abadan Rex sinemasını kundaklatması ve Batı karşıtı olan Humeyni’yi suçlamasıdır. Humeyni’ye karşı olumsuz bir tepki oluşturmayı amaçlayan Şah bu planında da başarısız olmuştur (Çitlioğlu, 2015: 41). Şah’ın uyguladığı baskılardan Amerika’yı sorumlu tutan İran halkında Batı düşmanlığı oluşmuştur (Görçün, 2006: 52). Bu da Şah yönetiminin Fars dili ve kültürüne dayalı, Batı yanlısı seküler kimlik anlayışının yerine, yeni bir kimliğin halk tarafından benimsenmesinin yolunu açmıştır.

Ayetullah Humeyni İslam devriminin ideolojik alt yapısını hazırlamıştır. Onun, İslami bir devrimin nasıl gerçekleşmesi gerektiği hakkındaki görüşleri geniş kitleler tarafından benimsenmiştir (Çitlioğlu, 2015: 39-40). İslam devriminin başarılı olmasında Ayetullah Humeyni’yi destekleyen Güney Azerbaycan Türklerinin önemli bir yeri vardır. İran’ın çeşitli bölgelerinde özellikle de Tahran’da yaşayan Türkler, Şah yönetiminin Türk diline ve kimliğine yaptığı saldırılardan dolayı bu yönetime son verilmesini istemekteydi. Bu amaçla Ayetullah Humeyni’ye destek olmuşlardı. 1978 yılında Tebriz’de yaşanan olayların ardından önce üniversite öğrencileri ve ardından Pazar esnafı gösteriler düzenlemiştir. Gösterilerin yapıldığı bu dönemde Güney Azerbaycanlı bir gencin öldürülmesiyle isyan daha da şiddetlenmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin yanı sıra Urmiye, Zencan ve Hemedan gibi şehirlerde yaşayan Türkler de gösterilere katılmıştır. 1978 yılının Aralık ayında Tebriz’de yapılan 700 bin kişilik yürüyüşten kısa bir süre sonra Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İpek, 2012: 272-273). Devrimin gerçekleşmesi ile Ayetullah Humeyni sürgün olarak yaşadığı Fransa’dan geri dönmüş ve İran İslam Cumhuriyeti dönemi başlamıştır.

Varlık dergisinin ortaya çıkmasına, bu süreçte yaşanmış olan sosyal ve siyasal olaylar ile bu olaylar sonucu meydana gelen İran kimliği ile ilgili düşünceler etkili olmuştur. İran kimliğinin Fars kimliği olarak algılanmasına neden olan düşünceler, diğer etnik grupların kimliklerini baskı altına almıştır.

Bu durumdan rahatsız olan, dilini ve kimliğini yaşatmak isteyen Güney Azerbaycan Türkleri için Varlık dergisi bir okul olmuştur. Bu okulda ana dilinin gramer kurallarını, Türk tarihini, kültürünü ve edebiyatını öğrenme imkânı bulmuşlardır.

Ancak İran İslam Cumhuriyetinin getirdiği özgür ortam kısa sürmüştür. Bu dönemde siyasal İslam ile özdeşleşen bir milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayışta İslamiyet'in ilk dili Arapça, ikinci dili ise Farsça olarak kabul edilmiştir. Şiiliğin ilk dili ise Farsça olarak görülmüştür. Böylece geleneksel bir İran Fars kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır (Erdoğan, 2008: 71). Bu dönemde İslamiyet ve Fars kimliği etrafında şekillenen yeni bir Fars kimliği oluşmuştur. Bu yeni kimlik, Şiiliği dinsel bir öge olarak, Fars kimliğini ise dilsel ve tarihsel köken olarak ele alan ideolojik bir kimliktir. İran İslam Cumhuriyeti'nin geleneksel Fars kimliği tamamen Batı karşıtı olarak doğmuştur. Tüccarlar, mollalar ve din adamları bu kimliğin siyasal düzlemdeki savunucuları olmuştur. Bu durum siyasal İslam olgusunun gelişerek ön plana çıkmasını sağlamıştır (Taş, 2016: 78-80). İslamiyet'i yok sayan, Batının seküler milliyet anlayışını benimseyen Şah yönetimine karşı bir tepki olarak doğan geleneksel İran Fars kimliği, aşırı milliyetçi ve totaliter bir özellik taşımaktadır. 1979 yılında gerçekleşen devrimden itibaren iktidarda olan bu kimlik algısı dini kimlik adı altında Fars olmayan diğer etnik gruplara Fars milliyetçiliğini aşılama çalışmaktadır (Erdoğan, 2008: 87-88).

F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler

Varlık Dergisi, 1979 yılının Nisan ayında İran İslam Cumhuriyetinin ilanının ardından yayım hayatına başlamıştır. İslam devriminin ülkeye getirdiği kısa ferahlık döneminde, yeni kültürel kurumlar faaliyete geçirildi. "Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti", "Azerbaycan Medeniyet İşçileri Cemiyeti", Azerbaycanlıların Milli İnkılabı Cemiyeti" gibi kurumlar edebî ve kültürel çalışmalar yürütmeye başladı. Güney Azerbaycan Yazar ve Şairler Cemiyeti adı altında geçici bir icra komitesi¹³ seçildi. Düzenlenen kurultayda;

¹³ Güney Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti komitesi oluşturan isimler; G. Sebahı, R. Dekik, M. A. Ferzane, Ferhad, D. Şeyhavendi ve H. Düzgün'dür (İsmayılova, 2009: 9).

yazar ve şairlerin çalışma alanlarını genişletmek, bu yazar ve şairlerin eserlerini yabancı dillere çevirmek, yabancı dillerde yazılmış eserleri Türkçeye çevirmek, milli dili zenginleştirmek, edebî sorunlara çözüm yolları aramak, ana dilinde eğitim gibi konular ele alındı. Azerbaycan derneğinin üyeleri arasında bulunan Cevat Heyet, Hamid Nutki, M. A. Ferzane, H. M. Savalan, Sehend, G. Sebahi ve diğerleri İslam devriminin ardından bir dergi çıkarmaya karar verdiler. Cevat Heyet bu konuda tecrübeli olduğundan derginin kuruculuğunu üstlendi. Hamid Nutki'nin "Varlık" adını önerdiği dergi, başta Azerbaycan derneğinin yayım organı olarak çıksa da ikinci sayısından itibaren bağımsız bir dergi olarak yayım hayatını sürdürdü. (İsmayılova, 2009: 9-10). Derginin başyazarlığını vefatına kadar Hamid Nutki üstlendi. Onun vefatından sonra ise bu görevi Cevat Heyet sürdürdü. M. H. Şehriyar derginin şeref üyesi, M. Rıza Heyet ve İ. Refref yazı işleri müdürü olarak dergide yer aldı (Heyet, 2005: 104; Kafkasyalı, 2011: 129).

Derginin kurucusu Cevat Heyet'in ve diğer yazarların Tahran'da yaşaması ve bu şehirde çok sayıda Güney Azerbaycan Türkünün ikamet etmesi derginin de Tahran'da çıkarılmasına zemin hazırladı. Türkçe ve Farsça olarak iki dil ile çıkarılan dergide daha çok kültürel, sosyal ve edebî konular¹⁴ işlendi (Delice, 2004: 1). M. Rıza Heyet'in bildirdiğine göre dergide 1979 ve 1982 yılları arasında millî meseleler işlenmiş; 1983 ve 1990 yılları arasında bir durgunluk dönemi yaşanmış; 1991'den günümüze kadar geçen sürede ise yeniden İran Türklerinin kültürel ve sosyal durumlarının iyileştirilmesiyle ilgili konular ele alınmıştır (Heyet 2005: 105).

Varlık dergisinin yayım hayatına başladığı dönemde Güney Azerbaycan'da edebî dil üslubu yoktu. Aydın kesimin konuşma ve yazma üslubuna hâkim olan dil ise Farsçaydı. Türkçenin nasıl yazılacağı ve telaffuz edileceği bilinmiyordu. Dilini en iyi şekilde bilen yazar ve şairler bir araya

¹⁴ Varlık dergisi yazarları dergide ele alınan konuları kendi aralarında paylaşmıştır. Cevat Heyet, edebiyat tarihi; Hamid Nutki, derginin baş makaleleri ve gramer konularını; M. A. Ferzane halk edebiyatı konularını, dil ve kültür mücadelesiyle ilgili anılarını; Begdili, dini ve klasik edebiyat konularını; H. Muhammetzade bilimsel ve edebi konuları; Samet Serdâriniya önemli Türk şahsiyetlerini; T. Pirhâşimi dil konularını makalelerinde ele almıştır (Delice, 2004: 3).

toplanamıyordu. Böyle bir ortamda Varlık dergisi ilk olarak dilde yenileşme hareketini başlattı. Bu nedenle Kuzey Azerbaycan'da dil üzerine yapılan çalışmalardan faydalanmak ve ana diline yazı dili statüsü kazandırmak için çalışmalar başladı. Ancak tüm bunları gerçekleştirebilmek için aşılması gereken bazı engeller vardı. Bunlardan ilki ana dilini yazı dili haline getirebilmek için yazım kurallarının belirlenmesi gerekmekteydi. Şüphesiz Türkçe çok zengin edebî ve kültürel bir geçmişe sahipti. Böyle zengin bir dilin yazıda kullanılmaması ve hatta konuşulmaması düşünülemezdi. Öte yandan Türk toplulukları arasında Arap alfabesinin kullanılmasından doğan ortak bir sorun vardı. Bu da yazım kurallarının olmamasıydı. Derginin karşılaştığı diğer bir sorun ise İran Türklerinin yüz yıllardır ana dilinde eğitim alamamış olmasıydı. Bu da İran Türklerinin ana dillerini öğrenmek yerine Farsçayı öğrenmelerine, Farsça yazmalarına ve okumalarına, hatta Farsça konuşmalarına sebep olmuştu (İsmayılova, 2009: 11; Memmedli, 2015: 202). İlk iş olarak bu sorunların ortadan kaldırılması gerekmekteydi. Hamid Nutki Varlık dergisindeki yazılarında dil ve gramer konularına öncelik vermişti. O, yazım kurallarını belirlemiş, Arap alfabesini Türkçenin dil özelliklerine göre yeniden düzenlenmiştir. Teklif ettiği diyakritik işaretler sayesinde yazıda ünlü seslerin doğru okunmasını sağlamıştır.

Varlık dergisinde Türkçenin gramer ve dil özellikleri anlatılırken bir yandan da şair ve yazarların hayatları ve eserleri ile Türk halk edebiyatı hakkında da bilgiler verilmiştir. Hitap edilen zümre tüm İran Türklerini kapsadığı için halkın kolay anlayabileceği sade ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Varlık dergisi yazarları derginin sonunda açıklamalı bir sözlüğe de yer vermiştir (Heyet, 2005: 105). Varlık dergisi yazarları için “dil” kimliğinin korunmasında en önemli etkidir. Bunun için Türk dilinin yabancı sözcüklerin istilasından kurtarılması, yeniden edebî bir dil olarak kullanılması gerekmektedir. Böylece İran Türkleri arasında milli şuur yeniden canlanacaktır.

Varlık dergisinin yazar ve şairleri İran Türkleri arasında milli duyguları yeşertmek ve milli bir şuur oluşturmak amacıyla Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan arasındaki ortak Türkçe kelimeleri eserlerinde bol bol kullandılar. Hatta Türkiye Türkçesinden de faydalanarak ortak bir Türkçe

oluşturmaya çalıştılar. İran’da yaşayan tüm Türk topluluklarının unutulmaya yüz tutmuş edebiyat, tarih ve dillerine yönelik araştırmalar yaptılar. Bu çalışmaları yaparken ana dilinin devlet dili olarak kullanılmasını da amaçlamışlardır (Heyet, 2005: 106; Memmedli, 2015: 203). Varlık dergisi yazarları Türkçenin bir “kabile dili” ve “mahalli bir lehçe” olarak adlandırılmasına karşı çıktıkları gibi “Azerbaycan dili” olarak da adlandırılmasını onaylamamıştır.

1979 İran İslam devriminin gerçekleşmesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla Varlık dergisinin dışında 40’tan fazla Türkçe yayım organı çıkarıldı. Ancak 3 yıl içinde bu dergiler kapatıldı. İran’da yeniden Fars olmayan topluluklara karşı baskı ve yasaklar dönemi başladı. Dönemin siyasetini göz önünde bulunduran Varlık dergisi yazarları muhafazakâr dini güçlerin ve aşırı Fars milliyetçilerinin tepkisini çekebilecek konulara dikkatle yaklaşarak varlığını sürdürmeye çalıştı. Nitekim aynı dönem çıkarılan diğer dergiler tek tek kapanırken Varlık dergisi bugüne kadar ayakta durmayı başarmıştır. Derginin bu başarısında etki alanının geniş çevrelere yayılması, yazar ve şairlerinin emeği, Cevat Heyet’in çok tanınan ve sevilen biri olmasının yanı sıra ileri görüşlülüğü gibi etkenler de vardır (Memmedli, 2015: 12; 2015: 203). Varlık dergisi sadece Güney Azerbaycan’ın değil tüm Türk dünyasının tarihini, dilini, kültürünü ve edebiyatını araştırmış, ortak tarih ve kültürüne ışık tutmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında bir köprü olmakla birlikte Türklerin geçmişten günümüze kadar geçirdiği dilsel, siyasal, sosyal tüm gelişmeleri araştırarak tüm Türk dünyasına hizmet etmiştir (Memmedova 2015: 260-262). Varlık dergisi, Türkçeyi dört duvar arasında kalmaktan kurtarmış bir dergidir. Dergideki yazılarda şekillenen vatan, millet, kardeş sevgisi ve birlik kavramları, milli kimliğine ve diline sahip çıkma isteği, tarihini ve kökenini öğrenme eğilimleri sonucunda Türk olmaktan gurur duyan ve ana diline sahip çıkan yeni bir nesil yetişmiştir.

G. Hamid Nutki

Hamid Nutki¹⁵, 11 Eylül 1920'de Tebriz'in Surhab mahallesinde dünyaya gelmiştir. Ailesi eczacılık ile uğraşan tanınmış bir ailedir. Eğitim hayatına başladığı ilk yıllarda öğretmeninin verdiği dersi okumaması ve öğretmene okula “anne ve babası tarafından gönderildiği için geldiğini” söylemesi okuldan atılmasına sebep olmuştur (Doulatabadi, 2000: 1; Kale, 2004: 76). Daha sonra ise hem dini, hem de yeni tarzda eğitim veren İttihad-i Növber adlı medreseye devam etmiştir. Babasının işi nedeniyle Tebriz'den Astara'ya taşınan Hamid Nutki, burada da Hekim Nizamî mektebine gitmiştir. Tebriz'e döndükten sonra ise 9. sınıfa kadar Mirza Hasan Rüşdiyye'nin kurduğu Rüşdiyye mektebinde eğitimine devam eder. Bu okulu bitirdikten sonra 1933 yılında Firdevs lisesinin Fen Bilimleri bölümüne yerleşir. 1939 yılında liseyi bitirdikten sonra ilk defa yapılan üniversite sınavına katılan Hamid Nutki, Tahran Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesinde eğitim alır. 1942 yılında Üniversiteden mezun olan Hamid Nutki 1943 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora eğitimine başlar (Doulatabadi, 2000: 1-3; Memmedli, 2017: 16-17).

Edebiyatla ilgisi aile çevresinde başlayan Hamid Nutki, gerek İran'da, gerekse Türkiye'de önemli edebiyatçıları tanıma fırsatı bulmuştur. Güney Azerbaycan'ın önemli şairlerinden Şehriyar ve Habib Sahir'i yakından tanımıştır. Firdevs lisesinde coğrafya öğretmeni olan Habib Sahir'den dersler almıştır. Hamid Nutki'nin edebiyata yönelmesindeki en büyük iki etken babası ve Habib Sahir'dir (Memmedli, 2017: 17). Türkiye'de doktora eğitimi aldığı dönemde Halide Edip, Ali Nihat Tarlan, Abdülbaki Gölpınarlı'dan dersler almış ve Türk edebiyatını yakından tanımıştır. Azerbaycan aydınlarından Ahmet Caferoğlu ve Sadık Aran ile tanışmıştır. Sadık Aran'ın Dede Korkud, Kutadgu Bilig gibi Türk dünyasının önemli eserlerini kaleme aldığı çalışmalarını okumuştur (Kale, 2004: 78-79). Tüm bunlar Hamid Nutki'nin edebiyatta özellikle de şiir alanında farklı kaynaklardan beslenerek gelişmesini sağlamıştır.

¹⁵ Hamid Nutki, “Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi”nin önemli liderlerinden biri olan Şeyh Muhammed Hiyabani'nin öldüğü gün dünyaya gelmiştir (Memmedli, 2017: 18).

Hamid Nutki, 1948 yılında İstanbul'daki doktora eğitimini bitirmiştir. Bu süreç zarfında Aysen Bayraksan ile İstanbul'da tanışmış ve evlenmiştir. İran'a 1948'de döndükten sonra gazete ilanında gördüğü Abadan'da bulunan bir İngiliz-İran petrol şirketi olan Anglo Iranian Company'nin "İletişim ve Halkla İlişkiler Dairesinde" iş hayatına başlamıştır (Heyet, 1999: 109; Kale, 2004: 79). Bu şirkette çalışırken *Haberha-yı Ruz* (Günün Haberleri) adlı gazetenin redaktörlüğünü de yapan Hamid Nutki, 1951 yılında aynı gazetenin başyazarı olmuştur. Musaddık döneminde kamulaşan İran Petrol Sanayii'nin petrol bölgesinde kurduğu yeni şirketinde ve daha sonra da Ulusal İran Petrol Konsorsiyumunun İletişim ve Halkla İlişkiler Müdürlüğünde çalışmıştır. 1962 yılında Tahran'a tayin edilen Hamid Nutki, 1966'da çalıştığı şirket tarafından Londra'ya gönderilmiştir. 1968 yılında yurtdışından döndükten sonra İran Petrol Şirketinin "Halkla İlişkiler Danışmanı" ve "Yayım Umum Müdürü" görevine getirilmiştir. Ancak buradan emekli olarak Tahran Üniversitesinde yeni açılmış olan "Halkla İlişkiler Bölümü"nde ders vermeye başlamıştır (Memmedli, 2017: 17; Doulatabadi, 2000: 5). Hamid Nutki bu üniversitede çalıştığı yıllarda "Müdürlük ve Beşerî Münasebetler", "Dünyanın En Anlı Şanlı 25 Gazeti", "Siyasî Münasebetler ve Matbuatla Münasebetler" adlı ders kitaplarını yazmıştır. Ayrıca, RCD Teşkilâtı'nın isteği üzerine "Atatürk ve Türk Divan Edebiyatı" ve "Naili kitaplarını" Farsçaya çevirmiş, "Fars Şiirinde Vezin Meselesi" adlı kitabını yayımlamıştır. Hamid Nutki'nin, çeşitli konularda kaleme aldığı dört yüzden fazla makalesi vardır (Heyet, 1999: 109). Hamid Nutki 1970 yılında incelemeler yapması amacıyla çalıştığı fakülte tarafından Amerika'ya gönderilmiştir. İran'a geri döndükten sonra 1979 devrimini takip eden yıllara dek "Sosyal İletişim Bilimleri Fakültesi"nin, İletişim ve Halkla İlişkiler Bölümü Başkanı olarak çalışmıştır (Doulatabadi, 2000: 6). Devrimin ardından 1979 yılında Üniversitelerde eğitim geçici olarak durdurulmuştur. Bunun üzerine Hamid Nutki, Tahran'da dil eğitimi veren kurslarda Türkiye Türkçesi öğretmeye başlamıştır. 1983 yılında "Sosyal İletişim Fakültesi"nin dekanlığına getirilen Hamid Nutki, yeni açılan "Allame Tabatabâi Üniversitesi" rektörlüğünde danışmanlık görevini de üstlenmiştir. 1989 yılında Büyük Britanya'ya giderek Edinburgh Üniversitesi'nin "İslam ve

Orta Doğu Araştırmaları Bölümü”nde araştırmacı öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. 1994 yılında “Yusuf Memmedeliyev Nahçıvan Devlet Üniversitesi” tarafından sosyal iletişim dalında “Fahrî Profesörlük” ile ödüllendirilmiştir. Yine aynı yılın Aralık ayında Allame Tabatabâî Üniversitesi Halkla İlişkiler alanında yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı Hamid Nutki’ye, “Yeni Halkla İlişkiler Biliminin Babası” unvanını vermiştir. Ayrıca 1994 yılında Bakü’de bulunan Azerbaycan Yazarlar Birliğinin aslı üyeliğine de seçilmiştir. 1996’da Özel Azerbaycan Üniversitesi tarafından “Fahrî Profesörlük” unvanı layık görülmüştür. 1997 yılında Gazi Üniversitesi’nde düzenlenen törende Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu tarafından Atatürk Kültür Merkezi şeref üyesi olarak seçilmiş ve 1998 yılında Bakü’de “Beynel-halk Fondunun Edebiyat Mükâfatı ile ödüllendirilmiştir (Kale, 2004: 81-82; Memmedli, 2017: 17). Uzun bir süre kanser tedavisi gören Hamid Nutki 19 Temmuz 1999 yılında İngiltere’de hayatını kaybetmiştir. Vasiyeti üzerine cenazesi Türkiye’ye getirilerek İstanbul’da defnedilmiştir. Vefatının ardından Hamid Nutki’yi anmak için İstanbul, Tahran ve Tebriz’de törenler düzenlenmiştir (Doulatabadi, 2000: 6).

Gazeteci, yazar, şair, araştırmacı gibi pek çok vasfı üzerinde taşıyan Hamid Nutki, 1935 yılından itibaren İran’da basılan gazetelerde çeşitli konulardaki yazılarını ve şiirlerini yayımlamıştır. Tahran, Bakü, Ankara gibi şehirlerde ve Pakistan’da “Her Renkten”, “Dünden Bugüne”, “Gençlik Günahları”, “Seçilmiş Eserleri”, “Bin Yılın Sonu” gibi eserleri basılmıştır (Memmedli, 2017: 17). 1942 yılında İran’ın siyasi durumunda bazı değişiklikler yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Rıza Şah tahtan indirilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Bu sırada Cevat Heyet’in babası Mirze Eliağa Heyet, Dr. İbrahim Berziger ve bazı ileri gelen Azerbaycan Türkleri tarafından Tahran’da Azerbaycan Cemiyeti kurulmuştur. Hamid Nutki, bu cemiyete bağlı Azerbaycan gazetesinde yayımlanan baş makaleleri yazma işini üstlenmiştir (Akpınar, 1999: 11-12). Onun şiirleri biçim olarak yeni olmakla birlikte derin bir felsefeye de sahiptir. Sembolik bir üslupla kalem aldığı şiirlerini “sırlarla dolu tüle sarınmış bir geline” benzeten Hamid Nutki, şiirlerini Türkçe yazarak ana dilinin inceliklerini de göstermiştir. Büyük Britanya’da yaşadığı dönemde bazı yazıları *The British Journal of Middle*

Eastern Studies dergisinde yayımlanmıştır. Şehriyar'ın "Haydar Baba'ya Selam" adlı şiirini Golamreza Sabri ile birlikte yorumlayan Hamid Nutki, Azerbaycan Türklerinin dil ve kültürüne yapılan baskıları ve Halk şiirinin, ana dilini unutanlara karşı hala direndiğini anlatmıştır (Memmedli, 2017: 17-22).

1925 yılında rejimin değişmesi ve Rıza Şah'ın yönetimi ele almasından itibaren ülkede Türkçe yasaklanmış ve bu yasak 1979 yılında gerçekleşen İran İslam İnkılabına kadar sürmüştür. Hamid Nutki, çocukluk yıllarında okulda Türkçe konuştuğu için ceza almıştır. Yavuz Akpınar'a göre bu durum onun dil konularına ve ana diliyle ilgili sorunlara ilgi duymasına sebep olmuştur (1999: 10). 1979 yılında devrimle İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Cevat Heyet'in kuruculuğunu üstlendiği Varlık dergisi yayım hayatına başlamıştır. Burada Hamid Nutki derginin baş makalelerini yazmaktadır. Hamid Nutki'nin yazdığı makalelerde ele aldığı konular daha çok dil problemleri ve yazım kuralları olmuştur. Gazetelerde Türk diline, kültürüne ve tarihine karşı çıkan yazılara bilimsel cevaplar yazarak dilini ve kültürünü korumaya çalışmıştır. O, yazılarında Azerbaycan Türkçesinin edebî dilini göz önünde tutarak Türkiye Türkçesine de yakın olan ortak bir Türkçe ile yazmıştır (Heyet, 1999: 109). Kuzey Azerbaycan'da sistemleşen yazım kurallarına dayanarak Arap alfabesi temelinde, Türkçenin ses yapısına uygun olan yeni bir sistem oluşturmuştur (Memmedli, 2017: 23). Hamid Nutki'nin amacı ortak bir yazı dili oluşturarak Türkçenin edebî bir dil olarak yazıda kullanılmasını sağlamaktır. Bunun için yazımda da birlik sağlamaya çalışmış ve Güney Azerbaycan basınında bugün de kullanılmakta olan tek edebî dil sistemini kurmuştur.

Cevat Heyet'in bildirdiğine göre Hamid Nutki sadece Türk diline ve Türkolojiye âşıktır. Cevat Heyet, Hamid Nutki'nin şu sözünü de belirtmektedir: "Biz dilimize daha lâayık olmadık, ona sahip çıkmaya ve lâayık olmaya çalışmalıyız" (1999: 110).

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKI'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ

1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi

Türk Dil Kurumu'nun yaptığı tanıma göre milli kimlik “bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü”dür (TDK, 2019). Dil ise bu bütünün en önemli ögesidir. İran'da Türklere yapılan tüm baskı ve engellemelere rağmen Türk varlığının ve kimliğinin korunabilmesinin asıl sebebi Hamid Nutki'ye göre ana dildir (Nutki, 1980a: 3). Türkçenin konuşulması ve öğrenilmesi kimliğin korunması açısından önemlidir. Dil, bir toplumun tüm kültürel unsurlarını barındıran bir yapıya sahiptir. Türkçe gerek kelime hazinesi, gerek edebî gücü ile oldukça zengin bir dildir. Buna rağmen son dönemlerde Türkçeye ve Türk kimliğine yapılan saldırılarla Türkçe “mahalli bir lehçe ya da kabile dili” olarak gösterilmiştir.

Hamid Nutki öne sürülen “mahalli lehçe ya da kabile dili” adlandırmasına karşı çıkmaktadır. Çeşitli Türkologların verdiği bilgilere göre Türklerin Anadolu ve Mezopotamya'ya göçü MÖ 3000 ila MÖ 2000 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu Türk toplulukları Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas vs. olarak adlandırılmaktadır. İlk olarak Gutiler (MÖ 2300) İran topraklarından Orta Doğu'ya geçerek devlet kurmuştur. İkinci olarak ise Kaslar (MÖ 1730) Mezopotamya'da devlet kurmuştur. Anadolu'ya yapılan ilk Türk göçünün MÖ 3000 yılında, ikincisinin ise MÖ 2000 – 1000 yılları arasında İskitler tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Üçüncü Türk akını ise Selçuklular tarafından yapılmıştır (1984b: 3-8).

Bölgede yaşayan diğer etnik grupların dilleri ile Oğuz ve Kıpçak dilleri kaynaşık karışması sonucunda MS 7. ve 10. yüzyıllar arasında Azerbaycan halk dili şekillenmiştir (1984a: 4). Yaklaşık bin yıl gibi uzun bir süre Türk devletlerinin yönettiği bu topraklarda Türkçenin mahalli bir lehçe ya da bir kavim dili olarak görülmesi elbette büyük bir hatadır.

Hamid Nutki milli kimliğin korunması için önce dilin korunması gerektiğini savunmuştur. Dili korumak için:

1. Dil, tüm yabancı unsurlardan arındırılmalı ve sadeleştirilmeli,
2. Yazım kuralları tespit edilmeli ve kesin bir kararlılıkla uygulanmalı,
3. Ana dilinde eğitim verilmelidir.

1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi

Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra, dini terimlerin büyük bir bölümü Türkçe kelimelerle karşılanmıştır. Ancak zamanla Türkçe kelimelerin yanında Arapça ve Farsçaları da kullanılmaya başlanmış, alıntı kelimeler git gide Türkçe kelimelerin yerini almıştır. Arapça ve Farsçadan dini terimlerin yanı sıra edebî, dünyevi ve daha pek çok alanda yeni kelimeler alınmıştır. Fars edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da söz sanatları ön plana çıkmış ve dil sadeliğini tamamen yitirmiştir. Arapça ve Farsça cümle yapısı, sözcükler ve tamlamalar kullanmak, bu dillerde eserler yazıp okumak bir üstünlük göstergesi sayılmıştır. Bu durum “Osmanlıca” olarak adlandırılan ağır ve ağıdalı üslubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur (1981f: 9-10). Dilin böyle bir değişime uğraması dilin ve bu dili konuşan halkın varlığını tehlikeye düşürmektedir. Nitekim söz sanatlarıyla süslü, yabancı kelimelerle doldurulmuş ve anlaşılabilir bir dil kılıfına bürünmüş olan “Osmanlıca” artık kendi kültürünü yansıtamamaktadır.

Hamid Nutki, Osmanlı aydınlarının yaptığı dil reformları sayesinde dilin ölümden döndüğünü söyler. Osmanlı döneminde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti’nde de devam eden dil çalışmalarının örnek alınması gerektiğini düşünür. Dile zamanla giren yabancı sözcüklerin atılarak yerine Türkçenin yapısına uygun yeni kelimeler yapılmalıdır. Dil sadeleştirilmeli, Türkçe kelimeler korunmalı, alıntı kelimeler atılarak bunların Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır

Hamid Nutki’ye göre 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ana dilinin Türk kimliğinin asıl mayası olduğu anlaşılmıştır (1980a: 5). Türkçe kelime hazinesi ve fiil bakımından oldukça zengin bir dildir. Bu bakımdan bilimsel ve teknik terimleri karşılayabilecek güce sahiptir (1982a: 7-8). Hamid Nutki, Türkçenin gramer ve ses yapısına uymayan tüm alıntı kelimeleri parazit olarak görmektedir (1980a: 5). Türkçenin canlı ve dinamik bir dil olabilmesi

için bu parazitler sökülüp atılmalıdır. Dilin yapısına uyum gösteren alıntı kelimeleri ise artık Türkçe kabul etmektedir. Türkçe karşılığı bulunmayan alıntı kelimelerin de dilden atılmasını doğru bulmamaktadır. Bu tür alıntıların yerine geçebilecek uygun Türkçe kelime ve tabirler türetildikten sonra halkın onayına sunulmalıdır.

1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi

Dilin arındırılması sadeleştirilmesi kadar doğru okunması ve yazılması da önemlidir. Türkçe, Arap ve Fars dillerinde olduğu gibi sadece sessiz harflerle yazılmaz. Seslerin yazıda mutlaka gösterilmesi gerekmektedir. Her ünsüz sesin yanında mutlaka bir ünlü bulunmalıdır. Arap alfabesinde ünlü sesler harekeler yardımıyla gösterilir. Ancak bu alfabe Türkçenin ses sistemini karşılamaya yetmez. Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır. Her ünlünün mutlaka bir harf karşılığı olmalıdır. Bunun için /, و, ی, ه gibi ünlü sesleri okumaya yardımcı olan harflere bazı işaretler eklenecektir. Ünsüzlerin yazımında da kesin bir karara varılmalıdır. Kalın ünlülerin yanında kalın ünsüzlerin, ince ünlülerin yanında ince ünsüzlerin yazılması herkesin benimsediği bir kural olmamakla birlikte okumada kısmen kolaylık sağlamaktadır. Ancak ünlü harfler belirlendiğinde böyle bir kullanıma ihtiyaç duyulmayacaktır. Alıntı kelimeler belli bir süre asli şekliyle yazılsa da Türkçenin kalıbına uymak zorundadır. Gerek ses, gerekse yazım şekli itibariyle Türkçenin gramer özelliklerine uymayan hiçbir alıntı Türkçe sayılamaz.

Alfabenin ve yazımın Türkçeye uygunluk göstermesi ve milli bir renge bürünmesi gerekmektedir. Her dil kullandığı alfabede kendi özelliklerine uygun bir takım değişiklikler yapmaktadır. Türkçe için de aynı durum geçerlidir. İster Türkiye’de kullanılan Latin alfabesi, ister İran’da kullanılan Arap alfabesi olsun Türkçenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir görünüme bürünmeye çalışmıştır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı açıklama ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

1.1.3. Ana Dilinde Eğitim

Farsça ve Arapça kelimelerin istilasına uğrayan Türkçenin kurtuluşu, işçi ve köylü sınıfın yani halkın günlük hayatta kullandığı dile bağlıdır. Çünkü bu

dil alıntı kelimelerden yoksundur. Halk dili içeriğinde öz Türkçe kelimeler barındırmaktadır (1981d: 6). Dönemin siyasi şartları gereği Türkçe okullarda öğretilmeyen bir dildir. Dolayısıyla Türkler ana dillerinde okuyup yazamamaktadır. Okullarda, sokakta, dergi ve gazetelerde vs. konuşulan, okunup yazılan tek dil Farsça olduğu için Türklerin aydın tabakası dahi kendi ana dilinde okuyup yazamamaktadır.

Nutki, ana dilini okuyup yazamayan Türkleri iki gruba ayırmıştır. Bunlardan biri ana dilini okuyup yazamayan aydın tabakadır. Bu aydın tabaka Farsçayı ana dilinden üstün görmekte ve sadece Farsça üzerinde ustalaşmaktadır. İkinci grup ise eğitim almamış, okuryazar olmayan köylü ve işçi sınıfıdır. Hamid Nutki bu sınıfın gerekli eğitimi aldığı ana dilini canlandırıp zenginleştireceğini düşünmektedir (1981d: 6).

Okuma yazma bilmeyen bireyler ve okuyup yazmayı yeni öğrenecek çocuklar için yazar ve şairler sade bir üslupla kolay anlaşılır metinler kaleme almayı teklif etmiştir. Bu üslupla yazılan metinlerde kelime sayısı sınırlıdır. Kelime sayısı yazar ve şairlerin hitap edeceği kitlenin eğitim seviyesine göre ayarlanır. Kelime sayısı azaldıkça metin içerik yönünden yüzeysel bir hal alır. Cümleler kısa ve basittir, basit konular anlatılır. Bu teklif sadece tek bir neşriyat için geçerli olmalıdır. Böyle bir kullanımın ana dilinin tamamına uygulanması düşünülemez. Azerbaycan Türkçesi zengin bir kelime hazinesine ve yeni kelimeler yaratabilme potansiyeline sahip bir dildir. Okuma yazma bilmeyenler için 1000 kelimelik metinler yazmak dilin edebî seviyesini düşürecektir. Hamid Nutki bu teklife karşı çıkmaktadır. Bunun için halkın bildiği ve günlük hayatta kullandığı kelimelerden yararlanılmalıdır. Ancak konuşma ve yazı dili arasında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yazı dili konuşma diline göre daha muhafazakârdır ve yazıda gramer kurallarına daha çok uyulmaktadır (1981d: 4-7).

Yazı dilinin gramer bakımından güçlü ve ahenkli bir lehçe üzerine inşa edilmesi gerekir. Ancak Fars yönetiminin baskıcı politikası Türkçenin yazılmasını, öğrenilmesini hatta konuşulmasını engellemeye çalışmıştır. Dahası Türk toplumunun aydın tabakasını oluşturan pek çok bilim insanı için Farsça konuşup yazmak üstünlüğün bir simgesi sayılmıştır. Ayrıca yazı dili tek bir lehçenin imkânlarına bırakılmamalıdır. Hamid Nutki Türk dilinin ses

özelliklerini, cümle yapısını ve çeşitli eklerini yaşatan tüm lehçe ve ağız¹⁶ özelliklerinden yararlanılması gerektiğini düşünür. Ancak yazımda kullanılmaması gereken kelimeleri de tespit etmiştir.

Bunlardan ilki argo kelimelerdir. “Belli bir sınıfa veya gruba has kelime ve ifadeler” olarak tanımlanan bu kelimeler yazı dilinde kullanılmamalıdır. Ancak dilde bir boşluğu doldurmak için ya da bir ihtiyacı karşılayacağı durumlarda yazıda kullanılabilir. İkinci olarak belirli bir bölgeye ait kelime ve cümleler yazı dilinde gerekmediği sürece kullanılmamalıdır. Ayrıca Türkçe karşılığı bulunan yabancı kelimeler de yazıda kullanılmamalıdır. Yazıda konu bütünlüğüne uygun kelimeler seçilmelidir. Toplumsal yazılarda bilimsel ve teknik kelimeler kullanılmamalıdır. Son olarak etkisini yitirmiş terimlerin tekrarından kaçınılmalıdır (1981d: 7-8).

Yabancı kelimeler, tamlamalar, cümle ve gramer yapıları Türkçenin yapısını bozmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için Türkçe yeniden öğrenilmeli ve ana dili olarak benimsenmelidir. Ayrıca yabancı etki ve istila asla kabul edilmemelidir (1980a: 7). Türkçenin sistemine uymayan tüm yapılar terk edilmelidir. Yabancı kelimelerin Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır. Farsça ve Arapça alıntı kelimeler Türkçenin ses özelliklerine uymalıdır. Kuzey Azerbaycan’ın dil üzerine yaptığı çalışmalar takip edilmeli ve gerekirse bunlardan yararlanılmalıdır.

Bireyin sahip olduğu kelime hazinesi eğitim seviyesinin yükselmesiyle artacaktır. Ana dilinde okuyup yazamayan bireyler için öncelikle basit okuma metinleri hazırlanmalıdır. Eğitim seviyesi yükseldikçe metinlerde kullanılan kelime sayısı, cümle yapısı ve içeriğin seviyesi de artmalıdır. Yazı dili yabancı unsurlardan temizlenmelidir. Dilin yapısına uymayan alıntı kelimelerin yerine, varsa Türkçe karşılıkları kullanılmalı, yoksa kelime kök ve gövdelerine ekler getirilerek yeni kelimeler türetilmelidir.

Bilim ve tekniğin gelişmesiyle terminolojide yeni kavramlara ihtiyaç duyulur. İhtiyaç duyulan bu kavramlar için halkın kullandığı ve dile yerleşen alıntı kelimeler benimsenmelidir. Yabancı kelimeler ana diline çevrilmelidir. Çevirisi yapılan kelimenin telaffuzuna benzer bir kelime seçilmelidir. Eğer

¹⁶ Hamid Nutki yazılarında şive terimini kullanmıştır.

dilde uygun bir kelime yoksa Türkçenin kelime yaratma gücünden yararlanarak yeni kelimeler türetilmelidir (1980a: 14).

1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci

Avrupa'dan dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan üstün ırk, üstün dil anlayışı İran'da da etkilerini göstermiştir. İran'da Fars milliyetçiliği dil üzerinden uygulanmıştır. İran toplumunu oluşturan diğer etnik grupların dilleri önemsenmemiş ve yok olmaya terk edilmiştir.

Hamid Nutki'ye göre İran medeniyeti pek çok farklı kültürün bir arada yaşayıp ürettiği ortak bir kültürel birikimdir. Ancak Pehlevi döneminden itibaren bu kültürel birikim sadece Farslara hasredilmiştir. Oysa Türklerin de bu kültürün oluşmasında gerek dil gerek tarih gerekse ekonomik ve siyasi alanda büyük katkıları olmuştur. Pehlevi dönemi ile birlikte Farsça ülkenin resmî dili haline gelmiştir. Böylece farklı kültürleri birleştirici bir rolü de üstlenmiştir (1982a: 3-5). Farsça idari, iktisadi, sosyal, siyasi ve edebî yönden geliştirilmeye çalışılmış, eski metinlerden alınan kelimelerle kelime hazinesi zenginleştirilmiştir. Ülke içerisinde Fars kimliği ve Farsça zorla ve baskıyla diğer topluluklara benimsetilmeye çalışılmıştır.

İran'da büyük çoğunluğu oluşturan Türkler de bu baskı ve zorbalığa tabi tutulmuştur. Fars ırkı ve dili üstün ve ayrıcalıklı görülmüş, bölgede büyük devletler kuran ve yüz yıllarca bu devletleri yöneten Türkler azınlık olarak nitelendirilmiştir. Türkçe ise mahalli bir lehçe ya da bir kavim dili olarak küçük görülmüştür. Türkçenin kelime hazinesi, kelime yaratma gücü ve edebî zenginliği yok sayılmıştır.

Dilin, milli kimlik üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için günlük hayattan çıkarılması gerekmektedir. Bu amaçla:

1. Sokakta, evde, okullarda ve resmî kurumlarda Türklerin ana dilini konuşması yasaklanmıştır.

2. Türkçe toplumsal kurumlardan, TV yayınlarından, gazete, dergi, kitap ve okullardan atılmıştır. Türkçenin basım ve yayın özgürlüğü tamamen elinden alınmıştır.

3. Çocuklar ana dilinde eğitim alma özgürlüğünden yoksun bırakılmıştır. Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesi engellenmiştir.

4. Türkçe karşılaştığı bu sorunlar yüzünden konuşma dili seviyesinde kalmış, Fars milliyetçileri ve Farslaşmış Türk aydınları tarafından küçümsenmiştir.

5. Türkçe coğrafi adlar ile şehir adları değiştirilip yerine Farsça adlar konulmuştur.

6. Türkçenin en güzel söylemlerini eserlerinde yaşatan halk âşıkları bile yasaklanmıştır (1979 a: 16).

Kısaca Türkçe hayatın her alanından atılmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki İran yönetiminin bu tutumunu “İranî Şovenizm” olarak adlandırmaktadır (1979 a: 16). Özellikle Türk dilini hedef alan bu hareketin amacı Türkçeyi ortadan kaldırarak Türk varlığına son vermektir. Hamid Nutki bu amacın önündeki en büyük engelin halkın diline ve kimliğine sahip çıkması olduğunu düşünmektedir. Hamid Nutki’nin yazılarında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Fars toplumu, Türkler üzerinde üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Türk dilini, kimliğini ve kültürünü kolay yoldan değiştiremeyeceği için baskı ve zorlama politikası uygulamıştır (1981c: 7). Nitekim bir yere kadar bu amacını gerçekleştirmiştir. Aydın Türk sınıfı arasında Fars milliyetçiliğinden etkilenen âlim, yazar ve şairler türemiştir. Onlar Farsça konuşmayı, Türkçeden üstün gören, evlerinde çocukları ile Farsça konuşmayı tercih eden, kimliksiz kalmış “en acınası kurbanlardır”. İran Şovenizmi doğrultusunda Türklerin aslında Fars asıllı bir topluluk olduğu ve Moğollar tarafından Türkleştirildiğini bile söylemekten geri kalmayan kendi diline ve kimliğine yabancı bir nesil ortaya çıkmıştır (1981c: 8). Türk kimliğini korumak için Türk dilinin korunması gerektiği gibi, Türk halkının İran Şovenizmine karşı direnebilmesi için de dil bilincine sahip olması gerekmektedir.

Hamid Nutki için dil bilinci, dilin doğru öğrenilmesi, konuşulması ve yazılması ile kazanılır. Dil bilincine sahip olan bireyler ana dilinin zenginliğinin ve kelime yaratma kudretinin farkında olarak dilini yüceltmeye çalışan bireylerdir. Onlar başka bir grubu kendinde üstün görerek, dilini ve kimliğini küçümseyip reddetmez. Tarihini, gelenek ve göreneklerini, siyasi düşüncelerini, edebî eserlerini ana dili sayesinde oluşturur. Dil, kültürün devamını sağlayan en önemli unsurdur. Bu unsurun gelecek nesillere doğru

aktarılması gerekir. Bunun için de yazı diline ve bu dili somutlaştıracak bir alfabe ihtiyacı duyulur.

Bireyin ana diline karşı ilgi duyması başka bir dile ve kültüre karşı çıkması demek değildir. İran’da Farsça konuşanlar kadar Türkçe konuşanlar da İran vatandaşı olarak görülmelidir (1984a: 4).

Dil tüm zenginliğini halkın konuşma dilinde, ninni, masal ve destanlarında, halk âşıklarının ve Nesimî, Hataî, Fuzulî gibi büyük şair ve yazarların eserlerinde korumaktadır. Buralardan elde edilecek dil verileriyle, dilde bulunan parazitlerden kurtulmak mümkündür.

Dili, alıntı kelimelerin istilasından, yabancı dillerden alınan cümle yapısı ve gramer özelliklerinden korumak için yazı dili seviyesine yükseltmek gerekir. Bunun için dilin gramer kuralları, ses özellikleri, cümle yapısı, hatta kelime hazinesi halka öğretilmelidir. Eğitim seviyesi yükseldikçe yazı dili de gelişecektir. Halka kesinlikle ana dilinde okuyup yazma becerisi kazandırılmalıdır. Ancak bunu Arap harflerine dayalı Fars alfabesiyle yapmak bir takım sorunlara yol açacaktır. Öncelikle bu alfabe Türkçenin ses yapısına uygun değildir. Ayrıca Farsçaya özgü bir takım özellikler barındırdığından başka bir dile hizmet edemeyecektir. Hamid Nutki, Türklerin ana dilini Farslar için hazırlanmış bir alfabe sisteminden doğru bir şekilde öğrenemeyeceğini düşünmüştür. Bu alfabeyi kullanarak yazılan Türkçe yazılar hem gramer yönünden hatalı olacak hem de Türkçeden atılması için uğraşılacak alıntılara dili açık hale getirecektir.

Sovyetler Birliği’nin bir parçası olan Türk dilli devletler ile Türkiye’de alfabe üzerine bazı yenilikler gerçekleşmiştir. Sovyet Azerbaycan’da Kiril, Türkiye’de ise Latin alfabe sistemi kullanılmaya başlamıştır. Ancak aynı alfabe sistemini kullanan farklı diller farklı ses özellikleri barındırdığından bu alfabeler kullanıldığı dile göre değişik özellikler gösterir. Aynı şekilde Kiril alfabesi Sovyet Azerbaycan’ın dil özelliklerini gösterecek şekilde hazırlanırken, Latin alfabesi de Türkiye Türkçesine uyarlanmıştır. Alfabe, sesleri yazıda göstermeye yarayan bir araçtır. Bu nedenle alfabelerde yapılan değişimler ve yenilikler dilden dile farklılıklar taşımaktadır (1980c: 6-7). Ayrıca Arap alfabesi yaklaşık 1000 yıldır Türk dilli topluluklar tarafından kullanılan bir sistemdir. Bu süreç içerisinde alfabenin gelişmesine yardım

edecek bazı yazım kuralları gelişmiştir. Bu kuralların değerlendirilip uygun bulunanlarından yararlanılmalıdır. Bunun yanında İran İslam Cumhuriyeti'nin de resmî yazı dili bu alfabeye yazılmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak alfabenin değiştirilmesine değil, Türkçenin yapısına uygun olarak düzenlenmesine karar verilmiştir. Önce sesleri gösterecek harfler ve bu harflere eklenecek diyakronikler belirlenmiştir. Daha sonra bu seslerin nasıl yazılması gerektiğine karar verilmiştir.

Belli bir kullanım alanına ve kuralları belirlenmiş bir yazı diline sahip olan Farsçanın karşısında Türkçe yazı dilinden mahrum bırakılmıştır. Bununla da kalmayıp evden, okuldan, sokaktan, radyo ve televizyon kanallarından, gazete, dergi, kitap vs. yayımlardan tamamen uzaklaştırılmıştır. Yazı diline sahip olmadığı gerekçesiyle edebî yönden değersiz görülüp “mahalli lehçe ya da kabile dili” gibi yakıştırmalara maruz bırakılmıştır. En kötüsü de eğitimini Fars dili ve yazısı üzerinden alan aydın Türk sınıfı tarafından küçümsenmiştir. Bu aydın kesim için Farsça konuşmak ve yazmak yaşadığı toplumda üstün sınıf olmaya eş değer sayılmıştır. Türkçe ezilen ve aşağılanan halkın dili olarak görülmüştür. Hamid Nutki'ye göre, bu Şovenist hareketlere karşı yapılması gerekler şunlardır:

1. Konuşma dilinin yasaklanmasına boyun eğmemeli ve dilimizi kimliğimizin bir parçası olarak görüp her yerde konuşmalıyız (1979b: 6).

2. İdari, siyasi, sosyal, kültürel terimleri kendi dilimizin imkânlarından yararlanarak üretmeliyiz. Dilin yapısına uyum sağlamış olan alıntı kelimeleri Türkçeleşmiş olarak kabul etmeliyiz (1979a: 18).

3. Gazete ve dergilerde dil konularını işleyen yazılar yazmalı ve bu yazılardaki gramer hatalarına dikkat etmeliyiz (1979a: 19).

4. Nesimî, Fuzulî, Hataî gibi yazar ve şairlerin eserlerinde ve Dede Korkut hikâyelerinde geçen Türkçe kelimeleri yeniden kullanmalıyız (1979a: 19).

5. Türkçenin çeşitli lehçelerinde bulunan ve halkın günlük hayatta kullandığı kelimelerin sözlüklerini hazırlamalıyız (1979a: 19).

6. Türk dilini konuşan İran vatandaşlarını tespit edebilecek dil, kültür ve sanat faaliyetleri düzenlemeliyiz (1979b: 6).

7. Eski, uydurma ve sonradan verilen coğrafi adların yerine Türkçe adlar kullanmalıyız (1979a: 19).

8. Dilin kelime hazinesinden yararlanmalı, konuşma dilindeki sınırlı kelimelerle yetinmemeli ve dilimizde bulunan binlerce kelimeyi yeniden öğrenmeliyiz (1979b: 7).

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ

2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine

Bir dili meydana getiren en küçük ve parçalanması mümkün olmayan gramer birliğine ses denir. Her dilin bünyesinde ses adını verdiğimiz bu dil unsurları bulunmaktadır. Seslerin yan yana gelmesiyle kelime kökleri ve ekleri, bunların birleşmesiyle kelime gövdeleri, kelime grupları ve de cümleler meydana gelir. Doğadaki canlı ve cansız varlıkları ifade etmek ve anlamlandırmak için bu ses unsurlarından faydalanarak ürettiğimiz bu kelime grupları sonucunda dil dediğimiz gramer birliği ortaya çıkar (Ergin, 2013: 29). Seslerin tek başına bir anlamı yoktur, ancak dilin ham maddesini yine sesler oluşturur. Ses bir enerjidir. Ses kaynağından çıkan titreşimler sayesinde ses dalgaları oluşur. Ses dalgaları uygun bir ortamda küresel olarak yayılır ve kulak kanalına girerek kulak zarını harekete geçirir. (Karaağaç, 2013: 83-85) Böylece sesleri işitme yeteneğine sahip sosyal varlıklar arasında sözlü iletişim başlamış olur.

Bir arada yaşayan insan toplulukları için en önemli unsurlardan biri iletişimdir. İletişimin gerçekleşmesi için de insanlar arasında sese dayalı bir dil birliğinin sağlanması gerekir. İnsan sosyal bir varlıktır ve bu durum da onu öncelikle sözel iletişime itmektir. Bu noktada bireyler arasında iletişimin sağlanması için doğadan duydukları ve fiziksel olarak çıkardıkları seslere toplumsal bir anlam katmaları gerekir. Böylece ortak yaşamları boyunca edindikleri gelenek görenek ve diğer kültürel unsurları kendi anlam değerleri içerisinde bir sonraki nesle aktarabilirler.

Toplumun kendi dil kalıbı içerisinde seslere yüklediği bir anlam değeri vardır. Sesler tek başına kullanılsa da yan yana dizildiğinde anlamlı ifadeler kurabilir ya da bir kelimenin anlamını değiştirebilir. Tarihi, coğrafi, sosyal, siyasal, kültürel özellikler toplumlar arasında dilsel farklılıklara sebep

olduğu gibi, aynı toplumun farklı kesimlerinde yaşayan insan grupları arasında da ayrılık gösterebilir.

Sesler temelde iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki “ham sesler”dir. Ham sesler işlenmemiş, doğada her an duyabileceğimiz gök gürültüsü, alkış, mide gurultusu vb. gibi seslerdir. İkinci grup ise “konuşma sesleri” dir. İnsan dili konuşma seslerine dayanan bir dildir. Konuşma sesleri de kendi içerisinde “ünlü” ve “ünsüz” sesler olarak ikiye ayrılmaktadır (Demirci, 2015: 73). Ünlüler, ünsüz seslerin aksine ses kaynağından çıkarken hiçbir engelle karşılaşmayan seslerdir. Bu sesler çıkarılırken hava yolu her zaman açık olur ve çıkış süresi de ünsüz seslerden daha uzundur (Karaağaç, 2013: 102). Her dilde ünlü ve ünsüz sesler bulunmaktadır. Yine de ünlü ve ünsüz seslerin oranı dilden dile farklılık gösterir.

Hamid Nutki, Varlık dergisinde çıkan bazı yazılarında Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerini açıklamıştır. Onun verdiği bilgilerden hareketle Azerbaycan Türkçesinin ses özellikleri şöyledir:

Azerbaycan Türkçesinde 34 ses bulunmaktadır (Nutki, 1980c: 3). Bunlardan 9’u ünlü, 25’i ise ünsüz seslerdir. Ünlüler /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/, ünsüzler ise /b/, /p/, /c/, /ç/, /d/, /v/, /z/, /t/, /y/, ince /k/, /g/, /l/, /m/, /n/, /s/, hemze (ə), /f/, /q/, /r/, /ş/, /x/, /ğ/, kalın /k/, /v/ ve /j/ sesleridir (1980c: 9).

Hamit Nutki bu sesleri “kalınlık ve incelik durumuna”, “alt çenenin durumuna” ve “dudakların durumuna” göre üç bölümde incelemiştir. Telaffuz ve dilin durumuna göre ünlüler kalın ve ince ünlüler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kalın ünlüler /a/, /ı/, /o/, /u/; ince ünlüler ise /e/, /é/, /i/, /ö/ ve /ü/dür. Alt çenenin durumuna göre ise ünlüleri iki açıdan incelemiştir; /a/, /e/, /o/ ve /ö/ sesleri açık ve geniş ünlülerdir. Bu ünlülerin söylenişi sırasında alt çene aşağıya inmektedir. Diğer bir yandan /ı/, /i/, /u/ ve /ü/ sesleri alt çenenin hareketlerine bağlı olarak kapalı ve dar ünlülerdir. /é/ sesinin durumu ise farklıdır; /é/ sesi ön sıra, dil ortası, ince, yarım kapalı ve dudaksız olmayan bir sestir. Bu ses Azerbaycan Türkçesinde /e/ sesinden kapalı, /i/ sesinden ise daha açıktır (1980c: 10). Son olarak “dudakların durumuna göre” ünlüleri iki şekilde sınıflandırmıştır. Telaffuz sırasında dudakların düz durumda olduğu ünlüler düz (damaksız) ünlülerdir: /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/.

Yuvarlak (dudaksız) ünlülerde ise dudakların hareketi de yuvarlaklaşır: /o/, /ö/, /u/, /ü/ (1980c: 11; 1987a: 24). Bunların dışında Azerbaycan Türkçesinde ünlülerin özelliklerini bu şekilde sıralayabiliriz:

1. Azerbaycan Türkçesinde /e/ sesi Türkiye Türkçesinden daha açık söylenen bir sestir.

2. /e/ ve /é/ sesleri arasında anlam farklılıkları vardır. Örneğin: “et” (yemek), “ét-” (etmek) gibi.

3. Kapalı /é/ sesi eskiden daha kapalı iken, Azerbaycan Türkçesinde daha açık bir görünüm almıştır: sil (سِل) > *sél* (سِل), il (يِل) > *él* (يِل), yıl (يِيل) > *yél* (يِيل) (Nutki, 1981b: 7).

4. Daha önceden /i/ sesi ile yazılan kelimeler bugün /é/ sesiyle yazılmaktadır: hiç (يِي) > *héç* (يِي), gitmek (گِيْتَمَك) > *gétmek* (گِيْتَمَك)

5. /é/ sesi /y/ sesinden önce geliyorsa /i/ sesi ile karşılanmaz: *démek* / *déyecek* (diyecek), *yémek* / *yéyecek* (yiyecek) (1981b: 10).

6. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ünlüler arasında nüans farkları vardır: AZ *dodak* ~ TT dudak, AZ *böyük* ~ TT büyük, AZ *kiçik* ~ TT küçük

7. Azerbaycan Türkçesinde diftong yerine monoftong kullanılır: *bele*, *ele* vs. Bazense monoftong yerine diftong kullanılır: *dôşan*, *ôvuç*, *ôv...*

8. Ses uyumu özellikle alıntı kelimelerde Türkçenin yapısına uygun olarak sağlanmıştır: *bağça*, *kayda*, *alma* vs

9. Azerbaycan Türkçesinde ses düşmesi sonucunda ortaya çıkan uzun ünlüler vardır: *sôra* (sonra > *sorra* > *sôra*) (Nutki, 1981b: 8).

10. Kelimenin ikinci hecesindeki ünlü hem /ı/, hem de /u/ ile söyleniyorsa iki şekilde yazılır:

a. /ı/ ile: *agı* (zehir), *garğı*, *garpız*, *yarpız*, *pambık...* (Bunlar: *agu*, *garğu*, *garpuz*, *yarpuz*, *pambuk* olarak da yazılır)

b. /u/ ile: *Armud*, *mazut*

11. İki heceli olup ikinci hecesinde dar ünlü olan organ adlarından, örneğin “alın”, “ağız”, “burun”, “bağır”, “göğüs”, “karın”, “oğul”, “kayın” gibi kelimelerden sonra tamlama ekleri [+i], [+in] geldiğinde, ikinci hecedeki dar ünlüler düşer: alını, ağzının, burnuna, bağrından, karnım, oğlum, kaynım vb. kelimelerinde olduğu gibi.

12. Kıvrır-, çevir-, ayır-, sıyrır-, savur- gibi fiil köklerine [-i], [-ik], [-inti] ve [-im] ekleriyle [-il] fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlü düşer: kıvrıntı, çevri, ayrı, sıyrılan, savrulma...

13. Aslında tek heceli olan, ancak telaffuzda çoğu zaman iki ünsüz arasına /I/ ya da /U/ sesleri getirilerek söylenen kelimeler yalnızken iki şekilde yazılır:

İlk olarak kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/ ise yazılmaz, sadece ikinci hecedeki ünlü yazılır: *سَیْل* “nesil”, *زَیْر* “zehir”, *شَیْل* “şekil” (1987a: 44).

İkincisi ise kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/’nin dışında farklı bir ünlü ise kelime halkın diline ve telaffuza uygun olarak yazılır: *Ömür*, *tuhum* “tohum”, *ayıb* “ayıp”, *möhür* “mühür”, *şuhum*, fikir, kibir (1987a: 45).

Hamid Nutki ünsüzler hakkında da şu bilgileri vermiştir:

1. Azerbaycan Türkçesinde kelime başında /y/ sesi bulunmaz: *il*, *ilan*, *ulduz* vb. (1981b: 8).

2. Bazense kelime başında /y/ sesi kullanılmaktadır: *yehər* “eyer” gibi.

3. /n/ ve /m/ seslerinden önce gelen /b/ sesi /m/ olur: “*min*”, “*muna*”...

4. Kelime ortasında ya da sonunda Türkiye Türkçesinde /k/ ile yazılan kelimeler, Azerbaycan Türkçesinde /h/ sesi ile yazılır: *aşşam*, *ohu-*, *çoh* gibi.

5. Kelime ortasındaki bazı ünsüzler ikizleşir: *yeddi*, *sekkiz*, *saggal*.

6. Kelime başında ve bazen de ortasındaki /b/, /d/, /g/, /k/ sesleri /p/, /t/, /k/, /g/ şeklinde söylenir: *pozmag* “bozmak”, *kimi* “gibi”, *dadlı* “tatlı” vb. (1981b: 8).

7. Art damak /n/ sesi eski alfabede “*گ*” ile gösterilirdi. Bugünkü yazı dilinde yoktur.

8. Kelime başındaki /t/ sesi ince ünlülerle kullanılıyorsa /c/ olur: *cür* (tür), [-*cen*] (-e dek)

9. [ts] sesi Rusçanın etkisiyle Kuzey Azerbaycan’da bazı kelimelerde görülür: *tsirk* (sirk)

10. Kelime ortasındaki iki ses arasında bulunan /g/ sesi /y/ - /v/ seslerine dönüşür: *soyug* ya da *sovug*

11. Yine aynı şekilde /g/ sesi /y/ ya da /v/ olur: Eski Türkçedeki “*taguk*” kelimesinin tavuk ~ *toyug* olması gibi.

12. Bazı kelimelerde kelime sonundaki /-k/ sesleri /y/ ya da /v/ olur: gök > göy
13. Kelime ortasında /ğ/ - /ç/, /g/ - /ç/ sesleri korunur: *bağca, bogça* vs.
14. Kelime sonundaki /-ğ/ sesi asli olarak okunur: bağ, dağ, yağ (Türkiye Türkçesinde *ba, da, ya* olarak okunur)
15. Kelime sonlarındaki /-b/, /-d/, /-c/ sesleri yarı patlamalı hale gelse de yazıda asli şekilde yazılır: *کتاب* “kitap”, *حساب* “hesap” vb.
16. Kelime arasında patlamalı-akıcı asimilasyonu istisnalar taşımaktadır: *onnan* “onunla”, *gimnen* “kiminle”, *cannar* “canlar”, *anna* “anla” olarak söylendiği halde bu şekilde yazılmaz (1981b: 9).
17. Azerbaycan Türkçesinde birçok “metatez” ortaya çıkmıştır: *yarpag* “yaprak”, *torpag* “toprak”, *arvad – arvat* “avrat”, *kiprik* “kirpik” gibi.
18. Konuşma dilinde birçok asimilasyon ve disimilasyon vardır: *aldat-* > *allat-*, *paslı* > *pastı*, *gitsin* > *gessin*, *gibi* > *kimi*, *şaşmak* > *caşmag*, *zarar* > *zaral...*
19. Konuşma dilinde Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi bazen {-lAr} eki {-dAr} olur: *atdar* “atlar” vb.
20. Birçok hecenin ağızlarda hece birleşmesine uğraması: *ayam* “ayağım”, *versöz* “verseniz”, *allam* “alaram”, *gellem* “gelerem”, *ellüş* “elli üç”, *götge* “götür gel” gibi (1981b: 10).
21. İlk sesi hem /b/ hem de /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:
- a. /b/ ile yazılanlar: *بس* “bes”, *بيك* “bike”, *بوتو* “büto”, *بيجان* “bican”
- b. /p/ ile yazılanlar: *پيتى* “piti”, *پيشىك* “pişik”, *پوشو* “pusgu”
22. Birinci hecesindeki ünsüz hem /n/ hem de /m/ ile söylenen sözler /n/ ile yazılır: *anbar, kanber, zenbil, sünbiil, şenbe...*
23. Konuşmada bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecesindeki ünsüzlerin yeri değişerek kullanılan belli sözler aşağıdaki gibi, lehçemize uygun yazılır: *esgik, ireli, ösgürmek, çarpaz, çılpag...*
24. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler /d/ ile yazılır: *bulud, kurd, dörd, yaşd, kend, palıd, polad, söyüd, süd...*
25. Son sesi /h/ (ه), /y/ (ي), /g/ ve /k/ (ك) ile söylenen kelimeler asli şeklinde olduğu gibi “ك” ile yazılır: *ديك* “dik”, *بويوك* “böyük”, *كپه نك* “kepenek”,

چۆرک “çiçek”, مۆرۈمچەك “hörümcek”, كىچىك “kiçik”, كۈلەك “külek”, “çörek” vb.

26. Son sesi /ğ/ (غ), /h/ (خ) ya da /g/ (ق) ile söylenen iki heceli kelimeler /g/ (ق) ile yazılır: *bulag, gaşığ, gatığ, gonag, yanag, papag, yarpag, ocag, torpag, uşag* vb.

27. Son sesi genellikle “خ” bazen de “غ” ile söylenen kelimeler “خ” ile yazılır: -قۇنۇخ- “vurunuh-”, قازاخ “gazah”, -داۋىخ- “darıh-” gibi (1987a: 42).

28. Son sesi /c/, /ç/, /j/, /ş/ ile söylenen sözler /c/ ile yazılır: *agac* “ağaç”, *gılıc* “kılıç”, *dinc* “dinç”, *géc* “geç”, *güç* “güç”, *sac* “saç” vb.

29. İki veya çok heceli sözlerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz, tek heceli sözlerin ise son ünsüzü daha çok /y/ (ی), kısmen de /g/ (گ) ile söylenen sözler /y/ (ی) ile ya da /g/ (گ) ile yazılabilir: *düğme / düyme, düğü / düyü, iğne / iyne, değirmen / deyirmen, eğlence / eylence, iğirmi / iyirmi* (TT yirmi), *göğerti / göyerti, gögerçin / göyerçin* (TT güvercin), *gög / göy* (TT gök), *çiğ / çiy, ciğer / ciyer...*

Ancak: *igid* “yiğit”, *meger, eger, nigaran* gibi sözler /g/ (گ) ile yazılır, /y/ (ی) ile yazılmaz.

30. Uluslararası kelimeler dilimizin bünyesine uygun kaynaklardan alınır ve telaffuzlarına göre yazılır.

Bir kavram için birkaç karşılık olursa onların tercihi halkın zevkine ve yazarların kabulüne bağlıdır:

Jeneral / general, gitar / gitare, biyoloji / biyologia...

31. Son hecesi [-öv], [-öy] ya da /-ö/ ile söylenen kelimeler [-öv] ile yazılır: *bilöv, bitöv, kesöv...*

32. Heceleri çoğu zaman [-ov], bazen [-av], [-oy] ya da /-o/ şeklinde söylenen kelimeler [-ov] ile yazılır: *alov, buhov, kovun, dovşan, ov, ovmak, ovuc, ohlov, pilov...*

33. Farsçadan alınan [-stan] eki ile ülke isimleri yapılır. Ekin önüne gelen yardımcı ünlü genellikle ses uyumuna girmektedir: Dağıstan, Hindistan *Muğulustan* “Moğolistan”, *Kürdüstan* “Kürdistan” gibi (1987a: 43).

34. {-GAn} eki geniş ünlü ve ses uyumuna göre iki şekilde yazılır: yapışkan, dövüşken, çalışkan, sürüşken, vurulgan, deyingen.

[-kan], [ken] tonsuz ünsüzle bitenlerde, [-gan], [-gen] tonlu ünsüzle bitenlerde kullanılır.

[-agan] ekinin diğer görünüşleri de [-egen] / [-eyen]'dir: *çalagan, güleyen / gülegen*.

35. {-kI} ve {-kIn} ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimelere gelir: bitki, bıçkı, seçki, pusku, taşkın, bitkin, ötkün...

{-gI} ve {-gIn} sonu tonlu olan kelimelere gelir: çalgı, sevgi, vurgu, bulgu, kızgın, gergin, yorgun, süzgün...

Hamid Nutki, ünlü ve ünsüzlerin bu özelliklerini verdikten sonra Türkçenin karakteristik özelliklerinden biri olan ses uyumuna da değinmiştir. Bu konuyu genel olarak “ahenk kanunu” adı altında değerlendirmiştir.

Büyük Ünlü Uyumu: “Bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir ünlü olduğuna göre o kelimenin bütün ünlüleri kalın veya ince olur”.

Bu kalınlık ve incelik bakımından seslerin (yani damak seslerinin) uyumuna “büyük ünlü uyumu” denir (1987a: 28).

Küçük Ünlü Uyumu: “Bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunan dar ünlüler kendilerinden önce gelen hecede düz veya yuvarlak (dudaksız) bir ünlü varsa düz veya yuvarlak olur.”

Bu dudak seslerinin uyumuna “küçük ünlü uyumu” denir.

Ses Uyumu: Dilbilimciler, “dudak sesleri ve damak seslerinin ses uyumu”nu birleştirerek, tek kural halinde açıklamışlardır. Buna “ahenk” ya da ses uyumunun genel kuralı” adı verilmiştir:

“Bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından ilk hecenin ünlüsüne uyar. O kadar ki, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü olan bir kelimenin ikinci veya daha sonraki bir hecesinde geniş ya da düz bir ünlü olabilir ve ondan sonraki heceler ünlüleri de düz olur”.

Hamid Nutki, küçük ünlü uyumunun daha iyi anlaşılması için şu formülü önermiştir: “Yuvarlak ünlülerden sonra; dar yuvarlaklar ya da geniş düzler gelir” (1987a: 28).

Yukarıda verdiği bilgilerden sonra bir ünlünün hangi ünlüden sonra gelebileceğini gösterdiği bir tablo hazırlamıştır. Bu tabloyu aşağıda veriyoruz.

/a/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/ı/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/o/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/u/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/e/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/i/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/ö/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi
/ü/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi

Tablo 1. Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo (1987a: 29).

/a/ sesinden sonra: *garga, galın, gargalar, galınlık, ada, alma.*

/ı/ sesinden sonra: *gırğı, gırag, gıragdan, gırğılar.*

/o/ sesinden sonra: *odun, odunluk, otag, olmag.*

/u/ sesinden sonra: *Guru, ulduzlu (yıldızlı), guruluk, gulag.*

/e/ sesinden sonra: *Elek, deri, emek, elekçi, deriler, emekte, eldeki.*

/é/ sesinden sonra: /e/ sesi ile aynıdır.

/i/ sesinden sonra: *dilim, çiçek, dilimlemek, çiçeklik, bilik, bileğim.*

Bu kurala uymayan kullanımlar da vardır: “alov”, “armud”, “buzov” gibi (1987a: 29).

2.2. Alfabe Üzerine

“Dilimizde 34 asli ses vardır. Bunları göstermek için Arap yazısından alınan alfabemizde seslerimizin yarısı kadar, yani 17 ana harf vardır: ا ب ج ح د ذ ر ز س ص ط ع ف ق ك ل م ن ه و ی نى (1987a: 8). Bunlar Arap harflerinin temel işaretleridir. Arap alfabe sisteminde harflerin sayısı seslerin sayısından daha az olduğu için bir harf birkaç sesi karşılayabilir. Hamid Nutki bu duruma şu örneği vermiştir: “Mesela ح işareti hem ح’yi, hem ج’yi, hem de خ’yi yazmak için kullanılırdı” (1987a: 8).

Arapçada her sese karşılık bir işaret kullanmak Suyutî’nin bildirdiğine göre ilk kez Abdülmelik bin Mervân’ın emriyle Ebü’l Esved ed-Düeli tarafından başlamıştır (1987a: 8). Eskiden beri pek çok araştırmacı yazıda ünlülerin gösterilmesi için çalışmalar yapmıştır. Ünlülerin yazıda gösterilmesi gerektiğini savunanlardan birisi de büyük dâhi El Bîrûnî’dir. El-Saydalâ adlı eserinin bir bölümünde bu konuya değinir. Ona göre ünlü seslerin yazıda gösterilmesi, harflerin noktalarını koymak kadar önemlidir ve bunları terk etmeyi Arapçanın afeti olarak görmektedir (1987a: 15-16). Abbasi halifesi Memûn döneminde ünlülerin yazıda gösterilmesi meselesi

üzerinde durulmuştur. İlhanlı döneminin büyük veziri Hoca Reşîdüddîn Fazlullah “Tensuhane me İlhani”sinde bu konuya değinir. O, “ünlüler uygun bir şekilde düzenlenirse Çince adların okunması bile mümkün olacağı fikrini dile getirir”. Mirza Feth Ali Ahundzade de yazı hakkında görüşlerini (سمیه الی خط جدیدی) sunmuş, ancak Tahran ve İstanbul’un ilgisini çekememiştir. Bunların yanı sıra alfabede yeniliklerin gerçekleşmesi ve yazıda ünlülerin gösterilmesi konusunda Mirza Melkum Han, Mirze Yusuf Han Müsteşar-ud-Dövlé ve Ağa Yahya Zakaya da adı geçen isimlerdendir. Alfabede yenilik yapma düşüncesine karşı bu alfabeyi tamamen bırakarak Latin alfabesine geçmek ya da yeni bir alfabe düzenlemek isteyenler de olmuştur (1987a: 16). Ancak Hamid Nutki bu düşüncenin aksine yaklaşık, bin yıldır kullanılan Arap alfabesinin terkedilmesinden yana değildir. Arap harfleri üzerinde bir takım yenilikler yaparak, bu alfabeyi Türkçenin ses özelliklerine uygun hale getirmeye çalışmış ve yeni işaretler önermiştir.

Bu işaretler okumanın kolaylaşması için kullanılmıştır. Arap alfabesi pek çok ülke tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla her ülkenin farklı ses özelliklerini karşılayabilmek için bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu ses özellikleri Arapçanın asli unsurları olmadığından, Arap alfabesinin bünyesindeki harflere bir takım eklemeler yapılarak karşılanmaya çalışılmıştır. Harflere eklenen noktaların yanı sıra bazı diyakronikler de harflerin doğru okunabilmesi için yardımcı olmaktadır. Bu diyakronik işaretler şunlardır: Fetha: َ, kesre: ِ, damme: ُ, sükûn: ْ, medd: ̣, şedde: ̣̣, hemze: ؤ ve tenvinler: ̣̣̣ gibi (1987a: 8).

Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesi için Arap alfabesine uyan, anlaşılır ve kolay ezberlenir diyakritikler seçmiştir. Bunlardan alıntı kelimelerde asli şekilde yazılan şedde “” ve tenvin “-”; eskiden beri Arapça ve Farsça alfabelerde kullanılan hemze (ٓ); Arap alfabesinde “٧” (7) ve “٨” (8) rakamlarının küçük görünüşleri “-̣̣/-̣̣” ile eskiden damme (zamme) “” ve yine eskiden cezim (ya da sükûn) “.” olarak kullanılan işaretler bugün bazı harflere eklenerek okumayı kolaylaştırmaktadır (1987a: 10). Medd “~” işareti, “/” harfinin üzerine gelerek /a/ “/” sesini karşılar. İkinci bir görevi ise “ى”, “و”, “ه” harflerine gelerek, /y/, /v/, /h/ seslerini vermektir. “-̣̣”; küçük

bir “/” harfine benzeyen bu işaretin görevi ise “ى” ile birlikte kullanılarak /i/ sesini karşılamaktır (1987a: 11).

Arap alfabesi üzerinde yenileme çalışmaları yapan “ıslahatçılar” için öncelik ünlülerin nasıl gösterileceğini belirlemektir. Hamid Nutki “ıslahatçıların” bu konuda aldığı kararları “Mukayese Cetveli”nde göstermiştir. Şemseddin Sami’nin “Kamus-ı Türki”de yaptığı çalışmaları “Kamus”; “Maarif Umumiyye Nezareti Telif ve Tercüme Kütüphanesi” tarafından basılan “Türkçe Alfabe”de alınan kararları “Türkçe alfabe”; farklı neşriyatların kullandığı yazı tarzı, “çeşitli neşriyatta”; Ali Gürçaylı’nın bir şiirini kapsayan ünlüleri yazma kılavuzunda ele alınan bilgiler “Gürçaylı”; Savalan’ın “Apardı Seller Saranı” adlı eserinde verdiği bilgiler “Sara”; Dr. Muhammed Taki Zehtabi’nin “Ana Dilimizi Nece Yazak?” adlı teklifi “Zehtabi”; Doğu Türkistan’da kabul edilen Uygur Türklerinin yazılı ifade aracı olan Arapça-Türkçe yazı mukayese cetvelinde “Türkistan” olarak ele alınmıştır. Hamid Nutki’nin, mukayese cetvelinde ünlüleri gösterdiği alfabe yazımıza ilave ettik. Mukayese cetvelinde bu yazı “bizim alfabe” olarak ele alınmıştır (Mukayese cetveli, şekil: 20/01; 1987a: 17).

Sesler	Kamus	Türkçe Alfabe	Çeşitli Neşriyatlarda	Gürçaylı
/a/	ا-آ	ا-آ	ا-آ	ا-آ
/e/	ا-ه	ا-ه	ا-ه	ا-ه
/é/		ا-ه	ا-ه	ا-ه
/i/	ا-ي	ا-ي	ا-ي	ا-ي
/i/	ا-ي			ا-ي
/o/	ا-و	ا-و	نو (Kısmen) ا-و و	ا-و
/ö/	ا-ؤ	ا-ؤ		ا-و
/u/	ا-و	ا-و		ا-و
/ü/	ا-و	ا-ؤ		ا-و
/v/	و	و		ا-و
/h/	ه	ه	ه	ه
/y/	ی	ی	ی	ی

Tablo 2a. Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.

Sara	Zehtabi	Türkistan	Bizim Alfabemizde
آ	آ	آ	آ
ه	ه	ه	ه
ا-ئ	ا-ئ		ا-ئ
ي-ي	ي-ي	ي-ي	ي-ي
ي-ي	ي-ي	ي-ي	ي-ي
اؤؤ	اؤؤ	ئوؤ	اؤؤ
ئوؤ	ئوؤ		اؤؤ
اؤؤ	اؤؤ	ئوؤ	اؤؤ
اوو	اوو		اؤؤ
و	و	ؤ	و
ه	ه	ه	ه
ی	ی	ی	ی

Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo (1987a: 18-19).

Azerbaycan Türkçesinde kapalı /é/ sesi ile birlikte 9 ünlü ve 25 ünsüz ses bulunmaktadır. Türkçenin doğru okunması ve anlaşılması için bu ünlülerin yazıda mutlaka belirtilmesi gerekmektedir. Arap alfabesinde ünlü seslerini okutabilecek / , و ى ve ة harfleri ise bu iş için yetersiz kalmaktadır. Hamid Nutki, Türk dilinin Arap alfabe sistemiyle yazıldığında, hata ve şüpheye yer bırakmamak için bu alfabeğe yeni işaretlerin eklenmesini doğal bir süreç olarak görmektedir (1980c: 6). Yukarıdaki tabloda hareketle bizde incelememizde ünlülerin yazıda gösterilmesi meselesine öncelik veriyoruz. Hamid Nutki bu tabloda ünlülerin yazıda gösterilmesi, diğer bir adıyla alfabenin “vokalizasyon”u için yapılan çalışmaları göstermiş ve sonunda kendi teklifini sunmuştur. Hamid Nutki ünlülerin gösterildiği “mukayese cetvelini” yorumlarken şunlara dikkat etmiştir:

1. Hece sonundaki /e/ sesinin durumu: Hece sonunda /e/ sesini göstermek için ة harfi uygun bulunmuştur. Ancak bu harfin hece sonunda /h/ sesini de karşılaması bazı sorunlara yol açabilir.

2. Hece sonundaki /ı/ sesinin durumu: “çeşitli neşriyatlar” ve “Zehtabi” bölümlerinde hece sonundaki /ı/ sesi herhangi bir ek almaksızın ى ile karşılanmıştır. Ancak bu harf /y/ sesini de karşılamaktadır.

3. Hece sonundaki /i/ sesinin durumu: “Çeşitli neşriyatlar”, “Kamus” ve “Gürçaylı” ve “Sara” bölümlerinde hece sonundaki /i/ sesi /y/ sesini de karşılayan ى ile gösterilmiştir.

4. Hece sonundaki /o/ sesinin durumu: “Gürçaylı”da hece sonundaki /o/sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

5. Hece sonundaki /u/ sesinin durumu: “Kamus”ta hece sonundaki /u/ sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

6. Hece sonundaki /ü/ sesinin durumu: “Sara”da hece sonundaki /ü/ sesi için özel bir işaret kullanılmamış ve /v/ sesini de karşılayan و ile gösterilmiştir.

Hamid Nutki, yuvarlak ünlülerin و harfi ile gösterilirken mutlaka işaretleri ile yazılması gerektiğini savunur. Aksi halde bu işaretsizliğin alfabenin fonetik düzenini bozacağını söyler (1987a: 20). Bu durum diğer ünlü sesleri gösteren ة

4. /i/: عَ

Hamid Nutki /i/ sesini kelime başında عَ kelime ortasında عِ kelime sonunda عِ ve tek olarak yazıldığında ise عَ harfi ile göstermiştir: سَأَلْتُكَ عَنِ الْغَيْثِ قَبْلَ عَنِ vs. (1987a: 23).

5. /i/: عِ

Hamid Nutki, /i/ sesini kelime başında عِ ortasında عِ sonunda عِ, tek olarak yazıldığında ise “عِ” harfi ile göstermiştir. Ayrıca bu sesin yazımında özellikle alıntı kelimelerdeki [ia], [ie], [ié], [ii], [io], [iö], [iu], [iü] ve [iy] ses terkiplerinin sadece “عِ” ile yazıldığını belirtir: تَهْفِيهِ بِعِيْلُو قِيْمَتِ حِيْلِهِ رَاجِيُو رَاجِيُو رَاجِيُو رَاجِيُو رَاجِيُو vs. Türkçe ve tamamen Türkçeleşmiş olan kelimeler söylendiği gibi yazılmalıdır (1987a: 21).

6. /o/: اَو

Hamid Nutki /o/ sesini kelimenin başında اَو/kelimenin ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında اَو /اَو/ şeklinde gösterir: اَوْدُ اَوْدُ اَوْدُ اَوْدُ اَوْدُ (1987a: 23).

7. /ö/: اُ

Hamid Nutki /ö/ sesini kelime başında اُ, kelime ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında اُ harfi ile gösterir: اُبْ اُبْ اُبْ اُبْ اُبْ اُبْ (1987a: 23).

8. /u/: اُو

Hamid Nutki /u/ sesini kelime başında اُو, kelime ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında اُو /اُو/ harfiyle gösterir: اُو اُو اُو اُو اُو اُو Alıntı kelimelerde [ua] (Fransızcada [oi] yazılan diftong) sesi sadece اُو ile yazılır: اُو اُو اُو اُو اُو اُو (1987a: 23).

9. /ü/: اُو

Hamid Nutki /ü/ sesini kelimenin başında اُو, kelimenin ortasında, sonunda ve tek olarak yazıldığında اُو harfi ile gösterir: اُو اُو اُو اُو اُو اُو (1987a: 22-23).

Farsçada da aynı durum yaşanmış ve bazı harflere noktalar ekleyerek Arapçada bulunmayan, ancak Farsçanın bünyesinde bulunan bazı seslerin yazıdaki harf karşılığı elde edilmiştir. Buna örnek olarak ر sesine üç nokta eklenerek yapılan ر harfi verilebilir. Türkçede de bu durumla karşılaşmaktadır. Farsçaya uyum sağlayan Arapçaya özgü ط, ض, ص, ج, ث harfleri Türkçenin ses yapısına uymamaktadır. Öte yandan Arap alfabesinde bu harflerin ses karşılığını verebilen başka harfler de mevcuttur:

ک ب ت ز ه س Türkçeye uyum sağlamayan bu seslerin asırlar boyu sadece kalın ünlülerle kullanıldığı bilinmektedir. Ne var ki, bu harflerin hangi ünlülerle yazılacağı bir kurala tabi değildir. Bu tamamen asırlar boyu kazanılan tecrübeler sonucu gerçekleşen bir durumdur. Hamid Nutki buna “katır” ve “otak” kelimelerinin yazılışı üzerinden örnek vermiştir. Ona göre alfabeyle sadeleştirmeye çalışırken او طاق قی ا طیر gibi yazımının yanlış olduğunu, doğrusunun قی ا طیر ve ا تاق olması gerektiğini savunan bir düşünce sistemi hatalıdır (1980c: 6-7). Bu yazım henüz ünlü sesleri birbirinden ayıran işaretler kullanılmazken okumada kolaylık sağlamıştır. ط, ص ve ق kalın /t/, kalın /s/ ve kalın /k/ olarak kabul edilip bu harflerin bulunduğu hecelerdeki ünlüler kalın okunmuştur. ت, س ve ک harfleri ise ince /t/, ince /s/ ve ince /k/ olarak bulunduğu hecenin ünlüsünü ince olarak okutmuştur. Hamid Nutki bu konuyla ilgili “Bize göre, yazımızda ünlülerin işaretleri (diyakritikleri) genel olarak benimsendiği vakit artık ت harfinin yanında ط harfine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde bu durumda olan ص için de geçerlidir” der (1987a, 31).

Ayrıca eskiden “sağır kef” ile yazılan art damak /n/ sesinin bugün Güney Azerbaycan Türkçesinde bir harf karşılığı yoktur. Bu ses bazı lehçelerde bulunmakla birlikte yazıda özel bir harf ile gösterilmez. Ancak tarihsel metinlerde ve bazı lehçelerde گ ile gösterilebilir (1987a: 31). Bu bilgilerin dışında bazı ünsüzlerin doğru okunabilmesi için “~” işaretinden yararlanılmıştır. Özellikle ünlü seslerin yazımında kullanılan و, ی ve ه harflerinin üzerine getirilen bu işaret ile /v/, /y/, /z/ ünsüzleri temsil edilmiştir. Yine, kalın /g/ sesi ile telaffuz edilen ق harfine getirilen bu işaretle kalın /k/ (/q/) sesi temsil edilmiştir (1987a: 32-33). Hamid Nutki, ünsüz sesleri alfabeyle şöyle göstermiştir:

1. /b/ sesi ب ile yazılır: قاب بی بی بی
2. /p/ sesi پ ile yazılır: سبب ک پی پاق
3. /t/ sesi ت, ط ile yazılır: خ ط ط, ا ط ط, ق ط ط, ا ت ت, ی ت
4. /d/ sesi د ile yazılır: ق د د, ب د د, م د د
5. /m/ sesi م ile yazılır: ا د م, م ق م
6. /n/ sesi ن ile yazılır: س ن گنجیش ن ار
7. /l/ sesi ل ile yazılır: گوزل بی بی جی , ه

8. /r/ sesi ر ile yazılır: ريپرپرى, رحيم
9. Ön damak /k/ sesi ك ile yazılır: كان كبل مہ, كچچك.
10. Ön damak /g/ sesi گ ile yazılır: گن گ يايگى ار گبول.
11. Art damak /k/ sesi ق ile yazılır: كويك قفہ.
12. Art damak /g/ sesi ق ile yazılır: خلق, تخمى قابيغز.
13. /f/ sesi ف ile yazılır: حرفص فاف, فايدا.
14. /v/ sesi و ile yazılır: ويغز و و, بوہ ويغى.
15. /s/ sesi س ile yazılır: خاص, عجر صون اس, اس, .

Arapça alıntı kelimeler doğrudan yazıldığı için bu alfabede ث harfi de bulunmaktadır: بيرات بئر ثيحيہ.

16. /z/ sesi ز ile yazılır: قھيز, عھيز, آز.

Buna göre ض ve ظ harfleri de alfabede yerini alır: ض و ظ harfleri de alfabede yerini alır: ض و ظ harfleri de alfabede yerini alır: ض و ظ harfleri de alfabede yerini alır.

17. /ʃ/ sesi ش ile yazılır: آش قئيق شال.
18. /j/ sesi ژ ile yazılır: ملس از ليئوون, ژيپون.
19. /c/ sesi ج ile yazılır: جان, اؤؤوج گچج ہ.
20. /ç/ sesi چ ile yazılır: آج گچي چي, چاي.
21. /x/ ya da /h/ sesi خ ile yazılır: يخ, قح, ماق, خا.
22. /ǧ/ sesi kalın olduğu için غ ile yazılır: باغ, غلوب, غليب.
23. /h/ sesi kelime başında ه, ortasında ه, hece sonunda ه, tek olarak ه ve alıntı kelimelerde asıllarındaki gibi yazılır. Buna göre ح harfi de alfabede yer alır: ف ح, مالحه, حاجى شئيہ, هاوا.

/h/ sesini gösteren ه / ه harfleri iki yönden /e/ sesini gösteren ہ / ہ harflerinden ayrılır:

/e/ sesini temsil eden ہ / ہ harfi ayrı yazılır. Ondan sonra gelen harflere bitişik yazılmaz. /h/ sesini gösteren ه / ه harfleri ise kendinden sonra gelen harflerle bitişik yazılır. “ه” sesi üzerine küçük bir medd işareti alır.

24. /y/ sesi ي ile yazılır: چچي يايغ غورد.

/y/ sesini /ı/ ve /i/ ünlülerinden ayıran üzerindeki küçük medd işaretidir.

Bunların dışında ön damak /k/ sesi ile biten kelimelere ince ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde bu ön damak /k/ sesi /y/ olarak okunur. Bu durum yazıda başta گ ile karşılanırdı. Ancak daha sonra [gy] sesini temsil edecek bir “گ” harfi kullanılmaya başlandı: ’اگر’, ’مگر’, ’چوره گي’, ’مگر’, ’اگر’ gibi.

25. Alıntı kelimelerdeki ع ve “hemze” herhangi bir değişikliğe uğramadan yazılır. Latin alfabesinde bu ses “apostrof (‘)” ile gösterilir: ع, ع, ع, ع (1987a: 30-44).

2.3. Yazım Kuralları Üzerine

Günümüzde İran coğrafyasında resmî alfabe sistemi olarak kullanılan Arap alfabesi çeşitli Türk toplulukları tarafından uzun yıllar kullanılmıştır. Bugün de İran’da yaşamakta olan Türkler tarafından kullanılmaktadır. Buna rağmen Arap alfabe sisteminin Türkçenin seslerini karşılamakta yetersiz olduğu da bilinmektedir. Hamid Nutki, Varlık dergisinin pek çok sayısında bu konuya değinmiştir. Özellikle ünlülerin yazıda gösterilmesi için yapılması gereken yenilikleri belirlemek ve halkın kullanımına sunmak için çalışmalar yapmıştır. Sonuçta yeniden düzenlediği, Türkçenin ses yapısını daha iyi yansıttığını düşündüğü alfabeyi yukarıda verdik. Ancak bunun öncesinde yazımda görülen karışıklıklardan bahsetmedik. Burada öncelikle bu karışıklık sorununu ele alacağız. Ardından Hamid Nutki’nin belirlediği yazım kurallarını açıklayacağız.

Hamid Nutki alfabe için bir teklif sunmadan önce Arap alfabesiyle basılan Türkçe eserlerde yazımla ilgili bazı sorunların olduğunu belirtmiştir. Bu sorunlardan ilki “dilimizin ünlülerini ayrı ayrı gösterme zorluğunun sebep olduğu sorunlar”dır. Diğeri ise “konuşma dili ile edebî yazı dili arasındaki farklılık yüzünden çıkan sorunlar”dır (1982: 3). Bu sorunlar Türkçenin doğru yazılmasını ve okunmasını engellemektedir. Nitekim Türkçede dört çeşit hece sistemi bulunmaktadır. Her hecede mutlaka bir sesli harf olmak zorundadır. Hamid Nutki bu heceleri; tam açık hece (örneğin; ana, iki), tam bağlı hece (örneğin; yaz), açık hece (örneğin; baba) ve bağlı hece (örneğin; on, aç) olarak açıklamıştır. Bunların yanında bazı Türkçe kelimelerde iki ünsüz harf yan yana gelmektedir: yoğurt, dört, kurt, ört- vs. (1981b, 5). Yazıda kelimelerin doğru anlaşılması için hecelerin sonunda ve başında bulunan ünlülerin doğru okunması gerekmektedir. Bu amaçla alfabeyi yeniden düzenlerken Hamid Nutki’nin kendi deyimiyile “vokalizasyon”a oldukça önem verilmiştir. Böylece konuşma ve yazı dili arasındaki farklılık

ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bu amaçla Arapçada kullanılan hareke sistemi yerine /, و, ی, ه harflerinin kullanılması uygun görülmüştür.

1920’li yıllardan itibaren ünlüler bu dört harfle (/ و, ی, ه) gösterilmeye başlanmıştır (1982b: 4). Ancak yazımdaki sorunlar hala devam etmektedir. Türkçede /a/ sesini okutan /, hece başında /̂ şeklinde gösterilmiştir. Bu harf yabancı kelimelerde uzun /â/ olarak okunurken, Türkçe ve tamamen Türkçeleşmiş alıntı kelimelerde kısa okunmuştur (1982b: 4-5). /o/, /u/, /ö/, /ü/ sesleri yazıda و ile gösterilmekteydi: اوتوز “otuz”, اوجوز “ucuz”, اوتو “örtü”, اوتو “ütü”. Bu harf, Arapça ve Farsça kelimelerde bulunan /û/ sesini de karşılamaktaydı: أمو “âhû”. /ı/, /i/ ve yine Arapça ve Farsçada bulunan /î/ sesi ise “ی” ile gösterilmekteydi: ائکی “iki”, ائیز “giz”, ائیماعی “içtimaî”. Ayrıca Arapça kelimelerdeki “elif-i maksureler” de ی ile yazılmaktaydı: مصطفى “Mustafa”, مانا “mana”. Kelimelerde ه harfi hece sonunda sadece /e/ sesini değil /a/ sesini de okutmaktaydı: ائعیجہ “gece”, ائباشقہ “başka”. (1982b: 5) Kapalı /ê/ sesi ی ile gösterilmekteydi: ائیم “démek”. Kelime /u/ ve /ü/ sesleriyle bitiyorsa bu sesler yazıda و ile değil ی ile gösterilirdi: ائوردی “gördü”, ائوردا “oturdu” (1982b: 6). Her ne kadar kolay okumayı sağlama adına hareke yerine “/ و, ی, ه” harfleri kullanılsa da yeterli olmamıştır. Bu sistemde birçok sese karşılık sadece bir harf kullanmak zorunda kalınmıştır. Bu karışıklığın ortadan kalkması için yazıda birliğin sağlanması gerekmektedir.

Diğer Türk topluluklarında da Latin alfabesine geçmeden önce /ö/ ve /ü/ seslerini yazıda göstermek için و diyakritiği kullanılmaya başlandı. /o/ ve /u/ sesleri için de و kullanılmaktaydı. Ancak bu kullanım herkes tarafından benimsenmiş bir kural değildi (1982b: 8). Hamid Nutki /ö/ sesinin و ile gösterilmesinin karışıklığa yol açacağını düşünmekteydi. Yazıda و ile gösterilen ünlülerden sadece /ö/ hem و, hem de hemze yayı ی ile gösterilmekteydi. Bu durum alfabenin kendi içinde bir uyumsuzluğa yol açmaktaydı. Ayrıca bu işaret, /ê/ sesinde ائ şeklinde de kullanılıyordu. Son olarak hece başında و ortasında ise ائ şeklinde yazılan bu harf hemze yayı iken birden hemze vavı olmaktadır. Tüm bu karışıklıklardan dolayı Hamid Nutki /ö/ sesi için و diyakritiğinin kullanılmasını önermiştir (1982b: 12). Bunların yanı sıra kalın ünlüler Arap alfabesinde bulunan kalın ünsüzlerle (ا, ب, ص vb.), ince ünlüler ise ince ünsüzlerle (ئ, س, ت) yazılmaktaydı (1982b: 8).

Yazıyı daha okunaklı kılan diyakritik işaretler tespit edilip kullanılana kadar bu yöntemden yararlanıldı.

Hamid Nutki, Türkçenin fonetik, morfolojik ve tarihi – an’anevi prensipler üzerine kurulmuş bir dil olduğunu belirtmektedir. Ona göre, fonetik prensipte kelimeleri oluşturan sesler yazıda gösterilmelidir. Yani kelime nasıl telaffuz ediliyorsa o şekilde de yazılabilmelidir. Morfolojik prensip ise bir kelimenin farklı telaffuz şekillerinden dilin yapısına ve gramerine en uygun olan edebî telaffuzun seçilmesidir. Alıntı kelimeler girdikleri dilin telaffuz ve grameriyle uyum sağladıktan sonra kullanılır ve bu kelimelerin asli telaffuzu unutulur. Bu morfolojik prensibin gereklerinden birisidir. Tarihi – an’anevi prensibe göre ise dil tarihi boyunca geçmiş dönemlerde uygulanan kuralların bugün de uygulanması gerekir (1987a: 40). Bu prensiplere göre, kelimeler edebî dilin telaffuzuna uygun yazılmalıdır. Ancak mahalli lehçelerde, folklorik eserlerde, hikâyelerde, oyunlarda, yansıma kelimelerde meydana gelen telaffuz şekilleri kuralların dışında tutulur. Sese dayalı dikkat edilmesi gereken bazı yazım kuralları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Hamid Nutki’nin verdiği bilgilere göre ilk sesi /b/ ve /p/ sesleriyle söylenen kelimeler iki şekilde yazılmaktadır: بس “bes”, بیکه “bike”, بۆتۆر “bütov”, بېجان “bican” /b/; پیتی “piti”, پیşik “pişik”, پۇشۇق “pusgu” kelimeleri ise /p/ ile yazılan kelimelere örnek olarak verilmiştir (1987a: 42).

2. İlk hecesi hem /n/ hem de /m/ ile söylenen kelimeler “ن” ile yazılır: انبار “anbar”, گانبر “ganber”, زنبیل “zenbil”, سۈنبۈل “sünbül”, شنبه “şenbe” (1987a: 42).

3. Konuşma sırasında hecelerdeki ünsüzlerin yeri değiştirilerek söylenen kelimeler ağız özelliklerine uygun yazılır: اسگیك “esgik”, ایرلی “ireli”, يانلیش “yanlış”, كىرپىك “kirpik”, گۈلگۈلەت “külfet”, گۆستۈرمەك “göstermek”, ئۈسگۈتۈرمەك “ösgürmek”, چارپاز “çarpaz”, چىلپاق “çilpag” (1987a: 42).

4. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler “د” ile yazılır: بۇلۇد “bulud”, گۈرد “gurd”, دۆرد “dörd”, ياشىد “yaşíd”, كەند “kend”, پالید “palíd” (1987a: 42).

5. Son sesi /h/, /y/, /g/ ve ön damak /k/ sesiyle söylenen kelimeler “ك” ile yazılır: كىچىك “dik”, كىچىك “ferih”, كىچىك “büyük”, كىچىك “kepenek”, كىچىك “kiçik”, كىچىك “külek”, كىچىك “hörümcek” (1987a: 42)

6. Son sesi /ğ/, /h/ ya da /g/ sesleri ile söylenen iki heceli kelimeler “ق” harfi ile yazılmalıdır: قىچىق “bulag”, قىچىق “gaşıq”, قىچىق “gatıq”, قىچىق “gonag” (1987a: 42).

7. Son sesi /h/ ve /ğ/ sesleri ile söylenen kelimeler “خ” harfi ile yazılmalıdır: خىچىق “vurunıx”, خىچىق “Gazaq”, خىچىق “darıx” (1987a: 42).

8. Son sesi /c/, /ç/, /j/, /ş/ ile söylenen kelimeler “ج” ile yazılmalıdır: چىچىك “agac”, چىچىك “gılıc”, چىچىك “dinc”, چىچىك “gec”, چىچىك “güc”, چىچىك “sac”, چىچىك “çekic” (1987a: 43)

9. Birden çok hecesi olan kelimelerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz, tek heceli kelimelerin ise son ünsüzü /y/ ve /g/ sesleri ile söylenen kelimeler “ى” ya da “ي” harfleri ile yazılmalıdır: دىيىمە / دىيىمە “düyme”, دىيىمە / دىيىمە “düyü”, دىيىمە / دىيىمە “iyne”, دىيىمە / دىيىمە “deyirmen”, دىيىمە / دىيىمە “eylence”, دىيىمە / دىيىمە “iyirmi”, دىيىمە / دىيىمە “göyerti”, دىيىمە / دىيىمە “göyerçin”, دىيىمە / دىيىمە “göy”, دىيىمە / دىيىمە “çiy”, دىيىمە / دىيىمە “ciyer” (1987a: 43).

10. Hamid Nutki, uluslararası kelimelerin Türkçenin ses ve gramer yapısına uygun kaynaklardan alınıp yazılması gerektiğini söyler: رال گىنە رل “Jéneral / général”, گىتار گىتارا “gitar / gitare”, بىيولۇجى بىيولۇجى “biyoloji / biyologia” (1987a: 43).

11. Son hecesi [-öv], [-öy] ya da /-ö/ şeklinde söylenen kelimeler [-öv] ile yazılmalıdır: بىلۆۋ “bilöv”, بىتۆۋ “bütöv”, كىسۆۋ “kesöv” (1987a: 43)

12. Çeşitli hecelerinde çoğu zaman [-ov], bazen [-av], [-oy] ya da /-o/ şeklinde söylenen kelimeler [-ov] ile yazılmalıdır: آلۆۋ “alov”, بۇخۆۋ “buhov”, گوۋۇن “govun”, دۆۋشان “dovşan”, اوۋ “ov”, اوۋماق “ovmag”, اوۋۇج “ovuc”, اوۋلۆۋ “ohlov”, پىلۆۋ “pilov” (1987a: 43).

13. Kelimelerde iki kez tekrarlanan ünsüzlerin ikisi de yazılmalıdır: دىيىمە “addım”, دىيىمە “yéddi”, سىككىز “sekkiz”, دۆققۇز “dogguz”, ساققال “saggal” (1987a: 43).

14. Farsça [-stan] eki eklendiği gövdenin ünlüsüne uygun olarak /i/, /ü/, /ı/, /u/ yardımcı seslerinden birini almalıdır: داغستان “Dağistan”, دیندستان “Hindistan”, مۇغۇلۇستان “Muğulustan”, كۆردۆستان “Kürdüstan” (1987a: 43).

15. [-gan], [-ken] eki tonsuz ünsüzle biten kelimelerde, [-ğan], [-gen] tonlu ünsüzle biten kelimelerde yazılmalıdır: ياپىشقان “yapışgan”, دۆيۈشكەن “döyüşken”, وۇرۇلغان “vurulğan”, دېيىگەن “deyingen”. Aynı durum [-ağan], [-egen] / [-eyen] ekleri için de geçerlidir: چالغان “çalağan”, گۈلەيەن “güleyen” / گۈلەگەن “gülegen” (1987a: 44).

16. [-ki], [-gi] ve [-kin] ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimeler ile yazılmalıdır: بىتكى “bitki”, بىچىقى “bıçığı”, سەچكى “séçki”, پۇشۇقۇ “pusqu”, داشقىن “daşgın”, بىتكىن “bitkin”, اۆتكۈن “ötkün”. [-gi], [-ği] ve [-gin], [-ğın] ekleri ise sonu tonlu ünsüzle biten kelimelerle yazılmalıdır: چالغى “çalğı”, سىڭى “sıngı”, “sevgi”, وۇرغۇ “vurğu”, بۆلگۈ “bölgü”, قىزغىن “qızgın”, گىڭگىن “gingin”, يورغۇن “yorgun”, سۈڭۈن “süzgün” (1987a: 44).

17. Hamid Nutki, ikinci hecesindeki ünlü sesi hem /ı/, hem de /u/ ile söylenen kelimelerin iki şekilde yazılması gerektiğini söylemiştir: /ı/ ile söylenen kelimeler آغى “ağı” (zehir), قارغى “garğı”, قاپىز “garpız”, ياپىز “yarpız”, پامبىق “pambıq”; /u/ ile söylenen kelimeler ise آرمۇد “armud”, مازۇت “mazut” şeklinde yazılmalıdır (1987a: 44).

18. Hamid Nutki, iki heceli olup ikinci hecesinde dar ünlü olan organ adlarından, örneğin “alın”, “ağız”, “burun”, “bağır”, “köğüs”, “garın”, “oğul”, “gayın” gibi kelimelerden sonra tamlama ekleri /-i/ ve [-in] geldiğinde, ikinci hecelerdeki dar ünlülerin yitirildiğini belirtmiştir: alını, ağzının, burnuna, bağırından, garnım, oğlum, gaynım (1987a: 44).

19. Gıvrır, çevir, ayır, siyir, sovrur gibi fiil köklerine /-i/, [-ik], [-inti] ve [-im] ekleriyle [-il] fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlüler yiter: gıvrıntı, çevri, ayırı, siyirilen, sovrulma (1987a: 44).

20. Hamid Nutki, tek heceli alıntı kelimelerde iki ünsüz arasına ى - /i/ ya da و - /u/ seslerinin getirilerek söylendiğini, ancak iki şekilde yazıldığını söylemiştir. Bunlardan ilki emr, cebr, harf, hezn, hüsn, zulm, fikr gibi tek ünlüsü olan kelimeler امر, بحر, حرف, جزن, سجن, ظلم, عقير şeklinde yazılmalıdır.

İki ünlüyle söylenen ve iki heceli kelime olarak düşünülen kelimelerin ilk hecesindeki ünlü, /e/ ise sadece ikinci ünlü yazılır: عطيير, زييرن سيجل, صيير شوكيل

قويچى Eğer kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/'den başka bir ünlü ise kelime halkın söylediği şekilde yazılmalıdır. Ancak kelime edebiyat ve bilim – fen terimi olarak kullanılırsa ilk hecedeki ünlü ses yazılmamalıdır: عؤمؤر “ömür”, تئؤخؤم “tuhum”, عئيب “ayıb”, مؤمؤر “möhür”, شؤخؤم “şuhum”, فقئليق fikir” (+leşmek), كئيبير “kibir” (1987a: 44-45).

Hamid Nutki'nin belirlediği yazım kurallarına göre ünlü ve ünsüz harfler bu şekilde yazılmalıdır. Ayrıca, Farsçada da kullanılan “و، ژ، ز، ر، ن، د، /” harfleri kendinden sonra gelen harf ile ayrı yazılmaktadır. /e/ sesini temsil eden / ve ە harfleri ile /v/ sesini gösteren و /o/ sesini gösteren ۆ /u/ sesini gösteren ۇ /ö/ sesini gösteren ۆ ve /ü/ sesini gösteren ۈ harfleri kendinden sonra gelen harf ile ayrı yazılmaktadır (1987a: 46). Türkçede ünlü sesler gösterildiği için genel anlamda ayrı yazılan harfler yazımda daha çok kullanılmaktadır. Bununla birlikte dilde kolaylık ve anlaşılabilirliğin sağlanması için kelimelerin ve kelimeleri meydana getiren eklerin yazımında belli kurallar olmalıdır. Özellikle birleşik kelimelerin yan yana ya da bitişik yazılması meselesinin çözümü oldukça önemlidir.

Hamid Nutki, yan yana yazılan birleşik kelimeleri şu şekilde belirlemiştir:

1. Miktar, sayı ifade eden adlar yan yana yazılmalıdır: ئۈچ بۇجاق “üç bucak, üçgen”, ئىككى دەلىل “iki heceliler” (1987a: 48).

2. Ad ve iyelik ekli kelimelerden meydana gelen sıfat ve zarflar yan yana yazılmalıdır: قۇرۇلتاي ئىنقىلابىغى “kurultay öncesi”, قىرغىز ئاراسى “kıtalararası”, ئىككىنچى دەريا “deniz kenarı” (1987a: 48).

3. Ayrılma hal eki [+den] alan adlar ve isim fiil alan fiiller ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: ئىن ئادان ئۆغمە “anadan doğma”, ئىن ئادان “dededen kalma” (1987a: 48).

4. Herhangi bir ek almayan iki addan türetilen kelimeler yan yana yazılmalıdır: ئىن ئادان “kaynana”, ئىن ئادان “kaynata”, ئىن ئادان “sacayak” (1987a: 48).

5. Ad ile sıfat fiilden yapılan kelimeler yan yana yazılmalıdır: ئىن ئادان “ses boğan”, ئىن ئادان “tahıl döven”, ئىن ئادان “gün batan” (1987a: 48).

6. Ad ve ad fiilden meydana gelen birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: ئىن ئادان “yük taşıma”, ئىن ئادان “pamuk temizleme”, ئىن ئادان “çelik eritme” (1987a: 48).

7. Ad ve iyelik ekli kelimelerden meydana gelen kelimeler: آي اققابى “ayakkabi”, دۇنيا گۆرۈشى “dünya görüşü”, ال يازمى “el yazması” (Nutki, 1987a: 48).

8. Sıfat ve ad ile yapılan birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: آغچاناد “akçakanat”, قارايازى “karayazı”, قاراديكن “karadiken” (1987a: 49).

9. Birleşik yapılı sıfatlara [-lik] ekinin getirilmesiyle yapılan birleşik adlar yan yana yazılmalıdır: آغزى بۆتۈنلۈك “ağzıbütünlük”, غلچىچىلىق “alicenaplık”, چۆخ مەنىلىق “çok anlamlılık” (1987a: 49).

10. Tek heceli kelimeler ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: آغسۇ “aksu”, قىل باھار “ilkbahar”, سۇن باھار “sonbahar”, ئۆن سۆز “ön söz”, سۆن سۆز “son söz” (1987a: 49).

11. İçerisinde “hane” ve “name” gibi Farsça asıllı kelime barındıran adlar yan yana yazılmalıdır: كۈتۈپخانا “kütüphane”, بەي نەمە “beyanname”, كۆلەن نامە “vekâletname” (1987a: 49).

12. Sıfat ile ad birleşmesinden türetilen coğrafi adlar yan yana yazılmalıdır: آغشەھەر “Akşehir”, يەنە كەنت “Yenikent”, قاراچەمەن “Karaçemen”. Yer adları ikiden çok kelimedenden yapılmışsa birleşik yazılmalıdır (1987a: 49).

13. İki adın birleşmesiyle yapılan coğrafi adlar yan yana yazılmalıdır: آراچاي “Arpaçay”, كوناككەنت “Konakkent”, تاڭكەنت “Taşkent” (1987a: 49).

14. Birleşik kelime şeklindeki özel adlar yan yana yazılmalıdır: مەھمەتلىق “Muhammed Ali”, تەپە گۆز “Tepegöz”, ئالتۇن ئوردۇ “Altınordu”, قىزىلباش “Kızılbaş” (1987a: 49).

15. İçerisinde “oğlu” ya da “zade” vb. kelimeler bulunduran adlar yan yana yazılmalıdır: سەن ئوغلۇ “Hasanoğlu”, داداڭگىل “Dadaşgil”, آقازادا “Akazade” (1987a: 49)

16. Rütbe, lakap ve resmî hitap olmayan “mir”, “mirza”, “hacı”, “seyit”, “şah”, “sultan”, “ağa”, “bey”, “han”, “hanım” gibi kelimeler adın bir parçası sayıldığı durumlarda yan yana yazılmalıdır: مېرىزە ئالى “Mir Bala”, حاجى بابا “Hacı Baba” (1987a: 49).

17. Ünlülere veya tonlu ünsüzle biten fiillere gelen “ha” ile yapılan kelimeler yan yana yazılmalıdır: قۇر ماۋۇر “vur ha vur”, دە ھە دە “de ha de”, ياز ھە ياز “yaz ha yaz”. Eğer fiil tonsuz ünsüzle biterse “ha” yerine, ses

uyumuna göre /a/ veya /e/ yazılmalıdır: “başbaşa baş”, “kaça kaç”, “içe iç”, “kese kes” (1987a: 49).

18. Birleşik kelimelerden oluşan sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “ak saç”, “kırsakallı”, “kısa boylu” (Nutki, 1987: 49-50).

19. Sıfat veya ad ile [-lı] eki almış sıfatlardan türeyen sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “konuksever”, “sıcakkanlı”, “uzun boylu” (1987a: 50).

20. “Az, beraber, çift, aynı, yarım, çok” gibi kelimeleri barındıran sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “işlenen”, “eşit haklı”, “çok anlamlı” (1987a: 50)

21. Ad ile “verici / veren / verir; değiştirici / değişen / değiştir; düzeltici / düzelen / düzeltir; edici/ eden / eder” ve bunların olumsuz görünümlerinden meydana gelen bileşik sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “zarar verici”, “insansever”, “barışsever”, “kuşkonmaz”, “kervan geçmez” (1987a: 50).

22. Yönelme hali eki alan kelimelerle yapılan sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “akla yatmaz”, “baş düşmez”, “günebakan” (1987a: 50).

23. İyelik eki almış ad ve sıfattan meydana gelen sıfatlar: “ağzı boş”, “eli açık”, “başıboş” (1987a: 50).

24. Sıfatı pekiştirmek için kelimenin ilk hecesine /m/, /p/ sesleri getirilerek yapılan heceler kelimeye bitişik yazılır: “bomboz”, “kapkara” (1987a: 50).

25. {-II}, {-sIz}, {-cI} gibi eklerin özel isimlere eklenmesiyle meydana gelen sıfatlar yan yana yazılmalıdır: “Parisli”, “il’siz”, “Froidçi” (1987a: 50).

26. Bazı birleşik fiiller yan yana yazılmalıdır: “görebilmek”, “yazabilmek”, “bakakalmak” (1987a: 50).

27. [-(i)di], [-(i)miş], ise, [-(i)ken] ve “ile” hem ayrı hem de kendinden önce gelen kelimeyle birleşik yazılabilir: “güzel idi / okuyacak idi / okuyacaktı”, “güzeldi”, “yoldaşlar ile / yoldaşlarla”, “alır ise / alırsa”

/ گلسە ئىمىش / gelse imiş / گلسە ئىمىش / gelseymiş”. / قاچار كەن / kaçarken / قاچار كەن / kaçarken” (Nutki, 1987: 50-51).

28. Ad ve “bir” kelimesi ile yapılan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: (ال بىر) “el birliği”, سۆز بىرلىگى “söz birliği”, (دىل بىرلىگى) “dil birliği” (1987a: 51).

29. Ad ve iyelik eki almış başka bir adın yan yana gelmesiyle oluşan birleşik kelimeler yan yana yazılmalıdır: آدىم باشى “adım başı”, ئاق اۆتتۈ “ayaküstü”, دۇدۇقلىتى “dudak altı”, گۆزلىتى “gözaltı”, ال اۆتتۈ “el üstü” (1987a: 51).

30. مەگاہ “hâlbuki”, حەلبۇكى “habéle”, نە ئىكەن “neinki”, يەھۇد “yahud”, چۈنكى “çünkü”, يەنە كى “yain ki”, چەنەن “herçend”, هەرقانەن “hergâh” edatları yan yana yazılmalıdır (1987a: 51).

Hamid Nutki’ye göre ayrı yazılan birleşik kelimeler şöyledir:

1. Çok kelimeli kişi adı ile kurulan yer adları ayrı yazılmalıdır: ئىبۇ رابىئى “Şeyh Muhammed Hıyabanî Bulvarı” (1987a: 51).

2. Sıfat ve ayrılma eki alan ad ile yapılan sıfatlar ayrı yazılmalıdır: تۆتۈلدى “dilden iti”, كۆلۈن “koldan kuvvetli”, كۆلۈن گۈچلۈ “koldan güçlü” (1987a: 51).

3. Sayılar ayrı yazılır: اۋن بەش “on beş”, يۈز اۆتۈز بىر “yüz otuz bir”. Senetlerde sayılar yan yana yazılmalıdır (1987a: 51).

4. Kesir ve sıra sayıları ayrı yazılmalıdır: اۆتۈز يەدەنچى “otuz yedinci”, اۋن بەش “üçte bir”, اۋن بەش “onda beş” (1987: 51).

5. Yönelme hal eki alan ve miktar sayılarından yapılan zarflar ayrı yazılmalıdır: بىرە يۈز “bire yüz”, بىرە بەش “bire beş” (1987a: 52).

6. İlk kelimesi işaret zamiri olan birleşik kelimeler ayrı yazılmalıdır: ئى “bu ay”, ئى “bu yıl”, اۋگۈن “o gün”, اۋساعات “o saat” (1987a: 52).

7. Soru zamirleri ayrı yazılmalıdır: نە ئۈچۈن “ne için”, نە تۈر “ne tür”, نە “ne gibi” (1987a: 52).

8. Yardımcı fiil alan kelimeler ayrı yazılmalıdır: قىبول الىە مە “kabul eylemek”, تەشكىل ئىشلىە مە “ta’ne vurmağ”, تەشكىل ئىشلىە مە “ta’ne vurmağ” (1987a: 52).

9. Bağlaçlar ayrı yazılmalıdır: ئىشە مەھارىتە قىلى گۈرمەك “İş maharet ve dikkatle görmek lazımdır” (1987a: 52).

10. Bağlaçlar ayrı yazılmalıdır: “böyle ki” bununla da”, “veya” “ya da” (1987a: 52).

11. Edatlar ayrı yazılmalıdır: “taş gibi”, “dünden beri”, “onun için”, “bugüne değin”, “şimdiye dek”, “yüze kadar” (1987a: 52).

12. Soru eki [-mi] ayrı yazılmalıdır: “gördünüz mü?” ve “Tebriz’e mi gideceksiniz?” (1987a: 52-53).

13. Türkçede “ki” bağlacı bulunma hal eki, yer ve zaman zarfları ile nispet zamirine geldiğinde bitişik yazılmalıdır: “evdeki”, “önceki”, “bizimki”. Ancak edat olan “ki” ve Farsçadan alınmış olan bağlaç “ki” ayrı yazılmalıdır: “o kadar yorulduğum ki”, “Hak ol ki, Hüda mertebeni eyleye âli” (Ruhî) (1987a: 53).

14. Seslenme ünlemleri ayrı yazılmalıdır: “ah! Bahar ne güzel” (1987a: 53).

Yazıda bazı kelimelerin arasına kısa çizgi de konulmaktadır. Hamid Nutki, kısa çizginin kullanıldığı yerleri bu şekilde belirlemiştir:

1. Birbirine yakın, uzak ya da zıt anlamlı kelimelerin arasına kısa çizgi konulmaktadır: “ağzı burun”, “ad san”, “alım satım” (1987a: 53).

2. Aynı kelime tekrarlandığında: “taş taş”, “top top”, “civciv” (1987a: 53).

3. Sıfat ve addan oluşan ikilemelerde: “ayrı seçkilik” “emin amanlık” (Nutki, 1987: 53-54)

4. Aynı kavramı ifade eden kelimeler: “kafe restoran”, “sinema tiyatrosu”.

5. Ölçü birimlerini bildiren kelimeler: “gram kalori”, “kilovat saat”.

6. Yönleri bildiren adlar: “güneybatı”, “güneydoğu”.

7. Siyasi görüş, tarihi olay, kurum vs. adlarını ifade eden sıfatlar: “icma kabilesi”.

Sayılar:

1. Belirsizlik bildiren miktar sayıları: “on - اۆن - اۆن بئشش”, “iki üç” - ئىككى - ئۈچ - اۆچ”, “elli altmış” - الىى آلتىئىشش, “on beş”, vs.

2. Sayılar rakamlarla yazıldığında sayılara koşulan eklerden önce kısa çizgi konur: “gece saat 23’den sonra” - گىجە سائەت ۲۳ - دن سۆزرا, “6’yi 5 geçe”, “1914’de başlayan ihtilaflar” - نىباشش ن آتتە ۱۹۱۴, “20, 3’ e bölünmez” - مەبلىمك ۲۰, ۳ نى ۲۰ - مەبلىمك.

3. Rakamlardan sonra tertip, rütbe ve dereceyi gösteren {+Incl} eki ve onun varyantları yazıda “ننجى”, “ننجو”, “ننجى” şeklinde gösterilir ve sayıdan sonra kısa çizgi koyulur: “beşinci” - ۵ ننجى, “altıncı” - ۶ ننجى, “üçüncü” - ۳ ننجو, “onuncu”. (Nutki, 1987: 55)

4. Bir veya iki rakamlı sayılar harflerle (kelime biçiminde) yazılır: “۳۵۷۵ - ۳۵۷۵ - ۳۵۷۵ - ۳۵۷۵”, “salonumuzun büyüklüğü yetmiş metre karedir”, “fakültemizin öğrenci sayısı 3575’e yaklaşı”. (Nutki, 1987: 61)

Kitap sayfası ve ciltlerini, dergi, telefon, sokak numaralarını gösteren sayılar rakamla yazılır: “s. 24” - ۲۴ ص, “s. 210-220” - ۲۲۰ - ۲۱۰ ص, “c.3” - ۳ ج, “sokak 4” - ۴ سوكاچ, “telefon 228730” - ۲۲۸۷۳۰ تەلەفون.

Birbirini izleyen sayılar rakamla yazılır. “1 لىيىش يىل شۇ يىلدا (كىتاپلىق ئىدىم, كەتلىك ئىدىم, ۱۶ دىن ئىبارەت, ۱۶ لىيىش يىل شۇ يىلدا, 16 defter, 1 silgi, 5 kitap aldım”.

Hint-Avrupa dillerinin aksine cümleye rakamla da başlanabilir: “yüz altmış öğrenci sınava girdi” ve “160 öğrenci sınava girdi” örneklerinde olduğu gibi. Her iki yazılış da doğrudur. (Nutki, 1987: 61)

Yaklaşma ve tahmin bildiren sayılar harflerle yazılır: “يۆز قەدە رەتمەشش چى وار”, “salonda bin iki yüz kadar izleyici var”. (Nutki, 1987: 61)

5. Günün zamanını (ayrıntısıyla) gösteren sayılar rakamla, bütün zaman parçaları harflerle yazılır: “bugün tren üçte gelir”, “aقتى”, “9.30’da sınıfta olacak” - ۹:۳۰ مەزگىلىم, “öğretmen 9.30’da sınıfta olacak”. (Nutki, 1987: 62)

6. Derece gösteren adlar ve sıfatlar harflerle yazılır: “سەئىدىيە مەكتەپىنىڭ بىرىنچى قەدەمىدا اۆتۈرۈلگەن”, “dersimiz fakültenin üçüncü katındaki salonda olacak”, “مەكتەپىمىزنىڭ بىرىنچى قەدەمىدىكى ئىككىنچى قەدەمىگە ئۆتۈرۈلگەن”, “meclisin beşinci toplantısı”.

Sıra sayılar kısaltılarak gösterilirse rakamla yazılır: 1'inci” 1 نى جى, 2'inci” 2 نى جو, 3'üncü” 3 نى جو.

Askeri birlikler de rakamla gösterilir: 6. ordu” 6 نى جى اۆردو, 8. alay” 8 نى جى.

7. Hafta ve ayı zaman bakımından belirten sayılar harflerle yazılır:

”Avrupa'da beş hafta kaldım” آووپ ادلبشش ففت هفتى لىم.

8. Tarihlerde gün aydan sonra gelirse harfle, aydan önce gelirse rakamla yazılır: ”babam Nisan'ın on beşinde gelecek” لىم, ”kardeşimden 15 Nisan tarihli bir kart aldım” 15 نى جى ان تارىخى عىرتت, ”2 Ramazan” 2 رەمەزان, ”Ramazan'ın ikisi” رەمەزان ئىككىسى, ”30 Eylül” 30 مەھر, ”Eylül'ün otuzu” 30 مەھر.

9. Mali, bilimsel ve teknik sahalarda sayılar rakam olarak yazılır. Örneğin: 24 / 345”, 50 x 350”, 50 x 350”.

10. Haber ya da genel raporlarda “binler”, “milyonlar” gibi büyük rakamları bölümlere ayırarak hem yazı, hem de rakamla gösterirler: 301 ۳۰۱ تۆمۈن, ”14 milyon 812 bin 301 tümen” ۱۴ مىلىيون ۸۱۲ مىن.

11. Art arda gelen sayıların ilki harfle diğeri rakamla yazılır: لىك طياره ”otuz iki adet 340 kişilik uçak”, تۆتۈن ئىككى چىز ۳۴۰ گىشى ”gırh sekkiz 500 gıranlıg pul”.

12. Birleşik kelime şeklindeki sayılar harf ya da rakamla gösterildiğinde kısa çizgi ile yazılır: Örneğin: 51'lik bir kadın”, لىك كىرىق اىن ۵۱ نى جى, ”yedi yaşında bir oğlan” (Nutki, 1987: 62).

Sıfat ve Zarflar:

1. [-mez] ekli sıfat-fiillerden meydana gelen sıfat ve zarflar: بىتمەز تۆلۈنمەز ”dinmez-söylemez”, ”bitmez-tükenmez”, سۆيۈلمەز.

2. Kelimenin önüne /m/ sesi getirerek ya da damak ünlüsünü dudak ünlüsüne çevirerek yapılan ad, sıfat ve zarf tekrarları: ”az maz”, قۇرۇق - آز - ماز, ”ezik büzük”, ”şey mey”... (Nutki, 1987: 55-56).

3. Tek başına yazıldığında bir anlam ifade etmeyen ya da farklı anlamlar taşıyan ad, sıfat ve zarf tekrarları: ”adda budda”, قارما - قارما, ”karma karışık”, ”dedi kodu”, ”konu komşu”, قوۋۇم - قوۋۇم.

Zarflar:

1. Aynı kelimenin tekrarıyla yapılan zarflar: آغیر - آغیر “ağır ağır”, آدیم - آدیم “adım adım”, وراق - وراق “vırak vırak”, آز - آز “az az”, آخşam - آخşam “akşam akşam”, بئش - بئش “beş beş”.

2. Çeşitli anlamlar taşıyan kelimelerden meydana gelen zarflar: آز - آز “az çok”, آچیق آیدین “açık aydın”, آله بئله “öyle böyle”, زور گۆج “zor güç”.

3. Belli bir anlama sahip olan ancak cümle içerisinde farklı anlam taşıyan ya da anlam taşımayan kelimelerden meydana gelen zarflar: آچ - آچینا “aç acına”, داغوا - شاولسیز “dava - şavasız”, ساییر باییر “sayır - bayır”, اؤزادی - اؤزون “uzun uzadı”.

4. Aynı kelimenin tekrarıyla meydana gelen ve “/-e/” eki alan zarflar: باشا - باشا “baş başa”, یüz یوزه “yüz yüze”, قارشى قارشىيا “karşı karşıya”.

5. /-e/ zarf fiil ekini alan kelimenin tekrarı ile yapılan zarflar: باخا - باخا “baka baka”, قاقا قاقا “kaça kaça”, بئله بئله “bile bile”.

6. [-den] ayrılma eki alan iki kelimedenden yapılan zarflar: آزدان - آزدان “azdan çoktan”, آلتدان - آلتدان “alttan-alttan”.

7. İlk kelimenin [-den], ikinci kelimenin /-e/ hal ekini almasıyla yapılan zarflar: آخşamدان - آخشامدا “akşamdan akşama”, آچیقدا - آچیقدا “açıktan açığa” (Nutki, 1987: 56).

Fiiller:

1. Zarf fiil eki alarak tekrarlanan kelimeler kısa çizgi (-) ile yazılır: باشماز - باشماز “başlar başlamaz”, گئلمز - گئلمز “gelir gelmez”, گئلمز - گئلمز “gelir gelmez”, گئلمز - گئلمز “gelir gelmez”.

2. [-ib] zarf-fiil ekini alan fiiller: یازیب یازیب “yazıp yaratmak”, آتوروب - آتوروب “oturup durmak” (Nutki, 1987: 57).

Farsçaya göre kurulmuş tamlamalarda /i/ ya da [-yi] eklerinin yerine kısa çizgi konulur: عادی - عادی “gayr - adi”, ضد بشر “zıdd-ı beşer”.

Tekrar edilen kelimelerin alıntı bir söz vasıtası ile kullanılmasından meydana gelen kelimeler: ال به - ال به “el - be - el”, آى با - آى با “ay - ba - ay”, جد - جد “cedd - ender - cedd”, سر تا سر “ser-te-ser”.

Seslenme ünlemleri ile yapılan ikilemelerde: های - های “hay - hay”, به به “be - be”, پپه پپه “pe - pe”, اوی - اوی “uy - uy”, ها - ها - ها “ha - ha - ha”...

Ayrıca tek başına yazılan eklerin başında kullanılmaktadır: جك [-le], دن [-den], ه [-ecek].

Tırnak ve parantez içerisinde yazılan kelimelerden sonra artırılan ek tırnağın dışında ve önüne “-” işareti konularak yazılır: ونق هراما میندایه یسیسی - “ددق ورقود”.

..فنیالدر “غینارس جاسی نئیوایان” آدطیل ه چاپ ائی موش دور

Kısa çizgi ile yazılan birleşik kelimenin ilk bölümü önceki satırda, ikinci bölümü ise sonraki satırda yazılırsa, bir kısa çizgi önceki satırın sonuna, diğer kısa çizgi de sonraki satırın başına konulur:

سئیهال -	شبات -	سئیهام -
عموقرات	مظی	تندر

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı (Nutki, 1987: 57)

Alıntı kelimeler:

Alıntı kelimeler, dilbilgisi kurallarına kesinlikle uymak zorundadır. Bu tür kelimeler bir süre asli dilin özelliklerini taşır, sonra da kullanılacağı yeni toplumun telaffuz kalıbına uyar. Ünlü seslerin yazıda mutlaka gösterilmesi gerekmektedir. Ancak Farsça ile ortak olan kelimeler bir süreliğine Farsça telaffuzuyla okunmuştur. Yine de alıntı kelimeleri telaffuza göre yazmak bazen doğru bir fikir olmaz. Bunun için alıntı kelimelerin ilk hecesini doğrudan yazarken, diğer hecelerini Türkçenin ses özelliklerine göre yazma yöntemi uygun görülmüştür: “mübareze”, “müstamel”, “müstantik” yazılmalıdır, “مبارزه”, “مستعمل”, “مستنطیق” yazımı doğru değildir.

Kısaltmaların yazımı:

1. Yazıda kullanılan kısaltmalardan sonuna nokta konur: “İlh.” (“ila ahir” okunur), “vs.” (“vesaire” okunur).

2. Kısaltmalardan sonra sayı gelirse ya da herhangi bir nokta ile sıfırın karıştırılabileceği düşünülürse, o kısaltmalardan sonra nokta konmaz: Örneğin; ص ۱۵۳, ج ۲.

3. Tek başına söylenebilir bir kelime oluşturan kısaltmalardan sonra nokta konulmaz: Örneğin: “NATO”, “UNESCO”, “UNISEF”, “FAO” gibi.

savunur. Bu amaçla Varlık dergisinde çıkan yazılarında bu konuyu fazlasıyla ele almıştır.

Hamid Nutki ihtiyacımız olan kelimeyi önce yaşayan ve konuşulan dilin mevcut hazinesinden aldığımızı söyler. Daha sonra ise edebî ve bilimsel mirasımızdan yararlanılır. Son olarak ise dilin kelime türetme kabiliyetinden yararlanarak kelime köklerine ekler getiririz (1984: 10).

Dilde bulunan yabancı kelimeler atıldıktan sonra oluşan boşluğu doldurmak için Türkçenin imkânlarından faydalanarak yeni kelimelerin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla Hamid Nutki kelime yapma yöntemlerini üç bölümde açıklamıştır.

Bunlardan ilki leksik yöntemdir. Hamid Nutki leksik yöntemi 6 farklı yolla açıklamıştır. Bunlar sırasıyla:

1. Dilin lehçe ve şivelerinden yararlanması.
2. Diğer dillerin “kelime hazinesi”nden yararlanması.
3. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması.
4. Fonetik terkinin değişmesi.
5. Türemiş kelimelerin basit kelime olması.
6. Birleşik kelimelerin basit kelime olması.

Hamid Nutki, edebî dilin gelişmesinde lehçe ve şivelerin önemli bir role sahip olduğunu düşünür. Lehçe ve şivelerden alınıp edebî dilde kullanılan kelimeler dilin karakteristik özelliklerini de göstermektedir (1985: 4). Yerel lehçelerden alınan kelimeler usta yazar ve şairler tarafından edebî yazı diline sokularak halkın ortak kullanımına sunulmalıdır. Bu şekilde halk tarafından kullanılmayan birçok kelime yeniden canlandırılmış olur (1985: 6).

Hamid Nutki, dilin kendi bünyesinden alınan kelimelerin hangi lehçeden alındığını belirlemek için iki yöntem bulunduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki yazar ve şairlerimizin dilini “sözcük” bakımından incelemek ve yine yazar ve şairlerimizin kullandığı kelimelerden sözlükler düzenlemektir. İkinci olarak ise dilimizin tüm lehçelerini araştırarak bu lehçelerin sözlüklerini hazırlamaktır (1985: 6).

Hamid Nutki, kelimelerin bazen zoraki bir asimilasyon ile başka bir dile aktarıldığını söyler. Yine de kelimelerin dilden dile geçmesini sağlayan en önemli unsurun sosyal ve kültürel ilişkiler olduğunu düşünmektedir. Bu

durum dilin kelime hazinesini zenginleştiren bir faktör olarak geçmişte olduğu gibi bugün de devam etmektedir (1985: 6). Yabancı dillerden alınan kelimeler özelliklerini kısmen yitirerek yeni dilin bazı özelliklerini alır. Fonetik değişikliğe uğradıktan sonra yeni dilde leksik bir birim olarak kullanılabilir (1985: 7). Bu tür kelimelere “kopyalama” da denmektedir. Türkçeye kopyalanan kelimeler ünlü seslerin çokluğu yüzünden ses değişimine uğrayarak Türkçeye uyum sağlamaktadır. Hamid Nutki kopyalanan kelime ve ifadeleri iki gruba ayırmıştır: kültürel unsurlarla dile giren kelimeler ve dildeki boşlukları dolduran kelimeler (1985: 7-9).

Hamid Nutki, “kültürel unsurlarla dile giren ve hiçbir boşluğu doldurmeyen kelimeleri” de iki grupta ele almıştır. Bunlardan ilki iki dilli bireylerin yabancı dilden kopyaladığı kelimelerdir. Hamid Nutki bu kelimeleri üstün kabul edilen dilden alındığını ve ihtiyaç fazlası olduğunu söyler. Bu kelimelerin telaffuz yönünden değişmediğini belirtir. Hamid Nutki ikinci grubu ise “karıştırmak” olarak ele almıştır. Eğer birey bir dili herhangi bir vasıta olmadan da anlayabiliyorsa ana dilinde konuştuğunda bile yabancı kelimeler ve kavramlar arasında ilgi kurabilir. Dildeki boşluğu doldurmak amacıyla kopyalanan kelimeler ise hazmedilerek dilin bünyesine uygun bir şekle bürünür. Hamid Nutki, Arapça, Farsça, Fransızca gibi birçok dilden alınan kelimelerin Türkçenin yapısına uyum sağlayarak dildeki bir boşluğu, bir ihtiyacı karşıladığını ifade eder (1985: 9-10).

Hamid Nutki kopyalamanın farklı yöntemlerini de açıklamıştır. Dolaylı kopyalama yönteminde yabancı bir dilden kelime alınmaz. Burada yerli dildeki kelimelerin anlamı genişler. Bu anlam genişlemesi yabancı bir kelimenin kalıbıyla olur. Ona göre yeni kavramları açıklamak için yerli kelimelerin dolaylı yoldan kopyalanacak kelime ile küçük de olsa bir benzerliğinin olması yeterlidir (1985: 10). Diğer bir kopyalama yöntemi de tercüme yoluyla kopyalamadır. Tercüme yoluyla kopyalamada yabancı dildeki kelimeler ve tabirler teker teker tercüme edilir. Hamid Nutki buna örnek olarak gökdelen *skyscraper*, yıl dönümü *anniversary* gibi kelimeleri vermiştir. Diğer bir yöntem tabir yoluyla kopyalamadır. Tabir yoluyla kopyalamada kelimeler doğrudan alınmaz. Aksine yabancı kavramlar ile onları ifade edebilecek uygun yerli kelimeler yan yana kullanılır. Tabir –

tercüme yoluyla kopyalama da ise kelimenin bir kısmı tabir yoluyla alınırken diğer kısmı tercüme edilir (1985: 11). Terkip yoluyla kopyalamada terimin bir kısmı aynen alınır ve diğer kısmı da tercüme edilir. Bu parçalar terkip şeklinde bir araya getirilir. İkinci elden kopyalamada yabancı bir dil yerine yerel dile daha yakın bir dilden o kavramı ifade eden bir kelime alınır. Son olarak kısaltma vb. gibi yöntemlerle de kelimeler yapılabilir. Burada Avrupa dillerini taklit ederek kelimelerin baş harflerinden yeni kelimeler türetilebilir. Bazı millet adlarına [-stan] eki getirilerek ülke adları yapılır: Hindistan, Bulgaristan gibi. Bazı coğrafi adlar tercüme edilir, bazıları ise olduğu gibi alınır (1985: 12).

Hamid Nutki'ye göre anlam genişlemesine uğrayan kelimeler, telaffuzu ve yazımı zamanla birbirine benzeyen kelimeler, cins ve özel adlar vs. yeni anlamlar kazanabilir. O, en çok hayvan ve bitki adlarının özel ad olarak kullanıldığını söyler: Menekşe, Çiçek, Uğur, Aslan gibi (1986: 3). Özel adlardan cins adlar yapılabilir: okul yaşındaki Fuzulîler, Nizamîler... Bir özel ad başka bir özel adın yerine geçebilir: pul “para”, “balıkların üzerinde bulunan parlak madde”. Canlı ve cansız varlıkların hareketleri sonucunda anlam değişimleri yaşanabilir: Ay kelimesinin hem dünyanın uydusu olan gök cismi hem de bu gök cisminin 30 günlük hareketi anlamına gelmesi gibi. Sıfatların ad olarak kullanılması ile anlamda değişiklik olabilir: güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırmak gerekir (1986: 4). Aynı şekilde adlar sıfat olarak da kullanılabilir. Bazense sıfatlar zarf olarak kullanılır. Keskin bıçak ve su keskin akıyor ifadelerinde “keskin” kelimesi ilk sıfat, daha sonra ise zarf olarak kullanılmıştır. Ancak “keskin” kelimesi her iki ifadede farklı bir anlam kazanmıştır. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması terminoloji açısından oldukça önemlidir. Yabancı bir dilden alınan kelimelerde önce ses değişimi gerçekleşir. Hamid Nutki bu yöntemi fonetik terkinin değişmesi olarak açıklar. Bu, en çok eş sesli kelimelerin telaffuzunda görülmektedir. Hamid Nutki bu durumun her kavramın bağımsız olarak ifade edilme isteğinden meydana geldiğini ileri sürer: dağ / tag ve gör- / göz (görmek ~ gözükmek) kelimelerini örnek olarak verir (1986: 5-6).

Hamid Nutki yalın durumdaki bir kelimenin kök olarak bağımsızlığını yitirdikten sonra, ses değişimleri yaşayarak yeni ekler aldığını söyler.

Böylece eskiden kök olan kelime, artık yeni bir kelime gövdesi olur. Türk dilinde kelime bağımsızlığını yitirdikten sonra kök olma özelliğini de yitirmektedir. Bu durumdaki yapılar eklerle karışarak yeni bir kök olur. Burada Hamid Nutki “dağılmak, dağıtmak, dağıntı, dağınık” kelimelerini örnek vermiştir. Bu kelimelerin kökü olan **tāğı-* yapısı artık fiil olma özelliğini yitirmiştir. Dolayısıyla artık böyle bir kök yoktur (Gülensoy, 2007: 260; Nutki, 1986: 11). Hamid Nutki’ye göre Türkçede türemiş kelime köklerinin bağımsız bir kelime olarak kullanılması şarttır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde türemiş kelime köklerinin bağımsız bir kök olma gücünü yitirmesiyle yeni kelimelerin yapıldığını da söylemektedir. Hamid Nutki bu durumu türemiş kelimelerin basit kelime olması şeklinde açıklar. Ona göre kelimelerin eskimesi, kelimelerde ses değişimlerinin yaşanması gibi durumlar kelime köklerinin bağımsızlığını yitirmesine sebep olmaktadır. Bu durumdaki kelimeler tarihteki rolünü tamamladıktan sonra basit bir yapıya dönüşür ve çağdaş dilde yeni bir kelime kökü olarak başka kelimelerin türetilmesinde kullanılır. Aynı kökten türeyen bazı kelimeler türemiş kelime olarak kalmaktadır. Bazı kelimelerde ise kök bağımsızlığını yitirerek basit kelime olarak kalıplaşmaktadır: *gır-* > *gırag*, *gırğı*, *gırma*, *gırov*, *gırh*, *gırtı*, *gırıntı*, *gırış*, *gırılmag*. Aynı kökten türeyen kelimelerin tamamında da kök bağımsızlığını yitirerek basit kelime olarak kalıplaşabilmektedir: ay - ık, ay - ıl -, ay - ır -. Bu kelimelerin kökü olan “ay-” fiili bugün kullanılmamaktadır. Bu kelimeler kalıplaşmıştır (1986: 13-15).

Hamid Nutki birleşik kelimelerin basit kelime olarak kullanılmasını ise şöyle açıklar. Bugün basit kelime olan bazı ifadelerin geçmişte birleşik bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Ona göre etimolojik çalışmalar sonucunda kelimeleri meydana getiren tarihi yapıları ve oluşum özelliklerini saptamak mümkündür. Günümüzde de kullanılmakta olan “ben” kelimesinin “*mu + yan*”, “sen” kelimesinin ise “*su + yan*” yapılarından oluşan birleşik kelimeler olduğunu ileri sürmektedir. Aynı şekilde: *biz* < *bu + yüz*, *siz* < *su + yüz* örneklerini de verir (1986: 17).

Hamid Nutki’nin kelime yapımında başvurduğu ikinci yöntem morfolojik yöntemdir. O, morfemi, dillerde bulunan anlamlı basit unsurlar olarak adlandırır. Morfemler, tek bir sestem oluşabildiği gibi bir kelime de

olabilir. Bağımsız ve bağımlı morfemler olmak üzere iki gruba ayrılır. Aynı şekilde bağımlı ve bağımsız morfemler de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır (1986b: 7-8).

MORFEM	
Bağımsız Morfemler	Bağımlı Morfemler
a. Leksik Morfemler: Bunlar temel ve günlük hayatta kullanılan kelimeler: tarak, güneş, savaş, elma...	a. Çekim Morfemleri: Kelimenin sözlük anlamını yitirmeden temel ya da genel durumlarda “kök” olarak bildiğimiz bağımsız morfemlere eklenir ve bu kelimelerin gramer durumlarını bildirmeye yardım eder: ev + ler, gör - ür, kişi + nin...
b. Gramer Morfemleri: Türkçede bağımsız bir gramer morfemi yoktur.	b. Yapım Ekleri: Yeni kelimelerin yapılmasında yardım eder: demir + ci, güzel + lik...

Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo (Nutki, 1986b: 8)

Hamid Nutki kelimeyi “tek başına anlamlı olan ya da cümle kuruluşunu sağlayan yapılar” olarak tanımlar. Türkçede kelimelerin, son ekler yardımıyla oluşturulduğunu ifade eder. Kelime köklerini ise “ek ya da başka bir gramer unsuruyla türememiş yapılar” olarak adlandırır. Türkçede kelime kökleri genellikle tek hecelidir: göz, yaş, yol, ak. Bunun dışında iki ve üç heceli kelime kökleri de bulunmaktadır: çiçek, ağaç, gövde, bacanak, kaburga, bağırsak. Türkçede ek almayan ve gramer kurallarına uymayan yabancı alıntılar da kök sayılmaktadır. Kelime kökleri ad ve fiil kökleri olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Hamid Nutki, bazı kelime köklerinin hem ad, hem de fiil kökü olarak ortak bir kullanım alanına sahip olduğunu düşünmektedir: tat ~ tat-, göç ~ göç- gibi. Ekler ses uyumuna göre köklere bağlanarak fonetik bir birlik sağlamaktadır. Ekler bazı kelimelerde hal, nispet, durum, zaman, şahıs gibi “gramer” birliği sağlayarak kelimeler arasında ilgi kurmaktadır: kardeş + im ev + den gel - di. Ayrıca isim ve fiil köklerine bağlanan ekler bu köklerin anlamlarında bir takım değişiklikler meydana getirerek yeni kelimeler de türetir. Bu tür eklere yapım eki denmektedir: ağız + lık, vatan + daş (1986b: 9-11). Hamid Nutki, her eşya ve hareketi ifade edebilecek ayrı bir kelime kökü kullanmanın mümkün olmadığını söyler. Birbiriyle ilişkili olan nesnelere ve hareketlere için köklerden türemiş bir “kelime ailesi” kullanılmaktadır. O, köklerin eklerle genişleyerek kelime gövdelerini

oluşturduğunu belirtir. Gövdeyi de yapısı itibariyle bir çeşit kök olarak ele alır. Kelime gövdelerinin sadece şekil itibariyle köklerden daha geniş bir dil birliği olduğunu düşünür. Hamid Nutki, kök, ek ve gövde ilişkisi bakımından yeni kelimeler meydana getiren yapım eklerini 4 grupta incelenmektedir. Bunlar sırasıyla:

1. İsimden isim yapan ekler: sütçü, başlık, yoldaş...
2. İsimden fiil yapan ekler: önlemek, yaşamak, ağarmak...
3. Fiilden isim yapan ekler: biçim, sevgi, satıcı, gülünç...
4. Fiilden fiil yapan ekler: uçurtmak, kandırmak, vuruşturmak (1986b: 11).

Ona göre yazı dilinde bazı kökler yitse de bu köklerin aldığı eklerle kalıplaşan kelimeler hala yaşamaktadır: *giz “gizli”, “gizle-”, *sın “sınak”, *tarı “darı”, “tarla”, *ya- “yanmak” gibi. Eski kök ve gövdelerin doğruluğu tam olarak tespit edilmemişse bu köklerin başına “*” işareti konulmaktadır. Hamid Nutki, gerekli görüldüğünde kelime hazinesinde var olan işlekliliğini yitirmiş ve kullanılmayan kelimelerin yeniden canlanmasının yollarını bulmanın gerektiğini savunmaktadır. O, canlı ve işlek olan eklerin eski bir tarihe ve Türk dillerinde ortak bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtir. Bir Türk dilinde bulunmayan herhangi bir dil unsurunun diğer Türk dillerinde kullanılabildiğini ifade eder (1986b: 12-13). Ona göre dilin arıtılması ve sadeleştirilmesi amacıyla Türkçenin tüm imkânlarından faydalanılmalıdır. Bu amaçla Hamid Nutki “Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler ve Gövdeler” serisinde 156 ek incelemiştir. Bu eklerle ilgili gerekli açıklamayı Hamid Nutki yapmıştır. Ancak Hamid Nutki incelediği yapım eklerini sınıflandırmamıştır. Bu yüzden bazı yapım ekleri için verdiği örneklerde bir takım tutarsızlıklar bulunmaktadır. Hamid Nutki’nin açıkladığı eklerde tespit ettiğimiz tutarsızlık ve karışıklıkları şöyle açıklayabiliriz:

[-a+] fiilden isim yapma ekine gece ve süre örneklerini vermiştir. Burada “sür-” fiiline [-e] fiilden isim yapma eki gelir (Gülensoy, 2007: 824; Karaağaç, 2013: 295). Ancak “geç” kelimesi [+e] isimden isim yapma ekini almaktadır (Gülensoy, 2007: 358). Hamid Nutki burada “geç” kelime kökünü de fiil kök olarak göstermiştir (Nutki, 1986b: 14). [+alak] isimden isim yapan eke örnek olarak “kozalak ve yatalak” kelimelerini vermiştir (Nutki, 1986c:

9). Ancak “yat-” fiil kökü [-alak] fiilden isim yapma ekini almıştır (Gülensoy 2007: 1087; Karaağaç, 2013: 296). Burada da tutarsız bir örnek verilmiştir. Hangi kelime köküne geldiği belirsiz olan, ancak isim yapan yapılarda mevcuttur. Bunlardan biri de [-amık] ekidir. Bu eke örnek olarak “kızamık” kelimesini vermiştir (Nutki, 1986c: 9). Aynı şekilde uçarı ve başarı örneklerini verdiği [-arı] eki de belirsizlik taşımaktadır (Nutki, 1986c: 4). Bu ek uçarı örneğinde [-arı] fiilden isim yapan ek, başarı örneğinde [+arı] isimden isim yapan ek olarak görülmüştür (Gülensoy, 2007: 955). Hamid Nutki {+zXk} ekini isimden isim yapma eki olarak göstermiştir. Bu ek için “bilezik” örneğini vermiştir. Ekin bilek kelimesine gelerek bilezik kelimesini türettiğini söyler. Ancak bu kelime *bile-sük “bilezik” yapısından oluşmuştur (Gülensoy, 2007: 145). Tarihi yapım eklerinden [-guk] fiilden isim yapan ekine Azerbaycan Türkçesinden *üskük* “yüksük” örneğini vermiştir. Bu kelimeni aldığı ek [-guk] fiilden isim yapma eki değil, [+sık] isimden isim yapma ekidir (Gülensoy, 2007: 190-191). [+sı] isimden isim yapan ekte vermiş olduğu karamsı, akımsı örneklerinde kelimelere gelen ekler aslında [+msı] isimden isim yapma ekidir (Nutki, 1987b: 13). Ünsüz sesle biten kelimeler yine ünsüz sesle başlayan bir ek aldığı anda araya bir yardımcı ses gelmektedir. Ancak Hamid Nutki bu yardımcı sesleri de eklere dâhil etmiştir. Aynı şekilde ekin sonuna gelen belirtme ve iyelik gibi hal eklerini de yapım eki olarak göstermiştir. {-AcAk} sıfat fiil ekine iyelik ekini de katmış ve ekin {-AcAğI} şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bu ek için “zafer yolunda unutamayacağım yüzlerden biri...” örneğini vermiştir. Hamid Nutki’nin burada verdiği örnekte unutmak fiil köküne önce iktidari fiilin olumsuzluk eki, ardından yardımcı ünsüz, sıfat fiil eki yardımcı ünlü ve sonra da birinci teklik şahıs iyelik eki gelmiştir. Hamid Nutki, sıfat fiil eki {-AcAk} ile /I/ iyelik ekini kalıplaşmış bir yapı olarak göstermiştir (1986b: 18). [-n] fiilden fiil yapma ekinin önüne gelen yardımcı sesleri alarak eki {-In}, {-Un} şeklinde de göstermiştir: dokunmak, giyinmek, dövünmek gibi (1989b: 27). Fiilden isim yapan [-ç] ekini [-nç], {-Inç}, {Unç} olarak göstermiştir: kazanç, inanç, sevinç (1989b: 27). Yine Fiilden isim yapma eki [-t], {Xt} ve {-Xd} olarak göstermiştir: geçit, yapıt, taşıt gibi (1989c: 9, 13). İsimden isim yapan ve çokluk anlamı katan [+z] ekini de önüne aldığı yardımcı sesle birlikte

{+Xz} olarak göstermiştir: ikiz, üçüz (1990a: 5). Sarımtık örneğini verdiği {+mtIk} ve gülümsü, duvarımsı, hamurumsu, acımsı, yeşilimsi örneklerini verdiği {+msX} isimden isim yapan eklerine de yardımcı vokali dâhil ederek {+ImtIk} ve {+XmsX} olarak incelemiştir (1990a: 14; 1990a: 16). Aynı şekilde {+msA-} isimden fiil, [-k] fiilden, {-II} fiilden isim, {-msAr} isimden isim yapma eklerinin önüne yardımcı ünlüleri de almıştır. Böylece ekleri {+ImsA} / {+UmsA}, {+Ik} / {+Uk}, {-III} / {-UIU}, {-ImsAr} / {-UmsAr} şeklinde göstermiştir: benimsemek, küçümsemek, açık, birleşik, çekik, donuk, sarılı, serili, ekili, yazılı, döşeli, karamsar (1990a: 8-11; 1990a: 15). Hamid Nutki, [+m] iyelik ekini {+Im}, {+Um}, [-m] ve [-n] fiilden isim yapma eklerini {-Im} / {-Um}, {-In} / {-Un} ve [-n-] fiilden fiil yapma ekini de {-In-}, {-Un-} şeklinde göstermiştir: yem, alım, içim, giyim, geçim, durum, satın, yığın, ekin, tütün, akın, bürünmek, bezenmek, boşanmak, çekinmek, dayanmak (1990a: 11-18).

Hamid Nutki, ayrıca şu eklere de yer vermiştir: {-AlgA}: *bitelge*, *kanalga* (1986c: 9). {+Agu}, [+eki]: *ikegü* “ikisi” (1986c: 5). [+agut]: *alpagut*, “seçkin, yiğit”, *avragut* “kadın” (1986c: 5). [+sagi]: *kızılsagi*, *karasagi* (1987b: 9). {+kAk}, {+gAk}: erkek, ET *eşkek* “eşek” (1987c: 15). {+Ad-}: ET *kutadmak* “kutlu kılmak” (1986c: 3). [-agur], [angur], [aņur]: *yaşangurmak* (*yaşanurmak*) “gözü yaşlanmak” (1986c: 11). {-nAz}: kurnaz (1989b: 29). [-nel]: *degnel* (göz), *bitnel* (yer) (1989c: 3). {-Xg}: ET *bilig* “bilgi”, ET *sürüg* “sürü”, ET *tapıg* “hizmet” (1990a: 6).

Hamid Nutki son olarak söz dizimi yöntemini ele almıştır. Bu yöntem yeni kelimelerin yapılmasında kullanılan en eski yöntemlerden biridir. Hamid Nutki bu yöntemin günümüzde önemini gittikçe yitirdiğini ve bunun iki sebebe bağlı olduğunu söyler. İlk olarak çok heceli kelimeler bu yönteme uyum sağlayamamaktadır. İkincisi ise morfoloji yönteminin yaygınlaşmasıyla kelimelerin birleştirilerek yenilerinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaz (1990b: 6). Yine de günün ihtiyaçlarını karşılamak için bu yönteme başvurmak gerektiğini düşünmektedir. Ona göre kelime yapımında eklerin kullanılması dilimize en uygun yöntem olsa da birleşik kelimeleri meydana getiren parçaların kelimeye kattığı anlam ve canlılık da gözden kaçmamalıdır. Yan yana gelen her kelime birleşik kelime olmaz. Birleşik kelime olması için

bunların kaynaşıp kalıplaşması gerekir. Böylece birleşik kelime kendine has bir vurguya ve ses uyumuna sahip olur. Birleşik kelimelerde kelimeler düzenli bir sıra ile yan yana gelir ve tamlanan unsur sonda, tamlayan ise başta bulunur. Ancak Hamid Nutki, yabancı dillerin etkisiyle bu düzenin bozulmaya başladığına dikkat çeker. Ayrıca Farsçadan etkilenecek “ki” ile yapılan birleşik unsurların Türkçeye uymadığını belirtir. (1990b: 7) Hamid Nutki birleşik kelime yapma yöntemlerini şu şekilde sıralamıştır:

1- Kelime tekrarları ile yapılan birleşik kelimeler: az çok, “iyi kötü” de olduğu gibi ve biçer-döver, yavaş yavaş, toz toprak, iyi kötü, su mu, kitap filan, şart şurt, sapsarı gibi (1990b: 9-10).

2- bağlama edatıyla yapılan birleşik kelimeler: yetmiş ila seksen, sen ve ben, o veya bu, leyla ile mecnun (1990b: 11).

3- Sıfat tamlaması ile yapılan birleşik kelimeler: güzel yazı, üç adam, büyük bir kişi (1990b: 11).

4-İyelik eki ve ad tamlaması ile yapılan birleşik kelimeler: pencerenin camı (geçiciliği ifade eder), pencere camı (sürekliliği ifade eder), kuşun kafesi, kuş kafesi, göz nuru, el emeği, balayı, yüz karası, işbirliği, gözdağı, gül kanı, el ağacı, diş fırçası, yer elması gibi (1990b: 11-14).

5- Bağlama zamiriyle yapılan birleşik kelimeler: Tarihten önceki, koca adamınki, Tahran’la Tebriz arasında gidip gelen otobüslerdeki (1990b: 14).

6- Birleşik kelimelerden yapılan özel adlar: Kaletpe, Beyândere, Bahçesaray, Tepegöz, Timurtaş (Demirtaş), İldeniz, Hasan Ali, Muhammed Cafer gibi (1990b: 14).

7- Sıfatlar ile yapılan birleşik kelimeler: alabalık, kuruyemiş, acıbadem, boş söz, ara kapı, kızıl gül, karabiber, bozkır, iç yüz, son durak, ilkbahar, anayol, ön söz, son söz (1990b: 16).

8- Yardımcı fiiller ile yapılan birleşik kelimeler: Yardım etmek, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, mümkün kılmak, sır eylemek (1990b: 17).

9- Unvanlarla yapılan birleşik kelimeler: Ahmet Ağa, Hasan Bey, Mahmud Han, Enver Paşa, Kerim emmi, Abbas dayı, Ali baba, Nigar Hanım, Fatma nine, Oğuz Hakan, Babür Şah, Bayındır Han gibi (1990c: 3-4).

10- Sesler ile Yapılan Birleşmeler: Ay kardeş! Ay oğul! Hey yüce Tanrı! Ya Ali! Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker! (1990c: 8).

11- Sayı Birleşmeleri: on bir, on iki, on üç, yirmi dört, otuz altı, doksan sekiz, yüz bir, yüz on, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış yedi, üç milyar sekiz yüz milyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz iki (1990c: 8).

12- Edat birleşmesi: benim için, senin gibi, onun güzel hatırı için, eve doğru, yeşil gözleri ile, Tahran'dan haber verdiğine göre, sessiz akan bir su gibi, çok eskiden beri, düşmana karşı (1990c: 8-9).

13. İsnat Birleşmeleri: baş açık, ayak yalın, üst baş perişan, çığınlar düşük, gözü açık, karnı tok, etrafı yıkık, bağı yanık, saçı uzun, akli kısa, alnı açık, bahçesinin dört duvarı sarmaşıklarla örtülü, eli açık, karnıyarık (1990c: 9).

14. İyelik Birleşmeleri: bizim kız, senin ev, benim at, sizin av köpeği (1990c: 9).

15 /-e/ hali birleşmeleri: dile kolay, başa bela, cana yakın, anne babasına bağlı (1990c: 9).

16 [-de] hali birleşmeleri: geçmişte bugün, yükte hafif, kıymette ağır, işinde usta, üçte iki, yüzde beş (1990c: 10).

17 [-den] hali birleşmeleri: anadan doğma, sonradan görme, gözden uzak, yalandan dostluk, kendinden razı, onlardan biri (1990c: 10).

18. Fiil birleşmeleri: ileri sürmek, geri kalmak, geç kalmak, hoş görmek, karşı koymak, yolda kalmak, baştan çıkmak, gözü kararmak, kanı kaynamak, boyun eğmek, kulak asmak, söz açmak, and içmek, yemek yemek, dikmiş dikmek, içki içmek, köteği yemek, gözünü açmak, dilini tutmak, başını ezmek, yiyip içmek, batıp çıkmak, silip süpürmek, sorup soruşturmak, didip didiştirmek, alış veriş, yiyecek içecek, gelen giden, okuryazar, bata çıka, bağıra çağıra, gidip gelme, gelip geçici, oturup kalkmadan, doğma büyüme (1990c: 10-12).

19. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri: denize giren, sudan gelen, haber gelir gelmez yola çıkan, kaçta kaçta geldiği zaman, seni ilk gördüğüm, yarı yolda kalmış gibi (1990c: 12).

20. Zarf fiil birleşmeleri: sağa sola kaça kaça, sabahtan akşama kadar çölde gezip, kadın bütün pencere camlarını temizleyerek, dün para gelince, o ağlayarak etrafa bakmadan uzaklaşırken (1990c: 12).

21. Kısaltma birleşmeleri: günden güne, baştanbaşa, o gün bugün, yan yana, baş başa, el ele, git gide, baş aşağı, eller yukarı, baş üste gibi (1990c: 12).

22. /-i/ hali birleşmeleri: edilen tenkit, kitabı birine hediye etmek.

Görüldüğü gibi /-i/ birleşmesi, partisip birleşmesi ya da fiil birleşmesinin kısalmış, yardımcı fiili düşmüş şeklidir. Ona göre bu da bir kısaltma birleşmesi sayılabilir (1990c: 12-13).

Hamid Nutki, Türkçede daha çok tercih edilen birleşme kalıbının adlarla yapıldığını söyler. Bu durumu diğer dillerle karşılaştırarak örneklendirir: Fr. assemblée nationale > TT millet meclisi, Far. Cumhur-i İslamî > TT İslam Cumhuriyeti, Far. ceng-i cihanî > TT dünya savaşı, Far. Sazman-ı Behdasht-ı Cihanî > TT Dünya Sağlık Teşkilatı, Far. hukuk-ı beşerî > TT insan hakları (1990c: 15). Burada yabancı dildeki kelimeler Türkçeye tercüme edilmiştir. Hamid Nutki bu şekilde yabancı dildeki kelimelerin doğrudan alınması yerine Türkçeye tercüme edilmesini dili sadeleştirmek ve arıtmak için önemli bir yöntem olarak görmektedir.

Ayrıca bireylerin sosyal statülerini belirleyen unvanların Türkçede isimden sonra gelmesi gerekirken Farsça ve Arapçanın etkisiyle ismin önüne geçtiğine de değinir. Bu tür yapılar Türkçeye uymamakta, Farsça ve Arapçanın dil özelliklerini taşımaktadır. Hamid Nutki'nin önerisine göre unvanlar ile yapılan birleşik kelimeler şöyle olmalıdır: Muhammed Ağa Muhammedî, Zehra Hanım Muhammedî, Hacı Muhammed Ağa, Dr. Muhammed Ağa, Prof. Ahmed Ağa Caferoğlu, Hanım Zehra Muhammedî, Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Ahmed Caferoğlu gibi (1990c: 7-8).

Hamid Nutki, Türkçenin yeni bilimsel, teknolojik ve kültürel terimleri karşılayabilecek kadar zengin bir dil olduğunu düşünmektedir. Ona göre birçok alıntı kelime gereksiz yere dile sokulmuş ve Türkçe kelimelerin yerini almıştır. Bunun gereksiz alıntıların en önemli sebeplerinden biri “etmek, eylemek, olmak” gibi yardımcı fiillerin yabancı kelimelerin sonuna getirilerek kullanılmasıdır. Bu şekilde dile birçok yabancı unsur kolayca

alınmıştır. Dahası bazı aydınların Farsça kelimelerle donattıkları cümlelerin sonunda bu fiilleri kullandığında “kendilerini Türkçe konuşuyormuş” saymalarını da eleştirmektedir. Bu konuşma biçimini “pidgin Farsça” olarak değerlendirmektedir. Hamid Nutki yardımcı fiillerin kullanılması yerine Türkçenin fiil yapma imkânının değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Birleşik fiil yapılarının alıntılara olanak sağladığını düşünen Hamid Nutki, “İyi olmak” yerine “iyileşmek”; “düz olmak” yerine “düzeltmek”; “yağma etmek” yerine “yağmalamak” şeklindeki kullanımları önermektedir (1990c: 18).

Hamid Nutki dilin sadeleştirilmesi ve yeni kelimelerin dile kazandırılmasını hedeflediği yazılarında kısaca şu önerilerde bulunmuştur:

1. Türkçenin kelime hazinesinden ve kelime yapma kudretinden yararlanmak,
2. Türkçenin lehçe ve şivelerinin sözlüklerini düzenlemek,
3. Türk edebiyatının en güzel örneklerini veren yazar ve şairlerin eserlerinde kullandığı kelimelerin sözlüklerini hazırlamak,
4. Türkçeleşmemiş, Türkçenin dil bilgisel kurallarına uyum sağlayamamış alıntıları dilden çıkarıp yerine Türkçe kelimeler bulmak,
5. Türklere ana dillerinde okuryazar olabilmeleri için eğitim programları hazırlamak
6. Türkçenin ses yapısına uygun olarak alfabeyi yeniden düzenlemek.

2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine

Türklerin Azerbaycan topraklarını yurt edinme süreci tarihin eski dönemlerinde başlamış ve 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bazı Türkologlara göre, Azerbaycan eski zamanlardan beri Türklerin yurdudur ve bu oluşum sonradan gelen Türk topluluklarıyla devam etmiştir.

Azerbaycan halk dili özellikle Oğuz ve Kıpçak dillerinin etkisinde kalarak 7. ve 10. yüzyıllar arasında şekillenmiştir (1984a: 4). Selçuklular döneminde Azerbaycan topraklarında Türk nüfusunun artması Türk dilinin de bölgede güçlenmesini sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi bölgedeki diğer yerli dilleri sıkıştırarak ortak konuşma dili haline gelmiştir (1979b: 7). Azerbaycan topraklarında geçmişten bugüne pek çok topluluk yaşamıştır. Bu

topluluklar zamanla kaynaşıp karışarak bugünkü Azerbaycan halkını ve dilini meydana getirmiştir. Türk dilli boyların bu kaynaşmada güçlü bir faktör olması Azerbaycan Türkçesinin şekillenme sürecini tamamlamasını sağlamıştır. Bölgede yaşayan diğer etnik gruplar da Azerbaycan Türkçesinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kitleler halinde hareket eden Oğuz boyları daha önce bu bölgeye yerleşmiş olan Oğuzlarla ve dil yönünden etkileşim içerisinde olduğu diğer halklarla ekonomik, kültürel ve dil yönünden iyice kaynaşmıştır. Atorpatkan ve Arran gibi bölge halklarının dil yapılarının değişmesi ve dillerinde çok sayıda Türkçe kelime bulunması bu durumu hızlandırmıştır (1984a: 5-7). İlk etapta her Türk boyu kendi dilini anlaşma vasıtası olarak kullansa da Türk dilli boylar Oğuz grupları arasında erimiş ve onlara ait dil özellikleri Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde saklanmıştır (1979b: 8).

13 ve 18. yüzyıllarda Yakın Doğu, Orta Doğu ve Volga sahilinde büyük Türk devletlerinin kurulması Türkçenin etki alanını da artırmıştır. Böylece konuşma dili olmaktan çıkan Türkçe; Farsça ve Arapça ile birlikte üçüncü bir ana dili olmuştur. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Türk dilleri edebî yönden şekillenmeye başlamıştır. Orta Asya, Yakın Doğu ve Volga boyunda farklı boyların bir araya gelmesi ve dillerin gramerleşme sürecine girmesiyle Kıpçak Türkçesinin etkisi de artmıştır. Bu bölgede yaşayan boyların göçebe yaşam tarzı ve diğer halklarla kurulan temaslar leksik ve morfolojik dil özelliklerinin farklı boylara aktarılmasını sağlamıştır. Bu da ortak dilli edebî eserlerin yazılmasını sağlamıştır. 13. ve 15. yüzyıllar arasında Orta Asya Türkçesi (Kıpçak Türkçesi), Volga – Ural Türkçesi (Harezmi Türkçesi) ve 13 – 14. yüzyıllar arasında da Yakın Doğu Türkçesi (Eski Anadolu) müstakil bir edebî dil geleneğine sahip olmuştur. Moğol istilasının ardından doğuda Çağatay edebî dili, batıda ise Osmanlı edebî dili gelişmeye devam etmiştir (1979b: 9-12).

Moğol istilası ile yaşana Türk göçleri, Türk dilinin farklı bölgelerde konuşulması ve farklı dillerden etkilenmesi dilde bir takım fonetik, leksik ve morfolojik değişimlere sebep olmuştur. 5 ve 8. yüzyıllar arasında yazılmış olan eserlere bakıldığında Türk dillerinin birbirine daha yakın olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde yazılan Runik yazılar Güneydoğu Türk dil

grubunun ve Azerbaycan Türkçesinin en eski kaynağıdır (1979b: 18). Hamid Nutki, Oğuz Türkçesini *Eski Oğuzca*, *Orta Oğuzca* ve *Yeni Oğuzca* olarak üç döneme ayırmıştır. *Eski Oğuzca* dönemi Eski Türkçe içerisinde görülmektedir. Bu iki dönemin dili de bir kültür ve yazı dilidir. *Eski Oğuzca* döneminin sonlarında *Oğuzca*, Eski Kırgız dilinden etkilenmiş olabilir. Bu noktada Hamid Nutki, Baskakov ve Banguoğlu'nun yapmış olduğu sınıflandırmayı vermiştir. Baskakov'un tasnifine göre "Eski Oğuzca dönemi" On Oğuz ve Dokuz Oğuz dillerini kapsamaktadır. "Uygur – Oğuz dönemi" terimini ise Köktürk ve Klasik Uygurca için kullanmıştır. Tahsin Banguoğlu ise "Eski Oğuz" tabirini Karahanlı dönemi için kullanmıştır. "Orta Oğuzca" terimini Harezmi ve Eski Osmanlı Türkçesinin kaynağı olan Oğuzca için kullanmıştır. Bu tasniflerden hareketle Dokuz Oğuzların dili için "Eski Oğuzca" terimini kullanmıştır. Ayrıca Eski Osmanlıca'nın kaynağını "Orta Oğuzca" olarak görmüş ve Azerbaycan, Osmanlı, Türkmen Türkçelerini "Yeni Oğuzca dönemi" olarak değerlendirmiştir (1981a: 5-6).

Hamid Nutki, Eski Azerbaycan ve Eski Osmanlı Türkçesi olarak adlandırdığı dönemlerin başta iç içe olduğunu belirtmiştir. Batı Oğuz Türkçesinin özellikleri 15. yüzyılda Çağatay Türkçesinde, 18. yüzyılda ise Doğu Oğuz Türkçesinde etkisini göstermekteydi. Aynı şekilde 12. yüzyılda Ahmed Yesevî'nin kaleme aldığı Divan-ı Hikmet ve 13. yüzyılda yazılmış olan Mübadi'l Süluk ile Kıssa-i Yusuf adlı eserler Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesini ilk yıllarda birbirinden kesin çizgilerle ayırmak imkânsızdır. Ancak siyasi şartların değişmesi ve sonuçta dilin ayrı iki kol olarak gelişmesi ile bu iki Türk dili birbirinden ayrılmıştır. Azerbaycan ve Osmanlı Türkçeleri bir yönden gelişirken, diğer yönden körelmiştir. Böylece bu iki sahanın bazı özellikleri birbirinden ayrı olarak sonradan gelişmiştir (1981a: 6). Osmanlı Türkçesinde kullanılmış birçok dil özelliği bugün Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Aynı şekilde Batı Oğuz Türkçesi özelliklerinin birçoğu da Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz. Yine de Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesinden tamamen ayrılmamıştır. Anadolu ağızlarında Azerbaycan Türkçesi özellikleri hala yaşamaktadır (1981a: 9).

2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine

Hamid Nutki, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan araştırmalara göre dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan 2796 dil tespit edildiğini belirtmiştir (1981a: 3). Burada verilen rakam o dönem için geçerlidir. Nüfus arttıkça dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan dil sayıları da değişecektir. Bu konuda kesin bir rakam verilemeyeceği gibi dünya üzerinde 5000 – 7000 civarında dilin varlığından söz edilebilir (Crystal, 2005: 23-24). Araştırmacılar dil üzerinde yaptıkları çalışmalarda dilleri genetik ve tipolojik olarak değerlendirerek sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmalar “dil aileleri” olarak adlandırılmaktadır.

Hamid Nutki'nin verdiği bilgilere göre Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde 132, Ural ve Fin Ugor dil ailelerinde 32, Hami Sami dil ailesinde 46, Japon ve Kore dil ailesinde 2, Eskimo ve Aleut dil ailesinde 24, Kafkas'ta 26, İber – Bask dil ailesinde 2, Ön Asya dil ailesinde 29, Eski Sibir'de 12, Buruş – Eski ve Hacuna'da 1, Dravid'de 26, Andaman'da 12, Çin – Tibet'te 115, La – Ti'de 1, Güneydoğu Asya'da 52, Malezya / Polinezya / Ostrenezya'da 263, Yabua'da 132, Avustralya'da 96, Sudan – Gine'de 435, Bantu'da 86, Hotentut – Boşman'da 6, Kuzey Amerika'da 96, Güney Amerika'da 783 ve Altay dil ailesinde 34 dil bulunmaktadır (1981a: 3).

Hamid Nutki Türkçenin genetik açıdan Altay dilleri ailesinin bir üyesi olduğunu söyler. Dünya dilleri sınıflandırılırken bu gruba Ural-Altay ve Altay adı verilmiştir. Ural-Altay dil ailesini inceleyen bilim alanına Altayistik ya da Ural-Altayistik denilmiştir. Ural-Altay dil ailesi “Ural” ve “Altay” olarak iki gruba ayrılmaktadır. “Altay” grubu dilleri ise Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca'dır (1981a: 4-5).

19. yüzyılda bazı karşılaştırmalı dilbilimciler Türkçeyi Ural-Altay dil ailesi içerisinde değerlendirmiştir. Ural ailesini oluşturan Macarca, Fince gibi diller, Altay grubunda yer alan Türkçenin uzak akrabası sayılmıştır (Ercilasun, 2013: 18). Altay dilleri teorisi, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın daha eski bir Ana Altay dilinden türediği görüşüne dayanmaktadır. Bu diller sondan eklemeli dil yapısına sahiptir. Ekler kelimelerin önüne gelmez ve kelime kök ve gövdeleri değişmez. Yeni kelimelerin yapılabilmesi için ekler kullanılır. Öznenin başta, filin ise sonda

olduğu bir cümle yapısı vardır (Mermer, 2009: 2-3). Bunlar Türkçenin ve diğer Altay dillerinin ortak özelliklerinden birkaçıdır.

Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna bağlı diller dünyanın doğusu, güneydoğusu ve batısına doğru yayılmıştır. Türkçe, Kuzey Buz Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne, Ural Dağlarından Volga'ya kadar olan alanda yayılmıştır. Ayrıca Türk boylarının yaptığı akınlar sayesinde Balkanlarda, Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Yakın Doğu, İran ve Hindistan'da da Türkçe konuşulmaktadır (Nutki, 1981a: 4).

Bu kadar geniş bir alanda yayılan ve gelişmeye devam eden Türkçe kendi içerisinde de sınıflandırılmıştır. Genel çerçevede Türkçe Güneybatı / Batı Türkçesi ve Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi olarak iki kola ayrılmaktadır. Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesini Batı / Güneybatı, Oğuz – Kıpçak ya da Oğuz olarak adlandırılan gruba mensup olduğunu belirtmektedir. Bu gruba Türkiye ve Türkmen Türkçelerini de katmaktadır (Nutki, 1984: 5).

Sonuç olarak Hamid Nutki Türkçeyi Ural – Altay dil ailesinin Altay koluna bağlamaktadır. Türkçe ve Altay kolunda bulunan diğer diller arasında akrabalık ilişkisi olduğunu düşünmektedir. Azerbaycan Türkçesini ise Güneybatı grubu Türk dillerine dâhil etmektedir. Konumu, kelime hazinesi ve dil özellikleri yönünden Azerbaycan Türkçesinin Güneybatı grubunun merkezi olduğunu savunmaktadır. Güneybatı grubu için yer yer Oğuz ve Oğuz – Kıpçak terimlerini kullanmaktadır. Hamid Nutki'ye göre Azerbaycan Türkçesi bölgede yaşıyan yerli halkların, bölgeye daha eski bir tarihte göç eden farklı Türk boylarının ve Moğol istilası döneminde buraya yerleşen Moğol ve Türk boylarının etkileşimi ile oluşun bir dildir. Ancak zamanla Oğuz etkisi dilde fazlasıyla artmış ve diğer grupların dil özelliklerini de bünyesine katmıştır. Gelişmeye devam eden bu dil zamanla Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Bugün Gagauz Türkçesi de bu gruba dâhil edilse de Hamid Nutki ondan bahsetmemiştir. Sadece Azerbaycan Türkçesini merkez olarak ele almış ve onu Türkiye ile Kuzeydoğu Türkçesi arasında bir köprü gibi görmüştür.

SONUÇ

1979 yılında gerçekleşen İran İslam devrimi ile başlayan yeni dönemin özgürlükçü ortamında yayım hayatına başlayan Varlık dergisi bir kültür ve sanat dergisi olarak hâlâ yayım hayatını sürdürmektedir. Yayım hayatına başladığı andan itibaren Varlık dergisi başta aylık olarak çıkarılırken, sonraları üç aylık dönemler halinde yayımlanmıştır. Derginin kurucusu Dr. Cevat Heyet'tir. Dergi başta Azerbaycan derneğinin yayım organı olarak çıkarılmış, ancak ikinci sayısından itibaren bağımsız bir dergi olarak basılmıştır. Hamid Nutki, vefatına dek derginin baş makalelerini yazmıştır. Hamid Nutki ve Cevat Heyet yazılarında Kuzey Azerbaycan'ın edebî dili temelinde Türkiye Türkçesinden de yararlanarak ortak bir Türkçe kullanmaya çalışmışlardır. Türkçenin yanı sıra Farsça yazıların da kaleme alındığı dergi iki dilli bir özellik taşımaktadır. Varlık dergisi yazarları milli kimliği canlandırmak, ana dilinin problemlerine çözüm yolu bulmak, Türk kültürünü ve halk edebiyatını yaşatmak amacıyla çeşitli konularda makaleler ve şiirler kaleme almıştır. Özellikle Hamid Nutki, dil konularıyla ilgilenmiş, Türkçenin gramer özelliklerini, dünya dilleri arasındaki yerini, Türkçenin İran'daki tarihsel gelişimini ve dilin kimlik üzerindeki etkisini açıklayan pek çok makale yazmıştır. Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde ele aldığı yazıların % 50'den fazlasını dilbilgisi konuları oluşturmaktadır. Geri kalanı ise Türk kültürünü, tarihini ve edebî zenginliğini konu alan yazılardır. Bu makalelerde ön plana çıkan düşünceleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Özellikle Pehlevi yönetiminde Türklere karşı ağır baskı ve engellemeler yapılmıştır. Bu baskı ve engellemeler ile Türk varlığının bölgedeki siyasi ve sosyal gücü kırılmak istenmiştir. Hamid Nutki Türk varlığının ve kimliğinin korunabilmesi için ana dilinin konuşulması ve öğrenilmesi gerektiğini düşünmektedir. Türkçe, "mahalli bir lehçe ya da kabile dili" değil, gerek kelime hazinesi, gerek edebî gücü ile oldukça zengin bir dildir.

2. Türkler bu bölgede tarihin çok eski devirlerinden beri yaşamaktadır. Bölgede yaşayan ilk Türk toplulukları Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas vs. olarak adlandırılmıştır. 11. yy.dan itibaren bölgeye Selçuklular yoğun olarak akınlar

düzenlemiştir. Böylece burada yaşayan diğer etnik grupların dilleri ile Oğuz ve Kıpçak dilleri kaynaşıp karışmıştır. MS 7. ve 10. yüzyıllar arasında Azerbaycan halk dili şekillenmiştir. Fars yönetiminin söylediğinin aksine Azerbaycan Türkçesi tarihi bir geçmişe sahiptir.

3. Ana dilinin korunması için tüm yabancı unsurlardan arındırılması ve sadeleştirilmesi gerekmektedir. Hamid Nutki, Osmanlı döneminde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam eden dil politikalarının örnek alınması gerektiğini düşünmektedir. Dile giren yabancı sözcükler atılarak yerine Türkçenin yapısına uygun yeni kelimeler getirilmelidir. Dil sadeleştirilmeli, Türkçe kelimeler korunmalı, alıntı kelimeler atılarak bunların Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır. Dilin yapısına uyum gösteren alıntı kelimeler ise Türkçe kabul edilmelidir. Türkçe karşılığı bulunmayan alıntı kelimeler dilden atılmadan önce Türkçe karşılığı bulunmalıdır. Eğer ana dilinde bu kelimelerin karşılığı yoksa yeni kelimeler türetilmeli ve halkın onayına sunulmalıdır. Kuzey Azerbaycan'ın dil üzerine yaptığı çalışmalar takip edilmeli ve gerekirse bunlardan yararlanılmalıdır. Bilim ve tekniğin gelişmesiyle terminolojide ihtiyaç duyulan yeni kavramlar halkın kullandığı alıntı kelimelerden karşılanmalıdır. Alıntıların dile kolayca girmesinde başlıca sebeplerden biri “etmek, eylemek, olmak” gibi yardımcı fiillerin yabancı kelimelerin sonuna getirilerek kullanılmasıdır. Bazı aydınlar Farsça kelimelerle donattıkları cümlelerin sonunda bu fiilleri kullandığında “kendilerini Türkçe konuşuyormuş” saymaktadır. Hamid Nutki, bu konuşma biçimini “pidgin Farsça” olarak değerlendirmektedir. Hamid Nutki yardımcı fiillerin kullanılması yerine Türkçenin fiil yapma imkânının değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Birleşik fiil yapılarının alıntılara olanak sağladığını düşünen Hamid Nutki, “İyi olmak” yerine “iyileşmek”; “düz olmak” yerine “düzeltmek”; “yağma etmek” yerine “yağmalamak” şeklindeki kullanımları önermektedir.

4. Türkçenin okullarda öğretilmesi yasak olduğu için Türkler ana dillerinde okuyup yazamamaktadır. Okullarda, sokakta, dergi ve gazetelerde vs. konuşulan, okunup yazılan tek dil Farsça olduğu için Türklerin aydın tabakası dahi kendi ana dilinde okuyup yazamamaktadır. Okuma yazma bilmeyenler için başta sade bir üslupla kolay anlaşılır metinler kaleme

alınmalıdır. Ancak eğitim seviyesi arttıkça söz varlığı zenginleştirilmeli ve metinlerin edebî yönü ağırlaştırılmalıdır. Ayrıca halkın bildiği ve günlük hayatta kullandığı kelimelerden yararlanılmalıdır.

5. Ana dilinin öğretilmesi sırasında yazı dilinde kullanılmaması gereken bazı kelime türleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki argo kelimelerdir. “Belli bir sınıfa veya gruba has kelime ve ifadeler” olarak tanımlanan bu kelimeler yazı dilinde kullanılmamalıdır. Ancak dilde bir boşluğu doldurmak için ya da bir ihtiyacı karşılayacağı durumlarda yazıda kullanılabilir. İkinci olarak belirli gerekmedikçe bir bölgeye ait kelime ve cümleler ile Türkçe karşılığı bulunan yabancı kelimeler kullanılmamalıdır. Ayrıca toplumsal yazılarda bilimsel ve teknik kelimelerin kullanılmamasına dikkat edilmelidir. Yazıda konu bütünlüğüne uygun kelimeler seçilmelidir.

6. Eğitim seviyesi yükseldikçe yazı dili de gelişecektir. Halka kesinlikle ana dilinde okuyup yazma becerisi kazandırılmalıdır. Ancak bunu Arap harflerine dayalı Fars alfabesiyle yapmak bir takım sorunlara yol açacaktır. Türkçenin ses yapısına uygun olmayan ve Farsçaya özgü bir takım özellikler taşıyan bu alfabe başka bir dile hizmet edemeyecektir. Bu alfabe kullanarak yazılan Türkçe yazılar hem gramer yönünden hatalı olacak, hem de Türkçeden atılması için uğraşılacak alıntılara dili açık hale getirecektir. Öte yandan Arap alfabesi yaklaşık 1000 yıldır Türk dilli topluluklar tarafından kullanılan bir sistemdir. Bu süreç içerisinde alfabenin gelişmesine yardım edecek bazı yazım kuralları gelişmiştir. Bu kuralların değerlendirilip uygun bulunanlarından yararlanılmalıdır. Bunun yanında İran İslam Cumhuriyeti'nin de resmî yazı dili bu alfabeyle yazılmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak alfabenin değiştirilmesine değil, Türkçenin yapısına uygun olarak düzenlenmesine karar verilmiştir.

7. Arap alfabe sisteminde harflerin sayısı seslerin sayısından daha az olduğu için bir harf birkaç sesi karşılamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde kapalı /é/ sesi ile birlikte 9 ünlü ve 25 ünsüz ses bulunmaktadır. Türkçenin doğru okunması ve anlaşılması için bu ünlülerin yazıda mutlaka belirtilmesi gerekmektedir. Arap alfabesinde ünlü seslerini okutabilecek ! , و , ی , ة harfleri ise bu iş için yetersiz kalmaktadır. Hamid Nutki, Türk dilinin Arap alfabe sistemiyle yazıldığında, hata ve şüpheye yer bırakmamak için bu alfabeyle

yeni işaretler eklenmiştir. Bu işaretler şunlardır: Fetha: َ; kesre: ِ; damme: ُ; sükûn: ْ; medd: ̣; şedde: ̣̣; hemze: ء ve tenvinler: ̣̣̣ gibi.

8. Hamid Nutki ünlüleri şöyle göstermiştir: /a/: َ; /e/: ِ; /é/: َ̣; /ı/: ِ̣; /i/: ُ̣; /o/: َ̣; /ö/: ِ̣; /u/: ُ̣; /ü/: ُ̣̣. Bazı ünsüzlerin ise doğru okunabilmesi için “~” işaretini kullanmıştır. Özellikle ünlü seslerin yazımında kullanılan و, ی, ۛ harflerinin üzerine getirilen bu işaret ile /v/, /y/, /z/ ünsüzleri karşılanmıştır. Yine, kalın /g/ sesi ile telaffuz edilen ڭ harfine getirilen bu işaretle kalın /k/ (/q/) sesi temsil edilmiştir. Hamid Nutki, kelimelerin söylendiği şekilde yazılmasına oldukça önem vermiş ve konuşma ile yazı dili arasındaki farklılığı olabildiğince azaltmak istemiştir. Bu amaçla Arapçada kullanılan hareke sistemi yerine و, ی, ۛ harflerinin kullanılmasını uygun görmüştür.

9. Kelime yapımının üç yöntemi vardır. Bunlar leksik yöntem, morfolojik yöntem ve sözdizimidir. Sözdizimi yönteminin artık eskidiğini ve ihtiyaçları karşılayamadığını ileri süren Hamid Nutki, yinede bu yönteme son çare olarak başvurulabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Hamid Nutki, gerekli görüldüğünde kelime hazinesinde var olan işlekliliğini yitirmiş ve kullanılmayan kelimelerin yeniden canlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre yeni kelimelerin türetilmesi için en ideal yöntem morfolojik yöntemdir. Türkçe ek bakımından oldukça zengin bir dildir. Eklerin Türkçe kelime köklerine gelmesiyle çağın ihtiyaçlarını karşılayacak pek çok kelime türetmek mümkündür.

10. Hamid Nutki’ye göre ana dilinin gelişmesi için: Türkçenin lehçe ve şivelerinin sözlükleri düzenlenmelidir. Türk edebiyatının en güzel örneklerini veren yazar ve şairlerin eserlerinde kullandığı kelimelerden sözlükler hazırlanmalıdır.

11. Türkçe, Ural – Altay dil ailesinin Altay koluna bağlıdır. Azerbaycan Türkçesi ise Güneybatı grubu Türk dillerine dâhildir. Konumu, kelime hazinesi ve dil özellikleri yönünden Azerbaycan Türkçesi, Güneybatı grubunun merkezinde yer almaktadır. Hamid Nutki’ye göre Azerbaycan Türkçesi; bölgede yaşayan yerli halkların, bölgeye daha eski bir tarihte göç eden farklı Türk boyları ile Moğol istilası döneminde buraya yerleşen Moğol ve Türk boylarının etkileşimi ile oluşan bir dildir. Ancak zamanla Oğuz etkisi dilde fazlasıyla artmış ve diğer grupların dil özelliklerini de bünyesine

katmıştır. Azerbaycan Türkçesi bugün Türkiye ile Kuzeydoğu Türkçesi arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

KAYNAKLAR

Abrahamian E. (2017). *Modern İnan Tarihi*. çev. Dilek Őendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları.

Agayeva, A. (2018). “Türkmen Sahra Türkmenleri”, <https://orhaajans.com/turkmen-sahra-turkmenleri/>, (Erişim: 19.4.2019)

Aka, İ. (2002). “Selçuklu Sonrası Orta Doğu’da Türk Varlığı”, *Türkler*, C 6. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Albayrak, R. (2013). *Türklerin İnanı: Yakın Gelecek*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Alp, A. (2015). *1979 İnan İslam Devrimi ve Terörizm (1979’daki İslam Devrimi Sonrasında İnan ve Terörizm*. Yüksek Lisans Tezi. Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 381414).

Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi: Ses ve Şekil Bilgisi*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Atlıhan, Ő. ve Rahmani A. (2016). Şahseven Mafrası; Desen, Teknik, Renk. *Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, C 1, S 1, ss. 31-39.

Başar, U. (2017). Ali Asgar Cemrâsi İle Halaç Türkleri ve Halaç Türkçesi Üzerine Bir Röportaj. *Türk Yurdu*, Yıl 106, S 354, ss. 60-62.

Bicbabaevi B. (2012). *Malekan (Melek Kendi) İli Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 330311).

Bosnalı, S. (2007). *İnan Azerbaycan Türkçesi: Toplumdilbilimsel Bir İnceleme*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Bozgeyik, B. (2016). *Dünden Bugüne; İnan Meselesi*. İstanbul: Elit Kùltür.

Bulut, C. (2002). Bayadistan (İnan)’daki Türk Kavimler. çev. Çağlar Enneli, Almanya: Mainz Üniversitesi Őarkiyat Enstitüsü.

Crystal, D. (2005). *Dillerin Katli*. çev. Gökhan Cansız, İstanbul: Profil Yayıncılık.

Çitlioğlu, E. (2015). *İnan’ı Anlamak*, Ankara: Başkent Üniversitesi.

- Delice, N. (2004). *Varlık Dergisinin Bibliyografyası ve Bu Dergide Yer Alan Halk Edebiyatı İle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 144859).
- Demirci, K. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Deveci, A. (2009). İran Türkmenleri: Türkmen Sahra. *Orta Doğu Analiz*, C 1, S 10, ss. 50-60.
- Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2011). *İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür, Sanat.
- Doğan, T. (2013). Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı. *Yeni Türkiye, Türkçe Özel Sayısı*, S 5, ss. 470-479.
- Doğan, T. (2016). Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları. *A. Ü. Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, ss. 723-737.
- Doğan, T. (2017). Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında {-IddI(r)} ve {-üdi} Yapıları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 14, S 2, ss. 41-55.
- Doulatabadi, F. (2000). *Hamid Nutki: Hayatı ve Şiirleri Üzerinde Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 102074).
- Eker, S. (2008). “Farsçanın Kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Y. 5, S 9, ss. 183-198.
- Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri. *Dil Araştırmaları*, S 12, ss. 17-22.
- Erdoğan, H. (2008). *İran*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Erenoğlu Ataizi, Dilek (2017). Kaşkay Türkçesinde Sayı Sözcükleri: Şiraz ve Çevresinden Örnekler. *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi*, S 6/2, ss. 865-877.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Eroğlu, Y. (2016). *Demografik Özelliklerin İran Jeopolitiğine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 443040)
- Gökdağ, B. A. (2011). Hamse Türkleri ve Ağzı. *Diyalektoloji Dergisi*, S 3, ss. 1-9.

Gökdağ, B. A. ve Doğan, T. (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Heyet, C. (1999). Prof. Dr. Hamit Nutgi'nin Ardından. *Bilge Dergisi*, S 22, ss. 109-110.

Heyet, C. (2004). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, ss. 7-19.

Heyet, M. R. (2005). *19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2279/2960>, (Tez No: 2960).

İpek, C. D. (2012). Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S 1, ss. 267-283.

İran İstatistik Kurumu (2016). "Selected Findings of the 2016 National Population and Housing Census", https://www.amar.org.ir/Portals/1/census/2016/Census_2016_Selected_Findings.pdf, (Erişim: 18.4.2019)

İsmayılova, N. (2009). "*Varlık*" *Jurnalı ve Azerbaycan Edebiyatı (1979-1995.ci iller)*. Bakü: Nurlan.

İşbitiren, A. G. (2017). "İran Ülke Raporu", "*KFA Fuarçılık: Küresel Fuar Acentesi*", Bursa.

Kafkasyalı, A. (2009). *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz.

Kafkasyalı, A. (2011). *İran Coğrafyasında Türkler*. İstanbul: Bilgeoğuz.

Kale, T. (2004). *İran Türklerinin Ana Dili Problemleri ve Hamid Nutki*. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale. <https://tez.yok.gov.tr/> (Tez No: 147113).

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ.

Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Kemaloğlu, M. (2012). Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S 1/3, ss. 55-81.

Khajeh, B. H. (2013). *İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/> (Tez No: 344990).

Kobotarian, N. (2016). İran Türklerinde Sözlü Gelenek. *Atlas International Referred Journal On Social Sciences*, C 2, S 2, ss. 17-24.

Koca, M. (2013). *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)*. Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 347426).

Memmedli, P. (2015). *Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri*. Bakü: Sabah.

Memmedli, P. (2017). Güney Azerbaycanlı Romantik Bir Şair, Gerçekçi Bir Gazeteci: Hamid Nutki. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C 1, S 2, ss. 16-24.

Memmedova, P. (2015, Mayıs). Türk Edebiyatına, Kültürüne Büyük Manevi Katkıları Veren Bilim Adamları. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ*.

Mermer, A. (2009). "Dil ve Edebiyat Türkler ve Türkçe Türkçe'nin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri", *T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Ankara.

Nutki, H. (1999). *Min İlin Sonu*, İstanbul: Ötüken.

Rahimi, M. (2013). Dil Hayâtiyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Bugünkü Durumu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S 2, ss. 131-142.

Rezaeiamaleh, M. (2016). *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedî'nin Şiirleri (İnceleme – Metin – Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 440925).

Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik – Morfoloji – Sentaks)*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. <https://tez.yok.gov.tr/>, (Tez No: 72560).

Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken.

Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, çev. Ali Gara ve Vüsal Kerimov. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Soofizadeh, A. (2018). Tarihte Horasan'ın Yeri (İslamiyet Dönemi). *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 58, S 1, ss. 12-28.

Sümer, F. (1962). Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 20, S 3-4, ss. 213-244.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sümer, F. (1995). Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış. *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, C 21, S 83, ss. 429-447.

Şahit, B. (2017). “Resmî Bir Araştırmaya Göre İran Türklerinin Nüfus Dağılımı”, <http://tebaren.org/>, (Erişim: 27.4.2019)

Taş, G. (2016). *İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu*. Ankara: A Kitap.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2019). “Ülke Künyesi”, <http://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa>, (Erişim: 18.4.2019)

Türk Dil Kurumu (2019). Güncel Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr/>, (Erişim: 5.4.2019)

Uncu, C. (2016). İran'daki Son Türk İktidarı (Kaçar Hanedanı Üzerine Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme. 1st International Conference On Studies In Turkology (Icosturk'2016 – Barcelona), *Proceedings Book*, Konya: Palet Yayınları, 2016, ss. 41-54.

Yenisey, G. (2008). *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*. İstanbul: Ötüken.

Yılmaz, T. (2006). İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri. *Akademik Orta Doğu*, C 2, S 2, ss. 201-211.

C. TEKREL

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS TEZİ

2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)
CİLT II**

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)
CİLT II**

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

**Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı**

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI (Kırklareli Üniversitesi)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu

Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı

Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTICLES IN VARLIK JOURNAL (TURKİSH TRANSLATION AND EVALUATION)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği ve Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi ve Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xiv
GİRİŞ	1
A. Tezin Amacı.....	1
B. Tezin Yöntemi.....	1
C. Tezin Kapsamı	2
D. İran	2
E. İran Türkleri	4
E.1. Güney Azerbaycan Türkleri	7
E.2. Kaşkay Türkleri	8
E.3. Horasan Türkleri	8
E.4. Türkmenler	9
E.5. Kazak Türkleri	9
E.6. Halaç Türkleri	10
E.7. Hamse Türkleri	10
E.8. Sungur Türkleri.....	11
E.9. Kaçar Türkleri.....	11
E. 10. Huzistan Türkleri	11

E.11. İsfahan Türkleri	11
E.12. Kirman Türkleri	11
F. Varlık Dergisi	11
F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında	11
F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler	18
G. Hamid Nutki	22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ	27
1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi	27
1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi	28
1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi	29
1.1.3. Ana Dilinde Eğitim	29
1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci	32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ	37
2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine	37
2.2. Alfabe Üzerine	44
2.3. Yazım Kuralları Üzerine	53
2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine	68
2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine	80
2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine	83
SONUÇ	85
KAYNAKLAR	90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....646-1193

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
AZ	: Azerbaycan Türkçesi
C	: cilt
çev.	: çeviren
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
FAO	: United Nations Food and Agricultural Organization
Fr.	: Fransızca
km.	: kilometre
km²	: kilometrekare
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
RCD	: Regional Cooperation and Development
S	: sayı
ss.	: sayfa sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkiye Türkçesi
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNISEF	: Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

TABLULAR

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo.....	44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo.....	73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı.....67

دیلیمیز حقینده

آغاران فجرى سلاملار کن ...

ح - ن - آتای

۱ - دیلیمیز ، بو گویهرمه و چیچکلنمه باهاریندا نه حالدادر ؟

۲ - زنگین دیل نه دئمکدر ؟

۳ - خالص و آرنیمیش دیل نه در ؟

بوسئواللارا جواب وئرمک یئرلیدر. بیر نومره لی سئوال ایله سؤزه باشلیق . دیلیمیز آذربایجاندا شد تلی تضییق آلتیندا اوزون قارانیق گئجه کچیرمیشدر . خلقیزین و دیلیمیزین فوق العاده جانلیلیغی و دینامیزمی اولماسایدی ، چوخدان یوخلارا قاریشمیشدی . بو تضییق بهرتران راسه لین دئیگی کیمی هم «چیریل چپلیق زوربالیق» و هم ده «اؤرتولوو زورلانا» شکیللرینده یوردوموزدا خلقیمیزه و دیلیمیزه قارشى اعمال اولموشدر . بورادا آنجاق دیل مسئله سینه توخوناجاغیق .

«آچیق - آشکار خوشونته» مثال ، دیلیمیزده یازیلان کتاب و مجموعه و غازیترلین چاپ و توزیع امکاملاریندان رسماً و علناً محروم قالماسیدر . حتی بودیلین موجودیتینه کیچیک بیر اشارتده قدغن ایدی بئله بیر خطامرتکب اولموش نشریه ییغیلیر ناشرو یازیچی ساواکین صورغی - سئوالینه معروض قالیردی^۱

کتبی ممنوعیت ایله قوشا اولاراق دیلیمیزی مدرسه لردن ، محکمه لردن ، جمعی ارتباط واسطه لریندن ، مجلسلردن و سالونلاردان قوودولار . اوز دیللرینده یازماق او - خوماق و حتی دانشماق دان محروم قالان خلقیمز منلیگینی ایتمک و هویتسیز قالماق تهلکه سینه معروض قالدی . عاشیقلا ریمیزین اوز لرینی دگیل حتی بیر تک مجسمه سینى بئله خلقیمیزه چوخ گوردرولر .

غیر مستقیم زوربالیق و یا «اؤرتولوو زورلامالارا» گلینجه بوایشی آلتدان - آلتدان بجه ردیلر . اؤز دیلیمیزدن ، سؤ زوموزدن ، تاریخیمیزدن ، قهرمانلاریمیزدن ، وارلیغ - ییمیزدن و نتیجتاً انسانلیغیمیزدن آیردیلار . ییزده آریائی شووینیزم سئینه قاریشدیق .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

BİRİNCİ SAYI, MAYIS, 1358

DOĞAN GÜNEŞİ SELAMLARKEN

H. N. Altay

1- Dilimiz, bu yeşerme ve çiçeklenme baharında ne haldedir?

2- Zengin dil ne demektir?

3- Halis ve arınmış dil nedir?

Bu sorulara cevap vermek gerekir. Bir numaralı soru ile söze başlayalım. Dilimiz Azerbaycan'da şiddetli baskı altında uzun ve karanlık bir gece geçirmiştir. Halkımızın ve dilimizin fevkalade canlılığı ve dinamizmi olmasaydı, çoktan yok olmuştu. Bu baskı Berterand Russell'in dediği gibi hem "apaçık zorbalık" ve hem de "gizli zorlama" şeklinde yurdumuzda, halkımıza ve dilimize karşı yapılmıştır. Burada sadece dil meselesine değineceğiz.

"Açık ve aşikâr bir kabalık" örneği, dilimizde yazılan kitap, dergi ve gazetelerin yayım ve yayın imkânlarından resmen ve alenen mahrum kalmasıdır. Hatta bu dilin varlığına dair küçük bir işaret bile yasaktı, böyle bir hatayı yapmış olan yazılar kaldırılır, yazarlar SAVAK'ın sorgulamalarına maruz kalırdı.

Kitapların yasaklanması ile ilk olarak dilimizi okullardan, mahkemelerden, toplumsal haberleşme vasıtalarından, toplantı ve salonlardan kovdular. Kendi dillerinde yazmak, okumak ve hatta konuşmaktan mahrum kalan halkımız benliğini yitirme ve kimliğini kaybetme tehlikesine mâruz kaldı. Âşıklarımızın kendilerini bırakın, bir tek heykelini bile halkımıza çok gördüler.

Zorbalık veya "örtülü zorlamalara" gelince bu işi hissettirmeden yaptılar. Dilimizden, sözümüzden, tarihimizden, kahramanlarımızdan, varlığımızdan ve sonuç olarak bizi insanlığımızdan ayırdılar. Biz de İranî şovenizme karıştık.

اويدورما تاريخلر و ناغيللاري بيزه مطلق حقيقتلر كيمي داملا - داملا ايچيرتديلر * بيزي ئوزوموزه غريبه و حتى دشمن ائله ديلر. بيزده، بيزدن اولان ، دوغما اولان ، هرشيئي بيزدن آيرماق ايسته ديلر . اوشاقلاريميزين آدلاريندان توتون ، اسطوره لريميزه قدر ، هويتيميزي خاطرلادان آن كيچيك بير قرينه و اشاره يه بئله گؤز يومماديلار . بيزي حقارت حسي ايله چارپديلار . بير - بيريميزله ، حتى اوشاقلاريميزلا ، ياستي- ياپالاق و « اوزعالمينده فارسي » دانيشماغي دوزگون و گؤزهل توركجه ميزه ترجيح ائتديك . بير ميليوندان چوخ آذربايجانليني ايچينده بارينديران طهرانين تلويزيونوندا ، موسيقي نامينا قالا - قالا « قوقوش » دن ايلده - آي دا بير « سكينه داي قيزي » سينا قالدديق . طياتروموز صون نفسلريني وئردى . بيزاكيچي درجه وطنداشليغي قبول ائتديك . گنجيمشيميزه قلم چككم ، اويدورما تاريخلري آيه لركيمي ازيردن تكرارلاماق و آنجاق اوزلونغوسوزي انكاربهاسينا ، اليميزدن آلديقلاري حقلريميزين قيرينتيلاريني يئردن ييغماغا اجازه طابديق قول و « چاكر » اولماق مقابلينده آچيق وسه ريلى ييغما سفره سينين آشايغي باشيندا اوتورماغا اذن آلايلىك . اما سفره نين باشينا گنجكم ايچون قات - قات خيانتلره دو اطلب اولماق و حتى دپرسكلره قدر قارداش قانينا بولانماق شرطدى .

نه ياخشى كه ديليميز سوادسز ، ناموسلى و زحمتكش كندلسى و ايشچيلريميزين غيرتلىنه امانت اولدى. منورلريميزين اكثريسي چوخدان فارسلاشدديلار، يادلارايارانماق و خلقيمز و ديليميزه عدوات يولوندا ، شاعرين دئديگي ، كيمي ، دشمنلري بئله گنجديلر و اونلاري حيران قويدولار .^۱

ناصر خسروون دئديگي « از ماست كه برماست » سؤزنى بير دفعه داهى دو غرولا ديلار . شهر لريميز و قصبه لريميزين آدلارينا قدر فارسلا شدى . ياواش- ياواش توركجه ميز بير نوع « قاپيتولاسيون » و « هه گه موني » يه اوغرادى . تام معنايله آذربايجانيميزا « آهارتهايته » ين قارانلىق كابوسى چؤكدى. ايندى ديليميزين نه حالده اولدوغونى بومقدمه نى خاطر ييميزده سا خليياراق تدقيق ائتمه ميزگره كدر .

« نظر به اين كه جناب آقاي فلان مدير كل اداره داد گستري استان آذربايجان بوردادر... » بورايا نقل ائتديگيميز سطرلر بوتون ظواهره رغماً گويا توركجه بير نطقون باش طرفيدرا بونا بنزه ردانيشما مودللري ، ديليميزه عارض اولموش بير نجه علتين نشانه سيدر . بوخاريدا سؤزى گچن هه گه مونيا علتى ديليميزده دوزگون و آسان كلمه لر واركن فارسجادان حساسسز كتابسز كلمه لر « وارد » ائتديك و بوكولتوره ل « داميينق » نتيجه سى اولاراتق ئوز ديليميزي افلاس اوچورومونا ايتله ديك .

هئچ شبهه سيز هرديل ئوز تاريخى تكامل چريانندارابطه ده اولدوغى باشقاديللرله كلمه آليش و ئريشينه گنجهر . بو « دخيل كلمه لر بعضاً ديلين بنيه سينده اؤزلرينه گره كن يري آلارلار . بونلار معين احتياجلارا جواب وئره لر و مشخص قاعده لره تابع اولورلار . بئله ليكله توركجه ميزه گيره ن كلمه لر ديليميزين تلفظ قاليينا اويارلار . تازا بير مفهوم

۱ - احبا شيوه عدوان دا محبوب ايلر اعدايى - خدا گوسترمه سون اسباب اضمحلال

Uydurma tarihleri ve masalları bize mutlak gerçek gibi damla damla içirdiler. Bizi, kendi kelimelerimize yabancı ve hatta düşman ettiler. Bize ait olan her şeyi bizden ayırmak istediler. Çocuklarımızın adlarından tutun, efsanelerimize kadar, kimliğimizin hatıralarda kalan en küçük bir belirtisine bile göz yummadılar. Bize hakaret ettiler. Birbirimizle, hatta çocuklarımızla “kendi dünyamızda” yarım yamalak da olsa “Farsça” konuşmayı güzel Türkçemize tercih ettik. Bir milyondan fazla Azerbaycanlı’yı içinde barındıran Tahran’ın televizyon kanalında, musiki namına kala kala ayda yılda bir gösterilen “Guguş” ve “Dayıkızı Sakine”ye kaldık. Tiyatomuz son nefeslerini verdi. Biz ikinci sınıf vatandaşlığı kabul ettik. Geçmişimize kalem çekmek, uydurma tarihleri ayetler gibi ezberden tekrarlamak ve benliğimizi yok saymak pahasına, sadece elimizden alınan haklarımızın kırıntılarını yerden toplamak için izin alabildik. Kul ve köle olma karşılığında serili yığma sofrasının ucunda oturmak için izin alabildik. Ama sofranın başına geçmek için kat kat ihanetlere sebep olmak ve hatta dirseklere kadar kardeşkanına bulanmak şarttı. Neyse ki dilimiz aydın, namuslu, çilekeş köylü ve işçilerimizin çabalarına emanetti. Aydınlarımızın geneli çoktan Farslaştı, yabancılara yaranmak için halkımız ve dilimize düşmanlık etmekte, şairin dediği gibi: “düşmanları bile geçtiler ve onları kendilerine hayran bıraktılar”.¹

Nasir Hüsrev’in dediği “از ماست كه هم ماست” sözünü bir kez daha doğruladılar. Şehirlerimiz ve kasabalarımız adlarına kadar Farslaştı. Türkçemiz yavaş yavaş bir “kapitülasyon” ve “hegemonya” ya uğradı. Tam anlamıyla Azerbaycan’ımıza “Aparthaeid” hesaplarının karanlık kâbusu çöktü. Şimdi dilimizin ne halde olduğunu, bu önsözü aklımızda tutarak incelemeliyiz.

“نظر باینكه چاباق اف ن هیئر كئل اداره داگستری است ان آنولای جان بور دادر...” Buraya eklediğimiz satırlar bütün bunlara rağmen güya Türkçe bir nutkun başıdır! Buna benzer konuşma modelleri, dilimizde sonradan oluşmuş bir altın parıltısı gibidir. Yukarıda sözü geçen hegemonya illeti yüzünden dilimizde kolay kelimeler varken Farsçadan hesapsızca kelime aldık ve bu kültürel “düşürüm” sonucunda dilimizi iflas uçurumuna sürükledik.

Hiç şüphesiz her dil tarihi gelişimi sırasında ilişki içinde olduğu başka dillerle kelime alışverişine girer. Bu “alıntı kelimeler bazen dilin bünyesinde kendilerine uygun bir yer bulur. Bunlar oluşan ihtiyaçlara cevap verir ve somut kurallara tabi olur. Böylelikle Türkçemize giren kelimeler dilimizin telaffuz kalıbına uyar. Yeni bir kavram

¹ Ahıbbâ-i şîve-i udvânda mahcub eyler adâ – Hüdâ göstermesün esbâb-ı izmihlâl bir yerde!

و یا بیر معنا اینجه لیگی ارمغان گئیره ک گیر دیکلری دیلی بو جهت دن زنگینلشدیریر لر . بونلارین هامیسینین باشیندا دیلین صرف ونعو قانونلارینا بویون اگر لر . طبقی بیر مملکتین تابعیتینه گیرن بیر انسان کیمی بونلاردا تازا وطنلرینین قانونلارینا تابع اولمالیدیر لار و باشقا وطنداش لر کیمی حرکت ائتمه لی و اونلارلا عینی شرایطده برابر یاشامالیدلر لار . بونا گوره نسبی صفتلر اضافه تر کیبلری ، تصریف صورتلری الخ ... تازا دیلین قاعده و قانونلارینا او یما قدا دیر لار . یوخاریدا ذکر ائدیلن مثالدا ، اول ، ترکیبلر مطلق صورتده تور کجه لشدیر یلمه لیدیر . « نظر باین که » سوزونی اله آلاق : دیلیمیزده ، بئله بیر سوز یوخدور . [نظر باین که اوبوردادر] یئرینه بئله دییه بیلرک : اونون بوردا **اولدوغونا** **گوره ...**

«جناب آقای فلان» اگلدیکده : «آقای فلان» ایستهر - ایسته مز قبول ائسته کده آرتیق بونون باشینا بیرده «جناب» طاحماق اوننی چکیلمه ز حاله گئیریر . اقلا «آقای فلان جنابلاری» دئمه لی بیک . اما «آقا فلان جنابلاری» داها چوخ مناسبدر .

مثالیمیزدا «مدیرکل اداره دادگستری استان آذربایجان» سوزلرینه گلینجه : بو عبارده «دادگستری» و «استان» کلمه لری حقتده بیر توضیحه احتیاج واردر . کلمه لری بیردیلدن باشقا بیردیله گریب وتازادیلین مالی اولدوقدان صورنا رابطه لرینی گلدیکلری دیلدن کسه لر و بوندان صورنا اولکی دیلین تغییر و تکاملوندن آرتیق متأثر اولمازلار . عدالت موسسه سی مملکتیمیزد ایلك قورولدوغی زمان بو موسسه نین آدی دیلیمیزه «عدلیه» اولراق گئجدی وائله ده قبول اولدی . دهها صورنلاری فارسجادا تصفیه هر کتلی وجوده گلدی «فرهنگستان» فارسجادا «عدلیه» یئرینه «دادگستری» کلمه سینی سئجدی . بو تصفیه و دگیشمه طبیعتیله فارسجایا مخصوص در و دیلیمیزله هئچ بیر علاقه سی یوخدور . مادام که «دادگستری» فرهنگستانین اؤز تصریحی ایله عیناً «عدلیه» دئمکدر و بو تازا آد آنجاق لغوی ملاحظه لرین محصولدر ، دیلیمیزده نه آهنگ و نه تصفیه و نه ده زنگینلشدیرمه نظریندن «دادگستری» نی «عدلیه» یئرینه قویماقدا هئچ بیر معنا یوخدور . بونا گوره «عدلیه» دیلیمیزده - داها مناسب بیر معادل طاپیلینجایا قدر - قالا جاق و «دادگستری» فقط فقط فارسجایا منحصر اولاجا قدر . «استان» لغتی ده بیر آزرقلی اولماقلا برابر عینی دلیل لره گوره دیلیمیزده «ایالت» یازیلما لی و «استاندار» دا طبیعتیله «والی» اولمالیدر . یوخاریدا ملاحظه ائدیلدیگی وجهیله «فرهنگستان» لغتی بو مورد ده قبول اولراق عیناً یازیلیر زیرا او اوزونه خاص بیر موسسه در و داها اول بئله بیر شی یوخدی . خلاصه وئردیکیمیز مثال دا «نظر به این که جناب آقای فلان مدیرکل اداره دادگستری استان آذربایجان بوردادر» بئله اولمالیدر : **آذربایجان ایالتی عدلیه ادارسینین عموم مدیری آقای فلان جنابلارینین بوردا اولدوغونا گوره ...**

گئچن دورین ووردوغی ضررلرین ممکن اولدوغی قدر تلافیسی ایچون بیر نجه نقطه یه دقت ائتمک لازمدر :

۱- اداری، قضائی، سیاسی و باشقا رسمی تازا «فرهنگستانی» اصطلاحلارا دقت - ائدیلمه لی . اونلارین ابقاسینا موجه بیر سبب اولمازسا دیلیمیزین بنیه سینده قدیم دن

veya bir anlam inceliği armağan ederek girdikleri dili bu yönden zenginleştirir. Bunların hepsinin başında, dilin gramer kanunlarına boyun eğler. Elbette bir memleketin tabiatına giren bir insan gibi bunlar da yeni vatanlarının kurallarına uymalıydı ve diğer vatandaşlar gibi hareket ederek onlarla aynı koşullarda yaşamalıydı. Bu yüzden sıfatlar, ad tamlamaları, fiil çekimleri vb. yeni dilin kurallarına uymaktadır. Yukarıda verilen örnekte, kesinlikle önce tamlamalar Türkçeleştirilmelidir. *نظر بطن كه* sözünü ele alırsak: Dilimizde, böyle bir söz yoktur. (*اوبوردادر* yerine böyle diye biliriz: Onun burada olduğuna göre...)

نظر بطن كه ifadesini ister istemez kabul etsek de artık bunun başına bir de “جن اب” takmak onu çekilmez hale getirir. En azından “Ağa-yı felan cenapları” demeliyiz. Ama “Ağa felan cenapları” daha uygundur.

Örneğimizde *داگستری ساتان آنیوای جان* sözlerine gelince: bu ibarede “dad küsteri” ve “ostan” kelimeleri hakkında bir açıklamaya ihtiyaç vardır. Kelimeler bir dilden başka bir dile girip, yeni dilin milli unsurları olduktan sonra ilişkilerini geldikleri dilden keserler ve bundan sonra önceki dilin değişiminden ve gelişiminden etkilenmezler. Adalet birimi memleketimizde ilk kurulduğu zaman bu birimin adı dilimize “adliye” olarak geçti ve öyle de kabul edildi. Daha sonraları Farsçada arındırma hareketleri başladı. “Ferhengistan” Farsçada “adliye” yerine “dad güsteri” kelimesini seçti. Bu arındırma ve değişme, Farsçaya mahsustur ve dilimizle hiçbir alakası yoktur. Mademki “dad güsteri” Ferhengistan’ın kendi açıklaması ile aynen “adliye” demektir ve bu yeni ad ancak sözlüksel düşüncenin mahsulüdür, o halde dilimizde ne ahenk, ne arındırma ve ne de zenginleştirme bakımından “dad güsteri”yi “adliye” yerine kullanmanın hiçbir anlamı yoktur. Buna göre “adliye”, dilimizde daha uygun bir kelime bulununcaya kadar kullanılacak ve “dad güsteri” ancak ve ancak Farsçayla sınırlı kalacaktır. “ostan” kelimesi de biraz farklı olmakla beraber aynı delillere göre dilimizde “eyalet” olarak yazılmalı ve “ostandar” da “vali” olmalıdır.

Yukarıda belirtildiği gibi “Ferhengistan” ifadesi burada aynen yazılır. Zira o özel bir kurumdur ve daha önce böyle bir şey yoktu. Verdiğimiz örnekte *نظر بطن كه جن اب اق ای ن مهر كل اداره داگستری ساتان آنیوای جان بوردادر* cümlesi böyle olmalıdır: Azerbaycan eyaleti adliye idaresinin umum müdürü Ağa-yı Falan Cenaplarının burada olduğuna göre...

Geçen devrin verdiği zararların mümkün olduğu kadar telafi edilmesi için birkaç noktaya dikkat edilmelidir:

1- İdari, bölgesel, siyasal vs. yeni “kültürel” terimlere dikkat edilmeli. Onların çıkarılması için bir sebep yoksa dilimizin bünyesine eskiden

یئرلشمیش کلمه لر ترجیح ائدیلهر. «تازا» اصطلاحلار فارسجا زاویه سیندن مناسب اولسالار داییزیم دیلیمیزده الزاماً مناسب صاییلماز. مثلا بیز «پرونده» یازما یا جاغیق اوز دیلیمیزده داها مناسب بیر لغته راستلامایینجایا قدر قدیمدن اولدوغسی کیمی «دوسیه» کلمه سینی ایشلته جگیز. هابئله در: قوشون (ارتش یئرینه)، مدعی العموم (دادستان یئرینه)، مدافعه وکیلی، قاضی، محکمه، محاکمه، تعقیب، مفتش، مستنطق...

۲- اصیل جغرافیائی آدلاری، اویدروما و قوندارما آدلارین یئرینه تازادان قویا جاغیق: اورمیه، توفارقان، قاراچمن، آجی چای، صایین قلعه، سلما... کیمی.

هرجوره ترددین زایل اولماسی ایچون جغرافیائی آدلار و رسمی اصطلاحلار دان بیرلیست حاضرلانمالیدر. مثلا اداری، سیاسی و نظامی رتبه و سایر ضروری اصطلاحلار، تازانسلین استفادەسی ایچون، فهرستلر صورتینده ارائه ائدیلمه لیدر.

۳- غرامەر خطالاری دقتله تعقیب ائدیلمه لسی و غازتلیریمیزده ده دیل بحثلری آچیلما لیدر.

۴- اوزون ایللرین اهمالی اونودولموش خالص و اصیل کلمه لریمیزی آذربایجانین گنیش کولتورساحه سینده دده و بابالاریمیزین اثرلریندن چیخاردیب تانیتمالی بیق. دده قورقود، نسیمی، ختائی و فضولی دن تا دون کی شاعر و یارادیجیلاریمیزین اثرلرینه قدر آلمیزده کی میراث توکنمه ز بیر خزینه در. بو اثرلرده ایشله دیلمیش کلمه لر تانیتمالی و اوخویجیا ایضاح ائدیلمه لیدر.

۵- مختلف گوشه لرده خلتمیزین آغزیندان و زنگین فولکوریندان مناسب کلمه و اصطلاحلاری آلمالی و اونلاری ایشلتمه لی بیک.

۶- دیلیمیزین قانسون وقاعده لریندن فایدالاناراق دوزلدیله جک و یارادیلاجاق کلمه لردن محتاج اولدوغوموز مناسب تعبیر ولغتلری سچمک و خلتمین رد و یا قبولونا عرض ائتمک لازمدر.

بونلار و بونلارا بنزهر تدبیرلرله دیلیمیزینی باشدان بوی آتاجاق و ان کوزل بدیعی اثرلرله اوره کلریمیزه قوت و گوزلریمیزه ایشیق وئرجه کدر. بو بحث دوام انده جکدر.

yerleşmiş kelimeler tercih edilir. “Yeni” terimler Farsça açısından uygun olsalar da bizim dilimize uygun değildir. Mesela biz “نېرون ده” kelimesini yazmak yerine, dilimizde daha uygun bir kelime bulunana kadar eskiden olduğu gibi “dosya” kelimesini kullanacağız. Bu şekilde: Koşun (“تاش” kelimesi yerine), müddeî-i umumî (“هلپتان” yerine), müdafa vekili, kadı, mahkeme, muhakeme, takip, müfettiş, müstentak...

2- Eski coğrafi adların, uydurma adların ve sonradan verilen adların yerine yenilerini koyacağız: Urmiye, Tufarkan, Karaçemen, Acıçay, Sayınkale, Salmas vs gibi.

Her şekilde uygun olması için coğrafi adlar ve resmi terimlerden bir liste hazırlanmalıdır. Mesela idari, siyasi ve nizami rütbe vs. için gerekli görülen terimler, yeni neslin yararlanması için liste halinde oluşturulmalıdır.

3- Gramer hataları dikkatle takip edilmeli ve gazetelerimizde de dil konuları açılmalıdır.

4- Uzun yıllar ihmal edilerek unutulmuş halis ve asil kelimelerimizi Azerbaycan’ın geniş kültür sahasında dede ve babalarımızın eserlerinden çıkarıp tanımalıyız. Dede Korkut, Nesimi, Hatai ve Fuzuli’den, dünkü şair ve yazarlarımızın eserlerine kadar elimizdeki miras tükenmez bir hazinedir. Bu eserlerde kullanılmış kelimeler tanıtılmalı ve okuyucuya açıklanmalıdır.

5- Çeşitli bölgelerden halkımızın ağzından ve zengin folklorundan uygun kelime ve terimleri almalı ve onları kullanmalıyız.

6- Dilimizin kanun ve kurallarından faydalanarak düzenlenecek ve yaratılacak kelimelerden muhtaç olduğumuz uygun tabir ve sözcükleri seçmeli ve halkın onayına sunmalıyız.

Bu ve bunlara benzer tedbirlerle dilimiz yeni baştan boy atacak ve en güzel bedîî eserlerle yüreklerimize kuvvet ve gözlerimize ışık verecektir. Bu konu devam edecektir.

زنگین یوخسوللار

وارلیقدا مقاله و تحقیق قرین قیصاصینی دائما ترجیح اتمکده
یز. بوت تحقیقی مقاله اهمیتی اعتباریله بوقاعده دن استثناء اولدو.

بیزیم دیل مسئله میزی بیر نچه جمله ده خلاصه اتمک ایسته سک بونقطه لری آچیق اولاراق اعلان اتمه میز گره کدیر.

۱- دانیشیق دیلمیزین منع وقدغن اولماسینا مطلقاً تحمل ائده بیلمه ریک. دیلمیزی تحقیر ائله مه له رینه، هنج بیر کسین حقی واجازه سی یوخدور. دیلمیز، هر یئرده، ائوده، ائشیک ده، مدرسه لرده، اداره لرده، رسمی و غیر رسمی متصور هر بیر یئرده و هر مقام دا بیزیم هویت و شخصیتیمیزین آیریلماز بیر پارچاسی اولاراق قیدسیز- شرطسیز دانیشیلا جاق و بو طبیعی حقیقیمی استعمال و دیلمیزدن استفاده یولوندا هر هانسی بیر مانع چیخاردان، خانن و ایران ملتین شانلی بیر عضوی (آذربایجانلیلاری) تحقیر ائتدیگی ایچون بودولت و ملتین جان دشمنی دیر.

هابئله بوتون فرهنگی و قومی خصوصیتلریمیزده رسماً تانیلما لیدر، موسیقی میزی تئاتریمیزی، داستان لاریمیزی، تاریخی و عنعنوی قیمتلریمیزی دانما غا هنج کسین حقی یوخدور.

۲- جمعی ارتباطات واسطه لرینده تورکی دانیشان ایرانلیلارین نفوسی نسبتینده دیل و فرهنگ و صنعتیمیزه گره ک یئر وئر یلسین. یومیه روزنامه لر، مجله لریمیز گره ک اولسون. بیزیم دیلمیز، فرهنگیمیز، صنعتیمیز مغدور اولدوغوندان دولت بو یولدا بیزه غدر و زیانیمیزی تلافی اتمک ایچون کومک ائله مه لیدر. رادیو و تلویزیونین ملی شبکه سینده بیزه نوز دیلمیزده خطاب اولسونماسی لازم دیر. «سکوت توطئه» سینه صون وئر یلمه لیدیر. مطبوعاتیمیزین یا بیلما سینا قارشی چیخان اللر کس یامه لیدیر.

۳- بیزدونن وجودا گلیمیش بیر قوم دگیلیک. بیزیم چوخ غنی و گنیش بیر ادبی و یازی

VARLIK
AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ
TEMMUZ VE AĞUSTOR, 1358
ZENGİN YOKSULLAR

H. N. Altay

Biz dil meselemizi ne kadar özetlemek istesek de bu noktaları açıkça anlatmalıyız.

1- Konuşma dilimizin engellenmesine ve yasaklanmasına kesinlikle tahammül edemeyiz. Dilimizi aşağılamaya hiçbir şekilde hakları ve izinleri yoktur. Dilimiz her yerde, evde, sokakta, okullarda, idari birimlerde, resmi ve gayriresmî kurumlarda, her yerde ve her makamda kimliğimizin ayrılmaz bir parçası olarak kayıtsız şartsız konuşulacaktır. Doğal hakkımızı kullanma ve dilimizden yararlanma yolunda engel çıkaran kişi haindir ve İran milletinin önemli bir parçası olan Azerbaycanlıları küçümsediği için bu devletin ve milletin can düşmanıdır.

Böyle bir durumda bütün kültürel ve milli unsurlarımız resmi olarak tanınmalıdır, müziğimizi, tiyatromuzu, destanlarımızı, tarihî ve geleneksel değerlerimizi inkâr etmeye kesinlikle hiç kimsenin hakkı yoktur.

2- Toplu haberleşme araçlarında, Türkçe konuşan İranlı nüfusu tespit etmek için dil, kültür ve sanat faaliyetlerimize yer verilmeli, günlükler ve dergiler olmalı, dilimiz, kültürümüz, sanatımız haksızlığa uğradığından devlet bizim mağduriyetimizi gidermek için yardım etmelidir. Radyo ve televizyonun milli kanalında bize kendi dilimizde yayın yapılmalıdır. “Sessizlik komplosu”na bir son verilmelidir. Basın ve yayın organlarımızın yayılmasına karşı çıkan eller kesilmelidir.

3- Biz daha dün meydana gelmiş bir millet değiliz. Bizim çok zengin ve geniş bir edebi

دیلمیزوار، دکتر محسنی لر، عبدالله مستوفیلر و پهلوی آریاچیلیغینا دلالت لیک ائدن نوزوموزدن چیخان اوچ دورت تولکه و ملت خائننین سیاست لرینه وارث چیخانلار ییلمه لی درلر که بیزی یازماقدان محروم قویدو قتلاری سببیله بیز قیصاً بیر دور اقلاما و تردد دوره سیندن صونرا نوزمالیمیز ادبی و یازی دیلمیزین غنی ارثیه سینه صاحب چیخا جاغیق. بوناصول وصاغ ایده اولوژی لر بهانه سی ایله مانع اولاییلمه یه جک لر. بیزیم دیلمیزی بوانسونلارلا باغلابا بیلمز لر. دیلمیزین غنی لیگینی مدافعه ایچون عینی دلیل لری هم سوو هت آذربایجانینین صلاحیتلی عالم و ثور یسین لریندن نقل ائده جگیک هم ده باشقا ملت و ایده اولوژی لره منسوب فیلولوقلاردان. بودفعه دیلمیزی دانیشماق، یازماق و گنجیمیشیز له علاقه لیمک «گناهی» ایله بیزی نه «کمونیست» نه ده «پان تورکیست» لیک بهانه سیله بوغاییله جک سینیز. بوزنگین (غنی) یازی دیلمیزی یادیمیزا سالماق ایچون بومصفحه لرده بحثیمیز دوام ائده جک. ایندی سوو هت آذربایجانینین بویوک عالم لریندن بیر یسینی بوباب دا شهادت ه چاغیریرام. اوزون مقدمه نی همان عالمین نوزدیلی و کلمه لری ایله نقل ائدیریم. نقل قول دان صونرا گوره جگیک که دیلمیز نه درین باغلارلا گنجمش و وارلیغیمیزا باغلیدر و بیز بونظردن نه قدر غنی بیر مدنیت و فرهنگین وارث لری بیک، دیلمیز بیر قبیله دیلی دگیل - هله تحمیر ایله دئدی ک لری «لهجه محلی» هئچ دگیل. بویوک بیر گنجیمیشین رنگین ادبی بیر یازی دیلی دیر. مقایسه ائتمک ایسته سه لر بئله اونلار اخیروئره که بومقایسه قابا قجادان امیر علی شیر نوائی طرفیندن اولوب بئله!

«ق. باقراوف» ون «آذربایجان دیلینده فعل لرین له قسیک - سه مانیتک انکشافی»

آدلی مونوغرافیا سیدان^۱ گنیش بیر پارچانی یازیمیزا آیریق:

... آذربایجان دیلی فورمالاشماسینین ایلک دؤر لرینده بیر صیرا قبیله غروپلاری (گروهلاری) و اونلارین دیلی ایله باغلی اولموش دور. بوئه تیک (قومی) غروپلاردا ۷-نجی عصر دن باشلایاراق حاضر کی ایران و سوو هت آذربایجان اراضی سینده یئر لشمه شدیلر. تاریخی منبع لره اساساً دئمک اولار که هله ئه رامیزدان اول آذربایجاندا تورک دیلینده دانیشان طایفه و قبیله لر وار ایمیش. تاریخچیلر ۷-نجی عصر ده ساسانیلر دؤلتین قوشونلاری ایچری سینده تور ک لردن عبارت سوازی دسته لرین اولدوغونی قید ائدیر لر. تورک دیلی قبیله لرین آذربایجان اراضی سینده یئر لشمه سینه قدر تولکه ده انسیت (رابطه) واسطه سی کیمی مختلف محلی قبیله لرین بو اراضیه آخینی سلجوقلاردان باشلایاراق مونغوللارین (مونغوللارین) ایکینجی یوروشوندن صونرا یا قدر دوام ائتمیشدیر. بونونلا بئله مونغوللارین ایکینجی یوروشوندن آز صونرا تولکه یه تورک دیلی خلق لرین یئنی آخینی باشلاییر. بئله که یارانمیش اولان تورک دیلین - آذربایجان دیلین بیر صیرا سیاسی و اقتصادی شرایط نتیجه سینده تاثیر دایره سی گنیشله ییر و قوتله نیر. آذربایجان دیلی یئر لی خیردا دیل لری صیخیشدیر اراق عمومی دانیشیق دیلی

معارف نشریات. باکی ۱۹۷۱ صفحه ۳ ودالهیسی.

dilimiz var. Dr. Mahsuni, Abdullah Mustafa ve Pehlevi Ariyancılığına neden olan ve içimizden çıkan birkaç hain ülke ve milletin siyasi mirasına sahip çıkanlar, yazmaktan alıkonduğumuzdan bu yana geçen kısa bir duraklama ve tereddüt döneminden sonra kendi malımız olan edebi dilimizin zengin mirasına sahip çıkacağımızı bilmelidir. Buna sol ve sağ ideolojileri bahane ederek engel olamayacaklar. Bizim dilimizi bu safsatalara bağlayamazlar. Dilimizin zenginliğini korumak için, aynı dilleri hem Sovyet Azerbaycan'ın etkin bilimadamları ve teorisyenlerinden, hem de başka millet ve ideolojilere bağlı filologlardan aktaracağız. Dilimizi konuşup yazma ve geçmişimizi öğrenme “günahı” ile bizi ne “Komünist” ne de “Pantürkist” bahanesiyle boğabileceksiniz. Zengin yazı dilimizi hatırlamak için çalışmalarımız devam edecek. Şimdi Sovyet Azerbaycan'ın büyük bilimadamlarından birini bu konuda şahitliğe çağırıyorum. Uzun ön sözümü hemen, onun dili ve kelimeleri ile naklediyorum. Bu nakilden sonra dilimizin derin bağlarla geçmiş ve bugünkü varlığımıza bağlı olduğunu göreceğiz. Biz zengin bir medeniyet ve kültürün mirasçlarıyız. Dilimiz bir kabile dili değil, hatta küçümseyerek söyledikleri lehçe-i mahalli hiç değil. Büyük bir geçmişin zengin edebi dilidir. Karşılaştırmak isteyenlere, bunun çoktan Ali Şi'r Nevayi tarafından yapıldığını bildirelim. “K. Bakrof”un “Azerbaycan Dilinde Faillerin Leksik-Semantik İnkişafı”² adlı monografisinden uzun bir bölümü yazımıza alıyoruz:

...Azerbaycan dilinin şekillenmesinde, ilk dönemlerde birkaç kabile (küçük topluluklar) ve onların konuştukları dil etkili olmuştur. Bu etnik gruplar da VII. yy.dan itibaren İran ve Sovyet Azerbaycan'ı arazisine yerleşmişlerdir.

Tarihi kaynaklara göre bizden önce Azerbaycan'da Türk dilinde konuşan topluluklar varmış. Tarihçiler VII. yy.da Sasani Devletinin ileri gelenleri arasında Türklerden oluşan süvari birliklerinin olduğunu kaydeder. Türkçe konuşan kabilelerin Azerbaycan arazisine yerleşmesine kadar çeşitli mahalli kabilelerin bu araziye akın etmesi Selçuklulardan itibaren Moğolların ikinci seferinden sonraya kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Moğolların ikinci seferinden hemen sonra bölgeye Türk dilli halkların yeni akını başlar. Böylece oluşan Türk-Azerbaycan dilinin bazı siyasi ve iktisadi koşullar sonucunda etki alanı genişler ve kuvvetlenir. Azerbaycan Türkçesi yerli dilleri sıkıştırarak halkın ortak konuşma dili

² Maarif Neşriyatı. Bakü 1971, s. 3 ve devamı.

موقعینه گلیله لیکه ده بوتون آذربایجاندا یاشایان خلقلر ایچون آنلاشیلا جاق بیر دیل اولور. تاریخی حقیقتلر و دیل فاکتورلاری (واقعیتلری) ثبوت ائدییر که تورک دیلی (آذربایجان دیلی) نوزونون ابتدائی مرحله سینده له قسیمی (قاموسی) ترکیبی فونته تیک (صوتی) و غراماتیک (دستوری) فورمالاشماسی اعتباری ایله واحداثت ادبی دیل شکلینده اولما میشدیر. بئله که بودیلده دانشان و صورالار آذربایجان دیلینین ترکیبینه داخل اولان تورک دیلی قبیله لرین نوزلری ده واحد عینی جنسلی (هم جنس) قبیله لر اولما میشلار.

آذربایجانا ایلك دفعه گلن سلجوقلار اساس اعتباری ایله اوغوزلارا منسوب ایدیلر. لکن سلجوقلاردان صورامونغولارلا برابر آذربایجانا جیغاتایلارو اوغوزلاردا گل میشدیلر. آذربایجانا گلن بوقبیله لرین دیللی (مونغولجادان باشقا) اوزون مدت همین قبیله لرین نوز آراریندا انیسیت واسطه سی اولموش اولارین خصوصیتلری جنوب غرب غروپی (گروپی) دیللی طرفیندن صیخیشدیریلیب چیخاریلانا قدر بو پروسه س دوام ائتمیشدیر. آفادمیک (آکادمی عضوی) ا.ن. سامویلوویچ حقلی اولاراق قید ائدییر که بوگونده زاقافقازیا آذربایجانیندا مختلف منشاءلی تورک لهجه لرینین قالیقلاری نوز علامت لرینی ساخلانماقدادر. اصلینده بونلار تمامیه باشقا نئتنیک غروپلارین خصوصاً شمال - شرق اوغوز غروپی دیل لرینین علامت لری کیمی تصور ائدییلر. عینی فکری پ.م. ملیوران کی ده تصدیق ائدییر. حقیقت ده ایسه همین تورک دیلی قبیله لر زمان گنجدی کجه اوغوز کوتله لری غروپی ایچه ری سینده ارییب گتمیش اولارین دیل خصوصیت لرینین ایزلری ایسه معاصر آذربایجان دیلینین مختلف دیالکتلرینده (لهجه لرینده) ساخلانماقدادر.

او زماندان یئرله شیب قالمیش قبیله لرین ایزلرینی بوگونکی سووهت و ایران آذربایجانینین طوپونومیکا و نئتنا میکاسیندا (اراضی و قبیله و قوملارا وئرین آدلاردا) گورمک اولار. هله ۱۵-نجی عصرین آخرا لریندا بئله آذربایجاندا بیر صیرا تورک دیلی قبیله لرین آدلاری قیده آلین میشدی. او جمله دن قاجار، ذوالقدر، ترکمن، ایات، آلیاوت، قازاخ و باشقا لرینی گورتمک اولار.

بوقبیله آدلارینا حال - حاضر دا یا تمامیه یا قسماً دگیشیمیش فورمادا (سووهت) ره سهوبلیکلار (ینین) مختلف رایونلاریندا (ناحیه لرینده) تصادف ائدییلر. مثلاً ایات، جلا بیر، قیچاق، جیغاتای، موغول، موغال، خالاج و سایره کیمی آدلار آذربایجان خلقینین ترکیبینه داخل اولان قبیله آدلارینین قالیقلاریدر.

۱۹-نجی عصر تاریخیچیلریندن ای. وارانوسکی گنجیمیش قوبا ناحیه سی سرحدیندن دانشارکن گورسته ریر که همین ناحیه جنوب طرفیندن چیگیل چایینا قدر اوزانیر. باشقا بیر ندره قید ائدییلر که چیگیلر قارلوق بویوندان اولوب ماوراءالنهر حوزه سینده یئرله شن قبیله لر دن بیر صاییلیر.

۸

konumuna gelir, böylelikle Azerbaycan'da yaşayan tüm halklar için ortak bir anlaşma dili olur.

Tarihi gerçekler ve dil olayları, Türk dilinin (Azerbaycan dili) kendi ilkel evresinde leksik (sözlük), fonetik (akustik) ve gramatik oluşumu itibariyle sabit bir edebi dil şeklinde oluşmadığını göstermiştir. Bu dilde konuşan ve sonraları Azerbaycan diline dâhil olan Türkçe konuşan grupların kendileri de farklı boylardandır.

Azerbaycan topraklarına ilk gelen Selçuklular aslen Oğuzlara mensuptur. Ancak, Selçuklulardan sonra Moğollarla beraber Azerbaycan topraklarına Çağataylar ve Uygurlar da gelmiştir. Azerbaycan'a gelen bu boyların dilleri (Moğolcanın dışında) uzun bir süre boyların kendi arasında anlaşma biçimi olmuş, onların özellikleri Güneybatı grubu dilleri tarafından sıkıştırılıp ortaya çıkarılana kadar bu süreç devam etmiştir. Akademisyen A. N. Samoyloviç'in verdiği bilgiye göre, Za-Kafkasya Azerbaycan'ında birçok Türk lehçesine ait söz unsurları korumaktadır. Aslında bunlar tamamıyla başka etnik grupları kapsayan, Doğu Uygur grubu dillerinin unsurları gibi tasvir edilir. Aynı görüşü P. M. Melioranskiy de onaylar. Gerçekte ise bütün Türkçe konuşan boylar zaman geçtikçe Oğuz grupları arasında eriyip gitmiş, onların dil özelliklerinin izleri ise çağdaş Azerbaycan dilinin çeşitli diyalektlerinde (lehçelerinde) korunmuştur.

O zamandan yerleşip kalmış kabilelerin izlerini bugünkü Sovyet ve İran Azerbaycan'ının toponim ve etnonimlerinde (Arazi ile kabile ve kavimlere verilen adlar) görmek mümkündür. XV. yy.ın sonlarında Azerbaycan'da bazı Türk dilli kabile adları kayıt altına alınmıştı. Bunlardan Kacar, Zülkadir, Türkmen, Bayat, Alpavit, Kazak vs. örnek gösterilebilir.

Bu kabile adlarına ya tamamen ya da kısmen değişmiş bir şekilde (Sovyet) cumhuriyetlerin çeşitli bölgelerinde rastlanır. Mesela Bayat, Celayir, Kıpçak, Çağatay, Moğol, Mogal, Halaç vs. gibi adlar Azerbaycan halkının tamamına ait olan kabile adlarıdır.

XIX. yy. tarihçilerinden I. Varanovski geçmişteki Guba bölge sınırı hakkında bahsederken bütün bölgenin güneyden Çiğil çayına kadar uzandığını gösterir. Başka bir yerde ise Çiğillerin Karluk boyundan olup Maveräünnehir havzasına yerleşen kabilelerden biri olduğu kaydedilmiştir

۱۸-۱۳ نجی عصرلرده یاخین واورتاشرقده ائله جهده وولقاسا حلینده بویوک دولترلرین یارانماسی نتیجه سینده تورک دیلینین ده نفوذی آرتیر و اوفارس و عرب دیل لرینین رقیبینه چورویلیر. اوللر معیشتده قبیله لر آراسیندا بلا واسطه انسیت واسطه سی کیمی ایشله دیلن تورک دیلی مونغول استیلاسی دؤرونده اوچ اساس دیلدن - فارس عرب - بیر کیمی بدیی ادبیاتدا ودولت قورولوشوندا ئوزونه یترقازانیر حتی هولاکولرین حاکمیتی دؤرونده آلتون اوردا یارلیقلاری (یرلیقلری) تورک دیلنده یازیلیردی.

تورک دیلینی ئویرنمه گه اولان حیاتی طلبات له قسیکوغرافیا (قاموس یازما ایشی) و غراماتیکیا عاید بیرصیرا اثرلرین میدانا چیخماسینا تکان وئردی. بو اثرلر تورک دیلینی ئویره نمک ایچون واسطه صاییلدی. بودیلی ییلمه دن جمعیتده ایره لی له مه یین ممکن اولما دیغینی اوزمان هرکس حس ائدیردی.

بئله لیک له آیدین اولورکه آذربایجان دیلی یاران دیغی ایلک دؤرلردن بئله باشقاتورک دیل لری ائله جهده عرب و فارس دیل لری کیمی مهم انسیت واسطه سی اولاراق ئوزونسی گؤستر میشدیر.

آذربایجان دیلینی باشقاتورک دیل لری ایله مقایسه ائتمک و اونون ایلک تشک ل دؤرونو آیدین لاشدیرماق ایشینده بیزه تورک دیل لرینه عاید بیرصیرا یازیلی آبدلر اونلارین آراشدیریلما سی (تحقیق و پژوهش) کؤمک ائتمیشدیر. بو ایش ده تاریخی - مقایسه لی مه توددان استفاده ائتمک لازم گلیر.

یبری گل میشکن قید ائتمک لازمدرکه تاریخی مقایسه لی مه تود (روش) تورکولوگیادا (تورکولوژی ده) بعضاً اوقدرده آیدین تصور اولونمور. بورادا بیر طرف لی لیک ناقص لیک ده ئوزونسی گؤستریر. بومناستله ا.ک. بورووکروین قیدینه دقت یه تیره ک: «تاریخی - مقایسه لی مه تود چوخ زمان بسیط لشمیش شکلده تصور اولونور. بئله که بومه تودون ماهیتی تجربه اولونموش آیری - آیری فاکت لارین مقایسه سی دئمک دگیل دیر. فاکتلار، معاصر تورک دیل لری، ائله جه قدیم دیل لرین یازیلی ماتریال لاری ایله مقایسه ائدیلمه لیدیر.» بومسئله دن بحث ائدن س.ی. مالووندا آشاغیدا کی قیدلری چوخ ماراقلی در. او یازیر: «بیزیم معلوما تیمیزین ناقص لیگی اوزوندن بوگونکی تورک دیل لرینین هانسینین هانسی قدیم آبدن دین دیلینین وارثی اولدوغونو سؤیله مک چتین دیر.»

چوخ زمان تورکولوژی ادبیاتدا ائله حاللار راست گلیر که عینی بیر آبده تورکولوقلار طرفیندن بعضاً بوبعضا ده باشقا بیر خلقه استناد ائدیلیر. مثلا شاعر علی نین «قصه یوسف» ۱۲۳۳ میلادی اثرینی آذربایجان فیلولوقلاری و تاریخیچیلری آذربایجان دیلینین آبده سی حساب ائدیکاری کیمی تاتار شناسلار دا همین آبدن بئله تاتار دیلینین آبده سی اولدوغونو ثبوت ائتمه گه چالی شیرلار.

XIII.-XVIII. yy.lar arasında Yakın ve Orta Doğu'da ve Volga sahilinde büyük devletlerin kurulması sonucunda Türk dilinin de nüfusu artar. O, Fars ve Arap dillerinin bir rakibi olur. Önceleri konuşulduğu kabileler arasında bile ortak anlaşma vasıtası olan Türk dili, Moğol istilası döneminde üç ana dilden (Fars, Arap) biri olarak saray edebiyatında, devlet kuruluşunda kendisine yer bulur; hatta Hülagu'nun hâkimiyeti döneminde Altınordu yıllıkları Türk dili ile yazılırdı.

Türk dilini öğrenmek için hayati uygulamalar olan leksikografi Türkçe sözlükler ve gramerler yazıldı. Bu eserler Türk dilini öğrenmek için bir vasıta sayıldı. Bu dili bilmeden toplumda ilerlemenin mümkün olmayacağını, bu alanda uzman herkes tahmin ederdi.

Azerbaycan Türkçesinin ve diğer Türk dillerinin gelişmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren, Arapça ve Farsça gibi önemli bir ortak anlaşma vasıtası olarak kendisini gösterdiği bilinmelidir.

Azerbaycan dilini diğer Türk dilleri ile karşılaştırma ve onun ilk oluşum devrini aydınlatma işinde bize, Türk dillerine ait yazılı abidelerin araştırılması (soruşturma ve araştırma) yardım etmiştir. Bu işte tarihi-karşılaştırmalı metottan yararlanmak gerekir.

Yeri gelmişken, tarihi-mukayeseli metodun Türkoloji'de her zaman iyi karşılanmadığını belirtmeliyiz. Burada bir taraf eksikliği görülür. A. K. Borokov'un verdiği bilgiye dikkat edelim:

Tarihi mukayeseli metot çoğu zaman basit bir şekilde anlatılır. Bu metodun niteliği tecrübe edilmiş farklı araştırmaların karşılaştırılması demek değildir. Araştırmalarda, çağdaş Türk dilleri ile tarihi dillerin yazılı materyalleri karşılaştırılmalıdır.

Bu meseleden bahseden S. Y. Malov'un da aşağıdaki görüşleri oldukça ilginçtir. O, şöyle yazar:

“Bizim malumatımızın eksikliği yüzünden bugünkü Türk dillerinden hangisinin hangi tarihi abide dilinin mirasçısı olduğunu söylemek zordur”.

Çoğu zaman Türkoloji ve edebiyatta öyle durumlarla karşı karşıya kalınır ki aynı eser Türkologlar tarafından farklı halklara dayandırılır. Mesela Şair Ali'nin 1233 yılında yazdığı “Kıssa-i Yusuf” adlı eserini Azerbaycan filologları ve tarihçileri Azerbaycan dilinin ürünü sayarken Tatarşinaslar da eserin Bulgar-Tatar dilinin ürünü olduğunu ispatlamaya çalışırlar.

مرحوم پروفیسور ی.ا. بہر تہلس ہمیں آبدہ نین خوارزم ادبیاتی نمونہ سی حساب ائدیر. ی.ا. بہر تہلسین ہمیں فکرینی ک. بروکہ لمان وو.د. آرتاموشینادا مدافعہ ائدیر لر. شاعر علی نین پوئہ ماسینی - «قصہ یوسف» - تورکمن دیلچیلری ده نوز آبدہ لری حساب ائدیر لر. عینی فکری **ابن مہنائین** لغتی حقینده ده دئمک اولار. پ.م. ملیورانسکی وآ.م. شہرباک ہمیں لغتی آذربایجان دیلینین آبدہ سی حساب ائدیکلری حالدا س.ی. مالوو اونون تورکستاندا یازیلدیغینی ادعا ائدیر. ا.ق. غلاموو نوز دیسسہرتاسیاسیندا (رسالہ سینده) خوارزم شیوہ لرینین فونہ تیک مورفولوژی ولہ قسک خصوصیتلرینین تدیقی نتیجہ سینده بئله بیر قناعتہ گلیمشیدیر کہ ابن مہنائین لغتی خوارزم طور پاغیندا یارانمیشدر. تورکیہ دیلچسی عبداللہ بطل ایسہ س.ی. مالوون فکری ایله راضیلاشیر. وسایرہ... تقریباً بئله بیر - بیرینہ ضد فکر لر آذربایجان خلق داستانی «کتاب دده قورقود» حقینده ده موجود ایدی. لکن تورکولوق و شرق شناسلارین اکثریتی حقلی اولاراق ہمیں داستانی آذربایجان دیلینین آبدہ سی حساب ائدیر لر.

معین آبدہ لر حقینده فکر اختلافلاری اوندان ایرہ لی گلیر کہ ہرہانسی بیر معاصر دیلین نمایندہ سی بو آبدہ لردہ نوزونون دانیشدیغی دیلین نمونہ لری ایله چوخ اوخشارلیق و یاخینلیق گؤرور. بو یاخینلیق ہم فونہ تیک ہم لہ قسک ہم دہ مورفولوژی جهت دن نوزونی گؤستہ ریر. فکری میزجہ بونون سببلریندن بیر ی اوندان عبارت دیر کہ آبدہ لرین ہم گہ نہ تیک (ژنہ تیک) ہم دہ تیپولوژی جهت دن عمومی تورک دیل لری سیستمینہ منسوب اولموشدور. یعنی ہمیں دیل لر نوز لرینین ایلکین مادی اساسینی عینی منبع دن آلمیشدر. ایکینجی سبب مجارستان عالمی ل. لیکہ تینین دئیگی کیمی مونغول استیلا سینین اورتا آسیا و یاخین شرق ده یاشایان تورک دیللی خلقلرین رول اویناماسیدر.

مونغول استیلا سی نتیجہ سینده اورتا آسیادا و یاخین شرق ده بیر صیرا سیاسی و مدنی مرکز لری ارائمیشدی. بودوردہ بیر صیرا تورک دیل لرینین ادبی - بدیعی جهت دن فورمالاشماسی باشاچات دیر لیر (۱۶-۱۵ نجی عصر). قاراخان لیر دولتی ضعیف لہ ییب و مستقل لیگینی (استقلالینی) ایتیر دیکدن صونرا سلجوق و اوغوزلارین حرکاتی باشلا بیر. بونلار (سلجوقلار) ارمنستانی ائله جہ ده بیزانس ایمپراتور لوغونسی الہ آلاق کیچیک آسیادا عثمانی دولتینین یارانماسینا نائل اولورلار. مونغول استیلا سیندان صونرا جنوب - غرب ده دولتر دن بیر ی ده جیغاتای دولتی اولور. بودولت پارچالانمیش فنودال طور باقلارینی بیرلشدیر ییب یوکسک مدنیت الہ ائدیر و نوزونہ - مخصوص ادبی دیل یارادیر. بودیل صونردان قدیم نوزبک دیلینین انکشافی ایچون تمل (پایہ) حساب اولونور: نہایت مونغول اوردولارینین غربہ آخینیندان صونرا اونلار «دشت قباچاق» آدلانان گیش اراضینی استیلا ائدیر لر. بو اراضی وولقا و دون چایلارینین آشاغسی ساحل لریندن باشلا یساراق قریمین (کریمہ نین) جنوب

Merhum Prof. Y. E. Bertels bu eserin Harezmi edebiyatı ürünü olduğunu düşünür. Y. E. Bertels'in bu düşüncesini K. Brockelman ve V. Artamoşina da savunmaktadır. Şair Ali'nin şiirini (Kıssa-i Yusuf) Türkmen dilcileri de kendi eserleri varsayar. Aynı fikir İbn Muhennâ Lügati için de söylenebilir. P. M. Melioranskiy ve A. M. Sharbek bu lügati Azerbaycan dilinin ürünü olarak gördükleri halde, S. Y. Malov, onun Türkistan'da yazıldığını ileri sürer. A. K. Gulamov tezinde Harezmi şivelerinin fonetik, morfolojik ve leksik özelliklerinin incelenmesi sonucunda İbni Muhennâ Lügati'nin Harezmi'de yazıldığı kanaatine varmıştır. Türk dilbilimci A. Battal ise S. Y. Malov'un görüşlerine uyar vs.

Azerbaycan halk destanı "Dede Korkut Kitabı" hakkında da buna benzer zıt fikirler vardı. Ancak Türkolog ve Doğu bilimcilerin çoğu haklı olarak bu destanı, Azerbaycan Türkçesinin ürünü olarak kabul eder.

Bu eserler hakkındaki fikir uyuşmazlıklarının ilk sebebi, çağdaş bir dilin temsilcisinin bu eserlerin yazıldığı dil ile kendi konuştuğu dil arasında birçok benzerlik ve yakınlık görmesidir. Bu yakınlık, fonetik, leksik ve morfolojik açıdan kendini gösterir. Bize göre eserler hem genetik hem de tipolojik açıdan genel Türk dili sistemine dâhildir. Yani bu dil, maddi özelliklerini aynı kaynaktan almıştır. İkinci sebep ise Macar Türkolog Ligeti'nin dediği gibi Moğol istilası sırasında Orta Asya ve Yakın Doğu'da yaşayan Türk halklarının oynadığı roldür.

Moğol istilası sonucunda Orta Asya ve Yakın Doğu'da birçok siyasi ve kültürel merkez kurulmuştu. Bu dönem Türk dilinin edebi yönden şekillenmesiyle sonuçlanır (XV.-XVI. yy.lar). Karahanlılar zayıflayıp, bağımsızlığını kaybettikten sonra Selçuklu ve Oğuz ilerleyişi başlar. Selçuklular önce Ermenistan'ı, sonra da Bizans'ı ele geçirerek küçük Asya'da Osmanlı Devleti'nin kurulmasına etki eder. Moğol istilasının ardından güneydoğuda kurulan devletlerden biri de Çağatay Hanlığı olur. Bu devlet bölünmüş feodal toprakları birleştirerek yüksek medeniyete erişir ve kendisine has edebi bir dil yaratır. Bu dil daha sonra Eski Özbek dilinin gelişimi için temel kabul edilir: Moğollar, batıya yaptıkları akınlardan sonra "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırılan geniş toprakları istila eder. Bu topraklar Volga ve Don çaylarının aşağı sahilllerinden başlayarak Kırım'ın güney

رایونلارینداك اولان اراضینی احاطه ائدیر. خوارزمه قدر اوزانان بوساحده یئنی آلتون اوردا دولتی یارانمیش اولور. بودولتده سیاسی اوستونلوگون (تفوق) مونغوللارین الینده اولماسینا باخمایاراق اونلار تئزلیکله قبیچاقلارین تاثیر آلتینا دوشورلر. قبیچاقلار نه اینکه مونغوللاراحتی اونلارلا گلن شامان تورکلرینه ده قایناییب قاریشدیلار. بئله لیکله اونلار مونغوللارین تورک لشمه سینی و اسلاولاشماسینی سرعتلندیردیلر. بومناسبتله و.و. بارتولد یازی: «مونغوللارین استیلاسی تورکلردن زیاده مونغوللارابویوک تاثیر گوستردی. دولتین دیلی غربده مونغوللارادان گئت. گنده تورکجه یه چه وریلدی. قبیچاقلارین بیر حصه سی او زمان مصره مهاجرت ائتدیلر و اورادا دولت قورولوشوندا بویوک رول اوینادیلار. مصرملوکلاری او زمان قبیچاقلارین آلتون اوردا دولتی ایله صیخ علاقه ساخلابیردی. حتی ایراندا انلخانیلر طرفیندن تعقیب اولونان عالم شاعر و صوفیلر یامصر دولتینین سربیندا و یا آلتون اوردا دولتینده صیغینا جاق تاپیردیلار.

ائله لیکله آیری - آیری خلقلرین ائله جه ده دیللرین یارانماسی وفورمالاشماسی پرؤسه سینده اورتا آسیادا یاخین شرقده و وولقا بویوندا قبیچاقلار دیلی گوجللی تاثیر مالک ایدی. بوردا داها بیر جهتی ده نظره آلماق لازمدر که قبیله لرین تئز تئزیشردگی شمه سی و یئرلی خلقلره قایناییب - قاریشماسی نتیجه سینده دیل عنصرلری - له قسیمک و مورفولوژی عنصرلر بیر قبیله دیلیندن دیگرینه گئچیردی. بودا همین دورده یارانان آبدله لر دیلینین مشترک اولماسینین سبب لریندن بیر ی اولاییلر. نهایت آبدله لر دیلینین معاصر دیلله لر اولان علاقه و یاخینلیغینین سببلریندن بیر ی ده او زمان خلقلر آراسیندا بیر صیرا مدنی و ادبی علاقه لرین یارانماسی اولموشدور.

تورکولوقلار اورتا تورک ادبی دیلی دؤرونون (۱۵-۱۳ نجی عصر) دانیشارکن ایکی دیلین وارلیغیندن بحث ائتمشلر بونلار مستقل ادبی دیل عنعنه سینه مالک اورتا آسیا تورکجه سی و وولقا اورال تورکجه سیندن عبارت ایدی. بودؤرده هرایکی مرکزده یارانان ادبیاتی مضمونونا گؤره اوچ یئره بؤلکم اولار: (۱) دینی (۲) دنیوی (۳) علمی - فیلولوژی ادبیات.

همین مرکزده یارانان آبدله لر دن «قصص الانبیا» (۷۱۰ هجری ده ۱۱-۱۳۱۰ میلادی) قرآنین شرحی و تفسیری منصور بخشانین «تذکره اولیا» (۱۴-۱۳ نجی عصر) اثری و معراجنامه اثرینین ترجمه سی دینی ادبیاتا (۱۴-۱۳ نجی عصرلر) عاید اولدوغی حالدا خوارزمی نین «محبت نامه» قطبون «خسرو و شیرین» پوئمه ماسی و سعدی نین «گلستان» اثرینین سیقی - سرائی طرفیندن ترجمه سی قسماً شمس تخلصلی شاعرین «قصه یوسف» کیمی اثری دنیوی ادبیاتا عاید ایدی.

bölgelerine kadar uzanan alanı kapsar. Harezm'e kadar uzanan bu sahada Altınordu Devleti yeni kurulmuştur. Bu devlette siyasi üstünlük Moğolların elinde olsa da onlar, öncelikle Kıpçakların etkisinde kalırlar. Kıpçaklar, ne Moğollara ne de onlarla birlikte gelen Şamanist Türklere kaynaşım karıştılar. Böylece Moğolların Türkleşmesini ve Slavlaşmasını hızlandırdılar. Bundan dolayı V. V. Barthold şunları yazar: "Moğolların istilasını Türklere ziyade Moğolları etkiledi. Devletin dili batıda git gide Moğolcadan Türkçeye döndü. Kıpçakların bir kolu o dönemde Mısır'a göç ederek orada devlet kuruluşunda büyük bir rol üstlendi. Bu dönemde Mısır Memlûkleri, Kıpçakların Altınordu Devleti ile yakın ilişkiler kurmuştu. Hatta İran'da İlhanlılardan kaçan âlim, şair ve sofular ya Mısır devletinin sarayına ya da Altınordu Devleti'ne sığınırdu".

Özellikle farklı halkların bir araya gelmesi ve dillerin standartlaşması sürecinde Orta Asya, Yakın Doğu ve Volga boyunda Kıpçak dili güçlü bir etki alanına sahipti. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da kabilelerin sık sık yer değiştirmesi ve yerli halklarla karışması sonucunda leksik ve morfolojik dil unsurlarının bir kabilenin dilinden diğerine geçmesiydi. Bu da meydana gelen eserlerde dilin müşterek olmasının sebeplerinden biri olabilir. Sonuçta bu eserlerde kullanılan dilin çağdaş dillerle olan alaka ve yakınlığının sebeplerinden biri de, o dönemde halklar arasında yaşanan edebi ve kültürel ilişkilerdir.

Türkologlar, Orta Türkçe döneminde (XIII.-XV. yy) iki dilin varlığından bahseder; bunlar, müstakil edebi dil geleneğine sahip Orta Asya Türkçesi ve Volga-Ural Türkçesidir. Bu dönemde her iki merkezde de ortaya çıkan edebiyatı, anlam alanına göre üçe bölmek mümkündür: Dini, dünyevi ve bilimsel-filolojik edebiyat.

Bu merkezlerde kaleme alınan eserlerden Kur'an-ı Kerim'in şerhi ve tefsiri olan "Kıssasü'l Enbiyâ" (1310-1311), Mensur Bahşa'nın "Tezkire-i Evliya" (XIV. yy.) ve Mi'racname (XIII-XIV. yy) eserinin tercümesi dini edebiyata; Harezmî'nin "Muhabbetname", Kutb'un "Hüsrev ü Şirin"i ve Sadi'nin Gülistan adlı eserinin Seyfi Sarayı tarafından yapılan tercümesi ve Şems mahlaşlı şairin "Kıssa-i Yusuf" adlı eseri dünyevi edebiyata aitti.

بیزه ائله گلیر که یازیلی آبدهلری دیل علامتینه گوره ایکی غروپا آیرماق اوقدرده دقیق بؤلگی دگیلدير. بئله که همین دؤرده (۱۴-۱۳ نجی عصرلرده) اوچونجی غروپ آبدهلرین ده وارلیغینی انکار ائتمک اولمازویز اونى شرطی اولاراق «یاخین شرق غروپى» آدلاندیریریق. اوچونجی غروپ آبدهلر دیل علامتلینه گوره آلتین اوردا و اورتا آسیا غروپلاریندان فرقله نیر. مثلا شیاذ حمزه نین «یوسف وزلیخا» پوئه ماسی (۱۳- نجی عصر) اوچونجی غروپ آبدهلریندن صاییلر. بو آبده دیل اعتباری ایله قدیم عثمانلی - سلجوق دیلینین وسلجوق دؤرونون خصوصیتینی عکس ائتدیریر. بوغروپا عینی زماندا شاعرعلی نین «قصه یوسف» پوئه ماسی دا داخلدیر. ائله جهده سلطان ولدین «رباب نامه» سی عاشق پاشانین «غریب نامه» سی و داها بیر صیرا باشقا اثرلرده بوغروپا داخلدیر.

یاخین شرق آبدهلرینی میستیک-دیداکتیک و دنیوی اولماقلا ایکی حصه یه بؤلمک اولار. او دؤرده یارانان دنیوی ادبیاتین بیر صیرا مختلف ژانرلاری زمانه میزه قدر گلیب چیخمیشدر. و. د. آرتاموشینا اوچونجی غروپ دان دانیشارکن اورایا گلشهری عاشق پاشانین و احمدی نین (او جنوبی آذربایجانین تبریز شهریندن در...) اثرلرینی ده داخل ائدیر. لکن اونون بو بؤلگویه وئردیگی تصحیح بیر طرفلی تصحیح در. بئله که او بوغروپون آذربایجان قولونى تامایله اونو تموشدور. حالبوکی که بو قولی عکس ائتدیرن حسن اوغلونون آذربایجان دیلینده یازیلیمیش یگانه غزلی بیزه قدر گلیب چیخمیشدر. بو غزلین دیلی، اونون سلیسلیگی و زنگینلیگی، گؤسته ریر که آذربایجان دیلی ۱۳ - نجی عصرین آخسرلاریندا تامایله فورمالاشمیش بیر ادبی دیل ایدی. حسن اوغلونون غزلی اوندان صونرا گلن بیر صیرا شاعرلر ایچون او جمله دن سعدی نین «گلستان» اثرینی ترجمه ائدن شاعرسیفی - سرائی (۱۴ - نجی عصر) و تورکیه شاعری احمد داعی ایچون نمونه اولموش و اونلار بوغزله اوستادلیق لا نظیره یازمیشلار. معتبر منبعلردن معلوم در که حسن اوغلونون آذربایجان و فارس دیللرینده دیوانی اولموشدور. لکن بو دیوان هله لیک تاپیلما میشدر. بو دؤرده یئتیشن گؤرکملی آذربایجان شاعرلریندن بیرى ده قاضی برهان الدین دیر (۱۳۹۸ - ۱۳۴۴)، اجتماعی خادم سر کرده و دولت باشچیسی اولان برهان الدین یین غزل و رباعی لری اودؤرده کی آذربایجان دیلینین گؤزل نمونه سیدیر.

نهایت بو صرایا بویوک شاعر نسیمی نى ده داخل ائتمک اولار. او عرب فارس و آذربایجان دیللرینده یازیب - یاراتمیشدر. اونون ادبی ارثی بوتون یاخین شرق و اورتا آسیادا درین ایزبوراخمیشدر. نسیمی نین غزل و رباعیلرینین دیلی ۱۴ - نجی عصر آذربایجان ادبی دیلینین کلاسیک نمونه سیدیر.

اونا گوره ده ۱۴ - ۱۳ نجی عصرلرده کی ادبی دیللردن دانیشیرکن ایکی ادبی دیلدن دگیل تامایله مستقل اوچ ادبی دیلدن بحث ائتمک لازم گلیر. بو اوچونجی غروپ

Bize göre, yazılı eserleri dil özelliklerine göre iki gruba ayırmak doğru değildir. Bu dönemde (XIII.-XIV. yy) üçüncü bir grubun varlığını da inkâr edemeyiz. Bu durumda onu “Yakın Doğu grubu” olarak adlandırırız. Üçüncü grup eserler dil özelliklerine göre Altınordu ve Orta Asya gruplarından farklıdır. Mesela Şeyyad Hamza'nın “Yusuf ü Zeliha”sı (XIII. yy) üçüncü gruptandır. Bu eserin, dili eski Osmanlı-Selçuklu dilinin ve Selçuklu döneminin dil özelliklerini yansıtır. Aynı zamanda bu gruba Şair Ali'nin “Kıssa-i Yusuf”u da dâhildir. Bunun gibi Sultan Veled'in “Rubabname”si, Âşık Paşa'nın “Garipname”si ve daha birçok eser bu gruba dâhildir.

Yakın Doğu eserleri, mistik-didaktik ve dünyevi olarak ikiye ayrılabilir. O dönemde yazılan dünyevi edebiyatın çeşitli varyantları bu zamana kadar gelip ortaya çıkmıştır. Artamoşına üçüncü gruptan bahsederken Gülşehrî, Âşık Paşa ve Ahmedî'nin (o, Tebrizlidir) eserlerini de ekler. Ancak onun burada yaptığı taraflı bir düzenlemedir. O, bu grubun Azerbaycan kolunu tamamen unutmıştır. Hâlbuki bu kısa dönemi yansıtan Hasanoğlu'nun Azerbaycan dilinde yazılmış tek gazeli bize ulaşmıştır. Bu gazelin dili, akıcılığı ve zenginliği Azerbaycan dilinin XIII yy.ın sonlarında tamamen şekillenmiş edebi bir dil olduğunu gösterir. Hasanoğlu'nun gazeli ondan sonra gelen şairler arasında Sadi'nin “Gülistan”ını tercüme eden şair Seyfi Serayi (XIV. yy) ve Anadolu şairi Ahmedî Dai'ye örnek olmuş ve onlar da bu gazele ustaca nazire yazmıştır. Güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre Hasanoğlu Azerbaycan ve Fars dillerinde divan yazmıştır. Ancak bu divan bulunamamıştır.

Bu dönemde yetişen önemli Azerbaycan şairlerinden biri de Kadı Burhanettin'dir (1344-1398). Önde gelen devletadamlarından biri olan Burhaneddin'in gazel ve rubaileri o dönemde Azerbaycan dilinin en güzel örneklerindedir.

Nitekim buraya büyük şair Nesimî'de eklenmelidir. O, eserlerini Arapça, Farsça ve Azerbaycan dilinde yazmıştır. Onun edebi mirası bütün Yakın Doğu ve Orta Asya'da derin izler bırakmıştır. Nesimî'nin gazel ve rubaîlerinde kullandığı dil XIV. yy klasik Azerbaycan edebi dilidir.

Buna göre XIII-XIV yy.lardaki edebi dillerden bahsederken iki değil, tamamen müstakil üç edebi dilden söz etmek gerekir. Bu üçüncü grup

ادبی دیلین ئوزونه مخصوص خصوصیتلری وار ایدی. بو خصوصیتلر آذربایجان و آناطولی تورکجه سینده ئوزعکسینی تاپمیشدر.

بودۇرده یارانان علمی - فیلولوژی ادبیاتادا نظر سالماق لازم گلیر. بونا خصوصیله ۱۱ - نجی عصرده مقایسه لی پلاندا یازیلان تورکولوگیانین بهادری صاییلان محمود کاشغری نین دیوانینی مثال گؤستهرمک اولار. بو اثر مونغول استیلاسی دۇرونده داها گنیش مقیاسدا یایلمیشدی.

مونغول استیلاسی دۇرونده تورک دیلی قبیلهلرچین سرحدیندن باشلایاراق جنوبی روس چؤلرینه قدرکی اراضیده دۇلت قورولوشوندا حل ائدیجی رول اوینایردی. بو دۇرده تورک و مونغول دیللرینین ئویره نیلمه سینه بویوک احتیاج حس اولونوردی. چونکه مونغول دۇلتینین حمایه سی آلتیندا یاشایان مغلوب خلقلرده بودیللری ئویره نمک مجبوریتینده ایدیله. هیچ تصادفی دگیل که بودۇرده یارانان ایکی دیلی لغتلرین و مقایسه لی غراماتیکا- لارین مۇلفلری اوللر عربلر صونرالارایسه فارس لار ایدی. بوکیمی له قسیکوغرافیا (قاموس) اثرلرینه کرونولوژی (خرونولوگیا) اعتباری ایله زمخشری «مقدمه الاداب» اثرینی (۱۳ نجی عصر) عربجه - تورکجه - مونغولجا لغتی ۱۳ - ۱۲ نجی عصرلرده اورتا آسیادا ادبی دیلی عکس ائدن لکن مۇلفی معلوم اولمایان مونغولجا - فارسجا لغتی مثال گؤسترمک اولار همین لغت هولاندا (هلند) شرق شناسی هایتسما طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. بولغتن (تورکجه) دیلی ۱۳ - نجی عصرده یاشایان قبچاقلارین دیل خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر. عرب فیلولوقی ابوحیانین قبچاق دیلینین خصوصیتلرینی عکس ائتدیرن «کتاب الادراک لسان- الاتراک» اثری ده ۱۴ - نجی عصرده عرب فیلولوقلارینین تورک دیلرینه عاید یازدیقلاری اثرلر صیراسینا داخلدیر. بو اثرین دیلی اساس اعتباریله اوغوز غروپی دیلرینی اوغوز نوله منتاری ایله قاریشدیغینی گؤسته ریر. تورک له قسیکو غرافیا سیندان دانیشارکن مولفی معلوم اولمایان داها ایکی اثر دن ده بحث ائتمک لازمدور:

بیرینجیسی غراماتیک تدقیقات صاییلان «قوانین الکلیه فی الضبط اللغة ترکیه» آدلی اثر دیر. بو اثر رفعت کیلیسلی طرفیندن استانبولدا ۱۹۲۸ - نجی ایله چاپ اولونموشدر همین غراماتیکا ۷۶ صحیفه دن عبارت اولوب قبچاق دیلینین خصوصیتلرینی عکس ائتدیریر سجه وی (کارا قته ریستیک) بوراسیدر که «قوانین» مولفی اثرینین مقدمه سینده اعتراف ائدیر که او تورک دگیل تورک اولکه و شهرلرینده اولمامیشدر تورکجه نی ایسه تورکلره دایما علاقه و تماس نتیجه سینده ئویره نمیشدیر.

ایکینجیسی مولفی معلوم اولمایان «التحفة الزکیة فی اللغة ترکیه» آدلی اثر دیر. همین اثر ۱۹۴۵ - نجی ایله ده عربجه دن تورکجه یه مشهور تورکیه دیلجیسی بسم آتالی طرفیندن ترجمه ائدیلمیشدیر. مترجم اثره تاریخی بیر مقدمه ده وئرمیشدیر.

edebi dilin kendine has özellikleri vardı. Bu özellikler, Azerbaycan ve Anadolu Türkçesinde kendi görünümelerini almıştır.

Bu dönemde oluşturulmuş dil ve edebiyat bakmak gerekir. Buna özellikle, Türkolojinin atası sayılan Kaşgarlı Mahmud'un XI. yy.da karşılaştırmalı olarak yazdığı divanı örnek gösterilebilir. Eser, Moğol istilası döneminde daha geniş alanlara yayılmıştı.

Moğol istilası döneminde Türk dilli kabileler, Çin sınırından başlayarak güney Rus çöllerine kadar uzanan topraklardaki devletlerin kuruluşunda etkin roldeydi. Bu dönemde Türk ve Moğol dillerinin öğrenilmesine oldukça önem verilirdi. Çünkü Moğol devletinin himayesinde yaşayan diğer etnik topluluklar da bu dilleri öğrenmek zorundaydı. Bu dönemde ortaya çıkan iki dilli lügatlerin ve karşılaştırmalı dilbilim kitaplarının önce Araplar, sonra da Farslar tarafından yazılması hiç de tesadüf değildir. Böyle sözlüklere, kronolojik olarak Zemahşeri'nin "Mukaddimetü'l Adab" adlı eseri (XIII. yy), Arapça-Türkçe-Moğolca Lügat ve XII-XIII. yy.larda Orta Asya edebi dilini yansıtan, ancak müellifi bilinmeyen Moğolca-Farsça Lügat örnek gösterilebilir. Bu eser Hollandalı Doğubilimci Hautzman tarafından yayımlanmıştır. Bu lügatin dili XIII. yüzyılda yaşayan Kıpçakların dil özelliklerini barındırır. Arap filolog Ebu Hayyân'ın Kıpçak dilinin özelliklerini anlattığı "Kitabü'l İdrak El Lisanü'l Etrak" adlı eseri de XIV. yüzyılda Arap filologların Türk dili ile ilgili yazdıkları eserler arasında yer alır. Bu eserin dili esas itibariyle Oğuz grubu Türk dilleri ile Uygur dilinin özelliklerini bir arada barındırır. Türk leksikografisini anlatırken henüz yazarı bilinmeyen iki eserden de bahsetmek gerekir:

İlki gramatik inceleme sayılan "El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye" adlı eserdir. Bu eser Kilisli Rifat tarafından 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu gramer kitabı 76 sayfadan oluşur ve Kıpçak dilinin karakteristik özelliklerini taşır. Yazarın ön sözünde verdiği bilgilere göre, o, Türk değildir, Türk devletlerinde ya da şehirlerinde de bulunmamıştır. Ancak, Türkçeyi Türklerle yapılan temaslar sonucunda öğrenmiştir.

Yazarı bilinmeyen ikinci eser "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye"dir. Bu eser 1945 yılında Besim Atalay tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Besim Atalay esere tarihi bir ön söz eklemiştir.

اثرین مقدمه‌سینده مصر قهچاق‌لاری و اثرین یازیلدیغی دؤر حقیقده معلومات وثریلمیش دیر. اثر ایکی حصه دن عبارتدیر: الف) لغت حصه‌سی (بورادا ۳۰۰۰ قدر سوز قیده آلینمیشدر). ب) تورک دیلینین غراماتیک قاعده‌لری.

اثرین ایکینجی حصه‌سینده چوخ زمان فونته‌تیک و له‌تسیک بمقایسه‌لره مراجعت اولونموشدر. بسیم آتالاین فکرینجه (فکرینه گوره) لغت هجری ۸۲۹ - نجی ایلدن تئز یازیلمامیشدر. اثرده یثری گلدیکجه عرب و قهچاق سوزلرینین مقایسه‌سی وثریلیر. او اثر ۱۵ - نجی عصرین بیرینجی یاریسیندا جمال‌الدین التورکی آدیندا بیر عرب عالمی طرفیندن ترتیب اولولموشدور. بوردان دا ئویره نیریک که همین مولف «لغة‌المشتاق» آدیندا باشقا بیر اثرده یازمیشد.

۱۴ - نجی عصردن باشلا یاراق یاخین شرق ده و ائله جه ده جنوب آذربایجان دا له قسیکوغرافیک اثرلره اولان مراق آرتیر. بئله لغتلرین ترتیب اولونماسین سببیلریندن بیرى علی‌شیر نوائی یارادیجیلیغینا اولان مراق دان ایره‌لی گلیردی. بونلارین ایچه‌ریسینده مستثنالیق تشکیل ائدن هندوستان لغتلی ایدی. بوندان باشقا ۱۶ و ۱۸ - نجی عصرلرده اورتا آسیادا و هندوستاندا یاشامیش مغوللارین اجدادینین دیلینی ئویره نمه‌یه اولان مراق بئله لغتلرین یارانماسینا سبب اولوردی. ۱۵ - نجی عصرده یارانان له قسیکوغرافیک اثرلرین معین بیر قسیمی قدیم ئوزبک دیلینین خصوصیتلرینی عکس ائتدیریردی. بونلارا هراتلی تالی ایمانی‌نین «بدایع‌اللغة» اثرینی ائله جه ده مولفی معلوم اولمیان جیفاتای - تورک لغتینی مثال گوسترمک اولار. بوندان علاوه میرزامهدی خانین (۱۸ - نجی عصر) «سنگلاخ» اثرینی و باشقارینی دا قیدائتمک اولار. بولغتلرین له قسیک ترکیبینی تحلیل ائدن تورکولوقلار گوسته‌ریرلر که همین لغتلرده غرب و جنوب تورکجه سینین دلیل عنعنه‌لری ئوز تأثیرینی گوسته‌رمیشدیر. بئله بیرجهت همین لغتلرین فونه تیکاسیندا آچیق شکلده ئوزونی نمایش ائتدیرمیشدیر.

تالی ایمانی نین لغتینده آرابیر اولسادا جیفاتای تورک آذربایجان و تورکمن دیل‌لرینین مقایسه‌سی وثریلیر. مؤلفین ایشله‌تدیگی روم تورکجه‌سی ترمینی گوسته‌ریر که هله او زمان (۱۵ - نجی عصر) دا تورک و آذربایجان دیل‌لری فونه‌تیک و قسماً مورفولوژی جهتدن بیر - بیریندن سه‌چیلیردی.

بوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی ۱۴ - نجی عصردن باشلا یاراق مدنی و ادبی قارشیلیقی علاقه‌لر بیر - بیرینه تاثیرسیز قالا بیلمیردی. بو جهت ئوزونی ادبیاتدا گوسته‌ردیگی کیمی دلیلده ده گوسته‌ریردی. اونا گوره ده اورتا آسیا ادبیاتیندا تئز - تئز فضولی‌نین آدی چکیلیر.

هله ۱۵ - نجی عصرده داهی علی‌شیر نوائی‌نین مکتبی اورتا آسیا و یاخین

Eserin ön sözünde Mısır Kıpçakları ve eserin yazıldığı dönem hakkında bilgiler verilmiştir. Eser iki bölümden oluşur: a. Sözlük bölümü (Burada 3000 kadar kelime yer alır); b. Türk dilinin gramer kuralları.

Eserin ikinci bölümünde çoğunlukla fonetik ve leksik kıyaslamalara başvurulmuştur. Besim Atalay'a göre sözlük Hicri 829 yılından önce yazılmıştır. Eserde yeri geldikçe Arap ve Kıpçak kelimeleri karşılaştırılır. Bu eser XV. yüzyılın ilk yarısında Cemaleddin El-Türkî adında Arap bir âlim tarafından düzenlenmiştir. Buradan öğrendiğimize göre bu yazar "Lügatü'l Müştak" adında bir eser daha yazmıştır.

XIV. yüzyıldan itibaren Yakın Doğu ve Güney Azerbaycan'da sözlüklere olan ilgi artar. Bu sözlüklerin düzenlenme sebeplerinden biri Ali Şi'r Nevâi'nin edebi yaratıcılığına duyulan meraktan ileri gelirdi. Bunların içerisinde en dikkat çekici olanlar Hindistan sözlükleriydi. Bunun dışında XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Orta Asya ve Hindistan'da yaşamış olan Moğolların atalarının dillerini öğrenmeye duyulan merak bu sözlüklerin yazılmasına sebep oldu. XV. yüzyılda yazılan sözlüklerin belli bir kısmı Eski Özbek dilinin özelliklerini gösterirdi. Bunlara Heratlı Tali Eymani'nin "Bedayü'l Lügat" adlı eserini ve yazarı bilinmeyen Çağatay Türk Lügatini örnek gösterebiliriz. Bunlara ek olarak Mirza Mehdi Han'ın (XVIII. yy.) "Senglah" adlı eserini ve diğerlerini de ekleyebiliriz. Bu sözlüklerin sözcük yapılarını tahlil eden Türkologlar, sözlüklerde Batı ve Güney Türkçesinin dil geleneğini etkilediğini göstermiştir. Bu, sözlüklerin söz dağarcığında açıkça görülmüştür.

Tali Eymani'nin sözlüğünde kimi zaman Çağatay, Türk, Azerbaycan ve Türkmen dillerinin karşılaştırılması da yapılır. Yazarın kullandığı Rum (Anadolu) Türkçesi terimi daha o zaman (XV. yy) Türk ve Azerbaycan dillerinin fonetik ve kısmen de morfolojik açıdan birbirinden ayrıldığını gösterirdi.

Yukarıda yazdığımız gibi XIV. yy.dan itibaren olan edebi ve kültürel ilişkiler karşılıksız kalmıyordu. Bu etki, kendini edebiyatta gösterdiği gibi dilde de gösterirdi. Bu yüzden Orta Asya edebiyatında Fuzuli'nin adı sıkça geçer.

Hatta XV. yüzyılda bile Ali Şi'r Nevâi'nin mektebi Orta Asya ve Yakın

شرقده شهرت تاپدیقدان صونرا آذربایجان شاعرلرینین بیر قسمی هراتا کۆچوب اورادا نوائی نین ادبی یارادیجیلیغی ایله یاخیتدان تانیس اولوردولار. اونلار وطنه قاییتدیقدان صونرا ایسه نوائی عنعنهلرینی دوام ائتدیریر حتی نوزبک دیلینین بیر صیرا خصوصیتلریندن استفاده ائدیردیلم. م. فضولی دفعهلرله نظامی نین آدی ایله یاناشی نوائی نین آدینی دا حرمتله خاطرلایبیردی. اونی سؤز بیلن «نوائی سخن دان» آدلاندیریردی. فضولی نوائی نین ادبی ارثی ایله یاخیندهان تانیسایدی. بوتون بو چوخ جهتلی اجتماعی-تاریخی شرایط هر اوچ دیل غروپونون نماینده لرینه و اونلارین استفاده ائتدیگی ادبی دیل عنعنهلرینه نوز تاثیرینی گؤستریمیشدیر. بوندان همین عالمر موعول دؤرونده بویوک خلقلرین پارچالانماسی و بیرلشمه سی نتیجه سینده (۱۶-۱۲ نجی عصرلرده) یارانان آیری-آیری خلقلره اونلار فورمالاشدقدان صونرا بئله همین خلقلرین یازیلی آبدهلری دیلینین فونه تیک له قسیک و مورفولوژی قورولوشونادا نوز تاثیرینی گؤستریمیشدی. تورک دیلی آبده لرینین ان قدیم دؤرلرینه مثلا ۸-۵ نجی عصرلرده «رونیک» یازیلارینا و یا اورتا آسیا دؤرونون (۱۳-۱۰ نجی عصرلر) آبدهلرینه ال آتدیقتا ایسه مسئله باشقا شکل آلیر. یعنی تاریخی درینلیکلرینه گئتدیکجه بیر حقیقت میدانا چیخیر که اودا تورک دیل لرینین بیر - بیر ایله داها یاخین اولماسیدر. بودا اونلارین قوه مولوق علاقه سیندان ایره لی گلیسر. چونکه او دیل لری دانیسان خلقلر اوزون مدت قبیللر اتفاقیندا بیرگه حیات طرزی گئچیرمیشلر. لکن قدیم یازیلی آبدهلرین هامیسینی شرطسین اولاراق بوگونکی بو ویا دیگر دیلین آبده سی حساب ائتمک اولماز. معاصر تورک دیل لری نوزلرینین فورمالاشماسی و تشکلونده اولدوقجا اوزون و مرکب بیر انکشاف یولی گئچمیشلر.

صونرا بو دیل لری بیر صیرا فونه تیک مورفولوژیک دکیشیک لیگه معروض قالمیش بونا باخما یاراق «رونیک» یازیلار (۸-۵ نجی عصرلر) جنوب-غرب دیل لری ایچون او جمله دن آذربایجان دیلی ایچون ان قدیم مرحله تی تشکیل ائدیر. «رونیک» آبدهلری نه ایتکه غرب تورک دیل لرینین هابئله بیر صیرا تورکولوقلارین فکرینجه شرق تورک دیل لرینین ده داها قدیم منظره سینین عکس ائتدیریر. س.ی. مالوون فکرینجه ائله دیل لری قدیم صایبلا بیلهرکه اونلاردا قدیم دیل لرین فاکت لاری داها چوخ محافظه ائدیلمیش اولسون. ائله بو معنادا آذربایجان دیلینده یارانمیش یئنی خصوصیتلرله برابر اوزاق گئچمیشین علامت لری ده یاشایب کلمیشدیر. مثال ایچون اورخون- یئنی سه ئی آبدهلری دیلینده ایشله نمیش فعللرین کؤکلرینی معاصر آذربایجان دیلینین فعللری ایله مقایسه ائتدیگه آشاغیدا که منظره نین شاهده ی

Doğu'da ün kazandıktan sonra Azerbaycan şairlerinin bir kısmı Herat'a giderek Nevayî'nin edebi yaratıcılığı ile yakından tanıştılar. Onlar ülkelerine döndükten sonra da Nevayî geleneğini devam ettirir, hatta Özbek dilinin bazı özelliklerinden faydalanırlardı. M. Fuzuli birçok kez Nizami ve çağdaşı Nevayî'nin adını hürmetle anardı. Onu söz bilen anlamına gelen "Nevayî-i Sühandan" olarak adlandırır. Fuzuli, Nevayî'nin edebi mirasını yakından tanıdı. Bütün bu sosyal-tarihi koşullar her üç dil grubunun temsilcilerine ve onların beslendiği edebi dil geleneğine etki etmiştir. Bundan dolayı dünyada Moğol döneminde büyük devletlerin parçalanması ve birleşmesi sonucunda (XII-XIV. yy) yeniden kurulan farklı devletlerin şekillenmesinden sonra, bütün bu devletlerin yazılı kaynakları dillerinin fonetik, leksik ve morfolojik kuruluşuna etki etmiştir. Türk dilli kaynakların en eski dönemlerine, örneğin V-VIII. yy.larda "Runik" yazılara veya Orta Asya döneminin (X-XIII. yy.) yazılı kaynaklarına baktığımızda ise farklı bir durum ortaya çıkar. Yani, tarihin derinliklerine inildikçe bir gerçek ortaya çıkar ki, o da; Türk dillerinin birbirine daha yakın olmasıdır. Bu da onların akrabalık ilişkisinden ileri gelir. Çünkü bu dilleri konuşan halklar uzun yıllar kabileler halinde yaşayarak ortak bir hayat tarzı sürmüştür Ancak eski yazılı kaynakların bugün konuşulan Türk dillerinden hangisine ait olduğunu bilememekteyiz. Çağdaş Türk dilleri, oluşup çeşitlenirken oldukça uzun ve zahmetli bir gelişim sürecinden geçmiştir.

Bu diller, sonradan bir takım fonetik-morfolojik değişikliklere uğrasa da Runik yazılar (V-VIII. yy.) Güneydoğu Türk dilleri ile Azerbaycan Türkçesi için en eski kaynaklardır. "Runik" yazıları etkileyen Doğu grubu Türk dilleri, bazı Türkologlara göre Batı grubu Türk dillerinin de eski görünümünü yansıtır. S. Y. Malov'a göre bu dillerin tarihi Türk dillerinden sayılması için eski Türk dillerinin özelliklerini daha çok barındırması gerekmektedir. Bu anlamda Azerbaycan Türkçesinde ilk kez oluşan yeni özelliklerle birlikte eski dönemlere ait özellikler de yaşamaktadır. Örneğin Orhun ve Yenisey abidelerinin dilinde kullanılan fiillerin köklerini çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fiillerle karşılaştırdığımızda aşağıdaki manzaraya tanıklık

اولوروق، (۱- نومره لی جدولہ باخ)، حسابلاما نتیجہ سینده آیدین اولدی که آبدہ۔
 لردہ ایشلہنن ۵۲ تک هجالی فعلین ۲۷- سینین کؤکی معاصر آذربایجان دیلینده
 ایشلہنن فعل کؤکلری ایله تمامی ایله عینی دیر. لکن ۱۶ کؤگون یاخین لیغی ایسه
 معین فونہ تیک گنچمه لرین برپاسی ایله معین ائدیلیر. او جمله دن:
 د- ز- ی / ت- د / پ- ب / و- ب / ر- ل / ک- خ.
 (۱- نومره لی جدولہ باخ) .

۱- نومره لی جدول

اورخونجا	آذربایجان دیلینده سسلرین قارشیلیغی
kod - قود	qoy - قوی (د - زدی)
tod - تود	doy - دوی (ت / د / د-ی)
tik - طیق	tlx - طیخ (ق - خ)
ar - آر	al - آل (ر - ل)
teq - تق	dek - دک (ت - د / ق - ک)
séb - سب	sév - سه و- (ب - و)
buz - بوز	poz - پوز (ب - پ)
tur - تور	dur - دور (ب - د)
té - ته	dé - ده (ت - د)
ylq - ییق	ylx - ییخ (ق - خ)
tûs - توش	dûs - دوش (ت - د)
bar - بار	var - وار (ب - و)

و سائره.....

مقایسه ائدیگیمیز فعللردن:

u - گوج قوه
 e - فکولشمک
 ld - گؤندرک
 ud - تعقیب ائتمک
 yed - تئز
 ag - قالدخماق
 nk - آنالماق
 yan - قاییتماق
 ar - یورولماق
 oz - قاباقلاماق

و سائره معاصر آذربایجان دیلینده ایشلہنمیر. فعل کؤکلریندن

ederiz (1 numaralı tabloya bakınız). Yapılan çalışmalar sonucunda anlaşıldığı gibi yazıtlarda geçen 52 adet tek heceli fiilin 27'sinin kökü çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fiil kökleri ile tamamen aynıdır. Ancak, 17 fiil kökünün yakınlığı açıkça görülen fonetik geçişler ile açıklanır.

Bu bakımdan:

/d/-/z/-/y/; /t/-/d/; /p/-/b/; /v/-/b/; /r/-/l/; /k/-/h/

Azerbaycan Türkçesinde Seslerin Karşılığı	Orhun Türkçesi
(/d/ – /z/ – [dy]) koy-	kod-
(/t/ – /d/ / /d/ – /y/) doy-	tod-
(/k/ – /h/) tİh-	tik-
(/r/ – /l/) al-	ar-
(/t/ – /d/, / /g/ – /k/) dek-	teğ-
(/b/ – /v/) sév-	séb-
(/b/ – /p/) poz	buz
(/t/ – /d/) dur-	tur-
(/t/ – /d/) dé-	té-
(/k/ – /h/) yİh-	yİğ-
(/t/ – /d/) düş-	tüş-
(/b/ – /v/) var-	bar-

1. Tablo

Karşılaştırdığımız Fiillerden

Güç kuvvet: “u-”

Düşünmek: “e-”

Göndermek: “Id-”

Takip etmek: “ud-”

Tez: “yed-”

Kalkmak: “ag-”

Anlamak: “uk-”

Geri dönmek: “yan-”

Yorulmak: “ar-”

Öne geçmek: “oz-”

vs. çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz. Fiil köklerinden;

حسابلاماق – sa

دئمك خبر وئرمك – ay

وورماق – ur

و ساير فعللر آشاغيداكى فورمالاردا «پروتهزا»- يا اوغراميشلار: سا/صا-صاى آى (آييت). آرخائيك (آركائيك) صاييلان و قاچماق معناسيندا اولان تئز//تئز همين معنادا عاى دانيشيق ديلينده ايشله نير. يونونلا ياناشى دئمك لازمدر كه ايكي هجالى فعللر داها چوخ دگيشيك ليگه اوغراميشدر. مثلا آبدهلرده قيدهل آلينان ۲۲ قوشما هجالى فعللر يالنيز دؤردى معاصر ديللر يئنه تام اويغون گليلر. بونلارا دا ياراماق ياراماق/ يانيلماق يانيلماق/ ائشيدمك ائشيدمك/ يوكورمك قاچماق (يورى يئرى يورو همين معنادا) فعللرينى مثال گؤستهرمك اولار.

بونلاردان ئوگون فعلى آبدهلرده پيشمانلىق توبه معناسيندا ايشلنديگى حالدا معاصر بونلاردان ئوگون فعلى آبدهلر پيشمانلىق توبه معناسيندا ايشلنديگى حالدا معاصر آذربايجان ديلينده ئوگون ئويون – ئويونمك (فخرائتمك گونمك) معناسيندا ايشله نير. آبدهلرده اوگى // اوخى (اوخوماق) فعلى «چاغيرماق – دعوت ائتمك» معناسيندا ايشلنديگى حالدا معاصر ديلده اوخوماق تامميله باشقا معنا افاده ائدير. قالان ۳۲ قوشا هجالى فعل همين آبدهلرده نه فورما نده معنجا معاصر آذربايجان ديلينه اويغون گليلر. بو قبيلدن اولان فعللر آشاغيداكى لاردر:

آيلاماق – هجوم ائتمك – apla

اولاماق – باغلاماق – ula

بئتمك – يازماق – biti

آلكماق – خيبردعا ائتمك – alk a

ساقينماق – فكر لشمك گمان ائتمك – sakin

(آذربايجانجا ساقين / ساقين احتياطلى اولماغا چاغيرماق).

يازينماق – سهوا ائتمك – yazin

اولورماق – اوتورماق – olur

آريلماق – قومدن گوجدن سالماق – aril

ئه قيرمك – تعقيب ائتمك محاصره ائتمك – eqir

كاماشماق – ضعيف له مك – kamas

آغيتماق – قوروماق اوزاقلانديرماق – agit

سونوشمك – وور: شماق دؤيوشمك – sunus

بوسياهميه (فهرسته) اگرايره لى ده وئردىگميز، ۱۵ فعلى ده علاوه ائتمك اوندان

اورخون يئنى سهئى آبدهلرينده ايشلنميش فعللرين عمومى صايى آينميش اولور. بو آبدهلرده فعللرين اولدوقجا محدود مقداردا ايشلنمى معاصر ديلده فعللرين

Hesaplamak: “sa-”

Demek, haber vermek: “ay-”

Vur-: “ur-”

gibi fiiller aşağıdaki şekillerde “proteze” uğramışlar: sa- /say ay- (ayıt-). Arkaik sayılan ve “kaçmak” anlamına gelen “tez-tez” ifadesi tam anlamıyla günlük konuşma dilinde kullanılır. Bununla birlikte iki heceli fiiller daha çok değişikliğe uğramıştır. Yazıtlarda geçen 22 çok heceli fiilin sadece dört tanesi çağdaş dilin fiillerine tam olarak uyar. Bunlara da “yaramak” yaramak, “yanılmak” yanılmak, “işitmek” işitmek, “yökürmek” kaçmak (yörü- / yéri- / yürü-) fiilleri örnektir.

Bunlardan “öğün-” fiili yazıtlarda “pişmanlık, tövbe etme” anlamında kullanılırken, çağdaş Azerbaycan Türkçesinde “övünmek” (düşünmek, güvenmek) anlamında kullanılır. Yazıtlarda geçen “okı-” okumak fiili “çağırmak, davet etmek” anlamında kullanılırken çağdaş Azerbaycan Türkçesinde “okumak” tamamen farklı bir anlam taşır. Geriye kalan 32 adet çok heceli fiil tüm yazıtlarda ne şekil, ne de anlam yönünden çağdaş Azerbaycan Türkçesine uygundur. Bu fiiller aşağıdadır:

Aplamak: hücum etmek / apla-

Ulamak: bağlamak / ula-

Bitimek: yazmak / biti-

Alkamak: hayırdua etmek / alka-

Sakınmak: düşünmek, var saymak / sakın-

(Azerbaycan Türkçesinde “sakın-” ihtiyatlı olmak)

Yazınmak: yanılmak / yazın-

Olurmak: oturmak / olur-

Arılmak: güçten, kuvvetten düşmek / arıl-

Ekirmek: takip etmek, kuşatmak / eqir-

Kamaşmak: zayıflamak / kamaş-

Agıtmak: kovmak, uzaklaştırmak / agit-

Sunuşmak: vuruşmak, dövüşmek / sunuş-

Bu listeye eğer ileride vereceğimiz 15 fiili de eklersek, Orhun ve Yenisey yazıtlarında geçen fiillerin sayısı belirlenmiş olur. Bu yazıtlarda fiillerin oldukça sınırlı sayıda kullanılması çağdaş Azerbaycan Türkçesinde fiillerin

مقدار جا آرتیمینی گؤسترتمک ایچون فکریمیزی استقامتلدییره بیلر . هنج شبهه یوخدور که همین آبدلرده او زمان ایشله ن بوتون فعللر نوز عکسینی تاپمیش و تاپادا بیلمزدی. بئله که «رونیک» یازیلار اولدوقجا محدود حادثه لری عکس ائتدیریر. بونا باخمایاراق «رونیک» آبدلرین دلیلی شمالی اوغوز دیالکتلرینین ان قدیم دؤرلرینی عکس ائتدیرن و ۷-۵ نجی عصرلرده انسیت (ارتباط) واسطه سی اولان دیالکتک صاییلیردی. همین دیالکتکی معاصر آذربایجان دیلینین قدیم دؤرلری ایله مقایسه ائتدیکده بونلارین آراسیندا معین یاخین لیغین وارلیغینی گؤروروک. لکن آذربایجان دلیلی ایله اولان بو علاقه و یاخین لیق شمال - شرق دیللی ایله / قازاخ قیرقیز / اولان یاخین لیقدان آزایدی. صونراکی دؤرون آبدلریندن بیزه گلیب چیخان و اولدوقجا معتبر منبع صاییلار، م. کاشغری نین لغتی بو علاقه و یاخین لیغین درجه سینی گؤسترن منبعدیر. بودایانه اثری حقلی اولاراق تورکجه نین قاموسی آدلاندیریرلار. بو اثر آذربایجان دلیلی ایچون بیر نچه جهت دن قیمتی دیر: (۱) بورا عکس اولونان دیل و فولکلور ماتریالی بوللوغی. (۲) فاکتلا رین ایضاحیندا مقایسه لی پرینسیپ علمی پرینسیپ اولاراق اساس گؤتورولموشدور. (۳) تورک دیل لرنین فونه تیکاله قیسیکا و غراماتیکاسینا (تلفظ، لغت، دستور) عاید اولدوقجا زنگین و دقیق معلومات و ثریلمیش دیر. (۴) هر هانسی بیر دیل حادثه سینین هانسی خلقه و هانسی تورک قبیله سینه عاید اولدوغی گؤسته ریلیمیشدیر. بونلاردان باشقا اثرین قیمتی بیرده اوندان عبارتدیر که همین اثر عموم خلق آذربایجان دلیلی و خلقین فورمالاشدینغی بیر دؤرده یارانمیشدر. بودا ائله بیر دؤر ایدی که او وقت تورک دلیلی آذربایجاندا ایرانین باشقا یئرلرینده عراق دا و یاخین شرق ده یاشایان خلقلر آراسیندا بین الخلق انسیت (ارتباط) واسطه سی حالینی آلمیشدی . بودیلین اساسینی اوغوز - قیچاق قبیله دیالکتکی تشکیل ائتدیردی . همین قبیله لره م. کاشغری نوز اثرینده تئز-تئز استناد ائتدیر و اونلارین آدینی چکیر. م. کاشغری حساس مشاهده چی و دیلچی کیمی ائله اینجه مسئله لری سه چه بیلیمشدر که بو مسئله لر ساده مشاهده چینین گؤزوندن قاچا بیلردی. لکن م. کاشغری بونلارین تام اینجه لیکلرینه وارا بیلیمش و اونون مختلف جهت لرنی درک ائتیمشدی. دیلین بوتون آسپکت لری - فونه تیکاله قسیکا مورفولوژیا - م. کاشغری طرفیندن هله ۱۱- نجی عصرده قیده آلمیشدی. اونا گؤره ده اونون نوزی حقیقیندا غرورلا دئدیگی آشاغیداکی سؤزلر بوگون تامیله نوزونی دوغرولدور: «من ائله بیر کتاب یازدیم که اونا مقابل کتاب یوخدور. من سؤزلرین کؤکونی و حادثه لرن

yazımdaki çokluğunu göstermek için düşüncelerimizi yönlendirebilir. Şüphesiz ki yazıtlarda geçen bütün fiiller kendi anlamlarını bulamamıştı. Bundan dolayı “Runik” yazılar oldukça sınırlı olayları gösterir. Buna rağmen “Runik” yazıtların dili kuzey Oğuz diyalektlerinin en eski dönemlerini yansıtır ve V-VII. yy.larda anlaşma vasıtası olan diyalekt olarak kabul edilirdi. Bu diyalekti çağdaş Azerbaycan Türkçesinin eski dönemleri ile karşılaştırdığımızda bunların arasındaki yakınlığı açıkça görürüz. Ancak, Azerbaycan Türkçesi ile olan bu alaka ve yakınlık Kuzeydoğu Türk dilleri (Kazak-Kırgız) ile olan yakınlıktan şikâyetçiydi. Sonraki dönemin eserlerinden bize ulaşan ve oldukça önemli olan Kaşgarlı Mahmud’un eseri bu ilgi ve yakınlığın derecesini gösteren bir kaynaktır. Bu dâhiyane eseri haklı olarak Türkçe sözlük olarak adlandırılır. Bu eser Azerbaycan Türkçesi için birçok açıdan önemlidir. 1) Burada geçen dil ve folklor unsurları oldukça fazladır. 2) Kelimeleri açıklarken karşılaştırmalı prensibi, ilmi prensip olarak esas almıştır. 3) Türk dillerinin fonetik, leksik ve gramatik (ses, söz ve cümle yapısı) özelliklerine ait oldukça fazla bilgiye yer verilmiştir. 4) Herhangi bir dil olayının hangi halka ya da hangi Türk topluluğuna ait olduğu gösterilmiştir. Eseri önemli kılan bir diğer yönü Azerbaycan Türkçesinin ve halkının şekillendiği bir dönemde yazılmasıdır. Bu dönemde Türk dili Azerbaycan’da, İran’da, Irak’ta ve Yakın Doğu’da yaşayan halklar arasında uluslararası anlaşma vasıtası olarak kullanılmıştı. Bu dilin esasını Oğuz-Kıpçak kabile dili oluştururdu. Bütün kabilelere Kaşgarlı eserinde sıkça yer verir ve onların adlarından bahseder. Kaşgarlı, hassas bir araştırmacı ve bir dilci gibi ince meseleleri seçebilmiştir; bu meseleler başka araştırmacıların gözünden kaçabilirdi. Ancak Kaşgarlı bunların inceliklerine tam olarak varmış onun çeşitli yönlerini kavramıştır. Dilin tüm görünüş özellikleri- fonetik, leksik, morfolojik- Kaşgarlı tarafından XI. yy.da kayıt altına alınmıştır. Kendisi hakkında gururla söylediği aşağıdaki sözleri onu bugün de tamamen doğrular:

Ben öyle bir kitap yazdım ki ona eş değer başka bir kitap yoktur. Ben kelimelerin kökünü ve ses olaylarının

سببىنى گۇستردىم. اونا گۆره كە منىم اثرىم ھربىر دىل غروبى ايچون نمونە
اولا بىلسىن من اساسى وئىرىم كە بو اساس اوزەرىندە سۆزلر قورولور. نىجەكە
داهىلىك علامەلىك سادە حقىقتلردن دوغور».

م. كاشغرى نىن اثرلىرىنى يازىلدىغى دۇر قاراخانىلر دولتىنىن حاكىمىتى
زمانىنا تصادف ائدىر و بو دولتىن او زمان تائىر دائرەسى بوتون سامانىلرە بخارا
و سمرقندە يايلىردى. قاراخانىلر كىچىك اويغور قىبىلەلرىنى صىخىشىد ياراق ايكى
بويوك مدنيتىن - شرقدە اويغور مدنيتىنىن غربدە ايسە تورك و ايران مدنيتىنىن
وارثلىرى كىمى چىخىش ائدىردىلر. البته بودا شرقى توركستاندا ادبى دىلدىن
فورمالاشماسىنا ياردىم ائتدى و همىن ادبى دىل قارموق - اويغور دىالكتى اساسىندا
يارانمىش اولدى. ائلهجە دە غربى توركستاندا ادبى دىل اوغوز - قىچاق دىالكتى
اساسىندا تشكل تاپمىشدر. بىزە ائله گلير كە بو دۇردە (۱۲ نجى عصر) و صونرالار
مونفونلارنىن حاكىمىتى زمانى (۱۴-۱۳ نجى عصرلر) اورتا آسىادا و آلتون اوردا
دولتىنىن مركزىندە وولقادا مصردە ھابىلە اوغوز - قىچاق دىلى منطقەسىندە
يارانان اثرلر م. كاشغرى نىن اثرىنىن تائىرىندىن كئاردا قالا بىلمىزدى. بئله كە
بوانردىاربكرلى اميرعلى نىن كئابىخاناسىنا دوشمىزدن اولكىلرىن اوندان استفادە
ائتمەسى معلوم دگىل. اونا گۆره دە اورتا آسىا و شرقى توركستاندا ائلهجە دە غرب
دە اوغوز - قىچاق دىلى زوناسىندا (منطقەسىندە) يارانان آبدەلر بىزىم تدقىقاتىمىز
ايچون تارىخى منبع صايىلا بىلر.

آدلارنى چكدىگىمىز آبدەلردن باشقا ايشىمىزلە بلاواسطە علاقەدار اولان
علاوہ بىر منبع دە واردر بودا آذربايجان خلقى طرفىندىن آذربايجان دىلىندە يارانان
و آذربايجان خلق ائلهجە دە ادبى دىلى نىن خصوصىتلرىنى عكس ائىدن اونون تارىخى
انكشافىنى گۇستەرن سندرلدر. بونلارنىن ايچرىسىندە «كئاب دەه قورقود» داستانى
خصوصى يئر توتور. پردفسور ن. ا. باسكاكوو بئله حساب ائدىر كە اوغوز قىبىلە
لرىنىن ان قدىم دىل آبدەسى م. كاشغرى نىن لغتىندىن باشقا اوغوز داستانى صايىلان
«كئاب دەه قورقود» آبدە سىدىر. بو داستانى دىلى شىبەسىز آذربايجان عموم خلق
دىلىنىن اىلك مرحلەلرىنى عكس ائدىر. داستانى دىل خصوصىتلرى او زمان تازە
يارانماقتا اولان آناملولى توركجەسىنىن دىلى ايلە دە اويغوز گلە بىلر. چونكە ھلە
او زمان (۱۱ نجى عصر) مستقل ياشايان تورك و آذربايجان دىللىرى آراسىنداكى
حدودلار ايندىكى قدر فرقلى دگىلدى.

بىزىم ايچون فاكتىك ماتريالين باشقا بىر منبعى دە آذربايجان يازىلى
ادبىياتى در. همىن ادبىيات دا ۱۳-نجى عصردن باشلا ياراق زمانە ميزە قدر كلىب

sebeplerini gösterdim. Bu yüzden eserim tüm dil grupları için örnek olsun. Ben temel kuralları veriyorum ki, bu kurallar doğrultusunda sözcükler kurulur. Dâhilik ve bilgelik sadece gerçeklerden doğar.

Kaşgarlı'nın eserlerini yazdığı dönem Karahanlı Devleti'nin hâkimiyet zamanı idi ve bu devletin etki alanı Samaniler, Buhara ve Semerkant'a kadar ulaşmıştı. Karahanlılar küçük Uygur topluluklarını sıkıştırarak iki büyük medeniyetin (doğuda Uygur, batıda ise Türk-İran medeniyeti) devamı olarak ortaya çıktılar. Elbette bu da Doğu Türkistan'da edebi dilin oluşmasına yardım etti ve tüm edebi dil, Karmuk-Uygur edebi dili temelinde kuruldu. Batı Türkistan'da ise edebi dil Oğuz-Kıpçak diyalekti temelinde şekillendi. Bize göre bu dönemde (XII. yy.) ve daha sonrasında gerçekleşen Moğol hâkimiyeti zamanı (XIII-XIV yy.) Orta Asya ile Altınorda Devleti'nin merkezinde, Volga'da, Mısır'da ve Oğuz-Kıpçak dilinin konuşulduğu bölgelerde yazılan eserler Kaşgarlı Mahmud'un eserinin etkisinden kaçamazdı. Bu eser Diyarbakırlı Emir Ali'nin kütüphanesine girmeden önce kimlerin ondan faydalandığı bilinmemektedir. Böylece Orta Asya ile Doğu Türkistan'da, batıda Oğuz-Kıpçak dilinin konuşulduğu bölgelerde meydana getirilen yazıtlar bizim çalışmamız için tarihi kaynaklar sayılabilir.

Adlarını saydığımız yazıtlardan başka, işimizle dolaylı yoldan ilgili olan bir kaynak daha vardır. Bu da, Azerbaycan halkı tarafından Azerbaycan Türkçesi ile oluşturulan, Azerbaycan edebi dilinin özelliklerini yansıtan ve onun tarihi gelişimini gösteren belgelerdir. Bunların içerisinde "Dede Korkut Destanları" özel bir yer tutar. Prof. N. A. Baskakov'a göre Oğuz kabilelerinin, Kaşgarlı'nın eserinin dışında başka bir tarihi dil eseri de "Dede Korkut Destanları"dır. Bu destanların dili şüphesiz Azerbaycan Türkçesinin ilk dönemlerdeki dil özelliklerini yansıtır. Destanların dil özellikleri o zamanlarda yeni yeni oluşmaya başlayan Anadolu Türkçesine de uygunluk gösterebilir. Çünkü o dönem (XI. yy.) müstakil olarak konuşulan Anadolu ve Azerbaycan Türkçeleri arasındaki sınırlar bugünkü kadar farklı değildi.

Bizim için asıl materyalin başka bir kaynağı da Azerbaycan yazılı edebiyatıdır. Bu edebiyat da XIII. yy.dan başlayarak günümüze kadar

چاتمیشدر. بو دیلده آذربایجان کلاسیکلری -حسن اوغلی نسیمی خطائی فضولی واقف و باشقالاری نوز اثرلرینی یازیب یاراتمیشلار. آذربایجان س.س.ر. نه.آ. ال یازمالار فوندوندا (بنیادیندا) نشر اولونمیش مختلف خاراکتربی (کاراکترلی) بدیعی ترجمه علمی اثرلر دخی واردر که بو جمله دن ۱۵-نجی عرصده مؤلفی بللی اولمایان شمس تخلصلی شاعرین «قصه یوسف» پونه ماسنین دیلی دقته لایق در...

نهایت بیز چوخ جهتلی فولکلور ادبیاتینی دا نظردن قاچیرمالی ییق. چونکه بو ادبیات آذربایجان دیلینین ان گؤزل خصوصیتلرینی توزونده ساخلامیشدر. قیمتلی عالم و دیلچی (ق. باقروف) ون آذربایجانین «عالی مکتبری فیلولوژی فاکولته لری» ایچون حاضرلادینی نفیس مونوغرافیاسیندان عیناً آلدیغیمیز اوزون «نقل قول» بورادا قورتاریر. مونوغرافیا یا «گیریش» صاییلان صفحه لردن بیرنچه- سینی بورادا تکرارلامیزین سببی مسئله لریمیزی مجمل شکلده بیرنچه مطالعه ائتمه سی در. بو اوزون «نقل قولی» خلاصه ائتمک ایسته سک ناشرین، مذکور کتابین باش صفحه سینده قویدوغی بو کلمه لری تکرارلامیز لازمدیر:

«اثرده کی فاکتیک دیل ماتریاللاری، یازیلی آبدله لرین، کلاسیک ارندن و ائله جه ده معاصر آذربایجان دیلیندن گؤتورولموشدور» مؤلف، مقدمه ده بو ماتریاللارین، یازیلی آبدله لر، کلاسیک اثرلر و معاصر دیل دن فایدالانما اساس لارینی ایضاح ائدیر.

بیزده دیلیمیزی دوزگون مطالعه ائده بیلیمیز ایچون عینی ماتریاللاردان استفاده ائتمه لی ییک.

بوندان علاوه آذربایجان دیلجیلریندن فیلولوژی علملر دوکتوری پروفسور س. جمعراوفین دا بو سؤزلرینی - دیل مسئله لرینده هر هانسی تدقیقاتا گیریشدیگیمیز وقت- یاددان چیخارمایاق:

«یازی دیلی (ادبی دیل) مفهومی صنفلی جمعیتده هر صنفین نوز دنیا گوروشوندن آصیلی اولاراق، مختلف آنلایشلارا مالک دیر. سوسیالیست جمعیتینده ایسه ادبی دیل عموم خلق دیلینین یوکسک (عالی) افاده سی دیر. باشقا سؤزله، یازی دیلی (ادبی دیل) عمومی واحد بیر دیل دن عبارت در. بو دیل رسمی سند لرده، علم و صنعت اثرلرینده عصرین یوکسک دوشونجه لرینی تمثیل ائدن ادبی دیل اولاراق فورمالاشیر مکتبلرده تدریس ایدیلیر بدیعی اثرلرده تکمیل لشییر و جلالانیر.» (معاصر آذربایجان دیلی - له قسیکا- صفحه ۸)

چوخ گؤزل، بیز دیلیمیزی (از جمله یازی دیلیمیزی) نه جور تدقیق و تحقیق

gelmiştir. Bu dilde Azerbaycan klasikleri: Hasanoğlu, Nesimî, Hatayî, Fuzuli, Vakıf vs. eserlerini yazmışlar. Azerbaycan SSBC – EA el yazmaları fonunda yayımlanmamış çeşitli edebi-bilimsel tercüme eserler de vardır: bunlardan, XV. yy.da kim olduğu bilinmeyen bir şair tarafından yazılmış olan Şems mahlaslı “Kıssa-i Yusuf” adlı manzumenin dili dikkat çeker.

Sonuç olarak zengin halk edebiyatını da gözden kaçırmamalıyız. Bu edebiyat Azerbaycan Türkçesinin en güzel özelliklerini içerisinde barındırmıştır.

Kıymetli akademisyen ve dilci K. Bakrof’un Azerbaycan “Üniversitelerinin Filoloji Fakülteleri” için hazırladığı monografisinden aynen aldığımız uzun alıntı burada bitirilir. Monografiye “giriş” sayılan sayfalardan bazılarını burada tekrarlamamızın sebebi sorunlarımızı kısaca irdelemesidir. Bu uzun “alıntıyı” özetlemek istersek yayıncının, adı geçen kitabın ilk sayfalarına koyduğu bu kelimeleri tekrarlamamız gerekir:

“Eserdeki asıl dil materyalleri, yazılı abideler, klasik mirasından ve de çağdaş Azerbaycan Türkçesinden alınmıştır.” Yazar giriş bölümünde bu materyallerin, yazılı abideler, klasik eserler ve çağdaş dilden yararlanma kurallarını açıklar.

Biz de dilimizi doğru düzgün araştırabilmemiz için aynı materyallerden yararlanmalıyız.

Buna ek olarak Azerbaycan dilcilerinden filolog Prof. Dr. S. Caferov’ un da bu sözlerini (dil olayları ile ilgili herhangi bir inceleme yaptığımız zaman) aklımızdan çıkarmamalıyız:

Yazı dili (edebi dil) kavramı farklı sınıflara ayrılmış topluluklarda her topluluğun kendi dünya görüşünden dolayı çeşitli anlayışlara sahiptir. Sosyalist topluluklarda ise edebi dil halk dilinin yüksek bir ifadesidir. Diğer bir deyişle, yazı dili (edebi dil) toplumsal bir dilden ibarettir. Bu dil resmi belgelerde, ilim ve sanat eserlerinde asrın yüksek fikirlerini temsil eden bir edebi dil olarak şekillenir ve okullarda öğretilir, edebi eserlerde gelişir”.

(Muasır Azerbaycan Dili – Leksikoloji – ss. 8)

Biz dilimizi (kısmen yazı dilimizi) nasıl araştırmalı ve inceleme-

ایله مهلی بیک؟ گینه پروفیسور جعفر اوفایا مراجعه ائدهک: «ان انسیت (ارتباط) و مبارزه واسطه سی اولان دیلین یارانماسی و انکشافی کونکرهت (مشخص) ماتریال اوزرینده ئویره نیلیب منیم سه نیلر ۲- معاصر ادبی دیلیمیزین نورمالاری شعورلی منیم سه نیلمک له، عمله گلن دیل حادثه لری درست باشا دوشولر، تلفظ و یازی قاعده لری دوزگون منیم سه نیلر ۳- ادبی دیلین آیری-آیری اسلوب خصوصیتلری ئویره نیلر و دوزگون قیمتلندیریلر ۴- معاصر ادبی دیلیمیزین قوهوم و یا غیر قوهوم دیلرله اولان علاقه و مناسبتی درک ائدیلمک: دیلیمیزین گله جک انکشافی یوللاری آیدین تصور ائدیلمک ۵- معاصر آذربایجان دیلی ایله یاناشی اولاراق گنچیلن باشقا دیل فن لرین -عمومی دیلچیلیک، آذربایجان دیلی تاریخی، آذربایجان دیلینین دیالکتولوژیسی، بو ویا دیگر اختصاص کورسلارینین دریندن منیم ستیلمه سی نه شرایط یارادیلر...»

دیلیمیزده مطالعه و تحقیقی پلانلاشدیرماق ایچون بو نقطه نی ده خاطرلادیریق: «معاصر آذربایجان دیلی فنی نه آشغیداکی شعبه لر داخلدر: ۱- فونه تیکا: ۲- له قسیکو لوژیا؛ ۳- سؤز یارادیجی لیغی؛ ۴- غراماتیکا؛ (مورفولوژیا و سینتاکسیک) (پروفیسور جعفر اوفایا مذکور اثر صفحه ۳).

سوزوموزه صون وئره کن ایندیکی شرایطده «نه ائله مه مز لازمدر؟» سوالینده قیصاجا جواب وئره ک، اوزون سکوت دوروندن صونرا بوگون یاواش-یاواش دیلمیزده یازماغا باشلامیشیق. بو ایشه عادت ایله مه مز لازمدر. ایندی ئوز منطقه و ناحیه لهجه میزدن، عموم آذربایجان یازی-ادبی دیلینه، سؤزلر، تعبیرلر، خصوصی تلفظ شکللری قاریشدیریریق: بازارکن یازی قاعده لرینه دقت سیز لیک ائدیریک؛ بونلار هامیسی طبیعی در، و گنچیلی (موقت) در. لکن بونی بیلمه مز لازمدر که دانیشما دیلی ایله، عصرلردن بری گلن ادبی-یازی دیلینین فرقلری اولاجاق، مثلا، بیلمه لی بیک که دانیشیقداکی (صورا)، (گلی سوز)، (اوننان)، (الیر = الکی می کند) و سایره کیمی سؤزلر یازی دا - ترتیب له - بئله اولور: صونرا (بعد)، گلیر سینیز (می آید)، اونونلا - یاداها ساده سی - اونلان (باو) و اله بیر...

بیر نقطه داها، دیلیمیزین سؤز خزینه سی بیر چوخلارینین تصور لرینه گلمه یه جک حده غنی در. هر مفهومی ان مکمل شکلده افاده ائدن کلمه لریمیز واردر. بو ثروته صاحب چیخمامیز لازمدر. کلمه لریمیز، محله ده گونده لیک معیشت واسطه سی اولاراق صاییلی (دانیشما دیلینده ایشله نن) سوزلره محدود دگیلدر.

liyiz? Yeniden Prof. Caferov'a dönelim: 1- Anlaşma ve bir mücadele vasıtası olan dil, oluşması ve gelişmesi sonucunda somut materyallerle öğrenilip benimsenir. 2- Çağdaş edebi dilimizin normları bilinçli olarak kabul görmeye birlikte, meydana gelen dil olayları ile telaffuz ve yazı kuralları doğru anlaşılır. 3- Edebi dilin farklı üslup özellikleri öğrenilir ve doğru değerlendirilir. 4- Çağdaş edebi dilimizin akraba ya da uzak dillerle olan ilişkisi anlaşılır: dilimizin gelecekte gelişmesi için kat edilecek yollar aydınlığa çıkarılır. 5- Çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile aynı zamanda çıkan başka dil fonlarının (toplumsal dilcilik, Azerbaycan Türkçesi tarihi, Azerbaycan Türkçesinin diyalektolojisi vs.) veya diğer eğitim kurslarının derinden benimsenmesi sağlanır...”

Dilimizde eğitim ve öğretimi programlamak için şu noktayı hatırlarız:

“Çağdaş Azerbaycan Türkçesi fonunda aşağıdaki şubeler vardır: 1- Fonetik; 2- Leksikoloji; 3- Söz Yaratıcılığı; 4- Gramer: Morfoloji ve sentaks (Prof. Caferov, adı geçen eser, ss. 3)

Sözlerime son verirken şimdiki koşullarda “ne yapmalıyız?” sorusuna kısaca cevap verelim. Uzun bir sessizlik döneminden sonra bugün yavaş yavaş dilimizde yazmaya başladık. Bu işi alışkanlık haline getirmeliyiz. Şimdi kendi bölgelerimizde konuştuğumuz lehçelerden Azerbaycan halk yazı (edebi) diline kelimeler, tabirler, özel söyleyiş biçimleri katıyoruz. Yazarken yazı kurallarına dikkat etmiyoruz. Bunların hepsi doğaldır ve geçici bir sorundur. Ancak şunu bilmeliyiz ki konuşma dili ile asırlardan beri kullanılan yazı (edebi) dili arasında bazı farklar olacak, örneğin konuşma dilindeki “sora”, “gelisüz”, “onnan”, “elir” vs. gibi kelimeler yazıda (düzenlenerek) bu şekilde olur: “sonra”, “gelirsiniz”, “onunla” ya da “onla” ve “eyliyor”...

Bir nokta da, dilimizin söz hazinesi birçok kişinin aklına bile gelemeyecek kadar zengindir. Her kavramı mükemmel şekilde ifade eden kelimelerimiz vardır. Bu servete sahip çıkmalıyız. Kelimelerimiz sokakta gündelik anlaşma vasıtası olarak kullanılan sayılı (konuşma dilinde kullanılan) sözlerle sınırlı değildir

آذرى توركجه مۇدە مۇجۇد مۇن لۇرجه كۇلمە نى تازەدن ئۇيرنملى بىك بو دوركه بىزە
غرىب و يابانجى گلن هر سۇزدن اوركمە مەلى، مەين غرامر (دستور) پرىنسىپلرئنه
كۇره دانئشما دىلئمئزدن بىراز فرقلنمئش شكلىلرى علاقه ايله ئۇيرنملى بىك.
يۇخسا «دىل-آزىرى» بىلدىكلرئمزه كفايت لئسەك دىلئمئزئن زئگئن لئگئنه (غنى
اولماسئنه) رغماً يۇخسول قالا جاغئق.

ح.ن. آلتائ

Azerbaycan Türkçemizde mevcut olan binlerce kelimeyi yeniden öğrenmeliyiz, bize garip ve yabancı gelen her sözden ürkmemeli, açıkça gramer kurallarına göre konuşma dilimizden biraz farklı olan görünümünü ilgiyle öğrenmeliyiz. Yoksa “dil ezberi” ile bildiklerimize kalırsak dilimizin zenginliğine rağmen yoksul kalacağız.

H. N. Altay

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسي و ترکی آذری

ایکینجی ایل صایی ۲ (آردیجیل صایی ۱۳)

سال دوم شماره ۲ (شماره مسلسل ۱۳)

اردیبهشت ۱۳۵۹

دوکتور حمید نطقی

بیزده توفیق اولسا...

دیلم، حرکتلی دگیشن اجتماعی بیر فهنومه (پدیده) دیر. بیر یاندان گونده لیک فکر آیش-وئریشلری، او بیر یاندان تاریخی، سیاسی و اقتصادی حادثه لر دیلم اوزرینده تأثیر لیدیر. بو سببلره گؤره معاصر علم و صنعت و مدنی (فرهنگی) احتیاجلار ایچون لازم اولان اصطلاحلاری دیلمیزین بنیه و خصوصیتلرینه مناسب بیر شکلده سهیب-دوزه لتحه لی بیک.

هر شئی دن اول یازیمیزا، مناسب بیر گیریش (مقدمه) اولماق اوزره، بو بابدا «آذربایجان دیلمین سه ماسیولوگیسی» کتایندان اوزونجا بیر «نقل قول» لایاشلا بیریق: «دیلم-لغت ترکیبین ان چوخ دگیشن و ثابت اولمایان بؤلمه سی ترمینلر (اصطلاحلار) بؤلمه سیدیر. دؤروموزون باشلیجا خصوصیتلریندن بیر ی علمی و تکنیکی چوخ سرعتلی انکشافی دیر و بو انکشاف نتیجه سینده میدانا چیخان یئنی مفهوملارین، یئنی آنلایشلارین، آدلاندریلما سی ضرورتی دیر. بوتون بو یئنی آدلار اساساً اصطلاح شکلینده تظاهر ائدیر. چئک عالم لری حسابلامیشلارکه، چئک دیلمینده یارانان یئنی سؤزلرین ۹۰ فائضی (دوزده دوخسانی) اصطلاحلاردان عبارت دیر. روس دیلچیلرینین فکرینجه عینی وضعیت روس دیلمینده ۱- وئردی اووا، آقا یووا و عادلوف-آذربایجان دیلمین سه ماسیولوگیسی-معارف

نشریاتی، باکی ۱۹۷۹، صحیفه ۲۰۲ دن ۲۲۶.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 2, MAYIS, 1359

BİZDE TEVFİK OLSA

Dil, hareketli, değişen sosyal bir fenomendir. Bir yandan gündelik fikir alışverişleri, diğer yandan tarihi, siyasi ve ekonomik olaylar dil üzerinde etkilidir. Bu sebeplere göre çağdaş bilim, sanat ve kültürel ihtiyaçlar için gereken terimleri dilimizin bünyesine ve özelliklerine uygun bir şekilde seçip düzenlemeliyiz.

Her şeyden önce yazımıza uygun bir giriş olmak üzere, burada “Azerbaycan Dilinin Semiyologiyası”³ kitabından uzunca bir “alıntı” ile başlıyoruz.

Dilin, kelime terkininin en çok değişen ve sabit olmayan bölümü terimler bölümüdür. Bu dönemin başlıca özelliklerinden biri bilim ve tekniğin oldukça hızlı gelişmesi ve bu gelişim sonucunda meydana gelen yeni kavramların, yeni görüşlerin adlandırılması zorunluluğudur. Tüm bu yeni adlar aslında terim şeklinde meydana gelir. Çek bilim adamlarına göre, Çek dilinde oluşturulan yeni kelimelerin yüzde doksanı terimlerden ibarettir. Rus dilciler de aynı durumun Rus dilinde

³ Verdiova, Ağayova ve Adilof, Azerbaycan Dilinin Semiyologiyası, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1979, ss. 202-226.

ده اۋزۈنۈگۈستەرىر. ماراقلۇ دىر كە دەمىرچى زادە آذربايجان دىلى ايجون عىنى ملاحظەنى ايرەلى سورەرك يازىر: خصوصى سۆزلرىن دئمك اولار كە ۹۰ فائىزنى-يۈزدە ۹۰ ىنى- ترمىنلر (اصطلاحلار) تشكيل ائدىر.»

«صون زمانلار چوخ آز بىر مدتدە يئنى علم ساحەلرى ميدانا گلەيش تكتىك حدسىز درجە دە انكشاف ائتمىش و بوتون بونلارلا علاقه دار موافق اصطلاحلار يارانمىشدىر. مثلاً عصرىمىزىن ۵۰-۳۰ ايللرىندە نووە فىزىكىسى (فىزىك هستەى) ۵۰-۶۰ ايللرىندە سىنتەتىك ليفلر كىمىياسى (شىمى الياف سىنتىك) ميدانا چىخمىشدىر. ها بئله ايندى تام يئنى علملر-انفورماسيون نظرىهسى، سىبەرنەتىك، بىيونىك و ساىرە-فورمالاشمىشدىر. بوتون بوساحەلرىنى يئنى اصطلاحلارنى يارانماسىنى اونلارنى دىققى وال وئرىشلى اولماسىنى طلب ائدىر. بوتون بونلار اصطلاح پروبلەمىنىن اۋگرە نىلمەسىنى و اهمىتىنى چوخ آيدىن شىكلدە گۈستەرىر.»

«سەمانتىك جەتدىن اصطلاحدان طلب اولونور كە بورادا اشاره لەين (سس تركىبى) ايله، اشاره لەن (معنى) آراسىندا بىر اويغونلوق الدە ائدىلمە دىكدە ترمىنولوژى سىستەمدە قارىشىقلىق يارانىر. مىنۇنىم ترمىنلر (مترادف اصطلاحلار)، ها بئله چوخ معنالى اصطلاحلار، مەتخەسلىرىن پىراتىك ايشىنە ضرر وئرىر. اونلارنى بىر بىرىنى تام دىققى ليگى ايله باشا دوشمەلرىنە مانع اولور.»

«چوخ معنالى اصطلاحلارنى، يارانماسىنى سىبىلرى چوخ اول بىلر. بو سىبىلرىن مەتلىرىدىن بىرى اصطلاحىن معناجا دگىشمەسىدىر. اونا گۈرە دە اصطلاحىن مختلف اثرلردە مختلف معنادا ايشلنمەسىنى قارشىسىنى آلماق ضرورى دىر.»

«دىگر طرفدن ياددا ساخلاماق لازمدىر كە يئنى يئنى آنلايشلار ميدانا گلىب انكشاف ائدىكىجە، موجود ترمىنولوژى دە دە دگىشلىك ليك اولماسى طبيعى دىر و بو پروسەسىن (بو پروسەنىن) دە قارشىسىنى آلماق ضرورى دىر.»

«چوخ معنالىق ترمىنولوژى سىستەمدە اۋزۈنۈگۈستەرنان جدى قصورلاردان دىر. اودور كە عادتاً ترمىنلر (اصطلاحىن) تىك معنالى ليغا (مونوسەمى يىسا) مىل ائدىگىنى گۈستەرىلر.»

«هەئانسى علم ساحەسىندە مەشخەس (قونقرەت) بىر اصطلاحىن عادتاً بىر معناسى اولور. بونۇنلا بئله هر حالدا اصطلاحلاردا دا چوخ معنالى ليق مشاھدە ائدىلر. بو حالىن سىبى و نىجەسى ميدانا گتىردىگى قصورلار و چتىن ليك لىر شرح و اىضاح اولونمايدىر.»

«... معاصر دىلەمىزدە اداره علاقهسى اوزەرە دوزەلمىش بىر صىرا مركب سۆزلردن عبارت اصطلاحلاردا ايكى معنالى ليق مشاھدە ائدىلر: «پامىيىق بىغان» «اينەك صاغان» و ساىرە كىمى. بونلار هم موافق ايشى گۈرمە گە خدمت ائدن آلتى، ماشىنى افادە ائتمك

de kendisini gösterir. Demircizade Azerbaycan dili için aynı mülâhazayı ileri sürerek yazıyor: Özel kelimelerin yüzde doksanı terimlerden meydana gelir.

Son günlerde az zamanda yeni bilim sahaları meydana gelmiş teknik sınırsız derecede gelişmiş ve bütün bunlarla ilgili uygun terimler meydana gelmiştir. Mesela 30-50'li yıllarda nükleer fizik, 50-60'lı yıllarda Sentetik lifler kimyası meydana çıkmıştır. Şimdi tam yeni bilim-enformasyon kuramı, sibernetik, biyonik vs. şekillenmiştir.

Bütün bu sahaların yeni terimlerin oluşturulmasını, onların düzenli ve kullanışlı olmasını talep eder. Bütün bunlar terim sorununun öğrenilmesini ve önemini apaçık gösterir.

Semantik yönden terimlerden burada işaretleyen (ses terkibi) ile işaretlenen (anlam) arasında bir uygunluk elde edilmediğinden terminoloji sisteminde karışıklık oluşması beklenir. Sinonim terimler (müteradifler), çok anlamlı terimler mütehassısların (uzmanların) pratik işine zarar verir. Onların birbirini tam bir düzenle anlaşılmasına engel olur.

Çok anlamlı terimlerin, oluşturulmasının pek çok sebebi olabilir. Önemli sebeplerden biri terimin anlamca değişmesidir. Bu yüzden terimin çeşitli eserlerde farklı anlamda kullanılmasını engellemek zorunludur.

Diğer yandan akılda tutmak gerekir ki yeni yeni anlamlar meydana gelip inkişaf ettikçe, mevcut terminolojide de değişiklik olması doğaldır ve bu sürecinde önüne geçilmesi gerekir.

Çok anlamlılık, terminolojik sistemde özünü gösteren en ciddi kusurlardandır. Odur ki, adeten terimin tek anlamlılığa (monosemiya) meylettğini gösterirler.

Herhangi bir bilim sahasında somut bir terimin adeten bir anlamı olur. Bununla birlikte her halde terimlerde de çok anlamlılık görülür. Bunun sebebi ve sonucu meydana getirdiği kusurlar ve zorluklar açıklanmalıdır.

...Çağdaş dilimizde idare-i alakası üzere düzenlenmiş bazı birleşik kelimelerden oluşan terimlerde iki anlamlılık görülür: “pambık yığan”, “inek sağan” vs. gibi. Bunlar hem uygun işi görmeye hizmet eden aleti, aracı ifade etmek

ايچون ايشله ديلير. اصطلاحين بو شكلیده معناجا زنگين لشمه سی اولسا ال ايله گورون ايشلرين گتدیكجه مكانيك لشدیريلمه سی، ماشینلارا حواله ائدیلمه سی نتیجه سینده باش وئیر.»

«اصطلاح دان طلب اولونان باشلیجا کیفیت لر بونلاردیر:

۱- اصطلاح دقیق اولمالیدیر. بو اودئمک دیر که هر اصطلاح یالنیز بیر علمی آنلایشی افاده ائتمه لی و هر آنلایش یالنیز بیر اصطلاحلا افاده اولونمالیدیر.

۲- اصطلاح قیصا اولمالیدیر. هر اصطلاح بیر قیصا سؤزدن و یا کیچیک بیر لشمه دن عبارت اولمالیدیر.

۳- اصطلاح معین سیستمه داخل اولمالی اؤز فورماسی ايله هانسی سیستمه مخصوص اولدوغونو عکس ائتدیرمه لیدیر.

بوتون بونلار اصطلاحا وئریلن طلبلردیر. اصلینده هر بیر ترمینولوژی ساحه سی بو طلبلره کفایت لندیریمی درجه ده جواب وئریر.»

«اصطلاحین دقیق لیگی آنلایشی، دو بله ت- سینونیم (مترادف) اصطلاحلارین ایشله دیلمه سینه قارشی دیر. لکن تجربه ده بو پره نسپه ده حیاتا تام کچه یلمیر. ترمینولوژی ده سینونیملره عاید ایسته نیلن قدر مثال گتیرمک اولار، که بونون دا مختلف سبیلری واردیر. بعضاً صورناکی مولف اول کی دؤرلرده باشقالاری طرفیندن ایشله دیلن اصطلاحلاری قبول ائتمیر و یئنی اصطلاح ایشله تمه لی اولور بعضاً اول کی اصطلاح دان خبری المورویئنی اصطلاح یارادیر. بعضاً اول کی اصطلاحی دقیق لشدیریر علمی فکری انکشاف ائتدیریر و یئنی اصطلاح ایشله دیر و سائره... بعضاً آرکائیو سؤزلره افاده ائدیلن اصطلاحلار ترک اولونور یئنی لری یارانیر.»

«عملی جهت دن اصطلاحین قیصالیغی ییغجام لیغی پره نسپه یی چوخ چتین لیک له یئرینه یشتیریلیر.»

«... ترمینولوغلار اصطلاحین سیستمه ملی اولماسینا اهمیت وئریرلر. بو اودئمک دیر که عینی قورولوشا مالک تره یلر (اصطلاحلار) عینی-و یا بعضاً موافق- آنلایشلارین افاده سینده خدمت ائتمه مه لیدیر. لکن بو پره نسپه ده، اصلینده آخره قدر تطبیق اولونا یلمیر.»

«... ماراقلی دیر که معاصر اصطلاحلارین چوخی مرکب سؤزلر شکلینده میدانا چیخیر: داش خیردالایان (دگرمان)، خمیریوغوران، قاب یویان، طورهاق قازان، بالیق یئتیشدیرمه (تَشکیلاتی)، میکرو عالم...»

بیزیم آنا دیلیمز عاشقلارین سؤزونده، ماهنی اوخویانلارین آغزیندا، آنالارین

için kullanılır. Terimin bu şekilde anlamca zenginleşmesi önceden el ile görülen işlerin gittikçe mekanikleştirilmesi, makinelere havale edilmesi sonucunda baş verir.

Terimden istenen başlıca keyfiyetler bunlardır:

1. Terim düzenli olmalıdır. Bu, her terim sadece bir bilimsel anlam ifade etmeli ve her anlam sadece bir terimle ifade olunmalıdır.

2. Terim kısa olmalıdır. Her terim bir kısa sözden veya küçük birleşmeden ibaret olmalıdır.

3. Terim belli sisteme dâhil olmalı öz şekli ile hangi sisteme mahsus olduğunu yansıtmalıdır.

Bütün bunlar terime verilen taleplerdir. Aslında her bir terminoloji sahası bu taleplere kıfayetlendirici derecede cevap vermez.

Terimin düzenli olması anlayışı sinonim (eşanamlı) terimlerin kullanılmasına karşıdır. Ancak tecrübe olarak bu prensipte hayata tam olarak geçemez. Terminolojide sinonimlere ait istediğimiz kadar örnek vermek mümkündür ki bunun da birçok sebebi vardır. Bazen sonraki yazar sonraki dönemlerde başkaları tarafından kullanılan terimleri kabul etmez ve yeni terim kullanılır. Bazen önceki terimden haberi olmaz ve yeni terim üretir. Bazen önceki terimi belirtir, bilimsel fikri öne sürer ve yeni bir terim kullanır vs. Bazen de arkaik sözlerle ifade edilen terimler terk edilip yenileri türetilir.

Uygulamada terimin kısalığı prensibi zorlukla yerine getirilir.

...Terminologlar terimin sistemli olmasına önem verirler. Aynı kuruluşa sahip terimler aynı (veya bazen uygun) anlamların ifadesine hizmet etmemelidir. Ancak bu prensip de aslında sonuna kadar uygulanamaz.

...İlginçtir ki, çağdaş terimlerin çoğu birleşik kelime şeklinde meydana gelir: taş hırdalayan (değirmen), hamur yoğuran, bulaşık yıkayan, toprak kazan, balık yetiştirme (teşkilatı), mikro âlim...

Bizim ana dilimiz âşıkların sözünde, şarkı söyleyenlerin ağzında, anaların

لايلا لاريندا قوجارلايميزين ناغيل وداستانلاريندا، خلاصه خلقيميزين دانيشيغيندا ان تميز و اصيل افاده سيني تاهاقاددير.

لكن اوخوموشلاريميزين وضعيتي بام-باشقادر. دوغمايوردون و اوز خلقتين سئوگي سيندن قوت و الهام آلان منورلريميز، آريامهري و فارس شووينيزيمينه قارشى ديرنديلر، مدنيت و ديبلرينين امحاسينه بئل باغلایانلارين هجومونا، ديبلريني اوگرتمك و گيزلين ييغناقلار قوزماق لا جواب وئرديلر. لكن اوخوموشلاريميزين قالدان حصه سي ياواش-ياواش سوادين آنجاق فارسجا اوخوماق-يازماق اولدوغونا قانديلار. اونلار اوز ديبلرينده «كوروييسواد» قالدیلار؛ اوقدرکه اوز فرهنگ و ادبياتلارينا علاقه لري آنجاق شفاهي ارتباط و انسيته قالدی. هله بير پارا «انايين» لر ده بو شفاهي علاقه ني ده، اوشاقلاريله، اوز عالميرينده «فارسجا» دانيشماغلا كسدیلر.

بو مشفق والدين اولادينا «هويت سيزليك» ارثيه سي حاضر لاماقدا اوقدر اوزلريندن كچميشديلر كه حقيقي بير مسخره اولدوقلاريني حس بئله ائله ميرديلر. بو اوز ديبلرينده سوادسيز اوخوموشلار، شفاهي رابطه لرينده جهالت و غفلت اوزره، بول-بول فارسي اصطلاح لار ايشلتمه كه باشلادیلار.

ديليميزين اجتماعي، اقتصادي، اداري ومدني (فرهنگي) موضوعلاردا اصطلاحلاريني بير كناره آتيب و اونلارين يئرینه فارسجا ويخصوص «فرهنگستاني» كلمه لري اوتورتماق، گنه اوز ديبلرينده سوادسيز و آنجاق فارسجا اوخوموشلارين غفلت لريله باشلادی. ديليميزده مطبوعاتين قدغن اولوشي، او بير يانندان فارسجا مطبوعات، راديو و صوترالاته ويزيونون بوش قالميش وقوروق ميداندا آت مينيب جيدا اويناتماسي مذکور جرياني شدتلندي و اداري، اقتصادي، اجتماعي، علمي وسايره اصطلاحلارين ديليميزه داراشماسيله نتيجه لندی.

بير يانندان بو عارضه لر، و او بير يانندان اوزون زمانلاردان بري بيريكن غفلت و اونوتغانليقلارين گتيرديگي مشكلات، بيزي ديليميز حقتده جدیت له فکشلشمه يه چاغير، هله زمانيميزين شرايطي بونلارين يانيندا بيرده اصطلاحلار مسئله سيني قاراشمينا قويور. اوخوموشلاريميزين چوخونون ديليميزده يازماقدان مطلقا عاجز اولدوقلاري بير حقيقت دير، زيرا اونلار ديديگيمز كيمي فارسجايي اؤگره نميشلر، و بو دا انسانا ولو آناديلينين يازي و املا قاعده لريني اؤز اوزونه بيلمك قدرتينی وئرمز. اؤز ديليميزي ده دوغرو-درست يازيب-اوخوماق ايچون بير آز وقت و دقت صرف ائتمه لي بيك.

شفاهي رابطه لره گلينجه، بوباب دادا بير-ايكي نقطه يه توجه ائتمك گره كدير. چوخ ياخشي ياديمدادير، تبريزده منيم اوشاقليغيمدا، بير چوخ مرثيه خوان و واعظ گوزل سسلري و شيرين صحبت و وعظلري ايله شهرده لايقيه شهرت كسب ائتميشديلر.

ninnilerinde, koçarlarımızın masal ve destanlarında, kısaca halkımızın konuşmasında en temiz ve asil ifadesini bulmaktadır.

Ancak okumuşlarımızın durumu bambaşkadır. Öz vatanın ve öz halkının sevgisinden kuvvet ve ilham alan aydınlarımız Aryancılık ve Fars şovenizmine karşı direndiler. Medeniyet ve dillerinin imhasına bel bağlayanların hücumuna, dillerini öğrenmek ve gizli yığnaklar kurmakla cevap verdiler. Ancak okumuşlarımızın kalan bölümü yavaş yavaş sevadın ancak Farsça okumak yazmak olduğuna kandılar. Onlar kendi dillerinde “kör cahil” kaldılar. Kendi kültür ve edebiyatlarına olan ilgileri sadece sözlü iletişimde kaldı. Bazı kimseler de bu sözlü ilgiyi de çocuklarıyla kendi dünyalarında “Farsça” konuşarak kestiler.

Bu merhametli babanın evladına “kimliksizlik” mirası hazırlamakta o kadar kendilerinden geçmişlerdi ki hakiki bir maskara olduklarını bile hissetmiyorlardı. Bu öz dillerinde sevadsız okumuşlar, sözlü bağlarında cehalet ve gaflet üzere, bol bol Farsça terimler kullanmaya aşladılar.

Dilimizin toplumsal, ekonomik, idari ve kültürel terimlerini bir kenara atıp onların yerine Farsça ve özellikle “kültürel” kelimeleri getirmek ve yine öz dillerinde cahil ve ancak Farsça okumuşların gafletleriyle başladı.

Dilimizde matbuatın yasak oluşu, diğer yandan Farsça matbuat, radyo ve daha sonra televizyonun boş meydana at binip cirit oynatması bu cereyanı şiddetlendirdi ve idari, ekonomik, toplumsal, bilimsel vs. terimlerin dilimize yayılmasıyla sonuçlandı.

Bir yandan bu aksaklıklar ve diğer yandan uzun zamandan beri biriken gaflet ve unutkanlığın getirdiği zorluklar, bizi dilimiz hakkında ciddiyetle düşünmeye çağırır. Günümüzün şartları bunların yanında bir de terim meselesini karşımıza koyar. Çoğu okumuşumuzun dilimizde yazmaktan mutlaka aciz olduğu bir gerçektir. Zira onlar dediğimiz gibi Farsçayı öğrenmişler ve bu da insana ana dilinin yazı ve imla kurallarını kendiliğinden bilme kudretini vermez. Öz dilimizi de doğru dürüst yazıp okumak için biraz vakit ve dikkat sarf etmeliyiz.

Sözlü bağlara gelince, burada da birkaç noktaya değinmek gerekir. Hala aklımızdadır, Tebriz’de çocukluğumda, birçok ağıtçı ve vaiz güzel sesleri, sohbet ve vaazları ile şehirde layıkıyla şöhret kazanmıştı.

محلەمیزده بونلارین ایکی سی ایله بیژ قوشوایدیک منبرده ایستهر شهیدلرین باشینا گلنلری آنلاتارکن، ایسته خلقه وعظ و نصیحت و ئررکن تور کچه میزین اصیل و گۆزل سۆز لریندن استفاده ائدردیله و من آرادا صیرا دا اونلاردان ایشلتدیکلری کلمه لهر و ترکیبلر حقیقده سئواللار ائدردیم و اونلار گنیش بیر وقوفلا دیلیمیزین کلمه خزینه سینین زنگین لیگی وقاعده وقانون نظریندن امثال سز آهنگ و گۆزلگیه مالک اولدوغونی منه میل وهیجانلا آنلاتاردیلار. بوروحانیله دئمک اولارکه منیم ایلك تور کچه معلم اریم اولدولار. اونلارین سلیس، تمیز، قایدالی ودوغرودرست دانیشیغینی اثشیمک بؤیوک بیر ذوق ولذت ایدی. صونرالار رضا شاه بو خلق معلملرینی تارو مار ائتدی، اونلاری فارسجا مرثیه اوخوماغا زورلادی... بو مورد ده باشیمزانه لر گلدیگینی آنلاتماغا لزوم بوخودور. ایندی باخین نه گونه دوشموشوک.

بیر نچه گون قاباق، بیر ماتم مناسبتی ایله ترحیم مجلسینده ایدیم. طمانیمیش ملالاردان بیرسی چاغریلمیشدی، مرثیه ایه اؤزدیلیمزده باشلاماسی منی چوخ سئویندیردی. لکن وعظ و مرثیه سینین متنی، ایشلتدیگی دیسل نظریندن، تبریزده او ۴۰ ایل اولکی ادعاسیز و سلیس دانیشیقلی محلە ملالارینین یئرینین چوخ بوش قالدیغنی آجی-آجی دوشوندورتدی. زیرا اوگون اثشیدیگیم وعظ و مرثیه نین تور کچه سی، اصطلاح، صرف و نحو نقطه نظریندن انسانی بی اختیار آغلالتاجاق بیر فاجعه ایدی. دقت ائله سینیز گۆره جک سینیز بیر چوخ اوخوموشلارین اؤز دیلینده دانیشماسی بوندان هنجچه یاخشی دگیل. بو ذاتلارین دانیشدیقلاری دیل، دیلچی لیک (زبان شناسی) جهتندن مطلقا تور کچه دگیل؛ دیلچی لیک علمینده بئله بیر دانیشماغا یاراشان (بی جین) Pidgin آدی در.

چین لیلرین انگلیس لرله تماسیندان دوغان قوندارما بیر دیل دوغدی؛ کلمه لهر انگلیزجه و دستور قاعده لری چین دیلینه گۆره ایدی؛ بونا و بونا بنزه دیلره «بی جین اینگیلیش» دئدیله. دقت ائدیسه گۆرولورکه بیزیم اوخوموشلارین دا دانیشیغنی بیر نوع «بی جین» دیر. لکن اشتباه بویورماسینلار بو دیل آذری تور کچه دگیل، اولسا اولسا **فارسجانین پی جین دیلی دیور.**

بونا گۆره تور کچه دانیشدیقلارینی مطلقا خیال ائتمه سینلر، اونلار فارسچا دانیشیلار، منتهی دیلچی لرین اصطلاحی ایله پی جین فارسچاسی! بیزیم یوخاریدا قید ائتدیگیمیز نقطه لار بو قاریشیق پی جین فارسچاسینا ناظر دگیل دیر. مقصدیمیز بونلارین خارچینده، دیلیمیزی داهاتمیز، داه دوزگون دانیشیب-یازماق ایچون چاره لر آختارماقدیر.

چوخ دیللی جمعیتلرده، اوخوموشلار یازیلی و شفاهی رابطه قوردوقلاریندا، چاره سیز اؤز دیل و خلقلرینته یا خدمت ائدرلر ویا خیانت. بو ساحده طرفسیرلیک امکائی

Mahallemizde bunların ikisi ile biz komşuyduk. Minberde ister şehitlerin başına gelenleri anlatırken, ister halka vaaz ve nasihat verirken Türkçemizin asıl ve güzel sözlerinden yararlanırlardı ve ben arada sırada onlardan kullandıkları kelimeler ve tamlamalar hakkında soru sorardım ve onlar geniş vakıfla dilimizin kelime hazinesinin zenginliği ve kural bakımından emsalsiz ahenk ve güzelliğe sahip olduğunu bana istek ve heyecanla anlatırlardı. Bu ruhaniler demek ki benim ilk Türkçe öğretmenlerim oldular. Onların selis, temiz, kurallı ve doğru dürüst konuşmasını işitmek büyük bir zevk ve lezzet idi. Sonraları Rıza Şah bu halk öğretmenlerini tarumar etti, onları Farsça mersiye okumaya zorladı. Bu davada başımıza neler geldiğini anlatmaya lüzum yoktur. Şimdi bakın ne güne kalmışız.

Birkaç gün önce, bir matem nedeniyle cenaze meclisinde idim. Tanınmış mollalardan birisi çağırılmıştı. Mersiyeye öz dilimizde başlaması beni çok sevindirdi. Ancak vaaz ve mersiyesinin metni, kullandığı dil bakımından, Tebriz’de 40 yıl önceki iddiasız ve selis konuşmalı mahalle mollalarının yerinin çok boş kaldığını acı acı düşündürdü. Zira o gün dinlediğim vaaz ve mersiye’nin Türkçesi, terim, dil bilgisi noktainazarından insanı elinde olmadan ağlatacak bir facia idi. Dikkat ederseniz göreceğiniz birçok okumuşun öz dilinde konuşması bundan hiç de iyi değil.

Bu kişilerin konuştukları dil, dilcilik açısından mutlaka Türkçe değil: Dilcilik âleminde böyle bir konuşmaya uygun olan “pidgin” adıdır.

Çinlilerin İngilizlerle temasından doğan uydurma bir dil doğdu: Kelimeler İngilizce ve destur kuralları Çinceye göreydi. Buna ve buna benzer dillere “Pidgin İngiliz” dediler. Dikkat edilirse görülür ki, bizim okumuşların da konuşması bir çeşit “pidgin”dir. Ancak şüphe etmesinler bu dil Azeri Türkçe değil, olsa olsa Farsçanın pidgin dilidir.

Buna göre Türkçe konuştuklarını mutlaka hayal etmesinler, onlar Farsça konuşurlar. Son dilcilerin deyimiyle pidgin Farsçası!

Bizim yukarıda kaydettiğimiz noktalar bu karışık pidgin Farsçasına nazır değildir. Amacımız bunların dışında dilimizi daha temiz, daha düzgün konuşup yazmak için çareler aramaktır.

Çok dilli toplumlarda, yazılı ve sözlü bağ kurduklarında çaresiz öz dil ve halklarına ya hizmet ederler ya da ihanet. Bu sahada tarafsızlık imkânı

چوخ آزدير. هله بئله بىر جمعيت ده، بىر دىل و مدنيتين (فرهنگين) او بىر دىل و مدنيت لره سلطهسى موضوع بحث اولونجا، طرفسزلىك غيرممکن اولار. ايندى بىزيم، دىل نظر يندن خلقيميزه ائديله جك خدمت، بىخصوص اصطلاحلار، صرف و نحو مسئله لرينه حساسيت و دقت ايله قارشى قويما غيميزدير.

بو يازيدا بىلديگينيز كىمى سؤزو اصطلاحلارين امكان داخلىنده تور كچه لشدىريلمهسى مطرح دير. بو ايش مطالعه، آختاريشلار و علمى مه تودلارين دقت ايله تطبيق ايشى دير. ايندى بو يولدا بوندان اول كى تجربهلردن فايدالاناراق هانسى اصول و مه تودلار ايله بو مسئله يه ياناشمانين مناسب اولدوغونى گؤسترىمك ايسته ييرىك:

۱- منيم سه مك (آسىمىلاسيون) : خارجى كلمه لرين دىل يميزده يئرلشميشلرينى و خلقلر آراسيندا متداول اولانلاريني قبول ائتمك و منيم سه مك.

الف) دىل يميزده يئرلشميش خارجى سؤزلر، بوشر طرله منيم سه نه بىلرلر: دىل يميزده بىر بو شلوعى دولدورموش و بىر خاص مفهومى آنلاماميزدا بيزه يارديمجى اولمالارى. تلفظ شكللرى دىل يميزين غرامر قاعده لرينه بويون اگمه لرى. بو سؤزلرين يازى شكللرى ده تور كچه املا قاعده لرينه گؤره يازيلير، و تلفظى ده اؤز دىل يميزه گؤره اولور.

ب) بين الخلق قبول ائدىلميش علمى، اقتصادى، اجتماعى و سايره اصطلاحلار. (آتوم، دىنامو، راديو، تله وىزيون...)

بورادا ايكى مسئله ايله قارشىلاشيريقي:

اولا بو سؤزلرين هانسى دئتلره اويغون اولاراق تلفظ مسئلهسى بىلديگينيز كىمى شمال آذربايجاندا بو اصطلاحلار روسجايا اويغون سؤيله نىر و يازيلير (استانسيا)، تور كيه ده مثلا دئىزچىلىك اصطلاحلارى اىطاليانجايا اويولاراق (آلارغا)، ويا خود بيزده اولدوغى كىمى فرانسىزجايا گؤره (استاسيون) قبول ائدمه لى لازم؟

مثلا «لوژى» ايله تماملاناتان كلمه لرى «لوگيا» مى تلفظ ائتمه لى؟

ايكىنجى مسئله ايسه بو كلمه لرين آخريته دىل يميزين شكلچىلرى (پسوندىلرى) نين آرتيريلاراق مختلف صورتلر آلمالاريدير (فيزيكچى). بئله ليك له بو سؤزلر منيم سه نىرلر. «دىل يميزه يئرلشميش خارجى سؤزلردن» بحث ائدركن بىر نقطه نى ياددان چيخارماق لازمدير: اؤز گه دىللردن بورج آلىنان كلمه لر، بورج وئرن دىلدن مطلق صورت ده علاقه لرين كسه لر. او كلمه بورج وئرن دئله دگيشيلسه، بورج آلان دىلده بو دگيشمه لر حسابا قاتيلماز. بونا گؤره مثلا بىر دفعه «بلديه» كلمه سىنى بورج آلدىق. بورج وئرن دىل حقلى ويا حقسىز، يئرلى يا بئرسىز بو كلمه نى (بورج وئرن دىلين مصلحت يا خود سياستينه گؤره) دگيشديرىب اونون يئرینه «شهردارى» قويا سا بو تغيير اتين بورج آلان دىلده تاثيرى اولماز بونا گؤره بيز اؤز دىل يميزده بو مفهوم ايچون مناسب سؤز طاپينجايا قدر،

çok azdır. Böyle bir toplumda, bir dil ve medeniyetin (kültürün) diğer dil ve medeniyetlere baskısı mevzu bahis olunca, tarafsızlık mümkün olmaz. Şimdi bizim, dil bakımından halkımıza edilecek hizmet, özellikle terimler, dil bilgisi meselelerine hassasiyet ve dikkatle karşı koymamızdır.

Bu yazıda bildiğiniz gibi kelime ve terimlerin imkân dâhilinde Türkçeleştirilmesi önerilmiştir. Bu iş ayrıntılı düşünme, arama ve bilimsel metotların dikkatle incelenmesi işidir. Şimdi bu yolda bundan önceki tecrübelerden faydalanarak hangi usul ve metotlarla bu meseleye yaklaşmanın uygun olduğunu göstermek istiyoruz:

1. Benimsemek (asimilasyon): Alıntı kelimelerin dilimizde yerleşmişlerini ve halklar arasında kullanılanlarını kabul etmek ve benimsemek.

a) Dilimizde yerleşmiş yabancı kelimeler, bu şartlarla benimsenebilir: Dilimizde bir boşluğu doldurmuş ve özel bir kavramı anlamamızda bize yardımcı olması, telaffuz şekillerinin dilimizin gramer kurallarına uyması gerekir. Bu kelimelerin yazı şekilleri de Türkçe imla kurallarına göre yazılır ve dilimize uygun olarak telaffuz edilir.

b) Beynelhalk kabul edilmiş bilimsel, ekonomik, toplumsal vs. terimler (atom, dinamo, radyo, televizyon...).

Burada iki mesele ile karşılaşıyoruz:

Öncelikle bu kelimelerin hangi dillere uygun olarak telaffuz edilmesi gerektiği meselesi bildiğiniz gibi Kuzey Azerbaycan'da bu terimler Rusçaya uygun söylenir ve yazılır (istansiya), Türkiye'de mesela denizcilikle ilgili terimler İtalyancaya uyularak (alarga) ya da bizde olduğu gibi Fransızcaya göre (istasyon) kabul edilmesi mi gereklidir?

Mesela “loji” ile tamamlanan kelimeleri “logiya” olarak mı telaffuz etmeli?

İkinci mesele ise bu kelimelerin ahirine dilimizin eklerinin eklenerek çeşitli görünüm almalarıdır (fizikçi). Böylece bu kelimeler benimsenir.

“Dilimize yerleşmiş yabancı kelimelerden bahsederken bir noktayı unutmamak gerekir: Başka dillerden alınan kelimeler, alınan dilden kesinlikle alakalarını keser. O kelime kopya veren dilde değişse, bor alan dilde bu değişim hesaba katılmaz. Buna göre mesela bir defa “belediye” kelimesini kopya olarak aldık. Kopya veren dil haklı veya haksız, yerli ya da yersiz bu kelimeyi (kopya veren dilin önemi ya da siyasetine göre) değiştirip onun yerine “şehrdarî” koyarsa bu değişimin kopya alan dilde tesiri olmaz. Buna göre biz dilimizde bu kavram için uygun bir kelime buluncaya kadar,

اول دن اولدوغى كىمى «بلديه» سۆزىنى دگىشديرمه دن ايشله تمه گه ادامه وئره جگيز و «شهردارى» بى گۆرمه مز ليكدن گله جگيز. هابئله دىر «نظميه»، «نظاميه»، «عدليه» و سايره...

ادارى، اقتصادى واجتماعى اصطلاحلار بىن هاميسى بوقاعده يه تابع دىر؛ اوكله لر بىن يا تور كچه سىنى تاها جاق و قايراجاغىق يا خود اونلارى اول دفعه بورچ آلدىق بىمىز صورتلى ايله ايشله تمه جگيز. بوباب دازورلا «متروك حاله صوخولموش» اصطلاحلار بىمىز تازهدن بىنى نسله اؤگره تمه لى بىك. هفته گونلر بىن، آيلار بىن آدلار بىنى و نظامى رتبه و ساير ادارى و مدنى اصطلاحلارى بو شكلده بىر فهرست ده حاضر لامالى بىق.

۲- يىنى له مك: دىل بىمىز بىن مختلف لهجه لر بىن ايشله تىل بىن سۆزلر و يا اسكى كتابلاردا كئچن كلمه لر آختار بىلر و محتاج اولدوغوموز مفهوم لارا قارشى سئچىلر و استعمالا قوبولور (اولوس، قورولتاي و سايره). بو يولدا لهجه لر بىمزه و خىلق بىن دائىش بىق دىل بىنه بؤيوك دقت و توجه وجوده گلير او بىر طرف دن ده بؤيوك ادبى-مدنى ارثيه مز دن ده استفاده ائتمىش اولوروق.

۳- چنويرومك: خارجى فنى و علمى اصطلاحلار بىن دىل بىمزه قارشى بىل بىنى عىنا ترجمه يولى ايله كئير بىلر (خرمن دؤگن، شعور آلتى، دؤرت يول و سايره).

۴- بنزه تمك: خارجى بىر اصطلاحى چنويرومك بىمىز ده، بعضاً اوكله بىن تلفظ شكل بىنه يا خىن بىر سۆز، بنزه تمه يولى ايله انتخاب اولور.

ه- ياراتماق: دىل بىن كئىش امكانلار بىن ايشله تمه؛ تور كچه كؤكلره تور كچه شكلىلر (پسوندلر) آرتىر اراق لزوملى سۆزلرى ياراتماق. (بىل كؤكى-رىشه سى-بىل مك مصدر بىن، بوندا بىل بىل بىرى-بىل بىمزه و بلكه ده «بىل بىتى» كىمى بىر سۆز «انفورماسيون» ايچون يارادىلا بىلر و يا خور «بىل بى» عمومى له «اطلاع» و «معلومات» بىن بىرىنى توتاي بىلر.)

البته بوتون بو مه تودلاردا اساس «ذوق سلیم» و خىلق بىن، بو دىلى دائىشانلار بىن، قبول ائتمه لرى دىر. منور بىر بىن وظیفه سى دىل بىمىزى جور به جور آفت و پارازىت لردن گؤزوموزون گىله سى كىمى قوروما قدير (محافظه ائتمك دىر).

دئمه بىن كه بىز بىم آل بىمزدن نه گلر؟ بؤيوك فضولى، تورك دىل بىن ايشله تمه يارادىل بىلغا باشلار كن، بو وادى ده اىلك آدىملار بىن چىن بىل بىل بىنى خاطر له يه رك ياس يىر بىنه هم بىنه گونمىش و نه گؤزل دئمىش دىر:

من ده توفىق اولسا بو دشوارى آسان ايله رم
نوبهار اولجا ق تىكن دن برگ گول اظهار اولار

صون

önceden olduğu gibi “belediye” kelimesini değiştirmeden kullanmaya devam edeceğiz ve “şehirdari” görmezlikten geleceğiz. Bunun gibi “Nazmiye”, “nizamiye”, “adliye” vs...

İdari, ekonomik ve toplumsal terimlerin her biri bu kurala tabidir. Bu kelimelerin ya Türkçesini bulacak, ya türetecek ya da onları aldığımız şekilde kullanacağız. Burada zorla “terkedilmiş” terimlerimizi yeniden yeni nesle öğretmeliyiz. Haftanın günlerini, ay adlarını ve nizami rütbe vs. idari ve kültürel terimleri bu şekilde bir fihristte hazırlamalıyız.

2. Yenilemek: Dilimizin çeşitli lehçelerinde kullanılan kelimeler veya eski kitaplarda geçen kelimeler araştırılır ve ihtiyaç duyduğumuz kavramlara karşı seçilir ve kullanılır (ulus, kurultay vs.). Bu yolda lehçelerimize ve halkın konuşma diline büyük dikkat ve yönelme meydana gelir, diğer taraftan da büyük edebi-medeni mirasımızdan da yararlanmış oluruz.

3. Çevirmek: Yabancı bilimsel terimlerin dilimizde karşılığı aynen tercüme yoluyla getirilir (harman döven, şuuraltı, dört yol vs.).

4. Benzetmek: Yabancı bir terimi dilimize çevirdiğimizde, bazen o kelimenin telaffuz şekline yakın bir söz, benzetme yoluyla seçilir.

5. Yaratmak: Dilin tüm imkânlarından yararlanmak: Türkçe köklere Türkçe ekler getirerek gereken kelimeleri üretmek. (bil- kökü, bilmek fiilinden bundan bildiri ve belki de “bilinti” gibi bir kelime “enformasyon” için oluşturulabilir ya da “bilgi” genellikle “ittıla” ve “malumat” kelimelerinin yerini tutabilir).

Elbette tüm bu metotlarda esas olan “zevkiselim” ve halkın, bu dili konuşanların kabul etmesidir. Aydınların görevi dilimizi türlü afet ve parazitlerden gözümüzün nuru gibi korumaktır.

“Bizim elimizden ne gelir ki?” demeyin! Büyük Fuzuli Türk dilinde yaratıcılığa başlarken, bu davada ilk adımların zorluklarını hatırlayarak yas yerine hamiyetine güvenmiş ve ne güzel demiştir.

Men de tevfik olsa bu düsvârî asan eylerem

Nevbahar olcak tikenden berg-i gül izhâr olar

Son.

تمام قسمتهای ترک نشین تقاضا کرد که به پایتخت روسیه نماینده ای -
جهت کسب اجازه تدریس بزبان ترکی بفرستند .

صابر برای تنبه ملت چنین نوشت :

" ترجمان " دیپور کی :

به تاملین لسان مادر ، از هرکو ، به پطرسبورغ

یکی عالم فرستند من از ملت رجا دارم

ملت دیپور کی :

شب عید است ، یاز اژمن ، چغندر پخته می خواهد ،

خیالش می رسد من گنج قارون ، زیر سر دارم

ویا اینکه پیرو اشاعه جنبش تدریس زبان ترکی در مدارس و تلگراف

اهالی شماخی صابر خطاب به اهالی باکو می نویسد :

باکولی لر دیپور کی :

شماخی لر کیمی ایشیز ، کفایه سیز دگلیر

کی ، تیل ووراق (دومایه) بیر آنا لسانی ایچون ،

قولوبده ، باغده ، قوروقده وار اولقدر ایشیمیز

کی ، ائو ، اوشاق یادا دوشمیر او آننا جابی ایچون !

۲- املا قاعده لری و بعضی کلمه لر حقیقنده

محترم ح . صدیق وارلیق یازیچیلاری نین اوزون مذاکره لردن -
صونرا متفقاً قبول اعتدیگی " املا قاعده لری " و هابقله " بیزده
توفیق اولسا ... " یازیسینا دایر بیر نچه نقطه یه اشاره ایلیمه ،
استانبولدان ، بیر مکتوب گؤنדרمیشدیر . مکتوبون مهم نقطه لرینسی
اوخوجوموزون عینا " یازی اسلوبی ایله - و بوتلارین قیما جوابلارینسی
آشاغیدا اوخویورسوز .

۱ - اوخوجوموز از جمله بیله یازیر : " اولا " دئیم کی ، املا اوزره -
بندہ بعضی انائین ایشلرینیزی هئج بگنمیرم . یئرینه ایلردیر
- نو - و - غ - یازیلار . سیز ندن اونو - او - ایله (باشدا) عوض

ائتمک ایسته بیرسینیز ، املادا آنارشی دگیلمی ؟

جواب : خیر ، تماما ترسینه ، بو ، منطق یولونا گیرمک و آنارشیه

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞÇA KÜLTÜR DERGSİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 4 – 5, TEMMUZ VE AĞUSTOS, 1359

YAZIM KURALLARI VE BAZI KELİMELER HAKKINDA

Saygıdeğer H. Sadık, Varlık dergisi yazarlarının uzun tartışmalardan sonra kabul ettiği “İmla Kuralları” ve “Bize Uygun Olsa...” yazısına dair birkaç noktaya değinen, İstanbul’dan bir mektup göndermiştir. Mektubun önemli kısımlarını okuyucumuzun kendi üslubu ve kısa cevaplarıyla birlikte aşağıda okuyorsunuz:

1- Okuyucumuz kısaca şöyle yazıyor: “İlk olarak imla ile ilgili bazı çalışmalarınızı hiç beğenmiyorum. /ö/ yerine yıllardır /-ؤ-/ ve /-ئو-/ yazılır. Siz neden onu (başta) /-ئو-/ ile göstermek istiyorsunuz, bu imlada ikilik değil midir?”

Cevap: Hayır, tam tersi bu, mantıkla hareket etmek ve ikiliğe

صون و شرمکدیر. معلومدور، عمومی بیر قاعده اولاراق باشدا گلن مصوت لری بئله گؤسته ریریک : اوجاق ، اوزوم ، اوجوز ، اکین ، ایران ، آرپا (کی اریا شکلی الف و مد شکلینه چئوریلیمیشدیر). اولوم و اؤکوزکیمی سؤزلرین ده بو قاعدهیه تابع اولماسی منطق ایجابیدیر . زیرا ، یاکورد الفباسیندا اولدینی کیمی اساس اولاراق " همزه یایی " بی قبول ائتمه میز لازمیدیر (اوجاق ، توزوم ، اوجوز ، ئکین ، تیران ، ئارپا و اولوم کیمی) و یا خود الف شکلینی . قاریشیق سیستم (یئددی مصوتی الف ایله بیر مصوتی ایسه ندن سه همزه یایی ایله یازماق کیمی بیر سیستم) محض نظم سیزلیک و آنا رشی و انایین لیگین لاپ اؤزودور . شمال آذربایجاندا دا الفبایین لاتین له شدید لیمه سینهدک ، بو مصوتین عینا " الف ایله یازیلدیغینی او زمانکی کتابلارا مراجعه ائتمک ایله اؤگرنمک ممکن دور . صونرا ، ایکنجی دنیا حربی صیرالاریندا ، بوقاعده سیزلیق (اولکهیی ئولکه یازماق غریب لیگی) تازه دن عرب حرف لری - ایله بعضی اثرلرین چاپ اولدوغوندا ندن سه وجوده گلدی . لکن بو دا عمومی دگیلیدیر : مثلا " باکی دا ۱۹۶۶ دا چاپ اولموش ، " آذربایجان " س س ر علملر اکادمیاسی نشریاتی " ندان " شاه اسماعیل خطائی اثرلری مثال اولاراق ، باخ صحیفه ۳۰۸ :

اوزکه کوزلر کوکه باخر کورمک ایچون ماه نو

عید ایچون من باخدوغم قاشی هلالقدر سنک)

ویا خود گینه باکی دا ۱۹۶۸ دا چاپ اولموش " آذربایجان دولت نشر-

یاتی " ندان " ملا پناه واقف ، سئچیلیمیش اثرلری "

(مثال اولاراق ، باخ صحیفه ۶ - یا :

منیم یاریم بیر عجایب دلبردیر

اوزو تازه گلدر زلفی عنبردر)

متن ده بو مصوتی - او - شکلنده گؤستریمیشلر. الفبا تغییریندن قبا

بو هرکسین قبول ائتدیگی بیر قاعده آیدی ، اوله کی حتی بو " بدعت " یین

توره دیگیندن صونرا بئله آرادا - بیر ثابت و منطقی و اسکی قاعدهیه

مراعات ائدیلمیش گؤروروک ، مثلا " انتشارات فرزانه " نین چاپ

ائتدیگی هوپ هوپ نامه نی آچارساق ، مثلا " ۵۹ نجی صحیفه ده

" فعله اؤزوگی سن ده بیر انسان می سانیرسان ؟ "

son vermektir. Bilindiği gibi genel bir kural olarak başta gelen ünlüleri şöyle gösteririz: اوجاق /اوزوم, اوجوز, اوجين, اوجور, اوجارپا, اوجارپا yazım şekli /ve “med” şekline çevrilmiştir.), اؤلوم ve اؤكوز gibi kelimelerin de bu kurala tabi tutulması mantığa uygundur. Yoksa ya Kürt alfabesinde olduğu gibi “hemze yayı”nı kabul etmemiz gerekir (اوجاق “ocak”, اوزوم “üzüm”, اوجوز “ucuz”, اوجين “ekin”, اوجارپا “arpa”, اوجارپا “ölüm” gibi) ya da /şeklını. Karışık sistem (yedi vokali / ile bir vokali ise hemze yayı ile yazma şeklindeki bir sistem) düpedüz düzensizlik, karışıklık ve kargaşa döngüsünün kendisidir. Kuzey Azerbaycan’da da alfabenin Latinleştirilmesine dek bu vokalin aynen elif ile yazıldığını, o zamanki kitaplara başvurarak öğrenmek mümkündür. Sonra, II. Dünya Savaşı sıralarında, bu kuralsızlık (اؤلوم kelimesini اؤلوم olarak yazma garipliği) yeniden bazı eserlerin Arap harfleri ile basılmasına neden oldu. Ancak bu da genel bir durum değildir: Örneğin Bakü’de 1966 yılında basılmış “Azerbaycan SSR Âlimler Akademisi Neşriyatı”ndan “Şah İsmail Hatayî Eserleri” (örnek olarak bakınız sayfa 308:

اوزكەك و زلر كۆك ماباخر كۆر م ك تي چون ما منو
عبدي چون منباخ دوغوشاشى لئرسين ك

Ya da yine Bakü’de 1968 yılında basılmış “Azerbaycan Devleti Neşriyatı”ndan “Molla Penah Vakıf Seçilmiş Eserleri” (örnek olarak bakınız: sayfa 6:

شيخاري بير عجيل بدلي بير
اوزوت از گهل در زلفى بير در

Metinde bu vokali /و/ şeklinde göstermişler. Alfabe değişiminden önce bu herkesin kabul ettiği bir kuraldı, hatta bu “yeniliğin” ortaya çıkmasından sonra da ara sıra sabit, mantıklı ve eski kurala uyulduğunu görürüz. Örneğin “İntişar et Ferzane” nin yayımladığı Hühpühnâme’sini açarsak, 59. sayfada

فعله اوزوگى سن ده بير اينسان مى نييطرس ان؟

و ۲۱۳ - نجی صحیفه ده " زاهد اولمکدن قاباق ... " نمونه لری نه راست گلیریک ، بو اثر ۱۹۶۲ ده باکی دا چاپ اولموش هوب هوب نامه نین عینی دیر .

۲ - محترم اوخوجی یازیر: "... تورک کؤکنلی کلمه لری ده ص ، ط و نه بیلیم باشقا عرب حرف لری ایله یازماغا هتج لزوم یوخدور ، منجه عثمانلیجا ام: قوللانماق قصفینیز وارسا ، آمنای ... "

جواب: نشر ائتدیگیمیز املا قاعده لری دقتله اوخونورسا آتلا - شیلاجا قدیر کی دیلیمیزی دوزگون شکلده اوخویا بیلیمه میز ایچون بو حرف لره لزوم وار . (ط) و مخصوصا " (ص) دان (بو حرف لری تورکجه کلمه لره منحصر) قالین مصوتلر قبول ائتدیک لری و بو صورتله دوزگون اوخونماغا کؤمک ائتدیک لری ایچون (آذربایجان دا - الفبا - نین لاتین له شمه سینه قدر - اکثرا) ایشله دیلدیگی ده شبهه کؤتورمز . بونون آثارینی مثلا " مذکور هوب هوب نامه نین ۳۱ - نجی صحیفه سینده ۳ - نجی سطرده ده گؤروروک :

" نطقیم طوتیلور هرزه و هذیانینی گؤرچک ... " گینه عینی اثرین ۴۶۴ - نجی صحیفه سینده بو ایضاح واردیر: " سوکونجی رباعی عمر خیامدان مآلا " ترجمه دیر . "

۳ - اوخوجوموز یازیر: ... سیزین دیلینیزده ایسه عثمانلیجا و گاه چاغداش تورکیه تورکجه سی و گاهی فارسلاشما تاثیر ی گؤرونور . مثلا (بیزده توفیق اولسا ...) مقاله سی نین ۶ - نجی صحیفه سینده ، (حقیقی بیر مسخره) اصطلاحی - لاید حقیقی کلمه سینده کی قاف دا فارسجا تلفظ اولونا جاق - بیر فارسلاشمیش تهران آذربایجان نی - نین ائتدیگی تیریمدیرسه همان صحیفه ده (بیریکن) ، (اونوتغانلیق) کیمی غیر آذری اصطلاحلار هتج بیر ایضاح وئرلمه دن - او حالداکی ، مدنی ، کلمه سینه ایضاح وئرلییر - ایشله دیلییر ... "

جواب: وئرلین مثاللار اوخونون ادعاسینی ثبوت اقله بیر : محترم اوخونون زحمت اولماسا " آذربایجان س س ر علملر آگادمیسی نظامی آدینا ادبیات و دیل اینستی توتو " نون ۱۹۶۵ دا چاپ ائله دیگی " آذربایجان دیلی نین اورفوغرافیا لغتی " نین ، صیرا ایله ۴۷۹ نجی صحیفه سی نین بیرینجی ستونوندا ۳۲ - نجی سطرینه ، و ۲۸۶ - نجی صحیفه سی نین بیرینجی ستونوندا ۳۲ - نجی سطرینه مراجعه ائتمه سی

ve 213. sayfada ... زادا اولمكندن قبااق... Bu eser 1962 yılında Bakü’de basılmış Hüphüpnâme’nin bir benzeridir.

2- Değerli okuyucumuz şöyle yazıyor: ...Türkçe kökenli kelimeleri ص, ط ve diğer Arap harfleriyle yazmanın hiçbir gereği yoktur, bence Osmanlı Türkçesi kullanmak gibi bir kaygınız varsa amenna.

Cevap: Yayımladığımız imla kuralları dikkatlice okunursa anlaşılacaktır ki dilimizi düzgünce okuyabilmemiz için bu harflere ihtiyacımız var. ط ve özellikle ص harfinin (bu harflerin Türkçe kelimelerde sadece kalın vokallerle kullanıldığı ve bu şekilde doğru okumaya yardım ettikleri için) Azerbaycan’da alfabenin Latinleşmesine kadar fazlasıyla kullanıldığı da şüphesizdir. Bunu, örnek eserlerden biri olan Hüphüpname’nin 31. sayfasının 3. satırında da görürüz.

نظيرم نظير اور مرزه و مذييلين يگورجك...

Yine aynı eserin 464. sayfasında şu açıklama vardır: نچي امدان مالترج مهير
صئون جوباعى عمر

3- Okuyucumuz yazıyor:

...Sizin dilinizde, gâh Osmanlı Türkçesi, gahî Türkiye Türkçesinde Farslaşma etkisi görülür. Örnek olarak “Bizde Tefvik olsa...” makalesinin 6. sayfasında من خره فادesinde, کج ققى kelimesinde bulunan ق harfi de Farsça söylenir. Farslaşmış bir Tahranlı Azerbaycan Türkünün duyduğu bir terim olan “biriken”, “unutkanlık” gibi Azerbaycan Türkçesinde olmayan kelimeler için hiçbir açıklama yapılmazken, ‘medeni’ ifadesi açıklanır ve kullanılır...

Cevap: Verilen örnekler okuyucunun iddiasını kanıtlıyor. Değerli okuyucumuzun zahmet olmazsa “Azerbaycan SSR Âlimler Akademisi topluluğu adına Edebiyat ve Dil Enstitüsü” nün 1960 yılında bastığı “Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lügati” nin sırayla 479. sayfasının birinci sütununda bulunan 32. satırı ile 286. sayfasının birinci sütununda bulunan 32. satırına başvurması

یئرینده اولور، اورالاردا، " حقیقی " سۆزی ایله " مسخره " سۆزونو
 گوره چک لر، تخمین لری نین لاپ ترسینته " حقیقی " ده کی قاف تهرآ -
 نلیلارین تلفظونه هئچ بنزه میر ، عوضینده " مسخره " نی لطفاً (ماسقاراً)
 کیمی اوخوسونلار . بو سۆزلر و ترکیب ده " فارسلاشمیش تهران آذربا -
 یجانلیسیندان " هئچ بیر نشان یوخدور ، بونولا بئله محترم اوخوجو -
 نون یوخارییه نقل ائتدیگیمیز جمله سینده کی " گاهی " کلمه سینی
 (که " گاهدان " سۆزونون یئرینه ایشله دیلیب) نزاکت حکمی ایله ،
 معذور گۆرمک ایسته بیریک . ندن سه ، محترم اوخوجوموز " بیریکن " ،
 " اوتوغانلیق " سۆزلرینی آذربایجان دیلینه یاراشدیرما میش . گینه
 مذکور " آذربایجان دیلی نین اورفوقرافیا لغتی " نه باش ووراق :
 ۵۷ - نجی صحیفه نین ، بیرینجی ستون ، ۵ - نجی سطریندن باشلایاراق
 بو کلمه لر صیرالانمیشدیر: " بیریکدیرمه " ، " بیریکدیرمک " ، " بیریکمه "
 و " بیریکمک " ؛ گینه مذکور اثرین ۴۴۴ - نجی صحیفه سی نین ایکنجی
 ستونوندا ۲۸ - نجی سطرده بو کلمه نی گۆروروک : " اونوغانلیق " ؛
 آنلاشیلیرکی محترم اوخوجی تصورلرینی نهائی حکم کیمی قبول
 اقلیه رک اتهام ائتمک ده . حدیندن آرتیق عجله ائتمیشدیر .
 حالبوکی ، اوخوجوموز اؤز یازیلاریندا ، یوخاریدا گۆردوگونوز
 وجهیله " کؤکنلی " ، " قوللانماق " ، " چاغداش " و " تریم " کیمی کلمه
 لردن استفاده ائتمیشدیر . بو کلمه لری آذربایجان دیلی نین الیمیزده
 کی هئچ بیر لغتینده تاپماق ممکن دگیل . ایندی بیز بونلاری الیمیزه
 دولاییب علمی مذاکره و مباحثه محیطینی اتهام ، توهین و غیرمسئول
 اینجیتین سۆزلرله زهرله مه گه حقیقیمیز یوخدور . اولسا - اولسا بئله
 کلمه لرین اوخوجوموزون قلمیندن چیخماسینی اونون ، قیما دا اولسا ،
 بیر مدت استانبول دا قالماسینا یورماق داها او یغون اولار .

دکتور حمید نطقی

ارشیح شهاب الدین سروردی :

چالیش عقل اپی نین او جون ایتمیرمه
 یول سن ، یول چوداسن منزله سن سن
 یاخشی - پیس دن اوترو اوزون ایتمیرمه
 اوزونو آزدیرما ، یولون ایتمیرمه
 فارس دلمیندن چویرنی غ - بیگدلی

yerinde olur. Orada *تقی* kelimesiyle *مسخره* kelimesini görecekler, tahminlerinin tam tersi *تقی* kelimesinin yazımında kullanılan *ق* harfi Tahranlıların telaffuzuna hiç benzemez. *مسخره* ifadesini lütfen *مطلقارا* şeklinde okusunlar. Bu kelimeler ile ifadede “Farslaşmış Tahran Azerbaycanlısından” hiçbir iz yoktur. Bununla birlikte değerli okuyucumuzun yukarıda bahsettiğimiz cümlesindeki “gâhi” kelimesini (“gâh” kelimesinin yerine kullanılmış) nezaket çekimi ile mazur görmek istiyoruz. Nedense değerli okuyucumuz “biriken”, “unutkanlık” kelimelerini Azerbaycan diline yakıştırmamış. Yine daha önce adı geçen “Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lügati”ne başvuralım: 57. sayfanın birinci sütun, 5. satırından başlayarak bu kelimeler sırayla verilmiştir: “biriktirme”, “biriktirmek”, “birikme” ve “birikmek”; yine adı geçen eserin 444. sayfasının ikinci sütun 28. satırında bu kelimeyi görürüz: “unutkanlık”. Buradan anlaşılır ki değerli okuyucumuz kendi düşüncelerini kesin bir sonuç gibi görerek bizleri yargılamakta aceleci davranmıştır.

Oysaki okuyucumuz kendi yazısında yukarıda gördüğünüz şekilde “kökenli”, “kullanmak”, “çağdaş” ve “terim” gibi kelimelerden yararlanmıştır. Bu kelimeleri Azerbaycan dilinin elimizde olan hiçbir sözlüğünde bulmak mümkün değildir. Şimdi bizim de bunları dilimize dolayarak bilimsel müzakere ve söyleşilerde suçlayıcı ifadeler, hakaretler ve sorumsuz gibi kırıcı sözlerle yaralamaya hakkımız yoktur. Böyle kelimelerin okuyucumuzun kaleminden çıkmasını onun, kısa bir süre bile olsa İstanbul’da bulunmasına yormak daha uygun olur.

Dr. Hamid Nutk

دیل مسئله لری

دوکتور حمید نطقی

باخیمسز دیل باغچا میزدا

وارلیغیمیزین اساس بونقوره سی آنا دیلیمیزدیر. بونو، آشکا روگیز- لین شووینست لرجوخ یا خشی بیلیر، بیزیم مملکتده تاریخی شرط ل—ردن آسیلی اولاراق، اوستونلوک القا اعدن فکریلر چوخ قدیم زمانلار اقدرگشدر وفکرلر، اوللرده مختلف خارجی استیلاچیلارا قارشى بیر پروپاغاندا اقله— مانی کیمی بلکه معذور گوروله بیلیردی، لکن اوزون زمانلار بویونجا هله اوروپادان، اوستون ملت— اوستون نژاد هذیانلاری، گونون موداسسی شکلینده سرحدلریمیزی آشیب و بیزه چا تدیخیندا، مسله داها غلیظلشدی، اوقدیم و مژمن آزار، جدی بیرناغوشلوق وحاد بیرخطرا ولدو، شهنا مه لـر ورق وورولدو، اساطیری پهلوانلارین رجزلریندن مصراعلار آئیندی و چوخ زمان بوسؤزلر اؤز متن و مناسبتلریندن، صویوندورولوب و مطلق حقیقت لری کیمی تکرارلاندی .

فارسلیق لا، ایرانلی لیق ایکی مترادف کلمه اولاراق حسابا صوخولدو، حال بوکی، ایرانلی دشمه ک ها می میز دشمکدیر، وفارس آنجا ق بو "کل" دن بیر "جزء" قی افا ده اندیر .

حال بوکی، میلیونلار جا خلقین اوره ک سؤزو بودور :

- یوردوم آذربایجان دیر .
- اولکه م شانلی ایران دیر .
- بومنه شیرین جانسا ،
- اودا عزیز جانان دیر .

- تورکی شیرین دیلیم دیر ،
- بیر دانا شوگیلیم دیر .
- قهرمانلار یـا رادان
- بو ائل منیم ائلیم دیر .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 6, EYLÜL, 1359

BAKIMSIZ DİL BAHÇEMİZDE

Varlığımızın asıl nedeni ana dilimizdir. Bunu Şovenist Aşgar ve Gizlin çok iyi bilir. Bizim memleketimizde tarihi şartlardan dolayı, üstünlük ilka eden düşünceler çok eski zamanlara kadar gider ve bu düşünceler daha önceleri çeşitli yabancı istilacılara karşı bir propaganda aracı olarak mazur görülebilirdi. Ancak uzun zaman boyunca özellikle Avrupa'dan, üstün millet-üstün ırk gibi saçmalıklar günün modası şeklinde sınırlarımızı aşır bize ulaştığında mesele daha da derinleşmişti. O, tarihi ve müzmin "Azer", ciddi bir nahoşluk ve keskin bir anı oldu. Şehnameler yazıldı, mitolojik pehlivanların övünmelerinden şarkılar düzıldı ve çoğu zaman bu kelimeler kendi metin ve içeriklerinden arındırılıp mutlak gerçekler gibi tekrar edildi.

Fars kökenli ve İranlı olmak iki anlamdaş kelime olarak kullanıldı. Hâlbuki İranlı demek hepimiz demektir ve Fars bu koldan küçük bir parçayı ifade eder.

Milyonlarca insanın yüreğinden geçenler ise şunlardır:

Yurdum Azerbaycan'dır

Ölkem şanlı İran'dır

Bu mene şirin cansa

O da eziz canandır

Türkî şirin dilimdir

Bir dane sévgilimdir

Gehremanlar yaradan

Bu él benim élimdir.

فارس قارداشیم الین وئر
بیرآز قارداشلیق گؤستر
دوش آتدان آیاق اولاق ،
اونودولسون گئچهن لـر .

منیم دیلیمی کسمه
تورکی ، دانیشام کوسمه
قارداشجا گئچینمه گی،
اغرگه شهریک ، تله سمه .

من ائلیمی سئویره م
اغز دیلیمی سئویره م
دیلین باشا دوشدوگوم
بولبولومی سئویره م

خلاصه ، بیلدیگیمیز شرایط آلتیندا آنا دیلیمیزین تدریس و تحصیل
قدغن اولدو ، ونتیجه اولراق، مین لرجه اوخوموشلاریمیزویوزلرجه قیمتلی
عالمیریمیزبیلیک و تدقیقاتلارینا رغما "اغز آنا دیلیرینده رسما " سواد
سیز" قالدییلار. آیلار اغتدو، ایللرکئچدی . بوخبرسیزلیک دوما نی آرتدیقجا
آرتدی. آزادا - صیرادا بیرایکی گنج (جوان) اغزشخصی آنلایشیلاری
اوزوندن، اغزهویت لرینی تازه دن تا پماغا چا لیشدییلار سادا ، بو قئغیلجیم -
لازدان ، اوزه ریمیزه چؤکמוש قارئلیغا چاره اولما دی . هابئله بیرنئچه
شاعرین ده گیزلین یا زیب ، دوستلارینا اوخودوغوشعرلرین حرارتی کولله -
نمیش اولدالرین ایستی سی کیمی قارقیشا کارکسمه دی . ائشیکده شووینیزمین
قاصیرغاسی (گرباد) یامان اسیردی .

بورادا بو آجی حکایتی ، تازه له مک نیتیمیزبوخودور . مقصدانقلابدان
صونراکی ، بعضی عکس انقلابچی (ضدانقلابی) حرکتلره دقتی چکمه ک و ایندی
ده اوبایات هذیانلاری ، تکرارلاماق ایسته ینلرین ، اساس نیت لری نینا و
قارقیشی قایتارماق و بو اولکهنی ، بیئنی دن خلقلرین زندانینا چئویر -
مک اولدوغونوخبروئر مکدیر . بئله بیر عکس انقلابچی نقشه نی باطل ائله مک

Fars gardaşım elin ver

Biraz gardaşlıg göster

Düş attan ayag olag

Unudulsun geçenler

Menim dilimi kesme

Türkçe danışmam küsme

Gardaşca geçinmeyi

Örgeşerik, telesme

Men ilimi sévirem

Öz dilimi sévirem

Dilin başa düşdüyüm

Bülbülümü sévirem

Kısaca bildiğimiz koşullar karşısında ana dilimizin öğrenilmesi ve öğretilmesi yasaklandı ve sonuç olarak binlerce eğitimli insanımız ve yüzlerce değerli bilim adamımız yaptıkları araştırmalara rağmen kendi ana dillini öğrenemedi. Aylar, yıllar geçti. Bu habersizlik dumanı arttıkça arttı. Ara sıra birkaç genç kendi şahsi fikirleri üzerinden, kimliklerini yeniden bulamaya çalışsalar da bu çabalar, üzerimize çökmüş karanlığa çare olmadı. Bunun gibi birçok şairin de gizlice yazıp, dostlarına okuduğu şiirlerinin harareti, küllenmiş bir alevin sıcaklığı gibi bu karakışa engel olmadı. Sokakta Şovenizmin kasırgası kötü esiyordu.

Burada bu acı hikâyeyi yeniden anlatmak gibi bir niyetimiz yoktur. Amaç, inkılaptan sonra bazı anti-inkılapçı hareketlere dikkat çekip şimdi de o bayat hezeyanları tekrarlamak isteyenlerin karakışı geri döndürmek ve bu ülkeyi yeniden halkların zindanına çevirmek için çalıştıklarını belirtmektir. Böyle bir anti-inkılapçı yazıyı etkisizleştirmek

ایچون، دلیل مسئله مزه آرتیق دقت و غیرتله توجه ائتمه میزلازیمدیر .
 بوناگوره، چالیشمالاریمیزی ایکی یولدان دوام ائتدیرمه لی بیک :
 اولاً : " وارلیق " ین داها اوللریا زدیغی کیمی سوادلانا حرکتینه قوشو-
 لماق ، و دیلیمزده یا زیب - اوخوماغی هرکسه ممکن قیلماق .
 بویولدا همتلی معلملریمیزین موفقیت لرینی آرزولاییریق . ایکنجی
 یول دیلیمیزین مسئله لر یله یا خیندان مشغول اولما میزدیر ، بورا داهم
 مثبت وهم ده منفی عامللر وار .
 اسلام نظامیندا هر هانسی ملی ونژادی استیلاچیلیغین مطرود اولما -
 سی بومثبت عامللرین لاپ باشیندا گلیر ، صونرا خلقیمیزین میلیونلوق
 کوتله لرینین آنا دیلیمیزه اولان علاقه سی و اونوبوتون شووینیستلرین -
 حیله وجبرینه رغما " بوگونه جان یا شاتدیقلاری دیر ، ضیالی (روشنفکر) لاریمیزین
 بیرپاراسی نامق کمالین دئدیگی کیمی " سیاد بی انصافا ، کؤپک کیمی
 کثیف ائده - ائده خدمت ائله دیکلری " حالدا ، کندچی و ایشچی لریمیزاؤز
 دیلیرینه وفالی قالدیلار ، و " ساواک - فرهنگ " نقشه لرینی ، قدغنلاری
 قاراقورخولاری ، نژادپرست مفرط ملیتچیلیک بایراغی آلتیندا ، اؤز هویت
 لرینی آلچا قجادانان ، صاتغین ناخلفلرین یا خاییرتمالارینی هئچه
 چیخارتدیلار . گینه ، مثبت عامللردن بیر ده ، تورکولوژی (ترکشناسی)
 علمی نین ایره لی له مه سی (پیشرفتی) و دیلیمیزی انکار ایچون " کتابخانه "
 په لوی " دن توتوندا بیلیم هانسی " بنیاد " لارا قدر اوزانان " علمی و
 تاریخی حقیقتلر " کیمی گؤسته ریلن یالان زنجیرلری نین بیر - بیرچور -
 ویوب قیریلما سی دیر . ایگیرمینجی عصرین ایکنجی یاریسیندا آرتیق
 بیزیم آنا دیلیمیزین تشکل تاریخی و خلقیمیزین ایندی کی ترکیبی ایله
 تکوین ماجراسی آیدین اولوب و بو " پروسه " ده آنا دیلیمیزین ، هویت -
 میزین اساس مایاسی اولدوغو ثبوته یئتیشیمپ - دیر . *

طبیعی دیر آنا دیلیمیزین یئرینه باشقا بیردیلی اوتورتماق (جانشین
 ائتمه ک) وارلیغیمیزا مستقیما " بیرسوء قصددیر ، بیرخیانت و جنایتدیر .
 بونلاراقابل ایللربویو شووینیست سیاست ، دئدیگیمیز کیمی آرامیز -
 دابیرچوخ آنا دیلیمیزده سوادسیزلار توره دیب دیر .

* آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی " کتابینا مراجعه ائدینز ،
 یازان " دمیرچی زاده " معارف نشریاتی باکی ۱۹۷۹

için dil meselemize artık dikkat ve gayretle yönelmeliyiz.

Buna göre çalışmalarımızı iki yoldan devam ettirmeliyiz:

İlk olarak: “Varlık”ta daha önce yazıldığı gibi eğitim hareketine başlamak ve dilimizde yazıp okumayı herkes için mümkün hale getirmek.

Bu yolda çalışkan öğretmenlerimizin başarılarını arzuluyoruz. İkinci yol dilimizin sorunları ile yakından ilgilenmemizdir. Burada hem olumlu hem de olumsuz etkenler bulunur.

İslam düzeninde herhangi bir milli ve etnik yayılmacılığın hoş görülmemesi, olumlu etkenlerin başında gelir. Sonra ise halkımızın ana dilimize olan ilgisi ve onun bütün Şovenistlerin hile ve zorbalıklarına rağmen bugüne kadar yaşatması gelir. Aydınlarımızdan biri olan Namık Kemal’in dediği gibi “İnsafsız bir avcıya köpek gibi keyifle hizmet ettikleri” halde köylü ve işçilerimiz kendi dillerine vefalı kaldılar ve “eğitim-kültür” göstergelerini, yasaklanma korkusu, ırkçılık, aşırı milliyetçilik bayrağı altında kendi kimliğini alçakça ve bile bile, yasaklayan hayırsız evlatların hayır temalarını hiçe saydılar. Yine olumlu etkenlerden biri de Türkoloji dünyasının ilerlemesi ve dilimizi inkâr etmek için “kütüphane-i Pehlevi” den tutun da bilmem hangi “temel kaynak/ vakıf”lara kadar uzanan “bilimsel ve tarihi gerçekler” gibi gösterilen yalan zincirinin teker teker çürüyüp kırılmasıdır. 20. yüzyılın ikinci yarısında ana dilimizin oluşum süreci ve halkımızın şimdiki birliği ile şekillenme macerası artık başlamış ve bu “süreçte” ana dilimizin, kimliğimizin asıl mayası olduğu anlaşılmıştır.⁴

Doğal olarak ana dilimizin yerine başka bir dili koymak varlığımıza doğrudan bir suikasttır. Bir ihanet ve cinayettir.

Bunlara ek olarak yıllarca Şovenist siyasetle aramızda ana dilimizde okuma yazma bilmeyen birçok kişi birikmiştir.

⁴ “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi” adlı kitaba bakınız. Yazan “Demircizade”, Maarif Neşriyatı Bakü 1979

آنا دیلیمیزی اوگر نمه‌لی بیک، آنا دیلیمیزده بیر- بیریمیز لسه مکتوبلاشمالی بیق، اؤز خصوصی نوتلاریمیزی (یا ددا شتلا ریمیزی) اؤز دیلیمیز ده یازمالی بیق، بونلارین ممکن اولماسی ایچون بیر طرفدن املا قایداسی - لاریمیزی داها دا ساده‌له شیرمک ونهائی صورتده تنظیم ائتمه میز لاریم- دیر. بوایشین " وارلیق " دا بیرینجی مرحله‌سی گورولدی بیر صیرا املا قایدالاری تکلیف ائدیلدی، ایندی بیر مدتدیر او قایدالاری اجرا ائتمکله مزیت و عیب لرینی تجربه و تدقیق ائتمکده بیک، گلن آی، بو تجربه و تدقیق لرین نتیجه‌سی اوزه رینده گینه توپلانا جاق و دانیشا جا- غیق، تکلیف لرد قتله مطالعه اولونور، اوخوجولارین فکر لرینی تشکرله حسابا قاتا جا غیق .

بوچالیشمالارین نتیجه سینده املا قایدالاریندا لزوملی صون دوزه لتمه لرا عمل اولاجاق وساده و راحت بیر املا سیستمینه یئتیسه جگیمیزه کؤمک ائده جکدیر. اوزمان آرتیق مکتوب و یا ددا شتلا ریمیزدا اؤز دیلیمیزی ایشله تمه مه گه هئج بیر عذر قالمایا جا قدیر .

بوچالیشمالار لایا ناشی، بیرده، دیلیمیزی (کوتله لرین ایشتدیگی دیل دگیل، اساس منور لرین دیلینی) تمیزله مه‌لی بیک .

ایلر بویوا وستوموزه چوکموش نکبتین وجوده گتیردیگی بیخیقلاری، تشخیص و تعمیر ائله مه‌لی بیک، بویخیقلارین ان مهمی دیلیمیزین باخیم- سیز قالماسیندان دوغان نقصا نلار دور، عینا " باخیم سیز بیر باغا نین پر- یشان حالی کیمی، دیلیمیزی اونا عارض اولموش پازیتلردن تمیزله مه‌لی بودا مالی (تمیزله مک) و اونو ضعیفله دن، آرتیق لاری کسب آتمالی و نقصا نلارینی تما ملامالی بیق .

" وارلیق " ین بوایل ایکینجی صایی سیندا بومسئله نین بیر طرفینه تماس ائتدیگ، و بیر پارا منور لریمیزین فارس کلمه، عبارت لرین دیبینه بیرتوزکی فعل آرتیرما قلا آنا دیلیمیزده دانیشدیقلارینی توهم ائله دیک لرینه دقتی چکدیک، بودا نیشیلان دیلین تورکی دگیل، فارسجا و هله دیلجی لرین دئدیگی کیمی " پیجین فارسجا " (چین لی لرین انگلیز لرله تماسیندان دوغموش بیر دیل : کلمه لر انگلیزجه و سوزون سیاقسی چین دیلینه گوره بونا پیجین دئمشلر و هرهانکی بئله بیر قاریشیق دیله ده اوآدی تا خارلار) اولدوغونی یا زدیق، او مذکور مقاله نین صوندا خلاصه اولاراق دیل اصلاحیندا ایسه گلن بخش مئتوددان داآدآ پار دیق . ایندی

Ana dilimizi öğrenmeliyiz. Ana dilimizde birbirimizle mektuplaşmalıyız, özel notlarımızı kendi dilimizde yazmalıyız. Tüm bunların gerçekleşmesi için bir taraftan imla kurallarımızı daha da sadeleştirmemiz ve kesin olarak düzenlememiz gerekir. Bu işin “Varlık” dergisinde ilk aşaması görüldü, bir takım imla kuralları teklif edildi. Bu kuralları bir süredir uygulayarak, kuralların eksi ve artı yönlerini tespit etmekteyiz. Gelecek ay, bu tespitlerin sonunda yine toplanacak ve konuşacağız. Yapılan teklifleri dikkatle inceleyip, okurların düşüncelerini minnetle göz önünde bulunduracağız.

Bu çalışmaların sonucunda imla kurallarında gereken son düzenlemeler yapılacak, sade ve rahat bir imla sistemine kavuşmamız sağlanacaktır. Bundan sonra, artık mektup ya da yazışmalarımızda kendi dilimizi kullanmamamız için hiçbir bahane kalmayacaktır.

Bu çalışmalarla birlikte, bir de dilimizi (kitlenin kullandığı dili değil, gerçek aydınların dilini) temizlemeliyiz.

Yıllarca üzerimize çökmüş talihsizliğin meydana getirdiği yıkımları teşhis etmeli ve onarmalıyız. Bu yıkımların en önemlisi dilimizin bakımsızlığından doğan eksikliklerdir. Aynı bakımsız bir bahçenin perişan hali gibi dilimizi, ona musallat olmuş parazitlerden temizlemeli, onu zayıflatan fazlalıkları kesip atmalı ve eksikliklerini tamamlamalıyız.

“Varlık”ın bu yıl ki ikinci sayısında bu meselenin bir kısmına değindik ve bazı aydınlarımızın Fars kökenli kelimelerin sonuna Türkçe bir fiil getirerek ana dilimizde konuştukları düşüncesine dikkat çektik. Bu konuşulan dilin Türkçe değil, Farsça ve dilcilerin söylediği gibi “pidgin (dil) Farsça” (Çinlilerin İngilizlerle temasından doğmuş bir dil: Kelimeler İngilizce, sözün bağlamı ise Çin diline göre olan bu dile pidgin denmiş ve böyle herhangi bir karışık dile de bu ad verilmiştir) olduğunu yazdık. Bu adı geçen makalenin sonunda dil islahında işimize yarayacak beş metodun adından da kısaca bahsettik. Şimdi

بورادا، صیراسی گلمیش کن، دیلیمیزه مسلط اولموش اساس نقصان و عارضه لرین چاره سی یولوندا مختلف تدبیرلردن سؤز آچا جا غیق .

اوزون ایللسورن استیلانین نتیجه سینده دیلیمیزه باخا مادیق، لکن حمدا ولسون، خلقیمیزین سایه سینده، دیلیمیز گوجلوقوتلی بیرسیستم اولراق داغ کیمی آیا قدا دورور، بوبغیوک نعمتین شکرانی آنجاق دیل-یمیز اوزه ریننده داها دقتلی چالیشما میز لایشرینه گتیریله بیلیر، خلقیمز-ین مقدس امانت کیمی حفظ ائتدیگی مایا، بوایشی موفقیت له باشا چا تده یرما میزاکئومک اولاجاق، بورادا معظم بیر "پوتانسیل" واردور. — پوتانسیل دن استفاده ائتمه لی بیک، یعنی خلقین آغزیندان گونده لیک معیشت ده ایشله نیلن سؤزلری، دقت له بیغیب ویا یمالی بیق . بو ایش ایچون شهرلرین دارچرچیوه سینی آشمالی و کوتله لریمیزین معیشت دیلنی حقیله اؤگره نمه لی بیک .

گونده لیک تما سلا ر نتیجه سی دیل ایکی شکیلده خراب اولار :

- ۱- یادکلمه لرین و ترکیب لرین نفوذی .
 - ۲- یادسؤز و جمله قاییرما وگرامرقایدالاری نین وتصریف لرین نفوذو یولی ایله . بونا گؤره منورلرین جهدی و بو ایکی عارضه ابله ساواشی هر زمان دوام ائتمه لیدیر، بیزیم مسئله بوندان داها حاد دور، بیزده "نفوذ" دان زیاده بیر "استیلا" دان صحبت ائله مک اولار .
- بونون چاره سی نه دیر؟ البته دیلیمیزی تازهدن اؤگره نمکدن سوا، بحران زمانلاری مختلف قوم و ملت لرین باش ووردوغو چاره یه بیزده توجه ائله مه لی بیک، بونوبیرآزا طرفلی مطالعه ائله مک .
- یادنفوذو استیلا یه تحمل ائتمه مک صحتلی هر دیلین طبیعی بیر عکس العملیدور، تاریخی سببلره گؤره، بعضا "بعضی دیل لری یاد بیردیلین استیلا سینا اوغرار (دچارا اولار) اوزمان دورلو (انواع) چاره لره باش وورولور ان باشا گلن چاره لردن بیرسی، عالم ویا زیچیلاری بیریشرده چا-لیشما غا چا غیرما قدیر :

مثلا " ۱۵۸۲ ده فلورانسادا اوروپا آکادمی لرینین ان اسکى (قدیمی) لریندن بیرى اولان *Accademia della Crusca* قورولموشدور . آماجی ایطالیان دیل و ادبیاتینی یادعنصرلردن تمیزله مکدی، آدی بقله آماجینی گؤستره ن (قروسقا، یعنی: الک) بو آکادمی بیرده تمیزله نمیوش

sırası gelmişken burada, dilimize musallat olmuş asıl eksiklik ve arızaların çözümüyle ilgili alınan çeşitli tedbirleri anlatacağız.

Uzun yıllar süren bu istilanın sonucunda dilimize bakamadık. Ancak, şükürler olsun ki halkımızın sayesinde dilimiz güçlü bir sistemle dağ gibi ayaktaadır. Bu büyük nimetin borcu, ancak dilimiz üzerinde daha dikkatli çalışmamızla ödenebilir. Halkımızın kutsal bir emanet gibi koruduğı maya, bu işi layıkıyla bitirmemiz için yardımcı olacak muazzam bir “potansiyel”e sahiptir. Bu potansiyelden yararlanmalıyız. Yani halkın dilinden, günlük hayatta kullanılan kelimeleri dikkatle toplayıp yaymalıyız. Bu iş için şehirlerin dar çerçevesini aşmalı ve halkımızın gündelik dilini hakkıyla öğrenmeliyiz.

Gündelik temaslar sonucunda dil iki şekilde bozulur:

1- Yabancı kelimelerin ve tamlamaların etkisi,

2- Yabancı söz ve cümlelerin kullanılması, gramer kuralları ile isim ve fiil çekimlerinin etkisi yoluyla. Buna göre aydınların gayreti ve bu iki sorunla mücadelesi daima devam etmelidir. Bizim meselemiz bundan daha keskindir. Biz bir “etki”den ziyade bir “istila”dan söz etmeliyiz.

Bunun çaresi nedir? Elbette dilimizi yeniden öğrenmekten başka, buhran döneminde diğer toplulukların başvurduğu çareye biz de yönelmeliyiz. Bunu biraz etraflıca düşünelim.

Yabancı etki ve istilayı kabullenmemek, sağlıklı her dilin doğal bir yansımasıdır. Tarihsel sebepler sonucu bazen, diller yabancı bir dilin istilasına uğrar. Bu durumda çeşitli yollara başvurulur.

En başta gelen çarelerden biri biliminsanlarını ve yazarları birlikte çalışmaya davet etmektir:

Örneğin 1582 yılında Floransa’da Avrupa üniversitelerinin en eskilerinden biri olan Academia Della Crusca kurulmuştu. Amacı İtalyan Dil ve Edebiyatını yabancı unsurlardan temizlemektir. Adından da amacını belli eden (Kruska: İlk) bu üniversite bir de arındırılmış

ایطالیان لغتی چاپ اتمیشدیر .

۱۶۳۵ ده فرانسیز آکادیمی خصوصیله فرانسیزجانین ایطالیان و

یونان اصل لی کلمه لردن آریدیلما سی (E Purulion) ایچون قورولدو .

بوایشه مالهرب (malherbe) باشچیلیق ائتدی .

آلمان دا " دیلی یئنیه شدیرمه " ، " دیلی آریتما " (*Reinmischung*)

حرکتی نین آماجی ، دیلی یادعنصر لردن

تمیزله مک اولموشدور .

۱۸- نجی عصرده لاتینجه وفرانسیزجانین سلطنتینه قارشی دوران آلمان

فیلسوفو قریستیان وولف بیرگون اونیورسیتته کورسوسونده تقریرلرینی

اوخورکن لاتینجه اصل لی کلمه لری آتاراق *Attentia* یئرینه

Conscientia یئرینه *Aufmerksamkeit*

Bewusstsein کیمی آلمانجا اصل لی اصطلاحلاری آلمان فلسفه

دیینه سوخموش ، وولف ، ون اوتوریتته سی لاتینجه کلمه لرین اونودولما سی

نی صا غلامیشدیر .

۱۸۸۵ ده ریغهل ،ین باشچیلیغیندا قورولان "عموم آلمان دیلی درنگی"

نین ایسه یوزلرجه شعبه سی ومین لرحه عضوی واردور .

۱۸- نجی عصرین ایکینجی یاریسیندا باشلایان بؤیوک دیل حرکتی ،

مجارجا یا ۱۵/۵۰۰۰ دن آرتیق یئنیه کلمه قازاندریمیش واونو ان تمیز

و ان زنگین بیرکولتور دیلی حالینه گتیرمیشدیر .

اسکیدن نوروه ج (نرویز) درباریندا نوروه ججه دانیشیردیلار . لکن

۱۵-نجی عصردن صونراسیاسی سبیلرله بودیل دانیمارقا (دانمارک) استیلا

سی آلتیندا قالدی . اسکی نوروه ججه ایسه آنجاق کندچی لرین وبالیقچی-

لارین آغیزلاریندا قالمیشدی .

۱۹- نجی عصر اورتالاریندا نوروه جلی ایوارآسن ، کندچی وبالیقچی

سؤزلرینی بیغا- بیغا وچالیشا- چالیشا نوروه ججه نی دیریلتمیشلر .

فینلاند ۱۶- نجی عصره قدر ایسوهج (سوئد) دیلی نین استیلاسی

آلتیندا ایدی ، اورادا دا کندچی لرین دیلینده یازیلی کتابلارین کؤمه گی

ایله ، فینجه احیا ائدیلدی .

*** **

باشقا- باشقا یئرلرده ده بونلارا بنزه ر بیرجوخلی حرکتلر اولمو-

شدور .

İtalyanca bir sözlük yayımlamıştır.

1635 yılında Fransa Üniversitesi, özellikle Fransızcanın, İtalyan ve Yunan asıllı kelimelerden arındırılması (epuration) için kuruldu. Bu işe Malherbe öncülük etti.

Almanya’da “dili yenileme”, “dili arındırma” (sprachreinigung nachneverung) hareketinin amacı dilin yabancı unsurlardan temizlemektir.

18. yy.da Latince ve Fransızcanın saltanatına karşı gelen Alman filozofu Christian Wolf, bir gün üniversite kürsüsünde ders verirken Latin kökenli kelimeleri atarak attentio yerine aufmerksamkeit, L’önuencia yerine Beurusstsein gibi Alman kökenli kelimeleri Alman felsefe diline sokmuş, Wolf’un otoritesi Latince kelimelerin unutulmasını sağlamıştır.

1885 yılında Riegel’in önderliğinde kurulan “Alman Dil Kurumu”nun ise birçok şubesi ve kolu vardır.

18. yy.ın ikinci yarısında başlayan büyük dil hareketi, Macarcaya 10.000’den fazla yeni kelime kazandırmış ve onu en temiz ve en zengin kültür dili haline getirmiştir.

Eskiden Norveç sarayında Norveç dili konuşulurdu. Ancak 15. yy.dan sonra bazı sebeplerden dolayı bu dil, Danimarka dilinin istilası altında kaldı. Eski Norveç dili ise köylü ve balıkçıların konuştuğu dil olarak yaşadı.

19. asır ortalarında Norveçli Ivar Aesen köylü ve balıkçılardan topladığı kelimeler üzerinde çalışarak Norveç dilini yeniden canlandırmıştır.

Finlandiya 16. yüzyıla kadar İsveç dilinin istilası altındaydı. Orada da köylülerin dilinde yazılı kitapların yardımı ile Fince yeniden canlandırıldı.

Farklı yerlerde de bunlara benzer birçok hareket olmuştur

بیز ده بحران زما نلاریندا هر هانسی بیر خلق کیمی، دیلیمیزی تمیزله مه گه بورجلیویق . بو تمیزله مه ایشینده هانسی کلمه لری سا خلامالی ونه ترتیب و متودلا تازه کلمه لر دوزه لتمه لی بیک ؟

بیر دیله مداخله ائتمه نین حدود و شرطلری نه دیر ؟ البته بو مسئله ده - مختلف مکتب و فکر طرز لری وار ، بیزه ان مناسب یول هانسی دیر ؟

بو سوواللارا بو قیسا یازی چرچیوه سینده جواب وئرمه گه چالیشا جا غیق تاریخ بویونجا مختلف تورک لهجه لری ده دور لو خارجی نفوذ و استیلا - لارا معروض قال میشلار . بئله بیر مناسبات (روابط) و قارشیلیقلی تاثیر و نفوذ لار حتی مختلف تورک لهجه لری نین انکشاف و بیر - بیریندن فرقلنمه سینده بؤیوک رول اوینا میشلار . تورک دیللی قوملار دا قیمتلی ادبی آبیده لر آزدگیل . بو قوملارین دنیا اولچوسونده سؤزا و ستالاری ، ادیب و شاعر لری واردیر . لکن معین تاریخی سببلره گؤره ، بعضی زما نلار بو دیل - باشقا دیل لرین ضررلی استیلا سینه معروض قال میس و یوخا رید ا اشارت ائتد - یگیمیز با خیمسیز با غچه مثالی هرزه و تلار هریشری بور و موشدور ، بو انحطاط و بحران دؤور لرینده ، منور لرین و اغوز هویت و وار لیکلارینا با غلی اولان - لارین وظیفه سی دیل لرینی بو هرزه و طفیلی یا عنصر لرین تاثیریندن قو - رتارما ق اولموشدور . اوسته لیک (بعلاوه) بیرده یوخا رید ا قید ائتد - یگیمیز وجهیله هر گول با غچا سی نین مداوم دقت و با خیمه احتیاج گؤسته ر - دیگی کیمی ، دلیلین ده دائمی بیر او یانیق مواظبه تابع تو تولماسی ضرورتینی دوشونرسک سو وئت آذر با یجانیندا " نظامی آدینا دیل - آکادمیاسی " و تورکیه ده " تورک دیل قورومی " کیمی مؤسه لرین ها - نسی احتیاج لارا جواب وئرمک ایچون ایجا دا ولد و قلا رینی آنلاما ق چتین اولما یا جا قدیدر . بورا دا بیر سوواله جواب وئرمک گره کدیدر :

دیله مداخله ائتمک دوغرو مودور ؟

اگر بئله بیر مداخله یه مجبور قالسا ق بونون حدود و شرطلری نه دیر ؟

پوخا رید ا بیر نئجه مثال دان آنلا شیلدیغی کیمی تاریخی شرط لر بعضی زما نلار بو مداخله نی ضروری حال اکتیریر . نئجه کی ، اشارت ائتدیگیمیز " مداخله لر " اولما سایدی ، ایندی نه فین جه نامینده بیر دیل واریدی ونه ده مجار جاینن بوگونکی مکملیت و گؤزه للیگی .

تورک دیللی قوملارین مدنیت تاریخینده ده بونا بنزه ر " مداخله لر " ن

Biz de buhran zamanlarında diğerk halklar gibi dilimizi arındırmak zorundayız. Bu arındırma işinde hangi kelimeleri saklamalı ve nasıl bir yöntemle yeni kelimeler düzenlemeliyiz?

Bir dile müdahale etmenin şartları nelerdir? Elbette bu meseleyle ilgili çeşitli ekol ve düşünce tarzı var. Bize en uygun yol hangisidir?

Tüm bu sorulara, bu kısa yazı çerçevesinde cevap vermeye çalışacağız. Tarih boyunca çeşitli Türk lehçeleri çeşitli yabancı unsurlara maruz kalmıştır. Böyle bir münasebet ve karşılıklı etkileşim, birçok Türk lehçesinin oluşumunda ve birbirinden farklılaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Türk dilli topluluklara ait önemli edebi yazıtlar az değildir. Bu toplulukların dünya üzerinde söz ustaları, edebiyatçı ve şairleri vardır. Ancak tarihi olaylar sonucu bazı dönemlerde bu dil farklı dillerin istilasına uğramış ve yukarıda değindiğimiz bakımsız bahçe örneğindeki gibi yabancı otlar her yerini sarmıştır. Bu düşünüş ve buhran dönemlerinde aydınlardan, kendi kimlik ve varlıklarına bağlı olanlarının görevi dillerini bu yabancı ve parazit unsurlardan kurtarmaktır. Üstelik her gül bahçesinin daima dikkat ve bakıma ihtiyaç duyması gibi, dilin de daima bir bakıma tabi tutulması gerektiğini düşünürsek, Sovyet Azerbaycan'ında "Nizami Adına Dil Akademisi" ve Türkiye'de "Türk Dil Kurumu" gibi kurumların hangi ihtiyaçları karşılamak için kurulduklarını anlamak zor olmayacaktır. Burada bir soruya cevap vermeliyiz:

Dile müdahale etmek doğru mudur?

Eğer böyle bir müdahaleye mecbur kalırsak bunun sınırları ve şartları nelerdir?

Yukarıda verilen örnekten anlaşıldığı gibi tarihi şartlar, bazı dönemlerde bu müdahaleyi gerekli kılar. Eğer bahsettiğimiz "müdahaleler" olmasaydı, şimdi ne Fince diye bir dil, ne de Macarcanın bugünkü mükemmelliği ve güzelliği olurdu.

Türk dilli toplulukların medeniyet tarihinde de buna benzer "müdahalelerden"

مثال گتیرمک اولار. تورکیه تورکجه سینه بیر زمان عارض اولموش حدودسوز،
یا دکلمه و ترکیب و تصریف شکیللری نین دالاشما سینی یا دالاسلاق، بوخلیطه -
دن یارانان " دیل " خلق ایله منورلرین آراسیندا هر هانسی بیر مناسبت
ورابطه نی غیر ممکن حالاسالمیشدی. " عثمانلی لسانی " آدلانان، بودار
منور محفل لری نین دیلی، خلق ایچون آنلاشیلما زمعما ایدی .

آنلاشیلما زدیله فضل گؤسته رمه گین واسطه سی اولموش دور. بئله جه
شاعر " نابی " ده زمانیندا (اؤلومی ۱۷۱۲) حس و خیال وافاده قدرتیندن
یوخسوللوقلاری اوزوندن موفقیته گؤسته ره ممه بین بعضی متشاعرلرین دا -
نیشما دیلینده ایشله نمه بین عربجه وفارسجا کلمه لرله عجایب شئیر یاز -
دیقلارینی گؤرووجه بئله لرینه :

ای شعر میانیندا ساتان لفظ غریبی

دیوان و غزل نسخه قاموس دگیل دیر

دئییه اعتراض ائتمیشدی .

عثمانلی امپراطور لوغونون صون چاغلاریندا بو " دیل بحرانینا "

چاره آختاریلدی .

" عثمانلی لسانی " قارشیسیندا " تورک دیلی " حرکتی وجوده گلدی
وعربجه - فارسجا کلمه، ترکیب و تصریف لری ایله وجوده گلیمیش بومعجون
آرتیق " مداخله " ضروری اولموش دور. بومداخله تورکیه تورکجه سینی
اؤلدوروجو آفتلردن نجات وئردی و عثمانلی دولتی نین صونلاریندا گینه
گؤزه ل تورکجه آهنگی، بؤیوک یازچی و شاعر لرین قلم و دیل لرین -
ائشیدیلدی. البته جمهوریت دؤورینده ده بو حرکت دوام ائتدی، ائله
کی، بوچالیشلارین سایه سینده، گونده، ایک غزته و ژورنال (روزنامه و
مجله) دیلینده یادکامه و ترکیب لرین صایسی یوزده ۸۰ - ۷۰ دن، بوگون
یوزده ۱۰ - ۱۵، دوشوب دور. بوموفقیته نئجه اله گئچمیش دیر؟

بو یولدا چالیشانلار تورک دیلی نین یاخاسینی " عثمانلی لسانی "

نین پنجه سیندن نئجه قورتا ردیلار؟ هانسی بوللاردا ن گئچدیرونه کیمی
مئتودلارا باش ووردولار؟

ضیاء گوک آلب، یین بویوللارانه جورا یشیق نوتدوغونی اجمالا " یا دا
سالما میزلایمدیر، گوک آلبین بوساره ده فکر لرینی تورک یا زیجیسی احمد
قاباقلی نین ترجمان غزتی بین ۱۹۶۶/۱۱/۷ صای سینده چیخمیش بیر

örnek verebiliriz. Türkiye Türkçesine bir dönem girmiş sayısız yabancı kelimenin tamlama ve çekimli şekillerinin çokluğunu hatırlayalım. Bu durumda meydana gelen “dil” halk ile aydın tabaka arasında herhangi bir ilişki ve bağın oluşmasını engellemiştir. “Osmanlı lisanı” olarak adlandırılan aydın tabakanın dili halk için anlaşılabilir bir bilmeceydi.

Anlaşılabilir dil, üstünlük göstermenin vasıtası olmuştur. Böylece şair “Nâbî” de zamanında (Ö. 1712) duygu, hayal ve ifade gücünden yoksunlukları, kendinden bir şey katmamayı, bazı şairlerin konuşma dilini kullanmamalarını, Arapça ve Farsça kelimelerle ilginç şiirler yazıldığını görünce bunlara:

Ey şiir miyanında satan lafz-ı garibi

Divan u gazel nüsha-i kamus değildir

Diyerek karşı çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde bu “dil buhranına” çare arandı.

“Osmanlı lisanı” karşısında “Türk dili” hareketi başladı ve Arapça-Farsça tamlama ve çekimleri ile oluşan bu macuna “müdahale” etmek artık gerektiği. Bu müdahale Türkiye Türkçesini öldürücü darbelerden kurtardı ve Osmanlı Devleti’nin sonlarında güzel Türkçenin ahengi, yeniden büyük yazar ve şairlerin kalem ve dillerinde görüldü. Elbette Cumhuriyet döneminde de bu hareket devam etti. Bu çalışmalar sayesinde günlük gazete ve dergilerde kullanılan yabancı kelime ve tamlamaların sayısı %70-80 oranından %10-15’lere düşmüştür. Bu başarı nasıl sağlanmıştır?

Bu yolda çalışanlar Türk dilinin yakasını “Osmanlı lisanı”nın pençesinden nasıl kurtardılar? Hangi yollardan geçtiler ve ne gibi yöntemlere başvurdular?

Ziya Gökalp’in bu yollara nasıl ışık tuttuğunu kısaca hatırlamalıyız. Gökalp’in bu düşüncelerini, Türk yazar Ahmet Kabaklı’nın Tercüman gazetesinin 7. 11. 1966 sayısında çıkmış bir

- یا زبیسندان قیسا لتاراق آلیریق :
- ضیاء گۆک آلپ صریحا " عثمانلی لسانی " نی بیرکنارا آتماغسی
تکلیف ائتدی واونون یئرینه :
- ۱ - " خلق ادبیاتینا بونغوره وظیفه سی گۆره ن تورک دیلینی عینا " قبول ائدیب ... " ضمنا " آهنگلی و گۆزه ل بیر لهجه نی (استانبول لهجه - سینی) سنجیب واونو اویاراق یازیب - اوخوماغی دوغرو گۆردو .
 - ۲ - تورکجه ده مترادفی اولان فارسجا و عربجه کلمه لرین یئرینه آنا دیلینده کی کلمه لری ایشله تمه گی توصیه ائتدی . لکن حتی کیچیک معنا فرقی اولدوغوندا فارسجا و عربجه سۆزلرینی ابقا ائله دی .
 - ۳ - خلق دیلینه گنجیب ده شکیل ویا معنا جا دگیشمیش اولان عربجه ، فارسجا کلمه لرین دگیشمیش شکیل لرینی ایشله تمه گی (املا دا - مثال : شکل - شکیل) توصیه ائتدی .
 - ۴ - یئرلرینه یئنی کلمه لر گنجدیگی ایچون فوسیل حالینا گلیمیش اسکی تورکجه کلمه لری دیریلتمه ک لازم دگیل دئدی .
 - ۵ - یئنی اصطلاحلار آختاریلدیغی زمان انجه (قبلدا) خلق دیلینده کی کلمه لرایچینه آختارماق اورادا تاپیلما سا ، تورکجه نین انوز تصریف و قاعده لر یله یئنی کلمه لر دوزه لتمه گی توصیه ائتدی .
 - ۶ - تورکجه ده ، عرب و فارس دیل لرینین کاپیتولاسیونلاری لغوا ائدیله رک هنج بیر دیلین صیغه ، ادا ت و ترکیب لرینی بودیلده سوخولما سینی ایسته دی .
 - ۷ - خلقین بیلدیگی و ایشله تدیگی هر کلمه تورکجه دیر . خلقین عادت ائتدیگی و مصنوعی اولمایان هر کلمه ، خلقین ایشله تمه سیندن وجوده گلن جانلی بیر وارلیقدی دئدی .
 - ۸ - قبول ائدیلمن رسمی لهجه نین باشقا لهجه لرین صیغه ، ادا ت و تر - کیب قایدالار یله قاریش دیر یلما سینی توصیه ائتدی .
 - ۹ - کلمه لر گۆسته ردیک لری معنا لارین تعریف لری دگیل ، اشارت لری دیر . کلمه لرین معنا لاری ، هارادان گلدیک لری بیلینمه ک له آنا شیلما ر دئدی .
- بوفکر لر بیر چوخ ادیب ویا زبچیلار جا منیمسه ندی ، " غریب " کلمه لر مودادان یا واش - یا واش دوشدی . لکن بیر چوخلاری دا هنج کسین دیلمه ،

yazısını özetleyerek alıyoruz:

Ziya Gökalp açıkça “Osmanlı lisanı”nı bir kenara atmayı teklif etti ve onun yerine:

1- “Halk edebiyatına temel görevi gören Türk dilini aynen kabul edip...” dolayısıyla ahenkli ve güzel bir lehçeyi (İstanbul ağzını) seçip, ona uygun olarak yazıp okumayı doğru bulur.

2- Türkçede karşılığı olan Farsça ve Arapça kelimelerin yerine ana dildeki kelimeleri kullanmayı önerdi. Sadece küçük anlam farklılıkları olduğunda Farsça ve Arapça kelimeler kullanıldı.

3- Halk diline geçerek şekil ya da anlam olarak değişmiş Arapça, Farsça kelimeleri kullanmayı (imlada: *شركيل شريكيل*) önerdi.

4- Yerine yeni kelimeler geldiği için fosilleşmiş eski Türkçe kelimeleri yeniden canlandırmayı gerekli görmedi.

5- Yeni terimler aranacağı zaman, önce halk diline bakmayı, orada bulunamazsa Türkçenin kendi gramer kanunlarıyla yeni kelimeler düzenlemeyi önerdi.

6- Türkçeden Arapça ve Farsçanın kapitülasyonlarını kaldırıp, hiçbir dilin formül, edat ve tamlamalarının Türkçeye sokulmamasını istedi.

7- Halkın bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir. Halkın adet edindiği ve yapay olmayan her kelime, halkın meydana getirdiği canlı bir varlıktır, dedi.

8- Kabul edilen resmi lehçenin, diğer lehçelerin formül, edat ve tamlama kurallarıyla harmanlanmasını önerdi.

9- Kelimeler gösterdikleri anlamların tarifi değil, işaretleridir. Kelimelerin anlamları, nereden geldikleri bilinmekle anlaşılmaz, dedi.

Bu düşünceler birçok yazar tarafından benimsendi. “Garip” kelimeler modası yavaş yavaş geçti. Ancak birçok kişi, hiç kimsenin dile

مداخله‌ی حقی یو خودور دئدیلو " دیل کوتله نین دیر، فردلرین دگیل " کیمی اصلینده دوغروا ولان حکم لردن غلط نتیجه لر چبختدیلار . بومسئله نی علمی زاویه دن اجمالا " مطالعه ائتمک ایچون تورک عالمی " دیل آچارین " ۸- نجی تورک دیل قورولتا ییندا وئردیگی بیاناتدان بیرنئجه سطری برابر اوخویا

"... فدؤسوسور *Silme* ۲۰۱۶ دادیل

وسؤز (*Özellik*) فرقین اورتایا آتماقلا دیله دایما " مداخله ائد - یلدیگینی گؤسته رمیش اولدو . دیل، بیرانتزاعی مفهوم (آبستراکسیون) دور او، ببردانیشما عادت، تاریخه قاریشمیش مابی سیزدانیشا نلاردان قالما دانیشما قایدالاری نین و سلسله آنلا تیلان واسطه لری نین بوتونودور . سؤز ، ایسه فرده باغلی بیر فعالیت ، گؤرسه نن وائشیدیلن بیر واقعیت دیر سؤز ، دیلین فرده کی تظا هرودور . مثلا " تورکی دیلی قوه ده موجودا ولان سیر وارلیق ، بیرایده آل دیر . تورکی دانیشان هر فرد ، سونو اوزونه گؤره مادی لشدیرمه یولی ایله تحقق ائتدیریر ، قوه دن فعله گتیریر . بونا گؤره هر فردین سؤزو باشقا - باشقا دیر .

استروقتورال (*Yapısal*) دیلچیلیگه گؤره هر دیلین مرکز - یینده بیر سیستم ، واردورکی ، دیلین بناسی ، مودلی و بومودله گؤره دیل عنصر لاری نین دوزولوشو دئمک دیر . بودیلین دگیشمه یین اساسی دیر . بوسور خارجینده ، نورم ، دئیلین بیر قسم واردیرکی ، هر دیل عنصر ونون دگیشمه حدودلارینی تثبیت ائدن قایدالارین بوتونودور ... بوظبقه نین خارجینده ده نورما دایانان و بللی بیردؤوره ده بللی بیرحامه طرفیندن خوش گؤ- رولن دگیشیک لیگین درجه سینی تثبیت ائدن قایدالار واردورکی ، سولارا دا عادت و ایشله تمک (*Alışkanlık*) دئیلیمیشدیر . صون اولاراق دافردیس دانیشما شکلی اولان پراتیک گله ر . "

ایسته ر سوسوره ، ایسته ر استروقتورال دیلچیلیگه گؤره ، فرداؤز سؤرو یعنی دانیشیغی بله دیله متمادیا " مداخله ائدیباونی دگیشمه یه سوق ائدر . بو ، ییلمه دن اولدو غوکیمی ، بیله - بیله ده اولابیلیر .
جامعه آراسیندا تکرارلان دیقجا یئرله شن بودگیشیک لیک لر ، زمانندا دیلین نورمونودا دگیشدیرر . بونا گؤره گرامرلرده ولعت لرده ده دگیشیک لیک لرا ولور . استروقتورال دیلچیلیک ، دیلین دگیشن قسمینی پراتیک عادت ونورم اولماق اوزره اوچ مرحله یه آیریب دیر : فرداؤز پراتیکی ایله

müdahale etmeye hakkı yoktur diyerek “dil toplumundur, fertlerin değil” gibi aslında doğru olan hükümlerden yanlış sonuçlar çıkardılar. Bilimsel köşelerde bu mesele hakkında kısaca bahsetmek için dil profesörü “Dilaçar”ın 8. Türk Dil Kurultay’ında verdiği beyanattan birinci satırı birlikte okuyalım:

... F. De Saussure, 1916 yılında dil ve söz farkını ortaya atarak dile daima müdahale edildiğini göstermiş oldu. Dil soyut (abstraksiyon) bir kavramdır, o bir konuşma alışkanlığı, tarihe karışmış sayısız konuşurdan kalma kurallar ve anlaşma vasıtalarının bütünüdür. Söz ise ferde bağlı bir eylem, görünen ve duyulan bir olaydır. Söz, dilin kişideki tezahürüdür. Türk dili düşüncesinde mevcut olan, bir varlık, bir idealdir. Türkçe konuşan herkes, bunu kendine göre maddileştirme yolu ile güçlendirir ve gerçekleştirir. Buna göre her şahsın sözü birbirinden farklıdır.

Yapısal dilciliğe göre her dilin merkezinde bir sistem vardır ve dil yapısı, bir modele ve bu modele göre dil unsurlarının dizilişi demektir. Bu dilin değişmez esasıdır. Bunun dışında norm denilen bir bölüm vardır ki, her dilin değişim sınırını tespit eden kuralların bütünüdür... Bu tabakanın dışında da normlara dayanan, belli bir devrede belli bir camia tarafından hoş görülen değişikliğin derecesini tespit eden kurallar vardır ki, bunlara da alışkanlık ve kullanım denmiştir. Son olarak ise kişinin konuşma şekli olan pratik gelir.

İster Saussure’ye, isterse de yapısal dilciliğe göre kişinin sözü, yani konuşması, dile mütemadiyen müdahale edip onu değişime sevk eder. Bu, farkında olmadan yapıldığı gibi bilerek de olabilir.

Toplum arasında tekrarlandıkça birleşen bu değişiklikler, zamanla dilin yapısını da değiştirir. Buna göre gramer ve sözlüklerde de değişiklikler yaşanır. Yapısal dilcilik, dilin değişen bölümünü, pratik, alışkanlık ve norm olmak üzere üçe ayırmıştır: Kişinin kendi pratiği ile

جامعه نین عادتیی اوزه ریبنده مؤثر اولار عادت ده نورمون اوزه ریبنده حنی دگیشمه یین قسم دیل سیستمی ایسه ده، آز- چوخ متاثر اولار. مثلا" تورکی ده که کلمه سی، تورکی نین بنیه و سیستمینه اویمایان هند- اورویایی بیلر عنصر دور، گرچه بو کلمه هئج بیر قرا رلا دیلیمیزه آلینما میشدیر، لکن اینسا دا فردین مداخله سیله پراتیکه سوخولموش، صوراعادت اولموش داهسا صورنا نورم حالینه گلمیش، لکن عینی حالدا سیستمی ده زده له میشدیر. بوساحه ده تورک لریا لنیز دگیل، مثلا" ایسوه ج جه نین (سوئدی جه نین) تاثیر آلیندا قالان فین جه (فینلاندا لیلارین دیلی) ده بونا بنسزه سیستم صا رصینتی سی (تیتره مه سی) گنجیر میشلر- مثال، بیزده :

عسکرلین (سربا زلارین) قلعه ده قالدیغینی بیلیردی جمله سی، او بیلیر که عسکرلر قلعه ده قالیردی شکلینده ده سؤیلندیکی کیمی، فین جه ده عینی قالبلارا گؤره، عینی شکلده بوجمله اودیلده اصلده اولمایسا " *ettü* (که) ایله ده سؤیله نر ..."

تورک دیلچیسی " دیل آچار" یین فکرینه گؤره ۵۰ ایله یاخین تورکجه تورکجه سینه ائدیلمن مداخله " دیلمن آنا سیستمی نین گؤسته ردیگی یولدا اولدوغوندا ن و دیلچیلیگین مئتود و اصولونا گؤره عمل ائدیلمدیگی ایچون، دیل بناسی نین آنا دیره ک لرینه دگیل، ساده جه دیواری هؤرمکده ایشله - دیلن بعضی کرییچلری دگیشدیرمیش و بنانین عمومی اسلوبوندا ها گؤزه ل یاراشدیریلیمیشدیر "

سؤزون قیاسی دیل قاعده لرینه و یاراق، و اونون سیستمینه توخو - نمادان دقت له و مهارت له و ذوق لامداخله نین لازم اولدوغو سؤزلردن چیخیر. مجار، آلمان، فرانسه و سایر ملت لرین قبا قدا دا ا اشاره ائتدیگیمز تجربه لری بونو گؤسته ریر .

والانورالدین (وا - نو) ۱۹۶۲/۱/۲۸ ده "ظفر" غزئتینده یارد - یغی بیر مقاله ده چوخ ساده بیلر دیل ایله بومداخله نین بیر مثالینی و شر- یر، او خلقین آغزیندا محتاج اولدوغو موز سؤزو تا پما ز ساق و یا خود یئنی بیر مفهوم ایچون کلمه یار ا تماق مجبوریتینده قالار ساق قاعده لردن نئجه فایدا لانا ینین یولونو بئله گؤسته ریر: "تورکجه ده (لی) و (سیز) کیمی قیاسی پسوندلر وار دور. (غین) و (ایم) کیمی ده (وورغون و بییر ایچیم سو مثال لرینده) غیر قیاسی پسوندلر وار دور. سوا یکینجی تیپ

toplumun alışkanlıkları etkili olur. Alışkanlıklar da normun üzerinde hiç değişmeyen dil sistemi olsa da az çok etkili olur. Örneğin Türkî’de ki [+kî], Türkçenin yapısına ve sistemine uymayan Hint-Avrupa kökenli bir unsurdur. Gerçekte bu kelime hiçbir kararla dilimize alınmamıştır. Ancak şahsın müdahalesiyle pratiğe sokulmuş, sonra alışkanlık olmuş, daha sonra kurallaşmış, ancak aynı zamanda sistemi de zedelemiştir. Bu sahada Türkler yalnız değil, örneğin İsveç dilinin etkisi altında kalan Fince (Finlandiyalıların dili) de buna benzer bir sistem sarsıntısı geçirmiş. Bizde ise: “Askerlerin kalede kaldığını bilirdi”, cümlesi, “o bilir ki, askerler kalede kalırdı” şeklinde söylendiği gibi, Fincede de bu cümle aynı şekilde ve aynı kalıplara göre (bu dilin aslında olmayan) “etta (kî) ile de söylenir”.

Türk araştırmacı “Dilaçar”a göre 50 yıla yakın bir zamandır Türkiye Türkçesine yapılan müdahale “dil ana sisteminin gösterdiği yolda olduğundan ve dilciliğin yöntem ve usulüne göre yapıldığından dil binasının ana direklerini değil, sadece duvarının örmek için kullanılan bazı kerpiçlerini değiştirmiş ve binanın genel görüntüsüne daha çok yakıştırılmıştır.”

Sözün özü dil kurallarına uyararak ve onun sistemine dokunmadan dikkat, beceri ve zevkle müdahale etmek gerektiği anlaşılır. Macar, Alman, Fransız vs. gibi milletlerden önce değindiğimiz tecrübeler bunu gösterir.

Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû) 28.01.1963 yılında “Zafer” gazetesinde eleştirdiği bir makalede çok sade bir dil ile bu müdahalenin bir örneğini verir. O, halk dilinde muhtaç olduğumuz sözü bulamazsak ya da yeni bir kavram için kelime yaratmak zorunda kalırsak, garmer kurallarından nasıl yararlanmamız gerektiğini şöyle açıklar:

Türkçede [-li] ve [-siz] gibi kurallı sonekler vardır. {-GXn} ve {-Xm} (vurgun ve bir içim su örneklerinde) gibi kuralsız sonekler de vardır. Bu ikinci kısımda

پسوندری ده زمانا قیاس له شدرمک یولونا گئدیلسه، تورکجه چوخ - چوخ
زنگین اولار... " *

خلاصه دیلیمیزی تمبزه مک بویوللاردان گئچهر :

* دیلیمیزین سیستمینه ضدگلن ترکیبه، تصریف و جمله ترتیب لرینی ترک
اٹمه لی بیک .

* مترادف لردن تورکی سؤزلرینی ترجیح اٹله مه لی بیک .

* فارسجا و عربجه کلمه لردن کا ملا" دیلیمزده حل و قبول اولانلاری دیلیمز-
ین صرف ونحوینه تابع اولراق ایشله تمه لی و یازی دا دا تورکی له شمش
کلمه لر تورکی قایدالارینا گؤره یازیلما لیدیر .

* یعنی تکنیک و علمی مفهولار ایچون دیلیمیزین شکیلچیلریندن (پسوند-
لریندن) استفاده اٹمه لی بیک بوشکیلچیلرین غیر قیاسی اولانلارینی دا
والا نورالدینین دئدیگی کیمی قیاس له شدرمه لی بیک .

* شمالی آذرباجاندا گئنیش مقیاس دا آپا ریلیمیش دیلچیلیک آختار-
یشلاریندان کا ملا" استفاده اٹمه لی بیک و بو آختاریشلار لایا حیندان تانیش
اولمالی بیق .

* یعنی کلمه لریا راتماق ایچون، بیرباشقا مقاله میزده (وارلیق صایی ۲
اردیبهشت ۱۳۵۹) یازدیغیمیز ۵ مئتوددان ذوق و دقت و آنلاییشلایا یدا-
لانمالی بیق : چئویرمک (مفهومی اؤزدیلیمیزه ترجمه اٹتمک)، یعنی له مک
(اسکی یازیلاردان و کتابلاردان)، سنزه تمک (ترجمه ائده رکن اصل کلمه-
یه یاخین بیرسؤز سئچمک)، یعنی سؤز یاراتماق و چوخ یا ییلیمیش کلمه-
لری منیمسه مک (رادیو کلمه سی کیمی) بئله جه دوشونه رک و چالیشاراق
باخمیسیز دیل باعجا مزدان قاراقیشلارین چرکین اثرلرینی سلییب ،
تمیزله مه لی بیک .

صون

* - بیلدبگیمیز کیمی پسوندلرایکی جور دور :

۱- الف - قیاسی، بونا: ره ریئرده ایشله نیروهر کلمه نین صونوا گلر مثلا"
(لی) او (سز) کیمی .

۲- ب - غیر قیاسی و با سماعی، بونلار معین بئرلرده ایشله نبر مثلا" (غبین، غون)
و (ایم) کیمی. مثلا" (غبین و غون) دا بیز وورغون و تشغین دئبیریک لکرا و تور-
ماق و گتیر، کیمی فعللرین کؤکونه اضا فاه اولمور یعنی اوتورغان و گتیر-
گن دئیلمه مکده دیر. و الانورالدینین تکلیفینه گؤره بونون پسوندلری
کلینجه بونون مناسب کؤک لره علاوه ائدیلمه لیدیر .

yeralan sonekler de zamanla kurallaştırılarak kullanılırsa Türkçe fazlasıyla zengin bir dil olur...”⁵

Kısaca dilimizi temizlemek şu yollardan geçer:

- Dilimizin sistemine ters düşen tamlama, çekim ekleri ve cümle dizilimini terk etmeliyiz.
- Yabancı kelimelerin varsa Türkçe karşılıklarını kullanmalıyız.
- Farsça ve Arapça kelimelerden bütünüyle dilimizde olanları, dilimizin gramerine uygun olarak kullanılmalı ve yazıda da Türkçeleşmiş bu kelimeleri Türkçenin kurallarına göre yazmalıyız.
- Yeni teknik ve bilimsel kavramlar için dilimizin soneklerinden yararlanmalıyız, bunların kuralsız olanlarını da Vâlâ Nureddin’in dediği gibi kurallı hale getirmeliyiz.
- Kuzey Azerbaycan’da geniş ölçüde yapılmış dilcilik çalışmalarından tamamen yararlanmalı ve bu çalışmaları yakından takip etmeliyiz.
- Yeni kelimeler oluşturmak için başka bir makalemizde (Varlık sayfa 2 Erdibeğişt 1359) yazdığımız 5 yöntemden doğru, dikkatli ve anlayışlı bir şekilde faydalanmalıyız: Çevirmek (kelimeyi kendi dilimize çevirmek), yenilemek (eski yazı ve kitaplardan), benzetmek (çeviri yaparken kelimenin aslına benzer bir kelime seçmek), yeni bir kelime türetmek ve yaygın kelimeleri benimsemek (radyo gibi) böyle düşünerek ve çalışarak bakımsız dil bahçemizden karakışların çirkin eserlerini silip, temizlemeliyiz.

Son.

⁵ Bildiğimiz gibi sonekler iki türdür:

- a. Kurallı: Bunlar her yerde kullanılır ve her kelimenin sonuna gelir. {-IX}, {-sXz} gibi.
- b. Kuralsız veya Semai: Bunlar belli yerlerde kullanılır. {-GXn} ve {-Xm} gibi. Örneğin {-GXn} da biz “vurgun” ve “dalgın” deriz, ancak oturmak ve getirmek gibi fiillerin köküne bağlanmaz. Yani oturgan ve getirgen denilmez. Vâlâ Nureddin’e göre tüm sonekler yeri geldiğinde uygun köklere eklenmelidir.

وارلیق

آیلوق فرهنگى تورکجه و فارسجا نشریه
مجله ماهانه فرهنگى فارسى و تورکى آذربای

ایکینجی ایل مایى ۸ - آبان ۱۳۵۹

دوکتور حمید نطقى

بیر نئچه یازی قایداسی

(۱) ۳۳ یا ۳۴ سس

آذربایجان تورکى سنین (۱) اساس اولاراق ۳۴ "فونهمی" واردور. یعنی بودیلده دانیشانلار ۳۴ نوع سسین کومک لیکی ایله سؤزلرینی سؤیلرلر. بوسلری بورادا، برابرجه گوزدن کئچیرهک :

- ۱- A سسی : آتا، آت، بالتا دا اولدوغو کیمی.
- ۲- B " : بورون، باش، قاب، دابان.
- ۳- C " : جالاماق، بوجاق، آجی، اوجا.
- ۴- Ç " : چورهک، چوروک، شرجه، کئچی، قاجاق.
- ۵- D " : دیل، دوداق، دووار، آد.
- ۶- E " : امل، امک، گل (بیا)، دلمک.
- ۷- E' " : اشمک، اشو (خانه)، پشمک، سئومک، دئ (بگو) یاخود : یئمک، سئومک، ده.
- ۸- F " : فایدا، قافا، نفت، صاف.
- ۹- G (یوموشاق) سسی : گلین، گون (چرم)، بیلگی، گوزهل.
- ۱۰- G' سسی : آغ، چاغلار، آغیر، اوغلان.
- ۱۱- H " : هارا، حاکم، باهار، هورومجک.

۱- آهنگ قانونونا گوره "تورکو" یازیلماسی لازمدیر، لکن قدیم وچوخ رایج شکلده تابع اولاراق بو یازی صورتینی ترجیح ائتمدیک.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FASÇA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 8, KASIM, 1359

BİRKAÇ YAZIM KURALI

1- 33 ya da 34 ses

Azerbaycan Türkçesinin⁶ aslen 34 “sesi” vardır. Yani bu dili konuşanlar 34 farklı sesin yardımıyla sözlerini söylerler. Bu sesleri birlikte inceleyelim:

1- /a/ sesi: Ata, at, baltada olduğu gibi.

2- /b/ sesi: Burun, baş, kap, taban.

3- /c/ sesi: *Calamak*, bucak, acı, yüce.

4- /ç/ sesi: Çörek, çürük, serçe, keçi, kaçak.

5- /d/ sesi: Dil, dudak, duvar, ad.

6- /e/ sesi: Emel, emek, gel, del-.

7- /é/ sesi: *Étmek*, év, yémek, sévmek, dé-

8- /f/ sesi: Fayda, kafa, *neft*, saf.

9- /g/ (Yumuşak) sesi: Gelin, gün, bilgi, güzel.

10- /ğ/ sesi: Ağ, çağlar, ağır, oğlan.

11- /h/ sesi: *Hara*, hâkim, bahar, *hörümcek*.

⁶ Ahenk kuralına göre “Türkü” yazılmalıdır, ancak eski ve ortak şekle uyarak bu yazı şeklini tercih ettik.

- ۱۲ - I سسی : قیز، آلقیش، قیومیزی، باخین .
- ۱۳ - i " : ایکی، بیر، ایپ، ایری .
- ۱۴ - J " : ژورنال، ژولیک، اژدر، ژاندارم .
- ۱۵ - K " (اینجه هجالاردا) : کومور، کال، اکین، یئکه (یئکه) .
- ۱۶ - L " : لاله، آلما، چالقی، چیلپاق .
- ۱۷ - M " : مارال، یومورتا، ماشا، منقل .
- ۱۸ - N " : نیسگیل، آنا، قانماق، تانیس .
- ۱۹ - O " : اود (آتش)، دولما، اوتوز (۳۰)، اولماز .
- ۲۰ - Ö " : اؤلکم، اؤپمک، گؤن (چرم)، سؤنمک .
- ۲۱ - P " : پالتار، پولاد، تاپماجا، پاپاق .
- ۲۲ - Q " : قوم (ماسه)، قورد، قشنگ، قار .
- ۲۳ - R " : راحت، داراق، آرپا، دورو (زلال) .
- ۲۴ - S " : سس، طاس، اوست، یاس .
- ۲۵ - Ş " : شرق، یاش، کیشی، یاواش .
- ۲۶ - T " : تار، طوفان، گتیر، آتا .
- ۲۷ - U " : اوستا، دوستاق، موم، اون (آرد) .
- ۲۸ - Ü " : اوزوم (انگور)، گولمک، توتون، اوز (صورت) .
- ۲۹ - V " : وارلیق، تاوا، حلوا، ده وه .
- ۳۰ - X " : خیال، یوخلماق، تاخیل، یوخ .
- ۳۱ - Y " : یاغ، یومورتا، قایا، آی .
- ۳۲ - Z " : زور، یاز، کاغیز، ضربت .
- ۳۳ - ع و همزه سسی : تعلیم، تئ، تیر، رئیس، معروف .

بو ۳۳ سس آذربایجان تورکی سینده دانیشماق ایچون کافیدیر. لکن اوروپا مدنیت، صنایعی ایله یاخیندان تانیس اولدوقدان صونرا بو ۳۳ سسه بیر سس داها آرتدی، قالین کاف دقیلن و فارسجا دا (کوش) کلمه سینین باشیندا گلن سس. بو سس فارسجا دا موجود دور، اما بو قالین کاف لی فارسجا کلمه لر تورکی دیلینه گیردیگی زمان تورکی لهجه سیله عینا " فارسجا دا اولدوغو کیمی اوخونمور، اونلاردا کی بو (کاف) لار، سس دگیشدیریرو " اینجه هجالاردا کی کاف " کیمی تلفظ اولونور، نهجه کی فارسجا (کور) بیزیم تورکی ده (کور) KÖR (یا خود، بعضی فرانسیز- تورکی

- 12- /ı/ sesi: Kız, alkış, kırmızı, yakın.
- 13- /i/ sesi: İki, bir, ip, iri.
- 14- /j/ sesi: *Jurnal, julik*, ejder, jandarma.
- 15- /k/ sesi (ince vokallerle): Kömür, kel, ekin, yeke.
- 16- /l/ sesi: Lale, elma, çalgı, çıplak.
- 17- /m/ sesi: Maral, yumurta, maşa, mangal.
- 18- /n/ sesi: *Nisgil*, ana, kanmak, tanış-.
- 19- /o/ sesi: Od, dolma, otuz, olmaz.
- 20- /ö/ sesi: Ölmek, öpmek, *gön*, sönmek.
- 21- /p/ sesi: *paltar, polat, tapmaca, papak*.
- 22- /q/ sesi: *Qum, qurt, qeşeng, qar*.
- 23- /r/ sesi: Rahat, tarak, arpa, duru (hafif, açık).
- 24- /s/ sesi: Ses, tas, üst, yas.
- 25- /ş/ sesi: Şark, yaş, kişi, yavaş.
- 26- /t/ sesi: Ter, tufan, getir-, ata.
- 27- /u/ sesi: Usta, tutsak, mum, un.
- 28- /ü/ sesi: üzüm, gülmek, tütün, yüz (suret).
- 29- /v/ sesi: Varlık, tava, helva, deve.
- 30- /x/ sesi: *xayal, yoxlamak, taxıl, yox*.
- 31- /y/ sesi: Yağ, yumurta, kaya, ay.
- 32- /z/ sesi: Zor, yaz, *kağız* (kâğıt), ضربت “darbe”.
- 33- /ع/ ve hemze sesi: Ta’lim, tiyatro, reis, maarif.

Bu 33 ses Azerbaycan Türkçesinde konuşmak için yeterlidir. Ancak Avrupa medeniyeti ve sanayisiyle yakından tanıştıktan sonra bu 33 sese bir ses daha eklendi: Kalın “kef” denilen ve Farsçada *کوشش* kelimesinin başında bulunan ses. Bu ses Farsçada vardır. Ama bu kalın kef sesini barındıran kelimeler Türk diline girdiğinde Farsçada okunduğu gibi okunmuyor. Bu kef sesi değişerek ince kef olarak söylenir. Farsçadaki *کور* kelimesi Türkçede “kör” veya bazı Fransızca-Türkçe

لغتربینجه Kior کیمی اوخونور، KOUR کیمی دگیل .لکن فرنگی لغتlerde کی " قالین کاف " لار، اوز اصل لرینده کی کیمی تلفظ ائدیلیلر، بون گوره چاره سیز، تورکیمزه ده ۳۴ - نجی بیرس آرتریلدی :

۳۴ - K (قالین هجالاردا) سسی : کآرپات داغلاری ، ماگآرونی دئموگراسی ، آگآدمی .

گوردوگونوز کیمی بیز (ک)نین اوستونه بیر (همزه علامتی) آرتیرا - راق بوسی الفبا میزدا گؤستمک ایسته ییریک . اسکی دن بو سس (ق) ایله گؤستریلیدی و (قارپات) یازیلیدی . بیز خصوصی علامتلی (ک)نی ترجیح ائتمکده بیک .

البته ، اینجه دن اینجه یه آراشدیریلیرسا تورکیمیزده بو ۱۳۴ اساسلی سس دن سوی ، "کاف غنه " و بعضی لهجه لرده (ک) و (گ) نین اینجه سسله بیتن کلمه لرین صونوندا ، آلمانچادا " ich " ه بنزه یین سسلر کیمی باشقا فونم لرین ده اولدوغونو گؤرمک اولار .

۲ - دیلر و الفبالار

تاریخ بویونجا ، یازیدا ، ایکی آیری یول توتولموشدور :

۱ - فکرلری گؤسترن علامت لردن فایدا لانما . ۴۰ - سسلری تک تک و یا خود بیرنجه سینی بیرلیکده اولاراق گؤسترن علامت لردن فایدا لانما .

بیزیم بورادا بحثیمیز ایکینجی یول (یعنی سسلری تک تک و یا خود بیرنجه سینی بیرآرادا گؤسترن مه تود) دور . دیلین متعدد فونم لرینی گؤستمک ایچون استفاده ائدیلمک علامت لری سیسته مینه " الفبا " دئییلر . یا باشقا بیر عبارتله : الفبا هدف دگیل ، دیل لرین سسلرینی تمثیل ائدن وسیله دیر . تورکی دیلی ایندی یه قدر بیروخ الفبالاری تجربه افله ییب دیر ، بو تجربه لرین صون صفحه لرینده ، مین ایلیک عرب الفباسی تجربه سی یئرآلیر . زمانیمیزدا اکثریت له بودیلین مختلف لهجه لری ، نشریات و علمی تدقیقات دا دؤرد سیسته م یا الفبا ایله گؤستریلمکده - دیر : ۱ - لاتین الفبا سیندان آلینمیش سیسته م ۲۰ - سیریلیک - اسلاو الفبا سیندان آلینمیش سیسته م لر ۳۰ - بین الملل فونم تیک الفبا ، یعنی اکثر دیلچیلیک و قاموس یازماق ایشینده ایشله دیلن سیسته م . بوسیسته م عمومیتله لاتین الفباسی نا باغلی دیر ، ۴۰ - بیزیم بورادا بحث موضوعو - موز اولان عرب الفباسی سیسته می . .

sözlüklerde “kour” gibi değil, “kior” gibi okunur. Ancak yabancı sözlüklerde ki “kalın kef”ler kendi ses özelliklerine göre söylenir. Bu yüzden Türkçemize otuz dördüncü bir ses daha eklendi:

34- Kalın /k/ sesi (kalın vokallerle): Karpat dağları, makaroni, demokrasi, akademi.

Görüldüğü gibi biz ک sesinin üzerine bir hemze işareti getirerek bu sesi alfabemizde göstermek istiyoruz. Eskiden bu ses ق ile gösterilirdi ve قابات şeklinde yazılırdı. Biz özel işaretli ک sesini kullanmayı tercih etmekteyiz.

Elbette dikkatlice araştırılırsa Türkçemizde buluna 34 sestem başka kef- i gunne ve bazı lehçelerde ک ve گ harflerinin ince sesle biten kelimelerin sonunda, Almandada [ich] ifadesine benzer vokallerin de olduğunu görmekteyiz.

2- Diller ve Alfabeler

Tarih boyunca yazı da iki farklı yol izlenmiştir:

1- Düşünceleri gösteren işaretlerden yararlanmak. 2- Sesleri tek tek ya da birkaç tanesini birlikte gösteren işaretlerden yararlanmak.

Bizim burada tercihimiz ikinci (yani sesleri tek tek ya da birkaçını bir arada gösteren yöntem) yoldur. Dilin birçok fonemini göstermek için kullanılan işaret sistemine “alfabe” denir. Ya da başka bir ifadeyle: Alfabe hedef değil, dillerin seslerini gösteren bir araçtır. Türk dili şimdiye kadar birçok alfabe tecrübe etmiştir. Bunların sonunda bin yıllık bir Arap alfabesi tecrübesi yer alır. Bugün genellikle bu dilin çeşitli lehçeleri, basım-yayım ve bilimsel araştırmalarda dört sistem ya da alfabe ile gösterilmektedir: 1. Latin Alfabesinden alınmış sistem. 2. Kiril ve Slav alfabelerinden alınmış sistem. 3. Uluslararası fonetik alfabe, yani genelde dilcilik ve sözlük yazma işinde kullanılan sistem. Bu sistem genellikle Latin Alfabesine bağlıdır. 4. Bizim burada asıl konumuz olan Arap Alfabeti sistemi.

بهرنچه دیل، بیرواحد سیستم دن فایدالانماق ایسته دیک لرینده، او الفبادا اؤز خصوصیت لرینه گؤره، بیر پارا دکیشیک لیک لرووجوده، گتیریلر. مثلاً آلمانجا، انگلیزجه، فرانسوزجا وایتالیانجا وسایردیل لر، گرچه اساس اولراق لاتین الفباسینی قبول اتمیش لرسده، اوندان لزوملو تفسیراتی و فرمیشلر و سیستمی اؤز دیل احتیاجلارینا گؤره تعدیل اتمیشلر. نجه کی، مایدیغیمیز دیلرده، صیرا ایله، (ش) سسینی گؤسترمک ایچون، الفبادا بو سه مقابیل بیر علامت اولما دیغیندن، هر بیریمی اؤزونه ال - و فریشلی علامت لر انتخاب ائله میشلر. مثلاً " همین س، آلمانجا دا SCH ، انگلیزجه و آلبانیجده SH ، فرانسوزجا دا CH و ایتالیانجا دا C ایلله، مشخص اولور. بوندان علاوه (ش) سسینی مثلاً" سلووه نجه ده (Š) و تورکجه و رومنجه ده (Ş) ایلده گؤسترلر اولدو غو کیمی، بوسی باشقا یوللاردا، گؤسترلر واردر. مثلاً (T) علامتینین اکثر (ت) و بعضا ده (ش) اوخوندوغو انگلیزجه ده واردیر... دفمک آلمانجا، فرانسوزجا، مجارجا، ایتالیانجا... لاتین الفباسینی اساس آلد - یقلاری خالدا بیر پارا یئرلرده، معین علامت لر دن فایدالانماقدا، بیر بیریندن آیریلرلر. عرب الفباسی دا بقله دیر. بو الفبادا ن استفاده ائلد - نلر، اؤز احتیاجلارینا گؤره اونو آز - چوخ تعدیل ائله میشلر. بونسون ایچون اصل عرب الفباسیندا اولمایان علامت لر وجوده گلیبیدیر. و اکثر یا مختلف دیل لرده کی متن لر، بو واحدا الفبا ایله یازیلما لارینا باخما - یاراق بیر- بیریندن بعضی یئرلرده آیریلرلر.

مثلاً " سندی الفبا سیستمینده. (پ، پ، ع، ه، ث، ب، ق، ج، چ، ح، گ، د، ی، ر، ز، گ، ک، گ، گ، رط) علامت لرینی، اوردوجا دا (: : هط) علامت لرینی بیر پارا حرف لری ن اوزه رینده، پشتوجا دا (م، م، ر، ی، ن، ح، یش، یش) علامت لرینی گوروروک کی، اساس عربجه الفباسیندا. بونلاردان اثر بقله بوغدور.

اوزافا گفتمه که لزوم بوخ فارسجا دا عرب الفباسیندان داها دوز - گون فایدالانماق ایچون، بو علامت لر ی اونا آرتیر میشلر : پ، چ، ز، گ. دفمک تورکی دیل لرینه بو الفبا سیستمی تطبیق ائدیلدیگینده بیر پارا علامت لرین ایجاد ی ذای طبعیدیر. وگینه طبعیدیرکی، بو ایجاد و ابداع یا تعدیل لر آنجا ق و آنجا ق تورکی دیلی نین ایجا بلارینه گؤره

Birkaç dil, tek bir sistemden faydalanmak istediğinde, o alfabede kendi özelliklerine göre bazı değişiklikler meydana getirir. Örneğin Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi diller, gerçekte Latin alfabesini kabul etmiş olsalar bile onda gereken değişiklikleri yapmış ve sistemi kendi dil ihtiyaçlarına göre düzenlemişlerdir. Yani, saydığımız dillerde, sırasıyla /ş/ sesini göstermek için alfabede bu sese karşılık gelen bir işaret olmadığından, her biri için elverişli işaretler seçmişler. Örneğin bu ses Almancada [sch], İngilizce ve Albanicede [sh], Fransızcada [ch] ve İtalyancada “[sc]” ile gösterilir. Buna ek olarak /ş/ sesini Slovincede /Š/, Türkçe ve Rumcada /Ş/ ile de gösterenler olduğu gibi, bu sesi başka yollarla da gösterenler vardır. İngilizcede, /T/ harfinin genellikle /t/ bazen de /ş/ okunduğu görülür... Demek ki Almanca, Fransızca, Macarca ve İtalyanca gibi diller Latin alfabesini kullandıkları halde bazen belli harflerden yararlanmakta birbirlerinden ayrılırlar. Arap alfabesi de böyledir. Bu alfabeyi kullananlar, onu kendi ihtiyaçlarına göre az çok değiştirmişler. Bunun için Arap alfabesinin aslında olmayan harfler meydana gelmiştir. Çeşitli dillerde yazılmış metinler, bu alfabe ile yazıldıklarına bakılmaksızın bazı noktalarda birbirinden ayrılır.

Örnek olarak senedî alfabe sisteminde (ب پ ت ث ج ح ج ج د ذ ر ط گ گ گ ر) harflerini, Urducada (ط ::) işaretlerini bazı harflerin üzerinde, Peştucada (ب پ ت ث ج ح ج د ذ ر ط گ گ گ ر) harflerini görürüz, Arap alfabesinin aslında bunlardan eser bile yoktur.

Uzakta değil, Arap alfabesinden daha iyi faydalanmak için bu işaretlemeleri Farsçada da uygulamışlar: ب چ ژ گ. Demek ki Türk dillerine bu alfabe sistemi uygulandığında bazı yeni işaretlerin oluşturulması doğaldır. Doğal olarak bu değişimler sadece Türk dilinin özelliklerine göre

اولسون یعنی بوتعدیلر سنڌی، اردو، پشتو حتی فارسجا نین (اورغوضو-
 صیتلرینه اویاراق یاراتدیقلاری علامتلی منظومه سی نین) تابعی اولاد-
 بیلمهز. مثلا " ۶ مصوتی اولان ببردیلی (فارسجانی) ۹ مصوتی اولان بیر
 دیله (تورکی دیلی ایله)، عینی سیستمه نهجه تابع توتماق ممکندیر؟
 بونا گوره فارسجا دا منطقی ماییلان خصوصیتلر، تورکی ده الزاماً
 دوغرو اولماز، مثلا " ث، ح، ص، ض، ط، ظ، ع، ق " عربجه یه غا.
 ص دیر و فارسجا کلمه لرده یوغدور " دشیشلر دئجه بیزده لیست دهن
 آنجاق و چاره سیز اولاراق (ق) سیلمک له بو حرفلر تورکی ده ده یوغدور
 دشک ائله جه ده اوطاق و قاطیر غلط دیر، اوتاق و قاتیر دوغرو دور " .
 کیمی نتیجه لر چیخارماق، بیر طرفدن قایدالاری ساده له شدیرمک له برابر
 اوییریاندان دا حلی چتین مسئله لر توره ده بیلیر. عصرلرین تجربه سی
 گؤترمیشدیرکی " ح، خ، ص، ط، ق " کیمی ماملی هجالاری تورک لیر
 اکثریاقالین مصوت لرله تلفظ ائدیرلر. بومشاهده دن بونتیجه نی چیخا-
 رتمیشلار: هیچ اولماسا (ص، ط، ق) اصل ماملری نین بو خصوصیت-
 لریندن فایدالاناق، اصل تورکی اولان کلمه لری قالین اوخوتدورماق
 ایچون، مناسب و لازم یئرلرده بو حرفلرله یازماق فایدالی اولور.
 سیندی: (بگوشه * خزید، پنهان شد، ترسید، چسید: یتمک اوره-
 کیمه سیندی) .

صیندی: (شکست) .

بو قرینه - (ص) ویا (س) ایله یازماق (سیندی) نین اینجه مصوتلسی،
 (میندی وزنینه) و (صیندی) نین قالین مصوتلی اولدو فونو مشفی
 ائدیر، بونونلا برابر، اگر تدقیقا تیمیز صونوندا ساده له شدیرمک قابخی
 سی ایله (ط) و (ص) یئرینه (ت) و (س) یازیلما سینا اجازه و شریلمه سی
 صلحت گؤرولور سده، آرتیق (ص و ط) دان فایدالانما نین فلت اولدو -
 غونا حکم و عمرک، علمی آراشدیرمالارا یاراشما یان دقت سیزلیک اولار.
 چیخاراجا غیمیز نتیجه بودور: الفبا بیر وسیله دیر، هر دیلین ایجا-
 بلارینا گوره تعدیل ائدیلیر و بو تعدیلر آنجاق او دیله خاص در.

(۳) پرنسیپلر

(وارلیق) نین کشف ایل کی ۱۵ - نجی مایی سیندا دا دغدگی مزمکیمی
 (" پیشنهاد در باره خط و قواعد اولیه ملای ترکی آذربایجانی" مقاله -
 سینه باخ صحیفه ۱۵) دیلیمیزین املا قایدالارینی تثبیت اتمک ایچون

olsun, yani bu değişikliklerin belgesi Urdu, Peştu, hatta Farsçanın (kendi özelliklerine göre oluşturdukları işaretler manzumesinin) bir parçası olamaz. Mesela 6 vokali olan bir dilin (Farsça), 9 vokali olan bir dil ile (Türkçe) aynı sisteme bağlanması nasıl mümkün olabilir? Buna göre Farsçada mantıklı sayılan durumlar Türkçede doğru olmaz. Örneğin, “ع, ط, ص, ح, ث” Arapçaya özgü harflerdir ve Farsça kelimelerde yoktur” dedikleri için biz de listemizden çaresizce ق harfini siliyoruz, çünkü bu sesler Türkçede de yoktur ve اوطاق ile اوطاق کelimeleri yanlıştır: وعاتاق ve وعاتاق doğrudur, gibi sonuçlar çıkarmak bir yandan kuralları sadeleştirirken diğer yandan da sorunlara yol açabilir. Asırlar boyu kazanılan tecrübeler sonucunda ح, خ, ص, ط gibi sessiz harfleri Türkler genellikle kalın ünlülerle kullanır. Gözlemlerinde şu sonuca varmışlar: Hiç olmazsa “ق, ط, ص” ünsüzlerinin bu özelliklerinden faydalanalım, Türk kökenli kelimeleri kalın okumak için uygun ve gerekli olan bu harflerle yazmak yararlı olur.

Sindi: (چیسید) Yemek yüreğime sindi

Sındı: (تکست)

Bu kelimeyi ص ve س ile yazmak “sindi”nin ince vokalli ve “sındı”nın ise kalın vokalli yazıldığını gösterir. Bununla birlikte, eğer araştırmamızın sonunda sadeleştirme kaygısı ile ط ve ص yerine ت ve س kullanılması uygun görülürse ص ve ط seslerini kullanmanın yanlış kabul edilmesi, bilimsel araştırmalara yakışmayan bir dikkatsizlik olur.

Çıkaracağımız sonuç şudur: Alfabe bir araçtır. Alfabe, her dilin özelliklerine uygun olarak düzenlenir ve bu düzenlemeler sadece o dile özgüdür.

3- Prensipler

Varlık dergisinin geçen seneki 10. sayısında da dediğimiz gibi (آنریبلی جلی) ادلی makaleye bakınız, sayfa 10) dilimizin yazım kurallarını belirlemek için

آشاغیداکی اساس پرنسیپلره دقت ائتمه‌لی بیک :

۱ - آسانلیق و ساده لیک ،

۲ - تاریخی تداوم و کئچمیشین تجربه‌لریندن فایداالانماق .

۳ - منطق له مسئله‌لره یا ناشماق و علمی تدقیقات و آراشدیرما -
لاردان فایداالانماق . یعنی : ساده لیک ، تاریخی لیک ، علمی لیک -
منطقی لیک بیزیم دایانیدیغیمیز اساسلار اولدوغو ایچون هر بیر قایدا -
نین " اسباب موجب " سی حقیقده سئوال صوروشماق و هر بیر منعین علتی
نی یوخاریدا ذکر ائدیلن پرنسیپلر داغلینده آختارماق لازم دیر .

ساده لیک و آسانلیق دان مقصد ، خلقیمیزه دیلیمیزده چتینلیک چکه
دن یازیب - اوخوماغی صاغلانماقدیر . موجود چتینلیک لری مطالعه
ائتمک و اونلارین چاره‌سینه چالیشماق و بویولدا آختاریشلار آپارماق
چوخ اهمیتلی دیر . تاریخی لیکدن مقصد ، املا قایدالارینی تجربه‌لردن فایدا
لاناراق تنظیم ائتمک دیر . کئچمیش له کؤرپولری بیخماق دوغرو بیرایش
دگیل یوخسا یازیب اوخوماق بوگونکی یازیلار محدود و منحصر قالار و
دونن کی کتابلاریمیزی تازه دن یازماق لازم اولار . بویور آجی حقیقت دیر
: ایندی بیز منع لری و یاساقلار اوزوندن ذاتا " یوخسول قالمیشیق ،
کئچمیشین ارثیه‌لریندن ده اؤز - اؤزوموزو (املا قایدالاریمیزدا
بدعت و تجددده افراطا قاجماقلا) محروم ائده رسک داها چوخ یوخسوللا -
شمیش اولوروق .

علمی و منطقی لیکدن مقصد ، تورکولوژی ساحه‌سینده الده ائدیلمن
آختاریشلارین نتیجه‌لریندن بو بابدا فایداالانماق دیر . مثلاً " شمال آذر -
بایجان دا دیل و املا حقیقده قیمتلی تدقیقات واردیر . اونلارین یازی
سیستمی میزه انطباق ائده نلریندن حتما استفاده ائتمه‌لی بیک . منطقی
لیک ده بونو حکم ائتمک ده دور و صحیح انطباق ائتمک ده بیزه آنجاق
منطق کؤمک لیک ائله ر .

یوخاریدا ، آدی کئچن املا قایدالاری تکلیفی نین (پیشنهادی نین)
نشریندن (بهمن ۱۳۵۸) بوگونه قدر ، مکتوبلار ، مصلحت لری و آختاریشلاردا
الده ائدیلمن ماتهریالارا گؤره ، تکلیفی میزی تازه دن گؤزدن کئچیرمک
ممكن اولدو . قایدالار تدقیق ائدیلدی ، داها گئنیش بیر اؤلچوده کئچمیش
ده و گونوموزده یازی اسلوبلاری مطالعه و مقایسه ائدیلدی . عمومیت له

aşağıdaki prensiplere dikkat etmeliyiz:

1- Kolaylık ve sadelik.

2- Tarihi seyir ve geçmiş tecrübelerden faydalanmak.

3- Mantıklı meselelere değinmek ve bilimsel araştırmalardan faydalanmak. Yani, sadelik, tarihsellik, bilimsellik bizim dayandığımız esaslar olduğu için her bir kuralın “gerekçesi” hakkında soru sormak ve her bir anlamın sebebini yukarıda zikredilen prensipler dâhilinde açıklamak gerekir.

Sadelik ve kolaylıktan maksat, halkımızın dilimizde zorlanmadan yazıp okumasını sağlamaktır. Mevcut sorunları göz önünde bulundurmak ve bu sorunların çözümü için çalışmak ve çareler aramak oldukça önemlidir. Tarihsellikten maksat yazım kurallarını kazanılmış tecrübelerden yararlanarak düzenlemektir. Geçmişle köprüleri yıkmak doğru bir iş değildir. Aksi halde yazıp okumak bugünkü eserlerle sınırlı kalır ve dünkü kitaplarımızı yeniden yazmak zorunda kalırdık. Bu acı bir gerçektir: Şu anda biz, anlamlar ve yasaklar yüzünden yoksul kalmışız. Geçmişin mirasından da kendimizi (yazım kurallarımızda yaptığımız yeniliklerde aşırıya gidilmesiyle) mahrum bırakırsak daha da çok yoksullaşırız.

Bilimsellik ve mantıksallıktan maksat, Türkoloji sahasında elde edilen bilgilerden bunun için yararlanmaktır. Örneğin Kuzey Azerbaycan’da dil ve yazım hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Onların yazı sistemimize uyan çalışmalarından kesinlikle yararlanmalıyız. Mantıksallık da buna hükmetmektedir ve tamamen uymakta bize sadece mantık yardımcı olur.

Yukarıda adı geçen yazım kuralları teklifinin yayımlanmasından (Behman 1358) bugüne kadar mektuplar, çalışma ve araştırmalardan elde edilen materyallere göre, teklifimizi yeniden gözden geçirmek mümkün oldu. Kurallar incelendi, daha ayrıntılı bir şekilde geçmiş ve günümüzde yazı üslupları değerlendirilip karşılaştırıldı. Özellikle

یوخاریدا ذکر اولونان پرنسیبلر بیر حرکت نقطه‌سی واولچو اولاراق دوغرو و مناسب گؤرولدو. بونا نظرا، "املا قایدالارینی همین پرنسیبلر دایاناراق، لزوملو اصلاح و تغییرلرله، اوچونجو تکلیف اولاراق تقدیم ائدیریک. مناقشه‌لی نقطه‌لری بیرآز ایضاح لا برابر و قطعیه شمش قایدا لاری ایسه خلاصه اولاراق آشاغیدا اوخویا جاقسینیز .

۳) بیرنجه نکتہ

قایدالاری ذکر ائتمکدن قاباق بیرنجه نکتہ‌نی - مقدمه اولاراق- یادا گتیرمک لازیمدیر :

الف- دیلیمیزده ۹ مصوت و ۲۵ صامت‌س موجوددور .

مصوت‌لر، بویا زینین بیرینجی قسمتینده ده یازیلدیگی کیمی بونلاردیر : (آ) سی (آتا)، فتحه (گل "بیا")، کسره (وئر-"بده")، (ی) سی (سیز)، ی - سی (قیز)، و سی (اوراق)، و - سی (گوز)، و سی (اوزوم-"انگور")، صیرا ایله (صاغان صولا)

، Ü, U, Ö, O, I, İ, É, E, A

صامت‌لرایسه، گینه بویا زینین بیرینجی قسمتینده ده گؤستریلدیگی

کیمی بونلاردیر :

ب (B)، پ (P)، ج (C)، چ (Ç)، د (D)، و (V)، ز-ذ-ض-ظ (Z) ت-ط (T)، ی (Y)، اینجه ک (کین Ki)، گ (کلین G)، ل (L) م (M)، ن (N)، س-ث-ص (S)، ع-همزه (ه)، ف (F)، ق (Q)، ر (R)، ش (Ş)، خ (X)، غ (Ğ)، قالین ک (Ka)، ج-ح (H)، ژ (J) .

(یوخاریدا آدی کئچن اینجه کاف و قالین کاف دییه تانیسیلان

س‌لرین ماهیتینی بویا زینین بیرینجی قسمتینده ایضاح ائله میشیک) .

ب- دیلیمیزین اساس خصوصیتلری :

۱- مورفم‌لرین (شکیلچیلرین) همیشه کؤک لردن صونرا گلمه‌سی،

یعنی دیلیمیزده "پسوندر" اساس دیر، پیشوند یوغدور، اولانلاردا یاد

دیللردن کلمه دیرلر :

اوچالیش + قان + لار + دان + دیر .

گور + مه + مز + لیک + دن + گلدی .

بیزی تانیش + دیر + میش - دی + لار .

yukarıda açıklanan prensipler bir hareket noktası ve ölçü olarak doğru ve uygun görüldü. Buna nazaran yazım kurallarını bu prensiplere dayanarak, gereken düzenleme ve değişikliklerle üçüncü bir teklif olarak sunuyoruz. Tartışmalı noktaları biraz açıklığa kavuşturmakla birlikte belirlenmiş kuralları kısa olarak aşağıda okuyacaksınız.

3- Birkaç Nokta:

Kurallara geçmeden önce bir noktayı giriş olarak hatırlamak gerekir:

a. Dilimizde 9 ünlü, 25 ünsüz vardır.

Ünlüler bu yazının birinci bölümünde de yazıldığı gibi şöyledir: /a/ sesi “ata”, /e/ sesi “gel-”, /é/ sesi “vér-”, /i/ sesi “siz”, /ı/ sesi “kız”, /o/ sesi “orak”, /ö/ sesi “göz”, /ü/ sesi “üzüm”. Sırasıyla (sağdan sola doğru): /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Ünsüzler, yine bu yazının birinci bölümünde gösterildiği gibi şunlardır: /b/, /p/, /c/, /ç/, /d/, /v/, /z/, /t/, /y/, ince /k/ (ekin “ki”), /g/ (gelin), /l/, /m/, /n/, /s/, hemze (ε), /f/, /q/, /r/, /ş/, /x/, /g/, kalın /k/ (ka), /h/, /j/.

(yukarıda bahsedilen ve kalın /k/ ile /ince /k/ olarak tanıtılan sesler ile ilgili bilgiler bu yazının birinci bölümünde açıklanmıştır.)

b. Dilimizin asıl özellikleri:

1- Morfemlerin (biçimbirim) tamamı köklerin sonuna eklenir, yani sonekler kullanılır. Dilimizde önek yoktur, olanlar da başka dillerden gelmiştir:

O, çalış – kan + lar + dan i – dir.

Gör – me – mez + lik + ten geldi.

Bizi tanış – tır – mış + lar i – di.

گۆڭ لرين (رينه لرين) ثابت قالما سي ديليميزين بؤيوك بير مشخه سيدير
۲ - س آهنگي (اويما سي) ويا خود آهنگ قانونو، بونو آشاغيـدا
ايضاح ائده جگيك .

۳ - نحوي خصوصيتلردن (سن تاقسا عايد خصوصيتلردن) بيز بورادا
بحث ائتمه يه جگيك .

ج - مصوت لر (تلفظ خصوصيتلرينه گؤره، ديلين وسس يولونون آلد -
يفي وضعينه گؤره) اوچ نظردن بؤلونورلر :

۱ - تلفظ خصوصيتينه و ديلين وضعيتينه گؤره ۹ مصوت قالين و
اينجه ديهه ايكي يه بؤلونورلر :

قالين لار : $A, I, O, U,$

اينجه لر : $E, \acute{E}, \ddot{I}, \ddot{O}, \ddot{U},$

۲ - مصوت لر آلت چنه نين وضعيتينه گؤره ده ايكي قسه آيريلير:

آجيق / گئنيس مصوت لر : $A, \acute{E}, O, \ddot{O},$

قاپالي / دار مصوت لر : $I, \ddot{I}, U, \ddot{U},$

ايلك دؤرد مصوت تلفظ ائديلركن آلت چنه (انگ) آشاغي انهر، قاپا -
ليلاردا ايسه آشاغي انمه ز، سس يولو دار يا خود نسبي اولاراق قاپالي قالار.
قيد : كسره (كُ) نين وضعيتي باشقادر: بومصوت حقينده ديلچي
دميرچي زاده نين " معاصر آذربايجان ديلى " آدلى اثرينين " فونه تيقا"
باييندان بير نچه سطر گتيريريك :

(همين كتاب - صحيفه ۵۰ - " معارف " نشر ياتي، باكي ۱۹۷۲)

" كُ ، اؤن صيرا، ديل اورتاسي / اينجه / ياريم قاپالي / دودا قلا -
نمايان بير صاكت دير، آذربايجان ديلينده كُ صاكتي ك صاكتيندن
قاپالي، اُ صاكتيندن ايسه آچيق دير... آذربايجان ادبي ديلينده كُ
صاكتي محدود مقامدا، همده ان ايشله نيلن صاكتلردن دير، اصيل آذربا -
يجان سؤزلرينده كُ صاكتي آنجا ق بيرينجي هجا دا / ائل، ائو، سئل، يئل،
گئت، يئددى، بئش / آليتما سؤزلرده ايسه ديگر هجالاردا دا اولابيلير"
بوگون ديليميزده، ايکينجي هجا دا دا، بخصوص (۷) سسيندن اول
گلن كسره سسرينه ده راستلانيريق، مثال : قوزه ي، گونه ي، اوگه ي،
گيله ي ليک .

ج ۳ - دودا قلا رين وضعيتينه گؤره ده مصوت لر ايكي يه بؤلونور:

Köklerin sabit kalması dilimizin önemli bir karakteristik özelliğidir.

2- Ünlü uyumu ya da uyum kuralı, bunu aşağıda açıklayacağız.

3- Sentaks özelliklerinden burada bahsetmeyeceğiz.

c. Sesler üçe ayrılır (telaffuz özelliklerine göre, dilin ve ses yolunun durumuna göre):

1- Telaffuz özellikleri ve dilin durumuna göre 9 ünlü ses, kalın ve ince olarak ikiye ayrılır:

Kalın ünlüler: /a/, /ı/, /o/, /u/

İnce ünlüler: /e/, /é/, /i/, /ö/, /ü/

2- Ünlüler alt çenenin durumuna göre de ikiye ayrılır:

Açık-geniş ünlüler: /a/, /e/, /o/, /ö/

Kapalı-dar ünlüler: /ı/, /i/, /u/, /ü/

İlk dört ünlü telaffuz edilirken alt çene aşağıya iner, kapalılarda ise inmez. Ses yolu dar ya da kısmen kapalı kalır.

Not: /é/ sesinin durumu farklıdır. Bu ünlü hakkında dilci Demircizade'nin "Çağdaş Azerbaycan Dili" adlı eserinin "fonetik" bölümünden bir satır alıyoruz:

(Aynı Kitap-ss. 50-Maarif Neşriyatı, Bakü 1972)

/é/, ön sıra, dil ortası, ince, yarım kapalı, dudaksız olmayan bir seslidir. Azerbaycan Türkçesinde /é/ sesi, /e/ sesinden kapalı, /i/ sesinden ise açıktır. Azerbaycan edebi dilinde /é/ sesi en çok kullanılan ünlülerden biridir. Azerbaycan Türkçesinde /é/ sesi sadece birinci hecede (él, év, yél, sél, gét-, yédi, béş), alıntı kelimelerde ise diğer hecelerde de kullanılabilir.

Bugün dilimizde ikinci hecede de, özellikle /y/ sesinden önce /é/ sesiyle karşılaşırız. Örneğin: *kuzéy, günéy, ögéy* (üvey), *giléylik* (şikâyetçi ol-, hoşnutsuzluk).

3- Dudakların durumuna göre ünlüler ikiye ayrılır:

دوز (دوداقلانمایان) : A, E, E, I, I ،
 یووارلاق - گیرده (دوداقلانان) : O, \ddot{O}, U, \ddot{U} ،
 ایلک دوردونو سؤیلرکن دوداقلار دوز قالیر، ایکینجی غروپ سسلرین
 تلفظونده دوداقلار گیرده له شهرک اؤنه طرف اوزانیر .
 د - آهنگ قانونو :

۱ - (بیرینجی قانون) : کلمه لرده قالین مصوتلردن سونرا قالین
 اینجه مصوتلردن سونرا دا اینجه مصوت لر گلر .
 قید ۱ - آلینما سؤزلر بوقانونا اویمازلار (تابع اولمازلار) .
 قید ۲ - شکیلچیلرده عمومیت له کلمه لرین سون هجالارینا اویارلار .
 ۲ - (ایکینجی قانون) : مصوت لرین دوزلوک - گیرده لیک (دو -
 داقلانمایان - دوداقلانان) ، دارلیق - گئنیشلک (قاپالی - آچیسق)
 نظریندن بیر - بیرلرینه اویماسی دیر .

قید ۱ - اصیل تورکی سؤزلرینده دوداقلانمایان مصوتلردن سونرا
 دوداقلانان مصوت لر گلمز . (دقت : استثنا لار آزدا اولسا واردیر :
 آرمود / امرود ... آذربایجان تورکیسینده ، تورکیه تورکجه سینه نسبت
 له بو قایدا داها چوخ جاری دیر ، نجه کی بورادا آووج یثرینه اوووج
 قابوق یثرینه قاییق وسایره سؤیلندیگی ائشیدیلیر) .

قید ۲ - دوداقلانان (گیرده - یووارلاق) مصوت لر یعنی O, \ddot{O} ،
 U, \ddot{U} دن سونرا I, \ddot{I} ویا O, \ddot{O} گلمز . یعنی $\ddot{U}, \ddot{U}, \ddot{O}, \ddot{O}$ ،
 دن سونرا آنجاق A, E, E و \ddot{U}, \ddot{U} گلر .
 نتیجه بودورکی: اصیل سؤزلرده O, \ddot{O} مصوتلری آنجاق ایلک هجالاردا
 تاپیلیر .

ح - خ - ص - ض - ط - ظ - ع - غ - ق - حرفلری اسکیدن بری تورکی
 متن لرده قالین صامت لر کیمی ایشله دیلمیشدیر ، دیلمیزده عینی سسی
 وشره ن ایکیزلردن (ص - س / ط - ت کیمی) ، قالین هجالاری گؤستریمک
 ایچون (ص) و (ط) دن ، اینجه لری گؤستریمک ایچون (س) و (ت) دن
 فایدالانیرلار . لکن (ص) و (ط) یثرینه بو حاللاردا (س) و (ت) یاز -
 یلماسی دا جایز دیر .

کئچمیشده (ص) و (ط) دان ایستر آذربایجان و ایستر باشقا یثرلرده
 داها چوخ استفاده ائدیلمیشدیر . بومسئلده ان مناسب حکم هر اییا .

Düz (damaksıl): /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/.

Yuvarlak (dudaksıl): /o/, /ö/, /u/, /ü/.

İlk dört sesi söylerken dudaklar düz haldedir, ikinci gruptaki seslerin söylenmesi sırasında ise dudaklar yuvarlaşarak öne doğru uzanır.

d- Ses uyumu:

1- (İlk kural): Kelimelerde kalın ünlülerden sonra kalın, ince ünlülerden sonra ise ince ünlüler gelir.

Not1. Alıntı kelimeler bu kurala uymaz.

Not2. Sonekler de genellikle kelimelerin son hecelerine uyar.

2- (İkinci kural): Ünlülerin düzlük-yuvarlaklık (damaksıl – dudaksıl), darlık-genişlik (kapalı – açık) açısından birbirine uymasındır.

Not1. Türkçe kökenli kelimelerde damak ünlülerinden sonra dudak ünlüleri gelmez. (Dikkat: İstisnalar az da olsa vardır: Armut vs. Bu kurala Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine oranla daha çok uyulur. Burada “avuç” yerine “*ovuç*”, “kabuk” yerine “*kabık*” denildiği işitilmiştir.)

Not2. Dudaksıl (yuvarlak) ünlüler, yani /u/, /ü/, /o/, /ö/ seslerinden sonra /ı/, /i/ veya /o/, /ö/ gelmez. Bu seslerden sonra sadece /u/, /ü/ ve /a/, /e/, /é/ sesleri gelir.

Sonuç olarak: Türkçe kelimelerde /o/, /ö/ ünlüleri sadece ilk hecelerde bulunur.

ق - خ - ص - ض - ط - ظ - ع - غ - ح harfleri eskiden beri Türkçe metinlerde kalın ünsüz olarak kullanılmıştır. Dilimizde aynı sesi veren ikizlerden (ص - ط - س gibi) kalın heceleri göstermek için ص ve ط harflerinden, inceleri göstermek için س ve ت harflerinden faydalanılır. Ancak bu durumlarda ص ve ط yerine س ve ت harfleri de yazılabilir.

Eskiden ص ve ط harfleri Azerbaycan ve diğer ülkelerde daha çok tercih edilirdi. Bu meselede en uygun karar her iki

استعمال صورتینی مجاز صایما قدر، یعنی هم (صایما ق) وهم ده (صایما ق) ،
ایکیسی ده ، صحیح دیر .

املا قایدالاری

آشاغیدا اوخویا جاغینیز قایدالارین بیر قسمی قطعی له شمش قرار -
لردیر. بیر پاراسی دا ایندییه قدر قطعی له شمه میش ومباحثه لی موضوعلارا
عاید دیر. بوباره ده یازی دا ثابت بیر سیسته مه گئدیلمه سی ایچون اوز -
فیکریمیز جه مناسب اولان توصیه لری یازمیشیق .

هر قایدانین صونوندا : (ع . ۱۰) شمال آذربایجان علملر آکادهمیسی
نظامی دینا ادبیات و دیل اینستیتوتوتون املا حقینده تاپشیر یقلارینا
اشاره در . (دوکتور جاوید) ، دوکتور سه جاویدین " آذربایجان دیلی -
دژرد قسمتده " کتابینا ، و (دوکتور زهتاب) بوعالیمیم دیلیمیز حقیقند
تابینا (ایران تورکجه سینین صرفی) کتابینا اشاره دیر . باشقا منبع
لرایسه یثری گلدیکده آچیقلا نهمیشدیر .

الف - مصوت لر

۱ - A سسی : باشدا (آ) اورتا و صوندا (ا) ایله یازیلیر مثال
آتا ، آنا ، بالتا ...

۲ - فتحه (E) سسی : باشدا (ا) ، اورتا و صوندا (ه) ایله یازیلیر .
قید ۱ - ایکی فتحه بیر - بیرینی تعقیب ادرسه عمومیتله بیرینجی
فتحه یازیلماز . مثال : دده ، دره ، تپه ، ننه .

لکن بورا دا مهم استثنالار واردر :

اولا - ایکی فتحه بیر - بیرین آردینجا گلدیک لرینده ، ایکینجی فتحه
نی داشییان هجا آچیق هجا اولوب و (۷ و ۷) سلری ایله باشلاییرسا
هر ایکی فتحه یازیلما لیدیر : ده وه (شتر) ، شه وه ، ده یه . بو صورتده یا -
نلیش اوخونما ق احتمالی آزالیر . ایکینجی ، فتحه نی داشییان هجا ، قاپا -
لی ایسه بورا دا ایکی حال باش گؤسته ریر . بیرینجی حال : قاپالی
هجانین صون حرفی آردینجا گلن باشقا بیر حرفه یا پیشمازنا ، فتحه نین
(ه) ایله گؤستریلمه سینه لزوم یوخدور ، مثلا " گؤزل یازیلیر (گؤزه ل)
یا زماغا لزوم یوخدور . ایکینجی حال : قاپالی هجانین صون حرفی اوندان
صونرا گلن بیر حرفه یا پیشدیر یلیب یازیلیرسا ، اوخونما قلی اولماسی
ایچون فتحه (ه) ایله یازیلیر . مثال : گؤزه ل دیر . بئله جه یا (گؤزل دیر)

şeklini de uygun görmektir. Yani hem *صیغی ماق* hem de *سیغی ماق* yazım şekli doğrudur.

Yazım Kuralları

Aşağıda okuyacağınız kuralların bir kısmı kesinleşmiş kararlardır. Bazıları da şimdiye kadar kesinleşmemiş ve tartışmalı konulardır. Bu bakımdan yazıda sabit bir sisteme gidilmesi için bize göre uygun olan önerileri yazdık.

Her kuralın sonunda (ع. /) Kuzey Azerbaycan İlimler Akademisi Çağdaş (Nizami) Dünya Edebiyatı ve Dili Enstitüsü'nün yazım hakkındaki tavsiyelerine atıfta bulunulur. (Dr. Cavit) Dr. S. Cavit'in "Azerbaycan Dili Dört Gismette" adlı kitabına ve (Dr. Zehtâb) bu araştırmacının dilimiz ile ilgi yazdığı kitabına (İran Türkçesinin Sarfı) işaret edilir. Diğer kaynaklar ise yeri geldikçe açıklanacaktır.

A- Ünlüler

1. /a/ Sesi: Başta /, ortada ve sonda / ile yazılır: *بیلالتا آن آلتا*

2. /e/ Sesi: Başta /, ortada ve sonda e ile yazılır.

Not1. İki /e/ sesi ard arda gelirse ilk ses yazılmaz: *ننه تپه بره بده*

Ancak burada önemli istisnalar vardır:

Öncelikle iki /e/ sesi ard arda geldiğinde, ikinci /e/ sesinin bulunduğu hece olup *و* ve *ی* sesleriyle başlarsa her iki /e/ sesi de yazılmalıdır: *شه وه , ده وه* , *ده یه*. Bu şekilde yanlış okuma ihtimali de azalır. İkinci /e/'nin bulunduğu hece kapalı ise burada iki yol ortaya çıkar. Birinci yol: Kapalı hecenin son harfi ardından gelen başka bir harf bağlanmazsa, /e/'nin gösterilmesine gerek yoktur: *گوزل* yazılır. (*گوزله* şeklinde yazılmasına gerek yoktur). İkinci yol: Kapalı hecenin son harfi, ondan sonra gelen bir harfe bağlanarak yazılırsa, okunaklı olması için /e/ ile yazılır: *گوزله* Böylece ya *گوزله*

یازمالی ییق یا دا (گۆزه لدیر)، لکن (گۆزلدیر) یازیب فتحه نی یکنجی هجا دا حذف ائله مک چتینلیک توره ده بیلر. زیرا بوملاحظه لره توجه اولما - زسا *gözledir* سوزونو ده همین (گۆزلدیر) صورتینده یازماقلا قاریشقلیق چیخا بیلیر. به ایکی سوزون دوزگون صورت لری بئله در: گۆزه لدیر، گۆزه دیر . ثانیاً - ساده لیک و آسانلیق (اوخویا آسان و دوزگون اوخوماسینی تامین ائتمک) پرنسیپی ایجابینا گۆره یقنی اصطلاح، خارجی کلمه و یا هر هانکی اشتباها موجب اولما بیلن هر حال و مو - رده فتحه لری یازماق داها او یغون دوز. یوخاریدا یازیلی قایدالار گۆره (سرن دیب) یوخ (سرن دیب) یا خود (سره ندیب) یازیلما لیدور. هابئله دمت (دسته گول)، آشنا اولما پانلارین دا دوزگون اوخویا بیلمه ری ایچون، احتیاطاً " (دمهت) یازیلسا بئله عیب ائله مر. - جمع شکیلچیی (لر) عمومیت له فتحه سیر یازیلیر: قولر، یقیشلر کیمی .

۳ - یئری گلمیش کن، بیر آرزو موضوعوزدان آیریلاراق مهم بیر نکته - یه اشارت ائدهک: آیری - آیری و یاپیشیق یازماق مسئله سینا بیر آرزو فیکیر و فرمک لازم دیر، بیلدیگینیز وجهیله عرب الفبا سیندا حرفلر ایکی جور دور: صولدان یاپیشا بیلن لر و یاپیشما یانلار (حروف منفصله و حروف متصله)، یاپیشما یانلار (ا - د - ذ - ر - ز - و) با بئیندا بیر چتینلیک یوخ دور، لکن یاپیشا بیلن لر آیری - آیری و یاپیشیق حالدا دا یازماق اولار. بیر سؤزده کنی، بوتون بئله حرفلری، یاپیشیق یازما - نین لهینده دلیل لر واردر: مثلاً " سؤزلر بو صورت ده هم مختصر اولور و هم ده کلمه نین وحدت و هویتی آچیق و آیدین گۆسته ریلیر، بونا مقابل، آیری - آیری یازماق کلمه لرین دوزگون اوخونما سینا کؤمک لیک ائدر، تورک دیلی قوملارین الفبالاری نین لاتین له شمکدن قابق کی یا - زیلارینا مراجعه ائدیلیرسه بوباره ده وضعیتین و معیارلارین عربجه و فارسجا املا سیندان چوخ فرقلی اولدوغو آنلاشیلیر. قدیم لر، تورک کی متن لرین یازیلشیندا، بیزیم طرفلرده، مصوت لری گۆسته رینکن حروف عله (ا - و - ی) دن چوخ حرکات (فتحه - کسره - ضمه) دن استفاده، ائدیلمیگی کیمی، آیری - آیری یازماق دان آرتیق ممکن اولدوغو قدر یاپیشیق شکیللری ایشله تمه گه مثیل و ایستهک وارمیش. اوزون تجربه -

ya da گۆزله‌ل‌ه‌یر şeklinde yazmalıyız. Ancak گۆزل‌ه‌یر şeklinde yazıp, ikinci hecedeki /e/ sesini çıkarmak zor olabilir. Zira bu görüşlere dikkat edilmezse “gözledir” kelimesi de گۆزل‌ه‌یر şeklinde yazılarak karışıklığa sebep olabilir. Bu iki kelimenin doğru yazımı şöyledir: گۆزل‌ه‌یر گۆزل‌ه‌یر İkincisi, sadelik ve anlaşılabilirlik (okurun doğru ve kolay okuyabilmesini sağlamak) prensibinin gerektirdiği şekilde yeni terim, alıntı kelime ya da herhangi yanlış-şüpheye neden olabilecek her hal ve durumda /e/ sesini yazmak daha uygun olur. Yukarıda yazılı olan kurallara göre س‌ر‌ه‌ن‌ه‌یر değil, س‌ر‌ه‌ن‌ه‌یر ya da س‌ر‌ه‌ن‌ه‌یر şeklinde yazılmalıdır. Bir de دم‌ت (demet, deste) kelimesinin de doğru okunabilmesi için دم‌ت şeklinde yazılması yanlış olmaz.

Çokluk eki [+ler], /e/’siz yazılır: ان‌ط‌ر, ان‌ط‌ر‌ه‌یر gibi.

3. Yeri gelmişken konumuzdan biraz uzaklaşarak önemli bir noktaya işaret edelim: Ayrı ve bitişik yazmak meselesine biraz değinmek gerekir. Bildiğiniz gibi Arap alfabesinde harfler iki türdür: Soldan eklenebilenler ve eklenemeyenler (harf-i munfasıl ve harf-i muttasıl), ayrı yazılan harfler (ا - د - ذ - ر - ز - ژ - ح - و) için bir zorluk yoktur. Ancak bitişik yazılanlar ayrı ayrı da yazılabilir. Bir kelimedede bulunan tüm bu harfleri bitişik yazmak için sebepler vardır: Örneğin kelimeler bu şekilde (yazıldığında) hem kısa olur, hem de kelime açık ve anlaşılır görünür. Buna karşın ayrı yazmak kelimelerin doğru okunmasında yardımcı olur.

Türk dilli toplulukların Latin alfabesine geçmeden önceki yazılarına bakılırsa, bu yöndeki durumun ve kriterlerin Arapça ve Farsçanın yazımından çok farklı olduğu anlaşılır. Eskiler, Türkçe metinlerin yazılışında, bizim bulunduğumuz coğrafyada ünlüleri gösterirken illetli harflerden (ا, و, ح) çok hareketlerden (üstün, esre, zamme) yararlanmış ve ayrı yazılanlardan ziyade artık mümkün olduğu kadar bitişik yazılanları kullanmışlar. Uzun tecrübe

لردن صونرا بو اسلوبون اشتباه و چتینلیک لر توره تدیگی ایچون، ترک ائدیلدیگینی گوروروک عربحه و فارسجادان چوخ فرقلی اولان معیارلا و منطق له، تورکی ده آیری - آیری یازیلیمیش اسلوبو داها مناسب گورور - لور .بیر دفعه، تورکی سوزلر، اکثریا، چوخ صایدا شکیلچی لرین (بسوند لرین)، کؤکون (ریشه نین) صونرا آرتیریلما سی ایله وجوده گلیرلر . بونلارین ها میسینی یا پیشیق یا زساق و آنجاق حروف منفصله لرله جزء لری بیر - بیریندن آیرساق ، اولدوقجا عجایب و معمالی شکیل لیر چیخار ، و بونلاری اوخوماق چوخ چتین اولار . بونا گوره بیز تک بیر سوزون یازیلیمیشیندا بقله ، حروف منفصله دن باشقا بیر نئچه یشرده حرفلر آیری - آیری یازماق طرفداری ییق . آیری - آیری یازماق بقله جه بیر چوخ حاللاردا اوخوجویا متن لری دوزگون اوخوموماقدا یاردیم (کؤمک لیک) ائدر . فتحه و کسره بابیندا بوموضوع دا ، بیرمقدار داها معلومات و ثریلمیشدیر .

بیرنقطه دفته شایان دره فتحه نی گؤسته رن (ه) نین ، هابقله کسره عوضینه یازیلان (ه) نین اوندان صونرا گلن حرفلره یا پیشما سی مطلقا یا نلیش در ، مثلا " (دده لر) ی (دده لر) شکلینده یازماق البته غلطدیر .

۴ - کسره (ع) سسی : کسره عمومیت له (ی) و (ه) حرف لری نیسن اوزه رینه همزه قویولاراق (ئ) و (ه) ایله یازیلیر .

- کلمه نین باشیندا کی کسره (ا ک) ایله گؤسته ریلیر : ائل ، ائتمک ...

کیمی .

- کلمه ماتله باشلا ییب و ایلک هجاسی آچیق هجاسا :

الف - بو آچیق هجادان صونرا گلن هجانین باش حرفی (۷ و ۷) اولما -

ماق شرطیله ، بو حالدا کسره (ک) ایله یازیلیر : دئتمک ، یئمک ... کیمی

ب - بو آچیق هجادان صونرا گلن هجانین باش سسی ۷ و یا ۷ اولور

سا ، کسره (ه) ایله یازیلیر : نه ، وا (چایی) ، سه ، ویل (شهری) گه ، یین ده ، یین و په ، یین ... کیمی .

- لکن کلمه ضامت له باشلا ر و بو ایلک هجا قاپالی اولور سا کسره (ک) ایله یازیلیر : گئتمک ، وئرمک .

- ایکینجی و داها صونرا کی هجالاردا گلن کسره لر (ه) ایله یازیلیر .

مثال : اوگه ، ی ، گونه ، ی ، گیله ، ی ، لیکه ، مئته ، اورولوزی ، ائله ، مانته ، ر .

lerden sonra bu üslubun şüphe ve zorluklar meydana getirmesinden dolayı bırakıldığını görürüz. Arapça ve Farsçadan çok farklı olan bu kriter ve anlayışla Türkçede ayrı yazılan üslup daha uygun görülür. Bir defa, Türkçe kelimeler genellikle birçok ekin, kökün sonuna getirilmesiyle meydana gelir.

Bunların hepsini birleşik yazarsak ve sadece illetli harfler ile birleşenleri birbirinden ayırırsak oldukça farklı ve belirsiz yapılar ortaya çıkar. Bunları okumak zorlaşır. Bundan dolayı biz tek bir kelimenin yazılışından böyle, illetli harfler dışından başka yerde de harfleri ayrı ayrı yazma taraftarıyız. Ayrı yazmak böylece pek çok durumda okuyucuya metinleri doğru okuması için yardım eder. /e/ ve /é/ hakkında da biraz daha bilgi verilmiştir.

Bir nokta önemlidir: /e/ sesini gösteren ة ve bir de /é/ yerine yazılan ة harfinin ondan sonra gelen harflerle birleşmesi kesinlikle yanlıştır. Örneğin ددملر kelimesini دلور şeklinde yazmak elbette yanlıştır.

4. /é/ Sesi: /é/ sesi genellikle ي ve ة harflerinin üzerine hemze koyularak (ء، ئ) yazılır.

- Kelimenin başındaki /é/, ة şeklinde gösterilir: ءلئ كم ءئل gibi...

- Kelime ünsüzle başlayan ve ilk hecesi açık heceyse:

a. Açık heceden sonra gelen hecenin ilk harfi /v/ ya da /y/ olmamak şartıyla /ذ/ ile yazılır: ءئم كم ءئم كم gibi...

b. Bu açık heceden sonra gelen hecenin ilk sesi /v/ ya da /y/ olursa, ة ile yazılır: ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم...

- Ancak kelime ünsüzle başlar ve bu ilk hece kapalı olursa ء ile yazılır:

ءئم كم ءئم كم ءئم كم...

- İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunan /é/ ise ة ile yazılır.

Örneğin: ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم ءئم كم

- مومت دن صونرا کلن کسره (د) ایلله یازیلیر، بو حرفینن باشینا (ا)
حرفی آرتیریلماز. مثال: (آثرو دروم)، (پوئما) یئرینه (آثرو دروم)،
(پوائما) وها بئله (آئه رودروم) و (پوئه م) یازماق بوسبوتون
سهودیر، زیرا مثلاً " (پوئه ما) داکي (شه) بیر کسره یئرینه ایکی کسره نی
گؤسته ریر .

- کلمه لرین صوندا کلن کسره ایکی جور گؤسته ریلیر: (ئ) و
(ه) ایلله : دئ - ده ، یئ - یه .

بیز ایکینجی شکلی ، (ه) ی داها مناسب گؤروروک .

مثال : ده (بگو) ، یه (بخور) و آلینان کلمه لردن : فاکولته ،
کومپته ، بودجه .

دقت ۱ - بو (ه) ده کی همزه لر فارسجادان آلینما اضافی ترکیب -
لرده ایشله دیلسه همزه (ه) یئرینه (ه) یعنی آلتیندا معتاد کیچیک
بیر خط ایلله یازیلیر (کرایه خانه) .

دقت ۲ : علامت اولاراق ایشله تدیگیمیز هامی همزه لر تکجه (ه) صور -
تینده یازیلیر یعنی آلتیندا کیچیک خط چکیلیمز .

۵ - ه سسی : باشدا الف و واوین اوستونه بیر همزه علامتی ایلله

(او) ، اورتا و صوندا (و) ایلله . مثال : اوپمک ، گون (جرم) سؤنمز .

۶ - ه ، و ، ا ، سسلی - باشدا (او) ، اورتادا و صوندا (و) ایلله .

مثال : - اود (آتش) ، دولما ، اولماز

- اوستا ، دوستاق ، موم ، سو .

- اوزوم ، گولمک ، توتون .

(و) حرفینین بو اوچ سس دن ، (ه) ، (و) ، (ئ) دن ، هانسی سینسی
گؤسته ردیگینی تشخیصی ایچون ، سؤزلرده (ص) و (ط) کیمی قالین
صامت لرین وارلیغی ، مذکور (و) حرفینین ه مقابلینده گلمه دیگینه
قرینه دیر .

۷ - ه و ا سسلی - باشدا (ای) ، اورتا و صوندا (ی) ایلله یازیلیر

مثال : ا - قیز ، قیش ، آلتی (ش) .

ا - ایکی ، ایپ ، بیر .

بونلارین دا تشخیصی سؤزون گلشی و قالین صامت لرین (ص - ط) یین
حضوری و بیرده آهنگ قانونوندا چبخار (ا اینجه و ا قالین در)

- Ünlülerden sonra ة şeklinde yazılır. Bu harfin başına / / getirilmez.
Örneğin: انرودروم, انرودروم, انرودروم, انرودروم da انرودروم ve انرودروم şeklinde yazmak gözle görülür yanlışlardır. Zira انرودروم kelimesinde انرودروم, bir değil iki /é/ olduğunu gösterir.

- Kelimelerin sonunda bulunan /é/ sesi iki şekilde gösterilir: انرودروم ve انرودروم ile: انرودروم
- انرودروم انرودروم

Örnek: انرودروم انرودروم انرودروم

Dikkat 1- Bu /é/ sesindeki hemzeler Farsçadan alınan isim tamlamalarında kullanılsa, hemze 'ء' yerine 'ء' şeklinde, yani altında küçük bir çizgi ile yazılır. (انرودروم)

Dikkat 2- İşaret olarak kullandığımız tüm hemzeler sadece ء şeklinde gösterilir. Yani altına küçük bir çizgi çekilmez.

5. /ö/ Sesi: İlk başta / / ve و seslerinin üzerine bir hemze getirilerek او, ortada ve sonda و ile gösterilir. Örneğin: انرودروم

6. /o/, /u/, /ü/ Sesleri: Kelimenin başında او, ortasında ve sonunda و ile gösterilir.

Örneğin: انرودروم, انرودروم

انرودروم, انرودروم

انرودروم, انرودروم

و harfinin bu üç sestem (/o/,/u/,/ü/) hangisini gösterdiğini anlamak için kelimelerde ص ve ط gibi kalın ünsüzlerin bulunması yukarıdaki و harfinin /ü/ sesine karşılık gelmediğini gösterir.

7. /ı/ ve /i/ Sesleri: Kelimenin başında انرودروم ortasında انرودروم ile gösterilir.

Örneğin: انرودروم

انرودروم

Bunların anlaşılması da kelimenin gelişi ve kalın ünsüzlerin (ص - ط) kullanılması ve bir de ses uyumu ile sağlanır. (/i/ ince, /ı/ ise kalın ünlüdür)

قید۔ دیلمیزده یا یلمیش کتاب و مجموعه لردن ده آنلاشیلدیغی
 کیمی، مصوتلر باشدا اولونجا، فارسجا و عربجه ده اولدوغو کیمی اونلاری
 (ا) ایله برابر یازیلیر. O ایچون (او) و A ایچون (آ) و \tilde{A} ایچون
 ده (ای) والی آخیر. لکن بعضی یازیچیلار معین یئرلرده بوسایاق دان
 عدول ائده رک بعضی مصوتلری (باشدا) یائی همزه، یعنی (ک) ایله گؤسته-
 ریرلر. نجهگی بیرچوخو \tilde{O} باشدا اولونجا، اونو (ئو) صورتینده یا-
 زیرلار. (\tilde{E}) نی ده (د) یازانلار وار: " ئوزوم ئشیتدیم " کیمی.
 لکن بو منطق لیک پرنسیبینه اویمویور. زیرا یا هامی باشدا گلن مصو-
 تلری (ا) ایله ویا کوردلرین الفبا سیستم لرینده اولدوغو کیمی (ک)
 ایله یازمالی ییق، یعنی یا: (ایران، اوراق، ئوزگه، ئوزوم، اوچماق، ایچمک)
 یازا جاغیز یا خود (ئیران، ئوراق، ئوزگه، ئوزوم، ئوچماق، ئیچمک) بیسز
 اکثر مصوتلر ایچون قبول ائدیلن بیرینجی اسلوبو داها مناسب گؤردوک
 بونا گؤره، باشداکی (\tilde{O}) لری ده (او) ایله یازماغی منطق حکمونه
 گؤره قبول ائدیریک.

- (دیر)، (سیز) کیمی، چوخ ایشلهک کلمه لرده، اینجه سؤزلرده

- دیر و - سیز یازیلیر، قالین لاردا - در و - سز . مثال :

بو شهر تبریزدیر . هاوا سریندیر .

بو شهر تهراندر . داغ اوجادر .

قید : ابتدائی کتابلاردا مبتدی لر ایچون، بیرپارا علامت لرله بو

مصوتلری بیسز- بیریندن آیرماق، فایدالی در : مثلاً،

O سسی (\tilde{O})، \tilde{O} سسی (\tilde{O})، \tilde{O} سسی (\tilde{O})، \tilde{O} سسی (\tilde{O})، \tilde{O} سسی (\tilde{O})، \tilde{O} سسی (\tilde{O})

(سسی (ی)، \tilde{O} سسی (ی)) ایله گؤسته ریله بیلر.

اوشاقلار ایچون یازیلیمیش بوکیچیک مذكور علامت لر ایله یازیلیمیش

بیر نمونه دیر :

برکت لی چوللیری

چؤغدور منیم اولکه مین

دؤنیادا برابری

بوغدور منیم اولکه مین .

نظر سالدیقجا، بارلی

باشیل باغلار گورور سن

باخدیقجا باشی قارلی
اوجا داغلاز گؤرورسن .

هر طرفدن بؤكسه لیر
گؤیلره نغمه سسی .
انسانا چؤخ خوش گلیر
یوردومون منظره سسی .

۸- فارسجا و عربجه دن آلیتما کلمه لر ایکی قسه آیریلیرلار :

الف - خلق طرفیندن منیم سه نمیش سؤزلر .

ب - اوخوموشلارین دیل و قلم لرینده کی سؤزلر .

بو ایکی قسمی بیر- بیریندن آیرماق ایچون معیار نه دیر؟ بیر
اوخوموش بونو چوخ گؤزه ل ایضاح ائدیر: "... اؤلجو بودورکی سواد سیز
کوتله او سؤزو ائشیدنده ایضاح و ثریلمه یه احتیاج اولمایا وهامی او
سؤزو واسطه سیز دوشونه و آنلایا ...". (" وارلیق" اوخوجولاریندان محترم
رسول آقا فتحینین تبریزدن یازدیغی مکتوبوندا ن) بیرینجی نوع یعنی
منیم سه نمیش سؤزلر دیلیمیزین آهنگ قانونونا گؤره یازیلیر و عمومی
صورتده تلفظه تابع اولور : موشامبا (مشع ، دگیل) ، گول (گل)
باهار (بهار) ، قایدا ، طایفا ...

ایکینجی نوع سؤزلر عرب و فارسجا دا اولدوغو کی می یازیلار :

تشمع ، تلفظ ، فرهنگستان ...

۹ - سؤزلرین صونوندا کی مصوتلرین یازیلما سی لازمدیر . مثال :

گئجه ، آجی ، دورو ، گؤزگو

۱۰- عمومیت له ، محاوره شکیلری یئرینه ادبی یازی دیلی قلمه

آلینیر ، مثال : یا ماننئیق غلط دیر یا مانئیق یازیلما لی .

۱۱ - (ق) سسی بیرجه نی آشان سؤزلرده (ق) اولاراق یازیلیر .

مصوت له باشلایان شکیلچیلرون بیرسی اونا آرتیریرسا (ق) سسی (غ)
اولور : بیچاق ، بیچاغی . خاص آدلار آیری و مشخص یازیلما ق شرطی ایله
استخنا اولور : وارلیغی اوخودوم ، " وارلیق " ی اوخودوم ، کی می .

۱۲ - سؤزلرین باشیندا بعضا " (ک) و بعضا " ده (گ) دئیلن سسلر

ان چوخ ایشله ندیگی کی می یازیلیر : گئج ، گئجه ، کئچمیش ...

۱۳ - ایکنجی شخص جمع شکیلچیمی (سیز) و (سینیز) صورتلرینده یازیلر

باختر قجا باشق قارلنى
اوجا داغور گورورسن
هر طرفدن ياقوس به طير
گولر من غم مسسى
انسلا چوخ خوش گلخير
يوردومون نظر مسسى

Farsça ve Arapça alıntı kelimeler ikiye ayrılır:

- a. Halk tarafından benimsenen kelimeler.
- b. Okuma yazma bilenlerin kullandığı kelimeler.

Bu iki bölümü birbirinden ayırmak için gereken ölçü nedir? Bir okuyucumuz bu durumu çok güzel bir şekilde açıklıyor: “... ölçüsü şöyledir ki, eğitimsiz toplum bu kelimeleri duyduğunda anlamını öğrenmeye ihtiyaç duymasın ve herkes bu kelimeyi hiçbir vasıtaya ihtiyaç duymadan düşünüp anlayabilsin...” (“Varlık” okuyucularından değerli Resul Ağa Fethi’nin Tebriz’den gönderdiği mektubundan) Birinci, yani benimsenmiş kelimeler dilimizin ses uyumuna göre yazılır ve genellikle de böyle söylenir: موشالها (değil), ... بيلفا قويدا, بهار بابا وار گل گول, (değil).

İkincisinde ise kelimeler Arapça ve Farsçada olduğu gibi yazılır: تشعشع
فبرنگن تارن تليظ

9. Kelimelerin sonunda bulunan ünlüler yazılmalıdır: Örnek: آجى گىجه,
گىوگىو دورو.

10. Genellikle konuşma şekilleri yerine edebi yazı dili kaleme alınır.
Örnek: yamannık değil, “yamanlık” yazılmalıdır.

11. Ünlü ile başlayan çekim ekleri ile birleşirse ق sesi birden fazla heceli kelimelerde ق şeklinde yazılır. Ünlü ile başlayan çekim ekleri ile birleşirse ق sesi غ olur: ميجى چاغى: اورلخي غى اوخودوم: موشالها قويدا, بهار بابا وار گل گول, (değil).

12. Kelimelerin başında bazen ك, bazense گ şeklinde görülen sesler genellikle söylenildiği gibi yazılır: كىچىش گىچ هگىچ.

13. İkinci şahıs çokluk eki [-siz] ve [-siniz] şeklinde ve ses uyumuna göre yazılır.

ۋاھنگ قانۇنونا تابەت اولور :باخارسىز و باخارسىنيز/گورورسوز و
گورورسونوز ...

۱۴- مضارع شكىلچىسى (ر)، (ار)، (بار) در گندەر، آلاز و اوخويار
گىمى . حال زمانى نىن شكىلچىسى (و) و (و) (يير) دىر : گندىر، آلىر
و اوخويور كىمى ... بو شكىلچىلر آھنگ قانۇنونا تابەت اولورلار .
(گلى)، (گلىرى) كىمى سۆزلر محاورەيە خاص در وادى يازى دىلىند
آنجا ق خاص شرايط دە يىر آلىر .

۱۵- ايكىنجى هجاسىندا كى مصوتى هم (I) هم دە (U) ايله دىيلىن
سۆزلر ايكى جور يازىلىر :

الف - (ى) - I - ايله يازىلانلار : آغى، قايغى، قارىپىز، يارىپىز، پامىيق .
ب - (و) - U - ايله يازىلانلار : آرزو، آرمود، مازوت، ماهوت، مابون . (ع.۱۰)
۱۶- ايلك سى هم (ب) هم دە (پ) ايله دىيلىن سۆزلر ايكى جور
يازىلىر :

الف - (ب) ايله يازىلانلار، مثال : بس (پس يىرىنە)، بىكە، بىتمك ، بىچىن،
بوداق ، بوكمك ، بوتون ، بىچاق .

ب - (پ) ايله يازىلانلار، مثال : پىتى، پىشىك ، پوسقو . (ع.۱۰)
۱۷- ايلك سى هم (د) هم دە (ت) ايله دىيلىن سۆزلر اصلينە موافق
اولاراق (د) ايله يازىلىر، مثال دىكمك (گوزونو)، دىك (اوجا) دىكسىنمكە
دوكان . (ع.۱۰)

۱۸- دانىشقا بعضا "بىرىنجى، ايكىنجى و اوچونجو هجاسىندا كى مات
لرىن يىرى دگىشيلەرك ايشلەنن معىن سۆزلر آشاغىدا كىمى يازىلىر :
مثال : اسكىك ، ايره لى، يافلش ، كىرپىك ، كىلغت ، گوسترمك ، اوسگورمك
چارپاز ، چىلپاق . (ع.۱۰)

۱۹- صون سى هم (د) هم (ت) ايله دىيلىن سۆزلر (د) ايله يازىلىر .
مثال : بولود، قورد، دورد، ياشيد (هم سن) ، كند، پولاد، سؤگود/سؤيود، سود . (ع.۱۰)
۲۰- (ت) حرفىلە بىتنن چوخ هجالى سۆزلر هابىلە فعل كوك لرىنە
مصوتلە باشلانان شكىلچى بىتىشەندە (ت) حرفى (د) يە چئورلىر، مثال :
اشىت - اشيدىر، آلدات - آلدادىر، قاچىرت - قاچىردىر، قوروت -
قورودور . تك هجالى سۆزلرون گنت - گندىر، ائت - ائدىر سۆزلرى دە
بو قانۇنونا تابەت دىر . (دوكتور زهتاب)

ve ses uyumuna girer: گوروسونوز گوروسوزباخار سويييز باغرسيز.

14. Geniş zaman eki /-r/, {-Ar}, [-ér]'dir: آلر گنده ر ve اوخ يار gibi. Şimdiki zaman eki {-Ur}, {-Ir}, {-yAr}'dir: اوخ يور آلير گئير. Bu ekler ses uyumuna girerek yazılır. “Geley”, “geleyri” gibi kullanımlar konuşma diline has özelliklerdir ve edebi yazı dilinde sadece özel durumlarda kullanılır.

15. İkinci hecedeki ünlüsü hem /ı/ hem de /u/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a- ile yazılanlar: باهيق ياييز قاييز قياغي, آغي

b- ile yazılanlar: (İA) صيلون, م موت, مازوت, آرمود, آرزو

16. İlk harfi /b/ ya da /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a- ile yazılanlar: Örneğin, (پس بېس), بولم كېم كېك ه, بي چاق بېتون

b- ile yazılanlar: Örneğin, (İA) چوسقو وحيشي كېپتى

17. İlk harfi /d/ ya da /t/ ile söylenen kelimeler, aslına uygun olarak د ile yazılır. Örneğin: (İA) بولك ان چيئسېن م ك, (yüksek), بولك م ك (gözünü dikmek)

18. Konuşma dilinde bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecelerdeki ünsüzlerin yeri değiştirilerek söylenen belli kelimeler aşağıdaki gibi yazılır: Örnek: چيئل باق چارپاز بوسگورم ك گوسترم ككيئل غت كي يي كي ان ايئش بيلرلى اسلي ك (İA)

19. Son sesi /-d/ ya da /-t/ ile söylenen kelimeler د ile yazılır. Örneğin: (İA) بىرود سىئود س گودول كېن ياش يد, نورد قورد بولود

20. /-t/ harfiyle biten çok heceli kelimeler ile fiil köklerine ünlü ile başlayan ekler getirildiğinde /t/ sesi ötümlüleşerek /d / sesi olur. Örneğin: Tek heceli قورودور - قوروت قايچريير - قايچيرت آلداير - آل دات بئك يير - ئشيت کelimelerin ائت گئير گئت - ائت گئير کelimeleri de bu kurala uyar. (Dr. Zehtab)

- ۲۱- صون سسى هم (ز) هم ده (س) ايله دئيلن سۆزلىرى (ز) ايله يازىلىرى .
 مثال : آراز، پالاز، چركىز ... (ع . ا . ا .)
- بىرسۆزون (س) ايله يازىلى اولان شىكلى چوخ رايچ ايسه ، بو حالدا
 عادت ائدىلميش صورتى ده يازىلا بىلىرى . مثال : اطلس ، آلماس .
- ۲۲- بعضى سۆزلىرى تصريف ائدىلدىكده كۆك لىرىن صونونجو مصوتى -
 دوشەر ، مثال : بورون - بورنو ، قارىن قارنى (دوكتۇر جاويد) .
- ۲۳- صون سسى (ك) ، (گ) ايله دئيلن ايكى هجالى (ويا چوخ هجالى)
 سۆزلىرى (ك) ايله يازىلىرى . مثال : بۆيوك ، كپه نك ، كىچىك ، هۇر ومجكە چىچكە
 چۆرەك ، كۆلەك . (ع . ا . ا .)
- ۲۴- صون سسى (غ) ، (خ) ويا (ق) ايله دئيلن ايكى هجالى سۆزلىرى (ق)
 ايله يازىلىرى . مثال : بولاق ، قاشىق ، قاتىق ، قوناق ، ياناق ، يارپاق ،
 پاپاق ، اوچاق ، تورپاق ، اوشاق . (ع . ا . ا .)
- ۲۵- صون سسى اساسا " (خ) ، بعضا " (ع) ايله دئيلن ايكى هجالى سۆزلىرى
 (خ) ايله يازىلىرى . مثال : وىرنىخماق ، قازاخ ، دارىخماق ... (ع . ا . ا .)
- ۲۶- صون سسى (ج) ، (چ) ، (ژ) و (ش) ايله دئيلن سۆزلىرى (ج) ايله
 يازىلىرى . مثال : آغاج ، قىلىنج ، دىنج ، كرىپىچ ، كىچ ، گوج ، ساج ، سوزكشىج
 چكىچ . (ع . ا . ا .)
- ۲۷- صونو (ن - گ) صامت لىرى ايله بيتن سۆزلىرى اصلينده اولدوغو
 كىمى (نگ) ايله ده يازىلىرى . مثال : آهنگ ، قشنگ ، رنگ ، زنگ ، پلنگ ،
 سهنگ ، توفنگ ، جنگ . (ع . ا . ا .)
- ۲۸- ايكى وچوخ هجالى سۆزلىرى بىرىنجى ويا ايكىنجى هجاسينداكى
 صامت ، تك هجالى سۆزلىرىن ايسه صون صامتى داها چوخ (ى) ، قسما " ده (ك)
 ايله دئيلن سۆزلىرى فونە تىك الفبالاردا (ى) ايله يازىلىرىدا شمال
 آذربايجاندا چىخان غزفته وكتابلاردا ، ديگر ، اكر ، اىگبد ، بگر ، نىگار ،
 نىگران (نىگران) و شاگردكىمى سۆزلىرى (گ) ايله يازىلىرى . دشك بو (گ)
 لىرى (ى) حالينا سالماق نە قطفى ونە ده استثناسىز بىر قايىدا دىر .
 بوندا ن علاوه عرب خطى سيسته مينده (ى) حرفى تك باشينا لا و ژ و ل
 سلىرىنە مقابلىدىر . بوبىر صامتى ده (ى) صورتينده يازارساق اوخوماقدا
 بۆيوك چتىنلىك لىرى را نىمىش اولور . سادە ليك و آسانلىق پرنسىبى حكم
 ائلىركى اولما : صونو (ك) اولوبدا شكىلچىلىرى آرتىرىلاندا (ى) و بعضا (ك)

21. Son sesi /z/ ya da /s/ ile söylenen kelimeler ز ile yazılır. Örnek: آراز, چركز پالز (İA)

Bir kelimenin /s/ ile yazılışı çok yaygınsa bu şekli ile de yazılabilir. Örnek: آل ماس اطل س

22. Bazı kelimeler çekimlenirken kökün son sesi düşer, örnek: مبرون (Dr. Cavit) قايين پورنو

23. Son sesi /k/, /g/ ile söylenen iki heceli (ya da çok heceli) kelimeler ک harfi ile yazılır. Örnek: مورو م ک کي کي ک کپن ک بويوک, کول ک, چوره ک, چيچ ک (İA)

24. Son sesi /ğ/, /h/, /g/ ile söylenen iki heceli kelimeler ق ile yazılır. Örnek: لوشاق تويپاق, اوجاق پهلپاق ي اياق ي اياق قوناق قوناق قوناق قوناق قوناق قوناق قوناق (İA)

25. Son sesi bazen /h/ bazen de ayın ile söylenen iki heceli kelimeler خ ile yazılır. Örnek: داي خ م ق قازاخ, هيداي خ م ق (İA)

26. Son sesi /c/, /ç/, /j/ ve /ş/ ile söylenen kelimeler ج ile yazılır. Örnek: پليج بسوزكئنج بس اج گوج كئنج كئنج ج, بين تيج ي ايج ج, آغ اج (İA)

27. Sonu [ng] ünsüzleri ile biten kelimeler aslındaki gibi گ ile de yazılır. Örnek: چي گت و فنگ سه هي گپلنگ, بن گتشنگ, آفنگ (İA)

28. İki ve daha çok heceli kelimelerin birinci veya ikinci hecesindeki ünsüz ile tek heceli kelimelerin son ünsüzü genelde /y/, kısmen de /g/ ile söylenen sözler fonetik alfabelerde ی ile yazılsa da Kuzey Azerbaycan'da yayımlanan gazete ve kitaplarda “گيران (يگاران) يگاران, گير گيب د گير, يگير” ve “گيرد” gibi kelimeler گ ile yazılır. Bu kelimelerdeki گ harflerini ی ile yazmak ne kesin ne de istisnasız bir kuraldır.

Buna ek olarak Arap yazı sisteminde ی harfi tek başına /y/, /i/ ve /l/ seslerini karşılar. Bu ünsüzü ی şeklinde yazarsak okumakta zorlanırsınız. Sadelik ve kolaylık ilkesine göre: sonu ک olup da ek aldığında ی bazense گ

كيمي اوخونان حاللاردا حتما " (گ) يازيلسين (چۆرهك - چۆرهگي، اورهك - اورهگي). ثانيا " اوخونماسي چتتين اولان حاللارداگينه ترجيحا " (ك) ايله يازاق. مثال: دوگمه، اگله شمك، ايكده، ايكيرمي، ايگنه، اگلنجه، جيگر، دگيلدير... بو شرط لرخارجينده اولانلارين (ي) ايله يازيليشي ترجيح ائديلىر: دويو، دييرمان، گويرتي، گويرچين، گوي، چيي ...

۲۹- صون هجاسيندا $ö, y, ö, y$ ، ويا $ö, y$ شكلينده دئيلن سؤزلر $ö, y$ ايله يازيلير. مثال: بولغو، بوتغو، كؤسو. (ع. ۱۰)

۳۰- مختلف هجالارداكى "ديفتونقو" چوخ زمان $ö, y$ بعضا "ده" av يا oy شكلينده دئيلن سؤزلر $ö, y$ ايله يازيلير. مثال: آلو، بوخوو، قوون دووشان، اوو، اووماق، اوووج، اوخلوو، پلوو... (ع. ۱۰)

۳۱- اصل توركى سؤزلرينده ايشله ديلن عيني جنس دن قوشا صامتين هرايكيسي ده يازيلير: آدديم، سككيز، دوققوز، ائلر ...

۳۲- شكيلچيلر آشاغيداكي اوچ قايدا يا تابع ائديله رك يازيلير، الف- آهنگ قانونونا تابع ائديلمه يه رك بيرجور يازيلان شكيلچيلر مثلا- گيل: باجيم گيل، قونشوسو گيل، دايم گيل، خالام گيل، عمي سي گيل. داش: وطن داش، مسلكداش، سلاح داش، سرداش.

ي (صفت دوزه لدن): داخلي، انقلابي، تاريخي، حياتي، جنوبي، شمالي. قيد: صونو مصوت ايله بيتن سؤزلردن صونرا (-ي) شكيلچيسيندن اول (و) صامتي آرتيريلر: دايره وي، گنجه وي، کوتله وي. (-ستان) و (واري) ده بوجمله دن دير.

ب- آهنگ قانونونا تابع ائديله رك ايكي جور يازيلان آچيق مصوت لى شكيلچيلر:

- قان /- كن: (ماغير) (ك) صامت له بيتن لرده) يابيشقان، چاليشقان دؤيوشكن، سوروشكن .

- غان /- گن: (جينگيلتى لى صامت له بيتن لرده) وورولغان، ده، بينگن - آغان /- هين: (ماغير) (ك) و جينگيلتى لى صامت له بيتن لرده) قاچاغان، گوله ين .

- ما /- مه (ويا- م) انكار شكيلچيسي، مثال: اوخومايير، اوخومور، ايشله مه يير، ايشله مير .

- ل /- له (شرط شكيلچيسي) مثال: آلسام، آلسان، آلسا، بيلسن، بيلسه

- لار/ - لر (جمع شکیلچیسى) مثال: آتلار، قیزلار، سۆزلر .

ج . آهنگ قانونونا تابع ائدیله رک دؤرد جور یازیلان قاپالی مصوت شکیلچیلر . مثال : - چی (- چو، چی، جو) : قازما چی، یازچی، انقلابچی، دیلچی گۆزه تچی، اودونچو، سورجو، اوزوم چو .

(هابئله دیر لی (لی، لو، لو)، لیق (لیک، لوق، لوک)، سیز (سیز، سوز، سوز)، کی (کی، کو، کو) صفت واسم دوزله دن - ی (ی - و، - و) : دارچینی، نارنجی، نووروزو، موشو بوشکیلچی مصوت ایله بیتن سۆزلره - ی - دن صونرا اضافه اوور : قهوه یی، سورمه یی، بوغدا یی، دیقجا (دیکجه، دوقجا، دوکجه : ایشله دیکجه، یازدیقجا، قورودوقجا، دوشوندوکجه) در (دیر، دور، دور : قاپی در، اوطاق در، قلم دیر، چوخدور، گولدور، اوزوم دور) ،

میش (میش، موش، موش : آلمیشام، گل میشم، اوخوموشام، گورموشم... وگینه فعل کؤک لریندن اسم و صفت دوزله دن شکیلچلرده بئله دیر ،

صونو کار صامت له بیتن سۆزلرده : - قی (- کی، - قو، - کو : بیجقی، بیتکی، سچکی، پوسقو، سورتکو $\{ \text{K} \}$)، قین (- گین، - قون، گون : داشقین، بیتکین، توتقون، اؤتکون $\{ \text{K} \}$)

صونو جینگیلتی لی صامت لرله بیتن سۆزلرده ایسه : - غی (- گی، - گو، - گو، : چالغی، سئوگی، وورغو، بؤلگو)، - غین (- گین، - فون، گون : قیزغین، گئرکین، یورغون، سوزگون) ویاصیرا - صایی دوزله دن شکیل چی لر : صونو صامت له بیتن سۆزلرده : اینجی (- اینجی، - اونجو، - اونجو : قیرخینجی، بئشینجی، اونونجو، اوچونجو)، صونو مصوت ایله بیتن سۆزلرده مثلا : "آلتی و ایکی ده، آلتینجی و ایکینجی اولور، رقم - لردن صونرا بوشکیلچیلر اختصاری اولاراق یئرینه گۆره - جی، - جوايله یازیلیر : ۶ - جی، ۱۰ - جو . رومی رقم لردن صونرا شکیلچیلر یازیلیر :

(x, ۷)

سئوال شکیلچیسى : - می، لر، می، - مو، - مو : اوقتای درمی ؟

قشنگ دیرمی ؟ او دورمو ؟ گۆردون مو ؟ (ع . ۱۰)

۳۳- شمال آذربایجانین ایندیکی فونه تیک یازیسیندا سۆزلرین صونوندا کی (ع) ویا (همزه) یازیلما ییر بونا گۆره گئت - گئده بوسۆزلرله . طبقی صونو مصوت اولان سۆزلر کیمی رفتا راولونور، مثلا "عینا" بئله بیر حکم واردر : " صونو سسلی (مصوت) ایله بیتن ارتجاع، مجموع، مصراع، موقع،

{-lAr}: (Çokluk eki) örnek: قییزلر بیوزلر

c- Ses uyumuna sokularak dört biçimde yazılan kapalı ünlü eklerine örnek: [-çı] ([-çi], [-çu],[-ci]): اودن چو گوزت چی، یلی چی، ایل بچه یی ازی چی قازم چی، اوزوم چو بیوز چو

Bir de {-lX}, {-lXk}, {-sXz}, {-kX}, sıfat ve isim yapan /-î/ (و-و-ی): در بیچنی زان جی زوروزو گو موشو. Bu ekler ünlü ile biten kelimelere /y/ sesinden sonra eklenir: دوشون دکجه {-dIkçA}, {-dUkçA}, قهوه یی بیورمه یی بوغنی، قلم هیر، چوخ دور گیل دور، اوزوم دور {-dUr}, {-dIr}, ایل ایل له ییکجه یی ازیق جا قورودوق جا ve yine fiil köklerinden isim ve sıfat yapan ekler de böyledir. Sonu tonsuz ünsüzle biten kelimelerde: [-gı], [-gu], [-ki], [-kü]: سورتکو "surtku", بیچکی بیچکی بو سو قو، داشقین بیچکی بیچکی بو قون، "ötkün" اوتکون [-gın], [-gin], [-gun], [-gün]:

Sonu akıcı ünsüzle biten kelimelerde ise: [-ğı], [-gi], [-ğu], [-gü]: بؤلگو، گنگی یورغون بیوگون، [-ğın], [-gin], [-ğun], [-gün]: بیلغی بیلغی، وورغو، وادی زغین da sıra-sayı sıfatı yapan ekler, ünsüzle biten kelimelerde {-IncI} ve {-UncU}: اوچن جو، اهن جو، اوچن جی، اوچن جی بیچین جی، altı ve iki kelimelerinde آلین جی ve آلین جی blur. Sayılardan sonra bu ekler çıkarılarak yerine göre [-cı], [-cü] ile yazılır: ۱۰ - جو، ۶ - جی. Roman rakamlarından sonra ekler yazılmaz: VI. / X.

Soru eki: {-mX}: (İA) وقت ای درمی شنن گ هیرمی؟ اودور مو گوردون مو؟ {-mX}

33. Kuzey Azerbaycan'ın şimdiki fonetik yazısında kelimelerin sonunda bulunan ayın ya da hemze yazılmaz. Buna göre zamanla bu kelimeler de tabii ki sonunda vokalle biten kelimeler gibi yazılır. Örneğin şöyle bir kanı vardır: Sonu vokal ile biten: ات جاع، م جاع، صدراع هوقع

موضوع، مربع، صنایع، طالع، شعاع کیمی سۆزلره صونو سسلیلی سۆزلره مخصوص ییپه لیک، یۆن لوک، تاثیرلیک حال و منسوبیت شکیلچیلری آرتیر-یلیر. مثال: ارتجاع: ارتجانین، ارتجایا، ارتجانی، صنایع: صنایه نی، صنایه یه، موضوع: موزویا، موزونو، ایمپه ریالیزم ارتجاسی، نفت صنایه سی، اونون موزوسو ."

بو حکمه بیرده بیئله بیرقید آرتیریلیمیشدر: منافع، منبع، مجموع، مومع طالع سۆزلرینه منسوبیت شکیلچیلی قوشولدوقدا کۆک له شکیلچی آراسینا بیتیشدیژیجی (س) صامتی عوضینه (ی) آرتیریلیر. مثال: اونون منافه یی چاپین منبه یی، دیلین منشاء یی" . (ع ۱۰)

لکن بیزیم فایدالاندیغیمیز خط سیسته مینده بوتون بو (ع) لرو (همزه) لر بارز بیر صورت ده موجود اولدوغو ایچون تاریخی لیک و منطقی لیک پرنسیپنه گۆره وبوصون سسلرین صامتلیگی و بیزیم خط ده ظاهرا ولدوغو ایچون آیدین یوخاریداکی مثاللار: "ارتجاعین، ارتجاعا، موضوعو، صنایه یین، نفت صنایعی" وسایره صورتینده یازیلیر.

۳۴- آشاغیداکی سۆزلر "تیره" ایله یازیلیر:

الف- ترکیببندده کی سۆزلردن بیر، بعضا "هراکیسی آیریلیقدا معنی و ثرمه یین و یا باشقا معنی و ثره ن اسم، صفت و ظرف لر، مثلا":

آدد - بوددا، قارما - قاریشیق، قوهوم - قونشو، دئدی - قودو، ایش - گوج، یارا - خورا، کله - کؤتور، کول - کوس، گشیم - گشیم، نم - نوم، پال - پالتار، سیره صفت، سوره سوموک، چور - چوب .

ب- عینی سۆزون اولینه یا (م) سسی گتیرمک، یا داماق مصوتینی مصلق مصوتینی دوداق مصوتینه چشویرمک، یا دا ایلک صامتینی (م) سسی ایله عوض ائتمک له عمله گلن اسم، صفت و ظرف لر، مثلا: "آز - ماز، قارا - قورا، ازیک - اوزوک، ایری - اویرو، کافید - کوغوذ، کاسب - کوسوب، شه هره - شهور، اوشاق - موشاق، چیندیر - میندیر، شاپ - شوبه، شئی - مئی .

ج - مز - ماز (شکیلچیلی فعلی صفتلردن عمله گلن صفت و ظرف لر، مثلا): دینمز - سؤیله مز، بیتمز - تۆکنمز . (ع ۱۰)

۳۵- آشاغیداکی اسم لئر بیتیشیک یازیلیر:

الف- صونو سسلی و یا جینگیلتیلی صامتله بیتن فعللردن (ها) بیتشد- یرجیسی واسطه سی ایله عمله گلن اسم لر. مثلا" وور هؤور، ده ها ده ،

یازها یاز، یه، ها یه، گزهاگز، چالها چال .
 تکرار ائدیلن صا غیر (کر) ما متله بیته رسه، (ها) عوضینه آهنگه گوره
 (آ) ویا (ه) یازیلیر، مثلا " با سا باس، قاچا قاچ، توتاتوت، ایجه ایجه،
 کسه کس . (ع: ا)

۳۶ - آشاغیداکی اسم لر آرا لاریندا بیر "تیره" ایله یازیلیر:

الف - عینی سوزون تکراری ایله عمله گلن اسم لر. مثال: داش - داش،

پیچ - پیچ، توپ - توپ، جه - جه، جیک - جیک .

ب - معنا جا بیر - بیرینه یاغین، اوزاق وضا اولان آیری - آیری سوزلردن
 عمله گلن اسم لر. مثلا: "آب - هاوا، آبیر - حیا، آغیز - بورون، آد - سان
 آلفی - ساتغی، آلیش - وئریش، آرواد - اوشاق، باغچا - باغ، باش - آیاق
 وار - یوخ، قول - بوداق، قوهوم - قارداش، دم - دستگاه، دره - تپه،
 اود - اولوو، اولوم - اینیم ...

ج - صفت له دوزه لتمه اسم دن عمله گلن اسم لر. مثلا: "آیری - سچکیلیک ..

د - اولچو واحد لرینین بیلدیرن اسم لر. مثلا: "آدام - گون، قرام - کالوری
 کیلووات - ساعت، کیلوگرام - مئتر، تون - کیلومئتر .

ه - جهت لر آراسینی بیلدیزن اسم لر. مثلا: "جنوب - غربه، جنوب شرق ...
 و - ترکیب داغلینده بیر مفهومو افاده ائدن مختلف معنالی اسم لردن -
 عمله گلن اسم لر. مثلا: "کافه - رستوران، سینه - کلوب .

ز - ترکیببنده "ویس"، "کونتر" و سایر حصه جیک لری اولان اسم لر. مثلا:
 ویس - آمیرال، کونتر - آمیرال ...

ح - مختلف سوزلردن دوزه لن خصوصی آدلار. مثلا: "آلما - آتا، آمو - دریا .
 مونته - گارلو، پوئرتو - ریکو ...

ط - سیاسی فرقه لرین، جریانلارین، اقله جه ده اونلارین طرفدارلارینین
 آدلارینی بیلدیره ن اسم لر: "آنا رشیست - سندیکالیست، سوسیال - وطنپر -
 ور، سوسیال - دئموکرات، سوسیال - رفورمیست، سوسیال - شووینیزم
 (ع: ا. ۰)

۳۷ - قدیم رسم الخط ده (غ) ایله یازیلان (G) سس لری ساده لیک

پرنسیبینه گوره ایندی (ق) ایله یازیلیر: تفته قرام، هامبورق،

مورقان. لکن عمومیت له (G) ده ییلن لر (غ) ایله یازیلیر:

جوغرافیا . لکن کارتو قرافی ده کی (ق)، (G) ده ییلمه دیگی

ایچون، (ق) ایله یازیلیر . صون

چال ها چال گنز هاگنز ييه هايمه يياز هاياز

Tekrarlanan tonsuz ünsüzle biterse, /a/ yerine ses uyumuna göre /a/ ya da /e/ yazılır. Örnek: (A) کس کس بی چ هی چ نیوتنوت قاقچ اچ اچ اسرباس

36. Aşağıdaki isimler aralarında bir “tire” ile yazılır:

a. Aynı kelimenin tekrar edilmesi ile meydana gelen isimler. Örnek: داش - سچک - سچک - ج - جه تپو تپو بیچ بیچ داش -

b. Anlamca birbirine yakın, uzak ve zıt olan kelimelerden meydana gelen isimler. Örnek: آیش - ونیش آلغی ستاغی آد سان آغیز بورون بیچر حی آب - هاوا - دم دستگاه قوخوم قارداش قول بوداق وار عیوخ باش - طاق باغ چا باغ آرواد - لاشاق .. لوم طیم اود اولوو دره تپه

c. Sıfat ile türemiş isimden meydana gelen isimler. Örnek: سچک سچک - لیری ..

d. Ölçü birimlerini bildiren isimler. Örnek: ساعت قیرام کالوری آدام گون - تون کیلومتر کیل قیرام - متکییل ووات

e. Yönleri bildiren isimler: Örnek: جنوب شرق سچوب - غرب

f. Tamlama halinde bir kavramı ifade eden, farklı anlamdaki isimlerden meydana gelen isimler. Örnek: سینه کلو بک افه رستوران

g. Terkibinde کس vs. کتر هیس isimleri olan isimler. Örnek: هیس - آیرال - کتر - آیرال

h. Çeşitli kelimelerden türetilen özel adlar. Örnek: کلرلو آمو دریا آلم لنتا - بپوتو - ریکو مپته -

1. Siyasi partilerin, hareketlerin ve bunların taraftarlarının adlarını bildiren isimler: سنیکیلیست - وطن پرور آنا رشیست - سنیکیلیست (IA) شوهییزم برسویال - رفورمیست

37. Eski yazıda غ ile yazılan /g/ sesi sadelik prensibine göre şimdi ق ile yazılır. Ancak genellikle /g/ söylenenler غ ile yazılır: موقان , هلمور قوتیل قیرام . Ancak genellikle /g/ söylenenler غ ile yazılır: ق /ğ/ olarak söylenmediği için ق ile yazılır.

Son.

وارلیق

آیلق فرهنگى تورکجه و فارسجا نشریه
مجله ماهانه فرهنگى فارسى و ترکی آذربای

ایکینجی ایل، مایی ۱۵ - دی ۱۳۵۹

دوکتور حمید نطقى

دیلیمیز

" ایکینجی دنیا حربیندن بیرآز قاباق، بیر- بیریندن آیری اولراق انجام وئرلمیش ایکی دیل احصاییه و حسابلانما سینا گوره، یئر اوزونده ۲۷۹۶ دیل یا شامیش و یا شاماقدا دیر، لهجه لر بومایی یا داخل دگیلدیر. بو ۲۷۹۶ یا شایان و یا خود اولو دیل متعدد "عائله" لره آیریلیر: هند- اورپا عائله سیندن ۱۳۲ دیل، حامی - سامی: ۴۶، اورال و فین - اوقور: ۳۲، آلتای: ۳۴، ژاپون و کوره (کره): ۲، ائسکیمو- آله اوت: ۲۴، قفقاز: ۲۶، ایبره- باسک: ۲، اؤن - آسیا: ۲۹، اسکی سیر: ۱۲، بوروش - اسکی و یاها - جونا: ۱، دراوید: ۲۶، آندامان: ۱۲، چین - تیبهت (تبت): ۱۱۵، لا - تی: ۱، جنوب شرقی آسیا: ۵۲، ماله زیا - پولینه زیا و یا خود اوسترونه زیا: ۴۳، یا بوآ: ۱۳۲، آوسترالیا (استرالیا): ۹۶، سودان - گینه: ۴۳۵، بانتو: ۸۶، هوتنوت - بوشمان: ۶، شمالی آمریکا: ۹۶، جنوبی آمریکا: ۷۸۳ دیل. "

یوخاریا نقل ائندیکیمیز سطرلیر، دیلجلیک عالمی (دیلچار) ین، "تورکی دیلینه عمومی بیرنظر" عنوانی ایله یازدیغی تدقیقاتی نیسن مقدمه سینده دیر. بیز بوقیمتلی آختاریشلارین اؤزدیلیمیزه ربطی اولان حصه لریندن قیصا لتیلیمیش پارچالار کؤچورمک ایسته ییریک. بوتدقیقات اوخو جولاریمیزین بیرجوخ سئواللارینه جواب وئریر، و دیلیمیزین یئرینسی و وضعینی آیدینلادیر.

VARLIK
AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ
İKİNCİ YIL, SAYI 10, OCAK, 1359
DİLİMİZ

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce birbirinden ayrı olarak son verilmiş iki dil istatistiğine göre yeryüzünde 2796 dil yaşamış ve yaşamaktadır. Lehçeler bu sayıya dâhil değildir. Bu 2796 yaşayan ya da ölen dil farklı "aile"lere ayrılır: Hint-Avrupa ailesinden 132 dil, Hami-Sami 46, Ural ve Fin-Ugor 32, Altay 34, Japon ve Kore 2, Eskimo-Aleut 24, Kafkas 26, İber-Bask 2, Ön Asya 29, Eski Sibir 12, Buruş-Eski veya Hacuna 1, Dravid 26, Andaman 12, Çin-Tibet 115, Lati 1, Güneydoğu Asya 52, Malezya-Polinezya veya Ostronezya 263, Papua 132, Avustralya 96, Sudan-Gine 435, Bantu 86, Hotanto-Boşiman 6, Kuzey Amerika 96, Güney Amerika 783 dil.

Yukarıda aktardığımız satırlar, dil araştırmacısı "Dilaçar"ın "Türk Diline Genel Bir Bakış" adıyla yazdığı araştırmasının giriş bölümündendir. Biz bu önemli bilgilerin kendi dilimizle ilgili olan bölümlerinden kısa bilgiler almak istiyoruz. Bu araştırma okuyucularımızın birçok sorusuna cevap veriyor. Dilimizin yerini ve durumunu aydınlatıyor.

بوخا ريدا ما بيلان ديل عائله لى نين دوردونجوسونه دقتى نيزى چكمك
ايستهرىك ، مؤلف دثبير :

" دنيا ديللىرى تصنيف (تقسيم بندى) ائدبلىر كىن ، بىرچوخ دفعه ، دىيل
قروپو (گروهو) آدى اولاراق "آلتاي" و "اورال" آلتاي ، بونلارى تد-
قىق ائدن ديلچىلىك شاخه سى اولاراق دا "آلتايستىك" و "اورال-آلتاي
يىستىك" اصطلاحلارينا راستلانيلير ، اصلى بىر جغرافيا اصطلاحى اولان آلتاي
آدى (چين جه سى: كين - شان) ، ديلچىلىگه صورادان گيرمىش بىر اصطلاح
دير و گئنىش معنا سى ايله آلتاي اولوسلارى نين (قوملارى نين) ، يعنى
تورك لر ين ، موغوللار ين و ائوزلر ين ايه وه نكى شكلى نده آدلانديران تو -
نقوزلار ين (مانچولارلا بىرلىكده) - بعضى ديلچىلره گوره ده علاوه اولاراق
كوره لى لر ين ، حتى ژاپونلار ين - ديللر ين بىر يئره توپلايان ديللر قورو -
پونو بيان ائدر . "

" اصل آلتاي تورپاقلارى آنجا ق ۱۹۷۰۰۰ كيلومتر مربع ايسه ده ، بو
ديللىرى دانىشان قورويلا ، شرق ايله جنوب شرق (و داها گئنىش بىر
اؤلچوده) غربه سارى يا يىلمىشدير . . . بونلاردان مانجو دىلى ژاپون
دينزى نده ، قالموقجا خزر دينزى قىراقلارينا ، توركچه ده شمال بوزدينزى نده
آدر يا دينزى نين ساحلر ينه قدر يا يىلمىش ، اوبىر طرفدن ده اوراللار
آشاراق وولقادا يئرلشمىشدير . آخىن ائدن قوشونلارلا بىرلىكده ، آلتاي
ديللىرى وخصوصا "توركچه ، بالكانلاردا ، ايچ و شرقى اوروپادا ، شمال افريقا
دا ، ياخىن شرق ده ، ايران دا و هندوستان دا دايا يىلمىشدير . . . بو آرادا
مانچولار ين بىر بؤلگوسو ائوز آنا دىلى نى بورا خىب وچىن جه دانىشير ، هر
اوچ دىلى ن هربىرى سى (توركچه ، موغولجا و تونقوز - مانچوجا) ، توركجه
باشدا اولماق اوزره بىر مدنيت ، ادبىيات و دولت دىلى اولموشدور . . . "

يئنى سه ۷ و اورخون آبيده لر ينده كى گؤك توركچه ، هوچو و تورخان
ياخىنلار يندان چىخان اويقورجا و مختلف تورك لهجه لر ينده كى ادبى اثرلر ،
قىرقىزجا دا كى ماناس داستانى كىمى زنگىن خلق ادبىياتى ، بچه نك كىتبه
لر ي ، قوما نلار ين يا زىلى اثرلر ي ، قارا خانلى ، خوارزملى ، جاغاتاي ، ائوزبك
عثمانلى ، آدر ي ، توركمن وسا يرا دىبىياتلار ي دا تورك ديللر ين نين اهمىتى نى
گؤستهرن شاهلردر .

مؤلف بو مقدمه دن صورنا اورال و آلتاي عائله سى نين ايچ بؤلگوسونو

Yukarıda sayılan dil ailelerinin dördüncüsüne dikkat çekmek isteriz.

Yazar şöyle diyor:

Dünya dilleri tasnif (taksim bendi) edilirken, birçok kez, dil grubu adı olarak “Altay” ve “Ural-Altay”, bunları inceleye dilcilik sahası olarak da “Altayistik” ve “Ural-Altayistik” terimlerine rastlanır. Asli bir coğrafya terimi olan Altay adı (Çincesi: Kin-Şan), dilciliğe sonradan girmiş bir terimdir ve geniş anlamıyla Altay uluslarının (toplulukların), yani Türklerin, Moğolların ve Evenk olarak adlandıran Tunguzların (Mançularla birlikte), bazı dilcilere göre Korelilerin, hatta Japonların dillerini bir araya toplayan dil grubunu ifade eder.

Asıl Altay toprakları ancak 197000 km² ise de, bu dilleri konuşan gruplar, Doğu ile Güneydoğu ve (daha geniş bir ölçüde) Batıya kadar yayılmıştır. Bunlardan Mançu dili Japon Denizi’ne, Kalmukça Hazar Denizi kıyılarına, Türkçe de Kuzey Buz Denizi’nden Adriyatik Denizi’nin sahillerine kadar yayılmış, diğer taraftan da Uralları aşmış ve Volga’da yerleşmiştir. Akın eden birliklerle, Altay dilleri ve özellikle Türkçe, Balkanlarda, İç ve Doğu Avrupa’da, Kuzey Afrika’da, Yakın Doğu’da, İran’da ve Hindistan’da da yayılmıştır... Bu arada Mançuların bir bölümü kendi ana dilini bırakır ve Çince konuşur. Bu üç dilin her biri (Türkçe, Moğolca ve Tunguz-Mançuca), Türkçe başta olmak üzere bir medeniyet, edebiyat ve devlet dili olmuştur...

Yenisey ve Orhun abidelerindeki Köktürkçe, Hoça ve Turfan yakınlarından çıkan Uygurca ve çeşitli Türk lehçelerindeki edebi eserler, Kırgızcadaki Manas destanı gibi zengin halk edebiyatı, Yiçhang kitabeleri, Kumanların yazılı eserleri, Karahanlı, Harezimli, Çağatay, Özbek, Osmanlı, Azerbaycan, Türkmen vs. edebiyatları da Türk dillerinin önemini gösteren tanıklardır.

Yazar bu girişten sonra Ural-Altay ailesinin iç bölümünü

آیدینلادیر: اورال - آلتای عاقله سی ایکی یه بولونور: اورال و آلتای،
 آلتای ایسه ۵ شاخه اولور: تورک، موغول، تونغوزوبیرده بونلارا بعضا
 اضا فهدیلن کوره و ژاپون ."
 داها ایره لیده، مؤلف، بوقروپون هر بیر سی حقینده اطرافلی ایضا -
 حات و ثریر، از جمله تورک دیللیری باره ده 'مفصل تدقیقا تینا بئله باشلا ییر:
 " بودیللرین چوخ اسکی اولما سینا رغما " . . . (تورک) آدینلادیر
 T'OU-KIUE شکلینده کی ترانسکرپسیون ایله، ایلک اولراق آلتیجی عصرده
 چین منبع لرینده راستلانیر. بولکمه نین اصلی موغولجا تورک سؤزونون جمع
 شکلی (تورک - اوت) اولسا گره کدیر، تورکجه ده کی اساس شکلی "قوت" معنا
 سینا گلن " توروک " کلمه سی دیر. . . ."
 عالم (دیلاچار) بوندان صونرا اون بئشینجی عصردن بری تورک دیل
 لرینین تصنیفی شکیللرینی بیر- بیرتدقیق ائدیر و بو آرادا دیر چوخ
 عالمرین بوسا حه ده کی چالیسما لارینی ایضا حا "چالیشر، نهایت مختلف
 تورک دیللریندن بحث و اولاری بیر- بیرله مقایسه ائتدیکن صونرا،
 تدقیقاتی نین اوچونجو بولگوسونده " اوغوز تورکجه سی " نی اله آلیر.
 کتابدا، اوغوز دیل لرینین ده تاریخی و جغرافیائی خصوصیت لرین
 آنتلایدیقدا ن صونرا نهایت بوسطرلری اوخویوروق ;
 " کرو نولوژی (زمان و تاریخ) یه گوره، اوغوز لهجه لرینین اسکی اورتا
 ویثنی چاغلاری واردیر. بیزه گوره، بونلاردان اسکی اوغوز جانی، اسکی تور-
 کجه (کوک تورک: ۵ - ۸ نجی عصرلر و کلاسیک اویقور: ۸ - ۹ عصرلر) دئد-
 یگیمیز دیلده گوروروک، بو ایکی لهجه نین هر بیر مدنیّت و یازی دیلی
 اولموشدور (۶ - ۹ نجی عصره قدر). بو دؤورون صونلاریندا اوغوزجا (یثنی
 سه ۶ و تالاس کتیبه لری) اسکی قیرقیزدان (۹ وه؛ نجی عصرلر) متاثر
 اولایلر، اوبیرقونشی لهجه لر حقینده اساسلی بیلیگیمیز یوخدور.
 باسکا کوف، بیر طرفدن کوک - تورک و کلاسیک اویقورجا یا " اویقور -
 اوغوز " قروبو آد و ثریر سه ده " اسکی اوغوز " اصطلاحینی داها گئچ
 (۹ - ۱۱ نجی عصرلر) بیزماندا ظاهرا ولموش اون - اوغوز، دو ققوز -
 اوغوز جماعتی نین دانیشدیغی دیل ایچون ایشله دیر، باشقا یئرده ده
 " اورتا اوغوز " (۸ - ۱۳ نجی عصرلر) دئیر. تحسین بانقو اوغلو ایسه
 " اسکی اوغوز " اصطلاحینی، قاراخانلی دؤورونده (۱۱ - ۱۲ عصرلر)،

aydınlatır: “Ural-Altay ailesi ikiye bölünür: Ural ve Altay. Altay ise 5’e ayrılır: Türk, Moğol, Tunguz ve birde bunlara bazen izafe edilen Kore ve Japon.”

Daha ileride, yazar, bu grubun her biri hakkında etraflı açıklama verir. Yazar, Türk dilleri hakkındaki uzun araştırmasına kısaca şöyle başlıyor:

Bu dillerin çok eski olmasına rağmen... (Türk) adına T’ou-kiue şeklindeki transkripsiyon ile ilk olarak 6. asırda Çin kaynaklarında rastlanır. Bu kelimenin aslı Moğolca Türk sözünün çokluk şekli (Türk-üt) olsa gerektir. Türkçedeki esas şekli “kuvvet” anlamına gelen “Türük” kelimesidir...

Dilaçar, on beşinci asırdan beri Türk dili tasniflerini bir bir inceler ve bu arada birçok araştırmacının bu sahadaki çalışmalarını açıklamaya çalışır. Nihayet çeşitli Türk dillerinden bahsedip onları birbiriyle mukayese ettikten sonra, araştırmasının üçüncü bölümünde “Oğuz Türkçesi”ni ele alır.

Kitapta, Oğuz dillerinin de tarihi ve coğrafi özellikleri anlatıldıktan sonra nihayet bu satırları okuyoruz:

Kronolojiye (zaman ve tarih) göre Oğuz lehçelerinin eski, orta ve yeni dönemleri vardır. Bize göre bunlardan Eski Oğuzcayı, Eski Türkçede (Köktürk: 5-8. yüzyıllar ve Klasik Uygur: 8-9. yüzyıllar) görürüz. Bu iki lehçenin her biri medeniyet ve yazı dili olmuştur (6-9. yüzyıla kadar). Bu dönemin sonlarında Oğuzca (Yenisey ve Talas kitabeleri) Eski Kırgız dilinden (9 ve 10. yüzyıllar) etkilenmiş olabilir. Diğer komşu lehçeler hakkında fazla bir bilgimiz yoktur.

Baskakov, bir taraftan Köktürk ve Klasik Uygurca’yı “Uygur-Oğuz” grubu olarak adlandırırsa da, “Eski Oğuz” terimini daha geç (9-11. yüzyıllar) bir zamanda ortaya çıkan On Oğuz, Dokuz Oğuz topluluğunun konuştuğu dil için kullanır. Başka bir yerde de “Orta Oğuz” (8-13. yüzyıllar) der. Tahsin Banguoğlu ise “Eski Oğuz” tabirini, Karahanlı döneminde (11-12. yüzyıllar),

"اورتا اوغوزجا" اصطلاحینی دا خوارزم (۱۳ - ۱۴ نجی عصر) دؤرونده دانیشیلان و اسکی عثمانلیجانین قایناغی (منبعی) اولان اوغوزجا ایچو ایشله دیر، لکن مادام کی ۷ - نجی عصرده دوققوزاوغوزلارین دیلینی اوغوز جا ماییریق ، اسکی اوغوزجا اصطلاحینی بونلار ایچون ایشلتمه میزدوقرو اولار. بونا گوره اسکی عثمانلیجانین قایناغی "اورتا اوغوزجا" اولایلر، بعضی دیلچیلر، مثلا "سووه تورکولوقلاری، ملی دیلرینین قایناقلارینی "اسکی" صفاتی ایله وصف ائدیبلر، اسکی اوزبکجه (جاغاتایجانین صون دؤورو) کیمی... بییزیم ترمینولوژی (اصطلاح شناسی) میزه گوره، اورتا اوغوزجا یا گلینجه، بونون یادگارلارینی تک - تک کلمه و قیصاصی متن لر حالیندا، باشلیجا "کاشغری" ده گؤروروک".

تدقیقات دا، بیرنچه صحیفه صونرا "یئنی اوغوزجا" اولاراق آذربایجان عثمانلی و تورکمن تورکجه لری بحث موضوعو اولور. مؤلف مختلف نظریه لری ماییب - تۆکور، بییز بومقایسه لی و ماراقلی بحثی آتلیاراق اوز دبلیمیزین بحث اولدوغو بولگوبه گلیریک، بوقسمتدن، بییزیم ایچون، داها تفصیلاتلی "نقل قوللار" گتیرمه کی مناسب گؤروروک (صحیفه ۱۰۵ و صونرالاری)

*** **

... اسکی آذری تورکی، هنج اولماسا باشلانغیج ایلیرینده اسکی عثمانلیجا ایله موازی، داها دوققوزاویچ - ایچه بئردیل ایدی بعلاوه آذری تورکی خصوصیتی دئیلن بعضی خال و علامت لراسکی عثمانلیجا دا وارید نجه کی قریب اوغوز خصوصیت لری ۱۵ - نجی عصرده جاغاتایجا دا، حتی ۱۸ عصر شرقی اوغوزجا سیندا اد تاپیلار. اوغوز خصوصیتلرینه ایسه شرق ده تا ۱۲ - نجی عصرده احمدیسوی ده، ۱۳ - نجی عصرده "مبادی السلوک" دا را - ستلانمیشدیر. ۱۳ - نجی عصرده کی "قصه یوسف" ی بوباخیمدان (نقطه نظر) دقته لایق دیر. آذری تورکی خصوصیتلرینه گلینجه، نوائی ده جاغاتایجا تاپماس مین شکلینین یانیندا، آذریجه تیپینده تاپمانام، آلورمین برابر آلیرام، آلمیش مین ایله برابر آلمیشام کیمی شکل لر واردیر. بونا مقابل تورکمنجه دیل خصوصیتلری "محبت نامه"، "معین المرید" "خسرو و شیرین" کیمی ۱۴ - نجی عصر خوارزم اثرلرینده گوزه چاربار، ۱۵ - نجی عصرده "رونق الاسلام" و "بوزا و فلان" کیمی اثرلرده داها غلیظ له شیر واصل تورکمنجه، گئنه جاغاتای عرفا دتلریندن تامایله

Orta Oğuzca” tabirini de Harezmi (13-14. yüzyıllar) döneminde konuşulan ve Eski Osmanlıca’nın kaynağı olan Oğuzca için kullanır. Mademki 7. yüzyılda Dokuz Oğuzların dilini Oğuzca olarak kabul ediyoruz, Eski Oğuzca tabirini bunlar için kullanmamız doğru olur. Buna göre Eski Osmanlıca’nın kaynağı “Orta Oğuzca” olabilir. Bazı dilciler, örneğin Sovyet Türkologları, milli dillerinin kaynaklarını “eski” sıfatıyla vasf ederler. Eski Özbekçe (Çağatayca’nın son dönemi) gibi... Bizim terminolojimize (istilah-ı Şinasi) göre Orta Oğuzcaya gelince bunun yadigârlarını tek tük kelime ve kısa metinler halinde “Karşgarlı”da görürüz.

Araştırmada birkaç sayfa sonra “Yeni Oğuzca” olarak Azerbaycan, Osmanlı ve Türkmen Türkçeleri ele alınır. Yazar çeşitli görüşleri sayıp döker. Biz bu karşılaştırmalı ve ilginç konuyu atlayarak öz dilimizin bahsedildiği bölüme geliyoruz. Buradan, bizim için, daha ayrıntılı “alıntılar” vermeyi uygun görüyoruz (sayfa 105 ve sonrası).

Eski Azerbaycan Türkçesi, hiç olmasa başlangıç yıllarında Eski Osmanlı Türkçesi ile muvazi, daha doğrusu iç içe bir dil idi. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesi özelliği denen bazı haller ve işaretler eski Osmanlı Türkçesinde bulunur, yani Batı Oğuz Türkçesi özellikleri 15. yüzyılda Çağataycada, hatta 18. yüzyıl Doğu Oğuz Türkçesinde bulunur. Oğuz özelliklerine ise doğuda 12. yüzyılda Ahmed Yesevî’de, 13. yüzyılda “Mübadi’l Süluk”da karşılaşılmıştır. 13. yüzyıldaki “Kıssa-i Yusuf” da bu bakımdan dikkate layıktır. Azerbaycan Türkçesi özelliklerine gelince, Nevayî’de Çağatayca “tapmasmın” şeklinin yanında, Azerbaycan Türkçesinde “tapmanam”, “alurmın” kelimesinin yanında “alram”; “almışmın” kelimesinin yanında “almışam” gibi şekiller vardır. Buna mukabil Türkmen Türkçesinin dil özellikleri “Muhabbetname”, “Muinü’l Mürid”, “Hüsrev ü Şirin” gibi 14. yüzyıl Harezmi eserlerinde göze çarpar, 15. yüzyılda “Revnakü’l İslam” ve “Buz Oğlan” gibi eserlerde daha da zayıflar ve asıl Türkmen Türkçesi yine Çağatay örf ve adetlerinden tamamen

قورتولما میش اولما قلا برابر ۱۸ - نجی عصرده باشلار. لکن همین عصرده مخدوم قلینین دیوانیندا، مثلا "گینه بیلمه نم تیپینده" آذری خصوصیت لره راستلانیر، غربی اوغوزجانین قالان ایکی شاخه سینه گلینجه، ایلک عصرلرده عثمانلی اوغوزجاسی و آذری اوغوزجاسی دئییه قطعی بیرفرقا مکان سیزدر، چونکی بو بؤلونمه صونر کی سیاسی شرط لره و بونا گؤره ده آیری- آیری دیل انکشافلارینا داینا ثار، هر ایکی شاخه نین ایندیکی خصوصیتلری، اسکیدن عمومی و مشترک استقامت حالینده واریدی. بونلار صونرادان بیر شاخه ده داها چوخ انکشاف ائتدی، او بیر شاخه ده ایسه کورلاشدی. (دیلاچار آذری تورکجه سی، تورک دیل قورومو سئری سی، صایی ۱۴ - ۱۵، ۱۹۵۱) بیر قسم خصوصیت لرده هر ایکی شاخه ده آیری - آیری اولاراق، شبهه سیز صونرادان قازانیمیش در .

غرب اوغوزجانین ان اسکی تمثیلچی لریندن اولان سلجوق تورکجه سینده (سلطان ولد دیوانی - ۱۳ - نجی عصر) آذری تیپینده آنلاما زام، بیللمزم (مولانادا مثلا) جاغاتای تیپینده من سویله رم ده واردیر) کیمی شکل لر تاپیلار، اسکی عثمانلیجا متن لرده ده مثلا "یونس امره" دیوان "یندا (۱۴ - نجی عصر) همین تیپ ده اولموشام، سهیل ونوبهار" دا (۱۴ - نجی عصر) دوشمیشم شکیل لرینه راستلانیر. گینه یونس امره ده ایلدیریم، ایلدیز، فرهنگنامه "ده (۱۴ - نجی عصر) ایمشاق (یوموشاق)، ایلان، کیمی آذری تیپینده - "ی" سیز - شکیل لر کچر، آذری جه ده انکشاف ائتمش اولان بو استقامت لر (جهات، جهتلر) اسکیدن عمومی غرب اوغوزجاندا واردی بونا مقابل ... "ده قورقود" (۱۴ - نجی عصرین باشی) وقاضی برهان الدین "دیوان" ی (۱۴ - نجی عصر) اله آلینا جاق اولارسا، اورا دا آذری خصوصیتلرین تام اولما دیغی گوزوله جکدیر، مثلا "ده قورقود" دا آذری تیپینده ایلدیریم، ایلدوز، آغ، کیچی (کیچیک)، کچیم (کچیم) ... من، منی یاغشی، یوخ، اولدورمیشم، دانیشماق، کیمی شکیل لرین یانیندا ایندیکی آذریجه یه اویمایان بیگیت (ایگیت)، یوجه (اوجا)، ... گیده - یورور (گفدیر) تیپینده عثمانلی خصوصیت لرینه یئروئریلمیشدیر.

قاضی برهان الدین ده اوغ (اوق)، گورورم، اقدورم، دویمازام، آلمیشام ... شکیللری اولدوغو حالدا، بوگونکو آذریجه خصوصیتلرینه اویمایان بیرشکیلده، مثلا "من یئرینه بن، منیم یئرینه بنیم، اور،

kurtulmamış olmakla beraber 18. yüzyılda başlar. Ancak bu yüzyılda Mahdumkulu'nun divanında, örneğin, yine "bilmenem" şeklinde Azerbaycan Türkçesi özellikleriyle karşılaşılır. Batı Oğuz Türkçesinin diğer iki sahasına gelince, ilk yüzyıllarda Osmanlı ve Azerbaycan Oğuzcası arasında kesin bir fark imkânsızdır. Çünkü bu bölünme sonraki siyasi şartlara ve bunun sonucunda dilin farklı kollardan gelişmesine dayanır. Her iki sahanın bugünkü özellikleri, eskiden genel ve ortak bir yön şeklindeydi. Bunlar sonradan bir sahada gelişimini devam ettirdi. Diğer sahada ise körleşti. (Dilaçar, Azeri Türkçesi, Türk dil Kurumu Serisi, sayı 14-15, 1951) Şüphesiz her iki sahada da bir takım özellikler bir birinden ayrı olarak sonradan kazanılmıştır.

Batı Oğuz Türkçesinin en eski temsilcilerinden olan Selçuklu Türkçesinde (Sultan Veled Divanı, 13. yy.) Azerbaycan Türkçesinde "anlamazam", "bilmezem" (örneğin Mevlana'da, Çağatay Türkçesinde "men söylemem" vardır) gibi şekiller bulunur. Eski Osmanlıca metinlerde de, örneğin "Yunus Emre Divanı"nda (14. yy.) aynı şekilde "olmuşam"; "Süheyl ü Nevbahar"da (14. yy.) "düşmüşem" şekilleriyle karşılaşılır. Yine Yunus Emre'de "ildirim", "ildiz"; "Ferhengname"de (14. yy.) "ımşak" (yumuşak), "ılan" gibi Azerbaycan Türkçesinde /y-/siz şekiller geçer. Azerbaycan Türkçesinde görülen bu kullanımlar, eskiden genel Batı Oğuzcasında vardı. Buna karşın "Dede Korkud" (14. yüzyılın başı) ve Kadı Burhaneddin "Divanı" (14. yy.) ele alınacak olursa, orada da Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin tam olmadığı görülecektir. Örneğin "Dede Korkud"da Azerbaycan Türkçesinde "ildirim", "ilduz", ag, kiçi (kiçik), keçim (geçim), men, meni, yahşı, yoh, uldurmuşem, danışmag gibi kullanımların yanında bugünkü Azerbaycan Türkçesine uymayan yiğit (igrit), yüce (uca), gideyorur (gedir) gibi Osmanlı sahası özelliklerine de yer verilmiştir.

Kadı Burhaneddin'de "oh, görürem, ederem, duyamazam, almışam" gibi kullanım şekilleri olduğu halde bugünkü Azerbaycan Türkçesi özelliklerine uymayan bir şekil de, örneğin "men" yerine "ben", "menim" yerine "benim", "üz"

یفرینه یوز (صورت)، اوره ک یفرینه یوره ک ایشله دیلمهش دیر ...

* *

عالم (دیلاچار) دان نقل اتمکده اولدوغوموز بوسؤزلره بورادا -
کیچیک بیر پارانتیه ز آچماق مجبوریتینده بیک :

بودیل خصوصیت لرینه بیرپارا عالمز چوخ وبعضی لری ایسه دها آز
قیمت و ثرمیشلر، بودا علمی مسئله لرده " اینجه اله مک وصیخ توخوماق " ین
غایت لزوملو اولدوغوندا ن دیر، نجه کی، یازیمیزا اساس اولان دیلاچار ین
تدقیقاتیندا ، همین دیل خصوصیتلری نین اهمیت یی چوخ بؤپوک گؤستر -
یلیر و آدی کئچن اثرلری ن هانسی دیله ماید اولماسی قارشیسیندا سوال
اشارتی قویولور، باشقا عالملری ن ایسه مدنی ارثیه مز اوزه رینده گینه
ده درین و اطرافلی تدقیق لری بونلاردان چیخا ردیقلاری نتیجه لیر، مکنسه
اولراق " دده قورقود " وقاضی برهان الدین ین " دیوان " ینین بیزه ماید
اولدوقلاریندا شبه یفری بورا خیرلار، بوبحث لردا م اتمکده ، فارس
شووه ینست لری و اولنلری ن اؤزوموزدن اولان اورتاقلاری (شریک لری) " گؤ -
رپو آلتیندان دلیک تا پار " کیمی، فرصتی غنیمت ما یا روسوزون مجراسینی
دگیشدیره رک، ادبیات، دیل و وارلیغیمیزی کؤکوندن دانما غا قدر گئدیر -
لر، بو غرضکا رلیقلاری ن حسابی، تدقیقاتدا یفری اولان " علمی شبه " لر -
ین حسابیندان آیری دیر .

دیلاچار و بوباب ه ا و نون کیمی دوشونن عالملر بونقطه لره دایانا -
راق ، مثلاً " دده قورقود آذریجه دگیل ، بوانترین آذریا یجا نلیلارلا علاقه
سی یوخدور " دتمک ایسته میرلر اولنلری ن فکرلری ندن چیخا ریلجا ق ان نها
نتیجه آنجا ق بئله اولا بیلیر : دده قورقود آذری تورکی نین هنوز غربی
اوغوزجا نین بنیه سینده تورکیه تورکجه سیله برابرجه یا شاد یغی دهوره
متعلق دیر . " بوسؤز بیزیم ادبی وارلیغیمیزین بیرباشقا صورتده تاید
دیرو دده قورقودین بیزیم اؤز مالیمیز اولدوغونا ان کیچیک شبهه
کؤلگه سی ده مالماز، بو، اولسا اولسا آذری جه نین تورکیه تورکجه سینک
نه زمان فرق له شمه سی بو آیریلما نین دده قورقوددان اول یا صونرا
واقع اولدوغو بحثینی آچار، بوبحثین نتیجه سی بئله اولار : اگر دده قور -
قود بوا یکی تورکجه نین آیریلما سیندان قابق دهوره ماید ایسه بو آیدیه
هم بیزیم وهم ده تورکیه تورکجه سی نین اورتاق مالی دیر، یوخ، اگر دده قور -
قود بو فرق له شمدن صونرا یا متعلق ایسه ، دتمک اثرتما ما " آذری تورکیسی

yerine “yüz” (surat), “ürek” yerine “yürek” ifadeleri kullanılmıştır.

Dilaçar’dan nakletmekte olduğumuz bu sözlere burada küçük bir parantez açmak zorundayız:

Bu dil özelliklerine bazı araştırmacılar çok, bazıları ise daha az değer vermiş. Bu da bilimsel meselelerde “ince eleyip sık dokuma”nın geyet gerekli olduğundandır. Yani, yazımıza kaynak olan Dilaçar’ın çalışmasında da, bu dil özellikleri çok büyük önem taşır ve adı geçen eserlerin hangi dile ait olduğu karşısında soru işareti konur. Diğer araştırmacıların ise kültürel mirasımız üzerinde yine derin ve taraflı incelemeleri ve bunlardan çıkardıkları sonuçlar, aksine “Dede Korkud” ve Kadı Burhaneddin Divanı’nın bize ait olduğunda şüpheye yer bırakmaz. Bu bahisler devam ettikçe Fars milliyetçileri ve onların kendi içimizden olan ortakları “köprü altında delik bulur” gibi fırsatı ganimet sayar ve sözün mecrasını değiştirerek edebiyat, dil ve varlığımızı kökünden inkâra kadar giderler. Bu düşmanlığın hesabı, araştırmada yeri olan “bilimsel şüphe”lerin hesabından farklıdır.

Dilaçar ve bu konuda onun gibi düşünen araştırmacılar bu noktalara dayanarak örneğin “Dede Korkud Azerbaycan Türkçesinde değil, bu eserin Azerbaycanlılarla alakası yoktur” demek istemezler, onların fikirlerinden çıkarılacak en kesin sonuç ancak böyle olabilir: Dede Korkud Azerbaycan Türkçesinin henüz Batı Oğuz Türkçesinin bünyesinde Türkiye Türkçesiyle beraber yaşadığı döneme aittir.” Bu söz bizim edebi varlığımızın başka bir şekilde teyididir ve Dede Korkud’un bizim öz malımız olduğuna dair en küçük bir gölge düşürmez. Bu olsa olsa Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesinden ne zaman ayrıldığını ve bu ayrılmanın Dede Korkud’dan önce ya da sonra meydana geldiği bahsini açar. Bu bahsin sonucunda bunlar olur: Eğer Dede Korkud bu iki Türkçenin ayrılmasından önceki döneme ait ise bu eser hem bizim, hem de Türkiye Türkçesinin ortak malıdır. Eğer Dede Korkud bu ayrılmadan sonra oluşmuşsa, eser tamamen Azerbaycan Türkçesi-

دیلینه مایدیر، آیدین دیرکی، هر حالدا " دده قورقود". وقاضی برهان الدین
 یین "دیوان" نین بیزیمکی اولدوغوندا هر صورتده کیمسه نین شبهه سنی
 بوغدورو فرضکارلارین ائله دیگی ایش علم نامنه " ساخته کارلیق " دان
 باشقا بیرشقی دگیل دیر.

گینه عالم (دیلاچار) یین سوزلریندن مهم نقطه لرین نقلینه دوام ائدیر-
 یک ز صحیفه ۱۰۷ و دوامی) :

... غربی اوغوزجانین ایچهریسینده آذری وتورکیه تورکجه سی شاخه-
 لرینین آیریلما سی بوندان (یعنی دده قورقود و قاضی برهان الدین
 " دیوان" نین تالیفی زمانندان) صورادر، حتی دلیل باخیمینندان
 (نقطه نظریندن) آذری صاییلان فضولی (۱۶- ۱۷جی عصر) ده بئله آذریجه.

یه او یغون من، منی، ائیلهرم، بیلنمزم، دوشمیشم، هانسی، قانده (هارادا)،
 اوزگه، یاخشی، آغ، اوخ، یاخماق، تک (کیمی) دوتماق (توتماق) کیمی
 صایسیز سوزلره قارشى عثمانلیجا تیپینده ده بن، بنی، بونجا، بین،
یوز (صورت)، بیگیت، بوزماق (بوزماق) کیمی شکیللر ایشله دیلمیشدیر
 همین عصرده یا شامیش اولان حبیبی ده ده آذریجه خصوصیتی صاییلان

گوروم اولسون، آغلایا سیدر (آغلایا جاقدر)، ایل تیپینده کلمه لرتا پیلما
 قلا برابر ییلدیز (اولدوز)، یوز (اوز)، بنیم (منیم) کیمی او یما زلیقلار
 دا واردیر. ایلک آذری شاعر لرینده گورولن آذری دلیل خصوصیتلری نین
 ضعیفلیگی بعضی لرینین فکرینجه بوشاعرین عثمانلی - آذری لهجه لرینین
 سرحدینده یئتیشمیش اولماسی، بعضی لرینین فکرینجه ده متن لرین صو -
 تراکی مستنخ لر طرفیندن عثمانلیجا یا اوی دورولماسی احتماللری ایله
 آچیخلانما یا چالیشیلیر سادا، اصل سبب بو خصوصیت لرین اودووده قطعی بیر
 فرق اولاراق هنوز بلیرمه میش اولماسی در.

فضولی ایله حبیبی دن صورتا آذریجه نین خصوصیت لری گفت - گفته
 غلیظ له شمیش و ۱۸ - نجی عصرده ملا پناه واقف، ۱۹ - نجی عصرده میرزه
 فتحعلی آخوندزاده، حق و ثردی، صابر کیمی خلق دیلینه یاخین بیر یازی
 دیلی ایشله دن یازیچیلاردا تام اولاراق آموزونو گوسترمیشدیر. کلاسیک
 دهورده آذری یازیچی لاری نین خلق دیلینه یاناشما میش و آنجا ق آرا -
 صیرا اونا مجذوب اولمالاری نین احتمالی ده، قسما " اسکی ائرلرده کی

ne aittir. Aydın diyor ki, her halde “Dede Korkud” ve Kadı Burhaneddin Divanı’nın bize ait olduğuna kimse şüphe duymaz ve düşmanların yaptığı bilim namına “sahtekârlık”tan başka bir şey değildir.

Dilaçar’ın sözlerinden önemli noktaları yine aktarmaya devam ediyoruz (sayfa 107 ve devamı):

...Batı Oğuz Türkçesinin içerisinde Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi sahalarının birbirinden ayrılması bundan (yani Dede Korkud ve Kadı Burhaneddin Divanı’nın telifi zamanından) sonradır. Dil bakımından Azerbaycan sayılan Fuzuli (16. yy.) bile Azerbaycan Türkçesine uygun “men”, “meni”, “eylerem”, “bilmezem”, “düşmüşem”, “hansı”, “kanda” (harada), “özge”, “yahşi”, “ağ”, “oh”, “yahmak”, “teg” (gibi), “dutmag” (tutmak) gibi sayısız sözlere karşı Osmanlı Türkçesinde de “ben”, “beni”, “bunca”, “bin”, “yüz” (surat), “yiğit”, “bozmak” gibi şekiller kullanmıştır.

Aynı yüzyılda yaşamış olan Habibî’de de Azerbaycan Türkçesi özellikleri sayılan “görüm olsun”, “ağlayasıdır” (ağlayacaktır), “il” şeklinde kelimeler bulunmakla birlikte “yıldız” (ulduz), “yüz” (üz), “benim” (menim) gibi uyumsuzluklar da vardır. İlk Azerbaycan şairlerinde görülen Azerbaycan dil özelliklerinin zayıflığı bazılarında göre bu şairin Osmanlı-Azerbaycan lehçelerinin sınırında yetişmiş olması, bazılarında göre de sonraki müstensihler tarafından Osmanlıcaya uydurulması ihtimali ile açıklanmaya çalışılsa da, asıl sebep bu özelliklerin o dönemde kesin bir fark olarak henüz belirmemiş olmasıdır.

Fuzuli ile Habibî’den sonra Azerbaycan Türkçesinin özellikleri gitgide belirmiş ve 18. yüzyılda Molla Penah Vakıf, 19. yüzyılda Mirza Fethali Ahundzade, Hakverdi, Sabir gibi halk diline yakın bir yazı dili kullanan yazarlar da tam olarak kendisini göstermiştir. Klasik dönemde Azerbaycan yazarlarının halk diline yaklaşmamış ve ancak ara sıra ona meczup olma ihtimallerini de, kısmen eski eserlerdeki

آذری خصوصیتی آزلیفینی وقاریشیقلیغینی اچیلا یا بیلیر. اسکی دؤورلر دهکی آذری خلق دیلینی بیلیمه دیگیمیزدن و بو حکم لری آنجا ق یازی دیلینه دایاناراق وئره بیلدیگیمیز ایچون، بونلاردا قطعیت آختارماق اولماز. بئله اولما قلابر، قطعی اولاراق سؤیله نه بیلرکی، اسکی عثمانلیجیادا گورولن بیرچوخ خصوصیتلر تورکیه ده صورادان یوخ اولدوغو و پادگیشدیگی کیمی، عمومی غربی اوغوزجا نین بیرچوخ خصوصیت لری ده آذریجه یه کئچمه میس، و سیاسی شرط لری و ایکی شاخه نین آیری - آیری انکشافینا یاردیم (کؤمک لیک) ائتمیشدیر.

ملاپناه واقف دهکی آذریجه نین خصوصیتینی گؤسترن مختاتفرلی کبیریک (کبیریک)، ترپنمک (تپره نمک)، " کیمی " معنا سینا تک (ایلان تک) آخوندزاده کی مختاتفرلی آرواد (آوراد، عورت)، ی - سیز اولدوز حق وئردی ده کی اوجا، ایل، صابرده کی اورهک آذری تپیننده ایسه لرده بونلاردا بئله ی - لی ینوزوک، یورهک، بیل شکل لره ردن بیر کئچمکده دیر. آذریجه یه خاص چاشنی سینی وئره ن ساده جه بئله تک باشینا آلینان کلمه لر دگیل، عمومی شیوه دیر. بئله اولما قلا برابر، یوخا ریدا نمونه لر وئریلدیگی کیمی، آذری لهجه سی تورکیه تورکجه سیندن تما میله آیریلمش دگیل دیر، خصوصیه آنا طولی شیوه لریله، اورتاق خصوصیتلر گؤسته رمکده دیر.

یوخا ریدا دیلچی (دیلاچار) ین " تورک دیلینه عمومی بیر باخیش " عنوانلی تدقیقاتیندان نقل ائتدیگیمیز پارچا لار گلن مقاله میزده عمومیله بیر " چارچیوا " تشکیل ائتمکده دیر. اورادا آذری تورکیسی نین خصوصیتلرینی بیر - بیر گئنه آدی کئچمیش ائردن یئری گلدیکده تورکمن - جه ر تورکیه تورکجه سیله مقایسه لر ائده رک قید ائده چکیک. بئله جه دیلیمیزین خصوصیت لری ایله داها دریندن تانیس اولماق ایستین لره کیچیک بیر یاردیم ائتمیش اولماق غیق .

Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin azlığını ve karışıklığını açıklayabilir. Eski dönemlerdeki Azerbaycan halk dilini bilmediğimizden ve bu kararları ancak yazı diline dayanarak verebildiğimizden, bunlarda kesinlik aranmaz. Böyle olmakla birlikte, kesin olarak, Eski Osmanlı Türkçesinde olan birçok özellik Türkiye Türkçesinde sonradan yok olduğu ya da değiştiği gibi, Batı Oğuz Türkçesinin birçok özelliği de Azerbaycan Türkçesine geçmemiş ve siyasi şartlar bu iki sahanın ayrı ayrı gelişmesine yardım etmiştir.

Molla Penah Vakıf'daki Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini gösteren metatezli "kiprik" (kirpik), "terpinmek" (teprenmek), "kimi" anlamında "teg" (ilan teg) Ahundzade'de olan metatezli arvad (avrat), /y-/ sesi bulunmayan ulduz, Hakverdi'deki "uca", "il", Sabir'deki "ürek" Azerbaycan Türkçesinde kullanılsa da /y-/ sesli yüzük, yürek, yıl şekilleri çok nadir kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesine has bir lezzet veren sadece tek başına alınan kelimeler değil, genel şivedir. Böyle olmakla birlikte yukarıda örnekleri verildiği gibi, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinden tamamen ayrılmış değildir. Özellikle Anadolu ağızlarıyla ortak özellikler göstermektedir.

Yukarıda Dilaçar'ın "Türk Diline Genel Bir Bakış" adlı eserinden naklettiğimiz bölümler gelen makalemizde genellikle bir "çerçeve" oluşturmaktadır. Orada Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini bir bir adı geçen eserden yeri geldikçe Türkmen ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak kaydedeceğiz. Böylece dilimizin özellikleriyle daha derinden tanışmak isteyenlere küçük bir yardım etmiş olacağız.

دیلیمز (۲)

س، شکیل و سوز

کچه ن مقاله ده دنیا دیلیری آراسیندا اؤز دیلیمیزین یثیرینی مشخص ائله مه گه چالیشدیق، "التای" دیلیری فامیلیندن "تورکجه دیلیر" گلد. یک، بو میاندا "اوغوز تورکجه" سینی نظره آلدیق، اسکی، اورتا ویقنسی اوغوز جایی اشرت ائتدیگ و بورا دا عثمانلی، تورکمن و آنا دیلیمیز اولان آذربایجان تورکیسی بحث موضوعو اولدو. تورکولوق "دیلاچار" ن ۱۹۶۴ ن ایلینده نشر ائتدیگی "تورک دیلینه گنل بیر باغیش" عنوانلی تدقیقا تیتله پارچالار گتیره رک سوزو بونکته یه گتیردیگ: "اسکی آذری تورکیسی اسکی عثمانلیجا ایله موازی، داها دوغروسو، ایچ- ایجه بیر دیل آیدی "بوسلا" - نغیج دؤوروندن سونرا اؤزلرینه خاص شکلینده انکشاف ائتدیله. ایند بونلارین مناسبتلری نه دیر؟ بوسئواله دیلیمیزین تاریخی سیرینی تعقیب ائده رک و فریلن اجمالی جوابلاردان سونرا، ایندی تورکی میزله تورکیه تورکجه سینی فونولوژی (سس بیلگی)، مورفولوژی (شکیل بیلگی) و وگا بو- لهر (سوزخزینه) نظریندن، همین تدقیق اثریندن پارچالار و شرهک مقایسه ائدیریک. تورکی میزین اساس خصوصیتلری بئله خلاصه ائدیله بیلیر:

الف - فونولوژی (سس بیلگی)

۱ - مصوتلر

- ۱ - فتحه سی بیزیم دیلده، تورکیه تورکجه سینده کی آچیق (ح) دن: داها آچیق دیر. مثلا "گلمک، طرف، تمل (بونووره)، علاج - صیرا ایله تورکیسه تورکجه سینده *gelmek, taraf, temel, ilac* تلفظ ائدیله
- ۲ - فتحه و کسره تفاوتی ایله بیزیم دیلده معنائین دافرق ائتمه سی گؤرسه نیر. ان ("ان جوخ" مثالیندا کی کیمی)، ان "انمک" (تورکیه تورکجه - سینده اینمک)، ان (عرض معنا سینا)، ات (بییه جک)، ائت (اقتمکدن) تورکیه تورکجه سینده هرایکیسی ده (ح) تلفظ ائدیله.
- ۳ - قاپالی کسره، قدیم کتابت ده "ای" یا زیلیردی. بو سس بیزیم تورکی ده آچیق کسره ایله تلفظ اولونور: اثرته، ائلچی، کیمی، بونون ایچون سئل، ائل، یئل، ده سیل، ایل و ییل یا زیلیردی.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE ve FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

İKİNCİ YIL, SAYI 11 ve 12, ŞUBAT VE MART, 1359

DİLİMİZ (2)

Ses, Şekil ve Söz

Geçtiğimiz makalede dilimizin dünya dilleri arasındaki yerini belirlemeye çalıştık. “Altay” dilleri ailesinden “Türk dillerine” geçtik. Bu doğrultuda “Oğuz Türkçesi”ni dikkate aldık. Eski, orta ve yeni Oğuzca’ya değindik ve burada Osmanlı, Türkmen ve ana dilimiz olan Azerbaycan Türkçeleri söz konusuydu. Türkolog “Dilaçar”ın 1964 yılında yayımladığı “Türk Diline Genel Bir Bakış” isimli çalışmasından bazı bölümleri alarak sözü bu noktaya getirdik: “Eski Azerbaycan Türkçesi, Eski Osmanlı Türkçesi ile paralel, daha doğrusu iç içe bir dil idi. Bu başlangıç döneminden sonra her iki sahada kendine has bir şekilde gelişir. Şu anda bunların arasındaki ilişki ne durumdadır? Bu soruya dilimizin tarihi seyri doğrultusunda verilen benzer cevaplardan sonra, şimdi Türkçemizle Türkiye Türkçesini fonoloji (ses bilgisi), morfoloji (şekil bilgisi) ve vokabüler (söz hazinesi) bakımından, “Dilaçar”ın eserinden bölümler vererek karşılaştırıyoruz. Türkçemizin kendisine has olan özellikleri sadece bu şekilde açıklanabilir:

A. Fonoloji (Ses Bilgisi)

1. Vokaller (Ünlüler)

1) Açık /e/ sesi bizim dilimizde, Türkiye Türkçesinde bulunan açık /e/ sesinden daha açıktır. Örneğin *تېمېل طرفگېل مک ع* kelimeleri sırasıyla Türkiye Türkçesinde gelmek, taraf, temel, ilaç şeklinde söylenir.

2) Bizim dilimizde açık /e/ ve kapalı /é/ arasındaki farkla anlamın da değiştiği görülür. *ان* (“en çok” örneğinde olduğu gibi), *ان مک* (Türkiye Türkçesinde “inmek”), *ان* (arz anlamında), *ات* (yemek), *انت-* (etmek) şeklinde yazılır. Türkiye Türkçesinde her iki kelime de “et” şeklinde söylenir.

3) Kapalı /é/, eski eserlerde /i/ şeklinde yazılırdı. Bu ses bizim Türkçemizde kapalı /é/ ile söylenir: *اڤتِه* (*érite*), *اڤلچي* (*élcı*) gibi. Bu yüzden *اڤل* (*él*), *اڤیل* (*yél*) kelimeleri de *اڤیل* (*sil*), *اڤیل* (*il*) ve *اڤیل* (*yil*) olarak yazılırdı.

۴ - اسکی یازی دا "ی" ایله یازیلان بعضی سۆزلرین تورکیمیزده کسره (ع) ایله تلفظی: هنج (هیچ)، نئجه (نیجه)، گگتمک (گیتمک)، شفر (شیر) .

۵ - بیزیم تورکی ایله، تورکیه تورکجه سینده دوداقلانا نودوز مصوتلر آرا - سیندا فرقلر وار: دوداق (تورکیه ده *dudak*)، اویان ("یوخودان اوینا") تورکیه ده *uyan*، بۆیوک (*büyük*)، گۆزل (*güzel*) اولکه (*ülke*)، کیچیک (*küçük*)، تولکو (*tilki*)، بیلدیر (*bildir*)

۶ - تورکیمیزده دیفتونق یئرینه مونوفتونق ایشله دیلمه سی: بیله ("بغ یله" عوضینه) ائله مک (ائیله مک) کیمی .

۷ - بعضا "ده ترسینه، مونوفتونق یئرینه دیفتونق کیمی تلفظ: دووشان (طاوشان)، اووچ، اوووج (آووچ)، اوو (آو) .

۸ - آهنگ قاننونون دیلیمیزده، هله، آلینما (دخیل) کلمه لرده داها چوخ مراعات ائدیلمه سی: باغا (تورکیه ده *bağ*)، او حالدا (او حالده)، قایدا (*kaide*)، آلما (*elma*) کیمی .

۹ - تورکیمیزده محاوره دیلینده اوزون مصوتلرین اصلی اولما ییب ادغام یولی ایله وجوده گلمه سی: صورا (صونرا) کیمی .

۱۱ - صامت لر

۱ - تورکیمیزده باشداکی (γ) لرین اولما ماسی: ایل (ییل)، ایلان (ییلان)، اولدوز (ییلدیز)، اورهک (یورهک)، اودماق (یوتماق) کیمی .

۲ - بعضا "ده ترسینه اولاراق، بیزده (ی) ایله باشلایان کلمه لر، تورکیه تورکجه سینده (ی) سیزدیر: یهر (ایهر) کیمی .

۳ - (ن/م) دن اول گلن (ب) لرین بیزده (م) تلفظ ائدیلمه سی: مین (بین) ۱۰۰۰ (مونا) بونا، مینمک (بینمک) کیمی .

۴ - دیلیمیزده (خ) مصوتی نین محافظه ائدیلمیش اولما سی: آخسام، اوخو - ماق (تورکیه تورکجه سینده *okumak*, *akşam*) اوچوخ (*çok*) کیم

۵ - بیزده کلمه ورتا سیندا بعضی صامت لرین یکی له شه سی: یقددی، سگکیز ساققال، ائشک کیمی .

۶ - کلمه باشیندا، بعضا "ده ورتا سیندا، (ب، د، غ، ک) لرین (پ، ت، ق، گ) تلفظ مسئله سی: بوزماق (تورکیه تورکجه سینده بوزماق) کیمی (گیبی)

4) Eskiden /i/ ile yazılan bazı kelimelerin Türkçemizde /é/ ile söylenişi: *تُرک (تُرک) تَرَک (تَرَک) تَرَک (تَرَک) تَرَک (تَرَک) تَرَک (تَرَک)*

5) Bizim Türkçemiz ile Türkiye Türkçesinde yuvarlak ünlüler ile düz ünlüler arasında farklar vardır: *dodag* “Türkiye Türkçesinde dudak”, *oyan* (*yuhudan oyan-*) “Türkiye Türkçesinde uyan-”, *böyük* “büyük”, *gözel* “güzel”, *ölke* “ülke”, *kiçik* “küçük”, *tülkü* “tilki”, *bildir* “bıldır”

6) Türkçemizde diftong yerine monoftong kullanılması: *bele* “böyle” kelimesi, *elemek* “eylemek” gibi.

7) Bazen de tam tersi, monoftong yerine diftong gibi yapılan telaffuz: *dôşan* “tavşan”, *ovuç - ôvuç* “avuç”, *ôv* “av”.

8) Ses uyumunun dilimizde, özellikle alıntı kelimelerde daha çok korunması: *bağça* “Türkiye Türkçesinde bahçe”, *o halda* “o halde”, *gayda* “kaide”, *alma* “elma” gibi.

9) Türkçemizde konuşma dilinde uzun ünlü yoktur, bu ünlülerin ses düşmesi yoluyla meydana gelmesi: *sôra* “sonra”

2. Konsonantlar (Ünsüzler)

1) Türkçemizde kelime başında /y/ sesinin olmaması: *il* “yıl”, *ilan* “yılan”, *ulduz* “yıldız”, *ürek* “yürek”, *udmag* “yutmak” gibi.

2) Bazense tam tersi /y/ ile başlayan kelimeler, Türkiye Türkçesinde /y/ kullanılmadan yazılır: *yeher* “eyer” gibi.

3) /n/ ve /m/ seslerinden önce gelen /b/ sesi bizde /m/ sesiyle telaffuz edilir: *min* “bin, 1000”, *muna* “buna”, *minmek* “binmek” gibi.

4) Dilimizde /h/ sesinin korunmuş olması: *ahşam*, *ohumag* “Türkiye Türkçesinde akşam, okumak” ve *çoh* “çok” gibi.

5) Bizde, kelime ortasında bazı ünsüzlerin ikizleşmesi: *yeddi*, *sekkiz*, *saggal*, *eşşek* gibi.

6) Kelime başında, bazen de ortasında “/b/, /d/, /g/, /k/” seslerinin “/p/, /t/, /k/, /g/” şeklinde telaffuz edilmesi meselesi: *pozmag* “Türkiye Türkçesinde bozmak”, *kimi* “gibi”

- قوخماق (*Kokmak*)، آغیللی (*akilla*)، دادلی (*tatlı*) .
 بیشیرمگ (بیشیرمک) کیمی .
- ۷ - قُنّه "ن" اسکی الفبادا اوچ نقطهلی (ک) ایله گؤستریلیردی) ادبی دیلیمیزده منسوخ اولموشدور (تورکیه ده ده عینا "بیله اولموشدور) .
۸. کلمه باشلاریندا بعضا "، اینجه مصوتلر اؤنونده (ت) لرین (ج) لرله ییثر دگیشمه سی : جور (تورکیه تورکجه سینده : تور) جن ("دک" گؤره نه جن، گؤره نه دک، گؤره نه قدر) . کیمی .
- ۹ - "س" سینی، روسجانین تاثیریه، شمال دا بعضی کلمه لرده گؤرسه -
 نه سی : تسیرک (سیرک) کیمی .
- ۱۰ - کلمه اورتالاریندا ایکی مصوت آراسیندا (*g*) سینی (*g*) به چئوریلمه سی (تورکیه تورکجه سینده ایسه بوس دوشر، یازیلسا دا اوخونماز) صوبوق کیمی، بعضا "ده صواق، یا خود صووق تلفظ اولونور (تورکیه تور- کجه سینده *soğuk*) .
- ۱۱ - بعضی کلمه لرده، مصوتلر آراسی (ق) نین، (و/ی) به چئوریلمه سی، اسکی و اورتا تورکجه ده (طاقوق) ، بیزده و تورکیه ده ایسه طاووق/طویوق اولما - سی کیمی .
- ۱۲ - بعضی کلمه لرده، کلمه مونو (ک) لرین (ی/و) به چئوریلمه سی: گؤک (گوی کیمی .
- ۱۳ - کلمه آرالاریندا (غ - چ) و (ق - چ) نین عینا "ابقاسی: باغچا و بوچچا کیمی . (*Bahçe* , *boğca*) ییثرینه)
- ۱۴ - کلمه آخرا لاریندا (غ) سینی اصلی کیمی اوخونما سی: باغ، داغ، یاغ کیمی (استانبوللولار "با، دا، یا" تلفظ ائدرلر) .
- ۱۵ - کلمه لرین مونولاریندا ب، د، ج کیمی جنگیلتیلی سلسر، یاری جینگیلتیلی حالا گلمه لرینه رغما " یازی دا اصلی کیمی یازیلما لاری: کتاب و حساب کیمی (*Kitap* , *hesap*) دگیل) .
- ۱۶ - کلمه آرالاریندا جنگیلتیلی - جینگیلتی سیز آسیمیلایون حادده سی - نین استثنالار داشیدیغی : اوننان (اونونلا/اونلان)، کیمین (کیمین له / کیمین) ، جاننار (جانلار) ، آننا (آنلا) تلفظ اولدوغو حالدا (کی یازیدا اصل شکیلری کیمی گلیرلر) بؤلوشدورمه " و "ائتدیگی" (*bölüşürme* , *ettiği*) دگیل) اولار .

gohmag “kokmak”, *ağıllı* “akıllı”, *dadlı* “tatlı”, *bişirmek* “pişirmek” gibi.

7) Art damak /n/’si eski alfabede üç noktalı kef ‘گ’ ile gösterilirdi. Edebi dilimizde modası geçmiştir. (Türkiye Türkçesinde de aynen böyle olmuştur.)

8) Kelime başında, bazen ince vokallerin önünde /t/ sesinin yerine /c/ kullanılır: *cür* “Türkiye Türkçesinde tür”, [-*cen*] “/-e/ dek” (*göreneçen*: “görene dek, görene kadar”) gibi.

9) [ts] sesinin, Rusçanın etkisiyle kuzeyde bazı kelimelerde görülmesi: *tsirk* (sirk) gibi.

10) Kelime ortasındaki iki vokal arasında bulunan /g/ sesinin /y/ ya da /v/ seslerine dönüşmesi: (Türkiye Türkçesinde ise bu ses düşer, yazılsa da okunmaz) *soyug*, bazen de *sovug* gibi ya da *sovog* şeklinde söylenir. (Türkiye Türkçesinde “soğuk”)

11) Bazı kelimelerde, vokaller arasında bulunan /g/ sesi /v/ ya da /y/ sesine dönüşür, Eski ve Orta Türkçede “*taguk*” kelimesinin, bizde ve Türkiye Türkçesinde “tavuk ~ *toyug*” olması gibi.

12) Bazı kelimelerde, kelime sonu /k/ sesinin /y/ ya da /v/ seslerine dönüşmesi: *gök* > *göy* gibi

13) Kelime aralarında “/ğ/-/ç /” ve “/g/-/ç /” seslerinin korunması: *bağça* ve *bogça* (*bohça*, bahçe yerine).

14) Kelime sonundaki /ğ/ sesinin asli olarak okunması: *bağ*, *dağ*, *yağ* gibi (İstanbulcular “ba”, “da”, “ya” şeklinde söyler.)

15) Kelime sonunda /b/, /d/, /c/ gibi patlamalı seslerin, yarı patlamalı hale gelmelerine rağmen yazıda asli şekilde yazılması: *کتاب* *kitab*” ve *حساب* “*hesab*” gibi (kitap, hesap olarak yazılmaz)

16) Kelime arasında patlamalı-akıcı asimilasyonunun istisnalar taşıması: *onnan* (*onlan* “onunla”), *gimnen* (*gimlen* “kiminle”), *cannar* (canlar), *anna* (anla) olarak söylendiği halde (yazıda da asıl şekilleri yazılır) “*بئولوش دورم*” ve “*تلتيگی*” (bölüştürme ve ettiği değil) olur.

- ۱۷ - بیزده (é) لرین (y) قاباغیندا (n) یه تماما "عوض اولماسی دشمک / دئیجه جک (diyeecek یئرینه)، یشمک / یئیجه جک (yiyeecek یئرینه)
- ۱۸ - بیزده بیرجوخ "مثناته ز" لرین واقع اولماسی: یارپاق (یاپراق)، تورپاق (توپراق)، آرواد/آروات (آورات/عورت)، کیپرک (کیپرک) کیمی .
- ۱۹ - محاوره دیلینده بیرجوخ آسیمیلایون و دیسیمیلایونلارین وجودو: آلدات (آلات، پاسلی) پاستی، گئتسین (گئسسین، گیبی/کیمی کیمی، شاشاق، جاشاق، ضارار (ضرر) ضارال
- ۲۰ - قیجا قجادا دا اولدوغو کیمی بعضا " (لار/لرین) (دار/در) اولماسی (محاوره ده، یازی دا دگیل): آتدار (آتار) ...
- ۲۱ - بیرجوخ هجالارین محاوره ده (یازی دا دگیل) ادغامی: آیاغیم (محاوره ده: آیام)، وئرسه نیز (وئرسوز)، آلام (آلام) گلهرم (گللم)، اللی اوج (اللوش: Ellüs)، گؤتورگل (گؤتگه) وسایره .

*** **

ب - مورفولوژی (شکیل بیلگی)

- ۱ - (اغان/-گن) شکیلجیسی (پسوند) نین دیلیمیزده چوخ ایشلهک اولما سی: گزه گن، گنده گن، قاچاغان، آلاغان کیمی .
- ۲ - (چی) شکیلجیسی نین یازیچی، آل - وئرجی (تاجر) ده کی معناسیندان باشقا (الی) معناسیله ده ایشله دیلمه سی: کندچی (کندلی) کیمی .
- ۳ - صیرا ماییلاریندا بعضی خصوصیت لرین وجودی مثلا "بیریمینجی"، "بیرینجی" عوضینه اولدوغو کیمی .
- ۴ - ضمیرلرده خلق آغزیندا، "اونلار" یئرینه "اولار"، "چوخو" یئرینه "چو-خوسو" کیمی .
- ۵ - سئوال ضمیرلری دیلیمیزده "هانسی" و "هانسکی" گلیر، تورکیه تورکجه سینده "هانگی" و "هانگیسی" .
- ۶ - (کی) ضمیر شکیلجیسی نین آهنگ قانونونا دیلیمیزده تابع اولماسی: "سنین کی"، "اونونکو" کیمی .
- (تورکیه تورکجه سینده بونا بنزهر "دون" - "دونن" - "دونکسو" - "دونن کی" - واردیر) .
- ۷ - ملکیت ضمیرلریندن (ی) نین بعضی یئرلرده دوشمه سی: آتاسین ("آتاسینی" یئرینه)، آتامین ائوین بیخدی (اؤینی بیخدی)، قولاغیم باغلام (قولاغیمی باغلام) .

17) Bizde /é/ sesinin /y/ sesinden önce kullanıldığında /i/ sesi ile karşılanmaması: *Démek / déyecek* “diyecek”, *yémek / yéyecek* “yiyecek”

18) Bizde birçok “metatez”in ortaya çıkması: *yarpag* “yaprak”, *torpag* “toprak”, *arvad-arvat* “avrat”, *kiprik* “kirpik” gibi.

19) Konuşma dilinde birçok asimilasyon ve disimilasyonun olması: *Aldat-* > *allat-*, *paslı* > *pastı*, *getsin* > *gessin*, *gibi* ~ *kibi* > *kimi*, *şaşmak* > *caşmak*, *zarar* > *zaral*...

20) Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi bazen {-lAr} ekinin {-dAr} olması (Ağızlardadır, yazıda olmaz): *atdar* “atlar”...

21) Birçok hecenin ağızlarda hece birleşmesine uğraması: *ayağım* (ağızlarda “*ayam*”), *versöz* “verseniz”, *alaram* (*allam*), *gelerem* (*gellem*), *ellüş* “elli üç”, *götge* “götür gel” gibi.

B. Morfoloji (Şekil Bilgisi)

1. [-agan], [-gen] ekinin dilimizde çok işlek olması: *gezegen*, *gédegen*, *gaçağan*, *alağan* gibi.

2. {-çI} ekinin, *yazıçı*, *al verçi* (tüccar) kelimelerindeki anlamının dışında {-II} anlamıyla da kullanılması: *kendçi* (köylü) gibi.

3. Sıra sayılarında bazı özelliklerin ortaya çıkması, örneğin *biriminci* “birinci” kelimesinde olduğu gibi.

4. Zamirlerde halk ağzında “onlar” yerine “*olar*”, “*çohu*” yerine “*çohusu*” vs. kullanılır.

5. Soru zamirleri bizde “*hansı*” ve “*hansı*” iken, Türkiye Türkçesinde “*hangi*” ve “*hangisi*”dir.

6. [-ki] zamirinin dilimizde ses uyumuna girmesi: *seninki*, *onunku* gibi.
(Türkiye Türkçesinde de buna benzer *dün-dünen-dünkü-dünenki* örneği vardır.)

7. Belirtme eki /-I/’nin bazı yerlerde düşmesi: “*atasın*” (atasını), “*atamın evin yıhdı*” (evini yıktı), “*gulağım bağlaram*” (kulağımı bağlarım).

۸- آسم تصریفینده (-ین) شکیلچیسینین، محاورهده چوخ زمان (-ون) شکیلینده اولماسی: ائوون، ائوینون (ائوین، ائوی نین).

۹- "کیمی" نین هم "قدر" وهم "مثلی" معنا سینا ایشله دیلمه سی: سمره - کیمی، بونون کیمی، ("قدر" معنا سینا گلن "کیمی" دن باشقا "دک"، "تن / جن" ده ایشله دیلیر: ایندی یه دک، ایندی یه جن، تورکیه تورکجه سینده " ایندی " یئرینه "شیمدی"، " اوچون " یئرینه " ایچین"، "هارا" یئرینه " نره" و "هارا یا" یئرینه " نره یه"، "هاجان" یئرینه "نه وقت، نه زمان" ایشله دیلیر.

۱۰- فعللرین تصریفینده :

الف- بیرینجی وایکینجی شخص شکیلچیلری: (-ام / -م) و (-ان / -ن) شکیلینده دیر "آلیرام" (تورکیه تورکجه سینده: آلیریوروم)، "گله رم" کیمی بیرینجی جمع شخصده ادبی دیلده (-ایز) ایله وهمده محاورهده اولدوغو کیمی (-یک) ایله، گلیریک، آلیریک (تورکمنجه ده کوکلن لهجه سینده ایسه "گل یل"، "آلیاق")، وایکینجی شخص ایچون محاورهده (-سیر / سوز): گله رسوز (تورکیه تورکجه سی: گلیرسینیز) قالیرسوز (قالیرسینیز). ادبی دیلده (-سینیز) ایشله دیلیر. اوچونجی شخص شکیلچیسینین (-ر) محاورهده دوشر: آلیر (آلی)، ادبی دیلده (-ر) دوشمز. بئلهجه "خیر" نین صونوندا دا (-م) گله ر: آتایام (تورکیه تورکجه سینده: آتاییم)، من گۆزه لم (بن گۆزه لیم) کیمی.

ب- بیر-بیریندن آنجاق مصوتده فرقلری اولان ایکی جور مضارع واردیر: (-یر / -ور) شکیلچیلی "ایندگی" افاده ائدن.

مضارع: گلیریم، قالیرام، آلیر، اولور کیمی. شوشکیلچی اسکی عثما- نلیجادا (yür - yür -) وایندیکی تورکیه تورکجه سینده (yür -) دور، بو فعللر منفی شکیللری ده محاورهده بئله دیر: گلیریم، قالیرام.. و ادبی دیلده ایسه: گلمه بیریم، قالما بیرام دیر.

ایکینجی شکیل ایسه (-ر / -ار) شکیلچیسینین ایله دوزه لیر، سوکئیش مضارع زمانی دیر: گلهرم، قالارام، آلا ر، اولار (تورکیه تورکجه سینده: گلیریم، قالیریم، آلیریم، اولور). منفی لری: گلهرم، قالمارام. فعل کۆک لری مصوته ختم اولدوغوندا تصریف شکلی (تورکیه تورکجه سینده یا خبئلاشاراق) بئله اولار: دارا بیرام، دینله بیریم، اوخویورام.

8. İsim çekiminde {-In} ekinin, ağızlarda genellikle {-Un} şeklinde olması: *evün, evinün* (evin, evinin)

9. “Kimi” edatının hem “kadar” hem de “örnek” anlamında kullanılması: *sehere kimi* (sabaha kadar), *bunun kimi* (“kadar” anlamına gelen “kimi”den başka *dek, [-cen]*de kullanılır: *indiye dek, indiyecen*, Türkiye Türkçesinde *indi* kelimesinin yerine “şimdi”, *üçün* yerine “için”, *hara* yerine “nere” ve *haraya* yerine “nereye”, *haçan* yerine “ne vakit, ne zaman” ifadeleri kullanılır).

10. Fiil çekiminde:

a. Birinci ve ikinci şahıs ekleri: {-Am}, /-m/ ve {-An}, /-n/ ekleridir. “Alıram” (TT alıyorum), “gelerem” gibi. Birinci çokluk şahıs eki edebi dilde {-Iz} ve konuşma dilinde olduğu gibi {-Ik} ile gösterilir: *gelirik, alırig* (Türkmencenin Göklen lehçesinde ise “gelil”, “alyaq” şeklindedir). İkinci çokluk şahıs için ağızlarda {-sIz}, {-sUz}: *gellersüz* (TT gelirsiniz), *galırsız* (kalırsınız). Edebi dilde {-sInIz} kullanılır. Üçüncü şahıs eki olan /-r/ ağızlarda düşer: Alır ~ *alı*, edebi dilde ise düşmez. Böylece fiilin sonuna birinci teklik şahıs eki /-m/ eki gelir: *atayam* (TT atayım), *men gözelem* (TT ben güzelim) gibi.

b. Birbirinden sadece ünlü farklılıkları olan iki tür ek vardır: {-Ir}, {-Ur} ekleri şimdiki zamanı ifade eden eklerdir: *gelirem, galıram, alır, olur* gibi. Bu ekler Osmanlı Türkçesinde [-yir], [-yür] iken, Türkiye Türkçesinde [-yor] şeklindedir. Bu fiillerin olumsuz yapıları konuşma dilinde şöyledir: *gelmirem, galmıram*. Edebi dilde ise: *gelmeyirem, galmayıram* gibidir.

Diğeri ise /-r/, {-Ar} şeklindedir. Bu ek fiilin geniş zaman ekidir: *gelerem, galaram, alar, olar* (TT gelirim, kalırım, alırım, olur). Olumsuz şekilleri: *gelmerem, galmaram*. Fiil kökleri ünsüz ile bitip ünlü ile başlayan bir ek aldığında geniş zaman çekimi (Türkiye Türkçesine yaklaşarak) şöyle olur: *darayıram, dinleyirem, ohuyuram*.

بونلارین معاوره ده کی شکیللری ده بئله دیر:

داریرام، دینلیرم، اوخورام.....

ج - بیزیم دیلده مستقبلی گئیش مزارعله ده افاده ائتمک اولار: گله - رم، قالارام... ویا خود گله جگم، قالاجام... ماضی بیان ائله "گلد - پینیز" معاوره ده "گلدیز" اولار.

ماضی نی، حال ایچون ده ایشله درلر: من گئتدیم ("من گئتدیرم" یئرینه) گئنه مستقبلی افاده ایچون (-اسی) شکیلچیسندن ده فایدالانماق اولار: گئده سییم، باشلایا سی یا م کیمی. (اسکی عثمانلیجا دا: "ساواش ائیله یه سی یئر" یعنی ساواش ائیله جک یئر). (-یب) اکثرا " (-میش) یئرینده کئچر: "احمد کلیب منی گورمه ییب" یا خود "احمد کلمیش منی گورمه - میس"، (اسکی عثمانلیجا دا: "اوبان/ -اوبن" یا خوبان، گوروبن). انشائی وجه لر: ادبی - یازی دیلینده، گله ییم، باخالیم شکیللری موجود ایسه ده "گلم"، "باخام" صورتلری ایشله دیلیر، شرطی وجه ده منفی شکیللر - یین (ز) لری دانیشما دیلینده تلفظ اولماز: آلمازسام (آلماسام)، شرط شکیلچسی "سه" خلق دیلینده بعضا "تکرار اولار: گئدرسه... کیمی. سوال ایچون بعضا" (-می) شکیلچسی ایشله دیلمز، اونون عوضینه صون هجا اوزادیلار و سین طونو یوکسه لر: گئده رسن می؟ گئده رسن؟

(تورکیه تورکجه سینده: گئده رمی سین؟)

ج - کلمه خزینه سی (ووکابوله ر)

اکثریت له کلمه لرین معناسی بیرا ولماق لا برابر، دیلیمیزده بعضی سؤزلرین - همده لاپ چوخ ایشله دیلنلردن بیری پاراسینین - توزکیه تورکجه سینده معناسی فرقلی دیر. بونلاردان بیرننجه مثال وئریریک: تورکیه - تورکجه سینده کی معنالار پارانتته زلرده ایکنجی اولاراق یازیلی دیر:

چؤل (اثنین خارجی - بیابان)، صاباج (بیرگون صونرا - سحرچاغی) اقرته (اقرکن، تفر - صونرا)، ماغلاماق (ووردورماق - گیزلتمک)، دوشمک (انمهک - بیخیلماق)، دانیشماق (سؤز دشمک و جواب ائشیتمک - مشورت ائتمک، مصلحت ائتمک)، قورتارماق (بیتمک - نجات و فرمک)، دول - نماق (یاشاما، کئچینمک - بیرشئیین اطرافیندا گزمک)، قاییرماق (میدانا گتیرمک، اولماسینی ماغلاماق - همت ائتمک، تبعیض، بیریسی - نین الیندن توتماق)، آیاقلانماق (پامال اولماق - عیمان ائتمک) کیمی.

Bu örneklerin konuşma dilindeki kullanımları da şöyledir: *darıram*, *dinlirem*, *ohuram*...

c. Dilimizde geleceği geniş zaman ile ifade edebiliriz: *gelerem*, *galaram* ya da *geleceğim*, *kalacağam*. Geçmiş ifade ederken “geldiniz”, konuşma dilinde ise “*geldiz*” olur.

Geçmiş, şimdiki zaman yerine kullanılır: *men getdim* “*men gedirem*”, yine gelecek zaman ifadesi için {-AsI} ekinden yararlanılabilir: *gedesiyem*, *başlayasıyam* gibi. (Eski Osmanlı Türkçesinde: “savaş eyleyesi yer”, yani savaşılacak yer). {-Ib} eki genellikle {-mIş} yerine kullanılır: “*Ahmed gelib*, *meni görmeyib*” ya da “Ahmet gelmiş, meni görmemiş”. (Eski Osmanlı Türkçesinde: [-uban] / [-üben]: *bahuban*, *görüben*). Güzel yazılar: edebi dilde: *geleyim*, *bahalım* görünümleri olsa da “*gelem*”, “*baham*” şekilleri de kullanılır. Şart kipinde olumsuz şekillerin /z/ sesi konuşma dilinde söylenmez: almazsam (almasam), şart eki {-sA}, konuşma dilinde bazen tekrarlanır: *gedirsemse* gibi.

Soru ifadesi için bazen {-mX} eki kullanılmaz, onun yerine kelimenin son hecesi uzatılır ve ses tonu yükselir: *gedersen mi ~ gedersen?* (TT gider misin?)

C. Kelime Hazinesi (Vokabüler)

Genellikle kelimelerin anlamı aynı olmakla birlikte, dilimizde bazı kelimelerin, özellikle de sık kullanılanlardan bazılarının Türkiye Türkçesinde anlamı farklıdır. Bunlara birkaç örnek veriyoruz: Kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları parantez içerisinde yazılıdır:

Çöl (evin bahçesi, çöl), sabah (ertesi gün, seher vakti), *érte* (erken, ertesi - hemen sonrası), *sahlamag* (vurdurmak, gizlemek), düşmek (inmek - yıkılmak), *danışmag* (karşılıklı konuşmak-fikir danışmak, yararlanmak), *gurtarmag* (bitmek, kurtulmak), *dolanmag* (yaşamak, geçinmek - bir şeyin etrafında gezmek), *gayırmag* (meydana getirmek, olmasını sağlamak - yardım etmek, ayırım, birinin elinden tutmak), *ayaglanmag* (ezilmek - isyan etmek) gibi.

لهجه فرقی اولاراق دا " تانیس " یئرینه تورکیه تورکجه سینده " تانیدیک " دئیرلر، هابئله دیر: چتینلیک چکمک (تورکیه تورکجه سینده: زورلوق چکمک) ایشیق اطاق (آیدینلیق اودا)، هامیسی (هیبسی)، اوزگه (باشقا)، قونوم قونشو (قونو قوشو)، بیرنجه آدم (بیرچوق آدم)، یاغیش یاغماق (یاغور یاغماق)، لاب اوزو (تام کندیسی)، آل وئرجی (تاجر، تجار)، عربجه کلمه لردن ده مثلاً " *meselen* (مثلاً *mesela*)، حصه (قسم) و بونون کیمی، وگننه: یابیز (گوز *güz* یا خود صون بهار) قاپتارماق (گئری چئویرمک)، بولاق (پینار)، تاپماق (بولماق)، دونن کی (دونکو)، فارسجانین تاثیر ایلده بیزده " آسان " دئییلیر تورکیه ده - ایسه (قولا)، شنبه (جمعه اثرته سی) و شمال داروسحاتا شیریلده بیرپارا کلمه لر رایج اولموشدور، تورکیه تورکجه سینده اولمایان معین موغولجا کلمه لر بیزیم دیلده واردیر: نؤکر، کوره کن، دارغا، حیدا (نیزه، میزراق)،

تورکولوق " دیلچار " دان، اختصاراً " نقل ائتمکده اولدوغوموز حصه لره بورا داصون وئیریریک، لکن، بیرنکته نی خاطرلتماق دافایدا وار: بورا دا دقتیمیزی، خصوصیه دیلیمیزین و تورکیه تورکجه سینین داها چوخ فرقلر - ینده متمرکز ائله دیک، مشترک جهتلر حسابا کلمه یه جک حده چوخ دور، بونا گوره بیر آز سعی ایله، و یا خود مختصر تعدیل لرله، هم تورکمنجه وهم ده تور - کیه تورکجه سینده یارادیلیمیش اثرلردن فایدالانما میز ممکندر، بیزیم بویولدا کی راستلایا جاغیمیز چتینلیک لردیل آیریلیغیندان داها چوخ، الفبا فرقلریندن آسیلی دیر، هله، ادبی یازی دیل لرینده بویاخی نیلیق داها چوخ اوزونو گؤسته ریر، صون زمانلاردا، دیلی آریتماق - تمیزله مک حرکتلر یعنی و غوزجا دان چیخان بوگوزهل وقوتلی اوچ شاخه نین (بیزیم دیلیمیز، تورکیه تورکجه سی و تورکمنجه نین) ان یعنی انکشاف مرحله لرینی تشکیل ائد - یر، بوتازهل لیک لری علاقه ایله تعقیب ائتمه لی بیک، زیرا بو حرکتلرین مثبت و منفی طرفلرینی داها دربندن آنلاما میز، و بوتجره لردن آلا بیله - جگیمیز درس لر، بلکه اوز دیلیمیزین مسئله لرینی ده صا غلام و دوزگون حل ائتمه میزده فایدالی اولار .

Lehçe farkı olarak da “*tanış*” yerine, Türkiye Türkçesinde “tanıdık” diyorlar. Şöyle ki: *çetinlik çekmek* (Türkiye Türkçesinde “zorluk çekmek”), *ışık otaz* (aydınlık oda), *hamısı* (hepsi), *özge* (başka), *gonum gonşu* (konu komşu), *bir neçe adam* (birçok adam), *yagış yağmag* (yağmur yağmak), *lap özü* (ta kendisi), *al verçi* (tacir, tüccar), Arapça kelimelerden de “*meselen*” (mesela), *hisse* (kısım) ve bunun gibi. Yeniden: *payız* (güz ya da sonbahar), *gaytarmag* (geri çevirmek), *bulag* (pınar), *tapmag* (bulmak), *dünenki* (dünkü). Farsçanın etkisiyle de bizde “*asan*” Türkiye’de ise “kolay” denir, *Şenbe* (Cumartesi). Kuzey Azerbaycan’da Rusçanın etkisiyle bazı alıntı kelimelerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Türkiye Türkçesinde olmayan Moğolca kelimeler bizde bulunur: *nöker*, *küreken*, *darğa*, *cida* (nîze, mızrak).

Türkolog “Dilaçar”dan kısaca nakletmekte olduğumuz bölümlere burada son veriyoruz. Ancak bir noktayı hatırlamakta fayda var: Burada dikkatimizi çeken, özellikle dilimiz ve Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıklara daha çok değindik. Ortak kullanımlar buraya alınamayacak kadar çoktur. Bundan dolayı biraz gözlem (dene-) ya da küçük değişikliklerle hem Türkmen hem de Türkiye Türkçesiyle yazılmış eserlerden yararlanmamız mümkündür. Bizim bu yolda karşılaşacağımız zorluklar dil farklılığından ziyade, alfabe farklılığından kaynaklıdır. Özellikle edebi dilde bu yakınlık daha da çok kendini gösterir. Son zamanlarda karşılaştığımız dili arıtma-temizleme hareketleri, yeni Oğuz Türkçesinden ortaya çıkan bu güzel ve kuvvetli üç lehçenin (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi) en yeni gelişim aşamalarını gösteriyor. Bu yenilikleri dikkatle takip etmeliyiz. Zira bu hareketlerin olumlu ve olumsuz sonuçlarını daha derinden anlamak ve bu tecrübelerden alabileceğimiz dersler, belki de kendi dil sorunlarımızı da sağlam ve doğru bir şekilde çözmemizi sağlar.

وارلیق

آیلیق توزکجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مهله ماهانه فرهنگي فارسی و ترکی آذری

اوجونجی ایل صایی ۱ فروردین ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

اؤز دیلیمیزده...

۱- " دیلیمیز دنیا دیللی ایچهریسینده آهنگدار دیللردن بیریدیر، بو دیلده دانیشتیق، بیرچوخ خلق لرین گورکملی نماینده لری- نین تکرار- تکرار قید ائتدیک لری کیمی عادتاً " جاذبه لی نغمه لر کیمی سله نیر " (۱) بونونلا بئله، اگر دیلیمیز بعضی لرین قولوغینا خوش گلمپرسه، و اگر اوزونو خلقیندن اوستون گوره نلر، یومورتا دان چیخیب یومورتا لارینی بکن مهین ناچنس طوقلار کیمی، غاز یئیریشی هوسینه دوشن لر، و اؤز دیل لرینده دانیشتماغی بئله اؤز لرینه یاراشدیرما یا نلار واریسا، بوتون بوخسته لیک لرین (مرض لرین) البته، بیر آدی و بیر علتی واردیر .

۲- دیلیمیزین افاده قدرتی و بیان اینجه لیگی حقیقده باشقا بیر مقاله ده گره کن (لازمی اولان) ایضاحاتی و یرمیشدیک (۲) بورا دا چیخا- ریلان نتیجه نی یادا سالماقلا کفایت لنیریک : " دیلیمیزده موجودا و لا لغت لرین فارسجا دا قارشیلیغی (برابر ی) اولما دیغینی و دیلیمیزین بعضی صیفه لری نین ائله جه فارسجا دا نظیری تاپیلما دیغینی مفصلاً" بیر چوخ مثال لارلا " عالم و بویوک سؤز اوستاسی علی شیرنواشی اثبات ائتمیشدیر (۳) .

بونلارا رغماً، اگر یئنه دیلیمیزین فقیر لیگیندن سؤز آچا نلار واریسا، بو غفلتین سبب لرینی آختارماق لازمدیر .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 1, NİSAN, 1360

ÖZ DİLİMİZDE

1. “Dilimiz dünya dilleri içerisinde bulunan ahenkli dillerden biridir ve bu dilde konuşan birçok insanın önemli temsilcilerinin tekrar tekrar kaydettikleri gibi adeta “cazibeli bir nağme gibi söylenir” (1). Bununla birlikte, eğer dilimiz bazı insanların kulağına hoş gelmiyorsa ve kendisini yaşadığı toplumdaki üstün görenler, yumurtadan çıkıp yumurtayı beğenmeyen tavuklar gibi, kaz gibi uçuş hevesine düşenler ve ana dilinde konuşmayı kendilerine yakıştıramayanlar varsa, elbette bu hastalığın bir adı ve bir nedeni vardır.

2. Dilimizin ifade gücü ve söz söyleme inceliği ile ilgili başka bir makalede gerekli olan açıklamayı yapmıştık (2). Burada elde edilen sonucu hatırlatmakla yetiniyoruz: “Dilimizde var olan kelimelerin Farsçada karşılığı olmadığını ve dilimizin bazı fiil çekimlerinin Farsçada benzerinin bulunmadığını uzun uzadıya birçok örnekle” âlim ve büyük söz ustası Ali Şî'r Nevayî ispatlamıştır (3).

Buna rağmen hâlâ dilimizin fakirliğinden bahsedenler varsa, bu gafletlerinin sebebini bulmak gerekmektedir.

۳ - بیزیم مین ایلیلک، تاریخ سیناغیندان (امتحانیندان) کچمش گۆزهل و مکئل بیر ادبی دیلیمیز واردیر بونی انکار ائده نلر " ادبی دیل " مفهومو ایله " رسمی دیل " مفهومونو قاریشدیرانلار و " ادبی دیل " سؤزونون علمی اولاراق نه اولدوغونو بیلمه یین لردیر: بعضا ادبی دیل آنلایشی ایله دولت دیلی آنلایشی غینی له شدیریلیمیشدیر و بونا گۆره ده بعضی خلق لرین ادبی دیلی و اونون تاریخی حقیقیندا یانلیش فکیرلر ایره لی سورولموشدور. مختلف دؤؤلرین اجتماعی- سیاسی قورولوشو ایله علاقه دار اولاراق، دولت اداره لرینده ایشله نیلن گتیر- یلمه دیل، او دیلده دانیشمایان خلقین ادبی دیلی مایلمیشدیر. مثلا " آذربایجاندا اورتا عصرلرده دولت اداره لرینده رسمی صورتده ایشله- نیلن عرب، فارس دیلری آذربایجانلیلارین ادبی دیلی کیمی قلمسه وئرلیمیش، بوا یسه اصل معنادا بو ویا دیگر خلقین ادبی دیلی نین نه زمان شکل تا پدیغینی، بودیلین لغت ترکیبی، قراما تیک قورولوشو، اسلو- - بی سیستمی و استفاده دایره سی حقیقینده دوزگون تصورون نه دن عبارت اولدوغونو آیدینلاشدیرما غا آنجاق مانعجی لیک تۆره تمیشدیر " (۴) .

۴ - دیلیمیز زمانین اجتماعی - سیاسی و علمی طلب لرین هامی سینیی بیرچوخ دیل لردن داها مناسب بیرشکیلده، قارشیلایا جاق قدرت و استعدادده مالکدیر. ایندی ان عادی اصطلاحلاری افاده ائتمکدن عاجز قالمیش وهر جمله ده گتیریلنه و اؤزگه مالی سؤزو اصطلاحلاردان قولتوق آغاجیی کیمی استفاده ائده نلر وارسا، بونون تقصیری دیلده دگیل، " مضاعف ظلم "، " مدنی مستملکه چی لیک " له " تنبللیک "، " غفلت " و اؤز قد- رت و استعدادیندان خبرسیز قالمانین یا راتدیغی شرایط ده دیر.

* * *

دیلیلن هویت و وارلیغین بونگۆره سی اولدوغوندا شبهه یوخدور. بیزی بیر " وارلیق " اولاراق گۆرمک ایسته مه یین لر، عصرلر بویوجا بیزی قول و کۆله (بندده و بزده) ائله مک ایچون، هامیدان آرتیق بیزیم دیلیمزه و اونون تمثیل ائتدیگی قومیتیمیزه قصد ائتدیلر. نتیجه ده، تورک دیللی قوللارا قارشی بیر نوع خسته لیکلی (بیمارگونه) " فوبیا " (هر هانسی شئی، وضعیت یا فکره قارشی آنورمال قورخو ویا مخالفت و نفرت) (۵) تۆره تدیلز، بونا سیز " تورکو فوبیا " دئییه بیلیر سینیز.

3. Bizim bin yıllık bir tarihi sınavdan geçmiş güzel ve mükemmel bir edebi dilimiz bulunmaktadır. Bunu inkâr edenler; “edebi dil” ile “resmi dil” kavramını birbirleriyle karıştıranlar ve “edebi dil” ifadesinin bilimsel olarak ne demek olduğunu bilmeyenlerdir: Bazen edebi dil ile devlet dili ifadeleri aynılaştırılmış ve bu yüzden bazı toplulukların edebi dili ve tarihi hakkında yanlış fikirler ileri sürülmüştür. Çeşitli dönemlerdeki sosyal-siyasal kuruluşlara bağlı olarak, devlet dairelerinde kullanılan alınma dil, o dili konuşmayan halkın edebi dili sayılmıştır. Mesela Ortaçağ Azerbaycan’ında devlet dairelerinde resmi olarak kullanılan Arapça ve Farsçanın, halkın edebi dili olarak görülmesi gerçek manada farklı topluluklara ait edebi dillerin ne zaman meydana geldiğini, bu dillerin kelime yapısı, gramer, ses sistemi ve etki alanı hakkında doğru görüşlerin nasıl oluştuğunu aydınlatmaya sadece engel olmuştur” (4).

4. Dilimiz dönemin sosyal, siyasal ve bilimsel taleplerin tamamını birçok dilden daha iyi bir şekilde karşılayacak güç ve kudrete sahiptir. Şimdi en basit terimleri ifade etmekten yoksun, her cümlede alınma ve yabancı kelime ile terimlerden istifade edenler varsa, bunun suçu dilde değil, “çifte baskı (muzaaf-ı zulm)”, “medeni sömürgecilik” ile “tembellik”, “gaflet” ve kendi gücü ve yeteneğinden habersiz olmanın meydana getirdiği koşullardadır.

Dilin, kimliğin ve varlığın temeli olduğunda şüphe yoktur. Bizi bir “varlık” olarak görmek istemeyenler, asırlarca bizi kul ve köle yapabilmek için, tamamen dilimize ve dilimizin temsil ettiği milletimize zarar vermeye çalıştılar. Sonuçta Türk dilli topluluklara karşı bir tür hastalıklı “fobi” (herhangi bir şeye, duruma ya da düşünceye karşı anormal bir korku, muhalefet ya da nefret duymak (5)) ortaya çıkardılar. Buna, siz “Türk fobisi” diyebilirsiniz.

بو "فوبیا" نین هرکسه سرايت ائتمه سی ایچون مین ایل قاباقدان، یعنی بیزیم ادبی دیلیمیزین و قوموموزون تشکل ائتدیگیندن بـری، سیستملی چالیشلار آردی - آراسی کسيلمک سیزین صون زمانلارا قدر، دوام ائدیبلگمیشدیر. بیر شاهی دینله یینیز :

" تورک لرله مجادلنه نین شدتی ۴- نجی و ۵- نجی هجری عصرلرده یازیلیمیش حماسه لرده آیدین اولاراق گؤرسه نیر، تورک لردن هر یئرده وهر زمان سؤز ائدیلسه دالیسینجا مطلقا دئو و دئو، پرستلر، جادوگرلر صفت لری ده ذکر اولونور، بخصوص دقیققی نین گشتابنا مه سی و فردوسی- نین شاهنامه سینده .ها بئله تاریخلرده ده وضعیت عینی دیر... (۶) . یازیلان کتابلاردا تورک لردن آنجاق " کوله " (برده) آدیلا بحث ائدیر، مثلا " سامانیلار و دیالمه سرایندا تورک غلام و کنیزلری چوخ ایدیلر. بونلارین قیزلارینداکی گؤزه للیک و اوغلانلارینداکی شجاعت و ایگیتلیک شهرت و اهمیت لرینه سبب اولدو، این حوقل دئیر: ... تورک کؤله سی خراساندا ۳۰۰۰۰ دینارا آلیش- وئریش ائدیلمه دی من دونیادا بو قیمت و دگرده غلام گؤرمه دیم " (۷)

تورک کؤله لری فرصت تاپدیجا اغوز خداوندلرینی (کذا فی المثن) اولدورور و اونلارا قارشی عصیان ائدیردیلر. احمد بن اسمعیل و مردا و بیج و مسعود اغوز کؤله لرین الی ایله اولدولر. سلطان الدوله بن بهاء الدوله ده بغداددان اوزاقلشینجا تورک کؤله لری طرفیندن. عزل ائدیلدی... منصور بن نوحو غلاملاری خلع و کور ائله دیلر... "

" بو حادئه لر ایران امیرلرین اغوز خبط و خطالاری نتیجه سینده واقع اولدو، زیرا اونلاردا معتم و اونون خلف لری کیمی بو حادیه لیمز- فزون جوی (کذا) - بیگانه لری (کذا) اغوز سرایلارینا آلدیلر، البته، ضاییلاری چوخالینجا ایرانی حکومت لرینی بیخدیلار- "

" ... تورک، سند و هند کنیزلری امیرلرین سرایندا و زنگینلرین (ثروتمندلرین) ائولرینده یاشاییردیلر، طبیعی اولاراق ایرانلیلار دا اونلارلا ائولی لیک مناسبتی قوردولار بوندان نسلده اختلاط پیخدی. بو حال نژادلارینین حفظ اولونماسینا علاقه لی ایرانلیلارین (اوخوبون: فارس لارین) مذاقینا خوش گلمیردی. نهجه کی، رستم فرخ زادا نسبت وئیر- یلمیش کاغذی اویدورانلار دا بو حالدان چوخ غضبلی ائیمیشلر و بو

Bu fobinin herkese bulaşması için bin yıl öncesinden, yani bizim edebi dilimizin ve milletimizin meydana gelmesinden bu yana, sistemli çalışmalar durmaksızın son zamanlara kadar sürmüştür. Bir tanığı dinleyiniz:

Türklerle mücadelenin şiddeti 4. ve 5. Hicri asırlarda yazılmış hemaselerde açıkça görülür. Türklerden her bahsedildiğinde ardından dev, devperest ve büyücü sıfatları da söylenir. Özellikle Dakîkî'nin Güştâsbnâme'si ve Firdevsî'nin Şehnâme'sinde, yani tarihlerde de durum aynıdır...(6)

Yazılan eserlerde Türklerden sadece "köle" olarak bahsedilir. Örneğin "Samanoğulları ve Deylem sarayında Türk gulam ve cariyeleri çoktu. Bunların kızlarındaki güzellik ve oğlanlarındaki cesaret ve yiğitlik, şöhret ve önem kazanmalarını sağladı. İbn Havkal der: "... Türk kölesi Horasan'da 3000 dinara satılırdı. Ben dünyada bu kıymet ve değerde gulam görmedim. (7)

Türk köleler fırsat buldukça kendi efendilerini (metnin yanı sıra) öldürür ve onlara karşı isyan ederlerdi. Ahmet bin İsmail, Merdâvîç ve Mesut kendi köleleri tarafından öldürüldüler. Sultan el-Dawlah bin Baha el-Dawlah da Bağdat'tan uzaklaşınca Türk köleler tarafından azledildi... Mansur'un köleleri onu tahttan indirip kör ettiler...

Bu olaylar İran emirlerinin kendi yaptıkları hatalar sonucunda meydana geldi. Zira onlar da Mutasım ve onun halefleri gibi bu had bilmez yabancıları akın akın saraylarına aldılar. Elbette sayıları artınca İranî hükümetleri yıktılar.

...Türk, Sind ve Hint cariyeleri emirlerin sarayında ve zenginlerin evlerinde yaşıyorlardı. Doğal olarak İranlılar da onlarla evlilik yaptılar. Bu yüzden yeni nesillerde karışıklık çıktı. Bu durumda soyların devamının sağlanması ile ilgili İranlıların (Farsların) hoşuna gitmiyordu. Öyle ki, Rüstem Ferruzad'a atfedilmiş sayfaları uyduranlar da bu durumdan rahatsızlanmış ve bu

طریق ایله - اختلاط لا- توره یین نژادی نامناسب تشخیص وئرمیشلر و بو کاغذدا تورک غلاملارینین اداری و اجتماعی ایشلره گیریشدیک لریندن آچی - آچی شکایت ائله میشلر، بوکاغذ هجری ۴- نجی عصرده ایران نژاد - لی لارینین (یئنه اوخویون :فارسلارین)عرب هجومو وتورک استیلا - سینا قارشی حس لرینی عکس ائتدیریر. . . . " (۸)

لکن ،بغله "نژاد"لارینی " پاک "صافلاماق ایسته ینلرین هئچ ده بو "حس"لری عملی بیرنتیجه وئرمه دی،ایران میلیونلارجا تورک دیللی قوم - لارین عزیز وطنی واسلام ایسه عمومی دین لری اولدو،اما یوخاریدا اشاره ائله دیگیمیز "فوبیا" بونونلا هئچ ده درمان اولمادی . بوسؤزلرین " اسکی خرمن لری تازادان صوورماق " قبیلیندن صا- یمالی،بونلار بیزیم مین ایللیک باش بلامیز اولدو،بوسؤزلر گرشاسنا - مه وشاهنامه لرده بیر تاریخی دؤورون کهنه داستانلاری کیمی اؤز - حالیندا قالسایدی هئچ بیرمسئله یوخدو،لکن رضاخان دؤورونده یاشایان میلیونلارجا تورک دیللی خلقیمیز بوکین و شوونیزم قوخان ها وادا تنفس ائتدیلر،فردوسی نین مین ایللیک مراسم وشنلیک لری باشقا شاعر ومتفکرلرین نامنا توتولان بایراملارا بنزه مز او، شوونیزم و معین پروپاقاندا جریانلارینی غیدالاندیرماق (تغذیه ائتمک)ایچون ترتیب وئرلمیش ایدی،نئجه کی حقیقتده " عبدالله مستوفی"لرین شجره سی ده یو- خاریدا اشاره اولونموش "رستم فرخزاد نامینا کاغذ جعل ائدن" ذات - لارا یئتیشیر،بو فکرلری آرادا بیر،" مرداویج "کیمی،قیلیچ واولموله تحقق ائتدیرمک سودا سینا دوشن لرده وارا ایدی،لکن بیزی ایچدن چوروتمک داها کارلی وداها خطر سیز کیمی گؤرونموش کی بواستقامت ده عصرلربویو ثبات ائتمیشلر .

آذربایجان خلقی نین دیل قومیتی نین اساس منشائی "اوغوز" لار حقیندا دا،دیلیلر بوندان داها یوموشاق دگیل،"اوغوز" دئمک اولان " غز"لار باخینیز نئجه تانیدیلر: " غارتگر"، " بؤیوک لری اؤلدورن" (آندراج و انجمن آرا)،وسایره . . . اما اونلارین ایراندا مدنیت وقو- میت جهتیندن میلیونلارجا وارثی اولدوغوندا بحث ائدن مؤلف نادرا " تاپیلار (۹) .

یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز کیمی بو زهرلی پروپاقاندا،هجری ۴نجی

yolla – karışarak - yetişen yeni nesli uygun görmemişler ve bu kağıtta da Türk kölelerinin idari ve sosyal işlerde çalışmalarından acı acı şikâyet etmişler. Bu kağıt Hicri 4. yüzyılda İran soylularının (Farsların) Arap hücumu ve Türk istilasına karşı duygularını yansıtır... (8).

Ancak bu şekilde “soy”larını arındırmak isteyenlerin amacı, bu hisleri harekete geçiren bir sonuç vermektir. İran, milyonlarca Türk dilli topluluğun aziz vatanı ve İslam’da bu toplumun dini oldu. Ama yukarıda söz ettiğimiz fobiye hiçbir çözüm bulunamadı.

Bu sözü, “eski harmanları yeninden savurmak” olarak görmeliyiz. Bunlar bin yıldır bizim başımıza bela oldu. Bu sözler Gürşâsbnâme ve Şehnâmelerde tarihi bir dönemin eski destanları gibi kendi halinde kalsaydı hiçbir sorun çıkmazdı. Ancak Rıza Han döneminde yaşayan milyonlarca Türk dilli topluluk bu kin ve Şovenizm kokan havaya maruz kaldı. Firdevsî’nin bin yıllık merasim ve şenlikleri diğer şair ve düşünürlerin adına yapılan bayramlara benzemez. O, Şovenizm ve belli propaganda hareketlerini beslemek için düzenlenmişti. Nasıl ki gerçekte “Abdullah Mustafa”ların soyu da yukarıda işaret edilen “Rüstem Ferruzad adına kâğıt yapan” kişilere dayanır. Bu görüşleri arada bir “Merdâviç”in yaptığı gibi kılıç ve ölümle anlatma sevdasına düşenler de vardı. Ancak bizi içten çürütmek daha karlı ve daha risksiz gibi görünmüş ki asırlarca bu yolda ilerlemişler.

Azerbaycan halkının dil ve milli özelliklerinin asıl kaynağı olan “Oğuz”lar hakkında da, diller bundan daha yumuşak değil. “Oğuz” anlamına gelen “Guz”lar bakınız nasıl tanıtılıyor: “yağmacı”, “büyükleri öldüren” (Anendrac ve Encümen-i Ara) vs. Ama onların İran’da medeniyet ve milli iradesinden, milyonlarca varisi olduğundan bahseden çok az kişi bulunur (9).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu zehirli propaganda Hicri 4.

و ۵ - نجی عصرلره محدود قالسایدی، ومختلف قوملارین قارشى - قارشىيا گلدیک لرینده، معین تاریخی لحظه لرین احساس وکین لرینی عکس ائتدیر - مکله اکتفا اولونسایدی، بورادا دئییه جک هئج بیرسؤز یوخدو. لکن بیرقوما تاریخین مشخص بیردؤورونده بسله نن عداوت حسی تاریخ بویو - نجا دوام ائتدیریلیرسه وبیرقسمین اوبیرقسم اوزه رینده اوستونلوگو - نو تامین ایچون بونلار بیریبهانه کیمی دواملی اولاراق تازه له نیرسه او زمان بئله بیر حرکت طرزی نه تصادفی ماییلابیلرونه ده بورادا "حسن نیت" دن بحث ائله مک اولار. خلاصه بو تورک دیللی قوملارا یاغدیریلان تحقیرسؤزلری وکتابلار دولوسو کین و نفرت ادبیاتی هم اولاری یازانلا - ردا وهم ده اولار معروض قالان بیزلرده چوخ منفی تاثیرلریارا - تمیشدیر. ایران دا مختلف قوملارین ال - اله وثریب مملکتی آبادلاماق، ومعنوی - مادی نظردن ساغلام بیردولت وجوده گتیره جگی یئرینه، بئیر قوفون اوبیرلرینه اوستونلوک تامین ایچون میلیونلارجا انسانی محروم دیلسیز و مدنیت سیز (هامی دان آجی)، "هویت سیز" بوراخاماسی کیمسه نین فایدا سینا دگیل.

بئله جه بیزی هویت سیز بوراخماق ایسته ینلر تورکون دوستو اولما - دیقلاری کیمی فارسین دا دوستو دگیل لر. دئمک، مین ایلیلیک پروپا قاندا نین قوربانلارینا گلینجه، لاپ باشدا، ایران ملتی دیر. زیرا اعضا سینین بیرقسمی معطل ومفلوج بوزاخیلان بیرووجود، معلول ماییلر، ایره لی گفده بیلمز، جور - به - چور خسته لیک لره مبتلا اولور، خلاصه ساغلام بیر وارلیق ماییلماز، بومتما دی پروپا قاندا بیز آذربایجانلیلا - ری دالیدا، و اکثرا "افراطلا - تفریط آراسیندا، اعتدال دان اوزاق قالما میزا سبب اولموشدور. هویت میزه واقف اولان شعورلو آیدینلاریمیز بوتون انرزی لرینی مسلم وطبیعی حق لرینی اختارماق دا صرف ائله مگه مجبور قالیرلار. "سهند" ین تصویر ائتدیگی بو منظره قارشیسیندا بیر آیدین انسان باشقا نه ائله بیلر:

طالعیمه سن باخ

دوشونجه لریم یاساق

دویغولاریم یاساق

کئچمیشدن سؤز آچما غیم یاساق

ve 5. yüzyıllarla sınırlı kalsaydı ve farklı topluluklar karşı karşıya geldiklerinde, belli başlı tarihi olayların duygu ve kinleri yansıtılmakla yetinilseydi, burada söylenecek hiçbir söz olmazdı. Ancak bir tolum tarihin bilinen bir döneminde beslenen düşmanlık tarih boyunca devam ettirilir ve bir kesimin diğeri üzerinde üstünlüğünü sağlamak için bir bahane olarak yinelenirse bu ne tesadüf sayılabilir, ne de iyi niyetten bahsedilebilir. Özetle bu Türk dilli topluluklara edilen hakaretler ile kitaplar dolusu kin ve nefret edebiyatı hem onları yazanlarda hem de bu hakaretlere maruz kalan bizlerde olumsuz etkiler meydana getirmiştir. İran’da çeşitli toplulukların el ele verip ülkeyi geliştirmek, maddi ve manevi yönden güçlü bir devlet kurmak yerine bir etnik grubun, diğeri üstünlük sağlamak için milyonlarca insanı mahrum, dilsiz, medeniyetsiz (en acısı da budur) ve “kimliksiz” bırakması kimsenin yararına değildir.

Böylece bizleri kimliksiz bırakmak isteyenler Türk dostu olmadıkları gibi Fars dostu da değiller. Demek ki bin yıllık propagandanın ilk kurbanı İran milletidir. Zira uzuvlarının bir kısmı işlevsiz ve güçsüz bırakılmış bir vücut, hastalıklı sayılır. İleriye gidemez, çeşitli hastalıklara yakalanır, kısaca sağlıklı bir varlık sayılmaz. Bu aralıksız propaganda, biz Azerbaycanlıları geride ve genellikle aşırılık ile sadelik arasında, hoşgörüden uzak kalmamıza sebep olmuştur. Kimliğimize sahip çıkan bilinçli aydınlarımız tüm enerjilerini inanç ve haklarını aramak için harcamak zorunda kalırlar. “Sehend”in tasvir ettiği bu manzara karşısında bir aydın başka ne yapabilir:

Taliyime sen bah

Düşüncelerim yasag

Duygularım yasag

Géçmişden söz açmağım yasag

گله جگمدين دانيشماغيم ياساق
 آتا - بايامين آدين جگمه گيم ياساق
 آنامدان آد آپارماغيم ياساق
 ... بيليرسن
 آنادان دوغاندا بئله
 اوزوم بيلمهيه - بيلمهيه
 ديل آچيب دانيشديغيم ديلده

دانيشماغيم دا ياساقايميش - ياساق! (۱۰)

اؤز هويت لرينه واقف اولمايان " آيدين " لار ايسه مين ايلليک پروپا قاندين ان يازيق قوربانلاری ديرلار. اونلار اؤز چۆره ک لريني اؤزگه سفره سينده يئيه ن بئنوالاردير. اونلارين بئين لری کامــــلا" يوولموش. ائله کی، اونلار فاشلاشمانی، آرتيق حیات ايده آلی صايرلار، اونلارين فکرينه گۆره : دده دن بابادان فارس ايميشلر، اما موغوللار اونلاری تورک ائله ييب (لکن، عجباً، نه دن موغوللار اونلاری موغول ائتمه - دی ده تورک ائتدی!)، اونلار قينلاريني بگه نمه ين پاسلی بيچاقلار - ديلار، اونلار اؤز اوشاقلاريله فارسجا دانيشارلار، اؤز آنالاريني گۆره - نده اوتانارلار، آتالاريني دانارلار و ائل اوبالاريني تانيمازلارو يانينداکی لاردان موروشورلار : " اين دينگه، دينگه ها چه چيزاست؟" (۱۱)
 حالبوکی، ماغلام آدام، دوغرو دوزگون فکر صاحبي و هويت سيزليک آزارينا دوشمه ميشلر اؤزگه جور دوشونرلر، بيرنجه مثال :

پالوچي هوروات *G. Paloczky Horvath* " دونن کۆله ايدیک، بوگون خلق!" آدلی اثرينده، کۆله ليک دؤورونده مجار کندلی - س نين نئجه ازيلديگيني، انسانليق شرفی ايله اؤز احترامی دا داخل، هرشيني نئجه ايتيرديگيني، تفرعاتی ايله اوزون، اوزون آنلادير. تکرارلاديغی بيرسؤز وار: " کندلی لر اؤز مجار ديللريني قورودو- لار، بوتون انسانليقلاريني، منليک لريني، هرشئي لريني بوديلين ايجينده ساخلاديلار. هر جور مغلوبيته اوغرا ديلار، لکن ديللريني بوراخما ديلار". بو، اونلارين ياشايش طرز لر نين، ايناملار نين، منليک لر نين انسا- نليقلار نين ساريلمايان بير بوتون شکلينده آبيده له شديگی بي- وارليق ایدی. مجارلار کۆله ليکدن قورتولدو قلاريندا، ديللری ايله بيرليکد

*Geleceğimden danışmağım yasag
Ata babamın adın çekmeğim yasag
Anamdan ad aparmağım yasag
... bilirsen.*

Anandan doğanda béle

Özüm bilmeye bilmeye

Dil açıb danıştığım dilde

Danışmağım da yasak imiş yasak!(10)

Kimlik bilincine sahip olmayan “aydınlar” ise bin yıllık propagandanın en acınası kurbanlarıdır. Onlar kendi rızıklarını yabancı sofralarında yiyen zavallılardır. Onların beyinleri tamamen oyulmuştur. Hatta onlar Farslaşmayı artık bir ideal hayat olarak görürler. Onlara göre ataları Fars imiş, ancak Moğollar onları Türkleştirmiş (acaba Moğollar onları neden Moğollaştırmak yerine Türkleştirdi?). Onlar, kınlarını beğenmeyen paslı bıçaklardır, onlar çocuklarıyla Farsça konuşurlar, annelerini gördüklerinde utanırlar, babalarını inkâr ederler, ülkesinin obalarını tanımazlar ve yanındakilere sorarlar: (11) *طین هیگه، هیگه ه! چه چیز است؟*

Hâlbuki sağlam adam doğru düzgün fikir sahibidir, kimliksizlik hastalığına düşmemiştir ve farklı düşünür. Bir örnek:

G. Paloçzi Horvath, “Dün Köleydik Bugün Halk!” adlı eserinde kölelik döneminde Macar köylüsünün nasıl ezildiğini, insanlık şerefi ile öz saygısı da dâhil her şeyini nasıl kaybettiğini uzun uzun anlatır.

Tekrarladığı bir söz var:

Köylüler Macar dilini korudu, tüm insanlıklarını, benliklerini, her şeylerini bu dilin içinde sakladı. Türlü yenilgilere uğradılar, ancak dillerini bırakmadılar”. Bu, onların yaşam tarzlarının, güvenlerinin, benliklerinin, insanlıklarının sarsılmaz bir bütün şeklinde abideleştiği bir varlıktı. Macarlar kölelikten kurtulduklarında dilleriyle beraber

بوتون وارلیقلارینی سا خلا میس اولدوقلارینی آنلادیلار .
 اؤلوموندن بیرایل قاباق تورگکنیهف آنا دیلیین قدرتی نی نفله
 قیمت له ندیریر: " ای بویوک، قدرتلی آنا دیلیم، لاپ مایوس اولدوغومدا ،
 بدبین جه دوشوندوگومده ، گله جکدن امیدسیزله ندیگیمده ، وطنیم —
 استقبالی نی قارا — قارا تصور ائله دیگیمده سن منیم بیرجیک تسلی و
 یگانه دایا غیمسان ... بئله بیر دیلین بویوک غیرملته وئریلمه دیگینه
 اینانماق ممکن دگیل " (تورگکنیهف ، فرانسیزجا " حکایه لر و منثور
 شعرلر: ایلک عشق " کلاسیک جیب کتابلاری، نمره ۴۹۷، صحیفه ۲۷۲) .

" دارینا کورپوسو " نده " ای وو آندریچس " *Ivo Andrić* حریتی
 " کورپو باشیندا ، توتولماق قورخوسو اولما دان ، سیرب دیلینده ما هنی
 اوخویا بیلک " کیمی گؤسته ریر . چونکی سیرب دیلینده ما هنی اوخویا
 بیلک ، سیرپ اولراق وار اولماق دیر ...

بوگون بوتون دۇنیانین قوملاری دیل لرینی تمیز و خالص له شدیره
 — رک منلیک لرینی داها دریندن دویمایا چالیشمیرلارمی؟ عربلره ، آلما
 — نلارا ، فین لره ، مجارلارا ... باخین . حتی فرانسیزلاردا بوجریانا ، ایستر —
 ایسته مز گیرمیشلر (۱۱) .

بیزده اؤزوموزو دیلیمیزده آختاریریق . دیلیمیزین گؤزه للیگینی ،
 وسعتینی ، قدرتی نی ، امکانلارینی آنلاما قلا و باشقالارینی باشا سالما قلا
 بو ایش باش توتار .

ادبی دیلیمیزی اؤگره نک ، دیلیمیزده " بئسواد " اولماقدان ، اؤزوم —
 موزو قورتاراق و دیلیمیزا وستونده چالیشاق . بویوک بیرشانس اشیری
 اولراق بو ایش چوخ صلاحیتلی عالمر طرفیندن ، از جمله شمال آذربایجا
 دا گؤرولموش و گؤرولمکده دیر ، هئج اولما سا اونلارین یاراتدیقلاری
 تدقیق و آختاریشلارینی اوخویاق و هرکسین استفاده سی ایچون اؤز خطیمیز
 کؤچوره ک . یاددان چیخارما یاق کی :

بیزده ، هر قوم کیمی ، اؤز دیلیمیزده دانیشدیقا ، واریق ! پیرده
 بو سؤزه فکیر وئره ک :

طالعيله باریشما یاندا ن قورخ ،

اؤز دیلینده دانیشما یاندا ن قورخ !

(م — ون)

قیدلر قالانی (۸۲) صحیفه ده

varlıklarını da korumuş olduklarını anladılar.

Ölmeden bir yıl önce Turgenyev ana dilin gücünü şöyle değerlendirir: “Ey büyük ve kudretli ana dilim, tamamen ümitsiz olduğumda, bedbince düşündüğümde, gelecekte ümidimi kestiğimde, vatanımın istikbalini kara kara düşündüğümde sen benim biricik teselli ve tek dayanağımsın... Böyle bir dilin büyük bir millete verilmediğine inanmak mümkün değil (Turgenyev, Fransızca Hikâyeler ve Mensur Şiirler: İlk Aşk, Klasik Cep Kitapları, no. 497, ss. 272)

“Drina Köprüsü”nde “İvo Andriç” özgürlüğü, “köprüünün başında tutuklanma korkusu olmadan, Sırpça şarkı söyleyebilmek” olarak ifade eder. Çünkü Sırpça şarkı söyleyebilmek, Sırp olarak var olmaktır...

Bugün tüm dünya halkları dillerini yabancı etkilerden arındırarak benliklerini daha derinden duymaya çalışıyorlar mı? Araplara, Almanlara, Finlere, Macarlara vs. bakın. Hatta Fransızlarda bu akıma ister istemez katılmışlardır (11).

Biz de kendimizi dilimizde ararız. Dilimizin güzelliklerini, kapasitesini (kapsam), kudretini, imkânlarını anlamakla bu işe başlanmalıdır.

Edebi dilimizi öğrenelim, dilimizde “cahil” olmaktan kendimizi kurtaralım ve dilimiz üzerinde çalışalım. Büyük bir şans eseri olan bu iş oldukça yetkin araştırmacılar tarafından, ilk olarak Kuzey Azerbaycan’da görülmüş ve görülmektedir. Hiç olmazsa onların yaptıkları inceleme ve araştırmaları okuyalım ve herkesin yararlanması için kendi yazı sistemimize geçirelim. Aklımızdan çıkarmayalım ki:

Taliyle barışmayandan gorh,

Öz dilinde danışmayandan gorh!

Son

هربیری - تائی "، " آغیرلیق ویا باهقا خصوصیت لری مساوی "، " اویغون " معنالارینه گلیر وچوخ رایج بیرلغتدیر. دئمک بیزده بونا " دنک " دگیل، " تن " دئییلیر. آتالار سؤزونه دؤنهک :

یولداش - یولداشا تن گرهک، تن اولماسا گشن گرهک " . بورادا " تن "ین، " اویغون " و " برابر " معنالاریندا ایشله نیلدیگی گورونور و مثلین مقومو دا آنلاشیلیر .

دئمک آتالار سؤزلریندن دیلیمیز حقیقیندا دا بیرشیلر او گره نک اولار .

فولکلوروموز اوزه رینده چالیشانلارا بیرداها منتداریلیغیمیزی تکرار ائده رک سؤزه صون وئرهک .

دوکتور حمید نطقی

۹ - نجی صحیفه دن

قیلدر :

- ۱ - دمیرچی زاده ، " آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی " بیرینجی حصه ، معارف نشریاتی ، باکی - ۱۹۷۹ صحیفه : ۱۸ .
- ۲ - ج . نطقی ، " اوزگه نی بزه ر... " وارلیق ، آذر ۱۳۵۹ ، صایی ۹ ، صحیفه : ۲ - ۱۴ .
- ۳ - ولد چلبی ایزبوداق - " نوائی و دیلیمیز " محاکمه اللفتین مقدمه لریندن ، آنکارا - ۱۹۴۱ - صحیفه ۲۴ .
- ۴ - دمیرچی زاده - آدی کئچن اثر صحیفه ۱۰ .
- ۵ - روبه ر لغتی ، فوبی ماده سی و هابشله دورلندین " مه دیکال دیکشنری " سی ۲۴ - جی چاپ - صحیفه ۱۱۴۸ .
- ۶ - دکتور ذبیح الله صفا - " تاریخ ادبیات در ایران " جلد اول ، صحیفه ۲۲۸ .
- ۷ - همان اثر صحیفه ۲۲۳ .
- ۸ - همان اثر صحیفه ۲۲۵ و ۲۲۶ .
- ۹ - دهخدا - " لغت نامه " ماده " غز " شماره مسلسل ۴۹ .
- ۱۰ - ب . ق . سهند " وارلیق " اردیبهشت ۱۳۵۸ صایی ۱ صحیفه ۱۵ .
- ۱۱ - علی اصغر مجتهدی ، " امثال و حکم در زبان محلی آذربایجان " ، فردوسی کتابخانه سی نشریاتیندان ، تبریز صحیفه : ۷۹ .
- ۱۲ - آیدین کؤکسال ، " دیل و اکین " آنکارا ، ۱۹۸۰ - صحیفه ۱۴۴ .

Kaynaklar:

1. Demircizade, “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi” Birinci Bölüm, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1979, ss. 18
2. Hamit Nutki, “Özgeni bezer...” Varlık, Azer 1359, Sayı 9, ss. 2-14
3. Veled Çelebi İzbudak, “Nevayî ve Dilimiz” Muhakemetü'l Lügatey Mukaddimelerinden, Ankara-1941, ss.24
4. Demircizade, Adı Geçen Eser, ss.10
5. Rober Lügati, Fobi maddesi ve Dorland'ın “ Medical Dictionary”si 24. Bölüm, ss.1148
6. Dr. Zabihullah Safa, “Tarih Edebiyat Der İran” İlk Baskı, ss.238
7. Aynı Eser, ss.223
8. Aynı Eser, ss.225 – 226
9. ده خندا - “Lügatname” Madde “Guz” Şimare-i Müselsel 49
10. B. K. Sehend “Varlık” Erdıbehişt 1358, Sayı 1, ss.15
11. Ali Asgar Müctahidî “emsal vü hüküm der zeban mahalli Azerbaycan, Firdevsi Kütüphanesi Neşriyatından, Tebriz, ss. 79.
12. Aydın Köksal, “Dil ve Ekin” Ankara, 1980 – ss. 144.

وارلیق

آیلیق تورکجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسي و ترکی آذری

اوجونجی ایل صایی ۲ اردیبهشت ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

دیلیمیزده

چتینلیک و آسانلیق مسئلهسی

آذربایجان تورکوسونده، یازانلارین مشترک بیرمشکلیری وار: اوخو - جولاریفله مناسبتلری مسئلهسی، بومناسبتلره ایکی عمده شرط حاکمدیر: (۱) ۵۰ - ۶۰ ایللیک شووه ن لرین خلقیمیزین دیلینی قدغان اقله مک لر- یله توره دیلمیش (پارا دیلمیش)، آذربایجان تورکوسونون ادبی و یازی دیلینی بیلمه یین، حتی ضیالی (روشنگر)، ساوادسیزلار اوردوسو ۲ هم شمال آذربایجاندا وهم تورکیه ده، عصریمیزین ۲۰ - نجی ایللریندن بویانا الفبالارین عرب الفبا سیسته میندن لاتین ویا کیریل (اسلاویان) الفبا سیسته مینه کچمه لری و بواوزدن آرتیق اورالزادان، اسکسی کیمی کتاب مجله و روزنامه (ژورنال و قزئت) لرین گفیش اوخوجو کوتله سسی ایچهریسینده یایلماسی نین آسان اولما ماسی حالی، بوعلته گوره ایندی "اؤز یاغیمیزدا قوورولماق" دان باشقا چاره میز یوخدور.

لکن بوایکی شرط نتیجه سینده آذربایجان - تورکوسونده چیخان " اوچ جوت - بیر تک " نشریه نی اوخویانلار اکثرًا یازیلاریمیزی آنلاما قدا چتینلیک چکیرلر و بیزدن داها آسان یازما غیمیزی ایسته بیرلر، بوندادا حق لری وار ولکن

ایکی جور آسان یازماق واردیر: بیرینجی نوع " سبک " لردن و بیله جه ده یازجی نین شاعرین " شخصیت " یندن آسلی اولان آسانلیق دیر، بو " آسان یازماق مهارتینه " یا خود " سهل و ممتنع " دئیلن بویوک بدعی ناغلیته

VARLIK
AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ
ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 2, MAYIS, 1360
DİLİMİZDE
ZORLUK – KOLAYLIK MESELESİ

Azerbaycan Türkçesiyle yazarların ortak bir sorunu var: Okuyucuları ile iletişim kurma meselesi. Bu iletişimin sağlanamamasının iki sebebi vardır: 1) 50-60 yıllık Şovenistlerin halkımızın dilini yasaklamaları ile oluşturulmuş, Azerbaycan Türkçesinin edebi ve yazı dilini bilmeyen bu cahiller ordusu, 2), hem Kuzey Azerbaycan'da, hem de Türkiye'de 1920'lerden bu yana alfabeleri, Arap alfabe sisteminden Latin veya Kiril alfabe sistemine geçirmesi sonucunda oralardan gelen kitap, dergi ve gazetelerin geniş okuyucu kitlesine ulaşmasının kolay olmaması durumu. Bu hastalıklı düşünceye göre şu anda “kendi yağımızda kavrulmak”tan başka çaremiz yoktur.

Bu iki sebep sonucunda Azerbaycan Türkçesiyle çıkan “Üç Çift, Bir Tek” adlı eseri okuyanlar genellikle yazılarımızı anlamakta zorlanıyor ve bizden daha anlaşılır yazmamızı istiyorlar. Bunda haklılar, ancak...

Sade ve anlaşılır yazma işi iki şekilde yapılır. Birinci adımı “üslup” ile yazar ve şairlerin “şahsiyetin”den gelen sadeliktir. “Sade ve anlaşılır yazma kabiliyetine” ya da “sehl-i mümteni” olarak adlandırılan edebi başarıya

(موفقیته) هرکس صاحب اولای بیلمز، بو " موهبت " آنجا ق فضولی لره (بخصوص لیلی و مجنون دا)، واقف لره، و سایر لره خاص بیر مزیت دیر. بیلدیگنیز کیمی بدیعی صنعت لرده مجبوری دگیل، هئج شاعری نییه مثلاً " تجنیس لر " دوزه تلمه ییر، یا خود " رسول رضا " کیمی نه دن زنگین خیال لار له درین معنا - لی سؤزلر دوزه بیلمه ییر دئییه سورغو - سئوالا چکمک اولما ز. هابئله " سهل و ممتنع " صنعتیندن استفاده ائتمگی شاعرو یا زیچیلارا یچون مجبوری ائتمک اولما ز. بوسبک و شیوه یه عاید (مربوط) اولان مزیت و اونون خصوصیت لریندن بورا دا بحث ائتمک مجالیمیزیوخدور .

ایکینجی نوع " آنسانلیق " سا و ادسیزلار، و اشاقلار ایچون، اولنلار ادیل لرینی اؤگره تمک قصدی ایله ترتیب ائدیلن یازی و نشریات داکی خصوصی سبک دیر. بونوع یا زیلاردا، آشاغیداکی خصوصیتلرین اولما سی گره کدیر :

۱ - بونلاردا ایشله دیلن کلمه صایی چوخ محدود اولور و اوخونون سا و اد درجه سینه گوره عیارلانیر. مثلاً " اشاقلارین دیل ایدمانی (تمرینی) ایچون آنجا ق ۵۰۰، یا خود ۱۰۰۰ و ۲۰۰۰ کلمه نین کؤمکچیلیگی ایله ترتیب اولونموش کتابلار واردیر، ایشله دیلن کلمه صایی آزا ولدو قجا کتابی - مندرجه سی ده (محتوی سی ده) بیرا و قدر آشاغی اولور .

۲ - بومحدود و معدود کلمه لر بیرینجی - ایکینجی - اوچونجو و سایر - " اوخوما کتابلاری نین) اؤگره تدیگی کلمه لردن تشکل ائدر، و اولنلاری - نادر " خارجینه چیخار. کلمه و تعبیر محدود لوغو، طبعاً " موضوع دا دا محدود - لوق، سطحی لیک و چوخ زامان مطلب لرین حقیقی ادا ائتمکده عاجز لیک گتیریر، دئتمک اوچونجو خصوصیت ده بئله اولور .

۳ - آنجا ق چوخ ساده موضوعلارا توخونما ق ممکن اولور و یا زیچی، نئجه دئیرلر، " معقولانا وارد " اولای بیلیمیر .

۴ - جمله لرا غلب قیصا و ابتدائی اولور. آذربایجان - تورکوسو ده او بیری تورک دیل لری کیمی اوزون جمله لر یاراتما ق ایچون چوخ ال - وئریشلی دیر. بئله بیر دیلده، سا و ادسیزلارین خاطر ی ایچون قیصا و ابتدائی جمله شکل لری دوزه لتمک مجبوریتی، آنجا ق معین نشریات ایچون بیر قایدا کیمی قبول ائدیله بیلیر، بئله بیر عمومی حکم و شرک، مثلاً، " بوتون شاعر - لری آنجا ق " ریامی " یا زما غا مجبور ائتمک کیمی معنا سیز بیر تدبیر - اولار، بئله بیر تکلیف (پیشنهاد) قایدا. حالینا گلسه ایدی، ایندی نه

herkes sahip olamaz, bu “ihsan” sadece Fuzulilere (özellikle de Leyla ve Mecnun’da), Vakıflara vs. has bir meziyettir. Bilindiği gibi güzel (edebi) sanatlarda hiçbir şair, “neden tecnis yazmıyor?” ya da “neden Resul Rıza gibi zengin hayallerle derin manalı sözler söylemiyor?” gibi sorulara maruz kalmak zorunda değil. Şair ve yazarlar, Sehl-i mümteni sanatından yararlanmak zorunda bırakılamaz. Bu üslup ve şiveye ait olan yetenekten ve onun özelliklerinden burada bahsetmeye gücümüz yoktur.

İkinci adım “sadelik” okuma yazma bilmeyenler ile çocuklara dillerini öğretmek amacıyla düzenlenen yazı ve neşriyatta kullanılan özel üsluptur. Bu gibi yazılarda aşağıdaki özelliklerin bulunması gerekir:

1. Burada kullanılan kelime sayısı oldukça sınırlıdır ve okuyucunun eğitim derecesine göre ayarlanır. Mesela çocukların dil alıştırmaları için sadece 500, 1000 ya da 2000 kelimenin yardımıyla hazırlanmış kitaplar vardır. Kullanılan kelime sayısı azaldıkça kitabın içeriği de o kadar azalır.

2. Bu sınırlı ve sayılı kelimeler birinci, ikinci ve üçüncü vs. okuma kitaplarının öğrettiği kelimelerden oluşur ve onların nadiren dışına çıkar. Kelime ve tabir azlığı, doğal olarak konu azlığı, yüzeysellik ve isteklerin hakkını vermekte eksik kalır, demek ki üçüncü özellik de böyledir.

3. Ancak oldukça basit konulara değinmek mümkündür ve yazar, nasıl derler “ma’kulâta varid” olamıyor.

4. Cümleler sık sık kısa ve basit olur. Azerbaycan Türkçesi de diğer Türk dilleri gibi uzun cümleler kurmak için oldukça elverişlidir. Böyle bir dilde okuma yazma bilmeyenlerin hatırı için kısa ve basit cümle türleri düzenleme zorunluluğu, belli bir neşriyat için bir kural olarak kabul edilebilir. Böyle genel bir karar vermek, bütün şairleri sadece rubai yazmaya zorlamak gibi anlamsız bir önlem almaktır. Böyle bir teklif kural haline gelseydi, şu anda ne

"سهند"ین "سازیمین سۆزو" وارایدی ونهده "شهریار"ین "حیدر با یا" سلام"ی! البته هئج کیمسه "رباعی" وعمومی له شدیرمک، قیما جمله قا- بیرماغی قایدا اولراق قبول ائتمک قدر عبث و غیر منطقی دیر.

۵- آ ز سا وادلی لارین خاطر ایچون کلمه لرین سئچمک ایشینده ده ایکی محظورلو مسئله چیخار:

الف) دیللرین زنگین لیگی بیرنجه عامله باغلی دیر. بونلارین با- شیندا کلمه ذخیره سی - خزینه سی نین بوللوغو، ودیلین تازه کلمه دوزه لتمک ده کی امکانلاری گلیر

بیزیم آذربایجان - تورکو موزده، سائرتورک دیللری کیمی دونیا نین ان مکمل دیللریندن دیر. بونو ۱۵ - نجی عصرده (امیرعلیشیرنوائی زما - نیندان) بری رسما "بیلیریک، ایتدی بیز" ۵۰۰ یا خود ۱۰۰۰ کلمه لیک سا وادی اولانلارین "خاطرینه، هئج بیر بدیعی اثری راتماق، بوتون فیکر- مییزی ۱۰۰۰ کلمه لیک متن لری زماغا وئرمک کیمی بیر حکم، آذربایجان - تورکو ادبیاتی باخیمیندان معذور گؤرولمه یه جک بیر معنا سیزلیق دیر. بو، دیلی میزی "دالی قالمیش" لارین سویه ("قضیه" ورنینده - "سطح" معنا سینا دیر) سینه اندیرمک اولاجا قدیر، البته بودالی قالمیشلار، سا وادسیز- لار ایچون تخصص صاحبی یا زیجی و شاعرلرین چالیشمالاری بیر احتیاج دیر. لکن هر یا زیچیدان بونوا یسته مک، سا وادسیزلارین هئج بیر زمان سا واد- لانما یا جاقلاری دئمک اولور، بودیلی میزی "دالی قالمیشلار دیلی" اولراق همیشه لیک تثبیت ائله مک معنا سینا گلیر، بو، یا زیجی لاری/ شاعرلری دقیق و گؤزه ل کلمه لر سئچمکده محدودلاشدیرماق اولور.

ب) "سا وادسیزلارین بیلمه دیگی کلمه لری ایشلتمه یک" کیمی بیر قرار وئرسک (تصمیم توتماق) باشقا بیر محظورلارا قارشلاشا جاغیق، بو قرارلا، دیلی میزین بنیه سینه اصلاً او یما یا ن خارجی کلمه لرین دیلی میزه دارا شماغینا رسما "اجازه وئریب و دیلی میزی آریتماق و گؤزه لشدیرمک عوضینه، خرابلاتمیش و چرکین لشدیرمیش اولاجا غیق، یا ددان چیخارما یاق کی بیزده ایکی جور سا وادسیز واردیر، بیر سی هئج درس اوخوما میش، الفبا بیلمه یین سا وادسیزلار بونلار بیزیم دیلی میزین دشمنلری دگیل، لاپ بو یوک دایاغی ومدافعه چی لری دیرلر. بونلارین دیللری اوره ک لری کیمی صاف و تمیز دیر، اولنلار اولما سایدی ایندی دیلی میز یوخ ایدی، اولنلارین دیلی

“Sehend”in “Sazımın Sözü” olurdu ne de “Şehriyar”ın “Haydar Baba’ya Selam”ı! Elbette herkes için “rubai”yi genellemek, kısa cümle oluşturmayı kurallaştırmak kadar abes ve mantıksızdır.

5. Okuma yazmayı az bilenler için de kelimelerin seçiminde iki sorun çıkar:

a) Dillerin zenginliği birkaç etkene bağlıdır. Bunların başında kelime hazinesinin bolluğu ve dilin yeni kelime oluşturmadaki imkânları gelir.

Bizim Azerbaycan Türkçemiz de diğer Türk dilleri gibi dünyanın en mükemmel dillerinden biridir. Bunu 15. yüzyıldan (Emir Ali Şi’r Nevayi döneminde) beri resmen biliriz. Şimdi bizim “500 ya da 1000 kelimeyi okuyup yazabilenlerin” hatırı için, bir edebi eser yazmak ve aklımızı 1000 kelimelik metinler yazmak için kullanmak gibi bir karar almamız, Azerbaycan Türk edebiyatı bakımından bağışlanamayacak bir mantıksızlıktır. Bu, dilimizi “geri kalmış”ların seviyesine indirmek olacaktır. Elbette bu geri kalmışlarla okuma yazma bilmeyenler için uzman yazar ve şairlerin çalışmaları bir ihtiyaçtır. Ancak her yazardan bunu istemek, okuma yazma bilmeyenlerin hiçbir zaman bunu öğrenemeyecekleri demektir. Bu durum dilimizin ebediyen “geri kalmışların dili” olarak kalacağı anlamına gelir. Bu yazar ve şairleri dakik ve güzel kelimeler seçmekte sınırlandırmamız anlamına gelir.

b) “Okuma yazması olmayanların bilmediği kelimeleri kullanmak” gibi bir karar alsak (tasarlasak) başka bir engelle karşılaşacağız, bu kararla dilimizin bünyesine asla uymayan alıntı kelimelerin girmesine resmen izin verip, dilimizi arıtmak ve güzelleştirmek yerine yıpratmış ve çirkinleştirmiş olacağız. Unutmayalım ki biz de iki tür okuma yazma bilmeyen vardır. İlki hiç eğitim almamış, alfabeyi bilemeyenler; bunlar bizim dilimizin düşmanları değil, en büyük dayanağı ve koruyucularıdır. Bunların dilleri yürekleri gibi saf ve temizdir. Onlar olmasaydı şimdi dilimiz de olmazdı. Onların dili

"سهند"ین دیلی قدر زنگین دیر. اونلارا اؤزدیلمیزده یا زیب - اوخو - ماغی اؤگره ده بیلنجهک، ادبی - یازی دیلمیزده داهاغنی و بوتازا قانلا داها دا جانلی اولار. لکن ایکینجی نوع سا وادسیزلاریمیز، فارسجا دا اوستا اولوب و اؤزدیلریننی همیشه فارسجا یا قیاسا، "ایکینجی دیل اولراق"، قبول ائدنلر دیرلر. بوتلار کئچن رژیمده فارسجانی مکمل اؤگره نمیشلر. اؤزدیلرینه قارشنی دا علاقه لری اولسا، دیل لریننی حتی ابتدائی مکتسب حدودوندا اوخوبوب بیلمه دیک لریندن، دیل لریننی اؤگره نه جک یئرده هر زامان تردیدسیز، فارسجا دان کؤمک آلمغا گئدیرلر. فارسجانین هامی اداری، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و حتی ادبی اصطلاحلاریننی اؤزلری - نین دئدیگ لری کیمی "بدون چون و چرا"، "آذربایجان - تورکوسونسه منتقل ائلییرلر. بونلار، عموم ادبی یازی دیلین قایدالاریننی بیلمزلر. و بعضا "بیلمک ده ایسته مزلر." واحد آذربایجان ادبی - یازی دیلی" مقابلینده جبهه آلیرلار. دیل ایشینده ده "محلہ داعواسی" چیخاریرلار. بومقاله ده، آشاغیدا، گتیره جگیمیز بیرنچه نقطه بومسئله نی آیدینلاتماق ایچون دور .

* * *

کولومبیا - اونیوه رسیته سینین رومانس فیلولوژی پروفئسور و ماریو - پئی PROF. MAIO PEI کتابیندا بیردیلمده سویه (سطح) یا خیمیندان ۵ نوع استعمال شکلی اولدوغونو یازیر :

(۱) ان آشاغی و قبا (خشن و بیلک سیز - تربیه سیزجه) دیل ایشله دیلمه سی. بونا عامیانه دیل، "اسلنگ" ویا "آرقو" دادئیرلر .

(۲) آشاغی سویه ده سوادسیزلارین محاوره دیلی .

(۳) استاندارد دیل .

(۴) دیل لریننی اؤگرنمیش و اوخوموشلارین دیلی. بونا "مدنی سویه" ده دئیرلر .

(۵) ادبیات، یوکسک شعرو بدیعی دیل

باشقا بیر مؤلفده بئله دئیر :

"سبک" لرده مختلف دیل سویه لریننی عکس ائتدیرلر و اکثریا اوچ عامله باغلی دیرلر

موضوع، افاده (بیان) و واسطه سی، دانیشانلا - ائشیده نین اجتماعی مناسبتلری

“Sehend”in dili kadar zengindir. Onlara kendi dilimizde yazıp okumayı öğretebilirsek edebi (yazı) dilimiz daha zengin olur ve bu taze kanla daha da canlanır. Ancak diğerleri, Farsçada ustalaşan ve ana dillerini Farsçaya kıyasen, ikinci dil olarak görenlerdir. Bunlar bir önceki rejim yönetiminde Farsçayı mükemmel öğrenmişler. Kendi dillerine karşı ilgili olsalar da, dillerini en basit seviyede okuyamadıkları halde, kendi dillerini öğrenmek yerine tereddütsüz her zaman Farsçadan yardım alma yoluna gitmişler. Farsçanın tamamen idari, iktisadi, sosyal, siyasi, nizami ve edebi terimlerini kendi söyledikleri gibi “نبدون چون و چرا” (nasılı ve nedeni olamadan), Azerbaycan Türkçesine geçiriyorlar. Bunlar edebi yazı dilinin kurallarını bilmezler ve bazen bilmek de istemezler. “Azerbaycan edebi-yazı dili”nin karşısında yer alırlar. Dil işinde de “mahalle kavgası” çıkarırlar. Bu makalede aşağıda getireceğimiz, birkaç nokta bu meseleyi aydınlatmak içindir.

Kolombiya Üniversitesi’nin Romans Filoloji bölümü profesörü Maio Pei kitabında bir dilde seviye bakımından dilin 5 çeşit kullanım şekli olduğunu yazıyor:

1. Dilin, en aşağı ve kaba (haşin, bilgisiz ve terbiyesizce) şekilde kullanılması. Buna “amiyane dil” ya da “argo” da diyorlar.
2. Alt tabakada bulunan eğitimsiz kesimin konuşma dili.
3. Standart dil.
4. Dilini öğrenmiş ve eğitim almış tabakanın dili. Buna “medeni seviye” de deniliyor.
5. Edebiyat, yüksek şiir ve sanatsal dil.

Başka bir yazar da şöyle diyor:

Üsluplar da çeşitli dil seviyelerini yansıtır ve genellikle üç etkene bağlıdır:

Konu, ifade vasıtası, konuşan ile dinleyen sosyal ilişkileri.

موضوع: بیرسئجگی نطقى ايله، فوتبال مسابقه سینی آلتماق دیلی
وسایره طبعا بیر- بیریندن فرقلی اولار.

افاده واسطه سی: یازی ايله دانیشیق دیلی فرقلی اولار. یازی دیلی
دانیشیق دیلینه نسبت له ثابت وداها محافظه کار دیر. تلفظ فرقلری وار-
دیر: فارسجادا "میره" دئییه ن شخص یازی دا "می رود" یا "آزار و اخور".
فارسجادا دانیشیق داکی "یالقوز، خیت، چاخان، الم شنگه" کیمی سؤزلر
یازی دا ایشله دیلمز. قرامهر (دستور) باخیمیندان دا یازی ايله دانیشیق
- یین آراسیندا فرقلر واردیر: مثلا "فارسجادا بیراسمی" معرفه "ااتمک
ایچون بیر"ه" اضافه ائدرلر، دانیشیقدا مثال اولراق بئله دئییه رلر:
"کتابه اینجاست" یازی دا بوجمله بئله دیر: "کتاب اینجاست"....

اجتماعی مناسبتلر: دئییه ن له- ائشیدنلر آراسینداکی بئله جه،
دانیشدیغیمیز زامان کلمه لریمیزی ائشیده نین خصوصیتلرینه گؤره عیار-
لی بیریق، یازدیغیمیز زامان ایسه مخاطب لریمیز داها گئنیش وخصو-
صیتلری بیزجه مجهول بیر کوتله حالینا گلیر... بونا گؤره ده دانیشیقدا
ایشله دیلن کلمه لر یازماق ایچون عینا مناسب اولماز بورادا دؤرت،
نوعو تشخیص وئرک اولار:

۱- "عامیانه" ("آرقو" ویا خود "اسلنگ") نوعوتدان صابیلان کلمه
لرین عمومیت له یازی دا یئری یوخدور. آکسفورد لغتینده "اسلنگ" بئله
تعریف اولور: "اولا، عمومیت له معنالاری استاندارد دیلین خارجینده
حساب اولان و محاوره دیلینده ایشله دیلن کلمه و جمله لر، ثانیاً، معین صنف
(طبقه) ویا پئشه یه خاص اولان کلمه و عبارت لر"

تعریف ده مهم اولان جهت "استاندارد دیلین خارجینده
حساب اولماق" قیدئ دیر. استاندارد دیلن مقصد "اودیلی اوخوموش
انسانلارین اکثریتی طرفیندن آنلاشیلما سی دیر" اوغورلولارین اؤز آرا-
لاریندا جالب بیر "آرقو" لاری واردیر بو دیل بیریا زیچی ایچون آنجا ق
استثنائی حاللاردا ایشه گلر، زیرا بودیل داربیر چرچیوه نین ایچینده
رایچ دیر. "آرقو" کلمه و تعبیرلری آنجا ق بیر تک حالدا استاندارد دیله
انتقال ائدرلر:

دیلده بیر بوشلوغی دولدوردوقلاری ویا خودبیرا احتیاجا داها یا خشی جواب
وفر دیکلری وقت اوزا مانا قدر استاندارد دیله، گیرمک لرینه سبب یوخدور.

Konu: Bir seçim konuşması ile futbol karşılaşmasını anlatma dili tabii ki bir birinden farklı olur.

İfade vasıtası: Yazı dili ile konuşma dili farklıdır. Yazı dili konuşma diline oranla sabit ve daha muhafazakârdır. Telaffuz farkları vardır. Farsçada diyen bir kişi yazıda می‌گوید şeklinde yazar ve okur. Farsçada konuşma dilindeki می‌گوید gibi kelimeler yazıda kullanılmaz. Gramer bakımından da yazı ile konuşma dili arasında farklar vardır: Mesela Farsçada bir ismi “belirtmek” için isme ه eklerler, konuşmada örnek olarak şöyle diyorlar: این کتاب را می‌خوانم. Yazıda ise bu cümle şöyledir: این کتاب را می‌خوانم.

Sosyal ilişkiler: Konuşan ve dinleyen arasındaki, yani konuştuğumuz zaman söylediklerimizi dinleyen özelliğine göre dili ayarlıyoruz. Yazdığımız zaman ise muhataplarımız, daha geniş ve özellikleri daha belirsiz bir kitle haline gelir. Buna göre de konuşmada kullandığımız kelimeler yazıda kullanmak için uygun olmaz. Burada dört tanım vardır:

1- “Amiyane” (“Argo”) türden olan kelimelerin genellikle yazı dilinde yeri yoktur. Oxford sözlüğünde şöyle tanımlanır: İlk olarak, özellikle anlamları standart dilde olmayan ve konuşma dilinde kullanılan kelime ile cümleler, ikinci olarak belli bir sınıf ya da gruba has olan kelime ve ifadeler.

Tanımda önemli olan şey “standart dilin dışında kullanılmak” kuralıdır. Standart dil ifadesinden maksat “o dili okumuş insanların geneli tarafından anlaşılmasıdır”. Ogurluların kendi aralarında dikkat çeken bir “argo”ları vardır. Bu dil bir yazar için sadece özel durumlarda kullanılır. Zira bu dil dar bir çerçevenin içinde yaygındır. “Argo” kelime ve tabirleri sadece tek bir durumda standart dilde kullanılır:

Dilde bir boşluğu doldurdukları ya da bir ihtiyaca daha iyi bir cevap verdiklerinde yazı diline girerler. O zamana kadar standart dile girmelerine bir sebep yoktur.

۲) معین ناحیه و جغرافیائی محدوده‌لر ایچهریسینده ایشله دیلسن کلمه و تعبیر و جمله‌لرین ده عمومی یازی ایشلرینده یئری یو خودور. سبب یئنه عینی دیر، عمومی اولماق، بونلار بعضا "استاندارد دیلده کی مقابله لریندن داها دا جانلی و تاثیرلی اولماق بیلرلر لکن محدود بیر ناحیه یه خاص اولماق لاری اوزوندن آنجا ق استئنا حاللرینده یازی دیلینه کئچیرلر مثلا "اسکاتلندیلر " *wpe* " دهسه لرده یازی دیلینده استاندارد انگلیز - جه اولان " *little* " و یا خود " *Small* " یازمالی دیرلر...

۳) خارجی کلمه و تعبیر و عبارت لره الدن گلدیگی قدر آرز یئروئریلمه - لیدیر، بو کلمه، تعبیر و عبارت لری بعضی لری دیلیمیزه جذب واوندا حل اولوب دور، بونلارین ایشله دیلمه سینده بیر عیب یو خودور، مثلا "شوفور" لغتی فرانسوزجا دیر، اما کمالا دیلیمیزین تابعیتینه کئچمیش دیر...

۴) تکنیک کلمه لر گون کئچدی کجه یازیچیلارین نثرلرینه گیریرلر. البته تکنیک بیر متنی بو کلمه لر اولما سا یازماق ممکن دگیل، لکن بو- نلارین بیر قسیمی عمومی یازیلار ایچون مناسب دگیل دیر.

بو دؤرد نوع و عمومی یازی دیلینده ایشلمک ده احتیاطلی اولماق گره کدیر. هابئله ایشله دیله - ایشله دیله تاثیرینی ایتیرمیش تعبیرلر- ین تکراریندن دا احتراز ائتمک لازم دیر.

بیرباشقا مؤلفه گؤره : معین بیر دیلده، مشخص و قطعی بیر دانیشماق و یازماق استانداردی یو خودور. "دوغرو و دوزگون دانیشماق و یازماق مسئله سی نی قطعی بیر صورتده. الهالماق بعضی لرینه گؤره قبول ائدیله بیلمز انسان رسمی بیر مقاملا قارشیلانجا، رسمی بیرو وضعیت ده دانیشماق ایجاب ائدینجه، البته رسمی دانیشار و غیر رسمی خاللاردا دا درجه - درجه غیر رسمی، صمیمی و "خودمانی" دانیشار، بیر پارا عالم "ایشلمه سویه لر" ی نظریه سی عنوانی آلتیندا، بو حادثه نی تدقیق ائتمیشلر، بونونلا دیلین واقعیت ده نه کیمی روللار اوینا یا بیله جگی بئلی اولور... عمومیت له مختلف سطح لرده کی انسانلار اؤز سویه لرینه مناسب بیر دیل لری واردیر. یوخاری سویه ده کی لر رسمی و گئنیش وزنگین بیر دیل ایشله دیرلر و ان آشاغیدا کیلار ایسه؛ سهلرله دولو، قرامه رجه (دستورجه تیندن) غلط، جمله ترتیبی و ترکیبی باخیمیندا ن عیبالی و ضعیف، کلمه انتخابی نظریندن چوخ فقیر و یا یاددی لرین استیلاسی و "کاپیتولاسیونونا" اوغرامیش (معروض

2- Belli bir bölge ve coğrafi sınırlar içerisindeki kelime, tabir ve cümlelerin genel yazı işlerinde yeri yoktur. Sebebi yine aynı, yani genel olmamaktır. Bunlar bazen standart dildeki kullanımlarından daha canlı ve etkili olabilir, ancak sınırlı bir bölgeye ait olmaları yüzünden sadece istisna durumlarda yazı diline geçerler. Mesela İskoçlar “wee” deseler de yazı dilinde standart İngilizce olan “little” ya da “small” yazmalılar...

3- Dışarıdan alınma tabir ve ifadelere elimizden geldiği kadar az yer vermeliyiz. Bu kelime, tabir ve ifadelerin bazıları dilimize önceden dâhil olmuştur. Bunların kullanılmasında bir sakınca yoktur. Örneğin “şoför” kelimesi Fransızcadır, ama dilimizin doğasına girmiştir...

4- Teknik kelimeler gün geçtikçe yazı dilinin etki alanına girerler. Elbette teknik bir metni bu kelimeler olmadan yazmak mümkün olmaz, ancak bunların bir kısmı toplumsal yazılar için uygun değildir.

Bu dört etmeni yazı dilinde kullanırken dikkatli olmak gerekir. Bir de kullanıla kullanıla etkisini yitirmiş tabirlerin tekrarından da kaçınılmalıdır.

Başka bir yazara göre: Bir dilde tek ve kesin bir konuşma ve yazma standardı yoktur. “Doğru düzgün konuşmak ve yazmak” meselesini kesin bir şekilde ele almak kimilerine göre kabul edilemez. İnsan resmi bir makamla karşılaşınca, resmi bir şekilde konuşmak gerekirse, elbette resmi konuşur, gayri resmi durumlarda derece derece gayri resmi, samimi ve “gündelik” konuşulur. Bazı araştırmacılar “kullanım seviyeleri” adı altında bu durumu incelemişler, bununla dilin gerçekte ne gibi rolleri üstlenebileceği belli olur... Genellikle çeşitli seviyelerdeki insanların kendi seviyelerine uygun dilleri vardır. Üst seviyedekiler resmi, geniş ve zengin bir dil kullanırlar ve en alt tabakadakiler ise: hatalarla dolu, gramerce (kural bakımından) galat, cümle yapısı ve düzeni bakımından kusurlu ve zayıf, kelime seçimi yönünden oldukça fakir ya da yabancı dillerin istilasını ve “kapitülasyonuna” uğramış

قالمیش) بیردیلمده، خلاصه ان آشاغی سویه ده دانیشارلار، بوایکی اوجون آراسیندا مختلف سویه لر... موجوددور... بونفطه نی یاددان چیخارما یاق کی، بیرشخص ده همیشه معین بیر اولگوده دانیشما ز، یئرینه گۆره، مخاطب لرینه گۆره و شرط لره گۆره آز چوخ دکیشیک اسلوبلاری ایشله در، لکن اوخو- موش و دیلی نین اینجه لیک لرینه واقف اولموش بیرشخص هر حالدا کلمه لر- ینی مقصده اویغون شکیلده سچروان مناسب اسلوبلا مرا مینی آنلادار .

عالم لر "استعمال سویه لر ی "حقیندا، بوفر قین، یال نیز مدنی (فرهنگی) سویه دن وجوده کلمه دیگینی دئییر لر، اولارا گۆره، دیل سویه سی، حاکم اولان شرط لره باغلی دیر، یعنی مختلف یئرلرده، مختلف وضعلرده، مختلف فرصلرده و مختلف، متصلرا یچون، بیر شخصین ایشله تدیگی دلیلین ده سویه - سی دکیشر .

بو یعنی فورمولون آیدین افاده سی (بیانی) جان اس، ککنیون *John Kenyon*، گ طرفیندن وئر یلمیش دیر، بوذات، "فونه تیک" ده اختصاص صا - حبی دیر و "انگیلیزجه نین مختلف نوعلاری نین استعمالی ومدنی سویه لر" آدلی بیر یازی دا بئله دئییر:

سطح کلمه سی، دلیلین مختلف اسلوبلاری ایله علاقه لی اولراق ایشله - دیلی رسه، معناسی بیر دلیلین نه قدر عالی، یاخشی، اورتا، آشاغی، و یا نامناسب شکیلده استعمالینی گۆسته ریر... مدنی (فرهنگی) سویه لر (سطح لر) آراسیندا آشاغیلاردا سوادسیزلارین دانیشما سی دیر، بورادا محلی لهجه لردن تاثیر، قرامره (دستورا) اوردا - بوردا اویماق، شدتله آرقو وکیچیک قروپلارین اصطلاحلاریله دولوسؤزلر، کلمه تعدادی آز، اولان کلمه لرین انتخابیندا دقت سیزلیک، جمله بنا سینا اعتنا گۆسته ریمک تلفظ ده قاریشیقلیق گؤروروک، داها یوخاری سویه لرده اکثرا اوخوموشلارین دلیلینده ایسه: قطعی لیک له دقت، قرامره او یغونلوق، تلفظ ده داها گکنیش ساحه لرین دانیشما لارینا انطباقا شاهد اولوروق، مختلف دانیشما ویا زما اسلوبلاریندا "استاندارد" و "استاندارد آلتیندا" مختلف نوعلار واردیر، بوفر قلرین ها میسینا "مدنی، فرهنگی سویه لر" دئییر لر.

"استعمال نوعلری" ایسه، مدنی سویه لردن فرقلی دیر:

محاوره دیلی (محاوره دیلی نین ده مختلف درجه لری واردیر: اؤز آرا - میزدا خصوصی دانیشما قلاریمیز، خصوصی کاغیذلاشما ق بیر آزرسمی صحبت

bir dilde, özellikle de en aşağı seviyede konuşanların bu iki ucun arasında, farklı seviyeleri de vardır... şunu unutmayalım ki, bir kişi, bir ÷lkede belli bir şekilde konuşmaz, onun yerine, muhataplarına ve içinde bulunduğu şartlara göre farklı üsluplar kullanır. Ancak eğitimi ve dilinin inceliklerine vakıf olan biri her durumda kelimelerini amacı doğrultusunda seçip, en uygun üslupla derdini anlatır.

Araştırmacılar “kullanım seviyeleri” hakkında, bu farkın sadece medeni (k÷ltürel) seviyeden meydana gelmediğini söylüyorlar. Onlara göre, dil seviyesi, içinde bulunulan şartlara bağlıdır, yani farklı yerlerde, farklı durumlarda, farklı fırsatlarda çeşitli amaçlar için bir kişinin kullandığı dilin de seviyesi değişir.

Bu yeni form÷lün en açık ifadesi John ř. Kenyon tarafından verilmiştir. “Fonetik” alanında bilgi (ihtisas) sahibidir ve “İngilizcenin Çeşitli Kollarının Kullanımı ve Medeni Seviyeler” adı altında şöyle söyler:

Seviye kelimesi, dilin çeşitli üslupları ile birlikte kullanılırsa, anlamı bir dilin ne kadar “pekiyi, iyi, orta, kötü ya da çok kötü” şeklinde konuşulduğunu gösterir... Medeni (k÷ltürel) seviyeler arasında alt seviye eğitimsiz kesimin konuşma şeklidir. Burada mahalli ağızların etkisi, hiçbir yerde gramere uymamak, şiddetli argo ve küçük gruplara ait terimlerle dolu sözler, az kullanılan kelimelerin seçiminde de dikkatsizlik, c÷mle yapısına özen göstermemek ve telaffuzda karışıklık görürüz. Daha üst seviyelerde, genellikle eğitimi kesimin dilinde ise: Kesinlikle dikkat, gramer yapısına uygunluk, telaffuzda daha geniş alanların konuşmalarına şahit oluruz. Çeşitli konuşma ve yazma üsluplarında “standart” ve “standart altı (dışı)” birçok şekil vardır. Bu farkların tamamına “medeni-k÷ltürel seviyeler” diyorlar.

“Kullanım şekilleri” ise medeni seviyelerden farklıdır:

Konuşma dili (konuşma dilinin de çeşitli dereceleri vardır: Kendi aramızda özel konuştuklarımız, özel yazışmalarımız, biraz resmi sohbet,

صمیمی بیرچرچیوه ده قروب دانیشمالاری کیمی، قانونی، علمی وداها باشقا چیخیشلار ویا زیلار، ادبیاتا عاید (مربوط) نثرونظم اثر، بو "استعمال نوع-ری" دا ایکی قسمة بؤلونه بیلر: خصوصی و رسمی .

بوایکی بؤلگؤ ("مدنی سوپه لره" گؤره و "استعمال نوعلاری" ناگؤره) عمومیت له ایکی اساس تمه له (بونؤره یه) دایا نیر: مدنیت (کولتور) وایش - لتمه ده کی صدد (فونکسیون) . (۴)

یوخاریداکی فیکیرلری بوشکیلده داها گئنیش ایضاح ائتمک اولار: بیردیلین ایشله دیلمه سینده معمول اولان دؤرد درجه واردیر:

(۱) رسمی صورت، بودیلده رسمی وضعیت لرده یا زیلیرو بعضا ده دانیشیلر، ایشله دیلن یئرلردن مثال:

- متخصص بیرمخاطب کوتله سینه خطابت ویا نطق .

- آکادئمیک یا زیلار: مراجعه کتابلاری، بعضی علمی ویا عالی درس متن لری، تئزلر،

- علمی ویا خود تئکنیک راپورتلار :

- اوخوموشلار ویا خود تخصص صاحب لرینه خطاب ائدن یا زیلار، مقاله لر تنقیدلر، عالی سطح ده بدیعی اثرلر مثلا آسان اولمایان شعرلر، بعضی یوکسک حکایه، رومان و تئاتر اثرلری .

- تخصص صاحب لری و عالملرین مشغول اولدوقلاری مسئله لری بحث مو-ضوعو اولان مقاله وکتابلار،

- ژورنال و قزئت لرده یوکسک قیمتلی بعضی علمی - اجتماعی - اقتصا - دی مقاله لر .

(۲) عمومی دیل

بوصورتده هم چوخ یا زیلار و هم چوخ دانیشیلار، دیل لرینی اؤگره نمیش و اوخوموش آداملارین هم خصوصی حیاتلاریندا و هم کوتله ایجه ریسینده دانیشما ویا زیما اسلوبلاری بودیلده اولار، ایشله دیلن یئرلردن مثال:

- صحبت لرده، عمومی بیرییغینجا قدا دانیشیق ،

- عمومی و تجاری مکاتبه لرده ،

- قزئت لرده خبرلر، جدی بحث لر، مقاله لر .

- ژورنال (مجله) لارین مختلف مقاله لری، عمومون علاقه سیننی چکن موضوعلاردا یا زیلار

samimi bir ortamda grup konuşmaları gibi), kanuni, bilimsel ve diğer çıkışlar ve yazılar, edebiyata ait düz yazı ve şiirler. Bu “kullanım şekilleri” de iki bölüme ayrılır: Özel ve resmi.

Bu iki bölüm (“medeni seviyeler”e ve “kullanım şekilleri”ne göre) genellikle iki esas temele dayanır: Medeniyet (kültür) ve kullanımdaki fonksiyon (4).

Yukarıdaki görüşleri daha geniş bir şekilde açıklayalım:

Bir dilin konuşulmasında ortaya çıkan dört unsur (sınıf) vardır:

1. Resmi şekil: Bu dil resmi durumlarda yazıda kullanılır ve bazen de konuşulur. Kullanılan durumlara örnek:

- Bir alanda uzmanlaşmış bir topluluğa hitap etmek ya da nutuk vermek.
- Akademik yazılar: Başvuru kitapları ya da bilimsel metinler, tezler.
- Bilimsel ya da teknik raporlar:
- Eğitilmiş ya da uzman kişilere hitap eden yazılar, makaleler, tenkitler, üst düzey dil ile yazılmış sanatsal eserler, mesela sade ve açık olmayan şiirler, bazı üst düzey hikâye, roman ve tiyatro eserleri.
- Alanında uzman kişilerin ve araştırmacıların ilgilendikleri konularda yazılmış makale ve kitaplar.
- Dergi ve gazetelerde yayımlanan değerli bazı bilimsel, sosyal, iktisadi makaleler.

2. Genel dil

Bu dil ile hem çok yazılır, hem de çok konuşulur. Dillerini öğrenip okuyan insanların hem özel yaşamlarında, hem de toplum içerisinde konuşma ve yazışma üslubu, bu dil ile sağlanır. Kullanılan durumlara örnek:

- Sohbetlerde, genel bir toplantıda yapılan konuşmalar,
- Genel ve ticari yazışmalar,
- Gazete haberleri, ciddi konular, makaleler,
- Dergilerin çeşitli makaleleri, toplumun ilgisini çeken konulardaki yazılar

– حکایه، زومان و تثا تراثرلرین اکثرینی، چوخ تیراژلی نثرونظم اثرلر.

۳) خصوصی و فردلر آراسیندا ایشله دیلن دیل

بوصورتده آریا زیلاروداها چوخ دوستلار آراسیندا دانیشیلار. صمیمی محیط ده و تانیشلار آراسیندا اوخوموشلارین دانیشیق و یازی دیلی، چانه وورماق، "آرقو" دان دا استفاده ائتمک، محلی لهجه و تعبیرلر ایشلتمک بو نوع داممکن دور. ایشله دیلن یئرلردن مثال:

- خصوصی و غیررسمی صحبت لر،
- دوستلار و صمیمی حاللاردا مکتوبلار،
- شخصی گونده لیک لر (یا دداشت و خاطره دفترلری)،
- بعضی حکایه ورومانلاردا، بخصوص محاوره لری عینا افاده ائتمک ایچون، غیرجدی، گولدوروجو شعرویا زیلار.

۴) استاندارد آلتیندا دیل

عمومیت له دانیشیغا مخصوص دور. مدرسه گورمه میشلرین دانیشیغی معین گروهلارا تعلق آچیخلایان دانیشیقلار. ایشله دیلن یئرلردن مثال:

- ائوده، یاخین دوستلارلا بعضی لری نین صحبت اسلوبو.
- بونوم صحبت لرین معین رنگ و ثرمک ایچون حکایه لره، تثا تراثر- لرینه، فیلم لره، زسملی حکایه لره (کومیک استریپ لره) و سایر وسیله لره انتقال.

بیر نچه نقطه

۱ – یوخاریدا قید ائتدیگیمیز "رسمی صورت"، "عمومی دیل" و "خصوصی و فردلر آراسیندا ایشله دیلن دیل" نوعلارینا "استاندارد دیل" دئییرلر.

- ۲ – مختلط وقاریشیق متن لرده بعضا وجوده گتیریلیر.
- ۳ – بونوعلارین لاپ آلتیندا "مستهجن کلمه لر، غلط تلفظ لر، نامنا^{سب} ترکیب لر، غلط جمله لر" و لاپ اوستوره غلیظ وقاریشیق یا زیلار قرار توتور
- ۴ – فرق لر، اکترا، کلمه شکیل لرینده، محاوره دیلینه معیل شدتینده، ترکیب و "استروکتور" (ساخت) ده و تعبیرلرین کیفیت لرینده اغوزلرینی گؤسترلر (۵)

بیرده سؤزانتخابی، بیئینیمیزده کی کلمه ذخیره سی مسئله لری وار

- Hikâye, roman ve tiyatro eserlerinin çoğu, yüksek tirajlı düz yazı ve şiirler.

3. Özel dil ile şahıslar arasında kullanılan dil

Bu tarz, yazıda az, tanıdık şahısların kendi aralarında ise çok kullanılır. Günlük hayatta ve birbirini tanıyan kişiler arasında okuma yazma bilenlerin konuşma ve yazı dilinde, çene çalmak gibi “argo”dan da yararlanan mahalli ağız ve tabirleri kullanmak da mümkündür. Kullanıldığı yerlere örnek:

- Özel ve gayriresmi konuşmalar,
- Arkadaş ve yakın çevre arasında yapılan mektuplaşmalar
- Kişisel günlükler (anı ve hatıra defterleri)
- Bazı hikâye ve romanlarda özellikle diyalog bölümlerini aynen ifade etmek için, ciddiyetsiz, güldüren şiir ve yazılar.

4. Standardın dışında kalan dil

Özellikle konuşma diline özgüdür. Okuryazar olmayan kişilerin, konuşma biçiminin belli bir topluluğa ait olduğunu gösteren dildir. Konuşulduğu durumlara örnek:

- Ev ortamında yapılan yakın çevre sohbetlerinde
- Ve bu sohbetlere renk katmak için hikâye, tiyatro, film, karikatür vs. gibi güldürü unsurlarına başvurmada

Önemli bir nokta:

1. Yukarıda belirttiğimiz “resmi şekil (dil)”, “genel dil”, “özel dil ve şahıslar arasında kullanılan dil” şekilleri “standart dil” değildir.

2. Karma ve çok dilli karışık metinlerde bazen kullanılır.

3. Bu şekillerin en alt sırasında müstehcen kelimeler, galat telaffuzlar, uygunsuz kelimeler, düzensiz cümleler, “en uyduruk, kaba ve karışık” yazılara karar verilir.

4. Farklılıklar genellikle, kelime şekillerinde, konuşma diline yaklaşma şiddetinde, terkip ve “yapı”da ve tabirlerin keyfi kullanımlarında kendilerini gösterir (5).

Bir de kelime seçimi, aklımızdaki kelime birikimi sorunu var.

اینگلیز یا زیچیلایندان، بیر، سیرا ئرنئست قاورر، چوخ بؤیوک شهرت
قازانمیش کتابی نین بئشینجی فصلینی باشلارکن، آیوور براون دان بو
سؤزلری نقل ائدیر:

" هر پئشه صاحبی اؤز ایش واسطه لریندن غرور دویارواونلاری سئچمک
ده چوخ دقت ائدر، مثلا بیر جراح کهنه بیرا و لگوج (تیغ سلمانی) ایلسه
عملیاتا گیریشمز، هر ایدمانچی (ورزشکار) ورزش وسیله سی اولان ایسپ،
توپ و راکئت اوزهرینده چوخ دقت ائدر، اما تاسف کی، کلمه ایله چالیشا -
نلار - یا زیچیلار - ایش واسطه لرینی - کلمه لری - بیرا و قدر دقت له سئچمز
- لیر، البته بؤیوک یا زیچی و شاعر لر بو ایش ده گره کن دقتی صرف ائدر لر.
دقت سیزلیک ایله یا زیلمیش جمله لرین قصورلارینی گؤستر مک له فصل
دوام ائدیر، آنلاشیلیر فکری دوزگون و ئرمک ایچون کلمه لری دقتله سئچمک
جمله لری صحیح بیر صورتده دوزه لتمک شرط دیر (۶)
بونودا علاوه ائتمک یئرینده اولار:

بیر موفق خطیبین (و یا زیچی نین) توفیقی نین اساس سری نه دیر؟
کلمه خزینه سی نین وسعتیندن داها زیاده اوکلمه ذخیره سینی نجه ایشلتمه
- سی دیر، مثلا اینگیلیزجه ده، اساس و غیر اساسی لغت اولراق یوز مینلرجه
کلمه واردیر و هئج بیرا انگلیز یونلارین ها میسینی بیلمز و بیلمه ممز، اؤز
اؤزونوزدن صوروشا جاغینیز سئوال بورادا، بلکه بودور: منیم مریم -
آلتیندا. نجه کلمه وار؟ (۷)

باشقا بیر مؤلفین فکری نجه ده:

شخصی کلمه خزینه میز (ووکا بوله ریمیز) ین وسعتی آدامدان - آداما
چوخ فرق لیدیر، لکن آن استاد یا زیچی و یا گؤزه ل دانیشان بیر شخص
بیلدیگی کلمه لرین اوچده - بیر و حتی دؤرده - بیریندن بئله استفاده
اگتمز، پروفئسور " واتس " A.F. Watts ین دئدیگینه گؤره مختلف
انسانلارین ایشله تدیک لری کلمه وسعتی هله حسا بلانمیش دیر.

بیر کافه خدمتچیسینی ایشله تدیگی کلمه عددی (ووکا بوله ری): ۷۰۰۰ یا
۸۰۰۰ دیر، بیر سندی کالیده ری نین کی: ۱۰۰۰۰ دن ۱۵۰۰۰ کلمه یه قدر، وینستون
چرچیلین کی ایسه ۶۰۰۰۰ ایله ۸۰۰۰۰ کلمه آراسیندا دیر... انسانین ایشله
- تدیگی کلمه صایی تجربه و علمی نین گئنیشله مه سیله آرتار... متوسط بیر
شخصین ایشله تدیگی کلمه صایی - انگلیزجه ده، ۱۸۰۰۰ ایله ۲۰۰۰۰ آراسیندا دیر

İngiliz yazar, Sir Ernest Gowers büyük bir şöhret bulan kitabının beşinci bölümüne başlarken Ivor Brown'dan şunları nakleder:

“Her zanaat sahibi kendi iş vasıtalarından gurur duyar ve onları seçmek için çok dikkatli olur. Örneğin bir doktor eski bir ustura ile ameliyata girmez. Her sporcu, spor materyalleri olan ip, top ve raket üzerinde oldukça dikkatli olur, ama ne yazık ki, kelime ile çalışanlar (yazarlar) iş materyallerini (kelimeleri) dikkatle seçemezler. Elbette büyük yazar ve şairler bu işte gereken dikkati gösterirler.

Bölüm, dikkatsizce yazılmış cümlelerin hatalarını göstermekle devam eder. Anlaşılması gereken düşüncüyü doğru aktarmak için kelimeleri dikkatle seçmek, cümleleri uygun olarak düzenlemek şarttır (6).

Şunu da eklemek gerekir:

Başarılı bir hatibin (ve yazarın) bu başarısının asıl sırrı nedir? Kelime hazinesinin kapsamından daha ziyade o kelimelerin nasıl kullanılması gerektiğini bilmesindedir. Örneğin İngilizcede esas ve gayriesas sözcük olarak binlerce kelime vardır ve hiçbir İngiliz bunların tamamını bilmez ve bilemez. Kendinize soracağınız soru burada, belki de şudur: Benim emrim altında ne kadar kelime var? (7)

Başka bir yazara göre ise:

Kişisel kelime hazinemizin kapsamı kişiden kişiye değişir. Ancak, en usta yazar veya hitabeti güzel olan biri dahi bildiği kelimelerin üçte birinden, hatta dörtte birinden bu şekilde yararlanamaz. Prof. A. F. Watts'a göre insanların kullandıkları kelime sayısı şu şekilde hesaplanmıştır.

Bir kafe personelinin kullandığı kelime sayısı: 7000 ya da 8000 civarındadır. Bir sendika liderininki: 10000 ila 15000 arasında değişir. Winston Churchill'in ise: 60000 ile 80000 civarındadır... İnsanın kullandığı kelime sayısı tecrübe ve eğitim düzeyinin artmasıyla fazlalaşır. Ortalama bir şahsın kullandığı kelime sayısı İngilizcede 15000 ila 20000 arasındadır.

انسانلار، گونلوک حیاتدا، اؤز آرالارینداکی صحبت لرده آنجا ق ۴۰۰۰ یا ۵۰۰۰ کلمه دن استفاده ائلیرلر... ادبی اثر لرده ایشله دیلن کلمه لرین صایی بورقمین جوخ اوستونه چیخار. هابئله دیردقتلی و گئنیش موضوعلو یازیلار (۸)

سؤزوموزوبیتیررکن، اؤز- اؤزوموزه بوسؤالی سوروشما غیمیز یئرینده اولار :

"ساوادسیز آدم ادبیاتی" ایله دیلیمیزه لایق اولدوغو مقامی وئره بیلمک هئج ممکن دورمی ؟

صون

قیلدیر

- ۱) Prof. Mario, " Language for Everybody "
- ۲) محمدرضا باطنی . چهارگفتار دز باره زبان . صفحه ۶ ۸۰ تا ۹۲
- ۳) G. H. Thornton, K. Baron " Good English " p. 32-34.
- ۴) J. M. Nierzek " Macmilan Handbook " p. 14-16.
- ۵) P. G. Perin, G. H. Smith " Current English " p. 8-9
- ۶) Sir Ernest Gowers, " The complete plain English " p. 69.
- ۷) R. B. Goodman, D. Lewin " New Ways to Greater
- ۸) Word Power. p. 14-15
- ۹) W. J. Ball, " Conversational English " p. 73.

İnsanlar, günlük hayatta, kendi aralarında yaptıkları sohbetlerde sadece 4000 ya da 5000 kelime kullanırlar. Edebi eserlerde kullanılan kelimelerin sayısı bu rakamdan çok daha fazladır. Bunlar dikkat gerektiren ve derin konulu yazılardır (8).

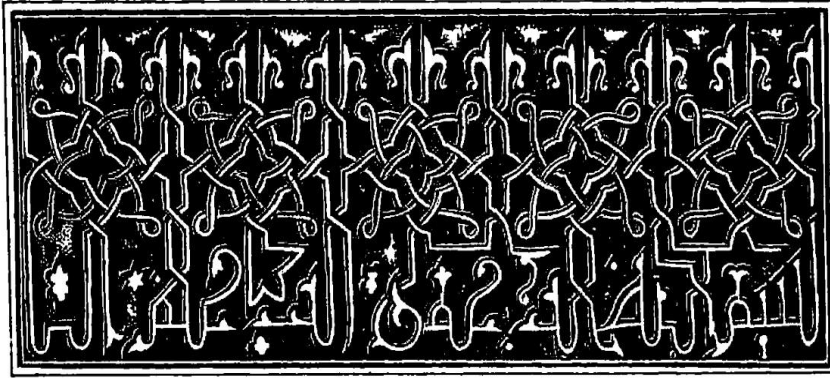
Sözümüzü bitirirken, kendi kendimize şu soruyu sormayı uygun gördük:

“Cahil edebiyatı” ile dilimize, layık olduğu makamı vermek mümkün müdür?”

Son

Kaynaklar

1. Prof. Mario, “Language for Everybody”
2. Mehmet Rıza Batınî. Çehar güftar der bare-i zeban. Sayfa 80-92
3. G. H. Thornton, K. Baron, “Good English” p. 32-34
4. J. M. Nierzek, “Macmilan Handbook” p.14-16
5. P. G. Perin, G. H. Smith, “Current English”, p. 8-9
6. Sir Ernest Gowers “The Complete Plain English” p. 69
7. R. B. Goodman, D. Lewin, “New Ways to Greater”
8. Word Power, p.14-15
9. W. J. Ball, “Conversational English” p. 73.

وارلیق

آیلق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوجونجی ایل، صایی ۴ - تیر ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیرپای

بؤیوک شاعر لر بیزه دیلیمیزی اوگره دیر، دیلیمیزی قورور و اونو بیزه سئودیر لر. هر بیر دؤورون دیلینی، اوچاغین بؤیوک شاعر لری تمثیل ائدر لر. ادبیات تاریخ رینده " گۆته"، "شککیسپیر"، " سعیدی" و " فضولی" چاغلاریندان بحث ائدن لر حقلی دیر لر. شهبه سیز زمانیمیزدا دیلیمیزین ان گؤرکملی نماینده لریندن بیر یسی ده خلق شاعری " سلیمان رستم" دیر. اونون شعر لری مکتب کتابلاریندا بئله، از بر لنمه لی و گؤزل سؤز اؤرنه گی کیمی درج ائدیلمیش دیر. کئچنلرده، اوستادین شعر لریندن بیر قسمنی طوپلو حالدا " منیم گۆنه شیم" آدی آلتیندا اوخوماق ذوقونه نایل اولدوق. بو زنگین شعر لر و پوئمالار مجموعه سی ۱۹۸۵ دا، باکی دا " یازیچی" نشریاتی طرفیندن ۱۴۰۰۰ نسخه ده چاپ اولموشدور. اوخورکن، بؤیوک شاعرین یارادجیلیغین مختلف دؤور لر - بینی احاطه ائدن بدیعی اثر لریندن بونمونه لر، ایسته ر موضوعو اراشه، ایسته ر افاده قدرتی باخیمیندان، بیزی حئیران بوراخدی سلیمان رستمین سؤزو آخچی، دیلی طبیعی و زنگین دیر. او، زامانیمیزین حقلی اولاراق بیر کلاسیک اوستادی ما ییلما قدا دیر. اینه آلدیغی دورلو (متنوع مختلف) "تئم" لری مکمل بیر صورتده، اوستا جا ایشله ییر، و شعرین مختلف

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 4, TEMMUZ, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY

Büyük şairler, bize dilimizi öğretir. Dilimizi korur ve bize de sevdirebilir. Her bir dönemin dilini, o çağın büyük şairleri temsil eder. Edebiyat tarihlerinde “Goethe”, “Shakespeare”, “Sadî” ve “Fuzulî” dönemlerinden bahsedenler haklıdır. Şüphesiz bu dönemde dilimizin en önemli temsilcilerinden birisi de halk şairi “Süleyman Rüstem”dir. Onun şiirleri okul kitaplarında ezberlenmiş ve özlü söz örneği olarak kaydedilmiştir. Geçenlerde üstadın şiirlerinden bir kısmını toplu halde “*Menim Güneşim*” adı altında okuma zevkini tattım. Bu zengin şiirler ve poemalar mecmuası 1980 yılında, Bakü’de “Yazıçı” neşriyatı tarafından 14000 baskı olarak çıkarılmıştır. Okurken, büyük şairin yaratıcılığının çeşitli dönemlerini kuşatan sanat eserlerinden alınan bu numuneler, ister konu güzelliği, ister ifade gücü yönünden olsun bizleri kendisine hayran bıraktı. Süleyman Rüstem’in sözü akıcı, dili doğal ve zengindir. O, bu dönemin haklı olarak klasik üstatlarından biri sayılmaktadır. Ele aldığı çeşitli “temaları” mükemmel bir şekilde, ustaca işler ve şiirin çeşitli

وادی لرینده عینی مهارتی گوستریر، سازیندا هر تقلدن نغمه لرسله تن،
زنگین دیل و اوستون با جاریفی ایله برابر، هر زمان صمیمی و اوره گه
باتان بیر اوزان دیر، او .

بورادا ، اونون دیل خصوصیتی ایله مشغول اولماق ایسته بیریک ، و بو
شاعیردن دیلیمیزی داها یاخشی اوگرنمک و داها چوخ سئومک ایچون فا -
یدالانیریق ، زیرا اونون شعرلری یوخاری دا دا قئید ائتدیکیمیزکیمی
دیلیمیزی اوگره دن کیتا بلارا چوخدان دیرکی کتچمیشدیر ، او بیر طرفدن ده
بوگون ان چوخ مؤحتاج (محتاج) اولدوغوموز بیرشئی وارسا او دادیلی
- میزی حقیله اوگرنمکدیر .

شاعیرین زنگین سؤز خزینه سیندن اوچ یوزه یاخین نومونه حاضیر -
لادیق ، بو سؤزلرین چوخو ، ایللز بویو ، بیزده ، بشخصه شه هر (شهر) لزیمیز
ده ، دئیلمه یه - دئیلمه یه یاددان چیخیش و اونلارین یئرینه گلنه
(وارداتی) سؤزلرین اوتورموش اولدوغو کلمه لردیر . بعضا ده هرکسین
بیلدیگی سؤزلری ده گتیردیک ، بو حاللاردا ، یا وئرلین مثال چوخ جالب
دیر و یا خود شعرده و یا ایضاحات دا او سؤزله عینی معنادا اولان ،
آز بیلدیگیمیز باشقا بیر سؤزده گلیمیشدیر . مثلا چپیک سؤزو (نومره
۱۰۰) ون ایضاحیندا "آلقیش" دا قئید اولونموشدور .

سؤزلر ایفبا صیراسیلا ترتیب لنمیشدیر . هر سؤزون ، وئرلین شعر
ده کی معناسی ایضاح ائدیلیمیشدیر و بعضا ده باشقا معنالاری بونا
آرتیریلیمیشدیر . ایضاحلاردا عربی و فارسی کلمه لر پارانته ز ایچه ریسند
یا زیلی دیر ، یئری گلدیکجه ، دیلیمیزین ا ملامسی ایله یا زیلان دخیل کلمه
لرین فارسی و یا عربی ده کی امسلا شکیللری ده عینا پارانته ز
ایچینده وئرلیمیشدیر ، تا اوخوجولار او دیلرده کی عادت ائتدیک لری
املا شکیللرینی ده ، او ز دیلیمیزین املا قایدالارینا گوره یا زیلمیش
صورتلریله مقایسه ائله سینلر .

بیر یاندان بو سؤز خزینه سیندن فایدالانماغی ، دوزگون حالا سالما
ق و او بیری یاندان قاموسلاردا لغت لرده بؤیوک بیر ضرورت او
- لان دقت و صحتی تامین ائتمک اوچون ، اختلاف موضوعو اولان بعضی
یازی قایدالارینی ساھمانا سالاراق ، تکلیف (پیشنهاد) قبیلیندن تقدیم
ائتمه کی دوشوندوک و بو یازیدا اونلاری تجر به ائله دیک ،

vadilerinde aynı mahareti gösterir. Sazı ile her tür nağmeyi seslendiren, zengin dil ve üstün becerileriyle beraber, her zaman samimi ve yüreğe dokunan bir ozandır, o.

Burada, onun dil özellikleriyle meşgul olmak istiyoruz ve bu şairden dilimizi daha iyi öğrenmek ve daha çok sevmek için yararlanıyoruz. Çünkü onun şiirleri yukarıda da söylediğimiz gibi dilimizi öğreten kitaplara çoktan geçmiştir. Diğer yandan bugün gerçekten ihtiyaç duyduğumuz bir şey varsa, o da dilimizi hakkıyla öğrenmektir.

Şairin zengin kelime hazinesinden 300'e yakın örnek hazırladık. Bunların çoğu, yıllarca bizde, özellikle de şehirlerimizde söylenmeye söylenmeye unutulmuş ve yerine yabancı dillerden alıntılar geçmiş olan kelimelerdir. Herkes tarafından bilinen bazı kelimeleri de getirdik. Bu durumda ya verilen örnekler oldukça caziptir ya da şiir veya açıklamada o kelimeyle anlamca aynı olan ama az bilinen diğer kelime de bulunmaktadır. Örneğin “çepik” kelimesinin (100 numara) karşılığında “alkış” kelimesi de kaydedilmiştir.

Kelimeler alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Her kelimenin kullanıldığı şiirdeki anlamı açıklanmıştır ve bazen de kelimelerin farklı anlamları da buna eklenmiştir. Açıklamalarda Arapça ve Farsça kelimeler parantez içerisinde yazılmıştır. Yeri geldikçe, dilimizin yazım kurallarıyla yazılan alıntılarının da Farsça ve Arapçadaki yazım şekilleri parantez içerisinde verilmiştir ki, bu dillerde alıştıkları yazım şekilleri ile kendi dillerindeki yazımı karşılaştırabilsinler.

Bir yandan bu kelime hazinesinden doğru bir şekilde yararlanmayı sağlamak, diğer yandan da sözlüklerde büyük bir zaruret olan dikkat ve gerçeği sağlamak için ihtilaf konusu olan bazı yazı kurallarını ise bir an önce, teklif olarak sunmayı düşündük ve bu yazıda onları tecrübe ettik.

بونا گۆره بویازی دا آشاغیداکی قایدالار- اولجه تکلیف ائدیلمش
قایدالارین (۱) بیر ذیلی کیمی - نظرده توتولموشدور .
فتحه : هر شقیدن اول دیلیمیزده ایشله نین هئجالار حقیندا کیچیک

بیر معلومات وئرمک لازیمدیر :

" آنا دیلیمیزده اساسا دؤرد جور هئجا واردیر، هر هئجادا فقط
بیر، سلی (مصوت) اولاییلر :

۱ - تام آچیق هئجا : کی بیرسلی دن (مصوت دن) عبارت اولار .
مثلا : آ- نا ، سؤزونون ایلک هئجاسی) یا خود ایکی (ایکی سؤزو
نون ایلک هئجاسی) .

۲ - تام باغلی هئجا : کی اوچ سدن عبارت اولار، ایکی سس سیز
(صامت) و اونلارین آراسیندا بیرسلی (مصوت)، مثلا : یاز .

۳ - آچیق هئجا : کی ایکی سدن عبارت اولار، بیرس سیز (صامت)
اولده و اوندان صونرا گلن بیرسلی (مصوت) حرف، مثلا : بابا (بو
سؤزون هر ایکی هئجاسی دا آچیق هئجا دیر) .

۴ - باغلی هئجا : کی ایکی سدن عبارت اولار، بیرسلی (مصوت) اولد
و اوندان صونرا گلن بیرس سیز (صامت) حرف، مثلا : اون ، آچ ، (۲)
مؤلف بئشینجی نوع اولاراق دا بو هئجا شکلینی گؤسته ریر :

۵ - " ... دیلیمیزده بیرصیرا ائله کلمه لرده واردیرکی، اونلارین
صونوندا ایکی سس سیز (صامت) حرف، بیر هئجا دا فاصیله سیز یان- یانا
گلر . مثلا : دؤرد ، قورد ، یوغورت ، اورت ، قیرت ، اولج ... " (۳)
ایندی بومعلوماتی گؤز ائنونده توتاراق فتحه مصوتی نین دیلی-
میزده دقیق صورته ا ملامی بحثینه کئچک :

۱- تام آچیق هئجا داکی فتحه (۱) ایله گؤسته ریلیر :

" اکین " سؤزونون ایلک هئجاسی کیمی .

۲- باغلی هئجا داکی فتحه ده (۱) ایله گؤسته ریلیر :

ات (گوشت) ، ال (دست) .

(دشمک فتحه باشدا گلرسه (۱) ایله گؤسته ریلیر)

۳- تام باغلی هئجا دا فتحه عموما گؤسته ریلمز :

گل (بیبا) ، سن (تو) و سایره .

۲ و ۳) دوکتور محمد تقی زهتابی، " آنا دیلیمیزی نجه یازاق " صحیفه ۱۰۹ و ۱۰

رشدیه یایینی ، تبریز ۱۳۶۰ .

Buna göre bu yazıda aşağıda verilen kurallar (daha önceden teklif edilen kuralların (1) bir eki gibi) görülmüştür.

/e/ Sesi: Her şeyden önce dilimizde kullanılan heceler hakkında küçük bir bilgi vermek gerekir:

“Ana dilimizde dört çeşit hece vardır, her hecede yalnız bir sesli harf olabilir:

1. Tam açık hece: Tek bir sesli harften oluşur. Örnek: a + na (ana “anne” kelimesinin ilk hecesi), iki (iki kelimesinin ilk hecesi).

2. Tam bağlı hece: Üç harften oluşur. İki sessiz harf ile bu sessiz harflerin arasında bir sesli harf bulunur. Örnek: yaz.

3. Açık hece: İki sestenden oluşur. Bir sessiz ile ondan önce veya sonra gelen bir sesli harf vardır. Örnek: baba (bu kelimenin her iki hecesi de açık hecedir).

4. Bağlı hece: İki sestenden oluşur. Bir sesli harf, ondan önce veya sonra gelen sessiz bir harfe bağlanır. Örnek: on, aç (2).⁷

Yazar beşinci hece türü olarak şunu gösterir:

5. “... Dilimizde bulunan bazı kelimelerin sonunda iki sessiz harf yan yana gelir. Örnek: dört, kurt, yoğurt, ört-, kirt (kırıksıklık), ölç- vs.” (3)⁸

Şimdi bu bilgileri göz önünde tutarak /e/ sesinin dilimizde yazımı konusuna geçelim:

1. Tam açık hecedeki /e/ sesi / harfi ile gösterilir: کهن kelimesinin ilk hecesi gibi.

2. Bağlı hecedeki /e/ sesi / harfi ile gösterilir: ات، ال! (Demek ki /e/ kelimenin başında gelirse / ile gösterilir.)

3. Tam bağlı hecede /e/ sesi genellikle gösterilmez: گیل “gel”, سن “sen” vs.

⁷ Dr. M. Taki Zehtabi, “Ana Dilimizi Nece Yazak?”, s. 9 – 10, Rüşdiye Yayını, Tebriz 1360

⁸ Dr. M. Taki Zehtabi, “Ana Dilimizi Nece Yazak?”, s. 9 – 10, Rüşdiye Yayını, Tebriz 1360

لکن یا نلیشلیغا (اشتباها) یول آچارسا بورا داکی فتحه (ه) ایله
 گۆسته ریلیر: اورهک (قلب) (کی، آت اورکدوده کی سۆزله قاریشما سین)
 کورهک (پارو) (کورک له اشتباه اولما ماسی اوچون)

۴- آچیق هئجالاردا (بیرصامت و بیرمصوتدن عبارت اولان هئجالاردا)
 ایسه، اولاه، فتحه عمومیتله (ه) ایله گۆسته ریلر گئجه (شب) نین یا یکنجی هئجاسی:
 کیمی. ثانیاً، ایکی ویاداها چوخ هئجالی کلمه نین باشیندا گلن آچیق
 هئجاداکی فتحه عموماً یازیلماز، مثلاً: دده، دگیل، دنیز، سس، تپیک...
 بوقایدانین استثناسی وار: کلمه نین ایکنجی هئجاسی "و"، "ه" و "ی"
 ایله باشلارسا - اوخوماغین آسانلیغی اوچون - فتحه (ه) ایله گۆسته ریلر:
 ده وه (شتر) ده یاز، تهر، شهر... .

ثالثاً بیرینجی حکم دن ده چیخدیغی کیمی باشقا آچیق هئجا
 لارداکی فتحه (ه) ایله حتما گۆسته ریلیر، بونو (ه) لر اوندان سونرا گلن حر
 لره یا پیشدیریلماز مثلاً "دره دن" (ازدره) کلمه سین "دره دن" یا زماق
 غلط دیر، دئمک دوغرو دوروست (درست) یا زماق اوچون کلمه لر هئجالارا
 بؤلونه جک ایلك آچیق هئجا دا عموماً فتحه یازیلما یا جاق، او بیر آچیق
 هئجالاردا ایسه هامیسی یازیلماق دیر. جمع علامتی (لر) ده کی فتحه هئج
 بیر زمان یازیلماز.

دخیل کلمه لر - چوخ ایشله نن، دخیل کلمه لر (گلمه سۆزلر) مصوت لر یاخیم -
 یندان دینیمیزین قایدالارینا گۆره یازیلدی، بولکلمه لرین اوریژینال
 شکیلری نین حفظ اولونماسی بیرنوع کاپیتولاسیون ساییلیر، بوسۆزلر،
 دیلیمیزه گیریب و بیزیم مالیمیز اولموشلار سا بو دیلین تلفظ قایدایا -
 لارینادا بویون اگمه لی دیرلر، بونا گۆره آرتیق "شهر" دگیل "شهر"،
 "شعر" یوخ "شعر" یا زیریق، مقصد (توک) معناسیندا کلمه ایسه اوزانما
 البته "شعر" یا زاجاغیق، بورا داکی باشلیجا استثنالار تنوینلی و تشدید
 لی کلمه لرو شخصلرین صوی آدلاری دیر، بویاره ده قطعی بیرقرار و ثرمک
 اوچون یازیچی و اوخولاریمیزین فیکیرلرینی لطف ائتمه لرینی
 گۆزله ییریک .

صاد و طاء: تورکی کلمه لرین کؤک (ریشه) حصه سینده 0 و 1 مصوتلریندن
 قاباق گلن گم و 7 لری ترجیحا (مصوتلرین هممن (هوراً) تشخیص و ثریله
 بیلمه سی اوچون) (ص) و (ط) ایله یازویق، مثال: طویوق، صوغان، صون،

Ancak bu bir yanlışlığa yol açarsa buradaki /e/ sesi ء harfi ile gösterilir: اوره ك (yürek, kalp) ("آت اوركدو" cümlesi ile karıştırılmasın), پاره ك (pârû-yaşlı kadın), كورك "kürk" kelimesi ile karıştırılmaması için)

4. Açık hecelerde (bir ünsüz ile bir ünlü harften oluşan hecelerde) ise öncelikle /e/ genellikle ء ile gösterilir: كجك kelimesinin ikinci hecesi gibi. İkinci olarak, iki ya da daha çok hecesi olan kelimelerin başında gelen açık hecedeki /e/ genellikle yazılmaz: دده, كجك, كجك, كجك. Bu kuralın da bir istisnası vardır: Kelimenin ikinci hecesi و, ء ve ى harflerinden biri ile başlarsa (kolay okuyabilmek için) /e/ sesi ء ile gösterilir: ده وه, ده وه, ده وه

Üçüncüsü ise birinci kuraldan anlaşıldığı gibi diğer açık hecelerdeki /e/ sesinin ء ile kesinlikle gösterilir. Bu ء harfi daha sonra gelen harflere eklenmez, örneğin دن دن kelimesinin در دن şeklinde yazılması yanlıştır. Demek ki doğru yazmak için kelimeler hecelere bölünecek, ilk açık hecede öncelikle /e/ yazılmayacak, diğer açık hecelerde ise her zaman yazılacaktır. [+ler] çokluk ekindeki /e/ sesi hiçbir zaman yazılmaz.

Alıntı kelimeler: Sık sık kullanılan alıntı kelimeler, ünlü sesler bakımından dilimizin kurallarına göre yazıldı. Bu kelimelerin orijinal şekillerinin korunması bir çeşit kapitülasyon sayılır. Bu kelimeler bizim dilimize geçerek, bizim malımız olmuşsa bu dilin telaffuz kurallarına da uymalıdır. Bundan dolayı artık ده ده, ده ده yerine ده ده yazıyoruz. Tüy anlamında bir kelime ise o zaman elbette ده ده şeklinde yazacağız. Burada bulunan başlıca istisnalar tenvinli ve teşdidli kelimeler ile şahısların soyadlarıdır. Bu durumda kesin bir karar vermek için yazar ve okuyucularımızın fikirlerini sunmalarını bekliyoruz.

ط ve ص. Türkçe kelimelerin köklerinde /o/ ve /ı/ seslerinden önce gelen /t/ ve /s/ seslerini tercihen (ünlülerin bir an önce tanınabilmesi için) ط ve ص harfleriyle yazdık. Örneğin: طهوق, صوغان

طوز، قاطير، صينديرماق (شكستن).

بورادا بۇيوك شاعرين " منيم گونه شيم " آدلى شئعرباغچا سيندان
طويلا دىغيمير دمه تي (چيچك دسته سي ني) تقديم ائديرىك ، گونشدن آلدىغى
- ميز بوپايلا البته راضى لاشما يا جاغيق ، گله جكده يئنه بو گوزهل
مجموعه دن فايدالانا جاغيق .

۱- آچىماق : بورادا كى معناسى : يازىغى گللك ، تاسف ائتمك و خئيف
- سيلن مك دير .

آچىميشام هر زمان دوزيولدان آزانلارا
هئچ ليكدن يازانلارا ، بوشلوقدان يازانلارا
" ساده شاعر من " صحيفه ۳۵

۲- آدا : جزيره

راضى يام عومروم بويو من كؤنوللو دوستاق اولوم
هرباخيشدا مين سؤزدئين گوزلرئنين آواسيندا
" جنوبلو گوزله " ص ۲۲۲

۳- آدلاماق : بونا " آدلاماق " دادئچيرىك ، معناسى بيرشئيين اوستوندن
كئچمك دير .

ايله كى اللئنى آدلادى ياشى * قوجا ساوالان تك آغاردي ياشى
" صون بئشيك " ص ۱۵۲

۴- آراماق : اختارماق

جانلا باشلا بۇيوك محبتله * آراديم قلبيمين درينليگينى
" ائللسكويمليسى " ص ۸۵

گوزلليكدن وجده گليب بوشا عيرين اللرى

جيب لرينده قلمينى ، كاغيدىنى آرايير

، آشه رون لغووه لريندن " ص ۱۲۸

دئ گوروم كيمده وارمن ده كى دوزوم * سنى آدديم - آدديم آرادى گوزوم .
" گل دئمه " ص ۲۲۵

۵- آرانماق : اختاريلماق .

بو " بيرينجى " كلمه سى آرانيب دير سنين چون

باشقالرى چين دگيل ، يارانيب دير سنين چين

" هئچستان اهلى " ص ۲۶۳

طوز “tuz”, قاطير “katır”, صوين ييرماق “sındırmak” (kırmak).

Burada büyük şairin “*Menim Güneşim*” adlı şiir bahçesinden topladığımız demeti takdim ediyoruz. Güneşten aldığımız bu pay ile elbette yetinmeyeceğiz. Gelecekte yine bu güzel dergiden yararlanacağız.

1- Acımak: Buradaki anlamı: Merhamet etmek, teessüf etmek, hayıflanmaktır.

*Acımışam her zaman düz yoldan azanlara
Hiçlikten yazanlara, boşlugdan yazanlara
“Sedece Şairem Men”-ss. 30*

2- Ada: cezîre

*Razıyam ömrüm boyu men gönüllü dostag olum
Her bahışda min söz deyin gözlerinin adasında
“Cenublu Gözele”-ss. 232*

3- Atlamak: Buna “*addamak*” da diyoruz, anlamı bir nesnenin üzerinden geçmektir.

*Éleki ellini atladı yaşı
Goca Savalan tek ağardı başı
“Son Béşik”-ss. 153*

4- Aramak: Ahtarmak

*Canla başla, büyük muhabbetle
Aradım gelbimin derinliğini
“İller Sevimlisi”-ss. 80
Gözellikden vücuda gelib bu şairin elleri
Ciblerinde gelemini, kâğızını arayır
“Abşeron Levhalarından”-ss. 128
De görüm kimde var mendeki dözüm
Seni addım addım aradı gözüm
“Gel Deme”-ss. 220*

5- Aranmak: Ahtarılmak.

*Bu “birinci” kelmesi aranıbdır senin çün
Başgaları çin degil, yaranıbdır senin çün
“Heçestan Ehli”-ss. 263*

۶- آرتیق : بورادا "بوندان صونرا" معناسینادیر
گنجهدن ختیلی کئچیب . صیحه یاخیندیر آرتیق
ای کونول دینله باها را اوز قوناغیندیر آرتیق
"شوده لان دا" ص ۱۳۵

۷- آزی : ان آز

آزی، اون دفعه دن آرتیق اوخودو * آروادیندان گلن ایلک مکتوبو
" یاخشی یولداش " ص ۳۱۳
۸- آشیلاماق : بورادا بیر خصوصیت، عادت و یا حالی اوزگه سینه منیم ستمک
قا پیسیندان آغلارگیرن اوزو گولرچیخاردی
اوره ک لره قوت، اومید آشیلاردی، سوزویله
ص ۳۳۳

۹- آغلارگورونمک : آغلایان کیمی گورسن مک .
دوشونورسم نه زامان، اوز باجیمی، قارداشیمی،
منه آغلارگورونور سوفره ده کی دوز- چوره گیم
"نیگار انلیق چکیره م" ص ۲۵۱

۱۰- آلی : دسته ، فوج

یئنی لیگی بگنمه یین تک - توک آغزی گویچک لر
آغچا قاناد آلیلاری ، زهله تئکن میلچک لر .
" قوجا کاتیب " ص ۳۵۲

۱۱- آنجاق : بورادا : محض، صرف، تک

آه یانلیش آددیملاریم یادیمدان چیخما یا جاق ،
داییم دئییردین منه : " سنی سئویرم آنجاق"
" گنجدیر آرتیق " ص ۱۷۰

۱۲- آندیرماق : اوخشار کیمی گورونمک

آندیریر، بیر باخینیز، * جان وئرن بیر بالیغین گوزلرینی ...
" یاخشی یولداش " ص ۳۱۵

۱۳- آنماق : یاداسالماق

طورپاق آلتدا بختلی، بخت سیز یاتانلاری آنیرام
اوزومو ده بو طورپاغا بیر نامزد سانیرام
" آنام طورپاق " ص ۱۴۳

6- Artık: Burada “bundan sonra” anlamındadır.

Géceden heyli keçib, sabaha yahındır artıg

Ey könül dinle bahar öz gonağındır artıg

“Şoveland’a”- ss.135

7- Azı: En az

Azı, on defeden artıg ohudu

Avradından gelen ilk mektubu. “Yahşı Yoldaş”-ss.313

8- Aşlamak: Burada bir özelliği, adet ya da durumu başkasına benimsetme anlamı vardır.

Gapısından ağlar giren, üzü güler çıhardı

Üreklere guvvet, ümid aşılardı sözüyle. “ss. 333”

9- Ağlar görünmek: Ağlıyormuş gibi görünmek.

Düşünürsem ne zaman, öz bacımı, gardaşımı,

Mene ağlar görünür sofradaki duz çöreyim

“Nigaranlık Çekirem”-ss. 251

10- Alay: Deste, bölük

Yeniliği beğenmeyen tek tük ağzı göyçekler

Agça ganad alayları zehle töken milçekler

“Goca Kâtip”-ss. 352

11- Ancak: Burada: yalnız, sırf, tek

Ah yanlış addımlarım yâdımdan çıhmayacag.

Daim deyirdin mene: “seni sevirem ancag”.

“Geçtir Artık”-ss. 170

12- Andırmak: Benzer gibi görünmek.

Andırır, bir bahınız

Can veren bir balığın gözlerini

“Yahşı Yoldaş”-ss. 315

13- Anmak: Hatırlamak

Torpag altda bahtlı, bahtsız yatanları anıram,

Özümü de bu torpağa bir namzed sanıram.

“Ana Torpak”-ss. 143

- ۱۴- آياق قايي : باشماق
 منه اقله گليركي، داشدان دير آياق قابيم،
 يئييلمز اونون آلتی بولقارستانی گزسم. "قاياليقدا" ص ۱۳۲
- ۱۵- اسيرگه مک : حئيقي گلک، اسيرگه مه دي يعنى "حئيقي گلمه دي"
 ائلر اوغروندا جان اسيرگه مه دي * گوجونو گوردو يالنيز اونلاردا
 "ئلر سئويمليسي" ص ۸۱
- ۱۶- اسيم - اسيم اسمک : بيرک تيتره مک
 بيزيم حق سسيميزدن باتدی جلادين سسي
 مرد آدين چکيلنده اسيم-اسيم اسدی ده
 " يئلکه نين غرق اولمادی" ص ۱۱۴
- ۱۷- اصلا : (دريا) وزنبنده، يعنى : قطعی اولراق يوخ، هئچ بيروجهله .
 اصلا قورخو بيلمه ييب دير گولله لرین آلتيندا او
 ساخلاميشدير اجدادی نين اوگودونو ياديندا او
 "قولسوز قهر مان" ص ۲۹۸
- ۱۸- اقربا (اقربا) : قوهوملار (خويشاوند)
 دوستوندان آشناسيندان قوهوم - اقرباسيندان
 بوموگو سورمه اولموش رحمتليک باياسيندان ...
 " بوهتاززاده " ص ۲۷۳
- ۱۹- اگيز : آنادان جوت دوغولان
 آرزولاری انقلابين باهار يلا اگيزدی . ص ۳۳۵
- ۲۰- اگلن جه : تفريح ، مشغوليت
 عشقی اگلن جه بيلن نازلی گؤزه لير وارکی
 "سئويرم" سؤيله ، بوتون عالمه سال سس بيلمز
 " کس بيلمز" ص ۱۸۷
- حيات مکتبيني اويون - اويونجا ق * يادا بير اگلن جه سانسين گرک
 " گرک " ص ۱۷۴
- ۲۱- ال - به - ال : فوراً
 وعديني ائديب عمل ، * آزارکئش لر ال - به - ال
 ظيليسيم آچيلسين دئيه اذيت سيز کؤکوندن
 آتديلار اود ايچينه سئرجه لرین توگوندن
 "سئرجه بالاداسی" ص ۲۷۰

14- Ayakkabı: Başmak

*Mene ele gelir ki, daşdandır ayakkabım,
Yeyilmez onun altı, Bulgaristan'ı gezsem.
"Gayalıkda"-ss. 132*

15- Esirgemek: Kıyamamak (acımak), esirgemedi, yani "kıydı (acımadı)".

*Éller uğrunda can esirgemedi
Gücünü gördü yalnız onlarda
"Éller Sevimlisi"-ss. 81*

16- Esim esim esmek: Tir tir titremek

*Bizim hag sesimizden batdı celladın sesi
Mert adın çekilende esim esim esti de. "Yelkenin Gark Olmadı"-ss.114*

17- Asla: (Derya) vezninde, yani kati olarak yok, hiçbir şekilde.

*Asla gorhu bilmeyibdir güllelerin altında o,
Sahlamışdır ecdadının öğüdünü yâdında o.
"Golsuz Gehreman"-ss. 298*

18- Akraba: Gohumlar

*Dostundan, aşinasından, gohum-akrabasından
Sümügü sürme olmuş rahmetlik babasından...
"Bühtanzade"-ss. 273*

19- İkiz: Annesinden çift doğan

Arzuları ingilabın baharıyla ikizdi. (ss. 335)

20- Eğlence: Ferahlama, meşguliyet

*Aşkı eğlence bilen nazlı gözeller var ki,
"Sevirem" söyle, bütün âleme sal ses bilmez.
"Kes Bilmez"-ss. 187*

21- Elbe-el: Derhal

*Vadini edip amel,
Azarkeşler elbe-el.
Tılsım açılısın déye eziyetsiz kökünden
Attılar od içine serçelerin tüyünden
"Serçe Balladası"-ss. 270*

- ۲۲- امین : مطمئن، امین اولماق یعنی مطمئن اولماق
 بونا امینم عزیز دوست، سنین اوزون گوله جگ
 جهاندا ظولم ائوی نین سه یئرینده کول قالاچاق.
 " قالاچاق " ص ۲۳۸
- ۲۳- انگل : مانع
 سنه اؤز کؤنلومو وئردیم ، ستنی جاندا ن سئودیم
 سئوگیمه اولمادی انگل دلی هیجان سئودیم ص ۱۸۶
- ۲۴- اؤتمک : اوخوماق ، ماهنی سؤیله مک
 بولبول تک اؤتور انسان * گولشن دیر آذربایجان .
 " گل ، گل " ص ۵۸
 بیر دینله نئجه اؤتمه ده یوردونداکی بایقوش
 سن حقیقی الماق دیله ییرسن سه ، همن ، قوش
 " عصیان یارات " ص ۱۰۲
- ۲۵- اوجاق : عائله ، کانون
 بیزیم دنیا میزین جلالینا باخ * ایگیت لربسه ییرهر ائو، هر اوجاق
 " خیانت اولماز " ص ۱۰۱
- ۲۶- اوجقار : اوج دا و کناردا اولان (عربی ظنی ايله قدیم لرده هجرا
 یازیلیردی)
 منه گل - گل دئییر هر ائو ، هر اوجاق
 یوردومون ان اوجقار بو جاغی بندایام
 " طبیعتین قوینوندا " ص ۱۲۵
- ۲۷- اوجوز : عادی، قایا ، شیت ، مبتذل ، بایفای
 گل اوجوز شهرت پرستلردن بوخوش عالمده سن
 هم وطن چون ، هم اؤزون چون ذره غیرت گوزله مه .
 " ائی قیزیم " ص ۱۰۴
- ۲۸- اوچوروم : دیک و درین یاماچ (پرتگاه)
 گوروره م آمئریکا پیس دن ده پیس گونده سن
 اوچوروم اؤنونده سن . " آمئریکا نه دیر بو؟ " ص ۱۱۲
- ۲۹- اوخشاماق : سئومک ، (نوازش ائتمک)
 اوخشاسین ، اؤپسون اونو عشق ایله برک - برک قوجوسون
 اونون عشقیله فضالاردا دولاشسین اوچسون . ص ۲۱۴

22- Emin: Güvenilir, emin olmak, yani güvenli olmak.

Buna eminim eziz dost, senin için gülecek

Cihanda zulm évininse yerinde kül galacag. “Galacag” – ss. 238

23- Engel: Mani

Sene öz könlümü vérdim, seni candan sévdim

Sévgame olmadı engel deli hicran sévdim. ss. 186

24- Ötmek: Okumak, şarkı söylemek.

Bülbül kimi öter insan

Gülşendir Azerbaycan. “Gel Gel” – ss. 58

Bir dinle nece ötmede yurdunda ki bayguş

Sen haggını almag dileyirsense, hemen, goş. “İsyan Yarat” – ss. 107

25- Ocak: Aile, kanun

Bizim dünyamızın celaline bah

İgitler besleyirr her ev, her ocak. “Hıyanet Olmaz”-ss. 101

26- Ucgar: Uçta ve kenarda olan (Arapça sanılarak eski metinlerde hücre yazılırdı).

Mene gel gel deyir her év, her ocag

Yurdumun en ucgar bucağındayam. “Tabiatın Goynunda”-ss. 125

27- Ucuz: Adi, kaba, şit, müptezel, bayağı.

Gel ucuz şöhretperestlerden bu hoş alemdesen

Hem veten çün, hem özün çün zerre geyret gözleme. “Ey Gızım”-ss. 104

28- Uçurum: Dik ve derin yamaç.

Görürüm Amérika pisten de pis gündesen

Uçurum önündesen. “Amérika Nedir Bu?”-ss. 112

29- Okşamak: Sevmek (iltifat etmek).

Ohşasın, öpsün onu eşk ile berk berk goçusun

Onun eşkiyle fezalarda dolaşsın uçsun. “ss. 314”

۳۰- اوردو : قوشون ، جماعات
اندیم خزه رین ساحلینه ، یئلکنه بنزه ر
قوش اوردوسولون قارکیمی آغ کؤکسونوگه
" عکسینی گوردوم " ص ۵۹
" رد اولسون ظولم ! " سسی ایدی کوچه لری بوروین
اعتبراض اوردوسونون قاباغیندا یئرین...
" باجیلاریمی گوردوم " ص ۲۴۹

۳۱- اؤرنهک : نمونه
دونیایا اؤرنهگم مسلکیمله من * بو وطن مولکونه دیله گیمله من
" خزانسیز چیچک لر " ص ۵۵
دونیانین گنجلیگینه اؤرنه کدیر هر آددیمین
ها واکیمی سو کیمی گره کدیر هر آددیمین ص ۹۳
وارلیغین یئر اوزونون گنجلیگینه اؤرنهک اولوب
هر ایشین هر یوروشون گرچسک اولوب ص ۹۹

۳۲- اوزان : شاعیر
اوزانی اولدوغوم بو گؤزه ل وطن * حیرانی اولدوغوم بو گؤزه ل وطن
قوربانلی اولدوغوم بو گؤزه ل وطن * سنین خزان بیلمز گولوستانیسیدیر
" اوچ - دؤرد کلمه " ص ۵۴

۳۳- اؤزهک : جوهر
اؤزهگی سن ماهنیمین ، ببهگی سن گؤزومون
قوینوندا دیرچلمیشم اؤزومون سن اؤزومون ص ۸۳

۳۴- اوستن : اوستوندن
خزر اوستن ماهنی لارلا اسن خزری یئللری
محبتله آبشه رنون ساچلارینی دارایییر .
" آبشه رون لغو حله لرییدر " ص

۳۵- اوستون : غالب ، (برتر)
بیلمه یین لر بونو بیلسین ، گون اولوب
گاه غمیم اوستون اولوب ، گاه فر حیم اوستون اولوب .
" یارالاریم " ص ۱۹۶

۳۶- اوغوردا : مقصده ، یول دا ،
بلی بواوغوردا ، بویولدا حتا * شیرین جاندا کئچیب بیریم با لار . ص ۱۵۵

30- Ordu: Koşun, cemaat

Andım Hezer'in sahiline, yelkene benzer

Guş ordusunun gar gibi ağ göğsünü gördüm.

"Eksini Gördüm"-ss. 59

"Red olsun zulm!" sesi idi küçeleri bürüten

İtiraz ordusunun önünde yeriyen...

"Bacılarımı Gördüm"-ss. 249

31- Örnek: Numune

Dünyaya örneğim mesleğimle men

Bu veten mölküne dileğimle men

"Hezansız Çiçekler"-ss. 55

Dünyanın gençliğine örnekdir her addımın

Hava kimi, su kimi gerekdir her addımın. "ss. 93"

Varlığın yer üzünün gençliğine örnek olub

Her işin, her yürüşün gerçek olub. "ss. 99"

32- Ozan: Şair

Ozani olduğum bu güzel vatan

Heyranı olduğum bu güzel vatan

Gurbanı olduğum bu güzel vatan

Senin hezan bilmez gülistanındır

"Üç Dört Kelme"-ss. 54

33- Özek: Cevher

Özeğisen mahnımın, bebeğisen gözümün

Goynunda dirçilmişem özümünsen özümün. "ss. 83"

34- Üsten: Üstünden

Hezer üstün mahnılarıyla eser Hazerî yelleri

Muhabbetle Abşeron'un saçlarını tarayır. "Abşeron Levhalarından"

35- Üstün: Galip

Bilmeyenler bunu bilsin, gün olub

Gâh gamım üstün olub, gâh ferehim üstün olub "Yaralarım"-ss. 196

36- Uğurda: Maksatta, yolda

Belli bu uğurda, bu yolda hatta

Şirin candan geçib, bizim babalar. "ss. 155"

۳۷- اوغورلو : خوش یومن (یمن)
پاخشی کی وایلر دوشدو دربه در * گلدی دونیامیزا اوغورلو ایلر .
"ساغ اول معلیم سلیمان ثانی" ص ۱۵۷

۳۸- اوغورلو : پوفله مک
آلاچیق دان بیر آز گئن ده کوزه ریردی بیر اوجاق
اوجاقدکی چیرپیلاری اوغورلو بیر اوجاق
"قاراجی محمدین حنکایه تی" ص ۳۴۳

۳۹- اوغورلو : نصیحت
اوخو اوغورلو سن سطیر- سطیر * دیلیندن مجلیسه سه پیلین عطیر
"دوز- چوره گی ایتیرمه" ص ۱۰۲

۴۰- اوغورلو : فخر اتمک
گنجلیک هوه سیله ، ای کونول ، اوگون * کچیلمز یوللاردان کچیرم بیئنه
"نه بیر اوغورلو اولسون ، نه بیرقان اولسون" ص ۵۰
چوخ اوغورلو ، گوزل دگیلسن سن * رنگ لی دیرناقلارین پاریلدا سادا
"صون مکتوب" ص ۱۶۶

سن قهرمان بیر ملتین اوغورلو
وطنیمچین دؤگوشموسن جبهه ده بوگون
"دفن اتمک اولماز" ص ۲۵۰

۴۱- اوغورلو : جانلیغی ، تازه لیگی قالمایش
اورادا اوغورلو بیر قوجایا بنزه بیر گونلر
سوسوزلوقدان چوللرینده یانیر اکین لیر "فیروز" ص ۱۳۰

۴۲- اولو : بویوک ، عظیم ، کبیر
بیلیمین بیلین ، اولو اجدادیمیزدان بیزلره
چوخ یوز- ایللر دیر عوض سیز بیر امانتدیر باکی
"شمهرت دیر باکی" ص ۷۲

من نه دئییم؟ عجب دئییب بیزیم اولو بابالار :
گرهک بیرگون اولنده ده کیشی کیمی اوله سن
"سن ده گرهک" ص ۱۰۳

ای اولو بابالاری گورن آغاجیم منیم
"انجیر آغاجی" ص ۱۳۸

37- Uğurlu: Hoş yemen (hayırlı)

Yahşiki o iller düşdü derbeder

Geldi dünyamıza uğurlu iller. "Sağ Ol Muallim Süleyman Sani"-ss. 157

38- Üflemek: Püflemek

Alaçıgdan bir az gende gözerirdi bir ocag

Ocagdaki çırpıları üfleyirdi bir uşag "Garacı Mehmet'in Hikayeti"-ss.

343

39- Öğüt: Nasihat

Ohu öğüdümü sen satır satır

Dilinden meclise sepilsin ıtır. "Duz Çöreyi İtirme"-ss. 102

40- Övünmek: Fahretmek.

Gençlik hevesiyle, ey gönül, ögün

Geçilmez yollardan geçirem yine

"Ne Bir Ölüm Olsun, Ne Bir Gan Olsun"-ss. 50

Çoh övünme güzel değilsen sen

Rengli dırnakların parıldasa da "Son Mektub"-ss. 166

Sen gehreman bir milletin oğlusan ögün

Vatanımçin döğüşmüşen cephede bugün

"Defnetmek Olmaz"-ss. 250

41- Ölgün: Canlılığı, tazeliği kalmamış.

Orada ölgün bir gocaya benzeyir günler

Susuzlukdan çöllerinde yanar ekinler

"Firuz"-ss. 130

42- Ulu: Büyük, azim, kebîr

Bilmeyen bilsin, ulu ecdadımızdan bizlere

Çoh yüz illerdir ivazsız bir emanettir Baki

"Gam-hertdir Bakü"-ss. 72

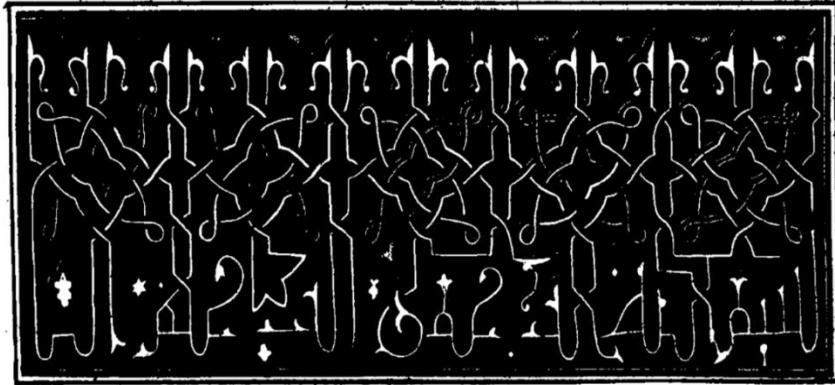
Men ne deyim? Aceb deyib bizim ulu babalar:

Gerek bir gün ölende de kişi kimi ölesen

"Sen de Gerek"-ss. 103

Ey ulu babaları gören ağacım benim

"İncir Ağacı"-ss. 138

وارلیق

آهلیق نوز کجه و فارسجا فرهنگنی نشره
مجله ماهانه فرهنگنی فارسی و ترکی

اوجونجی ایل - ۵ و ۶ نجی عایی - مرداد و شهریور ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیر پای (۲) ●

۴۳ - اون = قاباق ، مقابل

یفته جانلندی اسکی خاطیره لر * یفته گوردوم اونونده شوگیلمی
" صون مکتوب " ص ۱۶۶

جانلانیرگوز اونونده باشقا منظره * یاغان یاغیش آلتیندا یویوندوقنا داغ
دره .
" دوست کیمی ، قارداش کیمی " ص ۲۵

۴۴ - اونودولماق = یاددان چیخناق

کونوللردن سیلینیب آدیم اونودولاردی ،

اوره گیمه دونیانین غم - فحسه سی دولاردی ،

" اولماسایدی " ص ۸۲

۴۵ - اویدورما = اصلی اولمایان ، اویدورولموش

بو اویدورما دگیلدير، بئله دیراللی ایلدیر :

من سفره چیخاندا آنام. هیجانلانیر .

" آنام و من " ص ۳۶

یاغشی اولار اولماسا بوسولو خاطرهلر * اویدورمایلا ، یالانلا دوپ - دولو
خاطره لر .
" اوجوز خاطرهلر " ص ۲۷۸

۳

* بویوک شاعر سلیمان رستمین (منیم گونشیم) آدلی شعرکتابی نین

لغوی تدقیقی نین ۲ - نجی حصه سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 5 VE 6, AĞUSTOS VE EYLÜL, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY-2*⁹

43- Ön: Gabag, mukabil.

Yene canlandı eski hatireler

Yine gördüm önünde sévgilimi

“Son Mektub”-ss. 166

Canlanır göz önünde başga menzere

Yağan yağış altında yuyundukca dağ dere

“Dost Kimi, Gardaş Kimi”-ss. 25

44- Unutulmak: Hatırdan çıkmak

Könüllerden silinib adım unutulurdu

Üregime dünyanın gamgaması dolardı

“Olmasaydı”-ss. 82

45- Uydurma: Aslı olmayan, uydurulmuş

Bu uydurma degildir, béledir elli ildir:

Men sefere çihanda anam heyecanlanır

“Anam ve Men”-ss. 36

Yahşı olar olmasa bu sulu hatireler

Uydurmayla yalanla dopdolu hatireler

“Ucuz Hatireler”-ss. 278

⁹ *Büyük şair Süleyman Rüstem’in (Menim Güneşim) isimli şiir kitabının sözlük incelemesinin 2. bölümü

- ۴۶ - اوگره نمک = اورگشمک .
 قارداش اوگورن ، دوشونمه کنی، سؤیله دیگیم بئیرا فسانه دیر .
 "جواب" ص ۲۱۲
- ۴۷ - اویغو = یوغو .
 آفاقینی سارمیش ، گوروروم من ، یئنه آفات ،
 هقج بیلمه ییرم اویغوداسان سن نئیله هییات !
 " عصیان یارات " ص ۱۰۷
- ۴۸ - اویماق = اوسگوک (انگستانه)
 هامیمیزین ننه سی هوا حضرت لری نین ، ایگنه سینى ، ستاپینی ،
 اویماغینی تاپیب دیر . " تاپیب دیر " ص ۱۵۹
- ۴۹ - ایچ / ایچی یانماق = یعنی اوره گی یانماق
 یئددی قارا زنجی گنجین هجرانیله یانیر ایچیم .
 " یئددی زنجی " ص ۱۰۹
- ۵۰ - ایچینی چکمک = آه چکمک .
 چکه - چکه ایچینی * ییغیشدیریب کؤچونو * توراجی ، بیلدیر -
 چینی ، طوراغایی ، ککلیگی کیمه تاپشیریب گلدین .
 " کیمه تاپشیریب گلدین " ص ۱۱۶
- ۵۱ - اثرکن = تئز .
 سمر اثرکن ، بیلیرسن می افقرده قیزاران نه دیر ؟
 " جواب " ص ۲۱۲
- ۵۲ - ایزله مک = تعقیب ائتمک .
 ایزله ییب ، من سنی بیرکؤلگه کیمی
 ائتدیم اوغروندا فدا گنجلیگیمی " مکتوب " ص ۱۶۷
- ۵۳ - ایسینیشمک = عادت ائتمک
 هله ایسینیشمه می سن سن باکی یا
 باغلی یام کورپه لیگیمدن باکی یا " قارا باغلی دوستوملا صحبت " ۱۳۱
- ۵۴ - ایشکنجه = عذاب ، شکنجه
 نهیه گرهک باهار ، دئدیم ، نهیه گرهک اگلنجه
 قان قارداشیم ظالم لردن گورورکن مینا یشکنجه
 " ۱۲ - نجی توفنگ " ص ۳۶۲

46- Öğrenmek: Örgüşmek

Gardaş öğren, düşünmeği, söylediğim bir efsanedir

“Cevap”-ss. 212

47- Uyku: Yuhu

Afagını sarmış, görürem men, yene afet,

Héç bilmeyirem, uygudasan sen neye, heyat!

“İsyân Yarat”-ss. 107

48- Oymag: Yüksük.

*Hamımızın nenesi Havva hazretlerinin, iğnesini, sapını, oymağını
tapıbdır. “Tapıptır”-ss. 159*

49- İç / İçi Yanmak: Yani yüreği yanmak

Yeddi gara zenci gencin hicraniyle yanır içim.

“Yeddi Zenci”-ss. 109

50- İçini Çekmek: Ah çekmek

Çeke çeke içini

Yığıştırırıb köçünü

Turacı bildirçini, turağayı, keklıği kime tapşırıb geldin.

“Kime Tapşırıp Geldin”-ss.116

51- Erken: Tez

Seher erken, bilir misen afaglarda gızaran nedir?

“Cevap”-ss. 212

52- İzlemek: Takip etmek

İzleyib, men seni bir kölge kimi

Etdim uğrunda feda gençliğimi

“Mektub”-ss. 167

53- İsinişmek: Adet etmek (alışmak)

Hele isinişmemi sensen Baki ya

Bağlıyam körpeliğimden Baki 'ye

“Garabağlı Dostumla Sohbet”-ss. 131

54- İşkence: Azap, işkence

Neye gerek bahar, dedim, neye gerek eğlence

Gan gardaşım zalimlerden görürken min işkence

“12. Tüfeng”-ss. 362

- ۵۵ - ایلگین = ان اول ، لاپ باشدا
ایلگین وطن سۆزونو معلمدن اؤگره نیر
من لیگینی، اؤزونو معلمدن اؤگره نیر "معلم" ص ۳۴
- ۵۶ - ایله = بورادا "ایللرایله" یعنی "ایللریویو"، "اوزون ایللرده"
او ائولرکی، یارانمیشدی اللریله "صبری" نین
اوره گینی، اریتمیشدی ایللرایله "صبری" نین
ص ۳۵۹ "تبریزده قیش"
- ۵۷ - اینله مک = زاریماق ، صیریلدا ماق
دؤنه جکسن گفری یه اینله یهرک
تؤکه جکسن یئنی دن گؤز یاشینی "مکتوب" ص ۱۶۸
- ۵۸ - بارداش قورماق = باغداش قورماق اوتورماق
اوره ک لرده ابدی لیک بارداش قوروب ایلک باهار
یوز یاشینی اؤتن لره دئمک اولماز قوجا دیر
"یئنه داغلار قوینوندا یام" ص ۱۱۷
- ۵۹ - بالدير = آياغين ديزله طوپوق آراسينداكى اتلى حصه سی
بیری کیسه چکدیردی بالديرینا، بئلینه ،
بیری حنا یاخدیردی آياغينا ، بئلینه .
ص ۲۷۱ " سئرچه بالاداسی "
- ۶۰ - باها اوتورماق = چوخ باها یا مال اولماق ؛
بیرگجه لیک محبت ، سنه باها اوتوردو ، سنه باها اوتوردو
" قیزدردی ، آتادردی" ص ۳۴۰
- ۶۱ - ببهک = کیچیک اوشاق ؛
هله ده کورپه ییم من ، هله ده کورپه ییم من
اقله بیل کی کیمسه سیز بلک لی ببهکم من
ص ۲۷ " آنام و من "
- ۶۲ - برابر = فارسجا دا (باهم) سۆزونون معنا سیندا دیر
یوز ایل یا شاماسام دا ، گله جک نسل لرله
بو دنیا یا یئنی دن گله جگم برابر .
بئله او خوشبخت لرله من میلیون - میلیون ایل لر
عمر اقله پیب برابر ، گوله جگم برابر .
ص ۹۷ " گله جک نسل لرله "

55- İlk: İlk önce, en başta

İlkin vatan sözünü muallimden öğrenir

Menliğini, özünü muallimden öğrenir

“Muallim”-ss. 34

56- İle: Burada “yıllar ile” yani “yıllar boyu”, “uzun yıllarda”

O évler ki, yaranmışdı ellerile “sabrı”nın

Üreğini eritmişdi iller ile “sabrı”nın

“Tebriz’de Gış”-ss. 359

57- İnlemek: Zarılamak, sızıldamak

Döneceksen geriye inleyerek

Tökeceksen yeniden gözyaşını

“Mektub”-ss. 168

58- Bardaş Kurmak: Bağdaş kurmak, oturmak

Üreklerde ebedilik bardaş gurub ilkbahar

Yüz yaşını ötenlere demek olmaz gocadır

“Yene Dağlar Goynundayam”-ss. 117

59- Baldır: Ayağın diz ile topuk arasında kalan etli bölümü

Biri kise çektiirdi baldırına, beline

Biri hena yahtırdı ayağına, beline

“Serçe Balladası”-ss. 271

60- Baha Oturmak: Çok pahalıya mal olmak

Bir gecelik muhabbet, sene baha oturdu, sene baha oturdu

“Gız Derdi, Ata Derdi”-ss. 340

61- Bebek: Küçük çocuk

Hele de körpeyem men, hele de körpeyem men

Éle bil ki kimsesiz bekleli bebeğem men

“Anam ve Men”-ss. 37

62- Beraber: Farsçada “bahem” kelimesi ile aynı anlamdadır.

Yüz il yaşamasam da, gelecek nesillerle

Bu dünyaya yeniden geleceğem beraber

Béle o hoşbehtlerle men milyon milyon iller

Ömür éleyib beraber, güleceğem beraber

“Gelecek Nesillere”-ss. 97

۶۳ - بری = بو طرفه :

خزین ساحینه خزی قوشونلار یثردیر
تیتره ییر قوملارین اوستونده سحر دن بری دیر...

ص ۲۳۴ " شوه لان دا "

۶۴ - بسته کار = نغمه یار ادا ن ، (آهنگ ساز) :

سحر قیزیل گولون عشقیله نغمه لر اوخویار
باها ریمین ساری کوینگ لی بسته کاری منه

ص ۶۹ " یادگار "

بسته کار دوست ، دونن منی دعوت ایتدین ائوینه ،
دوز سوزومدور ، گلدیم سیره من سئوینه - سئوینه .

ص ۱۵۰ " بسته کارین ائوینده "

۶۵ - بورکو = ایستی و بوغاناق هاوا :

کویدن یثره طور آتاند ا گونش ، بورکودن
گلیب بوردا سربله نیر قولخوزچو تورکمن

ص ۱۳۰ " فیروزه "

۶۶ - بوزمک = دوداق بوزمک : استهزا ائتمک ، ناراضیلیق گوسته رمک ،

نار ائتمه گه ده " دوداق بوزمک " دئییلیر :
قوجا کندلی گوله رک بو سوزه دوداق بوردو
امنیه رئیسینی باشدان آباغا سوزدو

ص ۲۶۴ " ۱۲ - نجی توفنگ "

" ۶۷ - بوسبوتون = تمام ، تماما :

یامانجا گولدو منه ، بیر قدر ال اویناتدی
منیم پششم اونا البته ، بوسبوتون یاددی .

ص ۲۷۷ " یاد آدام "

۶۸ - بو یا = رنگ :

ماتم چوکوب هر افوه هر اوجاغا ،
آند ایچهرک قان بو یالی بایراغا ،
کفن گئییب ائلر قالغیب آباغا .

" ماتم چوکوب هر یثره " ص ۲۴۳

۶۹ - بو یو = " ایلر بو یو " ، " ایلر عرضینده " دئمکدیر :

63- Beri: Bu tarafa

*Hezer'in sahiline Hezerî goşunlar yeridir
Titreyir gumların üstünde seherden beridir...
“Şoveland'a”-ss. 234*

64- Bestekâr: Nağme yapan, (ahensaz).

*Seher gızıl gülün eşkiyle nağmeler ohuyar
Baharımın sarı göynekli bestekârı mene
“Yadigâr”-ss. 69
Bestekâr dost, dün menı davet etdin évine,
Düz sözümdür, geldim size men sévine sévine.
“Bestekârın Évinde”-ss. 150*

65- Bürgü: Sıcak ve boğucu hava

*Göyden yere tur atandan güneş, bürgüden
Gelib burda serinlenir golhozçu Türkmen
“Firuze”-ss. 130*

66- Büzmek: Dudak büzmek: alay etmek, rızasızlık göstermek

*Naz etmeğe de “dodag büzmek” deyilir:
Goca kendli gülerek bu söze dodag büzdü
Ümniyye reyisini başdan ayağa süzdü
“12. Tüfeng”-ss. 364*

67- Büsbütün: Tam, tamamen

*Yamanca güldü mene, bir geder el oynatdı
Menim peşem ona, bu sübutun yâddi.
“Yâd Adam”-ss. 277*

68- Boya: Renk

*Matem çöküb her eve, her ocağa,
And içerek gan boyalı bayrağa,
Kefen geyib eller galhib ayağa.
“Matem Çöküb Her Yere”-ss. 243*

69- Boyu: “Yıllar boyu”, “yıllardır” demektir

طوزكیمی هاوايا صوووردو يامان * اوزون ایللر بویو قازانديغینی

" صون بشیک " ص ۱۵۲

۷۰ - بویونجا = (درطول) ، امتدادیندا :

ماهنی دشیب دویونجا * چایین ساحل بویونجا

گوزلرینده ایلک باهار * گزیر اوغلانلار، قیزلار .

" قیزیل گوللر " ص ۱۳۶

۷۱ - بیاض = آغ :

ای کناریتداکی آغ قوملوغو چین - چین آرازیم

ای بیاض دالغاسی آزاده گوگرچین آرازیم

" یاخشی یولداش " ص ۳۲۱

۷۲ - بیرآزدان = بیرقدر صونرا :

گونش هله افق لرده اوووشدورور گوزونو

تلمه یین او بیرآزدان گوسته رچک اووزونو

" یخنه داغلار قویوندا " ص ۱۱۷

۷۳ - بیلش = بیلماک ایشی ، بورادا " بیلدیک لریمیز "

گوروشورم تانیشلارلا ، * بیلش لرله

" بایراغیمین آلتیندا " ص ۱۹

۷۴ - پارا = پول :

اوتانمادین بلکه سنین عوضینه من اوتاندیم

ساغا ، صولا پاراسی چوخ جیب لرینی گوسته ریردین .

" سنین جانین جیبینده دیر " ص ۲۵۸

۷۵ - پشیک = قمر ، تورکیه ده بونا " اویدو " دئییرلر ، (قمرمصنومی) :

دونیادا بیلیر هرکیم * گوی لرده گزیر پشیکیم

" گل ، گل " ص ۵۸

اولدوزلار گندیب گل سین پشیکیمیزین کاروانی

" یادداش " ص ۶۶

۷۶ - تاوان = سقف :

بیر قوجا زیلله یه رک گوزلرینی تاوانا ،

اوووشدوروب اوووجوندا توتون توكور قلیانا .

" ۱۲ - نجی توفنگ " ص ۳۶۲

Toz kimi havaya sovurdu yaman

Uzun iller boyu gazandığını. “Son Béşik”-ss. 152

70- Boyunca: Uzunluğunda

Mahnı deyib duyunca

Çapın sahil boyunca

Gözlerinde ilkbahar

Gezir oğlanlar kızlar “Gızıl Güller”-ss. 152

71- Beyaz: Ak

Ey kenarındaki ağ gumluğu çin çin arazim

Ey beyaz dalgası azade gügerçin arazim

“Yahşı Yoldaş”-ss. 321

72- Birazdan: Biraz sonra

Güneş hele afağlarda ovuşdurur gözünü

Telesmeyin o birazdan göstercek özünü

“Yene Dağlar Goynunda”-ss. 117

73- Biliş: Bilmek işi, burada “bildiklerimiz”

Görüştürem yanlışlarla, bilişlerle. “Bayrağımın Altında”-ss. 19

74- Para: Pul

Utandırmadın belki senin uvzına ivazına men utandım

Sağa, sola parası çoh ciplerini gösterirdin.

“Senin Canın Cibindedir”-ss. 258

75- Peyk: Kamer, Türkiye’de buna “uydu” diyorlar. (Kamer-i Mesnevî).

Dünyada bilir her kim

Göylerde gezir peykim “Gel, Gel”-ss. 58

Ulduzlar gedip gelsin peykimizin karvanı “Yaddaş”-ss. 66

76- Tavan: Çatı

Bir goca zilleyerek gözlerini tavana

Ovuşturup ovucunda tütün tükür galyana

“12. Tüfeng”-ss.362

- ۷۷ - تانری = الله ، تارى :
 تانری بو خوشبختلیگی قوی منه چوخ گورمه سین
 منده کی بو جلالی اوزگه لره وئرمه سین
 "ایلک محبت لر" ص ۲۸۲
- ۷۸ - تک = کیمی :
 بولبول تک اورتورانسان * گلشن دیر آذربایجان .
 " گل ، گل " ص ۵۸
- ۷۹ - تک باشینا = اوز - اوزونه ، یالنیز ، (تک و تنها) :
 ائله ظن ائله دین کی تک باشینا
 گووه نیب اوز بزه ک لی داش - قاشینا
 اولاجاقسان یگانه بیر دلبر .
 " صون مکتوب " ص ۱۶۷
- ۸۰ - تکین = کیمی :
 عهدینه وفالی بیراوغول تکین * دؤگوشن قلبیمی سنه وئرمیشم .
 " وطن " ص ۵۵
- ۸۱ - تلخک = مسخره ، (دلکک) :
 شرقه قان اوددوران جهانگیرلرین
 کوله سی ، تلخکی ، ال - آلتی سایدی . " صون " ص ۲۵۳
- ۸۲ - تمل = بونغوره :
 فخر ائت بو مقدس آنا تورپاق تمه لین دیر
 یوللاردا بیلیر ائل نه یورولدون نه ده آزدین .
 " قلبینده محبت " ص ۱۴۹
- ۸۳ - توتدورماق - ادامه وئرمک ، دوام ائتمک ، " نغمه توتدورماق " یعنی
 دواملی اوخوماق :
 گنج اولدوزلارا اوز نغمه نی توتدور ، صحرا !
 بیزه سن کهنه ، آغیر دردی اونوتدور صحرا !
 " یاخشی یولداش " ص ۳۰۸
- ۸۴ - توکنمک = صونو گلکمک ، بیتمک :
 دیله گی میلیونلارین توکنمز دیله گییدی ،
 دشمن بیلیمردی آنجاق ، " ریخارد زورگه " ص ۱۱۰

77- Tanrı: Allah, Tanrı

Tanrı bu hoşbehtliği goy mene çoh görmesin

Mendeki bu celali özgelere vermesin

“İlk Muhabbetler”-ss. 282

78- Teg: Gibi

Bülbül teg ötür insan

Gülşendir Azərbaycan “Gel, Gel”-ss. 58

79- Tek başına: Öz özüne, yalnız (tek ve tenha)

Éle zan eledin ki tek başına

Güvenip öz bezekli daş gaşına

Olacagsan yegâne bir dilber.

“Son Mektub”-ss. 167

80- Tekin: Gibi

Ahdine vefalı bir oğul tekin

Döğüşen galbimi sene vermişem.

“Veten”-ss. 55

81- Telhek: Soytarı

Şarka gan udduran cihangirlerin

Kölesi, telheki, el altısı idi. “Son”-ss. 253

82- Temel: Bünövre

Fihir et bu mukaddes an torpag temelindir

Yollarda bilir el ne yoruldu ne de azdı.

“Galbinde Muhabbet”-ss. 149

83- Tutturmak: İdame vermek, devam etmek, “nağme tutturmak”, yani devamlı okumak

Gece ulduzlara öz nağmeni tutdur, sahra!

Bize sen gene, ağır derdi unuttur sahra!

“Yahşı Yoldaş”-ss. 308

84- Tükenmek: Sonu gelmek, bitmek

Dilegi milyonların tükenmez dilegimdi,

Düşmen bilmirdi ancag. “Reyhard Zürge”-ss. 110

- دوگوشکن شاعر کیمی سیناقلاردان چیخمیسان
توکنمز ظفرلرین دوست الینئی صیخمیسان
" دوستوم بیلیرسن می " ص ۱۵۷
- ۸۴ - تول = طور ، اینجه اؤرتو :
بعضاده بورونور دوماندان توله * تزه گلین کیمی حیالی داغلار
" قارتالئی داغلار " ص ۱۳۵
- ۸۵ - تهلکه = خطر :
کیم منی قورویاردی تهلکه دن ، اولوم دن ؟
" اولماسایدی " ص ۸۲
- ۸۶ - تئل = سیم
سلندیکجه کامان تک اوره گیمین تئلری
دشمیرم کی ، ماهنیمیز دیندیرسین کؤنوللری .
" وارا ولسون " ص ۴۸
تلگراف تئلری بیر دردلی کامان دیر اقله بیل
اینله بیر چونکو بو چارپشما یا بیگانه دگیل
" شووه لان دا " ص ۱۳۴
- ۸۷ - تین = کوچه نین دؤنگه سی ، (پیچ) ، (کنج)
تین باشی ، آددیم باشی ، گیزلی آچیق آتیلیر
گورن گوزه گولله لر
دوغرو سوزه گولله لر . " آمریکا نه دیر بو ؟ " ص ۱۱۳
- ۸۸ - جان اشوی = اوره ک
من سلیمان رستم ، اقلدیر ، وطن دیر وارلیغیم
جان اشویمده ان بویوک نعمت بوئروتدیر اوفول
" اوغول " ص ۱۰۵
- ۸۹ - جانسیز = روحسوز :
بیئگی لزه جانسیز دشمک دوز دگیل
یوخ جانلی دیر مقینه ، آغاج ، گول ، چیچک ...
" تورپاق و محبت " ص ۱۱۴
- ۹۰ - جان صیخماق = دارینخدیرماق :
گول کیمی بختیم گوله جک * جان صیخان هجران کؤچه جک .
" کؤنول ماهنی سی " ص ۲۱۰

Döğüşken şair kimi sınağlardan çıhmısan

Tükenmez zaferlerin dost elini sıhmısan

“Dostum Bilirsen mi?”-ss. 157

85- Tül: Tor, ince örtü

Bazen de bürünür duman tüle

Teze gelin kimi heyali dağlar

“Gartallı Dağlar”-ss. 135

86- Tehlike: Risk

Kim meni goruyardı tehlikeden, ölümden?

“Olmasaydı”-ss. 82

87- Tel: Sim

Seslendikçe kaman tek üregimin telleri

Demirem ki, mahnumuz dindirsin könüleri.

“Var Olsun”-ss. 48

Telgraf telleri bir derdli kamandır éle bil

İnleyir çünkü bu çarpışmaya bigâne degil

“Şoveland’a”-ss. 134

88- Tin: Sokak arası.

Tin başı, addım başı, gizli açığ atılır

Gören göze gülleler

Doğru söze gülleler. “Amérika Nedir Bu?”-ss. 113

89- Can evi: Yürek

Men Süleyman Rüstem, éledir, vetendir varlığım

Can evimde en büyük neamet bu servetdir oğul

“Oğul”-ss. 105

90- Cansız: Ruhsuz

Bitgilere cansız démek düz degil

Yoh canlıdır meyne, ağaç, gül, çiçek...

“Torpag ve Muhabbet”-ss. 114

91- Can Sıkmaq: Darıhdırmak

Gül kimi bahtım gülecek

Can sıhan hicran göçecek. “Könül Mahnısı”-ss. 210

- ۹۱ - جانلانماق = روحلانماق
 يئنه جانلاندى اسكى خاطره لر يئنه گوردوم ائوموده شوگيليمى .
 " صون مکتوب " ص ۱۶۶
- ۹۲ - جوشماق = هيجانلانماق
 آرابانين آرخاسينجا ايكي كولگه قوشوردو
 ايكي كولگه نومروغويلا تهديد ائديب جوشوردو
 " تبريزده قيش " ص ۳۶۰
- ۹۳ - جيب - جيب = قوش سسى (جيك - جيك)
 اونودا عرض ائديم كي، بوشدو هاميسى نين جيبى
 بلند اولدو گنبدنه سئره لرین جيب - جيبى
 " سئره بالاداسى " ص ۲۷۱
- ۹۴ - جيغير = كئچى يولو، اينجه يول :
 جئيزان ديرناقلاريزيلا دارانميش جيغيرلارى
 طبيعت الريله يارانميش جيغيرلارى
 " كيمه تاپشيريب گلدين " ص ۱۱۶
- ۹۵ - جيندير = بيريق ، بيرتيق پارچالار :
 اونلرينده جينديرلارا ساريلي بير اولو وار
 ساغليغيندا ائل دئيه ردى : عجب قابل الى وار .
 " تبريز و قيش " ص ۳۵۶
- ۹۶ - چالاماق = شدتلى حرکت ائتمك ، اوغراشماق :
 قيزديرمالار پنجه سينده اونون عمور يولداشى
 چالاييب چيرپينيردى ، آخيداراق گوز ياشى
 " تبريزده قيش " ص ۲۵۷
- ۹۷ - چاتماق = بيرله شديرمك :
 قىيىق گوزيله سوزوب آلنيمين قيريشلارينى
 بيرآزجا باش بولادى ، صونرا چاتدى فاشلارينى
 " ياد آدام " ص ۲۷۷
- ۹۸ - چاخماق = ايلديريم وورماق ، پارلاماق :
 ديليم آلوولانمازدى ، گوزوم چاخمازدى شيمشك
 هر آلديفيم خبردن پريشان اولماسايديم
 " سليمان اولماسايديم " ص ۲۲۹

92- Canlanmak: Ruhlanmak

Yene canlandı eski hatireler

Yene gördüm önümde sévgilimi

“Son Mektub”-ss. 166

93- Coşmak: Heyecanlanmak

Arabanın arhasınca iki gölge goşurdu

İki kölge yumruğuyla tehdid edib coşurdu.

“Tebriz’de Gış”-ss. 360

94- Cip cip: Kuş sesi (cik cik)

Onu da arz edim ki, boşdu hamısının cibi

Bülend oldu günbeze serçelerin cib cibi

“Serçe Balladası”-ss. 271

95- Cıgır: Keçi yolu, ince yol.

Ceyran dırnaklarıyla daranmış cıgırları

Tabiat elleriyle yaranmış cıgırları

“Kime Tapşırıp Geldin”-ss. 116

96- Cındır: Yırık, yırtık parçalar.

Önlerinde cındırlara sarılı bir ölü var

Sağlığında él déyerdi: aceb gabil eli var.

“Tebriz ve Gış”-ss. 356

97- Çabalamak: Şiddetli hareket etmek, uğraşmak.

Gızdırmalar pencesinde onun ömür yoldaşı

Çabalayıb çırpınırdı, ahıdarak gözyaşı

“Tebriz’de Gış”-ss. 357

98- Çatmak: Birleştirmek

Gıyığ gözile süzüb alnımın gırışlarını

Birazca baş buladı, sonra çattı gaşlarını

“Yâd Adam”-ss. 277

99- Çakmak: Yıldırım vurması, parlamak

Dilim alovlanmazdı, gözüm çahmazdı şimşek

Her aldığım haberden perişan olmasaydım

“Süleyman Olmasaydım”-ss. 229

- ۹۹ - جاغ = دھور ، زامان ، وقت :
 باشيم داشدان - داشا دگيدير آرتيق ،
 سئوگيليم بو چاغيم او ، چاغيم دگيل .
 ۱۷۳ ص "آياغيم دگيل"
- ۱۰۰ - چبيک = تشويق اوچون وورولان ال ، آلقيش :
 "گوزون اوستونده قاشين وار" - دگينه ووردو تپيک
 گولمه دی طوی دا اوزو ، ياسدا دوروب چالدى چبيک
 ۲۷۳ ص " يئنه بعضی لری "
- ۱۰۱ - چتین = مشکل ، آسان اولمايان :
 ان چتین ان آغیر زامانلاردا * اريدیب هر عذابی قلبينده
 داشیدی انقلابی قلبينده "اغلرستويملیسی" ص ۸۱
 ۱۰۲ - چرن = (چرنده) ، هاداران - پاداران :
 برلده رک گوزونو چوخ چرن دانیشدی يئنه -
 وورونجا ساغ الینی ، لووگا - لووگا سول دوشونه ...
 ۲۷۸ ص " ياد آدام "
- ۱۰۳ - چلهک = (بشگه) :
 چلهک ده قاپ - قارادير دمیری صوبودان سو ،
 خیاللارا دالارکن اوردا سوزون دوغروسو ،
 اؤز - اؤزومو گورورم ، اؤز گوزومو گورورم .
 من او قارا گوزگوده گوندوزومو گورورم .
 ۴۲ ص " يئنه دمیرچی خانادا "
- ۱۰۴ - چلنگ = (تاج گل) :
 نادر کلهمه لایق چلنگ هورمه یین لرله
 بوضعت میدانیندا ، صلح دگيل ساواش گرهک .
 "باشا دوشمه یه نین نطقی" ص ۲۹۱
- ۱۰۵ - چيچک = گول ، قیزیل گوله خاص دیر ، چيچک هر نوع گول دئمکدير :
 هر گولون ، هر چيچه گين عطرينی يايسين نفسين
 دوداغی ، کؤنلو وطن ماهنیللی انسان کیمی اول .
 ۱۰۴ ص " هئج اولمازسا "
- ۱۰۶ - چيرپی = چور - چوپ :

100- Çağ: Devir, zaman, vakit

Başım daşdan daşa değıbdir artıg,

Sevgilim bu çağım o, çağım değıl.

“Ayağım Değıl”-ss. 173

101- Çepik: Teşvik etmek için vurulan el, alkış.

“Gözün üstünde gaşın var” deýene vurdu tepik

Gülmedi toyda üzü, yasda durub çaldı çepik

“Yéne Bazıları”-ss. 273

102- Çetin: Müşkül, kolay olmayan

En çetin, en ağır zamanlarda-Eridib her azabı gelbinde

Daşıdı ingilabı gelbinde

“Éller Sevimlisi”-ss. 81

103- Çeren (çerend): Saçma sapan

Berelderek gözünü çoh çeren danışdı yéne

Vurunca sağ elini, lovğa lovğa sol döşüne...

“Yâd Adam”-ss. 278

104- Çellek:

Çellek de gapgaradır demiri suydan su,

Hayallere dalarken orda sözün doğrusu,

Öz özümü görürem, öz gözümü görürem.

Men o gara güzgüde gündüzümü görürem.

“Yéne Demirçihanede”-ss. 42

105- Çeleng:

Nadir keleme layık çeleng hörmeyenlerle

Bu sanat meydanında, sulh değıl savaş gerek.

“Başa Düşmeyenin Nutku”-ss. 291

106- Çiçek: Gül, kızıl güle hastır, çiçek her şekilde gül demektir.

Her gülün, her çiçeğin itrını yaysın nefesin

Dodağı, gönlü veten mahnlı insan kimi ol

“Héç Olmazsa”-ss. 104

107- Çırpı: Çör çöp

- آلاچیق دان بیر آز گفن ده کؤزه ریردی بیر اوجاق
اوجاقداکي چیرپیلاری اوفله بیردی بیر اوشاق
"قاراچی محمدین حکایه سی" ص ۳۴۳
- ۱۰۷ - چیرپینماق = وورماق ، چارهماق ، حرکت و تلاش :
اوز - گؤزو ، پار - پالتاری مرکبلی کؤرپه لر
چیرپینان اوره ک لری خوش مطلب لی کؤرپه لر
ص ۳۴ " معلم "
- قیزدیرمالار پنجه سینده اونون عمور یولداشی
چابالایب ، چیرپینیردی آخیداراق گؤز یاشی
ص ۳۵۷ " تبریزده قیش "
- ۱۰۸ - چئوره = یان ، طرف ، اطراف :
آرتیق قایالیقدا یام ، دؤرد چئوره م قایالیق دیر .
ص ۱۳۲ " قایالیق دا "
- ۱۰۹ - حاکیم = (حاکم) ، قاضی دئمک دیر :
محکمه لر سالونوندا ، حاکیم لری گؤزونده ،
گناه سیزلار ، گناه لی دیر ، گناه لی لار ، گناه سیز .
ص ۱۱۱ " اوره ک دؤزه رمی "
- ۱۱۰ - حریف = فارسجادا بونا قارشی " یارو " دئییرلر :
حریف ده دویدوکی داشمیش صبر کاسام آرتیق
اودورکی ، یاد کیفی ال وئرمه دن تئز آیریلدیق
ص ۲۷۸ " یاد آدام "
- ۱۱۱ - خاطیرینی ایسته مک = سئومک ، طرفینی توتماق ، تحسین ائتمک :
خاطیریمی رحمتلیک ایسته ردی دونیا قدر
اونسوز کئچن عمر و مو چولغا ییب دیر ، غم - کدر
ص ۲۷۹ " اوجوز خاطیره لر "
- ۱۱۲ - خریطه = جغرافیا نقشه سی :
قیریشلی آلنیم ، آمان آیریلیق خریطه سی دیر ،
باخامیرام اؤزومه گوزگونون قارشیسیتدا
ص ۲۲۹ " آراز قیراغیندا "
- _____ قالانی گلن صایی دا

Alaçıgdan biraz gen de gözerirdi bir ocag

Ocagdaki çırpıları üfleyirdi bir uşag

“Garaçı Mehmed’in Hikâyeti”-ss. 343

108- Çırpınmak: Vurmak, çarpmak, hareket ve telaş

Öz göze, par paltarı mürekkebli körpeler

Çırpınan ürekleri hoş muttalibli körpeler

“Muallim”-ss. 34

Gızdırmalar pencesinde onun yoldaşı

Çabalayıb, çırpınırdı ahıdarag gözyaşı

“Tebriz’de Gış”-ss. 357

109- Çevre: Yan, taraf, etraf

Artıg gayalıgdayam, dört çevrem gayalıgdadır.

“Gayalıgda”-ss. 132

110- Hâkim: Kadı demektir.

Mahkemeler salonunda, hâkimlerin gözünde,

Günahsızlar günahlıdır, günahlılar günahsız.

“Ürek Dözer mi?”-ss. 111

111- Herif: Farsçada buna karşılık olarak “نیارو” diyorlar.

Herif de duydu ki daşmış sabır gasam artıg

Odur ki, yâd kimi el vermeden tez ayrıldıg

“Yâd Adam”-ss. 278

112- Hatırını istemek: Sevmek, tarafını tutmak, tahsin etmek (takdir etmek).

Hatirimi rahmetlik isterdi dünya geder

Onsuz geçen ömrümü çolgayıdır, gam keder

“Ucuz Hatireler”-ss. 279

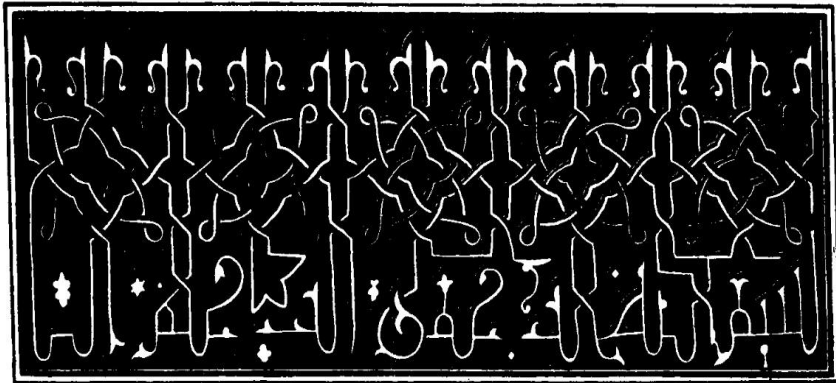
113- Harita: Coğrafi resim

Gırışlı alnım, aman ayrılıg haritasıdır

Bahamıram özüme güzgünün garşısında

“Araz Gırağında”-ss. 229

Devamı gelecek sayfada.

وارلیق

آیلیق توز کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوجونجی ایل - صایی ۷ - مهر ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیروباي

(۲) *

۱۱۳- خولیا = خیال

- یوخ، یوخ حقیقتدیر، خولیا دگیل بو . "شاعیرین ائوی" ص ۳۳
- ۱۱۴- دالماق = گیرمک، جومماق، اغزونو اونوتماق :
گله جک عشقینه خیالا دالماق ،
ازیلن ائللرین دردینه قالماق . "محبیتمدیر" ص ۷۱
- بیر آغاچ آلتیندا ساحلبده یالقیز
اوتوروب دالمیشام دوشونجه لره
۱۱۵- دامغا = مؤهور (مهر)، نشان
کلن یادا ائللی لره آغام دئمه یین لره
اؤلوم دامغاسی ووردو قارا، قانلی پنجه لر "ووران ۲۶ اوره ک" ۱۰۶
- تپه جیک لرده کی قوملار یئنی دن حلقه وورور
خزیرین دالغالاری ساحیله مین دامغا وورور
" شووه لان دا " ص ۱۳۴

* بؤیوک شاعر سلیمان رستمین (منیم گونشیم) آدلی شعرکتا بی نین لفوی
تدقیقینین ۳ نجی حصه سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 7, EKİM, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY (3)*¹⁰

114- Hülya: Hayal

Yoh, yoh hegigettir, hülya değil bu.

“Şairin Évi”-ss. 33

115- Dalmak: Girmek, cummak, özünü unutmak.

Gelecek eşgine heyale dalmag,

Ezilen ellerin derdine galmag.

“Muhabbetimdir”-ss. 71

Bir ağaç altında sahilde yalnız

Oturub dalmışam düşüncelere

“Payız”-ss. 138

116- Damga: Mühür, nişan

Gelen yâd ellilere ağam demeyenlere

Ölüm damgası vurdu gara ganlı penceler

“Vuran 26 Ürek” 106

Tepeciklerdeki gumlar yeniden halga vurur

Hezer'in dalgaları sahile min damga vurur.

“Şoveland'a”-ss. 134

¹⁰ Büyük şair Süleyman Rüstem'in “Menim Güneşim” adlı şiir kitabının sözlük incelemesinin 3. bölümü.

- ۱۱۶- داملا = دامجی
 نفتیمین هر داملاسی بیر اولدوز دور گوزومده
 بوزوقلار آراسیندا بیر اولدوزام اوزوم ده
 "بیر اولدوزام اوزومده" ص ۶۷
- ۱۱۷- دان (دان سؤکولور) = "فجر وقتی دیر" دئمکدیر
 دان سؤکولور، اقق لردن گونش منه گوز وورور
 دؤنه - دؤنه گوز وورور. "یئنه داغلار قوبوندا یام" ص ۱۱۷
- ۱۱۸- دجللیک = راحت دورماق (شیطنت)
 گونشیم مرد یا شا انسانلارا انسانلیق ائله
 نه دجللیک نه منملیک، نه ده نادانلیق ائله
 "سلیمانلیق ائله" ص ۱۶۰
- ۱۱۹- دوام ائتدیرمک = (ادامه)، آراسینی کسمه مک
 کشفینیزی هله لیک دوام ائتدیرین بئله
 بلکه صاباح بو فرصت دوشمه یه جکدیر اله "غریبه قونشو" ص ۲۸۰
- ۱۲۰- دؤردبیریان = اطراف، چؤره
 چنار کیمی قول - بوداق آتمازدیم دؤرد بیر یانا
 باکی تک بیر قهرمان شهریم اولماسایدی
 "اولماسایدی" ص ۸۱
- ۱۲۱- دوشرگه = کامپ، (اوردوگاه)
 قویمایین دونیادا ناحق قانلار تۆکولسون
 مکتبلرین یئرینه دوشرگه لر تیکیلسین
 "ووران ۲۶ اورهک" ص ۱۰۶
- ۱۲۲- دوشونجه = فکر
 بیر آغاج آلتیندا ساحلیده یالقیز
 اوتوروب دالمیشام دوشونجه لره "پاییز" ص ۱۳۸
- ۱۲۳- دوغورماق = عمله گتیرمک
 دوغورورسان منیم آتش دولو قلبیمده غرور،
 ۱۲۴- دوگوم = فارسلا رین (گره)، عربلرین (عقده) دئدیگ لری. دوگون شکلیشه
 بوصورتین ترجیحی وارچونکو طوی معنا سینا اولان دوگون دن آیرلییر.
 دوگوملو سؤزلردن هئج کلمز خوشوم
 آیدین حقیقت دیر منیم فلسفه م "منیم فلسفه م" ص ۸۷

117- Damla: Damcı

Neftimin her damlası bir ulduzdur gözümde

Buruglar arasında bir ulduzam özümde

“Bir Ulduzam Özümde”-ss. 67

118- Tan (Tan Sökülür): “Sabaha karşı” demektir.

Dan sökülür afağlardan güneş mene göz vurur

Döne döne göz vurur. “Yéne Dağlar Goynundayam”-ss. 117

119- Deccellik: Rahat durmamak.

Güneşim merd yaşa insanlara insanlık éle

Ne deccellik, ne menemlik, ne de nadanlık éle

“Süleymanlık Éle”-ss. 160

120- Devam Ettirmek: (İdame) Arasını kesmemek

Kefinizi helelik devam edtirin béle

Belki sabah bu fırsat düşmeyecekdir ele

“Garibe Gonşu”-ss. 280

121- Dört Bir Yan: Etraf, çevre

Çınar kimi gol budag atmazdım dörd bir yana

Baki tek bir gehreman şehrim olmasaydı. “Olmasaydı”-ss. 81

122- Düşerge: Kamp (ordugâh)

Goymayın dünyada nahag ganlar tökülsün

Mekteblerin yerine düşergeler tikilsin. “Vuran 26 Ürek”-ss. 106

123- Düşünce: Fikir.

Bir ağaç altında sahilinde yalgız

Oturub dalmışam düşüncelere. “Payız”-ss. 138

124- Doğurmak: Meydana getirmek.

Doğurursan benim ateş dolu gelbimde gurur. “ss. 100”

125- Dügüm: Farsların “گره”, Arapların “مخروم” dedikleri kelimedir.

“Dügün” yerine bu şekil tercih edilir, çünkü toy anlamında olan düğünden böylece ayrılır.

Dügümlü sözlerden héç gelmez hoşum

Aydın hegigetdir benim felsefem. “Menim Felsefem”-ss. 87

- ۱۲۵- دوگون = طوی ، شنلیک
 اونی گورنر سیمیز طویدا ، دوگونده ،
 تک تنها کئچیریر گنجه لرینی . "مالینی یئمو" ص ۲۸۲
 مندن آیریلما میسان نه دوگونده ، نه یاسدا
 منه یئلک اولموسان هم کور ده ، هم آراز دا .
 " صحبت " ص ۴۴
- ۱۲۶- دولشماق = گزمک ، دؤور وورماق
 نامرد اولوم قاپی - قاپی دولشماقدان اوسانین
 دونیا میزا معنا وئره ن انسان عمرو اوزانین
 " یادداش " ص ۶۶
 دوغرودان دا بیر عالم مییش ویطوشانین گنجه سی
 گوزهل کئچیر بویئرلرده دولشانین گنجه سی "ویطوشا" ۱۳۳
 اوخساین اؤپسون اؤز عشق ایله برک - برک قوجوسون
 اونون عشقیله فضالاردا دولاشین ، اوچسون
 " یاخشی یولداش " ص ۳۰۴
- ۱۲۷- دولاشیق = دوز گئتمه یین ، (پرپیچ)
 دولاشیق یولدا حسنون اولدو هدر! "مون مکتوب" ص
 ۱۲۸- دویماق = حس ائتمک ، آنلاماق
 آغلادیم قالمادی گوزلریمده یاش ،
 دئی بونو دویدون مو مزارینده سن . "قارداش مزاری" ص ۱۵۴
 ۱۲۹- دئشیک = دلیک
 بدنی گولله لردن دئشیک - دئشیک دیر تامام .
 "آمریکا نه دیر بو؟" ص ۱۱۳
- ۱۳۰- دئشیم - دئشیم = دلیک - دلیک
 دونیانین هر یئرینده آزادلیق ووروشوندا ،
 گولله دن دئشیم - دئشیم بیرآل بایراق اولادیم .
 " دئشیرم " ص ۶۰
 آزادلیق ووروشوندا گولله دن دئشیم - دئشیم ،
 قیزیل قانا بویانمیش بایراغیم ، بایراغیم وار ،
 " دینله منی " ص ۲۴۷

126- Düğün: Toy, şenlik.

Onu görmezsiniz toyda, düğünde

Tek تنها keçirir gécelerini

“Malını Yémü”-ss. 283

Menden ayrılmamısan ne düğünde, ne yasda

Mene yelken olmusan hem gorda, hem arazda. “Sohbet”-ss. 43

127- Dolaşmak: Gezmek, devir vurmak.

Namerd ölüm gapı gapı dolaşmakdan usansın

Dünyamıza mana veren insan ömrü uzansın “Yaddaş”-ss. 66

Doğrudan da bir âlimmiş Vitoşa 'nın gécesi

Gözel geçir bu yerlerde dolaşanın gécesi

“Vitoşa”-133

Ohşasın öpsün öz eşg ile berk berk gocusun

Onun eşgile fezalarda dolaşsın, uçsun. “Yahşı Yoldaş”-ss. 314

128- Dolaşık: Düz gitmeyen, (“dolambaçlı”)

Dolaşık yolda hüsnün oldu heder! “Son Mektub”

129- Duymak: Hissetmek, anlamak

Ağladım galmadı gözlerimde yaş

Dé, bunu duydun mu mezarında sen? “Gardaş Mezarı”-ss. 154

130- Deşik: Delik

Bedeni güllelerden deşik deşikdir tamam

“Amérika Nedir Bu?”-ss. 113

131- Deşim Deşim: Delik delik.

Dünyanın her yerinde azadlık vuruşunda

Gülleden deşim deşim bir al bayrag olaydım. “Déyirem”-ss. 60

Azadlık vuruşunda gülleden deşim deşim,

Gızıl gana boyanmış bayragım, bayragım var.

“Dinle Meni”-ss. 247

۱۳۱- دیکسینمک = دانیشتیق دیلینده "دیکسینمک" ایله افاده ائدیلمن مفهوم
کؤلگه نندن دیکسینیرسن .

" ههچستان اهلی " ص ۲۶۳

۱۳۲- دیکمگ / تیکمک = تیکمک "بنا اتمک ، انشاء اتمک و دیکمک فارسجا
دا " دوختن " دیر .

بوشهرده بیرچوخ قشنگ عمارت لر تیکمیشدی .

گؤزلرینی آغ گونلره ، گلجگه دیکمیشدی

" تبریزده قیش " ص ۲۵۶

۱۳۳- دیلنچی = صدقه ایله کئچینن (گدا)

بورجونوزدان بیرآز وئرین من دیلنچی دگیلم

قول دگیلم قارشینیزدا کمان کیمی اگیلم

" تبریزده قیش " ص ۲۵۸

اربا بلار باغیریر : چکیل دیلنچی .

اغل بیلیر ، بو آدام دگیلم دیلنچی

" شاعرین اولومو " ص ۲۳۵

۱۳۴- دئییه = سبب و یا مقصد بیلدیریر ، " وئرسین دئییه " و " وئرمه گی
اوچون " دئمکدیر .

بیزده زیرک اولموشوق ، بیزده قوچاق اولموشوق

معلم امتحاندا بیزه " بئش " وئرسین دئییه

" جغرافیا درسینده " ص ۴۵

مصراعلاز قوشون کیمی دوزولدوکجه جرگه یه

سئویندیم ایسته گیمه نایل اولورام دئییه

" یوخوسوز گفجه م " ص ۵۷

۱۳۵- دیلمانج = ترجمان

سن منیم ایلك عشقیمین ایلك دیلمانچی اولموسان

شهریمین شهرینده دگیرمانجی اولموسان

" صحبت " ص ۴۲

۱۳۶- دیلمک = آرزولاماق

سن حقینی آلاماق دیله بیرسن سه ، همن ، قوش !

" عصیان یارات " ص ۱۰۷

132- Tiksinmek: Konuşma dilinde “diskinmek” ile ifade edilen kavram.

Gölgenden diksinirsen

“*Hécistan Ehli*”-ss. 263

133- Dikmek/ Tikmek: Tikmek “bina etmek, inşa etmek ve dikmek”

Farsçada “*توقین*” kelimesidir.

Bu şehirde birçoh gaşeng imaretler tikmişdi

Gözlerini ağ günlere, geleceğe dikmişdi

“*Tebriz’de Gış*”-ss. 356

134- Dilenci: Sadaka ile geçinen (geda)

Borcunuzdan biraz verin men dilenci değılem

Gul değılem garşınızda kaman kimi eğılem

“*Tebriz’de Gış*”-ss. 358

Erbablar bağırir: Çekil dilençi!

El bilir bu adam degil dilençi

“*Şairin Ölümü*”-ss. 330

135- Diye: Sebep ya da maksat bildirir, “versin diye” ve “vermesi için” demektir.

Biz de zeyrek olmuşug, biz de goçag olmuşug

Muallim imtihanda bize “beş” versin déye

“*Coğrafya Dersinde*”-ss. 40

Mısralar goşun kimi düzüldükce cergeye

Sevindim isteğıme nail oluram déye

“*Yuhusuz Gécem*”-ss. 57

136- Dilmanç: Tercüman

Sen benim ilk aşgımın ilk dilmancı olmusan

Şiirimin şehrinde değırmençi olmusan

“*Sohbet*”-ss. 42

137- Dilemek: Arzulamak

Sen haggını almag dileyirsense, hemen, goş!

“*İsyân Yarat*”-ss. 107

- ۱۳۷- دینله مک = قولاق آسماق
 دینله شاعرینی، تبری زلی گؤزه ل
 یئنه حسرتینله آلیشیر سینهم. " دینله " ص ۲۰۱
 اوخوجوم، دینله منیم ساده او ره ک سؤزلریمی
 اوزو آغ، آلینی آچیق لارلا بوگون فخر اشدیرم
 "مکتوبا جواب" ص ۶۷
- ۱۳۸- دئویرمک = پیخماق، ترس چئویرمک
 او جادان شاعره یول وئیرین، دئویر،
 بوکهنه عالمی دئویرین، دئویر. "شاعرین اولومو" ص ۳۳۱
- ۱۳۹- ذروه = داغین ان یوکسک نقطه سی، (قله)
 یاخشی بیلیرم کی من منلیگیندن دؤنمه یین،
 ذروه سیندن ائنمه یین ووقار او ره گیمده دیر.
 "باها را او ره گیمده دیر" ص ۳۹
- دورما قالخ ذروه لرین ذروه سینه
 دینله گل، قوی بشریت قولاق آسین سینه
 ص ۹۹
- ۱۴۰- رسام / رساملیق = نقاش، نقاشلیق
 رساملیغین دا واردی، شاعرلیگین ده واردی،
 قلمین ده، فرجان دا عطیرلی ایلیک باها ردی
 "مشهدینی یا دا فتدیم" ص ۱۴۷
- ۱۴۱- روباب = چالغی آلتی (چنگ)
 او گوندن بو گونه دک آغلایان تفللرینده
 حسرتله سیزدن دئویر کؤنول روبابیم منیم "عمورکتابیم" ص ۲۵۴
- ۱۴۲- رجا = خواهش
 سیزدن بیر رجا دا، دوستلار بودور، بو
 کوردن یوخ، آرازدان گتیرین سویو "وصیت کیمی" ص ۲۰۲
- ۱۴۳- زاواللی = یازیق آدام، بیچاره
 ایندی آرتیق زاواللی سان هقیهات
 سنه بیگانه دیر بیزیم حیات. "صون مکتوب" ص ۱۶۷
 بو زاواللی آتانه شهرتینه اوله نیر
 آزمین چوخ بیلدیگی ثروه تینه اوله نیر
 "قیزدردی، آتا دردی" ص ۳۴۰

138- Dinlemek: Kulak asmak

Dinle şairini, Tebrizli gözel

Yéne hesretinle alışır sinem. “Dinle”-ss. 201

Ohucum, dinle benim sade ürek sözlerimi

Üzü ağ, alnı açığılarla bugün fihredirem. “Mektuba Cevap”-ss. 67

139- Devirmek: Yıkmaq, ters çevirmek

Ucadan şaire yol vérin, déyir,

Bu gehne âlimi dévirin, déyir. “Şairin Ölümü”-ss. 331

140- Zirve: Dağın en yüksek noktası, (kale).

Yahşı bilirem ki men

Zirvesinden énmeyen

Menliğinden dönmeyen,

Vügar üregimdedir. “Bahar Üregimdedir”-ss. 39

Durma galh zirvelerin zirvesine

Dile gel, kavi beşeriyet gulag assın sesine “ss. 99”

141- Ressam / Ressamlık: Nakkaş, nakkaşlık

Ressamlığın da vardı, şairliğin de vardı,

Gelemin de, fırçan da ıtırılı ilkbahardı. “Meşhedini Yâd Etdim”-ss. 147

142- Rûbab: Çalgı aleti (çengi)

O gündən bugüne dek ağlayan tellerinde

Hesretle sizden deyir könül rûbabım benim. “Ömür Kitabım”-ss. 254

143- Rica: Hâhiş

Sizden bir reca da, dostlar budur, bu,

Kürden yoh, Araz'dan getirin suyu

“Vasiyet Kimi”-ss. 202

144- Zavallı: Yazık adam, biçare

İndi artıg zavallısan heyhat

Sene bigânedir bizim heyat. “Son Mektub”-ss. 167

Bu zavallı atanın şöhretine évlenir

Azmin çoh bildiği servetine évlenir. “Gız Derdi, Ata Derdi”-ss. 340

- ۱۴۴- ساپاند = فلاخن
 آغا جلا را دیرمانا ردیق ، یا خشی ساپاند آتار دیق ،
 بیچین و اقی مورگه له ییب خیرمانلاردا یا تار دیق.
 "قاراچی محمدین حکایه تی" ص ۳۴۴
- ۱۴۵- ساپماق = دوزیولدان چیخماق (انحراف)
 دوشونور: من آتیمی یاد چوله سوردوم ، چا پدیم ،
 قاپیلیب حسه بوگون دوغرو یولومدان ساپدیم .
 "یا خشی یولداش" ص ۳۱۷
- ۱۴۶- ساحه = میدان
 بیر دده آختاریرام مشهور بیر یازان اولسون
 عومورلوک هر ساحه ده چتینیم آسان اولسون
 "پپر دده آختاریرام" ص ۲۶۱
- ۱۴۷- سارای = دولت باشلارینین بؤیوک اتولری، گورکملی بینا
 تمهلی بوچ قوجا سارای، اوزون دگیل عمرون سنین
 "یئددی زنجی" ص ۱۰۹
- ۱۴۸- سارسیلماق = تیتره مک ، ضعف گؤسته رمک
 ان یا خشی انسا نلاردی سندن نگران قالان
 سارسیلما دین، اؤنونده دوشمنلرین کیچیلدی .
 "یئلکه نین غرق اولمادی" ص ۱۱۳
- آتیلیب صون دؤگوشه نعره چکیر بیرده خزر
 سارسیلیر چرچیوه سیندن قاپیلار ، پنجره لر
 "شووه لان دا" ص ۱۳۴
- ۱۴۹- سارسیتماق = تیترتکم
 بوخ بیزی سارسیتما دی، قورخوتما دی ووروشلار
 عزیز بیر خاطره دیر آلنیمیزدا قیریشلار
 "دوستوم بیلیرسن می؟" ص ۱۵۶
- ۱۵۰- سارماشماق = قوجا قلاشماق ، بیر- بیرینه ساریلماق
 بیر- بیرینه سارماشاراق سیخیلدیلار دیوارا
 دوشونه رک آرادیلار بو صون درده صون چارا
 "تبریزده قیش" ص ۳۵۸

145- Sapand: Sapan

*Ağaçlara dırmanardığı, yahşı sapand atardığı,
Biçin vagti mürgeleyib hırmanlarda yatarlığı.
“Garaçı Mehmed’in Hikayeti”-ss. 344*

146- Sapmak: Doğru yoldan çıkmak

*Düşünür: men atımı yâd çöle sürdüm, çapdım,
Gapılıb hisse bugün doğru yolumdan sapdım.
“Yahşı Yoldaş”-ss. 317*

147- Saha: Meydan

*Bir dede ahtarırım meşhur bir yazan olsun
Ömürlük her sahada çetnim asan olsun
“Bir Dede Ahtarırım”-ss. 261*

148- Saray: Devlet başkanlarının büyük evleri, görkemli bina

*Temeli pûç goca saray, uzun degil ömrün senin
“Yeddi Zenci”-ss. 109*

149- Sarsılmak: Titremek, zayıf göstermek

*En yahşı insanlardı senden nigaran galan
Sarsılmadın, önünde düşmanların kiçildi
“Yelkenin Gark Olmadı”-ss. 113*

Atılıb son döğüşe nara çekir bir de Hezer

*Sarsılır çerçivesinden gapılar, pencereler
“Şoveland’a”-ss. 134*

150- Sarsıtmak: Titretmek

*Yoh bizi sarsıtmadı, gorhutmadı vuruşlar
Eziz bir hatiredir alımızda gırışlar
“Dostum Bilirsen mi?”-ss. 156*

151- Sarmaşmak: Kucaklaşmak, birbirine sarılmak

*Birbirine sarmaşarag sıhıldılar divare
Düşünerek aradılar bu son derde son çare
“Tebriz’de Gış”-ss. 358*

- ۱۵۱ - سارماق = بیرششیی بیرششویین ایچینه قویماق وقاپاتماق، احاطه ائتمک، یارانسی باغلاماق کیمی معنالاری واردیر .
 یارامی قارا گونده ماهنیلاریملا ساردیم
 دالغالاری آوار تک بو آلریمله یاردیم " اولماسایدی ص ۸۲
- ۱۵۲ - ساریلماق = بوتون قوت ایله اله آتماق
 انقلابین آمان بیلمز، سلاحینا ساریلاراق
 عملی ایله، اگری لره سیلله ووران
 حق سؤزوله گولله ووران
 جمعیتی هر چیرکایدان تمیزلەین ...
- " بایراغیمین آلتیندا ص ۲۰
 آفاقینی سارمیش، گورورم من یقنه آفات
 هنج بیلمه ییرم او یغوداسان سن نییه هیهات !
 " عضیان یارات " ص ۱۰۷
- ۱۵۳ - ساغالماز = یاغشی اولمایان . چاره سیز
 اوز قویون گؤزلرینی زیلله یه رک دیواره
 ساغالماز یاراسینا چاره آختاریر، چاره
 " بهتان زاده " ص ۲۷۳
- ۱۵۴ - سانماق = ظن ائتمک
 سانیرام کی، یئر اوزونه ایشیق سالان اولدوزلار
 کؤچوب گئتمیش دهالارین قوجالما یان سؤزودور .
 " آنام تورپاق " ص ۱۴۳
- ۱۵۵ - سایمازیانا = اهمیت و ثمر حال آتماق
 هر ایل باهار سایمازیانا ، کئچیر یانیندان
 صاحبکارلار پول چیخاریر قورو جانیندان " فیروزه " ص ۱۳۰
- ۱۵۶ - سرت = یوموشاق اولمایان
 گاه باهاریم قیش اولوب، گاه سرت قیشیم بیرایلیک باهار
 وارلیغی معنا دولو سانسیز فصیل لر گورموشم .
 " نسیل لر گورموشم " ص ۱۰۲
 نه تخت سایدین ، نه تاج سایدین ، اگیلمک بیلمه دین شاعر
 او سرت اوزلو زامانیندا دویونجا گولمه دین شاعر
 " الین یاندی، دلین یاندی " ص ۳۵

152- Sarmak: Bir şeyi bir şeyin içine koymak ve kapatmak, ihata etmek, yarayı bağlamak gibi anlamları vardır.

Yaramı gara günde mahnılarımla sardım

Dalgaları avar tek bu ellerimle yardım

“Olmasaydı”-ss. 82

153- Sarılmak: Bütün kuvvet ile ele almak.

İngilabın aman bilmez, salahına sarılarag

Ameli ile eğrilere sille vuran

Hag sözüyle gülle vuran

Cemiyeti her çirgapdan temizleyen...

“Bayragımın Altında”-ss. 20

Afagını sarmış, görürem men yine afat

Hêç bilmeyirem uygudasan sen neye heyat!

“İsyân Yarad”-ss. 107

154- Sağalmaz: Hoş olmayan, çaresiz

Öz goyun gözlerini zilleyerek divare

Sagalmaz yarasına çare ahtarır, çare

“Behtanzade”-ss. 273

155- Sanmak: Zannetmek

Sanıram ki yer üzüne ışık salan ulduzlar

Göçüb gétmiş dehaların gocalmayan sözüdür.

“Anam Torpag”-ss. 143

156- Sayma ziyana: Ehemmiyet vermez hal almak

Her il bahar sayma ziyana, geçir yanından

Sahibkarlar pul çiharır guru canından

“Firuze”-ss. 130

157- Sert: Yumuşak olmayan

Gâh baharım gış olub, gâh sert gışım bir ilkbahar

Varlığı mana dolu sansız fasıllar görmüşem.

“Nesiller Görmüşem”-ss. 104

Ne taht saydın, ne tac saydın, eğilmek bilmedin şair

O sert üzli zamanında doyunca gülmedin şair

“Elin Yandı, Dilin Yandı”-ss. 35

- ۱۵۷- سرگی = نمایشگاه
 ساختا بابا الی - یله بوتون پنجره لرده
 نچه سرگی آچا جاق ماهر بیر نقاش کیمی...
 ۱۲۹ ص " یئنه داغلاردا "
- ۱۵۸- سزمک = حس اتمک
 یوردونو گزیمین لر عمورلوک آخساق قالیر
 سن بونو ایلك آددیمی آتان گوندن سزمین
 ۱۱۸ ص " داغلارین آغ ساققالی "
- کوچه لری آددیم- آددیم گزیرم
 باخیشلاردا بوخواهشی سزیرم " فوجا کاتب "
 ۲۵۰ ص
- ۱۵۹- سفربر = بسیج
 داها پارلاق صابا حا زیلله میشم گوزلریمی
 دوغرو بیر یولدا سفربر کیمییم، یول گئدیرم
 ۶۷ ص " مکتوبا جواب "
- وطنین دار گونونده سفربر عسگر اولدوق
 مشقتلی یوللاردا نه بئزدیک، نه یورولدوق
 ۱۵۶ ص " دوستوم بیلیرسن می؟ "
- گورورکی سربازلار بیرده پلیس لر
 اولوب باشدان - باشا حاضر سفربر، " شاعرین اولومو " ۳۳۱ ص
- ۱۶۰- سورمک = جوت سورمک، دوام اتمک
 یازیق کندلی خان بیئرینی سورور کوتانلا
 دولور هرگون گوزو یاشلا اوره کی قانلا
 ۱۳۰ ص " فیروزه "
- جوخ سورمه دئی سئوینجیمیز ایلك محبت باغیندا
 کؤنلومه کی آرزولارین چیچک لهنن چاغیندا
 ۲۳۷ ص " اورهک "
- ۱۶۱- سوزمک = گوزلرله تدقیق ائدر کیمی باخماق
 سوزدو اطرافینی شاقین - شاقین
 سولدو گول چهره سی بیردن یازیغین .
 ۳۱۸ ص " یاخشی یولداش "

158- Sergi: Gösteri yeri.

*Şahta baba eliyle bütün pencerelerde
Neçe sergi açacag mahir bir naggaş kimi...
“Yéne Dağlarda”-ss. 129*

159- Sezmek: Hissetmek

*Yurdunu gezmeyenler ömürlük ahsag galır
Sen bunu ilk addımı atan günden sezmisen
“Dağların Ag Saggalı”-ss. 118
Geceleri addım addım gezirem
Bahışlarda bu hâhiş sezirem
“Goca Kâtib”-ss. 350*

160- Seferber: Sefer hazırlığı

*Daha parlağ sabah zillemişem gözlerimi
Doğru bir yolda seferber kimiyem, yol gedirem
“Mektuba Cevab”-ss. 67
Vatanın dar gününde seferber asger oldug
Meşaggatli yollarda ne bezdik, ne yorulduğ
“Dostum Bilirsen mi?”-ss. 156*

Görür ki serbazlar bir de polisler

Olub başdan başa hazır seferber

“Şairin Ölümü”-ss. 331

161- Sürmek: Çift sürmek, devam etmek

*Yazıg kendli han yerini sürür kutanla
Dolur her gün gözü yaşla üregi ganla
“Firuze”-ss. 130*

Çoh sürmedi sevincimiz ilk muhabbet bağında

Gönlümdeki arzuların çiçeklenen çağında

“Ürek”-ss. 237

162- Süzmek: Gözlerle inceler gibi bakmak

*Süzdü etrafını şaşgın şaşgın
Soldu gül çehresi birden yazığın
“Yahşı Yoldaş”-ss. 31*

- ۱۶۲ - سونگو = سرنهزه
اورهك لره ، آغيزلارا ، قولقلارا ، گوزلره
سونگولرى توشلاييب لار وطن ملت آديندان .
" اورهك دوزهرسى " ص ۱۱۰
وطن محبتيله وئردين سوزو - سونگونه .
" مشهدى نى ياد ائتديم " ص ۱۴۸
گوللهر لره ، سونگولره هئج وقت ، هئج زامان
آنام ديللى بىر ملتى دفن اتمك اولماز
" دفن اتمك اولماز " ص ۲۵۰
- ۱۶۳ - سيرداش (سرداش) = همراز
سنين اورهگيمه ، روجوما سيرداش
قارالار گقيه چك سن گئتمن داغ - داي " آماندير گئتمه " ص ۲۱۸
۱۶۴ - شاحه قالماق = آتين اللرينى قالديريپ اياقلارى اوسته دورماسى
يوكسلمك ، اوچالماق
شيلتاق خزر سئوينجيندن جوشا گلير ايلك باهاردا
شاحه قالخان دالغالاردير يه هرلنميش آغ آتلارى
" خزرده " ص ۱۴۱
- ۱۶۵ - شاشقين = متعجب ، حيرت زده
سوزدو اطرافينى شاشقين - شاشقين
سولدو گول چهره سى بىردن يازينين . " ياخشى بولداش " ص ۲۱۸
۱۶۶ - شاشيرتماق = شاشيرماسينا بول آچماق ، بىريسىنى شاشقين حاللا
گتيرمك
هر آدديم باشيندا دوشمه سن دارا
شاشيردار انيشلر ، بوخوشلار سنى . " باغيشلار سنى " ص ۲۵۸
۱۶۷ - شام (شام آفاجى) = كاج
اوزاندى كوكه سى ياشيل شاملارين
گون باتدى افقده ايزى قالمادى . " قارداش مزارى " ص ۱۵۴
۱۶۸ - شرقى = ماهنى ، مئلودى
يشريپيركن ايپك اتكلرى نين
شرقى لر سؤيله سين ايپك لى سسى . " صون مکتوب " ص ۱۶۶

163- Süngü: Süngü

*reklere, ağızlara, gulaglara, gözlere,
Süngüleri tuşlayıblar vatan millet adından.*

“rek Dzermi”-ss. 110

Vatan muhabbetiyle verdin sözü sngne

“Meşhedini Yâd Etdim”-ss. 148

Gllecilerle, süngülerle hç vaht, hç zaman

Anam dili bir milleti defin tmek olmaz

“Defin tmek Olmaz”-ss. 250

164- Sırdaş: Sır arkadaşı

Sensen regime, ruhumu sırdaş

Garalar gyeceksen gtsen dağ daş. “Amandır Gtme”-ss. 218

165- Şaha Kalkmak: Atın n ayaklarını kaldırıp arka ayakları üzerinde durması, yükselmek, ucalmak.

Şıltag Hezer sevincinden coşa geler ilkbaharda

Şaha galhan dalgalarıdır yeherlenmiş ağ atları

“Hezer ‘de”-ss. 141

166- Şaşkın: Şaşırın, hayret eden

Süzdü etrafını şaşgın şaşgın

Soldu gl çehresi birden yazığın

“Yahşı Yoldaş”-ss. 318

167- Şaşırtmak: Şaşırtmasına yol açmak, birisini şaşkın hale getirmek

Her addım başında dşmesen dara

Şaşırdar enişler, yohuşlar seni. “Bağışlar Seni”-ss. 258

168- Çam (Çam Ağacı): Çam ağacı.

Uzandı gölgesi yaşıl şamların

Gün batdı afağda izi galmadı. “Gardaş Mezarı”-ss. 154

169- Şarkı: Mahnı, melodi

Yr yiyerken ipek eteklerinin

Şargılar söylesin ipekli sesi. “Son Mektub”-ss. 16

۱۶۹- شلاله = آبشار

داغلارین لاله سینی کیمه تاپشیریب گفتمدین ،
جوشغون شلاله سینی کیمه تاپشیریب گفتمدین ؟

" کیمه تاپشیریب گفتمدین " ص ۱۱۵

۱۷۰- شنلیک = جشن ، طوی ، مجلس

ص ۵۸ ساز چال یخنه شنلیک قور . " گل ، گل "
بوز باهار اوتورموشم ، آرتیق یاشا دولموشام
حسابسیز شنلیک لرین آغ ساقتالی اولموشام

ص ۱۲۴ " آغا جلارین دردی "

قوجالاردا جاوانلاردا بیلدیم نییه شنلیک اعدیر ،
وطن اوغلو ، قوجا کاتیب ثقاعده چیخیب گفدیر .

ص ۳۴۹ " قوجا کاتب "

۱۷۱- صوبا = بخاری

گوروشورم دمیر یغین صوبالارین باشینداکی

شیر بیلک لی اوغوللارلا . " بایراغیمین آلتیندا " ص ۱۹

۱۷۲- صنعی = ساختگی ، مصنوعی

صنعی تبسمون ، صنعی صحبتین ،

ص ۲۶۸ عمرو بیرساعتلیق ایلك محبتین " مودا قربانی "

۱۷۳- صیخ = آرالیق سیز (پرپشت ، انبوه)

تارلی ، کامانلی ، سازلی صیخ مئشه لر سنین ذی
دوستوم بو جاه جلالی کیمه تاپشیریب گلدین

ص ۱۱۶ " کیمه تاپشیریب گلدین "

۱۷۴- صیغالاماق = دوز و صاف حالا گتیرمک (نوازش)

بوگون تاما ملاییرسان ، سن اوز اللی یاشینی
وطن " وار اول " سؤیله ییب ، صیغالاییرباشینی

ص ۱۵۷ " دوستوم بیلیرسن می؟ "

۱۷۵- صیغماق = یئرلشمک

صیغارمی ، سؤیله ، بیرجه ماهنی یا سنین جلالین ؟
بؤیوک اثرین بویاراتدیغین یغنی حیات دیر .

ص ۲۴ " بیز یاراتمیشیق "

_____ قالانی گلن صایی دا

170- Şelale: Şelale

Dağların lalesini kime tabşırıp géttin,

Coşgun şelalesini kime tabşırıp géttin?

“Kime Tabşırıp Géttin?”-ss. 115

171- Şenlik: Ziyafet, toy, meclis

Saz çal yéne şenlik gur. “Gel, Gel”-ss. 58

Yüz bahar ötürmüşem, artıg yaşa dolmuşam

Hesabsız şenliklerin ağ saggalı olmuşam. “Agacların Derdi”-ss. 124

Gocalarda çavanlarda bildim niye şenlik édir,

Vatan oğlu, goca katib tekaüde çıhib gédir. “Goca Katib”-ss. 349

172- Soba: Şömine.

Görüşürem demir yéyen sobaların başındaki

Şir bilekli oğullarla. “Bayrağımın Altında”-ss. 19

173- Suni: Sahte, yapay

Suni tebessümün, suni sohbetin

Ömrü bir saatlik ilk muhabbetin

“Moda Gurbanı”-ss. 268

174- Sık: Aralıksız.

Tarlı, kamanlı, sazlı sıh meşeler senindi

Dostum bu cah calallı kimi tabşırıp geldin

“Kime Tabşırıp Geldin?”-ss. 116

175- Sığallamak: Düz ve saf hale getirmek

Bugün tamamlayırsan, sen öz elli yaşını

Vatan “var ol” söyleyib, sığallayır başını

“Dostum Bilirsen mi?”-ss. 157

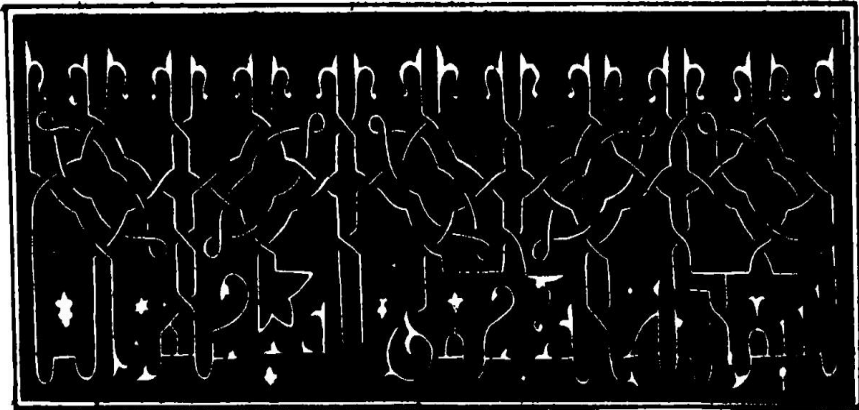
176- Sıgmak: Yerleşmek

Sıgar mı, söyle, birce mahniya senin celalin?

Böyük eserin bu yaratdığın yeni heyatdır.

“Biz Yaratmışıg”-ss. 44

Devamı gelecek sayfada...

آهلیق تور کجه و فارسجا فرهنگلی نشره
مجله ماهانه فرهنگلی فارسی و ترکی

وارلیق

اوجونجی ایل - مایی ۸ - آبان ۱۳۶۰

دوکتور حمید نطقی

گونشدن بیریای

(۴) *

۱۷۶- طلبه = دانشجو

طلبه لیک ایللرینده، یعنی بیلک دونیاسیندا
الی هروقت دوستلارینا کؤمک اوجون اوزا نمیشدی
۳۳۷ ص
۱۷۷- طوپلاماق = بیغماق، (جمع ائتمک)
باغچا دان گول دسته لیک گول طوپلاماق ممکن دگیل
مستبدلر قان تۆکوب گوللر، چیچک لر قانلی دیر
۲۵۲ ص " بیلمه یین بیلسین "

۱۷۸- عسگر = نظامی، سرباز

بایک اوردوسونداکی ساچلاری بوروق - بوروق
یاپینجیسی قاب - قارا بیر عسگره بنزه بیر
۱۴۰ ص " خزر نهیه بنزه بیر "

* بؤیوک شاعر سلیمان رستمین (منیم گونشیم) آدلی شعرکتایی نین
لفوی تدقیقی نین ۴ نجی حصه سی .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 8, KASIM, 1360

GÜNEŞTEN BİR PAY-4*¹¹

177- Talebe: Öğrenci

Talebelik illerinde, yeni bilig dünyasında

Eli her vakit dostlarına kömek için uzanmışdı

ss. 337

178- Toplamak: Yığmak.

Bağçadan gül destelik gül toplamag mümkün degil

Müstebidler gan töküb güller, çiçekler ganlıdır

“Bilmeyen Bilsin”-ss. 252

179- Asker: Nizami, serbaz

Babeg ordusundaki saçları burug burug

Yapıncısı gap gara bir asgere benzeyir

“Hezer Neye Benzeyir”-ss. 140

¹¹ Büyük şair Süleyman Rüstem’in “Menim Güneşim” adlı şiir kitabının sözlük incelemesinin 4. bölümü.

- ۱۷۹ - عثیبه جر = عیبالی ، چرکین
 آمریکا ، فخر ائتمه گل ! هر عیبه جر اولادینلا
 انسانلیغین غضبینی قازانمیسان اؤز آدینلا
 " یئددی زنجی " ص ۱۰۸
- ۱۸۰ - فیتہ = لنگ
 بادیمجانی، چهرائی فیتہ تاخدی سئره لر ،
 کشفه باخدی سئره لر . " سئره لر باللاداسی " ص ۲۷۱
- ۱۸۱ - فییرچا = رسام قلمی ، (قلم مو)
 رساملیفین دا واردی ، شاعیرلیگین ده واردی ،
 قلمین ده ، فییرچان دا عطیرلی ایلک باهاردی .
 " مهدی نی یاد ائتدیم " ص ۱۴۲
- ۱۸۲ - قاپیلماق = اؤزونو بیر شئین جاذبه سینه بوراخماق
 دوشونور : من آتیمی یاد چؤله سوردوم ، چا بدیم ،
 قاپیلیب حسه بوگون دوغرو یولومسدان سا بدیم .
 " یاخشی یولداش " ص ۳۱۷
- ۱۸۳ - قادین = انسانلاردا " ارککه " مقابلدیر، " آرواد " کلمه سینه ترجیحی واردیر
 وورولموشدوم اؤزومه ، بیرده سنه ای قادین
 دیلیمده گئجه - گوندوز ، اؤز آدیم ، سنین آدین .
 " گئجه دیر آرتیق " ص ۱۷۰
- ۱۸۴ - قارالتی = بللی اولمایان بیرسی نین کؤلگه سی ، تصویری
 اینجه یارپاغا دؤندو کوبود چکمه مین آلتی
 ساندیم کی سن سن گلن گؤرونجه بیر قارالتی
 " عمرومه یازیلما سین " ص ۱۷۵
- ۱۸۵ - قارتال = عقاب
 آلچالارین بوداقلاری بورونن ده قارکیمی آغ چیچک لره
 کونوللرین قارتال لاری باش چکنده یوکسک لره
 " دؤنه - دؤنه خاطرلایین " ص ۲۲
- ۱۸۶ - قارشیسینی آلماق = قاباغینی آلماق ، مانع اولماق
 آمریکا بو درین یوخودان آییلما سین ،
 جانی اولادلاری نین قارشیسینی آلماسین .
 " آمریکا نه دیربو؟ " ص ۱۱۳

180- Eybecer: Ayıplı, çirkin

Amérika, fihir étme gel! Her eybecer evladınla

İnsanlığın gazabını kazanmısan öz adınla

“Yeddi Zenci”-ss. 108

181- Fite: leng

Badımcanı çehrayı fite tahdı serçeler,

Kefe bahdı serçeler.

“Serçeler Balladası”-ss. 271

182- Fırça: Ressam Kalemi.

Ressamlığın da vardı, şairliğin de vardı,

Geleminde, fırçanda ıtırılı ilkbahardı.

“Mehdini Yâd Etdim”-ss. 147

183- Kapılmak: Kendini bir şeyin cazibesine bırakmak.

Düşünür: men atımı yâd çöle sürdüm, çapdım,

Gapılıb hisse bugün doğru yolumdan sapdım.

“Yahşı Yoldaş”-ss. 317

184- Kadın: İnsanlarda “erkek” kelimesinin zıttıdır. Bu ifade “avrat” kelimesine tercih edilir.

Vurulmuşdum özüme, bir de sene ey gadın

Dilimde géce gündüz, öz adım, senin adın.

“Gécedir Artıg”-ss. 170

185- Karaltı: Belli olmayan birisinin gölgesi, tasviri

İnce yarpağa döndü kobud çekmemin altı

Sandım ki sensen gelen görünce bir garaltı

“Ömrüme Yazılmasın”-ss. 175

186- Kartal: Kartal

Alçaların budagları bürünen de gar kimi ağ çiçeklere

Könüllerin gartalları baş çekende yükseklere

“Döne Döne Hatırlayın”-ss. 22

187- Karşısını Almak: Önüne geçmek, mani olmak

Amérika bu derin yuhudan ayılmasın,

Cani evladlarının garşısını almasın

“Amérika Nedir Bu?”-ss. 113

۱۸۷- قارتوبو = (گلوله، برف)

دثییرم کی، کاش ایندی من سیز یاشدا اولایدیم
قارتوبو اوینا ما قدا یئنه باشدا اولایدیم .

" بیرینیز منم " ص ۱۴۵

۱۸۸- قاغایی = تورکیه ده " مارتی "، روسلارین " چایکا "، فرانسیزلارین

" mouette "، انگلیزلرین " Gull " دئدیک لری

(مرغ دریائی) .

ال - اوزونو یویاندا او سرت قایالار

چیغریشاندا دنیزلرین اؤز شاعری - قاغاییلار .

" دؤنه - دؤنه خاطیرلایین " ص ۳۲۳

۱۸۹- قالدیرماق = قووزماق ، قالخیزماق

یاخشی بیلیرسن کی، سئویرم سنی

قالدیر پنجره نی اؤرتن پرده نی "آیاغیم دگیل" ص ۱۷۴

۱۹۰- قوجوماق = قوجا قلاماق

اوخشاسین، اؤپسون اونو عشق ایله ، برک - برک قوجوسون

اونون عشقیله فضالاردا دولاشسین اوچسون .

" یاخشی یولداش " ص ۳۱۴

۱۹۱- قوخلاماق = ایی له مک (بوکردن)، (ایسته ر پین، ایسته ری یاخشی قوخو)

قوخلاییب هر چیجه گی هر گولو من

اوجادان سسله میشم باغری یانیق بولبولو من .

" یارالاریم " ص ۱۹۶

۱۹۲- قوخو = ایی، رایحه ، (بو)، (ایسته ر خوشا گلن، ایسته ر خوشا گلمه یین)

وطن چؤللری نین چیجه ک قوخوسو

جویورون ، جیرانین دیرناغیندا دیر . "دوشونجه لر" ص ۵۲

۱۹۳- قوخوماق = ایی وئرمک

اولدوز - اولدوز چیجه ک لری عطیر قوخویور .

بیر- بیر نین هوه سینه قوشلار اوخویوز .

" فیروزه " ص ۱۳۰

هر کلمه سی ، هر سؤزو گول قوخویار

لایلا سینی دیله ک لردن توخویار . "تبریزی آنالار" ص ۲۴۵

188- Kartopu:

Deyirem ki, kaş indi men siz yaşda olaydım

Gartopu oynamagda yine başda olaydım.

“Biriniz Menem”-ss. 145

189- Gağayı: Türkiye’de “martı”, Rusya’da “çayka”, Fransa’da “mouette”, İngiltere’de “gull” dedikleri deniz kuşu.

El üzünü yuyanda o serd gayalar

Çığırışanda denizlerin öz şairi gağayılar

“Döne Döne Hatırlayın”-ss. 323

190- Kaldırmak: Kaldırmak.

Yahşı bilirsən ki sevirem seni

Galdır pencereni örten perdeni

“Ayağım Değil”-ss. 174

191- Kucumak: Kucaklamak

Ohşasın, öpsün onu aşg ile berk berk gucusun

Onun aşgiyle fezalarda dolaşsın uçsun

“Yahşı Yoldaş”-ss. 314

192- Koklamak: Koklamak (böğürden), (ister kötü, isterse de hoş koku)

Gohlayıb her çiçeği, her gülü men

Ucadan seslemişem bağıryanı bülbülü men

“Yaralarım”-ss. 196

193- Koku: İyi, koku (ister beğenilen, ister beğenilmeyen)

Vatan çöllərinin çiçek gohusu

Cüyürün, ceyranın dırnağındadır.

“Düşünceler”-ss. 52

194- Kokmak: İy vermek

Ulduz ulduz çiçekleri itir gohuyur.

Birbirinin hevesine guşlar ohuyur.

“Firuze”-ss. 130

Her kelmesi, her sözü gül gohuyar

Laylasını dileklerden tohuyar.

“Tebrizli Analar”-ss. 245

- ۱۹۴- قوراقلىق = قورولوق ، (خشكسالى)
 هلهليك بير آغرى وار صحرائين ياراسيندا
 بو يارانين آدهنا ائللر قوراقلىق دئيبير .
 ۹۶ ص " گلدچك نسل لر "
- ۱۹۵- قورتولوش = (رهاى)
 سله ييردى قورتولوشا ، چاغير ييردى دوگوشلره
 ۱۰۸ ص " يئددى زنجى "
 ۱۹۶ قوشون = قورغوشون ، بعضا ده " گولله " معنا سينا گلير .
 اوردا قورشون تۇكولور آغزينا عصيانچيلارين
 ۳۰۸ ص " ياخشى يولداش "
- ۱۹۷- قورغوشون = بورادا " گولله " دئمكدير
 قورغوشونا دوزورلر ،
 ۲۳ ص : " دوستلوق "
- ۱۹۸- قوروش = كيچيك بير پول واحدى
 " قره پول " ، " شاهی " كيمى ،
 گۇزومده بير قوروش دگري بوخدور . " دگري بوخدور " ۵۶ ص
 اوره گينى ، قلمينى ، بئش قوروشا ساتانلار
 وطنيمين عنوانينا نه قارالار يازمادى ؟
 ۱۱۲ ص " اوزن دؤزه رمى "
- دگمه ز بير قوروشا بيزيم دونيا دا
 منيم آغ گونومو قارا يازديغين . " بيرمكتوب داها " ۲۶۰ ص
 ۱۹۹- قوشماق = (دويدن)
 سن حقينى آلماق ديله پيرس سنه ، همن ، قوش !
 ۱۰۷ ص " عصيان يارات "
- آرابانين آرخاسينجا ايكي كۆلگه قوشوردو
 ايكي كۆلگه يومتروغويلا تهديد ائديب جوشوزدو .
 ۳۶۰ ص " تبريزده قيش "
- ۲۰۰- قووغا = ساواش
 قالدخ توپلا قيزيل گنجليگى ، آج دوشمنه قووغا !
 آج بير يئنى قووغا ، يئنى عصيان ! يئنه زيرا ...
 ۱۰۷ ص " عصيان يارات "

195- Kuraklık: Kuruluk

Helelik bir ağrı var sahranın yarasında

Bu yaranın adına eller kuraklık deyir

“Gelecek Nesiller”-ss. 96

196- Kurtuluş: Reha

Sesleyirdi gurtuluşa, çağırırdı doğuşlere

“Yeddi Zenci”-ss. 108

197- Kurşun: “Gurguşun”, bazen de “gülle” anlamına gelir.

Orda gurşun tökülür ağzına isyancıların

“Yahşı Yoldaş”-ss. 308

198- Gurguşun: Burada gülle demektir.

Gurguşuna düzürler,

Sonra rahat gezirler. “Dostlug”-ss. 23

199- Kuruş: Küçük bir para birimi.

“Gara pul”, “şahi” kimi,

Gözümde bir guruş değeri yohdur.

“Değeri Yohdur”-ss. 56

Üreğini, gelemini, beş guruşa satanlar,

Vatanımın unvanına ne garalar yazmadı?

“Unvan Dözer mi?”-ss. 112

Değmez bir guruşa bizim dünyada

Menim ağ günüme gara yazdığın.

“Bir Mektub Daha”-ss. 260

200- Koşmak: Koşu

Sen haggını almağ dileyirsense, hemen, goş!

“İsyen Yarad”-ss. 107

Arabanın arhasınca iki gölge goşurdu

İki gölge yumruğuyla tehdit edip coşurdu

“Tebriz’de Gış”-ss. 360

201- Kavga: Savaş

Galh toplu gızıl gençliği, aç düşmene govga!

Aç bir yeni govga, yeni isyan! Yene zira...

“İsyen Yarad”-ss. 107

- ۲۰۱- قيرپينماق = قوپاريلماق ، قيرخيلماق
 كوللار اوسته نازيك اللر گۆيرچين تك چيرپينير
 گۆزه للرين اللريله، تر يارپاقلار قيرپينير .
 " لنكران دا " ص ۱۳۲
- ۲۰۲- قيرپيم = بير گۆز قيرپماق مدتى، (يك چشم بهمزدن، طرفه العين)
 حكيم نهدير، درمان نهدير؟ اجل بيلير وقتيني
 پادشاهين دا بير قيرپيمدا تابوت ائدير تختيني .
 " قاراچى محمددين حكايىتى " ص ۳۴۲
- ۲۰۳- قيرماق = قوپارتماق ، سينديرماق،
 زنجيرلى قيرماق ، او بؤيوك حق يولو تاپماق .
 " عصيان يارات " ص ۱۰۷
 بو گوندىن صحبت آچار ، صا يا حدان صحبت آچار
 قيران اولماييب ، اولماز ، ائل سازيني باهارين .
 " اؤپوشور پايتختيمدا ... " ص ۹۲
- ۲۰۴- قيريش = (چين) ، بوروشوك
 يوخ بيزى سارسيتمادى ، قورخوتمادى ووروشلار
 عزيز بير خاطره دير ، آلنيميزدا قيريشلار .
 " دوستوم بيليرسنمى ؟ " ص ۱۵۶
 قيريشلى آلنيم ، آمان آيرىلىق خريطه سى دير .
 باخامميرام اؤزومه گوزگونون قارشيسيندا .
 " آراز قيراغيندا " ص ۲۲۹
- ۲۰۵- قيريق = صينيق
 باخيب افق لره هرگون بوشالديرام اؤزومو
 قيريق سازيم سينه م اوسته ، آراز قيراغيندا
 " آراز قيراغيندا " ص ۲۲۹
- ۲۰۶- قيرماق = بورادا اسيرگه مه مك ، مرحمتسيزجه . محو ائتمك
 سردبم قارا طورپاغا سنه قيبان ياغى نى ...
 " ريخارو زورگه " ص ۱۱۰
- ۲۰۷- كاندار = آستانا ، قاپى آغزى
 اوز دؤنده رسه وطنيندن ائليندن
 كاندارينا باسماز آياق آنالار ، " تبرىزلى آنالار " ص ۲۴۵

202- Kırpınmak: Koparılmak, kırılmak

Gollar üzre nazik eller göyerçin tek çırpınır

Gözellerin elleriyle ter yarpağlar gırpınır.

“Lenkranda”-ss.132

203- Kırpım: Bir göz kırpma müddeti (tek gözle bakmak, göz ucu).

Hekim nedir, derman nedir? Ecel bilir vaptini

Padşahın da bir gırpımda tabut edir tahtını

“Garaçı Mehmed’in Hikayeti”-ss. 342

204- Kırmak: Koparmak, sıdırmak

Zencirleri gırmag, o büyük hag yolu tapmag.

“İsyân Yarad”-ss. 107

Bugünden sohbet açar, sabahdan sohbet açar,

Gıran olmayıb, olmaz, el sazını baharın.

“Öpüşür Paytahtında...”-ss. 92

205- Kırış: (Çîn), buruşuk

Yoh bizi sarsıtmadı, gorhutmadı vuruşlar

Eziz bir hatiredir alnımızda gırışlar.

“Dostum Bilirsen mi?”-ss. 156

Gırışlı alnım, aman ayrılığ hatiresidir.

Bahamıram üzüme güzgünün karşısında.

“Araz Gırağında”-ss. 229

206- Kırık: Sımk

Bagıb afağlar her gün boşaldıram özümü

Gırış sazım sine üste, Araz gırağında

“Araz Gırağında”-ss. 229

207- Kır(y)mak: Burada esirgememek, merhametsizce mahvetmek

Serdim gara torpağa sene gıyan yagını...

“Richard Sorge”-ss. 110

208- Kandar: Eşik, kapı ağızı

Uz dönderse vatanından élinden

Kandarına basmaz ayag analar.

“Tebriqli Analar”-ss. 245

- ۲۰۸- ۲۰۰کن = قوشولدوغو سۆز ويا تركيبده چاغ - زمان يا خود حال
وضعيت بيلديريلير .
- وقتيمله بو يوردومدا چيخاركن ديزه آل قان
توتدون ان آغير گونده محبتله قولپومدان .
۲۰۹- كوبره = (كود)
سن باغباندا ننه كوبره ، نه ده سو ايسته ييرسن ،
اؤزون گريب تاپيرسان روزيني قوللاردا سن .
۱۲۸ ص " انجیر آغاجی "
- ۲۱۰- کوتان = (خيش)
يازيق كندلی خان يئرينی سورور کوتانلا
دولور هرگون گۆزو ياشلا ، اوره گي قانلا .
۱۳۰ ص " فيروزه "
- ۲۱۱- كۆرپه = كيچيك ، (تازه)
اوز - گۆزو ، پار- پالتاری مركبلی كۆرپه لر
چيرپينان اوره ك لری خوش مطلبلی كۆرپه لر " معلم " ۳۴ ص
ابدی دير منجه بيزيم ملت لرين دوستلوغو
عالم بيلير كۆرپه ليكدن من بو يولو سئچميشم .
۴۰ ص " تاجيك دوستلاريمما "
- آياغيني اؤپه - اؤپه كۆرپه چای آخير ،
اثلوری نين پنجره سی گونشسه باخير .
۱۲۹ ص " فيروزه "
- ۲۱۲- كۆله ليك = قوللوق ، اسيرليك ، بنده ليك
طورپاق سنين ، وطن سنين ، قوت سنين دير ،
آت چگنيندن كۆله ليگين آغير يوكونسو .
۲۰۹ ص " رنجبر قارداش "
- ۲۱۳- كوما = (كلبه)
يئددیسی ده دويا - دويا اوره گي نين ياراسيني
گۆز ياشيلا اوخوموشدو " طوم دايی نين كوماسی " نی .
۱۰۸ ص " يئددی زنجی "
- ۲۱۴ - ۲۰۰کی = بورادا چوخلوق معنا سيني تاكيد اثلير .

209- [-ken]: Kullanıldığı kelime veya terkipte çağ, zaman yahud hal ve vaziyet bildirilir.

*Vagtimle bu yurdumda çiharken dize al gan
Tutdun en ağır günde muhabbetle golumdan. “ss. 89”*

210- Gübre:

*Sen bağbandan ne gübre, ne de su isteyirsen
Özün gerib tapırsan rûzını gumlarda sen
“İncir Ağacı”-ss. 138*

211- Kotan:

*Yazığ kendli han yerini sürür kotanla
Dolur her gün gözü yaşla, üreği ganla
“Firuze”-ss. 130*

212- Körpe: Küçük, taze

*Üz gözü, par paltarı mürekkebli körpeler
Çırpınan ürekleri hoş matlablı körpeler
“Muallim”-ss. 34*

*Ebedidir mence bizim milletlerin dostluğu
Âlem bilir körpelikden men bu yolu seçmişem*

“Tacik Dostlarıma”-ss. 40

*Ayağını öpe öpe körpe çay ahır,
Evlerinin penceresi güneşe bahır.*

“Firuze”-ss. 129

213- Kölelik: Kulluk, esirlik, bendelik

*Torpag senin, vatan senin, guvvet senindir,
At çigininden köleliğin ağır yükünü
“Rencber Gardaş”-ss. 209*

214- Koma:

*Yeddisi de doya doya üreğinin yarasını
Gözyaşıyla ohumuşdu “Tom Dayının Koması”nı
“Yeddi Zenci”-ss. 108*

215- [-ki]: Burada çokluk anlamını verir.

اوره گی، دیله گی وجدانی تمیز
اوقدر، اوقدر مهربانندی کی.

"ساغ اول معلم سلیمان ثانی" ص ۱۵۷

۲۱۵- کیرلی = چیرک

یارادیب کیرلی قاشیقلا لپه لر نعلبکی ده
دئییر: "عمانا باخین"، من اونا عمان دئمه رم.

ص ۲۷۲

"دئمه رم"

۲۱۶- کیم بیلیر = امکان ویا ابهام ایفاده ائدر

کیم بیلیر بلکه، کیم بیلیر بلکه،

اوچوروملاردا محو اولاردیم من . "صون مکتوب" ص ۱۶۶

کیم بیلیر، بلکه ده شاه داغیندا دیر.

ص ۵۱

"دوشونجه لر"

۲۱۷- کیمسه سیز = بورادا هئج کس اولمایان، بوش یئر

اوره گین وحشی، کیمسه سیز بیر آدا،

رنگی صولموش دوداقلاریندا سنین،

ایندی آرتیق تبسمون گولویوق .

ص ۱۶۶

"صون مکتوب"

۲۱۸- گرهک سیز = لزوم سوز، فایده سیز

سن کیمسن، نجی سن، دریندن دوشون

وطنه، ملتته، گرهک سیز اولما.

ص ۱۶۰

"گرهک سیز اولما"

بیلیرم من خوشونا گلیمیر اورهک سیز یازیلار

قانی بوزدان دا صویوق، خلقه گرهک سیز یازیلار.

ص ۱۶۲

"صونامیز"

۲۱۹- گلمه = یاد، ایچهری یه نفوذ ائتمیش یاد، اصل اولمایان

"گلمه لردن قصابیمی آل" دئییر

ص ۲۴۸

بایراغینا کئچن قانی، تبریزین. "اوزاق دگیل"

قویمایین ائلر، آی ائلر، ال - قول آجسین گلمه لر

"آغ ائوین" حکمیله جلدلار اولوم فرمانلی دیر

ص ۲۵۲

"بیلمه یین بیلسین"

Üreği, dileği, vicdanı temiz

O geder, o geder mehribandı ki

“Sağ Ol Muallim Süleyman Sani”-ss. 157

216- Kirli: Pis

Yaradı kirli gaşıyla lepeler nalbekide

Déyir: “Ummana bahın”, men ona umman démerem.

“Démerem”-ss. 272

217- Kim Bilir: İmkân veya belirsizlik ifade eder.

Kim bilir belki, kim bilir belki,

Uçurumlarda mahvolardım men.

“Son Mektub”-ss. 166

Kim bilir belki de şah dağındadır.

“Düşünceler”-ss. 51

218- Kimsesiz: Burada hiç kimse olmayan, boş yer anlamındadır.

Üreğin vahşi, kimsesiz bir ada,

Rengi solmuş dodaglarında senin,

İndi artıg tebessümün gülüyüg.

“Son Mektub”-ss. 166

219- Gereksiz: Lüzumsuz, faydasız

Sen kimsen, neçisen, derinden düşün

Vatana, millete gereksiz olma.

“Gereksiz Olma”-160

Bilirem men hoşuna gelmir üreksiz yazılar

Ganı buzdan da soyug, halga gereksiz yazılar

“Sonamız”-ss. 162

220- Gelme: Yabancı, İçeriye nüfuz etmiş yabancı, asıl olmayan

“Gelmelerden gısasımı al” deyir

Bayrağına geçen gani, Tebriz’in

“Uzag Değil”-ss. 248

Goymayın éller, ay éller, el gol açsın gelmeler

“Ağ évin” hükümüyle celladlar ölüm fermanlıdır

“Bilmeyen Bilsin”-ss. 252

کیرپیکین گلمه دیر، قاشین گلمه دیر،

توکو یئر سوپورن باشین گلمه دیر.

" مودا قوربانی " ص ۲۶۹

۲۲۰- گمیرماق = بیرششین ایچینه نفوذ ائده رک محو اشمک ، سرت بئیر

شئی یی دیشله یونتماق

وحشی " مدنی " لر گمیریر روحونو قالخ ، قالخ !

آج گوزلرینی قارداشیم اطرافینا بئیر باخ !

" عصیان یارات " ص ۱۰۷

۲۲۱- گوز آلتی = سئولین ، (مورد نظر)

دردی بودور کننده قالیب سئوگیلی سی، گوز آلتی سی

بعضا اونا گل - گل دئییر آغاجلارین قارالتی سی.

" قولسوز قهرمان " ص ۲۹۸

۲۲۲- گوز دوستاغی = (تحت نظر)

گوز دوستاغی آلتیندادیر ، مطبعه لر ، قزفت لر

کتابلارا اود وورولور پلیس لرین الی ایله .

" اورهک دؤزه رمی " ص ۱۱۱

۲۲۳- گوز قاپاغی = (پلک)

آرامسیر ایچمکدن آی نانکور بالا

شیشیب دوش بره تک گوز قاپاقلارین

" مودا قوربانی " ص ۲۶۸

نییه جان ائویمین چیراغی سؤندو

نیچین گوزلری نین قاپاغی اندی ؟

" اوغول دردی " ص ۳۰۴

۲۲۴- گوزلوک = (عینک)

قیزیل گوزلوک له باخدیم من بو دؤورانه ازل گوندن

اگیلمز بایراغیم رنگده رفیمده یوز کتابیم وار .

" مقدس انقلابیم وار " ص ۸۳

۲۲۵- گوزگو = آینه

بیردن اینجه خوش بئیر گولوش رقص ائله بئیر اوز- گوزونده

گورور نازلی نگارینی اورهگی نین گوزگو سونده .

" قولسوز قهرمان " ص ۲۹۹

*Kirpiğin gelmedir, gaşın gelmedir,
Tükü yer süpüren başın gelmedir.*

“*Moda Gurbanı*”-ss. 269

221- Kemirmek: Bir şeyin içine nüfuz ederek mahvetmek, sert bir şeyi
dişle yontmak

Vehşi “medeni”ler gemirir ruhunu galh, galh!

Aç gözlerini gardaşım etrafına bir bah!

“*İsyân Yarad*”-ss. 107

222- Göz dustağı: Sevilen (murad, nazar)

Göz dustağı altındadır metbueeler, gazetler

Kitablara od vurulur polislerin eli ile.

“*Ürek Dözermi*”-ss. 111

224- Göz gapağı:

Aramsız içmekden ay nankör bala

Şişib düş bre tek göz gapakların

“*Moda Gurbanı*”-ss. 268

Niye can évimin çırağı söndü

Niçin gözlerinin gapağı indi?

“*Oğul Derdi*”-ss. 304

225- Gözlük:

Gızıl gözlükle bahtım men bu dövre ne ezel günden

Eğilmez bayrağım rengde refimde yüz kitabım var.

“*Mugaddes İngilabım Var*”-ss. 83

226- Güzgü: Ayna

Birden ince hoş bir gülüş regs éleyir üz gözünde

Görür nazlı nigarını üreğinin güzgüsünde.

“*Golsuz Gehreman*”-ss. 299

- ۲۲۶- گۆمک = باسدیرماق ، قویولاماق ، دفن ائتمک
 یازی سیز ، باش داشی سیز طورپاقلارا گۆمدوگوم
 قلبیمدن قوپاردیغیم دونن کی کدریمدییر .
 ۶۹ ص " ماھنیمین نقراتی "
- ۲۲۷- گشچک = واقعیت
 وارلیغین یئر اوزونون گنجلیگینه ائورنهک اولوب
 هر ایشین هر یوروشون گشچک اولسوب .
 ۹۹ ص
 ۲۲۸- گشزک = بیرشئی پی چکه رک دوم- دوز حالا گتیرمک
 سینه نی چوخ گشرمیسن آمانسیز دالغالارا
 شاعر دوستوم ، غم یشمه رسن هارا درد- غم هارا
 ۱۵۷ ص " دوستوم بیلیرسن می "
- آچیلان گولله لره مردانه سینه گشرن
 قلبی هجران یارالی باجیلاریمی گوردوم .
 ۲۴۹ ص " باجیلاریمی گوردوم "
- ۲۲۹- گشری = دالی ، (پس ، عقب)
 اونا قالسا جانی نین قدرینی بیلن دگیل ،
 اولومله اولش سه ده ، گشری چکیلن دگیل .
 ۳۷ ص " آنام و من "
- ۲۳۰- گیزلمک = گیزلتمک (مخفی کردن)
 قوی دئییم بو یایلیغی نییه عزیزله میشم ،
 نییه اونو بیگانه گوزلردن گیزله میشم .
 ۱۶۵ ص " یایلیق "
- ۲۳۱- گیزلی = گیزلین
 تین باشی آددیم باشی گیزلی آچیق آتیلیر
 گوره ن گوزه گولله لر ، دوغرو سوزه گولله لر .
 ۱۱۳ ص " آمریکا نه دیر بو؟ "
- ۲۳۲- لاغا قویماق = مسخره ائتمک
 تانیانلار دانیشیب دالدا انو قویدو لاغا
 او دگر - سویله دی - دالدان تیلان داش طوپوغا
 ۲۷۴ ص " ناکام شاعر "

227- Gömmek: Bastırmak, kuyulamak, defnetmek

Yazısız, baş daşısız, torpaglara gömdüğüm

Gelbimden gopardığım dünenki kederimdir.

“Mahnımın Nagaratı”-ss. 69

228- Gerçek: Gerçek

Varlığın yer üzünün gençliğine örnek olub,

Her işin, her yürüşün gerçek olub.

“ss. 99”

229- Germek: Bir şeyi çekerek düm düz hale getirmek

Sineni çoh germisen amansız dalgalara

Şair dostum, gam yeme, sen hara derd gam hara

“Dostum Bilirsen mi”-ss. 57

Açılan güllelere merdane sine geren

Gelbi hecran yaralı bacılarımı gördüm.

“Bacılarımı Gördüm”-ss. 249

230- Geri: Arka

Ona galsa canının gedrini bilen değil,

Ölümlle üzleşsede geri çekilen değil

“Anam ve Men”-ss. 37

231- Gizlemek: Gizletmek.

Goy deyim bu yaylığı niye ezizlemişem,

Niye onu bigâne gözlerden gizlemişem.

“Yaylıg”-ss. 165

232- Gizli: Gizlin

Tin başı addım başı gizli açığ atılır

Gören göze gülleler, doğru söze gülleler.

“Amérika Nedir Bu?”-ss. 113

233- Lağa goymag: Maskara etmek

Tanıyanlar danışıb dalda onu goydu lağa

O değer- söyledi-daldan atılan daş topuğa

“Nakam Şair”-ss. 274

- ۲۳۳- لالاپیتی = (گنگ) ، (الكن)
یادیمدادیر اوقیزلا لالاپیتی صحبتیم
کلمه نی کلبه تین له قلبیمدن چیخاردیغیم .
ص ۱۷۵ " عزیز خاطره "
- ۲۳۴- له لک = قوش قانا دیندا کی بؤیوک توك
دئیریم کی، خوشبخت لرین خوشبختی یم دونیادا
دورنالاریم له لک سالیب باشیم اوستدن اوچورلار .
ص ۱۲۸ " آبشرون لوحه لریندن "
- ۲۳۵- ماسا بیگی = شنلیگی، مجلسی اداره ائدن ، انگلیسجه
(MASTER OF CEREMONY) دئیلیر .
یادیندا دیر مجلس لرده ماسا بیگی اولدوغو،
یادیندا دیر گنجلیگینده حقلی تهمت آلدیغی
ص ۲۵۲ " قوجا کاتب "
- ۲۳۶- ماوی = آبی
سن بختیمه باخ ، آینا کیمی ماوی سولاردا
آخشام آبی ، اولدوزلاری ، گوندوز کیمی گوردوم .
ص ۵۹ " عکسینی گوردوم "
- گوزه لرین گوزلری ماوی یه چالاردی می،
شهریمین آیناسی خزریسم اولماسایدی .
ص ۸۲ " اولماسایدی "
- ۲۳۷- من لیک = بیرکیمسه نین اؤز وارلیغی، اؤزلوگو
ایلکین وطن سؤزونو معلمدن اؤگره نیر
من لیگینی، اؤزونو معلمدن اؤگره نیر . " معلم " ص ۳۴
تاپدی شعریم حقیقی من لیگینی . " ائللر سئویملیسی " ص ۸۰
- ۲۳۸- نان کور = (نمک ناشناس)
آرامسیز ایچمکدن آی نانکور باللا ،
شیشیب دوش بره تک گوز قاپاقلارین
ص ۲۶۸ " مودا قوربانلی "
- ۲۳۹- نهایت = بالآخره
کوسدو یار مندن نهایت ، سئومه بیر قوی سئومه سین
ص ۱۸۱ ائیله مز کؤنلوم شکایت سئومه بیر ، قوی سئومه سین

234- Lalapiti: Peltek

Yâdımdadır o gızla lalapiti sohbetim

Gelemini kelbetinle gelbimden çıhardığım. “Eziz Hatire”-ss. 175

235- Lelek: Kuşun kanadındaki büyük tüy

Deyirem ki, hoşbehtlerin hoşbehtiyem dünyada

Durnalarım lelek salıb başım üstden uçurlar.

“Abşeron Levhelerinden”-ss. 128

236- Masa beyi: Şenlik, meclis idare eden, İngilizce “master of ceremony” denir.

Yâdımdadır meclislerde masa bigi olduğu,

Yâdımdadır gençliğinde haglı töhmet aldığı “Goca Katib”-ss. 352

237- Mavi: Abı

Sen behtime bah, ayna kimi mavi sularda

Ahşam ayı, ulduzları, gündüz kimi gördüm. “Eksini Gördüm”-ss. 59

Gözellerin gözleri maviye çalardı mı?

Şehrimin aynası Hezer'im olmasaydı. “Olmasaydı”-ss. 82

238- Benlik: Bir kimsenin öz varlığı, özlüğü

İlkin veten sözünü muallimden öğrenir,

Menliğini, özünü muallimden öğrenir.

“Muallim”-ss. 34

Tapdı şiirim hegigi menliğini

“Éler Sévimlisi”-ss. 80

239- Nankör:

Aramsız içmekden ay nankör bala,

Şişip düş bre tek göz gapagların

“Moda Gurbanı”-ss. 268

240- Nihayet: Sonunda

Küsdü yar menden nehayet, sévmeyir goy sévmesin

Éylemez könlüm şikâyet sévmeyir, goy sévmesin. “ss. 181”

- ۲۴۰ - وارماق = چاتماق ، يفتيشمك
 كلمه نى كلبه تينله آغزىندان چىخاردىغىم ،
 آياغىم اسه - اسه قاپىسىنا واردىغىم .
 " عزيز خاطره " ص ۱۷۵
- پامبىغىن باغرىنى يارمىشدير او
 چوخ بۇيوك شهرة وارمىشدير او ، " ياخشى يولداش " ص ۳۱۰
 ۲۴۱- وارمى ؟ = (آيا هست) ، دقتى سئوال اشاره تى " مى " يه چكىرىك
 سئوگىلىم بختىمى گۇروب آدىندا
 يولونو گۇزلردىم ، وارمى يادىندا ؟ " اودملر گفتىدى " ص ۱۷۴
 ۲۴۲- واقتيله = بىر وقت لىر
 صولغون دوداقلار يلا دىدى قارداشيم اشيت ،
 واقتيله من ده گۇزلىرى جئىراندىم آغلادىم .
 " تماذف " ص ۲۳۰
- ۲۴۳- وئجه آلماق = اهميت وئرمك
 دونيانىن دردىنى وئجه آلمادى
 چىركىن ده گۇزونه گۇرونودو گۇزهل . " صون بئشىك " ص ۱۵۲
 چۇره كنىز قالير سادا ، اوره كنىز قالمايىر او
 سارايىن تهديدىنى وئجىنه آلمايىر او .
 " شاعرىن اولومو " ص ۳۲۹
- ۲۴۴ - هامان / همن = (فورا) ، بو سۇز " همن " شكلىنده ده ايشله -
 دىلىر (نمره ۱۲۶ - نجى يه باخ)
 بيزده هامان وئردىك سۇزو پولغم يوتا ، توفنگه ،
 آغيز آچىب گۇيلىر بئله حئيران قالىب بو جنگه .
 " پارتىزان على " ص ۲۹۶
- ۲۴۵- هاولاماق = هورمك (عوعو كردن)
 تپه دن بىر كۇپه كىن هاولاماسى ، اونو دىكسىندىردى .
 " ياخشى يولداش " ص ۳۱۵
- ۲۴۶- هۇنكور - هۇنكور = (زار زار)
 ائپدو جاوان اوغلانى گۇزلىرىنده تشكر ،
 حالى دگىشىدى بىردن آغلادى هۇنكور - هۇنكور
 ص ۳۳۷

241- Varmag: Ulaşmak, yetişmek

Gelemini kelbetinle ağızından çihardığim,

Ayağım ese ese gapısına vardığim. “Eziz Hatire”-ss. 175

Pambığın bağırını yağmışdır o

Çoh büyük şöhrete varmışdır o. “Yahşı Yoldaş”-ss. 310

242- “Var mı?”: Dikkati soru ifadesi [-mı] ekine çekiyoruz.

Sévgilim bahtımı görüb adında

Yolunu gözlerdim var mı yâdında? “O Demler Gétdi”-ss. 174

243- Vagtile: Bir vakitler/zamanlar

Solgun dodaglarıyla dedi gardaşım eşit,

Vagtiyle men de gözleri céyrandım ağladım. “Tasadüf”-ss. 230

244- Véce almag: Önem vermek

Dünyanın derdini véce almadı

Çirkin de gözüne göründü gözel. “Son Béşik”-ss. 152

Çöreksiz galırsa da, üreksiz galmayır o

Sarayın tehdidini vécine almayır o. “Şairin Ölümü”-ss. 329

245- Haman/ Hemen: Bu kelime “hemen” şeklinde de kullanılır. (126. maddeye bakınız)

Biz de haman sözü pulémyota, tüfenge,

Ağız açıb göyler béle héyran galıb bu cenge

“Partizan Ali”-ss. 296

246- Havlamak: Havlamak

Tepeden bir göpeğin havlaması, onu diksindirdi.

“Yahşı Yoldaş”-ss. 315

247- Hönkür hönkür: Hüngür Hüngür

Öpdü cavan oğlanı gözlerinde teşekkür,

Hali değışdi birden ağladı hönkür hönkür. “s. 337”

- ۲۴۷- هين = (جا ، لانه)
 دولدو هينه بوللو غاز
 ساندی بونو خيلى آز "قونشولاريمدان بيري" ص ۲۶۴
- ۲۴۸- هئیکل = (مجسمه)
 قورموسان هر کونولده بير هئیکل
 داهى لر چين حياتدا يوخدور اجل "اثللرسئويمليسي" ص ۸۱
- ۲۴۹- يابا = اوتطوپلاماق اوچون ايشلنن اوزون ساپلى "هاچالى" آلت
 ظلمدن جانا گلמים آج - يالاواج كندليلر
 الدهه كولونگ ، بئىل ، يابا ، خان ائوينه گفتمدليلر .
 "۱۲- نجى توفنگ" ص ۳۶۶
- ۲۵۰- يابانچى = "يابانچى" خارجى ، ياد ، "يابانى" سوزو ده وحشى
 دشمكدير .
 منهسن ايندى بير يابانچى قادين
 بير يابانى چيچك تيسكانليقدا "صون مکتوب" ص ۱۶۶
- ۲۵۱- ياپينچى = كئچه دن حاضرانان قولسوز ، اوزون گئيم
 بابك اوردوسونداكى ساچلارى بوروق - بوروق
 ياپينچى سى قاپ - قارا بير عسگره بنزه بير .
 "خزر نهيه بنزه بير" ص ۱۴۰
- ۲۵۲- يادا ائلىلى = خارجى ، يابانچى
 گلن ياد ائلىلى لره آغام دشمهين لره
 اولوم دامغاسى ووردو قارا قانلى پنجه لر .
 "ووران ۲۶ اورهك" ص ۱۰۶
- ۲۵۳- ياسا = قانون
 هاردا قيريليب عمان
 هانى قانونون ياسان ؟ "گئت تزه دن گل" ص ۱۱۹
- ۲۵۴- ياساق = (ممنوع)
 بالاسينا نامردليگى كوكوندن
 صاف سودويله ائدهر ياساق ، آنالار . "تبريزلى آنالار" ص ۲۴۵
 ديللر كيليدلى ايدى ، قان دى اورهك لر
 ياساقدى آرزولار ، نجيب ديلك لير . "صون" ص ۲۵۲

248- Hin:

Doldu yene hine bullu gaz

Sandı bunu héyli az. "Gonşularımdan Biri"-ss. 264

249- Heykel:

Gurmasan her Könülde bir héykel

Dahiler çin heyatda yohdur ecel. "Éller Sévimlisi"-ss. 81

250- Yaba: Ot toplamak için kullanılan uzun saplı "çatallı" alet

Zulmden cana gelmiş ac yalvac kendliler

Elde külüng, bel, yaba, han évine gétdiler. "12. Tüfeng"-ss. 366

251- Yabançı: "Yabancı", harici, yâd; "yabani" kelimesi de vahşi demektir.

Mene sen indi bir yabançı gadın

Bir yabani çiçek tikanlığda. "Son Mektub"-ss. 166

252- Yapıncı: Gecedden hazırlanan kolsuz, uzun giysi

Babek ordusundaki saçları burug burug

Yapıncısı gap gara bir esgere benzeyir. "Hezer Neye Benzeyir?"-ss. 140

253- Yâd élli: Harici, yabancı

Gelen yâd éllilere ađam démeyenlere

Ölüm damgası vurdu gara ganlı penceler. "Vuran 26 Ürek"-ss. 106

254- Yasa: Kanun

Harda gırılıb âsan

Hani ganunun, yasan? "Gét Tazedden Gel" -ss. 119

255- Yasak:

Balasına namerdliği kökünden

Saf südüyle éder yasag, analar. "Tebrizli Analar"-ss. 245

Diller kilidli idi, gandı ürekler

Yasagdı, necib dilekler. "Son"-ss. 252

- ۲۵۵- یاشارماق = ایسلانماق
باخیب دوستلارینا یاشاریر گوزو
اورهک یاراسی نین قاباریر گوزو.
"شاعرین اولومو" ص ۳۳۱
- ۲۵۶- یاغی = دوشمن
کور دگیلسه قوی بیرداها باخسین یاغی
اونون اولوم ، قان بایراغی
اقلر گورور، آیاغیمین آلتیندا دیر. "بایراغیمین آلتیندا" ص ۲۲
۲۵۷- یانا جاق = (سوخت)
گورموشم بوزخانا تک چوق یانا جاقسیز اولر
آجلیغین یوردو اوجاقسیز اولر . "یارالاریم" ص ۱۹۷
۲۵۸- یانار داغ = (آتشفشان)
دئدیگین او آدام منم، هله ساغام من ،
اوره گیندن اود پوسکورهن یانار داغام من . "جواب" ص ۲۱۲
۲۵۹- یاناق = (گونہ)
بودور توپ- توپ اویناییر شهرین اوشاقلاری
احمری آلما کیمی قیزاریر دوداقلاری .
" قار یاغیر نوغول - نوغول" ص ۱۱۹
۲۶۰- یانیلماق = (اشتباه افتک)
منه ائله گلدی کی، سن سیز کفچینه رم من
یانیلدیم ای شوگیلیم، قلبیمدن کؤچمه دین سن.
"عمرومه یازماسینلار" ص ۱۷۵
۲۶۱- یاورو = بالا ، (بجه)
دردلی وطن یاورولاری بولبول کیمی اؤتهرمی ؟
" اورهک دؤزه رمی " ص ۱۱۱
۲۶۲- یایلیم آتش = (آتش متقاطع)
یایلیم آتش آچیرلار گونشه ایلک باهارا
" آمریکا نه دیربو" ص ۱۱۲
۲۶۳- یورومک = یئریمک
گون گاه چیخیر ، گاه باتیر ، سیخیر قلبیمی هجران
یورویور داغلار اوسته بولودلار کاروان - کاروان
ص ۲۶

256- Yaşarmak: Islanmak

Bahib dostlarına yaşarır gözü

Ürek yarasının gabarır gözü. “Şairin Ölümü”-ss. 331

257- Yagı: Düşman

Kör degilse goy bir daha bahsın yagı

Onun ölüm, gan bayrağı

Éller görür ayağımın altındadır. “Bayrağımın Altında”-ss. 22

258- Yanacak:

Görmüşem buzhane tek çoh yanacagsız évler

Açlığın yurdu ocagsız évler. “Yaralarım”-ss. 197

259- Yanardağ:

Dédiğın o adam menem, hele sağam men

Üreğinden od püsküren yanardağam men. “Cevab”-ss. 212

260- Yanak:

Budur top top oynayır şehrin uşagları

Ehmerî alma kimi gızarır dodagları.

“Gar Yağır Noğul Noğul”-ss. 119

261- Yanılmak:

Mene éle geldi ki, sensiz keçinerem men

Yanıldım ey sévgilim, gelbimden köçmedin sen.

“Ömrüme Yazmasınlar”-ss. 175

262- Yavru: Bala,

Derdli veten yavruları bülbül kimi öter mi? “Ürek Dözer mi”-ss.111

263- Yaylım ateş:

Yaylım ateş açırlar güneşe ilkbahara. “Amérika Nedir Bu?”-ss. 112

264- Yürüme: Yürüme

Gün gâh çıhır, gâh batır, sıhır gelbimi hecran

Yürüyür dağlar üste buludlar karvan karvan. “ss. 26”

- ۲۶۴- یوخالماق = یوخ اولماق ، ایتمک
من دونیا یا گلمیش کی ، یوخالین کدر ،
ص ۷۷ طورپاقلارا حیات وئرسین آلنیمداکی تر .
- ۲۶۵- یوکسلمک = اوچالماق ، یوخاریلارا چیخماق
بیزی تانیشتیلر ، چوخ خوشوما گلدی قیز
اینجه گولوش لریله گوزومده یوکسدی قیز .
ص ۱۶۸ " غریبه تانیشلیق "
- ۲۶۶- یوز- ایلیر = عصرلر (قرن لر)
بیلمهین بیلین ، اولو اجدادیمیزدان نیزلره
چوخ یوز- ایلیردیر عوض سیز بیرامانت دیرباکی .
ص ۷۲ " شهرت دیر باکی "
- ۲۶۷- یولچو = یولا ، سفره چیخیش آدام
دوشمنلره اگیلمز بویولون یولچولاری ،
ص ۷۶ اولر ، گئیری چکیلمز بویولون یولچولاری
باغلادیم وجده گلیب حسونه شعریمله کتاب
بو یولون یولچوسو تک درده دئوزوب چکدیم عذاب .
ص ۱۸۶ آ دوستلار ! آرزوم بودور دگیلم ده من جوان
بوندان صورنا آدیمی : سیزگنج یولچو چاغیرین
ص ۹۳ " کئول ترانه سی "
- ۲۶۸- یوووشماق = یاخینلاشماق
من سلیمان اادیب جرئت یوووشماز بومرض
ص ۲۶۷ منجه هرآن ، هرزامان ، پیس خسته لیقدیر لووغالیق .
- ۲۶۹- یویورمک = قوشماق ، قاچا - قاچا گتتمک
گون گاه چیخیر ، گاه باتیر سیخیر قلبیمی هجران
ص ۱۲۹ یویورور داغلار اوسته بولودلار کاروان - کاروان
- ۲۷۰- ییتهر = بس دیر ، کافی دیر
چکیل حق یولوندان ، دایانما چکیل ،
یولومو تین باشی کسدیردین ییتهر . " بیرمکتوب داها " ص ۲۶۱
- ۲۷۱- یئکون = حسابین مجموعو ، جمع
بوآن کهنه بیر آرابا گلیب دوردو دئنگه ده
آراباچی اوز ایشینه یئکون ووردو دئنگه ده " تبریزده قیش " ص ۳۶۰

265- Yohalmak: Yok olmak, yitmek

*Men dünyaya gelmişem ki, yohalsın geder,
Torpaglara heyat versin, alnımdaki ter. “ss. 77”*

266- Yükselmek: Ucalmak, yukarılara çıkmak

*Bizi tanış étdiler, çoh hoşuma geldi gız
İnce gülüşleriyle gözümde yükseldi gız. “Geribe Tanışlık”-ss. 168*

267- Yüzyıllar: Asırlar

*Bilmeyen bilsin, ulu ecdadımızdan bizlere
Çoh yüz illerdir evezsiz bir emanettir Bakı. “Şöhretdir Bakı”-ss. 72*

268- Yolçu: Yola, sefer çıkmış adam.

*Düşmenlere eğilmez bu yolun yolçuları
Öler, géri çekilmez bu yolun yolçuları. “ss. 76”
Bağladım vecde gelib hüsnüne şiirimle kitab
Bu yolun yolçusu tek derde dözüb çekdim azab. “ss. 186”
A dostlar! Arzum budur degilsem de men cavan
Bundan sonra adımı: Siz genç yolçu çağırın. “Könül Teranesi”-ss. 93*

269- Yovuşmag: Yakınlaşmak

*Men Süleyman’a édib cür’ét yovuşmaz bu merd
Mence her an, her zaman, pis hestelikdir lovğalıg. “ss. 267”*

270-Yüyürmek: Koşmak, kaçarak gitmek

*Gün gâh çihur, gâh batır sıhır gelbimi hecran
Yüyürür dağlar üste buludlar karvan karvan. “ss. 129”*

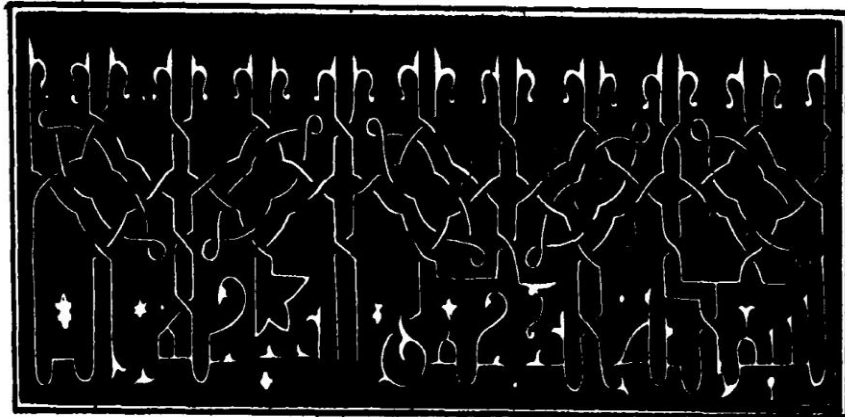
271- Yeter: Yeterli, kâfi.

*Çékil heg yolundan, dayanma çekil,
Yolumu tin başı kesdirdin yeter. “Bir Mektub Daha”-ss. 261*

272- Yekûn: Hesabın toplamı, büyük

*Bu an köhne bir araba gelib durdu döngede
Arabaçı öz işine yekûn vurdu döngede. “Tebriz ’de Gış”-ss. 360*

Son

وارلیق

آهلیق نوز کجه و فارسجا فرهنگنی نشره
مجله ماهانه فرهنگنی فارسی و ترکی

اوحونجی ایل - مایی ۹ - آذر ۱۳۶۰

دیلمیز

دوکتور حمید نطقی

بیر " اسلوب " مسئلهسی

تورک دیللی قوملار، عمومیت له اونونجو عصرده اسلام دینینه تشرف ائتمه گه باشلادیلار. بو زمان طبیعی اولراق دینی عقاید و مراسمه عاید لزملو اصطلاحلار رایج اولدو. لکن داها صونرالار مختلف تاریخی اجتماعی سببلره گؤره عرب و فارسی دیبلریندن بیرچوخ کلمه لر دیلیب - مزه کئجدی. نئجه کی، " قوتادقو بیلیک " ده : " همت "، " مروت "، " فضل "، " حال "، " فراق "، " وصال "، " مؤمن "، " بقا "، " اجل " حبیب " ایمن " " رحمت "، " حقیقت "، " خلق "، " وفا "، " جفا "، " مثل "، " ادب "، " دولت " " عیب "، " شاعر "، " لفظ "، " قیمت "، " سیاست "، و سایر کیمی سؤزلره راست گلبریک .

" دیوان لغات تورک " مؤلفی کتابینی عربجه یا زاجاق درجه ده بو دلی سیلردی. بو دؤورده یازی دیلینده خارجی کلمه لر، تورکجه سؤز - لرن یاسندا کتیریلر. مثلا " قوتاد قولنک " ده :

" تبلهک و آرزو "، " دشمن و یاغی "، " نصیحت و یئسد و اؤگود "

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞÇA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 9, ARALIK, 1360

BİR “ÜSLUP” MESELESİ

Türk dilli topluluklar, genellikle onuncu yüzyılda İslam dinine teşrif etmeye başladılar. Bu zamanda doğal olarak dini kurallar ve merasimlere ait gerekli terimlerin kullanımı arttı. Ancak daha sonraları çeşitli tarihi ve sosyal sebeplerden dolayı Arapça ve Farsçadan birçok kelime dilimize geçti. Yani “Kutadgu Bilig”de: “himmət”, “mürüvvet”, “fazl”, “hâl”, “fırak”, “visâl”, “mümin”, “beka”, “ecel”, “habip”, “iman”, “rahmet”, “hakikat”, “halk”, “vefa”, “cefa”, mesel”, “edep”, “devlet”, “ayıp”, “şair”, “lûgat”, “kıymet”, “siyaset” vs. gibi kelimelerle karşılaşırız.

“Divan u Lûgati’t Türk”ün yazarı kitabını Arapça yazabilecek derecede bu dile hâkimdi. Bu dönemde yazı dilinde bulunan alıntı kelimeler, Türkçe kelimelerin yanına getirilir. Örneğin “Kutadgu Bilig”de: “dilek ve arzu” , “düşman ve yagı”, nasihat, pend ve öğüt”,

"عقل و خرد و اوقوش"، "وقت و اؤد" کیمی بیرچوخ تورکجه و دخیل (آلینما) سؤزلر قوشا و یان - یانا گلیبلر .

۱۲ - ۱۵ - جی عصرلرده یازیلیمیش باشقا اثرلردهده بونوع مترادف سؤزلری گؤروروک : دنیز- دریا ، دوتساق - اسیر، آغو- زهر، سوچی شراب یازوق - گناه ، اسروک - سرخوش، تامو- جهنم ، اوچماق - بهشت / جنت ، تانری/جالاب /چلب /الله ، یارادیلیمیش - مخلوق ، یارلیق/بویوروق- امر ...وسایره

یاواش - یاواش مختلف سببلر اوزوندن آلینما کلمه لرلداها چسوخ ایملک حالا گندی و گئت - گئده تورکجه قارشلیقلاری اونودولدو. بونونلا بر - ۱۵ - جی عصرده یازیلیمیش "خزاین السعادت" و "جراحیه ایلخانیه" کیمی علمی کتابلار ساده وچوخ آچیق بیردیلمده دیرلر .

۱۶ - جی عصردن صونرا خارجی کلمه لر تورکجه اثرلرده چوخ آرتیر . 'دیبلر سؤزلرینی ساده یازما بیرلار، جور- به- جور "صنعت" و "هنر" گؤسترک هوسینه دوشورلر. فارسجا و عربجه نی چوخ یاخشی بیلدیک لرینی گؤسترک ایسته بیرلر. فارسجا "مودل" آلینیر و فارسجانین باشینا گلن فاجعه تقلید یولوايله عینا تورکجه نین ده باشینا گتیریلیر .

فارسجا اثرلرین وضعینی آنلاماق اوچون مرحوم "بهار"ین "سیک شنا - سی" سیندن بیرنئجه سطری نقل ائتمک کافی دیر :

"تدقیقا تچیلارین بعضی سی بئله دئمیشلرکی، عربلر "فنی" نثری ایرانلیلاردان اقتباس ائله دیلر و بعضی لری ده یونانلیلاردان آلدیلار، دئییرلر .، فارسجا نثره جری ۳ و ۴ و ۵ - جی عصرلرده ساده بزک سیزو موازنه و سجع صنعتلریندن خالی ایدی، دئدیگیمیز کیمی پهلوی و عرب نثرینده تقلید ائدیله جک "فن" و "صنعتلردن" خبریوخدو. لکن ۵ - نجی عصرده ایش دگیشدی. بوزمان عربلرین "مصنوع" نثر دؤوروندن بیر عصر کئچمیشدی، بو "صنعت لر" دری - فارسی نثرینده ده اؤز تاثیرینی گؤستردی و کاملاً رواج تاپدی. ایرانلیلار عربجه نین صنعت وزینت لرله دولونثریندن تقلیدده ایشی آزیتدیلار، یازیلاردا آرتیق پارلاقلیق دان، ده گردن و گؤ- زه للیک و لطافتدن اثر قالمادی.

یئر- بئر هنر وزینت اولسون دئییه عربجه لغتلر و مثلر و فارسجا / عربجه شعرلر گتیرمک له سؤزو اوزادما قلا قالمادیلار عربی مفهوم لار،

“akıl, hıred ve oğuş”, “vakit ve öd” gibi birçok Türkçe ve alıntı kelime birlikte ve yan yana kullanılmış.

12.-15. yüzyıllarda yazılmış diğer eserlerde de bu tür eş anlamlı kelimeler görürüz: deniz – derya, dustak – esir, agu – zehir, sucı – şarap, yazık – günah, esrük – sarhoş, tamu – cehennem, uçmak – behişt / cennet, Tanrı / Çalab / Celb / Allah, yaratılmış – mahlûk, yarlık / buyruk – emir vs.

Çeşitli sebepler yüzünden alıntı kelimeler yavaş yavaş daha işlek hale geldi ve git gide bu kelimelerin Türkçe karşılıkları unutuldu. Bununla birlikte 15. yüzyılda yazılmış “Hazâin- ül saadet” ve “Cerrahiyye-i İlhaniyye” gibi bilimsel kitaplar sade ve oldukça açık bir dilde yazılmıştır.

16. yüzyıldan sonra Türkçe eserlerde alıntı kelimeler daha da artar. Edipler eserlerinde sade kelimeler kullanmaz, çeşit çeşit “sanat” ve “hüner” gösterme hevesine düşerler. Farsça ve Arapçayı çok iyi bildiklerini ispatlamak isterler. Farsça “model” alınır ve Farsçanın başına gelen felaket taklit edilerek aynen Türkçenin de başına getirilir.

Farsça eserlerin durumunu anlamak için merhum “Bahar”ın “Sebk-Şinasi”sinden birkaç satırı aktarmak yeterlidir:

“Araştırmacıların bir kısmı, Arapların “fenni” nesri İranlılardan, bir kısmı ise Yunanlılardan aldıklarını söylüyorlar. Farsça nesir Hicri 3 – 4 – 5. yüzyıllarda sade, süssüz ve söz sanatlarından yoksundu. Söylediğimiz gibi Pehlevi ve Arap nesrinde taklit edilecek “fen” ve “sanatlardan” haber yoktu. Ancak 5. yüzyılda bu durum değişti. Arapların “manevi” nesir döneminden sonra bir asır geçmişti. Bu “sanatlar” parlak-Farsça nesrinde de etkisini gösterdi ve tamamen kabul gördü. İranlılar Arapçanın sanat ve süsle dolu nesrini taklit etmeyi abarttılar, yazılarda artık parlıdan, değerden, güzellikten ve incelikten eser kalmadı.

Yer yer hüner ve süs olsun diye Arapça kelimeler ve örnekler ile Farsça ve Arapça şiirlerle sözü uzatmakla kalmadılar, Arapça kavramlar,

اصطلاحلار و عربجه به خاص دوشونجه و بیانی دا بونا آرتیردیلار، بونو ره سیز، عجایب بیر نظم و نثر وجوده گلدی کی، بیتری گلدیکده اولاردا ن نمونه لـر و ثره جه بییک . " (سبک شناسی، جلد ۱، صحیفه ۲۷۷ - ۲۷۶)

تورکجه نین ایسه ، ادبیات ساحه سینده بیر طرفدن "صنعت گوستر مک " هوسی خاکمدی، ا و بیر طرفدن ده باشدا گلن لر عربجه و فارسی کلمه لر و اصطلاحلارلا دولواترلری تورکجه اولانلارا اوستون توتوردولار، نتیجه اولاراق غلیظ و آغیر یازماق رایج اولدو، فارسی و عربجه کلمه لری و ترکیب لری ، عروض و زملرینه داها آسان انطباق ائدی، بوسبب لردن آرتیق ائله بیل دیلمیزین فارسی و عربجه ایله سرحدی بیخیلیدی، بوا یکی دیلدن ان غریب ترکیب لری و سؤزلری، کؤنلونوزون ایسته دیگی قدر گتیرمه نیزه کیمسه نین اعتراضی یوخایدی.

تورکجه یازیلاردا ، تورکجه عنصر لر گشت - گنده آزالدی، بعضا بیر محرر خلقه خطاباً یازدیغی زمان بیر جور، و "صنعت اثری" یار اتماق اوچون یازدیغیندا دا بیر اؤزگه جور دیل ایشله دیردی، فضل و سواد نمایشی مسئله نی غلیظ لشدیردی، فضل و سوادین دا فارسی و عربجه بیلیمک دن عبارت او - لدوغو فکری یازیلاردا تاثیر ائدی، ایچینده هئچ تورکجه اولمایان شعر لر، دیوانلاری دولدوردو. "باقی" دن بوییتی برابر اوخویاق :

" جمشید عیش و عشرت و دارای داروگیر

کسرای عدل و رفعت و اسکندر زمان "

بوسلطان سلیمان حقیقده شاعرین "تورکجه" قصیده سیندن ایکی مصراع

دیر .

بوترز، خلق ادبیاتیندا دا تاسیر سیز قالما دی، عمومیت له "عثمانلی جا" دئییلن بیر "اسلوب" (سبک) وجوده گلدی. تورکجه یازیلارین بؤیوک بیر قسمی عثمانلی طور باقلاریندا وجوده گلدیگی اوچون بوهنر گوستر مک هوسی نین او امیرا طور لوقدا گئنیش ابعادا جیخدیغی سببی ایله بو آغیر و غیر مانوس، چتین، آنلاشیلما زوقا ریشیق طرز ه عمومی آد اولاراق "عثمانلیجا اطلاق اولوندو، بومعنا دا ایشله دیلن "عثمانلیجا" سؤزو معین بی - "اسلوبو" (سیکی) بیان ائدی، آیری بیر "دیلی" دگیل . بوا اسلوب عینا بوتون عیب لری و نقصا نلاری و خصوصیت لری ایله فارسیجا دا عصر لر بویو حکم سوردو

terimler ve Arapçaya özgü düşünce ve kavramları da buna eklediler. Temelsiz, acayip bir nizam ve nesir meydana geldi, yeri geldikçe onlardan örnekler vereceğiz.” (Sebk-Şinasi, C 1, ss. 276-277)

Türkçenin ise, edebiyat sahasında “sanat göstermek” hevesi hâkimdi. Diğer yandan, başta gelen Arapça ve Farsça kelimeler ile terimlerle dolu eserleri Türkçe eserlerden üstün tutuyorlardı. Sonuç olarak yoğun ve ağır eserler yazmak ortak bir amaç oldu. Farsça ve Arapça kelimeler ve terkipler aruz veznine daha kolay uyar. Bu sebeplerden dolayı, güya dilimizin Farsça ve Arapça ile arındaki sınır artık yıkıldı. Bu iki dilden en garip terkipleri ve sözleri, gönlünüzün istediği kadar getirmenize kimse itiraz etmedi.

Türkçe yazılarda, Türkçe unsurlar git gide azaldı. Bazen bir muharrir halka hitaben yazdığı zaman başka, bir tür ve “sanat eseri” yaratmak için yazdığına ise başka bir dil kullanırdı. Tercih ve okuryazarlık meselesi derinleşti. Tercih ve okuryazarlığın da Farsça ve Arapça bilmekten ibaret olduğu meselesi kimilerini etkisi altına aldı. İçerisinde hiç Türkçe kelime olmayan şiirler, divanları doldurdu. “Baki”den bu beyiti birlikte okuyalım:

“شعری عجز و عشق و دارای دارگیب
کسرای عدل و فعت واسکن در زمان”

Bu şiir, şairin Sultan Süleyman hakkında yazdığı “Türkçe” kasidesinden iki beyittir.

Bu tarz Halk edebiyatında da etkisini gösterdi. Genellikle “Osmanlıca” olarak adlandırılan bir “üslup” meydana geldi. Türkçe yazıların büyük bir kısmı Osmanlı topraklarında oluştuğu için ve bu hüner gösterme hevesinin bu imparatorlukta geniş yankı uyandırması sebebiyle bu ağır ve manevi bir yanı olmayan, zor, anlaşılmas ve karışık tarza genel olarak “Osmanlıca” denmeye başlandı. Bu anlamda kullanılan “Osmanlıca” kelimesi belli bir üslubu ifade ederdi, farklı bir “dili” değil. Bu üslup aynen bütün hataları, eksikleri ve özellikleri ile Farsçada da asırlar boyu hüküm sürdü.

"اسلوب" نه دیر ؟

"بیر دیلین عنصرلرینی معین بیر تاثیر بورا خماق اوچون انتخاب و متشکل ائتمک ، سسلر ، کلمه لر ، نطق شکیللری ، او بر ازلار (ایما زلار) و نحوی فورملار بو عنصرلرین ایچینده دیر . " بو تعریفی بیز "بیریتا نیکا آنسیکلو - پئدی سینین " ۲۱ - نجی جلدی نین ۳۳۲ نجی صحیفه سیندن آلدیق .
"بهار" "سبک شناسی" کتابی نین مقدمه سینده (صحیفه :د) اسلوب و یا خود "سبک" حقیقنده بئله تعریف ائدیر :

"اسلوب ، ادسات اصطلاحیندا ، کلمه لرین ترکیبی ، سؤزلرین انتخابی و خاص تعبیر صورتی واسطه سی ایله فکرلرین درک و بیانی دیر . " "بهار" سؤزو - نه دواملا اسلوب ایله ، نوعون (ژانرین) بیر - بیرینه قاریش دیر یلما ما سینی توصیه ائدیر .

"محمد تقی بهار" مذکور کتابیندا فارسجادا نثرین کئچیردیگی دؤورلردن بحث ائده رکن ، هجری ۸ - جی عصر دن تا ۱۳ - جو عصره قدر سورن و "اوچونجو دؤوره" آدلاندیردیگی قسمده بو عصرده رایج اولان اسلوب حقیقنده بئله دئییر (جلد : ۱ ، صحیفه : ۲۸۸) :

"سؤیله دیگیمیز کیمی بو دؤوره ، سجع ، قافیه دؤوره سی ، تکلف و تصنع عصری ، فارسجا نثری نین فساد زمانی ایدی . ایرانلی یا زیچیلار عرب یا زیچیلار - ری ، عربجه کلمه لر ، غریبه سؤزلر "لاطایل تفنن" لر ، "ممل اطباب" لار - بوش بوغازلیق لار ، قافیه پردا زلیق و فضل ساتماق دا یاری یولدا قویدولار و تقلید ائتدیک لری نمونه لری اؤتوب - کئچدیلر . بو دؤوره ده بسیط و خوشا گلن نثرلر ، مسجع ، صنعی یا زیلارلا برابرده گؤرسه نیردی ، لکن غلبه تکلف لو ، و مسجع لی یا زیلاردا ایدی . بوسبک هجری ۸ - جی دن ۱۳ - جو عصره قدر ایران ، تورکستان ، هندوستان و عثمانلی اؤلکه لرینده رایج ایدی ، سارای (دربار) یا زیلاری ، اهمیتلی حوادثی و تاریخلی قیداثمک همین اسلوب دا اولووردو . بو اسلوبون (سبکین) ان کامل اؤرنگی (نمونه سی) شرف الدین علی یزدی نین ظفرنامه سی ، میرزه ظاهر و حیدت تبریزی نین ایکنجی شاه عباس تاریخی ، میرزا مهدیخان منشی نین "جهانگشای" ی ، میرزه صادقین "گیتی گشای" و عبدالرزاق دنبلی نین "حدایق الجنان" ی دیر .

گؤردوگوموز کیمی ، بو آغیر اسلوب ۱۵ - جی عصر دن زمانیمیزین باشلا - رینا قدر فارسجا دونیا سینا حاکم ایدی . بونا موازی اولاراق بو آزار

“Üslup” nedir?

“Bir dilin unsurlarını belli bir etki bırakmak için seçim ve oluşum, sesler, kelimeler, söylev şekilleri, imajlar ve söz dizimi kuralları bu unsurların içindedir. “Bu tanımı biz” Britanya Ansiklopedisi’nin 21. cildinin 332. sayfasından aldık.

“Bahar”, “Sebk-Şinasi” adlı kitabının giriş bölümünde (sayfa: d) üslup ya da “sebk” hakkında böyle bir tanım yapar:

Üslup edebi terim olarak, kelimelerin terkibi, sözlerin intihabî ve kendine has tabir şekli vasıtasıyla düşüncelerin anlaşılması ve anlatılmasıdır”. “Bahar” sözlerine devam ederek üslup ile türün birbiriyle karıştırılmamasını tavsiye eder.

“Mehmed Taki Bahar” adı geçen kitabında Farsçada düz yazının geçirdiği dönemlerden bahsederken, Hicri 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren ve “üçüncü devre” olarak adlandırdığı kısımda, bu yüzyılda ortak kullanılan üslup hakkında şöyle söylüyor (C 1, ss. 288):

Söylediğimiz gibi bu dönem seci, kafiye dönemi, teklif ve tasannu asrı, Farsça nesrin bozulma zamanı idi. İranlı yazarlar, Arap yazarları, Arapça kelimeler, garip sözler, “lâ-tail-i tefennün”ler “itnab-ı mümil”ler, boşboğazlıklar, kafiye uydurma ve gevezelik yapmakta yarı yolda bıraktılar ve taklit ettikleri örneklerin önüne geçtiler. Bu dönemde basit ve hoş bulunan nesirler, secili, suni yazılarla birlikte de görülürdü. Ancak üstünlük sıkıntılı ve secili yazılarda idi. Bu sebk (üslup) hicri 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar İran, Türkistan, Hindistan ve Osmanlı devletlerinde ortak idi. Saray yazıları, genellikle olayları ve tarihleri kayıt altına almak bu (hemin) üslup ile yapılırdı. Bu üslubun en güzel örneği Şerafeddin Ali Yezdi’nin “Zafername”si, Mirza Tahir Vahid Tebrizi’nin İkinci Şah Abbas Tarihi, Mirza Mehdi Han Münşi’nin “Cihân Güşâ”sı, Mirza Sadık’ın “Gîtî Güşâ” ve Abdurrezzak Denbeli’nin “Hadâyık-ul Cinân”ıdır.

Gördüğümüz gibi, bu ağır üslup 15. yüzyıldan bu yüzyılın başlarına kadar Farsça dünyasına hâkimdi. Buna karşılık bu azar azar

تورکجه یه ده - عمومیت له فارسجا نی تقلید یولو ایله - عارض اولموشدو . بو دؤور، عثمانلی اسلوب سلاله سینین حکمرانلیق زمانینا تصادف ائتد - یگیندن ، بو اسلوب دئدیگیمیز کیمی تورکجه ده ، "عثمانلیجا" آدلاندیر - یلمیشدیر. البته بو اسلوب دا اثر یارادا نلار فارسجا دا اولدوغو کیمی اؤز اسلوبلارینی، یازدیقلاری دلیلین یگانه دوغرو و طبیعی افاده (بیان) صورتی کیمی تصور ائدیر دیلر و دنیا نین بیر قسمنده حاکم سلطانین سلاله - سینه انتساب ائتدیره رک اؤز اسلوبلارینی آدینی سوتون تورکیه نی - تورکجه سینه شامل ائله دیلر. حالبوکی بو اسلوب تکجه تورکیه تورکجه سینه عارض اولما میشدی، آذربایجان تورکجه سینه ده ، همان دؤور لرده بو آغیسر یازی طرز ی حاکم ایدی. نهایت ، حقلی اولاراق آذربایجان یازچی و شاعر لر دیلی ساده لشدیر مک حرکتینه گیریشدیلر ، بو یولدا میرزه فتحعلی آخوند زاده دن بویانا چالیشانلارین مایی آ ز اولما میشدیر .

قارانلیق و مغلق اسلوبون حاکم اولدوغو مدت جه خلق ادبیاتی دا ، یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی ، بوجریانین تاثیریندن بوسوتون اوزاق قالا بیلمه دی. ۱۶۰ و ۱۸ - جی عصر لرده حتی خلق اوزانلارینی بئله دلیلنده "لیل ونهار" ، " پروانه وش" ، " دیار غربت" ، " خاک پای" ، " باد شمال" ، " بحر غم" ، " تیغ فرقت" کیمی ترکیب لرو تعبیر لر گوزه دگیر ، بو اسلوب البته یالنیز یازی دلیلنده قالما دی ، بیلگیلی گؤرسنمک ایسته یین لر ، ائله جه ده دانیش - دیلار . بیز بو اسلوبدا صحت ائدن لرین نه حالا دوشدوک لرینی ، هم آذربایجان هم فارسجا و هم ده تورکیه کومئدی یازجیلارینی اثر لرینده گؤره بیلیریک

* * *

بو دؤور دن سونرا دیلیمیزین وضعینی تصور ائله مک چتین دگیل . عصریمیزین باشیندا مطبوعا تیمیزا گؤز آتماق کافیدیر ، نهجه کی بونسان ۵۰ ایل قدر قاباق ، بیر تورکجه لغتینده ۳۰۰۰۰ کلمه نین ساده جه ۱۲۷۰۰ و یعنی ۴۳% - ی تورکجه ایدی . یازی دلیلنده ۳۵% نسبتینده تورکجه کلمه ایثله دیلیردی . بوتقربا بوتون تورک دیللی قوملاردا بئله ایدی . ایندی ایسه مثلا تورکیه ده یازی دلیلنده ۷۲% نسبتینده تورکجه کلمه وار دیر (بورقم امین اؤزدمیرین " تورک دیلی" مجموعه سینین ۱۸۴ - نجی صاییندا چیخان مقاله سیندن آلینمیشدیر .)

بورادا ، سؤزون یئری گل میشکن ، معلم عباس زمانوفون صون زمانلاردان

Türkçeye de (genellikle Farsçayı taklit yoluyla) geçmiştir. Bu dönem Osmanlı üslubunun hükümler zamanına tesadüf ettiğinden, bu üslup daha önce de söylediğimiz gibi Türkçede “Osmanlıca” olarak adlandırılmıştır. Elbette bu üslupta eserlerini yazanlar Farsçada olduğu gibi üsluplarını, yazdıkları dilin yegâne doğru ve doğal ifade biçimi gibi tasvir ederler ve dünyanın bir kısmında hâkim sultanın sülalesine intisap ettirerek kendi üsluplarının adını bütün Türkiye Türkçesine benimsetirler. Hâlbuki bu üslup sadece Türkiye Türkçesine ait değildi, Azerbaycan Türkçesinde de aynı dönemlerde bu ağır yazı şekli hâkimdi. Nihayet, haklı olarak Azerbaycan yazar ve şairleri dili sadeleştirme hareketine giriştiler. Bu yolda Mirza Fethali Ahundzade’den bu yana çalışanların sayısı azalmıştır.

Karanlık ve muğlak üslup hâkim olduğu müddetçe halk edebiyatı da, yukarıda söylediğimiz gibi, bu cereyanın etkisinden büsbütün uzak duramadı. 16 ve 18. yüzyıllarda, halk ozanlarının dilinde “leyl ü bahar”, “pervâneveş”, “diyar-ı gurbet”, “hak-i pay”, “bad-ı şimal”, “behr-i gam”, “tîg-i firkat” gibi tamlamalar ve tabirler görülür. Bu üslup sadece yazı dilinde kalmadı. Bilgili görünmek isteyenler, bu konuşma şeklini de kullandılar. Biz bu üslupla sohbet edenlerin ne duruma düştüğünü, hem Azerbaycanlı, hem Fars, hem de Türkiyeli komedi yazarlarının eserlerinde görebiliriz.

Bu dönemden sonra dilimizin durumunu tasvir etmek zor değil. Bu yüzyılın başında matbuatımıza bakmak bunun için yeterlidir, yani bundan 50 yıl kadar önce, bir Türkçe sözlükteki 30 000 kelimenin sadece 12 700’ü yani %43’ü Türkçe idi. Yazı dilinde %35 oranında Türkçe kelime kullanılırdı. Bu takriben bütün Türk dilli topluluklarda böyleydi. Şimdi ise örneğin Türkiye’de yazı dilinde %42 oranında Türkçe kelime bulunmaktadır. (Bu oran Emin Özdemir’in “Türk Dili” dergisinin 184. sayfasında bulunan makalesinden alınmıştır)

Burada, söz açılmışken Muallim Abbas Zamanov’un son zamanlarda

چیخان دولغون اثری "صابر گولور" کتابیندان ("گنجلیک" نشریاتسی،
 باکی ۱۹۸۱) بیرمطلبی نقل ائتمه‌گی مناسب گؤروروک :
 "صابرین خسته‌لیگیندن اول اونون حقیندا مطبوعا تداچیخان دیگر
 بیرمقاله ده ۱۹۱۰- جو ایلین صونوندا "گونش" قزئتینده درج ائدیلمیش
 دیر - ."

"بومقاله‌نین ماراقلی بیرتاریخچه‌سی واردیر، اوزمان بعضیضالیلار
 یانلیش اولاراق آذربایجان دیلی ایله عثمانلی تورکجه‌سی‌نین دیلی‌نی
 عینی دیل حساب ائدیر، عثمانلیجاندان آذربایجان دیلینه ترجمه‌یه
 لزوموز، آرتیق بیرایش کیمی باحیردیلا م.ع. صابردا تازیانه‌لرینین
 بیرینده همین فکری مدافعه ائدیردی :

"عثمانلیجاندان ترجمه تورکه" - بونو بیلیم،

گئچرک یازیبور گنجه‌لی یا اینکه هنک دیر ،

ممکن ایکی دیل بیر- بیرینه ترجمه ، اما

"عثمانلیجاندان ترجمه تورکه" نه دشک دیر ؟"

" شاعر علیقلی غمگسار صابره اعتراض ائده رک یازمیشدی :

عثمانلی دیلی چونکی مرکب دیر عرب دن ،

تورکه ائله ییب ترجمه ، ائتسک اونو اصلاح

آسان راق ائده ر فایده بخش علم و ادب دن . "

" غمگسارین تازیانه‌سینه صابره‌له جواب وئرمیشدی :

" تحویل عبارت "سوزونو" ترجمه " قانماق ،

مکتبلی جو قوللاردا بیلیر کیم بو، خطا دیر ،

بیر بؤیله خطا کلمه : محرر، قلمیندن

جاری اولور ایسه ادبیاتا بلادیر! ،

" دئکابرین (دسامبرین / کانون اولین) ۱۵ - ده (۱۹۱۰) غمگسار

صابرین جوابینا یئنی بیرتازیانه ایله جواب وئردی :

من یازدیغیم کلامده کی لفظ ترجمه

بیخود پوزویدور صابر عالیجنابیننی،

تحویل کلمه ، یاکی عبارت اولور ولی

آچار عرب لغتلی اوزدن نقابیننی ."

" غمگسارین تازیانه‌سیندن صونرا " گونش " قزئتینین رداکسیاسی یوخا ریدا

çıkan hacimli eseri “Sabır Gülür” adlı kitabından (Gençlik, Bakü, 1981) bir meseleyi aktarmayı uygun görüyoruz:

Sabir’in hastalığından önce onun hakkında matbuatta çıkan başka bir makale de 1910 yılının sonunda “Güneş” gazetesinde yayımlanmıştır.

Bu makalenin merak edilen bir tarihçesi vardır. O zamanlar bazı aydınlar yanlışlıkla Azerbaycan dili ile Osmanlı Türkçesini aynı dil sayar. Osmanlı dilinden Azerbaycan diline tercüme yapmayı lüzumsuz, fazladan bir iş olarak görürlerdi. M. A. Sabir de taziyanelerinin birinde aynı düşüncüyü savunurdu:

“Osmanlıcadan tercüme Türk’e” bunu bilmem,

Gérçek yazıyor Genceli ya inke hengdir.

Mümkün iki dil birbirine tercüme, ama

“Osmanlıcadan tercüme Türk’e” ne demektir?”

Şair Aligli Gamgüsar, Sabir’e itiraz ederek şöyle yazmıştı:

Osmanlı dili çünkü mürekkebdir Arab’dan

Türk’e éleyip tercüme, étsek onu islah

Asan-ı rag éder fayda bahş-ı ilm ve edebden.

Gamgüsar’ın taziyanesine Sabir şöyle cevap vermişti:

“Tehvil-i ibaret” sözünü “tercüme” ganmag,

Mektebli çocuglarda bilir kim bu, hetadır,

Bir böyle heta kelme muharrir geleminden

Cari olur ise edebiyata beladır!

Aralık ayının 15’inde (1910) Gamgüsar, Sabir’in cevabına yeni bir taziyane ile karşılık verdi:

“Men yazdığım kelimde ki lafz-ı tercüme

Beyhud bozubdur Sabir âl-i cenabını,

Tehvil kelme, ya ki ibaret olur veli

Açmaz Arab lügatleri üzden nigabını”.

Gamgüsar’ın taziyanesinden sonra “Güneş” gazetesinin redaksiyonu yukarıda

آدی چکیلن مقاله‌نی بوراخاراق مباحثه‌یه بکون (جمع) وورموشدور. مقاله مؤلفی (معلم ع. زمانوفون تدقیقاتینا گوره مؤلف عبدالله توفیق اولمالیدیر) "عثمانلی شیوه‌سینده، عثمانلی لهجه‌سینده یازیلیمش بیرتورک کتایبینی آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه اتمک "دئمک "صحیح دیر یوخسا غلط دیر؟" سئوالینی سورموش وبونا بئله بیزجواب وئرمیشدیر: "عثمانلیلار ایله آذربایجانلیلار... بیرلیمان دا اولدوقلاری اوچسون عثمانلی تورکجه‌سیندن آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه دئمک غلط وهم ده غلط فاحش دیر". بئله لیک له، مقاله ده اوستونلوک صابره وئریلمیشدیر".

" لکن بومسئله ده نه صابرله، نه ده صابرله غمگسارین آراسینداکی مباحثه‌یه بکون ووران مقاله مؤلفینین فکری ایله قید- شرط سیزراضیلاشماق اولار، اولار اؤزادعالاریندا آذربایجان و عثمانلی دیل‌لرینین عیسی سیستمی دیل‌لر قروپونا منسوب اولدوقلارینی و صون درجه یاخینلیقلارینی نظره آلمیش، آنجاق بیرجهتی اونوتموشلارکی، عرب و فارس سؤزلری ایله دولو، غلیظ عثمانلی تورکجه‌سی ایله چیخان یازیلاری اوزمان یالنیزضیالیلار، اؤزوده اولارین صون درجه سوادلی قسمی باشادوشه بیلردی".

"اودورکی اوزمان آذربایجان مطبوما تیندا عثمانلی تورکجه‌سیندن وئریلن ماتئریاللاری آذربایجانجا یا چئویرمک داها مقصده اویغون ایدی. اگر بئله اولار دیسا، بوما تئریاللاری یالنیز یوکسک تحصیللی ضیالیلار دگیل، بوتون اوخوجولار باشادوشه بیلردی".

"همین مباحثه‌ده بیزی ان چوخ ماراقلاریندیران جهت بودورکی "گونش" قزئتینده م.ع. صابر حقینده صون درجه بویوک احتراملا بحث اولونور".

(" صابرگولور" ، صحیفه ۴۶ ، ۴۷ ، ۴۸)

یوخاریدا "عثمانلیجا" یا خود "عثمانلی تورکجه‌سی" حقیندا کئچمن مباحثه و وورولان یکونلار، "تورک دیل قورومو" نشریاتیندان "تورک سؤزلوگو" نون "عثمانلیجا" کلمه‌سی اوچون وئردیگی ایضا حلاکاملا مطابق دیر، همان لغتین ۵- جی چاپینین ۵۷۵- جی صحیفه‌سینده بو کلمه حقینده یازدیقلارینی برابر اوخویاق :

"عثمانلیجا : عرب و فارس کولتورلرینین (فرهنگ لرینین) تاثیر لرینین آلتیندا بنیه‌سینه بودیللردن حددن آرتیق درجه‌ده کلمه، حتی قرامئر خصوصیتلری گیرن و عثمانلی ایمپراطورلوغوندا یازیلماقی و

yukarıda adı geçen makaleyi bırakarak toplantı hazırlamıştır. Makalenin yazarı (Muallim A. Zamanov'un araştırmasına göre müellif Abdullah Tevfik olmalıdır) "Osmanlı Türkçesinde yazılmış bir Türk kitabını Azerbaycan Türkçesine tercüme etmek" demek, "doğru mudur, yoksa yanlış mıdır?" sorusunu sormuş ve bu soruya şu cevabı vermiştir: "Osmanlılar ile Azerbaycanlılar... Bir lisanda oldukları için Osmanlı Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine tercüme demek yanlış, hem de büyük bir yanıştır." Böylece makalede üstünlük Sabir'e verilmiştir.

"Ancak bu meselede ne Sabir ile ne de Sabir ve Gamgüsar arasındaki tartışmada toplanan makale yazarının düşüncesi ile kayıtsız şartsız uzlaşılır. Onlar kendi iddialarında Azerbaycan ve Osmanlı dillerinin aynı dil sistemindeki gruba mensup olduğunu ve son derece yakın olduklarını göz önüne almış, ancak bir noktayı unutmuşlar. Arapça ve Farsça kelimelerle dolu ağır Osmanlı Türkçesi ile çıkan yazılar sadece uzman aydınlar, onların da son derece iyi eğitilmiş olanları tarafından anlaşılabilir.".

"Bu yüzden uzman Azerbaycan matbuatında Osmanlı Türkçesinden verilen materyalleri Azerbaycan diline çevirmek amaca daha uygun olurdu. Eğer böyle olsaydı bu materyalleri yalnız yüksek tahsilli aydınlar değil, bütün okurlar anlayabilirdi."

"Aynı tartışmada bizi en çok meraklandıran şey: Güneş gazetesinde M. A. Sabir hakkında son derece büyük bir saygıdan bahsedilmesidir." ("Sabir Gülür", ss. 46-48)

Yukarıda "Osmanlıca" ya da "Osmanlı Türkçesi" hakkında yapılan konuşma ve görüşmeler "Türk Dil Kurumu" yayınlarından "Türk Sözlüğü"nin "Osmanlıca" kelimesi için verdiği açıklamaya uymaktadır. Sözlüğün 5. baskısının 575. sayfasında bu kelime hakkında yazılanları birlikte okuyalım:

Osmanlıca: Arap ve Fars kültürlerinin tesiri altında bünyesine bu dillerden haddinden fazla derecede kelime, hatta gramer özellikleri giren ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yazar ve

شاعر لرین چو خوطرفیندن ایشله دیلن تورکجه یه تنظیمات دؤوروندن صونرا وئرین آد ."

"عثمانلیجا" آدلانان بوا سلوب ایله مبارزه ده آذربایجان یازچی لاری نین البته کی، یئتردن گؤیه قدر حقلری وار ایدی، بیزده اؤز نوبه میزده، دیلیمیزه مسلط اولان بو آزارا ال - بیرا ولارا ق صون وئرمه لی بیک (اؤز دیلیمیزده یوخ، آنجا ق فارسجا سواد ی اولان) ضیا لیلار طرفیندن، فارسجا - نین خصوصیت لرینی واصطلاحلارینی دیلیمیزه گتیردیک لر ی ا وزون سدن، دیلیمیزین ایدی یوخا ریداک ی تعریف لره گؤره بیر "یئنی عثمانلیجا" یا میستلا اولدوغونو مؤیله مک اولار. صون گونلرده تبریزدن گلن "فروغ آزادی قزغیننده بئله بیر مطلب دقتیمیزی جلب ائتدی :

"تبریزین موقت امام جمعه سی آیت الله مشکینی ایکی هفته بونندان اول جمعه نمازیندا جالب ومنطقی بیر چیخیش ائتدیلر، اولنار جمعه نمازی - نین خطبه لر ی نین بیرینده اسلامی جمهوریتی نین "صدا و سیما" تشکیلا - تیندان تنقید ائله دیلر. آیت الله مشکینی نین تنقیدلری حدودا بئله ایدی: بوتشکیلات ائله محلی پروقراملار اجرا ائدیرکی باشدان - باشا فارسی دیر و بیر نفر سواد سیز تورک اوندان بیر شئی بیلمز، نه ا و چون بئله برنا - مه لر گره ک اجرا اولسون کی خلق اولناردان بیر شئی درک ائده بیلمه سین لر ؟".

"آیت الله مشکینی تنقیدلری نین بیر حصه سین ی شاعر لر ونوحه خوانلا - را حصر ائتمیش دیلر و بویا ره ده یئنه منطقی و جالب فرمایش بویورورلار کی هرجه تندن توجه شایان ایدی، آیت الله مشکینی دئدی لر کی، شاعر لریمیز و نوحه خوانلاریمیز ائله کی گره ک لی دیر مقدس انقلابیمیزلا همقدم اولما - ییب، حتی نوحه خوانلار تورک جماعتینه فارسی نوحه لرا و خویورلار".

("فروغ آزادی" ۱۵ آبان ۱۳۶۰ صیفه ۳)

"فروغ آزادی" ۱۱ آبان ۱۳۶۰ دا چیخان همین مقاله نین ایکنجی حصه سینده بئله یازیر :

"بئله نظره گلیردی کی، آیت الله مشکینی نین توصیه لریندن صونرا "صدا و سیما" تشکیلاتی اوز رویه سینده بیردگیشیک لیک وئره جک .. بونلار برنامه لرینی آرتیقجا غلیظ لشدیردی لر... ائله کی تبریز رادیوسو دئییردی: "اسلام بر اثر مجاهدت روحانیت مبارز و متعهدتوسعه و

şairlerin çoğu tarafından kullanılan Türkçeye Tanzimat döneminden sonra verilen ad.

“Osmanlıca” olarak adlandırılan bu üslup ile mücadele etmekte, Azerbaycan yazarlarının elbette, yerden göğe kadar hakları vardı. Bizler de kendi nöbetimizde, dilimize musallat olan bu illete elbirliği ile son vermeliyiz. (kendi dilimizde değil, ancak Farsça eğitimi olan) Aydınlar tarafından Farsçanın özelliklerini ve terimlerini dilimize getirdikleri için, dilimizi şu an yukarıdaki tanımlara göre “yeni bir Osmanlıca”ya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Son günlerde Tebriz’den gelen Fürûğ-i Âzâdî gazetesinde böyle bir konu dikkatimizi çekti:

“Tebriz’in geçici Cuma imamı Ayetullah Müşkîni bundan iki hafta önce Cuma namazında ilginç ve mantıklı bir çıkış yaptılar. Onlar Cuma namazı hutbelerinin birinde İslam Cumhuriyetinin “Seda ve Sima” teşkilatını eleştirdiler. Ayetullah Müşkîni’nin eleştirileri yaklaşık olarak böyleydi: Bu teşkilat öyle mahalli programlar icra ediyor ki, baştanbaşa Fars’tır ve bir eğitimsiz Türk ondan bir şey anlamaz. Niçin bu Bernâmeler icra edilmeli ki, halk bunlardan hiçbir şey anlayamasın?”

Ayetullah Müşkîni eleştirilerinin bir bölümünü şairler ve ağıtçılara hasretmişti ve burada yine mantıklı ve ilginç emirler buyururlar ki her yönden teveccühe şayan idi. Ayetullah Müşkîni dediler ki, şairlerimiz ve ağıtçılarımız gerektiği gibi kutsal inkılabımızla ilgilenmemiş ve bir de Türk cemaatine Farsça ağıtlar okumuştur. (Fürûğ-i Âzâdî, 10 Aban, 1360, ss. 3)

“Fürûğ-i Âzâdî” 11 Aban 1360 yılında çıkan aynı makalenin ikinci bölümünde şöyle yazar:

“Böylece Ayetullah Müşkîni’nin tavsiyelerinden sonra “Seda ve Sima” teşkilatının kendi vizyonunda bir değişiklik yapacağı anlaşılır. Bunlar bu nâmelerini gittikçe çoğalttılar... Tebriz radyosu da şöyle diyordu: “İslam ber eser mücahidet-i ruhaniyet-i mübâriz ve müteahhid-i tevsi’a ve

گسترش تا پدی "، عاشیق سعی ائدیرکی بیرشعاعی از جلوه، عاشق و معشوق
اولا"، علم موجب قدرت و توانی دیر، نادانلیقدان سو، عاقبت گله جکدیر".

باشدان - باشا محلی پروقراملار بو ساییقلادیرکی، نه فارس، نه تورک و نه
عرب اوندان بیرشئی قانا بیلمزواستفاده افده ممز...

یوخاریدا "فروغ آزادی" نین وئردیگی مثاللار "عثمانلیجا" نین ان
جانلی اورنک لریندن (نمونه لریندن) صاییلیر، بوخسته لیک "ایله نه جور
مبارزه ائتمه لی بیک؟

"ملمع" دیلدن نئجه قورتولماق ممکن اولاجاقدیر؟

بویولو بیزدن داها اول گئدن لردن بیرچوخ شئیلر اوگره نه
بیلیریک، لکن، ایلک شرط، دردی حس و مسئله نی درک ائتکدیر، آیت الله
مشکینی نین اخطاری بوباخیمدان چوخ معنالی و معتنمدیر.

— م —

میرزا عبدالقدیر و ثاقی (۱۹۱۴ - ۱۸۷۱)

(میکائیل مشفقین آتاسی)

نوای شرقی یا خود، غروب آفتاب

آفتاب، ای ائده ن غروب سفر * باعث فیض ثابت و سیار
آچیل ای چهره ی ضیا گستر * قیل تجلاً بوغالمه تکرار

مطلعین سرزمان مشرق ایکن * اوندان موهوم بیری خیال اولدون
کندینه (۱) بولما دیقدا (۲) بیرمسکن * جانب مغربه میال اولدون

منه اولدوقدا، مطلعین ماوا * ائده رایدیم سنینه نشو و نما
منی قبلدین بلای هجره دچار * سندن اردی (۳) مرامینا اغیار

گل - گل ایندی منه ضیا پاش اول * گؤزه لیم، ای منور آفاق
بومودور سنده کی جزای نفاق * کیم یوخوندور منیمله میل وفاق

• قالا ۲۰ - ایچی منور ده

gösteriş tapdı". "Âşık sa'y edir ki bir şuaî ez cilve-i âşık ve mâşuk ola", "İlm mucib kudret ve tüvânıdır, nadanlıktan sû-i âkıbet gelecektir". Baştanbaşa mahalli programlar bu üsluptan, yani ne Farslar, ne Türkler, ne de Araplar ondan hiçbir şey alamaz ve yararlanamaz..."

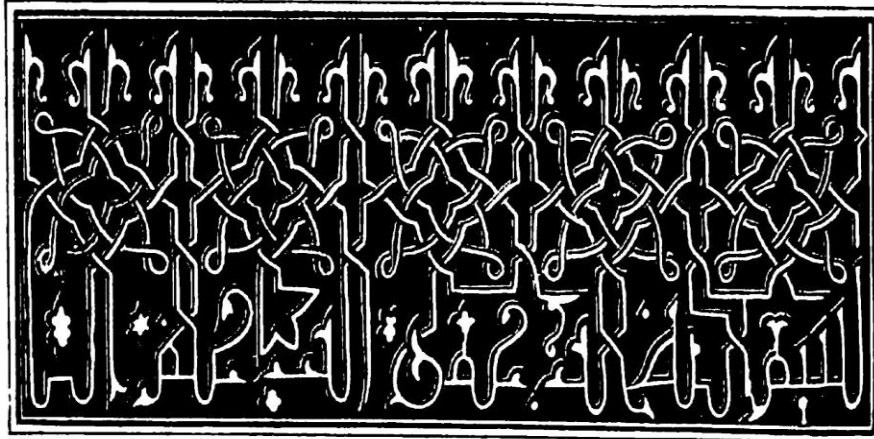
Yukarıda "Füruğ-i Âzâdi"nin verdiği örnekler Osmanlıcanın en canlı örneklerinden sayılır. Bu "hastalık" ile nasıl mücadele etmeliyiz?

"Mülemma" dilden kurtulmak nasıl mümkün olacaktır?

Bu yolu bizden daha önce geçenlerden birçok şey öğrenebiliriz. Ancak ilk şart derdi hissetmek ve meseleyi iyice kavramaktır. Ayetullah Müşkini'nin ihtarı bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

Son.

وارلیق

آیلیق تور کجه و فارسجا فرهنگی نشریه
مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی

اوجونجی ایل - صایی ۱۰ - دی ۱۳۶۰

دیل و مدنیت مسئلهلری

دوکتور حمید نطقی

آدلاریمییز

"آد" دئدیگده، هر شی دن اول، شخصلرین آدلاری یادادوشر. "آد" نوعلاریندان ان مهمی ده ائله شخص آدلاریدیر. لکن "آد"ین نوعلاری چوخ دور، آشاغیداکی تصنیف (طبقه بندی) بوباره ده بیرفکر وئره بیلر:

۱ - شخص آدلاری .

۲ - شخص آدلارینا بنزهین آدلار .

بعضا حیوانلارا دا آد تاخارلار، هابئله، آز- چوخ "شخصیت" صاحیبی ماییلان اشیا، (سلاحلار، گمی لر و بیک لر- قولجاقلار - کیمی)، حیوانلارین بیرقیمی و استدائی قبیلهلرین جاسیز اشیا، لارین بیرپاراسینا وئرد- یک لری اسم لر کیمی .

۳ - مهم ماییلان و گئورکملی خصوصیت لری اولان اشیا یا وئریلن آدلار : حدودو مشخص ائدن بیرداسا، یاخود چوخ و بول میوه وئرن بیر

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 10, OCAK, 1360

ADLARIMIZ

“Ad” dendiğinde, her şeyden önce şahıs adları akla gelir. “Ad” türlerinin en önemlisi de bu kişi adlarıdır. Ancak birçok “ad” çeşidi vardır. Aşağıdaki sınıflandırma bu açıdan bir fikir verebilir:

1- Kişi adları

2- Kişi adlarına benzer adlar

Bazen hayvanlara da ad verilir. Bu şekilde, eşya da (silahlar, gemiler, bebekler, kolçaklar gibi), hayvanların bir kısmı ve ilkel toplulukların bazı cansız varlıklara verdiği adlar gibi az çok kişilik kazanır.

3- Önemli kabul edilen ve olağanüstü özellikleri olduğu düşünülen varlıklara verilen adlar: Sınır çizgisini gösteren bir taşa ya da bol meyve veren bir

آغا جا دا گاهدان آد تاخيلديغيني بيليريك .

- ۴ - پتر آدلاري، بو مهم ماپيلان شيلره وئريلن آد مقوله سيني گئنيشله مه سي ماپيلا بيلر، شخص آدلاريندان صورنا، ان مهم صنف دير .
- ۵ - قبيله، اولوس، ويا خود "اثنيك" قروپلارين (گروهلارين) آد-لاري، بيرينجي ماده ده يازيلان صنفين دوامی (ادامه سی) دير، بتورادا بيركوتله نی شخص كيمي گورمك مطرح دير .
- ۶ - مؤسه لرین (انستی توسیون لارين) آدلاري، هابيله، عقیده وایمانی جریا نلارين آدلاري دين و مذهب لرین آدلاري دابوجمله دن دير . مدنيتین ايره لی مه سی وقانونی سیستم لرین انكشافی ايله بو مختلف مؤسه آدلاري دا وجوده گليب وگلمكده دير .
- ۷ - كتاب وساير صنعت اثر لرینه وئريلن آدلار، "تيتر" لر .
- ۸ - ماركا آدلاري : وازئلين، ديوتثرم، پريموس وسايره كيمي .
- ۹- تاريخی حادثه لرین آدلاري : "رونسانس دورو" كيمي .
- ۱۰- بيرپارا تجریدی (انتزاعی) آدلار : فلسفه ده "استوای سيزم" كيمي .

بو صنفلارين يانيندا "افسانه وی، ميتولوژيك (اساطيري) وخیالی آدلاري" دا قيد ائتمك گرهك دير .

بؤيوك يونانلی تاريخچی "هئروودوت" ون (دومردونجی كتاب ، ص ۱۸۴) بير ادعاسی وار :

گویا "آفریقا دا بير قبيله نین افرادی آدسیز ميشلار" . بوروايت هر حالده آغزیدان - آغیزا تاريخی نین قولاغینا چاتمیش و اودا بوسؤزو ائله جه كتابینا كچير ميشدير . تاريخی لر و "آنتروپولوژی" (انسان بیلگی) عالمی نه قدر تدقیق ائتمیشلر سه ده ، فردلری نین آدی ولمايان بير قبيله راست گلمه ميشلر . چونکی آدسیز آدام اولماز ، اول بيلمزده . شخص آدلاری اكثرا عادی كلمه لر ويا باشقا آدلاردان توره نیر . بعضا ده معین بير آنلامی (معناسی) اولمايان ، واحد لرین بيرلشمه گیندن (مثلا : سؤز پارچالاريندان ، بيرنجه هجاردان وسدن) ، بير آدچيخاريلير . عموما انسان اولادی عادت و عنعنه لره گوره دوغولدوغوندا ويا اوندان صورنا بير آدا صاحب اولار . اكثریا بو آددا می و بعضی يئرلرده

ağaca da ad verildiğini biliyoruz.

4- Yer adları: Önemli unsurlara verilen ad çeşitliliğinin çokluğu sayılabilir. Kişi adlarından sonra en önemli sınıftır.

5- Kabile, ulus ya da “etnik” grupların adları: Birinci maddede belirtilen sınıfın devamıdır. Burada bir kitleyi şahıs olarak görmek gerekir.

6- Kurum ve kuruluş (enstitüsyonların) adları: İnanç ve dini kurumların adları ile din ve mezhep adları da bu gruptandır. Medeniyetin ilerlemesi ve kanunların meydana gelmesi ile çeşitli kurumların adları da oluşmaktadır.

7- Kitap vs. sanat eserlerine verilen adlar, “tiyatro”lar.

8- Marka adları: Vazelin, Dyotherm, Primos vs. gibi.

9- Tarihi olaylara verilen adlar: “Rönesans Devri” gibi.

10- Bir takım soyut adlar: Felsefede eşitsizlik gibi.

Bu sınıfların yanında “efsanevi, mitolojik (esatir) ve hayali unsurların adları” da kaydedilmelidir.

Büyük Yunan tarihçisi “Herodot”un (4. kitap, ss. 184) bir iddiasına göre:

Güya “Afrika’da bulunan bir kabilede hiçbir ferden adı yokmuş”. Bu rivayet her halde ağızdan ağıza geçerek bu tarihçinin kulağına gelmiş, o da bu sözü öylece alarak kitabına geçirmiştir. Tarihçiler ve Antropologlar (insan bilimi) ne kadar araştırmış olsalar da, fertlere ad verilmeyen bir kabileyle karşılaşmamışlar. Çünkü adı olmayan bir insan yoktur ve olamaz.

Şahıs adları basit kelimeler ya da başka adlardan türetilir. Bazen de belli bir anlam taşımayan birimlerin birleşmesinden (örneğin sözcüklerin, birkaç hece ve ses ile) bir ad oluşturulur.

İnsanoğlu gelenek ve göreneklerine göre doğduktan sonra bir ada sahip olur. Genellikle bu isim daimi, bazı yerlerde

ده ککچجی (موقت) دیر .

اؤز فرهنگیمیزده بونا دایر عنعنه وروایت لرواردیر. از جمله مرحوم ملا محمد باقر مجلسی بئله یازیر: "علی علیه السلام دان نقل ائدیلمیشدیرکی اوشاغین آدینی آنا قارینیندا قویونوز، یوخسا اگر دوشر ویاشا مادان اولرسه قیامتده آتاسیندان صوروشار: منی نئیهد - سیز بوراخدینیز. هیممبر حضرت لری فاطمه علیها سلامین اوغلو - دنیا یا گلهدن " محسن " آدی وئردی، اوشاق آنا قارینیندا یدی کی عمراونوشهید ائله دی. (حلیته المتقین، صحیفه ۸۸)

بیر آرزو سورا امام جعفر صادق علیه السلام دان نقل ائده جه گیمیز روایت دن آنلاشیلیرکی اوشاغا قویولان ایلک آد دینی آد اولمالیدیر، لکن یئددینجی گون ده، اوشاغین آتا - آناسینین ایسته دیگی ویا منسوب اولدوغی قومون عنعنه لرینه گؤره باشقا بیر آدادا صاحب اولار. آدی کیم قویار؟ بودا چوخ مهم دیر، عادت لره گؤره عموما آتا، آنا یا باشقا اقربا، بعضاده بیر قروب (گروه) ویا خاص بیر کیشی آد سچیر و اوشاغی او آدلا سسلر .

" گؤزه ل " و " یاغشی " سؤزلر، ایستهر مذهبی حس لر ملاحظه سیله ایستر مودایا تابع اولماق هوسایله ویا قبیله وقوم ویا عائله عنعنه لرینی یا شادماق قصدی ایله ونهایت " ال - وئریشلی " اولدوغو حسی ایله مناسب آد کیمی قویولار. بعضی قبیله لرده پیس روحلارین شربندن قورونماق (محافظة ائدیلمک) اوچون، او پیس روحو آلداتماق فکری ایله، سئومه دیک لری وقورخدو قتلاری آدی اوشاقلارینا قویارلار. بعضا آلیسا (دخیل) کلمه لردن آد اولاراق سچیلن سؤزلرین آهنگینه خاطر، معنا سینا دقت سیرلیک اولور. مختلف عقیده صاحب لری نین " پوریتن " کلیسا - سینا منسوب قروپلارین آدلاری ایچهریسینده حقارت، یوخسوللوق وضعفه دلالت ائدهن آدلاردا اولموشدور، بونا مثال غرب ده " ترئمبل " تیتره مک، تیتره ک (، " هیومی لیتی " (تواضع) کیمی آدلاری و بیژده ده " قول اوغلو"، " قول مصطفی"، " قول ده وه چی"، " گدایی" (بونلار ۱۷ - نجی عصرده یاشا - یان سازتا عملری - عاشیق لری ایدیلر)، " گلخن لایه خوار" (۱۷ - نجی عصرین شاعری سائلی نین حرمت ائتدیگی طریقت آدامی) ... وسایره تخلص

ise geçicidir. (kalıcı ve geç,ci)

Kültürümüzde buna dair gelenek ve rivayetler vardır. Merhum Molla Mehmet Bakır Meclisî kısaca şöyle yazar: “Hz. Ali’den naklen, çocuğun adını anne karnında koyunuz. Eğer düşer ya da doğmadan ölürse “beni neden adsız bıraktınız” diye ahirette babasına hesap sorar. Peygamber efendimiz (sav), kızı Hz. Fatıma’nın oğluna dünyaya gelmeden önce “Muhsin” adını verdi. Ancak çocuk henüz anne karnındayken Ömer tarafından şehit edildi. (Halidü’l Müttekin, ss. 88)

Biraz sonra Hz. İmam Cafer-i Sadık’tan aktaracağımız rivayetten anlaşılacağı gibi çocuğa önce dini adı verilmelidir. Ancak, yedinci günde çocuğun anne, babasının istediği ya da mensup olunan toplumun geleneklerine göre başka bir isim de verilebilir.

Adı kim koyar? Bu da oldukça önemlidir, adetlere göre genellikle anne, baba ya da başka bir akraba, bazen de bir grup ya da önemli bir kişi ismi seçer ve o isimle çocuğa seslenir.

“Güzel” ve “hoş” kelimelerle, ister mezhepsel düşünceler, ister modaya ayak uydurma hevesi, isterse toplumsal ya da ailevi gelenekleri yaşatmak amacıyla ve en önemlisi de “kullanışlı” olduğu düşüncesiyle en uygun isim konulur. Bazı toplumlarda kötü ruhlardan korunmak için, kötü ruhu kandırma düşüncesiyle insanlar çocuklarına sevmedikleri ve korktukları isimleri verirler. Bazen alıntı kelimelerden ad olarak seçilen sözcüklerin ahengine bakılırken, anlamına dikkat edilmez. Farklı inançlara sahip olan kişilerin, “Pürüten” kilisesine mensup grupların adları içerisinde hakaret, yoksulluk ve zaafa işaret eden adlar da vardır. Buna örnek olarak Batı’da “termble” (titremek, titrek), “humility” (tevazu) gibi adlarla, bizde “Kuloğlu”, “Kul Mustafa” , “Kuldeveci”, “Gedayî” (Bunlar 17. yüzyılda yaşayan saz şairleri – âşıklardır), “Külhânî Lâyhâr” (17. yüzyıl şairi Nâilî’nin saygı duyduğu bir tarikat mensubu) vs. mahlas

و لقب لرینی یا دا سالماق اولار، بئله حاللار، حاکم اولان فکر طرزی وزما - نین مودا سیندان آصیلی دیر، نجه کی ایکینجی دونیا سا واشینا قدر عظمتلی وطننه لی آدلار مؤسسه لره قویولوردو، مثلا بیرچوخ هوبیت لرین آدلاری "قراند اوتشل"، "اٹکفسلی یور" و سایرهایدی، صورنا مودا دگیشیلدی و بئله مؤسسه لرین آدلاری ایچینده "دخمه"، "گوشه"، "کولبه" کیمی سؤزلر چوخالیدی.

آدین خصوصی اهمیتیندن دولایی بیزیم کولتور و موزده (فرهنگیمیز (اهمیتی سببیدن) بیر چوخ ده) آد چوخ مهم دیر. مثال اولاراق قوملاردا آد قویما گونو معین "شرایع" آدی ایله مشهورا ولموش مراسمله کئچیریلیر تام آدی "شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام" اولان معتبر

کتابین مؤلفی، مرحوم نجم الدین ابوالقاسم محقق حلی دوفوما عاید قایدالار بابیندا مستحب اولان عمللری صا یارکن او چونجوا ولاراق آد قویما مسئله سینه توخونوب و از جمله بئله دئتمیشدیر:

"... صورنا، او چونجو عمل، آدلارین گؤزه لیندن اوشاغا بیر آد قویما ایشی دیر." بورادا شرایعین ترجمانی مرحوم ابوالقاسم بن احمد یزدی بئله ایضاح ائتمیشدیر: "سنته" گؤره اوشاق او فلان اولورسا، اونون آدینی "محمد" قویارلار، یئددی گون اونو بو آدلا، (محمد آدی ایله) سلرلر. بومدتن صورنا آدینی دگیشه لر جایزدیر.

حضرت صادق علیه السلام بویورموشدور، بیزیم اوشاقلاریمیزین آدی، همیشه محمد اولار و بوندان باشقا آدلی آنادان اوشاق اولماز. یئددی گوندن صورنا ایسترسک اونلارین آدلارینی دگیشه ریک، یوخسا ائله محمد اولاراق قالار"

محقق حلی یه گؤره: آدلارین ان فضیلت لسی الله تعالی یا قوللوق و غولاملیق گؤسته رن آدلار دیر.

مثال اولاراق: عبدالله، عبدالرحیم و عبدالرحمن ویا آلاهیمن باشقا آدلاری "عبد" سؤزونون آرتیرماغی ایله.

بوندان صورنا پشیغمبرلروا مالارین آدلاریدیر. (شرایع کتاب نکاح) بوآرادا ذکر ائتمه میز لازیم دیرکی، آدلار دان "حکم"، "حکیم"، "خالد"، "حارث" و "مالک" آدلاری مکروه دور...

ve lakaplarını hatırlarız. Böyle durumlar, hâkim olan düşünce tarzı ve dönemin modasından kaynaklanır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar kurumlara gösterişli ve şatafatlı adlar verilirdi. Örneğin birçok yerin adı "Grand Otel", "Exelsior" gibiydi. Sonra moda değişti ve bu kuruluşların adları içerisinde "dahma", "gûşe", "kulübe" gibi kelimeler çoğaldı.

Ad bizim kültürümüzde de oldukça kıymetlidir. Örnek olarak bazı toplumlarda ad koyma günü açıkça "Şerâyi" adıyla ünlenmiş bir törenle geçer. Tam adı "Şerayi'î'l-İslâm fi'l-Mesâili'l-Helâl ve'l-Harâm" olan saygın eserin yazarı merhum Necmeddin Ebu'l Kasım araştırmasının sonunda doğumla ilgili kurallarda yapılması gerekenleri sayarken üçüncü olarak ad verme meselesine değinmiş ve örnek olarak şöyle demiştir:

"... Sonra üçüncü kural, çocuğa güzel isimlerden birini ad olarak verme işidir." Burada "Şerâyi'î" adlı eserin tercümanı merhum Ebu'l Kasım bin Ahmed Yezdi şöyle bir açıklama yapmıştır: "Sent'e göre çocuk, erkek olursa onun adını "Muhammed" koyarlar, yedi gün ona Muhammed adıyla seslenirler. Bu süreçten sonra çocuğun adını değiştirebilirler".

Hz. Sadık (a.s) buyurmuştur: Bizim çocuklarımızın adı, her zaman Muhammed olur ve yeni doğmuş çocuğa bundan başka bir ad verilmez. Yedi günden sonra istersek onların adını değiştiririz. Yoksa Muhammed olarak kalır.

Araştırma sonuçlarına göre: Adların en faziletlisi Allah-u Teâla'ya kulluk ve hizmet eden adlardır.

Örneğin: Abdullah, Abdürrahim, Abdulrahman ya da Allah'ın diğer adlarına "Abd" (köle) kelimesinin getirilmesiyle olur.

Bundan sonra peygamberler ve imamların adlarıdır. (Şerâyi' evlilik kitabı). Bu arada, "hüküm", "hakîm", "halid", "haris" ve "malik" gibi isimlerin mekruh olduğunu söylememiz gerekir..."

مرحوم مجلسی ده دئییر: "حدیث ده بئله گلمیشدیر: اوشاغا "یاسین" آدی قویما یین بوآد پیغمبره خاص دیر". (حلیه المتقین صحیفه ۸۹).

اوشاق تازه دوغاندا، پیس یا یاخشی صفت لری هنوز آنلاشیلماز، حتی جسمی خصوصیتلری ده کاملاً بللی اولماز، اونا گوره اکثریا اسم لری نما ملایان "لقب لری" یا "صفت لری" صونرالار آدینا آرتیریلار، بولقب لری بعضا بوسوتون آدین یثیرینی توتار.

لکن همان اول گوندن بعضی "مناسب" تشخیص وئریلمیش صفت لری آد کیمی قویولا بیلر. یونانلیلارین "قالیاس" (گوزهل) آدی بلکه بوجمله دن دیر. بعضا دوغوم صیراسینا گوره ده "عدد" یین آد یثیرینه کئچدیگینی گوروروک: رومالیلاردا "کووین توس"، "سکس توس"، "بئشینجی"، "التینجی" اولادا قویولان آدلار داندی. بئله بیر عادتیه مختلف تورک قوم لاریندا دا راست گلیریک. اوشاق دونیا یا گلنده اوز وئره ن حادثه لری دن وتقویم دن فایدالانیب آد سئچنلر ده آز دگیل: "بایرام"، "قوربان" "شعبان"، "نوروز"، "رمضان" کیمی آدلار بوبابدان صایيلا بیلر. مسیحی تقویم لرده هرگون بیر مقدس آداما گوره آدلاندیریلیمیشدیر، اوشاق لار دوغولدوقلار سی گونون صاحبی ایله "آداش" اولورلار. شاید "دوغوم گونو" ایله "آدگوسو" اصطلاحلارینی بیر-بیرینین عوضینه ایشلتمک ده بورادان چیخمیشدیر. "یاخشی" آدلار قویماق ایسته گی، گوزهل معنالی سوز لری آد اولاراق سئچمگه سبب اولور. بعضا اوشاغین گله جگینی بؤیوک بیر قدرتین حمایه سینه قویماق ملاحظه سی ده واردیر. قبيله لرین "توتشم" آدلاری بونا گوره اوشاقلارا وئریلیر: تورک لرده "قورد"، "طوغرول"، "قارتال"، "طوغا" دوغان"، "طرلان"... چوخ احتماللا بو نوع آدلار داندیر. "خوش یمن" آدلاردا بومقوله دن صایيلیر: "قوت - قوتلو - قوتلوغ" بو آدین ترجمه سی "مبارک" و "اومود - اومید - امید"، "آرزو" کیمی... اوشاغی آلاها، پیغمبر لره، مقدس وارلیقلارا و مبارک و محترم بؤیوک لره باغلایان آدلار دا هر قوم ده چوخ دور: حضرت محمد (ص) یین ظهوریندان اول عبدالله و عبد الرحمن قبیللریندن آدلار راست گلیرک ده اسلاملا برابر، داها اول ده دی دیگیمیز کیمی قرآن دا ذکر اولونموش مختلف آدلاری "عبد" سوزونون آرخاسینجا کتیریلدی و مسلمان اوشاقلارینین آدی اولاراق تیمنا و تبرکاً

Merhum Meclisî de diyor: “Hadiste söyle bildirilmiştir: Çocuğa “Yasin adını vermeyin, bu ad peygambere hastır”. (Hilyetü’l Müttakin, ss. 89)

Çocuk yeni doğduğunda iyi ve kötü yönleri henüz anlaşılamaz, hatta kişisel özellikleri tamamen belli olmaz. Ona göre genellikle isimleri tamamlayan “lakaplar” ya da “sıfatlar” daha sonra ada eklenir. Bazen bu lakaplar tamamen adın yerini tutar.

Ancak daha önceden kişiliği yansıtan bazı “uygun” sıfatlar isim olarak verilebilir. Yunanların “Kalyas” (güzel) adı belki de böyledir. Bazen doğum sırasına göre de “sayı”nın isim olarak kullanıldığı görülür. Romalılarda Kuintus (beşinci), Sekstus (altıncı), çocuklara verilen isimlerdendi. Böyle bir geleneğe farklı Türk boylarında da rastlarız. Çocuk dünyaya geldiğinde yaşanmış olaylardan ve takvimden yararlanarak isim seçenler de az değildir: “Bayram”, “Kurban”, “Şaban”, “Nevruz”, “Ramazan” gibi isimler bunlara örnek sayılabilir. Mesihî takvimlerde her gün kutsal bir adama göre adlandırılmıştır. Çocuklar doğdukları güne adı verilen kişi ile “adaş” olurlar. Şayet “doğum günü” ile “ad günü” terimlerini birbirinin yerine kullanmak da buradan çıkmıştır. “Güzel” isimler verme isteği, güzel anlamlı kelimelerin isim olarak seçilmesini sağlar. Bazen çocuğun geleceğini büyük bir kudretin himayesine bırakma düşüncesi de vardır. Buna göre toplumların “totem” adları çocuklara verilir: Türkler de “Kurt”, “Tuğrul”, “Kartal”, “Togan”, “Doğan”, “Terlan” büyük ihtimalle bu tür isimlerdendir. Kutsiyet ifade eden adlar da bunlardan sayılır: “Kut-Kutlu-Kutluk” ve bu adın karşılığı olan “Mübarek”, “Umut-Ümit-Emid” ve “Arzu” gibi çocuğu Allah’a, peygamberlere, kutsal varlıklar ile mübarek ve muhterem büyüklere bağlayan isimler de her toplumda çoktur. Hz. Muhammed (sav)’den önce Abdullah ve Abdulrahman gibi isimlerle karşılaşsak da İslamiyet’le birlikte daha önce de dediğimiz gibi Kur’an’da geçen isimlerin önüne “Abd” ifadesi getirildi ve Müslüman çocuklara ad olarak konulması hayırlı ve uğurlu

اختیار ائدیلدی: عبدالمجید، عبدالعزیز، عبدالقادر، عبدالرئوف، عبد
 الکریم، عبدالحمید وسایره کیمی. صونرا، بیرآز اول ده یازدیغیمیز کیمی
 اسلام پئیغمبری اماملارین آد ولقب لری رایج اولدو، تورک لر، بخصوص
 اهل تشیع تورک لر، "عبد" کلمه سی یئرینه ایکی سؤزدن بیریسینی بو
 آدلارا آرتیردیلار. یا "قولام- غلام" کلمه سینی باشا گتیرمکله یادا
 "قول" (داها دوغروسو "قولو") سؤزونو بومبارک آدلارین صونونسا
 آرتیرماقلا اسلامی تورک آدلاری وجوده گتیردیلر: الله قولو، علی قولو،
 محمد قولو، حسین قولو، حسن قولو، جعفر قولو ویا خود غلام محمد، غلام علی،
 غلام حسن، غلام حسین... یئرئ گلمیش کن دئییک کی: "قولو" سؤزو اسکی
 یازی شیوه میزله "قلی" یازیلیردی. قبول ائتدیگیمیز (مصوت لری گؤسته-
 رن) یثنی اصولا گؤره بو کلمه "قولو" صورتینده یازیلمالیدیر.
 بوفهرسته "نجف قولو"، "امام قولو"، "آقا قولو" کیمی آدلاردا آرتیر-
 مالیدیر.

غربی آدلاردا دا وضع بونا بنزهر، مثلا یونانجا "تی" اودور "آدی
 "اللاهین هدیه سی" آنلامینا گلیر، بودا اوز دیلیمیزده "الله وئردی
 " تاری وئردی - تانری وئردی"، "حق وئردی" ... کیمی آدلارین عینسی
 دیر. "جان"، "یوهان"، "خوان"، "زان" وسایره کیمی شکل لرده دئییلن
 آدین "یهووه کریم دیر" کیمی بیرمعناسی واردیر.
 زرمین قوملاریندا "اوس" ایله باشلایان آدلار واردیر ("اوسکار" و
 اوسوالد "کیمی) بوسؤز، بیرزرمین تانری سنین آدی دیر.
 دوزلتمه آدلار، نسبتله داها آزمقداردا، آهنگ لی سس لردن متشکل
 دوزلتمه آدلاردا واردیر. بوقدیم دن ده واردی، لکن عصریمیزده داها چوخ
 رایج اولوبدور.

آدلار زامان کئچدیگجه معنالاریندان اوزاقلارلار، حتی دده دن وغولا،
 ننه دن قیزا کئچه - کئچه آنجا ق بئر "آد" اولاراق قالارلار، انسانلار عادت
 ائتدی لری اوچون، اولارین آنلامی باره ده هئچ فکیرلشمز لر. مثلا
 زمانیمیزدا "کلثوم"، "مریم" وسایر آدلارین معنالارینی بیلن لر آزدیر.
 ("کلثوم"، "دگیرمی اوزلو واتلی یاناقلی" و مریم "ایسه اصلی" ماره آمنن"
 دیر کی مصر تانریسی "آمنن یین سئودیگی" دشمکیدیر). بئله جه، بعضی آدلار
 عائله ده یئرله شر و بئر آدام دان اوبیر آداما کئچر. سنت و عنعنه لری

sayıldı: Abdülmecid, Abdülaziz, Abdulkadir, Abdür-rauf, Abdülkerim, Abdülhamit gibi. Sonra, az önce de yazdığımız gibi İslam peygamberi ve imamların ad ve lakapları kullanıldı. Türkler, özellikle de Şii Türkler, “Abd” ifadesi yerine iki kelimeyi isimlerine eklediler. Ya “Gulam” kelimesini ismin başına getirdiler ya da “Kul” (daha doğrusu “kulu”) kelimesini bu mübarek isimlerin sonuna getirerek İslami Türk isimlerini meydana getirdiler: Allah Kulu, Ali Kulu, Mehmet Kulu, Hüseyin Kulu, Hasan Kulu, Cafer Kulu ya da Gulam Mehmet, Gulam Ali, Gulam Hasan, Gulam Hüseyin... Yeri gelmişken şunu da söyleyelim: “Kulu” kelimesi eski yazı dilimizle “كولي” şeklinde yazılırdı. Kabul ettiğimiz (ünlüleri gösteren) yeni usule göre bu kelime “قولو” şeklinde yazılmalıdır.

Bu listeye “Necef Kulu”, “İmam Kulu”, “Ağa Kulu” gibi isimler de eklenmelidir.

Batılı isimler de buna benzer. Örneğin Yunanca “Theodore” adı “Allah’ın hediyesi” anlamına gelir. Bu da dilimizde “Allahverdi”, “Tanrıverdi”, “Hakverdi” gibi isimlerin aynısıdır. “Can”, “Yohan”, “Han”, “Jan” gibi şekillerde söylenen ismin “Yahova Kerimdir” gibi bir anlamı vardır.

Germen toplumlarında “Os-” ile başlayan isimler vardır (Oscar ve Oswald gibi). Bu kelime bir Germen Tanrısının adıdır.

Uydurma adlar, nispeten daha az miktarda, ahenkli seslerden oluşan uydurma adlar da vardır. Bu eskiden de vardı, ancak bu yüzyılda daha çok kullanılmıştır.

İsimler zaman geçtikçe anlamlarından uzaklaşır. Dededen oğula, nineden kıza geçe geçe sadece bir isim olarak kalır. İnsanlar adet edindikleri için onların anlamları hakkında hiç düşünmezler. Örneğin günümüzde “Gülsüm”, “Meryem” gibi isimlerin anlamlarını bilenler azdır. (“Gülsüm” değirmi yüzlü ve etli yanaklı ve “Meryem” ise aslı “Mare Amnen”dir ki Mısır Tanrısı “Amon’un Sevdigi” demektir.) Böylece bazı isimler aileye yerleşir ve kuşaktan kuşağa geçer. Sözlü ve yazılı geleneğin

حاکم اولدوغو محیط لرده بو حاللارا داها چوخ راست گلیریک ، بونوع آد - لارین مطلقا معنالاری بحث موضومی اولماز ، " لثسیک (آنلام بیلگی) مندرجه " دن بوشالمیش آدلار اکثریا آلینما (دخیل) آدلار دیرلار . بونون یاخشی بیرمثالی غرب ده ، " طوماس " آدی دیر ، طوماسین اصلینده " اکیز - تایی " اولدوغونی بیلن چوخ آزدیر ، بو آد دده - بابا دان گلمه ، معنوی خصویت قازاناراق اولدوغو کیمی قبول ائدیلیر ، نیچون اوغلونو زا " طوماس " آدی قویموشونوز دئییه صوروشانیز ، جواب احتمالا بو قبیلدن اولاجاق ؛ چونکی عمی میم آدی دیر ، بپرده مقدس طوماسین دا آدی ایدی و تاریخیمیزده بو آدا بؤیوک آداملاریمیزدا اولموشدور .

بو خاریدا دا اشارت ائتدیگیمیز کیمی ، بعضی قوملاردا ، ایلسک آد سونرادان دگیشدیریلر . مهم بیر حادثه ، بیر ایگیت لیک بیرنا کلیت بو تازه آد قویماغا فرصت حاضرلار .

بو عادت بیزده ده جاری ایتمیش . " کتاب دده قورقود " ون ایلک " بویو - ندا " (" دیرسه خان اوغلو بوغاج خان " بویوندا) بئله اوخویوروق : دیرسه خانین اون بئش یا شینا گلیمیش اوغلو بیردن ، " میداندا آشیق اوینار " کن قورقونج بیر بوغا ایله قارشیلاییر . تفصیلی بئله دیر :
 " ... آداملار او شاقلارا " قاچین " دئییب ، بوغانی بوشلادیلار . اوچا و - شاق تئز قاچیب گئتدیلر . دیرسه خانین (دورسا خانین) اوغلو ایسه قاچمادی ، میدانین اورتاسیندا دایا نیب بوغایا تماشا ائله دی .
 " بوغا اوغلانا ساری جومدو گلدی ، ایسته دی کی ، اونو بویونوز و ایله هلاک ائله سین . اوغلان یومروغونو دوگومله ییب بوغانین آلینما ائله چالدی کی ، بوغا دالی - دالی گئتدی . سونرا یئنه اوغلانا ساری جومدو . بوندعه اوغلان یومروغونو بوغانین آلینما دایا نیب باسدی ، بئله جه سوروب اونو میدانین باشینا چیخاردی . "

" بوغا ایله اوغلان خیلی چکیشدیلر . اوغلان بوغانی ایکی دال آیاق - لاری اوزه رینده سؤکویوب دورماغا مجبور ائتدی . یومروغونو اونون آلینن دان چکمه یه رک بئله جه خیلی ساخلادی . نه بوغا چکیلدی ، نه اوغلان !
 " اوغلان اوز - اوزونه فکر ائله دی کی ، اگر بیرداما دیره ک و ورار - لار سا ، اونا دایاق اولور ، من نییه بو بوغانین آلینی نا دایاق اولوم ؟
 یومروغونو بوغانین آلینن دان بیردن چکیب ، اوزو کنار ا سیویشدی .

hâkim olduğu çevrelerde bu durumlara daha çok rastlarız. Böyle isimlerin anlamlarından mutlaka söz edilmez. “Leksik” (anlam bilimi) bakımdan anlam boşalmasına uğrayan adlar genellikle alıntı adlardır. Bunun güzel bir örneği Batı’da “Thomas” adıdır. Thomas’ın aslında “İkiz eşi” olduğunu çok az kişi bilir. Bu adın dededen, babadan gelip geleneksel bir özellik kazanarak oluştuğu kabul edilir. Oğlunuza Thomas adını neden koydunuz diye sorsanız cevabı büyük ihtimalle şöyle olacaktır: Çünkü amcamın adıdır, bir de Aziz Thomas’ın da adı idi ve tarihimizde bu adı taşıyan büyük adamlarımız da olmuştur.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bazı toplumlarda ilk verilen ad sonradan değiştirilir. Önemli bir olay, bir yiğitlik yeni bir ad koymaya fırsat hazırlar.

Bu gelenek bizde de varmış. “Dede Korkut Kitabı”nın ilk boyunda (“Dirse Han Oğlu Boğaç Han” boyunda) şunları okuyoruz:

Dirse Han’ın on beş yaşına gelmiş oğlu “meydanda aşık oynar”ken birden korkunç bir boğa ile karşılaşır. Açıklaması böyledir:

... Adamlar çocuklara “kaçın” diyerek, boğayı bıraktılar. Çocuklardan üçü aceleyle kaçıp gitti. Dirse Han’ın oğlu ise kaçmadı. Meydanın ortasında dikilip boğaya doğru baktı.

Boğa oğlana doğru koştu. Onu boynuzu ile öldürmek istedi. Oğlan yumruğunu sıkıp boğanın alnına öyle bir vurdu ki, boğa geri geri gitti. Sonra yeniden oğlana saldırdı. Bu defa oğlan yumruğunu boğanın alnına dayayıp yere bastırdı. Bu şekilde onu sürükleyerek meydanın başına kadar çıkardı.

Boğa ile oğlan epey mücadele ettiler. Oğlan boğayı iki arka ayağı üzerinde dik durmaya mecbur bıraktı. Yumruğunu onun alnından çekmeyerek bu şekilde hayli bekledi. Ne boğa çekildi, ne de oğlan!

Oğlan kendi kendine şöyle düşündü: Eğer bir dama direk vururlarsa, ona dayanır. Ben neden bu boğanın alnına dayanak olayım? Yumruğunu boğanın alnından birden çekerek kendisi kenara çekildi.

بوغا اياق اوسته دورا بيلمە يېيىپ تېپەسى اوستە يىخرە اوچدو. اوغلان تىز
 بىجاغىنا ال آتیب بوغانىن باشىنى كسدى. ميداندا تماشا يا توپلانمىش
 آدمالار تىز قالخىشىپ گلدیلر، اوغلانى دئورە يە آلدیلار. آفرین لرسؤيله
 دیلر. هامى بىر آفیزدان - دده قورقود گلسىن، بو اوغلانا آدقویسون،
 آتاسى نىن يانينا آپارىب اونا بگلىك، ملك، وظیفه آلسىن، او ايگيد
 - ليك گؤستر ميشدير، دئدیلر."

" اوغوز زامانىندا عادت بقله ایدی کی ایگیدلیک گؤستـــره رهن
 اوشاغین آدینی دده قورقود قویاردی. دئیلرلر ائله هر شئیە آدی دده -
 وئره رمیش."

" آدم گؤندە ردیلر، دده قورقود گلدی اونا آفرین لر سؤله دی،
 صونرا اوزو ایله بىرلیکده گؤتوروب دورسا خانىن (دیرسه خانىن)
 يانينا آپاردی."

" دده قورقود اوغلانى ائگەرک دورسا خانانا سؤيله دی، گؤره ك نه
 سؤيله دی :

(بورادا داستانين "شامل الله وئردى اوغلو جمشودوف" دن مکتبلى
 اوشاقلار اوچون ساده له شديردیگی روايتیندن، متن ده کی اصل سؤزلره
 كئچيريك . آشاغیداکی سطرلر فرزانه نىریاتیندان "کتاب دده قورقود"
 ون ۳۷ صحیفه سیندن آلىنمیشدير)

قورقود دده میزین دیرسه خانانا خطاب سؤزلری :
 " هی دیرسه خان !

اوغلانا بگلیك وئرگیل (وئرگیلن)، تخت وئرگیل، اردملى دیر !
 بوینو اوزون بئدوی آت (جنس آت) وئرگیل، مینه راولسون، هنرلى دیر !
 آغاییلدان (آغیل دان) تومن (اون مین) قویون وئرگیل، بو اوغلانا شیمشلیک
 اولسون، اردملى دیر !

قیتاباندا (قایتابان - ده وه سوروسو) قیزیل ده وه وئرگیل، بو اوغلانا
 یوکلت (یوک داشیيان) اولسون، هنرلى دیر !

آلتون باشلى بان (بؤیوک و بزکلى) احو وئرگیل ،
 بو اوغلانا كؤلگه اولسون، اردملى دیر !

چیگنى قوشلو جوببه دون وئرگیل ،

بو اوغلانا گنى یر اولسون، هنرلى دیر !

Boğa ayakları üzerinde duramayıp tepesi üstü yere çakıldı. Oğlan aceleyle bıçağını alıp boğanın başını kesti. Meydanda seyreden adamlar hemen kalkıp geldiler. Oğlanın etrafını sardılar, tebrik ettiler. Herkes bir ağızdan Dede Korkut gelsin, bu oğlana ad koysun, babasının yanına varıp ona beylik, mülk, vazife alsın, o, yiğitlik göstermiştir, dediler.

Oğuz zamanında adet böyleydi ki yiğitlik gösteren çocuğun adını Dede Korkut koyardı. Böyle her şeyin adını Dede Korkut koyarmış derler.”

“Adam gönderdiler, Dede Korkut geldi, onu tebrik etti, sonra onunla birlikte Dirse Han’ın yanına gittiler.

Dede Korkut oğlanı överek Dirse Han’a söyledi, görelim ne söyledi:

(Burada destanın “Şamil Allahverdi Oğlu Cemşidov”dan okul çocukları için sadeleştirdiği rivayetinden asıl metne geçiyoruz. Aşağıdaki satırlar Ferzane Neşriyatından “Dede Korkut Kitabı”nın 37. sayfasından alınmıştır.)

Korkut Dedemizin Dirse Han’a seslendiği sözler:

“Hey Dirse Han!

Oğlana beylik ver, taht ver, erdemlidir! Boynu uzun bedevi at ver, biner olsun hünerlidir! Ağıldan tümen (on bin) koyun ver, bu oğlana şişlik olsun, erdemlidir! Kaytabandan (deve sürüsü) kızıl deve ver, bu oğlana yüklet (yük taşıyan) olsun, hünerlidir!

Altın başlı ban (büyük ve bezekli) ev ver.

Bu oğlana gölge olsun, erdemlidir!

Çiğni kuşlu çüppe don ver.

Bu oğlana gök yer olsun, hünerlidir!

با ییندیرخانین آغ میدانیندا بواوغلان جنگ ائتمیشدیر، بیربوغا
اؤلدورموش، سنین اوغلون، آدی بوغاج اولسون، آدینی من وئردیم.
یا شینی آلاه وئرسین، دئدی ..."

*
*
*

بعضی قوملاردا، ارگین لیک (بلوغ) زمانی چاتاندا، گنج لیره
یاراشان آد وئریلیر، آدی بعضا ده آدامین اوزو سئچر، شخصیت صاحبی
اولموش گنج اونی مناسب بیر شکلده وصف ائدن آد قویارلار، بو لقب
بعضا اونون بدنی خصوصیت لری، بعضا اخلاق و عادت لری یا ایشی ايله علاقه
دار اولار.

صوی آدلاری (فامیل آدلاری) بلکه بو صورادان آرتیریلیمیش آدلار-
دان چیخمیشدیر، توصیفی - تانیما آدلاری (اچی تئت لری- لقب لری) هم
ایلک قویولموش آدلاردان (گؤبک آدلاریندان عمومیتله دینی آدلاردان)
وهمده صورادان وئریلن شخصی آدلاردان فرقلی دیر.

"توصیفی" یا تانیما آدلارینی (اچی تئت لری) اکثر زمانلار
اطرافدا کیلار شخصه وئریلر، بو آداملار یا بدخواهلیق و یا دوستلوق
اوزه بیر بو تانیما آدینی قوندارارلار.

بونوع آدلارین الهام قایناق لاری (منابعی) گاه بیریر، سمت و یا
محلهدیر، مثال: "ورجیلی مختار"، "یوخاری رقیه خانم"، "آشاغی رقیه خانم"
(بیرکوچه ده ایکی رقیه خانم وارمیش اونلاری مشخص ائتمک ایچسون
اؤلورینین یوخاری و آشاغیدا اولما حسبی ايله آدلانمیشلار)، "سرابلی
درویش"، گاه بدنی خصوصیت لری دقته آلینیر، مثال: "کوله مورتسون"
(مرتضی)، "جوهور اسماعیل"، "ساری قولوخان"، "قارا قولوخان"، "پنکه
باش" (" صفت " شخصی آدین بوسوتون یئرینی توتوب)، "هالیق قی"
شدتله آخسایان بیرشخصه تاخیلان ظالمجه، بیر لقب ایدی)، "گورمیر -
جعفر"، "دابانی چاتلاق صغری" وسایره ... گاه خلق و سجه معین بیر
آدین الهام قایناغی اولار مثال: "ایت خلیل"، "یئددی یارپاق"،
" ائشک فگار"، "چای باجیسی"، "پینتی بقال"، "کئفلی محمد" وسایره
گاه دا بو آدلارین منشائی بیرحادثه، شخصین پششسی، ماثله وضعی و
یا داها بیرچوخ عاملر اولابیلر.

بو توصیفی آدلار و لقب لری (اچی تئت لری) بیزیم یوردوموزدا چوخ

Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir. Bir boğa öldürmüş, senin oğlun. Adı Boğaç olsun. Adını ben verdim. Yaşını Allah versin, dedi...

Bazı toplumlarda ergenlik (buluğ) çağı geldiğinde gençlere en uygun olan isim verilir. Bazen kişi ismini kendisi seçer. Şahsiyet sahibi olmuş gence onu en iyi şekilde tanımlayan adı koyarlar. Bu “lakap” bazen onun bedensel özellikleri, bazen ahlak ve adetleri ya da işi ile ilgilidir.

Soyadları (aile adları) belki bu sonradan verilen adlardan çıkmıştır. Nitelik-Tanınma adları (epitet-lakap) hem ilk verilen adlardan (göbek adlarından genellikle dini adlardan) ve hem de sonradan verilen şahsi adlardan farklıdır.

“Sıfat” ya da tanınma adları (epitetleri) çoğu zaman çevresindeki kişiler tarafından şahsa verilir. Bu adamlar ya düşmanlık ya da dostluk üzerine bu tanınma adını verirler.

Bu gibi adların ilham kaynağı bazen bir yer, semt ya da mahalledir, örneğin: “Vercili Muhtar”, “Yukarı Rukiye Hanım”, “Aşağı Rukiye Hanım” (bir köşede iki Rukiye Hanım varmış, onları birbirinden ayırmak için evlerinin yukarıda ve aşağıda olması ile adlandırılmışlar), “Seraplı Derviş”. Bazen de bedensel özellikler dikkate alınır. Örneğin: “Köle Murtaza”, “Çupur İsmail”, “Sarı Kuluhan”, “Kara Kuluhan”, “Yeke baş” (Sıfat özel adın tamamen yerini almış), “Halık ki” (şiddetle aksayan bir şahsa takılan zalimce bir lakaptı), “Kör Mir Cafer”, “Tabanı çatlak sağrı” vs. Bazen de halk ve seciye bağlı bir ad ilham kaynağı olur. Örneğin: “İt Halil”, “Yedi Yaprak”, “Eşek Gaffar”, “Çay Bacısı”, “Pinti Bakkal”, “Kefli Mehmet” vs.

Bazen de bu adların kaynağı bir olay, şahsın mesleği, ailevi ya da daha birçok neden olabilir.

Bu sıfatlar ve lakaplar (epitetler) bizim yurdumuzda çok

رایج دیر، بونلار بیریشده طولانیسا فولکلور و موزون چوخ ماراقلی صحیفه لرینی اونودولماقدان قورویا جاقدیر (محافظة اقله به جک دیر).

صوی آدلاری (فامیل آدلاری) عادت حالینا گلدیکدن صونرا آرتیق توصیفی - تانیتما آدلاری اهمیتدن دوشدو. گرچه اوشاقلار آراسیندا و محله لرده هنوز بیرچوقلاری بولقب لرایله مشهور دولار، بیرده قیصا آددان بحث اتمک اولار، بونلار اساس شخصی آدلارین تلخیص اولموش (قیصا لتیلیمیش) شکلری دیر، بیرده بو قیصا لتما عموما ایکی صورتده اولور: بیرسی بوتون آدین داها خلاصه حاله کلمه سی: محمدین "ممد" اولماسی کیمی، ایکینجی شکل کلمه نین باش طرفی نین آز - چوخ دگیشمه ایله آدین یئرینه کچمه سی: "ربابه" نین "روبو"، "محمد" نین "ممی" اولماسی کیمی، آدلارین عاقله ده، بابا ددان نوه یه کچدیگینده، اصل آدین یئرینه "بویوک آغا" یا "بالا آغا" کیمی، "کیچیک آدلار" دا موقتاً یا همیشه لیک ایضه دیله بیلر.

یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز کیمی توصیفی - تانیتما آدلارینی (اکی تئتلری) بیله تصنیف اتمک اولار:

- ۱ - شخصین گورونوشونو و یا سجه سینی وصف ائدن لقب لر.
- ۲ - بیر حادثه نی یا نائلیتی (موفقییتی) تثبیت ائدن لر.
- ۳ - شخصین رابطه سینی بیرباشقا شخصه (دده سی، بابا سی ایله مثلا) گؤسته رنلر.
- ۴ - هارالی اولدوغونو، یا هارادان گلدیگینی یا هارادا اوتوردو - غو ایله علاقه دار اولانلار.
- ۵ - صنعت و پیشه نی گؤسته رنلر.

عصرلر بویونجا شخصی آدلا برابر، بورادا ایضاح ائتدیگیمیز قوندا - ریلیمیش توصیفی - تانیتما آدی، آداملاری مشخص و معین اتمک ایچون کافی گلمیشدی، بیزلرده آتانی آدی شخصین آدینا آرتیریلاراق، مشخص اتمک عادتیه ده جاری ایدی، نجه کی زامانیمیزدا دده - بابا آدی، اوغلو سوزوندن اول گتیریلیر، "اوغلو" سوزو، معین شرط لرده و محیط لرده "زاده" و "اوف" و یا نسبتی گؤسته رن "ی" حرفی یاردیمی ایله افاده ائدیلیلر، بیله جه "حسن محمودا و غلو"، بعضا "حسن محمود زاده" و بنزری (مثلا) محمود -

kullanılır. Bunlar bir yerde toplanırsa folklorumuzun önemli unsurlarının unutulmasını engelleyecektir koruyacaktır (muhafaza edecektir).

Soyadları (aile adları) kullanılmaya başladıktan sonra artık sıfat-tanıtma adları önemini yitirdi. Gerçi çocuklar arasında ve mahallelerde hala birçok kişi lakapları ile bilinir. Bir de kısa adlardan bahsetmek gerekir. Bunlar asıl şahıs adlarının kısaltılmış şekilleridir. Bir de bu kısaltma genellikle iki şekilde yapılır: Birincisi bütün adın özet haline gelmesi: Muhammed'in "Memmed" olması gibi. İkincisi ise kelime başının az çok değişmesiyle adın yerine geçmesi: "Rebabe"nin "Rübu"; "Muhammed"nin "Memmi" olması gibi. Adlar ailede, babadan toruna geçtiğinde asıl adın yerine "büyük ağabeye" ve "çocuğa" verilen "adlar" da geçici ya da kalıcı olarak kullanılabilir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi sıfat-tanıtma adlarını (epitetleri) şöyle tasnif edebiliriz:

- 1- Şahsın görünüşünü veya karakterini tasfir eden lakaplar.
- 2- Bir olayı ya da başarıyı (naelit) ifade edenler.
- 3- Şahsın bir özelliğini başka bir şahısla (mesela dedesi ya da babası ile) gösterenler.
- 4- Şahsın nereli olduğu, nereden geldiği ya da nerede oturduğu ile ilgili olanlar.
- 5- Sanat ve mesleği ifade edenler.

Asırlar boyunca özel adla beraber, burada açıkladığımız konulmuş sıfat-tanıtma adı, insanları tanımak ve birbirinden ayırt etmek için yeterli gelmiştir. Bizde babasının adı kişinin adına eklenerek tanıtma âdeti de vardı. Yani günümüzde dede - baba adı, "oğlu" kelimesinden önce getirilir. "Oğlu" kelimesi belli şartlarda ve çevrelerde "-zade" ve "-ov" ya da nispeti gösteren /-î/ harfi yardımıyla ifade edilir. Böylece "Hasan Mahmut oğlu", bazen "Hasan Mahmutzade" vb. (Örneğin Mahmut-

پور"، "محمودنیا" (سایره)، "بعضاده" "حسن محمودوف" "ویا خود" حسن محمودی" صورتی ایله تظاهر ائدیر، بودا یوخاریدا توصیفی آدلارین اوچو - نجو نومونو ایضاح ائده رکن اشاره ائله دیگیمیز حالین داها چوخ عمومی- لشمیش اولدوغونو گؤسترر.

اوج باشقا آد ویا آدلاری تما ملایجی کلمه لردن ده سوز آچما غیمیز

لازم دیر:

۱ - رسمی لقب لر: اجتماعی وضعی، ما مویتی، رتبه نی، مهم بیر پیشه - نی گؤستریر، کئچن عصرده بور رسمی لقب لر، آرتیق تاریخی معنا و اهمیتی ایتیردی و داها دو عروسو اولدوقجا اوجوزلاندی، قانون موجبنجه سوی آدلاری لقب لری یئرینی آلدی، بعضی سوی آدلاری اسکی لقب لردن آلینما دیر.

۲ - "میر"، "سید"، "مشهدی"، "مهندس"، "دوکتور"، "خان"، "میرزه" "اوستا" و سایره کیمی "آدلاری تما ملایجی" سؤزلر، بونلارین بعضی سی ایسه صورادان آدا آرتیریلار و معین شرایط ده اصل آدین یئرینی ده توتا بیلر.

۳ - خاص بیر زمره یه (گروها) عاید اولان "تخلص" کیمی سؤزلر، شاعرلر و بعضی صنعتکارلار قدیم زامانلاردان بری، اؤزلرینه بیر "قلم آدی" یا خود "صنعت آدی" سچرلر، بو آد بعضا سوی آدی نین عینی اولار و یا خود سوی آدیندان اقتباس ائدیلیر و یا خود بونلارا هئج بیر علاقه سی اولماز.

" دوام ائده جک "

تصرف و ادبیاتین قالیغی:

و تصوف رهبرلری بو اوچلوگو باریشدیر ما قا جهد گؤستره لرده آنجاق ایستک لرینه تما میله ناقل اولما بیلمه میشلر کی، بیز بو حقه ده یئری گلن ده فکر سولو بوجه بیک، تصوفون نجه ساده لیکدن مرکب لیکه، کماله، علمه، فلسفه یه مثیل ائتمه سی و فلسفی عرفانین بارانما سی، باره ده دانیشا جاییق

آردی وار

pur, “Mahmud-u niya” vs.), bazen de “Hasan Mahmudov” ya da “ Hasan Mahmudî şeklinde görülür. Bu da yukarıda sıfatların üçüncü maddesini açıklarken işaret ettiğimiz durumun daha genelleştiğini gösterir.

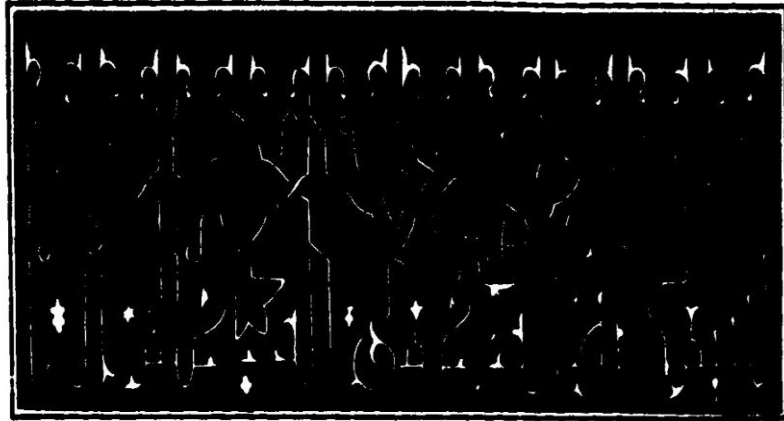
Diğer üç addan veya bu adları tamamlayan kelimelerden de söz etmemiz gerekir:

1- Resmi lakaplar: Sosyal durumu, memuriyeti, rütbeyi, önemli bir mesleği gösterir. Geçen yüzyılda resmi lakaplar tarihi anlamını ve önemini yitirdi, daha doğrusu git gide önemsizleşti. Kanun gereğince soyadları lakapların yerini aldı. Bazı soyadları eski lakaplardan alınmadır.

2- “Mir”, “Seyid”, “Meşhedî”, “Mühendis”, “Doktor”, “Han”, “Mirza”, “Usta” vs. gibi “adları tamamlayıcı” kelimeler. Bunlardan bazıları ise sonradan ada eklenir ve belli durumlarda asıl adın yerini de tutabilir.

3- Özel bir zümreye ait olan “mahlas” gibi kelimeler. Şairler ve bazı sanatkârlar eski zamanlardan beri, kendilerine bir “kalem adı” ya da “sanat adı” seçerler. Bu ad bazen soyadı ile aynı olur veya soyadından alınır ya da bunlarla hiçbir alakası olmaz.

Devam edecek.

وارلیق

آیاتیق تۆز کجه و فادسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسی و ترکی

اوچونجی ایل - مایسی ۱۱ و ۱۲ - بهمن و اسفند ۱۳۶۰

دیل و مدنیت مسئله لری

دوکتور حمیدنطقی

آدلاریمیز (۲)

(هفته گونلری نین آدلاری - آیلار - نسبتی کؤسته رن (ی) - بیرسیا هه تجربه سی)

بو یازیمیزدا، آدلارلا غیرمستقیم اولاراق مناسبتی اولان بیرنجه موضوعو
قوردا لایا جا غیق (اوستونو آجا جا غیق) .

۱ - هفته گونلری نین آدلاری :

جمعه، شنبه و چهارشنبه (چرشنبه تلفظ شکلی ایله) تقریباً هرکسجد قبول
اندیلیمیش آدلار دیر . فارسیجا "یکشنبه" دئییلن گون ایسه، بعضی یئسرلرده
"سوت گونو" آدیله تانلییر، وبعضاده اونا "شنبه صاباحی" دئین لرده واردیر .
"دوشنبه" گونو "دوزگونو" وبعضاده "هفته اوچو" آدلانییر . اوبیرگونلرایسه
ترتیب له چهارشنبه (چرشنبه) آخشامی، چارشنبه، جمعه آخشامی، جمعه و، شنبه
آدلانییر . شنبه یه "جمعه صاباحی" دئین لرده وار .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ÜÇÜNCÜ YIL, SAYI 11 VE 12, ŞUBAT VE MART, 1360

ADLARIMIZ II

(Haftanın Günlerinin Adları-Aylar-Nispeti /i/'si, Bir Siyahe Tecrübesi)

Bu yazımızda adlarla arasında yanlış ilgi kurulan birkaç konunun üzerini açacağız.

1. Haftanın Günlerine Verilen Adlar:

Cuma, Şenbe ve Çarşamba hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiş adlardır. Farsça “**پنجشنبه**” (yekşenbe) olarak adlandırılan gün ise bazı yerlerde “süt günü” adıyla bilinir ve bazen de ona “şenbe sabahı” diyenler de vardır. “**دوشنبه**” (duşenbe) günü “duz günü” ve bazen de “hafta içi” olarak adlandırılır. Diğer günler ise düzenli olarak Çarşamba akşamı, Çarşamba, Cuma akşamı, Cuma ve Şenbe olarak adlandırılır. Şenbe'ye “Cuma sabahı” diyenler de vardır.

ادبی بازی دیلیمیزده، هفته گونلری بو ترتیبله آدلانیر :

عربجه	فارسیجا	مختلف لهجه لرده	بازی دیلیمیزده
السبت	شنبه	جمعه صاباحی	شنبه "بازار" یا خود :
الاحد	یکشنبه	سوت گونو	"بازار گونو"
الاثنين	دوشنبه	دوزگونو - هفته اوچو	بازار اثرته سی
الثلاثا	سه شنبه	چرشنبه آغشامی	چهارشنبه آغشامی
الاربعاء	چهارشنبه	چهارشنبه	چهارشنبه
الخمیس	پنجشنبه	جمعه آغشامی	جمعه آغشامی
الجمعه	جمعه	جمعه	جمعه

بیلدیگینیزکیمی "شنبه" سوزو، اصلا سامی دیل لرینده کی "سبت" کلمه سیندن آینمادییر .

۲ - آی آدلاری :

آی آدلارینا گلینجه، قمری آیلار، اکثرا اؤز آدلاری ایله و بعضاده، اختصاری علامت لرله گؤسته ریلیر :

محرم - اسکی دفتر و سندنلرده (م) رمزی ایله گؤسته ریلیردی

صفر - (ص)

ربیع الاول - (ر)

ربیع الآخر - (را)

جمادی الاول - (جا)

جمادی الثانی - (ج)

رجب - (ب)

شعبان - (ش)

رمضان - (ن)

شوال - (ل)

ذوالقعدة - (ذا)

ذوالحجه - (ذ)

برجلر ایسه بیله آدلانیرلار :

حمل - قوزو، یا خود : قوچ

Edebi yazı dilimizde, haftanın günleri bu düzenle adlandırılır:

Yazı dilimizde	Diğer lehçelerde	Farsça	Arapça
Şenbe ya da “Pazar”	Cuma sabahı	شرفه	السبت
“Pazar günü”	Süt günü	ثلاث شرفه	الحد
Pazar ertesi	Duz günü-Hafta içi	فوشرفه	الثلاثين
Çarşamba akşamı	Çarşamba	چهار شرفه	الربعا
Cuma akşamı	Cuma akşamı	پنج شرفه	الخميس
Cuma	Cuma	جمعه	الجمعه

Bildiğiniz gibi “şenbe” kelimesi, aslen Sami dillerindeki “سبت” kelimesinden alıntıdır.

2. Ay Adları:

Ay adlarına gelince, kamerî aylar, genellikle kendi adları ile ve bazen de kısaltmalarla gösterilir:

Muharrem: eski defter ve belgelerde م harfi ile gösterilirdi.

Safer: ص

Rebiülevvel: ر

Rebiülahir: ر

Cemaziyelevvel: ج

Cemaziyelsani: ج

Recep: ب

Şaban: ش

Ramazan: ن

Şevval: ل

Zülkade: ذ

Zülhicce: ذ

Burçlar ise böyle adlandırılır:

Hamel: kuzu ya da koç

شور - بوزوو، ویاخود: بوفا
 جوزا - اکیزلر
 سرطان - خرچنگ، وداها دوغروسو: یفتنگه چ
 اسد - شیر، داها دوغروسو: آملان
 سنبله - باشاق
 میزان - ترهزی (ترازو)
 عقرب - عقرب
 قوس - یای، (کمان معناسینا)
 جدی - داغ کچیسی، داها دوغروسو: اوغلاق
 دلو - دولجا
 هوت - بالیق

فرنگی تقویم آدلارینا گلینجه، بیزیم یازیلاردا بویوک اختلاف واردیر.
 شمال آذربایجان دا آی لارین آدلاری روسجا اوزره ایشله دیلیر:
 یان وار - ففورال - مارت - آپریل - مای - ای یون - ای یول - آوقوست
 سئنتیا بر - اوکتیا بر - نوپا بر - دئکابر .
 فارسجا دا ایسه، اسکیدن اکثرا فرانسیزجه ترجیح اشدیلیردی:
 ژانویه - فوریه - مارس - آوریل - مه - ژوئن - ژوئیه - اوت - سپتامبر
 اکتبر - نوامبر - دسامبر .
 صون زمانلاردا انگلیزجه تلفظ شکلری ده اشدیلیردی، لکن اسلام دنیا سیندا
 اسکیدن بری بو آدلارین یئرینه " رومی" آی آدلاری ایشله دیلیردی . بو آدلاردا
 بعضی ادبیاتیمیزدا یئرلشمیش (حزیران ، تموز وسایره کیمی)، بعضی سی ایسه
 خلقین گونده لیک دانیشماسینا بئله گیریب دیر (نیسان یا غیشی ، بعضا "لقیان"
 تلفوظلایله) . بعضی آیلارین آدلاری چوخ تانینمیش دگیلدیر، بیر - ایکی -
 سینده ده اختلاف واردیر. داها یاخشیسی، اسلام دونیا سیندا ایشلمه شکلرینا
 ان مشهورلارینا بیر گؤز گزدرهک:
 ابونصر فراهی نین مشهور اثری " نصاب الصبیان" دا (هجری: ۷ نجی عصرده)
 بئله بیر منظومه واردیر:

بدان ای گل که رویت چون بهار است * "هزج" بحر روان و آبدار است
 مفاعیلن مفاعیلن فعولن * شهر روم این هشت و چهار است
 دوتشرین و دوکانون و پس آنسگه * شباط و آذر و نیسان، ایار است
 حزیران و تموز و آب و ایلول * نگهدارش که ازمن یادگار است

Sevr: buzağı ya da boğa,
Cevza: ikiler
Seretân: kanser, daha doğrusu yengeç
Esed: şîr, daha doğrusu aslan
Sünbüle: başak
Mîzân: terazi
Akrep: akrep
Kavs: yay (keman anlamında)
Cedî: dağ keçisi, daha doğrusu oğlak
Delv: dolça (kova)
Hût: balık

Kültürel takvim adlarına gelince, bizim yazımızda büyük farklılıklar vardır. Kuzey Azerbaycan'da ay adları Rusça üzerinden kullanılır: *Yanvar, Fevral, Mart, Aprel, May, Eyyün, Eyyül, Agust, Sentiyaбір, Oktyaбір, Noyaбір, Dekabır*.

Farsçada ise, eskiden genelde Fransızca tercih edilirdi: *Janviye, Fevriye, Mars, Avril, Me, Juen, Juyeh, Ut, Septambır, Oktobır, Novembır, Desambır*.

Son zamanlarda İngilizce telaffuz şekilleri işitilse de, İslam dünyasında eskiden beri bu adların yerine “Rumi” ay adları kullanılırdı. Bu adların bazıları edebiyatımıza yerleşmiş (Haziran, Temmuz vs. gibi), bazıları ise halkın gündelik konuşma diline girmiştir (Nisan yağmuru, bazen “leysan” telaffuzu ile). Bazı ay adları çok tanınmamıştır. Birkaç tanesi birbirine uymaz. En iyisi İslam dünyasındaki kullanım şekillerinden, en meşhurlarına bir göz gezdirelim:

Ebu Nasir Ferahi'nin meşhur eseri “Nesabü'l Sübyan” da (Hicri: 7. asırda) böyle bir manzume vardır:

بدان ایگل که رهیت چون بهار است * ” مزج تب حر روان و آب لرا است
لمعیلن لمعیل نفعولن *ش مور روم طین مشیت و سچ لرا است
نوشین و دولکلون و پس رگه *تباط و آنر و نیس ان مایا ر است
حزیران و ت موز و آب و یالول *زنگ مدارش که از مافیادگار است

زمانه نیمیزدا، بو آیلارین اسلام دونیا سیندا، اوروپا آیلاری ایله تطبیق و استعمال صورتلری نین نجه اولدوغونو آشاغیداکی فهرست گؤسته ریر:

بیرینجی ستون اوروپا آیلاری نین عرب لر طرفیندن استعمال صورتینسی، ایکینجی ستون یئنه عرب لرین بواصلاحا " رومی " آیلارین تسمیه شکیلی، اوچونجو ستون تورکیه تورکلری نین ایشلتدیکلری آی آدلارینی گؤسته ریر:

ینایر	کانون الثانی	اوجاق
فبرایر	شباط	شباط
مارس	آذار	مارت
اپریل	نیسان	نیسان
مایو	ایسار	مایس
یونیو	حزیران	حزیران
یولیو	تموز	تموز
آغسطس	آب	آغسطس
سبتمبر	ایلول	ایلول
اوکتوبر	تشرین الاول	اکیم
نوفمبر	تشرین الثانی	قاسیم
دیسیمبر	کانون الاول	آرالیق

ایلین کانون الثانی (ایکینجی کانون) لا باشلانماسی و (کانون الاول) ایله قورتارماسی نین سببینی بیرآز مونرا ایضاح ائده جه بیک . بوآی لاردان بیزیم ایشلتمه میز اوچون مشترک وتاریخی آدلاردا هئچ بیراختلف یوخدور : شباط ، نیسان ، حزیران ، تموز ، ایلول آیلارینسی اولدوغو کیمی ایشله ده بیله ریک . ایکینجی کانون، بیرینجی تشرین، یکی نجی تشرین ، و بیزینجی کانون دا نسبی اولاراق عمومی دیر و قبول ائدیله بیلیر . قالان اوچ آیین حقینده مباحثه وتحقیق لازم دیر . بیزمارت ، مایس (یاخود مای) و آغسطس آدلارینی موقت اولاراق، (قطعی بیرقراره گلینجه یه دک) ایشله ده جه بیک .

رومی آیلارین موسملره گوره بؤلونمه سی ایسه ، تبریزلی ادیب العلمانیین نقل ائتدیگی بیر منظومه ده بئله گتیریلیمیشدیر :

دوتشرین است و ایلول ای برادر * سه ماه پائیزی الله اکبر
دوکانون و شباط ای دوست میدان * سه ماهی راکه هست اندر زمستان

Günümüzde, bu ayların İslam dünyasında, Avrupa ayları ile kullanım şekillerinin nasıl olduğunu aşağıdaki fihrist gösterir:

Birinci sütun Avrupa aylarının Araplar tarafından kullanım şeklini, ikinci sütun yine Arapların bu terimleri “Rumi” aylara uygulama şekli, üçüncü sütun Türkiye Türklerinin kullandıkları ay adlarını gösterir:

Yenayer	Kanunü’l Sani	Ocak
Febrayer	Şubat	Şubat
Mares	Adar	Mart
Ibreel	Nisan	Nisan
Mayo	Eyar	Mayıs
Yonyo	Haziran	Haziran
Yolyo	Temmuz	Temmuz
Aghustos	Ab	Ağustos
September	Eylül	Eylül
Oktober	Teşrinü’l Evvel	Ekim
November	Teşrinü’l Sani	Kasım
Disimber	Kanunü’l Evvel	Aralık

Yılın kanunü’l sani (ikinci kanun) ile başlanması ve (kanunü’l evvel) ile kurtarmasının sebebini biraz sonra izah edeceğiz.

Bu aylardan bizim kullanmamız için ortak ve tarihi adlarda hiçbir ayrılık yoktur: Şebat, Nisan, Haziran, Temmuz, Eylül aylarını olduğu gibi kullanabiliriz. İkinci kanun, birinci teşrin, ikinci teşrin ve birinci kanun da nisbi olarak geneldir ve kabul edilebilir. Kalan üç ayın hakkında mübahese ve tahkik lazımdır. Biz Mart, Mayıs ve Ağustos adlarını geçici olarak (kesin bir karar verilinceye kadar) kullanacağız.

Rumi ayların mevsimlere göre bölünmesi ise Tebrizli edip el- Elman’ın aktardığı bir manzumede böyle getirilmiştir:

توشه‌ین است ویالول ایبرادر *سه ماهه‌پاییزی الله اکبر
دوکتون وشباط ای وست هیدان *سه ماهه‌سرت رندر زیست‌ان

سه ماهی راکه آن اندر بهار است * چو آذار و چونبسان و ایار است
 هزیران و تموز و آب می دان * بتابستان ترا ای شاه خوبان
 منظومه، حسابسبز اولاراق، ایلول دان باشلاما میشدیر، حقیقت ده، "رومی"
 ایل، ایلول آییندان باشلار و بونا گوره مسیحی ایلین ایلک گونونون
 ایکینجی کانونا دوشمه سی ده آنجا ق تاریخی بیر تصادف دور. بونا رغما
 اسلام مدنیتی باخیمیندان چوخ دفته ده گر بیرنکته وار:

" هجرت نبوی نین تاریخی حقیقده متعدد فکر لر وار دیر. ان زیاده شایع
 اولان فکره گوره هجرت ۲۰ ایلول (سپتامبر) ۶۲۲ ده واقع اولموشدور."
 (اسلام آنسیقلوپدسی، جلد ۵ صیفه ۴۷۷)

دشمک، رومی ایلین باشلانماسی ایله، اسلام دونیاسی نین تاریخ مبدائی
 قبول ائدیلن واقعه نین ۲۰ گون قدر فرقی وار دیر. لکن رسما ایل ۱۵ تموز
 وداها دوغروسو ۱۶ تموز ۶۲۲ دن باشلادی، بونون ایضاً حینی دا یثنه اسلام
 آنسیقلوپدسی نین اوخویاق:

"بیرینجی هجرت ایلی محرم آیینین ایلک گونونون هانسی گون اولدوغو
 مسئله سی هنوز قطعی اولاراق بللی دگیل دیر... اون بشش تموز ۶۲۲ تاریخی
 نین اسلامی تقویمین ایلک گونونو گؤستر دیگی (اورتا دادیر)... آسترونومی
 یه عاید سببلردن دولایی صور ادا ن بیر مقدار محظورلار دوغوشدور، بو
 محظورلاری بر طرف ائتمک اوزره فوق العاده اولاراق بیر علاوه گون تشبیه
 ائدیله جک یئرده بوتاریخ باشلانغیجی ۱۶ تموزا نقل ائدیلمیشدیر." (جلد
 ۱۱ صیفه ۷۷۸).

دشمک: "هجری تاریخین باشلانغیجی، هجرتین واقع اولدوغو گون دگیل،
 هجرت ایلی نین محرم آیینین بیرینجی گونودور" یعنی: جمعه ۱۶ تموز ۶۲۲.
 ایندی ۱۹۸۲ اولدوغونا گوره اوتا ریخدن ۱۳۶۰- ایل کئچیر، و بوسطر لرین
 یازیلدیغی تاریخده بوتقویمه گوره بئله قید ائدیله بیلر: شباط ۱۳۶۰ هجری
 شمسی."

بویحنین صور نندا، ایشلتمه گینی مناسب گوردوگوموز "رومی" آی لازین
 صورتینی بیر فهرست حالینده تکرار ائلیریک:

بیرینجی کانون (ژانویه)، شباط (فئوریه)، مارت (مارس)، نئسیان (آوریل)
 ماییس / مای (مئی)، هزیران (ژوآن)، تموز (ژواییه)، آغوستوس (اوت)، ائیلول
 (سپتامبر)، بیرینجی تشرین (اؤکتوبر)، ایکینجی تشرین (نووامبر)، بیرینجی
 کانون (دئسامبر).

سه ماهی ركه آن دن در بر لمر است * چو آذر و چو نیسان و نظیر است
حزیران و تموز و آب می دان بختکینت ان ترا ای شاه خجبان

Manzume, hesapsız olarak, Eylül'den başlamamıştır. Aslında “Rumi” yıl, Eylül ayından başlar ve buna göre Mesihî yılın ilk gününün ikinci kanuna düşmesi de ancak tarihi bir tesadüftür. Buna rağmen İslam medeniyeti bakımından en çok dikkate değer bir nokta var:

“Hicret-i Nebevi'nin hakkında çeşitli görüşler vardır. En ziyade bilinen fikre göre Hicret 20 Eylül (Septembır) 622'de gerçekleşmiştir”. (İslam Ansiklopedisi, cilt 5, sayfa 477)

Demek ki, Rumi yılın başlamasıyla İslam dünyasının başlangıç tarihi kabul edilen olayın arasında 20 gün kadar fark vardır. Ancak resmi yıl 15 Temmuz, daha doğrusu 16 Temmuz 622 yılında başladı, bunun açıklamasını da yine İslam Ansiklopedisi'nden okuyalım:

Birinci Hicret yılı Muharrem ayının ilk gününün hangi gün olduğu meselesi henüz kesin olarak belli değildir... On beş Temmuz 622 tarihinin İslami takvimin ilk gününü gösterdiği (ortadadır)... Astronomiye ait sebeplerden dolayı sonradan bir miktar mahsur doğmuştur. Bu mahsurları bertaraf etmek üzere fevkalade olarak bir ilave gün tespit edilecek yerde bu tarih başlangıcı 16 Temmuz nakledilmiştir. (cilt 11, sayfa 778).

Demek: “Hicri tarihin başlangıcı, Hicret'in gerçekleştiği gün değil, Hicret yılının Muharrem ayının birinci günüdür” yani: Cuma 16 Temmuz 622. Şimdi 1982 olduğuna göre o tarihten 1360 yıl geçer ve bu satırların yazıldığı tarihte bu takviyeme göre böyle kaydedilebilir: Şubat 1360 Hicri Şemsi.

Bu bahsin sonunda, kullanmayı uygun gördüğümüz “Rumi” ayların suretini bir fihrist halinde tekrar ediyoruz:

Birinci kanun (Januye), Şubat (Fevriye), Mart (Mars), Nisan (Avril), Mayıs – May (Mey), Haziran (Juan), Temmuz (Juyeh), Ağustos (Ut), Eylül (Septambır), birinci teşrin (Oktobır), ikinci teşrin (Novembır), birinci kanun (Desambır).

۳ - نسبتی گۆسته‌رن (ی)

- صوی آدلاری نین بیرچوغو نسبت گۆسته‌رن (ی) ایله‌ما ملانما قدا دیر .
بونو، دیلیمیزده نه‌جوره قارشیلماق اولار؟ آختاریشلاردان بیرنجه حل
یولو تاپیلیر، مثلا:
- ۱ - تخمیس، مخصوصلوک نسبتی اوچون (- لیک) مورفمبندن فایدالانماق
ایمانی واردیر: سنه = ایل، سنه‌وی = ایللیک، سفری = یوللوق، -
ساواشلیق، عادی = آشاغیلیق کیمی .
- ۲ - منشاء و ریشه‌یه نسبتی گۆسترک اوچون (- دن) مورفمبندن
فایدالانماقلا: صمیمی = اوره‌کدن، فطری = دوغوشدان، طبیعی = قدرتدن
کیمی .
- ۳ - بنزه‌رلیک گۆسترک اوچون (- سی) یا خود (- ایسی) مورفمبندن
فایدالانماقلا: خشب = اودون، خشبی = اودونسو، یا خود اودونسو کیمی .
- ۴ - یئر - یورت، صاحبلیک، وصفی‌لیک نسبتی اوچون (- لی) مورفم-
بندن فایدالانماقلا: ایرانی = ایرانلی، دموی = قانلی، ... کیمی .
- ۵ - دیل، رفتار و سایرهنی گۆسته‌رن نسبت اوچون (- جه) مورفمبندن
فایدالانماقلا: عربی = عربجه، انسانی = انسانجا، کیفی = کثیفجه، ... کیمی .
- ۶ - ایش، عادت، وربطی گۆسته‌رن، نسبیت گۆسترک اوچون (- چی)
مورفمبندن فایدالانماقلا: تنبوری = تنبورچی، مادی = ماده‌چی، خیالی =
خیالچی، سیاسی = سیاستچی، ... کیمی .
- ۷ - مضاف‌الیه اولان غیرمعین اسم‌لری گۆسترک اوچون بومثال‌لره قیاس
حرکت ائتمک ممکن دور: الاهی موهبه = آله وئرگیسی، رسمی‌دایره = دولت
دایره‌سی، نقدی جزا = پول جزاسی، بحری قوتلر = دنیزقوت‌لری، هواوسی
سفرلر = هواسفرلری، اجرائی قدرت = اجراقدرتی، اقلیمی شرائط =
اقلیم‌شرطلری، لسانی تحقیقات = دیل‌آختاریشلاری، شمسی‌ایل = گونش‌ایلی
وطني خدمت = وطن خدمتی، ... کیمی .
- ۸ - صفت‌نوعونندان ماده‌آدلاری دا بومثال‌لره قیاس ائدیله‌بیلر:
شیشه‌ای اشیاء = شیشه‌اشیاء، بلوری قاب = بلورقاب، لاهوری شال =
لاهورشال، مرجانی‌آدا (جزیره) = مرجان‌آدا، فولادی زره = پولادزره، آهنی
یا آهنین چکمه = دمیرچکمه، ... کیمی .
- ۹ - صفت‌نوعونندان یئر و طرف‌آدلاری دا بومثال‌لره قیاس ائدیله‌بیلر:

3- Nispeti gösteren /i/

Birçok soyadı nispet gösteren /i/ ile tamamlanmaktadır. Bunu dilimizde nasıl gösterebiliriz? Yapılan araştırmalar sayesinde birkaç çözüm yolu bulunur, örneğın:

1. Tahsis, mahsusluk nispeti için [-lik] morfeminden faydalanma imkânı vardır: sene ~ yıl, senevî ~ yıllık, seferî ~ yolluk, savaşlık, adî ~ aşağılık gibi.

2. Kelime kökünde nispeti göstermek için [-den] morfeminden faydalanmak: samimi ~ yürekten, fitrî ~ doğuştan, tabî ~ kudretten gibi.

3. Benzerlik göstermek için [-si], ya da [-isi] morfeminden faydalanmakla: haşeb ~ odun, haşebî ~ odunsu ya da odunusu gibi.

4. Yer yurt, sahiplik, vasfilik nispeti için [-li] morfeminden faydalanmakla: İrani ~ İrani, demvî ~ kanlı gibi.

5. Dil, davranış vs. gösteren nispet için [-çe] morfeminden faydalanarak: Arabî ~ Arapça, insanî ~ insanca, keyfi ~ keyifçe gibi.

6. İş, adet ve disiplini ifade eden, nispeti göstermek için [-çi] morfeminden faydalanarak: tenburi ~ tenbureci, maddî ~ maddeci, hayali ~ hayalci, siyasi ~ siyasetçi gibi.

7. İsim tamlamalarında belirtisiz isimleri göstermek için bu örneklerden hareket etmek mümkündür: İlahi mevhibe ~ Allah vergisi, resmi daire ~ devlet dairesi, nakdi ceza ~ para cezası, bahri kuvvetler ~ deniz kuvvetleri, havai seferler ~ hava seferleri, icrai kudret ~ icra kudreti, iklimi şerait ~ iklim şartları, lisani tahkikat ~ dil araştırmaları, şemsi yıl ~ güneş yılı, vatani hizmet ~ vatan hizmeti gibi.

8. Sıfat cinsinden madde adları da bu örneklere kıyas edilebilir: şişe-yi eşya ~ şişe eşya, billuri kap ~ billur kap, Lahorî çal ~ Lahor çal, mercani ada ~ mercan ada, fûlâdî zırh ~ polad zırh, âhenî ya da âhenîn çekmek ~ demir çekmek gibi.

9. Sıfat cinsinden yer ve yön adları da bu örneklerle karşılaştırılabilir:

فوقانی طبقه = اوست مرتبه ، اصلی خط = آنا یول ، جنوبی آمریکا = جنوب آمریکا
داخلی بازار = ایچ بازار ، مرکزی آسیا = اورتا آسیا ، نهائی نظر = صون گوروش
یا خود: صون نظر، ... کیمی.

۱۵ - فعل دن مشتق اولموش باشقا صفتلر: فراری = قاچاق ، تدریجی =
گشده ری ، وسطی = اورتالاما ، ... قیاس اوزره دوزه له بیلر .

بو یوللاردان باشقا بیرده (یاش) دان (یاشیل)، (گوز) دن (گوزهل) وسایره
دوزه لدیگی کیمی، قیاسا ، سوزلرین صونونا (- ل) آرتیواراق مسئله نی کؤکده ن
حل ائتمک ایسته ینلرده واردیر: اؤز- اؤزهل ، دوغال "قورا / غوره وزنینه
یعنی: طبیعت - دوغال = طبیعی) قبیلیندن .

خلاصه ، ایسته ینلر ، نسبتی گؤسته رن (- ی) لی فامیل آدلارینی ، بیرچوخ حالدا
بو (- ی) نین عوضینه "اوغلو" سوزونو کؤکه (ریشه یه) آرتیرما قلا مسئله لرینی
حل ائده بیلرلر: حسینی = حسین اوغلو ، محمودی = محمود اوغلو ، کیمی .
قالنلاردا ، یوخاریدا گؤسته ریلن یوللاردان گشده رک آدلارینی دیلیمیزین
قایدالارینا گؤره عیارلایا بیلرلر .

هانیه نین قالدانی:

آباغیمدا دمیردن چاریق
آشدیم داغ دره دوز...
هانیه گؤزلری پاریلدایان
ساری تفللری یئللرده پریشان
یشره - گؤیه صیفیشمایان
گولن ، آتیلان ، اوینایان
شعیطان
اوشاق؟
منیم اوشاقلینیم ...

تهران - اسفند ۱۳۶۰

ایضاحلار: سارای = قصر / دورمادان = متصل ، دایم / اورمان = جنگل ، مشه
اوربرمک = توکلرین بیز - بیز اولماسی / دؤنمک = دولانماق /

fevkani tabaka ~ üst mertebe, asli hat ~ ana yol, Cenubi Amerika ~ Güney Amerika, Dahili Pazar ~ iç pazar, Merkezî Asya ~ Orta Asya, nihai nazar ~ son görüş gibi.

10. Fiilden yapılan diğer sıfatlar: Firari ~ kaçak, tedrici ~ gideri, vasati ~ ortalama vb. karşılaştırma için yapılır.

Bunlardan başka bir de “yaş” kelimesinden “yeşil”, “güz” kelimesinden “güzel” yapıldığı gibi, kıyasen sözlerin sonuna /-l/ getirerek meseleyi kökten halletmek isteyenler de vardır: öz > özel, doğa > doğal kabilinden.

Özetle, isteyenler, nisbeti gösteren /î/ sesli aile adlarını, birçok şekilde bu /-î/'nin yerine “oğlu” ifadesini kelime köküne ekleyerek sorunu çözebilir: Hüseyinî > Hüseyinoğlu, Mahmudî > Mahmutoğlu gibi. Geride kalanlar da yukarıda gösterilen yollardan giderek adlarını dilimizin kurallarına göre düzenleyebilir.

Hafızanın Talanı

Ayağımda demirden çarığ

Aşdım dağ dere düz...

Hani gözleri parıldayan

Sarı télleri yéllerde perişan

Yére göğe sığışmayan

Gülen, atılan, oynayan

Şéytan

Uşag?

Menim uşaglığım...

Tahran-Esfend 1360

Açıklamalar:

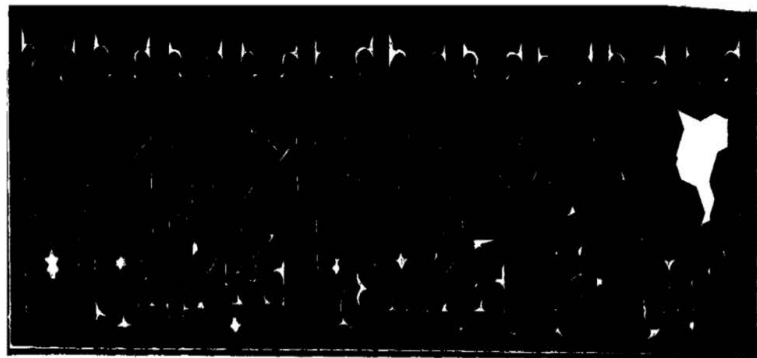
Saray: kasr,

Durmadan: muttasıl, daim,

Orman: çengel, meşe,

Ürpermek: tüylerin diken diken olması,

Dönmek: dolanmak

وارلیق

آیلق نوز کجه و نادر سجا فرهنگي نشره
مجله ماهانه فرهنگي فارسي و ترکی

دوردونجی ایل - بهربنجی ماهی - فروردین ۱۳۶۱

دیل مسئله لری

دوکتور حمید نطقی

کلمه لرین اسراری

- ابن مهنا لغتی -

دیلیمیزین بوگونکو مسئله لرینی یاغشی باشا دوشمک ایچون ونون تاریخی انکشافینی آنلاماغا چالیشمالی بیق، و بوتنا گوره ده دیلیمیزی تدقیق ایچون منبع ما بیلان کتا بلارلا تانیش اولما فی میز لازیمدی. سوره باشلاماقدان قاباق پروفسور دمیرچی زاده نین "آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی" اثریندن آشافیدا نقل ائده جگیمیز بیرنجه سطره برابر اوغوباق :

مؤلف کتا بی نین بیرجه سینی "آذربایجان تاریخی نین اساس منبع لری" نه آپیزمیشدیر. بورادا "عمومیتله منبع لر حقیقدا" قیسا بیر مقدمه - دن مونرا، مهم آبدلردن و کتا به و اثر لردن بحث ائدیر و اوجمله دن "دیلدن بحث ائدن کتا بلار - قراما تیکالار و لغت لر" عنوانی آلتیندا فکیر لری نین ایفاحینا بو سوز لرله باشلا ییر :

" بورادا خصوصی اولراق دیلدن بحث ائدن کتا بلاری، یعنی قراما - تیکا کتا بلارینی، لغت لری، یا خود دیلین بو و یا دیگر عمومیت لریندن

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, BİRİNCİ SAYI, NİSAN, 1361

KELİMELEİN GİZEMİ

İBNİ-MÜHENNA LÜGATİ

Dilimizin günümüzdeki sorunlarını en iyi şekilde belirlemek için onun tarihi gelişimini anlamaya çalışmalıyız. Bu sebeple de dilimizi araştırmak için kaynak sayılan kitaplarla tanışmalıyız. Söze başlamadan önce Prof. Demircizade'nin "Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi" adlı eserinden aşağıda aktardığımız birkaç satırı birlikte okuyalım:

Yazar kitabının bir bölümünü "Azerbaycan tarihinin esas kaynakları"na ayırmıştır. Burada "genel olarak kaynaklar hakkında" yaptığı kısa bir girişten sonra önemli abideler, kitabe ve eserlerden bahsederek "Dil Konulu Kitaplar-Gramerler ve Sözlükler" başlığı altında düşüncelerini açıklamaya şu sözlerle başlıyor:

Burada özellikle dil konulu kitapları, yani gramer kitaplarını, sözlükleri ve dilin farklı özelliklerinden

بحث ائدن اثرلری آیریجا قید ائتمه لی هیج . مثلا، محمود کاشغری نین دیوانیندا جمعلنمیش اولان متن لر اساساً بوخاریداکی منبعلردن ما بی لیر . لکن بورادا عینی زاماندا محمود کاشغری بیرچوخ تورک قبیله دیل لری نین یازمیلارینا ، سلسر سیسته میندن ، قراما تیک قورولوشوندا ن سوزلردن وسایره کیمی خصوصیتلردن اطرافلی صورتده بحث ائتمیشدیرکی ، بونلار دیل ساحه سینده آپاریلان ایلک تدقیقات ما تهریالی اولار اقدانها معتبر و مهم منبع ماییلیر . بقله وضعیت ابن مهنا لغتینده ویا بیر چوخ منظوم ویا خود تحت اللفظ ترجمه لغت لرینده ده نظره چار بیر ...

آدی گچن اثر صحیفه ۲۵

بومنبعلره یاغیندان تانیخ اولماق و اولارین آنجا ق قورو آدی دگیل ، محتویاتی ایله ده علاقه لنمک چوخ فایدالی دیر . اما تاسف بشری دیرکی ، اللی ایلیلک " استعماری فرهنگ " سیاستی نین ایجابی اولاراق بو کتابلار ها میمیزین دسترسینده دگیل دیر . دتمک اولارکی ، بومهم منبع لرین ، بیر تک دانه سیندن سوی ، هجج بیرسی تقریباً البرده بوغدور ، اوبیر تک اثر ، کتاب دده قورقود دورکی ، فرزانه نشریاتینین همتی ایله چاپدان چیخمیشدیر (وچوخ مهم بیر سند کیمی علاقه ایله ، اوخوما میز و تدقیق ائله مه میز لازیم دیر) . یاغشی بیر طالع اثری اولاراق بو منبعلردن بیر نچه سی بیر زمان بوندان قاباق منیم الیمه چاتدی . اولاری تدقیق ائدرکن ، جالب تشخیص و فردیگیم قسم لریندن نوظلار آلدیم (یا ددا شتار ائله دیم) . ایندی بو نوظلارین " ابن مهنا لغتی " نه عاید اولانلاریندان بیر حصه سینى عینا نقل ائلیرم . بولغت ، عرب دیل بیلگی ابن مهنا طرفیندن میلادی ۱۳ - نجی عصرین نوظلاریندا و ۱۴ - نجی عصرین باشلا ریندا گویا عرب لره تورکجه اوگره تمک قصدی ایله قلمه آلینیب دیر . منیم نوظلاریم " عبداله بطلال " ین حاضرلادیغی و ۱۹۳۴ ده استانبولدا چاپ اولموش نسخه یه مستند دیر . بفری گلدیکده ، کلمه نین معناسی یانیندا ، اوخوجولا - ربمیز ایچون بعضی ایضا حلازدا آرتیریلیمیشدیر . بقله جه بیر پاراکلمه لر - ین اسراری آچیلیمیش اولور :

۱ - آچار : کلمه سی بو لغتده " آچقو " شکلینده دیر . " قو " بیلیندیگی کیمی مختلف تصریف صورتلری ایله (- گی ، - قو / فو ، - گو ، - کی ، - گو) وسیله آدی (اسم آلت) و بعضی ذات و معنی (مشخص و مجرد) آدلار دوزه ل دیر .

bahseden eserleri özellikle belirtmeliyiz. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud'un divanında toplanmış metinler aslında yukarıdaki kaynaklardan biridir. Ancak Kaşgarlı Mahmud burada birçok Türk boyunun yazı, ses sistemi, gramatik kuruluş, söz vs. gibi özelliklerinden etraflıca bahseder, bu özellikler dil alanında yapılan inceleme materyali olarak daha saygın ve önemli bir kaynak sayılır. Böyle bir durum İbn-i Mehnan Lügati ile birçok manzum ve kelime altı tercüme sözlüklerde de görülür...” (Adı geçen eser, ss. 35)

Bu kaynakları yakından tanımak ve onların sadece adıyla değil, içeriğiyle de ilgilenmek oldukça faydalıdır. Ancak üzülerek belirtirsek, elli yıllık “sömürge kültürü” siyasetinin sonucu olarak bu kitaplar hiçbirimizin elinde değildir. Demek ki bu önemli kaynakların bir tanesi hariç, hemen hemen hiçbiri elimizde yoktur. O, tek eser de Dede Korkut Kitabı'dır ve Ferzane Neşriyatının çabalarıyla basılmıştır (ve çok önemli bir belge olarak ilgiyle okunmalı ve incelemeliyiz). Şans eseri bu kaynaklardan bir kaçını kısa bir süre önce elime geçti. Onları incelerken ilginç bulduğum yerlerden notlar aldım. Şimdi “İbni-Mühenna Lügati” ile ilgili notlarımdan bir bölümünü aynen naklediyorum. Bu lügat, Arap dilbilimcisi İbn Mehnan tarafından MS 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başında güya Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Benim notlarım “Abdullah Battal”ın hazırladığı ve 1934 yılında İstanbul'da basılan nüshaya dayanır. Yeri geldikçe, kelimenin anlamı ile birlikte, okuyucularımız için bazı açıklamalar da eklenmiştir. Böylece bazı kelimelerin gizemi çözülmüş olur:

1- *Açar*: Kelime bu lügatte “açgu” şeklindedir. [-gu] bilindiği gibi çeşitli görünümüleriyle ({-kX}, {-gX}) eşya ve bazı kişi adları ile soyut adlar yapar.

مثال : چالغی، و فرگی (یخنی کلمه اولراق، مالیات، خلق آغزینسدا :
استعداد، مثال : " یاغشی دانیشماق بیرآلاه و فرگسیدیر " سرگی (تما -
یشگاه و نمایشه قویماق)، سئوگی، دویغو (حس)، بورغو (فارسجا دا پیچ)،
هورگو (هورمک دن ، فارسجا : بافتنی)، اولگو، آملق، باصق (نشار و
تضیق)، بیتکی (نبات) ... بو مورفم دن بیرچویم تازه کلمه دوزلتمک
اولار .

۲- آچماق : "باغلاماق" سوزونون ضدی معنا سیندا دیر، بوندان علاوه
"ایضاح اتمک"، "یایماق و آج اولماق معنا لاریندا گلیر .

۳- آذاق : تورکجه نین معنادی اوزه ره، صورالار "ایاق" اولموشدورو
"قاب" معنا سیندا دیر، ادبی فارسجا یا کفچیب و اورادا "ایاغ" صورتینده
یازیلیر، اوغوزجا دا بونا "چاناق" دئییلیر .

۴- آرقاق : آرقاچ (فارسجا : "پود" در مقابل تار) .

۵- آرماق : یورولماق، بورادان "یورغون - آذغین" سوزونون
معناسی واضح اولور .

۶- آری : تمیز، " آری قیز" (فارسجا دوشیزه)، " آریماق " تمیز
اولماق، " آریتماق " تمیزله مک، " آرتمیش " پاکره قالمیش قیز .

۷- آزیق : یولدا یشمک ایچون خوراک (فارسجا : توشه) . بو کلمه
فارسجا یا داخل اولوب " آزوقه " صورتینده یازیلیر .

۸- آش : عمومیتله یشمه لی هر نه، خوراک، " آش بولسون " عافیت
اولسون ! (فارسجا : نوش جان !) معنا سیندا دیر .

۹- آشنو : قاباق، ائمن، " آشنوکی " قاباکی، " آشنوکی آتا "
حضرت آدم، " آشنوکی آنا " حضرت حوا، بو کلمه صورالار، " آشنا " اولراق
بیر مصدر صورتینده ایشله دیلمیشدیر، یعنی " یاواش - یاواش قاباغا
طرف حرکت اتمک " بورادان مشهور آتالار سوزونون اصل معناسی آنلا -
شیلیر؛ " آشنا - آشنا چیخدی او جاق باشینا " یعنی تدریجله ایره لی یه
گله رک چیخدی او جاق باشینا .

۱۰- آغیرلاماق : حرمت اتمک، بولفت " بویوک " و " عظمتلی " معنا لارینی
مختلف اشتقاق لاریندا عکس ائتدیریر، " آغری داغ " بویوک داغ، عظمتلی
داغ دئمکدیر، آغری و دردله علاقه سی یوخدور، نهجه کی " آغینماق " داهمین بو
لغته " یوغاری چیخماق " معنا سینا ثبت اولونوبدور، ها بئله دیر " آغماق "

Örneğin “çalgı”, “vergi” (yeni kelime olarak maliyet, halk ağzında: istidat, örnek: “Güzel konuşmak bir Allah vergisidir”), “sergi”, “sevgi”, “duygu”, “burgu”, “örgü” (örmekten), “ülkü”, “askı”, “baskı”, “bitki”, bu morfemden birçok yeni kelime türetilir.

2- Açmak: “Bağlamak” kelimesinin zıt anlamıdır. Buna ek olarak “açıklamak”, yaymak ve aç olmak anlamlarına da gelir.

3- *Azak*: Türkçede sonradan “ayak” olmuştur ve “kap” anlamındadır. Edebi Farsçaya geçer ve orada “ayak” şeklinde yazılır. Oguz Türkçesinde buna “çanak” denir.

4- *Arkak*: *Arkaç*.

5- *Armak*: Yorulmak. Buradan yorgun argın kelimesinin anlamı çıkar.

6- Arı: Temiz, “arı kız”, “arımak”, temiz olmak, “arıtmak”, temizlemek, “artmış”, bakire kalmış kız.

7- Azık: Yolda yemek için aş. Bu kelime Farsçaya geçerek “azuka” şeklinde yazılır.

8- Aş: Genellikle yenebilen herşey, çörek, “aş bulsun” afiyet olsun! Anlamındadır.

9- Aşnu: Önce, ön. “*Aşnuki*” önceki, “*aşnuki ata*” Hz. Âdem, “*aşnuki ana*” Hz. Havva. Bu kelime sonradan “*aşna*” olarak mastar şeklinde kullanılmıştır. Yani “yavaş yavaş önceki tarafa hareket etmek”. Buradan meşhur atasözünün asıl anlamı anlaşılır: “*aşna aşna çıhdı ocag başına*”, yani azar azar ilerleyerek çıktı ocak başına.

10- Ağırlamak: Hürmet etmek. Bu kelime “büyük” ve “gösterişli” anlamlarını çeşitli köklerde yansıtır. “Ağrı dağ”, büyük dağ, azametli dağ demektir. Ağrı ve dertle ilgisi yoktur. Demek ki “ağınmak” da yine bu lügatte “yukarı çıkmak” anlamına gelmiştir. “Ağmak”

۱۱ - آلب : قهرمان، بهادر، بیرجوخ شخصیتلرین آدلاریندا دا گلیر .
آلب ارسلان، آلب تکین، و آلب ارتونقا (افراسیاب) . قدیم کتابتده
"الب" صورتینده یازیلدیغی ایچون زمانیمیزدا غلط تلفظه سبب
اولموشدور .

۱۲ - آلچی : حیله گر. "آل"ین "حیله" معناسینا اولدوغو آیدین و
واضح دیر، "آلداتماق" دا بو کؤکدن گلیب دیر. "آلتانچی" کلمه سی
همین بولغته "جیب کسن - جیب بر" معناسینا گلیب دیر .

۱۳ - آلقیش : بیریمی ایچون آچیقجا یا غشیلیق ایسته مک، غشیردها .
دده قورقود کتابیندا دا بومعنا یا گلیر. زمانیمیزدا چپیک چالماساق،
تصویب و تاییدا ایچون بیراشاره اولاراق ایشله نیلیر .
۱۴ - آنیلماق : یاد ائدیلمک .

۱۵ - ات - اموز : تن و جان . بورادا "اموز" کلمه سی نین "جان" و
"اوزهک" اولدوغونا دقتی چکنک فایده الیدیر. تورکجه ده روح و جان قار -
شیلینی "طین" (قین وزنینده) کلمه سی وار دیر. همین لغته ده "طینلیق" -
جانلی و حیوان دئییه ضبط اولموشدور .

۱۶ - اتک : فارسجا دا "دامن". "آباق" (فارسجا : پا)، "آددیم" (قدم)
"اتوک" (چکمه) عینی کؤکدن دیر .

۱۷ - ان : باناق . "انلیک" ده بو کؤکدن دیر. باناغی قیرمیزی
گؤسترن ماده .

۱۸ - امچشمک : مباحثه یه گیرمک .

۱۹ - امورتکون : خرمن، دؤگولمه میس اکین دسته لری .

۲۰ - اوغرو : سارق . اوغرولاماق : سرقت .

۲۱ - اوق : اوخ، فارسجا : تیر. اوق سا بو. : اوخون دسته سی، بو -
گونکو دیل ایله : اوخ ساپی، اوق یونو : اوخون لله گی، فارسجا : پرتیر .
"یون" پشم و بو لغته ده لله ک .

۲۲ - اوغلاغو : "اوغلو" دئیگی میز .

۲۳ - اموک : آنلابیش، عقل، اسکی کتابته ده "گ" بین "ک" یازیلما -
سی معلومدور و "اموکوت" یا "امیوت" (نصیحت و مصلحت معناسینا)
بو کلمه نین اؤکله علاقه سی میداننا چیخیر. همین لغته ده : "اموکلوک" (امو -
کلو) - عقللی، "اموکسوز" - عقلسیز .

11- Alp: Kahraman, bahadır. Birçok şahsın adında da vardır. Alparslan, Alptekin ve Alp Er Tunga (Efrasiyab). Eski kitabelerde “alp” şeklinde yazıldığı için zamanımızda yanlış telaffuza sebep olmuştur.

12- *Alçı*: Hilekâr. “Al”ın hile anlamına geldiği apaçık ortadadır. “Aldatmak” da bu kökten gelmiştir. “Altatçı” kelimesi yine bu lügatte “yan kesici” anlamına gelmiştir.

13- Alkış: Birisi için açıkça iyilik istemek, hayır dua. Dede Korkut Kitabı’nda da bu anlama gelir. Günümüzde alkışlamak, onaylamak için bir işaret olarak kullanılır.

14- Anılmak: Hatırlanmak.

15- Et – Öz: Ten ve can. Burada “öz” kelimesinin “can” ve “özek” olduğuna dikkat çekmek faydalıdır. Türkçede ruh ve can kelimelerinin karşılığı olarak “tın” kelimesi vardır. Yine burada “tınlık” canlı ve hayvan olarak ele alınmıştır.

16- Etek: Farsçada “*dâmen*”. “Ayak”, “adım”, “*etük*” kelimeleri aynı kökten gelir.

17- *En*: Yanak. Enlik kelimesi de bu kökten gelir ve yanağı kırmızı gösteren madde anlamındadır.

18- *Öçeşmek*: Tartışmak.

19- *Örtgün*: Harman, olgunlaşmamış ekin taneleri.

20- *Oğru*: Hırsız. Oğrulamak: Hırsızlık

21- Ok: Uç, Farsça “*tîr*”. Ok sabu: Okun destesi. Bugünkü dil ile: Ok sapı. Ok yünü: Okun kılıfı. Farsça: “*pür-tîr*”. “Yün”, bu lügatte yelek anlamında.

22- *Oglağu*: Oklava demektir.

23- *Ög*: Anlayış, akıl. Eski kitabelerde /g/ sesinin /k/ olarak yazıldığı bilinmektedir ve “öğüt” (nasihat ve maslahat anlamında) kelimesinin “ög” kelimesiyle ilgisi ortaya çıkar. Bu lügatte: “*öglüg*” (*öglü*) – akıllı, ögsüz-akılsız demektir.

- ۲۴ - اولکر : ثریا ، فارسجا : پروین .
- ۲۵ - اوی : زمان ، "اود" صورتینده ده فنیط اولونموشدور .
تورکجه ده " زمان " کلمه سی نین مختلف مفهولارینا قارشی بیرنجه سوز
خاطره گلیر "اوزا" (اوبا وزنینه) وقت و کچمیش زمانلار معنا سینا
" اوغور " و " چاغ " .
- ۲۶ - ایرکلیک : قدرت وفرمان صاحیبی ، کلمه نین موندانکی " لیک "
زمانیمیزدا " لی " اولوب . " ایرک " ایسه دیلنیمیزده " ارک " صورتینده -
دیر ، " ارک " ، قدرت ونفوذ معنا سینا دیر .
- ۲۷ - ایسی سوو : حمام . " گرمابه " ایله مطابق دیر . " ایسی سووجو " دا
همین لغتده " حمامی " معنا سینا قید اولونموشدور . " سوو " بهزده " سو "
شکلینده دیر موندان " واو " حرفی دوشوبدور لکن بعضا یغنه ظاهرا ولور :
" سوو ارماق " کیمی .
- ۲۸ - ایشوک : پرده . " ایشوکچو " ایسه پرده چی ، یا خود " پرده دار " دیر .
قدیم منسلردن " ایشیک آغاسی " کلمه سینده کی " ایشیک " یا خود " ایشیک "
کلمه سی نین بونولا مناسبتی وار و " پرده دار " دشمکدیر . دوکتور معین
لغتینده ده " حاجب " سوزو ایله ایضاح اددیلیمیشدیر . (جلد ۱ صحیفه ۲۱۷)
(تورکیه تورکجه سینده " ایشیک " پرده مفهومو اعتباری ایله " آستانا "
معنا سینا گلیر و " اهو - ایشک " ترکیبی نین اساس معنا سی " چادر و
پرده " دشمکدیر .)
- ۲۹ - ایصیرقا : گوشواره .
- ۳۰ - ایگه : یا خود " ایگ " بیزیم " ایی " (فارسجا : بو) دشمکی -
میز سوزدور ، ثبت صورتینه دقتی چکمک ایچون نقل اددیلدی .
- ۳۱ - ایگدیش : اصلی عرب اولما ییب دا عربلر ایچینده دوفولموش
آدام ، لغتین معین بیر اجتماعی - سیاسی مفهوم داشیدینی ایچون
تکرارینی فایدالی گوردوک .
- ۳۲ - ایگین : آرغا سوموک لرین اگیلن یثری ، فارسجا : شانه .
بیلدیگیمیز " اگین " یا خود " اه بین " نین قدیم صورتی " چیکین " کلمه سی
ایله مناسبتی ده دوشونوله بیلر .
- ۳۳ - ایمگ لو : زحمت و مشقت چکن . " ایمگ " ایسه بیلدیگیمیز
" امک " کلمه سی نین قدیم صورتی دیر و " زحمت " دشمکدیر .

24- *Ülker*: Süreyya. Farsça: *Pervin*.

25- *Öy*: Zaman. “*Öd*” şeklinde de görülmüştür. Türkçede “zaman” kelimesinin çeşitli ifadelerine karşı birkaç söz akla gelir. “*Oza*” (oba vezninde) vakit ve geçmiş zamanlar anlamına gelir: “*oğur*” ve “*çağ*”.

26- *İrklik*: Kudret ve ferman sahibi. Kelimenin sonundaki [-lik], günümüzde [-li] olmuştur. “*İrk*” ifadesi ise dilimizde “*erk*” şeklindedir. “*Erk*” kudret ve güç anlamındadır.

27- *Isı suv*: Hamam. “*Germâbe*” ile uyar. “*Issı suvcu*” da aynı lügatte “hamamcı” anlamında yazılmıştır. “*Suv*” bizde “su” şeklindedir. Kelimenin sonundaki /-v/ sesi yitmiştir, ancak bazı fadelerde yeniden görülür: “*suvarmak*” gibi.

28- *İşük*: Perde. “*İşükçü*” ise “perdecî” demektir. Eski mesleklerden “*işik ağası*” ifadesindeki “*işik*” ya da “eşik” kelimesi bu kelimeyle ilişkilidir ve “perdecî” demektir. Doktor, lüğatinde de açıkça “hacip” kelimesi ile açıklamıştır. (C 1, ss.417) (Türkiye Türkçesinde “eşik” perde kavramı “*astana*” (eşik) anlamına gelir ve “ev-eşik” tamlamasının asıl anlamı “çadır ve perde” demektir.)

29- *Isırğa*: *Güşvare*

30- “*İk*” ya da “*ig*” bizim “iyi” dediğimiz kelimedir. Yazım şekline dikkat çekmek için nakledildi.

31- *İgdiş*: Aslı Arap olmayan, ancak Araplar arasında doğmuş adam. Lügat belli bir sosyal – siyasal anlam taşıdığı için tekrarını faydalı gördük.

32- *İgin*: Arka kemiklerin eklem yeri. Farsça: *Şane*. Bildiğimiz “*egin*” ya da “*eyin*” kelimesinin eski hali olan “*çiğın*” kelimesi ile bağlantılı olduğu da düşünülebilir.

33- *İmgeklü*: Zahmet ve meşakkat çeken. “*İmgek*” ise bildiğimiz “emek” kelimesinin eski halidir ve “zahmet” demektir.

- ۳۴ - باتمان : اسکی دن تورکجه ده حبوبات و مایعاتین اولچوسو (کیل) ایدی. مورالاز " وزن " کیمی ده ایشله دیلدی .
- ۳۵ - بارچین : ایپک . گوره سن " پارچا " کلمه سی ایله علاقه سی وارمی ؟ " بارچین چی " ایپکچی .
- ۳۶ - باشچی : رئیس . " باشچیلیق " کلمه سی ده طبیعی اولاراق " ریا - ست " معنا سینا گلیر . " باشلاق " بولغته یاریش دا (مسابقه ده) باشدا گلن معنا سینا ثبت اولونموشدور .
- ۳۷ - بیتکچی : یازچی ، کاتب . " بیتیک " مکتوب دیلیمیزده " بیتیک " (ملا بونا بیتیک یاز ...) . همین لغته : " بیتیکله مک " یازماق ، " بیتیک " کتابت - یازماق ، " بیتیت مک " یازدیрмаق .
- ۳۸ - بیشلاق : پنیر .
- ۳۹ - پوسماق : گیزلنمک . " پوسقو " دا بو کوکدن دیر .
- ۴۰ - ترکن : حکمدارین آروادی . " ترکن قاتون / یا خود / قادین " " ملکه " دمکدیر . همین لغته ده بو کلمه " تورکان " صورتینده ده ضبط اولوبدور .
- ۴۱ - تک : بنزه تمه اداتی . لکن " تکی " : قدر ، جن . " تکمک " مصدری نین معناسی : یشتیشمک ، واصل اولماقدیر . " تکیرمک " یشتیشدیر - مرک . " تکی " په بیزیم دیلده " تکین " دئینیلیر و همین لغته " تکیجه " نین معناسی گئنه " قدر " یازیلیدیر .
- ۴۲ - چاتیر : چادر . " چاتماق " مصدریندن کلمه ، بو عاقله دن دیر : " چاتما " (صفت اولاراق : چاتما قاش . آد اولاراق : " توفنگ لردن چاتما فورماق " یعنی توفنگ لری باش - باشا دایماق) " چتر " لغتی چادر دان کلمه دیر . چاتماقدان سقف معنا سینا " چاتی " گلیر و مجازی صورتده " یوک چاتماق " دا واردیر) .
- ۴۳ - چاغری : دوغان ، بیر اوو قوشو (باز) . " چاغری بیگ " معلوم تاریخی شخصیت .
- ۴۴ - چاقیرماق : باغیرماق ، بیزیم . " چیغیرماق " دئییه ایشله تدیگی - میر کلمه نین اسکی شکلی می ؟ (" چاغیرماق " ایسه دعوت اتمک معنا سینا گلیر ، مشهوردور) .
- ۴۵ - چال : آغ ایله آز قارا رنگین قاریشما سیندان میدانبا گلن

34- Batman: Eskiden Türkçede bitki ve akarsuyun ölçüsü idi. Sonradan “ağırlık” olarak da kullanıldı.

35- *Barcın*: İpek. “Parça” kelimesi ile bir ilgisi var mı? “*Barçını*” ipekçi.

36- *Başçı*: Başkan. “*Başçılık*” kelimesi de doğal olarak “başkanlık” anlamına gelir. “*Başlak*” bu lügatte yarışta önde gelen anlamındadır.

37- *Bitikçi*: Yazar, kâtip. “*Bitik*” mektup anlamındadır, dilimizde “*pitik*” (*molla buna pitik yaz*) Aynı lügatte: “*bitiklemek*” yazmak, “*bitik*” kitabet-yazmak, “*bitirmek*” yazdırmak.

38- *Bıslak*: Peynir.

39- *Pusmak*: Gizlenmek. “Pusu” kelimesi de bu kökten gelir.

40- *Terken*: Hakan’ın eşi. “Terken katun ya da kadın”, “melike” demektir. Aynı lügatte bu kelime “Türkan” şeklinde de geçmektedir.

41- *Tek*: Benzetme edatı. “*Teki*”: Kadar, [-çen]. “*Tegmek*” fiilinin anlamı: Yetişmek, ulaşmaktır. “*Tekirmek*” yetiştirmek. “*Teki*” kelimesi dilimizde “tekin” şeklinde görülür ve aynı lügatte “teğicce” kelimesinin anlamı yine “kadar” olarak yazılıdır.

42- *Çatır*: Çadır. “Çatmak” fiilinden gelir, bu ailedendir: “çatma” (sıfat olarak: çatma kaş. İsim olarak: “Tüfeklerden çatma kurmak”, yani tüfekleri birbirine dayamak.) “Çetir kelimesi çadırdan gelmektedir. Çatmaktan sıfat anlamı olan “çatı” gelir ve “yük çatmak” anlamı da vardır.

43- *Çağrı*: Doğan, bir av kuşu. “Çağrı Bey” tanınmış bir tarihi şahıs.

44- *Çağırma*: Bağırma. Bizim “çağırma” şeklinde kullandığımız kelimenin eski görünümü mü? (Çağırma davet etmek anlamına gelmesi ile bilinir.)

45- *Çal*: Beyaz ile az miktardaki siyah rengin karışımından meydana gelen

- رنگ، اکثراً ساققال، ساچلار عقبنده :چال ساققال . " قیر" دا همین معنایا دیر: کور اوغلونون قیرآتی .
- ۴۶ - چاو : سس - کۆی، گورولتو، زمانیمیزدا "چوو" صورتی ایشله - دیلیر (چووسالماق / چوودوشمک کیمی) . "چاولی،" همین لغتده " آدللی - مانلی " معناسینا ثبت اولونموشدور .
- ۴۷ - چایان : عقرب، بورایا یازماغیمیزین سببی، بعضا عقرب عقبنده تورکجه سی بوغدور دئییه یازیلیمیش اولماسی دیر. عقرب بورجونه ده " چایان " دئییلیر. (بیزده "ایلان - چایان " مشهوردور) .
- ۴۸ - چچلاق : کیچیک بارماق، " چچه / چچه بارماغی" دا دئییلیر .
- ۴۹ - داوار: مال و متاع: "مال - قارا" یا دا شامل گفنیش معنالی کلمه دیر .
- ۵۰ - ساقیش : حساب، ساقیشچی .: محاسبه چی، ساقیش گونو: قیامت گونو (یوم الحساب) . ساماق : سایماق (سایماق) .
- ۵۱ - سوچو : آچی نین مقابلی : شیرین، سوچوک : گئنه او معنایا . بیلدیگیمیز "سوجوق" کلمه سی نین "شیرین" معناسینا گلدیکی دوشو - نوله بیلر .
- ۵۲ - سوکنمک : سوکنمک .
- ۵۳ - سینماق : تجربه ائتمک، امتحان ائتمک، صینچی : تجربه ائدهن کیشی .
- ۵۴ - صینیقمیش : پوزولموش، شکسته اولموش . (بیزده صینیخمیش" آریقلامیش معناسینا ایشله دیلیر) .
- ۵۵ - طوی : (خوی وزنبنده) طویلانتی، چوخلوق، فارسجا : انبوهی، اول بیلرکی "طوی توتماق" دا جماعتی دعوت ائتمک و مراسم ده شرکت ائتمک - یرمک ایله علاقه لی اولسون .
- ۵۶ - قاچانی : هاچان کی ، نه زمان کی ،
- ۵۷ - قاراباش :کنیز . "قاراباش" دئیدیگیمیز کلمه .
- ۵۸ - قاراچی : دیلنچی (فارسجا : گدا) .
- ۵۹ - قوورداق :کباب . (مقایسه ائله یین :قوورما اتین یاغدا قیزاریلیمیشی، قوورقا - بوغدانین اوددا قوورولموشو - قووروت قوورقانین دوگولموش اونی) .

renk, genellikle sakal ve saç hakkında: çal sakal. “Kır” kelimesi de bu anlama gelir: Köroğlu’nun kır atı.

46- *Çav*: Ses, gürültü. Günümüzde “çov” şeklinde kullanılır (*çov salmag*, *çov düşmek* gibi). “Çavlı” aynı lügatte “adlı – sanlı” anlamında verilmiştir.

47- *Çayan*: Akrep. Buraya yazmamızın sebebi, bazen akrep hakkında Türkçesi yoktur şeklinde yanlış bilgilerin yazılmış olmasıdır. Akrep burcuna da “çayan” (çıyan) denir. (Bizde “yılan çıyan” meşhurdur.)

48- *Çıçlak*: Küçük parmak, “çeçe, çeçe barmağı” da denir.

49- *Davar*: Mal ve eşya. “Hayvan” ya da arazi anlamına gelen kelimedir.

50- *Sakış*: Hesap. “*Sakışçı*”: Muhasebeci, *sakış günü*: kıyamet günü.

Samak: saymak.

51- *Suçu*: Acının karşıtı: Şirin (tatlı). *Suçuk*: Yine aynı anlama, bildiğimiz “sucuk” kelimesinin şirin anlamına geldiği düşünülebilir.

52- *Sögenmek*: Yaslanmak.

53- *Sınamak*: Tecrübe etmek, sınav yapmak. *Sınçı*: Tecrübe eden kişi.

54- *Sınıkmış*: Yüzülmüş, şikeste olmuş (Bizde zayıflamak anlamında kullanılır.)

55- *Toy*: Toplantı, çokluk (kalabalık), Farsça: “توی”. “Toy tutmak” halkı davet etmek ve bir merasimde ortak olmak ile ilgili olabilir.

56- *Kaçanı*: Hangisi, ne zaman ki?

57- *Karabaş*: Cariye. “Karavaş” dediğimiz kelime.

58- *Karaçı*: Dilenci. (Farsça: Geda)

59- *Kovurdak*: Kebap. (Karşılaştırmak: Kavurma, etin yağda kızartılmış hali, kavurma, buğdayın ateşte kavrulması-kavut tahıllarının dövülmüş unu.)

- ۶۵ - قیلیچ : بیلدیگیمیز، شمشیر معناسینا مشهور کلمه. لغتسهه
 " قیلینج" کلمه سی نین اینسه معناسی "اخلاق و طبیعت" دیر. ("قیلیچ
 بو مون کلمه دن دیر) .
- ۶۱ - کیرش : قادینلارین اوزلرینه سورتدوک لری آغ بزهک ماده سی
 بوگون " کیرشان " دئییلیر .
- ۶۲ - گونت : قالب . "کونتجو" ده قالب دوزه لدن دئییه ترجمسه
 ائدیلمیشدیر. گوره سن چوره کچی لرده " کونده " و "گونده سالان" سؤزلری
 "قالب" معناسیندا اولان بو سؤز ایله علاقه لی می ؟
- ۶۳ - یاوا : قاریشیق .
- ۶۴ - یوزاق : ("اوزاق " وزنینه) قفل .
- ۶۵ - یونول : (" اوزوک " وزنینه) غلیف دشمکدیر. بو بیسزیم
 "یونگول" دئدیگیمیز کلمه دیر. قوهوم دیل لرده " یفی نیک " ده تلفظ
 ائدیلمیر .
- ۶۶ - یخریاغی : نفت .
- ۶۷ - یخن : لباسین قولو. " یخنک " صورتینده اولار . مشهور ملا
 نصرالدینین " یخنکیم بی " (آستینم بخور) سؤزو یادا دوشسون .
- ۶۸ - یخنی گون : نوروز .

- ——— -

60- Kılıç: Bildiğimiz kılıç anlamına gelen ünlü kelimedir. Lügatte “kılınç” kelimesinin anlamıysa “ahlak ve tabiat”tır. (Kılıç bu son kelimedenden gelir.)

61- *Kirşen*: kadınların yüzlerine sürdüğü beyaz renkli süs maddesi. Bugün bu kelimeye “*kirşan*” (pudra) denir.

62- *Künt*: Kalıp. “*Küntçü*” kalıp yapan kişi olarak tercüme edilmiştir. Acaba fırınlarda “*künde*” ve “*künde salan*” ifadeleri kalıp anlamına gelen bu kelimeyle ilgili mi?

63- *Yava*: Karışık.

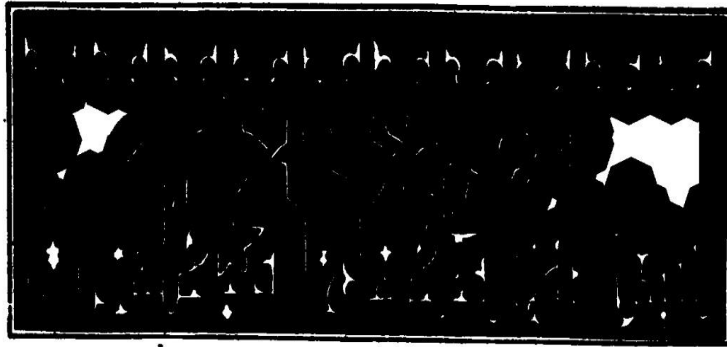
64- *Yuzak*: Kilit

65- *Yünü*: Hafifçe dokunmaktır. Bu bizim “*yüngül*” dediğimiz kelimedir. Akraba dillerde “*yeynik*” olarak da telaffuz edilir.

66- Yer yağı: Petrol.

67- Yen: Elbise kolu. “*Yeng*” şeklinde de kullanılır. Meşhur Nasreddin Hoca’nın “*yengim ye*” sözünü hatırlayınız.

68- Yeni gün: Nevruz.

وارلیق

آهلیق نوز کجه و لادسجا فرهنگي نشره
مجله ماهانه فرهنگي لارسی و لورکی

دوردونجو ایل - خرداد و تیر - ۱۳۶۱

دوکتور حمید نطقی

دیلمده شووی نبرزم

بوندان بئش یوز ایل قاباق، اسپانیا ملکهسی "ایزابلا" یا
اوروپانین مودرن دیلیرینده ایلك قرامفر (صرف) کتابینی، رسماً
تقدیم ائده رکن، ملکه کتابا باغدی و صورو شدی: "بونه ایشه گلهر؟"،
"آویلا" نین باش کیشی دئدی:

"امپراطور لوق بنا سیندا دیل لاب مهم آلتدیریز!"

کیشین سوزی بویوک بیر فراست و قوتلی مشاهده نتیجه ایدی، او کیش
دئمک تاریخدن چوخ یاغشی خبری وارمیش، قدیم یونان و روم دا دیئل
اونلارین مستعمره لرده اجرا ائتدیک لری سیاستین اساسی ایدی، بواحوال

باشقا مملکت لرده ده بئله ایدی، بیزیم زمانیمیزدا، میلیونلار جا انسان،
هیتلرین "آریان نژادی" افسانهسی نین طلسمینه گرفتار اولدولار: او بیر
نژادلردان داها عالی و اوستون بیر نژاد افسانهسی! حالبوکی، اصلینده
آریا و آریان بیر نژاد آدی دگیل، هند و اروپایی (یا خود هندو آریان)
دیلیرینده دانیشان مختلف خلقلر کوتله سیته و فریلن بیر آددیر، قدیم
زمانلاردا آسیالی مهاجرلر، ایران فلاتیندا و هند یاریم قطعه سننده

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, HAZİRAN VE TEMMUZ, 1361

DİLDE ŞOVENİZM

Bundan beş yüz yıl önce, İspanya kraliçesi “İzabella”ya Avrupa’nın modern dillerinde ilk gramer kitabını resmen taktim ederken, kraliçe kitaba bakıp şunu sordu: “Bu ne işe yarar?” “Ariila”nın reisi söyle söyledi:

“İmparatorluk çatısı altında dil çok önemli bir altındır!” Bu kişinin sözü büyük bir anlayışın ve kutsal bir gözlemin sonucuydu. Demek ki o kişinin oldukça iyi bir tarih bilgisi varmış. Eski Yunan ve Rum’da dil, kolonilerde icra edilen siyasetin esasıydı. Bu durum diğer memleketlerde de böyleydi. Günümüzde milyonlarca insan, heyetlerin “Aryan-i nejadi” efsanesinin tılsımına tutuldu: Diğer ırklardan daha yüce ve üstün bir ırk efsanesi! Hâlbuki aslında Arya ve Aryan bir ırk ismi değil, Hint-Avrupa dillerinde konuşan çeşitli halklara verilen isimdir. Eski zamanlarda Asyalı savaşçılar İran çölünde ve Hint yarım adasında

یفرلشدیلر و اورادان دیلیری یاغین شرقین غربینه واوروپایا باپیگد
 آلمانلیلار، بو آسیالی مهاجرلر یفرینه ایلک ژرمن لردن بحث اقله دیلر
 باشقا بیرمثال، زمانیمیزدا جنوب آفریقا اتحادهیندا، دیل، سیاسی
 فلسفه نین خادمی کیمی گورسندی. دیل سایه سینده "آفریقا نقر" دلانیلان
 جماعت، اؤز اکتینیک (نژادی) اوستونلوک لرینی، انگلیزجه و سایر
 یفرلی لهجه لری ایله دانیشانلارین اورتاسیندا تامین ائتدیلهر، آفریقا
 نقرلرین اؤزلرینه خاص بیردیلهر و اردیر، بو دیل هولاندجا، آفریقایی
 لهجه لر تاثیر ایله، مالایالیلارین دیل لریندن دوزه لمیشدیر. بودیلی
 مدرسه لرده اؤگره تدیلر و عموم خلق آراسیندا معامله و مقاوله لرده
 ایقله دیلن یگانه دیل کیمی ایشلتدیلهر.

اکثرا وئنداشلاردان حاکم بیردیله دانیشماقلارینی ایستیرلر. حتی
 اصلی ماییلان دیلین مختلف لهجه لرینه ده شیهه ایله باخارلار، بیر مملکت
 وجوده گلدیگی زمان، بیرتک دیلی رسمی دیل اولاراق قبول اقله مک
 طلب اولونور، بوفکرین طرفدارلاری بعضا "اؤزونه خاص تک رسمی دیل"
 ایسته گینی چوخ اوزاقلارا قدر آپارا بیلرلر، نجه کی آمریکا دا، (انگل
 - یس لرله حرب زمانیندا) آمریکا نین دیلی اولاراق انگلیزجه دن لاتین
 دیلینه کچمک ایسته یین لرده وارایدی. ظاهرا بودیل آمریکا نین تک
 رسمی دیلی اولاجا غیمیش!

"وئبستر" ده، مشهور بیر یازیسیندا انگلیزجه نین خاص بیرجه
 سینی، اونون دئییشی ایله "آمریکا فورم لو انگلیزجه" نی، "انگلیس لردن
 بیر فرقیمیز اولسون" دئییه تکلیف (پیشنهاد) ائدیردی. باشقا بیرمثال:
 فنلاند اون دو ققوزونجو عصرده اؤز "یازی دیلی" نی انکشاف ائتدیردی.
 بودیلین اساسی چوخ نادر حالدا یازیلان بیر لهجه ایدی، بودیل اوقدر
 ترقی اقله دی کی، فنلاندلیلار ادبیات دا "نوبل" مکافاتنی (جایزه سی)
 بئله، قازانا بیلدیلهر.

بو وونا بنزه ر بیرچوخ مثال، خلق لری اؤز دیل لرینی یاددان چیخا
 - ریلماق ته لکه سیندن قورتارماق ایچون تشویق اقله دی: اسپانیادا
 کاتالان لار، فرانسه نین جنوبوندا پرووانس خلقی، دانمارکانین شمال
 دنیزی جزیره لرینده فریزیان لار بوجمله دن دیلر، اونلار اؤز آنسا
 دیل لرینی نجات و فرمک فکرینه دوشدولر.

yaşadı ve oradan dilleri Yakın Doğu'nun batısına ve Avrupa'ya yayıldı. Almanlar bu Asyalı savaşçılar yerine ilk Germenlerden bahsederler. Başka bir örnek, günümüzde Güney Afrika birliğinde dil, siyasi felsefenin hizmetçisi gibi göründü. Dil sayesinde "Afrikalı" olarak adlandırılan toplum, kendi etnik üstünlüğünü İngilizce vs. yerli lehçeleri ile konuşanların arasında temin ettiler. Afrikalıların kendine özgü bir dilleri vardır. Bu dil Felemenkçe ve Afrika lehçelerinin etkisiyle Malayalıların dillerinden düzenlenmiştir. Bu dili okullarda öğretiler ve halk arasında davranış ve söylemlerde konuşulan tek dil olarak kullandılar.

Genellikle vatandaşlardan hâkim bir dilde konuşmalarını isterler. Hatta aslı sayılan dilin çeşitli lehçelerine de şüpheyle bakarlar. Bir ülke kurulduğu zaman, tek bir dilin resmi dil olarak kabul edilmesi istenilir. Bu düşüncenin savunucuları bazen "kendine özgü tek bir resmi dil" isteğini daha eski dönemlere kadar götürebilir. Amerika'da (İngilizlerle savaşırken) Amerika'nın dili olarak İngilizceden Latin diline geçmek isteyenler de vardı. Bu dilin Amerika'nın tek resmi dili olacağı sanılmış!

"Vebster" de, meşhur bir yazısında İngilizcenin has bir lehçesini, onun söylediği gibi "Amerika formu İngilizce"yi, "İngilizlerden bir farkımız olsun" diye teklif ediyordu. Başka bir örnek: Finlandiya 19. yüzyılda kendi "yazı dilini" oluşturdu. Bu dilin esası oldukça nadir yazılan bir lehçeydi. Bu dil o kadar ilerledi ki, Finlandiyalılar edebiyatta "Nobel" ödülünü bile kazanabildiler.

Bu ve buna benzer birçok örnek, halkları kendi dillerini unutma tehlikesinden kurtarmak için teşvik etti: İspanya'da Katalanlar, Fransa'nın güneyinde Provence halkı, Danimarka'nın Kuzey Denizi adalarında yaşayan Frizyalılar bunlardandır. Onlar kendi ana dillerini kurtarmayı düşündüler.

لکن بېراولکه ده، بېرچوخ دېلېرین موجود اولماسی بوآرزولاری بو۔
 یوک بېر مسئله حالېنه گتیریر، مثلا، "نیچتریا" دا ایکی یوزه یاغین
 محلی لهجه نین بېر۔ بېری نین یانیندا اولماسی، مملکت ده هانسی
 لهجه نین مشترک ارتباط (علاقه) دیلی اولجاغینی سچمه گه مانع اولدو.
 چاره سیز ایندیلیک، "انگلیزجه" مشترک دولت دیلی اولراق انتخاب
 اولدو. عمومیت له افریکادا وضع بونا بنزه ر: اکثرا اولکه لرده، قبیله
 لر آراسی دیل فرقلری نین اوستوندن مستعمره چی لرین دیل لری ویا
 قدیم دن حاکم اولان دیل کورپو قورا بیلیر: انگلیزجه، فرانسیزجا و
 عربجه .

آفریکالی لار، قدیم اسارت حیاتی نی یادا سالان مستعمره چیلرین دیل
 لرینی آتماق ایستیرلر، لکن اولارین بفرلرینه هانسی دیل لری کچمه
 سینده توافق اقلیه بیلیمیرلر. مثلا الیمیزده اولان معلوماتا گوره،
 ۱۹۷۳ - نجو ایله قدر، ۴۹ افریکا اولکه سی نین قیرخ بېرینده یوچاریدا
 آدی کچن اوچ دیل مشترک رسمی دیل اولوبدور و قالان اولکه لر دن
 ایسه یفددیسی ایتالیا نجا، اسپانیولجا و پورتغالی جه نی انتخاب
 امله میشر. آرادا قالان بېر اولکه، ایتیوپی یادا، تکجه آمهاریجه نی.
 بوکیمی مسئله لر حل اولوب دا بېرتک دیل رسما قبول ائدیلدیک
 ده، بېرچوخ حاللاردا اقلیت لرین دانیشدیقلاری دیل لره تحمل امله میرلر
 قدیم یونانلیلار، یونانجا دانیشمایان خارجی لره، اولارین دیل لری نی
 مسخره ایله بار۔ بار دئدیلر. چین لی لر ایسه تورک لرین دئدیکلرینی
 "تا۔ تا" قبیلیندن معنا سیز سؤزلر دئیه حساب ائدیلر و "تاتار"
 آدی دا بورادان چیخدی (پیتسرفارب، "سوز اویونو"، صخیفه ۱۵۹).

"هوتن توت" آدی دا بئله بېرمنشائه مالکدیر. کولومبدان قبا قکی
 آمریکا دا امپراطور لوق قورموش "آزتک لر" اؤز دیل لری نه "ناهواتل"
 یعنی: قولانا خوش گلن (آدینی وئرمیشدیلر. بونا. مقابل بوتون خارجی
 دیل لره "نوتوت لی" (یعنی: پلتک) دئیرلر میس. شایذتاریخین باشیندان
 دا بئله ای میس: هرکسه اؤز دیلی خوش و قونشونون دیلی "پلتک" (ایستی
 یفرالمانا آل آغزونا و دانیش) گلیب .

دیل لری ن وجوده گلیب آرادان یوخ اولمالاری ساده بېر حادثه دگیل
 دیر. عمومیت له سیاسی رژیم لر و سلسله لرین قورولوشلاری و محو اولمالارینا

Ancak bir ülkede, birçok dilin mevcut olması bu arzuları büyük bir sorun haline getirir. Örneğin, Nijerya’da iki yüze yakın mahalli lehçenin bir arada bulunması, memlekette hangi lehçenin standart (ortak) konuşma dili olacağının seçilmesinde engel oldu. Şimdilik çaresizce “İngilizce” devletin resmi dili olarak seçildi. Genellikle Afrika’da durum buna benzer: Çoğu zaman bu ülkelerde kabileler arasındaki dil farklılıkları arasında sömürgecilerin dilleri ya da eskiden beri hâkim olan dil bir köprü kurabilir: İngilizce, Fransızca ve Arapça.

Afrikalılar, eski esaret hayatını hatırlatan sömürgecilerin dillerini atmak isterler. Ancak bu dilin yerine hangi dilin geçeceği konusunda anlaşamazlar. Mesela elimizde olan bilgilere göre, 1973 yılına kadar 49 Afrika ülkesinin 41’inde yukarıda adı geçen üç dil ortak resmi dil olmuş ve geriye kalan ülkelerden 7’sinde İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce seçilmiş. Arada kalan bir ülke, Etiyopya ise sadece Amharca’yı (seçmiş).

Bu gibi sorunlar çözülüp, tek bir dil resmi olarak kabul edildiğinde ve pek çok durumda azınlıkların dillerine tahammül edilmez. Eski Yunanlar, Yunanca konuşmayan yabancılarla ve onların dilleri ile alay ederek barbar dediler. Çinliler ise Türklerin söylediklerini “ta – ta” gibi anlamsız kelimeler olarak gördüler ve “Tatar” adı da buradan çıktı. (Peter Farb, Wordplay (Söz Oyunu), ss.159)

“Hotanto” böyle bir köke sahiptir. Kolomb’dan önce Amerika’da imparatorluk kurmuş “Aztekler” kendi dillerine “Nahuatl” (yani “kulağa hoş gelen”) adını vermişler. Bütün yabancı dillere de “peltek” diyorlarmış. Şayet tarihin başından beri böyleymiş: Herkese kendi dili hoş ve komşunun dili “peltek” gelirmiş. (Peltek konuşmak için sıcak bir cismi ağzına alıp konuş)

Dillerin meydana gelip sonradan yok olmaları basit bir olay değildir. Genellikle siyasi rejimler ve silsilelerin kuruluşu ve yıkılışına

باخا یا راق دیلر اولدوقلاری کیمی یئرلرینده دورا رلاز. مصر تاریخینه باخاندا بئله بیر منظره ایله قارشلاشیریق: اول زمانلاردان بری، او اولکه هیکسوس، آسوریلر، ایرانلیلار، یونانلار و رومالی لارین استیلا-سینه اوغرادینگی حالدا خلقین دیلی هنج دگیشمه دی .

لکن عربلردن صونرا وضعیت دگیشیلدی. بونون سببی نی آختارانلار عربلرین یالنینز بیر سیاسی - اقتصادی و نظامی مملکت تسخیرینده اکتفا ائله مه دیک لری وعین حالدا اسلام دینی نین نفوذونو داتا مین ائتدیک لرینی ایره لی سورورلر. اسکی مصر دیلی نین ایزلری قبطی لهجه لرده بوگون بئله اؤزونو گؤسته ریر .

بونا بنزه ر مثاللار چوخدور: کونومورده میلیونلار جا قیزیل دریلی (قیرمیزی دریلی)، یعنی دونیادا، اؤز مختلف لهجه لرینده "ناواهو"، "ناهو اتل" و "مایا" دیل لرینی دانیشما قلا یا شادیرلار. بئش یوز ایللیک ظلم، اسارت و آوروپالی استیلا سینا رغما، دالفا - دالفا مرهمتسیزجه - سینه ژئوسیدلره (نژاد محاسی) مقابل یئنه او اولومتلرین سسلرینی یئرلی لهجه لرده ائشیدیریک .

بو، او دئمک دگیلدیرکی، اجتماعی و تاریخی دگیشیک لره قارشی دیل هنج دگیشمز. هر دؤور اؤزونه خاص سؤز، ترکیب و استعمال صورتلری گتیرر و دیل ده آز- چوخ اؤز ایزینی بورا خار...

*
*
*

مختلف دیل لرده دانیشان خلقلر بیر- بیر ایله تماس حاصل ائله- دیک لرینده جور- به جور حاللار وجودا گلر: بوتماس قیسسا و تصادفی ایسه، بیر- بیرلری ایله اشاره دیلی واسطه سی ایله دانیشما ق کفایت اقدر. اؤزگه بیر حالدا ایکی جماعت اوچونجو بیر دیل ایله ده دانیشا بیلرلر: هندوستان بو حال ایچون چوخ یاغشی بیر مثال دیر، ۱۴ اصلی دیل و بیر چوخ لهجه لرین حاکم اولدوغو بو اولکه ده هله لیک انگلیزجه مشترک علاقه لر ایچون ایشله دیلیر. اوچونجو حال، بیر جماعت او بیر جماعتین دیلینی اوگره نمه گی دیر، لکن بو حل چاره سی همیشه بیر استیلا. و مجبوریت نتیجه سی دیر. دؤردونجو حال دا بیر "پجین" دیل، کؤرپو وظیفه سی نی گورور .

"پجین" (pidgin) نجه بیر دیل دیر؟ بو سوئالا وئرین جوابلار

bakmayarak, diller olduğu gibi yerinde durur. Mısır tarihine bakıldığında şöyle bir manzara ile karşılaşırız: Eski zamanlardan beri, o ülke, Asurların, İranlıların, Yunan ve Romalıların istilasına uğradığı halde halkın dili hiç değişmedi.

Ancak Araplardan sonra vaziyet değişti. Bunun sebebini araştıranlar Arapların sadece bir siyasi, iktisadi ve nizami memleket etkisiyle yetinmedikleri ve bu şekilde İslam dininin nüfuzunu da temin ettiklerini ileri sürerler. Eski Mısır dilinin izleri Kıpti lehçelerde bugün bile kendisini gösterir.

Buna benzer örnekler çoktur: Günümüzde milyonlarca Kızılderili, yenedünyada kendi çeşitli lehçelerinde “Navaho” “Nahuatl” ve “Maya” dillerini konuşarak yaşatırlar. Beş yüz yıllık zulüm, esaret ve Avrupalı istilasına rağmen, dalga dalga merhametsizce soykırımlara karşın yine o ulu milletlerin seslerini yerli lehçelerde işitiriz.

Bu, sosyal ve tarihi farklılıklara karşı dil hiç değişmez, demek değildir. Her dönem, kendine has söz, terim ve kullanım şekilleri getirir ve dilde az çok kendi izini bırakır...

Farklı dillerde konuşan halklar birbiri ile temas ettiklerinde çeşitli durumlar meydana gelir. Bu temas kısa ve tesadüfi ise birbirleriyle işaret dili vasıtasıyla konuşmak yeterli olur. Başka bir durumda iki topluluk üçüncü bir dille de konuşabilir. Hindistan bu durum için çok güzel bir örnektir. 14 aslı dil ve birçok lehçenin hâkim olduğu bu ülkede şimdilik İngilizce ortak işler için kullanılır. Üçüncü durum, bir topluluğun diğer bir topluluğun dilini öğrenmesidir. Ancak bunun çözümü her zaman bir istila ve mecburiyet sonucudur. Dördüncü durumda bir pidgin dil köprü görevi taşır.

Pidgin nasıl bir dildir? Bu soruya verilen cevaplar

فرقلی دیر، بوفرقلری گوسته رمک ایچون اولا پروفنهور ژان دو بوا و همکارلاری نین تالیف ائتدیک لری دیلچیلیک قاموسوندان (لاروس، پار-یس، ۱۹۷۳) "پیچین" باره ده یازدیقلارینی نقل ائدیریک :

"ایکینجی بیر دیل اولاراق انگلیزجه ایله اوزاق شرقین مختلف دیلنری نین تماسبندان دوغار، هدف مختلف دیلرده دانیشان خلق لری آراسیندا انسیت (رابطه) قورماقدیر. "سابیر" دئدیگیمیزدیل نوعو، پیچین دن داها آشاغی دیر، چونکی پیچین کلمه احتیاطی (ذخیره سی) بیرجوخ فعالیت لره شامل اولا بیلر. خصوصیه "انگلیزجه پیچین" یا خود "پیچین" مرکب بیردیلدیر اونون قراهر اساسی چین جه دیر و کلمه لرینی اکثر انگلیزجه دن آلیر (بونا قارشی ملانئز یا پیچینی ده موجود دور) (صحیفه ۳۷۹).

"پیتەر فارب" بن دوشونجه سی نه گوره "پیچین" نین تشکل ائتمه سی بو ساده لیکده دگیلدیر، او، دئییر:

"پیچین" نین باره سینده چوخ مناقشه لر اولموش دور. وچوخ دایانلیش (اشتباه) دوشونجه لر اورتایا آتیلیمیشدیر. "پیچین" دئدیگیمیز دیل نوعو، استاندارد دیل لرین خراب اولموش صورتلری دگیلدیر (مثلا قیریق انگلیزجه کیمی): (دیلمیزده مقابلینی وئریرک) "من گلدی، سر، گئتدی" اوشاقلارلا، ساوادسیزلارلا دا دانیشیلان دیل دگیل. نهایت مستعمرچیلرین مستعمره لرده "بومی" لرین دیلی ایله دانیشیق صورتی ده دگیل: "پیچین" یعنی بیردیلدیر، ان آز صرف قایداسی ایشله در، ایکی خارجی نین هئج بیریسی نین دیلی ده صایلامماز. بودیل رابطه ده اولان ایکی طرفین یا راتدیقلاری بیروسيله دیر، عومروده بو ایکی لی رابطه نین مدت ودوامی قدر دیر.

دئمک "پیچین" غایت "ساده" بیردیل دیر. بوسا ده لیک پیچینین امتیا - زی دیر، عینی دگیلدیر. پیچین آموزونو قرامر اینجه لیک لریندن قور-تاریب دیر. و اساسی نین انگلیزجه اولماسی دا لازم دگیل. مثلا بی-فرانسیز پیچینی ده موجود دور. بو، پیچین ده فرانسیزجا نین مؤنث و مذکر اسم و فتلریندن هئج بیر خبریوخ دور. انگلیزجه پیچینی ایله دانیشان دا انگلیزجه نین قایداسیز فعللری نین خصوصیتلرینه دقت ائله مز. بیر چوخ قایدالاردا آموز-آموزونه وجوده گلر و عومرو اوزان دیقجا پیچینین

farklıdır. Bu farkları göstermek için öncelikle Prof. Jean Dubo ve meslektaşlarının telif ettikleri Dilcilik Sözlüğü'nden (Laros, Paris, 1973)

“pidgin” hakkında yazdıklarını naklediyoruz:

İkinci bir dil olarak İngilizce ile çeşitli Uzak Doğu dillerinin temasından doğar. Hedef farklı dillerde konuşan halklar arasında ilişki kurmaktadır. “Sabir” dediğimiz dil türü, pidginden daha aşağıdır. Çünkü pidginin kelime stoğu birçok faaliyeti kapsayabilir. Özellikle “İngilizce pidgin” ya da “pidginden” oluşan birleşik bir dildir. Onun gramer esası Çince ve kelimelerini ise genellikle İngilizceden alır. (Buna karşın Melanezya pidgini de bulunur) (ss. 379)

“Peter Farb” a göre “pidgin” in ortaya çıkması bu kadar basit değildir. O, diyor ki:

Pidgin” hakkında birçok tartışma olmuştur ve birçok da yanlış düşünce ortaya atılmıştır. “Pidgin” dediğimiz dil türü, standart dillerin bozulmuş şekilleri değildir (Örneğin: Kırık İngilizce gibi, dilimizdeki örneği: “Ben geldi, sen gitti”) Çocuklar ve okuryazar olmayanlarla da konuşulan dil değildir. Nihayet sömürgecilerin sömürgelerde “yerli”lerin dili ile konuşma şekli de değildir. “Pidgin” yeni bir dildir. Kullandığı gramer kuralı çok azdır, iki alıntı dilden hiçbirinin dili sayılmaz. Bu dil ilişkili olan iki tarafın oluşturduğu bir vesiledir. Ömrü de bu ikili ilişkinin süresi ve devamı kadardır.

Demek ki “pidgin” gayet “sade” bir dildir. Bu sadelik pidginin imtiyazıdır, kusuru değildir. Pidgin dil kendisini gramer inceliklerinden kurtarmıştır. Ve asıl dilin İngilizce olması da gerekmez. Örneğin bir Fransız Pidgini de mevcuttur. Bu, pidgin de Fransızcanın uygun ve bahsedilen isim ve sıfatlarından hiçbir haber yoktur. İngilizce pidgini ile konuşanlar da İngilizcenin kuralsız fiillerinin özelliklerine dikkat etmez. Birçok kural da kendiliğinden meydana gelir ve ömrü uzadıkça pidginin

قایدالاری دا گئنیش لر و تثبیت اولار. فرض ائدینیز مختلف چین لهجه لرینده دانیشان انسانلار (بولهجه لر آشنا اولما یا نلار ایچون آسان آنلانیلماز) بیر خارجی محل ده بیرایش ایچون بیر-بیری لر ایله قار-شیلارلار. مشترک بیر لهجه اولما دیغی ایچون اولار یغنی بیردیل وجوده گتیرمگه باشلارلار. محل ده حاکم اولان دیل بونلارین بوتازه دیل لرینه اساس اولار. بوچین لی لر، اگر بیر انگلیس منطقه سینده (مثلا هونق کونق دا) یاشایرلار سا یارادا جاقلاری دیل "چین - انگلیز - پیچینی" اولاجاق-دیر. بودیله اساس اولان انگلیزجه دایما زمینه ده حاضریدیر، یغنی دیل انکشاف ائدیگجه لازم اولان کلمه و سایر ملزمه ده بو "زمینه دیسل" - انگلیزجه - دن آلینیر. بودیله ان مناسب آد، "انگلیزجه یه اساسلانمیش چینجه پیچین" دیر. اگر فرض اولونان چینجه پورتاقالی لارین دیلینه اساسلانمیش (مثلا ماکا - او مستعمره سینده) عینی حال اوز وئره جکدی، نجه کی (ماکیستا) آدلانان "پورتقاللیلارین دیلینه اساسلانمیش چینجه پیچین" ائله بئله شرایطه انکشاف ائدییدیر.

بیرجوخ پیچین دیل لر اوروپا دیل لرین نین اوزهرینه قورولموش دور. بونا گوره بعضی لر "پیچین دیل" حادثه سینا استعمار شرط لرینین محصولو کیمی گورورلر. بونا مقابل بعضی پیچین لر بئله دگیل دیر، مثلا "سواحلی" (SWAHILI) دیل (ایندی ۲۵ میلیون دان آرتیق انسان طرفیندن ایشله دیلیر) بیر زنگبار لهجه سینا اساسلانیر و مختلف لهجه لی عرب اسیر تاجر لرین نین آرا لاریندا وجوده گلدی.

دئمک پیچین دیل لرین دوغوش و انکشافی، اجتماعی قایناشما و نظامی فتوحات و ملت لرین اسارته آلماق. دئور لرینه تصادف ائدر. بیر پیچین انکشاف ائدیب یاشار سا یا و اش - یا و اش اساس بیردیل کیمی وظیفه گورمگه باشلار. بو تکامل جریانیندا، بیر "کره" - اول "دیل مرحله سیندن کئچر. بو مرحله ده سؤز احتیاطی (ذخیره سی) آرتار و قرامر قا-یدالاری داها گئنیش لر. انکشاف دوام ائدرسه "کره" - اول "آنادیل اولور بو قبیلدن دیر: "ها - ایتی" ده کی فرانسیز کره - اولو، اندونه زیادیلی و سواحلی دیلی.

پیچین دیلی، کره - اول دیلینه (داها انکشاف ائتمیش بیر دیله) تبدیل اولونجا یاشاییب و قدرت کسب ائتمه سی آرتیق قطعی له شیر.

kuralları artar ve sağlamlaşır. Çincenin çeşitli lehçelerini konuşan insanların (bu lehçeler aşına olmayanlar tarafından kolay anlaşılmaz) yabancı bir ortamda bir iş için birbirleriyle karşılaştıklarını farz edin. Ortak bir lehçe olmadığı için onlar yeni bir dil oluşturmaya başlarlar. Buldukları yerde hâkim olan dil, onların oluşturmaya başladıkları bu yeni dile temel olur. Bu Çinliler, eğer bir İngiliz bölgesinde (Örneğin Hong Kong'da) yaşıyorlarsa kuracakları dil “Çin-İngiliz pidgini” olacaktır. Bu dile temel olan İngilizce daima zeminde hazırdır, yeni dil oluştuğça gereken kelime vs. malzeme de bu “zemindeki dil” olan İngilizceden alınır. Bu dile en uygun isim “İngilizce temelinde gelişen Çince pidgin”dir. Eğer bu farz edilen Çince Portekizceyi temel alsaydı (örneğin Macau sömürgesinde) aynı durum görülecekti, yani (Makista) olarak adlandırılan “Portekizce temelinde Çince pidgin” öyle ya da böyle ortaya çıkmıştır.

Pek çok pidgin dil Avrupa dillerinin üzerine kurulmuştur. Buna göre bazı kesimler “pidgin dil” meselesini sömürge şartlarının mahsulü olarak görürler. Bunun yanı sıra bazı pidgin diller ise böyle değildir. Mesela “Swahili” dili (şu anda 25 milyondan fazla insan tarafından konuşulur) bir Zengibar lehçesine dayanır ve çeşitli lehçeleri konuşan esir Arap tüccarlarının arasında meydana gelmiştir.

Demek ki pidgin dillerin oluşumu ve gelişimi, sosyalleşme, düzeni sağlama ve milletleri esaret altına alma dönemlerine denk gelir. Bir pidgin dil oluşur ve yaşarsa yavaş yavaş bir standart dil gibi vazife görmeye başlar. Bu olgunlaşma evresinde “ilk neslin”¹² dil merhalesinden geçer. Bu merhalede kelime sayısı ile birlikte gramer kuralları da çoğalır. Oluşum devam ederse “ilk neslin dili” ana dil olur. Buna benzer: “Haiti” de bulunan Fransız “ilk nesli”, Endonezya dili ve Swahili dilidir.

Pidgin dili ilk neslin dili (daha gelişmiş bir dil) ile değişince yaşayıp güç kazanması artık kesinleşir.

12 Creole.

دیل ادبیاتا مالک اولور، اؤز- اؤزونه بیر اساس دیل حالینا گلیر. بونولا برابر مستعمره چیلر بودیلی تحقیرله قارشیلارلار، مستعمره چی لرین دیلری بیر امتیاز، افتخار و "پرستیژ" نشاته سی کیمی گؤرونور. او دیلر قدرتین، ثروتین علامتی دیر. وخلق دیلی اولان "کره- اول" کی ایندی اساس دیل حالینا گلیبدیر (آشاغی خلقلرین دیللیری، اونلارین پریشان احوالینی یا داسالان بیر علامت کیمی تانیدیلیر، بودیللر یخیلمیشلارین، مغلوبلارین و مستضعفلرین دیلی دیر.

بوصورتده اوستون وداها مهم تلقی ائدیلن بیردیله، ایکینجی بیر دیل له یان- یانا یا شارسا (دونیانین بیرچوخ یئرکره سینده بئله دیر) بیر نوع اجتماعی شیزوفره نی (Schizophrenia) مرضی او جمعیتده وجودا گلر، بو حالین تکنیک آدی - یونانجا "دیقلوسیا" (Digeossia) دیر. بئله بیر حالدا ایکینجی، "مستضعف دیل" ده دانیشانلار اکثر اؤز آنا دیل لرینی دانماغا قدر تنزل ائده رلر، بو مستضعف دیلده دا- نیشان اوشاقلار مدرسه لره گئدیپ مستعمره چی لرین "مستکبر دیل لرینی" اؤگره ندیک لرینده، دده - ننه لری نین اؤز آنا مستضعف دیل ده دا- نیشماقلاریندان اوتانارلار. مستکبر دیل ده دانیشیلان شهرلره مهاجرت چوخ رغبت گؤرور و اجتماعی امتیاز صاییلار. مستکبر دیلی بیراز روان دانیشا بیلن لر، اصلا مستضعف دیلی بیلدیک لرینی انکار ائده رلر. اونلاردا "مستضعف دیلی آرادان آپاراق" دئییه ن دسته لرین باشینا دوشرلر بئله شعارلاری لاپ اوجا دان قیشقیرارلار. مستضعف دیله جور- به - جور اتها ملار باغلارلار: چرکین دیل دیر، سوادسیزلارین دیلی دیر، ادبیاتی یوخدور، تاریخی ریشه سی یوخدور، انسان ائشیتدیگینده قولاخلاری ناراحت اولور کیمی هاداران - پاداران ... لکن بیر چوخلاری نین قلبلری نین لاپ دیبینده، آنا دیلینه قارشی محبت یا شاماقدا دیر و مستکبر دیلین اوره ک لرینه تماما یا تما دیغینی حس ائده رلر، مثلا ها - ایتی ده "سنه مطلبین لاپ دوزونو دئییرم" سؤزونون یئرینه "جانیم سنه کره - اولجا دئییرم" دئییرلر، بونا مقابل "فرانسیزجا دانیشماق" تعبیری نی - معناسی "رشوه وئرمک" دیر.

بو مرض "دیقلوسیا"، کره - اول دیلی و تام انکشاف تا همیشه دیل لرین مقابله حالینا منحصر قالمیر، بیردیله ن چوخ موجود اولان اکثر

Dil edebiyata sahiptir. Kendiliğinden bir ana dil haline gelir. Bununla birlikte sömürgeciler bu dile hakaret eder. Sömürgecilerin dilleri bir imtiyaz, gurur ve “saygınlık” nişanesi olarak görülür. O diller kudretin, servetin bir işaretidir. Halkın dili olan “ilk neslin” dili (şimdi asli dil haline gelmiştir.) alt tabakadan hakların dilleri, onların perişan halini hatırlatan bir unsur gibi tanıtılır. Bu diller yıkılmışların, yenilenlerin ve ezilen halkların dilidir.

Bu şekilde üstün ve daha önemli kabul edilen bir dil, ikinci bir dille yan yana yaşarsa (dünyanın birçok yerinde böyledir.) bir çeşit sosyal şizofreni hastalığı o toplumda meydana gelir. Bu durumun teknik adı Yunanca “Diglossia”dır. Böyle bir halde ikinci, “ezilen dil”de konuşanlar genellikle kendi ana dillerini inkâr ederler. Bu ezilen dilde konuşan çocuklar okula gidip sömürgecilerin “üstün dilini” öğrendiklerinde, dede ve ninelerinin ana dilinde konuşmaktan utanırlar. Üstün dilin konuşulduğu şehirlere göç oldukça rağbet görür ve sosyal ayrıcalık sayılır. Üstün dili biraz da olsa konuşabilenler, ezilen dili bildiklerini inkâr ederler. Onlar da “ezilen dili aradan çıkaralım” diyenlerin başında gelir. Böylelerini tamamen baştan aşağı kışkırtırlar. Ezilen dile çeşitli ithamlar bağlarlar: Çirkin bir dildir, eğitimsiz kesimin dilidir, edebiyatı yoktur, tarihi kökeni yoktur, duyulduğunda insanın kulakları rahatsız olur gibi saçmalıklar... Ancak birçoğunun kalplerinin tamamen dibinde, ana diline karşı bir sevgi yaşamaktadır ve üstün dilin yüreklerine tamamen yatmadığını hissederler. Örneğin Haiti’de “sana meselenin en doğrusunu söylüyorum” cümlesinin yerine “canım sana önceki dilde söylüyorum” derler. Bundan dolayı “Fransızca konuşmak teriminin anlamı “rüşvet vermek”tir.

Bu hastalık “diglossia”, ilk neslin dili ve tamamlanmış dillerin karşılığı ile sınırlı kalmaz. Bir dilden çok mevcut olan genel

بشرلرده بو مرض بوتون. عارضه لری ایله اؤزونو گؤسته ریر... مثلا بیر بلژیک لی دولت مامورو (کارمندی) " بروکسل " ده بیر مسئله حقینده اداره ده استاندارد فرانسیزجا ایله دانیشار، کلوبونده (باشگاه دا) او مسئله نی استاندارد هولاندجا ایله دانیشار، ائوینه گئده نده محلی " فلمه منک " لهجه سینده بحث ائده ر. بو حال بیرایکی مثلا منحصر دگیل مینلرجه مصداقی واردیر... بوایکی دیلدن بیرسی یوکسک، اوبیری ایسه آشافی عد اولونما قدادیر. مثلا " نیویورک سیتی " ده " پو- ائرتوریکو " لر فامیل لری اسپانیول، انگلیزجه دیل لری نی بیلر لر. لکن انگلیزجه په داها چوخ قیمت و اعتبار و فریلدیگیندن بو دیل رسمی، مهم رو ابسط ایچون ایشله دیلیر و اسپانیولجا ایسه آنجا ق صمیمی دوستلارلادانیسی- لیر. هر بیر دیلین اؤزونه خاص اجتماعی معناسی اولدوغوندان، " پو - ائرتوریکو " اصل لی اوشاقلار نه جور دانیشما قلارینی اؤگره ندیک لری کیمی هاردا، نه دیل ایله دانیشما غی دا آتا- آنالاریندان اؤگره نیلر. هانسی دیل ده کؤنول ایسترسه دانیشما ق اولما ز، " پرستیژلی " وضع لرده انگلیزجه، آقلارین دیلی، و معمولی زمانلاردا اسپانیولجا، تحقیر ائدیلمن دیل دانیسیلار .

عالم لر، بو حادثه نی " پاراقوای " دا داها اطرافلی تحقیق ائله- یبلر. او، اولکده خلقین یاریسیندان چوخو، قیرمیزی دریلرین دیلنی اولان " قوارانی " دیلینده دانیشیر البته مستعمره چی اسپانیالی لارین دیلینی ده بونلارا اؤگره تمیشلر. " پاراقوای " شهرلرینده تقریبا هرکس هرایکی دیلی بیللمکده دیر. اسپانیولجا بوتون رسمی اداره لرین، مدرسه- لرین، دولت آداملاری نین، یاغشی گشینمیش لرین و بویوک معامله لرین دیلی دیر. " قوارانی " دیلی ایسه، صمیمی دوستلارین بیر- بیر ایله، خدمتکارلارلا، کاسب خلق ایله، و غیر رسمی وضع و موقعیت لرین دیلی دیر! فعله لر " قوارانی " دانیشار کبار آداملار بودیلی بیلدیک لری حالدا، اعتبار علامتی اولاراق، اسپانیولجا دانیشارلار. هله، بیره یوخساری طبقه نین اوشاقلاری ایله " قوارانی " دیلینده دانیشما قدان چکینمه لری واردیر. یوخاری طبقه اکثر اسپانیولجا دانیشارلار لکن چوخ صمیمی دوستلاری اونلاره " قوارانی " جه ده خطاب ائده بیلر. بزه ک لی وشیک خانملار حتما اسپانیولجانی ترجیح ائده لر. شهرکرده اسپانیولجا و

yerlerde bu hastalık bütün sorunlarıyla kendisini gösterir... Örneğin Belçikalı bir devlet memuru “Bürüksel” de bir mesele hakkında idarede standart Fransızca ile konuşur. Partisinde o mesele hakkında standart Hollandaca konuşur. Evine gittiğinde mahalli “Flamenk” lehçesinde konuşur. Bu durum bir iki örnekle sınırlı değil, milyonlarca benzeri vardır... Bu iki dilden birisi yüksek, diğeri ise aşağı olarak adlandırılmaktadır. Örneğin “New York City”de “Porte Riko”lu aileler İspanyolca ve İngilizce bilirler. Ancak İngilizceye daha çok değer verilip itibar edildiğinden bu dil resmi ve önemli işler için kullanılır, İspanyolca ise yakın çevre arasında konuşulur. Her bir dilin kendine has sosyal bir anlamı olduğundan “Porte Riko” asıllı çocuklar nasıl konuşacaklarını öğrendikleri gibi nerede hangi dille konuşacaklarını da anne ve babalarından öğrenirler. İstedikleri dilde konuşamazlar, “prestijli” konumlarda İngilizce, beyefendi dili ve karşılıklı anlaşmanın zor olduğu zamanlarda ise İspanyolca ile küçümsenen dil konuşulur.

Bilim adamları bu olayı “Paraguay”da daha ayrıntılı incelemiştir. Bu ülkede, halkın yarısından çoğu Kızılderili dili olan “Guarani” dilini konuşur. Elbette sömürgeci İspanyolların dilini de bunlara öğretmişler. “Paraguay” şehirlerinde takriben herkes bu iki dili de bilmektedir. İspanyolca tüm resmi idarelerin, okulların, devlet adamlarının, şık giyimlilerin ve büyük muamelelerin dilidir. “Guarani” dili ise, yakın çevreyle, hizmetkârlarla, esnafla ve gayri resmi konumların dilidir! Aileler kendi arasında “Guarani” dili konuşur, kibar adamlar ise bu dili bildikleri halde, saygınlık ifadesi olarak, İspanyolca konuşur. Bir de üst tabakanın, çocukları ile “Guarani” dilinde konuşmaktan çekindikleri görülür. Üst tabaka genellikle İspanyolca konuşur, ancak yakın dostaları onlara “Guaranice” de hitap edebilir. Sosyetik hanımlar konuşurken İspanyolcayı tercih ederler. Şehirlerde İspanyolca ve

کندلرده "قوارانی" جه، جدی کولتور (فرهنگ) مسئله لری اسپانیولجا،
 گونده لیک سوزلر متوسط طبقه و مستضعفلر آراسیندا "قوارانی" جه دیر.
 "قوارانی" جه دانیشان تحقیر اشدیله بیلیر. اسپانیولجا دانیشان ایسه
 ائله بیل داها مهم آدام دیر، وستون (برتر) طبقه یه، حتی نژادا اوزونو
 متعلق صایا، یاخشی قوارانی جه بیلمه سن عیبی یو خودور، اما دقت ائت
 اسپانیولجان دوز اولسون، چونکی، حقیقی دیل اسپانیولجا دیر.
 قوارانی جه حتی بیر لکه دیر... بونا گوره عجیب-غریب بیر حسابلا
 بونتیجه یه گلیرلر کی، بیر دیلی بیلک (اسپانیولجا اولماق شرطی ایله)
 ایکی دیل بیلکدن داها یاخشی دیر !!

حالبوکی، ایکی دیل بیلک و ایکی دیلده دانیشماق (*bilingual*)
 عربلرین دندیکی کیمی: "ذولفتین" اولماق (هئج اولماسا بویوک بیر
 مهارت علامتی دیر. بشیینین معین، مهم فعالیت لرینی ایجاب ائتدیریر.
 ایکی دیله صاحب اولان آدام، چوخ مختلف دیل کلمه احتیاطلاریندان
 لازم اولان کلمه و صورت انتخابی نین قدرتی نی گوسته ریر و سوزلری
 آیری-آیری سیستم لی قرامه ر قایدالارینا گوره ایشله ده بیلیر.
 او جور-به-جور سس مخرجلرینه آشنا دیر. ایکی دیله صاحب اولان آدام،
 وارلیغین ان بویوک نعمتی، یعنی دیل قدرتی نه ایکی دفعه مالک دیر.
 منطق و عقل ایکی دیلی لیک پروسه سینه تحسین و حقیق ائتلیق سلا
 باخار. ففله باخین کی، بئله بیر قدرت تحقیر بئله اشدیلیر. بونکته نی ده
 یاددان چیخارتما یاق: دونیا میزین یاریسیندان چوخ خلقلری ایکی
 دیلی خلقلر دیر....

"بیته رباب"ین "دیله ده شوی نیزم" آدلی تدقیقات یاریسیندان
 گئنیش پارچالار ترجمه ائده رک-یوخاری یا آدیق و بوباره ده زنگی
 لرین دیل مسئله سی و سایر بنزه ر موضوعلاری قیراغا بورا خدیق. بورا-
 دا بیرداها یوخاریداکی نوظلاری او خودوقدا بویوک متفکر و شاعر مولانا
 جلال الدین رومی نین بو ایکی مصراع ی خاطره گلیر:
 بشنوید ای دوستان این داستان
 در حقیقت وصف حال ماست آن

* صون *

ve kasabalarda “Guarani” dilinde, ciddi kültür meseleleri İspanyolca, gündelik kelimeler orta tabaka ve ezilenler arasında “Guarani” dilindedir. “Guarani” dilini konuşan küçümsenebilir. İspanyolca konuşan ise daha önemli bir adamdır, üstün (berter) tabakaya, hatta soya kendisini bağlı görür. Guarani dilini iyi bilmesen de sorun değildir, ama İspanyolcanın iyi olmasına dikkat et etmelisin. Çünkü hakiki dil İspanyolcadır. Guarani dili bir lekedir... Buna göre acayip, garip bir hespla şu sonucu çıkarırlar: bir dili bilmek (İspanyolca olması şartıyla) iki dil bilmekten daha iyidir!

Hâlbuki iki dil bilmek ve iki dilde konuşmak (bilingual) Arapların dediği gibi: “İki dilli” olmak hiç olmazsa büyük bir yetenek işaretidir. Beynin belli başlı, faaliyetleri yapmasını gerektirir.

İki dile sahip olan bir adam bu dillerdeki çeşitli kelimelerden gereken kelime ve şekil seçiminin kudretini gösterir ve kelimeleri ayrı ayrı sistemli gramer kurallarına göre kullanabilir. Bu şekilde ses çıkışlarına aşınadır. İki dile sahip olan bir adam varlığın en büyük nimeti, yani dil kudretine iki kez sahiptir.

Mantık ve akıl iki dillilik sürecine takdir ve hayranlıkla bakar. Gaflete bakın ki, böyle bir kudret ancak bu kadar küçük görülür. Bunu da unutmayalım: Dünyada halkların yarısından çoğu iki dillidir.

“Peter Farb”ın “Dilde Şovenizm” adlı inceleme yazısından geniş bölümler tercüme ederek yukarıya aldık ve bu konuda “zengilerin dil meselesi” gibi benzer durumları bir kenara çıkardık. Burada bir daha yukarıdaki notları okuduğumuzda büyük düşünür ve şair Mevlana Celalettin Rumî'nin bu iki mısrası hatırlanır:

بشرفی دید ای سوتان طین سواتان
در تحقیق و صرف حال ماست آن

Son.

وارلیق

آفاق نوز کجه و ناسجا فرهنگي نشره
مجلة ماهانه فرهنگي فارسي و ترکی

دوردونمحو ایل - تیر و مرداد - ۱۳۶۱

دوکتور حمید نطقی؛ مدنیت و دلیل مسئله لری

"ایران مدنیتی" گئیش و صحیح معنا سیندا یال نیز "پارسی لری" و حتی "آریایی لری" مدنیتی دگیل دیر. "ایران مدنیتی" تاریخ و جغرافی بحدلرینه کوره چوخ داها گئیش بیر مفهوم دور. تاریخی ابعاددا بیزیم اولکده ده "اسکی داش = کهن سنگی = پاله اولیتیک" هم "اورتاش داش = میان سنگی = مه زولیتیک" هم ده "یئنی داش = نوسنگی = نه اولیتیک" مدنی اثر لر "گیان"، "سیلک"، "حسنلو" و سایر یئرلرده کشف اولموش دور. بو اثر لر ۱۲-۱۳ مین ایل بوندان قاباقکی زمانلاردا عاید دیر. آریا لاردان اولکی جمعیت و مدنیت لری بوندا ایاق ایزلری بو آختاریشلاردا یئر- یئرگور سنمکده دیر.

افله ده "ایران مدنیتی" نه دیر؟ هم آریا دیلی قوملارین کلمه گیندن قاباقکی ("لولوی"، "خوتی"، "ایلامی" و سایر...) خلقلرو دولت لرین هم مادار، پارسلار و پارتلار و سایر کیمی جمعیت و دولت لرین هم ده بویوک دالغالار صورتنده بو طور پارا کوج افله میش و بورا دا وطن قورموش تورک دیلی قوملارین گئیش تاریخ و جغرافیا ابعادیندا بیر- بیرله مناسبت لریندن چیخان مرکب و بوتون مایدیغیمیز خلقلرو قوملارین عصر لر بویو الدهه ائدیپ، میراث قوبدو قلازی حیات تجربه لری، منغنه لرو بیر کلمه ده "مدنی عصر لرین بیریکمه" نتیجه سیکه "ایران مدنیتی" دئمک دوغرو دور. بو اصطلاحین معناسینی آنجاق آریایی دیلی قوملارین مدنیتی دئییه باشا دوشمک چوخ بویوک سهود دیر.

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, TEMMUZ VE AĞUSTOS, 1361

MEDENİYET VE DİL MESELELERİ

“İran medeniyeti” geniş ve sahih anlamında yalnız “Parsîlerin” ve hatta “Ârilerin” medeniyeti değildir. “İran medeniyeti” tarih ve coğrafi bölgelere göre çok daha geniş bir kavramdır. Tarihi boyutta bizim ülkede hem “Eski taş - کهن سنگی Paleolitik”, hem “Orta taş - میانسنگی Mezolitik”, hem de “Yeni taş - نوسنگی - Neolitik” dönemlerdeki kültürel eserler “Kıyan”, “Silk”, “Hasanlu” vs. gibi yerler de keşfedilmiştir. Bu eserler 12-13 bin yıl öncesine aittir. Aryalardan önceki toplum ve medeniyetlerin ayak izleri bu araştırmalarda yer yer görülmektedir.

“İran medeniyeti” nedir? Hem Ari dilli kavimlerin bölgeye yerleşmesinden önceki (Lulubi, Hutı, Eylami vs.) halklar, hem Med, Pers ve Part gibi toplulukların, hem de büyük dalgalar halinde bu topraklara göç edip burada vatan kurmuş Türk boylarının geniş tarihi ve coğrafi boyutta birbiriyle olan ilişkisinden çıkan birleşik ve saydığımız bu halkların asırlar boyu üretip miras bıraktıkları hayat tecrübeleri, gelenekleri ve “kültürel unsur birikimi”ne “İran medeniyeti” demek doğrudur. Bu terimin anlamını ancak Âri dilli kavimlerin medeniyeti diye anlamak çok büyük bir yanıştır.

بیزیم مدنیت، "ایران مدنیتی" اصل و دوغرو معنا سیندا، متراکم، مشترک و مرکب بیز مدنیت دیر. آنجا ق بقله بیزرگفتیش نظرله با خیلد یقدا، یخدی مین ایل لیک میرا ثدان بحث اتمک دوغرو اولار، و آنجا ق بو صورتدا بومدنیتین بوتون عنصرلری (آریا دیللی لردن قبا ق، اسلام دان قبا ق، اسلاما تشرف دووره سی، تورک دیللی لرین مهاجرت و وطن قورما لاری) و بو عنصرلرین بیزر بوطا دا قاینا ییب قیمتلی و پارلاق بیزر آلیا ژیمی ترکیبی نظره آلینیر سا، درین بیزر گووه ن و اعتماد حسی و حقیقی بیزر غرور و فره بیلر.

بقله بیزر مرکب مدنیتین یا رادیجیلاری نین بیزر چوخو، طبیعی دیر کیسی، چوخ طرفلی انسانلار اولارلار، بیزر نچجه دیلده شاه اثرلری رادارلار (ابو نصر فارابی، زکریای رازی، ابوریحان بیرونی، ابوعلی سینا، بهمن یارلار، عمر خیام لار، فزالی، سهروردی، مولوی، اوحدی، نصیرالدین طوسی، محمود شبستری، عمادالدین نسیمی، میرعلیشیرنوا، محمد فضولی، میرداماد، ملاصدرا، ... کیمی).

"ایران مدنیتی"، تعصب و شوونیستجه دگیل، دقتلی و علمی بیزر شکیله تدقیق اددیلمه لی دیر. محض دارگوزلو، نژادپرستانه صورته مسقله یا خینلا شما سا ق، گوره جه یپک کی، بومدنیت، اونوتشکیل ائده ن قوم و عنصرلرین بیزر یسینین انحصاریندا تصور اولانما ز. تاریخیمیزین سیاسی، ادبی، نظامی و صنعتی جهت دن "بیطرفانه" و دقیق تنظیم مجبوریتی وارد دیر. مختلف فلسفی، مذهبی و عرفانی جریانلار اوله دوغو کیمی مطالعه اددیلمه لی دیر و ایندی به قدر حاضر لانی ش و چاپ اولموش تدقیقا تدا دا، کچیردیگیمیز دووره لرده کی حاکم شوونیست تأثیرلر بیزر- بیزر کشف و تصحیح اددیلمه لی دیر. یعنی بویا رده شدتلی بیزر علمی دیسیپلینله اثرلرین ها میسنین تنقیدی لازم دیر.

"ایران مدنیتی" نی یارادان انسان قروپلاری نین ان باشدا گلن خصو- صیتلری، اونلارین باشقا- باشقا "صوی" و "دیل" لردن اولمالاری دیر. بونا گوره بورا دا "فرهنگ ایرانی" (ایران مدنیتی) اصطلاحی، علمی جهت دن یگانه مناسب تعبیر دیر، همین سببه گوره بومفهوم اوچون "فرهنگ فارسی" (فارسی مدنیتی) سوزو دقتلی بیزر اصطلاح دگیل دیر و آریندان "کل"، "جز" آدینی و فرمک کیمی بیزر باشی صوی قلوبق دور. نجه کی، "ایران مدنیتی" تدقیق اددیلیرکن آنجا ق فارس لارین رسم و عادت، پشمه و باشقا مدنیت اثرلرینسی نظره آلماق کافی دگیل دیر. ایندی به قدر بونقطه اهمال اددیلمه ش دیر. مثلا بیزیم مهاجرت دن اولکی تاریخیمیز دن هتچ بحث اددیلمز، حتی قدیم و

Bizim medeniyetimiz olan “İran medeniyeti” asıl ve doğru anlamında, toplanmış, ortak ve birleşmiş bir medeniyettir. Böyle geniş bir bakış açısıyla bakıldığında, yedi bin yıllık mirastan bahsetmek doğru olur. Ancak bu şekilde bu medeniyetin bütün unsurları (Âri dillerden önce, İslam’dan önce, İslamiyet dönemi, Türk dilli toplulukların göçü ve vatan kurmaları) ve bu unsurların bir potada kaynaşıp değerli ve parlak bir alaşım gibi birleşimi dikkate alınır, derin bir güven ve itimad hissi ve haklı bir gurur verebilir.

Böyle birleşik bir medeniyetin birçok kurucusu, doğal olarak, çok yönlü insanlardır. Birkaç dilde şaheser üretirler (Ebu Nasır Farabiler, Zekeriyâ-i Raziler, Ebu Reyhan-i Biruniler, Ebu Ali Sinalar, Behmenyarlar, Ömer Hayyamlar, Gazaliler, Sehervdiler, Mevleviler, Uhdiler, Nasreddin Tusiler, Mahmud Şebisteriler, Amadeddin Nesimiler, Emir Ali Şi’r Nevâyîler, Fuzuliler, Mir Damadlar, Molla Sadralar gibi).

“İran medeniyeti”, bağınazca ve Şovenistçe değil, dikkatli ve bilimsel bir şekilde araştırılmalıdır. Tamamen dar perspektifli, ırkçı şekilde meseleye yaklaşırsak, göreceğiz ki, bu medeniyet onu meydana getiren kavim ve unsurlardan birinin tekelinde değildir. Tarihimizin siyasi, edebi, nizami ve sanat yönünden “tarafsız” ve doğru bir düzenleme mecburiyeti vardır. Çeşitli felsefi, mezhebi ve irfani hareketler olduğu gibi incelenmelidir ve şimdiye kadar hazırlanmış ve basılmış çalışmalarda da, geçtiğimiz dönemlerdeki hâkim Şovenist etkiler bir bir ortaya çıkarılıp düzeltilmelidir. Yani bu konuda şiddetli bir bilimsel prensiple tüm eserlerin tenkit edilmesi gerekir.

“İran medeniyeti”ni meydana getiren insan gruplarının en başta gelen özellikleri onların farklı farklı “soy” ve “dillerden” olmalarıdır. Buna göre burada “İran medeniyeti” terimi bilimsel yönden tek uygun tabirdir. Aynı sebebe göre bu kavram için “Fars medeniyeti” kelimesi doğru bir terim değildir ve “bütün”e “parça” adını vermek gibi bir dikkatsizliktir. Yani “İran medeniyeti” incelenirken ancak Farsların gelenek görenek, sanat ve diğer medeniyet eserlerini göz önüne almak yeterli değildir. Şimdiye kadar bu nokta ihmal edilmiştir. Mesela bizim göçten önceki tarihimizden hiç bahsedilmez, hatta eski ve

اسلامدان اولکی اینا نیشلازواسکی افسانه لروا سا طیردن سوز آچیلینجا، آنجا ق زردشت و آریائی اساطیرا ورتا یا گلر، حالبوکی بیرده ده، مثلا "اوغسوز" دستا نیندا گلدیگی کیمی، تدقیقه ده گر یا رادیلش، روایتلر، و ایزلرینسی فولکلوروموزدا سچه بیلدیگیمیز شامانیت عنعنه و مراسم واردی، بونلارا دشک اولارکی هچ اعتنا ائدیلمه دی. حالبوکی بوتون بونلار، گرچه "فرهنگ فارسی" به ربطلری بوغودور، لکن بوغاریدا کئچن ملاحظه لره گوره "ایران مدنیتی" نین ("فرهنگ ایرانی" نین) آنا عنصرلریندن دیر. چونکه "ایران مدنیتی" تاریخی تکاملو و شرطلری اعتباریله بیر "مرکب" (Syncretistic) مدنیت دیر. بونو، بئله قبول ائتمه سک نژادپرست لرین مبتلا ولدوغو کیمی بیرقومی همدان اوستون فرض ائتمک و ابیراقوامی اوندان مستحیل ائله مک کیمی جنا یتلرین فکرینه دوشه جه بیک. بئله فکرلر، نه زمانیمیز یا راسار، نه ده خلقیمیزین ایمان و اسلامی اینا ملاری ایله جورگلر.

"ایران مدنیتی" مفهومی، بیرچوخ مسئله لرین دوغرو - درست مطالعه و حل اولماسینا کؤمک ائدهر. مثلا یازیلی تاریخیمیزه با غارکن، ایکینجی هجری عصرین بونلاریندان بو طرفه، فارس دیللی خاندانلارین اوست - اوسته ۲۷۰ - ایل، تورک دیللی لرین ایسه ۹۰۰ ایللیک حکومتی، آنجا ق تاریخی حادنه لرین بیر یکنو کیمی قبول ائدیلمر. یوغسا، دارگوروش و پارانویاک محاسبه لر بوتاریخی فاکت، کین گودمک اوچون بیریبا هانا وتاریخی گفرچک لری تحریف اوچون بیروسيله حساب اولونار.

ها بئله، اسلام دینی و "ایران مدنیتی" مفهومی سابه سینده، مفرط ملیت - چیلیک اوزوندن آراسیندا، توره نن کین وعداوت، وقوملار آراسیندا، نفاق و دشمنلیک یئرینه، قارداشلیق و برابرلیک فکری رسوخ ائدهر، و بو روح دا مشکلاتین آرادان گفتمه سینه کؤمک ائدهر.

بوچارچیوا ایچینده چتینلیک لرین نه قدر آسانلیقلا آنلاشیلایله جگی مثال اولاراق، فارس و تورک دیللی نین بیری نجه مشترک مسئله سینیه بیر آز تفصیل ایله ذکر ائتمک ایسته بیریک.

بواشتراک، بعضی مشکل لرین عینی ریشه دن گلدیگینی ده گؤسته ریر. دشک قارداشلیق ها و اسیندا برابرجه ده بونلارا چاره ائله مک داها آسان اولور. زمانیمیزدا دیل لریمیزین مشترک مسئله لرینه گله ک :

۱ - فارسجا نین مملکتیمیزده مختلف قوملارین آراسیندا بیرلشدیریلدی و اولور. واردیر. بودیل، مشترک انسیت و رابطه واسطه سی دیر. بوسبیلره گوره "فارابی"

İslamiyet öncesi inanışlar, eski efsaneler ve mitolojiden söz açılınca ancak Zerdüşt ve Âri mitolojisi ortaya çıkar. Hâlbuki bizde de, örneğin “Oğuz” destanında olduğu gibi incelemeye değer yaratılış rivayetlerini ve izlerini folklorumuzda seçebildiğimiz Şamanist an’ane ve törenler vardı. Bunlara hiç itina edilmedi. Hâlbuki bütün bunlar; gerçi “Fars medeniyeti” ile bir bağı yoktur, yukarıda geçen görüşlere göre “İran medeniyeti”nin ana unsurlarındandır. Çünkü “İran medeniyeti” tarihi gelişimi ve şartları itibariyle “bileşik” (Syncrotistic) bir medeniyettir. Bunu böyle kabul etmezsek ırkçıların müptela olduğu gibi bir kavmi herkesten üstün kabul etmek ve diğer kavimleri anlamsız görmek gibi bir cinayet fikrine kapılacağız. Böyle düşünceler ne günümüze yakışır, ne de halkımızın iman ve İslamî değerleri ile örtüşür.

“İran medeniyeti” kavramı, birçok meselenin doğru dürüst araştırılmasına ve çözülmesine yardım eder. Mesela yazılı tarihimize bakarken Hicri ikinci asrın sonlarından bugüne Fars dilli hanedanların üst üste 270 yıl, Türk halklarının ise 900 yıllık hükümeti, ancak tarihi olayların bir toplamı gibi kabul edilir. Yoksa dar perspektif ve paranoyak hesaplar bu tarihi gerçekler, kin gütmek için bir bahane ve tarihi gerçekleri değiştirmek için bir vesile sayılır.

Böylece, İslam dini ve “İran medeniyeti” kavramı sayesinde müfret milletçilik yüzünden aramızda türeyen kin ve nefret, kavimler arasında nifak ve düşmanlık yerine, kardeşlik ve beraberlik fikri güçlenir ve bu ruhta zorlukların ortadan kalkmasına yardım eder.

Bu çerçeve içinde zorlukların ne kadar kolayca anlaşılabileceğine örnek olarak, Fars ve Türk dillerinin birkaç ortak meselesini biraz ayrıntı ile zikretmek istiyoruz.

Bu ortaklık, bazı sorunların aynı kökten geldiğini de gösterir. Demek kardeşlik havasında beraberce de bunlara çare bulmak daha kolay olur.

Günümüzde dillerimizin ortak sorunlarına gelemiz:

1. Farsçanın memleketimizde çeşitli toplulukların arasında birleştirici rolü vardır. Bu dil ortak iletişim ve anlaşma vasıtasıdır. Bu sebeplere göre “Farabi”

و "قطران" دان گونوموزه قدەر، شاعر لریمیزله، قاموس یازانلاریمیزلا، عالم لریمیزله، فیلسوفلاریمیزلا، حتی خطا طلاریمیزلا هر تورک دیللی آیدین ایرانلی بومشترک میراث، یعنی فارسجانی، گۆزه ل لشدیرمکده، انکشاف ائتدیرمکده، یا یما قدا، سهما ناسالما قدا، خلاصه یا شاما قدا جان وباشلا چالیشمیش و چالیشما قدا دیر. بو، بیلینن بیر گشچک دیر، بورا دافار - سجایی سئوهرک، اونون یولوندا چالیشان وترقی وانکشافیندا بویوک پاییا ولان یوزلرجه ککچمیش و یا شایان بویوک شخصیتلریمیزین، شانلی آدلارینی صحیفه لر دولوسو یازماغا احتیاج یوخدور. بو حقیقتی تکرارلا - ما قدا کی قصدیمیز، بیزیم فارسجانین طالعینه لاقید قالا بیلیمیه چکیمیز دیر. بونودا آچیق اعلان ائتمه لی بیک کی، بیزیم بحث موضوعوموز اولان فارسجا، بیرینجی درجه ده عموم ملی ادبی یازی دیلی اولان فارسجا دیر. یوغسا، بونون خارچینده هر هانسی محاوره و فارسجانین لهجه لری ایله رابطه لسی چالیشما بیزی بویا خیمدان علاقه لندیرمز. آتیزی بیر افاده ایله اساس اولاراق بیزیم فولکلوریک فارسجا ایله دگیل، کلاسیک فارسجا ایله ایشیمیز وار، اونو، مشترک میراث و رابطه واسطه سی کیمی سئویر، او گره نیر، و چیچک - لیمه سی او چون چالی شیریق .

۲ - "دیل" ایله "مدنیتین" (فرهنگین) بیر - بیریله یا خیندان مناسبتی واردیر دیل ناقص، مبهم و یوغسول اولدوغو اولجوده، منسوب اولدوغو مدنیتی و هر هانسی دوشونجه نی دو مانلی و رنگیز افاده ائده ر. دیلیمیز، درین ریشه لی قدرتلی و دونیا نین یئتیشکن دیل لریندن بیری سی دیر. بونا رغما عصریمیزد بو بویوک انقلابلار، علمی تکنیک ترقی لر چاغیندا، اگر دقتله دا ورا نماز ساق گشت - گفده تفکر و افاده او چون داها ناقص و ایشه یارماز بیر واسطه عالی آلا جا قدیر"

بو سۆزلری بیر تندقیقانچی فارسجا او چون سؤیله میشدیر، حرفی حرفینه (طابق النعل بالنعل) دیلیمیز او چون ده عینا دوغرو دور. هر ایکی دیل او چون ده اصلاح و ایره لی لیمه بیرم بیرا. احتیاج دیر. مشترک مشکل لردن بیری املاء، یازی قایدالاری مسئله سی دیر. هر ایکی دیل عربجه الفبا سینا اساسلانا - راق یازیلیر. فارسجا عصر لر بویو بو الفبانی، اوز ایجا بلارینا گنوره قسما دگی شدیر میشدیر: (ب)، (ج) و (ز) علامت لرینه ایکی نقطه آرتیر اراق لازم اولان (پ)، (چ) و (ژ) علامت لرینی دوزه لتدیلر. (ک) حرفینی ده (گ) شکلینه چئویردیلر. بوندان علاوه آلتی مصوته مقابل عربجه دن حروف عله و اوچ

ve “Katrân”dan günümüze kadar, şairlerimizle, sözlük yazarlarımızla, bilimadamlarımızla, filozoflarımız, hatta hattatlarımızla her Türk dilli aydın İranlı bu ortak miras, yani Farsçayı güzelleştirmekte, geliştirmekte, yaymakta, sürdürmekte, kısaca yaşatmakta canla başla çalışmış ve çalışmaktadır. Bu bilinen bir gerçektir. Burada Farsçayı severek, onun yolunda çalışan yükselmesinde ve gelişmesinde büyük payı olan yüzlerce yaşamış ve yaşayan büyük şahsiyetlerimizin şanlı adlarını sayfalar dolusu yazmaya gerek yoktur. Bu gerçeği tekrarlamaktaki amacımız bizim Farsçanın talihine kayıtsız kalamayacağımızdır.

Bunu da açıkça belirtmeliyiz ki, bizim konumuz olan Farsça birinci derecede halkın milli-edebi yazı dili olan Farsçadır. Yoksa bunun dışında herhangi ağız ve Farsçanın lehçeleri ile bağlantılı çalışma bizi bu bakımdan ilgilendirmez. Ayrı bir ifadeyle esas olarak bizim folklorik Farsça ile değil, klasik Farsça ile işimiz var. Onu ortak miras ve iletişim vasıtası gibi sever, öğrenir ve çiçeklenmesi için çalışırız.

2. “Dil” ile “medeniyetin” (kültürün) birbiriyle yakın bir ilişkisi vardır. Dil tamamlanmamış, belirsiz ve yoksul olduğu ölçüde mensup olduğu medeniyeti ve herhangi düşüncüyü dumanlı ve renksiz ifade eder. Dilimiz derin köklü, kudretli ve dünyanın gelişmiş dillerinden birisidir. Buna rağmen bu yüzyılda bu büyük inkılaplar, bilimsel teknik ilerlemeler çağında eğer dikkatli davranmazsak düşünce ve ifade için git gide daha eksik ve işe yaramaz bir vasıta hali alacaktır”.

Bu sözleri bir araştırmacı Farsça için söylemiştir. Harfi harfine dilimiz için de aynen doğrudur. Her iki dil için de ıslah ve ilerletme gerekli bir ihtiyaçtır. Ortak sorunlardan biri imla, yazı kuralları meselesidir. Her iki dil Arap alfabesine esaslanarak yazılır. Farsça yüzyıllardır bu alfabeyi, kendi ihtiyaçlarına göre kısmen değiştirmiştir. ب, ج, ح harflerine iki nokta ekleyerek lazım olan پ, چ ve ژ harflerini düzenlediler. ک harfini de گ şekline çevirdiler. Buna ek olarak altı ünlüye uygun Arapçadan illetli harf ve üç

حرکه آلیندی . خطا ظلیق دادا ، نستعلیق خط و اونون " شکسته " سی عرب لرین (نسخ) و (رقعه) خط لرینه عوض کیمی قبول اولدو . تورکجه میزده ده ۹ مصنوت اولدو غوننا گوره عرب الفبایا سینین ۳ حرف علیه و ۳ حرکه سی کافی کلمیر .
 زامانلا بومشکله مختلف چاره لرینه باش وورولدو . صون زامانلاردا ، معین علامت لر ، مثلا همزه و سایر کیمی (دیلچیلیک اصطلاحی ایله : دیا کریتیک لر)
 استفاده ائدیلمک ایسته گی غالب دیر ، بئله علامت لر ی دوکتور زهتابی و شاعر م . ساوالان (" ۳ پار دی سئلر سارانی " ۳ دلی مجموعه سینده) و باشقا - لاری مختلف صورتلرده تکلیف ائله میشلر .

تورکجه چاپی ، اورادا عرب الفبایا سیندان استفاده ائدیلمدیگی زامانلاردا ایله الیمیزده بیر الفبا وارد دیر . اوندان ، و شمس الدین سامی نین " قاموس " نندا دا گئنه معین علامت لر (ا - و - ی) حرف لرینی قویا راق بومشکلی حل ائتمگه چالیشمیشلار . بوز حمتلر و فکر لر چوخ مفتنم دیر ، لاکن ایشین عینی اودورکی هر کس بو " مقاوله وی " علامت لر ی اؤز سلیقه سینده گوره قویور . بو علامت لر یین واحدیبر سیستمه ارجاع ائدیلمه سی لازم دیر ، یوخسا قارما قاریشیق لقا و زونلار مسله حل ائدیلمه جه گینه ، داها دا غلیظ له شه جک دیر . فارسجا دا بومشکل حل اولموشکن ، ال یاز یسیندان مفکان نیکی واسطه لره کشف یلدی کده ، تازه دن باش قالدیر دی . زیرا ، فتحه ، کسره و ضمه علامت لر ی ایسته نیلدیگی وقتتت ال یاز یسیندا حرف لر یین اوزه رینه قویولا بیلر دی ، لاکن یازی ماشینیندا و مطبعه حرف لر ی ایله بو ایش او قدر ده آسان اولمور .

فارسجا دا ، و دیلی میزده بیر نجه املا مشکلی هنوز موجود دور . مثلا :
 مضارع ده " می " مورفمی نین فعلین گؤوده سینده یا پیشما سی ، یا خود یا پیشما سی ماسی مناقشه سی : " می باشد " می ، یا خود " می باشد " می ؟
 بیزده ده " ی " به تبدیل اولان " گ " نین نه حرف له گؤسته ریلمه سی مسله سی :
 " دیشمک " می ، یوخسا " دگیشمک " می یا زمالی بیق ؟ بو ، و بونا بنسزه ر چتینلیک لر البته کی ، منطقی بحثلر و آراشدیر مالارلا حل ائدیلمه جک دیر .
 ۳ - زمانیمیزدا . فارسجا و تورکجه نین عینی نسبت ده علمی ، تکنیک و سایر مه مقوله لرده تازه اصطلاحلار (تشرمینولوژی لره) احتیاجی وارد دیر . بورادا مسله ان باشدا یثنی توره یین اصطلاحلار عوض تا پما قدیر . مبالغه سنیز دشک اولارکی علمی و تکنیک ایره لی له مه هرگون یثنی - یثنی سؤزلر کتیر مکده دیر . بوسئلین قباغی نجه آلینا بیلر ؟ فارسجا و تورکجه نی بو اصطلاحلار استیلا سیندان نجه قوزوماق اولار ؟ هله ترجمه ایشینده دیل لر - ییمیزین بوباب دا نه اولجوده دالی قالدیغی بللی اولور . بویثنی اصطلاحلارلا

hareke alınmıştır. Hattatlıkta da, nestâlik hat ve onun “şikeste”si, Arapların “nesih” ve “rika” hatlarına karşılık kabul edildi. Türkçemizde de 9 ünlü olduğundan Arap alfabesinin üç illetli harfi ve üç harekesi yeterli gelmez. Zamanla bu sorun için çeşitli çözüm yollarına başvuruldu. Son zamanlarda, belli işaretler, mesela hemze vs. gibi (dilcilik terimi ile: diyakritiklerden) yararlanma isteği galiptir. Böyle işaretleri Dr. Zehtabi ve şair M. Savalan (“Apardı Seller Saranı” adlı mecmuasında) ve başkaları çeşitli şekillerde teklif etmiştir.

Türkiye basımında Batı alfabesinden istifade edildiği zamana ait elimizde bir alfabe vardır. Onda ve Şemseddin Sami’nin “Kamus”unda da yine belli işaretlere /, و, ی harflerini koyarak bu sorunu halletmeye çalışmışlar. Bu zahmetler ve fikirler önemli bir kazançtır. Ancak herkesin bu “sözleşmeye ait” işaretleri kendi düzenine göre koyması yanlıştır. Bu işaretlerin tek bir sisteme dönüştürülmesi gerekir. Yoksa karmakarışıklık yüzünden bu sorun çözüleceğine, daha da artacaktır. Farsçada bu durum olmuşken, el yazısından mekanik araçlara geçildiğinde yeniden başkaldırdı. Zira fethe, kesre ve damme işaretleri istenildiği zaman el yazısında harflerin üzerine konulabilirdi. Ancak yazı makinesinde ve matbaa harfleri ile bu iş o kadar kolay olmaz.

Farsçada ve dilimizde birkaç imla sorunu hala mevcuttur. Örneğin: Geniş zamanda [می] morfeminin fiilin gövdesine bitişik yazılması ya da bitişik yazılmaması tartışması: “می‌بلش‌د” mi, yoksa “بیش‌د” mi?

Bizde de ی harfi yerine kullanılan گ harfinin hangi harfle gösterileceği meselesi: “بیش‌م‌ک” mi, yoksa “گیش‌م‌ک” mi yazmalıyız? Bu ve buna benzer zorluklar elbette ki, mantıkla ve araştırmalarla halledilecektir.

3. Günümüzde Farsça ve Türkçenin aynı ölçüde bilim, teknik vb. gibi konularda yeni terimlere (terminolojiye) ihtiyacı vardır. Burada asıl mesele yeni türeyen terimlere karşılık bulmaktır. Abartısız, bilim ve teknik ilerleme her gün yeni yeni sözler ileri sürmektedir. Bu selin önüne nasıl geçilebilir? Farsça ve Türkçeyi bu terimler istilasından nasıl koruyabiliriz? Tercüme yaparken dillerimizin bu konuda ne ölçüde geri kaldığı belli olur. Bu yeni terimler

حالمیز نه اولاجاق ؟ قاپینی آجاق و هامیسینا " صفاکتیردینیز " دفسک ، او زمان اونلاری هانسی دیلدن و هانسی تلفظ له آلمافیمیز گره کیر ؟ اوزمان دیلمیزده چیخاجاق قارما قاریشقیلیغی نه ائله یک ؟ بوخ ، بونلارین هیر بیرسی اوچون بیر عوض تاپاق ؟ هاردان ؟ عربجه می ؟ یا خود اؤزدیلمیز ؟ بلکه بومعادل و عوض تاپماق ایشینده معتدل حرکت لاپ یا غشی اولابیلر ؟ ایراندا ، تکجه فارس دیلی اوچون بوایش بیر اؤلچویه قدر کورولوبدور و کورولمکده دیر . اونا بنزهر تدبیرلری تورکجه اصطلاحلار اوچون ده ائله مهلی بیکه تورکجه تورکجه سی اوچون ، اورادا " دیل قورومی " آدلی تشکیلات ایللردیر ایشله مکده ایدی . شوروی آذربایجان دادا اصطلاحلار (اونلارین دددیگی وجهیله " تفرمین لر ") اوزره چالیشیرلار . تورکجه باره ده بیزیم غفلت ده قالدیغیمیزارفا ، دددیگیمیز صورتده بیرچوخ عالمین چالیشیب ، گوزهل عوض تاپابیلیمیش اولمالاری . بویوک بیرشانس اثری دیر . دوغروسو ، بیر شرطه کی بیز ، بو یخنی تفرمینولوژی لری عموم ادبی یازی دیلینده ن اوگره نیب و اوز نوبه میزده بو بویوک ایشه (دیلمیزین بومسئله سینی حل ایشینه) بیزده شریک اولاق .

خصوصیله تورکجه ده ، اکثریت له ، آیدین آداملاریمیز (روشن فکرلریمیز) اوز آنا دیل لرینی اصول اوزره اوخوما میشلار (و دیلمیز ، پهلوی شوونیست دوورونون سیاستی ایله بیر " محاوره دیلی " حالیندا قالما غا محکوم ائدیلمیشدی ، قعداً ، وال ایله اونوخرا بلاما غافل باغلامیشدی لار) و ، دفسک اولارکی ، اوز دیل لرینده سوادلاری کافی دگیلدیر . بونا گوره ، تاپیلیمیش یخنی و گوزهل اصطلاحلاردا - بورادا ، فارسجادا اولانین خلافتینا - ایشله دیلمیر . حالبوکه بوا اصطلاحلارین محاوره دیلینده انتقالی ، اونلارین یاشا یا بیلمه لری ، و دیلمیزین دیری بیر پارچاسی حالینا کله بیلمه لری باغیمیندان گرک لی دیر . ۴ - دیلمیز ، فعللر باغیمیندان چوخ رنگین بیر دیل دیر . امیرعلیشیر نوافی بوغوضو ، بومظیم نروتی ؛ " محاکمة اللغتين " ده چوخ گوزهل بیر صورتده گؤستریمیشدیر . شبهه سیز ، کلامین ان دینامیک منصری " فعل " دیر . فعلل باغیمیندان فقیر اولان دیل لردیله مرامی دقت و تأثیرلی لیکله آنلاتماق چتین اولار . حسیف کی بیز ، بو بویوک نعمت دن استفاده ائتمک ده اهمال ائدیریک . ساده و تورکجه فعللر وارکن ، بیز مرکب فعللرین استیلا سینی کوروروک ، بونلاردان چوخودا دخیل کلمه لردن ، یاردیمچی فعللر گؤمکی ایله دوزله دیلمیشدیر . فارسجادا بونا بنزهر بیر مسئله موجوددور . مثلاً : " کردن "

halimiz ne olacak? Kapıyı açsak ve hepsine “sefa getirdiniz” desek, o zaman onları hangi dilden ve hangi telaffuzla almamız gerekir? O zaman dilimizde çıkacak karışıklığı ne yapacağız? Yok, bunların her biri için bir karşılık bulmak gerekir. Ama nereden? Arapçadan mı, yoksa kendi dilimizden mi? Belki bu muadil ve karşılık bulmada ılımlı davranmak en iyisi olabilir?

İran’da sadece Fars dili için bu iş bir ölçüye kadar görülmüştür ve görülmektedir. Ona benzer tedbirleri Türkçe terimler için de kullanmalıyız. Türkiye Türkçesi için, orada “Dil Kurumu” adlı teşkilat yıllardır çalışmaktaydı. Sovyet Azerbaycan’da da terimler (onların dediği şekilde “terminler”) üzerine çalışırlar. Türkçe konusunda bizim gaflette kalmamıza rağmen, birçok araştırmacının çalışıp güzel karşılıklar bulabilmiş olması büyük bir şans eserdir. Doğrusu, bir şartla ki, biz bu yeni terminolojileri genel edebi yazı dilimizden öğrenip bu büyük işe (dilimizin bu meselesini çözme işine) ortak olalım.

Özellikle Türkçede, aydınlarımız, kendi ana dillerini usul üzerine okumamış (ve dilimiz, Pehlevi Şovenist döneminin siyaseti ile bir “konuşma dili” halinde kalmaya mahkûm edilmişti. Kasten ve el ile onu harap etmek istemişlerdi) ve kendi dillerinde yazabilmeleri yeterli olmamıştır. Buna göre, bulunmuş yeni ve güzel terimler de -burada Farsçada olanın tersine-kullanılmaz. Hâlbuki bu terimlerin konuşma dilinde intikali, onların yaşayabilmesi ve dilimizin canlı bir parçası haline gelebilmesi bakımından gereklidir.

4. Dilimiz fiil bakımından çok zengin bir dildir. Emir Ali Şi’r Nevayî bu özelliği, bu azim serveti “Muhakemetü’l Lugateyn” adlı eserinde oldukça güzel bir şekilde göstermiştir. Şüphesiz, kelimenin en dinamik unsuru “fiil”dir. Fiil bakımından fakir olan dillerde meramı dikkat ve tesirlikle anlatmak zor olur. Yazık ki biz, bu büyük nimetten yararlanmayı ihmal ediyoruz. Sade Türkçe fiiller varken, biz birleşik fiillerin istilasını izleriz. Bunların çoğu da alıntı kelimelerden yardımcı fiiller ile meydana getirilmiştir. Farsçada buna benzer bir sorun vardır. Örneğin, “کردن”

یاردیمی فعلی (فعل معین) اوقدر بول ایضله دیلیجکی نکرار دان فاجماق اوچون "نمودن" ی، وحتی بعضی زمانلار اونون اوزمعناسینا دقت ائتمه دن گتیرمگه مجبور گورورلر. "بالیدن"، "ستردن"، "زدودن"، "کاستن"، "افزودن" "انکاشتن" و "گرافیدن" کیمی گوزه ل و مانوس سوزلر وارکن، "رشدکردن" "محورکردن"، "پاک کردن"، "کم کردن"، "زیادکردن"، "فرض کردن"، "ماهل شدن" دشمک ده آباق دیریرلر. بیزده ده حال عیناً بقله دیر. مثلا: "آنلاشماق" "آرینماق"، "آنیلماق"، "القیشلاماق" کیمی فعللرین، "سارشه گلیمک" "تمیزلنمک"، "یاد ائدیلیمک"، "تحسین اوچون ال چالماق" فعللریندن داها گوزه ل و داها بسیط اولدو فونو نیه "یاددان چیغار بره یق؟" (باغیش- لایین، دشمک ایستیردیم: نیه" اونودوروق؟" ! هله بیزده " ائتمک" فعلیندن هورکنلر واردیر. بومعصوم سوزو گورن کیمی اونو سیلیب یفرینه "اقله مک" یازان و آنجاق بومورتی " اوزدیلیمیز" دغیه اپنانا نلار آردگیل. حالبوکی "اقله مک"، "اقله مک" (فارسیجا "ای فلک" ورتینده) و "اقتمک" هامیسی بیرکوک دن (ریشه دن) دیر. هئج بیریمی دوغما، ویا خود اؤگنسی صاییلماز. یازی دیلیمیزده " ائتمک" مورتی داها چوخ ایشلک دیر، و بونا گوره ده "آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی" ینده بومورتلرین اوجوده گتیریلیمشدیر، لاکن "اقله مک" و " اقله مک" مورتلری نین مقابلینده عیناً بوسطر یازیلیمشدیر: " ائتمک فعلی نین اسلوبی واریانتی" (جلد ۲ صحیفه ۱۹۳ و ۲۰۲). " ائتمک" کلمه سینا ساس سایدیفی اوچون همان جلدین ۲۱۶ نجی صحیفه سینده، لغت داها گنیش ایضا حا تا گیریشیمشدیر. بوجور: " ائتمک: ۱- بیرایشی یئرینه ییتمک، عمله گتیرمک، گورمک، اقله مک... (مثال لارد) ۲- کومکچی فعل کیمی اسملرله یاناشی ایضله نیب مرکب فعل عمله گتیردیگی زمان اسمین معناسی ایله باغلی اولان حرکتی پیلدیریر، مثلا: شهادت ائتمک، دوچار ائتمک، اعتنا ائتمک". بوکلمه نین اوزگه استفاده مورتلری و ائتمولوژی سی اوزرینده ایندیلیک بحثه احتیاج یوغدور. (اجمالی معلومات آلماق ایستیه ن لر جرال نکلازونون "اون اوچونجو عصر دن قبا فکی تورکجه نین ائتمولوژیک لغتی" نه مراجعت ائده بیلرلر. صحیفه ۳۶)

فارسجا دا، حتی قدیم کتا بلاردان اونودولموش بسیط مصدرلری یئنسی دن دیریلتمک تشبثی اورتادا وارکن، دیلیمیزین یاشایان فعللری نین زنگین خزینه سیندن استفاده ائتمکی آرزولماق، یئرسیز بیر توقع یا خود "هوس" صاییلماز!

yardımcı fiili o kadar çok kullanılır ki tekrardan kaçınmak için “نمودن” ifadesini ve hatta bazı zamanlar onun asıl anlamına dikkat etmeden) getirmeye mecbur görürler. گزاشیدن ve گزاشیدن کی زودن کجالتن, زودن بیت‌رین‌الی‌یدن gibi güzel ve tanıdık sözler varken, کردن کم کردن پاک کردن, محو کردن رش کردن, نیاد کردن, نیاد کردن demekte ayak diretirler. Bizde de durum aynen böyledir. Örneğin, “anlaşmak” “arınmak”, “anılmak”, “alkışlamak” gibi fiillerin “sazişe gelmek”, “temizlenmek”, “yâd edilmek”, “tahsin için el çalmak” fiillerinden daha güzel ve daha basit olduğunu neden yâddan çıkarınız? (Bağışlayın, demek istediğim: niye “unuturuz”? Bizde “etmek” fiilinden korkanlar vardır. Bu masum sözü gördüğü gibi onu silip yerine “elemek” yazan ve sadece bu şekle “öz dilimiz” diye inananlar az değildir. Hâlbuki “elemek”, “eylemek” ve “etmek” fiillerinin her biri aynı kökten gelir. Hiçbiri öz ya da üvey sayılmaz. Yazı dilimizde “etmek” şekli daha çok kullanılır. Buna göre de “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”nde bu şekillerin üçü de getirilmiştir. Ancak “eylemek” ve “elemek” görünümünün karşısında aynen bu satır yazılmıştır: “Etmek fiilinin üslubî varyantı” (Cilt 2, sayfa 193 ve 202), “etmek” kelimesini esas saydığı için aynı cildin 216. sayfasında, sözlük daha geniş bir açıklama yapmıştır. Bu tür: “Etmek: 1. Bir işi yerine getirmek, meydana getirmek, görmek, elemek... (örneklerden sonra) 2. Yardımcı fiil gibi isimlerle benzeri işlenip birleşik fiil meydana getirdiği zaman ismin anlamıyla ilgili olan hareketi bildirir. Örneğin: Şehadet etmek, duçar etmek, itina etmek”. Bu kelimenin başka istifade suretleri ve etimolojisi üzerinde şimdilik konuşmaya gerek yoktur. (Ayrıntılı bilgi almak isteyenler Gerard Clauson’un “On Üçüncü Asırdan Önceki Türkçenin Etimolojik Sözlüğü”ne bakabilirler. Sayfa 36).

Farsçada, eski kitabelerden unutulmuş basit fiilleri yeniden canlandırma teşebbüsü ortadayken, dilimizin yaşayan fiillerinin zengin hazinesinden yararlanmayı arzulamak, yersiz bir beklenti ya da “heves” sayılmaz!

۵ - هرديله اولدوغو کیمی، فارسجا و تورکجه نین ده بیر "عموم یازی دیلی" و بیرده مختلف بیچیملرده لهجه لری و محاوره صورتلری واردیر. یازی دیلی و "لفظ قلم" فارسجانین بومختلف لهجه و "عوام لفظلری" ایله مناسبتی نه ایسه، بیزیم یازی دیلیمیزین ده مختلف آذربایجان، خمه و سایریرلرین و جماعتلرین لهجه لری ایله ده رابطه سی اقله فیناً همان جور دور. یازیلی - ادبی فارسجا ایشله دیلن بیچیمه و کلمه لره هنج بیرگیلک، طالشی، لُری، بختیاری، سمنائی و سایر لهجه لرده دانیشا^{۱۱} قالخیب اعتراض ائتمیرلر، و "بیز، اقله بیر کلمه نی ایشلتیمیریک بونا گوره دشک او کلمه فارسجا دگیل" دئییب قیامت قوپارمیرلار و بئله بیر داورانیشی (حرکت طرزینی) حتی عقللریندن بئله کچیرمیرلر. بیر کلمه نین معناسینی بیلمه سه لرده، لفته باخیب، بیریندن صوروشوب او گره نیرلر. نیه بیزیم دیلیمیزده بئله حرکت ائتمیرلر؟ بالعکس، اؤز بیلیک لرینین دار چارچیواسینی دیلیمیزین صون حدی فرض ائدیرلر. "من بئله بیر کلمه ایشتمه میشم، بونا گوره ده هنج کسین اونو ایشلمگه حق یوخدور!" کیمی مضحک حکملر و ثریرلر. البته کی بولهجه لردن، یازی دیلی استفاده ائده ر، زنگین له شر، گئنیله نر، جانینا تازه قان و تازه نفس گلر... لاکن هنج بیر لهجه نین یازی دیلینی اؤزونه محدود ائلمگه و بوغما فا حق یوخدور.

خوشبختلیکدن، یازی دیلیمیزین گئنیله نر و زنگینلرینی، عمومی خطرله حدودونو آنلاماق اوچون شمال آذربایجاندا، بخصوص "نیمی" دیلچیلیک انستیتوسونون چاپ ائتدیگی لغت لری یا غشی بیر ماخذ، و مزاجت ائتمکیمیز اوچون صلاحیتلی بیر منبع دیر. مثلاً بو انستیتونون نشریه لریندن دیلیمیزین املا لغتینه (آذربایجان دیلی نین اورفوقرافیا لغتینه)، یا خود آدی کچن ایضاً حلی لغته بیر گؤز آتسانیز، گوره جکسینیزکی، مثلاً "وارلیق" نین ایشلتد- یگی و بیر پارا دوستلارین بیلمه دیکلری جهت دن "عثمانلی تأثیری!" دئیسه های - کوی سالیب غصه لرنه سبب اولان کلمه و تعبیرلر عموماً لاپ اؤز دیلیمیزیندیر. اساس مسئله بو دوستلارین اؤز خبرسیزلیک لری دیر.

بونقظه نی ده دشمه لی بیک کی، دیلیمیزین مختلف لهجه لرینی تدقیق ائدر یوخاریدا اشارت ائتدیگیمیز لزوملو اصطلاحلارادا یا غشی مؤظرتا پابیلر^{۱۲} ۶ - فارس دیلی تاریخین بیزه امانت بورا خدیغی، و بیر چوخ نسللرین گؤز - نورو، و آلین تری ايله یختیشدیریب و گؤزه لشدیردیکلری، قیمت بیچیمز بیر میراث دیر. تورکجه ده عیناً بئله دیر. بوا مانتره غبانت ائدنلر ایران

5. Her dilde olduğu gibi, Farsça ve Türkçenin de bir “genel yazı dili” ve bir de farklı biçimlerde lehçeleri ve konuşma şekilleri vardır. Yazı dili ve “lafzı kalem” Farsçanın bu çeşitli lehçe ve “avam lafızları” ile ilişkisi neyse, bizim yazı dilimizin de çeşitli Azerbaycan, hamse vs. yerlerin ve cemaatlerin lehçeleri ile de bağları aynıdır. Yazılı edebi Farsçanın kullandığı biçime ve kelimelere hiçbir Gilekli, Talışlı, Lorlu, Bahtiyarlı, Semnanlı vs. lehçelerde konuşanlar, kalkıp itiraz etmez ve “biz öyle bir kelime kullanmıyoruz, demek ki o kelime Farsça değil” deyip kıyamet koparmazlar. Böyle bir davranışı akıllarından bile geçirmezler. Bir kelimenin anlamını bilmeseler de sözlüğe bakıp, birine sorup öğrenirler. Neden bizim dilimizde böyle hareket etmiyorlar? Bilakis, kendi bilgilerinin dar çerçevesini dilimizin son haddi farz ederler. “Ben böyle bir kelime duymamışım, buna göre de hiç kimsenin onu kullanmaya hakkı yoktur!” gibi komik hükümler verirler. Elbette bu lehçelerden yazı dili yararlanır, zenginleşir, genişler, canına taze kan ve nefes gelir... Ancak hiçbir lehçenin yazı dilini sadece kendisiyle sınırlandırmaya ve boğmaya hakkı yoktur.

Mutluluktan, yazı dilimizin zenginliğinin, genel hatlarla sınırını anlamak için Kuzey Azerbaycan’da, özellikle “Nesimî” Dilcilik Enstitüsünün bastığı sözlükler iyi ve başvurmamız gereken kaynaklardır. Misalen bu enstitünün yayımlarından dilimizim İmla Sözlüğüne (Azerbaycan Dilinin Ortografi Lügati) ya da adı geçen İzahlı Lügat’e bir bakarsanız, göreceksiniz ki, örneğin “Varlık”ın kullandığı ve bazı dostların bilmedikleri “Osmanlı tesiri!” diye ah vah edip kederlenmelerine sebep olan kelime ve tabirler genellikle öz dilimizindir. Esas mesele bu dostların bundan habersiz oluşlarıdır.

Şunu da söylemeliyiz ki, dilimizin farklı lehçelerini incelersek yukarıda işaret ettiğimiz lüzumlu terimlere de güzel karşılıklar bulabiliriz.

6. Fars dili tarihin bize emanet bıraktığı ve birçok neslin göz nuru ve alın teri ile yetiştirip güzelleştirdiği, paha biçilmez bir mirastır. Türkçe de aynen böyledir. Bu emanetlere ihanet edenler İran

مدنیته‌نین دشمنلری دیر. بومیراثی یا شاتماق و اونو انکشاف اقدیرمک اوچون بیزده گرک دده - بابالاریمیزگیمی چالیشاق. اونو داها گؤزه ل و داها پارلاق بیجیمده گله‌جک نسلره تسلیم ائده‌ک. بویولدا، مختلف جهت‌لرده چالیشانلار اولموشدور. فارسجا نین انکشافی اوچون بیر قسروپ اونو آریشماق، یعنی "پارسی سره" / خالص فارسی / حالینا کتیرمکی مصلحت گؤروبلمر. فارسجا دا، شوونیست دیلچیلر بواشی افراط درجه‌سینه کتیر- دیلر. افراطچیلاردان بیرنجه‌سی ده بیزیم "هم‌شهری" لردن دیر، بونلارین بعضاً چوخ دقت‌لایق تاپدیقلاری اولوبدور. تورکیه تورکجه‌سینه ده عینساً بو حرکتلرین شاهدی اولوروق. ایندی لیک مبرم ایشلردن، بودیللرین اوللا: دوزگون یازی (اورطوقرافی) و دوزگون تلفظ (اورطواقی) لرینی اؤگره‌نمک و اؤگره‌تمک دیر. بونون اوچون موجود لغت‌کتابلازی بیسزه ان مهم یاردیمچی (کؤمک ائدن) ماییلیر. (تورکجه اوچون یوغاریدا آدی کچن املا - اورطوقرافیا - اورطوقرافیا لغتینه و ایضا علی لفته مراجعت اقدیلیمه‌لی). ثانیاً: دیللی بی- بیرینه قاریشیدیرما ماق (فارسجا دا بونا، "دیلین کلمه‌حدودلارینی تعیین اتمک" ده دخیپلر). "دخیل" کلمه‌لره دیلین قاپی‌سینی، ضرورت اولما یاندا، آچیق بوراخیلما سینی مصلحت گؤرمه‌بیرلر. فارسجا اوچون "دخیل" کلمه‌لر تورکجه، عربجه و باشقا دیل‌لر- دن گلیر. تورکجه‌یه ده لزوم‌سوز فارسجا، عربجه و باشقا دیل‌لردن گلن کلمه- لرده "دخیل" ماییلیر، و بونلارین دیله‌حسابسیزگیرمه‌سی مصلحت گؤرولمور. بونا گؤره‌اللی ایللیک استیلا و غفلت دؤوروندن سونرا دیلیمیزه بیرسهمان وفرمه‌لی‌بیک. فارسجا دا ایشله‌دیلمن هرا مطلقین دیلیمیزده ایشله‌دیلمه‌سی دوغرو اولماز. نجه‌کی، تورکجه‌ده ایشله‌دیلمن هر کلمه‌نین فارسجا یا داخل اقدیلیمه‌سی دوزگون دگیلدیر.

فهرست‌حالینده، یوغاریدا دیل‌لریمیزین مشترک درد لریندن بحث اقدیک هرا یکی دیله‌ده اکثر اچاره‌بوللاری عینی دیر. بو صورتله عالم‌لریمیز، ایستر فارس دیلی او زرینده چالیشینلار، ایستر تورکجه او زرینده چالیشینلار، بیز- بیزلرینین تجربه‌لریندن چوخ استفادده ائده‌بیلرلر. بیز، بو استفادده بیجه‌بینه پراتیک بیر مثال اولراق، همین بومقاله‌ده یازدیغیمیز موضوعلاری، دیل و مدنیت (فرهنگ) حقیقته فارسجا یازیلدی کتابلارین بیری سنین معتواسینسی ایزله‌هرک، ترتیب اقدیک، بو یازی دا چوخ مهم مطلب‌لره آنجماق طوغونوب کچدیک. بونلارین هر بیری سنین باره‌سینه داها کفیش و تفرماتلی بحث‌لره ضرورت واردیر.

صون

medeniyetinin düşmanlarıdır. Bu mirası yaşatmak ve geliştirmek için biz de gerekirse atalarımız gibi çalışalım. Onu daha güzel ve daha parlak biçimde gelecek nesillere teslim edelim. Bu yolda birçok kişi çalışmaktadır. Farsçanın gelişimi için bir grup onu aratarak “halis Farsça” haline getirmeyi görev bilmişler. Farsçada, Şovenist dilciler bu işi ifrat derecesine getirdiler. İfratçılardan birkaçı da bizim “hemşerilerden”dir. Bunların bazıları oldukça dikkate şayandır. Türkiye Türkçesinde de bu hareketleri aynen görürüz. Şimdilik yapılması gereken işlerden biri, bu dillerin evvela: doğru yazı (ortografi) ve telaffuzunu (ortoepi) öğrenmek ve öğretmektir. Bunun için sözlükler bizim en önemli yardımcımız sayılır. (Türkçe için yukarıda adı geçen imla-ortografiya- orfoğrafiya lügatine ve izahlı lügate bakılmalıdır). İkincisi: Dilleri birbirine karıştırmamak (Farsçada buna “dilın kelime sınırlarını belirlemek” de diyorlar). “Alıntı” kelimelere dilin kapısını, ihtiyaç duyulmadığında bile, açık bırakılmasını önemli görmüyorlar. Farsça için “alıntı” kelimeler Türkçe, Arapça ve başka dillerden gelir. Türkçeye lüzumsuz yere Farsça, Arapça ve başka dillerden gelen kelimeler de “alıntı” sayılır ve bunların dile hesapsızca girmesi önemli görülür. Bu yüzden elli yıllık istila ve gaflet döneminden sonra dilimize bir düzen vermeliyiz. Farsçada kullanılan her terimin dilimizde kullanılması doğru olmaz. Türkçede kullanılan her kelimenin Farsçaya alınmasının doğru olmadığı gibi.

Maddeler halinde yukarıda dillerimizin ortak dertlerinden bahsettik. Her iki dilde de çözüm yolları genellikle aynıdır. Bu şekilde âlimlerimiz, ister Fars dili üzerinde, ister Türkçe üzerinde çalışsınlar birbirlerinin tecrübelerinden fazlasıyla yararlanabilirler. Biz bu istifade biçimine pratik bir örnek olarak, yine bu makalede yazdığımız konuları dil ve medeniyet (kültür) hakkında Farsça yazılı kitaplardan birinin içeriğine bakarak düzenledik. Bu yazıda önemli konulara sadece değinip geçtik. Bunların her biri için daha geniş ve ayrıntılı konulara kesinlikle değinilmelidir.

Son

وارلیق

آیلیق نوز کجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسی و ترکی

دوردونجو ایل مهر - آبان ۱۳۶۱

دیل مسئله لری

دوکتور حمید نطعی

بیئنه او حکایه

بو صحیفه لرده ، بیرنجه دفعه املا قایدالارینا دایر مختلف فکرلرونظرلری افاده یه چالیشمیشیق . انقلابدان بو طرفه دیلیمیزده چیخان کتاب ، غزنته ، و مجموعه لری دقتله - املا قایدالاری زاویه سیندن - نظردن کچیریرسک ، گؤرسه نن حالگوره ، املا قایدالارین نه قده راهمیتلی اولدوغونو تصدیق ائده ریک .

داها اولده ، قیدائتدیگیمیزکیمی ، بو قایدالارا ، منطقی لیک ، آسانلیق ، وتاریخی لیک اصولونادابا نازاق قیمت بیجمه میز گرک دیر . چاب اولموش شرونظم اثرلرده باشلیحا املا چتینلیک و مسئله لرینی بئله جه تصویف (طقه بندی) ائلیه بیله ریک :

۱ - دیلیمیزین صوتلرینی عرب الفباسیدا آیری - آیری و مشخص صورتده گؤستریمک چتینلیگی سن سبب اولدوغو مسئله لر .

۲ - محاوره دیلی ابله ادبی یازی دیلی آراسینداکی فرقلرین اوزوسدن چیخان مسئله لر .

۳ - دخبل کلمه لرین یاری ضرزینده کی اختلاف ، وسواختلافدان دوغان مسئله لر

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DÖRDÜNCÜ YIL, EKİM VE KASIM, 1361

YİNE O HİKÂYE...

Bu sayfalarda, birkaç kez imla kurallarına ait fikirler ve görüşleri ifade etmeye çalışmışız. İnkıaptan bu yana dilimizde çıkan kitap, gazete ve dergileri dikkatle-imla kuralları açısından- gözden geçirirsek, görünürdeki hale göre, imla kurallarının ne kadar önemli olduğunu tasdik ederiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kurallara mantık, kolaylık ve tarihsellik usulüne de bakarak değer vermemiz gerekir. Basılmış nesir ve nazım eserlerde başlıca imla zorlukları ve sorunlarını böylece sınıflandırabiliriz:

1. Dilimizin ünlülerini Arap alfabesinde ayrı ayrı ve somut bir şekilde gösterme zorluğunun sebep olduğu sorunlar.
2. Konuşma diliyle edebi yazı dili arasındaki farklar yüzünden çıkan sorunlar.

مذکور یا زیلاریمیزین نشریندن صونرا ، سیرچوخلو مکتوبلارآلدیق ، و متعدّد اجلاساردا نظرماحبی شخصیت لرین ده فکرینیآلماغا چالیشدیق ، و نهایت بئله بیر نتیجه یه یئتیشدیک :

۱ - مین ایل عرضینده عرب الفبا سیسته می نین دیلیمیزه انطباقی نتیجه سی اولان ایگیرمینجی عصرین باشلارینداکی تطبیق ائدیلمه ملا قایدالارینی دقتله گۆزدن کئچیرمک فایدالی دیر .

۲ - ۱۹۲۵ لرده ترک ائدیلمن بوالفبانین صونرالار آرز - چوخ دگیشیکلیکلرله معین زمانلاردا ، تازه دن ایشله دیلمه سی وبوآرادا " آسانلیق " اصلینه گۆره ایکی استقامته " فونه تیک " لشمه گه تما بل گۆسترمه سی نی نظرده توتماق : الف - یازی نین تلفظه یا خینلاشما سی وبیرپارا " تاریخی " یازی شکیل لرینین ترک ائدیلمه سی : مثلا " یالکز " و " یکی " یئرینه " یالنبز " و " ینی " یا خسود نهایتده و زمانیمیزدا " یئنی " صورتلری نین تدا ولی .
ب - مصوتلرین حرکات (زیر - زیر - پیش) ایله دگیل ، " حروف عله " ایله گۆستریلمه سینه تما یل .

۳ - قایدالارین تشبیت اولما ماسی وزوندن وجوده گلن قاریشقیلیق (ائله کی بیر یازی دابئله مختلف شکیللره و استعماللره تصادف اولونور) بوتدقیقا - تین ایشیفیندا ممکن اولدوغو قدر چاره تاپماق .

بیر نتیجه یه یئتیشمک اوچون عصریمیزین باشلاریندا بوتون تورک دیللی مطبوعاتدا عمومی ولراق ملاحظه ائدیلمن یازی قایدالارینی خلاصه ائله یه ک : قدیم (آذربایجان دا داخل) تورک دیللی نشریاتدا ، مراعات ائدیلمن قایدالار :

۱ - سسلی لر .

مطبعه حرفلری ایله چاپ اولان نشریاتدا ، ۱۹۲۵ لرین عرفه سینده ، سسلی بو دؤرد علامتله گۆستریردی لر : ا ، و ، ی ، ه .

الف (ا) : بونشریاتدا ایکی صورتده گۆرولور " ا " و " آ " . تورکجه ده " آ " ایکی جور اوخونوردو : قیسا و اوزون . تورک اصللی کلمه لرده قیسا اوخونور : آت ، آچیق ، آزغین ، آنا ، آی . فارس و عرب دیل لریندن آلینمیش کلمه لرده اوزون اوخونور : آخر ، آداب ، آسایش ، آلت ، آنی ، آهو
تورکجه لشمیش حاللاردا قیسا اوخونور : آزاد ، آبری (آبرو) ، آشنا .
آرادا ، و صونرا یازیلان (ا) دا ، عرب و فارسی کلمه لرده اوزون ، و تورکجه یا خود تورکجه لشمیش کلمه لرده قیسا اوخونور :

اوزون : داهی (نابغه) ، شاید ، ظالم ، فاتح .

Bahsettiğimiz yazılarımızın yayımlanmasından sonra, birçok mektup aldık ve birçok oturumda görüş sahibi kişilerin de fikirlerini almaya çalıştık ve nihayet böyle bir sonuca vardık:

1. Bin yıl boyunca Arap alfabe sisteminin dilimize sokulması sonucunda oluşan ve yirminci yüzyılın başlarında incelenen imla kurallarını dikkatle gözden geçirmek faydalıdır.

2. 1920’lerde terk edilen bu alfabenin daha sonraları geçirdiği bazı değişimlerle belli zamanlarda yeniden kullanılması ve bu arada “kolaylık” esasına göre iki yolda “fonetik”leşmeye yönelmesini göz önünde tutmak:

a. Yazının konuşma diline yaklaşması ve bazı “tarihi” yazı şekillerinin terk edilmesi: Mesela “yalgız” ve “yegi” yerine “yalnız” ve “yeni” ya da günümüzde “yéni” şekillerinin kullanılması.

b. Ünlülerin hareke (هیرنیرپیش) ile değil, “illetli harf” ile gösterilmesine olan eğilim.

3. Kuralların tespit edilmesi yüzünden meydana gelen karışıklığa (bir yazıda bile farklı şekillere ve kullanımlara rastlanır) bu incelemenin ışığında mümkün olduğu kadar çare bulmak.

Bir sonuca varmak için bu yüzyılın başlarında tüm Türk dilli matbuatta genellikle düşünülen yazı kurallarını özetleyelim:

Eski (Azerbaycan’da dâhil) Türk dilli neşriyatta gözetilen kurallar:

1.Sesler.

Matbaa harfleriyle basılan neşriyatta, 1920’lerin arifesinde sesleri bu dört işaretle gösterirlerdi: /, و, ی, ه.

Elif (/a/): Bu harf neşriyatta iki şekilde görünür: / ve /̄. Türkçede /kıs ve uzun olmak üzere iki şekilde okunurdu. Bu harf Türk asıllı kelimelerde kısa okunur: آت, آسجق, آزغین, آنا. Farsça ve Arapçadan alınmış kelimelerde uzun okunur: آموآنی, آلت آسطیش, آداب, آخر...

Türkçeleşmiş kelimelerde kısa okunur: آزاد, آبروآبری, آیلنا.

Kelimenin arasında veya sonunda yazılan / ise Arapça ve Farsça kelimelerde uzun, Türkçe ve Türkçeleşmiş kelimelerde kısa okunur:

Uzun: فیلح, ظللش, ای, داهی

قیسا : باش ، آنا ، بابا ، داش .

بوقایدا ، اولدوغوکیمی ، ایندی ده مراعات ائدیلیر .

واو : مصوت اولاراق تورکجه ده **o, ö, u, ü** و عربجه و فارسجا دا اوزون **ū** سینه مقابل دیر .

o : اوتوز ، اودون ، اوراق ، (فارسجا داکی "داس") ، اویون ...

ö : اورتو ، اوکوز ، اولجو ...

u : اوجوز ، اوزون ، اوغور ، اولو ...

ü : اوتو (فارسجا "اطو") ، اوچ ، اوزوم (انگور) ...

ū : (اوزون ، فارسجا و عربجه کلمه لرده) : آهو ، بوسه ، حوری ، سوزان ...

ی : مصوت اولاراق ، اوچ سسه مقابل دیر : "ا" و "اُ" و عربجه و فارسجا دا اوزون "أ" .

ا : ایپ ، ایت ، ایز ، ایشی ، ایکی ...

ا : قیرمیزی ، قیز ، قیزیل ...

ا : ایجاد ، تعطیل ، دیگر ، اجتماعی ...

بونلاردان علاوه ، عربی کلمه لرینده " الف مقصوره " ده "ی" شکلینده یازیلیر دعوی ، معنی ، شوری ، فتوی ، مصطفی ، کبری ...

(یای مقصوره لری بیز بوگون "ا" ایله یازیریق: معنا ، شورا ...)

ه : بو علامت یالنیزه جا صونوندا اولدوغوزمان "مصوت" اولور . اسکی الفبادا ، هم فتحه ، هم ده بیئرینه گوره "ا" سسی و ثیریدی ، بونون آدینا "های رسمیه" و یا خود "های مخفی" دئییردیله : گیجه ، سرجه ، دوه ، باشقه ، باشلامه بیله زیک ، گله جک ، تپه ... (فارسجا کلمه لرده ده : پنجه ، پنجره ، چشمه ، ... عربجه ده : ضربه ، وقفه ، فرقه ، مجادله ...)

بو دوورون صون زمانلاریندا ایلك وقا پالی (باغلی) هجالارداکی فتحه نی ده

(ه) ایله گؤسترک تمایلی چیخدی : که چه رکن ، چه کمک ، گوزه ل ، تیتره ک ...

ی ، و ، ا : علامت لری باشد اگلدیگی حالدا ، بونلاردان قابق بیرهمزه ("ا" -

شکلینده) قویولماسی شرطدی . بو دوورده **ee** (فتحه) و (کسره) سسلزین

گؤسترک اوچون بعضا "ا" ین اوستونه همزه قویولماسینا دا تصادف ائدیریک :

أر ، أت ، أو (ا=و=خانه) ، اُرته سی گون ...

بوقایدا ، عمومی دگیلدی .

خلاصه ، دشک اولارکی حاضر الفبا سیسته مینده **a** سسیسی گؤستر مکده بیر

Kısa: داشب ابا آن اباش.

Bu kural bugün de aynen gözetilir.

Vav: Ünlü olarak Türkçede /o/, /ö/, /u/, /ü/, Arapça ve Farsçada /û/ sesine karşılık gelir.

/o/: اوھون, اوراق, اودون, اوتوز...

/ö/: اولچو, اولكوز, اوتو.

/u/: اھو, اوغور, اوزون, اوجوز...

/ü/: اوزوم, اوج, اوتو...

/û/: (Uzun, Farsça ve Arapça kelimelerde) اھو, حوری بوسه, آھو.

Ye: Ünlü olarak, üç sese karşılık gelir: /ı/ ve /i/, Arapça ve Farsçada uzun “/î/”.

/i/: یالکی یاش چ ی یز ییت ییپ.

/ı/: قییل قیز قیرھیزی.

/î/: ایخ داعی, ییگرت عطیل ییجاد...

Bunlara ek olarak, Arapça kelimelerde “elif-i maksure” ى şeklinde yazılır: دعوی, عنی, دعوی, مصطفیٰ فیتوی شوری, عنی, دعوی.

(Yay-ı maksureleri biz bugün /ile yazarız: vs.شورا, عنی.)

He: Bu işaret sadece hece sonunda olduğu zaman “ünlü” olur. Eski alfabede hem /e/, hem de kullanıldığı yere göre /a/ sesi verirdi. Buna “hâ-i resmiyye” ya da “hâ-i mahfi” diyorlardı: مہاشقہ, دودہ سرچہ گبیجہ. (Farsça kelimelerde de: vs.ت پنگیلہ جک (Farsça kelimelerde de: vs.چش مہ پینجرہ پینجرہ. (Farsça kelimelerde de: vs.مجال ہفراقہ وقفہ ضربہ (Farsça kelimelerde de: vs.مجال ہفراقہ وقفہ ضربہ)

Bu dönemin son zamanlarında ilk ve kapalı (bağlı) hecelerdeki /e/ sesini de ۰ ile gösterme eğilimi başladı: چہ کن, چہ کم کہ, چہ کم کہ, چہ کم کہ. Bu dönemde /e/, /ə/ (fetha ve kesre) seslerini göstermek için bazen /sesinin üzerine hemze konulduğunu da görüyoruz: (ev, hane), او, ات, ار, ات ہس یگون...

Bu, genel bir kural değildi.

Kısa, hazır alfabe sisteminde /a/ sesini göstermekte bir

چتینلیک بوخودور، باشدا (٢) واورتا، ووندادا (١) صورتینده یازیلیر .
 اوبیریسی مصوتلره گلینجه :

فتحه یا خود سسی بومصوت عمومیتله آچیق هجالاردا (یعنیصونو مصوت اولان هجالاردا) ه حرفی ایله گؤسته ریلیر . بو حرف ،داها صونرا گلن حرفلره مطلقا یا پیشماز، آیری یازیلیر . یازی دا آسانلیق اولسون دئییه (اوخوماقدا چتینلیک یاراتماق شرطی ایله) باشدا گلن آچیق هجالاردا اونی حذف ائتمک اولار: " دده "، " دره " کیمی . لاکن اوندان صونرا گلن هجانین باش حرفی حروف حرکتدن (یعنی : ا- و- ه- ی حرفلریندن) بیری اولورسا (ه) یازیلیر: " ده وه "، " شه وه " کیمی .

دئدیگیمیز کیمی ، آچیق هجالاردا (صونو مصوت اولان هجالاردا) فتحه دایما (ه) ایله گؤسته ریلیر: گله جه گیمیز (فارسجا : آینه ده ما) ، من گؤره جه گم (خواهم دید) . . . کلمه لرینده اولدوغو کیمی .

دقت : جمع علامتی دایما (لر) یازیلار " ائولری " کیمی و " ائولری " غلط دیر) . قاپالی (یاغلی) هجالاردا (صونو صامت اولان هجالاردا) اوخوماقدا چتینلیک چیخما دیغی یئرلرده فتحه نی گؤسته رن (ه) یازیلما لیدیر: " گؤزل " کیمی (گؤزه ل) شکلی ده غلط دگیل دیر) .

کسره یا خود سسی قدیم دن " ی " دن گلیمیش کسره لری ، او اسکی حالیندا یازار دیلار: دیمک ، بییمک ، کیمی . ایندی اکثریتله کسره تورک اصللی کلمه لرین هامیسیندا ، باشدا " اک " و اورتادا " ک " صوندا ، یا خود مستقل اولدوغو وقت " ی " ایله گؤسته ریلیر . ائو (فارسجا : خانه) ، دئمک ، دئی (بگو) . دخیل کلمه لره گلینجه ، فارسجا و عربجه ده اولدوقلاری کیمی یازیلارلار: شیدا ، ای وای ، می (باده معناسینا) ، دی ، سرایت ، احسان ، رضوان . . . باشقا دیل لردن گلن کلمه لرده ، کسره ده فتحه کیمی " ه " ایله گؤسته ریلیر: سینه قال ، مه ته اورولوژی ، کاته قوری ، . . .

بوصورتله ، گؤرونورکی آرتیق (ه) علامتیندن قدیم کیلر کیمی ا یئرینه ده استفاده ائتمک ایشی چوخ چتینلشدیریر . قدیم دن " آهنگ قانونو " نونا اعتباری ایله ، یازی دا آسانلیق اولسون دئییه ، باشقا هجالارین قالین مصوت اولدوغو ا سسی اوچون ده ، (ه) علامتیندن فایدالانیر دیلار: مثلا " قارا " ، " دالفا " یئرینه " قاره " و " طالغه " یازیر دیلار . هائله کلمه صونلاریندا (و) و (ی) لری آبیرومادان ، هامیسی (ی) یازیر دیلار . ایندی بو قایدا رعایت ائدیلمیر ،

bir zorluk yoktur, bu ses kelime başında /ā/ kelimenin ortasında ve sonunda /ā/ şeklinde yazılır diyebiliriz.

Diğer ünlülere gelince:

Fethe ya da /ā/ sesi: Bu ünlü genellikle açık hecelerde (yani ünlü bulunan hecelerde) /ā/ harfi ile gösterilir. Bu harf, daha sonra gelen harflere kesinlikle eklenmez, ayrı yazılır. Yazı da kolaylık olsun diye (okumada zorluk çıkarmama şartıyla) ilk açık hecelerden de çıkarılabilir: *بده دره* gibi. Ancak ilk heceden sonra gelen ikinci hecenin ilk harfi, huruf-i harekeden (yani /ā/ و /ā/ harflerinden) biri olursa /ā/ yazılır: *ده وه ده وه* gibi.

Dediğimiz gibi, açık hecelerde (sonu ünlü olan hecelerde) /ā/ daima /ā/ ile gösterilir: *جگ گم ل ه جگ گم ل ه* kelimelerinde olduğu gibi.

Dikkat: Çokluk eki daima /ā/ şeklinde yazılır; *لول لول لول* yazımı doğru, *لول لول لول* ise yanlıştır. Kapalı hecelerde (sonu ünsüz olan heceler) okumanın kolay olduğu yerde de /ā/ sesini gösteren /ā/ yazılmalıdır: *گوزل* gibi (*گوزل* yazımı yanlış değildir).

Kesre ya da /ā/ sesi: Eskiden /ā/ harfi ile gösterilen /ā/ sesini, eskiden olduğu gibi yazarlardı: *مک مک مک* gibi. Şimdi genellikle /ā/ sesi Türk asıllı kelimelerin hepsinde başta /ā/, ortada /ā/ ve sonda ya da müstakil olduğunda /ā/ ile gösterilir: *مک مک مک*.

Alıntı kelimelere gelince, Farsça ve Arapçada olduğu gibi yazılır: *وای شیدا* *ای می ای* (bade anlamında), *دی*, *رضوان احسان بریلیت دی*, .. Başka dillerden gelen kelimelerde, /ā/ sesi de /ā/ gibi /ā/ ile gösterilir: *مته اورولوژی سنه قال*, *قوری*, *کله*.

Bu şekilde artık /ā/ işaretini eskiden olduğu gibi /ā/ sesi yerine de kullanmak işi oldukça zorlaştırır. Eskiden “ses uyumu” itibariyle, yazıda kolaylık olsun diye, başka hecelerde kalın ünlü olduğunda /ā/ sesi için de /ā/ işaretinden yararlanırlardı. Örneğin: *قار* yerine *قار* yazarlardı. Böyle kelime sonlarındaki /ā/ ve /ā/ seslerinin hepsini /ā/ ile yazarlardı. Şimdi bu kurala uyulmaz,

و یازی شکلی اوخونوشا گوره تلفظه یا خین بیر صورتده و ثریلییر :
 " اوتوردو"، " گوردو" و " خالچا" شکللی " اوتوردی"، " گوردی" و "خالچه"
 صورتلرینه ترجیح ائدیلییر .

حفیف (ی) یا خود i سسی بوسس (ی) ایله گؤسته ریلیردی. ایندی ده
 بوسسین عینی صورتده گؤسته ریلمه سی اوچون بیر محظور یوخدور، باشدا "ای"
 اورتادا "ی" و صوندا، ومستقل حالدا "ی" ایله یازماق دوغرو دور: ایپک،
 ایری، کیشی، ایکی و سایرہ ...

تازہ لیکنده، بوتون i سسلری نین گؤسته ریلمه سی ایله، اوخوماق داها
 آسان اولوبدور: قدیم لرده^۱ انسانک " یعنی "انسانن" یئرینه ایندی
 داها اوخونا قلی صورتده "انسانین" یازیلییر، بونقده یه دقت ائتمه لی ییک .

ثقیل (ی) یا خود b سسی : تورکیه لاتین الفبا سیندا نقطه سیز | و
 کیریلیک الفبا دا b علامتی ایله گؤسته ریلمه سی اسکیدن عیناً حفیف (ی)
 کیمی یازیلییر، و اونا تشخیص قویماق اوخوجونون عهده سینہ قالیردی .
 بوسسی و بیر آرز صونرا بحث ائده جه گیمیز باشقا سسلری مشخص ائتمک اوچون
 اولاً شمس الدین سامی کیمی لغت یازانلار و صونرالار اوشاقلار اوچون الفبا
 و اوخوما کتابی حاضر لایا نلار بیر پارا علامت لرتکلیف ائدیلییر . ایران دابونا
 بنزه ر " دیا کری تیک " لرله (حرف لری ن اوستونه و یا آلتینا قویولان نقطه ،
 خط و یا خود باشقا علامت لرتکلیف " له خطیمیزی داها دا اوخونا قلی حالاکتیر مک ایسته -
 یین لر اولدو، او جمله دن "آپاردی سئلر سا رانی" آقای سا والانیین کتابینی
 و آقای دوکتور زهتابی نین بو خصوصدا چالیشمالارینی خاطر له یه بیله ریک .
 بیر - ایکی مذاکره جلسہ سینده، بو دیا کری تیک لرده وحدت ایجاد ائتمک
 ایسته یین آقای مشروطه چی سعی لرینده موفق اولورسا، گله جکده لغت یازانلار
 و دیلی میزده یازیب - اوخوما غا هوس ائدن لری ن ایشی چوخ آسان اولاجا قدییر .
 بئله بیر وحدت ایجاد اولونان گونه قده ر، رایج مقاوله و دیا کری تیک لردن
 فایدا لانماق مجبوریتینده ییک .

بوباره ده ان چتین مسئله، الفبا میزدا کی بیر تک (واو) بین بیر صامت
 (۷) و دؤرد مصوته (ü u ö o) نئجه جواب و ثره بیله جه گی دیر .
 بومشکلانی قارشیلانماق قصدی ایله، ذاتاً ان قدیم تورک دیلی الفبا لاریندا
 موجود اولان بیر سیستمه ده باش وورانلار اولدو. مذکور سیستم بعضی
 حرف لری قالدین و اینجه دئییه مشخص ائتمک دیر، بیلدیگینیز کیمی، ارضون

ve yazı şekli okunuşa yakın bir şekilde uygulanır: *خلچا* ve *گوردو*, *اوتوردو* ve *اوتوردی* şekilleri tercih edilir.

Hafif *ی* ya da */i/* sesi: Bu ses *ی* ile gösterilirdi. Şimdi de bu sesin aynı şekilde gösterilmesi için bir mahzur yoktur. Başta *ی* ortada *ی* sonda ve tek olarak *ی* ile yazmak doğrudur: *پیک پیک* vs.

Yapılan yeniliklerde bütün */i/* seslerinin gösterilmesi sayesinde okumak daha kolay olmuştur: Eskiden *نسان* yerine *نسانک* yazılırdı. Şimdi daha okunaklı bir şekilde *نسان* yazılır. Bu noktaya dikkat etmeliyiz.

Ağır *ی* ya da *BI* sesi: Türkiye Latin alfabesinde noktasız */i/* ve Kiril alfabesinde *BI* işareti ile gösterilen ses eskiden aynen hafif *ی* gibi yazılır ve ona teşhis koymak okuyucuya kalırdı. Bu sesi ve birazdan bahsedeceğimiz diğer sesleri somutlandırmak için öncelikle Şemseddin Sami gibi sözlük yazarlar ve daha sonraları çocuklar için alfabe ve okuma kitabı hazırlayanlar bazı işaretler teklif ettiler. İran’da buna benzer “diyakritik”lerle (harflerin üstüne veya altına konan nokta, hat ya da diğer işaretler ile) yazımızı daha da okunaklı hale getirmek isteyenler oldu, ayrıca “Aparı Seller Saranı” Savalan’ın kitabını ve Dr. Zehtâbi’nin bu konuda yaptığı çalışmalarını hatırlayabiliriz.

Birkaç oturumda bu diyakritiklerde birlik sağlamak isteyen Meşrutacı çalışmalarında başarılı olursa, gelecekte sözlük yazarlar ve dilimizde okuryazar olmaya heveslenenlerin işi çok kolay olacaktır. Böyle bir birliğin sağlandığı güne kadar hâlihazırda bulunan mukavele ve diyakritiklerden faydalanmak zorundayız.

Bu konuda en zor mesele, alfabemizdeki tek “vav”ın bir ünsüz (*/v/*) ve dört ünlüye (*/o/*, */ö/*, */u/*, */ü/*) nasıl cevap verebileceğidir.

Bu sorunu karşılamak amacıyla zaten eski Türk dili alfabelerinde bulunan bir sisteme de başvuranlar oldu. Bu sistem bazı harfleri kalın ve ince olarak göstermektir. Bildiğiniz gibi, Orhun

آبده سی نین الفبا سیندا معین بیرنجه سس مقابلینده ایکی نلامت واردی، بونلاردان بیرسی قالین مصوتلر، و او بیرسی اینجه مصوتلری قبسول ائدی لر. بوضورتله گلن مصوتین قالین یا اینجه اولاغینی، اوخوجو هانسی صامتین ایشله دیلمه سیندن حدس وورابیلر. بونا بنزه ر بیر حالدا عرب الفبا سیندا گوزه چارپیر. عرب دیلینده خاص بیر تلفظ اولوب سادا، توزکجه ده ساده "ت" ویا "س" کیمی اوخونان "ط" و "ص" حرفلری بوجمله - دن دیر. او زمانین متفکریا زیچیلاری الفبا دا (تورک اصل لی کلمه لر باخیمیندا ن) عا ط ل و با ط ل قالان علامتلردن (حرفلردن) بو مقصدده استفاد ائتمه کی دوشونورلر و قدیم (مثلا) اورخون دؤورونده اولدوغو کیمی بونلارین بیر قسیمی قالین و بیر قسیمی اینجه هجالار اوچون تخصیص ائتمه - کی مصلحت گورورلر: مثال اولاراق تورک اصل لی کلمه لرده "ت" و "س" سسلری اولدوغوندا، هجالار قالین ایسه بوسسلری "ط" ویا خود "ص" شکلنده، هجالار اینجه ایسه "ت" ویا خود "س" شکلنده یا زما غا با شلادیلار.

مصوتلری عمومیتله "حروف حرکت" ایله یازی یا آلماق داها صونرالار دوشونولدو. هله ایگیرمینجی یل لرین باشلاریندا مصوتلری گؤسته رن بو حروف حرکت یه علامتلر "دیاکری تیک لر" علاوه ائله مه کی نظره آلدیلار. بیر آز آشاغیدا، بو بابدا اطرافلیجا معلومات وئرمه که چالیشا جاییق .

بو دیاکری تیکلرین نوعوندا ن "فو" شکلینه، تورک الفبالاری نین لاتین لشمه سیندن قاهاق کی دؤورون صون زمانلارینا تصادف اولونور، بعضی ال یازیلاریندا "فوتو" (فارسجا "اطو") و "فولوم" یازیلیر. بئله لیکله (Ü) (ق) سسلرینی و O :دان آبی ر اراق، قالین لاری "او" و اینجه لری "تو" صورتی ایله یازیلار. بوقایدالار عمومی دگیلدی .

یوخاریدا اشارة ائتدیگیمیز کیمی، عصریمیزین باشیندا، تورک الفبالاریندا عرب الفبا سیندا ن آلینمیش بعضی علامتلر تورک اصل لی کلمه - لرده دایماً قالین ویا اینجه اوخونوردورلار. تکرار ائدی ریک: مثلا "ط" حرفی : عربجه ده بو حرفین تمثیل ائتدیگی سس تورکجه ده یوخدور و عربجه دن آلینمیش کلمه لرده ده، عینا "ت" کیمی اوخونور. لاکن تورک لر قدیم الفبا - لاریندا ن، "اورخون" آبیده سی نین الفبا سیندا اولدوغو کیمی، بو علامتین وجودوندا ن استفاده ائتدی لر و اونو "قالین ت" کیمی قبول ائتدی لر، یعنی قالین مصوتلر گلدیگینده "ت" یئرینه "ط" یازدی لار: مثلا "اوطاق" کلمه - سینده کی "ط" گؤسته ریرکی، بو کلمه نین مصوتلری نین (O و Q) هرا یکی سی ده قالین دیر .

Abidesi'nin alfabesinde birkaç sese karşılık gelen iki işaret vardı. Bunlardan biri kalın ünlüler, diğeri ince ünlüler olarak kabul edilir. Bu şekilde gelen ünlünün kalın ya da ince olacağını, okur kullanılan ünsüze göre tahmin edebilir. Buna benzer bir durum Arap alfabesinde de göze çarpar. Arap dilinin kendine özgü bir telaffuzu olsa da, Türkçede sadece /t/ veya /s/ gibi okunan ط ve ص harfleri buna benzer. O dönemin aydın yazarları alfabede (Türk asıllı kelimeler bakımından) boş ve faydasız olan işaretlerden (harflerden) bu amaçla yararlanmayı düşünür ve eski (mesela) Orhun döneminde olduğu gibi bunların bir kısmını kalın ve bir kısmını ince heceler için tahsis etmeyi önemli görürler: Örnek olarak Türk asıllı kelimelerde /t/ ve /s/ seslerini heceler kalın ise ط ya da ص, heceler ince ise ت ya da س şeklinde yazmaya başladılar.

Ünlüleri genellikle “huruf-i hareke” ile yazıya almak daha sonra düşünüldü. Yirmili yılların başlarında ünlüleri gösteren bu “huruf-i hareke” işaretlerine “diyakritikler” eklemeyi düşündüler. Biraz aşağıda, bu konuda etraflıca bilgi vermeye çalışacağız.

Bu diyakritiklerden ئو şekli, Türk alfabelerinin Latin alfabesine geçmeden önceki dönemin sonlarında görülür. Bazı el yazılarında ئولوم ve ئوتو şeklinde örnekler yazılır. Böylece /ö/ ve /ü/ seslerini /o/ ve /u/ seslerinden ayırarak, kalınları او, inceleri ئو şeklinde yazarlardı. Bu genel bir kural değildi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, asrımızın başında Türk alfabelerinde Arap alfabesinden alınmış bazı işaretler Türk asıllı kelimelerde daima kalın veya ince okunurdu. Tekrarlamak gerekirse: Örneğin ط harfi: Arapçada bu harfin temsil ettiği ses Türkçede yoktur ve Arapçadan alınmış kelimelerde aynen ت gibi okunur. Ancak Türkler eski alfabelerinden “Orhun” Abidesi'nin alfabesinde olduğu gibi, bu işaretten yararlandılar ve onu “kalın /t/” gibi kabul ettiler. Yani kalın ünlüler geldiğinde ت yerine ط yazdılar: Örneğin اوطاق kelimesindeki ط, bu kelimedeki ünlülerin (/a/, /o/) kalın olduğunu gösterir.

یعنی "ط" علامتی یا شادکی "ا" و "علامت‌رینین ڦ" و یا خود ڦ اولما دیقلارینا بیرقرینه دیر. بو "ط" شکلینه، قدیم متنلرده ده تصادفا ائدیریک، بونلا- رین بیرپاراسی تورکجه ده کی / ت / د دگیشمه سی نتیجه سینده (د) سسینی ڦ لیمیشدیر، لاکن اساس سبب (ت) تلفظ ائدیلدیگی وقت قالین مصوتلرله رابراولما سینی افاده ائتمکدیر: طار (دار)، طاغ (داغ)، طوت (توت)، طوداق (دوداق)، طوغمق (دوغماق)، طوقوز (دوققوز)، طاشمق (داشماق) غاک (دان)، طاوشان (دووشان)، طوطمق (توتماق)، طیرناق (دیرناق) ... بوضورتلرین اکثریسی آرخائیکم آرکائیک شکللردیر. لاکن "اوطاق" و "قوٹو" (قوٹی) کیمی صورتلر تورکجه دن کچه ره ک فارسجا یا داهی داخل اولوبدور. بیلدیگینیز کیمی، "ص" علامتی ده "س" کیمی تلفظ ائدیلمیر. تورکجه اصلی کلمه لرده قالین مصوتلری گؤسته ریر: ماری (زرد)، مابلماق ماتمق، ماچ، صاچمه، صاغ، صاغیر (کر)، صانجی، صکره (صونرا)، صوی (تیره، نژاد) صو، صوچ (گناه)، صوصمق (ساکت اولماق)، صول (چپ)، صاصمق، صیصقانج (خسود) قیصه (قیما = قیسا)، یاصی (یاسسی) ...

بوشکلده "ص" تورکجه اصلی سؤزلرده، هجا یا کلمه ده کی سسلی یاسلی - لرین قالین اولدوغونا دلالت ائلیرو بوضورتله دوغرو- درست اوخوماغا یاردیم (گؤمک) ائدیر. تکرار ائدیریک، بوقایدان خصوصی ایله ڦ و ڦ سسلرینی مشخما گؤسته رن (وا) اوستونه قویولاجاق علامت-لر تعیین وقبول اولونما دیقجا، ویاخود داها باشقا بیر مه تود ایجساد ائدیلمه بینجه "ط" و "ص" قبیلیندن واسطه لردن استفاده ائتمک خظیمیزین تاریخی عنعنه سینه اویماق وهمده اوخولارا، هجالارین قالین ویا اینجه اولدوقلارینی اشارتله یه رک، بیرنوع سهولت تأمین ائله مک اولاجاقدیر. عنعنه وی یازی طرزینی، لاتین لشمک دن اولکی دؤورده تعقیب ائده رک بو گونوموز اوچون نتیجه لر چیخارما غا چالیشاق :

"ه" سسی تورکجه اصلی کلمه لرده (طبیعت سسین تقلید اولاراق دوزه - لتیلیمیش کلمه لردن باشقا) چوخ نادر دیر، "هانی" و "هانیسی" بو قروپون ان مشهور اولانیدیرکی، قدیم تورکجه ده بو "ه" لر، "ق" ایدیلز. بوسسین افاده سینده بیر مشکلوموز بوخودور.

"ذ" علامتی، عربجه ده خاص بیر سسه تقابل ائده ر، لاکن تورکجه ده "ز" کیمی اوخونور. تورکجه ده بیرپارا کلمه لرده "د"، "ی"، "ز" بیر- بیرینه بدل اولاراق، شکل دگیشدیز میشدیر. بو سسلر بیرنوع "د" سسینه بنزه یین "ز"

سیندن مشتق اولموشدور (کیبیزیم تورکجه میزده اکثریت له "ی" یه
مبدل اولوبدور) بونس قدیم دؤرلرده "ذ" ایله ضبط اولونموشدور .
کاشغرلی محموددا بئله کلمه لره تصادف ائدیریک :
آذاق (آیاق) ، آذغ (آیی) ، آذریلمق (آیریلماق) ، تذمق (توذماق) دویماق
فارسجا = سیرشدن) ...

اسکی تورک یازیلاریندا "ک" علامتی دؤرد سسی تمثیل ائدیردی :

- ۱ - "کاف عربی" دئدیکلری "ک" اینجه مصوتلرله بزا بر گلیرو دایماً
"کریم" کلمه سینده اولدوغو کیمی اینجه سسلی دیر: کلمه ، اکین ، کتاب ،
- ۲ - "کاف فارسی" دئدیکلری "کلین" کلمه سینده کی فتحه ایله اوخونان
اینجه "گ" . تورک متنلرینده بو حرفین مشخص اولماسی اوچون ، اونون
اوستونه بعضاً اوچ نقطه قویاردیلار . (ایندی بیزا ونو ، فارسجا دادا صون
زمانلاردا مشخص ائدیکلری کیمی ایکی "سرکش" ایله یازیریق :

گجه ، گجرچک ، کلین کیمی .

- ۳ - "کاف نونی" تورکجه یه خاص ایدی . هئچ بیر زمان کلمه لرین باشیندا
کلمز . اضافه حالیندا مضاف الیه یین صونوندا "کاف اضاافت" ، فمـلـل
تصریفینده ایکینجی شخصلرده و ملکیت شکیلچیسی اولاراق و بیره ده بعضی کلمه -
لرین ایچینده یازیلیر . اصلینده انگلیزجه ده "ing" ده اولان "ng"
کیمی بوروندان اوخونوردی . ایندی ده آذربایجاندا بعضی لهجه لرده
اسکی (قدیم) تلفظونو محافظه ائله مکله برابر ، آرتیق ساده "ن" کیمی
تلفظ اولونور: اکلامق (آکلماق = آنلاماق) ، اک (ان) ، اوک (اؤک = اؤن)
ایکله مک (اینله مک "فارسجا : نالیدن) ، مکا (منه) ، سکا (سنه) ، بکز (بنیز .
فارسجا : رخ) ، بکزه مک (بنزه مک) ، دکز (دنیز = دریا) ، چکه (چنه) ، صکره
(صوکرا = صونرا) ، یکی (یشنی) ، طاک (تان = دان) ، تاکری (تانـری)
قارا کلق (قارانلق) ، یا کلیش (یانلیش) ، سنک اؤک (: سنک ائوک = سنین
اوپین) ، قاپونک اوکی (قاپینین اؤنو) ، کلدک (گلدین) ، گورسک
(گورسن) ، ویرک (ویرین) ، کلمیش سک (کلمیش سن) ...

بو "ک" نین ده اوستونه بعضا اوچ نقطه قویدولار .

زمانیمیزدا بو "ن" سسلری ، یازیلاردا "ن" کیمی گؤسته ریلیر .

- ۴ - "کاف یایی" یا خود "یوموشاق گ" - ایکی مصوت آراسیندا قالان و یا
اینجه هجا دا یئر آلان بعضی اینجه (ک) و (گ) لر ، (ی) کیمی تلفظ اولونور؟

اگری (فارسجا: کج)، اگری (اگره تی)، اگلنجه (تفریح)، بگنمک = پسندیدن
 بیگ یا خود بگ، دگیرمان، دگیل، دگمک، دگه نک، دگیشمک، دوگمه، دوگوم،
 دوگون، مگر، ایگره نمک، ایگده، ایگنه، اوگونمک، اوگوت، ایگیت، سؤیله -
 مهگه، وثرمه گی... وسایره کیمی .

بو کاف یایی فکریمیزه گۆره بیرچوخ قاریشقیقلارا یول آچماقا وچون
 محافظه اولونمالی دیر، مثلاً: "ایگیت" شکلی، "ایبیت" شکلیندن داها آسان
 اوخونا بیلیر .

تشدید : تورکجه اصللی کلمه لرده تشدید یئرینه حرف تکرارلار
 الی، بللی، الله مک، بلله مک، سس سیز، تئلر، یوللار، دو قوز، سگیز،
 آدیم کیمی .

دخیل کلمه لرده تشدید علامتی قویولار: مدت، جمهوریت، شدت،... کیمی .
 بیرده اوخولارین دفعه لره سؤال ائتدی کیری "دخیل" کلمه لره ته
 ائیله یهک :

بیرینجی مرحله ده بو کلمه لردن، دیلیمیزده حل اولموشلار، یعنی بو
 دیلی دانیشانلارین لغته باخمادان باشا دوشدو کیری کلمه لر عینا اوز دیلیمیز-
 ده کی اصل تورکجه کلمه لرین یازیلدیغی قایدالار تابع اولورلار: گول،
 بولبول، مؤمور، دونیا،...

علمی و فنی اختصاص (تخصی) کلمه لرین اصل لرینده کی کیمی یازیلما سیندا
 مانع یوغدور، دخیل کلمه لر دیلیمیزین مالی ولدوقجا، دیل قایدالاریمیزا
 انطباق ائتمه لری لازم دیر .

یفرلی لهجه لرده مختلف تلفظ لره گلینجه، خاص بیر دلیل اولما دیغی
 حاللاردا عمومیت له ادبی یازی دیلی ترجیح ائدیلیر .

بیر کلمه نی تشکیل ائدن حرف لرین یا پیشدیریلیب یا پیشدیریلما ماسی
 حقینده ده دیلیمیزین بنیه سینین نظرده توتاراق بئله بیر حکم وثرمک اولار:
 تورکجه ده اکثر شکیلچیلر (سوفیکس لر، پسوندلر) سؤزون کؤکونه علاوه
 اولونور، بونا گۆره قایدا "کلمه لرین اوخوناقلی (خوانا) حالدان چیخما -
 ماسی دیر" . بو الفبا سیسته مینده بویابدا گئنیش بیر جواز واردیر .

عقل سلیمین حکمونه گۆره حرکت ائدیلمه لی دیر .

صون اولاراق (واو) لا گۆسته ریلن سسلری یازما قداکی، مناسب گؤرولن
 قایدالاری تکرارلما قدا فایدا وار:

U, O, Ü سسلری باشدا (او)، اورتادا (و)، و تکلیکده (و) صورتی ایله گۆسته ریلیر: اوراق (فارسجا = داس)، اولدوز، اوزوم، صون...
Ö سسینه گلینجه، یوغاریدادا دقدیگیمیزکیمی، بوسسی **Ü** ایله بیرلیکده بعضی لری باشدا (ئو) صورتیله گۆستر دیلر، صونالار، **Ö** بیرچوخ نشریات دا باشدا (ئو) و اورتا و صوندا (ؤ) واسطه سی ایله گۆسته ریلدی .
 بونون دللی هئج اولما زنا بیرسین مشخص ائدیلمه سی ایدی . بو علامتین بیرنجه عیبی واردیر: اولاً باشدا گلن مصوت سسلر الف شکلینده کی همزه ایلن گۆسته ریلیر ("ا" ایله) :

É "ا"	Eə "ا"	A "ا، ت"
U "ا"	O "ا"	U "ا، ی"
		Ü "ا"

بیردن نوبه **Ö** یه یفتیشینجه، سیستم دگیشیروتکجه بوسس یایی همزه (ک) ایله و (واو) ایله گۆسته ریلیر. بو، بیر آهنگی پوزماق، و اوز قویدو- فوموز قایدان چیخماقدیر.

ثانیا: همزه یایی، (ک) بیردفعه **É** ده، و بیردفعه ده (واو) لا برابر بورادا ایشله دیلیر، بو، اوزوده بیرقاریش قلیق چیخاریر.
 ثالثا: "ئو" باشدا گلیر، اورتادا کی **Ö** ایسه "و" شکلی ایله گۆسته ریلیر. بورادادا بیرهرج و مرچ واردیر. "همزه" یایی و "واو" بیردن همزه، و اوی (ؤ) ایله یئر دگیشدیریر. مادام کی اورتادا "و"، **Ö** اولاراق قبول ائدیلمه ندهن او بیر مصوتلرله قیاس ایله یه رک بونودا باشدا "ا" و " شکلینده یازما یاق ؟

بیزیم تکلیف (پیشنهاد) باشدا گلن **Ö** لری "ا" و "ا" اورتادا گلنلری ایسه "و" یازماقدیر، کی هم او بیرسی مصوتلرله آهنگدار اولور، و هم اوزلوگونده ده داها منطقی دیر. او بیراوج سسه (**U Ü O**) گلینجه بونلاریندا " و " حرفینه بیر علامت (دیاکری تیک) علاوه ائدیلمه سی ایله مشخص اولان گونه قده ر گۆزله مه لی بیک . بیز انتظار دؤورونده بو حالدده، و قالین ی (**bl** یا خود نقطه سیز **l**) نی اینجه ی (**ll** یا خود نقطه لی **ll**) دن مشخص ائتمک اوچون **T** و **S** سسلری اولان کلمه لرده قالین مصوت لرین جواریندا "ط" و "ص" اینجه مصوتلرین جواریندا ایسه "ت" و "س" یازما قلا اوخوجویا کومک ایله یه بیلیریک : صون، طور، طوسباغا، صورماق، سورمک، تورک صیزلدا ما ق، پپس، ایستی کیمی ...

/o/, /u/, /ü/ sesleri başta او, ortada و ve tek iken و şekliyle gösterilir: اوراق, صون, اوزوم, ایلدوز.

/ö/ sesine gelince, yukarıda da dediğimiz gibi, bazıları bu sesi /ü/ ile birlikte başta ئو ile gösterdiler. Sonraları, /ö/ birçok neşriyatta başta ئو, ortada ve sonda و vasıtası ile gösterildi.

Bunun delili hiç olmazsa bir sesin gösterilmesi idi. Bu işaretin birkaç kusuru vardır: İlk olarak kelime başındaki ünlüler elif şeklindeki hemze ile gösterilir (/ ile):

/a/ ~ آ /	/e/, /ə/ ~ ا	/é/ ~ ائ
/ı/, /i/ ~ ائ	/o/ ~ او	/u/ ~ او
/ü/ ~ او		

Birden sıra /ö/ sesine gelince sistem değişir ve sadece bu ses hemze yayı (ـ) ve و ile gösterilir. Bu bir ahengi bozmak ve kendi koyduğumuz kuraldan çıkmaktır.

İkincisi: Hemze yayı (ـ), bir defa /é/ sesinde ve bir defa da “vav” ile birlikte burada kullanılır. Bu, kendisinde bir karışıklığa yol açar.

Üçüncüsü: kelimenin başında ئو gelir. Ortadaki /ö/ ise و ile gösterilir. Burada da bir karışıklık vardır. “Hemze yayı ve vav” birden hemze vavı (و) ile yer değiştirir. Mademki ortada و harfi, /ö/ olarak kabul edilir, neden diğer ünlülerle kıyaslayarak bunu da başta او şeklinde yazmayalım?

Bizim teklifimiz başta gelen /ö/ sesini او ve ortada gelenleri ise و yazmaktır ki hem diğer ünlülerle ahenkli olur, hem de kendi içinde de daha mantıklıdır. Diğer üç sese (/o/, /ü/, /u/) gelince bunların da و harfine bir işaret (diyakritik) eklenmesiyle gösterileceği güne kadar beklemeliyiz. Biz intizar döneminde bu halde ve kalın ع (BI ya da noktasız /ı/) harfini ince ع (II ya da noktalı /i/) harfinden ayırmak için /t/ ve /s/ seslerinin bulunduğu kelimelerde kalın ünlülerin yanında ط ve ص, ince ünlülerin yanında ise ت ve س yazmakla okuyucuya yardım edebiliriz: تپورک سبورمک صورمق, طوباغ, طور صون, عیبتی بیس عییل داماق... gibi...

قیداقتمه میزلازم دیرکی، بو ط و ص آنجاق کؤکلرده کی قالین (۳)
 سسین گؤسته ره ر، یوخسا شکیلچیلرده دایما س و ت یازیلیر:
 پنجره سیز، قاپی سیز، (قاپی سیز غلط دیر)، دیوار سیز (دیوار سیز غلط دیر)
 بو کلمه لرین خازچینده، بخله بیرامکان اولما دیقدا، بیزه دوز اوخوما قدا
 آنجاق " آهنگ قانونو " و " سوزون مضمونو " یاردیم ائده ر.
 آنلاشیلیرکی، دیلیمیزین عرب الفبا سیسته می ایله یازیلما سی تاریخینه
 دقتله باغمالی ییق و یازیمیزی آسانلماق یولوندا منطقی یول و چاره لر
 آختارمالی ییق . آسانلیق هدف دیر، منطقی لیک اونون یگانه مه تودو، و
 یولو . بو آرادا کچمیش میزله ده کؤرپولری کاملاً بیخما مالی ییق .
 منطقی یول تاپیلانا قده ر تاریخی شکل لری ساغلامالی ییق ، " صون کلمه -
 سینده اولدو فو کیمی .
 صون

با یا تیلار

<p>گون سوزالیر کولگه ده قان گورونور اولکده ده افق یا مان قیزار میش دان سؤکولور بلکده ده *** سسیم بو داغدا قالدی قلبیم بو داغدا قالدی گوروشمه دیک گنده نده گونلوم بوداغدا قالدی ***</p>	<p>وسمه سی قاشدان کچجر، نم سفلی باشدان کچجر، سوزون کسری اولسا باش نه دی، داشدان کچجر *** سسینه های وئره دیدیم کچه نه آی وئره دیدیم چبخاز دا دیدیم قلبیمی ائلیمه پای وئره دیدیم ***</p>
---	---

(آ د سیز)

Bu ط ve ص harfleri ancak kelime köklerindeki kalın /t/ sesini gösterir, yoksa eklerde daima س ve ت yazılır:

تقاپى صييز (تقاپى صييز) yanlıştır), يوارصييز (يوارصييز yanlıştır). Bu kelimelerin dışında, böyle bir imkn olmadığından, bize doğru okumakta ancak “ses uyumu” ve “sözün mazmunu” yardımı eder.

Anlaşıldığı gibi dilimizin Arap alfabe sistemi ile yazılması tarihine dikkatle bakmalıyız ve yazımızı kolaylaştırmak için mantıklı çözüm yolları aramalıyız. Kolaylık hedeftir, mantıklı olmak onun tek metodu ve yoludur. Bu arada geçmişimizle de köprüleri gamla yıkmamalıyız. Mantıklı bir yol bulunana kadar tarihi şekilleri saklamalıyız, صون kelimesinde olduğu gibi.

Son.

وارلیق

آبلیق نوز گجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسي و ترکی

بئشینجی ایل - بهمن و اسفند ۱۳۶۲

دوکتور حمید نطقی

=====

بیز و دیلیمیز

ایلمیزده کی نعمت لرین قدرینی بیلیمک له، اؤزگه لرین مالینا گؤز تیکمگین البته فرقی وار. بیرینجی سی هرکسین حقی دیر، حالبوکی تجا وزو، هئج بیر انصافی آدام قبول ائله مز، تجا وزه قارشی قویماق، ظالمه میدان وئرمه مک، حقیمیزدن قانون شرع و اخلاق دایره سینده دفاع ائتمک بیر وظیفه دیر. بونا گؤره حقیقی قورویان، وارلیغینا، مالینا، میراثینا "صاحب چیخان" آنجا ق وظیفه سینه عمل ائله مکده دیر. انصاف دین، وجدان صاحب لری بئله بیر عملی تائید ائده لر و مالینا - میراثینا صاحب چیخان آدامی قینا یا نلارین سهوده اولدو قلارینا اینا نیرلار. بودورکی، حقیق حقلی یه وئر یلدیگی بیر محیط ده، اؤز فرهنگي میرا - ثینا صاحب چیخماقدان داها طبیعی بیر شئی تصور اولونماز. هله، علمین و فنین ترقی سی نتیجه سینده ارتباطات، گونون مسئله سی حالینا گلدیگی بوزا ماندا، گئچمیشین بوباره ده کی سهولرینی دوزه لتمک قطعاً بیر ضرورت دیر.

دیلیمیزه صاحب چیخماق نه دئمک دیر؟ صاحب چیخماغین لغت ده کی معناسی: "قوروماق، علاقه دار اولوب محافظه ائتمک" دیر. دیلیمیزه صاحب چیخاندا اونو سئویب، اونا علاقه مند اولاجاغیق. اونون (گئچمیش حقیقی تاریخی، انکشافینی، حدودونو و ماهیتی نی) اؤگره نه جه بیک. لغت ده کی تعریفه گؤره اونو محافظه ائده جه بیک و هرگون بیر آز داها کامل لشمه - سی اوچون چالیشا جاغیق. دیلیمیزه صاحب چیخماق وبو وظیفه نی لازمیجه انجام وئره بیلیمک اوچون بیرنجه مرحله دن گئچمه مه لازمدیر:

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

BEŞİNCİ YIL, ŞUBAT VE MART, 1362

BİZ VE DİLİMİZ

Elimizdeki nimetlerin kadrini bilmekle, başkalarının malına göz dikmenin elbette farkı vardır. Birincisi herkesin hakkıdır, hâlbuki tecavüzü hiçbir insafı adam kabul etmez. Tecavüze karşı koymak, zalime fırsat vermemek, kanun ve ahlak dairesinde hakkımızı savunmak bir görevdir. Bu bakımdan hakkını koruyan, varlığına, malına, mirasına “sahip çıkan”, sadece görevine yönelmektedir. İnsaf, din, vicdan sahipleri böyle bir uygulamayı teyit eder ve malına, mirasına sahip çıkanları kınayanların hatalı olduklarına inanırlar.

Hakkın haklıya verildiği bir muhitte, kendi kültür mirasına sahip çıkmaktan daha doğal bir şey düşünülemez. Özellikle bilim ve sanatın yükselmesi sonucunda iletişimin, günün meselesi haline geldiği bu zamanda geçmişin bu konudaki hatalarını düzeltmek kesin bir zorunluluktur.

Dilimize sahip çıkmak ne demektir? Sahip çıkmanın sözlükteki anlamı: “korumak, ilgilenip korumak”tır. Dilimize sahip çıktığımızda onu sevip, onunla yakından ilgileneceğiz. Onun geçmiş tarihini, gelişimini, sınırını ve bağlılığını öğreneceğiz. Sözlükteki tanıma göre onu koruyacağız ve her gün biraz daha olgunlaşması için çalışacağız. Dilimize sahip çıkmak ve bu görevi layıkıyla gerçekleştirmek için birkaç evreden geçmemiz gerekir:

۱- بیلمه‌لی بیک کی، دیلیمیزه علاقه مندا ولماق، هفج بیردیله و فرهنگه مخالف اولماق دگیل. بالعکس بیز اوز دیلیمیزی شوک یولوايله، میسن ایل بویونجا انکشافیندا بویوک پاییمیز اولان نظامی لر، خاقانی لر، قطران لار، صائب لر و شهریارلار کیمی شاعرلر سایه سینده اونو داها پارلاق بیرحالا گتیردیگیمیز فارسجانی داها صمیمی و داها چوخ شوهه بیک.

۲- "رسمی تاریخ لر"ین یالان روایتلری یئرینه حقیقتی اؤگره نه جه بیک.

۳- حقارت حسیندن اوزاق، اؤزوموزو کیچیک گورمه دن، ایران جامعه - سی نین تام بیرعضوی کیمی بو وطنه خدمت له شرف دويا جا غیق و اشاقلا - ریمیزا گولمه سینلر دئییه اولناری آنا دیلیمیزین دادلی لای لای لاریندان شیرین ناغیللاریندان و بیرکلمه ده آهنگ لی دیلیندن محروم قویما یا جاغیق چونکی، اگر بیز میراثیمیزا صاحب چیخماق، کیمسه بیزیم دیل، عادت و زسم لریمیزه گوله بیلمه یه جک .

دیلیمیزه صاحب چیخماق اوچون، علاقه علم و تدبیرگه کدیر. بو ایشی بیرآز برابر گوزدن کئچیره ک. یاخشی بیر نمونه وئره بیلیمک اوچون ایکی منبعه مراجعت کفایت ائده ر: مرحوم دمیرچی زاده نین ۱۹۷۹ دا چاپ اولموش "آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی" کتابی نین "بیرینجی حصه سی" و مرحوم ف. قدری تیمورتاشین یئنه ۱۹۷۹ دا چاپ اولموش "یغنی کلمه لر سؤزلوگو". بیرینجی منبعدن تاریخی قسم دا و ایکینجی دن ایسه دیلیمیزی محافظت و انکشاف با بیندا استفاده ائده جه بیک .

* * *

دیلیمیزین ماهیتی و تاریخی حقیقته، یوخا ریدا آدی کئچن منبعلر - دن - ایندی لیک و مقدمه عنوانیندا بیرنچه سوز نقل ائتمک له دیلیمیزه صاحب چیخماغین نه کیمی مسئله لر له قارشیلاشماغی ایجاب ائتدیره جه گینی گؤسته رمیش اولوروق :

* دیلیمیزین	واحد عموم - خلق آذربایجان دیلی، مختلف طایفا
تشکلی	دیللریندن بیرنچه سی نین، خصوصا اوغوز قبیجا ق
حقیقته	طایفا دیللی نین اساسیندا تقریبا میلادی

۷ - نجی الی ۱۵ - جی عصرلر آراسیندا شکل آلمیش بیر دیل دیرکی ، اؤز واحدلر سیسته می نه گوره تورک دیللی عا ئله سینه منسوب دور. محض بونا گوره ده ایلک دؤورلردن باشلایاراق بودیل خصوصا خزر دنیزی نین غرب جنوب دایره سینده و قارادنیزین شرق، جنوب دایره سینده ایشله نیلن دیگر

1. Dilimize karşı ilgi göstermenin başka bir dile ve kültüre karşı çıkmak anlamına gelmediğini bilmeliyiz. Aksine dilimizi severek binlerce yıllık gelişiminde büyük bir payımız olan, Nizamiler, Hakaniler, Katranlar, Saibler ve Şehriyarlar gibi şairler sayesinde daha parlak hale getirdiğimiz Farsçayı daha samimi görecek ve daha çok seveceğiz.

2. Resmi tarihlerin yalan rivayetleri yerine gerçekleri öğreneceğiz.

3. Alçakgönüllükten uzak, kendimizi küçük görmeden, İran toplumunun bir parçası gibi bu vatana hizmet etmekte şeref duyacağız ve çocuklarımıza gülmesinler diye onları ana dilimizin tatlı laylaylarından, şirin masallarından ve bir de ahenkli dilinden mahrum bırakmayacağız. Çünkü biz mirasımıza sahip çıkarsak kimse bizim dil, gelenek ve göreneklerimize gülemeyecek.

Dilimize sahip çıkmak için ilgi, bilim ve tedbir gereklidir. Bu işi biraz birlikte gözden geçirelim. Güzel bir örnek verebilmek için iki kaynağa başvurmak yeterlidir: Merhum Demircizade'nin 1979 yılında basılmış "Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi" adlı kitabının "birinci bölümü" ve merhum F. Kadri Timurtaş'ın yine 1979 yılında basılmış "Yeni Kelimeler Sözlüğü". Birinci kaynaktan tarihi bölümden ve ikincisinden ise dilimizi koruma ve geliştirme bölümünden yararlanacağız.

Dilimizin önemi ve tarihi hakkında yukarıda adı geçen kaynaklardan şimdilik giriş adıyla birkaç söz aktardığımızda dilimize sahip çıkarken ne gibi sorunlarla karşılaşmak zorunda kalacağımızı göstermiş oluruz:

**Dilimizin oluşumu hakkında: Azerbaycan halk dili, çeşitli boyların dillerinden birkaçının, özellikle Oğuz, Kıpçak dillerinin esasında takriben Miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında şekillenmiş bir dildir ve dil aileleri sistemine göre Türk dilleri ailesine mensuptur. İlk dönemlerden başlayarak bu dil özellikle Hazar Denizi'nin batı, güney dairesinde, Karadeniz'in doğu ve güney dairesinde kullanılan diğer*

دیلر آراسیندا گئیش یا بیلمیش تورک دیلریندن اولدوغو کیمی "تورک دیلی ویا "تورکی" آدی ایله تانینمیشدیر. بونا گؤره ده "آذربایجان دیلی" افاده سی تکجه بیر قبیله دیلی معناسیندا دگیل، آذربایجاندا یا شا-میش مختلف قبیله ویا طایفالاری، یعنی قدیم آذربایجانلیلارین مختلف دیلری معناسیندا دا دگیل، محض میلادی ۷-۱۰ عصرلر آراسیندا تام حالدا فورمالاشمیش بیر خلقین، یعنی آذربایجان خلقی نین واحد عمومی انسیت (ارتباط) واسطه سی اولان عموم خلق دیلی معناسیندا باشا دوشولن بیر آنلایشین، افاده سی دیروخوصی له شمش آدی دیر...، بیزیم تدقیقات هدفیمیز مشخص معنادا آنلاشیلان، "واحد عموم خلق آذربایجان دیلی" دیر، مشخص موضوعوموز ایسه تورک دیلری عائله سینده واحد عموم خلق دیلی حالیندا شکل آلماسی (فورمالاشماسی) دؤوروندن بوگونه قدهر اغوز فونته تیک سیسته می نین، لغت ترکیبی نین و غراما تیک (دستوری) قورولوشونون اساسینی سا خلامیش اولان عموم خلق آذربایجان دیلی نین یوکسک فورماسی ساییلان آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخیدیر. (دمیرچی زاده- آدی کئچن اثر صحیفه ۱۵ و ۱۶)

✧ دیلر آراسیندا یئری ✧

عمومی دیلچی لیک ادبیاتیندا وخصوصا تورکولوژی ادبیاتدا اورال-آلتای، تورک، توران، آلتای دیلری ایله تانینان دیلر عائله سی نین غرب قروپونا، جنوب-غرب قروپونا، اغوز-قباق ویا اغوز آدلانان قروپونا داخل ائدیلن آذربایجان دیلی نه اینکی بو قروپا داخل صیراسیندا حتی بو عائله یه داخل دیلر ایچه ریسینده هم عموم خلق دیلی کیمی، هم ده بو اساسدا ادبی دیل کیمی داها اول فورمالاشمیش و تخمینا مین ایله یا خین انکشاف بولو کئچیرمیش، زنگین، سلیس بیر ادبی دیلین وارثی دیر. محض بونا گؤره دیرکی، بو اوزون و مرکب انکشاف یولونو تدقیق ائتمک ضروری اولدوغو قدهر ده چتین دیر. (عینی اثر، صحیفه ۹۲)

✧ منبع لر ✧

... آذربایجان دیلی نین تاریخی نی آیدینلاشدیرماق اوچون استفاده ائدیلن یا زیلی آبیده لر صیراسیندا، هر شئیدن اول، قدیم تورک دیلی یازی لی آبیده لری، داها دوغروسو، قدیم کتاهلری ان مهم و بلاواسطه علاقه دار منبع لر صیراسیندا قیدا قتمک لازم گلیر. بئله منبع لر، ایلمک منبع لر آدلانیب و بونلاردا ن بوتون تورک دیلری نین، او جمله دن آذربایجان دیلی نین ده

diller arasında geniş bir alana yayılmış Türk dillerinden biri olduğu gibi “Türk dili” veya “Türki” adıyla tanınmıştır. “Azerbaycan dili” ifadesi tek bir kabile dili ve Azerbaycan’da yaşamış çeşitli kabile ve toplulukların, yani eski Azerbaycanlıların konuştuğu diller anlamında değildir. Sadece Miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında tamamen sistemleşmiş bir halkın, yani Azerbaycan halkının genel iletişim vasıtası olan halk dili anlamına gelen bir anlayışın ifadesidir ve özelleşen adıdır. Bizim araştırmamızın hedefi anlaşıldığı gibi “Azerbaycan halk dili”dir. Konumuz ise Türk dilleri ailesinde genel halk dili olarak şekillenmesinden bugüne kadar kendi fonetik sisteminin, sözlük yapısının ve gramatik kuruluşunun esasını saklamış olan Azerbaycan halk dilinin bir türü sayılan Azerbaycan edebi dilinin tarihidir. (Demircizade, Adı geçen eser, ss. 15-16)

Diller Arasında Yeri

Genel dilcilik ve özellikle de Türkoloji de Ural-Altay, Türk, Turan ya da Altay olarak tanınan dil ailesinin Batı, Güneybatı, Oğuz-Kıpçak ya da Oğuz olarak adlandırılan grubuna dâhil edilen Azerbaycan dili, bu gruba dâhil edilirken burada yer alan diller içerisinde hem halk dili, hem de edebi dil olarak daha önce şekillenmiş ve tahminen bin yıla yakın bir gelişim süreci geçirmiş, zengin, selis bir edebi dilin varisidir. Bu uzun ve karışık gelişim sürecini araştırmak zorunlu olduğu kadar da zordur. (Aynı eser, s. 92)

Kaynaklar

...Azerbaycan dilinin tarihini aydınlatmak için yararlanılan yazılı abideler arasında, her şeyden önce Eski Türk dilli yazılı abideler, daha doğrusu eski kitabeleri en önemli ve dolaylı yoldan ilgili kaynaklar arasında kaydetmek gerekir. Bunlar ilk kaynaklar olarak adlandırılarak tüm Türk dillerinin ve Azerbaycan dilinin

تاریخی نی اؤگره نمک اوچون استفاده ائدیلیر، بونونلا بئله آذربایجان دلیلی تاریخی نین ایلک منبعلری دئدیگده عینی زماندا صرف آذربایجان دیلینده یا زیلیمیش و آذربایجان دلیلی نین عموم خلق دلیلی حالیندا فورما - لاشماسی نین ایلک دؤورونو عکس ائتدیرن یا زیلی آبیده لری ده داخل ائتمک لازمدیر. لکن دقیق اولسون دئییه، ایلک منبعلری عمومی و خصوصی آدلاری ایله فرق له نندیرمک واجب دیر، یعنی اکثرا تورک دیللی عائله - سینه منسوب دیللی و احد خلق دلیلی حالیندا فورما لاشما سیندان اول کی دؤورده قبیله و یا طایفا دیللی اساسینا یا زیلیمیش کتابه لری و سایر - نی عمومی ایلک منبعلر، بو و یا دیگر دیلین خلق دلیلی حالیندا فورما لاش ماسی دؤورونده یا زیلان و عموم خلق دلیلی نین ایلک فورما لاشما مرحله سینا عکس ائتدیره ن کتابه و سایر نه ایسه خصوصی ایلک منبعلر آدلاندیرماق لازمدیر .

... آذربایجان دلیلی نین تاریخی اؤگره نرکن استفاده اولونان اساس یا زیلی آبیده لرین - منبعلرین باشلیجالی آشاغیدا کی لاردان - عبا رتدیر :

* ورخون و یثنی سه ای کتابه لری .

* اویغور یا زیلاری .

(- اویغور الفبا سیندا آبیده لرین بیر قسیمی میلادی ۵ - ۶ عصر لرین دیل خصوصیت لرینی عکس ائتدیریر، مثلا مانی خه دعالاری بئله آبیده لر دندیر، دیگر قسیمی، داها چوخ صونرا کی دؤورلری، تخمینا ۹ - ۱۳ عصر لرین دیل خصوصیت لرینی عکس ائتدیریر، بورا یا بودیزم، خریستیانلیق دینلری ایله علاقه دار بیر صیرادینی مضمونلوا ثر لر، حقوقی وثیقه لر، ائله جه ده معین درجه ده دیدا - قتیق و بدیعی اثر لر داخل دیر...)

* عرب الفباسی ایله یا زیلیمیش منبعلر .

(... هم اویغور هم عرب الفباسی ایله یا زیلیمیش اولان "قودا دغوبیلیک"، "هبتة الحقایق" کیمی اثر لرله بیرلیکده محمود کاشغری نین "کتاب دیوان لغات الترک" اثرینی، "کتاب دده قورقود" دستا نلارینی، ۱۴ - عصرده یا زیلد - یغی گمان ائدیلن "ابن مهنا" لغتین و یا خود ۱۵ - عصرده یا زیلد یغی گمان ائدیلن "کوده قس کومالی قوس" آدلی اثری خصوصی ایله قید ائتمک لازمدیر)

(عینی اثر، صحیفه ۳۱، ۳۲، ۳۴)

* فولکلور

tarihini öğrenmek için yararlanılır. Bununla birlikte Azerbaycan dili tarihinin ilk kaynakları dediğimizde aynı zamanda sırf Azerbaycan dilinde yazılan ve Azerbaycan halk dilinin ilk dönemini yansıtan yazılı abideleri de eklemek gerekir. Ancak doğru olsun diye ilk kaynakları genel ve özel adlarıyla ayırmak gerekir. Yani Türk dilleri ailesine mensup olan dillerin tek bir halk dili olmadan önceki dönemde kabile veya boy dilleri esasına göre yazılmış eserleri ilk kaynaklar, bu veya diğer dilin halk dili olarak şekillendiği dönemde yazılan ve halk dilinin ilk evresini yansıtan eserleri ise ilk özel kaynaklar olarak adlandırmalıyız.

Azerbaycan dilinin tarihini öğrenirken yararlanılan başlıca yazılı kaynaklar aşağıdaki gibidir:

Orhun ve Yenisey yazıtları.

Uygur yazıları.

(Uygur alfabesinde bazı eserler 5. ve 6. yüzyılların dil özelliklerini yansıtır. Örneğin Maniheist dualar böyle eserlerdendir. Diğerleri daha çok sonraki dönemleri, tahminen 9-13. yüzyılların dil özelliklerini yansıtır. Buraya Budizm, Hristiyanlık gibi dinler ile ilgili bazı dini mazmunlu eserler, hukuki vesikalar ve belli ölçüde didaktik ve bedii eserler eklenebilir...)

a. Arap alfabesiyle yazılmış kaynaklar.

(...Hem Uygur, hem Arap alfabesiyle yazılmış olan “Kutadgu Bilig”, “Hibetü'l Hakayık” gibi eserlerle birlikte Kaşgarlı Mahmud’un “Kitab-ı Divan ü Lügati't-Türk” adlı eserini, “Kitab-ı Dede Korkud” destanlarını, 14. yüzyılda yazıldığı düşünülen “İbn Mühenna” lügatini ve 15. yüzyılda yazıldığı düşünülen “Codex Cumanicus” adlı eseri özellikle kaydetmek gerekir). (Aynı eser, ss. 31, 32, 34)

a) Folklor

(...منبعلر صیراسیندا فولکلورودا آیریجا قیداتتمک لازمدير. ناغیللارا داستانلارا، ضرب المثل، تاپماجا و آتالار سؤزلرینده ده بعضا دیلین چوخ قدیم ایزلری، بوگون اوچون اولموش حساب اولونان سؤزلر، غرما تیک فور-مالار ساغلانیلمیش اولور.) (عینی اثر، صحیفه ۴۶)

* دیلیمیزین قدیم کؤک لری حقیقیندا

آذربایجان دیلی تورک دیللی عائله سی نین غرب قروپونا منسوب دور تورک دیللی عائله سی نین غرب قروپونا منسوب دیللی رین اوجمله دن آذر-بایجان دیلی نین اساس منبعلری ایسه میلاددان اول ومیلاددان صونورا بیرینچی مین ایل دؤورونده خزر دنیزی نین شرقینده، شمالیندا، غربینده جنوبوندا عموما قافقازدا مسکن سالمیش ساخ - سکیف، قاس - قاسپی، قاسیت - خزر، سا بیر - سووار، هون - گون، تورک - توره ک، غوز - اوغوز، قیباچاق - قیف چاخ آدلاری ایله تانینان قبیله و طایفه لارین دیللی لری اولموش دور...

...آذربایجان تاریخی ساحه سینده صون زمانلار آبا ریلیمیش تدقیقات نتیجه سینده آیدین اولموش دورکی، میلاددان اول آذربایجان اراضی سینده میدی یا قبیله لری - بوس، پارتاک، ستروخات، آری زانت، بودی، ماغ و آذربایجان نین شمال حصه سینده آلبان یا خود آغ وان اراضی سینده ۲۶ مختلف دیللی قبیله لرله بیرلیکده قاس، قاسیت، خزر، ساک، ساکیف آدلی قبیله لر یا شامیشلار. میلاددان صونرا کی دؤوه نین اوللریندن ایسه بو ارا - ضی ده هون، سا بیر - سووار، اوغوز، قیباچاق آدلی قبیله لر مسکن سالیب یا شامیشلار کی، بونلارین هامیسی آرتیق غلم عالمینده دقیق له شدیریلدیگی کیمی تورک دیللی قبیله لر اولموشلار.

(میلادی تاریخین اوللریندن باشلایا راق آذربایجاندا هانسی تورک دیللی قبیله و طایفه لارین یا شامیشلارین تصدیق ائده ن ایلك منبعلر جقنده داها دقیق معلومات آلماق اوچون ضیا بنیا دوفون "آذربایجان ۳۸ - ۳۹" عصرلرده آدلی کتابین ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰ - جی صحیفه لرینسی نظردن کچیرمک مصلحتدیر.)

آذربایجان خلقی محض بواستینیک ترکیب اساسیندا فورمالاشمیشدیر. بئله بیرجه تی قیداتتمک لازم دیرکی، بو قبیله و طایفه لارین قاینایب - قا - ریشماسی، و اخلق حالیندا فورمالاشماسی مختلف تاریخی شرایط و حادثه لرله علاقه دارا اولان اوچ مرحله ایله عضوی صورته باغلانیر :

(...Kaynaklar arasında folkloru ayrıca kaydetmeliyiz. Masallarda, destanlarda, darbimesel, bulmaca ve atasözlerinde de bazen dilin çok eski izleri, bugün için ölmüş kabul edilen kelimeler gramatik şekiller saklanır). (Aynı eser, ss. 46)

b) Dilimizin eski kökleri hakkında

Azerbaycan dili Türk dilleri ailesinin Batı grubuna mensuptur. Türk dil ailesinin Batı grubuna mensup dillerinden biri olan Azerbaycan dilinin esas kaynakları ise MÖ ve MS birinci bin yıl döneminde Hazar Denizi'nin doğusunda, kuzeyinde, batısında, güneyinde genellikle Kafkasya'ya yerleşmiş Sak-Sekif, Kas-Kaspi, Kasıt-Hazar, Sabir-Suvar, Hun-Gun, Türk-Törek, Guz-Oğuz, Kıpçak-Kıfçak adlarıyla tanınan kabile ve boyların dilleri olmuştur...

...Azerbaycan tarihi sahasında son zamanlarda yapılmış araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır ki, MÖ Azerbaycan arazisinde Midya kabileleri-Bus, Partak, Struhat, Arizant, Budi, Mag ve Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde Alban ya da Akvan arazisinde farklı dilde konuşan 26 kabile ile birlikte Kas, Kasıt, Hazar, Sak, Sekif, adlı kabileler yaşamıştır. Milattan sonraki dönemin öncesinde ise bu arazide Hun, Sabir-Suvar, Oğuz, Kıpçak adlı kabileler yaşamış. Bunlar artık bilim dünyasında doğrulandığı gibi Türk dilli kabilelerdir.

(Miladi tarihin öncesinden başlayarak Azerbaycan'da hangi Türk dilli kabile ve boyun yaşadığını gösteren ilk kaynaklar hakkında daha çok bilgi almak için Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan 7-9. Asırlarda" adlı kitabın 40,41, 54, 55, 56, 57, 180, 181. sayfalarını gözden geçirmek gerekir).

Azerbaycan halkı bu sade etnik terkip esasında şekillenmiştir. Böyle bir yolu kaydetmeliyiz. Bu kabile ve boyların kaynayıp karışması, tek halk halinde şekillenmesi çeşitli tarihi olaylar ve şartlar ile ilgilenen üç merhale ile birbirine bağlanır:

۱- کیچیک میدی یا اساسیندا آتروپاتهن - آذربایجان دولتی نین یارانماسی و بورا داکی قبیلهلرین قاینایب - قاریشماسی نین گوجلہ - نهمسی، ائله جهده مستغل آلبان دولتی نین یارانماسی بو اراضی ده کی قبیلهلرین قاینایب قاریشماسی نین گوجلہ نهمسی و چوخ مختلف دیللی طایفهلار مرحله سی .

۲- آتروپاتهن و آلبانی اراضی سی نین، یعنی آذربایجان نین جنوب و شمال حصهلری نین بیردولت داخلینده اولماسی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی مدنی جهتن بو اراضی ده کی قبیلهلرین، طایفهلارین آراسیندا علاقه لرین آرتماسی و یاخین، قوهوم دیللی لیک مرحله سی .

۳- خارجی لره قاریشی مبارزه ده متفق لیگین گوجلن مہسی، تورک دیل - لی قبیلہ و طایفہ لارین قاینایب - قاریشما دا اوستون لشمہسی و واحد آذربایجان خلقی نین، عموم خلق آذربایجان دیلی نین (تورکجه نین) فور - مالاشماسی مرحله سی .

قید ائتمک لازمدیرکی، بو مرحله لرین هامی سیندا باشقا دیل لرده دانیشان قبیلہ و طایفہ لار تورک دیللی قبیلہ و طایفہ لارلا قاینایب - قاریشیشلار، بئله لیک لده تورک دیلینه منسوب بیر میرا دیل واحد لری، خصوصاً سوزلر همین دیل لرین لغت ترکیبینه گئتدی کجه چوخا لمیش دیر . صونوجو - اوچونجو مرحله ده هله ده قافقا زا و ایرانا اوغوز، قیباق طایفہ لاری نین کوتله وی صورتده گل مہ لری و بو اراضی ده عصر لر بویو یاشایان تورک دیللی طایفہ لارلا قاینایب - قاریشما لاری تورک دیل لرینه منسوب واحد عموم خلق دیل سی حالیندا آذربایجان دیلی نین هله ۵ - ۶ عصر لردن فورمالاشماسی پروسه - سی نی، دئمک اولارکی داها دا سرعت لن دیردی و تما ملامیش اولدو .

... دئمک، شمالی آذربایجانا (آرانا) خصوصاً قیباق آدلی تورک طایفہ لاری کؤچوب یئرلی لره قاریشدیقلاری کیمی، بوندان داها اول جنوبدان بیر میرا تورک، خصوصاً تورکمن اوغوز (تورکمن آدی ایندی کی "تورکمن" خلقی نین آدی معنا سیندا یوخ، خصوصاً اوغوزلارا و ثریلمیش ایکینجی بیر آد کیمی ایشله دیلمیش دیر) طایفہ لاری جنوبی آذربایجانا (آتوربا تقانا) مختلف تاریخی حادثه لرله و یا معیشت احتیاجی ایله علاقه دارا اولاراق کؤچوب گل مہ لیش لر و یئرلی لرله قاینایب - قاریشیشلار .

بئله آخینلار، قاینایب - قاریشما لار دوام ائتمکده ایکن، ۱۱- جی عصرین اول لریندن تورکمن نسلیندن حساب ائدیلمن "اوغوز" طایفہ لاری

1. Küçük Midiya esasında Atropaten-Azerbaycan devletinin kurulup buradaki kabilelerin kaynaşıp karışması sonucunda Alban Devleti'nin kurulması ve buradaki kabilelerin kaynaşması ile farklı dilli boyların dönemi.

2. Atropaten ve Alban arazisinin yani Azerbaycan'ın güney ve kuzey bölgelerinin bir devlet dâhilinde olması, iktisadi, siyasi, içtimai, medeni yönden bu arazideki kabileler ve boyların arasında ilişkilerin artması ile yakın, akraba dillilik dönemi.

3. Yabancılara karşı mücadelede müttefikliğin güçlenmesi, Türk dilli kabile ve boyların kaynaşıp karışmada üstünleşmesi ve Azerbaycan halkının, genel halk dilinin (Türkçenin) şekillenmesi dönemi.

Bu dönemlerin her birinde Türk dilli kabile ve boyların farklı dilde konuşan topluluklarla karışıp kaynaştığını kabul etmek gerekir. Böylece Türk diline ait olan bazı dil özellikleri, özellikle de Türkçe kelimeler, bu dillerin söz terkiplerinde gittikçe çoğalmıştır. Üçüncü dönemde Kafkas ve İran'a Oğuz ve Kıpçak boylarının kitleler halinde gelip bu arazide yüzyıllardır yaşayan diğer Türk dilli topluluklarla karışması, Türk dilli halkın tek dili olarak Azerbaycan dilinin 5. ve 6. yüzyıllarda şekillenmesi sürecini hızlandırıp tamamlamış oldu.

Kuzey Azerbaycan'a (Aran'a), özellikle Kıpçak adı verilen Türk boylarının göç edip buradaki yerli halkla karışmasından önce, Güney Azerbaycan'a (Atorpatkan'a) güneyden bazı Türk, özellikle de Türkmen Oğuz ("Türkmen" adı Oğuzlara verilen ikinci bir addır ve bugünkü Türkmen halkının adı anlamında kullanılmamıştır) boyları bir takım tarihi olaylarla veya geçim sağlamak amacıyla göç etmiş ve buradaki yerli halkla kaynaşmıştır.

Bu akınlar ve kaynaşıp karışmalar devam ederken 11. yüzyıldan önce Türkmen olduğu düşünülen "Oğuz" boyları

(محمود کاشغری اوغوزلاردان بحث ائده رکن تورکمن لردن اولدوقلارینی سؤیله بیر) سلجوق آدلی بیر سرکرده نین باشچیلیغی ایله تورکستاندا ن خوارزم، سمرقند طرفلره، بورادان دا اورتا آسیا نین جنوب غرب طرفلرینه ایرانین شمال شرقینه، نهایت غربینه کوتله وی آخینلار ائده رکه، قدرتلی سلجوق دولتی نی یارادیب، بغداد خلافتی نی ده اله کئچیردیکن صونرا قافقازی اشغال ائتدی لر، قافقازی اشغال ائده رکن آذربایجاندا کئی شادی لر، شیروانشاه کسرائی لر وسایره داها بیر صیرا خیردا دولت لاراسا سا ملکشاها تابع اولموشلار، آذربایجانین زنگین تورپاغی مالدارلیق تصر- فاتلارینی آرتیرماق اوچون ال وئریشلی اولدوغونا گؤره داها چوخ مالدار- لیقلا مشغول اولان اوغوزلار کوتله وی حالدا آذربایجانین مختلف یئرلر- ینده، خصوصاً گنیش اوتلاق، باغ، باغچا اولان یئرلرده وطن، یوردسالماقا باشلادیلار. محض بونا گؤره دیر کی، اوغوزلارلا علاقه دار اولان بیرچوخ آدلار، افاده لر ایندی ده آذربایجان دیلینده ساخلانماقدادیر:

... "بایندر"، "نیات"، "بایاتی"... سؤزلری اوغوزلارین آذربایجاندا وطن سالدیقلارینی گؤسته رن دلیل لردندیر. ائله لیک له بودوغورلرده کوتله- وی حالدا اوغوز طایفالاری داهم داها اوللردن بورادا یاشایان اوغوزلار- ل، ادهم ده اؤزلری ایله دیلجه یاخین اولان یئرلره- آذربایجانلی لارلا اقتصادی تصرفات و مادی مدنیت، معنوی مدنیت، عادت- عنعنه و دیل- جهتیندن ده قایناییب- قاریشمیشلار. بورادا بئله بیر حالی دا یادا سالمالی بیق کی، اوغوزلار له بو یئرلره کؤچمه میشدن مسلما نلاشدیقلا ری اوچون آرتیق تامایله مسلما نلاشمیش اولان جنوبی آذربایجانلی لار ترکیبی- نه آسانلیقلا قاریشادا بیلیمیشلر. بئله قایناییب- قاریشمانین نسته² سرعتله و آسانلیقلا باشاچا تدیرلما سیندا آتورپا تقانلی لارین و آرانلی لارین دیل لری نین چوخدان التصاقی لیک مجراسینا (اورال- آلتای عائله سینه) دوشموش اولمالاری وعینی زماندا بیرنجه عصر اولل لردن باشلایا راق تورک دیللی طایفالارین یو طرفلرده مسکن سالمالاری نتیجه سینده آتورپا تقان، آران طایفالاری نین دیل لری نده معین مقدار دا تورک دیل لری عنصر لری نین اولماسی و بوکیمی بیر صیرا عا مللر با شلیجا کؤمک ائدیجی رول اوینا میشدیر.

... بو دؤوردن اعتبارا آذربایجان دیلی تورک سیستمی دیل لری صیراسینا تام معناسی ایله داخل اولموش، یعنی بودیل هم آرانلی لار، هم ده

(Kaşgarlı Mahmud Oğuzlardan bahsederken Türkmen olduklarını söylüyor) Selçuk adında bir liderin önderliğinde Türkistan'dan Harezm ve Semerkant'a, buradan da Orta Asya'nın güneybatısına, İran'ın kuzeydoğusuna ve nihayet batısına kalabalık kitleler halinde gelerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurup Bağdat hilafetini ele geçirdikten sonra Kafkasya'yı işgal ettiler. Kafkasları işgal ederken Azerbaycan'da kurulan Şeddadiler, Şirvanşahlar gibi devletler Melik Şah'a tabi olmuştur. Azerbaycan'ın zengin toprakları hayvancılık yapmaya uygun olduğu için hayvancılıkla uğraşan Oğuzlar, kitleler halinde Azerbaycan topraklarının çeşitli yerlerine, özellikle de geniş otlak, bağ ve bahçelere yerleşmeye başladılar. Bu yüzden Oğuzlarla ilgili olan birçok ad ve ifade bugün Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır:

... “Bayındır”, “Bayat”, “Bayatı” vs. kelimeleri Oğuzların Azerbaycan'ı vatan edindiğini gösteren delillerdendir. Böylece bu dönemde kitleler halinde hareket eden Oğuz boyları hem daha önceden bu bölgeye gelip yerleşen Oğuzlarla ve hem de kendilerine dilce yakın olan Azerbaycanlılarla ekonomik kazanç, maddi medeniyet, manevi medeniyet, gelenek görenek ve dil yönünden de kaynaşıp karışmıştır. Burada şunu da bilmeliyiz ki, Oğuzlar bölgeye göç etmeden önce Müslüman oldukları için artık tamamen Müslümanlaşmış olan Güney Azerbaycan halkının arasına kolayca karışabilmişlerdir. Bu kaynaşıp karışmanın hızlı ve kolayca sonuçlandırılmasında Atorpatkan ve Arran dillerinin çoktan eklemeli dil aşamasına (Ural Altay ailesine) girmesi ve aynı zamanda birkaç yüzyıl önceden Türk boylarının bu bölgeyi yurt edinmesiyle Atorpatkan, Arran boylarının dillerinde bulunan belli miktarda Türk diline ait unsurun vb. bazı faktörlerin yardım edici rolü olmuştur.

...Bu dönemden itibaren Azerbaycan dili Türk sistemli diller arasına tam anlamıyla dâhil olmuş, yani bu dil hem Arranlılar, hem de

آتورپا تقانلی لار آراسیندا عمومی انسیت (ارتباط) واسطه سی کیمی ایشله نیلن واحد آذربایجان دیلی نین کؤک لرینی تشکیل ائده ن بیردیل اولاراق تورک دیل لری چیغیرینا دوشموش عموم خلق دیلی تام حالدا فورما لاشمیشدیر (شکل آلمیشدیر). (عینی اثر صیفه ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳)

✧ پارلاتماق و اوجالتماق ✧

دیله صاحب چیخماق اونون گؤرچک تاریخینی بیلیمک، ماهیت نینی آنلاماق، افاده قدرتینه واقف اولماق لاشلار، دیلیمیزی منیمسه مک و شومک له دوام ائده ر و نهایت اونو قوروماق و اونو اونا مسلط اولان عوارضدن محافظت ائتمک، اوت - علفدن تمیزله مک، گرامر و نحو قایدا - لارینا دقت ائله مک گؤزله وفایدالی و عالی اثر لر یاراتماق لاشلار اونو داها چوخ پارلاتماق و اوجالتماق لاشلارینا ملانمیش اولار.

دیلیمیز ماهیت و طبیعتی اعتباری ایله دونیا نین ان قدر تلی وان رنگین دیل لریندن بیرسی اولما غا نامزد دیر، هابله هر ساحه ده انکشاف اوچون بؤیوک امک انلار صاحب دیر. مثلا بیثنی علم وفن قوللاریندا و بوگونکو یاشاییش ایجابی تازه اصطلاحلار یاراتماق ایشینده تورکجه نین حدود سوز پوتانسیه لی دیلیمیزین پارلاق گله جه گی حقیقیندا چوخ بؤیوک امید لر بسله مه گین منطقی اولدوغونا قطعی بیر ایشارت دیر.

بیلدیگیمیز کیمی احتیاجیمیز اولان کلمه نی اولایا شایان ودانیشی - لان دیلین موجود خزینه سیندن، ثانیاً ادبی و علمی آبیده لریمیزی آختا راراق ادبی علمی میراثیمیزدان و ثالثاً دیلین اشتقاق قابلیتیندن استفاده ائده رک کؤک لره (ریشه لره) مختلف لواحق (پسوندلر) آرتیرماق لاشلار ائتمک ممکن دور.

تورکجه نین مختلف شکیل لر له دانیشیلان هر یئرده بومسئله آت - چوخ مطرح دیر، طبقی فارسجا دا، عربجه ده و فرانسوجا دا و سایر ده اولدوغو کیمی، سلیقه لر و گؤرولر فرقلی اولدوغو سببدن معین مفهوم اوچون، هرکسین سئویب - منیمسه یه بیله جه گی کلمه نی تا پماق هر زمان ممکن اولمور، بو اوزدن بیر چوخ مناقشه لر چیخیر، فارسجا دا دا متداول اولدوغو کیمی، بعضی اسکی ادبی، علمی متن لر یولوموزا ایشیق توتماق دادیر، یاشایان دیله آختا ردیگیمیزی تا پماق، بوکتا بلارا باش وورما میز گره کییر، مثلا "کتاب دده قورقود" بوباخیمدان بها بیچیلیمز بیر خزینه دیر، بیرنجه کلمه نی نمونه اولاراق قید ائدیریک :

Atorpatkanlılar arasında genel iletişim aracı olarak kullanılan Azerbaycan dilinin köklerini oluşturan bir dil olarak Türk dilleri çığırına düşmüş genel halk dili olarak şekillenmiştir. (Aynı eser, ss. 48, 49, 50, 52, 53)

Parlatmak ve Yüceltmek

Dile sahip çıkmak, onun gerçek tarihini bilmek, mahiyetini anlamak, ifade kudretine vakıf olmakla başlar. Dilimizi benimsemek ve sevmekle devam eder. Nihayet onu korumak ve ona musallat olan belalardan kurtarmak, otlardan temizlemek, gramer ve dilbilgisi kurallarına dikkat etmek güzel, faydalı ve yüksek eserler kaleme alarak onu daha çok parlatmak ve yüceltmek ile tamamlanmış olur.

Dilimiz mahiyeti ve doğası itibariyle dünyanın en kudretli ve en zengin dillerinden birisi olmaya adaydır. Bu şekilde her sahada gelişebilmek için büyük imkânlarla sahiptir. Örneğin yeni bilim ve fen alanlarında ve bugünkü yaşam şartları gereği yeni terimler üretmede Türkçenin sınırsız potansiyeli dilimizin parlak geleceği hakkında büyük ümitler beslememizin mantıklı olduğuna kesin bir işarettir.

Bildiğimiz gibi ihtiyacımız olan kelimeyi, önce yaşayan ve konuşulan dilin mevcut hazinesinden, ikinci olarak da edebi ve bilimsel eserlerimizi araştırarak edebi-bilimsel mirasımızdan ve üçüncü olarak dilin kelime türetme kabiliyetinden yararlanarak kelime köklerine çeşitli eklerin getirilmesiyle elde etmek mümkündür.

Türkçenin çeşitli varyantlarının konuşulduğu her yerde bu konu az çok konuşulur: elbette Farsça, Arapça ve Fransızcada olduğu gibi. Dil becerisi ve bu konudaki görüşler farklı olduğundan belli kavramlar için, herkesin sevip benimseyebileceği kelimeyi bulmak her zaman mümkün olmaz. Bu yüzden birçok tartışma çıkıyor. Farsçada da kullanıldığı gibi, bazı eski edebi ve bilimsel metinler yolumuza ışık tutmaktadır. Yaşayan dilde aradığımızı bulamazsak, bu kitaplara başvurmamız gerekir. Örneğin “Kitab-ı Dede Korkud” bu bakımdan paha biçilmez bir hazinedir. Birkaç kelimeyi örnek olarak veriyoruz:

جیلاسون ، آلب ، اوورهن : قهرمان ، ارنلر باشچیسی .
 اوچماق = بهشت . / ارجیل = نادینج . / آی تماق = سؤیله مک .
 اسن (اسهن) = سلامت . / ایناق = وزیر ، ندیم . / تانوق = شاهد .
 یوم = فال ، خئیرخبر ، استخاره . / ساسی = عفونتلی .
 " کتاب دده قورقود " دا کئچن بوقبیل کلمه لر ن بعضی لری بیربارا
 آتالار سؤزلرینده ، ناغیللاردا ، بیایاتی و قوشمالاردا ویا آیری - آیری
 شیوه لرده ، عینی شکلده و عینی معنادا قالماقدادیر :
 آری = تمیز ، صاف . (آی دان آری ، سودان دورو) .
 (آغ قیزیم آری قیزیم داغلارین قاری قیزیم)
 یئک = یاخشی
 (املوم بوندان یئک راخدیر) ، (بیزدن یئکلر : اجنه) .
 یازی = چول ، صحرا :
 (ائوده گؤل ، یازی نا گؤل کلمه سن ، یازی دگیل) .
 سو = سوز :
 (عاشیق سو دئییب آغلار سنبل سو دئییب آغلار) ،
 ("سوزون - سؤیون " افادوسی ده واردیر) .
 آغیر = عزیز :
 (گئج گلن قوناق آغیر اولار) ، (آغیر - عزیز اوتورماق) .
 (بوردان گلیر آغیرلاماق : عزیزله مک و آغری داغ : عزیزداغ ، اولوداغ)
 وارماق = گئتمک ، یئتیشمک .
 (وار - گئت : قوی گئت) ، (وار - گل ائله مک) .
 اوزان = عاشیق
 (قیزیم - قیزیم قیز آنا ، * قیزیم وئرره م اوزانا
 اوزان آغجا قازانا * قیزیم گئییه بزهنه
 - آغجا : پول ، دا دقته لایقدیر) .
 یاراق = "کتاب دده قورقود" دا عموما هر جور "گرهک - آلت" معنا
 سینا ایشله یگی جالدا معاصر آذربایجان دیلینده بومعنا دارالیش و
 "سلاح" معناسی افاده ائدهن بیرسؤز کیمی ایشله نیر .
 یازیق = گناه یا دا گناهکار (بوگونکو دیلیمیزده "عاجز" و
 "بیچاره" معناسیندا ایشله نیر) .
 قات = یان و حضور ، "اونون قاتیندا ، اونونلا بیرگه ، اونون حضوروندا

Cılasun, alp, *övren*: “kahraman, erenlerin lideri”

Uçmak: “cennet”; *ercil*: “yaramaz”; *aytmak*: “söylemek”; *esen*: “selamet”; *ınak*: “vezir”, “nedim”; *tanuk*: “şahit”; *yum*: “fal, hayır haber, istihare”; *sası*: “ufunetli”.

“Kitab-ı Dede Korkud”da geçen bu kelimelerden bazıları bir takım atasözlerinde, masallarda, bayatı ve koşmalarda veya farklı şivelerde aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır:

Arı: “temiz, saf” (aydan arı, sudan duru).

(*Ağ gızım, arı gızım*

Dağların garı gızım)

Yek: “iyi” (*Ölüm bundan yekrahdır*), (bizden yekler: *یخ*)

Yazı: “çöl, sahra”

(*Évde göl, yazıda göl*

Gelmesen yazı degil)

So: “Söz”

(*Âşığ so déyib ağlar*

Sünbül su déyib ağlar)

(Sözün-soyun ifadesi de vardır).

Ağır: “Aziz” (*Géç gelen gonag ağır olar*), (ağır-aziz oturmak)

(Buradan gelir ağırlamak: “azizlemek” ve ağırı dağ: “aziz dağ, ulu dağ”)

Varmak: “gitmek, yetişmek”. (Var-git: “koy-git”), (*var-gel élemek*).

Ozan: “Âşık”

(*Gızım gızım gız ana*

Gızım verirem ozana

Ozan ağca gazana

Gızım géye, bezene)

(Ağca: para, bu kelimeye de dikkat edilmelidir)

Yarag: “Kitab-ı Dede Korkud”ta genellikle her tür “araç gereç” anlamına gelmektedir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde anlamda daralma görülür ve kelime “silah” anlamı ifade eden bir söz gibi kullanılır.

Yazık: “Günah” ya da “günahkâr” (günümüzde “aciz ve çaresiz”)

Kat: “Yan” ve “huzur” (onun katında, onunla birlikte, onun huzurunda)

يانيندا"، ايندى، بيلديگيميز كيمي "بوكوم" وبعضا "دفعه" معناسينا گلير.

آل = حيله (آلداتماق دا بوگوگدن دير).

دان = سوز. (دانيشماق، دانماق، دانلاماق كلمه لرى نين كوگو).

اوج = سبب (سنين اوجوندا ن...: سنين اوزوندى).

موشتو = خوش خبير، مزده (موشتولوق).

توتساق = دوستاق.

گوز = پاييز (گوزم : پاييزدا قيرخيلميش يون). (دميرچى لـ

زاده آدى كئچن اثر صحيفه ۱۲۴)

مختلف تورك ديلى يئرلرده، صون زمانلاردا توره ديلميش كلمه لره گلينجه، فارسجادا دا مشاهده ائتديگيميز كيمي بعضا افراطا قاييلما- سينا رغما، ذوق و عقل سليمين قبول ائله ديگي تازه سوزلر ده آزدگيل. بوبابدا مرحوم پروفه سور فاروق قدرى تيمورتاش بير قيمتلى اثر يازيب دير. تيمورتاش كتابين آخرينده اوزون بير فهرست هاليندا قبول ائديلن وتحسينه ده گر كلمه لرى، "غلط مشهور" هاليني آلميش وانسون فكرينه گوره غلط صاييلان وقبول اولمايان كلمه لردن آييريب دير. بير بئله بير سئچيلميش فهرسته منجر اولان مناقشه گيرمه دن او كتابدا قبول ائديلن سوزلردن بيرنچه سيني معنا لاريله آشاغيدا قيد ائديرىك : آچيقلاماق : ايضاح ائتمك، توضيح وئرمك / آخيم : جريان / آد - چمك : قرمه / آرى : صاف، تميز / آغيت : مرثيه / آلان : ميدان، ساحه / آليشقانلىق : عادت / آنداشما : معاهده / آنلاشما : موافقت، توافق / آنلام : معنى / آنماق : ذكر ائتمك.

ارك : انرژى، نيرو / اسن : صاغ، سلامت / اك : لاحق، علاوه، ذيل / اگيليم : تمايل / امهك : سعى / انگل : مانع / اوتوروم : اجلاس / اوده مه : پرداخت، تاديه / اورتاق : شريك / اورتالامسا : متوسط / اورنهك : نمونه، موده ل / اموز : عصاره، اصل، ذات. / اموزگه : غير / اوس : عقل، تربيت / امگره تيم : تدريس / اولانغان : طبيعى / اولچك : مقياس / اولمه " : باقى، ابدى / اولوملو : فانى / اولوشماق : تگون ائتمك، تشكل ائتمك، عبارت اولماق / اومارسيز : چاره سيز / اون : شهرت، سس / اونجه ليك : تقدم، رجحان / اونله مك : جلوگيرى / اون سوز : مقدمه / اون سوز : صامت / اونلو : مصوت، شانلى /

yanında”, şimdi, bildiğimiz gibi “büküm” ve bazen de “defa” anlamına gelir.

Al: “Hile” (“aldatmak” kelimesi de bu kökten gelmektedir)

Dan: “Söz” (*danışmak, danmak, danlamak* kelimelerinin kökü).

Uc: “Sebep” (*senin ucundan...: “senin yüzünden...”*)

Muştu: “İyi haber”, “müjde” (*muştuluk*)

Tutsak: “Mahkûm”.

Güz: “Sonbahar” (Güzem: Sonbaharda kırılan yün) (Demircizade, adı geçen eser, ss. 124)

Türk dilinin ve lehçelerinin konuşulduğu yerlerde, son zamanlarda türetilmiş kelimelere gelince, Farsçada da görüldüğü gibi bazen aşırıya kaçmasına rağmen zevk ve akıl sahiplerinin kabul ettiği yeni kelimeler de az değildir. Burada merhum Prof. Faruk Kadri Timurtaş kıymetli bir eser yazmıştır. Timurtaş kitabın başında uzun bir fihrist halinde kabul edilen ve teşhisine değer kelimeleri, “galat-ı meşhur” olan, ona göre yanlış sayılan ve kabul olmayan kelimelerden ayırmıştır. Biz böyle seçilmiş bir fihriste neden olan tartışmaya girmeden, o kitapta kabul edilen sözlerden birkaçını anlamlarıyla aşağıda yazıyoruz:

Açıklamak: izah etmek, tavzih vermek / akım: cereyan / ad çekmek: kura / arı: saf, temiz / ağıt: mersiye / alan: meydan, saha / alışkanlık: adet / antlaşma: muahede / anlaşma: muvafakat, tevafuk / anlam: mana / anmak: zikretmek.

Erk: enerji / esen: sağ, selamet / ek: lahika, ilave, zeyl / eğilim: temayül / emek: sa’y / engel: mani / oturum: iclas / ödeme: perdâht, te’diye / ortak: şerik / ortalama: mutavassıt / örnek: numune, model / öz: usâre, asıl, zât / özge: gayri / us: akıl, terbiyet / öğretim: tedris / olağan: tabii / ölçek: mikyas / ölmeyen: baki, ebedi / ölümlü: fani / oluşmak: tekevvün etmek, teşkil etmek, ibaret olmak / umarsız: çaresiz / ün: şöhret, ses / öncelik: takdim, rüchân / önlemek: colov-gîrî / ön söz: mukaddime / ünsüz: sâmit / ünlü: musavvit, şanlı

اويوشما زليق : اختلاف / ايزله مك : تعقيب ائتمك / ايلگي : علاقه /
 ايلگي لي : مربوط / ائلچي : سفير / ائوجيل : اهلي / اي يه (بي يه)
 : صاحب / باسما (باسما) : مطبوع ، چاپ / باسين (باسين) : مطبوعات /
 باتي : مغرب ، غرب / بوزداغي : كوه يخ / بوزدولايي (بوز ديلايي) :
 يخجال (مون زمانلاردا بونون يئرينه "سرين لهدي چي و فريزر ده -
 " دوندوروجو دئيبيرلر) / بؤلگه : منطقه / بؤلوم : شعبه ، قسمت /
 بيتگي : نبات / بويرله شيك : متحد ، مركب / بويريم : مقياس واحد /
 بيلديري : اعلاميه / بيلگي : اطلاع ، انفورماسيون /
 توپلانتي (توپلانتي) : جمع ، اجلاس / توتار : مقدار ، مبلغ /
 توره : عرف ، عادت / توره تمه (توره تمه) : اشتقاق .
 چاغ : دور ، وقت ، زمان / چاغداش : معاصر / چاغلايان : آبخار ،
 شلاله / چاليشما : مساعي / چشيدلي : متنوع / چكيلمه : استعنا /
 چوروك : باطل (ادعا) / چه ويري : ترجمه / چيخار : فايدا .
 خبرلشمه : مخابره .
 داغيتما : توزيع / دال : شعبه ، شاخه / داورانيش : حرکت طرزي /
 درگي : مجله / درنهك : انجمن / دگيرمي : دايره / دگيشكن : متحول /
 دنه مه : تجربه / دنيزآلتى : زيردريائي / دوزهن : نظام ، ترتيب ، حيله
 دوشونور : متفكر / دوشه لي : مبله ، مفروش / دوغرو : مستقيم /
 دوغرولتو : جهت ، استقامت / دوغو : شرق / دوغوم : تولد / دوغو : حس /
 دويورماق : ابلاغ ، اعلان ائتمك / دويرليك : رفاه / ديرهنج : مقاومت /
 ديلهك : آرزو ، ايستهك / دئيبيم : تعبير .
 سامان يولو : كهكشان / سان : شهرت / ساواش : حرب / ساواشيم :
 مبارزه / ساينغى (ساينغى) : احترام / ساين (ساين) : محتـرم /
 سرگي : نمايشگاه ، جامكان / سزگي : حدس / سوچ : گناه ، خطا / سورغو ،
 (سورغو) : استنطاق / سورو (سورو) : سئوال / سوز گليشي : مثلا /
 سوزله : شفاها / سوزلو : شفاهي / سوزلوک : لغت / سونماق : عرض و
 تقديم ائتمك / سوي (سوي) : عرق ، نژاد / سئجگين : ممتاز /
 سئجيم : انتخاب / سيناما (سيناما) : تجربه ، امتحان / سينير (سينير)
 حدود ، مرز .
 طاشيت (داشيت) حمل و نقل واسطه سي / طانيق (تانيق) : شاهد .
 قارالاما : مسوده / قارقاشا : آنا رشي / قاراما : مختـلط /

uyuşmazlık: ihtilaf / izlemek: takip etmek / ilgi: alaka / ilgili: merbut / elçi: sefir / evcil: ehli / iye: sahip / basma: matbua, çap / basın: matbuat / batı: mağrip, garp / buzdağı: kûhî / buzdolabı: yâhçâl (son zamanlarda bunun yerine “serinletici” ve de “dondurucu” diyorlar) / bölge: mıntika / bölüm: şube, kısmet / bitki: nebat / birleşik: müttehid, mürekkeb / birim: mikyas, vahidi / bilgi: ittıla, enformasyon;

Toplantı: cemi, iclas / tutar: miktar, meblağ / töre: örf, adet / türetme: iştikak.

Çağ: devir, vakit, zaman / çağdaş: muasır / çağlayan: abşar, şelale / çalışma: mesai / çeşitli: mütenevvi / çekilme: istifa / çürük: batıl (iddia) / çeviri: tercüme / çıkar: fayda.

Haberleşme: muhabere.

Dağıtma: tevzî' / dal: şube, şaha / davranış: hareket tarzı / dergi: mecelle / dernek: encümen / değirmi: daire / değişken: mütehavvil / deneme: tecrübe / denizaltı: zirderyâî/ düzen: nizam, tertip, hile/ düşünür: mütefekkir/ döşeli: möble, mefruş / doğru: müstakim / doğrultu: cihet, istikamet / doğu: şark / doğum: tevellüd / duygu: his / doyurmak: iblâğ, ilan etmek / dirlik: refah / direnç: mukavemet / dilek: arzu, istek / deyim: tabir.

Samanyolu: Kehkeşan / san: şöret / savaş: harp / savaşım: mübareze / saygı: ihtiram / sayın: muhterem / sergi: nümayiş-gâh, camekân / sezgi / hads / suç: günah, hata / sorgu: istintak / soru: sual / söz gelişi: mesela / sözle: şifahen / sözlü: şifahi / sözlük: lügat / sunmak: arz ve taktim etmek / soy: ırk, nejad / seçkin: mümtaz / seçim: intihab / sına: tecrübe, imtihan / sınır: hudut, merz.

Taşıt: hamal ve nakil vasıtası / tanık: şahit / karalama: müsvedde / kargaşa: anarşi / karma: muhtelit;

قارماشیق : پیچیده، کومپلکس / قاورام : مفهوم / قوچاق : قهرمان ،
ایگیت / قوچاقلاما : حماسه، داستان / قورولوش : تاسیس / قوزهی :
(دوغروسو "قوزای" اولمالی) : شمال / قوشوق : منظومه ، قوشما /
قول : شعبه / قونوق (قوناق) : مهمان / قیلاووز : رهنما .
کسین : قطعی / کسیم : قسمت ، بخش / کیشی : شخص .
گزیگین : سیاح / گزهگن : سیاره / گلیر : عایدی ، درآمد /
گلیشمک : انکشاف اتمک / گورگو : تجربه ، آداب معاشرت / گولمهجه :
مزاح / گونهی : جنوب / گهرهک : اقتضا ، لزوم / گرهک سیز : لزومسوز .
گشدر : خرج ، مصرف / گشچک : واقعی / گیریش : مدخل ، دخول /
گلهنک : سنت ، عنعنه .

نسنه : شئی ، ماده

وازگشچک : صرف نظرائتمک / وئره جکلی : مدیون / وئریم : راندمان .
یارادیق : مخلوق / یارادیلیش : خلقت ، مزاج / یارار : فایدا /
یاریش : مسابقه / یازار : محرر / یاغی : دشمن / یاقلاشیق (یاخلا -
شیق) : تقریبا / یاقیت (یاخیت) : یاخا جاق ، سوخت / یالانلما :
تکذیب / یالین : چیلپاق ، ساده / یانسی : اگری ، عکس ، انعکاس /
یانغی : التهاب / یانغی (یانقو) : عکس صدا / یاییم : نشرایشی /
یایین : انتشارات ، نشریات / یوروم : تفسیر / یوزییل (یوزایل) :
عصر ، قرن / یوللوق : خرج راه / یون : جهت ، طرف / یووار : گره ای /
یئتهر : کافی / ییغناق : جمع / یئگین (یئیین) : سرعتلی ،
شدتلی / یینه له مه : تکرار /

بو فهرسته دقت ائده رسک ، بعضی کلمه لرین مختلف تورک لهجه لریندن ،
بعضی لرین ایسه قدیم کتابلاردان آلیندیغی و بیر قسمی نین ده غرامه ر -
قایدالارینا گوره تئوره دیله رک وجوده گتیریلدیگینی گوره جه بیک .
بیزده بونلارا بنزه یین مه تودلارلا ، آذری تورکجه نین تلفظ شکلسی و
طبیعتینه موافق اولان اصطلاحلاری تشبیه اتمکده چتین لیک چکمه یه جه بیک .
یوخاریدا کی فهرسته گؤز گزدیره نده بیرنکته داها دقتی چکیر :
اونلارا غریب و یئنی گلن بیر قسم کلمه لر ، بیز آذربایجانلیلار اوچون
هئج ده ائله دگیل ، هرگون ایشله تدیگیمیز و هرکسین بیلدیگی سؤزلردندیر

Karmaşık: piçide, kompleks / kavram: mefhum / koçak: kahraman, yiğit / koçaklama: hemase, destan / kuruluş: tesis / kuzey: (doğrusu “kuzay” olmalı) şimal / koşuk: manzume, koşma / kol: şube / konuk (konak): mihman / kılavuz: rehnümâ.

Kesin: kat’i / kesim: kısmet, bahş / kişi: şahıs.

Gezgin: seyyah / gezegen: seyyare / gelir: âidî, der-âmed / gelişmek: inkişaf etmek / görgü: tecrübe, âdab-ı muaşeret / gülmece: mizah / güney: cenup / gerek: iktiza, lüzum / gereksiz: lüzumsuz / gider: harç, masraf / gerçek: vakıa / giriş: müahil, duhul / gelenek: senet, an’ane.

Nesene: şey, madde.

Vazgeçmek: sarf-ı nazar etmek / verecekli: medyun / verim: randıman.

Yaratık: mahlûk / yaratılış: halket, mizah / yarar: fayda / yarış: müsabaka / yazar: muharrir / yağ: düşman / yaklaşık: takriben / yakıt: yakacak, sûht / yalanlama: tezkib / yalın: çıplak, sade / yansı: eğri, akis, in’ikâs / yangı: iltihap / yankı: aksiseda / yayım: neşir işi / yayın: intişarat, neşriyat / yorum: tefsir / yüzyıl: asır, karn / yolluk: harcırah / yön: cihet, taraf / yuvar: girih / yeter: kâfi / yığınak: cem’i / yeğın: sùraatli, şiddetli / yineleme: tekrar.

Bu fihriste dikkat edersek, bazı kelimelerin çeşitli Türk lehçelerinden, bazılarının ise eski kitaplardan alındığını, bir kısmının da gramer kurallarına göre türetildiğini göreceğiz.

Bizde bunlara benzeyen metotlarla Azerbaycan Türkçesinin telaffuz şekli ve tabiatına uyan terimleri tespit etmekte zorlanmayacağız. Yukarıdaki fihriste göz attığımızda dikkat çeken bir nokta daha vardır:

Onlara garip ve yeni gelen bazı kelimeler, biz Azerbaycanlılar için hiç de öyle değil, her gün kullandığımız ve herkesin bildiği sözlerdendir.

: "ارک" ، "انگل" ، "اوز" ، "اوزگه" دن توتونوز تا "یئگیین"
(سریع) و "بییه" (صاحب) یه قدهر .

*
*
*

دیلیمیزه صاحب چیخمانین مۆن و افتخارلی مرحله سی ، اؤنو صحیح
مه تودلا اؤگره نمک و اؤگره تمک ، بو دیلده علمی ، فلسفی ، دینی ،
اخلاقی ، ادبی و ... گوزهل و اؤلمز اثرلر یاراتماق دیر . بودا عزیز
آتا ، آنالار ، محترم معلم لر ، حرمتلی روحانی لر ، قدرتلی یازیچی و شاعر -
لرین دقت و علاقه ایله مشغول اولاجاقلاری خصوصلاردیر .

(صون)

تجدید آبونمان وارلیق

ازخوانندگان مجلهء "وارلیق" تقاضا می شود وجه
آبونمان سال جدید را هرچه زودتر به آدرس بانکی مجله
وارلیق (بانک ملی شعبهء داریوش خیابان بهار حصاب
شماره ۲۱۶۳) واریز و رسید آنرا به دفتر مجله ارسال فرمایند
تا در سال جدید تاخیری در ارسال مجله پدید نیاید .
"وارلیق"

“Erk”, “engel”, “öz”, “özge”den tutunuz, “yeğın” (hızlı) ve “ıye” (sahip) kelimelerine kadar.

Dilimize sahip çıkmanın son ve gurur verici aşaması, onu doğru bir metotla öğrenmek ve öğretmek, bu dilde bilimsel, felsefi, dini, ahlaki, edebi vs. güzel ve ölümsüz eserler yazmaktır. Bu da değerli anne-babalar, saygıdeğer öğretmenler, hürmetli ruhaniler, kudretli yazar ve şairlerin dikkat ve ilgiyle meşgul olacakları konulardır.

(Son)

وارلیق

آیلق نوزکجه و فارسجا فرهنگي نشریه
مجله ماهانه فرهنگي فارسی و ترکی

آلتینجی ایل - فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۳

دوکتور حمید نطقی

=====

تازه نظریه‌لر و

تانیماق و تانیشماغا دوغرو ...

تورکولوژی جوان بیر رشته اولدوغو اوچون بیرچوخ سئواللارین
قطعی جوابی وشریلمیش دگیلدیر، بوجمله دن اوغوزلارین بو حدودلارا نه
زمان گلیمیش اولدوقلاری مسئله سی حل اولما میشدیر. میلادی ۱۰۷۱ تاریخی
آنجا ق بو قومون صون مهاجرت دالغاسی نی تثبیت ائتمکده دیر. اوندان
ق باق کی دالغالارین گلیمیش تاریخلری حقبنده مختلف قرینه لر موجوددور
ویوقرینه لره گوره جور- به - جور نظریه لر اورتایا آتیلما قدادیر.

بوگون بو ته اوریلرون بیریسینی حرمتلی اوخوجولاریمیزین نظرلر-
بندن کئچیرمک قصدی ایله، استانبولدا چیخان جمهوریت غزه تی نین شباط
(فوریه) آییندا نشر ائتدیگی بیر مقاله نین استناد ائله دیگی اساس
لاری خلاصه اولراق نقل ائتمه کی مناسب گوروروک .

تورکولوق و ائتنوموزیکولوق خلوق تارجان غزه ته یه پاريسدن
گؤنده ردیگی بیرتدقیق یازی سیندا (۲۱ شباط ۱۹۸۴) تاریخده ایلك اوغور
کؤچونون اناطولی یه و اونا گوره ده ایرانین شمال و شمالغربی نه
۱۰۷۱ دن داها چوخ قبا ق واقع اولوب و بو تاریخده کی مهاجرت آنجا ق
اوغوزلاردان دوققوز اوغوزلارین بؤیوک بیر کوتله حالیندا گلشلیری -
نین صون تاریخیدیر، دئییر و سنوزه بئله دوام ائدیر :

بویازیدا بیز اثرکن دؤوره لره انه جه گیک و اوغوزلارین اناطولی،
بین النهرین تورپاقلارینا میلاددان قبا ق ۳ - ایله ۲، ینجی مینا یلر

VARLIK
AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ
ALTINCI YIL-NİSAN VE MAYIS, 1363
YENİ KURAMLAR VE TANIMAK VE TANIŞMAYA
DOĞRU...

Türkoloji zor bir alan olduğu için birçok sorunun kesin cevabı verilmiş değildir. Bu yüzden Oğuzların bu sınırlara ne zaman gelmiş olduğu konusu halledilmemiştir. 1071 tarihi sadece bu kavmin son göç dalgasını tespit etmektedir. Ondan önceki dalgaların geliş tarihleri hakkında çeşitli ipuçları mevcuttur ve bu ipuçlarına göre türlü teoriler ortaya atılmaktadır.

Bugün bu teorilerden birini hürmetli okuyucularımızın gözden geçirmeleri için, İstanbul'da çıkan Cumhuriyet gazetesinin Şubat ayında yayımladığı bir makalenin dayandığı esasları kısaca nakletmeyi uygun görüyoruz:

Türkolog ve Etnomüzikolog Haluk Tarcan gazeteye Paris'ten gönderdiği bir inceleme yazısında (21 Şubat 1984) tarihte ilk Oğuz göçünün Anadolu ve İran'ın kuzeyi ve kuzeybatısına 1071 yılından çok daha önce geldiğini ve bu tarihteki göçün sadece Oğuz boylarından Dokuz Oğuzların büyük bir kitle halinde gelmesinin son tarihidir, diyor ve sözüne böyle devam ediyor:

*Bu yazıda biz erken dönemlere ineceğiz ve Oğuzların Anadolu,
Mezopotamya topraklarına MÖ 3000 ve 2000 yılları*

آراسیندا *GUTI*، *GUTU*، *QUTU*، *KUT*، *KAS* و بوئا بنزهر آدلار
آلتیندا گلیب یئرلشمیش و دولتر تورموش اولدوقلارینا اشرارت
ائده جه گیک .

رومان گیرشمن یین یازدیغی "ایران" (قالیمار چاپی ۱۹۶۳ پاریس)
آدلی کتابین ۵- ینجی صحیفه سینى آچساق، ایران فلاتینا مهاجرتلیری
گۆسته رن خریطه سینده (نقشه سینده)، آرال دریا چه سی نین فریندن گلیب
ایران فلاتینی آشدیقان صونرا دوز دریا چه سی اطرافینا قده ر ایره لی
له یین هند- اوروپا نژادیندان اولمایان عشیرتترین مسیرلیرینی گۆرسه
دن اوخلارلا اشارتلی گۆره ریک، ائله عینی خریطه ده *GUTI* آدی وان ،
اورمیه دریا چه لری آراسینا قویولموش دور، هند- اوروپا عشیرتلی نین
ایسه ، میلاددان قاباق ایکینجی مین ایلدن صونرا بورالارا گلدیگی سنی
گۆسته ریلشیدیر .

۱۹۱۱ ایلینده ۱۱ - ینجی چاپی چیخان بریتانیکا آنسیکلوپه دیسی
نین ۹۵۰ - ینجی صحیفه سینده ج. ویلیام ویلسین، افیج، راولینسین عینی
حوالی ده کی *GUTU* لاردان بحث ائده رلر .

سومه رولوق . س . کرامه ر تاریخ سومه رده باشلار آدلی کتابین
(*Archaud* چاپی ۱۹۵۹-۱۹۷۹) ۱۲- ینجی صحیفه سینده کی خریطه ده
QUTU لاری وان و اورمیه دریا چه لری آراسیندا گۆسته ریر، خزرین
جنوبوندا کی "کاس" معبری سنی اشارت له قیدائله ر *E. Stromenger* و
M. Hirmer (فلاما ریون چاپی - پاریس ۱۹۶۴) "بین النهرین ده صنعت
- یین مین ایلی " آدلی کتابیندا *GUTI* لره یئر وئریر .

GUTI یا *QUT* ویا *KUT* و بونلارا بنزهر شکلرده قیداولونان
قومون بیر تورک قومو اولدوغونو ایلک دفعه ب. لندسیرگر ۱۹۳۷ ده
تورک تاریخ قورولتاییندا اورتایا آتاراق تثبیت ائتدی (قونقهره -
نین صورت مجلسی صحیفه ۱۰۵)

ایتالیالی تورکولوق ای . روسی ۱۹۵۷ ده چاپ اولموش مشرق مدنیتی
له جیویلتا ده ل اوری به نته - (کاسینی چاپی - روم) آدلی اثرینده
تورک ادبیاتی قسمینده ، صحیفه ۴۳۲ ده *GUT*، *GUZ*، *UZI* نین اوغوز
اولدوغونو بللی ائله میشدیر .

دیل عالمی وجیهه خطیب اوغلو، تورکولوژی مجله سی، تورک تاریخی
نین باشلانغیجی آدلی جزونده (۸ - ینجی جلد، عدد ۱ آنکارا اونیورسی-)

arasında Guti, Gutu, Qutu, Kut, Kas ve buna benzer adlar altında gelip yerleşmiş ve devletler kurmuş olduklarına işaret edeceğiz.

Roman Girişmen'in yazdığı "İran" (Kalimar Yay. 1963 Paris) adlı kitabın 5. sayfasını açarsak, İran topraklarına yapılan göçleri gösteren haritasında, Aral Gölü'nün batısından gelip İran topraklarını geçtikten sonra Tuzgölü'nün çevresine kadar ilerleyen Hint-Avrupa ırkından olmayan aşiretlerin mesirelerini gösteren oklarla işaretleri görürüz. Yine aynı haritada Guti adı Van ve Urmiye gölleri arasında gösterilmiştir. Hint-Avrupa aşiretlerinin ise MÖ ikinci bin yıldan sonra buralara geldiği gösterilmiştir.

1911 yılında 11. baskısı çıkan Britannica ansiklopedisinin 950. sayfasında C. William Wheels, H. Rawlinson aynı yöredeki Gutulardan bahsederler.

Sümerolog S. Kramer, "Tarih Sümer'de Başlar" adlı kitabın (Arthaud, 1959-1979) 12. sayfasındaki haritada Qutuları Van ve Urmiye gölleri arasında gösterir. Hazar'ın güneyindeki "Kas" geçidini işaretle kaydeder. M. Hirmer ve E. Stromenger (Flamaryon çapı, Paris 1964) "Mezopotamya'da Sanatın Bin Yılı" adlı kitabında Gutilere yer verir.

Guti, Qut ya da Kut vb. şekillerde kaydedilen kavmin bir Türk kavmi olduğunu ilk defa B. Landsberger 1937 yılında Türk tarih kurultayında ortaya atarak tespit etti (kongrenin suret meclisi sayfa 105).

İtalyan Türkolog E. Rossi'nin 1957 yılında basılmış Doğu Medeniyeti Le Civiltà Del Oriente (Kasini Yay.-Rum) adlı eserinde Türk Edebiyatı bölümünde, sayfa 432'de Gut, Guz, Uzi'nin Oğuz olduğunu belli etmiştir. Dilbilimci Vecihe Hatiboğlu, Türkoloji dergisi, Türk Tarihinin Başlangıcı adlı bölümünde (Cilt 8, Sayı 1, Ankara Üniversitesi-

تەسى چاھى (۱۹۷۹) *GUT* ، *KUT* ون اوغوز اولدوغونو آچىخلار و سۆزونه بىلە دوام اقدر :

" اساس اولاراق *GUD* و *GUT* داكى "ت" و "د" حرفلىرى "س" و "ز" يە تبدىلا، اولار *GUS* ، *GUZ* شكللىرىنى وشەر . *GUZ* دا *UGUZ* و *OZUZ* اولور، بىزانس چاغىندا بو آد *UZ* اولاراق ايشلە دىلەر .

G دە *K* و *H* يە تبدىل اولاراق *KUZ* و *HUZ* - و وجوده كتىرىر، بو كلمه لر *KOS* و *KAS* حالينده ده گۆرونور .

HUZ ، "ر" اضاھسى ايله *HUZAR* ، *HAZAR* ، *HAZER* حالينه كلىب ... "

وجيهه خطىب اوغلو اوغوزون بىزانس چاغىندا *UZ* اولدوغونو يازىر كى اوغوزلار ين *UZ* ويا *US* اولاراق آدلاندىر يلما لارى بىزانس دان چوخ قاباق تورات ده گۆرولور (سفر تكوين، قسم ۱۰ آيه - ۳۶) . . .

GUTI لر ين ايران فلاتيندان انەرەك ۲۳۰۰ ميلاددان قاباق آكادىلارى مغلوب اقدىب بىر دولت قوردوقلارى و آت فرهنگى نى اورتا شره كتىر- دىك لرى بىر چوخ اثرلر ده يازىلى دىر .

KAS لارا گلينجه ، فرانسه لى لر، خارچى آدلارى سۆزده ويا زيىدا دگىش دىر دىك لرى سىبى ايله (هون - ون اوغن، اسكيت - ين سىت ، تبر - يزين تورى اولدوغو كىمى) كاس - ى دا كاسىت شكلينه سوخوب بىر چوخ مشكلره يول آچىبلار .

بين النهرين ده كى ايكىنجى اوغوز دولتى كاس - لار دىر . ميلاد دان قاباق ۱۷۳۰ - دا دولت اولاراق اورتا يا چىخىبلار و اوزلر ينى *GUTI* لر ين دوامى حساب ائلىيىبلر . آنا طولى و بين النهرين تاريخى لرى گوتى و كاس - لارى ، هند - اوروپا ويا سامى نژادى و دىللىر ينه باغلا - يامما ميش دىر لار .

تور كولوژى نىن ايلك گونلر ينده گوتى و كاسلار ين دانىش دىق لارى دىل ين تور ك دىل و عائله سى و كولتور ونه عايد اولدوغونو تصور ائده - بىلمه دىك لر يندن قوندار ما " آزيا نىك قوملارى " فرضيه سینه باغلامىشلار ائله كى . *AZ* - ين ، *HAZER* كىمى اوغوز دئمك اولاجا غىنى بئله - دوشونه بىلمه يىبلر .

بوعلته گۆره ده ، مثلاً كاس - لاردا كى بىر "كودوررۇ" آبيده سى نى

tesi Yay. 1979) Gut, Kut'un Oğuz olduğunu açıklar ve sözlerine böyle devam eder:

Esas olarak Gut ve Gud'daki /t/ ve /d/ harfleri /s/ ve /z/ ile değişerek Gus, Guz şekillerini verir. Guz'da Ozuz, Uğuz olur. Bizans döneminde bu ad Uz olarak kullanılır.

/g/ harfi de /k/ ve /h/ ile değişerek Kuz, Huz'u meydana getirir. Bu kelimeler Kos, Kas halinde de görünür.

Huz, /r/ sesinin eklenmesi ile Huzar, Hazar, Hazer haline gelip...

Vecihe Hatiboğlu, Oğuz'un Bizans döneminde Uz olduğunu yazar ki Oğuzların Uz ya da Us olarak adlandırılmaları Bizans'tan çok önce Tevrat'ta görülür (Sefer Tekvin, bölüm 10, ayet 36)...

Gutilerin İran topraklarından inerek MÖ 2300 yılında Akadları yenip bir devlet kurdukları ve at kültürünü Orta Doğu'ya getirdikleri birçok eserde de yazılıdır.

Kaslara gelince, Fransızlar yabancı adları sözde ve yazıda değiştirdikleri için (Hun'un Ogun, İskit'in Sit, Tebriz'in Tevri olduğu gibi) Kas'ı da Kasit şekline sokup birçok zorluğa yol açmıştır.

Mezopotamya'daki ikinci Oğuz devleti Kaslardır. MÖ 1730 yılında devlet olarak ortaya çıkmışlar ve kendilerini Gutilerin devamı olarak görmüşler. Anadolu ve Mezopotamya tarihçileri Guti ve Kasları Hint-Avrupa ya da Sami ırkı ve dillerine bağlayamamışlardır.

Türkolojinin ilk günlerinde Guti ve Kasların konuştuğu dilin Türk dil ailesi ve kültürüne ait olduğunu düşünemedikleri için kondurma "Aryanik kavimleri" varsayımına bağlamışlar. Öyle ki "Az"ın, "Hazer" gibi Oğuz demek olacağını bile düşünememişler.

Bu illete göre de, mesela Kaslardaki bir "Kudurru" abidesini

آچیلایا بیلمه ییب بیر معما حالیندا بوراخمیشلار. غرب استعمارو استکباری نین حقیر گوردوگو اوغور کوچمنی نین بویوک بیراوستالیقلا اداره ائتدیگی آت و سواری لیگین، بخارین ایجا دینه قدر، تاریخ بویو- نجا انکارا ولانمایان اهمیتینه باخمایا راق *GUTI* لرده کی آت فرهنگی نی گورمه مزلیکدن گلیبلر، بوفرهنگ دمیرچی لیک، توغوما چیلیق، آت تربیه سی، شامان - آت، موسیقی - آت مناسبتلری کیمی جوخ مهم شاهه لری ایچینه آلیر.

GUTI - لرو *KAS* - لارین، اوغوزلار اولدوغونون اورتایا چیخماسی ایله بوگونه قدر ها وادا قالمیش اولان بیرجوخ گئرجک لر آرتیق یئر- لرینه اوتورا بیلرلر. *M. ELIADE* یونانلیلارین آت قوربان مراسم لرینی تورک قوموندا ن آلدیقلا رینی یازیر (شامانیزم، پایو چاپی ۱۹۵۱ پاریس) کی بو آنجا ق اوغوزلارین آنا طولویا یونانلیلاردان قاساق گلمیش اولمالاری ایله ایضاح ائدیله بیلر.

بوگونکو جغرافی آدلاردا بومورته آیدینلیغا قوووشور:

بیتلیس ده *GUSI* فلاتی، ایتالیا دا *KUZKÖY*، آنا طولونون جنوب شرقینده *GOGUSOS* قلعه سی، حتی بو کلمه لر: قفقاز (*KAF/KAS*)، خزر خوزلار و سایره ... هند- اورپائی دیللرون اول اؤن - تورک دیللی قوملارین ایران فلاتیندا ن، بین النهرین دن آنا طولویا قدر آت چا پدیر - دیقلارینا باخیلسا، بو بویوک ساحه نین تا غربی اوجوندا بئله یونانجا و لاتینجه فرض ائدیلن بیرجوخ سؤز و مفهوملارین حتی بو دیللره عاید بعضی ریشه لرین تورکجه اولدوغو جیرت له گؤروله جکدیر ... ایران فلاتیندا ن، مئدلردن مین ایل قاساق گئچمیش اولان اوغوزلار- بین بورا دا دا قدیم تورکجه کلمه لر، عادت لر، مراسم و باشقا فرهنگی ایزلر بوراخمیش اولدوقلاری بیر- بیر میدانا چیخا جاقدیر.

تاریخ کتابلاری اوغوزلارین ۱۰۷۱ ده آنا طولویه گئتدیک لرینی تکرار لایرلار. حالبوکی ایلك اوغوز کؤچمه سی اوچونجو مین ایل میلادد- دان قاساق، بوندا ن سونرا کی کؤچ لر ایسه ۲- ینجی مین ایله بیرینجی مین ایللی آراسیندا (میلاددان قاساق) اسکیت آدی آلتیندا باشلار ... تورکولوق تارجانین بورایا قده ر خلاصه سینی گتیردیگیمز تدقیقا - تینی، پروفه سور وجیهه خطیب اوغلونون تدقیقاتینا اشارت ایله تامامل- ماق ضروری دیر.

açıklayamayıp bir muamma halinde bırakmışlar. Batı sömürgesi ve kibrinin hakir gördüğü Oğuz göçmeninin büyük bir ustalıklarla idare ettiği at ve süvariliğin, buharın icadına kadar tarih boyunca inkâr edilemeyen önemine bakmayarak Gutilerdeki at kültürünü görmezlikten gelmişler. Bu kültür, demircilik, dokumacılık, at terbiyesi, şaman-at, musiki-at ilişkileri gibi çok önemli sahalara içine alır.

Gutiler ve Kasların, Oğuz olduğunun ortaya çıkması ile bugüne kadar havada kalmış olan birçok gerçek artık yerine oturabilir. M. Eliade Yunanlıların at kurban merasimlerini Türk kavminden aldığını yazar (Şamanizm, Payo Yay. 1951 Paris). Bu da Oğuzların Anadolu'ya Yunanlılardan önce gelmiş olmasıyla açıklanabilir.

Bugünkü coğrafi adlarda bu şekilde aydınlığa kavuşur:

Bitlis'de Gusi yaylası, İtalya'da Kuzköy, Anadolu'nun güneydoğusunda Gogusos kalesi, hatta bu kelimeler: Kafkas, Hazar, Huzlar vs. Hint-Avrupa dillerinden önce ön-Türk boylarının İran topraklarından, Mezopotamya'dan Anadolu'ya kadar at koşturduklarına bakılırsa, bu büyük sahanın batı ucunda böyle Yunanca, Latince varsayılan birçok söz ve kavramın ve hatta bu dillere ait bazı köklerin Türkçe olduğu görülecektir...

İran topraklarından, Medlerden bin yıl önce geçmiş olan Oğuzların burada da Eski Türkçe kelimeler, gelenek, merasim ve başka kültürel izler bırakmış olduğu bir meydana çıkacaktır.

Tarih kitapları Oğuzların 1071 yılında Anadolu'ya gittiğini tekrarlıyor. Hâlbuki ilk Oğuz göçü MÖ 3000 yılında, bundan sonraki göçler ise MÖ 2000 ila 1000 yılları arasında İskit adı altında başlar...

Türkolog Tarcan'ın buraya kadar özetini verdiğimiz incelemesini, Prof. Vecihe Hatiboğlu'nun incelemesine işaretlerle tamamlamak zorunludur.

پروفه سور خطیب اوغلو آختاریشلارینی بئله بیر قیدایله باشلاپیر .

(جمهوریت ۱۵ مارس ۱۹۸۴) :

"هی تیت منبعلریندن اؤگره ندیگیمیزه گوره ، میلاددان قاباق ۱۳۰۰
ایللرینده آناتولی نین شمالیندا *GAS* لار یاشاپیردی . هی تیت (*HITIT*
ویا *HATTI*) پادشاهی " اوچونجو هات توشیل " بورا خدیغی میخسی
یازیلی تابلت لرده ، قاس لارلا ائله دیگی محاربه نی قازاندیغینی ، آرا -
لاریندا معاهده لر عقد اولدوغونو افتخارلا بیان ائتمکده دیر . آنجاق
هی تیت قیرالی (پادشاهی) اوچونجو هات توشیل ، دولتی نین پایتختی
اولان " هات توشاش " نین اطرافنی نی حصارلارلا مؤرمکدن مؤزونو ساخلاپا
بیللمه میشدیر . خلاصه قاس لارین ، اطرافلارینداکی فشارلارا قارشلی ، یاشا -
ییشلرینی دوام ائتدیره بیللمک اوچون ، چوخ زمان ساواشماق مجبور -
یتینده قالدیقلاری ، صونرا کی ، منبع لردن ده آنلاشیلما قدادیر . . .

میلاددان قاباق اون یئددینچی و اونونجو عصرلری آراسیندا ، بین
النهرین ده ، بابل ده ، اوچونجو بابل سلسله سینی قوراراق و آلتی یوز
ایل ، بابل تختینه قوتلی قیرالارینی (پادشاهلارینی) یئرلشدیره ن قاس
لارین تورک اصلی لی اولدوقلارینی وثیقه لرله ثبوت ائتمیشدیم (جمهور -
یت غزه تی ۱۵ آوریل - نیسان - ۱۹۷۵) .

قاس سلسله سینی تاسیس ائدن " قانداش " دیر . قاس قیرالاری ، قوهوم
لاری اولدوقلارینی بیلره رک سؤیله دیک لری سومه رلوین دیلینی جانلاند -
یرماغا چالیشیلار . قاس عالم لری سومه رجه اوستونده آختاریشلارآ پاریبیلار .
آیریجا گینه اوزلرینه یاخین سایدیقلاری هی تیت لرین (هات تی
لرین) دیل لریندن ده فایدالانمیشلار . بیلینجلی (آگانه) ایشله تدیکلری
قاس پادشاهلاری نین آدلاری ، آدلارین بنیه لری ، قورولوشلاری ، دیلیمیز
باخیمیندان ده گر بیچیلمه ز اولچوده مهم دیر . بو آدلارین بعضی لری نین
نمونه اولاراق ایضاحی ، او دورلرده قاس لارین وارلیغینی بوتونله مکده
یاردیمجی اولجاقدیر . بئله بیر قاس قیراللیغی یالقیز دگیل ، بیر بوتو -
نون پارچاسی دیر . قاس قیرالاری نین آدلاری بئله دیر :

قانداش (قان - داش) ، اقوم (آغام) ، قاش تیلیاش (قاس تیللی ، قاس
دیल्ली) ، اولان بوریاش (آلا بورو ، اوغلان بورو ؛ آلا قورت ، قورت اوغلو ؟) ،
قارینداش (قارینداش) ، قادااشمان ائئللیل (ائئللیلین قوهومو ، قادااش -
قاپی داش ؟) ، قارا قارداش (قارا قارداش) ، قودور ائئللیل (ائئللیلین

Prof. Hatiboğlu araştırmasına böyle bir notla başlıyor (Cumhuriyet, 10 Mart 1984):

Hitit'in kaynaklarından ğendiğimize göre, Mö 1300 yıllarında Anadolu'nun kuzeyinde Gaslar yaşıyordu. Hitit (ya da Hatti) hükümdarı nc Hattuşil "Bıraktığı çiviyazısı ile yazılmış tabletlerde, Gaslarla ettikleri savaşı kazandığını aralarında anlaşmaların yapıldığını iftiharla beyan etmektedir. Ancak Hitit kralı III. Hattuşil, devletin başkenti olan "Hattuşaş"ın etrafını hisarlarla örmekten kendini tutamamıştır. Kısaca Gasların etraflarındaki Feşarlara karşı yaşamlarını sürdürebilmek için çoğu zaman savaşmak zorunda kaldıkları, Sonraki kaynaklardan da anlaşılmaktadır...

M 17. ve 10. yy.lar arasında Mezopotamya'da, Babil'de nc Babil silsilesini kurarak ve altı yüz yıl Babil tahtına kutlu krallarını geçiren Gasların Türk asıllı olduğunu belgelerle kanıtlamıştım (Cumhuriyet gazetesi, 15 Nisan 1975).

Gas silsilesini tesis eden "kandaş"tır. Gas kralları akrabaları olduklarını bilerek söyledikleri Sümerlerin dilini canlandırmaya çalışmışlar. Gas limleri Sümerce üstünde araştırmalar yapmışlar.

Ayrıca yine kendilerine yakın gördükleri Hititlerin (Hattilerin) dillerinden de faydalanmışlar. Bilinçli kullandıkları Gas padişahlarının adları, adların bünyeleri, kuruluşları, dilimiz bakımından değer biçilmez lde önemlidir. Bu adların bazılarının numune olarak izahı, o dönemlerde Gasların varlığını bütünlemede yardımcı olacaktır. Böyle bir Gas krallığı yalnız değil, bir bütünün parçasıdır. Gas krallarının adları böyledir:

Kandaş (kan-daş), akom (ağam), kaş tıllıyas (kas tilli, kas dilli), Ulan Buryaş (ala br, oğlan br: Alakurt, Kurtoğlu?), Karındaş (karındaş), Kadaşman enlil (Enlil'in kohumu, kadaş-kapıdaş?), Kara Kardaş (Karakardaş), Kodur Enlil (Enlil'in

قوتی ؟) و بنزهری آشنا کلمه لرله قاس متن لری دولودور .
 دئدیگیمیز کیمی بو آدلار دیل بیلگی باخیمیندان دا چوخ مهم دیر .
 بوگون ده عینی قوم مختلف منبع ، ماخذلرده "قاس" و "قاسقا" شکلرینده
 کئچدیگی کیمی "قاشقا ، قاشکا ، کاشقا" شکلرینده ده کئچمکده دیر .
 کلمه لرین ایکنجی هجالاریندا کی "ق" و "ک" شکیلچی سی (پسوندی)
 کؤکه (ریشه یه) منسوبیت معناسی گتیرمکده دیر . یئنه کلمه لرده کی "س"
 و "ش" دگیشه لری ده نمونه لره وقایدالارا مطابق دیر . قاس لارا "قاشقا"
 دئییلدیگی کیمی ، بین النهرین ده کی قاس لارا دا "کاش" ، "کاشو" دئییلیرد
 پروفه سور خطیب اوغلو بورادا قاشقا یلارین اصل یوردوا ولان ایرا -
 نین شمال غربی نین ده میلاددان ۱۷ عصردن اونونجو یوز ایله قدر
 قاباکی دؤورلرده "قاسیت تورکجه سی" ساحه سی اولدوغونوقیداثلیسر .
 یئنه بو مناسبتله "قاس قولو" قبیله سی نین آدینا دقتی چکیر .
 شمال آناطولی دا "قاس ، قانقا ، قاشقا ، کاشکا" آدلاری ایله یاشامیش
 اولان قاس لار ، هی تیت لرین بیخیلما سیندان صونرا بیزانس دؤورلرینده
 ده وارلیقلارینی قورو یوبلار . بیزانسلی لاردا "قاستا مونو" شهرینه قدر
 گلیب قاس لارلا سا و اشیلار ، قاسلارین تورک اصلیندن اولدوقلارینی قبول
 ومدافع ائدن نظریه نین ایشیغیندا بین النهرینه انن قاس تورک لری -
 نین بیرقیمی نین ده آناطولی یه یئرله شیب قالدیقلا ری آناشیلما قدا دیر
 بو وضعه گؤره میلاددان صونرا ۱۰۷۰ ایلرینده کی ظفر ایله اوغوزلاریسن
 آناطولی یه گیریش لری بو قومون ان آز اوچونجو دفعه بو منطقه یه گیریش
 لری دیر . دئییله بیلر ، لاپ اول سومه رلر ، صونرا پروتو - هات تیلر ، قاسلار ،
 سلجوقلار بورا لاردا ن گلیب گنجیب یادا بو یئرلرده یوردسالیب وقالیبیلر .

* * *

یوخاریدا نمونه لرینی خلاصه اولاراق تقدیم ائتدیگیمیز اوونلارا
 بنزهر آختاریشلار سایه سینده تورکولوژی گئت - گفده تاریخیمیزین
 قارائلیقلارینی آرادان آپاراجاق ، بیرچوخ مسئله لر حل اولاجاق و مجهول
 لار بلله نه جکدیر . تورکولوژی نی انگل لهین عاملردن بیری ده تعصب
 و کولتوروموزه قارشی بسله نن کین و تحقیر حس لری ایدی . ائله کی بیر
 کلمه نین ریشه سینا تحقیق ده اونون مختلف دیلردن کلمه سی احتمالی
 گوزه آلینب آختاریلیرکن شرق شناس لار دیلیمیزی اکثرن نظرده توتور -
 دلار . ها بئله قوم لارین و قبیله لرین نسب لری آراشدیریلدیفیندا دا بو حال

kuvveti?) vb. bilindik kelimelerle Gas metinleri doludur.

Dediğimiz gibi bu adlar dil bilgisi bakımından da çok önemlidir. Bugün de aynı boy, çeşitli kaynaklarda “Gas” ve “Gaska” şekillerinde geçtiği gibi “Kaşka”, “Kaşga”, “Gaşka” şekillerinde de geçmektedir. Kelimelerin ikinci hecelerindeki /k/ ve /g/ ekleri köke mensubiyet anlamı getirmektedir. Yine kelimelerdeki /s/ ve /ş/ değişimleri de örneklere ve kurallara mutabıktır. Gaslara “Gaşka” dendiği gibi, Mezopotamya’daki Gaslara da “Gaş”, “Gaşu” deniyordu.

Prof. Hatiboğlu burada Kaşkayların asıl yurdu olan İran’ın kuzeybatısının da MÖ 17. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar geçen dönemde “Kasıt Türkçesi” sahası olduğunu kaydeder. Yine bu münasebetle “Kaskolu” kabilesinin adına dikkat çeker.

Kuzey Anadolu’da “Kas, Kanka, Kaşka, Gaşga” adları ile yaşamış olan Gaslar, Hititlerin yıkılmasından sonra Bizans döneminde de varlığını korumuştur. Bizans da “Kastamonu” şehrine kadar gelip Gaslarla savaşmıştır. Gasların Türk asıllı olduğunu kabul eden ve savunan teorinin ışığında Mezopotamya’ya inen Gas Türklerinin bir kısmının da Anadolu’ya yerleşip kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu duruma göre MS 1040 yıllarındaki zafer ile Oğuzların Anadolu’ya girişi bu kavmin en az üçüncü defa bu bölgeye girişidir, denebilir. Tam olarak önce Sümerler, sonra Proto-Hattiler, Gaslar, Selçuklar buralardan gelip geçmiş ya da bu toprakları yurt edinip kalmışlar.

Yukarıda örneklerini kısaca sunduğumuz bilgiler ve onlara benzer araştırmalar sayesinde Türkoloji git gide tarihimizin karanlıklardan çıkaracak, birçok mesele halledilecek ve meçhuller bellenecektir. Türkoloji’yi engelleyen amillerden biri de bağnazlık ve kültürümüze karşı beslenen kin ve aşağılık duygusudur. Öyle ki bir kelimenin kökü araştırılırken onun farklı bir dilden gelme ihtimali göze alınır ancak Doğubilimciler dilimizi çoğu kez göz önünde bulundurmazdı. Bu kavim ve kabilelerin soyları araştırıldığında da bu durum

دوام ائدیردی، شرقشنا سلازین رفتاری بئله ایکن بوسا حهده تحقیق و خاص بیلگی اولما یا نلارین دا حالی بللی دیر، نهجه کی "پا واش" کلمه سنین تورکی اولدوغونو تامادفا ائشیتیمیش بیر آقائین حیرت و چاشقین لیغی تاسفکی، فردی و نادر بیر حال دگیل دیر .

سؤزوموزه بیزه گلن مکتوبلاردان بیرسی نین بیر پارا قرافی ایله صون و فرسک یئری دیر:

اوخوجوموز بئله دئییر:

" دونیا میزین بدختلیک لریندن بیرسی بلکه ده لاپ بئویوگو ملت لرین اؤز- اؤز لرینه، بوش سؤزلره و یالاندان باهانالارا واسطوره لره دایا- نیب، غرورلانا قلازی، اؤز لرینی او بیرسی لردن یوخاری راق گؤرمک لری و اؤز گه لرینی تحقیر ائله مک لری دیر. الله دونیا میزی بو کبر و غرور و مغرط ملیتچی لیک بلالاریندان قورتار سین و یوللاریندان آزان- نلاری هدایت ائله سین. بیر فکیرله شین، هرکسین " جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ... " آیه شریفه نین حکمی ایله- او بیر قوملار، فرهنگ لر و قبیله لری تحقیر یئرینه، نفرت یئرینه، دوشمنچیلیق یئرینه - " تانیماغا " و " تانیماغا " باشلادیغی گون زندگانلیق داها آسان، داها یاخشی و انسانلار قارداشلیق و متقابل شوگه سی و احترام حس لری ایله داها یاخین اولاجا قلاز . "

صون

توضیح

م.ع. فرزانه ایله " آنا دیلیمیز و ملی وارلیغیمیز اوغرونندا خاطره لر " مصاحبه سی نین بیرینجی حصه سی وارلیغین گئچه ن ایل صایی - لاریندا درج ائدیلدی. اوخوجولاریمیزین درین رغبت و علاقه سینی قا- زانمیش بو مصاحبه نین ایکینجی حصه سی مجله میزین بو صایی ایلله باشلامالییدی. لکن ایکینجی حصه ده اشاره ائدیلمیش بیر نهجه یازی و مکتوبو آختاریب و ممکن اولدوقجا اونلاری لازم گلدیگی یئرلرده یئرلشدیرمه فرصت تاپماق اوچون، بو صایی دا مصاحبه دن مقاله نی بورا خا بیلمه دیک، بو صایی دا چاپنا امکان تاپا بیلمه دیگیمیز مقاله نی گلجهک صایی نین مقاله سی ایله بیرلیکده درج ائدیلمه سینی وعده ائدیریک . " وارلیق "

devam ederdi. Doğu bilimcilerin gidiş yolu böyleyken bu sahada bir araştırması ya da bilgisi olmayanların hali de bellidir. Yani “yavaş” kelimesinin Türkçe olduğunu tesadüfen duyan bir ağanın hayret ve şaşkınlığı, ne yazık ki, kişisel ve nadir bir durum değildir.

Sözümüze bize gelen mektuplardan birinin bir paragrafı ile son verirsek yerinde olur:

Okuyucumuz şöyle diyor:

Dünyamızın bedbahtlıklarından birisi belki de en büyüğü milletlerin kendi kendilerine, boş sözlere ve yalandan bahanelere ve efsanelere dayanıp, gururlanmaları, kendilerini diğerlerinden üstün görmeleri ve başkalarını küçümsemeleridir. Allah dünyamızı bu kibir, gurur ve müfret milliyetçilik belalarından kurtarsın ve yoldan çıkanları hidayet etsin. Bir düşünün, herkesin “... و قائل تعافوا...” ayet-i şerifenin hükmüyle, diğer kavimler, kültürler ve kabileleri küçümsemek yerine, nefret yerine, düşmanlık yerine “tanımaya” ve “tanışmaya” başladığı gün asalet daha kolay, daha güzel ve insanlar kardeşlik ve mütekebil sevgi ve saygı duyguları ile daha yakın olacaklar.

Son

وارلیق

آفاق نوزکجه و لاسجا فرهنگي نشره
مجله ماهانه فرهنگي فارسي و تورکي

پشدېنجي ايل - مهر و آبان / ۱۳۶۴ شمسي

دوکتور حميد نطقی

=====

کلمه لر اوزه رينه

- کؤکلر، اکلر، گؤوده لر، کلمه لر -

ديلر، ايلک تشکل لریندن گونوموزه قدهر داييما دگيشمه حاليندا دیرلار. ديللرده ان چوخ دگيشن طرف ده اونلارين "سؤزلوک" یعنی "کلمه خزينه" لری اولموشدور. یوخسا ديللرين قرامر و فونولوژی سی (سسلر سيسته می) زامانين دگيشمه لرينه قارشى داها چوخ ديره نير و مختلف تاثيرلره مقاومت گؤسته ريرلر.

بورادا بيز، بو ان متغير طرف، یعنی ديليميزين کلمه خزينه يا ذخيره سينده کی دواملی ده گيشمه نين طبيعت و شرطلرينی قور دالایا جاغيق. يازيميز، مختلف منبع لردن درله نيپ - توپلانميش نوتلارين محصولو - دور، اونلاری اليميزدن گلديگی قدهر ساده لشديره رک عرض ائتمک نيتينده بيک. بو صورتله يئنی کلمه ياراتماق کیمی چوخلاری نين آز- چوخ حساس اولدوقلاری بير موضوعدا، هر طرفين فيکيرلرينه و دایا ندیق لاری اساسلارا هئچ اولمازسا تماس ائتميش اولاجاغيق.

تدقيقمیزی اولکه لرین سينيرلاری (حدودلاری) (۱) و معین سلیقه - لرین تک یونلو (یک طرفه) ها و اذارلیغینا حصر ائتمه یه جه بيک. مقصديميز موضوعا ممکن اولدوغو قدهر آيدینلیق گتيرمک و الدن گليرسه، نتیجه ده ديليميزين "اصطلاحلار مسئله سينه" بيرعلمی حل چاره سی زمينه سینی حاضيرلاما قدير.

سؤزه "معاصر آذربايجان ديلی" مؤلیفی نين فيکيرينه ياخيندان

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

YEDİNCİ YIL-EKİM VE KASIM 1364

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELEK

Diller, ilk defa ortaya çıktığı andan günümüze kadar daima değişim halindedir. Dillerin en çok değişen yönü de onların “sözlük” yani “kelime hazineleri” olmuştur. Yoksa dillerin gramer ve fonolojisi (ses sistemi) değişen zamana daha çok direnir ve çeşitli etkenlere karşı koyar.

Burada, en çok değişen yönü, yani dilimizin kelime hazinesindeki devamlı değişimin tabiat ve şartlarını kurcalayacağız.

Yazımız çeşitli kaynaklardan derlenip toplanmış tonlarca bilginin ürünüdür, onları elimizden geldiği kadar sadeleştirerek arz etme niyetindeyiz. Bu şekilde, yeni kelimeler oluşturmak gibi, birçok kişinin az çok hassas olduğu bir konuda, tarafların düşüncelerine ve dayandıkları esaslara hiç olmazsa değinmiş olacağız.

Araştırmamızı ülke sınırlarına (1) ve kurulmuş düzenlerin tek yönlü havasına bırakmayacağız.

Amacımız konuyu mümkün olduğu kadar aydınlatmak ve elimizden gelirse, dilimizin “terim sorununa” bilimsel bir çözüm yöntemi hazırlamaktır.

Söze “Muasır Azerbaycan Dili” yazarının düşüncelerini yakından

تانیش اولما قلا باشلا بیریق (۲) :

سۆز یارادیجیلیغی مسئله سی اوج آیری بحث ده مطالعه اولونسا

بیلر :

۱- کلمه لرین " لئقسیک " یوللا عمله گلمه جریان ی.

۲- کلمه لرین " مورفولوریک " یوللا عمله گلمه جریان ی .

۳- کلمه لرین " نحوی " یوللا عمله گلمه جریان ی .

" لئقسیک " ی فارسیجا یا " واژگان " دئییه چئویریرلر ، همین بـ
اصطلاحی تورکجه " دیل قورومو " دا " سۆزلوک بیلیم " شکلینده ترجمه
اؤتمیشدیر .

" مورفولوژی " یه فارس دیلچی لری " سازه شناسی " (۳) ، تورکیه " دیل
قورومو " نون یولوندا گئدنلرایسه " بیچیم بیلیم " (عثمانلی جاسی :شکلیات)
دئییرلر .

بیزده یوغاریدا سیرالانان ترتیب له بحثیمیزی ، اجمالاً اوج قیسمه

آپارا جاقیق .

۴
۱- کلمه لرین " معاصر آذربایجان دیلی " نی ایزله مه گه دوام ائده ک :
" لئقسیک " یوللا دیلیمیزده بویوللا کلمه لرین عمله گلمه سی
عمله گلمه سی حادینه سینی آلتی باشلیق (عنوان) آلتیندا مطالعه
اؤتمک اولار :

۱/۱ : دیلیمیزده لهجه لر و شیوه لر حسابینا کلمه آرتیمی ،

۱/۲ : اؤزگه دیل لرین سۆزلوک لری " کلمه خزینه لری حسابینا دیلیمیزده کلمه
آرتیمی ،

۱/۳ : کلمه لرین یئننی معنا کسب اؤتمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی ،

۱/۴ : فونه تیک ترکیبین دگیشمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی ،

۱/۵ : دوزه لتمه کلمه لرین ساده کلمه لرینه گئچمه سی نتیجه سینده کلمه
آرتیمی ،

۱/۶ : مرکب کلمه لرین ساده لشمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی .

۱/۱ : دیلیمیزده لهجه لر و شیوه لر حسابینا کلمه آرتیمی

ادبی دیلیمیزین ایندیکی حالی ، آچیق گؤسته ریرکی ، اونون تشکلنده
وهمده خصوصی ایله صوراککی انکشافیندا بوتون لهجه لر و شیوه لریمیز
آز- چوخ اشتراک اؤتمیشدیر ، بئله جه یازی دیلیمیزین لغت ترکیبینده
لهجه لرون آلینمیش و اونون عضوی (اورقانیک) بیر حصه سینی تشکیل

inceleyerek başlıyoruz (2):

Yeni kelime kurma meselesi üç farklı yolla ele alınabilir:

1- Kelimelerin “leksik” yolla meydana gelmesi.

2- Kelimelerin “morfolojik” yolla meydana gelmesi.

3- Kelimelerin “sentaks” (söz dizimi) yoluyla meydana gelmesi.

“Leksik” ifadesini Farsçaya “واژگان” olarak çevirirler. Yine bu terimi “Türk Dil Kurumu”, “Sözlük bilim” olarak tercüme etmiştir.

“Morfoloji”ye Fars dilcileri “سازش‌ناسی” (3), “Türk Dil Kurumu” etrafında toplananlar ise “Biçim bilim” (Osmanlı Türkçesinde: şekliyat) diyorlar.

Biz de yukarıda sıraladığımız düzene uyarak konuyu kısaca üç bölümde inceleyeceğiz.

1- Kelimelerin “Leksik” Yolla Meydana Gelmesi

“Muasır Azerbaycan Dili”ni izlemeye devam edelim: (4)

Dilimizde yeni kelimelerin bu yolla yapılması altı başlık altında sıralanabilir:

1.1. Dilimizin lehçe ve şivelerinden yararlanarak kelime yapma,

1.2. Diğer dillerin sözlükleri, “kelime hazineleri” ile dilimizde kelime yapma”

1.3. Kelimelerin yeni anlamlar kazanması sonucunda kelime yapma,

1.4. Fonetik değişimler sonucunda kelime yapma,

1.5. Türemiş kelimelerin sadeleşmesi sonucunda kelime yapma,

1.6. Birleşik kelimelerin sadeleşmesi sonucunda kelime yapma.

1.1. Dilimizin Lehçe ve Şivelerinden Yararlanarak Kelime Yapma

Edebi dilimizin günümüzdeki durumundan anlaşıldığı üzere, bütün lehçe ve şivelerimiz dilimizin ortaya çıkmasında ve özellikle de sonradan gelişmesinde az çok katkıda bulunmuştur. Böylece yazı dilimizin kelime gruplarında lehçelerden alınmış ve onun karakteristik özelliklerini ortaya

اڻدهن چوڻ سۆز واردير .

بونون باشليجا عاميلي، اؤز محلي لهجه لریندن سۆز سنجيب وائر-
لرینده موفقیت له ايشله دن شاعر و یازيچيلار يميزديرلار. آلله یین
رحمتينه قووشموش و دادی، واقف، ذاکر، صابر، معزز و سايبيرلیری
گنجمیش زامانلاردان بری سئودیکلری کلمه و تعبیرلری خلق لهجه لریندن
آلب ايشله ده رک جانلاندیرمیش و اثرلری نین یاییلدیغی ساحه لر
اؤلچوسونده گتیردیکلری کلمه لری ده هامی نین مالی ائله ميشلر ائله
ایندی ده بوايش دواملی اولراق، خلق دیلیندن، ادبی و یازی دیلیمزه
سۆز قازاندیرماقتادیر. معاصر شاعرلر و یازيچيلار دیلیمیزی بویوللا
زنگین لشدیرمکده ديرلر. واختی ایله مختلف محلی لهجه لرده ايشله دیلین
بیرپارا سۆزلری ایندی یازی - ادبی دیلیمیزین لغت ترکیبیدن سئچه
بیلیمک و هانسی لهجه دن گلدیکلرینی تعیین ائتمک اوچون آڭچاق ایکی
یول واردیر:

اولا : ادبیات تاریخیمیزی اؤز اؤلمز اثرلریله زنگین لشدیرمیش
یازيچی و شاعرلریمیزین دیلینی "قاموس - لئقسیک" هتدن تدقیق
ائتمک و اونلارین ایشلتدیکلری بوتون کلمه لرین قاموس یا سۆزلوک
کتابچالاری ترتیب ائتمک لازیمدیر. بوايشی عمومیت له ادبیات اویره -
نیجی لری (دانشجولاری) رساله عنوانی ایله عهده لرینه آلا بیلرلر.
الته بوايش ادبیات فاکولته لریمیزین دیلیمیزده کی اثرلره ده عنایت
گۆسته رمه سیله تصویره سیفا جا قدير، ایندی آنچاق خوش بیر آرزو کیمی
قید ائدیپ کئچیریک .

مؤلف لرین ایشلتدیکلری کلمه لر بومورته ده توپلانیب سیرالانديغیندا
لهجه لرین آخیب گلمک ده اولان سۆزلرده مشخص له شیر .

ثانیا : دیلیمیزین بوتون لهجه و شیوه لری نه، آراشديرماق و بوتون
لهجه و شیوه لریمیزین مکمل لغتینی ترتیب ائتمک لازیمدیر .

بورادا بیر نمونه کیمی تورکیه ده " تورک دیل قورومو " نون "درله -
مه سۆزلویو" نو ذکر ائتمک اولار. بو اون ایکی بؤیوک جلدلیک اثرده
باشقا تورک شیوه لری آراسیندا قارص، ارزیروم و سایر آذری تورکجه
ساحه سینده کی مختلف شیوه لرین احتوا ائله دیگی سۆزلری ده مشخص
صورتده گۆرمک ممکن دور .

اما زامانیمیزدا کی مؤلف لرین اثرلری یولو ایله خلقین آغزیندان

çıkaran birçok sözcük vardır.

Bunun başlıca sebebi, kendi mahalli lehçelerinden seçtikleri kelimeleri eserlerinde ustaca kullanan şair ve yazarlarımızdır. Hakk'ın rahmetine kavuşmuş Vedadî, Vakıf, Zakir, Sabir, Muhiz ve diğerleri geçmiş zamanlardan beri sevdikleri kelime ve terimleri halkın ağzından alıp kullanarak canlandırmış ve eserlerinin yayıldığı sahalardan getirdikleri kelimelerin de herkesin ortak malı olmasını sağlamışlar. Bu iş şimdi de devam ederek, halk dilinden edebi ve yazı dilimize kelime kazandırmaktadır. Çağdaş şair ve yazarlar dilimizi bu yolla zenginleştirmektedir. Vaktiyle çeşitli mahalli lehçelerde kullanılan bazı kelimeleri şimdi edebi-yazı dilimizin sözcük terkiibinden seçebilmek ve hangi lehçeden alındığını belirlemek için sadece iki yol vardır:

Öncelikle: Edebiyat tarihimizi ölümsüz eserleriyle zenginleştirmiş yazar ve şairlerimizin dilini “sözlük-sözcük” yönünden incelemek ve onların kullandığı tüm kelimelerden sözlükler düzenlemek gerekir. Bu işi genellikle edebiyat öğrencileri risale unvanı ile sorumluluklarına alabilirler. Elbette bu iş Edebiyat Fakültelerimizin dilimizde yazılmış eserlerde yapacakları çalışmalarla sağlanacaktır. Şimdilik sadece hoş bir istek olarak kaydedip geçiyoruz.

Yazarların kullandığı kelimeler bu şekilde toplanıp sıralandığında lehçelerden alınan kelimeler de tespit edilir.

İkincisi: Dilimizin bütün lehçe ve şivelerini araştırmak ve tüm lehçe ve şivelerimizin mükemmel bir sözlüğünü hazırlamak gerekir.

Burada örnek olarak Türkiye’de “Türk Dil Kurumu”nun “Derleme Sözlüğü”nü zikretmek mümkündür. Bu on iki büyük ciltlik eserde diğer Türk şiveleri arasında Kars, Erzurum gibi Azerbaycan Türkçesi sahasındaki çeşitli şivelerin barındırdığı kelimeleri de somut bir şekilde görmek mümkündür.

Ama günümüzde yazarların eserleri yoluyla halkın ağzından

مختلف محلی لهجه لردن بازی با و ادبی دیله سؤزلرین کئچمه سی جریا -
نینی ایزله مک او قده رده حتین دگیلدير .

"معاصر آذربایجان دیلی" مؤلفی بونا گؤزه ل بیر مثال وئیریر :
هرهاسی بیر یازیحی نین دیلینده ایشله نن هر هانسی یئنی بیر کلمه
دقتیمیزی تکز جلب ائدر . آیدین دیرکی ، "سایریشان " سؤزو معاصر
دیلمیزده بیرینجی دفعه صمدوورقونون بو شعرینده ایشلنمیشدیر :
ساکی نین سایریشان اولدو زلاریندان

.....

سلام گتیرمیشم حضورونا من ...

اونا گؤره ده بو "سایریشان " سؤزو آذربایجاندا ۱۹۴۱ - نحسی
ایله قده ر نشر ائدیلیمیش لغتترین هئچ بیرینده اؤز عکسینی تاپما -
میشدیر .

اشارت ائتدیگیمیز کیمی لهجه لردن آلبان کلمه لر یالنیر شعر و
ادب ساحه سیه حصر اولونماز ، زراعی ، اقتصادی وساییر اجتماعی ، حیاتی
فعالیتلر اوجون ده مختلف لهجه لریمیز بیتمز - توکنمز کلمه واصطلاح
قایناغی دیر . بو موضوعلاردا محتاج اولدو غوموز بیر چوخ کلمه حال حاضر -
دا خلقین آغزیندا بلکه موجود دور ، اوللاری توپلاماق ، تدقیق ائتمک ،
سچمک و قبوللنمک ایشی هامیمیزین بونونا وظیفه دیر .

۱/۲ : اؤزگه دیلترین "کلمه خزینه" لری حسابینا دیلمیمیز ده

کلمه آرتمیسی

"معاصر آذربایجان دیلی" مؤلفی دئیر : "... سؤزلرین دیلدن دیله
کئچمه سی جریانی بعضا زوراکی آسیمیلیاسیون (اؤز ایچینده اؤزگه
بیر دیلی اریتمک) نتیجه سینده اولموش سادا ، عموما بو جریاندا مدنی
اجتماعی و سایر علاقه لر اؤز تانیریتی گؤستر میشدیر " و دوام ائدیر :
دونیانین باشقا خلقلری کیمی ، آذربایجان خلقی ده تاریخ بویو
مختلف خلق لرله علاقه و مناسبت ده اولدو غوندان همین خلقلرین دیل لر -
یندن آذربایجان دیلینه مین نرجه کلمه لر کئچمیشدیر . بو جریان دیلین
کلمه خزینه سینی رنگین لشدیره ن اساس بیر عامل اولاراق ، ایندی نین
اؤز ونده بئله فعال بیر صورتده دوام ائتمکده دیر .
باشقا دیل لردن کئچمیش کلمه لر یئنی دیل محیطینده منسوب اولدو غو

ve çeşitli mahalli lehçelerden yazıya ve edebi dile kelime alma hareketini izlemek o kadar da zor değildir.

“Muasır Azerbaycan Dili” yazarı buna güzel bir örnek verir:

Herhangi bir yazarın dilinde kullanılan herhangi yeni bir kelime dikkatimizi çabucak çeker. Aydın der ki, “*sayrışan*” sözü çağdaş dilimizde ilk defa Samet Vurgun’un bu şiirinde kullanılmıştır:

Bakı'nın sayrışan ulduzlarından

.....

Selam getirmişem huzuruna men...

Ona göre bu “*sayrışan*” kelimesi Azerbaycan’da 1941 yılına kadar yayımlanmış sözlüklerin hiçbirinde kelime karşılığını bulmamıştır.

İşaret ettiğimiz gibi lehçelerden alınan kelimeler yalnız şiir ve edebiyat sahasını kapsamaz, zirai, iktisadi gibi sosyal ve hayati faaliyetler için de lehçelerimiz bitmez tükenmez kelime ve terim kaynağıdır. Bu konularda ihtiyaç duyduğumuz birçok kelime hali hazırda halkın ağzında belki de mevcuttur. Onları toplamak, incelemek, seçmek ve kabullenmek hepimizin boynuna borçtur.

1.2. Diğer Dillerin “Kelime Hazinesi”nden Yararlanarak Dilimizde Kelime Yapma

“Muasır Azerbaycan Dili” yazarı diyor: “...kelimelerin dilden dile geçmesi hareketi bazen zoraki asimilasyon (kendi bünyesinde başka bir dili eritmek) sonucunda olsa da, genellikle bu harekette kültürel-sosyal vs. ilişkiler etkisini göstermiştir” ve devam eder:

Dünyanın diğer halkları gibi, Azerbaycan halkı da tarih boyu ilişki kurduğu çeşitli halkların dillerinden Azerbaycan diline binlerce kelime almıştır. Bu durum dilin kelime hazinesini zenginleştiren asıl faktör olarak, şu anda faal bir şekilde devam etmektedir.

Diğer dillerden geçen kelimeler yeni dil çevresinde barındırdığı

خصوصیت لری نی قیسماً ایتیریب و یثنی دپلین بیر سیرا خصوصیت لری نی قبول ائدیر .

بونلاردان بعضی سی حتی ائله بیر وضعیت گلیرکی، نتیجه ده تاسیمز بیرشکله دوشور... فونه تیک (تلفظه عاید) دگیشیکلگه اوغرامین کلمه لر دیله حاضر "لقسیک واحد لر" (کلمه لر) کیمی داخل اولور .
باشقا دپلردن آذربایجان دیلینه کئچن کلمه و مرکب سؤزلرین، دئمک اولار کی، چوخ حصه سی دوشدوگو یثنی محیطده، قورولوشجا اوز ترکیب گوجونو ایتی ره رک، بودیله ساده سؤز کیمی داخل اولور (۵)
بو حادثیه دیلچی لر "بورج الماق" دئییه آد قویموشلار، کی دنیا دا بوتون دیلرده استثناسیر و مختلف نسبت لرده واقع اولان بیر جریان دیر. خالص عرق (نژاد) کیمی خالص دیل ده بوش سؤزدور .
بو "آلیش- وئریش" ین موضوعوموز باخیمیندان اهمیتی نه گوره بیرآز درینله مه سینه تدقیقه ده یر .

یاغشی بیر تصادف اولاراق فارس دیلجیسی محمدرضا باطنی اثر لری - نین بیرسینده بو مسئله نی فارسجا زاویه سیندن مطالعه ائله میش و ۸ نوع بورجلانما حاللارینی فارسجا یا تطبیق له ایضا چالیشمیشدیر . مکتبده او خودوقلاری فارسجا ایله آنا دیل لری نی مقایسه اوخوجولاریمز فایدالی اولار دئییه دوشوندوک، بونا گوره بویا زینی قیسا جا گوزده ن گچیرمه گی مناسب گوردوک :

۱/۲/۱ - بورج کلمه :

مقصد بورج وئرن، بورج آلان دیل لری ن هر ایکسینده ده ایشله دیلن کلمه یادا عبارته دیر . فرانسیزجادان قارت پوستانل (*carte postale*)، فورس ماژور (*Force majeure*) ... عربجه دن : سهل الهضم ، خسرال دنیا والاخره ... فارسجا یا گلمیش" عبارته "لر (بیرکلمه دن آرتیق سؤزلر) دیر . تک کلمه لره گلینجه : رستوران، بوفه، فیلم، اتوبوس ، کویه، واگن، پروژه ... وسایره غرب دیل لری ن (بوکلمه لری ن دلالت اثتدیگی مفهوم و مؤسه و اشیا، ایله برابر) فارسجا بورج آلینیدیر .
بیزیم دیلده ده بئله دیر . ایکی کیچیک فرق له : اولا دیلیمیزده مصوت بوللوغو اوزوندن بعضی کلمه لری ن تلفظ لری اصل دیله داها یاغین و فارسجادان داها اوزاق اولور، مثلا بیزده کی "بوفه" ، "رستوران" واقون" کیمی ... فقط، آلینتی کلمه لر یئنه دیلیمیزه تطبیق ائدیلدیکد

özellikleri kısmen yitirip, yeni dilin bazı özelliklerini alır.

Bunlardan bazıları öyle bir hal alır ki sonunda tanınmaz bir şekil olur. Fonetik (telaffuza ait) değişikliğe uğramış kelimeler dile hazır “leksik birimler” (kelimeler) olarak alınır.

Diğer dillerden Azerbaycan diline geçen alıntı ve birleşik kelimelerin, özellikle yeni girdiği çevrede, kendi tamlama kurma gücünü yitirerek bu dile sadece bir kelime olarak dâhil olur. (5)

Dil bilimciler bu olaya “kopyalama” adını vermiştir ki dünyada tüm dillerde istisnasız olarak ve çeşitli oranlarda ortaya çıkan bir durumdur. Halis ırk gibi üstün dil de boş bir sözdür.

Bu “alışveriş” konumuz bakımından önemli olduğu için biraz daha derin bir incelemeye değer.

Hoş bir tesadüf olarak Fars dilbilimcisi Muhammed Rıza Batınî eserlerinin birinde bu meseleyi Farsça açısından incelemiş ve 8 çeşit kopyalama şeklini Farsçaya uygulayarak açıklamaya çalışmıştır.

Okulda öğrendikleri Farsça ile ana dillerini karşılaştırmak okuyucularımıza faydalı olur diye düşündük. Buna göre bu yazıyı kısaca gözden geçirmeyi uygun gördük:

1.2.1. Kopyalanan Kelime:

Amaç kopya veren ve kopya alan dillerin her ikisinde de kullanılan kelime ya da ifadelerdir. Fransızcadan kartpostal (*carte postale*), *fors majur* (*force majeure*) vs. Arapçadan: *Sehle'l hazm, hasrel dünyâ vel-ahire...* Farsçaya giren “ifadeler”dir (bir kelimedenden arda kalan sözler). Tek kelimelere gelince: Restoran, büfe, film, otobüs, küpe, vagon, proje vs. Arap dillerinden (Bu kelimelerin kaşladığı kavram, kurum ve eşya ile birlikte) Farsçaya kopyalanmıştır.

Bizim dilimizde de böyledir. İki küçük farkla: İlk olarak dilimizde ünlü bolluğu yüzünden bazı kelimelerin telaffuzu asli dile daha yakın, Farsçadan ise daha uzak olur. Örneğin bizde ki “büfe”, “restoran”, “vagon” gibi, fakat alıntı kelimeler yine dilimize uyarlandığında

اڻڊيلديڪ لريدهه، مصوتلرس آهنگي قانونا گورهه، تام هم اولماقدان قباق بئله آڙ- جوخ ديليمزه ياتارلار و اونا گورهه دهس دگيشمه سينه اوغرارلار.)

"گاز اڪسيژن" و "ارڪستر سنفونيك راديو"... ڪيمي مثاللار دا فارسجا، ڪلمه لري آلب و اونلاري ائوز قاليينا تئوڪوبدور. (بيزدههه، بيليندنگي ڪمي، عيني سوجريان صادقدير، هرهانسي ديلدن آلينيسا آلينيس گلن سوزلر قطعي اولاراق بيزيم دلين قاليينا گيريب چيخماليدير: اوڪسي ژهن قازي، "راديو سنفونيك اورڪستري"... بوعباره لري وحودا گتيرن جزء لرحقيندهه واونلارين هانسي ديلدن ڪلمه سي بابيندا سونقطه ني قيد اثتمه ڪلازيمدير: تاريخي شرايطه گورهه بوڪلمه لرافقازدا اڪثرا روسجادان، تورڪبهدهه اڪثرا ايتاليان، يونان، فرانسيزجا و انگيليزجهه دن تورڪجههه گئجميش و گئحمڪدهه دير. بيزدهه ايسه فارسجادا اولدوغو ڪيمي صون زامانلاردا گلن ڪلمه لرا اڪثرا فرانسيز وانگيليزجهه دن ديرلر).

بعضي بئرلردهه سورج آلما ايشينه قارشي اولانلار سوجرياني بهينمزلر واونو ديللري نيس قاريشماسينا و پوزولماسينا يورارلار، سورج آلب وئرمڪ تڪهه ديلچي ليڪ چارجيواسيندا قالمير، بو داها گئنيش اقتصادي اجتماعي بير جريانين آنحاق بيررياني دير. جوخ واختدا، اولا ڪولتورل - فرهنگي بير عنصر بيرجمعيتدن اوبيرينه نفوذ ائدرو اونون داليسي جا اوعنصره عايد مفهومو افاده ائدن ڪلمهدهه عئيني ديلدن اوبيريسي نه گئچير. بير ديلدهه هرهانسي بومفهوم اوچون ڪلمه يوخسا طبعاً بو "بوشلوغو" معين شرايطهه ياد ڪلمه دولدورار، فقط، بوهميشه بئله دگيلدير جوخ واخت هئچ بير بوشلوق(خلا) اولمادان دا ڪلمه لرخاريچدن ديله سوخولارلار، بالتو، تئله فون، سيمئنت، شيمي، فيزيڪ، جوغرافي ڪيمي ڪلمه لردئيه ڪي، بونلارين ايفاده ائديڪ لري "تازه" مفهوملارلا برابر گلديلر و "بوشلوقلاري" دولدوردولار، اما "انتهره سان" (*interessant*)، "سوزه" (*Sujet*) و "قوم پلي مان" (*Compliment*) ڪيمي ڪلمه لرين فارسجادا بير "بوشلوغو" دولدورماق اوچون سورج آلينديغيني "توجيه" ائتمڪ آسان دگيلدير.

دئمڪ سورج آلينميش ڪلمه وعباره لرا ايڪي قروپا بئولونه بيلرلر:

۱- ڪولتورهه ل - فرهنگي عنصرلره ديله گيرن ڪلمه لر، گلديلكري ديلدهه

ünlüleri ses uyumuna göre tamamen erimeden önce az çok dilimize uyum sağlar ve böylece ses değişimine uğrar.

“*Gaz ü oksijen*” ile “*orkestra-i senfonik radyo*” gibi örneklerde Farsça, bu kelimeleri almış ve onları kendi kalıbına dökmüştür.

(Bizde de bilindiği gibi bu durum aynı şekilde geçerlidir. Hangi dilden gelirse gelsin alıntı kelimeler kesinlikle bizim dilimizin kalıbına girip çıkmalıdır, oksijen gazı, radyo senfonik orkestrası gibi. Bu ifadeleri meydana getiren kısaltmalar hakkında ve onların hangi dilden geldiği konusunda bu noktayı kaydetmemek gerekir: Tarihi şartlara göre bu kelimeler Kafkasya’da genellikle Rusçadan, Türkiye’de genellikle İtalyanca, Yunanca, Fransızca ve İngilizceden Türkçeye geçmiş ve geçmektedir. Bizde ise Farsçada olduğu gibi son zamanlarda gelen kelimeler genellikle Fransızca ve İngilizcedendir.)

Bazı yerlerde kopyalama işine karşı olanlar bu durumu beğenmez ve bunun dillerinin karışmasına ve bozulmasına neden olduğunu düşünürler. Kopya alıp vermek yalnız dilcilik çerçevesinde kalmaz, bu daha geniş iktisadi-sosyal bir hareketin ancak bir yanıdır. Çoğu zaman, kültürel bir unsur önce bir toplumdun diğerine geçer ve bunun ardından o unsura ait kavramı ifade eden kelime de aynı dilden diğerine geçer. Bir dilde herhangi bir kavramı karşılayacak kelime yoksa toplum bu “boşluğu” belli şartlarda benzer kelimelerle doldurur. Fakat bu her zaman böyle değildir. Çoğu zaman hiçbir boşluk olmasa da kelimeler dışarıdan dile alınabilir. Palto, telefon, siment, şimi, fizik, coğrafya gibi kelimeler diyelim ki, ifade ettikleri “yeni” kavramlarla birlikte geldiler ve “boşlukları” doldurdular. Buna rağmen “enteresan” (*interssant*), “süje” (*sujet*) ve “kompliman” (*compliment*) gibi kelimelerin Farsçada bir boşluğu doldurmak için kopyalandığını “söylemek” kolay değildir.

Demek ki kopyalanmış kelime ve ifadeler iki gruba ayrılabilir: 1- Kültürel unsurlarla dile giren kelimeler, geldikleri dilde

وجوده گلمیش "بوشلوقلاری" دولدورانلار .

۲- لزومسوز ساییلان وهنچ بیربوشلوغو دولدورمایان، کلمه لر یعنی فردلرین مختلیف سببلره گؤره دیلرینه سوخدوقلاری سؤزلری ایکی دسته یه بؤلمک اولار:

الف : ایکی دیللی (ایکی دیل بیلن) آداملارین بیلهرک و عمداً یاد دیلدن گتیریپ ایشلتدیگی کلمه لر . ایکی دیل بیلمک بیرپارا محیط لرده فضل و تشخص اسبابی قبیلیندن تالینمیش اولدوغو اوچون بئلهجه متظاهر بیرشخص، داها اوستون تصور ائتدیگی کولتوردن کلمه لر گتیریپ ایشلمکله (هنچ بیربوشلوغو دولدورمایان کلمه لرله) اوزونسون یوخاری صنف دن ، یادا منور زومره سیندن اولدوغونو اعلان ائدر، صنعی وساختا بیراعتباردان فایدالانار .

ب : ایکینجی دسته "قاریشدیрмаق (*interference*)" دئییلن فنونمن دن چیخار . "قاریشدیрмаق" مسئله سی دیل وپسیقولوژی نظریندن (*Psycholinguistic*) توجیهی ممکن چوخ اهمیت لی وجدی بیرموضوعدور بیرمثاللا ایضاح ائتمه یه چالیشاق :

بیرآدام معین بیرعلم، تفنیک ویا موضوعو دوغرودان دوغروبیا (بلا واسطه) یادبیردیله اوخویوب اوییره نرسه ، اکثر حالدا ، اونون ذهنینده مفهولارلا کلمه لر آراسیندا محکم باغلار وجود تاپار، ائله کی اوز آنا دیلینده او موضوعدا دانیشدیغی زامان بئله یادکلمه لر مفهوملار لا سیخ علاقه وباغلانتی لاری سببی ایله اونون ذهنینده ظاهر اولارلار .

او اوز- اوزونه او آدامین سؤزونه گیره لر . بومسئله هر دیلده واقع اولار ، انسانین مطالعه سی هانسی دیلده ایسه مطالعه سی نین موضوع اولان مسئله لرده اکثریتله آغزینا عینی او دیلین کلمه لری گلر .

جوربه جور ، قانالاردان معین بیردیله گیرن کلمه لرین هامیسی او دیلده قالمازلار ، بورادا دا ایکی مرحله وار : اولاً ، بوکلمه لرین ایکی دیللی لر طرفیندن عرضی دیر (عرضه ائدیلمه سی دیر) . بو مرحله ده کلمه لر احتیاجدان آرتیق دیر و تلفظ لری ده آرز- چوخ عینا آئیندیقلاری دیلد کی کیمی دیر . دئمک اولار بونلار هم اولونما میس و قده رلری قطعی لشمه میس کلمه لر دیر . مثلاً فارسجا باخیمیندان آسانسور ، کاریکاتور ، کاتالوگ کالج ، کپی ، کنتلت ، کپسول ، آمپول وبنزه رلی هله بیرینجی مرحله دن کچمیش ساییلما زلار . بومقداردان بیرآزی "هضم اولار" وگلدیکلری دیلین آهنگ و

meydana gelmiş “boşlukları” dolduranlar.

2- Gereksiz bulunan ve hiçbir boşluğu doldurmayan kelimeler, yani şahısların çeşitli sebeplere göre dillerine soktukları sözleri iki gruba ayırabiliriz:

a. İki dilli (iki dil bilen) fertlerin bilerek ve isteyerek yabancı dilden getirip kullandığı kelimeler. İki dil bilmek bazı çevrelerde erdem ve ayrıcalık vasıtası şeklinde tanınmış olduğu için böyle görünen bir şahıs, daha üstün tasvir ettiği kültürden kelimeler getirip kullanarak (hiçbir boşluğu doldurmayan kelimelerle) kendisini üst sınıftan ya da aydın zümresinden olduğunu ilan eder. Yapay ve sahte bir itibardan yararlanır.

b. İkinci grup “karıştırmak (*interference*)” denen fenomenden çıkar. “Karıştırmak” meselesi dil ve psikoloji bakımından (*psyholinguistic*) yorumlanması mümkün çok önemli ve ciddi bir konudur. Bir örnekle açıklamaya çalışalım:

Bir adam belli bir ilim, teknik veya konuyu doğrudan doğruya (araçsız) yabancı bir dilde okuyup öğrenirse, genellikle onun zihninde kavramlarla kelimeler arasında güçlü bağlar vücut bulur. Öyle ki kendi ana dilinde o konuda konuştuğu zaman yabancı kelimeler, kavramlar arasındaki ilgi ve bağlantıları sebebiyle onun zihinde görünür olur.

Kendiliğinden o adamın sözüne girerler. Bu mesele her dilde vuku bulur. İnsan hangi dilde düşünüyorsa düşüncesinin konusu olan meselelerde genellikle ağızına o dilin kelimeleri gelir.

Çeşitli kanallardan belli bir dile giren kelimelerin tamamı o dilde kalmaz. Burada da iki merhale var: İlk olarak bu kelimelerin iki dilliler tarafından ırzıdır (ırza edilmesidir). Bu merhalede kelimeler ihtiyaç fazlasıdır ve telaffuzları da az çok aynen alındıkları dildeki gibidir. Demek ki bunlar hazmedilememiş ve kaderleri kesinleşmemiş kelimelerdir. Mesela Farsça bakımından asansör, karikatür, katalog, kâlej, kopya, ketlet, kapsül, ampul ve benzerleri birinci merhaleden geçmiş sayılmaz. Bu miktardan birazı “hazmedilir” ve geldikleri dilin ahenk ve

تلفظ شرطلرینه اویاراق یاواش - یاواش اوزامان "بورج کلمه لیر" فهرستی نه گنج لر. هضم اولماق اوزهره اولان بیرکلمه نین بیرینجی اشاره تی اونون تلفوظونه خلق آغزیندا دانیشیلان دیلین - دگیشه دگیشه - یا تماشای دیر.

(تورکجه ده ده مسئله بوندان فرقسیدیر. عربجه، فارسجا، فرانسیزجا وسایردیللردن گلن "دخیل" کلمه لر هضم اولوب ودیلمیزین بنیه سینه گنج دیکده بیزیم آغزیمیزا یا تار ونشجه دئیر لر "تورکجه له شیر لر" آنحاق اوزمان او زمان دیلمیزین "کلمه خزینه سی" نه گیره ر یوخسا "موشامبا" "مشع" قالدیفی مدتجه بیزیم دیلمیزه مال ائدیلمز. نئجه کی "توبره" کلمه سی ده تلفظ حه "توربا" اولدوقدان صوراً بیزیمکی سایلیر. الخ. کلمه لری املا ده تلفظ لرینه تابع قیلماق ایسته یین لر، بوکلمه لرین دیلمیزده قبول مراسیمینی ده تاما ملاماق عزمینده اولانلار دیر.

بونلارین فیکرینه گوره، تورکجه نی فارسجا یولوا یله اوخوماق ایسته یین لره آسان اولماسی باها سینا - تلفظ املا دان چوخ اوزاق دوشدوگونده (کی مصوتلرین هامیسی نی یازی یا گتیرمه دیگیمیزده اولور) بیزده ده قدیم پهلوی، زند و مانوی - تورفان یازیلاریندا اولدوغو کیمی "هزاوش" آد وئرلین مشکل حالا بنزه یین وضعیت دوام ائده جکدیر. معلوم دورکی آدی گنچن قدیم یازیلاردا "هزاوش" لر بیره ر "ایده - اوگرام" لار دیلار، مثلا: آرامی حا "شیدا" یازیب اؤزدیللرینده "دلی"، "جلتا" یازیب "دری"، "یقیمون" یازیب "دورماق"، "ملکا" یازیب "پادشاه" اوخوردولار (۰۰۰)

۱/۲/۲ : دولایی بوللا بورج (*Loanshift*):

بورجیاندا کلمه نه یاد دیل لردن آلینار ونه ده یئرلی دیلده تازه بیرمعنی یوکلک مک دیر، یعنی کلمه لرین معناسی گنیش له نیلیر. اما بو دگیشه یا دبیرکلمه نین اولگوسو ایله دیر، بونا گوره یئرلی دیل دوغرودان دوغرو یا اولماسا دا، دولایی بوللا بورجا گیرمیش اولور. مثلا فارسجا دا قدیم لر "یخچال" بیلدیگینیز کیمی "قیش دا سو آچیلیب دوندورولان و بوزلارینی یا یا ساغلا ییب فایدا لانیلان یئز" مفهوموا فاده ائدیردی، بوگونکو فارسجا دا بوکلمه نین معناسی گنیش له نیلیر، حتی دگیشدیریلیب و انکیلیزجه ده *Refrigerator* کلمه سی نین مفهومو داشیماق اوچون مشخص ائدیلبیدیر. هابئله "مجلس" ایندی هر هانسی

telaffuz şartlarına uyarak yavaş yavaş “kopya kelimeler” fihristine geçer. Hazmedilmek üzere olan bir kelimenin birinci işareti onun telaffuzuna halk ağzında konuşulan dilin değişerek uymasıdır.

Türkçede de durum bundan farksızdır. Arapça, Farsça, Fransızca vs. dillerden gelen “alıntı” kelimeler hazmedilip, dilimizin bünyesine geçtiğinde bizim ağız özelliklerimize uyar ve nasıl derler “Türkçeleşir”. Ancak o zaman dilimizin “kelime hazinesi”ne girer, yoksa “muşamba”, “muşamma” kaldığı müddetçe bizim dilimize mal edilmez. Demek ki “tübre” kelimesi de telaffuzda “türbe” olduktan sonra bizim sayılır. Benzer kelimelerin yazımda da telaffuzlarına bağlı kalmak isteyenler, bu kelimelerin dilimizde kabul merasimini tamamlamak isteyenlerdir.

Bunların düşüncelerine göre Türkçeyi Farsça yoluyla okumak isteyenlere kolaylık olması pahasına, telaffuz yazımdan çok farklı olduğunda (ki vokallerin tamamını yazıya geçirmediğimizde olur) bizde de eski Pehlevi Zend ve manevi Turfan yazılarında olduğu gibi “مزاولش” adı verilen gösterişli durum devam edecektir.

Bilindiği üzere adı geçen eski yazılarda “مزاولش” birer “ideogram”dır. (Örneğin: Aramice “şeyda” yazıp kendi dilinde “deli”, “cilt” yazıp “deri”, “yukîmun” yazıp “durmak”, “meleke” yazıp “padişah” şeklinde okurlar...)

1.2.2. Dolaylı Yoldan Kopyalama-Aktarım (Loanshift)

Bu yöntemde kelime ne yabancı dillerden alınır, ne de yerli dile yeni bir anlam katılır. Yani kelimelerin anlamı genişler. Ama bu değişim yabancı bir kelimenin kalıbı ile olur. Buna göre yerli dil doğrudan doğruya olmasa da dolaylı yoldan kopya almış olur. Örneğin Farsçada eskiler “نیخچال” ifadesinde bildiğiniz gibi “kışın suyu açılıp dondurulan ve buzlarını yaza saklayıp faydalanılan yer” kavramını ifade ederdi. Bugünkü Farsçada bu kelimenin anlamı genişletilmiş, hatta değiştirilmiş ve İngilizcede “refrigerator” kelimesinin kavramını anlatmak için ifade edilmiştir. Bu şekilde “meclis” şimdi herhangi

اوتورما یثری مفهوموا ایله برابر " *parliament* " ی ده افاده ائلیر. "دفتر" یں اوبیر معناسی دا " *office* " اولوبدور، " خدمت " انگلیزجه " *service* " اوچون ده ایشله دیلیر، فارسجا دا "سوزن" (بیزده ده "ایگنه" یا دا "ایی نه") بیزده " *injection* " معناسینا گلمکده دیر. یثنی مفهوملا ری بیان اوچون یئرلی کلمه لرین سئجه سینده نامزد کلمه نین معنا جا، ایسته نیلن معنا یا کیچیک بنزه رلیک و یا خینلیق گوستر مه سی کافی دیر، او زامان سئچیلیمیش کلمه لرین معنالاری گئیش له نیلیر و نهایت "بورج" آلینیر. بو چوخ قدیم بیر جریاندیر و گونوموزه خاص دگیلدیر.

۱/۲/۳ ترجمه یولی ایله بورج (Loan translation):

بو نوع دایا ددیله کی عبارت یا تعبیرین عنصرلری تک - تک مینا یئرلی دیله ترجمه ائدیلیر. بیرنجه مثال: فارسجا دا "نقطه نظر" اینگیلز - جه نین " *point of view* " و فرانسوزجا نین " *point de vue* " ون ترجمه سیندن باشقا بیرشئی دگیلدیر. هابئله "دوچرخه" " *bicycle* " یا " *bicyclette* " یں، "ضدابرداری"، " *contraceptif* " یں "آسمان خراش"، " *skyscraper* " یں، "بلندگو"، " *loud-speaker* " یں "سالگرد"، " *anniversary* " نین ترجمه سی دیرلر. "سازمان ملل متحد" یئنه بو قیلدن دیر.

(تورکجه ده "گوی ده لن" (*skyscraper*) یئرینه "ایل دونومو" (*anniversary*) یئرینه و بیرلشمیش ملت لرتشکیلاتی "دا *UNO* یئرینه بیرپارا یازیلاردا ایشله دیلمکده دیر.)

۱/۲/۴ تعبیریولوا ایله بورج (Loan rendition):

بونوع "ترجمه یولوا ایله بورج" دان فرقلی دیر، بورادا عبارتین عنصرلری عینا یئرلی دیله کوچورولمز، عکسینه اولاراق، ییاد مفهوم آلینیر و یئرلی دیله اونو ایفاده افده جک مناسب کلمه لریان یانا گتیریلیر. بیرنجه مثال: نورافکن (*projector*)، خودنویس (*Fountain pen*) خودکار (*ball-point*)، زیرپوش (*combinaison*)، ضبط صوت (*tape-recorder*)، گوچه فرنگی (*tomato*)، دانشگاه (*university*) دوربین عکاسی (*camera*)، ... و سایر.

۱/۲/۵ تعبیر-ترجمه یولو ایله بورج (translation-rendition):

سؤزون بیرقیسمی ترجمه و بیرقیسمی ده تعبیریولویلا ییاددیلدن

oturma yeri kavramıyla birlikte “parlamento”yu da ifade eder. “Defter”in diğer anlamı da “Office”dir, “hizmet” İngilizce “service” için de kullanılır. Farsçada “sûzen” (bizde “iğne”) bir de “infection” anlamına gelmektedir. Yeni kavramları açıklamak için yerli kelimeleri seçerken aday kelimenin, istenen anlama küçük bir benzerlik ve yakınlık göstermesi yeterlidir. O zaman seçilmiş kelimelerin anlamları genişler ve nihayet “kopya”lanır. Bu oldukça eski bir yöntemdir ve günümüze has değildir.

1.2.3 Tercüme Yoluyla Kopyalama (Loan Translation)

Bu yöntemde yabancı dildeki ibaret ya da tabirin unsurları tek tek yerli dile tercüme edilir. Birkaç örnek: Farsçada “نقطه نظر” İngilizcenin “point of view” ve Fransızcanın “point de vue” ifadelerinin tercümesinden başka bir şey değildir. Bunun gibi “توجرخه”, “bicycle” ya da “bicyclette” kelimesinin, “ضدبارداری” “contraceptiul”, “آسمان خراش” “sky acrafer”ın, “لایانگو” “laud speaker”, “سالگرد” “anniversary” kelimelerinin tercümesidir, “شازمان ملل متحد” ifadesi de böyledir.

(Türkçede “gökdelen” (skyscraper), “yıl dönümü” (anniversary) ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın (UNO) yerine bazı yazılarda kullanılmaktadır.)

1.2.4 Tabir Yoluyla Kopyalama (Loan Sention)

Bu grup “tercüme yoluyla kopylamak”tan farklıdır. Burada ibarenin unsurları aynen yerli dile geçirilmez. Aksine yabancı kavram alınır ve yerli dilde onu ifade edecek uygun kelimeler yan yana getirilir.

Birkaç örnek: “نوافکن” (projector), “خونیویس” (fountainper), “تخودکار” (ball-point), “تیبوش” (combinaison), “ضطصوت” (tape-recorder), “فرنگی” (tomato), “دوپیچکاسی” (camera) vs.

1.2.5 Tabir-Tercüme Yoluyla Kopyalama (Tranlation-Rendition)

Kelimenin bir kısmı tercüme ve diğer kısmı ise tabir yoluyla yabancı dilden

یثرلی دیله گئحیر: فارسجادا: "هواپیما" (*Air plane*)، "فغانورد"
(*Space-man*) وسایره ...

۱/۲/۶ : ترکیب یولوا یله بورج (*Loan blending*):

بونوعدا اصطلاح، تعسیر یادا عبارتین بیر قسیمی عینا یاده عنصر
اولاراق یثرلی دیله کؤچورولر و بیر قسیمی ده ترجمه ائدیلب و بونلار
ترکیب حالیندا بیر آرایا گتیریلیرلر. مثال فارسجادا:
عباران (سم + باران) (*bombardment*) فیلم برداری
(فیلم + برداری)، آتمی (آتم-ی)، سوپر گوشت (سوپر + گوشت) ...
وسایره

۱/۲/۷ : ایکینجی الدن بورج (*Loan exchange*):

بو نوعدا بیر یاده دیلدن آلینا جاق عبارت، کلمه یثرینده، داها
تانیش دیلدن عینی مفهومی افاده ائدن بورج بیر کلمه یا عبارت یثرلی
دیله کؤچورولور.

فارسجادا بیرچوخ مفهوملارین، عربلرین آدیقلاری بورج کلمه لرله
افاده سی کیمی، زیرا عربجه داها تانیس دیر.

فارسجادا "افسنتین" کلمه سی، یونانجا "آپسینتیون" کلمه سی نین
معربی "افسنتین" ده آلینمیش دیر، هابئله دیر بیرچوخ سیاسی، اقتصادی و
اجتماعی اصطلاحلار، بونلار آوروپائی مفهوملارین عربجه سؤزلرله افاده سی
دیر کی، ایکینجی الدن بورج ساییلیرلار: ائتلاف، مشروطه ... کیمی

۱/۲/۸ : قیساسالمالار و دگیشیک یولار :

بعصا ده آوروپا دیللی نی تقلید یولو ایله بیر عبارت نین باش
حرفلرینی بیر آرایا گتیره رک بیردوزه لتمه کلمه یارا دیل دیغنی گؤرو-
روک . مثلا: هما (هواپیمائی ملی ایران) . بو کلمه لر یثرلی ده اولسا-
لار یاد اولگولر اوزه ره وجودا گلدی کیری اوچون اونلاری دا بورج کلمه
کیمی گؤرمک لازیم دیر .

فارسجادا بعضی "خاص" آدلار ترجمه ائدیلبیر بعضی ایسه عینا بودیل-
کؤچورولور. مثال اولاراق: "یونانتید پرس" عینا کؤچورولموش . بعضی
حاللاردا دا مثلا "دادگاه بین المللی لاهه" دئییرلر .

اؤلکه آدلاری نین بعضی لرینه " - ستان " اکینی آرتیریرلار :
(هندوستان، بلغارستان، افغانستان ، ارمنستان ... کیمی بعضی لرینه

yerli dile geçer. Farsçada: “هوليام” (air plane), “فضلورد” (space-iran) vs.

1.2.6 Terkip Yoluyla Kopyalama (Loan Blending)

Bu grupta terim, tabir ya da ibarenin bir kısmı aynen yabancı unsur olarak yerli dile geçirilir ve bir kısmı da tercüme edilir ve bunlar terkip halinde bir araya getirilir. Örneğin Farsçada:

“ی (نغمی) فیلیم ببرداری (فیلیم ببرداری)”, “بوم (بوم) (bombardment) (بوم) (بوم)”, “بوم - (بوم) (بوم) (بوم) vs.

1.2.7 İkinci Elden Kopyalama (Loan Exchange)

Bu grupta yabancı bir dilden alınacak kelime yerine daha yakın bir dilden aynı kavramı ifade eden kopyalanan bir kelime yerli dile geçirilir.

Farsçada birçok kavramın, Arapların aldığı kelimelerle ifade edilmesi gibi, zira Arapça daha tanınmıştır.

Farsçada “اقتسارین” kelimesi, Yunanca “پاسیپینون” kelimesinin Arapçalaşmış “اقتسارین” şekliyle alınmıştır. Böyle birçok siyasi, iktisadi ve sosyal terim, bunlar Avrupalı kavramların Arapça sözlerle ifadesidir ki, ikinci elden kopya sayılır: İtilaf, meşruta gibi...

1.2.8 Kısaltmalar ve Farklı Yollar:

Bazen de Avrupa dillerini taklit yoluyla bir ibarenin baş harflerini bir araya getirerek kelime yapıldığı görülür. Örneğin: “ه م” (Havâpeimâi-ye Mellî-ye Îrân). Bu kelimeler yerli de olsa yabancı ülkelerden etkilenerek meydana geldikleri için onları da kopya kelime gibi görmek gerekir.

Farsçada bazı “özel” isimler tercüme edilir, bazıları ise aynen bu dile geçirilir. Örnek olarak: “پرس” aynen alınmıştır. Bazı durumlarda da örneğin “دگامبیژال ملی لهه” diyorlar.

Ülke isimlerinin bazılarında [-stan] ekini eklerler: (Hindistan, Bulgaristan, Afganistan, Ermenistan vb. gibi bazılarında)

آرتیرمیرلر : (فرانسه، اسپانیا، چین، ژاپن ... کیمی ۱ .
بعضی جوغرافی آدلار ترجمه ائدیلمیر (دماغه، امید، ایالات متحده
امریکا، جزایر هند غربی ... کیمی) بعضی لری ده اولدوقلاری کیمی
آلینیر: (گروئنلند، کت دازور ... کیمی)، (۶)

ایندی بیرسئواللا اؤز سؤزوموزه دؤنوب و دوام ائدهک: بیردینه
یاددیلمردن آلینما کلمه لرین آز یا جوخ اولماسی نین نه کیمی تاثیر
واردیر؟ مثلا بیردیلمه اؤزگه بیردیلمدن آلینمیش کلمه لرین مایی سی
چوخ اولورسا، اودیلی باشلی - باشینا و اؤز- اؤزونه بیدر دیل
سایماق اولارمی؟ بئله بیردیلمه کلمه آلدیغی دیل لرین یادیلمین تابعی
اولماز می؟

بیزیم اؤز دیلیمیزده بورچ کلمه لرین، - معین تاریخی- اجتماعی
علت لره گؤره گئت- گئده آرتیمیش اولماسینی نظرده توتار ساق سو
سؤاللار بیزیم اوچون بویوک اهمیت کسب ائدهر .

بونلار و بونلارا بنزهر سؤاللار حواب وئرمک اوچون (آلینمیش
"دخیل" کلمه لرین اصل کلمه لره نسبتی یوزده یقتمیش بئش حدینه
یقتمیش و کلمه خزینه سی جوخ قاریشیق اولان) بیردیلمدن بحث ائتسهک
هرکس قصه دن حصه سینی آلمیش اولار. بودیل انگلیزجه دیر. ایندی قیسا-
حا انگلیزجه نین ماجرا و ماهیتینه بیرگؤز آتماق فایدالی اولار و
یوخاریدا سیرالانمیش سؤاللار وئریله حک جوابین زمینه سینی حاضرلار.
بریتانیا جزیره لری نین ان قدیم یئرلی لری "کئلت" لردی لر،
کی اؤز دیل لرینده (هیند- آوروپائی شاخه سیندن) دانیشیردیلار. ۱۵۵۵ میل
میلاددان قابق رومالیلار آدایا (جزیره یه) مسلط اولدولار. عصر لره
لاتینجه دانیشان فاتح لر اوردان قالدیلار. روما قوشونلاری نین چکیلمه
سی اوزهرینه ۴۴۹ ایلینده ژرمن لردن ساقسون لار، آنقل لار و جوت لار
شمال آلمان و دانمارقا منطقه لریندن بوجزیره یه آخین ائدیپ و تمامی
- له یئرلشدیلر. جزیره نین دیلی "آنقلو- ساقسون" اولدو. یقنه زامان
گئچدی، ۱۰۶۶ ایلینده فرانسیزجا دانیشان نورمان لار بریتانیانی
آلدیلار. چوخ گئچمه دن آنقلو - ساقسون دیلی اونلارین فرانسیزجاسی
ایله تمامیله قاریشدی و بیرچوخ کلمه لر جوت- جوت یان - یاندا
آغیزلاردا و یازیلاردا ایشله نیلمه یه باشلادی.

ادله باشیندا کیلار، اعیان، اشراف و نجیب زاده لر گروهو نورمان
فرانسیزجاسینی ترجیح ائدیردیلر. خلق ایسه آنقلو- ساقسون کؤکلر

eklenmez: (Fransa, İspanya, Çin, Japonya... gibi)

Bazı coğrafi adlar tercüme edilir (Dimağ-i Ümid, Eyalet-i Müttehid, Amerika, Cezayir-i Hind-i Garbi gibi), bazıları da olduğu gibi alınır: (Grönland, Côle d'Azur gibi) (6)

Şimdi bir soruyla kendi sorumuza dönüp devam edelim: Bir dilde yabancı dillerden alınan kelimelerin az ya da çok olmasının nasıl bir etkisi vardır? Örneğin bir dilde yabancı bir dilden alınmış kelimelerin sayısı çok olursa, o dili başlı başına tek bir dil saymak doğru olur mu? Böyle bir dil kelime aldığı dillere ya da dile tabi olmaz mı?

Bizim kendi dilimizde kopya kelimelerin-tarihi, sosyal sorunlara göre gitgide artmış olmasını göz önünde tutarsak bu sorular bizim için büyük önem taşır.

Bunlara ve bunlara benzer sorulara cevap vermek için (“alıntı” kelimeleri asıl kelimelere oranla yüzde yetmiş beşe ulaşan ve kelime hazinesi çok karışık olan) bir dilden bahsetsek herkes kıssadan hissesini almış olur. Bu dil İngilizcedir. Şimdi kısaca İngilizcenin macera ve mahiyetine bir göz atmak faydalıdır ve yukarıda sıralanmış sorulara verilecek cevabın zeminini hazırlar.

Britanya adalarının en eski yerlileri “Kelt”lerdir ki kendi dillerinde (Hint-Avrupa sahasında) konuşurlardı. Milattan 55 yıl önce Romalılar adaya musallat oldu. Asırlarca Latince konuşan fatihler orada kaldı Roma ordusunun çekilmesi üzerine 449 yılında Germenlerden Saksonlar, Angıllar ve Cutlar Kuzey Alman ve Danimarka bölgelerinden bu adaya akın edip tamamen yerleştiler. Adanın dili Anglo-Sakson oldu. Yine zaman geçti, 1066 yılında Fransızca konuşan Normanlar, Britanya’yı aldı. Çok geçmeden Anglo-Sakson dili onların Fransızcasıyla tamamen karıştı ve birçok kelime ikişer ikişer yan yana ağızlarında ve yazılarda kullanılmaya başladı.

İdareciler, ileri gelenler ve soylular grubu Norman Fransızcasını tercih ederdi. Halk ise Anglo-Sakson köklü

(ریشه‌لی) کلمه لر بی سادداں حخارمادی، راماللا، سرجوخ "مترادیف" لر دیلده ثابت لندی. فقط نورمان - فرانسوزجا ریشه‌لی کلمه نیس انقلو- ساقسون ریشه‌لی مترادیفیندن معنا جهیندن آز- خوخ مرقی واردی، نحه‌کی بوگون بئله انگلیزجه ده مترادیف کیمی ایشله دیلن "قوشا کلمه لر" دن "اوتاق" معناسینا گلن (انقلو- ساقسون) *room* عائله سین اورتودوغو سالدیگیمیز اوتاق دیر، حالوکی (نورمان اصللی *chamber* رسمی و معنر سیر اوتاغا دئییلیر، پارلمان معناسینا اولان *chamber of deputies* و تجارت اوتاغی *ch. of Commerce* قیلیندن ... بصورتده انکشاف ائده رگ میدانا گلن دیلین - انگلیزجه نیس "کلمه خزینه سی نین" آنجا ق ۲۵٪ ی اصل دیل (انقلو- ساقسون و ژرمن) کؤکلو بیر دیلدیر. "کلمه خزینه سی" نین قالان ۷۵٪ ی اکثری لاتین - فرانسوز کؤکوندن کلمه دیر، اما بوتون بونلارا باخما یاراق دیل انقلو- ساقسون ماهیتینی ساخلامیش ژرمن قروپونا محکم باغلانمیش بیر دیل اولاراق قالیر، زیرا دیلین سس سیسته می (فونولوژی)، قرامر قایدالاری (مورفولوژی) و نحو اصولو عینا حفظ ائدیلیمیشدیر.

خاریجدن گلن هر سؤز، انقلو- ساقسون ریتمینه اویار، تاکید (وور-غو) انگلیزجه یه گؤره اولار، فعل تصریفی، صفتلرده اوستونلوک و ان اوستونلوک درجه لری ژرمن دیللی سا باغی ایله آپاریلیر، لاتینجه اصلی کلمه لره، انقلو- ساقسونجا نین اژن و صون اکلری (پیسوند و پسوندلری)، باغلانیر... انگلیزجه نین، کلمه خزینه "سینه ده ها صونرا - لاردا بیغین - بیغین یاد دیل لردن کلمه داخیل اولدو، ایمپراتور- لوق گئنیش لندیکه، مناسبت لر آرتدیقا کلمه لرده "مضایقه سیز" بو دیله گیرمکده دوام ائتدی لر، اما یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز (تلفظ، قرامر و نحو) قایدالارینا تابع توتولدو قلاری اوجون ونه کیمی مفه و - مو ایفاده ائده جکلری دقتله مشخص اولدوغو اوجون انگلیزجه نین آنجا ق "کلمه ذخیره" سینی شیشیردی لر، ائله کی انگلیزجه نین بوگونکو "کلمه ذخیره یا خزینه سی" ۵۰۰۰۰۰ کلمه دیرکی، باشقا باشدا گلن دیل لره قیاسلا اولاردان بیرنجه قات آرتیق دیر، اونیوه ریسته لی لر اوجون ترتیب ائدی لن قاموسلاردا بو ذخیره دن آنجا ق ۸۰۰۰۰ کلمه قدری تا پیلار شاعیرلر و یازیچیلار بو بؤیوک خزینه دن ذوقلرینه گؤره کلمه سئجر و ایشله دی لر، مثلا "با یرون" ون شعرلرینده لاتین فرانسوز کلمه لری چوخدور "دیگننز" ده ایسه انقلو- ساقسون کلمه لری بول ایشله دیلیمیشدیر.

kelimelerini aklından çıkarmadı. Zamanla birçok “eş anlamlı” kelime dilde sabitleşti. Fakat Norman-Fransızca köklü kelimenin Anglo-Sakson köklü eş anlamlısından anlam yönünden az çok farkı vardı. Demek ki İngilizcede eş anlamlı gibi kullanılan “ikili kelimelerden” “oda” anlamına gelen (Anglo-Sakson) “room” kelimesi ailenin oturduğu, bildiğimiz odadır. Hâlbuki (Norman asıllı chamber resmi ve hoş kokulu bir odaya denir. Parlamento anlamına gelen “chamber of deputies” ve ticaret odası “ch. of commerce” gibi... Bu şekilde gelişerek meydana gelen dilin-İngilizcenin “kelime hazinesinin” sadece %25’i asli (Anglo-Sakson ve Germen) köklü bir dildir. “Kelime hazinesi” nin kalan %75’i genellikle Latin-Fransız kökünden gelmedir. Ama tüm bunlara bakılmaksızın dil Anglo-Sakson mahiyetini saklamış Germen grubuna tamamen bağlanmış bir dil olarak kalır. Zira dilin ses sistemi (fonetik), gramer kuralları (morfoloji) ve sentaks usulü aynen devam etmiştir.

Dışarıdan gelen her söz, Anglo-Sakson ritmine uyar, vurgu İngilizceye göre yapılır. Fiil çekimi, sıfatlarda üstünlük ve en üstünlük dereceleri Germen dillerine benzer bir şekilde yapılır. Latince asıllı kelimelere Anglo-Saksoncanın ön ve son ekleri bağlanır... İngilizcenin “kelime hazinesi”ne daha sonralarda yığın yığın yabancı kelime dâhil oldu, imparatorluk genişledikçe, münasebetler arttıkça kelimeler de “sıkıntı” çekmeden bu dile girmeye devam etti. Ama yukarıda işaret ettiğimiz (fonetik, gramer, sentaks) kurallara tabi tutuldukları ve hangi kavramı ifade edecekleri dikkatle görüldüğü için İngilizcenin sadece “kelime hazinesi”ni şişirdiler. Öyle ki İngilizcenin bugünkü “kelime hazinesi” 500000 kelimedir ki, başta gelen diğer dillere kıyasla onlardan birkaç kat fazladır. Üniversiteliler için tertip edilen sözlüklerde bu hazineden ancak 80000 kelime kadarı bulunur. Şairler ve yazarlar bu büyük hazineden zevklerine göre kelime seçer ve kullanırlar. Örneğin “Byron”un şiirlerinde Latin Fransız kelimeleri çoktur. “Dickens”de ise Anglo-Sakson kelimeleri bol kullanılmıştır.

خلقین "دیکنز"ی چوخ سفومه لری نین باشلیجا سببی ده همین بوایدی،
(۷). یثری گلیمیش کن، زاما نیمیزدا انگلیز جوان یازیچیلارینا توصیه
اندیلن "گوزهل دیل" و " ساده دیل "حقینده مصلحت لره گوز آتما میز
لازیم دیر، نصیحت لری بئله خلاصه ائتمک اولار:

- ۱ - تانیش سوز فریب و چتین سوزدن داها یاخشی دیر .
- ۲ - ممکن اولدوغوندا مشخص سوز مجرد سوزدن داها یاخشی دیر ومعلو-
مون مجهولا ترجیحی وار .
- ۳ - تک سوزله افاده بیرنجه سوزله افاده دن داها یاخشی دیر .
- ۴ - قیسا کلمه ،اوزون کلمه دن داها یاخشی دیر (یاددان جبخارما یاق
کی، انقلو- ساقسون کلمه لری اکثر لاتین کؤکلو کلمه لردن داها
قیسا دیرلار)

۵ - (انقلو - ساقسون کؤکلو) ساقسون کلمه (لاتین - فرانسیز کؤکلو)
رومانس سوزدن داها یاخشی دیر . (۸)

بوتوصیه لرین بیزیم دیلیمیزه نه دره حده انطباق ائدیب - ائتمه -
مه سی بابیندا باشقا بیر یئرده دانیشماق گره کدیر .

مختلف دیل لرده دانیشان خلق لرین دیل لرینه گیره ن یاد کلمه لره
قارشى هر زمان وهر یئرده خلق لرین هامیسی انگلیز لر کیمی سوغوق قان
- لی دگیل لر، بوموضوعدا "حساسیت" لر چوخ فرقلی دیر . نجه کی "ما قسوه
نورن بهرق و موریس روزن بلوم" ون دئدیکلری کیمی (۹) فرانسیزلار بو
مسئله یه قارشى آرتیق حساس دیرلار :

" بیر فرانسه لی انگلیزجه متن لره باخاندا واونلارین مختلف
دیل لردن آئینما سوز لر ییغینی اولدوغونو گوره نده ، بلکه ده انگلیز -
جه یه "دیل لرین زیبیل قابی" (*Poubelle*) دئییه آد تاخا قادیر .

بوتون بونلارا قارشى انگلیزجه نین همین بو خصوصیتی ، حقیقتده
امتیاز و اونون قدرتی سایلمالیدیر . بودیلین کلمه ذخیره سی دقت و
اصابتده تک دیر . زیرا انگلیزجه هامی دیل لردن احتیاجی اولان کلمه
لری آلیب ، اونلاری اوز "نئی قازانی" نیدان گشچیریب و "تقطیـــــر"
اٹله ییب دیر . بعضی شرقی دیل لر استثنا ائدیلسه ، دئمک اولار ، هئچ
بیر دیلده هئچ بیر سوز یوخ دورکی بودیله اوی دورولا بیلمه سین . (۱۰) .
فرانسه لی لر ، دئدیگیمیز کیمی ، یاد سوز لره قارشى "آله رژی" درجه
سینده "دویارلی" دیرلار . انگلیزجه سوز لرین دیل لرینه نفوذوندا ن چوخ

Halkın “Dickens”i çok sevmesinin başlıca sebebi de buydu, (7). Yeri gelmişken günümüzde İngiliz genç yazarlara tavsiye edilen “güzel dil” ve “sade dil” hakkında hususlara göz atmamız gerekir, nasihatleri böyle özetleyebiliriz:

1- Tanınmış bir kelime garip ve zor bir kelimedenden daha iyidir.

2- Mümkünse birleşik kelimeler, yalın kelimelerden daha iyidir ve bilinen, bilinmeyene tercih edilir.

3- Tek kelimeyle ifade, birkaç kelimeyle ifadeden daha iyidir.

4- Kısa kelime uzun kelimedenden daha iyidir (Unutmayalım ki, Anglo-Sakson kelimeleri genellikle Latin kökenli kelimelerden daha kısadır.)

5- (Anglo-Sakson kökenli) Sakson kelime (Latin-Fransız kökenli) romans sözden daha iyidir. (8)

Bu tavsiyelerin bizim dilimize ne ölçüde uyup uymayacağı hakkında başka bir yerde konuşmak gerekir.

Farklı halkların dillerine giren yabancı kelimelere karşı bu halklar hiçbir zaman ve hiçbir yerde İngilizler gibi soğukkanlı değildir. Bu konuda “hassasiyetler” çok farklıdır. Demek ki “Maksvel Norenberg ve Moris Rozen Belum”un dediği gibi (9) Fransızlar bu meseleye karşı artık hassastır.

“Bir Fransız, İngilizce metinlere baktığında ve onların çeşitli dillerden alıntı sözler yığını olduğunu gördüğünde, belki de İngilizceye “dillerin zibil kabı” (poubelle) diye isim verecektir.

Bütün bunlara karşı İngilizcenin bu özelliği, onun için bir imtiyaz ve onun kudret sayılmalıdır. Bu dilin kelime hazinesi dikkat ve isabette tektir. Zira İngilizce tüm dillerden ihtiyacı olan kelimeleri alıp onları kendi “yeni kazanı”ndan geçirip “damla damla akıtmıştır”. Bazı doğu dilleri ayrı tutulursa, hiçbir dilde hiçbir söz yoktur ki bu dile uydurulabilmesin... (10)

Fransızlar, dediğimiz gibi yabancı kelimelere karşı “alerji” derecesinde “duyarlı”dır. İngilizce kelimelerin dillerine nüfuzundan çok

' یعنی سبب را حاتمیز اولورلار. حتی بو قورغو "Parlez-vous Française" (۱۱) کیمی ۳۷۱ صفهلک کتابلارین یازیلما سینا سبب اولماقلا قالما یاراق "فرانسیزجانی مدافعه" ادلی - وشخا او واختکی فرانسه دولتی نین رئیس "ژورژ پومبیدو" نون باشچیلیغیندا - رسمی ویوکسک (عالی) بیر قومسیونون قورولوشوندا ایول آجدی، (۱۲) نه ایسه ، مطلبیمیزه قایداق :

بوتون یوخاریدا گنچن اشارت لردن ده آنلاشیلماق کیمی بیر دیلین کلمه خزینه سی حتی انگلیزجه درجه سینده یاد عنصر لرله قاریش-میش اولمادا ، اونون سر سیسته می یئرینده دوردوغو مدتجه ، اونون قرامه ر قایدالارینا رعایت ائدیلمدیگی گونه جن ، اونون نحوی اساسلاری محترم ساییلینجا یا قده ر ، یعنی یثنی سؤزلر دیلین "نئی قازانین-دان" گنجیریلیب و او دیله تابع قیلینماسی شرطیله بویولدان او دیله اولدوروجو ضربه ده یه بیلمز . بودورکی دیلیمیزین سس و آهنگ خصو - صیت لرینی (فونولوژی سینی) قوروماق اوچون ، بوتون مصوت ل-سری آیری و مشخص حالدا گورسه دن اصلاح ائدیلمیش یازی قایدالاریمیزین حیاتی اهمیتی نه بیلینج لی و آگاه اولاراق ، اوقایدالارین هرگون بیر آزاها شموللو اجراسینی دیله مک یئرینده اولار .

اوبیر طرفدن ، دیلیمیزین کلمه ذخیره سی انگلیزجه دیلی درجه سینده قاریشیق اولماسی له برابر بوتون التصاقی دیل-سر" ده اولدوغو کیمی کلمه لرین کؤک و گؤوده (تنه) لرینه مختلف اک-ل-ر آرتیرماقلا ، سؤزلریمزه هر رنگ دن معنا و ایسته دیگیمیز کیمی سس و طنین ساغیشلایا بیلهریک ، ییترکی (کافی دیرکی) اک لریمیزین لازیم اولانلارینی داها فعال و ایشلک حالا گتیره ک . اک لر حقیقنده بی-س-ر آ-ز ایره لی ده معلومات و نره جه ییک . "دوامی گله حک نومره ده "

۱/۲ : کلمه لرین یثنی معنا کسب ائتمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی :

بیر سؤزون مختلف یوللارلا ده بییشیک معنالار داشیماسی حادثه سی هر دیلده گورونور .
حاشیه لر :

- (۱) دکتر محمد معین ، "فرهنگ فارسی" جلد ۲ ، ص ۱۹۸۶
- (۲) بیروفه سور دو قنور س جعفروف ، "معاصر آذربایجان دیلی (التقسیق)"

incinip rahatsız olurlar. Hatta bu korku “Parleg-Vous Française” (11) gibi 271 sayfalık kitapların yazılmasına sebep olmakla kalmayarak “Fransızca’yı Müdafaa” adlı ve şahsen o dönemdeki Fransa başkanı “Georges Pompidou”nun önderliğinde resmi ve yüksek bir komisyonun kurulmasına da yol açtı. (12)

Neyse, isteklerimize geri dönelim:

Yukarıda geçenlerden de anlaşılacağı gibi bir dilin kelime hazinesi İngilizce derecesinde yabancı unsurlarla karışmış olsa bile, onun ses sistemi yerinde durduğu müddetçe, onun gramer kurallarına uyulduğu güne dek, onun sentaks esaslarına saygı duyuluncaya kadar, yani yeni kelimeler dilin “ney kazanından” geçirilerek o dile tabi tutulması şartıyla bu yoldan o dile öldürücü darbe denemez. Dilimizin ses ve ahenk özelliklerini (fonolojisini) korumak için, bütün ünlüleri ayrı ve açıkça gösteren yeni yazı kurallarımızın hayati önemini bilinçli ve bilgece öğrenmek, bu kuralları her gün biraz daha kapsamlı bir şekilde uygulamak istemek yerinde bir davranıştır.

Diğer taraftan, dilimizin kelime hazinesi İngilizce kadar karışık olmamakla beraber bütün eklemeli dillerde olduğu gibi kelimelerin kök ve gövdelerine çeşitli ekleri getirerek sözlerimize her renkten anlam, istediğimiz gibi ses, tını bağışlayabiliriz. Yeter ki, eklerimizden gerekli olanları daha faal ve işlek hale getirelim. Ekler hakkında biraz ileride bilgi vereceğiz. “Devamı gelecek numarada”

1.3 Kelimelerin Yeni Anlam Taşınması Sonucunda Kelime Yapımı:

Bir kelimenin çeşitli yollarla farklı anlamlar taşınması olayı her dilde görülür.

Dipnotlar:

- 1) Dr. Muhammed Muin, “Ferheng-i Farsî”, cilt 2, ss. 1986
- 2) Prof. Dr. S. Caferov, “Muasır Azerbaycan Dili” (Leksika

- معارف نشریاتی، باکی، ۱۹۷۰ ص ۱۴۲ .
- (۳) کوروش صفوی، "واژه‌نامه زبان شناسی"، تهران ۱۳۶۱، ص ۱۳۵
- (۴) جعفروف عثینی اثر، عثینی یثر و دوامی .
- (۵) عثینی اثر، ص ۱۴۴
- (۵) محمدرضا باطنی، "زبان و تفکر"، چاپ دوم، نشریه زمان، تهران ۱۳۵۴، ص ۷۹ و دوامی
- (۶) عثینی اثر، عثینی یثر
- (۷) T. دیلاچار، "آنا دیلی ایلکهلری" آنقارا ۱۹۷۸ ص ۲۷ - ۲۶
- (۸) *Rudolf Fleisch, «THE ART of Plain Talk» p. 58*
- (۹) *Maxwell Nurenberg, Morris Rosenblum, «All about words» Signet Reference Books. New York 1968 P. 150*
- (۱۰) *Don Cook, New York Herald Tribune, 27 Feb. 1964*
- (۱۱) *René Exiemble. 1964.*
- (۱۲) ماقسوهل نورنبرک و موریس روزهن بلوم، عثینی اثر، عثینی یثر.

- Maarif Neşriyatı, Bakü, 1970, ss.142.
- 3) Kourosh Safavi, “Vajenâme-i Zebân-Şinasi”, Tahran 1361, ss. 125
 - 4) Caferov, Aynı Eser, Aynı Yer ve Devamı.
 - 5) Aynı Eser, ss. 144.
 - 5) Muhammed Reza Bateni, “Zebân ü Tefekkür”, İkinci Baskı, Zaman Yay. Tahran, 1364, ss. 79 ve devamı
 - 6) Aynı Eser, Aynı Yer
 - 7) A. Dilaçar, “Ana Dili İlkeleri”, Ankara, 1978, ss. 26 – 27.
 - 8) Rudolf Flesh, “The Art of Plain Talk”, ss. 58
 - 9) Maxwell Nurnberg, Morris Rosenblum, “All About Words”, Signet Reference Books. New York 1968, s. 150.
 - 10) Don Cook, New York Herald Tribune, 27 Feb. 1964.
 - 11) René Etiemble, 1964
 - 12) Maxwell Nurnberg ve Morris Rosenblum, Aynı Eser, Aynı Yer.

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آهلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه

وارلیق

یئددینجی ایل - آذر، دی، بهمن و اسفند ۱۳۶۴ شمسی

دوکتور حمید نطقی

کلمه لر اوزه ریسه

- کؤکلر، اکلر، گؤوده لر، کلمه لر -

(۲)

۱/۳ : کلمه لرین یئننی معنا کسب ائتمه سی نتیجه سینده کلمه آرتمی

بیرسؤزون مختلف یوللارلا دگیشیک معنالار داشیماسی حادیشه سی هر دیلده گؤرونور.

جور- به - جور حادیشه لر نتیجه سی بو حال یارانییر. بعضا عینی کلمه نین معناسی گئنیش، بعضا ده آیری - آیری منشاء لردن گلن سؤزلر زامانلا تلفظ ده وحتی املا ده کاملا عینی حالا گلیر و بیر- بیرینه بنزه ر، مجازی و حقیقی مفهوملار، جنا سلار، بنزه ر سؤزلر، متشابهلر (اومو- نیملر) بوجمله دن دیر. بئله بیر متشابهلشه جره یا نیندا آددان یئنه ده آد ویا صفتدن یئنه ده صفت عمله گله بیلدیگی کیمی، آددان صفت، صفتدن آد ویا سیره دوزه له بیلر.

"معاصر آذربایجان دبیلی" مؤلفی نین دئدیگی کیمی آدلار دان آد- لارین توره مه سی، اساسا یئددی یوللا عمله گلیر:

۱۳/۱ - عمومی آدلارین خصوصی آدلارا گئچمه سی یولو ایله :

بوجریاندا باشدا حیوان، قوش، بیتگی آدلاری نین خصوصی آدلاینا گلدیک لرینه جوخ راست گلیریک :

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

YEDİNCİ YIL, ARALIK, OCAK, ŞUBAT VE MART 1364

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELEK (2)

1.3 Kelimelerin Yeni Anlam Kazanması Sonucunda Kelime Oluşumu:

Bir sözün çeşitli yollarla farklı anlamlar taşıması durumu her dilde görülür.

Çeşitli olaylar sonucunda bu durum meydana gelir. Bazen kelimenin anlamı genişler, bazen de farklı kaynaklardan gelen kelimeler zamanla telaffuz ve yazımda aynı anlama gelir. Birbirine benzer, mecazi ve gerçek kavramlar, cinaslar, benzer sözler, eş sesli kelimeler (omonimler) bu şekildedir. Böylece eş sesli kelimelerle addan yine ad veya sıfattan yine sıfat meydana gelebildiği gibi, addan sıfat, sıfattan ad vs. yapılabilir.

“Muasır Azerbaycan Dili” yazarının dediği gibi adlardan adların türemesi esasen yedi yolla yapılır:

13/1 Cins Adların Özel Ad Olması Yolu İle:

Burada başta hayvan, kuş, bitki adlarının özel ad haline gelmesi çok karşılaşılan bir durumdur:

اصلان، ترلان (طرلان)، توغورول (طغرول)، قافلان، لاجین (کیشی آدلاری) ..
بنئوشه، توراج، چیچک، جئیران، دورنا، قیزیل گول، ککلک، گؤیرچیسن،
گوللر، گول چیچک، مارال، یازگول (قادین آدلاری) ...
یئنه ده بونوعدان :

اؤرؤج، اوغور، اومود، بایرام، باغیش، باهادیر (بهادر)، دمیر،
قهرمان، گوندوز، گونش (کیشی آدلاری)
آیگون، آینا، آلماز (آلماس)، اولدوز، اولکر، اینجی، ایپک، توره،
سئوینج، گولوش، یاراشیق (قادین آدلاری)
۱۳/۲ خصوصی آدلارین عمومی آد یئترینه گنجه سی یولو ایله :

مثال : او بوگون ائلیمیزین کورا و غلو سو ساییلیر، مکتب یاشیندا
کی فضولی لر و نظامی لر ساوادسیز قالسالار گلجه ک ادبیاتیمیزا و چون
چوخ حئیفا اولار ...

۱۳/۳ عمومی آدلارین یئنه باشقا عمومی آدلار یئترینه گنجه سی یولو

ایله :

مثلا بالیق لارین اوزهرینده اولان داییره وی شکیلده کی برک ماده
نین آدی پول دور، هابئله مال مبادیل سینده ایشله یلن واسطه ده پول
دئییلیر. ایگنه : تیکیش اوچون ایشله دیلن آلت، ایگنه : خسته یه در-
مان اوچون ایشله دیلن آلت. کوما : اوست اوسته تئوکولموش اشیانین
تشکیل ائتدیگی بیغیم، کوما : ائو

۱۳/۴ اشیانین فعالیتی، حرکتی ایله مئیدان انا گلن حادثه ویا نتیجه :

مثلا : آی : یترین اطرافیندا فیرلانان پیچک (قمر)، آی : پیچکین
حرکتی ایله علاقه دار اولان ۳۵ گون . دیل : آغیزدا اولان ات پارچاسی
دیل : انسانلارا مخصوص دانیشیق حادثه سی . قول : بدنین چیکیندن
دیرناقلارا قدهر اوزانان حصه سی، قول : امضاء .

۱۳/۵ صفت لارین آدلانما سی :

بوسؤزلر صفت لیک مفهوموا ایله یاناشی اولاراق، عینی زاماندا،
آدلیق مفهومونو دا افاده ائتمک دورومونو قازانیر و یئنی سؤزلره
چئوریلیر: گوزهلی چیرکیندن، یاخشی نی پیسدن سئجه بیلمک
لازیمدیر. آدلارین قوجا سی نی گنجیندن آیران بیرچوخ علامت لروا ردیر.
بوجمله لرده "گوزهل"، "چیرکین"، "یاخشی"، "پیس"، "قوجا" و "گنج" صفت لری

Aslan, Tarlan, Tuğrul, Gaflan, Lâçin (kişi adları). Benövşe, Turac, Çiçek, Ceyran, Durna, Gızılgül, Keklik, Göyerçin, Güller, Gülçiçek, Maral, Yazgül (kadın adları).

Yine bunlardan:

Oruc, Uğur, Umut, Bayram, Bahış, Bahadır, Demir, Gehreman, Gündüz, Güneş (Kişi adları)...

Aygün, Ayna, Almaz (Almas), Yıldız, Ülker, İnci, İpek, Türe, Sevinç, Gülüş, Yaraşık (Kadın adları)...

13/2 Özel Adların Cins Ad Olması Yolu İle:

Örnek: O bugün elimizin Köroğlu sayılır. Okul yaşındaki Fuzuliler ve Nizamiler eğitimsiz kalırsa gelecek edebiyatımız için çok büyük haksızlık olur...

13/3 Özel Adların Başka Bir Özel Ad Yerine Geçmesi Yolu İle:

Örneğin balıkların üzerinde olan daire şeklindeki parlak maddenin adı puldur. Mal alım satımında kullanılan araca da pul denir. İğne: Dikiş için kullanılan alet. İğne: Hastaya iyileşmesi için yapılan ilaç. Küme: Üst üste dökülmüş eşyanın meydana getirdiği yığılm. Küme: Ev...

13/4 Eşyanın Faaliyeti, Hareketi İle Meydana Gelen Durum veya Sonuç:

Örneğin: Ay: Dünyanın etrafında dönen uydusu, Ay: Ayın hareketi ile ilgili olan 30 gün. Dil: Ağızda olan et parçası. Dil: İnsanlara mahsus konuşma biçimi. Kol: Bedenin omuzdan tırnaklara kadar uzanan bölümü, kavl: İmza

13/5 Sıfatların Adlaşması:

Bu kelimeler sıfat kavramı ile benzer olarak, aynı zamanda, ad kavramını da ifade etmek durumunu kazanır ve yeni kelimeler olur: Güzeli çirkinden, iyiyi kötünden ayırmak gerekir. Adamların yaşlısını gencinden ayıran birçok işaret vardır. Bu cümlelerde “güzel”, “çirkin”, “iyi”, “kötü”, “yaşlı” ve “genç” sıfatları

آدلادغیخی حالدا اوز صفت لیک مفهومونو ساغلامیشدیر .

اوچ گۆزه لین سغودا سینا دوشموشم

بیری لایلا، بیری صنم، بیری گول

مثالیندا گۆزه ل کلمه سی صفت لیک مفهوموندا ن داها چوخ آدلیق مغبو-
مونو افاده ائدییر .

بیرچوخ خصوصی آدلاردا اصلینده صفت دیرلر :

آیدین، داشغین، دؤنمز، سؤنمز، قورخماز، یاشار (کیشی آدلاری) .
آغ گون، آی بنیز (فارسجا ترجمه سی : ماه رخسار)، آی تن (" تن "
بیزیم تورکجه میزده "برابر" و "همسنگ" دئمکدیر . تورکیه تورکجه سینده
بوکلمه "دنگ" دئییلیر)، سئوهر، سولماز، گۆزه ل، گۆیچک، گولر (قادین
آدلاری)

(بو آدلاردا بیر آرز قابق مثال کتیریلن آدلار کیمی، "آذربایجان دیلی-
نین اورتوقرافیاسی - املا سی - لغتی" نین ۵۷۶-۵۵۹ صحیفه لریندن
آلینمیشدیر) .

۱۳/۶ : آدلاردا ن صفت لرین تۆره مه سی :

بو حادئده یوخاریداکی وضعیتین عکسی اوزونو گۆرسه دیر .

۱۳/۷ - "قید" لشمه هادئسه سی ده بئله بیر رول اویناییر .

بو حادئده نتیجه سینده تورک دیلی نین بوتون لهجه لرینده ، او جمله
دن آذربایجان تورکجه سینده صفت لرین طرفه چئوریلمه سی جریان سی باش
و فریر . مثلا، ایتی بیچاق، دوز سوز، یاخشی خوره ک افاده لرینده "ایتی"
"دوز"، "یاخشی" کلمه لری صفت اولدوغو حالدا "سو ایتی آخیر"، "او دوز
دانی شیر"، "علی یاخشی اوخور" افاده لرینده "ایتی"، "دوز" و "یاخشی"
کلمه لری "قید" له شه ره ک بیر نوع "نحوی" باخیمیندا ن حرکت طرز ی وسیله
سی نی افاده ائتمه لی اولور . . . همین جره یان نتیجه سینده بعضی صایلار
مخصوصا غیر معین صایلار دا اوز "نحوی" وضعیت ی نی دگیشیر . مثلا آرز (آز-
صای)، (آز- دانی شیر) (آز - قید)، (۱۳)

۱/۴ : فونه تیک ترکیب یین دگیشمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی

یئن ی سوز لرین یارانما جریانیندا کلمه داخیلینده بعضی سس یا
سلرین دگیشمه سی ده رول اویناییر . بو حادئده ان چوخ تلفظ ده عینی
معنادا ایکی (بعضا داها چوخ) مفهوم افاده ائدن "متشابه" (اومونیم)

adlaştığı halde sıfatlık kavramını saklamıştır.

Üç gözelin sevdasına düşmüşem

Biri leyla, bir Sanem, biri Gül...

Örneğinde güzel kelimesi sıfat anlamından daha çok ad anlamını ifade eder.

Birçok özel ad da aslında sıfattır:

Aydın, Taşkın, Dönmez, Sönmez, Korkmaz, Yaşar (kişi adları)

Akgün, Aybeniz (Farsça tercümesi: Mah-i Rufsar), Ayten (“ten” bizim Türkçemizde “beraber” ve “birlik” demektir. Türkiye Türkçesinde bu kelime “denk” denir), Sever, Solmaz, Güzel, Göyçek, Güler (kadın adları)...

(Bu adlar da biraz önce örnek verilen adlar gibi, “Azerbaycan Dilinin Ortografyası – İmlası – Lügati’nin 559 – 576 sayfalarından alınmıştır.)

1.3.6 Adlardan Sıfatların Türemesi:

Burada yukarıdaki vaziyetin aksi bir durum görünür.

1.3.7 “Zarf”laşma Olayı Böyle Bir Rol Oynar:

Bu olay sonucunda Türk dilinin bütün lehçelerinde, aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde de sıfatlar zarf olur. Mesela “keskin bıçak”, “doğru söz”, “iyi ekmek” ifadelerinde “keskin”, “doğru”, “iyi” kelimeleri sıfat iken, “su keskin akıyor”, “o doğru söyler”, “Ali iyi okur” ifadelerinde “keskin”, “doğru” ve “iyi” kelimeleri “zarflaşarak” bir çeşit “sentaks” bakımından hareket tarzını ifade eder... Aynı yöntem sonucunda bazı sayılar özellikle belirsiz sayıların “sentaktik” durumu değişir. Mesela az (az-sayı), (az-konuşur), (az-kayıt). (13)

1.4 Fonetik Terkibin Değişmesi Sonucunda Kelime Oluşumu

Yeni kelimelerin oluşturulmasında kelime alımında bazı ses ya da seslerin değişmesi de rol oynar. Bu durum en çok telaffuzda aynı anlamda iki (bazen daha çok) kavram ifade eden “eş sesli (omonim)

کلمه لژده باش و قریب بودا. هر بیهر مستقل مایه مون مستقل شکیل ایله افاده اولونماق طلبیندن ایره لی گلیر.

س ترکیبینه دکیشیکلیک عمله گلنده یعنی سوزلرین یارانماسی بولو دیلیمیزده داها قدیم دؤوره لره عایدیر... معاصر دیلده بوگون بیز آنجا ق واختی ایله باش و قریب بو حادیه نین ایزلرینی تاپسا بیلیریک :

"داغ" و "تاغ" کلمه لری ایلك دؤورلرده معنا جا و شکیلجه بیردیلهر، چوخ احتمالا دشمک اولارکی، بئرین عمومی سطحینده آزا قا با ر ماسی ایله سفیلن حصه سی "تاغ" دلانمیشدیر... صونرا خلق اشو، کوربو، دروازا و ما یره تیکرکن هر ماسی قا با ر یق بیرتیکینتی حصه سی نی ده "تاغ" آد- لاندیرمیشدیر، صونرا لار بو شکیلجه عینی اولان کلمه لرده "د" سی "ت" سی ایله دکیشیلره د، مختلف شکیلی "داغ" و "تاغ" کلمه لری عمله گلیمیشدیر. (۱۴)

("طاق" کلمه سی "اورتا فارسجا و پهلوی جه مانه وی کلمه لیر فهریستی کتابیندا، (۱۵) " گ " شکلینده - اورتا فارسجا قبیله ایله ضبط ائدیلمیشدیر.

پروفه سور جعفر و فون ایضاحی بو کلمه نین تورکجه دن پهلوی جه یسه گچمیش اولماسینا اشارتدیر).

"بلله جه" گوز" گور" مفهوملاری دا اول ده عینی شکیلده افاده ائدیلمیش، ایندی بیزیم "گورولمک" کلمه سی نین تورکیه تورکجه سینده "گوزولمک" کیمی افاده ائدیلمه سی بونو گورسه دیر.

کلمه لرین مختلف تورک دیل لرینده، تلفظ جهتیندن نه قده ردگی شیلد-

یگینی گورستمک اوچون عینی مؤلف دن بیرنچه مثال گتیریریک :

بیزده کی "داغ" و "یاغماق" سوزلری "قوموقجا" دا "تاو" و "یاوماق" دیر، "من" تورکیه تورکجه سینده "بن" دیر، "سو" "باشقیرجا" دا "ها" و "قوموقجا" دا "سو" دور، "پالچیق" کلمه سی قازاخجا دا "بالشیق" ، "باشقیرجا" دا "بولسیق" دیر، "داش" او یغور، قوموق و باشقیرد لهجه لرینده "تاش" اوز- بکجه ده "توش" قازاخجا دا "توس" دیر، علاوه، بعضی تورک لهجه لرینده بو **ویا** باشقا سوز کؤهنه لشدیگی (آرقا ایگله شدیگی) حالدا، بعضی سینده او سوزون کلمه ذخیره سینده بیثری وار. مثلا آذربایجان تورکجه سینده "تمیز" و "صاف" معنا سیندا ایشلنن "آری" سوزو (آیدان آری، سودان دورو)

kelimelerde görünür. Bu da her bir bağımsız kavramın bağımsız bir şekilde ifade edilme isteğinden ileri gelir.

Ses terkininde değişiklik olmasıyla yeni kelimelerin kurulması yöntemi dilimizde daha eski dönemlere aittir... Çağdaş dilde biz bugün sadece vaktiyle baş vermiş bu hadisenin izlerini bulabiliriz:

“Dağ” ve “tag” kelimeleri ilk dönemlerde anlamca ve şekilce birdi. Büyük ihtimalle, Dünya yüzeyinin bir miktar kabarması ile ayrılan bölümü “tag” olarak adlandırılmıştır... Sonra halk ev, köprü, kapı vs. dikerken herhangi bir kabartıyı da “tag” olarak adlandırmıştır. Daha sonraları bu şekilce aynı olan kelimelerde /t/ sesi /d/ sesi ile karşılanarak “dağ ve “tag” kelimeleri meydana gelmiştir. (14)

(“Tak” kelimesi “Orta Farsça ve Pehlevicede Manevi Kelimeler Fihristi kitabında (15), “t’g” şeklinde Orta Farsça olarak kaydedilmiştir.

Prof. Caferov’un açıklaması bu kelimenin Türkçeden Pehlevicede geçmiş olmasına işarettir.)

Böylece “göz”, “gör-” mefhumları da evvelde aynı şekilde ifade edilmiştir. Şimdi bizim “görölmek” kelimesinin Türkiye Türkçesinde “gözökmek” gibi ifade edilmesi bunu gösterir.

Kelimelerin farklı Türk dillerinde, telaffuz yönünden ne kadar değiştiğini göstermek için aynı yazardan birkaç örnek verdik:

Bizdeki “dağ” ve “yağmak” sözleri Kumukçada “tav” ve “yavmak”tır, “men” Türkiye Türkçesinde “ben”dir, “su” Başkurtça ve Kumukçada “suv”dur, “balçık” kelimesi Kazakçada “balşık”, Başkurtçada “bolşık”tır, “daş”, Uygur, Kumuk ve Başkurt lehçelerinde “taş”, Özbekçede “toş”, Kazakçada “tos”tur. Ek olarak, bazı Türk lehçelerinde bu veya başka kelimeler arkaikleşe de, bazılarında o kelimeler kelime hazinesinde yer edinmiştir. Mesela Azerbaycan Türkçesinde “temiz” ve “saf” anlamında kullanılan “arı” kelimesi (aydan arı, sudan duru)

"کوهنه لشدیگی" حالدا قوموق دیلینده "آری و" هیینا "صاف" معنا سیندا ایشکنمکده دیر، یعنی ده "پاییز" معنا سیندا ایشله نن "گوز" سوزو بیزده "گوز" (آز ایشله نیر) و باشقیرجا "گوز" شکلینده گئنیشه ایشلنمکده - دیر (۱۶).

بو کوهنه لشمک " مسئله سی، زمانیمیزدا مناقیشه لره سبب اولما قدا دیر. هر دیلده کلمه لر یا رادیلیرلار، انکیشاف افده رلر، بعضی زمانلاردا "مود" حالینا کلیب بویوک رواج گوره ر، صونرا یا واش - یا واش اونو - دولوب ایشلنمز حالادا دوشه بیلرلر، بو "اونو تماق" چوخ درین لشینجه و کلمه نین دیلده هئچ بیررولو قالما یینجا اونا "کوهنه لشمیش" (آرقا ایک) دامغاسی وورولور، بو کلمه نین گئچمیشین درینلیک لرینسه قوبلانماسی دئمک اولسا دا، بوسپوتون اولمه سی دئمک دگیلدیر. زییرا عینی کلمه نین معین شرایطده تازادان "فعاللشدیغینا" تصادف اولو - نور، بونون بیرچوخ مثالینی فارسجا داها گورمکده ییک. "فرهنگستان"ین فارسجا اوچون دوزه لتدیگی اصطلاحلاردان بول - بول مثاللار گتیرمک اولار. مثلا "تخشائی" (اداره، تخشائی قدیم اداره "تسلیحات" اوچون) اصلی پهلوی جه توخشاک دان گلن و آنجاق قدیم کتابلارین صحیفه لرینده معو خا طیره سی قالمیش بیر کلمه ایدی. فارس دیلی تدقیقا تچیلاری لازیم گوردوک لری معین بیر مفهومو خالیص فارسجا افاده اوچون، بو کلمه نین کوهنه لشمیش اولدوغونا هئچ بهراهمیت و ثرمه دن، بوسوزده تازادان ایش - لکلک "رواج" و فردیلر، هئچ کس دئمه دیکی بئله بیر سوزو گونوموزده هئچ بیر فارسین آغزیندان ائشیتمیریک وهله کلمه نین (تخشائی نین) معنا سی دا اصلا "تسلیحات" دگیل، تسلیحات مفهومنا یاخین مناسبتی اولمایان "چالیشماق" و "سعی ائتمک" دیر، هئچ کیمسه بوایشه "نبش قبر" قاراسی یا خمادی، داها چوخ، حتی گونده لیک رواجدا اولان "پرونده" کلمه سینه گلینجه، بوسوزون اصلی "بلونده" دیر و قدیم متن لرده نادر اولاراق "قوماش و پالتار بوخچاسی" مفهومونو افاده اوچون ایشله دیلد - یگینه تصادف اولونور. فرهنگستان بو کلمه نی کوهنه کتابلاردان چیخا - رتدی و گونلوک مطبوعاتا و اورادان دا خلقین آغزینا و محاوره دیلینه ("دوسیه" یا "دوسیا" معنا سیندا) گتیردی بورا داها، یعنی هئچ کیم "کوهنه لیک" و "آرقا ایسم" و معنا دگیلیگی نین بحث آچمادی و تازه کلمه نی قبول ائتدی. آجازه "معنا سینا گلن"، "یروانه" ده قدیم فرهنگستان طرفیندن

eskidiği halde Kumuk dilinde “ariv”, aynen “saf” anlamında kullanılmaktadır. Yine “payız” anlamındaki “güz”, bizde “küz” (az kullanılır) ve Başkurtçada “köz” şeklinde genişçe kullanılmaktadır. (16)

Bu eskimek meselesi, zamanımızda tartışmalara sebep olmaktadır. Her dilde kelime yaratılır, gelişir, bazı zamanlarda “moda” haline gelir, sonra yavaş yavaş unutulup kullanılmaz hale düşebilir. Bu “unutulma” çok derinleşince ve kelimenin dilde hiçbir rolü kalmayınca ona “eskimiş” (arkaik) damgası vurulur. Bu kelimenin geçmişin derinliklerine gönderilmesi demek olsa da, büsbütün ölmesi demek değildir. Zira aynı kelimenin açıkça yeniden “faalleştigi”ne” tanık olunur. Bunun birçok misalini Farsçada da görmekteyiz. “Ferhengistan”ın Farsça için düzelttiği ıstıhlardan bol bol misaller getirmek olur. Mesela “ادار حقاخش ائحق ديم ادار يقاسن لي حات” (اوچون) تئخش ائى “ادار حقاخش ائحق ديم ادار يقاسن لي حات” aslı Pehlevice “تئوخش اک” kelimesinden gelmiş ve sadece kadim kitabelerin sayfalarında perişan hatırası kalmış bir kelime idi. Fars dili araştırmacıları gerekli gördükleri belli bir kavramı halis Farsça olarak ifade etmek için, bu kelimenin eskimiş olduğuna hiçbir şekilde önemsemeyen, bu kelimeye yeniden “işleklik” kazandırır. Böyle bir kelimeyi günümüzde hiçbir Farsın ağzından duymamakla birlikte, kelimenin (تئوخش ائى) anlamı da “silahlandırma” değil, bu kavram ile yakından bile ilgisi olmayan “çalışmak” ve “gayret etmek”tir. Hiç kimse bu işe “تئوشقير” karası yakmadı. Daha çok, hatta gündelik revaçta olan “تئوشقير” kelimesine gelince, bunun aslı “تئوشقير” kelimesidir ve tarihi metinlerde nadir olarak “kumaş ve elbise bohçası” anlamını ifade etmek için kullanıldığı görülür. Ferhengistan bu kelimeyi eski kitaplardan çıkardı ve günlük matbuata ve oradan da halkın ağzına ve konuşma diline (dosya anlamında) getirdi. Burada da, yine hiçkimse “eskilik” ve “arkaizm” ve anlam değişikliğinden bahsetmedi ve yeni kelimeyi kabul etti. “İcazet” anlamına gelen “pervane”de kadim Ferhengistan tarafından

قاموس و متن لردن بوگونکی دیله انتقال ائتدیریلدی. بومثاللا بیردانا
 ایکی دانا دگیل، فارس دیلی تدقیقا تجیلاری و مؤلف لری لزوم حس ائتد-
 بک لرینده کوهنه دفترلری قاریشدیرماقدان واسکی خرمنلری سوووماق
 - دان (اکثر حاللاردا حقلی اولاراق) گوردویونوز کیمی مطلقا چکینمیر
 لر. فارسجانی آریدیپ، "آری فارسجا" حالینا گتیرمک اوچون "فرهنگ
 - ستان" بوقده رلهده قالمادی، داها تهورلو آدیملاردا آتدی. مثلا
 پولوموزون واحیدینی "تومن" دن (یادا "قران" دان) "ریالا" چئویسردی.
 "تومن" تورکجه ایدی و "قران" دا دئدیک لرینه گوره "قوندارما و عربجه ایدی
 لاکین ایشین غریبی بودورکی، تلهسه - تلهسه سئچدیکلری "ریال" دا ۱۶-
 نجی عصرده ایرانا اسپانبول ذیلیندن گلیمیش، بیر کلمه دیر. اونون اصلی
 "REX" ("شاه" معناسینا) کلمه سیندن دیر. اسپانیولجا دا "ره آل"
 یعنی "شاهانه" بیلدیگیمیز "شاهی". اسپانیادا "ره آل" ۱۴۹۷ ده چالینمش
 بیرسیککه ایدی. و بوتون اسپانیا نفوذ ساحه لرینده رواج ایدی. تورکجه
 (۱۵۰۰۰ معناسینا گلن) تومنی، و عربجه قرانی "خارجی دیر" دئییه بین -
 مهینلر، آختارا - آختارا، اسپانیولجا "ریال" ی تا پدیلا!

یئنه تورکجه "قوشون" (قشون) کلمه سینین بهین مهین فرهنگستان،
 کوهنه کتابلارین صحیفه لرینی چئویره - چئویره، نده نسه، بواسطه لاهین
 مقابیلینده "آرتش" کلمه سینین قویدو.

"آرتیشدار" تماما "کوهنه لشمیش" و "آرخا ایک" سؤز اوچون نمونه
 آختارانلارین، سئجه جه گی کلمه دیر. اوقده رکی بو سؤز قدیم قاموسلارین
 بیرچوخوندا بئله یوخدور. (۱۶)

سؤزون اصلی "رتها اشته ر" دیر، "رتبه" نین معناسی "عرا با" دیر و
 کلمه نین ایکینجی پارچاسی "شته ر" بیلدیگیمیز "استا" (استادن، ایستا
 - دن) دیر، سؤز بیرلیکده "عرا با دا دوران آدام"، "عرا با یا مینن" یادا
 "عرا بالی"، "عرا با سوار" معناسینا گلیر.

"آرتش" کلمه سینین دوزه لدنلر، اول "رتها اشته ر" (عرا با سوار) سؤزو
 - نو ایکی یه بؤلوب لر، یعنی "عرا با" نی ساخلائیپ، "سوار" ی آتیبلا
 آتارلارکن ده "سوار" یین ("شته ر" یین) "ش" سی یاددان چیخیب "عرا با"
 دا قالیپ دیر و بوترکی بیدن "ارت + ش" یعنی "آرتش" کلمه سی دوزه لدی -
 لیپدیر. نده نسه نظامی کلمه لرده بئله دقت سیزلیکلر داها چوخدور:
 فرهنگستانین واسطه سیله دوزه لدیلن و رایج اولان کلمه لر دن بییر

sözlük ve metinlerden bugünkü dile intikal ettirildi. Bu örnekler bir iki tane değil, Fars dili araştırmacıları ve yazarları gerekli gördüğünde eski defterleri karıştırmaktan ve eski harmanları savurmaktan (genelde de haklı olarak) gördüğümüz gibi asla çekinmezler. Farsçayı arıtıp, “arı Farsça” haline getirmek için “Ferhengistan” bu kadarla da kalmadı, daha öfkeli adımlar da attı. Mesela paramızın birimini “tümen”den “riyale” çevirdi. “Tümen” Türkçe idi ve “kıran”da dediklerine göre uydurma ve Arapça idi. Lakin işin garibi budur ki, aceleyle seçtikleri “riyal” de 16. asırda İran’a İspanyol dilinden gelmiş bir kelimedir. Onun aslı “REX” (şah manasında) kelimesindedir. İspanyolcada “rial” yani “şahane” bildiğimiz “şahî”. İspanya’da “rial” 1497 de çalınmış bir sikke idi. Ve bütün İspanya nüfuz sahalarda geçerliydi. Türkçe (10000 manasına gelen) tümeni ve Arapça “قران” “alıntıdır” diye beğenmeyenler araya araya, İspanyolca “riyal”i buldular!

Yine Türkçe “koşun” kelimesini beğenmeyen Ferhengistan, eski kitapların sayfalarını çevire çevire, nedense bu terimin karşısına “آتش” kelimesini koydu.

“آتش‌دار” tamamen “eskimiş” ve “arkaik” söz için numune arayanların seçeceği bir kelimedir. O kadar ki bu kelime eski kamusların birçoğunda bile yoktur. (16)

Sözün aslı “آتش‌دار” kelimesidir. “آتش” kelimesinin anlamı “araba”dır ve kelimenin ikinci parçası “آتش‌دار” bildiğimiz “durmak” (*îstâden*) kelimesidir. Söz birlikte “arabada duran adam”, “arabaya binen” ya da “arabalı”, “araba sever” anlamına gelir.

“آتش” kelimesini düzenleyenler, evvela “آتش‌دار” (araba sever) sözünü ikiye bölmüşler, yani “araba”yı saklayıp, “sever”i atmışlar. Atarken de “sever”in /ش/ sesi unutulup “araba”da kalmıştır ve bu terkipten “آتش + آرت” yani “آتش” kelimesi yapılmıştır. Nedense nizami kelimelerde böyle dikkatsizlikler daha çoktur:

Ferhengistanın vasıtasıyla düzeltilen ve geçerli olan kelimelerden bir

باشقاسی دا "افسر" دیر. "افسر" ایکی بؤلگودن وجوده گلمیشدیر: "اف" (قدیم فارسجا دا "ابی") و "سر"، "باش" و "اوسته" یعنی باش اوستو-نده، "باشدا"، یعنی تاج، بوکلمه "فسار" و "افسار" لادا تشکل جهتیندن عینی دیر، لکن دیلده "افسار" آت وسایره اوچون و "افسر" شاهلار تاجی مفهوم اوچون مخصوص اولوبدور.^{۱۷}

خلاصه، "افسر" کلمه سی نین فارسجا دابیر تک معناسی واردی، اودا تاج دی. "ضابط" و "صاحب منصب" اوچون تکلیف ائدیلمیش "افسر"، آروپا دیپلرینده کی مثلا انگلیزجه ده کی "افیسر" - دن الهام آلیناراق دوزه لمیشدیر. دیلچی "پوردا و د" ون دا دئدیگی کیمی: "تیمسار" کلمه سی معناسیز و تمامی ایله اویدور ما دیر، "سروان" و "سریاس" عئینی معنادا و فارسجا دا "ساربان" (لا معنجا) بیردیر لر. "سرتیب" ده ایسه "سر" فارسجا دیر و "تیپ" ده فرمانسیر جا دیر. کلمه فتحعلیشاه زامانیندا دوزه لمیش دیر. "سرگرد" ترکیبی نین ده قصدا ئدیلن معناسی یوخدور، "سر" باش دئمک دیر و "گرد" دا "پهلوان"، حالبوکی بو ترکیبدن بیر "گروه باشی" معناسی قصدا ئدیلمکده دیر. "ستوان" و "استوار" هرایکی سی ده فارسجا "محکم" معنا سینا گلیر، بوکلمه لرده بیرینجی پارچا "است"، "سوموک" معنا سینا دیر، همین بو "است" کلمه سی "استه" و صونرا "هسته" اولموشدور. نجه کی، پیلسته (پیل - استه)، "عاج" دئمک دیر، ایکینجی پارچا ایسه "وان" و "وار" اکی دیر. "استوار" و "استوان" فارسجا دا عئینی ایله "سوموکلو"، "محکم" (استخواندار) دئمک دیر. "ملوان" و "خلبان" کلمه لرینه گلینجه، ایکی کلمه ده "وان" و "بان" یوخا ریذا اشارت ائتدیگیمیز اکلردیر بوکلمه لردن قالان قسم "مل" و "خل" اصل فارسجا یا، صون زامانلارا قدهر تماما ایله مجهول ایکی سوزدور. "مله" سوزو، سومه رجه دن اکد دیلینسه (مهله شکلینده) گیریب، اورادان دا آرامی هیه (ملاهد/ملاحه شکلینده) عبری جهده ملح اولموشه با بلی جهده ملاحو... بونلاری هامیسی نین معناسی "گمی چی" دیر، عربجه نین "ملاح" ینی، البته چو خدان دیر خاطر - لامیشینیز، بلکه بوکلمه نین کوردجه ده ده وارلیغی، "ملوان" ترکیبی نی دوزه لدرکن، ایرانی دیل لردن اولماسی تصور نو یارادیدیر. "خلبان" سوزونه گلینجه، بوکلمه ده کی "خله" نین ها و ها و اچیلیق لاهج بیر ملاحه سی یوخدور، "خله" کوره ک (فارسجا دا "پارو") دئمک دیر (۱۹).

خله نین باشقا معنالاری دا "بوش"، "تیکان کیمی باتان"، "قارین

başkası da “الف/قفسر” kelimesidir. “الف/قفسر” iki bölümden vücuda gelmiştir: “الف” (Kadim Farsçada “البي”) ve “قفسر”, “baş” ve “üste” yani “baş üstünde”, “başta”, yani taç anlamına gelir. Bu kelime “قفسر” ve “قفسر” kelimeleriyle de gelişim yönünden aynıdır, lakin dilde “الف/قفسر” at vs. için ve “قفسر/kral tacı için kullanılmıştır. (17)

Hülasa “الف/قفسر” kelimesinin Farsçada tek bir anlamı vardı, o da “taç”tı. “قفسر” ve “قفسر” için teklif edilmiş “قفسر” Avrupa dillerindeki, mesela İngilizcedeki “officer” kelimesinden ilham alınmıştır. Dilci “Pourdavoud” un da dediği gibi: “قفسر” kelimesi manasız ve tamamıyla uydurmadır. “قفسر” ve “قفسر” eş anlamlı kelimelerdir ve Farsçada “قفسر” kelimesi ile aynı anlamdadır. “قفسر” kelimesinde ise “قفسر” Farsçadır ve “قفسر” de Fransızcadır. Kelime Feth Ali Şah zamanında düzenlenmiştir. “قفسر” terkinin de kastedilen bir anlamı yoktur. “قفسر” baş demektir ve “قفسر” kelimesi de “pehlivan”, hâlbuki bu terkipte bir “bölükbaşı” anlamı kastedilmektedir. “قفسر” ve “قفسر” kelimelerinin her ikisi de Farsça “muhkem” manasına gelir. Bu kelimelerde birinci parça “قفسر” kelimesi “قفسر” ve sonra “قفسر” olmuştur. Yani “قفسر” “fildişi” demektir. İkinci parça ise “قفسر” ve “قفسر” ekidir. “قفسر” ve “قفسر” Farsçada aynen “kemikli” ve “sert” (kemikli) demektir. “قفسر” ve “قفسر” kelimelerine gelince, iki kelime de “van” ve “ban” yukarıda işaret ettiğimiz eklerdir. Bu kelimelerden kalan kısım “قفسر” ve “قفسر” asıl Farsçaya, son zamanlara kadar tamamıyla bilinmeyen iki sözdür. “قفسر” sözü, Sümerceden Akad diline (قفسر) şeklinde girip, oradan da Aramiceye (قفسر / قفسر) İbranicede “قفسر” olmuş, Babilcede “قفسر” olmuştur. Bu kelimelerin anlamı “gemici”dir. Aricenin “mellâh”ını elbette çoktan hatırlamışsınızdır. Belki bu kelimenin Kürtçede de varlığı, “قفسر” terkinini düzeltirken, İrani dillerden olması tasvirini yapmıştır. “قفسر” sözüne gelince, bu kelimedeki “قفسر” hava ve havacılıkla ilgili değildir, “قفسر” kürek (Farsçada قفسر) demektir. (19)

“قفسر”: boş, diken gibi batan, karın

باجیسی " ۲۰، کیمی مهبوملاردیر... "ستاد" کلمه سی نین مشروعیتی ده دیلجی "پورداود" ون فکرینجه، "انجاق فرانسیزجا" ائتاما زور" کلمه سینده کی "ااتا" قسمی نین لاتین اصلی "ستاتوس" سوزونو یادا سالما - سیندادیر، یوخسا "ستاد"، "برهان قاطع" ه گوره "ایستادن" یین قیسا - قیلیمیش شکلی اولماسی مسئله نی حل اتمکدن چوخ اوزاقدیر (۲۱).

بیرنجه غیرنظامی - سیویل "فرهنگستان اصطلاح یا کلمه سینده گوز آتاق :

اشکوب : عربجه نین "طبقه" سی یئرینه، حالبوکی "اشکوب" آرامی جه دن فارسجا یا گنجمیشدیر، عربجه ده زمخشری نین مقدمه الادب ده ده دلد - یگی کیمی : "اسکفته" "یوخاری آستانا"، "عته" "آشاغی آستانا" دیر، بئلهجه "اشکوب" کلمه سی نه فارسجا تصویر ایله یئنی دن رواج وئرلیمیش ایسه دئمک اصابت اولما میشدیر.

خاور: فرهنگستان بو کلمه نی "مشرق" عوضینه قبول ائله میشدیر، حالبوکی "خاور" یین اصل معناسی "مغرب" دیر، "باختر" یین ده اصلده معناسی "شمال" دیر (۲۲).

بو حسابلا تورکجه میزده لازیم اولان اصطلاح و کلمه لری تاپماق اوچون قدیم کتابلارا باش وورماق و او متن لرده کی کؤک و اک لردن (ایندیکی زمانیمیزدا ایشله دیلمیرسه لرده) بو اصطلاحلاری دوزه لتمک اوچون استفا - ده اتمک ده بیر مانع یوخدور. اؤز - اؤزوموزو بونلار "گوهنه دیر" "آرقا" ایک "دئیهره ک قورخوما مالییق. لیکن بو ایشده غایت دقتلی اولماق لازیم دیر و سوزلرین کؤک و اک لرینده علمی جهتدن چوخ دوشونمک شرط دیر، یوخسا گوردوگوموز کیمی بو ایشده یا نیلماق و اشتباها دوشمک احتمالی و خطری دایما چوخدور.

ایندی بیرداها معاصر آذربایجان دیلی "مؤلفی نین سوزونه دؤنک : "گوردوگوموز سوزلرده سسلرین دکیشمه سی نتیجه سینده یئنی سوزلر - یین عمله کلمه جریان یی دیلیمیزین تاریخی انکیشافینی، باشقا تورک دیل لری ایله اولان علاقه و مناسبتینی اؤیره نمک ایشینه چوخ کؤمک ائده - بیلر. بونقطه نظر دن سوز ترکیبینه سسلرین دکیشمه سی جریان یی داها بویوک بیر اهمیت کسب ائدیر. و تورکولوژیده تاریخی - مقایسه لی مئتو - دون اساس واسطه لریندن اولاراق اوزونو گؤستریر (۲۳).

۱/۵ : دوزه لتمه کلمه لرین ساده کلمه لر یئرینه گنجمه سی

sancısı (20), gibi anlamlar da taşır. “Stad” kelimesinin meşruiyeti de dilci “Pourdavoud”’a göre, ancak Fransızca “*etat major*” kelimesindeki “*état*” kısmı Latin asıllı “*statüs*” sözünü hatırlatmaktadır. Yoksa “stat”, “Burhan-ı Katî”ye göre “*istaden*”in kısaltılmış şekli olması meselesini çözmekten çok uzaktır. (21)

Birkaç düzensiz-sivil “Ferhengistan terim ya da kelimesine de göz atalım:

Eşkûb: Arapçanın “tabaka” kelimesi yerine kullanılır. Hâlbuki “*eşkûb*” Aramiceden Farsçaya geçmiştir. Arapçada Zemahşerî’nin Mukaddimetü’l-Edeb’de dediği gibi: “*الترکيبه*” “üst basamak”; “*الاسفل*” ise “alt basamak”tır. Böylece *eşkûb* kelimesine Farsça tasviri ile yeniden kullanıma sokulmuş olsada demek ki isabet olmamıştır.

Hâver: Ferhengistan bu kelimeyi “doğu” yerine kabul etmiştir. Hâlbuki “*hâver*” kelimesinin asıl anlamı “batı”dır, “*bâhter*” kelimesinin de aslında anlamı “kuzey”dir. (22)

Buna göre Türkçemizde gerekli olan terim ve kelimeleri bulmak için kadim kitaplara başvurmanın ve o metinlerdeki kök ve eklerden (şimdiki zamanımızda kullanılsa da) yararlanarak bu terimleri düzenlemenin bir anlamı yoktur. Kendi kendimizi bunlar “eskidir”, “arkaiktir” diyerek korkutmamalıyız. Lakin bu işte gayet dikkatli olmak lazımdır ve kelimelerin kök ve eklerinde bilimsel açıdan çok düşünmek şarttır. Yoksa gördüğümüz gibi bu işte yanılma ve şüpheye düşme ihtimali daima çoktur.

Şimdi bir daha Muasır Azerbaycan Dili yazarının sözüne dönelim:

“Gördüğümüz kelimelerde seslerin değişmesi ile yeni kelimelerin meydana gelmesi dilimizin tarihi gelişimini, başka Türk dilleri ile olan alaka ve münasebetini öğrenmek için oldukça yardımcı olabilir. Bu nokta-i nazardan söz terkinde seslerin değişmesi daha büyük bir önem taşır ve Türkolojide tarihi-karşılaştırmalı metodun esas vasıtalarından biri olarak kendini gösterir. (23)

1/5. Türemiş Kelimelerin Yalın Kelime Olması

نتیجەسیندە کلمە آرتمی .

بونوعدا سادە کلمە، کۆک اولراق، استقلالینی ایتیریبدیر. بیسز اونو مختلیف ترکیب لردە گۆروروک، یعنی بیسز طرفدن کۆک لردە سس دگیشمەسی اولوب، اوبیسز طرفدن اک لردە (پسوندلر، مورفتم لردە) ایله قاینا- شیب قاریشراق، ترکیب حصەلرینە آیریلما یان، بیسز سۆزلرە "گۆدە" لردە چسوریلیر.

پروفه سورجغفروف بو حادئە نین سبب لرینی بئله ایضاح ائدیر:

" سۆز کۆکونون استقلالینی ایتیرمەسی ایسە، هر شئی دن اول اونون ترکیبیندە اولان سسلرین دوشمەسی ویا دگیشمەسی ایله مئیدانا گلیر".
"تورک دیل لریندە سۆز کۆکو دوزە لتمە سۆزلر ترکیبیندە بوتوو- بیر سۆز (کلمە) کیمی ایشتیراک ائدیر. لاکین او سۆز استقلالینی ایتیر- دیکدە، سۆز کۆکو اولماق قوہ سینی دە ایتیریر و مورفتم (پسوند) ایله قاریشراق اونونلا بیرلیکدە بیسز کۆکە چسوریلیر. مثلاً "دا- غیلماق"، "داغیتماق"، "داغینتی"، "داغینتیق" سۆزلری نین معنا سیندان آیدین اولدوغو کیمی، واختی ایله بونلارین کۆکونو تشکیل ائدەن "داغ" عنصر و معاصر دیلیمیزدە مستقل بیر فعل کیمی ایشلنمک گوجونو ایتیر- میشدی (یعنی "داغماق" دئیە بیر سۆز یوخدور) بو عنصر و معاصر- دیلیمیزدە اسم کیمی ایشلەنن "داغ" سۆز وایله هئج بیر علاقەسی یوخدور، مثاللاردا وئریلمیش سۆزلردە کی شکیلچی (پسوند) عنصر لری گۆستەریرکی، اونلارین کۆکو اولان "داغ" عنصر و گۆچمیشدە فعل معنا سیندا ایشلە دیلن مستقل بیسز لئقسیک واحد (سۆز) اولموشدە."

"فلئقتیف (تصریفی) دیل لرین قراما تیک قایدالاری نظرین-دن مسئله یە یاناشیلیمیش اولار سا، "داغ" عنصر و "داغیلماق"، "داغیتماق"، "داغینتیق"، "داغینتی" سۆزلری نین کۆکو ساییلمالی دیر. بئله بیر حکم، نە قەدەر حقیقتە یاخین اولسا، تورک دیل لری نین قراما تیک قایدالاری نظرین-دن دوزگون ساییلا بولمز. چونکی "تصریفی" دیل لردە دو- زە لتمە سۆز ترکیبیندە سۆز کۆکونون مستقل بیر لئقسیک واحد (کلمە) کیمی همیشه اوز عکسینی تاپما ماسی عمومی بیر قراما تیک قایدا اولدو- غو حالدا، تورک دیل لریندە بونا آنحاق خصوصی حاللاردا تصادف ائدیلمیر."

"اونامگۆرەدە سۆز کۆکلری نین، دوزە لتمە سۆز ترکیبیندە، مستقل

Sonucunda Kelime Yapımı:

Burada yalın durumdaki kelime, kök olarak, bağımsızlığını yitirmiştir. Biz onu farklı kelime kuruluşlarında görürüz. Yani bir taraftan ses değişirken, öbür taraftan kelime ekler (pesondler, morfemler) ile kaynaşıp karışarak, hecelere ayrılmayan, yeni kelimelere “gövdelere” dönüşmüştür.

Prof. Caferov bu olayın sebeplerini şöyle açıklar:

Kelime kökünün bağımsızlığını yitirmesi ise, her şeyden evvel onun terkinde olan seslerin düşmesi veya değişmesi ile meydana gelir.

Türk dilinde kelime kökü, türemiş kelimelerde tek bir kelime olarak ortaya çıkar. Lakin o kelime bağımsızlığını yitirdikten sonra, kelime kökü olma gücünü de yitirir ve morphem (posend) ile karışarak onunla birlikte yeni bir kök olur. Mesela “dağılmak”, “dağıtmak”, “dağıntı”, “dağılık” kelimelerinin anlamından anlaşıldığı gibi, vakti ile bunların kökü olan “dağ” unsuru çağdaş dilimizde müstakil bir fiil olma gücünü yitirmiştir (yani “dağmak” diye bir söz yoktur). Bu unsurun çağdaş dilimizde isim olarak kullanılan “dağ” ile hiçbir alakası yoktur. Örneklerde verilen kelimelerdeki ekler, onların kökü olan “dağ” unsurunun geçmişte fiil anlamında kullanılan müstakil bir leksik unsur olduğunu göstermiştir.

Çekimli dillerin gramer kuralları bakımından mesele ele alınır, “dağ” kelimesi “dağılmak”, “dağıtmak”, “dağılık”, “dağıntı” kelimelerinin kökü sayılmalıdır. Böyle bir hüküm, ne kadar hakikate yakın olsa da, Türk dilinin gramer kuralları bakımından doğru sayılamaz. Çünkü “çekimli” dillerde türetilen kelimelerde söz kökünün müstakil bir leksik birlik (kelime) olarak hiçbir zaman kendi aksini bulmaması genel bir gramer kuralı olduğu halde, Türk dillerinde bununla ancak özel durumlarda karşılaşılır.

Ona göre de kelime köklerinin, kelime terkiplerinde, bağımsız

بهرلئقسىك واحد (كلمه) اولوب - اولما ماسى نين اهميت سيزليگىسى
"تصريفى" ديللرده بيرقرا ماتيک قانون كيمي قبول ائدیلدیگی حالدا
تورک ديللرينده، عكسینه اولراق دوزه لتمه سوزلرده سوزكوك لرى نين
مستقل بير "كلمه" كيمي ايشلنمه سی شرطدير .

"آذربايجان ديلينده اولان سوزكوك لرى نين دوزه لتمه سوزتركيبيندۇ
مستقل بير "كلمه" اولماق گوجونو ايتيرمه سی آنجاق يئنى سوزلريسن
مئيدانا چيخما سينا خدمت ائدير .

"دوزه لتمه سوزلرده كوك لرين اوز استقلاليني ايتيرمه سی يابو
سوزلرين گوهنه لشمه سی (آرقا ايک لشمه سی) ويا سوزده فونه تيك تركيبين
دگيشمه سی نتيجه سينده باش وئيرير . بئله بير پروسه سه معروض قالميش
اولان دوزه لتمه سوزلر اوز تاريخى رولونو ايفا ائتديکن صوراساده
سوز شكلينه دوشورومعا صيرديلين لغت تركيبينده يئنى بيرسوز كوكو
كيمي باشقا دوزه لتمه سوزلرين يارانما سينا خدمت ائدير .

"ديليميزين ماته رياللارى گوسته ريركى، دوزه لتمه سوزلرين بو
شكilde ساده سوزلره چئوريلمه سی جربا نيندا اكلر، شكيلچى لرفونه تيك
دگيشكيلگه اوغرامير و اوز فونه تيك تركيبيني محكم محافظه ائدير .
لاکين دوزه لتمه سوزلرين تركيبينده اونا دوزه لتمه سوز حقوقونو
قازانديران و اونو دوزه لتمه سوزكيمي تثبيت ائده ن شكيلچى دگيل ،
سوز كوكو دور ."

" اونا گوره ده دوزه لتمه سوزون تركيبينده اولان كوك استقلاليني
ايتيرن كيمي اوشكيلچى ايله بيرليکده (شكيلچى اوز استقلاليني محافظه
ائتسه بئله) اساس سوزه چئويريلير ."

"بونونلا بئله شكيلچيلرين فونه تيك جهتن دگيشمه سی، عيني شكيل
چى نين مختلف كوك لردن مختلف سوزلرين عمله گتيريلمه خصوصيتى، سوز
كوكو ايله يئنى يارانان سوزون آراسينداكى سئمانتيك (آنلام بيلیگی)
باغليلىق، واختى ايله دوزه لتمه اولوب معاصر ديليميزده ساده سوزلر
چئوريلميش سوزلرى معين لشديرمک اوچون امكان يارادير . بئله سوزلر
ايسه ديليميزين لغت تركيبينده آزدگيلدير . بونلار اوز منشائى اعتبارى
ايله قديم اولدوغوندا ن ديليميزين داها قديم دورلرينى تدقيق ائتمگه
باشقا تورک ديللرى ايله اولان علاقه و مناسبتيني آيدينلاشديرماغا و
امل آذربايجان - تورک سوزلرينى معين لشديرمگه كوك ائدير ."

bir leksik birlik (kelime) olup olmamasının önemsizliği “çekimli” dillerde gramatik kanun gibi kabul edildiği halde Türk dilinde, aksine türemiş kelimelerde kelime köklerinin bağımsız bir “kelime” olarak kullanılması şarttır.

Azerbaycan dilinde bulunan kelime köklerinin türemiş kelimelerin terkininde müstakil bir “kelime” olma gücünü yitirmesi ancak yeni kelimelerin meydana çıkmasına hizmet eder.

Türemiş kelimelerde köklerin bağımsızlığını yitirmesi ya bu kelimelerin eskimesi (arkaikleşmesi) ya da kelimelerde fonetik terkinin değişmesi sonucunda gerçekteşir. Böyle bir sürece maruz kalan kelimeler öz tarihi rolünü ifa ettikten sonra yalın bir kelime olur ve çağdaş dilin söz varlığında yeni bir kelime kökü gibi başka kelimelerin türetilmesini sağlar.

Dilimizin materyalleri gösterir ki, türemiş kelimelerin bu şekilde yalın durumdaki kelimeler olması sırasında ekler fonetik değişikliğe uğramaz ve fonetik terkinini kesinlikle korur. Ancak türemiş kelimelerde ona bu özelliği kazandıran ve onu türemiş kelime olarak tespit eden de ek değil, kelime köküdür.

Böylece kelime türetimi sırasında kök bağımsızlığını yitirdiği gibi o ekle birlikte (ek bağımsızlığını korusa bile) esas kelimeye dönüşür.

Bununla birlikte eklerin fonetik yönden değişmesi, aynı ekin çeşitli köklerden çeşitli kelimeleri meydana getirme özelliği, kök ile yeni kurulan kelime arasındaki semantik (anlam bilimi) bağlılık, vaktiyle türetme olup çağdaş dilimizde yalın durumdaki kelimelere dönüşen kelimeleri belirlemek için imkân yaratır. Böyle kelimeler dilimizin söz varlığında az değildir. Bunlar kökeni itibari ile eski olduğundan dilimizin daha eski dönemlerini incelemeye, diğer Türk dilleri ile olan alaka ve ilgisini aydınlatmaya ve asıl Azerbaycan-Türk kelimelerini belirlemeye yardım eder.

"كۆكۈن دگىشمەسى ايله دوزەلتمە سۆزلىرىن سادە سۆزلەرە - يىقىنى (كلمە) لەرە - چشوزىلمە جريانيندا اساس ايكي يول مشاهدە ائديلىر : سۆزكۆكلىرىندە فونەتيك تركىبىن دگىشمەسى، سۆز كۆكۈنو مستقل صورتدە معين مفهوما فادە ائدە بىلمك كوجونو ايتىرمەسى "

"سۆز كۆكلىرىندە فونەتيك تركىبىن دگىشمەسى آشاغيداكى خصوصيت لەرە مالكدىر :

اولا سۆز كۆكۈنون تركىبىندە اولان ھرھانسى بىرسس اختصارا دوشور، مثلا "اوپون" سۆزۈنە - "اق"، "ا"، "اش" شكىلچى لرى آرتىرىلدىقدا كۆكۈن ايكىنچى ھجاسىنداكى "و" سىلىسى دوشور ويىنى سۆزلر "اوپنا (ماق)"، "اوپناق" شكىللىرىندە تركىب ھەلىرىنە (كۆك و شكىلچى يىقىن آيىرماق مەكن اولمايان سادە سۆزلىكىمى فورمالاشىر "

"بونون كىمى" آيىر "سۆزۈنە" - ان "شكىلچى سى - پسوندى - آرتىر - يلىدىقدا، ايكىنچى ھجادا اولان "ى" سىلىسى دوشەرەك "آيران" سۆزۈ "سارى" سۆزۈنە - ال "شكىلچى سى - پسوندى - آرتىرىلدىقدا يىقىنە "ى" سىلىسى دوشەرەك "سارال - (ماق) - سۆزۈ عملەگلىركى، معاصىر دىلى - مىزدە "آيران" و "سارالماق" سۆزلىرىنى كۆك و شكىلچى يە آيىرماق اولمور .

"ثانيا سۆز كۆكۈنون تركىبىندە اولان سىلردن بىرى دگىشىر، مثلا "گزمك" سۆزۈنە فعل معناسىندا - "كو" شكىلچى سى آرتىرىلدىقدا سونرا بوسۆزدە اولان "ه" سىسى (فتحه سىسى) و "سىنە گىچەرەك" كۆزگو "سۆزۈنە، "بوى" سۆزۈنە - "و" شكىلچى سى علاوه ائدىلدىكده، او سىسى "و" سىنە گىچەرەك "بىيومك" سۆزۈنە، "بىچ" مك) "سۆزۈنە" - اق "شكىلچى سى علاوه ائدىلمكده "ى" سىسى "ئى" سىنە گىچەرەك "بىچاق" سۆزۈنە چشورىلمىشىدىركى، بونلارنىن ھىچ بىرىنى معاصر آذربايجان يازى دىلىندە كۆك و شكىلچى يە آيىرماق مەكن دگىلدىر .

"دوزەلتمە سۆزلردە سۆز كۆكلىرى نىن استقلالينى ايتىرمەسى آشا - فېداكى خصوصيتلرە مالكدىر :

(1) بېرىمىرا شكىلچىلر واسطەسى ايلە عىنىنى كۆكدن دوزەلن سۆزلىردن بعضىسى دوزەلتمە سۆزلىكىمى قالدېنى ھالدا بعضى سىندە كۆك اوزا استقلال - لېنى ايتىمىب وسادە سۆز كىمى فورمالاشىر، مثلا :

"قىر (ماق)" سۆزۈنە - "اق" - غى ، - ما ، "و" ، "خ" ، - "ئىق" . "ئىتى" ، "بىش" ، - "ىل" شكىلچى لرى نىن - پسوندلىرى نىن - علاوه سى

Kökün değişmesi ile türemiş kelimelerin yalın kelimelere-yeni kelimelere-dönüşmesi yönteminde esasen iki yol görülür: Kelime köklerinde fonetik terkinin değişmesi, kelime kökünü müstakil şekilde belli bir kavram ifade edebilme gücünü yitirmesi.

Kelime köklerinde fonetik terkinin değişmesi aşağıdaki özelliklere sahiptir:

Evvla kelime kökünde olan herhangi bir ses çıkarılır, mesela “oyun” sözüne [-ak], /-a/, [-aş] ekleri getirilince kökün ikinci hecesindeki /u/ ünlüsü düşer ve yeni kelimeler “oyna(mak)”, “oynak” şeklinde hece, kök ve ek bölümlerine ayrılması mümkün olmayan yalın kelimeler olarak kalıplaşır.

Bunun gibi “ayır-” kelimesine [-an] eki getirildiğinde, ikinci hecede olan /-ı/ düşerek “ayran”, “sarı” kelimesine [-al] eki getirildiğinde yine /-ı/ düşerek “saral-” kelimeleri meydana gelir ki, çağdaş dilimizde “ayran”, “saralmak” kelimeleri köke ve eke ayrılmaz.

İkincisi, kelime kökündeki seslerden biri değişir. Örneğin “gez-” kelimesine fiil anlamında [-gü] eki getirildikten sonra bu kelimedede bulunan /e/ sesi, /ö/ sesine geçerek “gözü”, “boy” kelimesine /ü/ eki ilave edildikten sonra, /o/ sesi, /ö/ sesine geçerek “büyümek”; “biç-” kelimesine “[-ak]” eki getirildikten sonra /i/ sesi, /ı/ sesine geçerek “bıçak” kelimeleri olur. Bunların hiçbirini çağdaş Azerbaycan yazı dilinde kök ve eke ayırmak mümkün değildir.

Türemiş kelimelerde kelime köklerinin bağımsızlığını yitirmesi aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1- Bazı ekler vasıtası ile aynı kökten türeyen kelimelerin bir kısmı türemiş kelime olarak kalırken bir kısmı da kök bağımsızlığını yitirmiş ve yalın bir kelime olarak kalıplaşmıştır, mesela:

“Kır-” kelimesine [-ak], [-gı], [-ma], [-ov], [-k], [-ık], [-ıntı], [-ış], [-ıl] eklerinin getirilmesi

ایله دوزه لن: "قیراق"، "قیرغی"، "قیرما"، "قیرۆو"، "قیرخ"، "قیرتی"، "قیرینتی"، "قیریش"، "قیریل(ماق)" سۆزلرینی دوزه لتمه سۆزو کیمی کۆک و سۆزلردن "قیرما"، "قیرینتی"، "قیریق"، "قیریل(ماق)" سۆزلرینی دوزه لتمه سۆزو کیمی کۆک و شکیلچیلرینه آییрмаق ممکن اولدوغو حالدا "قیریق"، "قیرغی"، "قیرۆو"، "قیرخ" وحتی "قیریش" سۆزلرینی ده کۆک و شکیلچیلره آییрмаق اولمور.

بونون کیمی "قووالا(ماق)"، "قوول(ماق)"، "قووش(ماق)"، "قو- وورماق)" سۆزلری نین کۆکو "قوو(ماق)" اولدوغو حالدا "قوور(ماق)" سۆزونو کۆک و شکیلچی یه آییрмаق اولمور. همچنین "دالا(ماق)" سۆز- ندن توره میش "دالاش(ماق)" سۆزونون، "قاپ(ماق)" سۆزوندن توره میش "قاپا(ماق)"، "قاپان- تله-"، "قاپی"، "قاپاق"، "قاپیل(ماق)" سۆز- لرینی، "قیز(ماق)" سۆزوندن توره میش "قیزار(ماق)"، "قیزین(ماق)"، "قیزیش(ماق)"، "قیزیل"، "قیزغین"، "قیزدیرما"، "قیزیلجا" سۆزلرینی کۆک و شکیلچیلرینه آییрмаق معنا سیز اولار. عینی کۆکدن دوزه لن سۆز لردن، بورادا گۆسته ریلدیگی کیمی آنجا ق بیرقیمی نین ساده سۆزیشرینه گچمه سی جریانی، عمومیت له، دوزه لتمه سۆزلرین ساده سۆزیشرینه گچمه پروسه سی نین ایلك مرحله سینی تشکیل ائدیرو دوروموزه داها یاخین بیر زماندا و دشک اولارکی، دیلیمیزین معاصر دورونده عمله گلیر".

" ۲) مختلف شکیلچیلر واسطه سی ایله عینی کۆکدن دوزه لمیش سۆز لرین هامیسیندا کۆک اوز استقلالینی ایتیره ره که ساده سۆز کیمی قو- مالاشیر، مثلا: "آییق"، "آیییل(ماق)" و "آییر(ماق)" سۆزلرینده سۆز کۆکونون "آی(ماق)" اولدوغو سۆزلرین عمومی معنا سیندان آیدین معلوم اولور. حالبوکی معاصر دیلیمیزده باشقا معنا دا ایشله نن "آی" سۆزو وارسا دا فعل معنا سیندا ایشله نن "آی(ماق)" سۆزو بوخدور.

بوماده ده گۆسته ریلن سۆزلرین، دوغرو دان دا، واختی ایله، دوزه لتمه اولدوغونو معین لشدیرمک اوچون یا بو سۆزلرده مشاهده اولونان فورما- لارین معاصر دیلیمیزده موجود فعال فورمالارلا مقایسه ائدیلمه سی و منطقی نتیجه چیخاریلماسی، یا خود معاصر دیلیمیزده بو سۆزلرده اشتراک ائدن کۆک لرین کۆهنه (آرقا ایک) "اریانتی" نین موجود اولماسی و یا خود بئله کۆک لرین قوهوم تورک دیل لریندن هنج اولما زسابیرینده تخمینا همین معنا دا ایشلنمه سی لازیم گلیر. مثلا: یاشماق، یاشینماق،

ile türetilen: “kırak”, “kırgı”, “kıрма”, “kırov”, “kırk”, “kırık”, “kırıntı”, “kırış”, “kırıl-” sözlerini türemiş kelime gibi kök ve kelimelerden “kıрма”, “kırıntı”, “kırık”, “kırıl-” kelimelerini düzeltme söz gibi kök ve eklerine ayırmak mümkün olduğu halde “kırık”, “kırgı”, “kırov”, “kırk” ve hatta “kırış” kelimeleri de kök ve eklere ayrılmıyor.

Bunun gibi “kovala-”, “kovul-”, “kavuş-”, “kavur-” kelimelerinin kökü “kov-” olduğu halde “kavur-” kelimesini kök ve eke ayıramayız. Keza “dalamak” kelimesinden türemiş “dalaş-”, “kap-” kelimesinden türemiş “kapa-”, “kapan-tla-”, “kapı”, “kapak”, “kapıl-”, “kız-” kelimesinden türemiş “kızır-”, “kızın-”, “kızış-”, “kızıl”, “kızgın”, “kızdırma”, “kızılca” kelimelerini kök ve eklerine ayırmak anlamsız olur. Aynı köklerden türeyen kelimelerden, burada gösterildiği gibi ancak bir kısmının yalın kelime yerine geçmesi, genellikle, türemiş kelimelerin yalın kelime yerine geçme sürecinin ilk merhalesini teşkil edip dönemimize daha yakın bir zamanda ve dilimizin çağdaş döneminde meydana gelir.

2- Çeşitli ekler vasıtası ile aynı kökten türeyen kelimelerin tamamında kök bağımsızlığını yitirerek yalın kelime olarak kalıplaşır, mesela: “ayık”, “ayıl-” ve “ayır-” kelimelerinde kelime kökü “ay-” olan kelimelerin genel anlamının aydın olduğu bilinir. Hâlbuki çağdaş dilimizde başka anlamda kullanılan “ay” kelimesi olsa da fiil manasında kullanılan “ay-” kelimesi yoktur.

Bu maddede gösterilen kelimelerin doğrudan, vakti ile türetme olduğunu belirtmek için ya bu kelimelerde görünen kalıpların çağdaş dilimizde mevcut fiil şekilleriyle karşılaştırılması ve mantıklı sonuçlar çıkarılması, ya çağdaş dilimizde bu kelimelerde bulunan köklerin eski (arkaik) “varyantının” mevcut olması ya da böyle köklerin akraba Türk dillerinden hiç olmazsa birinde tahminen aynı anlamda kullanılması gerekir. Mesela: yaşmak, yaşınmak,

باشیرماق سۆز لرینده ایشلنمیش "یاش" عنصر و اختی ایله بوسۆزلرین کۆکو اولدوغونا - گیزلن مک - معنا سیندا ایشلن دیگینه شهبه اولابیلمز، بئله کی، "یاشماق" قادینلارین اوزونون آلت حصه سینی اورتتمک اوچون ایشلتدیکلری یا یلیغا دئییلیر. دیگر طرفدن سۆزده اولان "ماق" عنصر ونون مصدر شکیلجی سی اولدوغو و دیلیمیزده بیرسیرا مصدر لرین مثلا: چاقماق، قازماق، یشمک و سایره) اسملشدیگی آیدین دیر. ایکنجی سۆزده کی ("یاشینماق" داکی) "ین" شکیلجیسی فعلین قایدیش نوعونو (مثلا: قاشیماق، قاشینماق، گزمک، گزینمک و سایره)، اوچونجو سۆزده کی (باشیرماق داکی) - "یر" شکیلجیسی فعلین یا گنجی جی و یا اجبار نوعونو (مثلا: گنچمک، گنچیرمک، اوچماق، اوچورماق، آشیرماق و سایره) گنچستریر یا شماق، یاشینماق، باشیرماق سۆز لرینده "یاش" سۆزو اوز "گیزله (مک) معنا سینی ایتیردیگی اوچون بورادا اشتراک ائدن بوشکیلجی لرده اوز گوجونو ایتیرمیش و اختی ایله دوزه لتمه اولان سۆز لرساده سۆز لره چور یلمیشدیر .

"گیزله (مک)"، "گیزلن (مک)"، "گیزلت (مک)"، "گیزلی" سۆز لرینده ده "گیز" عنصر ونون اختی ایله اسم اولدوغو و سر معنا سیندا ایشلندیگی معلوم اولور. آیدین دهرکی، - "لی" شکیلجیسی اسمدن صفت دوزه لتدیگی کیمی - "له"، - "لن"، - "لت" شکیلجی لری ده اسمدن فعل دوزه لتمک اوچون ایشله دیلیر. گومان ائتمک اولارکی، عرب دیلیندن دیلیمیزه گلیمیش "سر" سۆزو، عینی معنادا و یا اونایا خین معنادا ایشلنن "گیز" سۆزو - نو دیلیمیزدن سیخیشدیریب چیخارمیشدیر. بوسۆز اوز وارلیغی نین ایزینی آنجا ق "گیزلنمک"، "گیزلی"، "گیزله (مک)" سۆز لرینده ساخلاپا بیلیمیشدیر .

قارماق، قارغی، قارت (قوجا) معنا سیندا "قارتماق" و "قاری" سۆز لری نین کۆکو اختی ایله "قار (ماق)"، "برکی (مک)" معنا سیندا، "ایلمک"، "ایلگهک"، "ایلیش (مک)"، "ایلیخ"، "ایلیق" و حتی "ایلان" سۆز لری نین کۆکو "ایل (مک)"، "یغیل (ماق)" معنا سینا یا خین بیر معنادا ایشلندیگی حقیقته چوخ اوینوندور. چونکی بوسۆز لر اوزه رینده ده یوخاریداکی منطقی محاکمه نی آهارماق ممکن دور .

(مؤلفین سۆز لرینده بیر ایکی نکته آرتیرماق بلکه فایدالی اولار :
"ایل - مک" سۆزو بیر شیئی، ال ایله، قارماق ایله ... "توتماق دئمکدیر

yaşırnak kelimelerinde kullanılan “yaş” ifadesi vakti ile bu kelimelerin kökü olduğundan-gizlenmek-anlamında kullanıldığı şüphesizdir. Böyle ki, “yaşmak” kadınların yüzünün alt bölümünü örtmek için kullandığı yaylığa denir. Diğer taraftan sözde olan [-mak] unsurunun mastar eki olduğu ve dilimizde bazı mastarların, mesela: çakmak, kazmak, yemek vs. isimleştiği açıktır. İkinci kelimesindeki (yaşınmaktaki) [-ın] eki dönüşlü fiili (mesela kaşımak, kaşınmak, gezmek, gezinmek vs.), üçüncü kelimedeki (yaşırnaktaki) [-ır] eki ya geçici ya da ettirgen fiili (mesela: geçmek, geçirmek, uçmak, uçurmak, aşırnak vs.) gösterir.

Yaşmak, yasınmak, yaşırnak kelimelerinde “yaş”, yüzü “gizle-” anlamını yitirdiği için burada iştirak eden bu eklerde öz gücünü yitirmiş ve vakti ile türemiş olan kelimeler yalın durumdaki kelimelere dönmüştür.

“Gizle-”, “gizlen-”, “gizlet-”, “gizli”, kelimelerinde de “giz” unsurunun vakti ile isim olduğu ve sır anlamında kullanıldığı malumdur. [-lı] ekinin isimden sıfat yaptığı gibi [-le], [-len], [-let] ekleri de isimden fiil yapmak için kullanılır. Şüphesizki, Arap dilinden dilimize gelmiş “sır” kelimesi aynı veya ona yakın anlamda kullanılan “giz” kelimesini dilimizden sıkıştırıp çıkarmıştır. Bu söz öz varlığının izini ancak “gizlenmek”, “gizli”, “gizle-” kelimelerinde saklayabilmiştir.

Karmak, kargı, kart (koca) anlamında “kartmak” ve “karı” kelimelerinin kökü vakti ile “kar-”, “berki-” anlamında, “ilmek”, “ilgek”, “iliş-”, “ilhi”, “ilik” ve hatta “ilan” sözlerinin kökü “il-”, “yığıl-” anlamına yakın bir anlamda kullanıldığı bir gerçektir. Çünkü bu kelimeler üzerinde de yukarıdaki mantıki muhakemeyi aramak mümkündür.

(Yazarın sözlerine bir iki nokta eklemek belki faydalı olur: “il-mek” sözü bir şeyi, el ile eğerek “tutmak” demektir

قاراخان تورکجه سیندن بیرمثال : "تیکن تونوق ایلدی" ، یعنی
 "تیکان دونو توتدو" . سنگلاخ "ایلماق"ی "گرفتن و بنظرگرفتن" دئییه
 ترجمه ائدییر. خوارزمی تورکجه ده "ایلمک" "باغلاماق، ربط و فرمک" دیر.
 قومانچادا "ایلمک" ، "آسماق" دیر. (۰۰۰)

"دالماق" ، "دالغا" ، "دالغین" سۆزلری نین کۆکو "دال(ماق)"
 اولدوغو معلومدور. دالماق سۆزو دیلیمیزده گئتمک معنا سیندا ایشله
 نهرهک کؤهنه لشمکده ییر. بوسۆزه آنجاق بدیعی دیلده "خیاله دالماق"
 افاده سینده تصادف ائدیلیلر، تورکیه تورکجه سینده ایسه بوسۆزا ونون اساس
 لغت احتیاطیندا ایشله دیلیلر، مثلا: "سویا دالدی" ، "خسته اویقویا دالدی"
 وسایره .

("دالماق" سۆزو حقیقته ده بیرایضاح گره کیرسه دئمه لی بیک کی
 "قلاوزون" بولکمه نین معنا سینی گوجدن قوتدن دوشمک "دئییه قید ائتمیش
 دیر، نئجه کی اویغورچادا " اوگسوز بولوب قالیب " هوشدن چیخیب وغش
 ائله ییب " معنا سینا دیر .

خاقانی تورکجه سینده "قالغان" ، "مصروع" یا "صرعه لی" دئمکدیر .
 چاغاتایچادا "تالماق" ، "یورولماق" دیر. قیپچاقچادا "تالماق" "یورغون
 آرغین دوشمک" دیر. تورکمن جه ده تورکیه تورکجه سینده وها بئله بیزییم
 اوز تورکجه میزده اصل معنا دان آلیناراق "جومماق" معنا سینا گلمکده دیر ؛
 سویا دالماق، خیالا دالماق، حتی "دالغیج" یعنی غواص .
 کورا وغلودان بیرمثال :

دربالارا من دالاندا شیرین حانا دهد سالاندا
 داعوا زامانی اولاندا اگیلمز ، سینماز دمیرم

- آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی، جلد ۲ ص ۲۶ -

"دُرغا، دارتماق، دارراق، داریخماق سۆزلری نین کۆکو چکمک معنا -
 سیندا ایشله نن "دار(ماق)" سۆزو اولدوغونو حس ائتمک چتین دگیل
 قونوق دیلینده "تارماق" چشمه معنا سیندا ایشله نییرکی، بیئنه ده همین
 معنا ایله علاقه سی واردیر

توخماق، توخوم (ماق) ، توققوش (ماق) ، توخون (ماق) ، توخا ، توخو (ماق)
 سۆزلری نین کۆکو وورماق معنا سیندا ایشلنمیش اولان "توخ وماق" سۆزو
 اولموشدورکی، همین معنا دا "چیواش" دیلینده ایبندی ده ایشلنمکده دیر .
 آرد، آرخا، آرت (ماق) ، آرتیق، آریق سۆزلری نین کۆکو "آر" اولموشدور

Karahan Türkçesinden bir örnek: “tiken tonug ildi”, yani “diken donu tuttu”. Senglah “ilmek”i “tutmak vb.” diye tercüme eder. Harezmi Türkçesinde “ilmek”, “bağlamak”tır. Kumancada “ilmek”, “asmak”tır...)

“Dalmak”, “dalga”, “dalgın” kelimelerinin kökü “dal-”dır. Dalmak, dilimizde gitmek anlamında kullanılarak eskimektedir. Bu kelimeye ancak bedii dilde “hayale dalmak” ifadesinde rastlarız. Türkiye Türkçesinde ise bu kelime onun asıl sözlük ihtiyatında kullanılır. Mesela: “suya daldı”, “hasta uykuya daldı” vs.

Dalmak kelimesi hakkında da açıklama yapmak gerekirse demeliyiz ki, “Clouston” “bu kelimeyi güçten kuvvetten düşmek” diye kaydetmiştir. Yani Uygurcada “ögsüz bolub galıb”, “akıldan çıkmak ve hile yapmak” anlamındadır.

Karahanlı Türkçesinde “kalgan”, “masrû” ya da “saralı” demektir. Çağatay Türkçesinde “talmak”, “yorulmak”tır. Kıpçak Türkçesinde “talmak”, “yorgun argın düşmek”tir. “Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ve bizim öz Türkçemizde asıl anlamdan alınarak “dalmak” anlamına gelmektedir. Suyu dalmak, hayale dalmak, hatta “dalgiç”, yani gavvas.

Köroğlu’ndan bir örnek:

Deryalara men dalanda

Şirin cana derd salanda

Dava zamanı olanda

Eğilmez, sinmez demirem

(Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 2, s. 26.)

“Darga, dartmak, darag, darıhmak sözlerinin kökü çekmek manasında işlenen “dar-” sözü olduğunu anlamak zor değil Kunuk dilinde “tarmak” çeşme manasında kullanılır ki, Yine de aynı anlam ile alakası vardır.

Tokmak, tokum-, tokuş-, tokun-, toka, toku- kelimelerinin kökü vurmak anlamında kullanılan “toku-” kelimesidir, aynı anlamda, Çuvaş dilinde şimdi de kullanılmaktadır.

Ard, arka, artmak, artık, arık kelimelerinin kökü “ar” olmuştur

كى "كئرى" (آرخا) معنا سىنى افاده ائتمىشدير. بوسۇز ايندى ده موغول دېلىننە "آرخا" معنا سىندا ايشلنمكده دير .

بونون كىمى آنلاق، آنلات (ماق)، آنلاش (ماق) آندير، آندير (ماق) " ايشلنمىشدير. بوسۇز معاصر توركيه توركجه سينده آنماق- يادا سالماق، باشقىرد دىلىننە شعور معنا سىندا ايشلنمىشدير (۲۴) . "

۱/۶ : مركب كلمه لرین ساده لشمه سی نتیجه سينده كلمه آرتمى

مركب كلمه لرین ساده كلمه لره چئوريلمه سی جريانى اونلارین دا- خلىننە اولان سس تركىبى نىن دگىشمه سی و بعضا ده كلمه لرین كوهنه- لشمه سی ايله عمله گلير .

يئنه يازيميزين بوقسمیندا اساس كىمى قبول ائتمىگىمىز "معاصر آذربايجان دىلى" اثرىنى ايزله يه ره ك ، سۇزوموزه دوام ائده ك . البته گره كدىگىننە مختلف نظرلى ده ، اونا آرتيراجاغىق :
"بىر جريان اؤز تارىخى اعتباريله دىلیميزده مركب كلمه لرین عمله گلمه حريانى نىن ان قديم دوروايله باغلانير . معاصير دىلیميزده اؤز تا- ريخى ايزلرینى ايتيرمىش و "ساده" كلمه لره چئوريلمىش كلى مقداردا مركب كلمه واردير .

معاصير دىلیميزده ساده كلمه لركىمى ايشلنن بئله مركب كلمه لرین ائتمولوزى سىنى معین لشديرمك دىلیميزين قديم قروپلارینى وبئله- كلمه لرین تشكل قايدالارینى مھيدانا چىخارماق اوچون بۇيوك اهميته مالك دير . "

"لغت تركىبى نىن اساس فوندونا داخيل اولان "بىلرزيك" سۇزونون "بىلك" و "يوزوك" كلمه لریندن، "قارانداش" سۇزونون "قلم" ، "داش" ويا "داش و قلم" كلمه لریندن توره ديگى معلوم دور . "

"چوخ احتمال كى، واختى ايله مركب اولدوغو، خاطيره بئله گتيريلمه- ين و معاصير دىلیميزده ساده ليگىنه شېهه ائدىلمه ين "من" سۇزو "مو (بو)" و "يان" ، "سن" سۇزو "سو(شو)" و "يان" ، "بىز" سۇزو "بو" و "يوز" "بىز" سۇزو "سو(شو)" و "يوز" سۇز لریندن توره ميشدير . "

"كىشى" سۇزو ايندى "اك" كىمى ايشلنمىش و دىلیميزين چوخ قديم دورلریننە آدام معنا سىندا اولان "چو" كلمه سی نىن تكراریندن

ki, geri (arka) anlamını ifade etmiştir. Bu kelime şimdi de Moğol dilinde “arka” anlamında kullanılmaktadır.

Bunun gibi “anlak”, “anlat-”, “anlaş-”, “andır”, “andır-” sözlerinin kökü “an”dır ve “hatır/hafıza” anlamında kullanılmıştır. Bu kelime Türkiye Türkçesinde anmak, hatırlamak, Başkurt dilinde şuur anlamında kullanılır (24)”.

1.6. Birleşik Kelimelerin Sadeleşmesi İle Kelime Yapma:

Birleşik kelimelerin yalın durumdaki kelimelere dönüşmesi onların dâhilinde olan ses terkinin değişmesi ve bazen de kelimelerin eskimesi ile meydana gelir.

Yine yazımızın bu kısmında esas kabul ettiğimiz “Muasır Azerbaycan Dili” eserini izleyerek, sözüme devam edelim. Elbette gerektiğinde farklı görüşleri de ona ekleyeceğiz:

Bu yöntem tarihi itibarıyla dilimizde birleşik kelimelerin meydana geldiği en eski dönem ile bağlanır. Çağdaş dilimizde tarihi izlerini yitirmiş ve “yalın” kelimeler olmuş külli miktarda birleşik kelime vardır.

Çağdaş dilimizde sade olarak kullanılan bu birleşik kelimelerin etimolojisini yapmak dilimizin tarihi gruplarını ve bu kelimelerin oluşum özelliklerini meydana çıkarmak için büyük bir öneme sahiptir.

Lügat terkinin esas fonduna dâhil olan “bilerzik” kelimesinin “bilek” ve “yüzük” kelimelerinden, “karandaş”ın “kalem”, “daş” veya “daş ve kalem” kelimelerinden türediği malumdur.

Büyük ihtimalle, vakti ile birleşik olduğu hatırlanmayan ve çağdaş dilimizde sadeliğine şüphe edilmeyen “men” kelimesi “mu” (bu) ve “yan”, “sen”, “su” (şu) ve “yan”, “biz”, “bu” ve “yüz”, “siz”, “su” (şu) ve “yüz” kelimelerinden türemiştir.

“Kişi” kelimesi şimdi “ek” olarak kullanılan ve dilimizin çok eski dönemlerinde adam anlamına gelen “çü” kelimesinin tekrarından

"چوچو- کیشی" توره میشدیر .

" مرکب کلمه لرین ساده کلمه لره چثوریلیمه سی جریانی نیی معاصیر
هیلیمیزده ده مشاهده اتمک اولار . مثلا: "آغامد" سوزونون ایکینجی
هه سی (محمد کلمه سی) . . . اختصارا دوشموشدور . "دثدی - قودو" سوزونون
ایکینجی هه سینده (قویدو) سوزونده اولان (ی) سسی، "اشی" سوزونوتشکیل
افدهن سوزلردن بیرینجی سی نین ("آی" سوزونون) (ی) سسی، ایکینجی نین
("کیشی" سوزونون)، (ک) سسی اختصارا دوشموش، بیرینجی سوزده قالان
(آ) سسی ایسه، (ه) سسینه کچمیشدیر (۲۵)"

تبریزده معاوره ضمنینده ایشله دیلن "گالا" سوزو، چوخ احتماللا
"گل - آل - آ" سوزیندن تشکل اتمیشدیر، بو ترکیبین صونونداکی "آ"
تاکید اوچون ایشله دیلیر .

" دوام ائده جک "

ایضاحلار :

۱۳ - جعفروف عینی اثر ص ۱۵۲

۱۴ - عثینی اثر ص ۱۵۳

۱۵ - *Mary Boyce, A word List of Manichaean Middle Persian and Parthian, 1977 Leiden. P. 86.*

۱۶ - ۱۱۰۷ هجری ده، هندوستاندا تالیف ائدیلیمیش "فرهنگ جهانگیری"
ده واردیر. یخددینجی هجری عصرده یاشایان "رزاتشت نامه" و "اردا -
ویراقنامه" کیمی منظومه لرین مصنفی "زردشت بهرام پزُدو" دان دا بو
بیتی شاهید کتیر میشدیر:

هنر ورزند شاه ارتیشداران * سلح پرور پیاده یاسواران
۱۷ - اثیرالدین اخسیکتی ده ائله بویا خینلیق و بیرلیگه نظرله دتمیشدیر
خران شعرکه خودراهمال من شمرند * نهفته اندبه افسر، سران بی افسار
(ابراهیم پورداد، هرمزنامه، تهران ۱۳۳۱، ص ۳۰۶)

۱۸ - جعفروف، عثینی اثر ص ۱۵۳ و دوامی .

۱۹ - شاهید اولراق، "ناصر خسرو" دن :

آب تیزاست اینجهان کشتیت را * بادبان کن طاعت و رانش خله
فردوسی دن :

سربادبان تیز برکاشتی خله پیش ملاح بگذاشتی

“çüçü-kişi” türemiştir.

Birleşik kelimelerin yalın kelime olması çağdaş dilimizde de görülür. Mesela: “Ağa Memmed”in ikinci hecesi (Muhammed kelimesi) kısaltılmıştır. “Dedi-kodu”nun ikinci hecesindeki “koydu” kelimesinde /y/ sesi, “eşi” kelimesini oluşturan seslerden ilki, “ay” kelimesinde /y/ sesi, ikinci hecesinin, (“kişi” kelimesinde) /k/ sesi çıkarılmış, birinci kelimedeki kalan /a/ sesi ise /e/ sesi olmuştur. (25)

Tebriz’de konuşma sırasında kullanılan “gala” kelimesi büyük ihtimalle “gel-al-a” sözünden meydana gelmiştir. Bu ifadenin sonundaki /-a/, ifadeyi pekiştirmek için kullanılır”.

“Devam edecek”

Açıklamalar:

13- Caferov, “Aynı Eser”, ss.152

14- “Aynı Eser”, ss. 153

15- Mary Bayce, “A Word Leist Of Mamichaeer Middle Persian And Parthian”, 1977, Leider, p. 86

16- 1107 Hicride, Hindistan’da telif edilmiş “Ferhenk Cihangiri”de vardır. Yedinci Hicri asırda yaşayan “Zerdüş-nâme” ve “Ardâ Virâf-nâme” gibi manzumelerin yazarı Zerdüş Behram-e Pejdu’dan da bu beyiti almıştır:

فرورزن شاه ایش داران

سل چیر و بیانی اسواران

17- Esirüddin Ehsikti’de de bu yakınlık ve birliğe bakarak demiştir:

خران ش عککه خود راهمل من شمرن-

نفت هان دیاف سر، سران بلف سار

(Ebrahim Pourdavoud, Hürmüz-nâme, Tahran 1331, ss. 306)

18- Caferov, Aynı eser, ss. 153 ve devamı.

19- Şahit olarak, “Nasir Hüsrev”den:

آتبی ز است طین ج هارگ شتتیرا

بادب انکن طاعت و رانش خل ه

Firdevsi’den:

سوادب ان تیزی بکشیواتی

خل و پیش سج گشتات

- ۲۰ - مسعود سعد سلمان دان :
روی هاتابان زخماند امها پیچان زخم
گوئیا دارند بادل قوه و درد خلّه
- ۲۱ - پورداود، عثینی اثر ص ۳۷۵ - ۳۵۷
- ۲۲ - عثینی اثر ص ۳۸۸ - ۳۷۶
- ۲۳ - جمفروف ، عثینی اثر ص ۱۵۵
- ۲۴ - عثینی اثر ص ۱۵۹ - ۱۵۶
- ۲۵ - عثینی اثر ص ۱۶۰

ع . آغ چایی	حیات نغمه سی
داغلار نه قدهر اولا بیرگؤزه ل	هوندور اولسادا گر آی پارچاسی
بورانلا، کولک بورانلی قیشین	قارا اولکهنی گلر، قارلاری
آسدیملار، کسدم ، یوزلرجه گؤزه ل	توتدوم - دئینده ایگیت ، ساچینا
بیرگون دنیا دان فلک قار - کولک	مه لی بیر، گفدر اه لیبه رگفدر
جوشان سئل کیمی آخان اولدوزون	انسان همتی صون پاریلتی سی
اهری بیرگفدر قوریبه رگفدر	بیرگون کی بیرگون زامانلا، اودا
بورانلا، کولک بورانلی قیشین	قارا اولکهنی گلر، قارلاری
آسدیملار، کسدم ، یوزلرجه گؤزه ل	توتدوم - دئینده ایگیت ، ساچینا
بیرگون دنیا دان فلک قار - کولک	مه لی بیر، گفدر اه لیبه رگفدر
جوشان سئل کیمی آخان اولدوزون	انسان همتی صون پاریلتی سی

20- Mesûd Sa'd Selmân'dan:

روی‌هانت‌لبان زخ‌ش‌م‌ان‌دام‌پ‌ل‌ی‌چ‌ان‌ز‌خ‌ش‌ام
گ‌ئ‌ی‌ا‌دار‌ن‌س‌ب‌ا‌لق‌و‌ه‌و‌د‌ر‌د‌خ‌ل‌ه

21- Pourdavoud, "Aynı Eser", ss. 357-375

22- "Aynı Eser", ss. 376-388

23- Caferov, "Aynı Eser", ss. 155

24- "Aynı Eser", ss. 156-159

25- "Aynı Eser", ss. 160.

كلمه لار اوزەرىنە

كۆكلەر ، اكلەر ، گۆدەلەر ، كلمه لەر

(۳)

۲ - كلمه لرىن شكىلچى / اك آلما يولو ايله (مورفولوژىك يوللا)

آرتماسى

بىلدىگىمىز كىمى ، كلمه لره دقت ائىلدىگىندە ، اونلارنىن معنا -
لى بىرنىچە سادە عنصردن عمله گلمىش اولدوقلارى بللى اولار. بىر آزداها
دقتلە باخىلىرسا بو " سادە عنصر " لرىن اوز نوبەلرىندە بىرويا نىچە
سىن (مصوت ، صامىتىن) يان - يانا گلمەسىندىن دوزەلدىگى آناشيلار .
بو معنالى سادە عنصرلرىن علمى آدى " مورفئم " دىر (فارسجادا "تكوژ")
"مورفئم" تك بىر سس ("ه" سسى " ائوه " سۆزونده) اولدوغوكىمى بىر
كلمه ده ("آتا" ، "آنا" ، "يورد" ، "باش" ، "باخ" ... كىمى) اولار بىلەر .
" مورفئم " نىن نوعلارىنا گلنىچە ، باشدا ايكى اساسلى قسە بولونر :
۱ - مستقل مورفئم يا " اوتونوم مورفئم " : گونش ، ساواش ، آلما ، كىمى
... بونلارنىن هر بىرىنىن مستقل اولاراق تك باشلارىنا ، ايشلتمك اولار .
۲ - ياپىشيق مورفئم لرايسە تك باشلارىنا دگىل باشقا مورفئم لره
ياپىشاراق ايشلەدىلەر : " + ه " مورفئى نىن " ائوه " سۆزونده اولدوغو
كىمى ، هابئله دىر " + نىن " مورفئى " كىشى نىن " سۆزونده .

VARLIK

AYLIK FARŞA VE TÜRKE KÜLTÜR DERGİSİ

SEKİZİNCİ YIL, SAYI 291 (83 – 84)

NİSAN VE MAYIS 1365

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELEK (3)

2- Kelimelerin Ek Alma Yolu İle (Morfolojik Yolla) Artışı:

Bildiğimiz gibi, kelimelere dikkat edildiğinde, onların anlamlı birkaç unsurdan oluştuğu belli olur. Biraz daha dikkatle bakılırsa “basit unsurların” kendi içinde bulunan bir veya birkaç sesin (ünlü, ünsüz) yan yana gelmesiyle oluştuğu anlaşılır. Bu anlamlı basit unsurların bilimsel adı “morfem”dir (Farsçada “تلفواژ”). “Morfem tek bir ses (/e/ sesi, “eve” kelimesinde) olduğu gibi bir kelime de (ata, ana, yurt, baş, bak... gibi) olabilir.

Morfem çeşitlerine gelince, iki bölüme ayrılır:

1- Bağımsız morfem ya da “otonom morfem”: güneş, savaş, elma gibi...

Bunların her biri bağımsız olarak tek başına kullanılabilir.

2- Bağımlı morfemler ise tek başına değil başka morfemlere eklenerek kullanılır: “eve” kelimesinde /+e/ morfemi, “kişi + nin” kelimesinde [+nin] morfemi.

مستقل مورفم‌ها ده یئنه ایکی جور دور:

۱ - قاموس لوق (لئقسیک) مورفم‌ها: بونلار ترکیب‌لرین اساس بئینوو ره سیدیر: داراق، گونش ... کیمی

۲ - صرف " قرامه ر " مورفم‌ها: مار ساجادا " از "، " به " و " را " مورفم‌ها کیمی . اصل تور کجه ده مستقل " دستور - قرامه ر مؤرفم‌ها " یوخدور .
یلاپیشیق مورفم‌ها ده ایکی جور دور:

۱ - تصریف مورفم‌ها: کلمه لرین لغت سوزلوک معنالارینی دگیشمه، ن، بئینوو ره یادا اکثر حاللاردا " کؤک " دئییه تانیتدینیمیز مستقل مورفم‌ها یلاپیشار و اونلارین قرامه ر وظیفه لرینی ایفادا اونلار کؤمک ائده رلر " ائولر " ده کی " + لر "، " گؤرور " ده کی " + ور " کیمی .

۲ - تازه کلمه یارادان " اشتقاقی " مورفم‌ها (DERIVATIVE MORPHEME)
" دمیرچی " ده کی " چچی "، " گؤزه للیک " ده کی " + لیک " کیمی ...
یلاپیشیق مورفم‌ها (ایستر تصریفی - ایستر اشتقاقی اولسونلار)
دیله چی لر عمومیت له " آفیکس " دئییرلر بو کلمه اوللر " لاحقه " اولاراق کتابلاردا گئجدی . فارس دیلینده اونا ایندی " وند " آدی قویوبلار (۲۶) .
بو آد دوزه لتمه و تازه دیر، نجه کی " برهان قاطع " بو کلمه نین معناسینی بئله وئیریر :

وند - برون قند ظرف و انا را گویند مانند طبق و کاسه و کوزه و امثال آن و به معنی صاحب و مالدار هم هست وقتی در آخر کلمه در آورند همچو دولت مند که او را دولت وند هم می گویند (۲۷) .

دوقتور محمد معین حاشیه ده بوسوزلری آرتیریر: " پسوند است دال بر معنی خداوندی و صاحبی و شباهت این پسوند در جزو کلمات مرکب چون دماوند، نهاوند و دنیاوند و جزاینها دیده می شود. در زبانهای باستانی ایران از " وند " مفهوم دارنده برمی آید درست مانند " مند " در کلمات آبرومند، نیرومند و خردمند (۲۸) .

اشارت ائتدیگیمیز کیمی بو چوخ آز ایشله ن کؤهنه کلمه (وند)
کلمه سی (قاموسلاردا ن آلینیب و معناسی بیر آز دگیشدیریلرک دیله چی لیکده وجودونا احتیاج اولان بیر مفهوم قارشیلیق اولاراق تکلیف او - لونوب و اکثر عالم لرجه ده قبول ائتدیمیشدیر (۲۹) . بیزده بویولدان گئده رک ، دیلیمیزده " آفیکس " مفهوم او چون بیر مقابل - قارشیلیق آختاراندا ایکی کلمه ایله قارشیلایریق: " شکیلچی " و " اک "، " شکیلچی "،

Bağımsız morfemler de yine ikiye ayrılır:

1- Leksik Morfemler: Bunlar kelimelerin temelidir: tarak, güneş... gibi.

2- Gramer Morfemleri: Farsçadaki *از*, *به* ve *و* morfemleri gibi. Aslında Türkçede bağımsız bir “gramer morfemi” yoktur.

Bağımlı morfemler de ikiye ayrılır:

1- Çekim morfemleri: Kelimelerin sözlük anlamlarını kaybetmeden temel ya da genel hallerde “kök” olarak bildiğimiz bağımsız morfemlere eklenir ve onların gramer vaziyetlerini bildirirken onlara yardım eder: “evler”deki [+ler], “görür”deki [-ür] gibi.

2- Yeni kelime yapan “yapım” ekleri (*Derivative Morpheme*): “Demirci”deki [+ci], “güzellik”teki [+lik] gibi...

Bağımlı morfemlere (ister çekim eki, ister yapım eki olsun) dilciler genellikle “*affix*” diyorlar. Bu kelime önceden “*lahika*” olarak kitaplara geçti. Fars dilinde ona şimdi “*وند*” adını verdiler (26). Bu ad yenidir. “Burhan Kati” bu kelimenin anlamını böyle açıklar:

وندب ووزنقند ظرف و نراگهوند مازند طبق وکلره وکوزره و لثمال آن وبه معری صاحب و
مالدار هم هست قتی در آخر کلمه در آوند هم چودولت فیکه اورادولت ونده هم میگویند (27).

Dr. Muhammed Muin dipnota bu sözleri ekler:

پس بن داسست دالبر معری خداوندی و صاحبی و شهابه هتای نپسوند در جر وکلمه مات مرکب چون
دموند، نه اوند و نه باوند و جزین ها میده می شود. در نیک های استیل یطیران از “ونت” فهموم
دازند بر می نپسندست مازند “فد” تکلمه مات لب و فود، نپرو فود و خرد فود (28).

İşaret ettiğimiz gibi oldukça az kullanılan bu eski kelime (وند kelimesi) sözlüklerden alınıp anlamı biraz değiştirilerek dilbilimde ona ihtiyacı duyan bir kavrama karşılık olarak teklif edilip araştırmacıların çoğu tarafından da kabul edilmiştir (29). Biz de bu yolda gider, dilimizde “*affix*” kavramı için bir karşılık arandığında iki kelime ile karşılaşırız: “şekilci” ve “ek”. “Şekilci”,

"شکیل / شکل" و "چی" دن عملہ گلیبیدیر .
 "اک" تورکجه نین مختلف دیل و لهجه لرینده قدیمدن واردی، داهایا
 قیما و "کوک" کلمه سینه ده او یغوندور .
 "اک" نین معناسی قدیمدن بری بئله ایضاح ائدیلمیش:
 "اک : ۱ - نقصانی اکمال اوچون پارچا علاوه سی، اضافه (مثال :
 بو قوماش دا اک واردیر)، ۲ - علاوه اولونان پارچا، یاماق ...
 ۳ - یارادان قالان نشانین کناری کی اک یغیرینی آندیریر . اکلہ مک :
 علاوه ائتمک ... (۳۵) .

فارس دیلینده ده "بیرچوخ حاللاردا بونا بنزه ر بیردن آرتیق کلمه
 مختلف مؤلف لر طرفیندن بیرتک مفهومیون قارشیسیندا تکلیف ائدیلمیش
 - دیر (مثلا دیلچی لیکده : "همگونی آوائی" و "نویسه گونی" *ALLITERATION*
 اوچون -، "جایگزینی" و "دگرگونی" *ALTERNATION* اوچون، "شنیدا
 - ری"، "شنوائی" *AUDITORY* اوچون وسایره (۳۱)، هانسی کلمه -
 نین یازیلار و عالم لر وسایره طرفیندن قبول اولاجاغینی گله جک
 گؤسته ره جک دیر .

سؤزون قیصاصی، بیز ایندی لیک "کوک" کلمه سینی و اونونلا برابر
 "اک" و "شکیلچی" کلمه لری نین هر ایکسینی ده ایشلتتمکده بیر محذور
 گورموروک، سیز بویا زیلاردا هرایکی اصلاحا راست گله بیلر سنینیز .

یثنی کلمه یارانماسی اوچون بیر یول دا ایکی کوک یا دا گؤوده نین
 بیری - بیری ایله یان - یانا گتیریلمه سی دیر: بیر + آز (بیر آز)،
 بوز + قیر (بوز قیر)، ایش + گورمک (ایش گورمک) ... کیمی
 تعریف : بیر دیلین مورفئولرینی تدقیق ائدن و بونلارین ایچینده
 کی بیرلشمه و دگیشمه لری مطالعه ائدن بحثه "مورفولوژی" دئیرلر .
 التصاقی بیر دیل اولان دیلیمیزی کلمه لری، اکثر اولارین صونونبا
 باغلانان "صون اک" لردن تشکل ائده ر ("صون اک" نین فرانسیزجاسی
 "سوفیکس"، فارسجاسی اوللر "مزید، مؤخر"، ایندی لیر "پسوند" دیر .
 "پسوند" قدیمدن اولان "پساوند" کلمه سیندن دیلچی لر طرفیندن حـس
 ائدیلمیش احتیاج اوزره معناسینی دگیشدیرمه یولوا یله یارادیلیمیش دیر .
 "پساوند" نین اصل معناسی "قافیه" و "قصیده نین مقطعی" دیر (۳۲) .
 کوک لر : "معناسی اولان یادا جمله قورولوشوندا ایشه گلن

“şekil” ve [+ci] ekinden meydana gelmiştir.

“Ek” Türkçenin farklı dil ve lehçelerinde eskiden beri vardı, daha kısa ve “kök” kelimesine de uygundur.

“Ek”in anlamı eskiden beri bu şekilde açıklanır:

“Ek: 1- Bir eksiği tamamlamak için parça ekleme (örnek: bu kumaşta ek vardır). 2- Eklenen parça, yamak... 3- Yara izi ek yerini andırır. Eklemek: ilave etmek... (30).

Fars dilinde birçok durumda buna benzer birden fazla kelime yazarlar tarafından tek bir kavramın karşısında teklif edilmiştir (mesela dilbilimde “هگونى آوائى” ve “نچوسه گونى” *alliteration*; “جگىغىنى” ve “گگونى” *alternation*; “نن وائى”, “نن وائى” ise *auditory* için vs. (31). Hangi kelimenin yazarlar ve âlimler vs. tarafından kabul edileceğini gelecek gösterecektir.

Uzun lafın kısası, biz şimdilik “kök” kelimesini ve onunla beraber “ek” ve “şekilci” kelimelerinin her ikisini de kullanmakta bir sakınca görmüyoruz, siz bu yazılarda her iki terimle de karşılaşabilirsiniz.

Yeni bir kelime oluşturmak için diğer bir yol da iki kök ya da gövdenin yan yana getirilmesidir: Bir + az (biraz), boz + kır (bozkır), iş + görmek (iş görmek) gibi.

Tanım: Bir dilin morfeplerini ve bunlar arasındaki birleşme ve değişimleri inceleyen alana “morfoloji” denir.

Bitişken bir dil olan dilimizin kelimeleri, genelde onların sonuna bağlanan “sonek”lerden oluşur (“sonek”in Fransızcası “*sofiks*”, Farsçası önceden “نويد”, “موسخر”, şimdi ise “نپسوند” kelimesidir. “نپسوند” dilde duyulan ihtiyaç üzerine dilbilimciler tarafından eskiden kullanılan “نپسوند” kelimesinin anlamını değiştirme yolu ile oluşturulmuştur. “نپسوند” kelimesinin asıl anlamı “kafiye” ve kasidenin maktağı”dır (32).

Kökler: “Tek başına anlamı olan ya da cümle kuruluşunda kullanılan

بیان وسیله سینه کلمه دئیلیر" .

" باشقا کلمه لردن اک ایله یادا ترکیب یولویلا توره مه میش او-
لانلارا " کۆک " دئیرلر " .

" دیلیمیزده کۆک لر اکثرا تک هجالی دیر : گۆز ، یول ، آغ ، ایچ ،
یاش ، گۆل ، ایل ، ال ، داش ، ساچ ، دیل ، آت ، آد ، ات ، اوخ ، گۆی ،
گل ، گئت ، او ، چوخ ... "

" ایکی هجالی کۆکلرده آر دگیلدیر : چیچک ، آغاج ، گۆوده ، دنیز ،
قویو ، تپه ، اوخو ، ائشیت ، قادین ... "

" اوچ هجالی کۆکلریمیز آزدیر : کپه نک ، قاریشقا ، باجاناق ،
قابیرغا ، باغیرساق ... "

" یاد کلمه لردن تورکجه اک آلما میش و قایدالاریمیزا گوره ترکیب
تاپما میش اولانلار دا " کۆک " ساییلما قدادیر : معلومات ، تئله قراف
شکایتنامه ... " (۳۳) .

بیرچوخ ، ایکی (یادا داها آرتیق) هجالی کۆک لریمیز حقیقیندا
دئمک اولارکی بلکه اولاری وجودا گتیرن اکلر تانینما یا جاق درجه ده
کۆکلرله قایناسیب بیرلشمیشدیر : مثلا : قانات ، اسلان ، دمیر ، یئنی ،
کپه نک ، بوراخ ، قابیرغا ... کیمی بونلاردا کۆک حکمونه دیر .

تورکجه ده کلمه کۆکلری گۆردوکلری وظیفه لره گوره ایکی جور دولر :
بیر قسیمی شئی ، وصف ، شخص ، مناسبت کیمی مفهوملارا قارشیلیق
اولان کلمه لردیر . بونلار " آد کۆکلر " (نومینال کۆکلر) دئیریک :

سو ، دوز ، من ، چوخ ... کیمی .

اوبیر قسیمی حادته ویا عملی آنلادان کلمه لری بونوره سینی تشکیل
ائله یین کۆکلردیر . بونلار دا " فعل کۆکلری " (وئربال کۆکلر) آدینی
وئیریک : اول ، قال ، گئت ، وئر ... کیمی .

آز صایدا بعضی کۆکلر ، هم آد کۆکلری هم ده فعل کۆکلری دیزلر :
دار ، داد ، کۆچ ، کوچ - ... کیمی .

اکلر : اکلر دیلیمیزده کی فونه تیک و آهنگ قایدالارینا گوره
کۆکلره باغلانار و باغلان دیققلاری کۆکله بیر فونه تیک بیرلیک تشکیل
ائده رلر . اکلرین ایکی جور روللاری وار :

۱ - بیر قسیمی کلمه لره عاید حال ، نسبت ، وضعیت ، زامان و شخص کیمی ،
" قرامه ر / دستوری " مناسبت لری (قاته قوریلر) قوراراق اولنلاری بیر -

ifade biçimine kelime denir”.

“Başka kelimelerden ek ile ya da terkip yoluyla türememiş olanlara “kök” denir”.

“Dilimizde kökler genellikle tek hecelidir: Göz, yol, ak, iç, yaş, göl, il, el, taş, saç, dil, at, ad, et, ok, göy, gel, git, o, çok...”

“İki heceli kökler de az değildir: Çiçek, ağaç, gövde, deniz, kuyu, tepe, oku-, işit-, kadın...”

“Üç heceli köklerimiz azdır: Kepenek, karışka, bacanak, kaburga, bağırsak...”

“Yabancı kelimelerden Türkçe ek almamış ve gramer kurallarımıza uymayanlar da “kök” sayılmaktadır: Malumat, telgraf, şikâyetname...”(33)

İki (ya da daha fazla) heceli birçok kök hakkında, onları vücuda getiren ekler tanınmayacak derecede köklerle kaynaşıp birleşmiştir, denebilir: Mesela: Kanat, aslan, demir, yeni, kepenek, burak, kaburga gibi kelimeler de kök hükmündedir.

Türkçede kelime kökleri üstlendikleri göreve göre ikiye ayrılır:

Bir kısmı nesne, vasıf, şahıs, münasebet gibi kavramlara karşılık olan kelimelerdir. Bunlara “isim kökleri” (nominal kökler) deriz: “su”, “tuz”, “ben”, “çok” gibi.

Diğer kısmı olay veya oluş sırasında kelimelerin temelini teşkil eden köklerdir. Bunlara da “fiil kökleri” (verbal kökler) adını veririz: “ol-”, “kal-”, “git-”, “ver-” gibi...

Az sayıdaki bazı kökler, hem isim, hem de fiil köküdür: “tat”, “tat-”, “göç”, “göç-” gibi...

Ekler: Ekler dilimizdeki fonetik ve ses uyumuna göre köklere bağlanır ve bağlandıkları kökle bir fonetik birlik meydana getirir. Eklerin iki rolü vardır:

1- Bazı kelimelere ait hal, nispet, vaziyet, zaman ve şahıs gibi. “Gramer” ilgisi (kategoriler) kurarak onları bir-

بیرینه باغلارلار بونلارا " تصريف اكلری " دئییریک : قارداش +.یم
اڭو + دهن ، گل + دی (قارداشیم اڭوده ن گلدی) سۆزونده کی اكلر
کیمی .

۲ - بیرچوخ اكلر آد كۆكلری ویا فعل كۆكلرینه باغلاناراق او-
نلارین معنالارینی دگیشدیرمک صورتی ایله فرقلی مفهولاری ایفـاده
اڭدن یئنی کلمه لر دوزه لده رلر ، بونلاره دا " تشکیل اكلری " یادا " سۆز
دوزه لدیجی اكلر " آدینی وئرمک اولار (بعضا بونلارا " اشتقاق اكلری "
ده دئیرلر) : آغیز- لیق ، وطن - داش ...

کلمه دوزه لتمک اوچون بعضا تصريف اكلرینی ده ایشله ده ریک :
اونلار بوزامان اشتقاق - تشکیل اکی ده اولورلار .

اكلر هئچ و اڭخت یالنیز اولما دیقلارینا گۆره ، اونلاری اڭولرینه
بیر تیره (-) یا (+) قویماق صورتیله كۆكلردن سئچرک :
- دن ، - چی ، - سن ، - میش ، + دن ، + چی ، + سن ، + میش ... کیمی

گۆوده :

" اشیانین و حرکتلرین هامیسی اوچون دیلرده آیری - آیری كۆك
لر یوخدور ، بونا گۆره بیر- بیر ایله مربوط بیرمقدار شئی ویا حرکت
اوچون بیر كۆكدن مشتق اولموش بیر " کلمه عائله سی " ایشله دیلر . یعنی
كۆكلر اۆزلری ایله مربوط یاخین شئی و حرکتلر اوچون گئنیشله دیلیب ،
عادتا یئنی كۆكلر میدانا گتیریلر . كۆكلردن وجودا گلن بو گئنیش
كۆكلره " کلمه گۆوده سی " آدی وئریلیر . گۆوده ده بیرنوع كۆك اولدوغو
اوچون معنی و استعمال باخیمیندان تمامی ایله كۆك کیمی دیر . یالنیز
شکیل باخیمیندان كۆكدن فرقلی و اوندان بۆیوک بیردیله بیرلیگیدیر .
خلاصه سۆز دوزه لدیجی اكلرله دوزه لیمیش کلمه لره " گۆوده " بعضا
" رادیکال " یادا تورکیه دیلچی لری نین بعضیسی کیمی " كۆکن " دئیرلر ؛
گۆزلوک (عینک) ، باشلیق ، سۆلو ، ده وه چی ... کیمی .

یئنی کلمه لرین دوزه لمه سی حادثه سی كۆك و اک (یادا گۆوده) منا -
سبتلری باخیمیندان دؤرد صورتده مطالعه ائدیله ر :

۱ - آددان آدلار دوزه لمه سی : سۆنچو ، باشلیق ، یولداش ... کیمی

۲ - آددان فعللر دوزه لمه سی اڭنله مک ، یاشاما ق ، آغارما ق ... کیمی

۳ - فعلدن آدلار دوزه لمه سی : بیجیم ، سئوگی ، ساتیجی ، گولونج ... کیمی

۴ - فعلدن فعللر دوزه لمه سی : اوجورتما ق ، قاندرما ق ، ووروشدورما ق کیمی

birine bağlar, bunlara “tasrif ekleri” diyoruz: “Kardeş + im, ev + den, gel – di (kardeşim evden geldi) sözündeki ekler gibi.

2- Birçok ek, isim veya fiil köküne bağlanarak onların anlamlarını değiştirmek sureti ile farklı kavramları ifade eden yeni kelimeler yapar, bunlara da “yapım eki” ya da “kelime yapan ekler” adını verebiliriz (bazen onlara “iştikak ekleri” de diyorlar): Ağız + lık, vatan + daş...

Kelime yapmak için bazen çekim eklerini de kullanırız: Onlar bu durumda yapım eki de olur.

Ekler hiçbir vakit yalnız olmadığına göre, onları önlerine bir tire (-) ya da artı (+) koyarak köklerden ayırırız: [-den], [-çi], [-sen], [-miş], [+den], [+çi], [+sen], [+miş] gibi...

Gövde:

“Eşyanın ve hareketlerin her biri için dillerde ayrı ayrı kökler yoktur. Buna göre birbiri ile ilgili nesnelere veya hareketler için kökten türemiş bir “kelime ailesi” kullanılır. Yani kökler kendisi ile yakın ilişkide olan nesne ve hareketler için genişletilir ve adeta yeni kökler meydana getirilir. Köklerden meydana gelen bu geniş köklere “kelime gövdesi” adı verilir. Gövde de anlam ve kapsam bakımından tamamen bir kök gibidir. Yalnız şekil bakımından kökten farklı ve ondan büyük bir dil birliğidir. (34)

Özellikle yapım ekleriyle yapılan kelimelere “gövde”, bazen “radikal” ya da Türkiye’deki bazı dilbilimciler gibi “köken” derler: gözlük, başlık, sulu, deveci gibi.

Yeni kelimelerin yapılması kök ve ek (ya da gövde) ilişkileri bakımından dört şekilde gerçekleşir:

- 1- İsimden isim yapılması: Sütçü, başlık, yoldaş gibi
- 2- İsimden fiil yapılması: Önlemek, yaşamak, ağarmak gibi
- 3- Fiilden isim yapılması: Biçim, sevgi, satıcı, gülünç gibi
- 4- Fiilden fiil yapılması: Uçurtmak, kandırmak, vuruşturmak gibi.

گۆوده لر آد و فعل بونوره لرینی تشکیل ائتدیک لرینه گۆره اشتقاق اکلری آلیب ایکینجی، اوچونجو، دؤردونجو حتی بئشینجی مرتبه ده "مشتقات" میدانا کتیره بیلر:

گیزلین + جه، وطن + داش + لیق، قارشى + لاش + دیر + مالی، دوی + غو + لان + دیر + ماق، گۆرهوش + دور + همه بدیک + لر + میز بدن و سایره .

بونلارین هر مرتبه سی ایشله دیلمیش اولابیلر. بعضی کلمه لرین کؤکو یاددان چیخیش و ترک ائدیلمیش ده اولابیلر. بوجور کؤکلری، ویا "بیرینجی مرتبه دن گۆوده لر" لهجه میزده یاشایان مشتق لری ایله تشبیت ائده رک چوخ واختلار قدیم متن لرده ویا دیلیمیزین یاشایان باشقا لهجه لرینده کی وارلیقلاری ایله تانیریق. یازی دیلیمیزده ایتیپ با تمیش بعضی کؤکلره یاشایان مشتقاتا مثال :

* کیز (گیزلی، گیزلین، گیزلمک)، * سین (سیناق)، * تارى - (داری، تارلا) * یا - (یانماق) ... کیمی .

بوجور بعضی گۆوده لرله یاشایان مشتق لر:

اۆچ - وُنج (اوچونجو)، تاغ - ی (داغیلماق، داغیتماق)، اؤگ ره - (اؤیرتمک، اؤرگتمک)، اک - سو (اکسیک، اسگیک) ... کیمی

قدیم کؤک، ویا گۆوده نی تشبیت ائله یه بیلمه دیگیمیز حاللاردا اونلارین باشینا بیر کیچیک اولدوز (*) قویولار، بوخاریدا گۆردوگونوز کیمی، بورادا یا واش - یا واش جریاندان چیخیش کؤک و اکلرده واردیر بو سؤزلر بیزیم کلمه خزانه میزدن دیر.

احتیاج اوز گۆسته ردیکده خزانه یه ال آتماقدان داها طبیعی بیر حرکت یوخدور. نجه کی زامانیمیزدا بیرجوخ دیل لرده اولدوغو کیمی فارسادا دا احتیاج اوزه ره بو میراثدان فایدالانیرلار. بعینه گۆره بیزه اونلاری جانلاندیریب ایشلک حالاکتیرمه گین یوللارینی (عینا فار - سجادا صون زامانلاردا ائله دیکلر، کیمی) آختارمالی ییق .

بوجه پروفه سور جعفروفون فیکیرلریندن بعضی لرینی نقل اتمک له یکون (جمع) ووروروق :

" ... مورفولوژیک یوللا سؤز یارادیجیلیغی جریانینا اشتراک ائدن اکلر ... ایکی یئره آیریلیر : ۱ - ایشلک اولان اکلر ، ۲ - ایشلک اولمایان اکلر .

Gövdeler ad ve fiil temelini oluşturduğuna göre yapım ekleri alıp ikinci, üçüncü, dördüncü hatta beşinci derecede “türemiş kelime” meydana getirebilir:

Gizlin + ce, vatan + daş + lık, karşı + laş – tır – ma – lı, duy – gu + lan – dır – mak, gör – üş – dür – eme – dik + ler + i + miz + den vs.

Bunların her derecesi kullanılmış olabilir. Bazı kelime kökleri unutulmuş ve terk edilmiş de olabilir. Bu tür kökleri veya “birinci dereceden gövdeleri” lehçemizde yaşayan türevleri ile tespit ederek çoğu zaman eski metinlerde veya dilimizin yaşayan başka lehçelerindeki varlıkları ile tanırız. Yazı dilimizde yitip gitmiş bazı köklerle yaşayan türevlere örnek: *giz (gizli, gizlin, gizletmek), *sın (sınak), *tarı (darı, tarla), *ya- (yanmak) gibi.

Bunun gibi bazı gövdelerle yaşayan türevler:

Üç + üncü (üçüncü), tag – ı (dağılmak, dağıtmak), ög – re - (öğrenmek, öğretmek), ek – sü (eksik, esgik) gibi.

Eski kök veya gövdelerin doğruluğunu tespit edemediğimiz durumlarda onların başına küçük bir yıldız (*) koyarız. Yukarıda gördüğünüz gibi yavaş yavaş buradan çıkmış kök ve ekler de vardır. Bu sözler bizim kelime hazinemizdendir.

İhtiyaç duyulduğunda hazineye el atmaktan daha doğal bir hareket yoktur. Günümüzde birçok dilde olduğu gibi Farsçada da ihtiyaç duyulduğunda bu mirastan faydalanırlar. Yerine göre biz de onları canlandırıp işlek hale getirmenin yollarını (aynen Farsçada son zamanlarda olduğu gibi) aramalıyız.

Bu bahse Prof. Caferov’un fikirlerinden bazılarını naklederek bir araya toplarız:

...Morfolojik yolla kelime yapma yöntemine ortak olan ekler ikiye ayrılır: 1- İşlek olan ekler, 2- işlek olmayan ekler.

" ایشلک اولان اکلر اؤز منشایی اعتباری ایله، ایشلک اولمایان اکلره نسبتا داها قدیم تاریخه مالکدیر. اودورکی، بئله اکلر مختلف تورک دیلرینده اورتاق (شریک) اکلر کیمی اؤزونوگؤسته ریر " . . . دیلیمیزی باشقا تورک دیلری ایله مقایسه لی شکیلده تدقیق ائتدیکده آیدین اولورکی، معاصر آذربایجان ادبی دیلیمیزده ایشلک اولمایان بعضی باشقا تورک دیلرینده ایشلکدیر " .

مثلا دیلیمیزدن فعلدن فعل دؤزه لدن " + ار / + یر " ، " + دار ، + در " اکلری (قون + قونار ، قاییت + قایتار ، دؤن + دؤندر وسایره) ایشلک اولمادیغی حالدا ، تورکمنجه ده ایشلک ساییلیر . بونون کیمی بقان / + گن ، + غان ، + گن ، + غان / + ین . (ووروشقان ، آغلاغان ، کسه ین ، چالاغان) اکلری دیلیمیزده معین درجه ده ایشلک اولمادیغی حالدا ، اویروقجا ، قوموقجا و باشقا دیلرده ایشلک اولاراق قالیر " .

" . . . دیلیمیزده ایشلک اولمایان اکلرین تدقیقی تورک دیلرینین قدیم وان قدیم دؤورلرینی مقایسه لی شکیلده اؤگره نمک بودیلرینین منشائی مسئله سینی معین لشدیرمک نظریندن جوخ واجب وگره کلیدیر (۳۵)

* * *

پروفه سور جعفروفون بواضا حلاری نین دالیسیجا " مورفم لرین . تۆ - ره مه یوللاری " باشلیغی آلتیندا صیرالادیغی قیمتلی مطالعه لرینسی داها صورنا نقل ائله یه جه ییک . بورادا دیلیمیزین باشلیجا سؤز دؤزه لدن اکلریندن ترتیب اولونموش بیر فهرستی تقدیم ائتمک ایسته - بیریک ، پروفه سورون فیکیرلرینی فهرستیمیزی گؤزدن گئچیردیکدن صورنا داها یاخشی دگرلندیرمک امکانی واردیر . دیلیمیزین سؤز دؤزه لدن اک لر فهرستی نین تنظیمینده پروفه سور وجیهه خطیب اوغلونون ۱۹۸۱ ده تالیف و چاپ اولموش فهرستی اساس قبول ائتمیشیک (۳۶) .

باشقا دیل عالیملری نین ایلر بویو زحمتلری نین محصولو اثرلره ده تقریباً هر ماده اوچون مراجعت ائتمیشیک بونلارین صایسی او قده ر چوخ دورکی ماخذلری گؤسته رمک اوچون هر ماده نین آلتیندا بعضا او ماده نین متن قده ر حاشیه یه احتیاج اولاجاقدی وبوایسه مراجعت ائدنلری زحمته سالاجاقدیر . فهرست تام معنا سیله مختلف چالیشلاردا ن اولوشان بیر تالیف دیر . ان چوخ باش وورولان منبع لر (" دیوان لغات الترک " ، " قوتادغوبیلیک " و بونلارا بنزه ر قلاسیک لردن سوای) بیریا نچان

İşlek olan ekler köken itibari ile işlek olmayan eklere nispeten daha eski bir tarihe sahiptir. Böyle ekler çeşitli Türk dillerinde ortak ekler olarak kendini gösterir.

... Dilimiz başka Türk dilleri ile karşılaştırmalı şekilde incelendiğinde çağdaş Azerbaycan edebi dilimizde işlek olmayan bazı eklerin başka Türk dillerinde işlek olduğu anlaşılır.

Mesela dilimizden fiilden fiil yapan {-Ar}, {-dAr} ekleri (kon > konar, kayıt > kaytar, dön > dönder vs.) işlek olmadığı halde, Türkmencede işlek sayılır. Bunun gibi {-Kan}, [-ğan], [-yen] (vuruşkan, ağlayan, keseyen, çalagan) ekleri dilimizde açık bir şekilde işlek olmadığı halde Oyrukça*, Kumukça ve başka dillerde işlek olarak kalır”.

“...Dilimizde işlek olamayan eklerin incelemesi Türk dilinin eski ve en eski dönemlerini karşılaştırmalı şekilde öğrenmek, bu dilin kökenini belirlemek açısından oldukça gereklidir (35)”.

Prof. Caferov’un bu açıklamasının ardından “Morfemlerin Türeme Yolları” başlığı altında sıraladığı kıymetli düşüncelerini daha sonra nakledeceğiz. Burada dilimizin başlıca yapım eklerinden tertip edilmiş bir fihristi taktim etmek istiyoruz. Profesörün fikirlerini fihristimizi gözden geçirdikten sonra daha iyi bir değerlendirme imkânı vardır. Dilimizin yapım ekleri fihristinin düzenlenmesinde Prof. Vecihi Hatipoğlu’nun 1981’de telif edilen ve basılan fihristini esas kabul etdik (36).

Diğer dilbilimcilerin yıllar boyu zahmetlerinin mahsulü eserlere de takriben her madde için başvurduk. Bunların sayısı o kadar çoktur ki kaynakları göstermek için her maddenin altında bazen o maddenin metni kadar dipnota ihtiyaç olacaktı ve bu ise başvuruları zahmete sokacaktır. Fihrist tam manasıyla çeşitli çalışmalardan oluşan bir telifdir. En çok başvurulan kaynaklar (“Divan u Lügati’t Türk”, “Kutadgu Bilig” ve bunlara benzer klasiklerden başka) bir yandan

پروفه سور محرم ارگین، پروفه سور تحسین بانغو اوغلو، عالیه طاهر نژاد گنجان ، دوجنت دوقتور احمد ارچیلسون ، مرحوم احمد جواد امره ، عالم دیلاچار ، پروفه سور دمیرچی زاده ، اوبیریاندان ژان دهنی و لوزر قلاو- زون و لویس کیمی محقق لرین اثرلری دیر .

سۆز دوزه لدیجی

(اک ل ر)

(۱) آ + (ه +) :

آ د - آ د

۱- آ د کۆکونه یادا آ د گۆوده سینه گتیریله رک آ د اصل لی کلمه قورار :
گۆزه (گۆز + ه) = سویون چیخدیغی یئر . قایناق ، بولاق ، چشمه ، یاماق ، هۆرمک ، هۆرمه .

تورک دیل قورومی بو کلمه نی (گۆزه کلمه سینى) بیولوژی (زیست شناسی) اصطلاحی اولاراق "حجره" (سهل لول / فارسجا "یاخته") اوچون تکلیف ائدیبدیر . مختلف تورک لهجه لرینده بو اک له دوزه لمیش کلمه لردن مثال :

گۆره (گۆر + ه) : گۆچ ، قوت ، قوتلی ، گۆر ، صیخی ، وحشی ، آزغین ، اورکک عادت ائتمه میس (مثال : گوره حیوان) ، بیریاشیندان اوچ یاشینا قده ر آت نالاسی ، محصولو اولمایان تورپاق .

ساوا (ساو + آ) : خیر ، مزده ، اؤگه (اؤگ + ه) : چوخ عقللی یاشلی آدام
تۆره (تۆر + ه) : عنعنه (سنت) ، عرف و عادت . یالازا (یالاز + آ) : آلوو .

فعل - آ د

۱ - ۲) فعل کۆکو یا گۆوده سینه آرتیریلاراق آ د نوعوندان کلمه یارادار : گئجه (گئج + ه) : گونش باتدیقدان سونرا گون آغارانا قده ر گئجن زامان . کسه (کس + ه) : قیسا یول (فارسجا : میان بر) قوشا (قوش + آ) : جفت ، اؤته (اؤت + ه) : گئچیلن ، گئچن ، اوبیر طرف ، ایره لی ، اوزاق . سۆره (سور + ه) : بیرایشین سورمه سی زامانسی ، مدت . یارا (یار + ا) : بدن ده یاریلاراق آچیلان یئر .

آ د - فعل

۱ - ۲) آ د اصل لی کلمه لردن فعل گۆوده سی دوزه لدر : آ د ا ما ق (آ د ه ا ما ق)

Prof. Muharrem Ergin, Prof. Tahsin Banguoğlu, Aliye Tahir, Nejad Gencan, Doç. Dr. Ahmet Ercilasun, merhum Ahmet Cevat Emre, Âlim Dilaçar, Prof. Demircizade, öbür yandan John Deny ve Lord Clauson ve Louis gibi araştırmacıların eserleridir.

Yapım Ekleri

(Ekler)

1- /+a/ (/+e/):

Ad-Ad

1-1) Ad köküne ya da gövdesine getirilerek ad asıllı kelime kurar:

Göze (göz + e): suyun çıktığı yer. Kaynak, bulak, çeşme, yamak, hörmek, hörme.

Türk Dil Kurumu bu kelimeyi (göze kelimesini) biyoloji terimi olarak “hücre” için teklif etmiştir. Çeşitli Türk lehçelerinde bu ekle yapılmış kelimelerden örnekler:

Göze (göz + e): Güç, kuvvet, kutlu, gür, sıkı, vahşi, azgın, ürkek adet etmemiş (örnek: güre hayvan), bir yaşından üç yaşına kadar at balası, mahsulü olmayan toprak.

Sava (sav + a): Haber, müjde. Öge (ög + e): Çok akıllı yaşlı adam. Töre (tür + e): An’ane (senet), örf ve adet. Yalaza (yalaz + a): Alev.

Fiil-Ad

1-2) Fiil kökü ya de gövdesine eklenerek ad cinsinden kelime yapar: Gece (geç – e): Güneş battıktan sonra gün ağarana kadar geçen zaman. Kese (kes – e): Kısa yol. Koşa (koş – a): Çift. Öte (öt – e): Geçilen, geçen, öbür taraf, ileri, uzak. Süre (sür – e): Bir işin sürme zamanı, müddet. Yara (yar – a): Bedende yarılarak açılan yer.

Ad-Fiil

1-3) Ad asıllı kelimelerden fiil yapar: Adamak (ad + a – mak)

نذر ائتمک . بله مک (بل / بئل + ه + مک) : قونداخلاماق .
 بنزه مک (بنز / بنیز + ه + مک) : اوخشاماق . بوشاماق (بوش + هاماق)
 طلاق وئرمک . دیله مک (دیل + ه + مک) : ایسته مک .
 گۆزه مک (گۆزه + مک) : پارچا داکی دلیگی / گۆزو هؤروب ائورتمک .
 قاناماق (قان + هاماق) : قان آخماق . اویناماق (اوی بو + ن + هاماق)
 حرکت حالیندا اولماق . تۆنه مک (تۆن + ه + مک) : قوش و طووق کیمی
 حیوانلار اوچون یاتماق ، گئجه نی گئچیرمک .
 توره مک (توره + همک) : میدانا چیخماق ، چوخالماق .
 یاشاماق (یاش + هاماق) : عؤمر ائتمک ، یاشلانماق .

آچیقلاما :

۴-۱) بو اکی ، قدیم " قاراخانلی " تورکجه سینده - قوتا دغوبیلیک " ائری نین شهادتیه - بیزیم بوگرنکو دیلیمیزه نسبت له داها چوخ ایشلک اولوب اسم لردن لازم و متعدی فعللر دوزه لدرمیش بیرنئچه مثال :

آش + هاماق = یئمک ، مجازی معنادا حاکم اولماق .
 آت (آد) + هاماق = آد وئرمک ، آتماق ،
 گوج به همک = قوت ایشلتمک (بیزده " گوجنمک) .
 اوت + هاماق = معالجه ائتمک . توش به همک = رؤیا گؤرمک ،
 اوست به همک = اوستون چیخماق .

ایکی هجالی اولوب " ن ، ر ، ز " کیمی صامت لرله بیتن آدلارا " ها ، به " آددان فعل دوزه لدن اکی (آرتیریلدیغی زامان بوصا متلردن اولکی مصوتلر دوشر : اوغور (زامان) + هاماق = اوغراماق = باش وورماق ، مراجعت ائتمک ، . اورون (تخت) + هاماق = اورناماق = تخته اوتورماق . او یون + هاماق = اویناماق = اویناماق .

" ها / به " ایله دوزه لمیش فعللر : " ن ، + ، ش ، + ت + " اکلرینی (بونلار فعلدن فعل دوزه لدن اکلردیر) ده آلارلار :

گور به بش + مک = گوله شمک (" گور " قدیم تورکجه ده " ایگید معناسیندا ایدی) اوت + هاماق = معالجه ائتدیرمک .

تۆن (دۆن) + هاماق = دونانماق ، تجهیز و تزیین اولماق .
 دده قورقوددا : " ها ، به " اکی بوگونکو کیمی ایشلک دیر :
 یاشاماق ، قاناماق ، اویناماق ، دیله مک ، بنزه مک ، شیلاماق (ایشیلدا ماق ، پاریلدا ماق) مثاللاریندا اولدوغو کیمی .

nezir etmek. Belemek (bel / b el + e – mek): Kundaklamak.

Benzemek (benz / beniz + e – mek): okşamak.

Boşamak (boş + a – mak): Talak vermek.

Dilemek (dil + e – mek): İstemek.

Gözemek (göz + e – mek): Parçadaki deliği / gözü örüp örtmek.

Kanamak (kan + a – mak): Kan akmak.

Oynamak (Oy – u – n + a – mak): Hareket halinde olmak.

Tünemek (t n + e – mek): Kuş ve tavuk gibi hayvanlar için yatmak, geceyi geçirmek.

Türemek (tür + e – mek): Meydana çıkmak, çoğalmak.

Yaşamak (yaş + a – mak): Ömür etmek, yaşlanmak.

Açıklama:

1-4) Bu ek ‘‘Karahanlı’’ Türkçesinde-Kutadgu Bilig’in ışığında-bizim bugünkü dilimize oranla çok daha işlek olup isimlerden geçişsiz ve geçişli fiiller yapar. Birkaç örnek:

Aş + a + mak: Yemek, mecazi anlamda hakim olmak.

At (ad) + a – mak: Ad vermek, anmak.

G   + e – mek: Kuvvet işletmek (bizde ‘‘g cenmek’’)

Ot + a – mak: İlaç yapmak,

T ş + e – mek: Rüya görmek,

Üst + e – mek: Üstün  ıkmak.

İki heceli olup /n/, /r/, /z/ gibi ünsüzlerle biten adlara /+a/, /+e/ addan fiil yapan ek getirildiğinde bu ünsüzlerden önce gelen ünsüzler düşer: Ogur (zaman) + a – mak > uğramak: başvurmak, müracaat etmek... Orun (taht) + a – mak > ornamak: tahta oturmak. Oyun + a – mak > oynamak: oynamak.

/+a/, /+e/ ile yapılan fiiller /n+/, /+ř/, /+t+/> eklerini (fiilden fiil yapan ekleri) de alır:

G r + e – ř – mek: G reşmek (‘‘g r’’ Eski Türkçede ‘‘yiğit’’ demektir)

Ot + a – t – mak: İlaç yapmak.

Ton (don) + a – t – mak: Donanmak, tecyiz ve tezyin olmak.

Dede Korkud'ta: /+a/, /+e/ eki bugünkü gibi işlektir: yaşamak, kanamak, oynamak, dinlemek, benzemek, şılamak (işıldamak, parıldamak)  rneklelerinde olduğu gibi.

فعللرده :

- ۵ - ۱) بو اكله "ايسته مه، نيت و آرزو" مفهوملاري وئرن فعل —
تصريفى دوزه لر. تصريف اكي اولماسينا رغما معنا دادا دگيشيك ليك
وجودا گتيرديگي اوچون تماس ائتمه ميز فايدالى دير:
گله سن (گل - ه - سن).
- ۶ - ۱) " - آ " اكي ۲ - نجى شخصين صونونا گلدیکده " ندا " مفهومونو
گتيره ر : آلا (آل با) ، (فارسجادا " بگير ")
- ۷ - ۱) گئنيش زامان مضارع صورتى صفت - فعل دوزه لتمک اوچون ده
ايشله ديلىر : آخارسو، باخار کور، يانارداغ (آتشفشان).
- ۸ - ۱) بو اكله "كفايت"، "دوام و امتداد"، "ياخينليق" مفهوملاري وئرن
مركب فعللر دوزه لر: آلا بيلمک (آل با بيلمک)، قالا بيلمک، دورا -
بيلمک، سويله يه بيلمک، باخا قالماق ... منفي شكيلئري ايسه - مما
(ممه) اكي ايله دوزه لدير : آلامماق (آل با ممما + ماق) ،
فالامماق (قال با ممما + ماق).
- ۹ - ۱) آچيقلاما : بو منفي اک آذربايجان تورکجه ميزده اربيرتورکجه
لرده کي ما (- مه) اكي نين تشديدلى تلفظودور: مثلا " گئده مه مک "
(گئده به + مه + مک) يئرینه بيز " گئده مه مک " (گئده به + مه + مک)
دغييریک، بونا کوره ده " گئده مه مک " صورتينده کي املا دوغرو دگيل
دير، بو فعللر دايم ايكی "م" ايله يازيلماليدير.
- ۱۰ - ۱) بو اک، " اوچون " و " ايله " کيمي ادات ايشيني ده گوره ر:
- من بوکتابى اوغلوما آلدیم (اوغلوم اوچون) . - اونا تاسف
ايليرم (اونون اوچون) . بوقلمى ۳ تومنه آلدیم (اوچ تومن ايله) .
- ۱۱ - ۱) آچيقلاما : بعضى کلمه لرده عموميت له مالکيت (يى يه ليک)
اكي ايله بير قاليب حالينا گله ر:
- باشينا قاخينج ائله مک، اوزونه گولمک، چاره سينه باخماق ...
بو اكي آلان کلمه لرله قوشا سؤزلر دوزه لر :
- دال دالا، باش باشا، قاچان قاچانا، باش باش، باشدان باشا،
باشدان آياغا، ديز ديزه، گؤز گؤزه، قانينا قان، کيم کيمه،
(هرکي هرکي)، ايستی سي ايستی سينه
آد، ادات :
- ۱۲ - ۱) بو اكله دوزه ليمش بعضى کلمه لر آد يادا ادات اولاراق

Fiillerde:

1-5) Bu ekle “isteme, niyet ve arzu” kavramları veren fiil çekimi yapılır. Çekim eki olmasına rağmen anlamda değişiklik vücuda getirdiği için değinmemizde fayda var:

Gelesen (Gel – e – sen)

1-6) /-a/ eki 2. şahsın sonunda kullanıldığında [-ndA] ifadesi gelir: Ala (al – a) (Farsça: بـگـي)

1-7) Geniş zaman ile sıfat-fiil yapmak için de kullanılır: Akarsu, bakar kör, yanardağ.

1-8) Bu ekle “yeterlik”, “devam ve süreklilik”, “yakınlık” kavramlarını ifade eden birleşik fiiller yapılır: Alabilmek (al – a + bil – mek), kalabilmek, durabilmek, söyleyebilmek, bakakalmak, olumsuz şekilleri ise [-mma] ([-mme]) eki ile yapılır: *alammamak* (al – a – mma – mak), *kalammamak* (kal – a – mma – mak).

1-9) Açıklama: Bu olumsuz ek Azerbaycan Türkçemizde diğer Türkçelerdeki [-ma] ([-me]) ekinin şeddeli telaffuzudur: Mesela “gidememek” (git – e – mme – mek) diyoruz, buna göre de “gidenmemek” şeklindeki imla doğru değildir. Bu fiiller daima iki /-m/ ile yazılmalıdır.

1-10) Bu ek, “için” ve “ile” gibi edat görevi de görür:

-Men bu kitabı oğluma aldım (oğlum için). -*Ona teessüf eylirem* (onun için). *Bu gelemi 3 tümene aldım* (3 tümen ile).

1-11) Açıklama: Bazı kelimelerde genellikle iyelik eki ile bir kalıp haline gelir:

-*Başına gahınc elemek, özüne gülmek, çaresine bahmag...*

Bu eki alan kelimelerle ikileme yapılır:

-*Dal dala*, baş başa, *kaçan kaçana*, başa baş, *başdanbaş*, *başdan ayağa*, diz dize, göz göze, *ganına gan*, kim kime (*herki herki*), *istisi istisine*.

Ad, Edat:

1-12) Bu ekle yapılan bazı kelimeler ad ya da edat olarak

ایشله دیلر : اؤتەسی (اؤت به بسی) ، بورادان اؤتە (اؤت + ه) ، سیزه
گۆره (گۆر + ه)
آجیقلاما :

۱۳ - ۱) تورکجه ده چوخ ایشله نیلن ااداتلار بونلاردیر: ایله ، گۆره ،
اوزه ره ، کیمی ، دولایی ، اوچون .

بیژایله " ااداتی نی قدیم یازیلاردا و بعضی لهجه لرده " بیرله "

شکلینده گۆرمکده بیک . دیل عالمی **GRÖNBECH**
DER TÜRKISCHE SPRACHBAU. P. 35 (ده)

تورک دیلینده چوخ قدیم زامانلاردان بری ایشله دیلن دؤرد ااداتدان
(اوچون ، اوزه ، تک و بیرله) بحث ائدرکن " بیرله " نین " بیر " و تاکید
عنصرو " - لا " دان تشکل ائتدیگینی یازیر . لکن لورد قلاوزون بئله بیر
تاکید عنصرونه *توزگه یئسرده راست گلمه دیگینی قئید ائدیر .

" بیرله " کلمه سی نین چوخ کؤهنه اولدوغو محقق دیر . قلاوزون اونون
" بیرله مک " فعلیندن ظرف - فعل اولدوغو فکرینده دیر . بو فعل - مل
" بیرلشدیرمک " معنا سیندا ۱۳ - نجی عصر خوارزمی لهجه سینده وارمیش .
" بیرله " ده کی " ر " زامانلا دوشموش و " بیله " وجودا گلیمیشدیر . دها
متاخر زامانلاردا " ب " سسی نین ده دوشموش اولدوغونو گۆروروک .
شمال - شرق تورکجه سینده ، کلمه آز - چوخ دگیشیک لیک لرله اصل شکلی
نی ساغلامیشدیر : تووا لهجه سینده (شمال - شرق تورکجه لریندن) " بیله "
و " بیلن " صورتینده دیر بو کلمه چوخ قدیم لردن بری ظرف - فعل (فارسجا
دا " با " ، عربجه ده " مع ") کیمی ایشلنمیش لکن یئنه قدیمدن (" خاقانی "
لهجه سی دؤوروندن) بیرده " ظرف " کیمی (" حتی " معنا سیندا) بیررؤلو
واردیر . بیزیم تورکجه ده " بئله " شکلینده اونو ظرف کیمی ده ایشله -
دیریک . بیرینجی حالدا (ربط اولاراق) " ایله " ده گتیریلر :
اونونلا بئله . بو حالدا " معیت " مفهومی تاکیدلی اولور . ایکینجی
حال اوچون مثال : " سن بئله گلمه دین " (فارسجا : حتی تونیا مدی) .

فعل

۱۴ - ۱) دواملی لیق - ادا مه - و اوزون زامان مفهومونو کؤکده کی
معنایا آرتیرماق اوچون ، اونا (یادا گؤوده یه) " با + به + " اکی ایله
" قالماق " ، " دورماق " ، " گلمک " کیمی فعللری گتیرمک اولار ،
- مکتبین واختی چوخدان گئچمیشدی ، بیرده گؤردوم کی بیراوشاق

kullanılır: Ötesi (öt + e + si), buradan öte (öt + e), size göre (gör – e).

Açıklama:

1-13) Türkçede en çok kullanılan edatlar bunlardır: ile, göre, üzere, gibi, dolayı, için.

Biz “ile” edatını eski yazılarda ve bazı lehçelerde “*birle*” şeklinde görmekteyiz. Dilbilimci Gronbech (de Der Turkische Sprachbau. P. 35) Türk dilinde tarihi zamanlardan beri kullanılan dört edattan (*üçün, üze, tek, birle*) bahsederken “*birle*”nin “bir” ve pekiştirme unusuru “[-la]”dan meydana geldiğini yazar. Lakin Lord Clauson böyle bir pekiştirme unsuruna başka bir yerde rastlamadığını belirtir.

“*Birle*” kelimesinin çok eski olduğu muhakkaktır. Clauson onun “birlemek” fiilinden zarf-fiil olduğu fikrindedir. Bu fiil “birleştirmek” anlamında 13. yy. Harezmi Türkçesinde varmış. “*Birle*”deki /-r-/ zamanla düşmüş ve “*bile*” meydana gelmiştir. Daha geç zamanlarda /b/ sesinin de düşmüş olduğunu görürüz. Kuzeydoğu Türkçesinde kelime az çok değişerek asıl şeklini saklamıştır: Tuva Türkçesinde (Kuzeydoğu Türkçesinden) “*bile*” ve “*bilen*” şeklindedir. Bu kelime çok eskiden beri zarf fiil (Farsçada “*بِ*”, Arapçada “*ع*”) gibi kullanılmış, ancak eskiden (“*Hakaniye*” Türkçesi döneminden) bir de “zarf” gibi (“hatta” anlamında) bir rolü vardır. Türkçemizde onu “*bile*” şeklinde zarf olarak da kullanıyoruz. Birinci durumda (bağlaç olarak) “ile” de getirilir: Onunla bile. Bu durumda “belirtilen” kavramı pekiştirme yapar. İkinci durum için örnek: Sen bile gelmedin (Farsçası: *حجتی تری امدی*).

Fiil

1-14) Devamlılık-süreklilik ve uzun zaman kavramını ifade eden köke (ya da gövdeye) /+a+/, /+e+/- eki ile “kalmak”, “durmak”, “gelmek” gibi fiiller getirilir:

- *Mektebin vahti çohdan geçmişti, gördüm ki bir uşag*

ایندی یه کیمی یاتا قالیدیر .

- " گئتدیکن صونرا دالیسیندان باخا قالدیق "

۱۵-۱) " به بگلمک " کیمی فعللرین معناسیندا تئزلیک معناسی دا
اولا بیلر: " بیردن قارشیلارینا مدیر چیخا گلدی . "

ظرف - فعل

۱۶ - ۱) بو اک فعل کؤک ویا گؤوده سینه گلهرک ظرف - فعل **GERUND**
دوزه لدر، بو اک ایله دوزه لدیلن ظرف - فعللر اکثرا قوشا حالیندا
ایشله دیلر: آغلیا - آغلیا (آغلا + ی + ا) ، بیله - بیله (بیل + به) ، سئوه -
سئوه ... ساعت اوچه بیر ربغ قالا

۱۷ - ۱۴) آجیقلاما :

قوتا دغوبیلیک ده " با ، به " ظرف - فعل اکی یالنیز صامتله بیتن
فعللردن صونرا ایشله دیلر ، واکثرا تک هجالی فعللرده گؤرسه نیلر .
وظیفه و عمل باخیمیندان " بو ، هو " ظرف - فعل له ، " با ، به " اکی نین
آراسیندا فرق یوخدور: سئوه باخدی ، الگین توتا (الین توتا) ، ائوره
(صونرا) ، کهسه (قیصا) اوزا (اؤنجه) ، توغا (دوغا ، دوغوشدان) ،
یانا (یئنه ، تکرار) .

۱۸ - ۱) ظرف

" با " آرتیریلیمیش کلمه لرین " قده ر " ، " جن " کیمی کلمه لرله برابر
یارا تدیقلا ری ظرفلار فعلین بیتمه سینی افاده ائتمک اوچون ایشله دیلر:
" آخشاما قدر گؤزله دیک " . " گئجه یاریلارینا قده ر ایشله ییر " .
" ائوه قده ر گئتدیم " ، " قالخیب تهرانا قده ر گلیب " ، " کیمسه نین
چیراغی دانا تک یانماز " ، " یاغی دیبی نه جن یئیبه ، بیتیریب " (الفتی)

۱۹ - ۱) ادات

آدلارین " ایله ، اوچون ، کیمی ، قده ر " اداتلاری ایله برابرلشمه -
لرینده حال علامتی اولراق " - ا " آلانلاری دا واردیر: سیزه گؤره ،
دوشمنه قارشى ، تهرانا دوغرو ، سحره تک ، تبریزه جن ...

۲) + آجاغی (+ هجه گی)

صفت فعل

۱ - ۲) " + آجاغی / بهجه گی " صفت فعل دوزه لدر: " ظفر یولوندا اونودا -
مایا جاغیم اؤزلردن بیری ده خدیجه نین اوزودور " (خالده ادیب) .
" گؤره جه گی ائله بودور " .

indiye kimi yata galıbdır.

- *Gétdikden sonra dalısından baha galdıg.*

1-15) “/+e/ + gelmek” gibi fiiller ile tezlik anlamı da verebilir: *Birden garşılarna müdür çıha geldi.*

Zarf-Fiil

1-16) Bu ek fiil kök veya gövdesine gelerek zarf fiil yapar. Bu ek ile yapılan zarf fiiller genellikle kelime tekrarı şeklinde kullanılır: Ağlaya ağlaya (ağla – y – a), bile bile (bil – e), seve seve... Saat üçe çeyrek kala...

1-17) Açıklama:

Kutadgu Bilig’de /+a/, /+e/ zarf fiil eki sadece ünsüzle biten fiillerden sonra gelir ve genellikle tek heceli fiillerde görülür. Görev bakımından +ا, +و zarf fiili ile /+a/, /+e/ ekinin arasında fark yoktur: *Séve bahdı, elgin tuta* (elin tuta), *évre* (sonra), *kese* (kıssa), *uza* (önce), *toga* (doğa, doğuştan), *yana* (yine, tekrar).

1-18) Zarf

/+a/ eki alan kelimelerin “kadar”, “çen” gibi kelimelerle beraber yaptığı zarflar fiilin sona erdiğini ifade etmek için kullanılır: “*ahşama geder gözledik*”, “*géce yarılarna geder işleyir*”, “*éve geder gétdim*”, “*galhib Tahran’a geder gelmiş*”, “*kimsenin çırağı dana tek yanmaz*”, “*yağı dibi necen yéye bitirib*”. (فليتى)

1-19) Edat

Adların “ile, için, gibi, kadar” edatları ile birleşmelerinde hal eki olarak /+a/ sesini alanlar da vardır: Size göre, *düşmene garşı*, Tahran’a doğru, *sehere tek*, Tebriz’e çen...

2- [-acağı] ([-eceği])

Sıfat-Fiil

2.1. {-AcAğI} eki sıfat-fiil yapar: “zafer yolunda unutamayacağım yüzlerden biri de Hatice’nin yüzüdür” (Halide Edip).

“Göreceği éle budur”.

فعل

۲-۲) بو اک " گلمک " فعلی ایله برابر بیر آرادا آرزو و ایستک -
لنمهنی بیان ائدهر: " آنامین منی گوره جه گی گلمیشدی " .
قید: " + آستی / بهسی " و " + مالی / + مهلی " اک لری نین ده
بئله بیر حاللاری وار .
۳) + آجاق (+ هجک)

۱ - ۳) فعل - صفت فعل / آد

بو اک فعل کؤکو ویا گئوده سینه آرتیریلار و گله جک زامان (مستقبل)
معناسی وئره ن " صفت فعل " *PARTICIPLE* یارادار:
اوخوناجاق کتاب (اوخو + ن + ا + جاق) گله جکده اوخونماسی لازیم
اولان کتاب ، یاشاشنیلا جاق یئر ، سؤیله نه جک سؤز ، وئریله جک بورچ
۲ - ۳) بو اکله قورولموش کلمه لر ، آد اولاراق ایشله دیلر:
گله جک (فارسیجا : آینده) ، یانا حاق (فارسیجا : سوخت) ، گی یه جک (لباس)
۳ - ۳) بو اک گله جک مفهومی ایله بیرلیکده " دیله ک " و " گره کلیک "
مفهوملاری دا واردیر : انسانین واختی اولاجاق (اولسا ، اولمالی) دا
بو کتابی راحتجا اوخویاجاق (اوخویا بیله جک) .
بیزده اوکتابدان بیرنسخه اولاجاق (قوتلی احتمال ، اولماسی لازیم) .
گله جک ایل اونیه رسیته نی قورتارمیش اولاجاق سان (بویوک بیر احتمال ایله
۳ - ۴) بو اکی آلمیش کلمه لرله " تقریبا " ، " اوزه ره " مفهومی وئرن قوشا
سؤزلر دوزه لر : گلدی گله جک (گلمک اوزه ره) ، " آلا غیم وئره جگیم یوخ "
کیمی کلمه لرده بو اک ایله دوزه لیر .

۵ - ۳) آجیقلاما :

بو (- آجاق / - اجک) اکی حقیقتده (- ا + جک) شکلینده تکامل
تاپمیش مرکب بیر اک دیر . اصلینده " - آ / - ه " پارچاسی زامان
مفهومونو داشییان پارچا دیر . بوگونکو معلوما تیمیزا گوره (- آجاق)
اکی ان اثرکن ۱۳ - نجی عصرده ایشله دیلمیش دیر . بو دؤرده " - اجاق) اکی
تصریفدن جوخ " صفت فعل " شکلینده آیدی .
(- آ / - ه) پارچاسی اصلده " - غا / - قه " اولمالی دیر . بونون
دا اصلی اورخون ، اویغور و خاقان تورکجه سینده کی " غو / - گو " دور :
تورغاجاق = دوراجاق یئر .

Fiil

2.2. Bu ek “gelmek” fiili ile beraber kullanıldığında arzu ve isteği ifade eder: “*anamın meni göreceği gelmişti*”.

Not: {-AsI} ve {-mAlI} ekleri de bu özelliğe sahiptir.

3. [-acak] ([-ecek])

3.1. Fiil/ Sıfat-Fiil/ Ad

Bu ek, fiil kökü veya gövdesine gelir ve gelecek zaman anlamı veren “sıfat fiil” yapar: Okunacak kitap (oku – n – a – cak): gelecekte okunması gereken kitap, yaşanılacak yer, sevilecek söz, verilecek borç.

3.2. Bu ekle kurulmuş kelimeler, ad olarak kullanılır: Gelecek, yanacak, giyecek.

3.3. Bu ek gelecek ifadesi ile birlikte “dilek” ve “gereklik” anlamları da verir: İnsanın vakti olacak (olsa, olmalı) da bu kitabı rahatça okuyacak (okuyabilecek).

Bizde o kitaptan bir nüsha olacak (kuvvetli ihtimal, olması lazım).

Gelecek yıl üniversiteyi kurtarmış olacaksan (Büyük bir ihtimal ile).

3.4. Bu eki almış kelimelerle “nerdeyse”, “üzere” ifadesi veren ikilemeler yapılır: Geldi gelecek (gelmek üzere), “alacağım vereceğim yok” gibi kelimeler de bu ek ile yapılır.

3.5. Açıklama:

{-AcAk} eki /-A/ + {-cAk} şeklinde meydana gelen birleşik bir ektir. Aslında /-A/ eki zaman kavramı taşıyan parçadır. Bugünkü bilgilerimize göre {-AcAk} eki en erken 13. yüzyılda kullanılmıştır. Bu dönem {-AcAk} eki çekim ekinden çok “sıfat fiil” şeklindeydi.

/-A/ eki aslında [-ka], [-ke] şeklinde olmalıdır. Bunun da aslı Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki [-gu], [-gü]’dür: *turgaçak* > duracak yer.

(۴) + آجان (+ ه جن)

(۴ -) بو اک (ا-) و (- جن) اکلرییدن تشکل اتمیشش
گورونن و آد دوزه لدن مرکب بیرا کدیر : سئوه جن = شفقت له سئوه ن .

(۵) + آج (+ ه چ) :

(۵ - ۱) آد - آد

قدیم زامان بیرکیچیلتمه یادا برکیتمه اکی ایمیش . آذ مقداردا آدلارو
صفتلر گونوموزه قدهر گلمیشدیر : آغاچ (ایق (؟) + اچ) = گووده سی
قالین و اوزون بیتگی ، آناچ = آنا کیمی ، بالا ویادا محصول وئره بیله
- حک وضعه گلمیش اولان حیوان یادا آغاچ ، ایری ، یاشلی .
آرغاچ = توخوما دزگاه لاریندا انینه آتیلان ، دالیداکی ایپلیک .
آناچ = آتاکیمی ، بؤیوکلوک گورسه دن اوغلان ، آتالاردان گلن .
قیراج = سوسوز و محصولسوز تورپاق . آشاچ = خورهک پیشیریلن قاب ،
آش قابی . چکیچ (چک + ایچ) : فارسجا لامیش شکلینه " چکش " (اک
" ایچ " شکلینی آلمیش) بو اک ایله تورک دیل قورومو " آراچ " (وسیله و
واسطه معناسینا) (آرا + چ) کیمی کلمه لر دوزه لتمیشدیر .

(۵ - ۶) فعل - آد

قدیم تورکجه ده جوخ ایشلک اولان ، محتملا مرکب بیر اک دیر . بلکه ده " بگچ "
اکی ایله بیردیر :

کومچ (- گوم مک - قویلاماق ، باسدیرماتق باره سیندن گلیر) فارسجا لا -
شمیش شکلله : کماچ . تیخاچ (تیخ + اچ) = بیردلیگی توتماق اوچون
ایشله دیلن وسیله . اوغماچ / اوماچ = بیرجور آش .

(۵ - ۷) بو اک ایله دوزه لمیش یئنلی کلمه لر دن :

بویوتهج (بؤیوت + هج) = ذره بین . سایاچ (سای + اچ) = قاز ،
اٹله قتریق و سو کیمی شئیلرین ایشله تیلمه سینده کی اولچونو گورسه دن
آلت (کنتور) . سورهج (سور - هج) = جریان پروسه سی (فارسجا دا : فرایند)
قالدیراچ (قالدیر + اچ) = اهرم .

(۵ - ۸) بو اک ایله نادرده شفقت ده دوزه لمیشدیر :

کوبهج (گول + هج) = هر زامان گولومسه یین .

(دوام اندهجک)

4. {+AcAn}

4.1. Bu ek /-A-/ ve {-cAn} eklerinden meydana geldiği düşünülen ve ad yapan birleşik bir ektir: sevecen: şefkatle seven.

5. {-Aç}

5.1. Ad-Ad

Eskiden bir küçültme ya da pekiştirme eki imiş. Bu ekle yapılan az miktarda ad ve sıfat günümüze kadar gelmiştir: Ağaç (**ıg* + *aç*): gövdesi kalın ve uzun bitki, anaç: ana gibi, bala veya da mahsul verebilecek düzeye gelmiş olan hayvan ya da ağaç, iri, yaşlı. Argaç: dokuma tezgâhlarında enine atılan, arkasındaki iplik. Ataç: ata gibi, büyüklük gösteren oğlan, atalardan gelen. Kıraç: susuz ve mahsulsüz toprak. Aşaç: yemek pişirilen kap, aş kabı. Çekiç (çek+iç): Farsçalaşmış şekline “چکش” (çekiş) (ek “چ” şeklini almış) bu ek ile Türk dil Kurumu “araç” (vesile ve vasıta anlamında) (ara + ç) gibi kelimeler yapmıştır.

5. 6. Fiil-Ad

Eski Türkçede çok işlek olan, muhtemelen birleşik bir ektir. Belki de [+geç] eki ile birdir:

Kümeç (gümmek, koylamak, bastırmak) Farsçalaşmış şekliyle: “کماج” (kümaç). Tıkaç (Tık – aç): Bir deliği tutmak için işletilen vesile. *Uğmaç* / *umaç*: bir tür aş.

5.7. Bu ek ile yapılmış yeni kelimelerden: Büyüteç (büyüt – eç): zerrebin (zerrebin). Sayaç (say – aç): gaz, elektrik ve su gibi şeylerin kullanımında ölçüyü gösteren alet. Süreç (sür – eç): gelişim süreci (Farsçada: سیر-). Kaldıraç (kaldır – aç): manivela.

5.8. Bu ek ile nadiren sıfat da yapılmıştır: Güleç (gül – eç): her zaman gülümseyen.

(Devam edecek)

C. TEKREL

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS TEZİ

2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)
CİLT III**

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE
YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM VE
DEĞERLENDİRME)
CİLT III**

CANSU TEKREL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ABDULKADİR ATICI

HAZİRAN - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Cansu TEKREL'in "Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazıları (Türkiye Türkçesine Aktarım ve Değerlendirme" başlıklı tezi 25/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

**Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Bölüm Başkanı**

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri: *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Prof. Dr. Bülent BAYRAM, Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı*

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI (Kırklareli Üniversitesi)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Cansu TEKREL

25.06.2019

ÖZ

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARI (TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM ve DEĞERLENDİRME)

Tekrel, Cansu

Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Abdulkadir Atıcı

Haziran 2019

İran, birçok etnik unsuru bir arada barındıran bir ülkedir. Bu etnik farklılıklar ülkenin kültürel zenginliğini de oluşturmaktadır. Ancak Şahlık rejiminde Fars olmayan etnik unsurların kültürel varlığı bir kenara atılmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen etnik unsurların başında Türkler gelmiştir. Şah yönetimi Türk kimliğini, kültürünü ve dilini devlete karşı bir tehdit olarak görmüştür. Devletin ulusal kimliğini Fars milliyetçiliği üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Eski Sasani ve Pers algısına dayalı yeni bir kimlik inşa ederken diğer kültürel kimlikler yok edilmeye, unutturulmaya çalışılmıştır. Yönetimin baskıcı politikasının yanı sıra ülkede ve dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucunda 1979 yılında İran İslam devrimi gerçekleşmiştir. Devrimin ardından Şah ülkeyi terk etmiş ve yerine sürgündeki dini lider Ayetullah Humeyni geçmiştir. Bu dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş, bir önceki yönetimin baskıcı politikası geçici bir süre için askıya alınmıştır. Varlık dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Derginin asıl amacı Türk dilini ve kültürünü yaşatmak olmuştur. Özellikle Hamid Nutki, Türkçenin dilbilgisi üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hamid Nutki yazılarında Türk dili ve millik kimlik kavramlarına sıkça değinmiştir. Onun yazılarının ana fikrini dil, kimlik, ana dilinde eğitim ve alfabe konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Ana Dili, Milli Kimlik, İran.

ABSTRACT

HAMİD NUTKİ'S TURKİSH ARTICLES IN VARLIK JOURNAL (TURKİSH TRANSLATION AND EVALUATION)

Tekrel, Cansu

Master of Arts, Contemporary Turkish Dialects and Literatures

Supervisor: Dr. Abdulkadir Atıcı

June 2019

Iran hosts many ethnic groups. These ethnic groups are the cultural richness of the country. But the cultural presence of non-Persian ethnic groups in the Shah's regime was laid aside. The Turks were very affected by this situation. Shah administration considered Turks to be a threat. They attempted to build the national identity of the state on Persian nationalism. While creating a new identity based on the old Persian and Sassanid perception, other cultural identities were tried to be destroyed. As a result of the repressive policy of the administration, as well as the political and economic conflicts in the country and in the world, the Iranian Islamic revolution took place in 1979. After the revolution, the Shah left the country and was replaced by Ayatollah Khomeini, the religious leader in exile. In this period, the Islamic Republic of Iran was established and the repressive policy of the previous administration was temporarily suspended. Varlık journal started its publication in this period. The main purpose of the journal was to keep Turkish language and culture alive. Especially Hamid Nutki has received many writing pen on Turkish grammar. Hamid Nutki frequently mentioned the concepts of Turkish language and national identity in his writings. The main idea of his writings is language, national identity, native language education and alphabet.

Key Words: Varlık, Native Language, National Identity, Iranian.

ÖN SÖZ

Yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan İran, stratejik açıdan Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli bir konuma sahiptir. İran, tarihî dönemlerden bu yana Türklerin yaşadığı merkezlerden biri olmuş ve yakın bir döneme kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Yaşanan siyasi ve sosyal çekişmeler sonucu 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, hükümetin başına geçerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Ancak yönetimin uyguladığı baskı ve şiddet politikası, Batı'ya duyulan aşırı ilgi, dinin sosyal hayattan çıkarılmaya çalışılması ve farklı etnik aidiyetlerin göz ardı edilmesi gibi nedenler birçok kültürel ve politik soruna yol açmıştır. Şahlık rejimine karşı 1979 yılında büyük bir devrim gerçekleşmiş ve Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu devrimin ardından birçok Türkçe gazete ve dergi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın temeli İran İslam devriminden sonra yayınlanmaya başlayan Varlık dergisine dayanmaktadır. Cevat Heyet'in kurucusu olduğu Varlık dergisi, devrimin ardından Türk kültürünü, dilini ve edebiyatını Türk halkına yeniden öğretmekle kalmamış, Şah yönetiminin bir kabile dili olarak tanımladığı Türkçenin zenginliğini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle dil alanında yapılan çalışmalarla alfabe, Türkçenin ses yapısına uygun olarak yeniden düzenlemiştir. Bu sayede İran Türklerinin ana dillerini okuma ve yazmada karşılaştığı zorluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Varlık dergisini esas alan tez çalışmamızda Türkçe yazılar incelenmiş, ancak araştırmanın süresi açısından sadece Hamid Nutki'nin Türkçe kaleme aldığı yazıları ele alınmıştır. Hamid Nutki'nin dil ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalar, Türkçenin İran'da varlığını sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Hamid Nutki, yazılarında Güney Azerbaycan'da konuşulan Türkçenin ses özelliklerini açıklamış, yazım kurallarını belirlemiş ve alfabeyi yeniden düzenlemiştir. Ayrıca yazılarında ana dilinde okuryazar olmanın önemini ve gerekliliğini de vurgulamıştır. Hamid Nutki, dil konuları dışında Türklerin İran coğrafyasında geçirdiği tarihî dönemleri de açıklamıştır. Onun ele aldığı yazıların %50'den biraz daha fazlasını dilbilgisi konuları, geri kalanını ise Türk kimliği ve kültürünü korumaya yönelik yazdığı yazılar oluşturmaktadır.

1979 yılında İran'da çıkarılmaya başlayan, bir dönem Türkiye'de çıkarılmış olan "Varlık Dergisi'ndeki yazılar incelenmiştir. Varlık dergisi, İran İslam devrimi sonucunda az da olsa rahatlama imkânı bulan İran Türklerinin kendi tarih, kültür, edebiyat ve dilini doğru öğrenebileceği bir okul görevi üstlenmiştir. Bu nedenle Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yer alan dil yazılarının İran Türkleri üzerinde uyandırdığı milli hissiyatı tespit etmek, Hamid Nutki'nin, Türkler arasında milli bilinci sağlamak için nasıl bir yol izlediğini saptamak, dil konulu yazılarında Türkçeyi geliştirmek için uyguladığı hedef ve yöntemleri belirlemek çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Varlık dergisi yazarlarından Hamid Nutki temel alınarak Türk dili ve millik kimlik kavramlarına karşı İran Türklerinin yaklaşımı saptanmaya çalışılmıştır. Hamid Nutki'nin yazılarının ana fikrini oluşturan dil ve kimlik konularının eğitim ve alfabe üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Bu amaçla çalışmamızda Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde yayınladığı yazılar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ardından bu yazılarda öne çıkan ana fikirler üzerine bir değerlendirme yazılmıştır.

Varlık dergisi 1979'dan bu yana kesintisiz olarak İran'da çıkarılmaktadır. 1979 ve 2013 tarihleri arasında yayınlanmış dergiler elimizde mevcuttur. Dergilerde Hamid Nutki'ye ait Türkçe yazılar tespit edilmiştir. Ancak "Kelimeler Üzerine: Kökler, Ekler, Gövdeler ve Kelimeler" adlı makale serisinin 5. yazısı bu sayılar arasında bulunamamıştır. Ayrıca İran coğrafyası, İran'daki Türk varlığı (kültürel, tarihî, siyasi ve coğrafi hayat) ve Varlık dergisi ile ilgili genelden özele doğru giden bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmamız *Giriş, Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği ve Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi ve kapsamı açıklanmış, İran ve İran'da yaşayan Türkler, Varlık dergisi ve Hamid Nutki hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Hamid Nutki'nin Varlık dergisinde kaleme aldığı Türkçe yazıları iki bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Kimliği* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hamid Nutki'nin İran'da yaşayan Türklerin kimlik sorunu üzerinde durduğu yazılar incelenmiştir.

Birinci bölüm *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi ve Şovenizme Karşı Dil Bilinci* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi* adlı alt başlıktaysa *Dilin Sadeleştirilmesi, Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi* ve *Ana Dilinde Eğitim* adlı alt başlıklar bulunmaktadır.

İkinci bölüm *Hamid Nutki'nin Varlık Dergisindeki Türkçe Yazılarında Türk Dili* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Hamid Nutki'nin dil bilinci, dilbilgisi, yazım kuralları ve alfabe üzerine yazdığı yazılar incelenmiştir. Bu bölüm *Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine, Alfabe Üzerine, Yazım Kuralları Üzerine, Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine, Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine* olmak üzere 6 alt başlıktan oluşmaktadır.

Son olarak Hamid Nutki'nin Türkçe yazıları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarmaların bulunduğu EK 1 ve EK 2'de Arap harfli orijinal metinler çift, Türkiye Türkçeleri tek numaralı sayfalarda yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan metinler yayın yılına göre sıralanmıştır. Arap harfli metinlerin son sayfalarında yer alan diğer yazarlara ait yazı ve şiirler dikkate alınmamıştır.

Tez çalışmam boyunca manevi desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Meryem ER'e ve bu çalışmanın belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen sürede görüş ve önerileriyle rehberlik eden sayın hocam Doç. Dr. Abdulkadir ATICI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Cansu TEKREL

Kırklareli, 2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xiv
GİRİŞ	1
A. Tezin Amacı.....	1
B. Tezin Yöntemi.....	1
C. Tezin Kapsamı	2
D. İran	2
E. İran Türkleri	4
E.1. Güney Azerbaycan Türkleri	7
E.2. Kaşkay Türkleri	8
E.3. Horasan Türkleri	8
E.4. Türkmenler	9
E.5. Kazak Türkleri	9
E.6. Halaç Türkleri	10
E.7. Hamse Türkleri	10
E.8. Sungur Türkleri.....	11
E.9. Kaçar Türkleri.....	11
E. 10. Huzistan Türkleri	11

E.11. İsfahan Türkleri	11
E.12. Kirman Türkleri	11
F. Varlık Dergisi	11
F.1. Varlık Dergisine Zemin Hazırlayan Siyasi ve Sosyal Ortam Hakkında	11
F.2. Varlık Dergisi Hakkında Genel Bilgiler	18
G. Hamid Nutki	22

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK KİMLİĞİ	27
1.1. Dilin Milli Kimlik Üzerindeki Etkisi	27
1.1.1. Dilin Sadeleştirilmesi	28
1.1.2. Yazım Kurallarının Tespit Edilmesi	29
1.1.3. Ana Dilinde Eğitim	29
1.2. Şovenizme Karşı Dil Bilinci	32

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNDEKİ TÜRKÇE YAZILARINDA TÜRK DİLİ	37
2.1. Güney Azerbaycan Türkçesinin Ses Özellikleri Üzerine	37
2.2. Alfabe Üzerine	44
2.3. Yazım Kuralları Üzerine	53
2.4. Dilde Islahat: Kelime Yapımı Üzerine	68
2.5. Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi Üzerine	80
2.6. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine	83
SONUÇ	85
KAYNAKLAR	90

EKLER.....95

EK 1: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 1-84 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....98-643

EK 2: Hamid Nutki'nin Varlık Dergisinin 85-100 Sayıları Arasında
Yayımlanmış Türkçe Yazıları (Arap Harfli Metin ve Türkiye Türkçesi)
.....646-1193

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
AZ	: Azerbaycan Türkçesi
C	: cilt
çev.	: çeviren
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
FAO	: United Nations Food and Agricultural Organization
Fr.	: Fransızca
km.	: kilometre
km²	: kilometrekare
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
RCD	: Regional Cooperation and Development
S	: sayı
ss.	: sayfa sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkiye Türkçesi
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNISEF	: Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

TABLolar

Tablo 1: Küçük Ünlü Uyumunda Sesleri Gösteren Tablo.....	44
Tablo 2a: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 2b: Alfabe Çalışmalarında Harfleri Gösteren Tablo.....	47
Tablo 3: Morfemleri Açıklayan Tablo.....	73

ŞEKİLLER

Şekil 1: Satır Sonu ve Başında Kısa Çizginin Yazılışı.....67

HAMİD NUTKİ'NİN VARLIK DERGİSİNİN 85 – 100

SAYILARI ARASINDA YAYIMLANMIŞ TÜRKÇE

YAZILARI

(ARAP HARFLİ METİN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ)

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آهلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه

وارلیق

سککیزینجی ایل - خرداد، تیر، مرداد ۱۳۶۵ شمسی

دوکتور حمید نطقی

=====

کلمه‌لر اوزهرینه کؤکلر، اکلر، گؤوده‌لر، کلمه‌لر

(۴)

سوز دوزه‌لدیجی اکلر .

(۶) + آد + (به +)

قدیمدن فعللرین کؤکونه گلر و اونلارا "قیلماق" کیمی مفهوم‌لار
آرتیراردی . " قوتادغوبیلیک " دن مثال : قوتادماق (قوت باد + ماق)
= قوتلو یعنی برکتلی قیلماق .

(۷) + آر + (هر +)

اشبانین مساوی قسمتله آیریلدیغی نی بیان اقدن صفتلر . بو اک
ایله دوزه‌لر : " بیرهر - بیرهر گلیب گئچدیلر " .
" آدام باشینا اونار تومن گتیردیلر :
" جوجه‌لریم بیرهر بیرهر * سویو گؤروب یاخین گلر " (عباس صحت) .
" عسگرلردن چوخو ... چوخورا گیرمه‌گی مصلحت بیللیب ، بیرهر - ایکیشر ،
کوما - کوما بوچوخورلاردا اوتوروردولار " (ابوالحسن) .
صامت‌لرله بیتن اصلی عددلرین صونونا " + آر / هر " گلر :
بیرهر ، اوچر ، یوزه‌ر ، مینر ، اوتوزار ، دوخسانار ...
مصوتله بیتن عددلرده - ایکی مصوتین یان یانا کلمه‌مه‌سی اوچون آرایا
قایناشدیرما حرفی (حرف وقایه) اولاراق " - ش - " گلر :
ایکیشر ، یغده‌دی شر ، اللی شر ... یاریم ، یاریمشار ، آز ، آزار ، تک ایسه
تکر اولار .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

SEKİZİNCİ YIL-MAYIS, HAZİRAN, TEMMUZ 1365

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER, EKLER, GÖVDELER, KELİMELEK (4)

Yapım Ekleri

6. {+Ad+}

Eskiden fiillerin köküne gelir ve onlara “kılmak” gibi ifadeler verirdi. “Kutadgu Bilig”den örnek: Kutadmak (kut + ad – mak): Kutlu, yani bereketli kılmak.

7. {+Ar}

Eşyanın eşit bölümlere ayrıldığını ifade eden sıfatlar bu ek ile yapılır: “Birer birer gelip geçtiler”.

“Adam başına onar tümen getirdiler”:

“*Cücelerim birer birer * Suyu görüb yahın gelir*” (Abbas Sıhhat)

“Askerlerden çoğu çukura girmeyi iş bilip, birer ikişer, küme küme bu çukurlarda otururdular (Ebû'l Hasan)”.

Ünsüzle biten sayıların sonuna {+Ar} gelir: birer, üçer, yüzer, biner, otuzar, doksanar...

Ünlü ile biten sayılarda-iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda-araya kaynaştırma harfî (*harf-i vakaye*) olarak /-ş-/ gelir: ikişer, yedişer, ellişer...

Yarım, yarımşar, az, azar, tek ise teker olur.

۲ - ۷) چوخ آژ ایشلک اکلردن دیر بیرپارا دیلچی لره گۆره یه هر (باشقا تورکجه لرده " اهر ")، یولار، اوزه ر (بنده) .. کیمی سۆزلبرده گۆرونور .

۳ - ۷) بو اکلده دوزه لمیش فعللرین آدلاردان اولانلاری متعددی صفتلردن اولانلاری لازیمدیر، آژ ایشلک دیر، ایکی هجالی گۆوده یه گلدیگینده ایکینجی مصوت و اونون دالیسینجا گلن صامت دوشر : قیزیل - قیزارماق ، ساری - سارارماق / سارالماق ، قارا - قارارماق = قارالماق ... تک هجالی لاردان مثال : بوز - بوزارماق ، آغ - آغارماق ، گوگ / گوی - گویرمک ، باش - باشارماق ، سو - سووارماق (سوکلمه سی نین قدیم شکلی "سوب - سوو" ایدی ، بورادا قدیم حالینه دونموش دور) ، اوت - اوتارماق .

قدیملرده : گولرمک = گول حالینا گلکم ، تونرمک = گجه اولماق - تون (یعنی گجه) ماده سیندن بو اکلده دوزه لمیش یعنی کلمه لردن : اون - اونرمک = (فارسجا : پیشنهاد دادن) ، تکلیف ائتمک . اونهری = پیشنهاد .

۸) + آراق (+ هرک)

۱ - ۸) فعل کۆکو یادا گۆوده سی نه کتیریلهرک ظرف فعل یارادیلیر، مرکب بیر اکدیر، قایناشدیرما حرفی (حرف وقایه سی) " ی - " دیر . " انسان دونیایا آغلایاراق گلر ... " . " باغیراراق دانیشیر " ، " گولهرک اوخو ... " ، " اوتاغا گیرهرک کتابلارینی آلدی . " ، " پنجره نی آچاراق اوطاغی ها والاندیردیق " .

۲ - ۸) بعضا بو اک " لی " و " دان " اکلریندن بیری ایله برابر ده گلر : گولهرکدن .

۹) + آری (+ هری)

۱ - ۹) چوخ آژ ایشلک اکلردندیر، بعضی کلمه لرده گۆرولور : باشاری ، اوچاری (= حدینی آشمیش) ...

۱۰) + آژ (+ یز / + یز / + وز ، + وز)

۱ - ۱۰) آژ ایشلک اکلردندیر، قالیبلاشمیش اولاراق بعضی کلمه ده اونو گۆرمک اولار : بوغاز، قورناز ، تیخناز ، یاریبیز ، ساققیز، آغیز،

Ad

7.2. Az işlek eklerdendir. Bazı dilbilimcilere göre yeher (diğer Türk lehçelerinde “eyer”), yular, üzer vs. gibi kelimelerde görülür.

7.3. Bu ekle yapılmış fiillerin ad kökünden yapılanları geçişli, sıfattan yapılanları geçişsizdir. Az işlektir. İki heceli gövdelere geldiğinde ikinci ünlü ve onun ardından gelen ünsüz düşer: Kızıl – kızarmak, sarı – sararmak / saralmak, kara – kararmak / karalmak...

Tek heceli kelimelerden örnek: boz – bozarmak, ak – ağarmak, gök / göy – göyermek, baş – başarmak, su – suvarmak (su kelimesinin esk şekli “*sub – suv*” idi. Burada eski haline dönmüştür), ot – otarmak.

Eskiden: gülmek: gül haline gelmek, tünermek: gece olmak, tün (yani gece) maddesinden bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: ön: önermek, teklif etmek. Öneri: *pişnehad*.

8. {-ArAk}

8.1. Fiil kökü ya da gövdesine getirilerek zarf fiil yapılır, birleşik bir ektir. Yardımcı (harf-i vakaye) /-y-/ sesi iki ünlü arasında kullanılır: “*insan dünyaya ağlayarak gelir...*”, “*bağırarak danışır*”, “*gülerek ohu...*”, “*otağa girerek kitaplarını aldı*”, “*pencereni açarak otağı havalandırdı*”.

8.2. Bazen bu ek [+lı] ve [+dan] eklerinden biri ile beraber de kullanılır: gülerekten.

9. {-ArI}

Çok az kullanılan eklerdendir. Bazı kelimelerde görülür: başarı, uçarı (haddini aşmış)...

10. {-Az} ({-Iz}, {-Uz})

Az işlek eklerdendir. Kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür: boğaz, kurnaz, tıknaz, yarpız, sakız, ağız,

اوغوز ، ائوکوز ، اوجوز ، توپوز ، اویوز ، دوموز / دونوز / دوغوز ،
قیلاوز ،

(۱۱) + اسی (+ هسی)

۱ - ۱۱) قدیم کتابلاردا گلهجک زامان صفت فعلی *PARTICIPLE* اولراق
ایشله نیر: ساغ اولاسی اوشاقلار، کور اولاسی شیطان ... بو صفت فعللر
ده " - آ / ه " سسلری نین دوشمه سی ده گورولور. بو صفت فعللری : آد
حالیندا دا گورمک اولار : گوره سیم گلدی، یاتسی (یاتاسی) زامانی،
توستو (توتسو / توتسه سی)، گیی سی (گیی یه سی = لباس)، بو اکلہ
دوزه لمیش قوشا سوزلرده واردیر : امله سی یه چالیشماق ، اولدوره سی یه
دوگمک . ایچدیگجه ایچه سی گلیر (کونلو ایچمک ایسته ییر)

(۱۲) + آغان (+ هگن)

۱ - ۱۲) بو اک فعل کؤکو یادا گؤوده سینه گله رک وظیفه اعتباری ایله
" + غان " اکی نه بنزه ر، " بیر ایشی چوخ ائله یین " معنا سیندا صفت دوزه -
لدر . اک قدیم زاماندا ن بری مختلف کلمه لر یارا تمیشدیر . اوزامانلار
اونون شکلی " + آغان / + گه گن " ایدی : تپ + گه + گن = تپ + هگن .
قاچاغان (قاچ + آغان) = قاچماغا عادت ائتمیش .
آرتاغان (آرت - ا - غان) = برکتلی، محصول لو .
دوراغان = ثابت ، ساکن ، کوسه گن (کوسه یین) چوخ تئز کوسن .
اولاغان (اول + آ + غان) = معمولی، چوخ اوز وئره ن ، عادی .
پیشه گن = تئز بیسن . بو اکدن آدلاردا دوزه لمیشدیر : بوراغان ،
چالاغان ، سیچاغان (سیچان) ، یاتاغان
بو اک دده قورقوددا " دیه گن " و " سوسه گن " کلمه لرینده واردیر .
دپه گن / تپه گن = چوخ تپه پیک . ووران و سوسه گن = چوخ بویونوزلایان دشمنکدیر

(۱۳) + آغو (+ هکی)

قدیم دن گلن کلمه لرده : ایکه گو = هر ایکسی .

(۱۴) + آغوت

قدیم دن بیرنچه کلمه یازیلاردا قالیب دیر: آلیاغوت = سچگین ایکید،
اوراغوت = قادین ، آرواد

(۱۵) + آغی (+ هکی)

عمومیت له آد کؤکو یادا گؤوده سیندن آد نوعوندا ن کلمه دوزه لدن مرکب

Oğuz, öküz, ucuz, topuz, uyuz, domuz (*donuz / doğuz*), kılavuz.

11. {-AsI}

11.1. Eski kitaplarda gelecek zaman sıfat fiili olarak geçer: Sağ olası uşaglar, kör olası şeytan... Bu sıfat fiillerde /-a/, /-e/ seslerinin yitirildiği de görülür. Bu sıfat fiilleri ad olarak görmek de mümkündür: Göresim geldi, yatsı (yatası) zamanı, tüstü (tütsü, tütesi), giysi (giyesi, libas). Bu ekle yapılmış ikilemler de vardır: Ölesiye çalışmak, öldüresiye dövmek, içtikçe içesi gelir (gönlü içmek ister).

12. {-AgAn}

12.1. Bu ek, fiil kökü ya da gövdesine gelerek, vazife itibari ile [-gan] ekine benzer. “Bir işi çok yapan” anlamında sıfat yapar. Ek eskiden beri birçok kelime yapmıştır. O zamanlar bu ekin görünümü [-gagan] / [-gegen] idi: tep – ge – gen > tep – egen. Kaçağan (kaç – agan): kaçmayı adet etmiş. Artağan (art – agan): bereketli, mahsullü. Duarağan (dur – agan): sabit, sakin. Küseğan (*küseyen*): çok çabuk küsen. Olağan (ol – a – gan): *mamulî*, çok yüz veren, âdî. Pişegen: tez pişen. Bu ekten ad da yapılmıştır: burağan, çalağan, sıçağan (sıçan), yatağan...

Bu ek Dede Korkud'ta “depegen” ve “süsegen” kelimelerinde vardır. Depegen/ tepegen: Çok tepik vuran ve süsegen: çok boynuzlayan demektir.

13. {+AgU} ({+eki})

Eski kelimelerden: *ikegü*: her ikisi.

14. [+agut]

Eskiden birkaç kelime yazıda kalmıştır: *alpagut*: seçkin yiğit. *Avragut*: Kadın, avrat.

15. {+AGI}

Genellikle ad kökü ya da gövdesinden ad yapan bileşik

اک صورتینده دیر "آی + و" + اوو" کیمی دگیشیک لیک لری واردیر :

آشاغی (آش + آغی) = آشیلان، آچاق، ماهیتی دوشوک .

باياغی (بايا + اغی) باياق کی کیمی، تازا اولمیان، تازه لیگی

اولمایان، عادی و مبتذل .

ساقاغی (ساق باغی) بویوندوروغون آشاغی حصه سی .

۲ - ۱۵) آچیقلاما : بوکلمه نین کؤکو فرض ائدیلن "ساق" دقته لایق - دیر: قدیمدن تانینمیش "ساقاق" و بوتون تورک دیل و لهجه لرینده اولان ساققال "کلمه لری بلکه بوکؤکده اورتاقدیرلار. "ساقاق" هر ساللانان ، "سارقان"، آصیلی شئی : انسانلاردا "بوخاق" و حیوانلاردا - اینکلرده بویونلاری نین آلتینداکی چین لر دشمکدیر. جاغاتای دیلینده "زخندانلا گردن مابینی" دئییه ایضاح ائدیرلر. "سنگلاخ" لغتینده میرزامهدیخا منشی "ساقاخ"ی "غیغب" ترجمه ائدر. خوارزمی تورکجه سینده "ساقاق آلماسی" عئینی فارسجادا دا "سیب آدم" دئییه افاده ائتدیک لـــــــری

" *Adam's apple* " دیر .

یاپاغی: یون، قویون یونو. (-غی، اکی نهده باخینیز) .

۳ - ۱۵) آچیقلاما : " دیوان لغات الترک" ده : یاپ = یاپاغی، "یاپغوت = یون و یادا بنزه ری ششیلر ایله دولدورولموش دوشک ، دئییه قشید اولموشدور. بیزده ده بو کؤکدن کلمه "یاپینچی" سؤزو واردیر .

قشید : بو اک حقیندا ایضاحا تیمیزین قالان قسیمی "آو"، " + اوو + آی" اکلرینی آچیلارکن و فرمیشیک ، اولاردا دا مراجعت ائدینیز .

۱۶) آق (بهک) :

۱ - ۱۶) قدیم تورکجه ده " + غاق / + گک " اولاراق کیچیلتمه اکیندن قالمادیر. (باشقاق = باشاق، بوچغان = بوچاق، تامقاق = داماق) .

بو اکدن بیرمقدار آد دیلیمیزده یاشاماقدادیر:

اورتاق، سولاق، بنهک، بارداق، چاناق، چوراق، ساغناق، قیصراق/ قیصراق، ارکک، ایپهک، اوغلاق، شیشهک و یوخاریدا قشید ائتدیگیمیز بانساق، بوچاق و داماق کیمی ...

اکثر معنالاریندا بنزه رلیک افاده ائدر: بنهک (بن (خال) کیمی)، داماق (دام کیمی) ...

ek şeklindedir. [-ay] ve [-ov] gibi değişik görünüşleri vardır: Aşağı (aş + agı): aşılan, alçak, mahiyeti düşük. Bayağı (baya + agı): bayakki gibi, taze olmayan, tazeliği olmayan, adi ve müptezel. Sakağı (sak + agı): boyunduruğun alt bölümü.

15.2. Açıklama: Bu kelimenin kökü olduğu düşünülen “sak” dikkate layıktır: Eskiden tanınmış “sakak” ve bütün Türk dil ve lehçelerinde olan sakkal kelimelerinin belki de ortak köküdür. “Sakak” her sallanan, “sarkan”, asılı şey: İnsanlarda “buhag” ve hayvanlarda-ineklerde boyunlarının altındaki katman demektir. Çağatay dilinde “نخدا گردن پلینی” olarak açıklanır. “Senglah” lüğatinde Mirza Mehdi Han “sakak” kelimesini “gabgab” olarak tercüme eder. Harezmi Türkçesinde “sakak alması”, Farsçada “sib-i Âdem” diye ifade ettikleri “adam’s apple”dır. Yapağı: yün, koyun yünü. ([-gı] ekine de bakınız)

15.3. Açıklama: “Divan ü Lügati’t Türk”te yap > yapağı, “yapgut: yün veya benzeri şeyler ile doldurulmuş döşek, diye kaydedilmiştir. Bizde de bu kökten gelen “yapınçı” kelimesi vardır.

Kayıt: Bu kök hakkında açıklamamızın kalan kısmını [+av], [+ov], [+ay] eklerini açıklarken verdik, onlara da müracaat ediniz.

16. {+Ak}

16.1. Eski Türkçede [+gak], [+gek] olarak küçültme ekinden kalır. (başgak > başak, buçgak > bucak, tamgak > damak)

Bu ekten yapılmış birkaç ad dilimizde yaşamaktadır:

Ortak, sulak, benek, bardak, çanak, çorak, sağnak, kısrak, erkek, ipek, oğlak, şişek ve yukarıda kaydettiğimiz başak, bucak ve damak gibi...

Genel anlamda benzerlik ifade eder: benek (ben gibi), damak (dam gibi)...

"دده قورقود" دا بو اكله دوزه لميش "يولاچى = يولاگدن، مسافر"
كله سینه ده تصادف ائديرک، يولاق، اينجه يول، گنجی يولودئمکدير، بو
اكله دوزه لميش يئننى سؤزلردن :

اوداق (اودهاق) منعكس اولان شعاعلارين توپلانديغى نقطه، كانون .
قشيد : بو اک "هق" اکی ایله (دیله هک، آدا هق) اشتباه ائدیلمه مه لیدیر .
(۱۷) آق (+ هک / + ق، + ک)

۱ - ۱۷ (کؤک یادا گؤوده لرین صونو مصوت اولسا اک " + ق / + ک)
حالینا گلر . بیرمقدار یئر آدی دوزه لتمیشدیر :
باتاق (بات + اق) ، اوتلاق ، (اوتلا + ق) ، سیغیناق (فارسجا : پناهگاه
سیغین + اق) ، قووشاق (قووش / قووش + اق) ، قایناق ، باتاق (باتلاق)
باریناق ،

۲ - ۱۷ (بو اک ایله بیرمقدار آلت آدی دوزه لمیشدیر :
الک (اله + ک) ، داراق (دارا + ق) ، کورهک ، قاپاق (قاپا + ق) قورشاق
(قورشا + ق) ، دولاق (دولا + ق) ، بیچاق (بیچمک وسیله سی)

۳ - ۱۷ (بو اک ایله بیرمقدار ذات و مجرد آدلار دوزه لمیشدیر :
دوشک (دوشه + ق) ، آداق (آدا هق) ، ایستم (ایسته + ک) ، دایاق ، دیلهک ،
۴ - ۱۷ (چوخ مقدار دا صفت دوزه لمیشدیر : قورخاق (قورخ + اق) ،
اؤرکک (اورک + ک) ، قاچاق ، آخاق ، قیوراق ، سولاق ، یووارلاق ، یئسهک
(یئتمک مصدریندن / یئد + هک) ، اوزاق (اوزا هق) ، تیتیرهک ، دوسداق
(توت / دوت + ساق = توتساق / دوسداق)

۵ - ۱۷ (دیلجی لره گؤره بو اک ایله دوزه لمیشه بنزهین عضو آدلاری وار
دیر : قولاق ، یاناق ، دیرناق ، بؤیرهک ، دالاق

هابله دقتی چکن و "آق / وق" ایله بیتن عضو آدلاری دا قشیده
دهگر : شاقاق ، بیلهک ، تویوق ، آیاق ، غیرتلاق / خیرتلاق ، قوجاق . . .

۶ - ۱۷ (بو اكله دوزه لميش قدیم سؤزلردن بعضی سی تازه دن رایج
اولموشدور : ارهک = هدف ، قایاق = SKI . . .
بو اكله دوزه لميش يئننى سؤزلردن : تورکیه ده "اوجاق" = طیاره .

(۱۸) آل (+ هل)

۱ - ۱۸ (" + ال" آلی باشلیجا صفتلره گله رک اونلارلا توصیف افاده ائدن
لازیم فعللر یارادار .

“Dede Korkud’ta bu ekle yapılmış “*yolakçı*: yola giden, misafir” kelimesine de rastlarız. Yolak: ince yol, keçi yolu demektir. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden:

Odak (od + ak): yansıyan ışıkların toplandığı nokta, “*كشورون*” (odak).

Not: Bu ek /-k/ eki ile (dile – k, ada – k) karıştırılmamalıdır.

17. {-Ak} (/g/, /-k/)

17.1. Kök ya da gövdelerin son sesi ünlü ise ek “/-g/, /-k/” şeklinde olur.

Bu ekle birkaç yer adı yapılmıştır:

Yatak (yat – ak), otlak (otla – k), sığınak (Farsça: *penahgah*, sığın – ak), kavşak (kavuş – ak), kaynak, bataklık (*batalak*), barınak.

17.2. Bu ek ile bir miktar eşya adı yapılmıştır: Elek (ele – k), tarak (tara – k), kürek, kapak (kapa – k), kurşak (kurşa – k), dolak (dola – k), bıçak (biçme aracı)...

17.3. Bu ek ile bir miktar somut ve soyut adlar yapılmıştır: Döşek (döşe – k), adak (ada – k), istek (iste – k), dayak, dilek.

17.4. Bu ek ile birçok sıfat yapılmıştır: korkak (kork – ak), ürkek (ürk – ek), kaçak (kaç – ak), ahmak, kıvrak, sulak, yuvarlak, yedek (yet / yetmek mastarından)/ yed – ek), uzak (uza – k), titrek, tutsak (tut / dut – sak > tutsak / dusdak)...

17.5. Dilbilimcilere göre bu ek ile yapılmışa benzeyen organ adları vardır: Kulak, yanak, tırnak, böbrek, dalak...

Bu şekilde dikkat çeken ve [-ak], [-uk] ile biten organ adları da kayda değer: şakak, bilek, tuyuk, ayak, gırtlak / hırtlak, kucak...

17.6. Bu ekle yapılmış eski kelimelerden bazıları yeniden canlanmıştır: erek: hedef, kayak: *ski*...

Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Türkiye’de “uçak”: *teyyare*

18. {+Al}

18.1. {+Al} eki başlıca sıfatlara gelerek onlarla nitelik ifade eden geçişsiz fiiller yapar.

صامت لرله بیتن گئوده لره "آل / ه ل" گلر :

دوزه لمک ، بوشالماق ، آزالماق ، ساغالماق (ساهاالماق) ، دارالماق ،
 یئونه لمک (متوجه اولماق ، او طرفه گئتمک) ، چوخالماق ، دینجه لمک ،
 گنجه لمک ، مصوت لرله بیتن گئوده لره ، اکین مصوتی دوشر و "هل" گلر :
 قیصالماق ، اینجه لمک ، اگریلمک ، دورولماق ، دوغروالماق ، سریلیمک ...
 بو اک گلدیگینده ، ایکی هجالی کلمه لرین صونوندا "ق" وارسا دوشر :
 کیچیلیمک (کیچیک + ل + مک = کیچی + ل + مک) ، آچالماق ، اسگیلمک /
 اکسیلمک ، یوکسه لمک .

قوتادغوبیلیک ده " یوق + آالماق " یوقالماق = یوخ اولماق سؤزو
 ده کچمکده دیر .

دده قورقوددا بوگونکو کیمی ان ایشلک آددان (صفتدن) فعل
 دوزه لتمه اکی دیر ، مثال : گوزله مک = منتظر اولماق ، قوشلاماق = فوش
 اوولاماق ، بوغازلماق = بوغازین کسمک ، دینله مک = قولاق آسماق ،
 اوغلاماق = اوخ ایله وورماق . کؤوله مک = های - کؤو/های - کوی سالماق ،
 یایلاماق = یای موسمی نی گئچیرمک ، توقوزلاماق = دو قوزقات اولماق ،
 مانلاماق = باغیرماق ، بانلاماق .

(۱۹) + آالا + (+ اله *)

۱ - (۱۹) فعل کؤکونه گلن مرکب بیرا کدیر . "تکرار" و "تازه له مک"
 مفهوم لارینی گتیریر : ائشه له مک (ائش + ه هله بمک) = ائشمک ایشینی
 تکرار ائتمک . گه وه له مک : " گه ومک " ایشینی تکرارلاماق . کاشغرلی
 " گه ومک " نین معناسینی چئی نه مک و یوموشاتماق قید ائدیر . بو کؤکدن
 " گه ویش " ، " گه وشک " و بنزه لرلی گلمیشدیر .

ایته له مک : اوبیر طرفه چمک ایشینی تکرار ائتمک .
 قووالاماق : قووماغی تکرار ائله مک . اووالاماق : مکررا اووماق .
 سپه له مک : سپک ایشی نین تکراری .

سیلکه له مک : سیلکه مک ایشینی تکرار ائتمک .

۲ - (۱۹) "آ" و "لی" دان تشکیل ائتمیش مرکب بیر اک دیر . فعل
 کؤکو یادا گووده سیندن " زامان باغیمیندان باشلانغیج حدینی " بیلدیرن
 طرف یارادار : خیری آلالی اون گون اولدو .
 سیز بورادان گئده لی نجه آی اولدو ؟

Sıfatlarla biten gövdelere {+Al} gelir:

Düzelmek, boşalmak, azalmak, *sağalmak (sahalmak)*, daralmak, yönelmek (müteveccih olmak, o tarafa gitmek), çoğalmak, *dincelmek, gencelmek*, ünlü ile biten gövdelere geldiğinde ekin ünlüsü düşer ve /-l/ tek kalır: Kısalmak, incelmek, eğrilmek, durulmak, doğrulmak, serilmek...

Bu ek, /-k/ sesi ile biten iki heceli kelimelerin sonuna gelirse bu sesi yitirir: Küçülmek (küçük + l – mek > küçü + l – mek), alçalmak, eksilmek, yükselmek.

Kutadgu Bilig’de “yok + olmak” *yokalmak* > yok olmak kelimesi de geçmektedir.

Dede Korkud’ta bugünkü gibi en işlek addan (sıfattan) fiil yapan ektir. Örnek: gözlemek: beklemek, kuşlamak: kuş avlamak, boğazlamak: boğazını kesmek, dinlemek: kulak asmak, oklamak: ok ile vurmak, küvlemek: bağırmak, yaylamak: yaz mevsimini geçirmek, dokuzlamak: dokuz kat olmak, manlamak: bağırmak, banlamak.

19. [-ala] (*[-ele])

19.1. Fiil köküne gelen birleşik bir ektir. “Tekrar” ve “yenilemek” kavramlarını ifade eder: Eşlemek (eş – e – le – mek): eşmek işini tekrar etmek, gevelemek: “gevme” işini tekrarlamak. Kaşgarlı “gevme” kelimesinin anlamını çiğnemek ve yumuşatmak olarak kaydeder. Bu kökten “geviş”, “gevşek” vb. kelimeler gelmiştir. İtelemek: öbür tarafa çekme işini tekrar etmek, kovalamak: kovmayı tekrar etmek, ovalamak: tekrar ovmak, sepelemek: sepmek işinin tekrarı, silkelemek: silkme işini tekrar etmek.

19.2. /-a/ ve [-lı] ekinden meydana gelen birleşik bir ektir. Fiil kökü ya da gövdesinden “zaman bakımından başlangıcı” bildiren zarflar yapar: Haberi alalı on gün oldu.

Siz buradan gédeli néce ay oldu?

بو اکله دوزه لمیش کلمه لر معین گشچمیش زامان تصریفی ایله
قوشا سوزلر یارادارلار :

تانیشدیق تانیشالی، بیلدیم بیله لی، گلدی گله لی ...

(۲۰) + آلاق (+ ه لک)

۱ - ۲۰) عمومیتله آد کؤکونه گلن و آد نوعوندان کلمه دوزه لدن

مرکب بیر اکدیر . کیچیلتمه و بعضاده حقارت مفهوملاری افاده ائده ر :

قوزالاق (قوز + آلاق) : شام آغاجی نین (کاج) قوزاسی .

یاتالاق : یاتاغیندان قالغاممایان ، مازالاق و دارالاق کیمی .

(۲۱) + آلفا (+ ه لکه)

۱ - ۲۱) فعل کؤکونه یادا گؤوده سینه گله رک آد قوران مرکب بیر اکدیر

: بیتل که : بیتگی لی تورپاق . قونالفا : قونولاجاق یئر ، منزل .

(۲۲) + آماق (+ ه مک)

۱ - ۲۲) فعل کؤکوندن آد دوزه لدن مرکب بیر اکدیر :

قاچماق : بللی ائتمه دن ، گوزدن قاچیریلان ایش . فوری دوزه لن بیر

یئمک آدی دیر .

(۲۳) + آمیق (+ ه میگ)

۱ - ۲۳) آد ویا فعل کؤکوندن آد دوزه لدن مرکب بیر اکدیر :

قیزامیق : دریده قیرمیزی سیمه لر چیخاران اوشاق خسته لیگی (سرهک) .

(۲۴) + آن (+ ه ن)

۱ - ۲۴) آد کؤک ویا گؤوده سینه گله رک عمومیتله " کیچیلتمک "

مفهومونو گتیره ر :

بايان (باي + ان) " باي " / رنگین کیمی ، تورکیه ده زمانیمزدا " خانم "

مقابلی ایشله دیلیر .

بلن : ایکی داغ آراسینداکی یول ، لچاق یئر ، کیچیک داغ بئلی .

کوکن : بیرشئی یین کؤکو ، کلمه نین آن کیچیک پارچاسی و اساسی و چون ده

امطلاحدیر .

اوغلان (اوغول + ان) : اوشاق ، کیچیک اوغول .

اوزن (اوز + ه ن) : اوز = ایچ ، جان ، جوهر ... اوزون اوزو ، اورتاسی ،

اهتمام ، نهر (مثال : قیزیل اوزن = قیرمیزی چای) .

Bu ekle yapılan kelimeler geçmiş zaman çekimi ile ikileme yapar:

Tanıştık tanışalı, bildim bileli, geldik geleli...

20. {+AlAk}

20.1. Genellikle ad köküne gelen ve ad cinsinden kelimeler yapan birleşik bir ektir. Küçültme ve bazen de hakaret ifade eder: Kozalak (koz + alak): çam ağacının kozası, yatalak: yatağından kalkamayan, mazalak ve dazalak gibi.

21. {-AlgA}

21.1. Fiil köküne ya da gövdesine gelerek ad yapan birleşik bir ektir: bitelge: bitkili toprak, konalga: konulacak yer, menzil.

22. {-AmAk}

22.1. Fiil kökünden ad yapan birleşik bir ektir: kaçamak: belli etmeden, gözden kaçırılarak yapılan iş, fevri yapılan bir yemek adıdır.

23. {-AmIk}

23.1. Ad veya fiil kökünden ad yapan birleşik bir ektir: kızamık: deride kırmızı lekeler çıkaran çocuk hastalığı.

24. {+An}

24.1. Ad kök veya gövdesine gelerek genellikle “küçültme” anlamı ifade eder:

Bayan (bay + an): “bay” zengin gibi. Türkiye’de günümüzde “hanım” kelimesinin karşılığı olarak kullanılır.

Belen: iki dağ arasındaki yol, alçak yer, küçük dağ beli.

Köken: bir şeyin kökü, kelimenin en küçük parçası ve esası içinde ıstılahtır.

Oğlan (oğul + an): çocuk, küçük oğul.

Özen (öz + en): “öz”: iç, can, cevher... Özün özü, ortası, ihtimam, nehir (Örneğin, kızıl özen: kırmızı çay).

باشقا مثاللار :

يامان ، يالان ، ياسان (كئنيش و ياسي)

دده قورتوددان : قيزان = اوشاق ، ارهن = ايگيت .

۲ - ۲۴) فعل كوكوندن يادا گئوده سيندن كئنيش زامان (مضارع) مفهومو
وئرهن و چوخ دفعه صفت بعضا ده آد اولاراق ايشله ديلىن سؤزلردوزه لدر .
(بو اك صفت فعل آدينى آليز) بو اكين قديم شكللى (- غان / - گن) ايدى
: " او جايغين سؤنمه گه باشلايان آتئينه باختى ، چكيچى بوراخان الى ايله
ترينى سيلدى " . (عمر سيفالدين)

آچان : آچماقدا اولان ، آچما ايشيني گؤرهن . آنديران : بنزهين ، مماثل .
دوزن : ايشلرين قايدايا گؤره گئتمه سي ، حيله
يارادان : تانرى

(منفى سي - مايان "دير : گلمهين ، آنديرمايان)

بو اكي آلميش كلمه لر قوشا سؤزلر دوزه لدرلر : گلن - گئدن ،
كليپ - گئچين ،

۲۵) + آن ... + آنا (+ ان ... + انه)

۱ - ۲۵) " + آن / بهن " ايله دوزه لميش صفت فعل تكرار اعديلرسه
صونونا " ها / به " اكي گلر :

قاچان قاچانا ، دوشن دوشنه

معنا جا فعلين بير چوخلارى طرفيندن و دال يادال واقع اولدوغو گؤسته رر .

۲۶) + آنا ... (+ هنه ...)

۱ - ۲۶) بو اك چوخ ايشلك ديرو طرف فعل دوزه لدر : مسافر لر گله نه قده ر ،
اوشاقلار ياتانا جان

۲۷) + آناق (+ هنگ)

۱ - ۲۷) آد يادا فعل كوكو ويا گئوده سي نه گله رك آد دوزه لدن مركب
اكدير :

دگه نك (دگ + هنگ) = اطرافا ويئره دگمك اوچون اوزون ال آغا جى ،
اؤرنك (پروفه سور بانغو اوغلوئا گؤره ، هؤرمك " ايله علاقه لى دير) =
نمونه . آذربايجان شاعر لر يندن مثال :

هامى نين فخرى آدى هامى اوچون بير اورنك (اورنهك)
(على آغا كورچا يلى)

گله نك : اسكيدن برى سوروپ گلن عادت لر عنعنه لر .

Diğer örnekler:

Yaman, yalan, yasan (geniş ve yassı)...

Dede Korkud'tan: Kızan / uşak, erek / yiğit.

24.2. Fiil kökünden ya da gövdesinden geniş zaman ifade eden ve çoğu zaman sıfat, bazen de ad olarak kullanılan kelimeler yapar (bu ek sıfat fiil adını alır). Bu ekin eski şekli [-gan] / [-ken] idi: “ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı, çekici bırakan eli ile terini sildi”. (Ömer Seyfettin)

Açan: Açmakta olan, açma işini gören, andıran: benzeyen, mümasil, düzen: işlerin kurala göre yapılması, hile. Yaradan: Tanrı.

(Olumsuz { -mAyAn }'dır: gelmeyen, andırmayan...)

Bu eki almış kelimelerle ikileme yapılır: gelen giden, gelip geçen.

25. {-An}, {-AnA}

25.1. {-An} ile yapılmış sıfat fiil tekrar edilirse sonuna /+A/ eki gelir:

Kaçan kaçana, düşen düşene...

Anlamca birçok fiilin ard arda tekrarlandığını gösterir.

26. {-AnA}...

26.1. Bu ek çok işlektir ve zarf fiil yapar: misafirler gelene kadar, *uşağlar yatana çan...*

27. {-AnAk}

27.1. Ad ya da fiil kökü veya gövdesine gelerek ad yapan birleşik bir ektir:

Değnek (deg + enek): etrafa ve yere değmek için uzun el ağacı. Örnek: (Prof. Banguoğlu'na göre, “hörmek” ile alakalıdır) numune. Azerbaycan şairlerinden örnek:

Hamının Fikri adı

Hamı için bir örnek

Ali Ağa Gürçaylı

Gelenek: eskiden beri sürüp gelen adetler, an'aneler.

ساغاناق : بیردن بیره یاغان شدتلی یاغیش .
 دده قورقود دا : بیغاناق = کوتله ، بیغین .
 دگه‌نک (یوخاریدا ایضاح اولونموشدور .)
 تورک دیل قورومو بو اکدن فایدالاناراق یئنی کلمه‌لر توره تمیشدیر
 : اولاناق (امکان) ، سچه‌نک (بیربیری نین یئرینی توتان ایکسی
 شی ، آلترناتیف) ،
 توناناق (مذاکره‌لردن توتولموش نوظلار/ یا ددا شتلاز ، صورت جلسه) ،
 یفته‌نک (صلاحیت) .

(۲۸) + آندا (+ هنده)

۱ - (۲۸) " + اندا/ + هنده " ایله دوزه‌لمیش ظرف فعللر " + دیغی /
 + دیگی " یادا " + دیقجا / + دیگجه " ظرف فعللری نه بنزه‌ر لر وکیچیک
 معنا فرقلری اولماسینا رغما محاوره و بعضی لهجه‌لرده اولارین یئرینه
 گئچر . دده قورقوددان :
 " قارانغو آخسام اولاندا واف- واف هورهن ،
 آجی آیران توكولنده چاپ- چاپ ایچن ... :
 کور اوغلودان :

" بیر ایگیت سیلکینیب آتا مینه‌نده"
 (۲۹) + آنور (+ آنقور / + آگور)

۱ - (۲۹) قدیم کلمه‌لرجه گورسه‌نیر :
 یاشانقورماق (یاشانورماق) = گوزو یا شارماق ، یاشلانماق (" یاش ")
 ماده سیندن) .

(۳۰) + آو (+ هو)

۱ - (۳۰) بیزیم لهجه‌نین خصوصیت لریندن بیری اکثرا بونا بنزه‌ین
 حاللاردا ، " و " سسی نین تاثیرله ، " آ " سسی نین " او " سسی نه تبدیل
 اولماسیدیر ، بونا گوره دیلیمیزده کی وضعینی آذری شیوه‌سینده یئر -
 لشمیش اولان " + او " صورتینده مطالعه ائده‌جه‌یک (او ماده‌یه باخینز)
 باشقا شیوه‌لرده بوس مو باشقا شیوه‌لرده بو اک یوخاریدا قید
 ائتدیگیمیز شکیلده موجوددور . مثلا جاغاتای لهجه‌سینده " ساقاو "
 دیلسیز و لال دئمکدیر ، قازان لهجه‌سینده " او یاو " او یانیق و " یاغلاو /
 یا قلاو " دا طرفدار معنا سینا دیر . تورکیه تورکجه‌سینده بوشیوه‌لره
 او یاراق بو اکلله بیتن کلمه‌لر دوزه‌لتمیشدیر لرکی او اؤلکه نین بعضی

Saġanak: birden bire yaġan Şiddetli yaġmur.

Dede Korkud'ta, yıġmak: kütle, yıġın.

Degenek (yukarıda açıklaması yapılmıştır.)

Türk dil Kurumu bu ekten faydalanarak yeni kelimeler türetmiştir: olanak (imkn), seçenek (birbirinin yerini tutan iki Şey, alternatif), tutanak (müzakerelerden tutulmuŐ notlar / *yaddaŐıtlar*, suret celse), yetenek (yetki)

28. {-AndA}

28.1. {-AndA} ile yapılmış zarf fiiller {-dİġI} ya da {-dIkçA} zarf fiillerine benzer ve küçük anlam farkları olmasına raġmen konuşmada ve bazı lehçelerde onların yerine geçer. Dede Korkud'tan:

“Karangu akşam olanda vaf vaf hren

Acı ayran tklende çap çap içen...”

Kroġlu'ndan:

Bir yiġit silkinip ata binende...”

29. [-agur] ([-angur], [-aur])

29.1. Eski kelimelerde görülür:

Yaşangurmak (*yaşanurmak*): gözü yaşarmak, yaşlanmak (“yaş” maddesinden).

30. {-Av}

30.1. Lehemizin özelliklerinden biri genelde buna benzeyen durumlarda, /v/ sesinin etkisiyle /a/ sesinin /o/ sesi olmasıdır. Buna göre Azerbaycan Türkçesine yerleşmiş olan [+ov] Şeklini inceleyeceġiz (o maddeye bakınız).

Diġer lehçelerde bu ses ve bu ek yukarıda kaydettiġimiz Şekilde mevcuttur. Mesela aġatay lehçesinde “*sakav*” (ساقاو) dilsiz ve lal demektir. Kazan lehçesinde “*oyav*” uyanık ve “*yahlav / yaklav*” da taraftar anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu lehçelere uyarak bu ekle biten kelimeler yapar ki o ülkenin bazı

دیلچیلری بونو دوغرو گؤرمورلر. اوجمله دن دیر آشاغیداکی سؤزلر:
 سایللو = مجلس وکیلی ، سینا و = سیناق .
 گوره و گوروله جک ایش ، وظیفه ، سؤیله و نطق ، ایشله و ، فونکسیون ...
 " + آغی " ، " + اوو " و " + آی " اکلرینه ده باخینیز .
 (۳۱) + آی (+ شی)

۱ - ۳۱) اُسادا " باغی " ایله عئینی اولان بو اک مرکب بیر اکدیر
 تشکلی چوخ دگیشیک اولموشدور. مثلا " گونئی " سؤزونو گؤتورک :
 (قدیم تورکجه ده) گوده گو - (اورتا تورکجه ده) گویه گو - گویه گی -
 گویه / گووه ی - گونئی .
 " قوزای " ایسه بو دگیشیک لیک لری گنجیریبدیر :
 قوزاغی - قوزای - (بعضی لهجه لرده) قوزئی
 بو اک تورکجه نین بعضی لهجه لرینده داها چوخ ایشلک دیر. مثلا
 جاغاتای نادا " آتای " - مخصوص - معنا سیندا ، " قیرای " - یاخین -
 معنا سیندا دیر. بئله جه قاراخان تورکجه سینده مثلا : " تیرباقای " مغرور
 - معنا سیندا گلمیشدیر. بیزده یوخاریدا دا ذکر ائتدیگیمیز " قوزای "
 " گونئی " هابئله " اوگئی " و " قولای " کیمی کلمه لر تاپماق اولار .
 تورکیه تورکجه سینده ده بو اکلہ دوزه لمیش سؤزلر اولر چوخ دگیلدی ،
 ایندی بیرقسم یازیچیلار بواکله دوزه لمیش یئنئی سؤزلری ده بولجا
 ایشله دیرلر مثلا :

آدای = ایره لی سورولن ، نامزد ،
 دیکه ی = عمودی ، شاقولی (دیک + هی) ،
 دوزه ی = سویه ، سطح (دوز + هی) ،
 اوزآئی = فضا ، یاتای = افقی .
 " باغی " ، " + اوو " و " + آو " اکلرینه ده باخینیز .

+ اچک (+ آجاق)

" + آجاق (+ هچک) " ماده سینه مراجعت (نومه : ۳) (*)
+ اجهگی (آجاغی)

dilbilimcileri bunu doğru görmez. Buna benzer aşağıdaki kelimeler:

Saylav: meclis vekili, sınav: *sınag*.

Görev: görülecek iş, vazife. Söylev: nutuk. İşlev: fonksiyon...

[-agı], *[-ov]* ve *[-ay]* eklerine de bakınız.

31. {-Ay}

31.1. Aslında *[-agı]* eki ile aynı olan bu ek, birleşik bir ektir. Bu ek farklı bir yolla oluşmuştur. Mesela “güney” kelimesine bakalım: (Eski Türkçede) *güdegü* > (Orta Türkçede) *güyegü* > *güyegi* > *güyey* / *güvey* > *güney*.

“Kuzey” kelimesi de bu değişikliklerden geçmiştir: *kuzagı* > *kuzay* (bazı lehçelerde), *kuzey*.

Bu ek, Türkçenin bazı lehçelerinde daha işlektir. Mesela Çağatay Türkçesinde “*atay*” -özgü- anlamında, “*kıray*” -yakın- anlamındadır. Böylece Karahanlı Türkçesinde mesela: “*tırbakay*” (تیرباقای -gururlu- anlamına gelmiştir. Biz de yukarıda da zikrettiğimiz “*kuzey*”, “*güney*”, “*ögey*” ve “*kolay*” gibi kelimeler bulabiliriz. Türkiye Türkçesinde de bu ekle yapılan kelimeler eskiden çok değildi. Şimdi bazı yazarlar bu ekle yapılan yeni kelimeleri bolca kullanırlar, mesela:

Aday: adı ileri sürülen, namzed,

Dikey: *amûdî*, *şâkulî* (dik + ey),

Düzey: seviye, *sath* (düz + ey),

Uzay: *Feza*,

Yatay: *Ufkî*

[-agı], *[-ov]* ve *[-av]* eklerine de bakınız.

[-ecek] ([-acak])

{-AcAk} maddesine bakınız (numura: 3)*

[-eceği] ([-acağı])

" + آجاغی (+ ههگی) " ماده سینه مراجعت (نومره : ۲)
+ اچ (+ آچ)

" + آچ (+ ههچ) " ماده سینه مراجعت (نومره : ۵)

* بورادا ایکی نکته نی ایضاح ائتمک یئرینده اولاجاقدیر:
۱ - گوردوگونوز کیمی ، دیلیمیزده بیر پارا اکلر دورد ، بیپار -
سی ایسه ایکی صورتده دیرلر .
دار مصوتلی لر ۴ صورتده : + چی (ده وه چی) / + چو (چوتچو) / + چی (پارچا -
چی) / + چو (تویوچو) کیمی ،
گئنیش مصوتلی لر ۲ صورتده : + لر (تپه لر) / + لار (داغلار) کیمی .
تورکولوژی ده بومتعدد صورتلردن نمونه سچمک ایسته دیکلری زامان
بونلارین بیرینجی صورتینی (اینجه و دوز سلی سینی) اؤرنه ک آلارلار :
+ چی (بوتون : + چی ، + چو ، + چی ، + چو عوه ضینه) ، + لر (+ لرو + لار
عوه ضینه) ، بیز " ۳ " سی ایله باشلایان اکلری ، جدولیمیزین باش طرفی نین
بوش قالما ماسی اوچون اولدوغو کیمی گتیردیک ، ایندی بو اکلری بییر
دفعه ده اؤز صیرالاریندا گتیریب و " ۳ " ردیفینه مراجعت وئره جه بییک ،
لکن فهرستی میزین قالان قسمینده هراکین اؤز نمونه وی شکلینده (اینجه
و دوز سلی صورتینده) آختاریلماسی گره کدیر .
۲ - قبول ائتدیگیمیز املا قایدالارینا گؤره ، باش هجالاردا فتحه سسی
اصول اولاراق یازیلماز (دده ، تپه ... کیمی) اوبیر مصوتلر قید اولار .
بونا گؤره فتحه سسی ایله باشلایان اکلری بیز آنجاق " ا " ایله گؤستریمک
مجبوریتینده قالدیق . اوبیرسی مصوتلره کلینجه ، اونلار " الف سیز "
وسلری نین اساس گؤوده لری ایله گؤسته ریلیرلر . مثلاً :
" ای " ایله باشلایانلاری " ی " ده ، " ای " ایله باشلایانلاری " ئی " دا ، " او " ایله
باشلایانلاری " و " دا ، " او " ایله باشلایانلاری " و " ده ، " او " ایله باشلایانلاری
" و " دا ، " او " ایله باشلایانلاری " و " ده آختارماق لازیمدیر .

[-acağı] ([-ecegi]) maddesine bakınız (numara: 2).

[-aç]

[-aç] ([-eç]) maddesine bakınız (numara: 5).

Burada iki sonucu açıklamak yerinde olacaktır:

1- Gördüğünüz gibi dilimizde bazı eklerin dört, bazılarının ise iki görünümü vardır.

Dar ünlüler 4 şekilde: [+çi] (*deveçi*) / [+çü] (*cütçü*) / [+çı] (*parçaçı*) / [+çu] (*topukçu*) gibi.

Geniş ünlüler 2 şekilde: [+ler] (*tepeler*) / [+lar] (*dağlar*) gibi.

Türkoloji’de bu görünümlerden numune seçmek istenildiği zaman bunların içinden ilk görünüm (ince ve düz seslisini) örnek alınır: [+çi] (bütün: [+çi], [+çü], [+çı], [+çu]), [+ler] ([+ler] ve [+lar]). Biz /a/ sesiyle başlayan ekleri, cedvelimizin ilk kısmı boş kalmasın diye olduğu gibi aldık. Şimdi bu ekleri bir defa da öz sırasında ele alarak /a/ redifine bakacağız, lakin fihristimizin kalan kısmında her ekin örnek verilen şeklinin de (ince ve düz sesli) aktarılması gerekir.

2- Kabul ettiğimiz yazım kurallarına göre, ilk hecelerde /e/ (fethe) sesi usul olarak yazılmaz (“*ده*”, “*تپه*” gibi) diğer ünlüler ise yazılır. Bu yüzden /e/ sesiyle başlayan ekleri biz sadece “elif” ile göstermek mecburiyetinde kaldık. Diğer ünlülere geklince, onlar “elifsiz” ve seslerinin esas gövdeleri ile gösterilir. Mesela:

/i/ ile başlayanları *ی*, /ı/ ile başlayanları *ی*, /o/ ile başlayanları *ی*, /ö/ ile başlayanları *ی*, /u/ ile başlayanları *ی*, /ü/ ile başlayanları *ی* harflerinde aramak gerekir.

- + اد + (+ آد) " + آد + (هه د +)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۶) .
- + ار (+ آر) (+ آر) " + آر (+ ه ر)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۷) .
- + از هک (+ آراق) (+ آراق) " + آراق (+ ه ر ک)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۸) .
- + اری (+ آری) (+ آری) " + آری (+ ه ری)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۹) .
- + از (+ آز ، + یز ...) (+ آز) " + آز (هز ، هیز ...)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۰) .
- + اسی (+ آسی) (+ آسی) " + آسی (+ ه سی)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۱) .
- + اک (+ آق) (+ آق) " + آق (هک)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۶ و ۱۷) .
- + اگن (+ آغان) (+ آغان) " + آغان (+ ه گن)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۲) .
- + اگو (+ آغو) (+ آغو) " + آغو (+ ه گی)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۳) .
- + اگی (+ آغی) (+ آغی) " + آغی (+ ه گی)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۵) .
- + ال (+ آل) (+ آل) " + آل (+ ه ل)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۸) .
- + اله (+ آلا) (+ آلا) " + آلا (+ ه له)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۱۹) .
- + الهک (+ آلاق) (+ آلاق) " + آلاق (+ ه ل ه ک)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۲۰) .
- + امک (+ آماق) (+ آماق) " + آماق (+ ه م ک)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۲۲) .
- + امیک (+ آمیق) (+ آمیق) " + آمیق (+ ه میک)" ماده سینه مراجعت (نومره : ۲۳) .

۳۲ - ان

قدیم تورکجهده جمع اکی ایدی، ایندی بعضی کلمه لرده اثری قالیب دیر:

- [+ad+]: [+ad+] ([+ed]) maddesine bakınız. (no: 6).
- [+ar]: [+ar] ([+er]) maddesine bakınız. (no: 7).
- [+erek] ([+arak]): [+arak] ([+erek]) maddesine bakınız. (no: 8).
- [+eri] ([+arı]): [+arı] ([+eri]) maddesine bakınız. (no: 9).
- [+ez] ([+az], [+ız]...): [+az] ([+ez], [+ız]...) maddesine bakınız. (no: 10).
- [+esi] ([+ası]): [+ası] ([+esi]) maddesine bakınız. (no: 11).
- [+ek] ([+ak]): [+ak] ([+ek]) maddesine bakınız. (no: 16 ve 17).
- [+egen] ([+agan]): [+agan] ([+egen]) maddesine bakınız. (no: 12).
- [+egü] ([+agu]): [+agu] ([+egü]) maddesine bakınız. (no: 13).
- [+egi] ([+agı]): [+agı] ([+egi]) maddesine bakınız. (no: 15).
- [+el] ([+al]): [+al] ([+el]) maddesine bakınız. (no:18).
- [+ele] ([+ala]): [+ala] ([+ele]) maddesine bakınız. (no: 19)
- [+elek] ([+alak]): [+alak] ([+elek]) maddesine bakınız. (no: 20).
- [+emek] ([+amak]): [+amak] ([+emek]) maddesine bakınız. (no: 22).
- [+emik] ([+amık]): [+amık] ([+emik]) maddesine bakınız. (no: 23).

32. [+an]

Eski Türkçede çokluk eki idi. Şimdi bazı kelimelerde bir iz olarak kalmıştır:

اره ن (ار + ه ن) = آ د ا ملار ، اؤرتن (اؤرت + ه ن) = آ لؤولار .
 + ان (+ آ ر ، " + آ ن (+ ه ن) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۲۴) .
 + ان + ه ن (+ آ ن + انا) " + آ ن + انا (+ ه ن + ه ن)
 ماده سينه مراجعت (نومره : ۲۵) .
 ۳۳ - + انجه يه تک (+ آ نجا ياتک)
 فعل گؤوده لرينه گلر : " + انجه يه " دن صونرا " تک " ، " قدهر " ، " کيمي "
 ... آرتيريلار : اولونجه يه قدهر ، گلينجه يه تک ...
 قديم يازيلاردا " قدهر " ، " تک " وسايره يئرینده " اگين " گتيريليرميش
 + انده (+ آ ندا) " آ ندا (+ ه نده) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۲۸) .
 + انه + انا (+ انا) " + آ نا ... (+ انه ...) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۲۶) .
 + انهک (+ آ ناق) " + آ ناق (+ ه نهک) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۲۷) .
 + اه (+ آ) " + آ (+ ه) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۱) .
 + اه و (+ آ و) " + آ و (+ ه و) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۳۰) .
 + ائي (+ آ ي) " + آ ي (+ ئي) " ماده سينه مراجعت (نومره : ۳۱)

۳۴ - + باج
 فعل گؤوده سينه گله رک آ د دوزه لدر :
 دؤلامباچ (دؤل + ا + ن + باج / دؤلا + ن + باج / دؤلامباچ . بورادا ، سس
 دگيشمه سي شنه / شمه نين بنزه ري دير) = دؤلانا - دؤلانا گنده ن يولون
 قيوريلماسي .
 گيزلمباچ = گيزلنمه اؤيونو .

۳۵ - + به (+ په)
 چوخ قديم اکلردن ميش ، اشريني آ نجا ق بعضي
 کلمه لرده گؤرمک اولار : کؤرپه . قديم يازيلاردا : تيلبه (دلي) ، يالبا
 (اويغور : ساده ، يالين) .

۳۶ - + تي (+ تۆ ، + تئي ، تۆ) :

Eren (er+en); adamlar. Örtten (ört-en); alevler.

[+en] ([+an]): [+an] ([+en]) maddesine bakınız(no: 24).

[+en]...[+ene] ([+an]...[+ana]): [+an]... [+ana] ([+en]...[+ene]) maddesine bakınız (no: 25).

33. [-inceye] dek ([-ıncaya] dek)

Fiil gövdelerine gelir: [-inceye] ekinden sonra “dek”, “kadar”, “gibi” vs. ifadeler eklenir: Ölünceye kadar, gelinceye dek...

Eski yazılarda “kadar”, “dek” vs. yerine “egin” kullanılmıştır.

[+ende] ([+anda]): [+anda] ([+ende]) maddesine bakınız (no: 28).

[+ene]... ([+ana]...): [+ana]... ([+ene]...) maddesine bakınız (no: 26).

[+enek] ([+anak]): [+anak] ([+enek]) maddesine bakınız (no: 27).

/+e/ (/+a/): /+a/ (/+e/) maddesine bakınız (no: 1).

[+ev] ([+av]): [+av] ([+ev]) maddesine bakınız (no: 30).

[+éy] ([+ey]): [+ay] ([+ey]) maddesine bakınız (no: 31).

34. [+baç]: Fiil gövdesine gelerek ad yapar:

Dolambaç (dol – a – n + bağ / dola – n + bağ / dolambaç. Burada ses değişmesi şenbe > şembenin benzeridir): Dolana dolan giden yolun kıvrılması.

Gizlembac: gizlenme oyunu.

35. [+be] ([+pe]):

En eski eklerden biri imiş. İzlerini sadece bazı kelimelerde görebiliriz: Körpe. Eski yazılarda: Tilbe (deli), yalba (Uygur; “sade, yalın”).

36. {+tX}:

- ۱- ۳۶ * سس تقلید ائدن كلمه لرده " - ل - " سسیله بیتن گۆوده لردن
صونرا گله رك آد دوزه لدر: دئیریلیتی، خیریلیتی، شیریلیتی، ویزیلیتی،
اینیلیتی، خورولتو، اؤفولتو، گورولتو، خاریلیتی.
"تی" اکی، سس تقلید ائدن كلمه لرده " - ر - " سسیله بیتن گۆوده لردن
صونرا گله رك آد قورار: قیجیرتی، پاتیرتی... .
- ۲- ۳۶ * " تی " اکی - ر - " سسیله بیتن بعضی فعل گۆوده لریله ده ایش-
له دیلر: قابارتی، بلیرتی، پۆسکورتو، اؤرپرتی... .
- ۳- ۳۶ * " تی " اکی رنگ بیلدیرن كلمه لرده " - ل - " سسیله صونلانان
گۆوده لردن صونرا گله رك آد دوزه لدر: قارالتی، پاریلیتی، پیریلیتی... .
رنگ بیلدیرن كلمه لرده " - ر - " سسیله صونلانان گۆوده لردن صونرا گله رك،
آد دوزه لدر: آغارتی، گۆیرتی، قیزارتی، مۇرارتی (مۇر = بنفشه یی رنگ).
- ۴- ۳۶ * " تی " اکی عمومیتله دۇنوشلو (*Reflexive*) بنا اوزه رینه
گله رك آد دوزه لدر: دۇغورولتو (فارسجا : راستا).

۳۷ - + جک (+ جاق)

- ۱ - ۳۷ - صفتلره گتیریلرک "کیچیلتمه، آزلیق، شفقت" مفهولاری
وئره ن كلمه لر دوزه لدر: یالینجاق (چیلپاق، یالین)، گۆیچک، تنزجک
ایندی جک، و آنجاق دا بوترتیبله دوزه لیمیشه ده، اک تأکید مفهومو
دا وئریر.
- ۲- ۳۷ * م " یا دا " ن اکلری یله دوزه لدیلمیش گۆوده لره گتیریلرک
آد یارادیلیر: اویونجاق (اوی + ن + جاق) = اوشاقلارینا وینادیق -
لاری کیچیک شئیلر. هورومجک (هور - و + م + جک) = عنكبوت . پایینجاق
: سوئوقدا آتلارا اورتولن اورتو. بو قبیلدن دیر: تاپینجاق (تاپ + ی
+ ن + جاق) = معبد
- ۳ - ۳۷ * " جاق / + جک " یئر آدی دوزه لدن " + لیق / + لیک " یسن
وظیفه سیندی ده گوره ر: " یا زلیجاق دیر " = یا زلیق دیر - یا ز - یای یئر
دیر.
- ۴ - ۳۷ * بیزده جوغرافی آدلارینا علمی شکیله دقت ائدیلسه، تورقولو
نظریندن چوخ مراقلی کشفلر اولاجاقدیر. چوخدان بری بیزده یئر آدلار
" مفرس " یا " معرب " اولراق یازماق و اونلارین اصل آدلارینا اعتناسیز
قالماق هامی اولچولری آشدیغیندان بو ایشاوقده ر آسان دگیلسلیر.
ملکی علاقه سی اولان بیر ذات دان ائشیدیپ، قیذائتدیگیمیز منسالی

36.1. *Ses taklidi kelimelerde /-l-/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad yapar: dirilti, hırıltı, şırıltı, vızıltı, inilti, horultu, uğultu, gürültü, harıltı.

[+ti] eki, ses taklit eden kelimelerde /-r-/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad kurar: gıcırta, patırtı...

36.2. *[+ti] eki /-r-/ sesiyle biten bazı fiil gövdeleriyle de kullanılır: kabartı, belirti, püskürtü, ürperti...

36.3. *[+ti] eki renk bildiren kelimelerde /-l-/ sesiyle sonlanan gövdelerden sonra gelerek ad yapar: karaltı, parıltı, pırıltı... Renk bildiren kelimelerde /-r-/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek ad yapar: ağartı, göyerti, gızartı, morartı (mor: menekşe rengi).

36.4. *[+ti] eki genellikle dönüşlü (reflexive) fiil üzerine gelerek ad yapar: doğrultu.

37. [+cAk]

37.1. Sıfatlara getirilerek “küçültme, azlık, şefkat” ifade eden kelimeler yapar; yalınca (çıplak, yalın), göyçek, tezcek, indicek ve ancak da bu ekle yapılır ve pekiştirme kavramını da ifade eder.

37.2. */m/ ya da /n/ ekleri ile yapılan gövdelere getirilerek ad yapılır: Oyuncak (oy – u – n + cak): çocukların oynadıkları küçük şeyler. *Hörümcek* (hör – ü + m + cek): *ankebût*. *Payıncak*: soğukta atlara örtülen örtü. Bunlardan: tapıncak (tap – ı – n – cak): mabet.

37.3. *[-cak] / [-cek] yer adı yapan [-lık] / [-lik] ekinin görevini de görür: yazlıcaktır: yazlıktır, yaz yerinedir.

37.4. *Bizde coğrafi adlara bilimsel olarak dikkat edilirse, Türkoloji açısından çok önemli keşifler olacaktır. Çoktan beri bizde yer adlarını Farsçaya ve Arapçaya uygun olarak yazmak ve onların asıl adlarına özensiz kalmak tüm ölçüleri aştığından bu iş o kadar kolay değildir. Yönetimde söz sahibi olan birinden işitip, kaydettiğimiz örneği

وئرمك له بو" آدتحريف" لرى نين نوعلار يندان بيري سيني گؤسترميش اولاجاغيق . اردبيل له- آستارا آراسيندا بيركند واردير، رسمى دفترلرده " دولت آباد" دئيرلرميش، حالبوكى خلقين آغزينا كندين آدى اورادان لام سوزولن چايا گوره " آخماز" كيمي گوزل بيسوز دور! خلاصه، چوخ بويوك احتماللا آشاغيداكى يئر آدلاري " جاق / + جك" اكي ايله دوزه لميشدير، بيز " اطلس راهبى ايران- گيتاشناسى" نين ملامسنى دگيشمەدن نقل ائديرىك : قم جاق (همدان منطقه سـينده) ورچق (ملاير منطقه سى)، قويچق (تركمن منطقه سى)، ايلجاق (ميانا منطقه سى) و نهايت النجق (مرند منطقه سى) ...

۵ - ۳۷ * بو اكي ايله دوزه لميش بيرنجه كلمه داها : كئرك : اصلى " گورچك" دى، معناسى حقيقى، ظاهر، واقعى . سالينجاق: بيزيم "كوف" دئديگيميز (فارسجا: تاب) . دانلاجاق: قديم كتابلاردا سحروقتى، دان سؤكنده .

۶ - ۳۷ * بيز طرف فعل (*Gerund*) ده بو اكي له دوزه لر. قديم زامانلاردا بو" + كج" صوره تينده ايدى: بيزي بيخود بولور (اولور) آدين اشيت كج... " روشنى"

دگيلديم من سنه مايل ، سن ائتدين عقليمى زاييل

منه طعن ائيله ين غافل ، سنى گورگج اوتانمازمى؟

" فضولى"

گؤنلوم آچيلير زلف پريشانىنى گورگج

نطقيم توتولور غنچه - خندانىنى گورگج

باخديقجاسنه قان ماچيلير ديدة لريمدن

باغريم دلي نير ناوك - مزگانىنى گورگج

رعنا ليق ايله قامت - شمشادى قيلان ياد

اولمازمى خجبل سرو- خرامانىنى گورگج .

" فضولى"

بو اكي " + يجهك" صورتينده ده چوخ ايشله ديليردى: كوپكلى گوريجهك قاس- قاس گولدو" " دده قورقود" .

موسى گلدى لعينه دئدى حقين بوپروغون، سجده نى ائشيدده چك دؤندو

انكار ائيله دى. " يونس امره"

بوخسا بيز ديشلرى دؤر قامه تى سرو اولمايى جاق،

نه بيتر صحن چيمندن نه چيخار دريادان ؟ " نديم"

vererek bu “ad değişimi” çeşitlerinden birisini göstermiş olacağız. Erdebil ile Astara arasında bir köy vardır, resmi defterlerde “Devletabad” diye geçiyor muş. Hlbuki halkın ağzında köyün adı oradan yavaşça szlen aya göre “Akmaz” gibi güzel bir sözdür!

Büyük ihtimalle aşağıdaki yer adları [+cak] / [+cek] eki ile yapılmıştır. Biz İnan Yollarının Atlası – Gitashenasi” adlı eserin imlasını değiştirmeden aktarıyoruz: Kemak (Hamedan bölgesinde), Verek (Melayer bölgesi), Koyak (Türkmen bölgesi), Ilcak (Miyane bölgesi) ve nihayet Alancek (Merend bölgesi)...

37.5. *Bu ek ile yapılmış birkaç kelime daha: gerçek: kelimenin aslı “grek” idi, anlamı “hakiki, zahir, vakıa”dır. Salıncak: biz de kuf. Danlacak; eski kitaplarda seher vakti, tan sökerken.

37.6. *Bir zarf fiil de (gerund) bu ekle yapılır. Eski zamanlarda bu [-gec] Şeklinde idi: *Peri bihod bolur (olur) adın eşitgec...* “Ruşeni”

Değildim men sene mil, sen ettin aklımı zil

Mene ta'n eyleyen gfil, seni görgec utanmaz mı?

“Fuzuli”

Gönlüm açılır zülf-i perişnını grge

Nutkum tutulur gonce-i handnını grge

Bakdıka sana kan saçılır ddelerimden

Bağrım delinir nvek-i mjgnını grge

Ra'nlık ile kmet-i şimşdı kılan yd

Olmaz mı hacil serv-i hırmnını grge

“Fuzuli”

Bu ek [-icek] Şeklinde de kullanılırdı: köpekleri göricek gas gas güldü “Dede Korkud”

Musa geldi laine dedi Hakk'ın buyruğun, secdeni eşitcek döndü inkr eyledi. “Yunus Emre”

Yohsa bir dişleri dr kmeti serv olmayıcak,

Ne biter sahn-ı emenden ne çıkar deryadan?

“Nedim”

زامانیمیزدا بو اک " + جک " اولاراق ایشله دبلیر:

گۆنلوم بولانیر کوچده جولانی نی گۆرچک ،
نطقیم توتولور هرزه - و- هذیان نی گۆرچک .
جانیم اوزولور الده کی قالخانی نا باخاخ ،
قلیم آلیشیر بئله کی " پاتران " ی نی گۆرچک .
مست اول گنجه - گوندوز ، نه بیلیم یات نره لرده
یوم گۆزلی نی خانئ- ویرانی نی گۆرچک . " صابر "

(۳۸) + جه (+ جا) :

- ۱ - (۳۸) * خلق - اولوس آدیندان صنوا ایشله دیلر و او اولوسون
دیلینی بیان ائدن آد اولار: تورک - تورکجه ، فارس - فارسجا ،
عرب - عربجه ، فرانسوز - فرانسوزجا .
- ۲ - (۳۸) * صفتلره گلر " طرز ، شکیل ، بنزه رلیک " مفهولارینی بیان ائنه
دلیجه = دلی کیمی ، دیریجه = دیری کیمی (پیلوون دوگی سی دیریجه اولوب)
قیزیلجا = قیزیل/قیرمیزی کیمی (خسته لیک آدی) .
- ۳ - (۳۸) * صفتلره " کیچیلتمه و شفقت " معناسی دا قاتار: آلاجا = آزا ،
بویوکجه = بیر آزا بویوک ، یا واشجا = آزا یا واش ، گۆزه لجه بیراوا (شفقت)
خسته میز یا خشیجا دیر . قیساسا ، اوزونجا (بیر آزا اوزون) ، بولجا (بیر
آزا بول) ، بالاجا .
- ۴ - (۳۸) * بو اکین اوزاد بلمیش شکلی لری ده وار: + جانا / جه نه : آز جانا
(محاوره ده " آحجانا ") ، حتی ، " + جانا سینا " : بیر بالاجا ناسینا ...
گینه کیچیلتمک آلی اولان " + جیق / + جیک " ایله بیرله شیر و " + جا + جیق /
+ جه + جیک " شکلی نی آلا: یا واشجا جیق ...
- ۵ - (۳۸) * جمع حالیندا عددلره گلر و اونلارا مبالغه مفهوم و ثرر:
یوز لرحه چیچک ، اون مین لرحه تومن بول ، میلیونلار جا انسان ...
- ۶ - (۳۸) * عمومیت له فعل کؤکو یادا آد گؤوده سنندن بعضا ده آد دان
آد دوزه لدر: دوشونجه = فکر . اگلنجه = تفریح ...
بو اکلر " تورک دیل قورومو " بیرنچه یئنی کلمه دوزه لتمیش دیر:
دیله کجه (دیله ک + جه) = عرض حال (تقاضا نامه ، درخواست) ، گره کجه
(گره ک + جه) = توجیه ، " علت وجودی " ، گونجه (گون + جه) = هرگونلوک
خاطیره ، خاطیره دفتر . صاقینجا (صاقین + جا) = محظور ، اشکال ، مانع ..

Günümüzde bu ek [-cek] olarak kullanılır:

Gönlüm bulanır küçede cevlânını görcek,

Nutgum tutulur herze ve hezeyanını görcek.

Canım üzülür eldeki galhanına bahcag,

Gelbim alışır beldeki “patran”ını görcek.

Mest ol gece gündüz, ne bileyim yat nerelerde,

Yum gözlerini hane-viranını görcek.

“Sabir”

38. [-ce] ([-ca]):

38.1. * Halk – ulus adından sonra kullanılır ve o ulusun dilini ifade eden bir ad yapar: Türk – Türkçe, Fars – Farsça, Arap – Arapça, Fransız – Fransızca.

38.2. * Sıfatlara gelerek “tarz, şekil, benzerlik” ifade eder: delice: deli gibi, dirice: diri gibi (pilavın dokusu dirice olmuş), kızılca: kızıl / kırmızı gibi (hastalık adı).

38.3. *Sıfatlara “küçültme ve şefkat” anlamı da katar: alaca: az ala, büyükçe: biraz büyük, yavaşça: daha yavaş, güzelce bir ev (şefkat), hastamız iyicedir, kısaca, uzunca (biraz uzun), bolca (biraz bol), balaca.

38.4. *Bu ekin uzun görünüşleri de var: {+cAnA}: azcana (bu ek ağızlarda [-accana] şeklindedir), hatta {+cAnAsInA}: bir balacanasına...

Yine küçültme eki olan {+cIk} ile birleşir ve {+cA+cIk} şeklini alır: yavaşcacık...

38.5. *Çokluk ekinde sayılara gelir ve onlara abartı anlamı verir: yüzlerce çiçek, on binlerce lira, milyonlarca insan...

38.6. *Genellikle fiil kökü ya da ad gövdesinden bazen de addan ad yapar: düşünce: fikir; eğlence: tefrîh...

Bu ekle “Türk Dil Kurumu” birkaç yeni kelime yapmıştır: dilekçe (dilek + çe): arzuhal, gerekçe (gerek + çe): tevcih, “illet-i vücûdî”, günce (gün + ce): günlük hatıra, hatıra defteri, sakınca (sakın – ca): mahzur, işkâl, mani...

۷ - ۳۸) * بعضی بیتکی - نبات و حیوان آدلاری دوزه لدر: دلیجه = قوش آدی، قارا جا = بویونزولو بیرنوع جئیران، آتمغا = قوش آدی...

۸ - ۳۸) * آد نوعوندان کلمه لره گتیریلر و یئر آدلاری دوزه لدر: یئنکیجه (یعنیجه، بیرچوخ منطقه لری میزده)، قاینار جا؟ " اطلن راههای ایران - گیتاشناسی " خریطه سینده: " غینرجه " همدان منطقه سینه (یارما جا) قیدارلا بیجار آراسیندا، قانلیجا، چا ملیجا ...

۹ - ۳۸) * مشخص عین - ذات آد دا دوزه لیمیشدیر: چکمه جه = بیر میزین "کشو" یا "گوز" و .

۱۰ - ۳۸) * آد نوعوندان کلمه لره - مخصوص صفتلره - ضمیرلره گلر و " مساوی لیک، بنزه رلیک، طرز و نسبت " مفهوم لاری وئره: بابا جا = بابا کیمی، ایکیدجه، دوستجا، عادتجه = عادت اولدوغو کیمی، ائوچه = بوتو ائوده کیلر. یادا اهو نه سبتله وائو باخیمیندان، عائله جه = بوتون عائله یا عائله یه گوره. یاشجا = یاش - سن نظریندن. اخلاقجا = اخلاق نظریندن ... غربلرجه = عربلره گوره، قدیملرجه = قدیمکی لرین فکرینه گوره ... منجه = منیم عقیده مه گوره، بیزجه = بیزه گوره، نهجه = نه شکلده، نهجه = هانسی دیلده اولدوغونو سوروشماق اوچون سوال . بئله جه، ائله جه، باشقا جا ...

۱۱ - ۳۸) * آدلارا، صفتلره یادا ضمیرلره علاوه اولار و ظرف (فارسی قرامه لرده: قید) دوزه لدر: آچیقجا = آچیق اولاراق، آلچاقجا = آلچاق - لیقلا، آیری جا = آیری اولاراق، آزجا = آز اولاراق، باشلیجا = باشدا اولاراق بئله جه، چوخجا، اثرکن جه = تئز اولاراق، اولجه = اولدن، خوشجا = خوش اولاراق، اولانجا = بوتونلوکجه یادا بوتون مکانلارلا، ساده جه، توپلو جا = بیر یئرده اولاراق .

۱۲ - ۳۸) * زامان معنالی کلمه لری " دوام، مهلت، و اوزون مدت " مفهوم طرف حالینا گتیره: " بیر گؤل بوتوقدا قالدیغی مدتجه تازه دیر " - فاروق نافذ -

" ایللرجه اوزاقلاردا یا شارکن - استانبولو هجرانلا تخیل منی یوردو ... " - یحیی کمال -

" یولجا یولدا شلیق ائله دیک " = یولون دوامینجا ...

۱۳ - ۳۸) * اندازه نی بیان قده: آرپا جا = آرپا قده ری، قیلجا = قیل - نوک قده ری، بونجا = بوقده ر (چوخ چوخ معناسی دا وئره). آرزوموزجا =

38.7. *Bazı bitki ve hayvan adları yapar: delice: kuş adı, karaca: boynuzlu bir ceylan türü, atmaca: kuş adı...

38.8. *Ad türünden kelimelere gelir ve yer adları yapar: *yengice* (Yenice, birçok bölgemizde), Kaynarca? “İran Yollarının Atlası – Gitashenasi” haritasındaki “Geynerce” (Hamedan bölgesinde), Yarmaca, Kanlıca, Çamlıca...

38.9. * Gözle eşyalarla ilgili adlar da yapmıştır: çekmece; bir masanın “göz”ü.

38.10. *Ad türünden sıfatlara ve zamirlere gelir ve “eşitlik, benzerlik, tarz ve ilgi” kavramları ifade eder: babaca: baba gibi, yiğitçe, dostça, adetçe: adet olduğu gibi, evce: bütün evdekiler ya da eve nisbetle ve ev bakımından, ailece: bütün aile ya da aileye göre, yaşça: yaş bakımından, ahlakça: ahlak bakımından. Araplarca: Araplara göre, kadimlerce: kadimlerin fikrine göre, bence: benim düşünceme göre, bizce; bize göre, *nece*: ne şekilde, *nece*: hangi dilde olduğunu sormak için soru. Böylece, öylece, başkaca...

38.11. *Adlara, sıfatlara ya da zamirlere gelir ve zarf yapar: açıkça: açık olarak, alçakça: alçaklıkla, ayrıca: ayrı olarak, azca: az olarak, başlıca: başta olarak, böylece, çokça, erkence: tez olarak, evvelce: evvelden, hoşça: hoş olarak, olanca: bütünlükçe ya da bütün imkânlarla, sadece, topluca: bir yerde olarak.

38.12. *Zaman ifade eden kelimeleri “devam, mühlet ve uzun müddet” kavramlarını zarf haline getirir: “Bir gül budakta kaldığı müddetçe tazedir”. “Faruk Nafiz”

“Yıllarca uzaklarda yaşarken – İstanbul’u hicranla tahayyül beni yordu...” “Yahya Kemal”

“Yolca yoldaşlık eledik”: yolun devamınca...

38.13. *Ölçü belirtir: Arpaca: arpa kadarı, kılca: kıl, tüy kadarı, bunca: bu kadar (çok çok anlamı da verir), arzumuzca:

آرزوموز اولدوغو قدهر . وارجا گوجوايله (اولدوغو گوجوايله) ،
 " اوج آدام صيفارجا بيرده ليک " (اوج آدامين يعرله شه بيله جه گي قدهر
 بير ده ليک) . آغيرليغيمجا (آغير + ليق + يم + جا) = آغيرليغيم ،
 يادا وزنيم اندازه سينده ، عقليمجه / عقليمجه = منيم فکريمه گـؤره ،
 آرديمجا = داليمدان ، بويوجا = بويو قدهر ، يشته رينجه = کفايت قدهر ،
 دالينجا = داليندان . " اوغلوم ، اونو گؤنلونجه ياشات ، اولمه فقط
 سن ! " - توفيق فکرت .

۱۴-۳۸) * " ايله " معناسي وئرهر : ديلجه = ديل ايله ...

آچيقلاما - يازي ديليميزده " + جا / + جه " اکيندن صون زامانلاردا بير
 چوخ يئرلرده من جمله آشاغيدا کي مثاللاردا گؤردوکونوز حالسالاردا
 استفادة اولونور : فردا = فردجه ، شکلا = شکیل جه ، صراحتا = آچيقجا ،
 جاهلانه = جاهيلجه ، رذيلانه = رذيلجه ، سفيلانه = سفيلجه ، دوستانه
 = دوستجا ، عربی = عربجه ، ترکی = تورکجه ، وجدانی = وجدانجا ، عندی =
 اؤزونجه ...

۱۵-۳۸) * اؤزوندن صونرا گلن " + سی " ييه ليک (ملکيت) اکي ايله
 بيرله شه رک صفت يادا ظرف دوزه لدر : آچيقجاسي = آچيق اولراق ، آچيق
 اولانی . مين لرجه سي = مين لرله اولانی .

۱۶-۳۸) * صفت فعللردن يادا آد نوعوندان کلمه لردن صونرا ييه ليک
 (ملکيت) و بير طره فه يونه لمه حالی اکلريندن داها قاباق گلهر و ظرف
 دوزه لدر : قارداشجاسينا ، قهرمانجاسينا ، قووارجاسينا (صفت فعل)
 اؤلدوره رجه سينه ...

۱۷-۳۸) * " + اسی + " اکي ايله قاليلباشميش اولراق عموميتله قسار -
 غيشلاردا بعضاده خفیر - دوعالاردا ايشله ديلر : کور اولاسيجا ، آدی باتا -
 سيجا ، ساغ اولاسيجا اوشاقلار ...

۱۸-۳۸) * فعل کؤکو يادا گؤوده سينه گلن " + ین " اکيندن صونرا گلر ،
 و ربط صيفه سي (*Gerund*) دوزه لدر : آلينجا ، آلمايینجا ، باخينجا
 باخمايینجا ، گلینجه ، گلمه يینجه ...

۱۹-۳۸) * صفت فعل اکي " + دیک " و " + دئيق " دان صونرا گلر و ربط
 صيفه سي (*Gerund*) دوزه لدر : آلدیقجا = آلدیغی مدت بويو ، آلما ديقجا
 = آلما ديقی زامان بويو ، باغدیقجا ، گئتدیکجه ...

۲۰-۳۸) * " + ما / + مه + " فعل اکي ايله قاليلباشاراق عموميتله مجرد

istediğimiz kadar.

Varca gücü ile (olanca gücü ile), üç adam sığarca bir delik (üç adamın yerleşebileceği kadar bir delik). Ağırılığımca (ağır + lık + ım +ca): ağırlığım ya da ağırlık ölçüsü (veznim endazesinde), aklımca / ağılmca: benim düşünceme göre, ardımca: arkamdan, boyuca: boyu kadar, yeterince: yettiği kadar, ardınca: ardından. “Oğlum, onu gönlünce yaşat, ölme fakat sen! “Tevfik Fikret”.

38.14. * “İle” anlamı verir: dilce: dil ile...

Açıklama: yazı dilimizde [+cA] ekinden son zamanlarda birçok yerde de aşağıdaki örneklerde gördüğümüz durumlarda yararlanır: ferden: ferde, şeklen: şekilce, sarâhaten: açıkçası, cahilane: cahilce, rezilane: rezilce, sefilane: sefilce, dostane: dostça, Arabî: Arapça, Türkî: Türkçe, vicdani: vicdanca, indî: bence...

38.15. *Kendinden sonra gelen {+sI} iyelik eki ile birleşerek sıfat ya da zarf yapar: açıkçası: açık olarak, açık olanı, binlercesi: binlerle olanı.

38.16. *Sıfat fiillerden ya da adlardan sonra, iyelik ve yönelme hali eklerinden ise önce gelerek zarf yapar: kardeşçesine, kahramancasına, kovarcasına (sıfat fiil), öldürürcesine...

38.17. *{-AsI+} eki ile kalıplaşmış olarak genellikle beddualarda, bazen de hayır dualarda kullanılır: Kör olasıca, adı batasıca, sağ olasıca uşaklar...

38.18. *Fiil kökü ya da gövdesine gelen [-m] ekinden sonra gelir ve zarf-fiil yapar: alınca, almayınca, bakınca, bakmayınca, gelince, gelmeyince...

38.19. *Sıfat fiil eki {-dIk} ekinden sonra gelir ve zarf-fiil (gerund) yapar: aldıkça: aldığı sürece, almadıkça: almadığı sürece, baktıkça, gittikçe...

38.20. *{-mA-} fiil eki ile kalıplaşarak genellikle yalnız

آد دوزه لدر: بیلمه جه (بیل + مه + جه) = فارسجا دا " لغز " دئییلن کلمه
 ایونو نوعلاریندان، تاپماجا = معما، قاندرماجا = قاندرماق اوچون
 مناسب سوز و حال و حرکت، آلداتماجا = آلداتماق اوچون...
 آچیقلاما: آیری جا، فارسجا دا " + جه " دئییه بیر " تصغیر " اکیده واردیر،
 ایکی اکیبن بنزه رلیگی نتیجه سینده بو (فارسجا) اکلهدوزه لمیش کلمه لرده
 دیلیمیزه راحت - راحت داخیل ائدیلیمیشدیر: باغچا (باغچه)، تاربخچه
 لغتجه، کمانچا، کتابچا... بوکلمه لر آرتیق دیلیمیزین مالی اولوبلار،
 بونا کؤره بو فارسجا اک ایله عیناً اؤز اکلریمیز کی می رفتار ائتمه لی بیک
 یعنی آهنگ قانونونا انطباقی ضروری دیر.

(۳۹) + جبک (+ چوک ، + جیق ، + جوق)

۱ - (۳۹) * معنایا " کیچیلتمه، آزلیق، شوگی، شفقت و ترحم " مفهولاری
 قاتماق اوزره آد نوعوندا ن کلمه لره گتیریلیر: آدا جیق = کیچیک جزیره
 آدامجیق = یازیق آدام.

۲ - (۳۹) صفتلره گتیریله رک " کیچیلتمه، آزلیق، شوگی و شفقت " مفهولار
 وئرن کلمه لر یارادار: قیسا جیق (چوخ قیسا)، کیمسه جیک (هئج کس)
 ۳ - (۳۹) * آد کؤکو یا دا کؤوده سینه گتیریله رک آد فورولور: آلماجیق
 = اوزون یا ناقلا کؤز آراسیندا کی چیخینتی سی، سیغیر جیق = سئوچه
 خانواده سیندن (سئوچه گیللردن) اولان بیر قوش (سار)، دؤمور جوق / تومور جوق
 = شکوفه، قیزیل جیق = آغاج اسمی دیر، داغارجیق...

۴ - (۳۹) * بعضی خسته لیک آدلاری دا بو اکلهدوزه لمیشدیر: خیارجیق =
 (خیارک)، آریاجیق، ایلانجیق، قابارجیق...

۵ - (۳۹) * یئر آدلاری دا بئله جه دوزه لر: (گیتاشناسی، اطلس راههای
 ایران) دان: ایلانجیق (اردبیل، "نیر" ین یانیندا)، سرای جیق
 (قروه نین یا خینلیغیندا)، چمبرجیک (نیشابورلا سبزوار آراسی)،
 قاراجیق (بنابین یانیندا)، قلعه جیک (سرابین یانیندا، آق قلعه نین
 یانیندا، قیدارین یانیندا و باشقا یئرلرده). دربندجیک (قصر شیرینین
 یانیندا).

۶ - (۳۹) * ایکی وداها چوخ هجالی کلمه لرین صونلاریندا کی "ق" حرفی
 زامان - زامان دوشر: ببه جیک (ببک جیک)، چاپوجاق (چاپوق جاق).

۷ - (۳۹) * تک هجالی بیرنچه کلمه ده اکدن اؤنجه بیر (ی، ه) گلر:

adlar yapar: bilmece (bil – me - ce): Farsçada “*lûgaz*” kelime oyunlarından, bulmaca: muamma, kandırmaca: kandırmak için uygun söz, hal ve hareket, aldatmaca: aldatmak için...

Açıklama: Ayrıca, Farsçada [+çe] diye bir “küçültme” eki de vardır. İki ekin benzerliği sonucunda bu (Farsça) ekle yapılmış kelimeler de dilimize rahat rahat alınmıştır: bahçe, tarihçe, lûgatçe, kemañçe, kitapçe... Bu kelimeler artık dilimizin malı olmuştur. Buna göre bu Farsça ek ile eklerimiz birlikte hareket etmelidir. Yani ses uyumuna girmesi zorunludur.

39. [-cik] ([-cük], [-cık], [-cuk])

39.1. *Anlama “küçültme, azlık, sevgi, şefkat ve acıma” duygusu katmak için ad türünden kelimelere getirilir: adacık: küçük ada, adamcık: zavallı adam.

39.2. Sıfatlara getirilerek “küçültme, azlık, sevgi ve şefkat” anlamları veren kelimeler yapar: kısacık (çok kısa), kimsecik (hiç kimse).

39.3. *Ad kökü ya da gövdesine getirilerek ad kurulur: elmacık: yüzün yanakla göz arasındaki çıkıntısı, sığırcık: serçegillerden bir kuş türü (sar), *domurcug* / tomurcuk: *şukufe*, kızılıcık: ağaç ismidir, dağarcık...

39.4. Bazı hastalık adları da bu ekle yapılmıştır: hıyarcık (*hiyarek*), arpacık, yılanlık, kabarcık...

39.5. Yer adları da bu şekilde yapılır: (Gitashenasi, İran Yollarının Atlası’ndan): İlanlık (Erdebil, Nir’in yanında), Saraylık (Gurve’nin yakınlarında), Çembercık (Nişabur ile Sebzevar arasında), Karacık (Benab’ın yanında) Kalecık (Serab’ın yanında, Akkale’nin yanında, Keydar’ın yanında ve başka yerlerde), Derbencık (Kasr-ı Şirin’in yanında).

39.6. İki ve daha çok heceli kelimelerin sonlarındaki /k/ harfi zaman zaman düşer: Bebecık (bebek cik), çabucak (çabukcak)

39.7. Tek heceli birkaç kelimedede ekden önce /ı/, /i/, /a/, /e/ seslerinden biri gelir:

بیر- ی - جیک ، آز- ی - جیق ، آز- ا - جیق ، دار- ا - جیق ...
 ۸ - ۳۹) * "بورا" ، " اورا " بو اک گلر و یاخینلیغادالالت ائدر:
 اوراجیق ، بوراجیق ...

۹ - ۳۹) * جیک اکی جکده اولار:

۱۰ - ۳۹) * بو اکدن فایدالاناراق فرانسیزجادان فن-تقنییک
 اصطلاح ترجمه سینده دیلیمیزده کلمه یاراتیلایلر:

قارینجیق = *Ventricule* قولاقجیق = *Auricule*

بغیین جیک = *Cervelet* چرده کجیک = *Nucléole*

جسم جیک = *Corpuscule* داناجیق = *Granule*

۱۱ - ۳۹) * بو اکلہ "سوز" کلمه سیندن "سوزجوک" اصطلاحی دوزه لمشدیر
 و دیلچیلر اونو "کلمه" معناسینا (فارسجادا "واژه" کیمی) ایشله دیلر
 ۴۰) + جیل (+ جؤل ، + جئل ، + جؤل/جیل ، + جؤل ...)

۱ - ۴۰) * آد نوعوندان کلمه لردن "عادت" ، "علاقه" مفهولاری وئرن
 آد یادا صفت قورولار: آدامجیل = آداما یاخینلاشان، انساندان اورکمه
 حیوان . انسانجیل = آدامجیل . بو اکلہ دوزه لمیش یعنی کلمه لردن:
 منجیل (من + جیل) = یالنیز اوزونو دوشون، (فارسجا: خودخواه) .
 اوزگه جیل = اوزگه لرین یاخیشلیغی اوچون چالیشان.

آچیقلاما: آدامجیل کلمه سی قدیم اثرلرده ، یوخاریدا قید اولموش معناسین
 ترسینه "غیرمونس، وحشی" معنادا وئره ر. بوناگوره قاموس لارین بعضی
 سینده اونا ایکی متضاد معنالی دئییه بیان ائتمیشلر.

۲ - ۴۰) * رنگلرده ، اؤرنکلره چالان معناسی وئره ر: آغجیل = آغا چالان،
 آغ کیمی. کؤکجول = کؤک رنگه چالار. قیرجیل = آغ و قارا (قاریشمیش)
 حاله گلن.

۳ - ۴۰) * "عادت" معناسی یانیندا "بییه ن" مفهومونو گتیره ر:
 بالیق جیل = بالیق بییه ن قوش، دووشان جیل = دووشان بییه ن، دووشان
 اوولایان قوش . یاخین لیق مفهومو اوچون:

۴ - ۴۰) * اولومجول = اولومه یاخین، اولمک اوزره ر .
 آچیقلاما: بو اکین قدیم شکلی "چئل/چیل" ایدی صونرادا ن "چ" بعضی
 یئرلرده "ج" حالینا گلدی و آهنگ قانونونا اویدی. بویوک دیلچی کاشغرلی
 محمود بئله بو اکی آرایشله نن دئییه توصیف ائتمیش کن، بوگون یعنی کلمه

Bir + i + cık, az + ı + cık, dar + a + cık...

39.8. *‘‘Bura’’, ‘‘ora’’ kelimelerine bu ek gelerek yakınlığı ifade eder:
Oracık, buracık...

39.9. *[-cIk] eki [-cek] görünümünü de alır:

39.10. *Bu ekten faydalanarak Fransızcadan fen – teknik terimlerin tercüme edilmesi ile dilimizde yeni kelimeler yapılabilir:

Karıncık: Ventricule

Beyincik: Cervelet

Cisimcik: Corpuscule

Kulakcik: Auricule

Çerdekcik: Nucléole

Danacık: Granule

39.11. *Bu ekle ‘‘söz’’ kelimesinden ‘‘sözcük’’ yapılmıştır ve dilbilimciler onu ‘‘kelime’’ anlamında (Farsçada ‘‘vaje’’ kelimesi gibi) kullanılır.

40. {+CXI}

40.1. *Adlardan ‘‘adet’’, ‘‘ilgi’’ ifade eden ad ya da sıfat kurulur: Adamcıl; adama yakınlaşan, insandan ürkmeyen hayvan. İnsancıl; adamcıl. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Bencil (ben+cil); sadece kendini düşünen (Farsça: ‘‘سُخْوَاهُ’’). Özgecil: başkalarının iyiliği için çalışan.

Açıklama: Adamcıl kelimesi eski eserlerde, yukarıdaki anlamın tersine ‘‘gayri munis, vahşi’’ anlamını verir. Buna göre bazı sözlüklerde onu iki karşıt anlamlı olarak açıklamışlardır.

40.2. *Renklerde, o renge çalan anlamını verir: akçıl: aka çalan, ak gibi, gökçül: gök rengine çalan, kırçıl: ak ve kara (karışık) hale gelen.

40. 3. *‘‘Adet’’ anlamının yanında ‘‘beslenen’’ kavramını da belirtir: balıkçıl: balık yiyen kuş, tavşancıl: tavşan yiyen, tavşan avlayan kuş. Yakınlık anlamı için:

40.4. *Ölümcül: ölüme yakın, ölmek üzere.

Açıklama: Bu ekin eski görünümü [-çıl] idi. Sonradan /ç-/ bazı yerlerde /c-/ haline geldi ve ses uyumuna uydu. Büyük dilbilimci Kaşgarlı Mamut bile bu eki az kullanılan bir ek olarak nitelendirmiştir, bugün yeni kelimelerin

دوزه لتمه ده داها ایشلک اولموشدور. مثلا فرانسیزجادا " *vore* " -
 اکی ایله بیتن (معناسی "بییه ن") کلمه لرین تورکجه سی علمی کتابلاردا
 ترجومه اولاراق بو اکین کؤمه یی ایله دوزه لدیلر، بیرنچه مثال:

بالیق چیل = *piscivore* دنچیل = *Granivore*
 بؤجک چیل = *Insectivore* هرشئی چیل = *Omnivore*
 ات چیل = *Carnivore* اوت چول = *Herbivore*

بئله جه " - چیل" اکی نین او بیرمعناسینا باخاراق ، اونو فرانسیزجا
 " *phile* -" اکی نه (معناسی: سئو ن) له برابر توتورلار، بو حالدا
 مفهوم اکثر آاختصاصی دیر و علمی یازیلاردا مراجعت ائدیلمه لی دیر .
 داها عمومی اولانلاریندان مثال: نم چیل = نم دن وشه یخردن خوشلانان
 بیتگی. ارککچیل = ارکک گه دوشگون یادا ارکک کیمی قادی ن. سسچیل =
 سس لری اساس ما یان ، فونه تیک .

سؤزه ، بورا خدیغیمیز یخردن دوام ائده ک :
 " + چیل" اکی " دیوان لغات الترک " ده " یاغمیرچیل یئر = یاغمور
 و یاغیشی چوخ اولان یئر " دئدیکن مونرا :

بو ، بیر قایدادیر: هر هانسی بیرشئی بیرنسنه (شئی) اوزه رینسه
 چوخ دوام ائده رسه ، آردی - آراسی کسيلمه دن سوره رسه ، او اسمه " + چیل"
 کتیریلیر. بوشکیلده دوزه لمیش کلمه ده صفت اولار. نئجه کی:
 توپ چیل یئر " دئییلر. توپی = (تیپی = طوفان، قارکوله کی معناسینا دیر)
 بونا " + چیل " کتیریلینجه چوخلوغون وصفی اولموشدور. گینه بئله جه
 " ایگچیل " (خسته) دئییلیر یال نیز بو قایدا واردیر، چوخ کز (دفعه)
 یورؤمز"

اشارت اولدوغو کیمی، زامانیمیزدا ، بو اک ایشلک لشمیشدیر.
 (۴۱) + جیله یین (+ جیلایین)

" کیمی " ، " قده ر" مفهوم لارینی افاده ائده ر: منجیله یین/ بنجیله یین =
 منیم کیمی. آنجیلایین = او قده ر. "
 اولسون غمینده منجیله یین زار و بیقرار
 آفاقی گزین آغلیاراق ابر نوبهار. باقی

(۴۲) + جی یز / + جیگز (جیغاز)

دگیشیک شکلی (+ جاغیز) ایله ، شفقت و کیچیلتمک اکی دیر: آدام جیغاز ، کیشی
 قیز جیغاز ... " اوج آی جاغیز عؤمرو وارمیش ... " - توفیق فکرت -
 دوام ائده جک

yapımında daha işlek olmuştur. Mesela Fransızca da *[-vore]* ile biten (anlamı “yiyen”) kelimelerin Türkçesi bilimsel kitaplarda tercüme olarak bu ek-in yardımıyla düzenlenir. Birkaç örnek:

Balıkçıl: Piscivore

Böcekçil: Insectivore

Etçil: Carnivore

Dençil: Granivore

Herşeyçil: Omnivore

Otçul: Herbivore

Böylece [+çıl] ekinin diğer anlamına bakarak, onu Fransızca *[-phile]* eki (anlamı: seven) ile bir görürler. Böylece kavram genellikle “duygusal”dır ve bilimsel kaynaklara başvurulmalıdır. Daha genel bir örnek: nemcil: nemden ve çiyden hoşlanan bitki, erkekçil: erkeğe düşkün ya da erkek gibi kadın, sesçil: sesleri esas sayan, fonetik.

Söze kaldığımız yerden devam edelim:

[+çıl] eki “Divan ü Lügati’t Türk”de “*yağmırçıl yér*: yağmur ve yağışı çok olan yer” dedikten sonra:

Bu bir kuraldır: Herhangi bir şey, bir nesne üzerine devam ederse, ardi arkası kesilmeden sürerse, o isme [+çıl] eki getirilir. Bu şekilde yapılan kelime de sıfat olur. Yani:

“*Tüpçil yér*” denir. *Tüp*: (tipi, tufan, karakülegi anlamındadır) Buna [+çıl] eki getirilince çokluğun vasfi olmuştur. Yine böylece “*igçil*” (hasta) denir. Sadece bu kural vardır, çoğu kez yürümez”.

Görüldüğü gibi, günümüzde bu ek işlekleşmiştir.

41. [+cileyin] ([+cılayın])

“Gibi”, “kadar” kavramlarını ifade eder: *mencileyin / bencileyin*: benim gibi, *ancılayın*: o kadar.

Olsun gamında bencileyin zâr u bi-karâr

Âfâki gezsin aglayarak ebr-i nev-bahâr “Baki”

42. [+ciyiz], [+cığız] ([+cığaz])

Diğer şekli [+cağız] ile şefkat ve küçültme ekidir: adamcığaz, kişiciyiz, kızcığaz... “Üç aycağız ömrü varmış...” -Tevfik Fikret-

Devam edecek.

گېرىش

(۵)

بۇ كىچىك مجموعه اۇزون ايللر و مايسيز انسانلارين امك و اختار بىشلارينين خرمه نيندن، آددا - بۇددا دريلمىش - تۇپلانمىش بىر اووۇج باشاقدان (۱) عبارتدېر. دىلېمىزىن عرب حرفلىرى ايله يازىلما سىنىن مېن ايللىك تجرۇبه سى - سۇرادا گۇردۇگونوز بىر نئجه قايدا ايله نتيجه لنىمىشدير، دئيه بىلىرىك، اۇيغور يازى - سىندان عرب حرفلىرىنه تىتره يىن آددىملارلا گنجدىك، دىلېمىزده كى سىسلر هله بۇل مصوتلر ذاتاً اۇيغور اليفبا سىنىن دار قالىيلارينا گۇجله سئخىشىردى، دىلېمىزىن اوستون حيات قدرتى، اۇنون بۇ منگه نەلردن دىرى جئخما سى معجۇزه سى - نىن بىرىچىك ايضاحى دىر، كىم بىلىر، بلكه ايلك جاغلاردان (دىلېمىزىن دىنا - مىزمىنه ياراشان) داها جۇخ يازىلى اشرلرىن قالماسىنىن دا باشلىجا عامىلى - حيات شرطلى يانيندا - "الفبا تىك طالئىسىزلىك" اولموشدور،

اۇيغور اليفبا سىنىن قىمىرلىغىنا قارشى گىنه خاطرى ما بىلىر اشرلر يارادا دھالار "گۆك تۆرك" اليفبا سى دوام اندىب تكا مۇل ائتسه ايدى، اللّه بىلىر داها نەلر و نەلر ياراتمىش اولاجا قدىلار.

عرب اليفبا سى دا ايلك صورتى ايله، هله مصوتلر باخىمىندان، دىلېمىزىن طلبا تىنا جواب وئرمكدن اۇزاقدى.

بىر نئجه عمر دىللە - يازىنىن انطىبا قى اوچون (شرطلرىن مساعىده سى نسبتىنده) امك صرف اندىلدى، "ديوان لغات التترک" - ده ان گۇزل و ما غلام افاده سىنى تا پان دىل شعوروموز بعضاً آغير، بعضاً ده يئىتىن آددىملارلا انكىشا فىنا دوام ائتىدى. تاريخى - اجتماعى دگىشمەلرىن چكىش - بركىشىنده بعضاً بۇتۇلۇگو ايله دىل و اۇنونلا برابر يازى مسئلەلرى اۇنودولدى ايسە ده، هله چاپ تئقنىكى اۇخويوب - يازما غى داها گئنىش صنفلىرىن مكاللارى داخىلىنه گتيردىكى گوندىن مۇنرا يازىب - اۇخوما واسىطە سى اولان اليفبا نىن سائلاشما سىنى دۇشونمك آرتىق قاچىنىلماز اولدى، بۇندان ۵ عصر اول ياشايان و "بسىط تۆركى" جريانىنىن تمىنلىجى سى "وصالى" نىن يۇلوندان گئندىلر بۇ امداد جا غىر بىشلارينا جواب وئرمك ايسسته مىشلىر. بۇنلارى (تۆرك كلمە سىنى "توك" بىئرىنه "تۆرك" يازدىقلارى اوچون) استهزا مقامىندا "اولى تۆرك" آدلاندىرىلان بۇيوك "اصلاحتچىلار" تعقيب ائتتىدى، يازى نىن چتىنلىكى قارشى سىندا هر كس اوزونه گۇره بىر يۇل تۇتدى، چتىنلىكدن قاچانلار تۆركجه سۇزلىرىنى حتى يۇنانجا، و ارمنىجه اليفبالاردا يازما غى بىر

۱ - بىچىن زامانى يئره تۇكۇلن سۇنبول قىرىنتىلارى، سۇنبول :

"آذربايجان دىلېنىن ايضاحلى لغتى" ج ۱ ص ۲۱۹

VARLIK DERGİSİ
AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ
SEKİZİNCİ YIL-KASIM VE ARALIK, 1365
İMLA KILAVUZU (YAZIM KURALLARI)

GİRİŞ

Bu küçük dergi uzun yıllar sayısız insanın emek ve arayışlarının harmanından, derlenmiş toplanmış bir avuç başaktan¹ ibarettir. Dilimizin Arap harfleri ile yazılmasının bin yıllık tecrübesi burada gördüğünüz birkaç kural ile sonuçlanmıştır, diyebiliriz. Uygur yazısından Arap harflerine titreyen adımlarla geçtik. Dilimizdeki sesler özellikle de bol ünlüler zaten Uygur alfabesinin dar kalıplarına güçle sıkıştıyordu. Dilimizin üstün hayat kudreti onun bu derin engebelerden diri çıkması mucizesinin tek açıklamasıdır. Kim bilir, belki ilk çağlarda (dilimizin dinamizmine uyan) daha çok yazılı eserin kalmamasının da başlıca sebebi hayat şartları yanında “alfabetik talihsizlik” olmuştur.

Uygur alfabsinin kısırlığına karşı yine hatırı sayılan eserler yazan dehalar “Köktürk” alfabesi devam edip tekâmül etseydi, Allah bilir daha neler neler yazmış olacaktı.

Arap alfabesi de ilk haliyle, özellikle de ünlüler bakımından, dilimizin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktı.

Birkaç yüzyıl dil ile yazının uyumu için (şartların uyması halinde) emek harcandı. “Divan ü Lügati’t Türk”de en güzel ve sağlam ifadesini bulan dil şuurumuz bazen ağır, bazense hızlı adımlarla gelişimine devam etti. Tarihi ve sosyal değişimlerin çekişmesinde bazen dil ve yazı meselesi tamamen unutulsa da, basım tekniği okuyup yazmayı daha geniş sınıfların imkânına sunduğu günden sonra yazıp okuma vasıtası olan alfabeyi kolaylaştırma düşüncesi artık kaçınılmaz oldu. Bundan 5 yy. önce yaşayan ve “basit Türkî” akımının temsilcisi “Visâli”nin yolundan gidenler bu imdat çağrısına cevap vermek istemişler. Bunları (Türk kelimesini “تورک” yerine “تورک” yazdıkları için) alaycı bir şekilde “vavlı Türk” olarak adlandırılan “büyük ıslahatçılar” takip etti. Yazının zorluğu karşısında herkes kendisine göre bir yol tuttu. Zorluktan kaçanlar Türkçe sözlerini Yunan ve Ermeni alfabelerinde yazmayı bir

¹ Biçin zamanı yere dökülen sünbül kırıntıları, sünbül:

“Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 1 – ss. 219.

جۆر حلّ چارهسى دئيه منىمىسەدىلەر. بىرپارا شىخىتلەر دە اليفبانى دگىشمەگى دۇشوندولر. نئجەكى عصرىمىزىن اۆچونجو اۆن ايلينده اليفبانىن لاتىن لشمەسى بىرچۆخ تۆرك اۆلوسلارينا تحقّق اشتدېرىلدى. بۇرادا "اصلاحتىلار" - دان سۆز ائتمەگىن صىراسىگلىمىشە دە بۇ حكاينى بىراز تفصىلاتلا ايرەلىدەنقل ائتمك گىرك دىر. بۇنلار عرب اليفبانىنىن كىچىك دگىشىكلىك لىرە ال وئرىشلى بىىر واسىطەكىمى نكىنا فىنا جالىشىرىدىلار. اۆزون سۆزون قىماسى، بۇرادا گۆرمىكدە اۆلدوغونوز يازى و اۇنا عايدقايدالار بۆتون بۇدىل ويا زى اۆستونده جالىشان - لار، دئمك اۆلاركى، سىلر بىن محمولودور. بۇرادا وظىفە ايجابى شكران دۇيغۇ- لاريمىزى آد جكەرك بىان ائلمەك امكانى يۇخدور.

گىچمىشە دىلیمىز اۆزەرىندە جالىشىش بۇيوك داھىلرین عزیز خاطیرهسى قارشىسىندا منتدارلىقلا اگىلمك لازىم دىر.

صىرالاماق اىستەدىگىمىز قايدالار، جۇخلوقلا، اىلك "تۆركۆلوقلار" - دان گۆنوموزە قەدەر، دۇنيانىن دۇرد بۇجاغىندا تۆركجە اۆچون اىك صرف ائىسدىن بىلگەلرین اشرى دىر.

بۇناگۆره "املا"، "اۆرتۆقراف"، "اۆرفۆقراف"، "يازىم" و باشقا آدلار لا تانىدىغىنىز كىتابلارین بىرچۆخ سۆزلىرى حىتى گىچىدىلر نىن عىنا بۇصىفەلرە كۆچورولمەسى طىبعى دىر.

لاكىن، بۇ "آش" - دا هر ائلىن دۇزو وارسا دا، اۆ، اۆز ائلىمىزىن ذائقە، احتىياج و شرطلرینە گۆره تىرتىبلىنىمىش دىر.

بىلەجە، بۇرادا كى اصول و اساسلار اۆلو عاليملر و دىلچىلردن دىر، اۆنلار بىن يانىندا، شرطلریمىزە اۆيسون دئيه، اۆتانا - اۆتانا سۇنولموش بىر - اىكى تكليف بىزدن دىر. بۇخوصلاردا دا ائله اۆنلارین دۇشونجهلریندن الهام آلدىق و اۆنلار سۇيكەندرك اۆنلار يانىسلا ماغا جىسارت ائتدىك.

بىز املا مسئلەسىندە بۇگۆن دۇردوغوموز نىقەيە آغىر آددىملارلا گىلدىك. قايدالار بىن فايدالى اۆلماسى اۆچون، اۆخوجولار بىن ياردىمىنا هرزامان آرتىق احتىياج حىن ائدىرىك

يازى قايدالار بىمىزى عزیز اۆخوجولار ائقدىم ائدركن، صىمى تىشكرلریمى بىو ايشى، لطفىلر سابهسىندە ممكون قىلانلار اعرض ائتمەگى بىر وجدان بۇرجىم - ما يماقدا يام، بىخوص "وارلىق" بىن ما حىبى و ادارەچىسى حرمتلى دۇقتورھىئت - بىن تشوىقلىرى و ياردىملار بىنى دىلەگىتىرمم گىرك دىر. هابىلە دقت و ذۇق اىلە بۇ يازىلار "تايب" ائدن، اعىنا اىلە حرفلى ائارتلە بىن، يازى اۆرنكلىرى و جدول لرىن واضح صورتدە ازانەسىنى با جاران و بۇ جالىشمالارى، سۇنمىز سۆگى و علاقه اىلە باشا چاتدىران حرمتلى آقا كرىم مشروطەچى بىه منتدار اۆلدوغومو افادە ائتمكە بختيارام. دۇقتور حىمدىنطقى

çözüm yolu olarak benimsediler. Bazı şahsiyetler de alfabeyi değiştirmeyi düşündü. Bu yüzyılın üçüncü on yılında alfabenin Latinleşmesi birçok Türk ulusu tarafından araştırıldı. Burada “ıslahatçılar”dan söz etmek gerekse de bu hikâyeyi ayrıntısıyla ileride nakletmek gerekir. Bunlar Arap alfabesinin küçük değişikliklerle elverişli bir vasıta gibi gelişmesi için çalıştılar. Uzun lafın kısası, burada görmekte olduğunuz yazı ve ona ait kurallar bütün bu dil ve yazı üzerinde çalışanların, emeklerinin ürünüdür. Burada görevimiz gereği şükran duygularımızı ifade etme imkânımız yoktur.

Geçmişte dilimiz üzerinde çalışmış büyük dâhilerin aziz hatırası karşısında minnetle eğilmeliyiz.

Sıralamak istediğimiz kurallar, çoğunlukla, ilk “Türkologlar”dan günümüze kadar dünyanın dört bir yanında Türkçe için emek veren bilgelerin eseridir.

Buna göre “imla”, “ortoraf”, “orfograf”, “yazım” ve başka adlarla tanıdığımız kitapların birçok sözü hatta bölümlerinin aynen bu sayfalara alınması doğaldır.

Herkesin bu “çorba”da tuzu olsa bile, bu çorba, bizim elimizin lezzeti, ihtiyacı ve şartlarına göre hazırlanmıştır.

Buradaki usül ve esaslar büyük araştırmacılar ve dilcilere aittir. Onların yanında şartlarımıza uysun diye utana utana sunulmuş bir iki teklif bizimdir. Bu hususta da onların düşüncelerinden ilham aldık ve onlara dayanarak onları taklit etme cesaretini gösterdik. Biz imla meselesinde bugün durduğumuz noktaya ağır adımlarla geldik. Kuralların faydalı olması için okuyucuların yardımına her zaman olduğundan daha fazla ihtiyaç duyuyoruz.

Yazı kurallarımızı değerli okuyucularımıza sunarken, samimi teşekkürlerimi bu işi lütufları sayesinde mümkün kılanlara arz etmeyi bir vicdan borcu saymaktayım. Özellikle “Varlık”ın sahibi ve idarecisi hürmetli Dr. Heyet’in teşvikleri ve yardımlarını dile getirmeliyim. Dikkat ve zevkle bu yazıları yazan, itina ile harfleri işaretleyen, yazı örnekleri ve cetvellerin açıklanmasını sağlayan ve bu çalışmalarını, sonsuz sevgi ve ilgiyle sonuçlandıran hürmetli Ağa Kerim Meşrutacı’ya minnettar olduğumu ifade etmekle bahtiyarım.

Dr. Hamid Nutki

۱) دىلیمیزده سسلر و اشارتلىر

۱۵) دىلیمیزده ۳۴ اساس فونئەم يا دا سس واردىر، بونلارى گۇسترمك اۆچون، عرب يازمىنا اساسلانان اليغابمیزدا سسلريميزين يارمىشى قدهر، يعنى ۱۷-آنا علامت واردىر:

ا ب ج د ر س ص ط ع ف ك ل م ن و ه ي

بۇنلار گىنىش اولجوده، مختلېف دىللىرده ايشلەنىلن عرب حرفلىرى نىن اساس (بۇنۇوره، تمل) علامتلىرى دىر. بو سيستەمده حرفلىرىن صابى سسلرىن صايىندان آز اولدوغو اۆچون اوللىر بېر حرف بىرنىچەسى تمثيل ائيدىر. مثلاً "ح" اشارتى هم "خ" - ني، هم "ج" نى همده "خ" نى يازماق اۆچون ايشلەنىردى.

ايلىك دفعه نقطه لىرله هر سسه معيّن بىر اشارت تخيص ائتمك، عربدهده (سيوطى - نىن "الاتقان" دا يازدىغى اۆزه ره) عبدالملك بن مروان - نىن امريله ابوالاسود دوللى نىن اليايله باشلانمىشدير. اوخوماغىن آسان اولماسى اۆچون نقطه لىرىن يانيندا باشقا "دياقرى تىك" اشارتلىر ده دۆزه لىدى. نىچەكى، ايندى عرب اليغابىندا نقطه لىردن باشقا چۆخ صايدا ياردىمچى اشارتلىر واردىر:

مثلاً: فتحة: َ، كسرة: ِ، ضمة: ُ، سكون: ۞، هاء مد: ۝، تشديد: ّ، همزة: ۟ و تنوين لىر: (۞) كىمى.

۱۱) عرب حرفلىرى باشقا دىللىرىن ده يازىدا افاده وسيلهسى اولونجا، ياواش-ياواش او دىللىرىن مختلېف سسلرىنى گۇسترمك اۆچون، حور-هه-حور اشارتلىر عرب حرفلىرىنىن اساس علامتلىرىنه آرتىرىلدى. مثلاً: فارسجادا، "ر" نىن اۆزه رىنه اۆچ نقطه قويدولار و "ز" نى دۆزه لتدىلر. هابىله "ح" - يه اۆچ نقطه قويدولار، "ب" - يه ده ايكى نقطه علاوه ائتدىلر و "ك" - يه ده بىر "سوكش" آرتىردىلار: "ج"، "ب"، "گ" - نى دۆزه لتدىلر. بىر نىكىر الدهه ائتمك اۆچون، عرب حرفلىرى نىن اساس شكىللىرىنه مختلېف اليغاب-لاردا، آرتىرىلمىش دياقرى تىكلره اجمالاً گوز آتيرىق:

۱۱/۰۱) " ا "

بو حرفه ۝ علامتى آرتىرىلير: آ

كىچىلده رك ا - علامتى جالىناكلىر: ۞

۱۱/۰۲) " ب " شكىلنه:

پشتو اليغابىندا " ت " - نىن آلتىندا بىر " ه " : ٲ

اوردو اليغابىندا اۆستونه كىچىك " ط " قويدولور: ٲ

سندى ده : ٲ ٲ ٲ ٲ

عربدهده : ٲ ٲ ٲ ، كىچىك حالدا : ٲ ، ٲ

فارسجادا : ٲ

1. Dilimizde Sesler ve İşaretler

10. Dilimizde 34 asli fonem ya da ses vardır. Bunları göstermek için Arap yazısından alınan alfabemizde seslerimizin yarısı kadar, yani 17 ana harf vardır: ا, ب, ج, د, هـ, و, ز, ح, ط, ص, س, ش, ي, ك, ل, م, ن, ي.

Bunlar geniş ölçüde, farklı dillerde kullanılan Arap harflerinin temel işaretleridir. Bu sistemde harflerin sayısı seslerin sayısından az olduğu için önceden bir harf birkaç sesi temsil ederdi: Mesela ح işareti hem ح'yi, hem ج'yi, hem de خ'yi yazmak için kullanılırdı.

İlk defa noktalarla her sese karşılık bir işaret kullanmak, Arapçada (Suyuti'nin "el-İtkan fî-Ulûmi'l-Kur'ân"da yazdığı üzere) Abdülmelik bin Mervân'ın emriyle Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin eliyle başlanmıştır. Okumanın kolay olması için noktaların yanında başka "diyakronik" işaretler de kullanıldı. Yani, bugün Arap alfabesinde noktalardan başka çok sayıda yardımcı işaret de vardır:

Mesela: fetha: َ, kesre: ِ, damme: ُ, sükûn: ْ, ّ, medd: ̣, şedde: ّ, hemze: ء ve tenvinler: ً, ٍ, ٌ gibi.

11. Arap harflerinin başka dillerin seslerini göstermesi için, asıl işaretlere çeşitli işaretler eklendi. Örneğin, Farsçada ړ harfine üç nokta koyup ژ harfini meydana getirdiler, ح harfine üç nokta, ب harfine iki nokta ve ك harfine de bir "çizgi" eklediler: چ, پ, گ harflerini düzenlediler.

Bir fikir elde etmek için Arap harflerinin asıl şekillerine çeşitli alfabelerde, eklenen diyakroniklere kısaca göz atıyoruz:

11.1. "پ"

Bu harfe "ـ" işareti eklenir: ڀ

Küçülterek "ـ" haline getirilir: ڀ

11.2. "ب" şekline:

Peştü alfabesinde ت harfinin altında bir "ـ": ټ

Urdu alfabesinde üstüne küçük "ـ" konur: ٲ

Sindide: ڀ ڀ ڀ ڀ

Arapçada: ڀ ڀ ڀ küçük halde: ڀي

Farsçada: ڀ

(۱۱/۵۲) " ح " شڪلىنە :

پشتو اليفباسيندا اۆستونە اۆچ نطقە قۇيولور: **خ**
گينە عئينى اليفبادا اۆستونە ، ديك اۇلاراق ، ايكى نطقە قۇيولور: **خ**

سېندى دە : **چ** **چ** عربجەدە : **چ** فارسجادا : **چ**
(۱۱/۵۴) " د " شڪلىنە :

پشتو اليفباسيندا "التينا" ۵ " : قۇيولور: **د**
اۆردو اليفباسيندا اۆستونە كيچيك " ط " قۇيولور: **د**

سېندى دە : **د** **د** **د** **د** **د** **د** **د** **د**
لاهندا *Lahnda* (پنجاب) اليفباسيندا : **د**

عربجەدە : **ذ**
(۱۱/۵۵) " ر " شڪلىنە :

پشتو اليفباسيندا "التينا" ۵ " قۇيولور: **ر**

اۆردو اليفباسيندا اۆستونە كيچيك " ط " قۇيولور: **ر**

سېندى دە : **ز** كۆرد اليفباسيندا : **ر** عربجەدە : **ز** فارسجادا : **ز**
(۱۱/۵۶) " س " شڪلىنە :

پشتو اليفباسيندا "التينا" و اۆستونە بيرنطقە قۇيولور: **س**

Fula (سودان) ماسينا *Macina* لهجەسى اليفباسيندا : **س**

عربجەدە : **ش**

(۱۱/۵۷) " ص " شڪلىنە :

ھىندىستان مالابىر ساحىلى مالابالام اليفباسيندا : **ص**

عربجەدە اۆزەرىتە بيرنطقە قۇيولور : **ض**

(۱۱/۵۸) " ط " شڪلىنە :

عربجەدە : **ظ** بعضى دېللردە كيچىلدى وبيرعلامت حالينى آلدى : **ط**

(۱۱/۵۹) " ع " شڪلىنە :

Pegon - Javanese اليفباسيندا : **ع** **ع** **ع** **ع** **ع** **ع** **ع** **ع**
عربجەدە : **غ**

(۱۱/۱۰) " ف " شڪلىنە :

كۆرد اليفباسيندا : **ف**

Fula (سودان) ماسينا *Macina* لهجەسى اليفباسيندا : **ف** **ف** **ف**

عربجەدە : **ف** و " قارنى" بىراز دوينلشديربىلەرك اۆزەرىنە ايكى نطقە قۇيولور: **ق**

(۱۱/۱۱) " ك " شڪلىنە :

پشتو اليفباسيندا جىزىغىن "التينا" ۵ " قۇيولموشدور: **ك**

سېندى دە : **ك** ، **گ** **گ** **گ** **گ** **گ** **گ** **گ** **گ**

شىنجان اليفباسيندا : **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك**

Pegon - Javanese اليفباسيندا : **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك** **ك**

يۇخارى مالاي اليفباسيندا : **ك** . فارسجادا : **ك**

11.3. “ح” şekline:

Peştu alfabesinde üzerine üç nokta konur: ح.

Yine ayı alfabe de üzerine dik olarak iki nokta konur: ح. Sindhî dilinde: ح, چ. Arapçada: ح. Farsçada: چ.

11.4. “ذ” şekline:

Peştu alfabesinde altına “.” konur: ذ. Urdu alfabesinde üzerine küçük “ط” konur: ذ. Sindhî’de: ذ, ذ, ذ, ذ. Lahnda (Pencap) alfabesinde: ذ. Arapçada: ذ.

11.5. “ر” şekline:

Peştu alfabesinde altına “.” koyulur: ر. Urdu alfabesinde üzerine küçük “ط” koyulur: ر. Sindhî’de: ر, ر. Kürt alfabesinde: ر. Arapçada: ر. Farsçada: ر.

11.6. “س” şekline:

Peştu alfabesinde altına ve üzerine bir nokta konur: س. Fula (Sudan), Macina lehçesi alfabesinde: س. Arapça: س.

11.7. “ص” şekline:

Hindistan’ın Malabar sahilinde yaşayan Malayalam alfabesinde: ص. Arapçada üzerine bir nokta konuldu: ص.

11.8. “ط” şekline:

Arapçada: ط. Bazı dillerde küçüldü ve bir işaret halini aldı: ط.

11.9. “ع” şekline:

Pegon-Javanese alfabesinde: ع, ع. Arapçada: ع.

11.10. “ف” şekline:

Kürt alfabesinde: ف. Fula (Sudan), Masina (Macina) lehçesi alfabesinde: ف. Arapçada: ف ve “karnı” biraz derinleştirilerek üzerine iki nokta koyulur: ف.

11.11. “ک” şekline:

Peştu alfabesinde çizığının altına “.” koyulmuştur: ک. Shindi’de: ک, ک. Sincan alfabesinde: ک. Pegon-Javanese alfabesinde: ک, ک. Kürtçede: ک. Yukarı Malay alfabesinde: ک. Farsçada: گ.

(۱۱/۱۲) " ل " شڪلىنە :

كۆرد اليفباسىندا : ل

(۱۱/۱۳) " ن " شڪلىنە :

پشتو اليفباسىندا آلتىنا " ۵ " قۇيولور و ايجىنە بىر نقتە : ن

اوردو اليفباسىندا نقتە سىز ايشلە دىلدىكى حالدا : ن

عربجە نىن اوزونده دايماً نقتە لى دىر : ن

سىندى ۵۵ : ن يوخارى مالاي اليفباسىندا : ن

(۱۱/۱۴) " و " شڪلىنە :

كۆرد اليفباسىندا اۆستونە " ۷ " قۇيولور : و

شجان اليفباسىندا : و ، و (۷ سىنى اۆچون)

فيلېپپىن لردە سۇلۇ طاخىم آدالارىندا مۇرۇ اليفباسى : و

عربجەدە كىچىلەرك بىردە علامت حالىنى آلىر : و

(۱۱/۱۵) " س " شڪلىنە :

پشتو اليفباسىندا مۇنونا بىر خط آرتىرلىر : س

اوردو اليفباسىندا " س " باشقا بىردە بۇنون آيرى بىجىمى وار : س

سىندى دە : س ، كۆرد اليفباسىندا : س ، ئ ، شجان تۆركجە سىندە :

س ، د (نقتە سىز) ، عربجەدە ، بعضاً : س ، فارسجا دا (كىچىك شڪلىندە) : س

۱۲) كۆرۆلدوگو اۆزەرە عرب حرفلىرى نىن مختلىف دىللىرىن فونولوژى سىنە

اۇماسى اۆچون حرفلىرىن كۆۆدە سىنە جور-بە- جور دىيا قرى تىكلر آرتىرماق ، و

بۇ مۇرتلە هر دىلە خاص اليفبا ترتيب ائتمك طبعى دىر .

بىرچوخ اليفبالارىن اساسى اولان لاتىن حرفلىرى دە ، (ايرە لىدە دە اشارت

اكدە جگىمىزكىمى) هر بىر دىلدە اۇ دىللىن شوظلرىنە كۆرە مختلىف علامتلىر

(دىيا قرى تىكلر) آلىرلار .

يۇخارىدا اشارت ائتدىگىمىز مۇورتلەر كۆرە ، بىزىم سئجىدىگىمىز اشارتلەر گلىنجه

تصادفا بونلارىن هامىسى عرب حرفلىرىنە دە ياراشان وبخصوص مشخس و ازىرلە مەسى

آسان دىيا قرى تىكلردىرلر . مثلاً : و ، م ، ن ، ي ، و ، ه ، م ، ا ، مثال

اولاراق ، بۇنلاردان (و) ، (م) علامتلىرى آلىنما (دخيل) سۆزلردە اصللرىندە

اۆلدوگو كىمى ايشلە دىلىر ، (و) اسكىدن برى تانىنىمىشدىر ، عربجە وفارسجا

اليفبالارىندا دا واردىر . (و) ، (ه) اشارتلىرى دە ياد نكىللو ، اولارلى رقم

اشارتى كىمى داها ايرى بىجىمدە (و) ، (ه) عدلىرى اولاراق ايشلە دىرىك . (و)

بودا قدىمكى ضمە دىر . (ه) اشارتىدە بىلدىگىمىزكىمى آشنا " جزم " يا " سكون "

علامتى دىر . اما ، آرتىق بۇ اشارتىن بىزدە جزم يا سكون وضعىتى ايله غلاقە سسى

اولمادىغىنا دقت لازىم دىر .

11.12. “ﺀ” şekline:

Kürt alfabesinde: ﺀ

11.13. “ﺀ” şekline:

Peştu alfabesinde altına “.” ve üzerine de ince bir nokta koyulur: ﺀ. Urdu alfabesinde noktasız yazıldığında: ﺀ. Arapçanın yüzünde daima noktalıdır: ﺀ. Shindi’de: ﺀ. Yukarı Malay alfabesinde: ﺀ.

11.14. “ﺀ” şekline:

Kürt alfabesinde üzerine “-” işareti konur: ﺀ. Sincan alfabesinde: ﺀ (/v/ sesi için). Filipinler’de Sulu takımadalarında Moro alfabesi: ﺀ. Arapçada küçülerek bir de işaret halini alır: ﺀ.

11.15. “ﺀ” şekline:

Peştu alfabesinde sonuna bir hat eklenir: ﺀ. Urdu alfabesinde ﺀ, bir de bunun ayrı biçimi var: ﺀ. Shindi de: ﺀ. Kürt alfabesinde: ﺀ, ﺀ. Sincan Türkçesinde: ﺀ ve ﺀ (noktasız). Arapçada bazen: ﺀ. Farsçada (küçük şekilde): ﺀ.

12. Görüldüğü üzere farklı dillerin fonolojisine uyması için Arap harflerinin gövdesine çeşitli diyakritikler eklemek ve bu şekilde her dile özgü alfabe tertip etmek doğaldır.

Birçok alfabenin esasları olan Latin harfleri de (ileride değineceğimiz gibi) kullanıldıkları dilin şartlarına göre çeşitli işaretler (diyakritikler) alırlar.

Yukarı da işaret ettiğimiz şekillere göre, bizim seçtiğimiz işaretlere gelince tesadüfen bunların her biri Arap harflerine de uyan ve özellikle anlaşılır ve ezberlemesi kolay diyakritiklerdir. Mesela: ﺀ, ﺀ, ﺀ, ﺀ, ﺀ, ﺀ. Örnek olarak, bunlardan ﺀ, -işaretleri alıntı kelimelerde asıllarında olduğu gibi yazılır, ﺀ işareti eskiden beri tanınmıştır, Arapça ve Farsça alfabelerde de vardır. ﺀ - işaretleri de yabancı değil, onları rakam işareti gibi daha iri biçimde ﺀ, ﺀ sayı olarak kullanırız. ﺀ işareti de eski dammedir. ﺀ işareti de bildiğimiz gibi “cezim” ya da “sükûn” işaretidir. Ama artık bu işaretin biz de cezim ya da sükûn görevi ile alakası olmadığına dikkat edilmelidir.

(س)، بیلدیگیمیز "مَد" اشارتینه بنزه بیر. "مَد" وظیفه سینى "ا" نین اوستونه کلدیگینده ایفا ائدیور: (آ). بیزده ایکینجی بیر وظیفه سی ده واردیر: اُونسو کیچیلده رک "ی"، "و"، "ه" حرفلری نین اوستونه قویاندا بو حرفلر مشخص و اختصاصی اولاراق آنجاق "Y"، "V"، "H" سلرینی وئرلر. "ق" نین دا اوستونه قویولور، بونون ایضاحی داها ایره لیده گله جکدیر. سون اشارت (ا)، یعنی کیچیک "ا" - یه کلینجه بودا "ی" - نین آنجاق "خ" اؤخونماسی گره کدیگینسی گؤستریر: "

۱۳) بیر نقطه یه ده تماس ائتمه میز گره کدیر:

بیزده مصوتلرین دیاقری تیکلری، عربجه نین "حرکات" یعنی "فتحه"، "کسره"، "ضمه" اشارت لرینه بنزه ر. بیلدیگیمیز کیمی عربلر بو اشارت لری آنجاق اؤخوجونو دوز اؤخوماغا یاردیم ائتمک ایسته دیکلری زامان اؤنلاری حرفلرین اوست و آلتلارینا آرتیریولار. آشاغیداکی ایکی نمونه ده گؤستریلدیگی کیمی (شکیل ۱۳)، "هره که" دخییلن اشارت لر عینی صیقلیدا ایشلنمیرلر. مطلب، یادا مطلبی اؤخویانلارین خصوصیتلرینه گوره اؤنلارا یول گؤستمک اؤچون، یادا سهو و اشتیباها محل بؤرا - خه مانق اؤچون "هره که لر" ن آز یا چوخ نسبتده کؤمک آلینیر:

شکیل: ۱۳

۱- و فیل: الْعُلَمَاءُ فِي الْأَرْضِ كَالنُّجُومِ فِي السَّمَاءِ . لَوْلَا الْعِلْمُ
لَكَانَ النَّاسُ كَالْبَهَائِمِ . الْعِلْمُ حَيَاةُ الْقُلُوبِ وَمِضْبَاحُ الْأَبْصَارِ .
فَالْبَعْضُ الْحِكْمَاءُ لِأَنَّهُ : بَأَنِّي حُنَّ الْعِلْمِ مِنْ أَقْوَامِ الرِّجَالِ فَأَتَمُّ
بِكُنُوتِ أَحْسَنَ مَا لَبَّيْتُمْ . وَبِحَفْظِ أَحْسَنَ مَا كُنْتُمْ . وَبِقَوْلِ
أَحْسَنَ مَا يَحْفَظُونَ . (عنان لادب جلد ۱۲) . ❦-

ویرج مکتبنا فی ... باقرحات رجال التعلیم و غیرهم من قراء مجلتنا هذه بشأن کتب جدیدة فی میدان التریة، سواء كانت هذه الاقرحات فی صورة نماذج أو مخطوطات كاملة. ونحن نعد بأن نولي هذه الاقرحات كل اهتمامنا ونستجلی كافة إمکانیات النشر.

نحن علی استعداد لموافاة من يهمهم الأمر بقوائم الكتب التالیة التي تتضمن كافة التفاصيل عن مختلف أنواع الكتب التي نقوم بنشرها. والرجاء تحدید القوائم التي ترغب فی الحصول علیها.

-işareti bildiğimiz “medd” görevini “/” harfinin üzerine geldiğinde ifa eder:
 ̣. Bizde ikinci bir görevi de vardır: Bu işareti küçülterek و, ی, ى harflerinin üzerine getirdiğimizde, bu harfler anlaşılır ve açık bir şekilde sadece, /y/, /v/, /h/ seslerini verirler. “ق” harfinin de üstüne getirilir. Bunun açıklaması ileride yapılacaktır. Son işaret ى, yani küçük “/”e gelince bu da “ى” harfinin sadece /i/ sesi olarak okunması gerektiğini gösterir.”

13. Bir noktaya değinmemiz gerekir:

Bizde ünlülerin diyakritikleri, Arapçanın “hareke” yani “fetha”, “kesre”, “damme” işaretlerine benzer. Bildiğimiz gibi Araplar bu işaretleri ancak okurun doğru okumasına yardım etmek istedikleri zaman onları harflerin üst ve altlarına eklerler. Aşağıdaki iki örnekte de gösterildiği gibi (şekil 13), “hareke” denilen işaretler aynı sıklıkta kullanılmaz. Meseleyi okuyanların özelliklerine göre onlara yol göstermek için ya da yanlış ve şüpheye mahal bırakmamak için “harekeler”den az ya da çok nispette yardım alınır.

شكيل: ١٢

١- فَيْلٌ: الْعُلَمَاءُ فِي الْأَرْضِ كَالنُّجُومِ فِي السَّمَاءِ . تَوْلَا الْعِلْمُ
 لَكَانَ النَّاسُ كَالْبَهَائِمِ . الْعِلْمُ حَيَاةُ الْقُلُوبِ وَمِضْبَاحُ الْأَبْصَارِ .
 قَالَ بَعْضُ الْحُكَمَاءِ لِابْنِهِ : يَا بُنَيَّ خُذِ الْعِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ فَإِنَّهُمْ
 يَكْتُبُونَ أَحْسَنَ مَا يَسْمَعُونَ . وَيَحْفَظُونَ أَحْسَنَ مَا يَكْتُبُونَ . وَيَقُولُونَ
 أَحْسَنَ مَا يَحْفَظُونَ . (مخازن الأدب جلد ١٢) . ❦-

ویرج مکتبنا فی ... باقتراحات رجال التعلیم و غیرہم من قراء مجلتنا هذه بشأن كتب جديدة في ميدان التربية، سواء كانت هذه الاقتراحات في صورة نماذج أو مخطوطات كاملة. ونحن نعد بأن نولي هذه الاقتراحات كل اهتمامنا ونستجلي كافة إمكانيات النشر.

و نحن على استعداد لموافاة من يهمهم الأمر بقوائم الكتب التالية التي تتضمن كافة التفاصيل عن مختلف أنواع الكتب التي نقوم بنشرها. والرجاء تحديد القوائم التي ترغب في الحصول عليها.

بىز دە ، يازدىئىمىز سۇزون نىچە تىلفظ ائدىلمەسنى مەخس ائتمك اىستەدىگىمىزدە
اشارتلىرى - لازىمى قەدەر- ايشلتمەلىيىك .

اوبىر طرفدن دىلىمىزىن مەۋتلىرىنە حكمائدن آھنگ - ھارمونى قانۇنۇ ، بىزى اوز
سۇزلىرىمىزدە گلن ھامى مەۋتلىرى چۇخ دقتلە مەخس لىندىرەمكەن مستغنى قىلىپ ، ائلەكى ،
كلمەلىرىن باش و اساس مەۋتلىرىنە - يعنى ھركلمەنىن بىر- ايكى مەۋتلىرىنە - بواشارتلىرى
قۇيولورسا ، قالان ھەنى اشارتلىرىمك لىزومو بۇخدور ، بۇ بابدا بونقەلرە دقت لازم دىر :
۱۳/۰۱) عمومىتلىە يازى نىن دۆز و راھات اۇخونماسى اۇچون ھىچ اۇلماسا ، كلمەلىرىن
باش و آنا مەۋتلىرى مطلقاً اشارتلىرى ايلە يازىلمالىدۇر .

۱۳/۰۲) ابدائى و اورتا درسلىكلردە كلمەلر بۆتون اشارتلىرى ايلە يازىلمالىدۇر ،
ھابقلە آز ساۋادلىلار خىتاب ائدن ادبىياتدا اشارتلىرىن ھامىنىن قۇيولماسى
واجىبدۇر .

۱۳/۰۳) سەۋ ، يادا غلط اۇخوماغا ھىچ بىر صورتدە بىر وئىرىلمە مەلى ، تازە كلمەلر ،
چىنن كلمەلر ، ھركسە بىللى اۇلمايان سۇزلىرى مطلقاً اشارتلىرىنە مەلىيىك . خاص آدلار ،
بىخس خارىجى خاص آدلار ، غرىبىيا مغلۇق كلمەلىرىن راھات و دۆزگون اۇخونماسى
اۇچون اليمىزدن گلن ھر چارە يە باش وۇرمالىيىق ، بۇ چارەلردن بىرىسىدە ھامى
اشارتلىرى قۇيماقدۇر .

Biz de yazdığımız sözün nasıl telaffuz edileceğini belirlemek istediğimizde işaretleri-gerektiği kadar- kullanmalıyız.

Diğer taraftan dilimizin ünlülerine hükmeden ses uyumu kuralı, bizi kendi sözlerimizdeki tüm ünlüleri dikkatli bir şekilde göstermekten alı koyar. Öyle ki, kelimelerin ilk ve asıl ünlülerine-yani her kelimenin bir iki ünlüsüne-bu işaretler konursa, kalan bölümü işaretlendirmek gerekmez. Bu bakımdan bu noktalara dikkat edilmelidir:

13.1. Genellikle yazının doğru ve rahat okunması için hiç olmazsa kelimelerin ilk ve ana ünlüleri mutlaka işaretleri ile yazılmalıdır.

13.2. İbtidai ve orta derecelerde kelimeler bütün işaretleri ile yazılmalıdır. Bu yüzden, okuryazarlığı az olanlara hitap eden edebiyatta işaretlerin tamamının kullanılması gereklidir.

13.3. Yanlış ya da galat okumaya hiçbir şekilde yer verilmemeli. Yeni kelimeler, zor kelimeler, herkesçe anlaşılmayan sözleri mutlaka işaretlendirmeliyiz. Özel adlar, özellikle de alıntı özel adlar, garip ya da muğlak kelimelerin rahat ve düzgün okunması için elimizden gelen her çareye başvurmalıyız. Bu çarelerden biri de bütün işaretleri koymaktır.

اليفبا (٢)

2. ALFABE

"قرافىك" علامتلارلە دانىشىق دىلىنى ضبط وقىدائتمگە يازى دىيىرىك . دىل بىرىنچى درجە مناسىبەت و علاقە قۇرماق واسىطەسى دىر ، "يازى" - يا ايكىنچى درجە بىرمناسىبەت ارتباط واسىطەسى كىمى باخىلىر . سۆز ، زامان اىچىندە دىيىلىپىر و صونرا محو اولوب گىشىر . يازى "مکانا" باغلىدىر و اونون سايەسىندە قالابىلر . انسانلارىن تارىخ بويونجا ايجاد اشدىكلرى يازى تىپلىرىنى مطالعە ائدرکن اونون دانىشما يلا اولان صىخ باغلارىنا دقت ائلمە مەمىز گرە كدىر . اوبىر طرفدن دە ، بئله بىر مطالعەدە يازى نىن وجودا گلىب انكىشاف ائىدىكى مدنيتلر دە نظر دىن قانچا مالىدىر . يازى نىن انكىشاف تارىخىنە ايكى زاويه دن باخىلمالى: ۱) يازى - نىن ايجادىندا بۇ گونكو حالە گلە مەسىنە قەدەر ، تارىخى زاويه دن ، ۲) يازى نىن ايشلكلىكى و دانىشىلان دىللە مناسىبەتى مەسىلەسى ، دىلچىلىك زاويه سىندن . بۇرادا بۇ بابدا اىضا حالى بۇخودور . خلاصە اولاراق بىر - ايكى نقتە يە دقتلە كفايتلەنە - جە يىك .

يىنى تىنىفلرە گۆرە ، يازىلار قدىملر كىمى اوچ دگىل (شكىل - يازى ، فىكىر - يازى ، سى - يازى) ، بئش تىپدە مطالعە ائىلىر :

۱ - "جملە يازى" (فراز و قرام) : كلمە لرى آيىر مادان بۇتون مساى وىرمگە يارايان علامت لىر . بۇ علامتلر ايكى جۇردور : شكىل - يازى (بىقتۇ قرام) - آمرىقا قىزىل درى - لى لرى ، اسقىمولار ، آفرىقا بوشى منلرى وسايرە - نىن ايشلتدىكلرى يازىلار ، و سۆزشمە اۆزەرىنە قبول ائىدىلمىش علامتلر (تۇتملرە عايدا شارتلر ، سحرلى علامتلر ...) .

۲ - "كلمە - يازى" (لوقۇ قرام) : كلمە لرى گۆستەرن اشارتلردىر ، بو اصطلاح ، اوبىر تىنىفلردە كى "ايدە و قرام" اصطلاحىنا تقابول ائدر .

۳ - "مۇرفە - يازى" (مۇرفە و قرام) : كلمە نىن مختلىف قىسملرىنى گۆستەرن يازى .

۴ - "هجا - يازى" (سىلابو قرام) : هجالارى گۆستەرن يازى (آشور - بابل يازىلارى ، و قرەنۇ - مىسەنىن يازىلار) . هجالارى آيىر اراق اولنلارى يازى يىلە گۆسترمك .

۵ - "سى - يازى" (فونۇ قرام) : سۆزلردە كى سىملرى آيىر اراق اولنلارى يازى يىلە گۆسترمك .

سىس - يازى ايكى جۇردور : ۱) صابتلر اۆزەرە قۇرولموش يازىلار (نۇنە تىك - قۇنسونان تىك) . ۲) صاملردن باشقا صؤتلرى دە گۆستەرن يازىلار (نۇنە تىك - ووقالىزە) .

يازىلاردا ايشلە دىلن اشارتلرىن مجموعەسىنە اليفبا دىيىرلر . بۇگۇن مختلىف تۇركجە لىجە لرى باشلىجا اوچ نوع اليفبا يىلە يازىلما قدادىر :

۱) لاتىن اليفبا : اساس لاتىنچە دە ۲۶ حرف يادا . اشارتدن اولوشموش دور (تشكىل ائتمىشىدىر) . صونرالار اشارتلرى تركىب (مثلاً " ش " سىنى گۆسترمك اوچسون

20. Yazı Hakkında Birkaç Kelime

“Grafik” işaretlerle konuşma dilinin kaydedilmesine yazı diyoruz. Dil birinci derece ilişki kurma aracıdır. “Yazı” ikinci derece bir ilişki/iletişim aracı olarak görülür. Söz, zaman içerisinde söylenir ve sonra kaybolup gider. Yazı “mekâna” bağlıdır ve onun sayesinde kalabilir.

İnsanların tarih boyunca kullandığı yazı tiplerini incelerken onun konuşmayla olan sıkı bağına dikkat etmeliyiz. Ayrıca, böyle bir incelemede yazının geliştiği medeniyetler de göz ardı edilmemelidir. Yazının gelişim tarihine iki açıdan bakılmalıdır: 1- Yazının icadından bugüne kadar geçirdiği tarihi açı. 2- Yazının işlevi ve konuşulan dille ilişkisi yönünden dilcilik açısı. Burada herhangi bir açıklamaya gerek yoktur. Kısaca birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz.

Yeni tasniflere göre, yazılar eskiden olduğu gibi üç değil (şekil-yazı, fikir-yazı, ses-yazı), beş tipte incelenir:

1- “Cümle yazı” (Frazogram): Kelimeleri ayırmadan bütün mesajı vermeye yarayan işaretlerdir. Bu işaretler iki türdür: Şekil yazı (Piktogram) Amerika Kızılderilileri, Eskimolar, Afrika Boşimanları vs. tarafından kullanılan yazılar ve toplumsal sözleşme üzerine kabul edilmiş işaretlerdir (totemlere ait işaretler, sihirli alametler...).

2- “Kelime yazı” (Lokogram): Kelimeleri gösteren işaretlerdir. Bu terim diğer tasniflerdeki “ideogram” a tekabül eder.

3- “Morfem yazı” (Morfemogram): Kelimenin farklı bölümlerini gösteren yazı.

4- “Hece yazı” (Sılabogram): Heceleri gösteren yazı (Asur-Babil yazıları, “قرمتو مىسنىين” yazılar). Heceleri ayırarak onları yazı ile göstermek.

5- “Ses yazı” (Fonogram): Kelimelerdeki sesleri ayırarak onları yazı ile göstermek.

Ses yazı iki türdür: 1) Ünsüzler üzerine kurulmuş yazılar (Fonetik – konsonantik). 2) Ünlüleri de gösteren yazılar (Fonetik – vokalize). Yazılarda kullanılan işaret listesine alfabe deniliyor. Bugün çeşitli Türk lehçeleri üç farklı alfabe ile yazılmaktadır: 1- Latin Alfabesi: Aslı Latince 26 harften ibarettir. Sonradan işaretleri tamlama (/ş/ sesini göstermek için

فرانسىزلار **CH**، ايتاليا نلار **SG**، اينگىلىزلر **SH**، و آلمانلار **SCH** توکىبلىرىنى دۆزەلتىدىلەر، يادا اۇنلار دياقريتىكلر آرثواراق (مىثلاً فرانسىزلار **E**، **Ç** و سايرە، اسپانىۇللار **N** شكىللىرىنى دۆزەلدىكىلر كىمى) بو اليفبانى مختلىف دىللىرىن خوصىتلىرىنە مناسىب حالا كتىردىلەر. نتيجه ده مختلىف قوملار "رۇمبان" دىللىرىنە دانىشانلاردان تا آنقلوساقسونلار، چىقلرو ماجارلار و فينلرە قدهر بو اليفبانى ايشله دىرلەر. ۱۹۲۰- لردە بىرچوخ توركجه دانىشانلار دا بو اليفبانى قبول ائتدىلەر، آذربايجاندا بۇ حادىثه ۱۹۲۲- دە واقع اولدو (۱۹۲۸- دە يىنى دن كۆزدن كىچىرىلدى).

۲) سىرىلىك يادا قىرىلىك اليفا : روس امىرلىرىندىن "مقدس ولادىمىر" (۹۸۰-۱۰۱۵ مىلادى يەقدهر) مسيحتىنى قبول ائتدى و بۇ صورتله رۇسلار يازۇ يا صاحب اولدولار. رۇايتەگۇرە "ولادىمىر- بين مسيحتىنى قبولوندان ۱۲۰- ايل قاباق بيزانس- ليلار طرفىندىن بالقاناسلولارى اۇچون حاضىرلانا بىر اليفا و دىنى اسلاو ادبىياتى واردى. يونان حرفلىرى نىن (بو اليفبانىن بۇيوك- قاپىتال - حرفلىرى نىن) اساس آلتىندىغى بۇ اليفا سالونىكىلى راهىب قۇنستانتىن (قىرىل) طرفىندىن حاضىر- لاندىغى اۇچون "قىرىلىقا" آدىنى داشىر. روسلار "اورتودوكس" اۇلوجا "قىرىل" اليفباسىنى دا قبول ائتدىلەر.

ايكىنچى دۇنيا ما واشىنا مقدم ايللردە سوويەت لردە ياشايان تۇرك قوملارى نىن اليفباسى بىرداها دگىشىدى، بۇ دفعە مختلىف لهجه لره بىر- بىرىندىن آز- چوخ فرقىلى قىرىلىك اليفالارى قبولو صلحت كۇرۇندو. ايندى دە، آرازىن اۇناتىندا، ۱۹۴۰- دان بۇ طرفە، روس اليفباسى اساسىندا يانان قىرىلىك اليفا دىللىمىزىن افساده واسطه سىدىر. بۇ اليفا قبول اولدوقدان بىرمدت صۇنرا (۱۹۵۸- دە) دگىشمە لره معروض قالدى. ايندىكى شكلى يله اليفا ۳۳ اشارتدن اولوشور (تشكىل ائدىر). اشارتلىرىن ۳۲- سى حرفلر شكلىندە دىر، بىر "آپوستروف" بىزدەكى "همزه" و "ع" - يىن يىرىنى آلىر. حرفلردىن بىرىسى ("ئى" سىنى گۇستەرن اشارت) ماركب دىر. قالان اشارتلىرىن ۲۵ - سى عىنى روس حرفلىرىدىر، لاکىن "فتحه"، "ئى"، "گ"، "غ"، "و"، "ه"، "ج" سىلىرىنى تمثىل ائدن اشارتلىر اساس روس اليفباسىندا فرقىلى دىر.

۳) عرب اليفباسى : حقىندە بۇندىن قاباق بىر آرز بحت ائتدىك. آنلاشۇلدىغى كىمى، مينا يلىك تجرۇبه لر سلسله سى نىن صون حلقه سى، اليفا مېزىن "ووقاليزاسيون" جريانىنى بۇيوك دقتله و علمى اساسلاردا ياناراق كمالا يىتتىدېرىمك اولاجا قدىر. مصوتلىرىن مطلقا يازىلماسى اۇچون عالملىرىن اسكىدن برى اصراز ائتمە لرىنە داير اماره لر واردىر. "ووقاليزاسيون" (مصوتلىرىن يازىدا گۇستەرىلمە سى نىن) اۇزەرىندە دۇران عالملىردىن بىرىسى بۇيوك داھى ابورىحان بىرونى ايدى. او، اوتتۇرلاردان، ميوه لردىن و تۇخوملاردان بحت ائدن "الميدله" آدلى اثرى نىن بىرگىچىدىندە بىر نطقه يه اشارت ائدىر و "اعراب" - يىن، يعنى مصوتلىرىن اشارتلىرى نىن يازىلماسىنا

Fransızlar [ch], İtalyanlar [sc], İngilizler [sh] ve Almanlar [sch] ses birleşimlerini kullandı) ya da onlara diyakritikler ekleyerek (Fransızların /É/, /Ç/. İspanyolların /Ñ/ şekillerini kullandığı gibi) bu alfabeyi farklı dillerin özelliklerine uygun hale getirdiler. Sonuçta farklı kavimler “Roman” dillerinde konuşanlardan Anglosaksonlar, Çekler, Macarlar ve Finler de bu alfabeyi kullanır. 1920’lerde birçok Türkçe konuşur da bu alfabeyi kabul etti. Azerbaycan’da bu olay 1923 yılında gerçekleşti (1928 yılında yeniden düzenlendi).

2- Kiril Alfabeti: Rus emirlerinden “Aziz Vilademir” (M. 980-1015) Mesihiyeti kabul etti ve bu şekilde Ruslara ait yazıya sahip oldu. Rivayete göre “Viladimir’in Mesihiyeti kabulünden 120 yıl önce Bizanslılar tarafından Balkan Slavları için hazırlanan bir alfabe ve dini Slav edebiyatı vardı. Yunan harflerinin (bu alfabenin büyük-kapital-harflerinin) esas alındığı bu alfabe Selanikli rahip Konstantin (Kiril) tarafından hazırlandığı için “Kirilika” adını taşır. Ruslar “Ortodoks” olunca “Kiril” alfabetini de kabul ettiler.

İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda Sovyetlerde yaşayan Türk kavimlerinin alfabeti bir daha değişti. Bu defa, Türk lehçelerinin kısmen birbirinden farklı olan Kiril alfabetlerini kabul etmesi uygun görüldü. Şimdi de Aras’ın karşısında 1940 yılından bu yana Rus alfabetine dayanan Kiril alfabeti dilimizin ifade aracıdır. Bu alfabe kabul edildikten bir süre sonra (1958’de) değiştirildi. Şimdiki şekli ile alfabe 33 işaretten oluşur. İşaretlerin 32’si harf şeklindedir. Bir “Apostrof” bizdeki “hemze” ve ع’ın yerini alır. Harflerden birisi (ع sesini gösteren işaret) aslidir. Kalan işaretlerin 25’i yine Rus harfleridir. Ancak “fetha”, “فی”, “گ”, “غ”, “و”, “و”, “ه”, “ح” seslerini temsil eden işaretler asıl Rus alfabetinden farklıdır.

3- Arap alfabeti: Bundan daha önce bahsettik. Anlaşıldığı gibi, bin yıllık tecrübe silsilesinin son halkası, alfabetimizin “vokalizasyon”unu büyük dikkatle ve bilimsel esaslara dayanarak geliştirmek olacaktır.

Ünlülerin mutlaka yazılması için araştırmacıların eskiden beri ettiği ısrarlara dair izler vardır. Vokalizasyon (ünlülerin yazıda gösterilmesinin) üzerinde duranlardan birisi de büyük dahî Ebu Reyhan Bîrûnî idi. O, otlardan, meyvelerden ve tohumlardan bahseden “El-Saydele”nin bir bölümünde bu noktaya işaret eder ve “İrâb”ın, yani ünlü işaretlerinin yazılmasına

حرفلرین نقطه لرینی قویماق قدهر اهمیت وثریر و بۇنلاری ترک ائتمه کی " عربجه نین آفتی حساب ائدیر (۱).

عرب الیفباسی نین "وَوَقَالِيزَه" اولماسی ضرورتی، اوزگه دیلردن گتیریلن آد و اصطلاحلاری یازیب- اؤخورکن داها آچیق صورتده بلیردی. نئجه کی بیرونی ده بو جہتدن شکایتچی ایدی، هابئله مأمون دؤرونده، روایت گؤره، مۆتلری بؤسبوتون حرفلر صیراسینا گتیرمه فیکری او زامان بعضی ذهنلری مشغول ائتمیشدی.

بؤیوک وزیر خواجه رشیدالدین فضل الله، "تسنوخنمه ایلخانی" - سینده، طبب اصطلاحلارینی یازان بابیندا بو موضوعا دا تماس ائدیر و "ایده آل" بیر یازیدا، حرفلردن بحث ائدرکن عئیناً: "... و اعراب ایشان رانیز اشکال وضع کنیم که دلالت بر حرکات مختلف الفاظ ایشان کندتا چون کلمات الفاظ ختائی بنویسیم بر خواننده آن رسالت آسان گردد..." دئییر، و مناسب بیوشکیلده مۆتلر دؤزه نله نیرسه چینجه آدلارین اؤخونماسی بئله ممکن اولاجاغی فیکرینی دیله گتیریر.

خواجه رشیدالدین -ین بو" رادیقال" تکلیفینه بنزهر بیر تکلیف ده، عصیرلر مۆنوا خامنه لی میرزا فتحعلی آخوندزاده طرفیندن سؤنولدو (تقدیم اولدو). اوزونون تعبیر-ینجه بو" رسم الخط جدید"، "برای تحریرات اسلامیة" تهرانین و استانبولون علاقه- سینی اؤزه رینه چکه بیلمه دی (تفصیلات اؤچون باخین: میرزا فتحعلی آخوندزاده "الغیا جدید و مکتوبات"، ادبیات مشروطه، نشر احیاء، ۱۳۵۷ تبریز).

آخوندزاده دن مۆنوا، میزاملکم خان ناظم الدوله یه ده بیراشاره ائتمه میزگه کدیر. اؤنون الیفباده کی "اطلاعات" - ینی بیر اؤرنکله گؤسترک ممکن دور:

ذمان سانک اویم از سن ذمانه اوی. نور ایلره کوزل لیلیک اولماز.

(زامان سنه اویماز سن زامانا اوی، زور ایله گؤزه للیک اولماز)

بیرکره فیکیر اورتایا آتیلیمیشدی، خط و یازئی مسئله سی یا واش- یا واش جانیب بیر موضوع کیمی ذهنلری مشغول ائتمکده دوام ائدیردی. "اطلاعاتی لارا" قارشسی بؤسبوتون عرب الیفباسینی بؤراخماق طرفدارلاری دا چئخیمیشدی، بۇنلارین ایچینده "لاتینچیلر" اولدوغو کیمی اوز یانلاریندان یئیب- یعنی الیفبا اختراع ائدنلرده آز دگیلیدی. بورادا، میرزا یوسف خان مستشار الدوله نین ایجادی بیر یازئی مثال اولراق ذکر ائتمک اولار. آقاییحیی ذکاء" - نین بوندان ۳۶- ایل قاباق نشر ائدیگی خط حقیقنده کی رساله سینده (کی بیز بؤرادا اوندان فایدالانماق داییق) "خط موجودلری" - نین اثرلریندن ماراقلی نمونه لر وار دیر.

(۲۵/۵۱) اطلاعاتی لارین ان مهیم مسئله لریندن بیری می مۆتلرین نئجه مشخص اولماسی دیر. بۇ بابدا فیکیر وثرمک اؤچون الیمیزده اولان نمونه لردن نئجه سینی بیر- بیزیل- مقایسه ائتمک ایسته ییریک :

(۱) "...ولکن لکتابه العربیه آفه عظیمه هی تشابه صور الحروف المزدوجه فیها، واضرارها فی التمايز الی نقط العجم و علامات الاعراب الی اذا ترکت استبهم المفهوم منها..." (ابوریحان بیرونی - المیدله)

harflerin noktalarını koymak kadar önem verir ve bunları terk etmeyi Arapçanın afeti olarak görür.²

Arap alfabesinin “vokalize” olması, başka dillerden alınan ad ve terimleri yazıp okurken açıkça belirdi. Biruni de bundan şikâyetçiydi. Memûn döneminde, rivayete göre ünlüleri harflerin yanına yazma fikri o zaman bazı zihinleri meşgul etmişti.

Büyük vezir Hoca Reşîdüddîn Fazlullah “Tensuhane me İlhani”sinde tıp terimlerini yazdığı bölümde bu konuya değinir ve “ideal” bir yazıda harflerden bahsederken: *تبرجکات متبرجکات* “... و اعراضها ان راجع الى اشكال وضع عينيها” *متخالف غاظها ان كنهها* “چون كمال ماتال غاظ متخالف من هيسه يبرج خورانه از سالتاس ان گردد...” der ve uygun bir şekilde ünlüler düzenlenirse Çince adların okunması bile mümkün olacağı fikrini dile getirir.

Hoca Reşîdüddîn’in bu “radikal” teklifine benzer bir teklif de asırlar sonra Hamneli Mirza Feth Ali Ahundzade tarafından sunuldu. Onun daha önce söylediği gibi *تبرجکات* “زسمال خط جديد” Tahran’ın ve İstanbul’un ilgisini çekemedi (tafsilat için bakın: Mirza Feth Ali Ahundzade, “Elifbay-ı cedid ve mektubat”, Edebiyyat-ı meşruta, Neşr-i Ahyâ, 1357-Tebriz).

Ahundzade’den sonra Mirza Melkum Han’a da değinmeliyiz. Onun alfabedeki “ıslahat”ını bir örnekle göstermek mümkündür:

“Zaman sana uymaz sen zamana uy. Zorla güzellik olmaz”

Bir kere fikir ortaya atılmıştı. Hat ve yazı meselesi yavaş yavaş cazip bir konu gibi zihinleri meşgul etmekte devam ediyordu. “Islahatçılara” karşı Arap alfabesini tamamen bırakma taraftarları da çıkmıştı. Bunların içinde “Latinciler” olduğu gibi kendi yanlarından yep yeni alfabe ihtira’ edenler de az değildi. Burada Mirze Yusuf Han Müsteşar-ud-Dövlé’nin bulduğu bir yazıyı örnek olarak vermeliyiz. Ağa Yahya Zakaya’nın bundan 36 yıl önce neşrettiği hat hakkındaki risalesinde (ki biz burada ondan faydalanmaktayız) “hat mevcudları”nın eserlerinden ilginç örnekler vardır.

20.1. Islahatçıların en önemli meselelerinden birisi ünlülerin nasıl gösterileceğidir. Burada fikir edinmek için elimizde olan örneklerden birkaçını birbiriyle karşılaştırmak istiyoruz:

² *ولكل كتابه ال عربي قلبه عجمي مه ، هيش يلبه ص و رال ح و فال مز دوج في ها ، ولخص طرار افى التهجيز ال بن ق ط*

العجم و عربى التى افككت لرتبهم الوف موم في ها ...

(Ebu Reyhan Birunî, Saydele)

۱) بۇيۇك دىلچى شمس الدىن سامى-نېن مشهور " قاموس- تركى" - سى . بوە اثر مىلادى ۱۹۰۰- دە استانبولدا چاپ اولموشدور . مقايىسەجدولىندە بو نمونەدن "قاموس" دىيە بحث اولونموشدور .

۲) بىرىنچى دۇنيا ماواشى مئوالارىندا (۱۹۱۴- ۱۹۱۸) ، استانبولدا " معبارف عمومىە نظارتى تاليف وترجمە كىتابخانىسى" طرفىندىن نومرە ۳ قىدى ايله چاپ اولموش "توركجه الفبا" . مقايىسەجدولىندە بونمونه دن "توركجه الفبا" دىيە بحث اولونموشدور .
۳) مختلېف نشرىياتىن ايشلتدىكى يازى طرزى . ايگىرمى قدهر تصادوف يولر ايله سئچىلمىش (مون ۷ ايلين) كىتابلارىندا . مقايىسەجدولىندە بونمونه لردن " مختلېف نشرياتدا " قىدى ايله بحث اولونموشدور .

۴) بوندان سىككىز ايل اول اليمىزه گىچن ، تهراندا چاپ اولموش شاعىر " على كورچاىلى" - نېن بىر شمرىنى مثال اولراق اجتوا ائدىن مۆتلىرى يازما قىشلوووزو . مقايىسەجدولىندە بو نمونه دن " كورچاىلى" دىيە بحث اولونموشدور .

۵) شاعىر آقاسن مجىزاده " ساوالان" - ين " آپاردى سئلر سارانى" آدىلى اشرى ، "روزن" نشرىياتىندا . مقايىسەجدولىندە بونمونه دن " سارا" دىيە بحث اولونموشدور .
۶) يازىچى وشاعىر دوكتور محمد تقى زهتابى- نېن " آنا دىلچىمىزى نئجه بازا ق؟" آدىلى تكلېفى . تبرىز " رشدىه " يايىنى ، ۱۳۶۰ . مقايىسەجدولىندە ، بو تكلېفدن " زهتابى" دىيە نمونه وئرىلمىشىدور .

۷) شرقى توركستاندا (اوز تعبىرلىرى ايله شىجان- دا) قبول ائدىلمىش ومىليون- لارچا اۇيغور توركونون يازىلى افاده واسىطهسى اولان عرب- توركجه خط . مقايىسەجدولىندە بونمونه دن " توركستان" دىيە بحث اولونموشدور .

۸) مقايىسەجدولىنە بىردە تام ووقالىزه اولموش (مۆتلىرى مشخص صورتدە يازىلا بىلن) يازىمىزى علاوه ائتىدىك . مقايىسەجدولىندە بو يازىدان " بىزىم اليفبا" دىيە بحث اولونموشدور . (مقايىسەجدولى ، شكىل : ۲۰/۰۱)

1) Büyük dilbilimci Şemseddin Sami'nin meşhur “Kamus-ı Türkî”si. Bu eser 1900 yılında İstanbul'da basılmıştır. Mukayese cetvelinde bu örnekten “kamus” diye bahsedilmiştir.

2) Birinci Dünya Savaşı sıralarında (1914-1918) İstanbul'da “Maarif Umumiyeye Nezareti Telif ve Tercüme Kütüphanesi” tarafından numara 3 kaydı ile basılmış “Türkçe Alfabe”. Mukayese cetvelinde bu örnekten “Türkçe alfabe” diye bahsedilmiştir.

3) Farklı neşriyatların kullandığı yazı tarzı. Tesadüfen seçilmiş (son 7 yılın) yirmi kadar kitaptan mukayese cetvelinde bu örneklerden “çeşitli neşriyatta” kaydı ile bahsedilmiştir.

4) Bundan sekiz yıl önce elimize geçen Tahran'da basılmış şair “Ali Gürçaylı”nın bir şiirini örnek olarak ihtiva eden ünlüleri yazma kılavuzu. Mukayese cetvelinde bu örnekten “Gürçaylı” diye bahsolunmuştur.

5) Şair Ağa Hasan Mecidzade “Savalan”ın “*Apardı Seller Saranı*” adlı eseri “Revzen” (روزن) neşriyatından, mukayese cetvelinde “sara” diye bahsolunmuştur.

6) Yazar ve şair Dr. Muhammed Taki Zehtabi'nin “Ana Dilimizi Nece Yazak?” adlı teklifi. Tebriz “Rüşdiyye” yayını 1360. Mukayese cetvelinde, bu tekliften “Zehtabi” olarak örnek verilmiştir.

7) Doğu Türkistan'da (Kendi deyimleri ile Sincan'da) kabul edilmiş ve milyonlarca Uygur Türk'ünün yazılı ifade aracı olan Arapça-Türkçe hat. Mukayese cetvelinde, buradan “Türkistan” diye söz edilmiştir.

8) Mukayese cetveline bir de tam vokalize olmuş (ünlüleri açıkça yazılabilen) yazımızı ilave ettik. Mukayese cetvelinde bu yazıdan “bizim alfebe” diye bahsedilmiştir. (Mukayese cetveli, şekil: 20/01)

مقایسه

(شکیل: ۲۰/۰۱)

سملر	قاموس	تۆركجه اليغبا	مختلف نشرياتدا	كۆرچا بىلى
A	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا
E	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا
É		ا	ا	ا
I	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا
i	ا ا			
o	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا
ö	ا ا	ا ا		
u	ا ا	ا ا		
ü	ا ا	ا ا		
v	ا ا	ا ا		
H	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا
Y	ا ا	ا ا	ا ا	ا ا

Mukayese
(Şekil: 20 / 01)

Sesler	Sözlük	Türkçe Alfabe	Farklı Neşriyatlarda	Gürçaylı	
/A/	آ	آ	آ	آ	
/E/	اە	أه	اه	اه	
/É/		إ	اڭ	اڭ	
/I/	پى	پى	اپى	يى	
/İ/	اپى			اپى	
/O/	اوۆ	اوو	(Kısmen) ئو	اوو	
/Ö/	اؤؤ	اؤؤ		اؤؤ	
/U/	اوو	اوو		اوو	
/Ü/	اوو	اؤؤ		و	اؤؤ
/V/	و	و		و	و
/H/	ه	ه	ه	ه	
/Y/	ى	ى	ى	ى	

جدولی

بیزیم الیفبا	تۆركوستان	زھتابی	سارا
ا ل ا	ئا ا	ا ا	ا ا
ە ە ا	ئە ە	ە ا	ە ا
اڭ ئى		ئى	اڭ ئى
اڭ يى	ئى يى	اڭ يى	اڭ يى
اڭ پى	ئى پى	اڭ پى	اڭ پى
اۋ ۋ ۋ	ئو ۋ	اۋ ۋ	اۋ ۋ
اۋ ۋ ۋ		اۋ ۋ	اۋ ۋ
اۋ ۋ ۋ	ئوۋ ۋ	اۋ ۋ	اۋ ۋ
اۋ ۋ ۋ		اۋ ۋ	اۋ ۋ
ۋ	ۋ	ۋ	ۋ
ە ە ە	ە	ە	ە
يى يى	يى	يى	يى

Cetveli

Sara	Zehtabi	Türkistan	Bizim Alfabemizde
آا	آا	ائا	آاا
اە	اە	ەئە	اەە
ئاا	ئاا		ئااا
ئەي	ئەي	ئەي	ئەيەي
ئەي	ئەي	ئەي	ئەيەي
ئاو	ئاو	ئاو	ئاوئاو
ئاو	ئاو		ئاوئاو
ئاو	ئاو	ئاو	ئاوئاو
ئاو	ئاو		ئاوئاو
و	و	و	وو
ە	ە	ە	ەەە
ي	ي	ي	يەيەي

۲۰/۰۲) مقایسه جدولینه قیسا جا بیر گۆز گزديرک :

۱) " قاموس ترکی "نین یازیسیندا " فتحه " - نی تمثیل ائدن وه حالارین مۇنونا گلن (۵) ، (بیزیم ایلیغا میزا گۆره) " ۵ " سینی تمثیل ائدن (۵) ایله سهۆ ائدیله بیلر . ائله جه ده بۇ یازیدا " ۵ " سینی گۆستهرن (۵) ایله " ۵ " سینی گۆستهرن (۵) عینی دیر . " ۵ " سینی تمثیل ائدن (۵) ایسه اشارتسیز دیر ، و " ۵ " سینی گۆستهرن اشارتله (۵ - ایله) عینی دیر .

بۆتون بۇنلارلا بئله ، شمس الدین سامی - نین کسکین ذکاسی ، بۆیوک شخصیتی و دهاسی بیزی حیران ائتمکده دیر . او ، بۆیوک قاموسونو ۸۶ ایل بۆتون اؤل حاضرلارکن ، چاره بۇلاری آختارمیش و بۆیوک بیرا بائتله خطنیمیزی وۇقالیزه ائتمکده قرار قیلمیش دیر . صۇرادان گلنلر هامیسی اؤنو ایزله میش دییسه بیلیرک .

۲) اشارت ائدیگیمیز کیمی ، " تۆرکجه ایلیغا " قبول ائدیگی سیستم له ۱۸ ایل فاصیله ایله مرحوم شمس الدین سامی - نین بۇلوندان گئتمیش دیر . قۇیدوغوا اشار - تله فرقلی دیر . " قاموسا " قیاسلا بیر آدیم داها ایره لی صایئلار ، زیراً " ۵ " سینی خاص بیرا اشارتله مشخّص لشدیر میش دیر ، لاکین " ۵ " سینی اشارتسیز " ۵ " - ایله گۆستر - بل میش دیر . بۆتون بۇوارلاق مصۆتلری گۆستهرن " ۵ " - لر دایماً و مطلقاً اشارت - لری ایله یازیلدیغی تقدیرده بۇ اشارتسیزلیک سهۆه سبب اولما یا بیلر ، لاکین بئله بیر شرط قطعی صورتده مراعات اولونما سا ، اشارتسیزلیک بیر قصور اولار ، و ایلیغا نین فۇنئ تیک دقیق لیگینی آزالدار .

۳) مختلف نشریاتدا ایشله دیلن یازی سیستمی وۇقالیزه اولماقدان چۇخ اۇزاق دیر . بئله حه ، هله دیلیمیزی یازی شکلینده تازه - تازه گۆرمه گه باشلامیش اۇخوجولار اۇچون هر آدیم باشی بیر انگل ، وحل اولماسی گره کن بیر معماً ایله فارشلاشماق مکانی اوز دیلینده اۇخوماق ایسته بیلری هۆه سدن صالار .

۴) " کۆرچایلی " خط شیوه سی ایسه (۵) ، (۵) ، (۵) حرفلری جه تیندن دقیقجه مشخّص دگیل دیر . هله هامی مصۆتلرین کلمه باشیندا (۱) اشارتی کۆمه گی ایله یازیلدیغی حالدا ، " ۵ " سینه گلینجه ، اؤنو " ۵ " همزه سی - ایله یازماق کیمی چاره یه باش وۇرماسی و کلمه باشیندا همزه نی ایلك حرفین اؤستونه و باشقا زامانلاردا (۵) - نین اؤستونه نقل ائتمک حادینته سی ده ماراقلیدیر .

۵) ساوالان - ین " سارا " - سیندا دا ، " کۆرچایلی " یازیشینا گۆره بیر ایره لی - له مه گۆزه چارپیر : او ، (۵) سینی خاص بیر اشارتله مشخّص ائتمیش دیر . لاکین " ۵ " " ۵ " ، " ۵ " ، " ۵ " سولرینی تمثیل ائدن حرفلری اشارتسیز دیر ، و " ۵ " سینی گۆستهرن اشارت ده عینی " کۆرچایلی " - نین کی کیمی دیر .

۶) " زهتابی " - نین تکلیفینده بۆتون مصۆتلره خاص اشارتلر قۇبولموش دور . لاکین [۵] سینی باشدا گلینجه ، استیثنائی بیر وضعیتده گۆسته ریلیر ، و " ۵ " ، " ۵ " ، " ۵ " اۇچون ده خاص بیر اشارت یۇخدور .

20.2. Mukayese Cetveline Kısaca Bir Göz Atalım:

1. “Kamus-ı Türkî”nin yazısında /e/ (fetha) sesini temsil eden ve hecelerın sonuna gelen ء ile (bizim alfabemize göre) /h/ (ه) sesini temsil eden ه karıştırılabilir. Aynı şekilde bu yazıda /u/ (و) sesini gösteren و ile /v/ (و) sesini gösteren و aynıdır. /y/ (ی) sesini temsil eden ی ise işaretlidir ve /i/ (ی) sesini gösteren işaretle (ی ile) aynıdır.

Bütün bunlarla birlikte, Şemseddin Sami'nin keskin zekâsı, büyük şahsiyeti ve dehası bizi hayran etmektedir. O, büyük kamusunu bundan 86 yıl önce hazırlarken, çözüm yolları aramış ve büyük bir isabetle yazımızı vokalize etmekte karar kılmıştır. Sonradan gelenler de onu izlemiş diyebiliriz.

2. İşaret ettiğimiz gibi, “Türkçe alfabe” kabul ettiği sistemle 18 yıl ara ile merhum Şemseddin Sami'nin yolundan gitmiştir. Koyduğu işaretler farklıdır. “Kamusa” kıyasla bir adım daha ileri sayılır, zira /u/ (و) sesini özel bir işaretle belirtmiştir. Lakin /v/ (و) sesi işaretli “و” ile gösterilmiştir. Bütün yuvarlak ünlüleri gösteren “و” harfleri daima ve mutlaka “işaretleri ile yazıldığı takdirde bu işaretli yazıya sebep olmayacaktır. Lakin böyle bir şart kesinlikle gözletilmezse, işaretli yazı bir kusur olur ve alfabenin fonetik düzenini bozar.

3. Çeşitli neşriyatta kullanılan yazı sistemi vokalize olmaktan çok uzaktır. Böylece, özellikle dilimizi yazı şeklinde yeni yeni görmeye başlamış okuyucular için her adım başı bir engel ve çözülmesi gereken bir belirsizlik ile karşılaşmak kendi dilinde okumak isteyenlerin hevesini kaçıırır.

4. “Gürçaylı” yazı şivesi ise ه, و, ی harfleri açısından dikkatlice gösterilmemiştir. Hele tüm ünlülerin kelime başında “/” işareti yardımı ile yazıldığı halde /ö/ (و) sesine gelince onu “ی hemzesi” ile yazmak gibi bir çareye başvurması ve kelime başında hemzeyi ilk harfin üstüne ve diğer zamanlarda ise و harfinin üstüne koyması da ilginçtir.

5. Savalan'ın “Sara”sında da “Gürçaylı” yazısına göre bir ilerleme göze çarpıyor: /o/ (و), sesini özel bir işaretle göstermiştir. Lakin /ü/ (و), /h/ (ه), /y/ (ی), /i/ (ی) seslerini temsil eden harfleri işaretlidir ve /ö/ (و) sesini gösteren işaret de aynı “Gürçaylı”nın gibidir.

6. “Zehtabi”nin teklifinde bütün ünlülere özel işaretler konulmuştur. Lakin /é/ sesi başta gelince istisnai bir vaziyette gösterilir ve /v/, /h/, /y/ (و, ه, ی) için de özel bir işaret yoktur.

۷) "تۆركوستان" - اليغباسي ايسه صاميت (ؤ) و (ئ) - نى خاص اشارتله مشخّص اتنديگى اۆچون چۆخ اصابتلىدير. لاکين بۇرادا "ة" دقيقه معین دگيلدير. هر حالدا بلکه ده اۆز تلفوظلرى ايحابى يۇوارلاق سسلير دۇرد اشارتله مشخّص اتديله جگينه ايکى اشارتله تمثيل اتديلمبشدير.

۸) بيزيم اليغبا حقيندا بير آز صونرا تفصيلاتلا دانيشا چاغيق .. ذاتاً بۆتون بۇ يازيلارين دا آماحى ائله بو اليغبانى تانيتماقدير. بۇ ايشه باشدا مصوتلر، و صونرا صاميت لرله باشلايا چاغيق .

مصوتلر (۲۱)

دېلیمیزده کی ساده و آنا مصوتلری تۆرکجه نین فونئتیکی نظامینا گبـ، صوره پروفئسور دمیچی زادە - نین ایزیندن گئده رک صیترالاییریق :

ي (۲۱/۰۱)

اینجه، دار، دۇداقلانمایان (دۆز) بیر مصوت دیر. لاتین اليغباسیندا (i) ایله گؤستمک اۇلار. بیزده ايسه باشدا " ای " ، اورتادا " اُ " ، صوندا " ی " . تک باشینا مستقیل " ی " شکلینده یازیلیر: اپل، ایکی، گلدی، کیشی

الف (آئینما) دخیل (کلمه لرده ia , ie , ie , ii , io , ö , iü , iu) سس-ترکیبلری بیر تک " ی " ایله یازیلیر:

ia (ریا ، کیمیا ، سیاه ، ریاضیات ، دیالکت ، پیانو ، دیاگرام ، دیامتر .
 ie (تصفیہ ، تربیہ ، هدیه ، مرثیه .
 ie (شوالیه ، شانمۆلیه ، قارتیه .
 ii (رادیی (" رادیوس " - ون جمعی) .
 io (رادیو ، بیولوژی ، پاسیو ، ناسیونال .
 ö (آدیو ، میلیو .
 iu (رادیو ، رادیوس ، ماریوس ، قایوس .
 iü (دیورن .

ب (iy) سسلری آئینما کلمه لرده بیر تک " ی " ایله یازیلیر:

حیله ، قیمت ، سیرت .

اصل تۆرکجه ، یا دا خلق آغزیندا تماماً تۆرکجه لشمیش کلمه لرده ، یازی تلفظه

تابع دیر:

سپیکرک ، پیی ، چپی ...

ي (۲۱/۰۲)

اینجه ، " دار-گئیش " (I - دن داها گئیش و e - دن داها دار) ، دۇداقلانمایان (دۆز) بیر مصوت دیر، لاتین اليغباسیندا " é " - ایله گؤستمک اۇلار. بیزده ايسه ، باشدا " اُ " ، اورتادا " اُ " و صوندا " ئ " شکللرینده یازیلیر:

اثل ، سئل ، يئددي ، دئ (دشمك فعلى نين امر صيغه سى) ...
يونان - لاتين ريشه لى و بۇنلاردا بنزر آلىنما كلمه لردە كى بۇ سسىن يازىلىش
خصوصىتلىرى :

الف (كسره) سسى ، كلمه نين باش ھاسىندا يازىلماز . مثال : متوود
ترمىنال ، تراس ، بنزىن ، ملوودى ، متر ، پروو ، نوون .
ب (لاکىن كلمه نين باشىندا گلن بو سس " ا " اشارتى ايله يازىلىر . مثال :
اتيوپيا ، الدورادو ، الميرا ، اراسموس ، اميل ، استونيا .
ج (چوخ ھجالى كلمه نين ايچىندە كى ھر ھانسى ھجانين باشىندا گلن كسره سسى
سادەجە " ا " ايله يازىلىر . مثال : سوئد ، پوئما ، رافائل ، آئروپورت .
د (كسره سسىندىن مۇنرا مەوت كلىرسە ، كسره " ا " - ايله گۇستەرىلىر :
تئوفىل ، تئولوزى ، بۇرئال ، ايدئال ، رئاكسىون ، تئاتر ، فئودال ، آناقرئون ،
متئورولوژى .
ھ (بو ھاللارنىن خارىجىندە كسره " ا " ايله گۇستەرىلىر . مثال : تئەفون ،
تئەقراف ، پارانتئەز ، وولتئەر ، اتئەر ، كۇبئەلس ، انتئەرن ، انوانتئەر .

۵ (۲۱/۵۳)

اينچە ، كئنىش و دۇداقلانمايان (دۇز) بىر مەوت دىر . لاتىن اليغباسىندا
" E " شكىلىدە گۇستەرىلىر . بىزدە ايسە ، بو سس عوممىتئە يازىلماز .

لاكىن :

الف (آچىق ھجالاردا :

اؤلا : كلمە تەك ھجالى ايسە ، بو سس " ۴ / ۵ " - ايله يازىلىر : دە (فارسچادا
" ھم " معناسىنا) ، نە ...

استىئنا : رىبئ عنصورو اولان آلىنما " و " . مثال : من و سىن .

ئانىا : چوخ ھجالى كلمە لردە ، ايكىنچى و مۇنراكى ھجالاردا (آچىق ھجالاردا)
بو سس " ۴ / ۵ " - ايله يازىلىر : درەلر ، گلەك ، گلەجەگى ...

" لر " جمع اكى دايماً بيتىشك يازىلىر : درەلرى (درەلەرى ، دئگىل) .

ب (قاپالى ھجالاردا :

قايدا اولراق ، قاپالى ھجالاردا بو سس يازىلماز ، آنچاق اوخومادا ھرھانسى
بىر خطا و تردىد امكانى واريد اولسا بو سس " ۴ / ۵ " - ايله يازىلىر . مثال :
تروك (حالوا) - تروك (بوراخماق) ... مثالىندا اولدوغو كىمى .

دقت : بۇ سس كلمە باشىندا " ا " - ايله و باشقا يئرلردە و تەك اولراق " ۵ "
ايله گۇستەرىلىر . بۇ " ۵ " مۇنرادان گلن حرفلرە مطلقاً ياپىشماز .

۶ (۲۱/۵۴)

اينچە ، دار و دۇداقلانان (يۇوارلاق) بىر مەوت دىر . لاتىن اليغباسىندا
" U " شكىلىدە گۇستەرىلىر . بىزدە ايسە ، بو سس كلمه نين باشىندا " او " و

باشقا يەرلەردە و تىك اولاراق " **ؤ/ۆ** " شىكىندە يازىلار:
 اۆزوم، اۆچ، اۆرەك، اۆزوك، كۆل، بۆلبۆل، دۆنيا، سۆرۆ، اۆزلى، اۆرسۆز،
 بۆنگول، " **ۆ** " سىسى ...

ۇ (۲۱/۰۵)

اينجه، كىنىش و دۇداقلانان (يۇوارلاق) بىر مۆتدىر. لاتىن اليفباسىندا
 " **ۋ** " شىكىندە كۆستەرىلىر. بىزدە ايسە، بو سىس كىلمەنىن باشىندا " **اۋ** " باشقا
 يەرلەردە و تىك اولاراق " **ۋ/ۈ** " شىكىندە يازىلىر:
 كۆۋدە، دۈنمك، سۈنمك، بۆيۈك، شۇعلە (شىلە)، و " **ۋ** " سىسى ...

ئى (۲۱/۰۶)

قالىن، دار، دۇداقلانمايان (دۆز) بىر مۆتدىر. لاتىن اليفباسىندا " **ئى** "
 شىكىندە كۆستەرىلىر. بىزدە ايسە باشدا (اكر اولسا، بعضى دىلچىلرە كۆرە
 بىزىم لىجەدە باشدا بۇ مۆت بۇخدور) " **ايۇ** "، اورتادا " **ئى** "، سۇندا " **ئى** "
 و تىكلىكدە " **ئى** " شىكىندە يازىلار:
 قىرغى، ساغلىق، مىخ، سىنىخماق، " **ئى** " سىسى ...

ۋ (۲۱/۰۷)

قالىن، دار و دۇداقلانان (يۇوارلاق) بىر مۆتدىر. لاتىن اليفباسىندا
 " **U** " شىكىندە كۆستەرىلىر. بىزدە باشدا " **اۋ** " و ساير حاللاردا و تىك اولاراق
 " **ۋ/ۈ** " شىكىللىرىندە يازىلىر: اۇجا، اۇزۇن، يۇوا، " **ۋ** " سىسى ...
 آلىنما كىلمەلدە **ua** (فرانسىزچادا " **oi** " يازىلان دىفتونق) - ين يازى-
 لىشى بىر تىك " **ۋ** " ايلەدىر: بۇرۇوا، فرانسوا، پۇان ...

ۋ (۲۱/۰۸)

قالىن، كىنىش و دۇداقلانان (يۇوارلاق) بىر مۆتدىر. لاتىن اليفباسىندا
 " **0** " شىكىندە كۆستەرىلىر، بىزدە ايسە، بۇ سىس كىلمەنىن باشىندا " **اۋ** " باشقا
 يەرلەردە و تىكلىكدە " **ۋ/ۈ** " شىكىندە يازىلىر:

اۋد، اۋخ، سۈيۈق، دۈلۈ، يۈل، بۇران، اۋتۇبان، " **ۋ** " سىسى ...
 دقت: بعضى كىلمەلدە گلن **oa, éo, ai, oo, üo, oa, oé** ...

قبىلىتىدن مۆت تركىبلىرى نىن يازىلىش شىكىللىرى بىلەدىر:

- ao** قاتاۋ، قاتۇلىن، تاۋپىست.
- éo** نىفۇن، كىرئۇل، لىفۇن.
- oo** كۆۋپەراتىف، كۆۋرديناسىيۇن.
- üo** كىرۋۇتە (*Cruauté*)
- oa** بۇا، قۇالپىسۇن.
- oé** پۇئىزى، كۇئىقىزىستانس.
- oi** اقۇپىست، قۇللىۋىد.

قالین ، گئنیش و دۇداقلانمايان (دۆز) بىر مۆتدیر . لاتین الیفباستىدا " A " شكىلىندە گۆستەرىلىر . بىزدە ایسه باشدا " آ " وساییر حاللاردا ، و تکلیدە " ا / آ " شكىللىرىندە یازىلىر :

آی ، آز ، یاۋاش ، باھار ، پاپاق ، آنا ، آتا ، آتالار ، شانس ...

دقت : بعضى كلمه لردە گلن aa ، ae ، au ، ea ، ua ، قىسىلىندىن مۆت تركىبلىرى نىن یازىلىش شكىللىرى بىلە دیر :

(aa) قان ، (ae) آئرۇپلان ، (ao) كاۋتىك ، (au) قاۋچۇ ، (ea) ایدىگال ، اوات (Ouate)

۲۱/۱۰) مۆتلرە ئۇپلو بىر باخىش

گۆردوگونوز كىمى دىلیمىزدە دۇققوز مۆت واردیر . الیفبا صىراسىلە بىلە دىرلر : ا ، و ، ۇ ، ۈ ، ۆ ، ۋ ، ە ، ئ ، ئى ، ې

یۇوارلاق و دۆز مۆتلر :

بۇنلاردان دۇردۇ " دۇداقلانان " یا دا باشقا بىر تعبیرلە " یۇوارلاق/گىردە " دىرلر : ۇ ، ۈ ، ۆ ، ۋ .

مۆتلىرىن بىشى دە " دۇداقلانمايان " یا دا " دۆز " دۆرلر : ا ، ە ، ئ ، ئى ، ې .

" قالین و " اینجه " مۆتلر :

مۆتلىردن دۇردو " قالین " دیر : ا ، ۇ ، ۈ ، ئى .

مۆتلىردن بىشى دە " اینجه " دیر : ۆ ، ۋ ، ە ، ئ ، ې

" دار " و " گئنیش " مۆتلر :

مۆتلىردن دۇردو " دار " - دیر : ۇ ، ۈ ، ئى ، ې

دۇردو دە " گئنیش " - دیر : ا ، ە ، ۇ ، ۈ .

" ئى " - ایسه " ې " - دن داھا گئنیش و " ە " - دن داھا داردیر .

الیف) پرۇفئسۇر تحسین بانغوۇغلو بو خصوصیتلىرى بىر جدولده ئۇپلو اولاراق گۆسترمیشدیر (پرۇفئسۇر بانغوۇغلو نون " تۆركجه نىن قرامئرى " اثبرى ، صخیفه : ۲۵) . بو جدول (شكىل : الیف ۲۱/۱۰) گلەك صحیفه ده گۆستەرىلىر .

21.9. /:

Kalın, geniş ve (dudaklanmayan (düz) bir ünlüdür. Latin alfabesinde /a/ şeklinde gösterilir. Bizde ise kelime başında “â”, diğer durumlarda ve tek yazıldığında “/ /” şekillerinde yazılır: آتَا رَاتَا أَنْ اِبِلَاقِ اِهَارِ يَاقِ اِشَ اِزِ, آى . . .

Dikkat: Bazı kelimelerde yan yana gelen [aa], [aé], [ao], [au], [ea], [ua] gibi ünlü terkiplerinin yazım şekilleri şöyledir:

[aa]: اوات [aé]: قِ اِئِ اِن [ao]: اِ اِوِ اِوِ اِوِ [au]: قِ اِوِ اِوِ [ea]: قِ اِوِ اِوِ [ua]: اِوِ اِوِ اِوِ

21.10. Ünlülere Toplu Bir Bakış:

Görüldüğü gibi dilimizde dokuz ünlü vardır. Bu ünlüler alfabetik sıraya göre şunardır: /a/ (ا), /e/ (ه), /é/ (ئ), /ı/ (ى), /i/ (ى), /o/ (و), /ö/ (ؤ), /u/ (و), /ü/ (و)

Yuvarlak ve Düz Ünlüler:

Bunlardan dördü, “dudaklanan” ya da başka bir tabirle yuvarlak”tır: /o/, /ö/, /u/, /ü/ (و و و و).

Ünlülerin beşi de “dudaklanmayan” ya da “düz”dür: /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/ (ا, ه, ئ, ى, ى).

Kalın ve İnce Ünlüler:

Ünlülerden dördü “kalın”dır: /a/, /o/, /u/, /ı/ (ا, و, و, ى).

Ünlülerden beşi de “ince”dir: /ö/, /ü/, /e/, /é/, /i/ (ؤ, و, ه, ى, ى).

Dar ve Geniş Ünlüler:

Ünlülerin dördü “dar”dır: /u/, /ü/, /ı/, /i/ (و, ى, ى, ى).

Dördü de “geniş”tir: /a/, /e/, /o/, /ö/ (ا, ه, و, ؤ).

/é/ (ئ) ise /i/ sesinden daha geniş, /e/ sesinden ise daha dar bir sestir.

a. Prof. Tahsin Banguloğlu bu özellikleri bir cetvelde toplu olarak göstermiştir (Prof. Banguloğlu’nun “Türkçenin Grameri” adlı eseri, sayfa: 35). Bu cetvel (şekil: a. 21/10) gelecek sayfada gösterilecektir.

پروئفئسور "بانغۇغلو" - نۇن جدولى

(شكىل: اليف ۲۱/۱۰)

X	دۆز		يۇوارلاق	
	گئنىش	دار	گئنىش	دار
قالىن	A I	ئى	ۈ	ۇ
ايىنجه	E ە	ئى	يى	ۈ

ب) پروئفئسور "دميرچى زاده" ده بۇ باره ده فيكىرلىرىنى بۇ " شما " دا تۆپلۇ
اۇلاراق گۆستەرىپ (شكىل: ب ۲۱/۱۰):

قالىن		ايىنجه	دېلىن افقى دېلىن شا قۇلىسى وضعتينه گۆره
دېل آرخاسى	دېل اورتاسى	دېل اوتو	
I ئى		يى	قابالى (دار)
	ئى		يارىم قابالى (يارى دار)
A		E ە	آچىق (گئنىش)
U ۇ		ۈ	قابالى (دار)
ۈ		ۈ	آچىق (گئنىش)

"دميرچى زاده" - نين مصوتلر جدولى (معاصر آذربايجان دېلى ص ۴۸)

Prof. Banguoğlu'nun Cetveli

X	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	/a/ ~ ا	/ɪ/ ~ ئ	/o/ ~ و	/u/ ~ و
İnce	/e/ ~ ە	/é/ ~ ئ	/i/ ~ ی	/ö/ ~ ئ

(Şekil: a. 10/21)

b. Prof. Demircizade'de bu konu hakkındaki düşüncelerini bu şemada toplu olarak gösterir (Şekil: b. 10/21):

Dilin Dikey Durumuna Göre	Dilin Yatay Durumuna Göre	İnce	Kalın
		Dil Önü	Dil Ortası
Kapalı (Dar)		/i/ ~ ی	/ɪ/ ~ ئ
Yarım Kapalı (Yarı Dar)			/é/ ~ ئ
Açık (Geniş)		/e/ ~ ە	/a/ ~ ا
Kapalı (Dar)		/ü/ ~ ئ	/u/ ~ و
Açık (Geniş)		/ö/ ~ ئ	/o/ ~ و

Şekil: b. 10/21)

Demircizade'nin ünlüler cetveli (Muasır Azerbaycan Dili, ss. 48)

ج) "فرانسوا دۇنى" - نىن "مكعب" - ى :

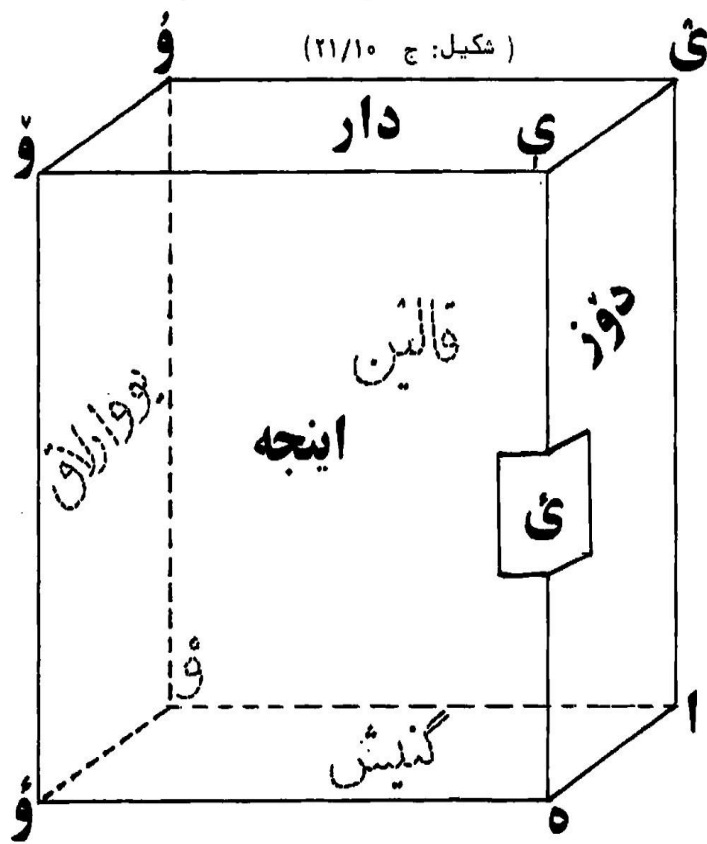
بۈيۈك دىلچى ژان دۇنى (*J. Deny*) كىتابىدا (تۈرك قىرامۇرىنىن اساسلار) بىر مكعب شەكلىدە مۆتلەرنىن مناسىپلىرىنى اىضاح ائتمىشىدۇر. بىز بۇ اىضاحىن خلاصەسىنى "سانفۇوغلۇ" - نۇن تىرجۇمەسىدىن ("تۈركجەنىسنى قىرامۇرى" ص ۳۷) نىل ائدىرىك :

" دۇنى تۈركجەنىن مۆتلەرنىن آراسىنداكى مناسىپتى و هر مۆتىنىن اۇبىر مۆتلەره ياخىنلىق درجەسىنى بىر مكعب اۆزەرىندە افادە ائتمىشىدۇر. شەكىلدە گۇرۇلدوگو كىمى سىكىز مۆتى ياخىنلارنىنا گۇرە مكعبىن سىكىز اۆچلۇ زاۆىەسىندە يىرلىشىدىرىنچە قارشىلىقلى سىطىلر جۆت-جۆت مشىرك وىفلىرى اۆلان اۆچلۇ- مىنلىنىدىرىمەكى تمثىل ائتمىكەدىر: قالىن - اينچە ، دۆز - يۇۋارلاق ، گىنىش - دار".

" بۇرادا هر مۆتىن اۆتۇردوگو اۆچلۇ زاۆىەدىن اۆنون ياخىن و اۇزاق قۇھوملارنى اىلە اۇنا ياد اۆلان مۆتلەرى دە سىچىمىك مىكۇن دۇر".

(مكعبى تىكلىف ائدىن فرانسوا دۇنى، ژان دۇنى - نىن طلبەسى دىر).

بۇتون بۇ سۆزلەرى " فرانسوا دۇنى" بۇ "شما" دا گۇسترمىشىدۇر: (شەكىل: ج ۲۱/۱۰) (ژان دۇنى، "تۈرك قىرامۇرى نىن اساسلار" ص ۵۷)

“Fransua Deny”nin “Küp”ü:

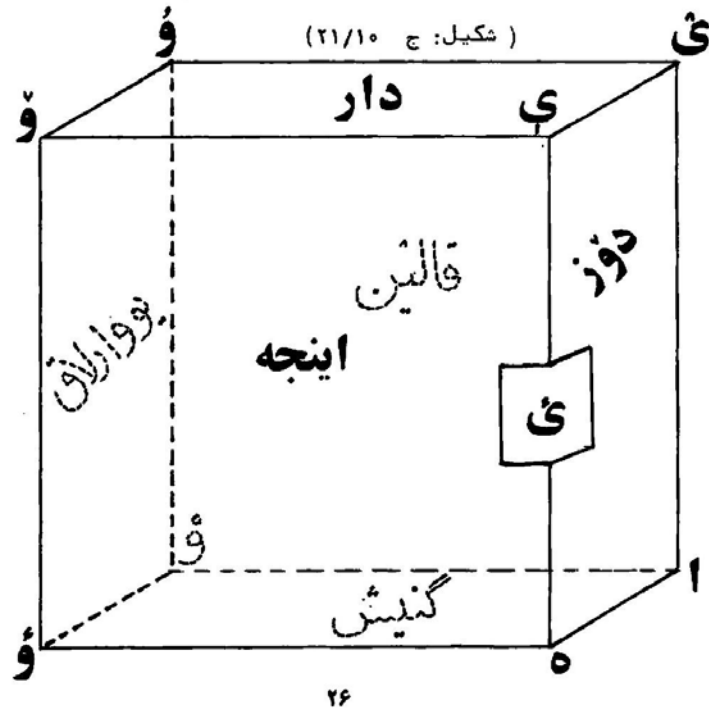
Büyük dilbilimci Jean Deny kitabında (Türk Gramerinin Esasları) bir küp şeklinde ünlülerin ilişkilerini açıklamıştır. Biz bu açıklamanın özetini “Banguloğlu”nun çevirisinden (Türkçenin Grameri “ss. 37”) naklediyoruz:

Deny, Türkçenin ünlüleri arasındaki ilişkiyi ve her ünlünün diğer ünlülere yakınlık derecesini bir küp üzerinde göstermiştir. Şekilde görüldüğü gibi sekiz ünlüyü yakınlıklarına göre kübün sekiz üçlü köşesine yerleştirince karşılıklı yüzeyler ikişer ikişer ortak vasıfları olan üçlü sınıflandırmayı temsil etmektedir: Kalın-ince, düz-yuvarlak, geniş-dar.

“Burada her ünlünün oturduğu üçlü köşeden onun yakın ve uzak akrabaları ile ona yabancı olan ünlüleri de seçmek mümkündür.”

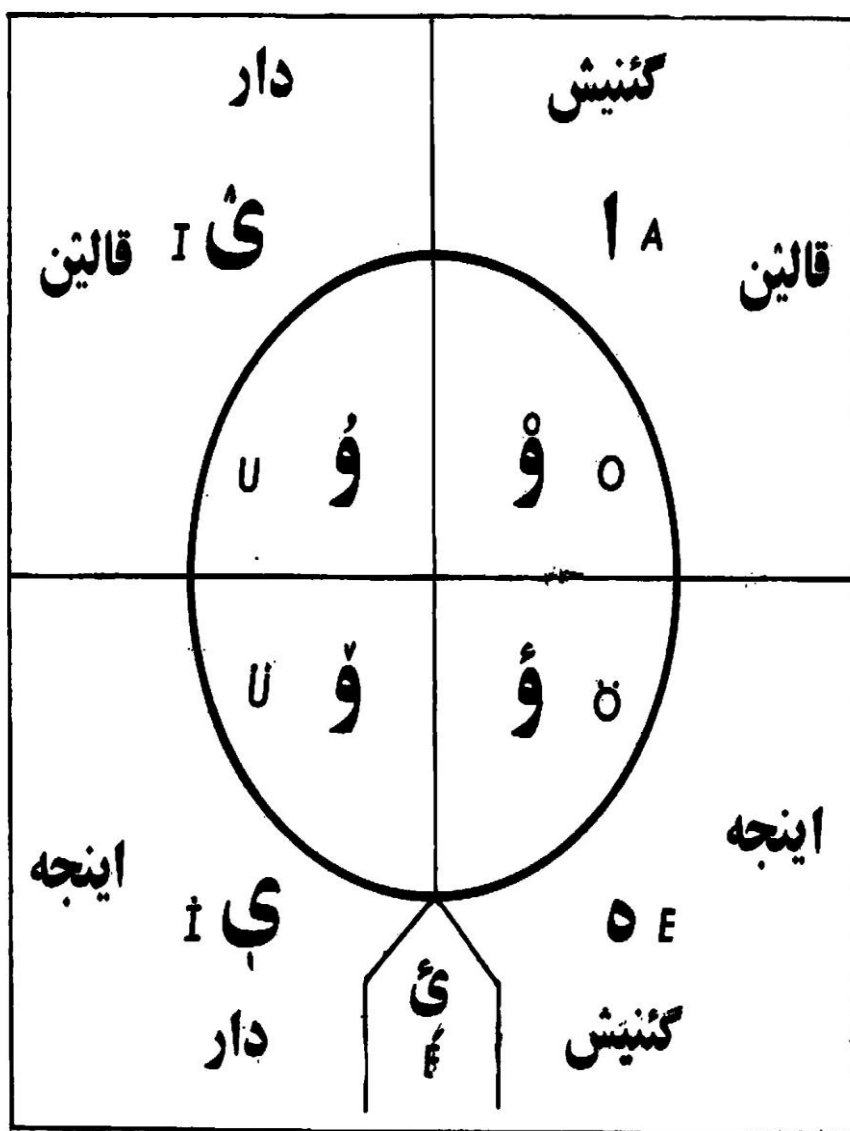
(Küpü teklif eden Fransua Deny, Jean Deny’nin öğrencisidir.)

Bütün bu sözleri “Fransua Deny” bu “şema”da göstermiştir. (Şekil: C 21/10) (Jean Deyn, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, ss. 57)

د (بېزېم تقدېم ائىدىگېمېز " شىما " :

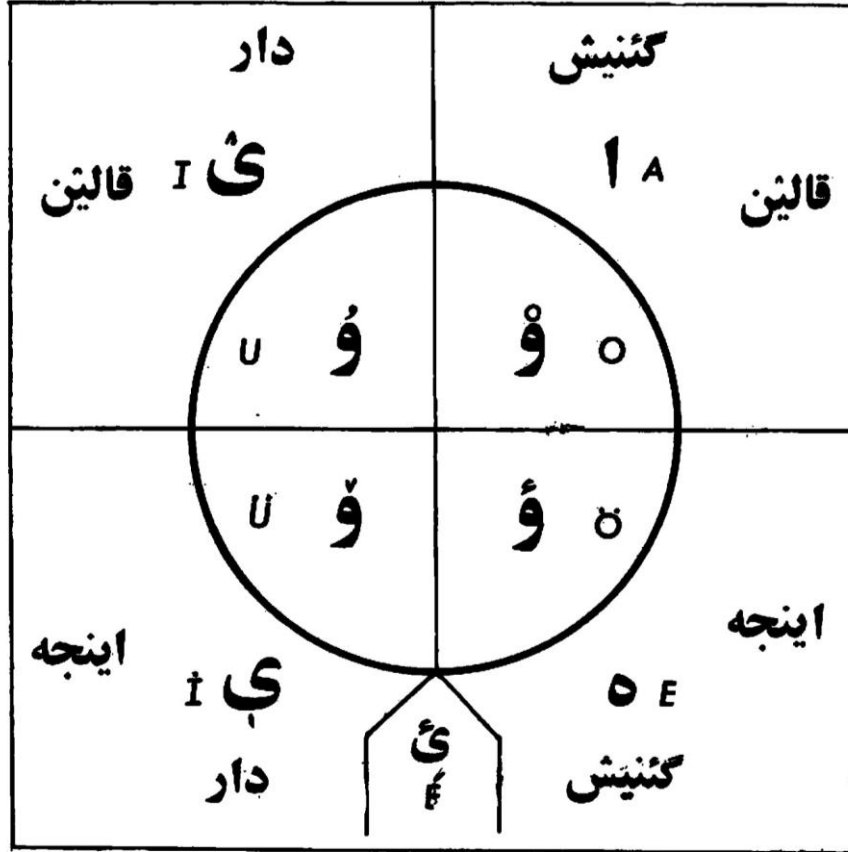
داھا يېغىجام و بسىط بېر مۇرتدە مۆتلىرىن خصوصىتلىرىنى گۇسترمك اۆچون بېز يۇۋارلاق مۆتلىرى بېر دائىرە. اىچىندە بىرلشدىرىدىك . گىنىش مۆتلىرى "شما" -نىن صاغ طرفىندە، و دار مۆتلىرى عمودى محورين صول طرفىندە مىرالادىق . افقى محورين اۆستونىدە قالىن مۆتلىرى، و عىنىنى محورين لتىنىدا اينجە مۆتلىرە يىتر وئردىك . E يا دا " ئى " مۆتىنى دە اوزونە خاص يىتردە اوتۇرتدوق :

(شكىل: د ۲۱/۱۰)

d. Bizim sunduğumuz “şema”:

Daha kısa ve basit bir şekilde ünlülerin özelliklerini göstermek için biz yuvarlak ünlüleri bir daire içine yerleştirdik. Geniş ünlüleri “şema”nın sağ tarafında ve dar ünlüleri dikey eksenin sol tarafında sıraladık. Yatay eksenin üstünde kalın ünlüler ve aynı eksenin altında ince ünlülere yer verdik. /é/ ya da “ئ” ünlüsünü de kendine has bir yerde oturttuk:

(شکیل: د ۲۱/۱۰)

مىسۇلتىن ھارمۇنىسى (۲۱/۱۱)

اليىف (بۇيوك آھنگ قانۇنۇ)

" سادە يادا اكلرلە اۇزادىلمىش بىر كلمەنن ايلك ھجاسىندا قالىن و يا اينخە بىر مىسۇت اۇلدۇغونا گۇرە اۇ كلمەنن بۇتون مىسۇتلىرى قالىن و يا اينخە اۇلور".

بۇ، قالىن لىق و اينجەلىك باخىمىندان سىلىرىن (يعنى داماق سىلىرى - نىن) ھارمۇنىسىنە " بۇيوك آھنگ قانۇنو" دىيىرلىر.

ب (كىچىك آھنگ قانۇنۇ)

" سادە يا دا اكلرلە اۇزادىلمىش بىر كلمەنن ايكىنجى و داھا مىسۇتلىرى ھجالارىندا اۇلان دار مىسۇتلىرى اۇزلىرىدىن قاپاقتى ھادا دۇز و يا يۇوارلاق (دۇداقلانان) بىر مىسۇت اۇلدۇغونا گۇرە دۇز و يا يۇوارلاق اۇلورلار".

بۇ دۇداق سىلىرى نىن ھارمۇنىسىنە " كىچىك آھنگ قانۇنو" دىيىرلىر.

ج (آھنگ قانۇنۇ)

دىلچىلىرى "دۇداق سىلىرى و داماق سىلىرى نىن ھارمۇنىسى قانۇنلارنى - نى بىرلىشىدىرەك ، بىر تىك قانۇن ھالىدا بيان اىتمىشىدىرلىر ، بۇنا " آھنگ " يادا " مىسۇتلىرى ھارمۇنىسى نىن ھارمۇنىسى قانۇنو" آدى وئىرىلمىشىدىر :

" سادە يادا اكلرلە اۇزادىلمىش بىر كلمەنن بۇتون مىسۇتلىرى قالىن لىق - اينجەلىك و دۇزلىك - يۇوارلاق لىق باخىمىندان ايلك ھجاسىندا مىسۇتلىرىنى - اۇيارلار ، اۇ قەدەركى ، ايلك ھجاسىندا يۇوارلاق بىر مىسۇت اۇلان بىر كلمەننن ايكىنجى و يا داھا مىسۇتلىرى ھجاسىندا بىر كىنىش ، دۇز سىلى اۇلا بىلىر و اۇندان مىسۇتلىرى ھجالارىن مىسۇتلىرى دە دۇز اۇلورلار".

" كىچىك آھنگ قانۇنو" - نو بىر باشقا تەبىرلە تىكرارلايق ، بو فۇرمولون اىزىلمەسى بلكە داھا آساندىر :

" يۇوارلاق مىسۇتلىرىدىن مىسۇتلىرى :

دار يۇوارلاقلار ، يا دا :

گىنىش دۇزلىرى گىلىر".

د (بۇتون بۇنلارنى بىر جەولده خلاصە ائىدىب ، و مەيىن مىسۇتلىرىدىن مىسۇتلىرى - مىسۇتلىرى آھنگ قانۇنونا گۇرە - ھانسى مىسۇتلىرىن گىلىب گىلمە يەجەگىنى بىر آرادا گۇستەرك : (شكىل : د ۲۱/۱۱)

21.11. Ünlülerin Harmonisi:

a. Büyük Ünlü Uyumu:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın veya ince bir ünlü olduğuna göre o kelimenin bütün ünlüleri kalın veya ince olur”.

Bu kalınlık ve incelik bakımından seslerin (yani damak seslerinin) uyumuna “büyük ünlü uyumu” diyorlar.

b. Küçük Ünlü Uyumu:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde olan dar ünlüler kendilerinden önce gelen hecede düz veya yuvarlak (dudaklanan) bir ünlü varsa düz veya yuvarlak olur.”

Bu dudak seslerinin uyumuna “küçük ünlü uyumu” diyorlar.

c. Ses Uyumu:

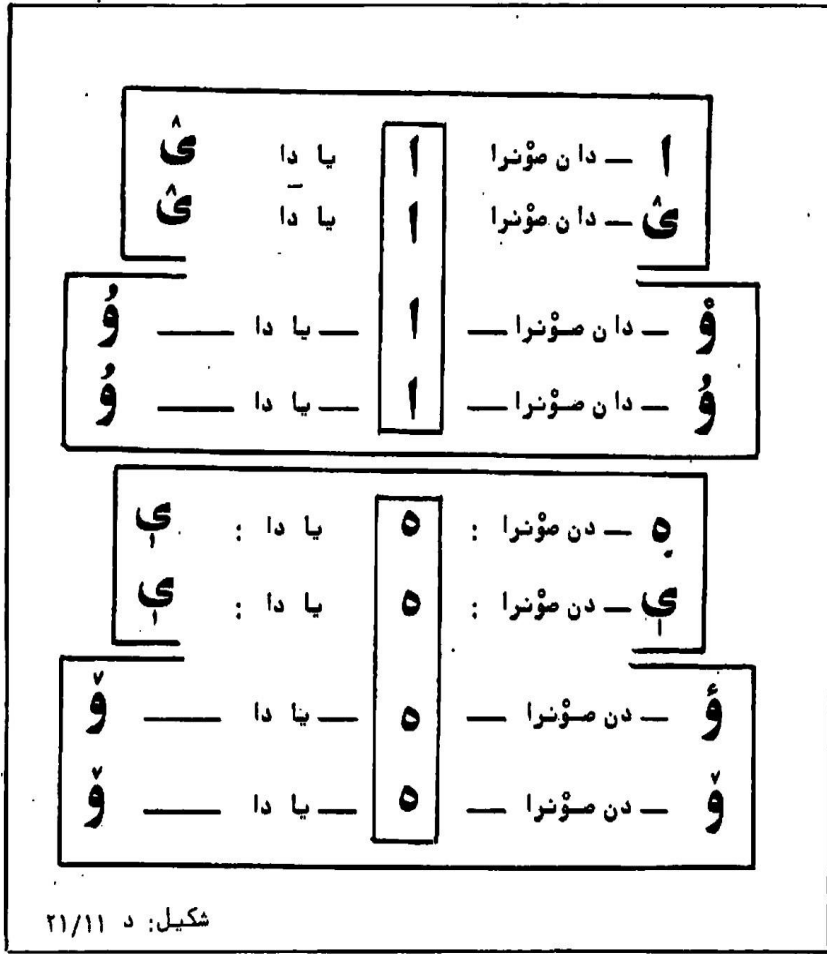
Dilbilimciler, “dudak sesleri ve damak seslerinin ses uyumu”nu birleştirerek, tek kural halinde açıklamışlardır. Buna “ahenk” ya da ses uyumunun genel kuralı” adı verilmiştir:

“Basit kelimelerin ya da eklerle uzatılmış bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından ilk hecenin ünlüsüne uyar. O kadar ki, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü olan bir kelimenin ikinci veya daha sonraki bir hecesinde bir geniş, düz ünlü olabilir ve ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur”.

“Küçük ünlü uyumu”nu başka bir tanımla tekrarlırsak, bu formülün ezberlemesi belki daha kolay olabilir:

“Yuvarlak Ünlülerden Sonra: Dar yuvarlaklar ya da geniş düzler gelir”.

d. Bütün bunları bir cetvelde özetleyerek belli ünlülerden sonra ünlü uyumuna göre hangi ünlülerin gelip gelmeyeceğini bir arada gösterelim: (Şekil: d. 21/11)

جدولين باشدان آشاغا صئراسىنى تعقيب ائدهرك ، مثالار وئىرىك ، استىئنالار / / ايچىندە يازىلمىشىدۇر :

(ا) — دان صونرا : قارغا ، قالىن ، قارغالار ، قالىن لىق ، آدا ، آما ، / آئوۆ / ، / آرمۇد / .

(ئا) — دان صونرا : قئىرغئى ، قئىراق ، قئىراقدان ، قئىرغئىلار .

(ا) — دان صونرا : اؤدۇن ، اؤدۇنلۇق ، اوطاق ، اولماق .

(ا) — دان صونرا : قۇرۇ ، اۆلدۇزلۇ ، قۇرۇلۇق ، قۇلاق ، / بۇزۇۆ / .

(ا) — دن صونرا : الك ، درى ، امك ، الكچى ، درىلر ، امكدە . الدەكى .

(ئا) — دە بو قروپا داخىلدىز .

(ا) — دن صونرا : دىلىم ، چىچك ، دىلىملەك ، چىچكلىك ، بىلىك ، بىلەگىم .

(ا) — دن صونرا : اولوم ، اۆزگە ، دۆشك ، اولكە ، اۆزوم ، اۆردك .

(ا) — دن صونرا : كۆلك ، كۆلك ، اۆشۆيەك ، اۆزۆم .

آلىئماكلەلرەن بىرقىسمى دىلىمىزىن آهنگ قانۇنونى اۆيموشىدا ، بۇياخىمدان بىر چۇخو قايدايا هلە اۆيمايىبلار .

/a/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/ı/ sesinden sonra	/a/	ya da /ı/ sesi
/o/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi
/u/ sesinden sonra	/a/	ya da /u/ sesi

/e/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/i/ sesinden sonra	/e/	ya da /i/ sesi
/ö/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi
/ü/ sesinden sonra	/e/	ya da /ü/ sesi

(şekil: d. 21/11)

Tablonun baştan aşağı sırasını takip ederek, örnekler veriyoruz, istisnalar “//” için de yazılmıştır:

/a/ sesinden sonra: karga, kalın, kargalar, kalınlık, ada, alma, /alov/, /armut/.

/ı/ sesinden sonra: kırğı, kırak, kırakdan, kırğılar.

/o/ sesinden sonra: odun, odunluk, otak, olmak.

/u/ sesinden sonra: kuru, ulduzlu (yıldızlı), kuruluk, kulak, /buzov/.

/e/ sesinden sonra: elek, deri, emek, elekçi, deriler, emekte, eldeki.

/é/ sesinden sonra: sesi de bu gruba dâhildir.

/i/ sesinden sonra: dilim, çiçek, dilimlemek, çiçeklik, bilik, bileğim.

/ö/ sesinden sonra: ölüm, özge, döşek, ölke (ülke), özüm (kendim), ördek.

/ü/ sesinden sonra: Gülmek, külek, üşüyecek, üzüm.

Alıntı kelimelerin bir kısmı dilimizin ses uyumuna uymuşsa da bu bakımdan birçoğu kurala uymamıştır.

دقت: بۇ قانۇن ئۇباراق اكلربىن (شكىلچىلربىن) كىنىش مصۆتلىرى ايكي خۇردۆر:
 "۵" - ايله و "۱" - ايله اولانلار. مثال: لر/ لار (جمع علامتى)، ده/ دا
 و ساييره... (سىزده/ اۇندا، ائولر/ داغلار، ايگنه دن/ سايدان، كۇنشە/ آيا...
 سۆزلىرىندە اولدوغو كىمى).
 كينه همين بۇ قانۇن كۆره دار مصۆتلى اكلر دۇرد نۆعدور:
 "ئى"، "ي"، "ۋ"، "ۋ" - سىلريله اولوشان اكلره مثال: آلتىنحى،
 بىشىنحى، اونونحۇ، اوچۇنحۇ...

صاميتلر

(۲۲)

دېليمىزده مصۆتلردن سواي، صاميت سىلر اوچون ۲۵ فونەم و بۇنلارا مقابيل،
 اليغباميزدا ۳۲ حرف واردير. فونولوژيك صيراسيله:

۱ - پ	۲ - ب	۳ - ت، ط	۴ - د
۵ - م	۶ - ن	۷ - ل	۸ - ر
۹ - ك	۱۰ - گ	۱۱ - ق	۱۲ - ق
۱۳ - ف	۱۴ - ۆ	۱۵ - س، ث، ص	
۱۶ - ز، ذ، ض، ظ	۱۷ - ش	۱۸ - ز	
۱۹ - ج	۲۰ - چ	۲۱ - خ	۲۲ - غ
۲۳ - ھ، ح	۲۴ - ى	۲۵ - ع، همزه	

صاميتلر عىنى صير ايله كۆزدن كىچيريريك:

"P" سى يازيميزدا "پ" - ايله يازيلير. (۲۲/۰۱)

"B" سى يازيميزدا "ب" - ايله يازيلير. (۲۲/۰۲)

"T" سى يازيميزدا "ت" و "ط" - ايله يازيلير. (۲۲/۰۳)

"ط" اشارتى جقندا بىر نىجه سۆزلە ايضاحات و فرمك يفرينده اولاجا قدير،
 تۆركلر عرب اليغباسىنى اقتباس و ديللر اوچون يازىلى افاده واسيطه سى
 كىمى قبول ائتديكلرى ايلك كۆنلردن بىر عرب يازىسى نين امكانلار يندان

Dikkat: Bu kurala uyarak eklerin geniş ünlülerini iki şekilde ele alabiliriz: /e/ ve /a/ ile olanlar: Örnek: {+IAr} (çokluk eki), {+DA} vs. (sizde / onda, evler / dağlar, iğneden / saptan, güneşe / aya vs. kelimelerinde olduğu gibi).

Yine bu kurala göre dar ünlülü ekler dört çeşittir: /ı/, /i/, /u/, /ü/ sesleri ile oluşan eklere örnek: altıncı, beşinci, onuncu, üçüncü...

22. Ünsüzler:

Dilimizde ünlülerden hariç, ünsüzler için 25 fonem ve bunlara eş değer, alfabemizde 34 harf vardır. Fonolojik sırasıyla:

1. پ, 2. ب, 3. ط, 4. ت, 5. د, 6. ذ, 7. ن, 8. ل, 9. ر, 10. ك, 11. ق, 12. ج, 13. خ, 14. ف, 15. ث, 16. ص, 17. ظ, 18. ش, 19. ج, 20. ح, 21. ح, 22. ع, 23. ه, 24. ح, 25. ع, hemze.

Ünsüzleri aynı sıra ile gözden geçiriyoruz:

22.1. /p/ sesi yazımızda “پ” ile yazılır.

22.2. /b/ sesi yazımızda “ب” ile yazılır.

22.3. /t/ sesi yazımızda “ت”, “ط” ile yazılır.

“ط” işareti hakkında birkaç sözle açıklama yapmak yerinde olacaktır. Türkler Arap alfabesini alıntı kelimeler ve dilleri için yazılı ifade vasıtası olarak kabul ettiği ilk günlerden beri Arap yazısının imkânlarından

فايدالانماق ايستهديلير. بونا گوره عربجهده معيّن فونئملرى گوستهرون و تورکجهده (اؤ فونئملرين وجودو اولمايدىغى اۆچون) صرفسىز قالان "ث" "ح" ، "ص" ، "ض" ، "ط" ، "ظ" ، "ع" كيمى حرفلردن تورکجهنى داها آيدين و بليرلى گؤستمک اۆچون استيفاده ائتمک فيکرينه دؤشدولر. بيلينديگنى كيمى، قديم " اورخون " اليفباسيندا قالين و اينجه صاميتلر واريدى. بؤ صاميتلرين اولدوغۇ هجالارين مصوتلرى (اؤ صاميتلرين قالين، يادا اينجه اولماسينا گوره) قالين، يادا اينجه اؤخونوردو. بؤ تجروبه دن استيفاده ائتمه يلدى، و بيرنجه حرف (كى تورکجهده عئينى جنسدن فونئمه تقابول ائديرديلىر، مثلاً "ط" و "ت" كيمى، T فونئمينه قارشى) قالين و اينجه دئيه مشخس ائيدىلىدى. بو آرادا "ت" اينجه T و "ط" قالين T اولراق ايشله ديلمگه باشلانيلدى. "ط" اولان هجانين مصوتى قالين اؤخوندو، و "ت" اولان هجانين مصوتى اينجه اؤخوندو. مصوتلر اؤ زامان علامتسىزايدي. بيزيم فيکريميزه گوره، يازمىزدا مصوتلرين علامتى (دياقري تىكلر) عمومى اولراق منيمسندىگى و ائت آر تىق "ت" - نين يانيندا "ط" - يه حاجت قالما ياقدير. هابئله دير عئينى بو حالدا اولان "ص" اشارتى.

سؤز گل ميشكن بير نقطه يه اشاره ائدک :

ط ، اصلى T اولوب D- يه دؤنموش بعضى كلمه لرده قديم املانين دوامى اولراق محافظه ائيدىگى اۆچون بعضى تورکجه كلمه لرده ايسه D شکلينده تلفظ ائيديلير.

يؤخارىداكى حکمو قديم املا قاييدالارى كتابلاريندا " طورسون " و " آطه " كيمى كلمه لرين نه دن " دورسون " و " آدا " اؤخونماسى گره كديگينى ايضاح اۆچون يازارديلار.

۲۲/۵۴) " D " يازمىزدا " د " - ايله يازيلير.

۲۲/۵۵) " M " يازمىزدا " م " - ايله يازيلير.

۲۲/۵۶) " N " يازمىزدا " ن " - ايله يازيلير.

ديلمىزده بيرده " صاغيركاف " ايله يازيلان " نون-غنه " واردى. بعضى لهجه لرده بؤ سس موجوددور، لاکين بيزيم تورکجه ميзде " N " سسندن فرقسيز اولموشدور. آنجا ق تاريخى و ديلچىلىك بحث و متنلرينده ايشله نين اؤچ نقطه كاف - ايله بسو سس گؤسته ريلير. بونا گوره " گ " اشارتى نين يئرى تاريخى و باشقا لهجه لردن بحث ائدن متنلرده دير.

۲۲/۵۷) " L " يازمىزدا " ل " - ايله يازيلير.

۲۲/۵۸) " R " يازمىزدا " ر " - ايله يازيلير.

۲۲/۵۹) " يۇمشاق K " يازمىزدا " ك " - ايله يازيلير. بؤ صاميت

حقيندا لزوملو ايضاحاتى پروفئسور دميرچى زاده- دن عئيناً نقل ائديرىك :

(" ك " كپله شن ، ديل اورتاسى، سوت داماق، صاف كؤيلو و كار صاميتدير. "

yararlanmak istediler. Buna göre Arapçada belli fonemleri gösteren ve Türkçede (o fonemlerin harfi olmadığı için) karşılıksız kalan ث, ح, ص, ط, ظ, ع gibi harflerden Türkçeyi daha açık ve belli bir şekilde göstermek için yararlanmayı düşündüler. Bilindiği gibi tarihi “Orhun” alfabesinde kalın ve ince ünsüzler vardı. Bu ünsüzlerin bulunduğu hecelerdeki ünlüler (o ünsüzlerin kalın ya da ince olmasına göre) kalın ya da ince okunurdu. Bu tecrübeden istifade edildi ve birkaç harf (Türkçede aynı cinsten foneme tekabül ederdi. Mesela: ط ve ت gibi, /t/ fonemine karşı) kalın ve ince olarak gösterildi. Bu arada ت ince /t/ ve ط kalın /t/ olarak kullanılmaya başlandı. ط harfi bulunan hecenin ünlüsü kalın, ت harfi bulunan hecenin ünlüsü ince okundu. Ünlülerin henüz işaretleri yoktu. Bize göre, yazımızda ünlülerin işaretleri (diyakritikleri) genel olarak benimsendiği vakit artık ت harfinin yanında ط harfine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde bu durumda olan ص için de geçerlidir.

Yeri gelmişken şu noktaya da değinelim:

ط, aslı /t/ olup /d/’ye dönüşmüş bazı kelimelerde eski imlanın devamı olarak muhafaza edildiği için bazı Türkçe kelimelerde /d/ şeklinde telaffuz edilir.

Yukarıdaki bilgiyi eski imla kuralları kitaplarında “tursun” ve “ata” gibi kelimelerin neden “dursun” ve “ada” okunması gerektiğini açıklamak için yazarlardı.

22.4. /d/ yazımızda “د” ile yazılır.

22.5. /m/ yazımızda “م” ile yazılır.

22.6. /n/ yazımızda “ن” ile yazılır.

Dilimizde bir de “sağır kef” ile yazılan “art damak /n/ sesi vardı. Bazı lehçelerde bu ses mevcuttur. Ancak bizim Türkçemizde /n/ sesinden farkı yoktur. Ancak tarihi ve dilcilik konularında ve metinlerinde kullanılan “üç noktalı kef” ile bu ses gösterilir. Buna göre گ işaretinin yeri tarihi ve başka lehçelerden bahseden metinlerdedir.

22.7. /l/ yazımızda “ل” ile yazılır.

22.8. /r/ yazımızda “ر” ile yazılır.

22.9. Yumuşak /k/ yazımızda “ك” ile yazılır. Bu ünsüz hakkında gerekli açıklamayı Prof. Demircizade’den aynen naklediyoruz:

(/k/ (ك) kipleşen, dil ortası, sert damak, saf sedasız ve tonsuz bir ünsüzdür.”

" بۇ سس تلفظ ائدرکن، دیلین اورتا حصه سی سرت داماغین اُون حصه سینه دؤغورۇ قالخیئر و بۇ ایکی عضو معین درجه ده کیپلشمیش بیر وضعیت آلیر، دیل اُوحو ایسه اُون آلت دیشلره یاخینلاشیر".

" بئله شرایطه آغیز بوشلۇغو جیغیرئایله سۆزولوب گلن سس آخیئسی کیپلشمیش اولان سرت داما قدا دیل اورتا سنی آییئریر. آغزین ایچینده تۇره یین پئچیلتیلی کۆی اساسیندا **ك** صامیتی فورمالاشیر".

" معاصر آذربایجان ادبی دیلینده **ك** صامیتی سۆزون هر یئرینده ایشلنیر: کۆل، کتاب، کس، تکنه، ایکی، تکر، اک، چک، چیچک، بیبک بیرلیک ..."

"قئید ائتمک لازیم دیرکی، **ك** صامیتی شکیلچیلرین (اکلرین) ده ترکیبینه ایشلنیلن فونئملردن مایئلیر: - لیک، - رک، - مک، - دک، - هجک، - کی، - هک و س...". (دمیرچی زاده "معاصر آذربایجان دیلی- فونئتیقا، اورتویه یا، اورتوقرافیا" ص ۸۴-۸۳).

(۲۲/۱۰) "بۆموشاق" **G** " یازیمیزدا **گ** - ایله یازیلیر. بۇ صامیت حقیقدا لزوملو ایضاحاتی گینه پروفه سۆر دمیرچی زاده دن نقل ائدیریک:

"**گ** صامیتی عمله گلمه یئرینه گۆره **ك** صامیتیندن اساساً فرقله نیر.... یالنیئر فرق بۇراسیندا دیرکی، **گ** صامیتی سس تئللری نین گئوگین وضعیتند تلفظ اولونور و بۇنا گۆره ده جینگیلتیلی صامیت مایئلیر. بۇسلرین فرقلر- ینی تجروبی یوللا درک ائتمک اۆچون آشاغیداکی سۆزلی توتوشدورماق کفایت ائدر: گۆر- کۆر، گۆل- کۆل، گۆز- کۆز، گۆر- کۆر، گل- کل و س...".

"**گ** صامیتی شکیلچیلرین (اکلرین) ترکیبینه ده چۆخ محدود حالدا ایشلنیر: - گین (ازگین)، - گه (اۆزگه)، - گی (سیلگی، یعنی مدادسیلن)، - گۆ (بۆلگۆ)". (دمیرچی زاده، عئینی اثر ص ۸۴/۸۵)

(۲۲/۱۱) "کار- **K** " یازیمیزدا **ق** - ایله یازیلیر بۇ صامیت حقیقدا لزوملو ایضاحاتی گینه پروفه سۆر دمیرچی زاده- دن نقل گتیریریک: (پارانتەز ایچینده کی سۆزلر بیزه عاییددیر).

"معاصر آذربایجان ادبی دیلینده ان آز ایشلنیلن (لاکین لاتین-یونان ریشه لی آلینما کلمه لرده بۇل- بۇل موجود اولان و دیلیمیزده بۇ اۆزدن ایش- لکلیک قازانان) صامیتلردن بیوی ده کیپله شن، دیل آرخاسی، کۆیلو، کار **ق** سسی دیر. **ق** سسینی تلفظ ائدرکن، دیلین اُون و اورتا حصه سی آرخایا دؤغورۇ چکیلیر و بئله لیکله گفیری صیخیلمیش اولان دیل آرخاسی بۆموشاق داماغین اُون حصه سی ایله، یعنی سرت داما قلا بۆمشاق داماغین بیرلشمه نقطه سی ایله کیب- له شیر، دیل اۇجو ایسه ان آلت دیشلرین بۆواغینا سۆیکنمیش حالدا اولور. محض بئله شرایطه دۇداق بوشلۇغوندا ان آغیز بوشلۇغونا گئچمیش سس آخیئسی

Bu sesi telaffuz ederken, dilin orta bölümü sert damağın ön bölümüne doğru kalkar ve bu iki uzuv muayyen derecede küçülmüş bir vaziyet alır, dil ucu ise ön alt dişlere yakınlaşır.

Böyle bir durumda ağız boşluğu yolu ile süzülüp gelen ses akını küçülmüş olan sert damakta dil ortasını ayırır. Ağızın içinde türeyen fısıltılı ses esasında ک ünsüzü şekillenir.

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde ک ünsüzü sözün her yerinde kullanılır: küll (کول کیتاب) kes (کس), tekne (کنه), iki (یک), teker (ککر), ek (ک), çök (کچک), çiçek (کچک), bilek (کولک), birlik (کولیک)...

“Kaydetmek gerekir ki, ک ünsüzü eklerin oluşumunda kullanılan fonemlerden biridir: [-lik] (کلیک), [-rek] (کریک), [-mek] (کدک), [-dek] (کدک), [-ecek] (کچک), [+ki] (کی), [+enk] (کنک) vs. (Demircizade, “Muasır Azerbaycan Dili-Fonetika-Ortopeya-Ortografi”, ss. 83-84).

22.10. Yumuşak /g/ yazımızda “گ” ile yazılır.

Bu ünsüz hakkında gerekli açıklamayı yine Prof. Demircizade’den naklediyoruz:

گ ünsüzü yazıldığı yere göre ک ünsüzünden ayrılır... Tek farkı, گ ünsüzünün ses telleri gergin durundayken çıkmasıdır ve buna göre de tonlu ünsüz sayılır. Bu seslerin farklarını tecrübe yoluyla anlamak için aşağıdaki sözleri tutuşturmak yeterlidir: گل گل کور گور کوز گوز کول گول کور گور vs. گه از گین گین گه ünsüzü eklerin oluşmasında oldukça sınırlı kullanılır: گه (گه), گی (گی), گه (گه), گه (گه) (Demircizade, aynı eser, ss. 84-85)

22.11. Tonsuz /k/ yazımızda “ق” ile yazılır. Bu ünsüz hakkında gerekli açıklamayı yine Prof. Demircizade’den naklen veriyoruz: (Parentez içerisindeki sözler bize aittir)

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinde en az kullanılan (ancak Latin-Yunan kökenli alıntı kelimelerde bol bol bulunan ve dilimizde bu yüzden işlevlik kazanan) ünsüzlerden biri de kipleşen, dil arkası, tonsuz ق (/k/) sesidir. ق sesini telaffuz ederken, dilin ön ve orta bölümü arkaya doğru çekilir ve böylece geri çekilmiş olan dil arkası yumuşak damağın ön bölümü ile yani sert damakla yumuşak damağın birleşme noktası ile yakınlaşır. Dil ucu ise en alt dişlerin yuvasına dayanmasıyla olur. Bu durumda dudak boşluğundan ağız boşluğuna geçen ses akımı

كېيلىشىش عضولرى آرا لايتىت آزاچىق باتىلتىلى - كۆي حالىندا سۆزۈلەر ك ،
خارىجه چىخىدىقان **ق** سامىتى تام حالدا فورمالاشىر...".
"... **ق** سامىتى عمومىتله قالىش مصوتلرله ياناشى ايشلەنير... آنچاق بىر
نئجه سۆزده اينجه مصوتله ده ياناشى اولور".

(دىمىرچى زاده ، عىنى اثر ص ۸۵/۸۶)

دقت : بۇرادا سۆزۈ گىچن "**ق**" سى ، قدىم و ايندىكى زاماندا بىر
چۇخ تورك لهجه لىرىده واريدى و واردير . گىنه دىدىگىمىزكىمى ، لاتىن - يونان
رىشەلى و اونا بنزر آلنىما كلمەلرده ده چۇخدور .
بۇ فونەمى يازماق اۆچون مقلق قايدالار و دولانباچلى بۇلاردا ن گىتمكدىسه
اونا خاص بىر اشارت قبول ائتمك داها آسان و منطقى دىر . بۇ فونەم ، گىنه
بۇخارىدا اشارت ائدىلدىكىكىمى "**ق**" - ايله گۇستردىگىمىز فونەم لى بىر
صنفة دىر . اونا يازىدا دا هم - صنفة بنزر بىر اشارتله گۇسترمك لازىم دىر .
بۇرادا بىر آزه اطرافلىجا دانىشماق فايدالى اولماق : معلوم دۇركى ، فارسجا -
دا **ك** سامىتىدىن مۇنرا " ا " ، " و " و " و " مصوتلرى گلدىگى زامان ، بۇخرف
عىنى بىزىم "**ق**" سامىتىكىمى " كار **K** " سى وئىر ، مثلاً (فارسجا -
كالا ، كۇرۇش ، كۇنشكىمى . بۇنا گۇره "**ق**" سىنى بۇ منوال ايله هر زامان
" ك " - ايله يازارلار (البته بۇ حرفدن مۇنرا " ه " ، " ي " و " ئ " مصوتلرى
كلندە و يادا " ك " تك باشىنا - هجا مۇنۇندا - قالاندا ، سى دگىشلىر و
" كار **K** " بىرىنه " جىنگىلىلى **K** " تلىق اولۇنورسا ، بۇرادا ، بۇنۇنلا
بىزىم ايشىمىز بۇخدور) .

بۇنا گۇره فارسجا - مثلاً " دكتور " ، " آكتور " ، " مكانىك " ... يازماق فارس
اليفباسى و دىلىنه آز - چۇخ اۇيغون دۇشور . بىزده ، بۇ فونەم "**ق**" - ايله
ياناشى دىر (بۇخارىدا ايضاح ائدىلدى) . بىز بو فونەمى يازماق اۆچون "**ق**"
- يە بنزه بىر اشارت سىجھەلى ايدىك .

اولا "**ق**" - ين اۆستونه بىرنقطة داها علاوه ائتمكى و "**ق**" يازماغى
دۇشۇندۇك . بىر طرفدن عرب لىرىن اۆچ نطقەلى " قاف " حرفىنى ، دىل لىرىندە
اولمايان "**V**" اۆچون (عرب لىرىن " و " - سى "**W**" - يە قارشى دىر) - بۇ
اشارتى ، يعنى "**ق**" - ي ايشلتدىكلرى بللى ايدى . اۇبىر طرفدن بۇ اشارتىن ،
عىنى سىنى تمثىل اۆچون كۆرد اليفباسىندا دا ايشلندىگىنى دۇشوندوك -
بۇ قدهر ياچىن مدنيت لردە ، بۇ اشارت دگىشكىلىگى قارشىق لىق و سېھولنرە
سبب اولماغى بىزى دۇشوندوروردو . نهايت مختلف مصلحتلردن مۇنرا ، باشقا
بىرلردە ده استفاده ائتىدىگىمىز " م " اشارتىنى بۇ مقصدە داها اۇيغون
گۇردۇك .

بۇ اشارتىن بىر آز بۇيۇكجەسى عرب اليفباسىندا " م " دىيە تانىنىر ،
بىزىم اليفبادا دا عىنى وظيفە اۆچون ده ايشلە دىلىر ، يعنى كلمە باشىندا

kipleşmiş uzuvları aralayıp azıcık patlayıcı-ses halinde süzülerek dışarı çıktuktan sonra ünsüzü tam olarak şekillenir....

ünsüzü genellikle kalın ünlülerle birlikte kullanılır... Ancak birkaç sözde ince ünlüyle de kullanılmaktadır. (Demircizade, aynı eser, ss. 85 - 86)

Dikkat: Burada sözü geçen ق sesi, geçmiş ve şimdiki zamanda birçok Türk lehçesinde vardı ve halen de vardır. Yine dediğimiz gibi, Latin – Yunan kökenli ve ona benzer alıntı kelimelerde de çoktur.

Bu fonemi yazmak için muğlak kurallar ve dolanbaçlı yollardan gitmektense ona has bir işaret kabul etmek daha kolay ve mantıklıdır. Bu fonem, yine yukarıda işaret edildiği gibi ق ile gösterdiğimiz fonemle aynı sınıftadır. Onu yazıda da hemsınıfına benzer bir işaretle göstermek gerekir.

Burada biraz etraflıca konuşmak faydalı olacak: Bilindiği gibi, Farsçada ünsüzünden sonra /a/, /u/ ve /o/ ünlüleri geldiği zaman bu harf tıpkı bizim ünsüzü gibi “tonsuz /k/” (art damak) sesi verir. Mesela (Farsçada) ک ش کپوروش gibi. Buna göre ق sesini bu yolla her zaman ک ile yazarlar (elbette bu harften sonra /e/, /i/ ve /é/ ünlüleri geldiğinde ya da ک tek başına -hece sonunda- kaldığında ses değişir ve “tonsuz /k/” yerine daha “tonlu /k/” (ön damak /k/) sesi telaffuz olunursa da, burada, bununla bizim işimiz yoktur).

Buna göre Farsçada örneğin “doktor”, “aktör”, “mekanik” vs. yazmak Fars alfabesi ve diline uygun düşer. Bizde bu fonem ق ile benzer (yukarıda açıklandı). Biz bu fonemi yazmak için ق harfine benzeyen bir işaret seçmeliydik.

Evvla ق harfinin üzerine bir nokta daha ilave etmeyi ve ق yazmayı düşündük. Bir taraftan Arapların üç noktalı “kaf” harfini, dillerinde olmayan /v/ için (Arapların و harfi /w/ harfine karşılıktır) bu işareti, yani ق işaretini kullandıkları belliydi. Diğer taraftan bu işaretin, aynı sesi temsil için Kürt alfabesinde de kullanıldığını düşündükçe bu kadar yakın medeniyetlerde, bu işaret değişikliği karışıklık ve yanlışlığa sebep olacağı için bizi düşündürdü. Nihayet çeşitli maslahatlardan sonra, başka yerlerde de yararlandığımız “~” işaretini bu maksada daha uygun gördük.

Bu işaretin bir az büyükçesi Arap alfabesinde “medd” diye tanınır. Bizim alfabede de aynı vazife için de kullanılır. Yani kelime başında

"T" مۆتىنى گۆستەرىپ، بىز بو اشارتىن كىچىلمىشىنى، بىر نىچە يىئردە،
 اۇ جەلەن "ق" - اۆچون مناسىب كۆردۆك، "م" - يىن كىچىك شىكلىنە
 دىلچىلىككە "تیلدە" *Tilde* دىيىرلەر، بىر چۆخ اليفبالاردا ايشلەدىلەر،
 و مۆتلەر و سامىتلر اۆزەرىنە كىتىرىلەر:

مثلاً "N" حرفى اۆزەرىنە كىتىرىلمىش صورتى \tilde{N} باسقا، برۇتۇنجا
 اسپانىولجا، آيمارجا و سايرە دىللردە واردىر.

A اۆزەرىندە اولاراق، \tilde{A} صورتىدە وىئەتنامجا، ماندىنقۇجا، مۇسىچە،
 پۇرتۇگىزجە و سايرە دىللردە واردىر. بىزىم بىلدىگىمىز قەدىرلە بۇ علامت
 A و N - دن سواي X, U, O, NG, I, G, E, D كىمى حرفلەر دە آر-
 شىرلىمىشىدۇر. بىز يازىمىزدا اونا عمومىتله "سامىتلشدىرمك" (بۇرادا،
 "كارلاشدىرماق") وظيفەسىنى وىرمىشىك: "ق" اۆزەرىنە كلىنچە اۇنى-
 كارلاشدىرىپ و "ق" = كار (ق) ائدىر.

بىر آز مۇنرا كۆرەككىمىز كىمى و H, V, Y - لرى دە سامىتلشدىرەك
 اشارتلىرىنى وچودا كىتىرىپ: $\tilde{H}, \tilde{V}, \tilde{Y}$.

ق فونەمىنە بىر نىچە مثال: باقتەرى، فۇتۇقۇبى، قۇمەدى، آنقارا
 آقادهى، اقۇنۇمى، وىقتۇرھوقۇ، دۇقتۇر، رداقتۇر ...

بىر تك استىشنا: *Turcologie* سۆز و "تۆرك سۆزوندن دۆزەلدىگى
 سىبىلە اصلينە صادىق قالىر و "تۆركۆلۆزى" يازىلەر. اۇخۇنوشوندا
 يۇمشاق "ك" تلفظونون (گىنە اصلينە بنزىلىگى سىبىلە) ھىچ سىر
 محذۇرۇيۇدور. بۇ سۆز باشقا شكىللردە دە "ك" يازىلەر: "تۆركىك
 دىللەر"، "تۆركۆ-تاتار"، "تۆركۆز"، "تۆركۆفوب"، "تۆركۆفيل" ... گىنە
 خارىجى سۆزلردەكى "*ique*" - و اونا بنزر اكلر تلفظ ياخىن لىغى اعتبارى
 ايلە "ك" - ايلە يازىلەر: فىزىك، مقانىك، قىرىتىك، ... يازىلدىمى
 حالده گىنە تلفظ اعتبارى ايلە فىزىقال، مقانىقال، قىرىتىقال كىمى سۆزلر
 "ق" - ايلە يازىلەر.

"Q" ("ق") سامىتىنىن جىنگىلىتىلى تارشىلىغى اولان "ق"
 تۆركىە اليفباسىندا قالىن "G" و سىرىلىك اليفبادا "F" اولاراق كۆ-
 ستەرىلەر، يازىمىزدا "ق" - ايلە يازىلەر. دىمىرچى زادە يە كۆرە "معاصر
 آذربايجان ادبى دىلىندە "ق" سامىتى سۆزون باشىندا و اورتاسىندا چۆخ
 و مۇنودا ايسە نسبتاً آزايشىدىلەر". (عنىنى اثر، ص ۸۶-۸۷).

"F" يازىمىزدا "ف" - ايلە يازىلەر. (۲۲/۱۲)

"V" يازىمىزدا "و" - ايلە يازىلەر. (۲۲/۱۴)

حرفىن اشارتى اۆچون "ق" و "ق" حرفلرى حقىندا وىردىگىمىز اىضاحاتا
 مراجعت ائدىلسىن. بۇ اشارتلى حرف ايلە آشاغىداكىلار بنزە يىن كىلمە لىرىن
 دۆز اۇخونماسى مەكۆن اولور: مەو، مەو، دۆه، نەو، سەو، بىزۆو، زىنغىرۆو ...

“/p/” (/a/) ünlüsünü gösterir. Biz bu işaretin küçültülmüş şeklini, birkaç yerde, /q/ için uygun gördük. “Medd”in küçük şekline dilbilimde “tilde” diyorlar. Birçok alfabede kullanılır ve ünlüler ile ünsüzler üzerine getirilir:

Örneğin /n/ harfi üzerine getirilmiş hali /ñ/ Baskça, Bretonca, İspanyolca, Aymaraca vs. dillerde vardır.

/a/ üzerinde, /ã/ şeklinde Viyetnamca, Mandinkaca, Museyce, Portekizce vs. dillerde vardır. Bizim bildiğimiz kadarıyla bu işaret /a/ ve /n/ harflerinden başka /d/, /e/, /g/, /l/, [ng], /o/, /u/, /x/ gibi harflere de getirilmiştir. Biz yazımızda ona genellikle “*samitleştirmek*” (burada “*tonsuzlaştırmak*”) görevini verdik: /q/ üzerine gelince onu tonsuzlaştırır ve “*ق*” (art damak /k/’si) yapar.

Biraz sonra göstereceğimiz gibi “*ی، ه، و*” harflerini de *samitleştirerek* (tonsuzlaştırarak) /y/, /h/, /v/ işaretlerini vücuda getirir: “*مَ، هَ، و*”.

و fonemine birkaç örnek: *مَ، هَ، و*... *مَ، هَ، و*...

Bir tek istisna: Turcologie kelimesi *تورکولاجی* kelimesinden türetildiği için aslına uygundur ve *تورکولاجی* olarak yazılır. Okunuşunda ince /k/ (ك) telaffuzunun (yine aslına benzemesi sebebiyle) hiçbir sakıncası yoktur. Bu söz başka şekillerde de *ك* ile yazılır: *تورکولاجی* (Türkik diller), *تورکولاجی* vs. yine yabancı kelimelerdeki [-ique] ve ona benzer ekler, telaffuz yakınlığı itibariyle *ك* ile yazılır: *تورکولاجی* vs. *تورکولاجی* yazıldığı halde yine telaffuz itibariyle *تورکولاجی*, *تورکولاجی* gibi kelimeler *و* ile yazılır.

22.12. /q/ (و ünsüzünün tonlu karşılığı olan *ق* Türkiye alfabesinde kalın /g/ ve Kiril alfabesinde г olarak gösterilir) yazımızda *ق* ile yazılır. Demircizade’ye göre çağdaş Azerbaycan edebi dilinde *ق* ünsüzü kelimenin başında ve ortasında çok ve sonunda ise nispeten az kullanılır. (Aynı eser, ss.86 -87)

22.13. /f/ yazımızda “*ف*” ile yazılır.

22.14. /v/ yazımızda “*و*” ile yazılır.

Harfin işareti için *ق* ve *ق* harfleri hakkında verdiğimiz açıklamaya bakılsın. Bu işaretli harf ile aşağıdakilere benzeyen kelimelerin doğru okunması mümkün olur: *مَ، هَ، و*, *مَ، هَ، و*, *مَ، هَ، و*

" S " (۲۲/۱۵) يازيميزدا " س، و، ص " - ايله و عربجه دن آينما
 كلمه لرده اصلينده كي كيمي يازيلير و بونون اوچون " ث " حرفى ده اليفبا -
 ميزا داخيلدير .

" T " سى حقيندا وئردىگيميز ايضاحاتدان (۲۲/۵۳ ماده سينه باخينيز!)
 دا آنلاشيلديغى كيمي " ص " حرفى، عرب اليفباسىنى قبول ائتديگيميزگؤنلردن
 بى " قالين S " اولراق ايشله ديلمكده دير . فونئتيك اولمايان يازى طرزى
 دوام ائتديكجه بئله تدبيرلره باش وورماق لزوملودور . لकिन بو حاضيريازى
 فايدالارينا يوزده - يوز انطباق ائديلسه " ص " حرفى نين آنجاق آينما
 كلمه لرده ايشلنمه سينه شاهد اولاجايق .

قديم كتابلاردا ط و ص حقيندا بونا بنزر حكملره راست گلمكده بيك :
 " ط و ص قالين T و S اولوب توركجه ده عيىنى سسلى وئريلر . توركجه -
 ده قالين سسلى كلمه لرده كلمه باشندا كي و يا ريشه سينده كي S سسلى و T
 سسلى عموميتله بو حرفلره يازيلير . لकिन باشدا و كوكده بونلارين يئرینه
 " س " و " ت " حرفلى ده ايشلنديكى كيمي، اكلرده ط و ص هئچير زمان
 ايشلنمز و قالين اكلرده " ط " و " س " - ايله يازيلير .

زمانلا يازيميز ياواش - ياواش " ووقاليزه " اولماغا ياخينلاشدۇقما
 بونلارين ايشله ديلمه سي آزاليب " صون "، " صاي "، " صيرا "، " صاغ "، " صول"
 كيمي نهايت يوز قده ر كلمه يه يئتيشميشدير .

" Z " يازيميزدا " ز " - ايله ، عربجه و فارسجادان آينما
 كلمه لرده ايسه اصلرينده كي كيمي يازيلير .

بونا گوره " ذ "، " ض " و " ظ " حرفلى ده اليفاميزا داخيلدير .
 " S " يازيميزدا " ش " - ايله يازيلير . (۲۲/۱۷)
 " J " يازيميزدا " ژ " - ايله يازيلير . (۲۲/۱۸)
 " C " يازيميزدا " چ " - ايله يازيلير . (۲۲/۱۹)
 " Ç " يازيميزدا " چ " - ايله يازيلير . (۲۲/۲۰)

" X " يادا " H " يازيميزدا " خ " - ايله يازيلير . (۲۲/۲۱)

" G " - قالين اولدوغو حالدا - يازيميزدا " غ " - ايله يازيلير . (۲۲/۲۲)

" H " يازيميزدا " ه "، " ه "، " ه "، " ه "، " ه " و آينما
 كلمه لرده اصلرينده كي كيمي يازيلير . بونا گوره " ح " حرفى ده اليفاميزا
 داخيلدير .

دقت : " H " سسنى گؤستهرن " ه " / " ه " / " ه " / " ه " حرفلى
 ايكي جهتن فتحه يا " E " سسنى گؤستهرن " ه / ه " حرفلريندن آيريلير :
 داها اولده اشارت ائتديگيميز كيمي (فتحه) سسنى گؤستهرن حرف (ه / ه)
 منفصيل حرف كيمي مائيلير ، اوندان صونراكى حرفلره بيتيشمز ، H سسنى
 گؤستهرن " ه " / " ه " / " ه " / " ه " حرفلر ايسه بونلاردان صونرا گلن حرفلرله

22.15. /s/ harfi yazımızda ص, س ile Arapça alıntı kelimelerde aslındaki gibi yazılır ve bunun için ث harfi de alfabemizde yer alır.

/t/ sesi hakkında yaptığımız açıklamadan (22.3. maddesine bakınız) da anlaşıldığı gibi ص harfi, Arap alfabesini kabul ettiğimiz günlerden beri “kalın /s/” olarak kullanılmaktadır. Fonetik olmayan yazı tarzı devam ettikçe böyle tedbirlere başvurmak gerekir. Ancak bu hazır yazı kurallarına yüzde yüz intibak edilirse ص harfinin sadece alıntı kelimelerde kullanılmasına şahit olacağız.

Tarihi kitaplarda ط ve ص hakkında buna benzer kararlara rastlamaktayız:

ط ve ص, kalın /t/ ve /s/ olup Türkçede aynı sesleri verirler. Türkçede kalın sesli kelimelerde kelime başındaki ya da rişesindeki /s/ ve /t/ sesi genellikle bu harflerle yazılır. Lakin kelime başında ve kökünde bunların yerine ت ve س harfleri de kullanıldığı gibi, eklerde ط ve ص hiçbir zaman kullanılmaz ve kalın sesli eklerde ط ve ص yazılır.

Yazımız zamanla vokalize olmaya yaklaştıça bunların kullanımı azalmış صول, صاغ, صييرا, صاي, صون gibi nihayet yüz kadar kelimeye düşmüştür.

22.16. /z/ yazımızda “ز” ile Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde ise asıllarındaki gibi yazılır.

Buna göre ظ ve ض, ذ harfleri de alfabemizde yer alır.

22.17. /ʃ/ yazımızda “ش” ile yazılır.

22.18. /j/ yazımızda “ج” ile yazılır.

22.19. /c/ yazımızda “ج” ile yazılır.

22.20. /ç/ yazımızda “چ” ile yazılır.

22.21. /x/ ya da /ħ/ yazımızda “خ” ile yazılır.

22.22. /ğ/ kalın olduğu halde yazımızda “غ” ile yazılır.

22.23. /h/ yazımızda “ه, ه, ه, ه” ve alıntı kelimelerde asıllarındaki gibi yazılır. Buna göre “ح” harfi de alfabemizde yer alır.

Dikkat: /h/ sesini gösteren ه, ه, ه, ه harfleri iki yönden /e/ (fetha) sesini gösteren ه, ه harflerinden ayrılır:

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi (fetha) sesini gösteren harf (ه/ه) ayrı yazılan harf gibi sayılır. Ondan sonraki harflerle bitişmez. /h/ sesini gösteren ه, ه, ه, ه harfleri ise bunlardan sonra gelen harflerle

بیتیشو H سىنى كۆستەرن حرف اۆزەرىندەكى (س) اشارتى ايله مشخس اولور .
 بۇ اشارت حقىندا يۇغاريدا ايضاحات وئرىلميشدير . "H" فونئى مى اۆچون
 مثاللار: مئە ، شئە ، لئە ، والئە ، شىئە ، تئىئە ، مشئەبئە / موئشئەبئە ...
 (۲۲/۲۴) "Y" سى يازىمىزدا "ي" - ايله يازىلىر . بۇ فونئەم اۆچون
 مثاللار: چپئ ، پپئ ، وحقئ ، نھئئ ، شئئئ ، پئئئ-در-پئئئ ، مئئئ ، نئئئ ، هئئئ ...
 دقت : بىلىندىكى كىمى ، يۇموئاق "ك" - ايله بيتن كلمەلرە اينجە
 مۆتلورە باشلايان بىر اك آرتىئىلىرسا ، آدى كئچن "ك" ، (Y) سىسى
 وئىر ، بو (Y) ، ائلىنن "ك" اولدوغو اۆچون ، Y سىسى وئرن "ك" - ايله
 يازىلىر . هابئلە اينجە مۆت يانيندا (ك) (يۇموئانار و "ي" اؤخونار .
 املاەدا ايلكىن بۇنلار ، هامىسى "ك" - ايله يازىلماقدايدى . مۆنرالار "كاف"
 و "گاف" - ين يانيندا بىردە "ياف" يادا "يف" دىيە بىر اشارت دۆزەلدى
 "گاف" لا اولان فرقى اونون ايكىنجى "سركش" - ي ، اؤستدە دئگىل ، آلتىدا
 قۇيۇلوردو ، بۇ شكىلدە : "ك" .

اۇ بىر طرفدن بىر چۇخ زامان دا كلمەننن ايجىندە اولان "ك" لىر
 ياواش-ياواش "ك" اولاراق يازىلماغا باشلاندى . بىزجە ، بو سس "ك" -
 صورتىندە يازىلدىغى زامان ، داها بلىرلىك خا طىرىنە "ك" - ايله يازىل-
 سا اۇيغون اولور : فارسجادان آلىنما "اگر" و "مگر" ، يادا "ك" دان گلئش
 " چۆرەگى" و " اۆرەگىندە " ... كىمى كلمەلر .
 (۲۲/۲۵) آلىنما كلمەلردەكى "ع" و "همزه" اصلرىندە اولدۇغى
 كىمى يازىلىر . لاتىن اليفباسىندا بوسس آپوستروف (') - ايله كۆستەرىلىر .

بورادا ، خلاصه اولراق ، اليفبامىزى ، بىز ، بىر بئردە جدول حاليندا
 كۆسترمك اىستە بىزىك : (صحىفە ۲۸/۲۷) :

bitiştir, /h/ sesini gösteren harf üzerindeki ̣ işaretidir.

Bu işaret hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. /h/ fonemi için örnekler: *مَدَّة*,
وَشْتِ مَدَّة /مَشْتِ مَدَّة تَنْبُؤَة شَيْءَة وَالْأَدَّة لَيْدَة شَيْءَة ...

22.24. /y/ sesi yazımızda “ی” ile yazılır. Bu fonem için örnekler: *بِجِي، مَجِي*
... هُنِي نُنِي، مُنِي پُنِي - دَر سُنِي شُنِي نُونِي بَرَحِي

Dikkat: Bilindiği gibi, yumuşak ک ile biten kelimelere ince ünlülerle başlayan bir ek getirilirse, adı geçen ک /y/ sesi verir. Bu /y/ sesinin aslı ک olduğu için /y/ sesi veren گ ile yazılır. Böyle ince ünlü yanında گ yumuşak ve ی olarak okunur. İmlada ilkin bunlar, tamamen گ ile yazılmaktaydı. Daha sonra “kef” ve “gef”in yanında “yaf” ya da “yef” diye bir işaret ortaya çıktı. “Gef” ile olan farkı isi onun ikinci “çizgisi”nin üste değil, alta koyulmasıydı, bu şekilde: “ گ ”

Diğer taraftan birçok zamanda kelimenin içinde olan گ harfleri yavaş yavaş ی olarak yazılmaya başlandı. Bize göre bu ses گ şeklinde yazıldığı zaman daha belirlilik hatırına گ ile yazılsa daha uygun olurdu: Farsçadan alıntı *اگر* ve *مگر* ya da ک harfinden gelmiş *چورهگی* ve *آورهگینه* gibi kelimeler.

22.25. Alıntı kelimelerdeki “ع” ve “hemze” asıllarında olduğu gibi yazılır. Latin alfabesinde bu ses “apostrof (’)” ile gösterilir.

Burada, özetle, alfabemizi, bir yerde cetvel halinde göstermek istiyoruz: (ss. 37-38):

الفبامیثز

مثالار	سملری	حرفلرمیثز			
		صوندا	آرادا	باشدا	تکلیکد
آنا - بابا - آرابا	A	ا، آ	ا، آ	آ	ا
بابا - بیر - قاب	B	ب	ب	ب	ب
پاپاق - ایپک - ساپ	P	پ	پ	پ	پ
تبریز - آنا - بیتگی - آت	T	ت	ت	ت	ت
ثانییه - اثر - میراث - مثلث	S	ث	ث	ث	ث
جان - گنجیه - اوؤوج	C	ج	ج	ج	ج
جای - گنجی - آج - هنج	Ç	چ	چ	چ	چ
حاجی - محله - فلاح - سلح	H	ح	ح	ح	ح
خالا - میخلاماق - یوخ - قالخ	X	خ	خ	خ	خ
درمان - دده - ایگید - قاناد	D	د	د، د	د	د
ذات - لذت - ذبروه - کاغذ	Z	ذ	ذ، ذ	ذ	ذ
رحیم - بری - ساری - بیر	R	ر	ر، ر	ر	ر
آز - عزیز - قیز	Z	ز	ز، ز	ز	ز
ژاپون - لئویون - ماساز	J	ژ	ژ، ژ	ژ	ژ
سلام - ایستی - اساس	S	س	س	س	س
شال - قاشیق - عشق - آش	Ş	ش	ش	ش	ش
صون - عصر - خاص - مخصوص	S	ص	ص	ص	ص
ضرر - رضا - مضمون - عرض	Z	ض	ض	ض	ض
طاقجا - اوطاق - نطق - خطاط	T	ط	ط	ط	ط
ظالم - عظمت - غلیظ - واعیظ	Z	ظ	ظ	ظ	ظ
عالیم - معلوم - طالبع	و	ع	ع	ع	ع

املا قاپدا لاری جدولی. دوکتور حمیدنطقى. وارلیق. مایی ۹-۱۰ - ۱۳۶۵ ۳۷

ALFABEMİZ

Örnekler	Sesler	Harflerimiz			
		Son	Ortada	Başta	Tek
آنا - بابا - آرابا	A	ا.ا	ا.ا	آ	ا
بابا - بېر - قاب	B	ب	ب	ب	ب
پاپاق - اپېک - ساپ	P	پ	پ	پ	پ
تېرېز - آتا - بېتگی - آت	T	ت	ت	ت	ت
ثانیته - اثر - میراث - مثلث	S	ث	ث	ث	ث
جان - کتجه - اوؤوج	C	ج	ج	ج	ج
چای - گنجی - آج - هنج	Ç	چ	چ	چ	چ
حاجی - محلته - فلاح - سلح	H	ح	ح	ح	ح
خالا - میخلاماق - نوخ - قالخ	X	خ	خ	خ	خ
درمان - دده - اپکید - قاناد	D	د	د.د	د	د
ذات - لذت - ذیروه - کاغذ	Z	ذ	ذ.ذ	ذ	ذ
رحیم - بری - ساری - بېر	R	ر	ر.ر	ر	ر
آز - عزیز - قیز	Z	ز	ز.ز	ز	ز
ژاپون - لئزیون - ماساز	J	ژ	ژ.ژ	ژ	ژ
سلام - ایستی - اساس	S	س	س	س	س
شال - قاشیق - عشق - آش	Ş	ش	ش	ش	ش
صون - عصر - خاص - مخصوص	S	ص	ص	ص	ص
ضرر - رضا - مضمون - عرض	Z	ض	ض	ض	ض
طاقجا - اوطاق - نطق - خطاط	T	ط	ط	ط	ط
ظالم - عظمت - غلیظ - ولاعیظ	Z	ظ	ظ	ظ	ظ
عالیم - معلوم - طالیغ	و	ع	ع	ع	ع

İmla Kuralları Cedveli. Dr. Hamid Nutki. Varlık. Sayı 9-10-1365.

مئساللار	سلىرى	حرفلر يېمىز			
		تەكلىككە	باشدا	آرادا	مۇندا
غالب - مغلوب - باغ - مبلغ	Ğ	غ	غ	غ	غ
فايدا - صفا - حرف - كلف	F	ف	ف	ف	ف
قارپىش - حقيقى - قاچاق - خلق	G	ق	ق	ق	ق
قافە - قانادا - مقانىك	K	ق	ق	ق	ق
كلمە - كۆل - مكان - چىچك	K	ك	ك	ك	ك
كۆل - تادىكار - رنگ - نېنگ	G	گ	گ	گ	گ
..... اېگىرمى - اېگىد - بگ -	Ğ.Y	گ	گ		گ
لاھ - بېلىچى - كۆزل - دېل	L	ل	ل	ل	ل
ماھىنى - سامان - آدم - كېلىم	M	م	م	م	م
نار - كىشىش - سن - جان	N	ن	ن	ن	ن
اورتا - مۇن - دۇن - پىنانۇ	O	و	و، و	و، و	و، و
اۋكۆز - كۆتچك - سۆز - آدېتۇ	Ö	ۋ	ۋ، ۋ	ۋ، ۋ	ۋ، ۋ
اۋن - بۇلۇد - دۇيغۇ - بۇرۇ	U	ۇ	ۇ، ۇ	ۇ، ۇ	ۇ، ۇ
اۋزۇم - دۈزگۈن - كۆزگۈ - سۈرۈ	Ü	ۈ	ۈ، ۈ	ۈ، ۈ	ۈ، ۈ
ۋىرگى - ۋۇرغۇن - اۋۋۇج - اۋۋ	V	ۋ	ۋ، ۋ	ۋ، ۋ	ۋ، ۋ
ارىك - گلەجك - مىگەند - ارە	E	ە	ە، ە	ە، ە	ە، ە
ھاۋا - باھار - مئە - شئە	H	ھ	ھ	ھ	ھ
ايران - جىيى - ايرى - سئوگى	I	ى	ى	ى	ى
ايلان/ايلان - آرى - آغى	I	ى	ى	ى	ى
اشركن - ائل - يئىر - دى - يى	É	ئ	ئ	ئ	ئ
يۇغۇزد - آيى - يىيى - ۋىيى - نىيى	Y	ي	ي	ي	ي

۲۸ املا قايدالارى جدولى، دوكتور حميد سىقى - وارلىق - مايبى ۹ - ۱۰ - ۱۳۶۸

Örnekler	Ses	Harflerimiz			
		Son	Orta	Baş	Tek
غالب - مغلوب - باغ - مبلغ	Ğ	غ	ڭ	ڭ	غ
فايدا - صفا - حرف - كلف	F	ف	ڤ	ڤ	ف
قارمىز - حقيقى - قاچاق - خلق	G	ق	ڤ	ڤ	ق
قافى - قانادا - مقانىك	K	ق	ڤ	ڤ	ق
كلمه - كۆل - مكان - چېچك	K	ك	ك	ك	ك
كۆل - تادىكار - رنگ - نهنك	G	ك	ك	ك	ك
..... اېگىرمى - اېگىد - بگ -	Ğ.Y	گ	گ		گ
لاله - بېلىچى - گۈزل - دېل	L	ل	ل	ل	ل
ماھىنى - سامان - آدم - كېلىم	M	م	م	م	م
نار - كىشىش - سن - جان	N	ن	ن	ن	ن
اورتا - مۇن - دۇن - بىنانۇ	O	و	و، و	و	و
اۈكۈز - كۈيچك - سۈز - آدېتۇ	Ö	و	و، و	و	و
اۈن - بۇلۇد - دۇيغۇ - بۇرۇ	U	و	و، و	و	و
اۆزۈم - دۈزگۈن - كۆزگۈ - سۈرۈ	Ü	و	و، و	و	و
ۆترگى - وۇرغۇن - اوۋۇج - اوۋ	V	و	و، و	و	و
ارىك - گلەجك - منگەند - ارە	E	ە	ە، ە	ە	ە
ھاۋا - باھار - مئە - شئە	H	ە	ە	ە	ە
ايران - جىيى - ايرى - سۈگى	İ	ى	ى	ى	ى
ايلان/ايلان - آرى - آغى	I	ى	ى	ى	ى
اىركىن - ائل - يىئر - دىئى - يىئى	É	ى	ى	ى	ى
يۇغۇزد - آيى - پىيى - وحيى - نھىيى	Y	ى	ى	ى	ى

İmla Kuralları Cevdli. Dr. Hamid Nutki. Varlık. Sayı 9-10-1365.

۳) املا پرہ نسیپ لری

3. YAZIM KURALLARI

۳۰) املا قايдалارى عمومىتله معيّن پرهنسيپلره دايانير. تانيشميش بوش پرهنسيپدن (*) بيزيم تۆكجه ميزين املا قايдалارى، بۆتون شرايط نظره آليئاراق اساساً اۆچ پرهنسيپ اۆزه رينده، يعنى فونئتيك، مورفولوژيک و تاريخى-عننه ۆي پرهنسيپلر اۆزه رينده قۇرولموشدور.

۳۱) فونئتيك پرهنسيپدن مقصد (ساده ديلله):

" سۆزلرين تركيبيندهكى سسلىرى ادبى تلفظده اولدوغو كيمي حرفى اشارتلىرله يازيدا عكس ائتديرمكدير". بۇ، بيزيم املا قايдалاريميزدا باش پرهنسيپدير.

۳۲) مورفولوژيک پرهنسيپه گۆره دگيشيک صورتلرده تلفظ اولان سۆزلر ديلين "نورم" لارينا گۆره ان دۆزگون و مناسب شكيلده ثابتلشدوريلىر. بۇ پرهنسيپ مثلاً "اؤي"، "اؤۆ"، "اؤ"، "اؤۆ" تلفظ شكيللريندن ان اۇيغونو تعيين ائدر و اؤنو، يعنى مثاليميزدا "اؤۆ" تلفظونو، عموم ادبى تلفظ اولاراق ثابتلشدوريير.

هابئله: اؤش، اؤشون، اؤشماز، دئييلديكى حالدا: اؤچ، اؤچسون، اؤچماز يازيلىر. ائله جهده: "گئتسين، و گئتسه ايدى" - يه: گئتسين و گئتسه ايدى" دئين- لر آز اولماديغى حالدا، آنجاق اولكى صورتلر املا قايдалارينا (مورفولوژيک پرهنسيپه گۆره) اۇيغون ساييلىر. بۇنا گۆره ده، " بۇننان" يۇخ، " بۇندان" "قاررى" يۇخ، " قارلى"، " دئيير، دئيل، دؤيل، دؤل، دؤي، دگيل، دئييسل شكيللريندن " دگيل" و دقتلى باخيلديغيندا داها چۆخ " دئگيل" دؤغرۇ ساييلىر. كلمه لرين تلفظونده هانسي شكيلين داها دۆزگون اولدوغونو، هر دئيل اۆز اولچو و بنيه سينه گۆره تعيين ائدر.

آلينما كلمه لر گيرديكلرى ديللرين تلفظ و قرامه رينه انطباق شرطيله اؤ ديللرده ايشله ديله بيلرلر. بۇنلارين اۆز اصليندهكى تلفظلىرى اؤنودولار. بۇدا مورفولوژيک پرهنسيپين باشقا بير اجابىدير.

۳۳) تاريخى-عننه ۆي پرهنسيپ:

دئيل تاريخينده داها اولكى دؤره لرده تطبيق اولونان مختليف املا اساسلارى- نين محافظه اعديلمه سي و بۇگۆنكو يازيدا دوام ائتديريلمه سي تاريخى-عننه ۆي پرهنسيپ اجابينداندور.

بۇ پرهنسيپه معيّن نقطه لرده قايдалاريميز اۇيماقدادير، بير نئچه مثال وئريك:
اليف- اۆز اصل كلمه لريميزده، مثلاً:

- صون سسى د، همده ت ايله دئييلن سۆزلر قديمدن اولدوغو كيمي
د ايله يازيلىر: بۇلود، سۇيۇد...

(*) فونئتيك پرهنسيپ (۲) مورفولوژيک پرهنسيپ (۳) تاريخى-عننه ۆي پرهنسيپ،
(۴) فرقلسديريچى پرهنسيپ (۵) اتيمولوژيک پرهنسيپ. (پروفئسور دميرچى زاده،
"معاصر آذربايجان دىلى، ص ۲۶۸)

30. İmla kuralları genellikle belli prensiplere dayanır. Tanınmış beş prensipten³ (*) bizim Türkçemizin imla kuralları bütün durum göze alınarak esasen üç prensip üzerinde, yani fonetik, morfolojik ve tarihi – an’anevi prensipler üzerinde kurulmuştur.

31. Fonetik prensipten maksat (sade dille):

“Kelimelerin kuruluşunda yer alan sesleri edebi telaffuzda olduğu gibi harflerin işaretleriyle yazıda aksettirmektir”. Bu, bizim imla kurallarımızda baş prensiptir.

32. Morfolojik prensibe göre farklı şekilde telaffuz edilen kelimeler dilin “norm”larına göre en düzgün ve uygun şekilde sabitleştirilir.

Bu prensip örneğin *öy, öv, ev, év* telaffuz şekillerinden en uygununu tayin eder ve onu, yani örneğimizde *év* telaffuzunu edebi telaffuz olarak sabitleştirir.

Böylece: “*uş, uşsun, uşmaz*” denildiği halde; “*uç*”, “*uçsun*”, “*uçmaz*” yazılır. Aynı şekilde: “*gétsin ve gétse idi*” örneklerine “*gissin ve gisse idi*” diyenler az olmadığı halde, sadece önceki şekiller imla kurallarına (morfolojik prensibe göre) uygun sayılır. Buna göre de, “*bunnan*” değil, “*bundan*”, “*garri*” değil “*garlı*”, “*déyir, düil, döil, dö:l, dö:r, degil, diyil*” şekillerinden “değil” ve dikkatli bakıldığında daha çok **دنگیل** “*deyil*” doğru sayılır.

Kelimelerin telaffuzunda hangi şeklin daha düzgün olduğunu her dil kendi ölçü ve bünyesine göre tayin eder.

Alıntı kelimeler girdikleri dillerin telaffuz ve gramerine uyma şartıyla o dillerde kullanılabilir. Bunların asli şekillerindeki telaffuzları unutulur. Bu da morfolojik prensibin başka bir gereğidir.

33. Tarihi – an’anevi prensip:

Dil tarihinde daha önceki dönemlerde uygulanan çeşitli yazım esaslarının korunması ve bugünkü yazıda devam ettirilmesi tarihi – an’anevi prensibin gereğidir.

Bu prensibe belli noktalarda kurallarımız uymaktadır. Bir örnek verelim:

a. Kendi asli kelimelerimizde, örneğin:

Son sesi hem “*د*”, hem de “*ت*” ile söylenen kelimeler eskiden olduğu gibi “*د*” ile yazılır: *بُولُود* “*bulud*”, *سۆيُود* “*söyüd*”...

³ 1. Fonetik prensip, 2. morfolojik prensip, 3. tarihi – an’anevi prensip, 4. farklandırıcı prensip, 5. etimolojik prensip (Prof. Demircizade, Muasır Azerbaycan Dili, s. 268).

- صونوك، گ، وياي - ايله دئييلن چوخ هجالي سوزلر ك ايله يازىلىرى:
كۆلك ...

- صونوغ، خ، ق - ايله دئييلن چوخ هجالي سوزلر ق - ايله يازىلىرى:
قۇلاق، قابىق ...

- صونوج، ج، ز، ش - ايله دئييلن سوزلر ج - ايله يازىلىرى:
آغاچ، دىنج، كرپىچ، گۆج ...

- خاھىز اليغابمىزدا - سون اصلاحاتدان سونرا - ھز جور - قالين، اينجه
مصوتى گۆسترمك مەكۆن دۆر، بۇنا رغماً گينه " سون"، " سونرا"، " سىرا"، " ماغ"
"اوطاق" ... و بنزەرى كلمەلەرىن قەدىم دە اولدوغو كيمي يازىلماسىنا گۆز
يۇمولور. بۇ حرفلەرىن عرب اليغابىندىن مەخلىف تۆرك لەھجەلەرى نىن اليغابىنا
گىچمەسى نىن باشلىغا عىلتى داھا اولدە اشارت ائدىلدىگى كيمي، بۇ حرفلەرىن
("ص" و "ط" - نىن) قالىن مصوتلى هجالارا حصر ائدىلىشى و مصوتلەرىن تەشخىسى
چتىن اولان يازىدا - قالىن مصوتلەرىن اشارتى اولاراق - چوخ فايدالى ايدى .
لاكىن، بىزىم فەكرىمىزە گۆرە، دىدىگىمىز كيمي تارىخىلىك بۇرادان داھا دا
درىنلەرە اۇزانمىشىدىر: " اورخۇن" آبيدەلەرى نىن اليغابىندا - گۆك تۆركلەرىن
يازىسىندا - اينجه و قالىن مصوتلەرى هجالارا خاص حرفلەرىن وارلىغىنى ياددان
چىخارما مالىيىق .

- بىلجە دە - ما، م، دىق، دىك، لىق، - لىك كيمي

اكلىرىن سوندا ق و ك مامىتلەرى نىن يازىلماسى دا، اولكى مثاللار دا
اولدوغو كيمي، اساساً تارىخى - عنعنەوى پەرنەسىلە علاقە داردىر .

ب (آلىنما كلمەلەر اۇچون فايدالاريمىزدا بىرچوخ استىئنالار، تارىخى -
عنعنەوى پەرنەسىيىن ايجابلار يىندان مابىلىرى . مثلاً:

- عربجە و فارسجا كلمەلەرىن مامىتلەرى اصل دىلدەكى كيمي يازىلىرى، ومحض
بۇنلار يازماق اۇچون اليغابمىزدا " ث"، " ح"، " ط"، " ظ"، " ض"، " ع" ...
حرفلەرى موجوددور .

- آلىنما كلمەلەردە **ia, ie, ie, io, iö, iy, ii, iü** كيمي

سىلر بىر "ى" - ايله يازىلىرى . مثال: رياضيات، سياست، تسويه، دايم، قيمت

- آھنگ قانۇنونا قارشى، بعضى كلمەلەرى اولدوقلارى كيمي يازماق قبۇل

ائدىلمىشىدىر، مثلاً " هوجوم" دئىيىپ " هجوم" يازماقدا دوام ائتمەمىز كيمي ...

- داھا مەتدە استىئنالار قبۇلو ايله آلىنما كلمەلەرىن اطلەرىنە ياخىن

شكىلدە يازىلماسى دا گينه تارىخى - عنعنەوى پەرنەسىپە باغلىلىقدان چىخىر .

دقت : دىلىمىزىن املادا يازى قايدالارى عمومىتەلە بۇ اۆچ پەرنەسىيىن
ايجابلارينا گۆرە وجودا گلمىشىدىر .

- Sonu “ک”, “گ” veya “ی” ile söylenen çok heceli sözler “ک” ile yazılır: کؤلک “külek”...

- Sonu “غ”, “خ” ve “ق” ile biten söylenen çok heceli kelimeler “ق” ile yazılır: قؤق “gulag”, قؤق “gabug”...

- Sonu “ج”, “چ”, “ژ”, “ش” ile söylenen kelimeler “ج” ile yazılır: آج “ağac”, دنج “dinc”, کچ “kerpic”, گؤج “güc”...

Hazır alfabemizde – son ıslahattan sonra – her tür – kalın, ince ünlüyü göstermek mümkündür. Buna rağmen, yine “son”, “sonra”, “sıra”, “sağ”, “otak” vb. kelimelerin geçmişte olduğu gibi yazılmasına göz yumulur. Bu harflerin Arap alfabesinden çeşitli Türk lehçelerinin alfabesine geçmesinin başlıca sorunu daha önce de işaret edildiği gibi, bu harflerin (“ص” ve “ط”nın) kalın ünlülü hecelere hasredilmesi ve ünlülerin zor teşhis edildiği yazıda – kalın ünlülerin işareti olarak – çok faydalı idi. Ancak bize göre, tarihsellik buradan daha da derinlere uzanmıştır: “Orhun” Abidelerinin alfabesinde – Kök-Türklerin yazısında – ince ve kalın ünlü bulunan hecelere has harflerin varlığını aklımızdan çıkarmamalıyız.

Böylece [-mak], [-mek], [-dık], [-dik], [+lık], [+lik] gibi eklerin sonunda ق ve ک ünsüzlerinin yazılması da önceki örneklerde olduğu gibi, esasen tarihi – an’anevi prensiple alakadardır.

b. Alıntı kelimeler için kurallarımızda birçok istisna, tarihi – an’anevi prensibin bir gereği sayılır. Örneğin:

Arapça ve Farsça kelimelerin ünsüzleri asıl dildeki gibi yazılır ve bunları yazmak için alfabemizde ع ض ط ج ث vs. harfleri mevcuttur.

Alıntı kelimelerde [ia], [ié], [ie], [io], [iö], [iu], [iy], [ii], [iü] gibi sesler bir ی ile yazılır. Örnek: ریازیات “riyaziyat”, سیاست “siyaset”, تاسویه “tasviye”, دایم “daim”, کیمت “kıymet”.

- Ses uyumuna karşı, bazı kelimelerin olduğu gibi yazılması kabul edilmiştir. Mesela هوجوم “hücum” deyip هوجوم yazmakta devam etmemiz gibi.

- Daha birçok istisnanın kabulü ile alıntı kelimelerin asıllarına yakın şekilde yazılması da yine tarihi – an’anevi prensibe bağlılıktan çıkar.

Dikkat: Dilimizin imlada yazı kuralları genellikle bu üç prensibin gereklerine göre vücuda gelmiştir.

۴) عمومي قايдалار

۴۰) قبول ائتىدىگىمىز املا پره نسيپلرینه گۆره، بخصوص فونئتيك و مورفولوژيك پره نسيپلرینه گۆره، دىلېمىزدهكى كلمه لرین يازىلىشى - معین استىثنالار خاريج - عموم ادبى دىلېمىزین تلفظونه تابع دیر. (محلی و خاص لهجه لر فولکلوریک اثرلرده، حکایه لرده، اویونلاردا، يانسىلامالاردا گلن تلفظ شکیلى قايدادان خاريجده دیر).

۴۱) دانیشقدا يازى يا گنجركن بيرنچه نقطه يه دقت ائتمک لازيم دیر:
۴۱/۰۱) ايلک سى هم "ب"، همده "پ" - ايله دئىيلن سۆزلر ايکى جور يازىلىر:

۱ - "ب" - ايله يازىلانلار: بس، بىکه، بۆتۆ، بيجان ...

۲ - "پ" - ايله يازىلانلار: پىتى، پىشىک، پۇسقو ...

۴۱/۰۲) بيرىنچى هجاسىنداكى صاميت هم "ن"، همده "م" - ايله دئىيلن سۆزلر "ن" - ايله يازىلىر: آنبار، قنبر، زنبيل، سۆنبول، شنبه ...
۴۱/۰۳) دانیشقدا بعضا بيرىنچى، ايکىنچى و اۆچونجو هجاسىنداكى صاميتلر - نين يئرى دگىشيله رک ايشلەنن معین سۆزلر آشاغىداكى كيمي، لهجه ميسزه اۇيغون يازىلىر: اسگىك، ايره لى، يانلىش، كىرىپىك، كۆلفت، گۇستومك، اۇسگۆرمك، چارپاز، چىلپاق ...

۴۱/۰۴) صون سى هم "د"، همده "ت" - ايله دئىيلن سۆزلر "د" - ايله يازىلىر: بۆلۆد، قۇرد، دۇرد، ياشىد، كند، پالىد، پۇلاد، سۇيۇد، سۇد ...

۴۱/۰۵) صون سى "ه"، "ى"، "ي"، "و"، "ك" - ايله دئىيلن سۆزلر اصلينده - كى كيمي "ك" - ايله يازىلىر: دىك، فرىك، بۇيوك، كپەنك، كىچىك، كۆلك، هورۇمچك، چىچك، چوروك ...

۴۱/۰۶) صون سى "غ"، "خ"، "يادا" ق - ايله دئىيلن ايکى هجالى سۆزلر "ق" - ايله يازىلىر: بۇلاق، قاشىق، قاتىق، قۇناق، يۇناق، پارپاق، يارپاق، اۇجاق، تۇرپاق، اۇشاق ...

۴۱/۰۷) صون سى اساسا "خ"، بعضا "غ" - ايله دئىيلن سۆزلر "خ" - ايله يازىلىر: وۇرۇخ (ماق)، قازاخ، دارىخ (ماق) ...

4. GENEL KURALLAR

40. Kabul ettiğimiz imla prensiplerine göre, özellikle fonetik ve morfolojik prensiplere göre, dilimizdeki kelimelerin yazılışı – belli istisnalar hariç – edebi dilimizin telaffuzuna uygundur (mahalli ve özel lehçeler folklorik eserlerde, hikâyelerde, oyunlarda, yansımalarda meydana gelen telaffuz şekilleri kuralların dışındadır).

41. Konuşmadan yazıya geçerken bir neçe noktaya dikkat etmek gerekir:

41.1. İlk sesi hem /b/ hem de /p/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

1. /b/ ile yazılanlar: “bes” بېس, “bike” بېكە, “bütov” بۈتۈۋ, “bican” بېجان ...

2. /p/ ile yazılanlar: “piti” پېتى, “pişik” پېشىك, “pusgu” پۇسغۇ ...

41.2. Birinci hecesindeki ünsüz hem /n/ hem de /m/ ile söylenen sözler “n” ile yazılır: “anbar” ئانبار, “ganber” گانبېر, “zenbil” زەنبىل, “sünbül” سۈنبۈل, “şenbe” شەنبە ...

41.3. Konuşmada bazen birinci, ikinci ve üçüncü hecesindeki ünsüzlerin yeri değişerek kullanılan belli sözler aşağıdaki gibi, lehçemize uygun yazılır: “esgik” ەسگېك, “ireli” ئىرەلى, “yanlış” يانلىش, “kirpik” كىرپېك, “külfet” كۈلفەت, “çarpaz” چارپاز, “göstermek” گۆستېرمەك, “ösgürmek” ۆسگۈرمەك, “çarpaz” چارپاز, “çılpag” چىلپاق ...

41.4. Son sesi hem /d/ hem de /t/ ile söylenen kelimeler “d” ile yazılır: “bulud” بۇلۇد, “gurd” گۇرد, “dörd” دۆرد, “yaşid” ياشىد, “kend” كەند, “palid” پالىد, “polad” پولاد, “söyüd” سۆيۈد, “süd” سۈد ...

41.5. Son sesi /h/, /y/, /g/ ve ön damak /k/ sesi ile söylenen kelimeler aslındaki gibi “k” ile yazılır: “dik” دېك, “ferih” فېرېھ, “böyük” بۈيۈك, “kepenek” كېپەنەك, “kiçik” كىچېك, “külek” كۈلەك, “hörümcek” هۈرۈمچەك, “çiçek” چىچەك, “çörek” چۆرەك ...

41.6. Son sesi /ğ/, /h/ ya da /g/ ile söylenen iki heceli kelimeler “q” ile yazılır: “bulag” بۇلاق, “gaşig” قاشىق, “gatig” قاتىق, “gonag” گوناق, “yanag” ياناق, “papag” پاپاق, “yarpag” يارپاق, “ocag” اوجاق, “torpağ” تورپاق, “uşag” اۇشاق ...

41.7. Son sesi esasen /h/, bazen de /ğ/ ile söylenen kelimeler “x” ile yazılır: “vurunuh” -ۋورۇنۇخ-, “Gazağ” قازاخ, “darıh” -داریخ- ...

۴۱/۰۸) صون سسى "ج"، "چ"، "ژ"، "ش" - ايله دئىيلىن سوزلر "ج" - ايله يازىلىر: آغاج، قىلىچ، دىنچ، گىچ، گۆج، ساج، چكىج...
 لاکين: ساج يا ساج (مو، گيسو) و سۆزگىچ (بىرىنچىسى مشخس اولماق اۆچون و ايکينچىسى اصلينه گۆره "ج" - ايله يازىلميشدير).

۴۱/۰۹) ايکى و چۆخ هجالى سوزلرين بىرىنچى ويا ايکينچى هجاسىنداكى صاميت، تک هجالى سوزلرين ايسه صون صاميتى داها چۆخ "ئ"، "ق"، "س"، "م"، "گ" ايله دئىيلىن سوزلر "ئ" - ايله يادا "گ" - ايله يازىلا بىلر:
 دۆگمه، / دۆيمه، دۆگو/دۆيۆ، اپگنه/اپينه، دگيرمان/ دېيرمان، اگلنحه/ ايلنحه، ايگيرمى/اپيپرمى، گۆگرىتى/گۆيوتى، گۆگرچين/گۆيچين، گۆگ / گۆي، چيگ / چيى، چيگر/ جيتر...
 لاکين: ايگيد، مگر، اگر، نيگارار... سوزلرى "گ" - ايله يازىلىر، "ئ" - ايله يازىلماز.

دقت "ئ" - نين اۆستوندهكى علامتين قويلماسى احتمالى يا امكانى اولماسا "گ" - ايله يازماق ترجيح ائدلىر.

۴۱/۱۰) بين الملل كلملر دىلیميزين بنیه سینه اۇيغون منبعلردن آلىنير، و تلفظلرينه گۆره يازىلىر.
 بىر مفهوم اۆچون بىر نىچه قارشىلىق اولورسا اولارين ترجيحى عموم ذوق و يازىچىلارين قبولونا باغلىدير:

زئەرال/گنەرال، گيتار/گيتارا، بيولوژى/ بيولوگيا...
 ۴۱/۱۱) صون هجاداكى "ؤ"، "وئ" يادا "ؤ" شکلينده دئىيلىن سوزلر "ؤ" ايله يازىلىر: بيلوؤ، بۆتؤؤ، كسوؤ...

۴۱/۱۲) مختليف هجالارينداكى چۆخ زامان "ؤ" "بعضا" آو"، "وئ" يادا "و" شکلينده دئىيلىن سوزلر "ؤ" - ايله يازىلىر: آلؤؤ، بۇخؤؤ، قوؤؤن، دوؤشان، اوؤ، اوؤماق، اوؤؤج، اوؤلوؤ، پلوؤ...

۴۱/۱۳) سوزون مختليف يئرلريندهكى عئىنى جنسدن قوشا صاميتلرين ايکيسىده يازىلىر. مثال: آدديم، يئددى، سگگيز، دوؤقۇز، ساققال...
دقت

الف) ادبى لهجه ده تک صاميتله تلفظ ائدىلن سوزلر تک صاميتله يازىلىر: هامى، قيسا/قيصا، ائشك، كؤشك، كسهك، آشاغى...
 ب) ايندىكى مرحله ده آلىنما كلملرين تشديدلىسى اصللرينده اولدوغو كيمي يازىلىر: همت، قوت...

۴۱/۱۴) فارسجا - ستان" اكى آرتىريلديغى گۆده نين صؤتينه اۇيغون اولاراق "ي"، "ؤ"، "ئ"، "ئ"، "و" - دان بىرسى كتىرىلىر:
 داغىستان، هينديستان، مۇغولۇستان، كوردۇستان...

۴۱/۱۵) گئنىش مۆتىلى، و آھنك قانۇنونا كۆرە ايكي جۇر يازيلان اكلردن :

"- قان" - بن مقابىلى - "كن" دىر: باپشقان، دۇيۇشكن، جالاشقان، سۇروشكن...
 " - غان" - بن مقابىلى ايسە - "گن" دىر: وۇرۇلغان، دئىيىنكن ...
 " - قان/ - كن" كار صاميتلە بيتنلردە، " - غان/ - كن" جىنگىلتىلى صاميتلە
 بيتنلردە ايشلەدىلر.

" - افان" اكيىن قارشىلىغى - "هكن/ - دىن" دىر: جالانغان، گۆلەين/ گۆلەگن...
 ۴۱/۱۶) " - كى" (قالىن قارشىلىغى - قى) او - "كىن" اكلرى كار صاميتلە
 بيتن سۇزلره گلىر: بيتكى، بىجقئى، سىجكى، پۇسقۇ، داشقئىن، بيتكىن، اوتكون...
 " - گى" (قالىن قارشىلىغى - غى) و " - گىن" (قارشىلىغى - غىن)، مۇنو
 جىنگىلتىلى صاميت اولان سۇزلره گلىر: جالغى، سۇگى، وۇرغۇ، بۇلگۇ، قىزغىن
 گىرگىن، يۇرغۇن، سۇزگۇن...
 ۴۱/۱۷) ايكىنچى ھاسىنداكى سىسلىسى ھم "ئى" ھمدە "ۇ" - ايلەدئىيلىن
 سۇزلو ايكي جۇر يازىلىر:

الف - "ئى" - ايلە: آغئى (زھىر)، قارغئى، قارىپئىز، يارىپئىز، پامىئىق ...
 (بۇنلار: آغۇ، قارغۇ، قارىپۇز، يارىپۇز، پامىيۇق ... دا يازىلىرلار)
 ب - "ۇ" - ايلە: آرمۇد، مازۇت ...
 صابۇن و ماھۇت دىلیمىزدە "صابىن" و "ماھىت" اولموشلاردا كىنە قىدىم -
 كىكىمى يازىلماقدا دوام ائىدىلر.

۴۱/۱۸) ايكي ھجالى اولوب، ايكىنچى ھجالرىندا دار مۆت اولان عضو
 آدلارىندا، مثلاً: آلىن، آغىز، بۇرۇن، باغىر، كۇگۇس، قارىن، اۇغۇل، قايىن...
 كىمى كىلمەلردن مۇنرا تاماملا اكلرى " - اى"، " - اين" گلىدىكە، ايكىنچى
 ھجالرداكى دار مۆتلىر دۇشر: آلىنئى، آغزئى نىن، بۇرنۇنا، باغرىندا، قارىنئى،
 اۇغۇلۇم، قايىنئىم... سۇزلىرىندە اولدوغو كىمى.

۴۱/۱۹) قىئۇئىر، چئۇئىر، آيئىر، سىپئىر، سۇوۇر... كىمى فعل كۇكلىرىنە
 " - ې"، " - پك"، " - اپنتى" و " - پم" اكلرى بىلە " - پل" فعل اكي گلىدىكە.
 ايكىنچى ھجاداكى مۆتلىر دۇشر: قىئۇرئىنئى، چئۇرئى، آيئىرئى، سىپئىرئى، سۇوۇرۇلما...
 ۴۱/۲۰) اصليندە بىرھجالى اولوب، لاکىن تلفظدە جۇخ زامان ايكي صاميت
 آراسىنا "ى" "يا" و "آرتىرماقلا دئىيىلن سۇزلر يالنىزكن ايكي جۇر يازىلىر:
 الف) بىرسىلى ايلە يازىلانلار، مثلاً امر، جبر، حرف، حزن، حسن، ظلم، فقر،
 قبض، قصد، قصر، قهر، عصر، كسر، نبض، نثر، نفس، قيد...
 بۇنلاردا سىس دۇشمەسى بحث موضوعو دگىلدىر.

ب) ايكي مۆتله تلفظ ائىدىلن و بۇ صورتدە ايكي ھجالى كىلمە ھالىنا گلىن
 بۇ نوع كىلمە بۇزىن ايكي خۇكمو وار:

اولا - باش ھجاداكى مۆت فتحە اولورسا آنجاق ايكىنچى مۆت يازىلىر:
 عطير، نىل، زھىر، شكىل، صىبر، قىبىر، قدىر (گئجەسى)، قدىر (بىلمك)... كىمى.

41.15. Geniş ünlü ile ses uyumuna göre iki şekilde yazılan eklerden: [-kan] ekinin mukabili [-ken] ekidir: Yapışkan, döküşken, çalışkan, sürüşken...

[-gan] ekinin mukabili [-gen] ekidir: vurulgan, deyingen...

[-kan], [ken] tonsuz ünsüzle bitenlerde, [-gan], [-gen] tonlu ünsüzle bitenlerde kullanılır.

[-agan] ekinin karşılığı [-egen] / [-eyen]'dir: çalagan, güleyen / güleğen...

41.16. [-ki], [-gı] ve [-kin] ekleri tonsuz ünsüzle biten kelimelere gelir:

..بئۆگۈن بېيىكىن داشقېن پەرقو سۇيىچى بېيىكىسى

[-gi] ([-ğı]) ve [-gin] ([-ğın]) sonu tonlu ünsüzle biten kelimelere gelir:

..سۈرگۈن يورغون گېگېن قېزغىن بۇگۈن يورغون سۇيىچى چالغى

41.17. İkinci hecesindeki seslisi hem /ı/, hem de /u/ ile söylenen kelimeler iki şekilde yazılır:

a. /ı/ ile: زەھىر (zehir), قارغى (qarğy)

b. /u/ ile: مازوت, آرمود

Sabun ve mahut dilimizde “*sabın ve mahıt*” olsa da yine eskiden olduğu gibi yazılmaya devam eder.

41.18. İki heceli olan ve ikinci hecesinde dar ünlü bulunan organ adlarına örnek: alın, ağız, burun, bağır, *köğüs*, *garın*, oğul, *gayın* gibi kelimelerden sonra tamamlama ekleri /-i/, [-in] geldiğinde, ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer: alnı, ağzının, burnuna, bağırandan, *garnım*, oğlum, *gaynım* gibi kelimelerde olduğu gibi.

41.19. *Gıvrır*, *çevir*, *ayır*, *siyir*, *sovur* gibi fiil köklerine /-i/, [-ik], [-inti] ve [-im] ekleriyle [-il] fiil eki geldiğinde ikinci hecedeki ünlüler düşer: *gıvrıntı*, *çevri*, *ayrı*, *siyrilen*, *sovrulma*...

41.20. Aslında tek heceli olan, ancak çoğu zaman iki ünsüz arasına “ى” ya da “و” getirilerek söylenen kelimeler yalnızken iki şekilde yazılır:

a. Tek ünlü ile yazılanlar, örneğin: *emr*, *cebr*, *harf*, *hezn*, *hüsn*, *zulm*, *fıkr*, *gabz*, *gasd*, *gasr*, *gahr*, *asr*, *kesr*, *nabz*, *nesr*, *nüfs*, *gayd*...

b. İki ünlüyle söylenen ve bu şekilde iki heceli kabul edilen kelimelerin iki hükmü var: öncelikle ilk hecedeki ünlü /e/ ise sadece ikinci ünlü yazılır: *عظير* (kadir gecesi), *قيد* (kadir bilmek) gibi yazılır: *عظير* (kadir gecesi), *قيد* (kadir bilmek) gibi.

ثانياً - كلمه نين باش هجاسينداكى مموت فتحه دن باشقا بىر مموت اولورسا ،
كلمه خلقين دىلپنه گىرمىش ايسه تلفظه گوره يازىلىر ، آنجا ادبيات و پاعلم
- فن اصطلاحى كىمى ايشله دىلىرسه ، او زامان (آلىنما سۇزلىر بايندا اشارت
اندىله جىگى اۆزهره) باش هجاداكى مموت يازى يا گلمىر .
خلق دىلىندهكى سۇزلىره مثال : عۇمۇر ، تۇخۇم ، عىتىب ، مۇهۇر ، شۇخۇم ،
فىكىر (لشمك) ، كىبىر ...
دقت : بۇنلار و بۇنلارا بنزر ايكى هجالى سۇزلىر معين اكلرين تائىريله
بىر هجالى اولۇرلار :
فىكىر - فىكرىم (بۇدوركى ...)
نسىل - (اۆنون) نسليندن .
اصىل - اصلى (يوغدور) .
صبىر - صبر (الله)
عۇمۇر - عۇمروم (سنى شومكله نهايت تاپا جا قدىر) ...

İkincisi; kelimenin ilk hecesindeki ünlü /e/'den başka bir ünlü olursa, kelime halkın diline girmiş ise telaffuza göre yazılır. Ancak edebiyatta ve bilim – fen terimi olarak kullanılırsa ilk hecedeki ünlü yazılmaz:

Halkın dilindeki kelimelere örnek: عؤمور “ömür”, توهوم “*tuhum*”, عئيب “*ayıb*”, مؤهور “*möhür*”, شوهوم “*shuhum*”, فئير “*fikir*” (fikir + leşmek), كئير “*kibir*”... Dikkat: bu ve buna benzer iki heceli kelimeler muayyen eklerin etkisiyle tek heceli olur:

Fikir > fikrim (budur ki...)

Nesil > (onun) neslinden

Asıl > aslı (yoktur)

Sabır > sabır (+la)

Ömür > ömrüm (seni sevmekle son bulacaktır)...

۵ (بیتیشیک (یان-یانا)

یازیلان سۆزلر

۵۰ (بیتیشدیرمک ، یادا بیتیشدیرمه مک

الیفبامیزین اساسی اولان عرب یازیسیندا حرفلر متّصیل و منفصیل دئییه ، ایکی قسم دیر . متّصیللر هم ساغدان ، هم ده سولدان اؤبیریسی حرفلرله بیتیشیرلر . لاکین ، منفصیل حرفلر آنجا ساغدان اؤبیر حرفلره بیتیشیر ، یعنی اؤزوندن صونرا گلن حرفلرله اوتلاری بیتیشدیرمک اولمور .

الیفبامیزدا ، فارسجادا اولدوغو کیمی " ا ، د ، ذ ، ر ، ز ، ژ ، و " یعنی ۷ حرف منفصیل دیر . بونلارا علاوه ، " فتحه " سسی ، کلمهلرین باشیندا " ا " - ایله گۆستهریلیر و " و " حرفی ۵ آیری فونئمی تمثیل ائدیر : (و ، و ، و ، و ، و) فتحه نی گۆستهرون " ه " ده اوندان صونرا گلن حرفه یاپیشیر .

دئمک بیزیم یازیمیزدا جمعاً ۱۴ منفصیل (بیتیشمه یین) حرف واردیسر . اؤبیر طرفدن یازیمیزدا اساس اولاراق مصوتلر گۆستهریلمکده دیر . بۇ اساسین ایجابی ، نتیجه ده " و " و " ه " - ایله دۆزه لینمیش حرفلر (منفصیل حرفلر) یازیلا داها چۆخ و آرتیق گلیرلر . بۇنا گۆره طبعاً یازیمیز داها زیاده منقطع و منفصیل اشارتلردن تشکل ائدیر .

غرب الیفبالاریندا بیر کلمه نی وجودا کتیرن حرفلری چا پدا یان - یاندا دۆزورلر و ال یازیلاریندا ایسه بیر - بیرینه بیتیشدیریرلر .

عرب الیفباسینی اساس آلان یازیلاردا منفصیل حرفلرین سایه سینده بیسیر کلمه نین حرفلری نین هاردا بیتیشیک و هارادا کسک اولاجائی محض تصادؤفه باغلیدیر . باخارسان کی ، بعضاً تک کلمه نین هامی حرفلری دئگیل ، حتّی بیسیر بۆتون جمله نین کلمهلری بیر - بیرینه بیتیشه بیلیر . فارسجادا " من مست می لعل لب عشق حبیب " (من مستی لعل لب عشق حبیب) مصرعی نی هرکس بیلیر .

بعضاً ده باخارسان ، حرفلرین چۆخ آزی بیتیشیر . گنه فارسجادا باشقا مشهور بیر مصرعی یادا سالات : " زار و زردم ز درد دوری او " .

بئله جه ، بعضی کلمهلرین هامی حرفلری بیتیشیر ، و کلمه بیر " بۆتون " کیمی گۆزه نیور . بعضاً ده کلمه نین حرفلری نین بیتیشمه سی چۆخ دگیشیک اولور .

وضعیت ۶ - ۷ منفصیل حرفی اولان الیفبالاردا بئله ایکن ، بیزیم ۱۴ منفصیل حرفلی و " ووقالیزه " اولموش یازیمیزدا حرفلرین آیری - آیری یازیلما سینا داها چۆخ تصادؤفا اولونماسی طبیعی دیر .

5. Bitişik (Yan Yana) Yazılan Sözcükler

Bitiştirmek Ya Da Bitiştirmemek

Alfabemizin esası olan Arap yazısında harfler bitişken ve ayrı diye ikiye ayrılır. Bitişkenler hem sağdan, hem de soldan diğer harflerle bitişir. Lakin ayrı harfler sadece sağdan diğer harflere bitişir. Yani kendinden sonra gelen harflerle onlar bitleştirilmez.

Alfabemizde, Farsçada olduğu gibi, “ا و ژ ز بر بُ د /” yani 7 harf ayrıdır. Bunlara ek olarak /e/ sesi, kelimelerin başında “/” ile gösterilir ve “و” harfi 5 ayrı fonemi temsil eder: (/v/, /o/, /ö/, /u/, /ü/) /e/ sesini gösteren “و” de ondan sonra gelen harfe eklenmez.

Demek bizim yazımızda toplam 14 ayrı (bitişmeyen) harf vardır. Diğer yönden yazımızda esas olarak ünlüler gösterilmektedir. Bu esasın icabı, sonuçta “و” ve “ه” ile düzenlenen harfler (ayrı yazılan harfler) yazı da daha çok kullanılır. Buna göre doğal olarak yazımız daha ziyade kendinden sonraki harfle bağlanmayan ve ayrı yazılan işaretlerden oluşur.

Arap alfabesinde bir kelimeyi vücuda getiren harfleri basımda yan yana dizilir ve el yazılarında ise birbirine bitiştirirler.

Arap alfabesini esas alan yazılarda ayrı yazılan harflerin sayesinde bir kelimenin harflerinin nerede bitişik ve nerede kesik olacağı tamamen tesadüfe bağlıdır. Bir bakarsın, bazen tek kelimenin tüm harfleri değil, hatta bütün bir cümlenin kelimeleri birbirine bitişebilir. Farsçada “میت دیلعل لب شوق حبیتم” (میت دیلعل لب شوق حبیتم) mısrağını herkes bilir.

Bazen de bakarsın, çok azı bitişir. Yine Farsçada bilinen başka bir mısrağı hatırlayalım: “زار و زردم ز درد دوری او”.

Böylece bazı kelimelerin tüm harfleri bitişir ve kelime bir “bütün” gibi görünür. Bazen de kelimenin harflerinin bitişmesi çok değişik olur.

Vaziyet ayrı yazılan 6-7 harfli olan alfabelerde böyleyken, bizim ayrı yazılan 14 harfli ve “vokalize” olmuş yazımızda harflerin ayrı ayrı yazılması oldukça doğaldır.

موضوعا آيدىنلىق گىتىرىمك اۆچون، فارسجا يازىلار گۇتورک : بۇدىلدە قديم يازىلاردا بىر كىلمە نىن (مئىمىل حرفلىرى نىن) بىتئىشمەسى، يادا بىتئىشمە مەسى داھا چۇخ ذوق و "استە تىك" قايدالارا تابع ايدى و "خطاط" اثرىبە وئره جەگى تىركىب (قۇمبۇزىسيون) ملاحظەلىرى يىلە بۇ خصوصدا قرار وئردى. سۇن زامانلاردا، بىخصوص "مقانىك" چاپ واسىطەلىرى، قۇرقوشون حرفلىرى و يازى ماشىنىنىن ظهورو اۇ طرفدن دە، آوروپا مئىنلرىنە حاكىم اولان يازى قايدالارى نىن مئىمىنمەسى يىلە كىلمە لىر اجزاسىنىن بىتئىشىپ-بىتئىشمە مەسى اۆچون "منطقى" و "ثابت" قايدا قۇيما فېكرىبە گىلدىلر.

بۇ يۇلدا اۇزون مسافە قطع ائىدىلدىگىنە رغماً ھلە دە، مثلاً "مى رفت" مى، يۇخسا "مى رفت" يازىلماسى گىركىدىكى حقىندا مناقىشەلر دوام ائىدىر. بۇتون بۇنلارلا علاوه اولاراق، اۇنوتما ياق كى، بىزىم دىلېمىز، عادت اۆزەرە اكثرأ مقايىسە ۴ ئىدىلن فارسجا و بىزىرى دىللىردن چۇخ فرقلى اولان، دىلچىلرېن تىبىرىلە "التىماقى" - *Agglutinative* بىر دىلدىر. يەنى، بىزىم دىلدە كۆكە چۇخ صايدا اك، دال-با-دال، گلىب بىتئىشىر. بۇنا گۇرە دە بىز "بىركىلمە دە اولان مئىمىل حرفلىرى ياپئىشىپ" دىئىن قايدا يا يۆزدە- يۆز انطىباق ائدە بىلمەرىك. آچىقدىركى، بۇ صورتدە بىر كىلمە نىن بۇتون حرفلىرىنىسى بىتئىشىرىمك مەكۇن اولسادا، سۇزلىرىمىز بىر قىسمىنىن يازىلماسى و اۇخونماسى جىتىن اولار.

اۇبىر ياندىن، حقى "التىماقى" اولمايان يازىلاردا دا "استە تىك" ملاحظەلر، اۇخوناقلىق و آسانلىق قايغۇسى بىر چۇخ قايدالارا استىئانلار گىتىرىمك دەدر. گىنە فارسجادان مثال وئرىمك اىستىرىك، آقاي حىسب عماد افشارس "آئىس درىست نوىسى" - سىندى بۇ سىطىرلىرى اۇخوماق كفايت ائدر:

"... بطوركلى ھىرگاھ درىوشتن كىلمات مەركىبىن اعمال قاعدە اتتال از طرفى و سەھولت نكارش و زىبائى كىلمە از طرف دىگر، تىعارضى باشد بابد آساسى وزىبائى رامقەدم داشت و اراتتال اجزاي كىلمە خوددارى كرد" (ص : ۶۷).

بىز، الېفبا و دىلېمىزىن- يۇخارىدا اشارت ائىدىگىمىز- خصوصىتىلرېنى نىظرە آلاراق، بۇ بابدا حقى فارسجادان داھا آرتىق يۇمشاق و گىنئىش گۇرۇشلو داورانمالى تىق. سۇدوركى، بىزدە امكان اولدوغو قەدەر حرفلىرى آيرى يازماق تىرجىح ائىدىلمەلېدىر. بۇنا گۇرە دە قايدالاردا "بىتئىشىك يازىلر" سۇزوسون گىترچك مەناسى "يان-يانا يازىلر" دىر. يۇخسا حرفلىرى اىچ اىچە گىتئىرىپ ياپئىشىدىرىپ- باغلاياراق، اۇخونو اۇپ- اۇزون "مارشاندىز ترەنى" كىمى بىر حرفلىرى زنجىرلە مەسىلە قارشىلاشدىرماق دۇغرو دىگىل.

تكرار ائىدىرىك، يازىلار بىن اۇخوناقلى و سادە اولماسى اۆچون كىلمە لىرى حقى "مىندىرماق" - دان دا چكىنمە مەلى تىك.

Konuya aydınlık getirmek için, Farsça yazıları ele aldık: Bu dilde eski yazılarda bir kelimenin (bitişken harflerinin) bitişmesi ya da bitişmemesi daha çok zevk ve “estetik” kurallara bağlıydı ve “hattat” eserine vereceği terkip (kompozisyon) hakkındaki görüşleriyle bu hususta karar verirdi. Son zamanlarda, özellikle “mekanik” basım araçları ve kurşun harfler ve yazı makinesinin ortaya çıkışı o taraftan da, Avrupa metinlerine hâkim olan yazı kurallarının benimsenmesi ile kelimelerin yazım sırasında bitişip bitişmemesi için “mantıklı” ve “sabit” kurallar koyma düşüncesine vardılar.

Bu yolda uzun mesafe katedilse de, misalen “مصرفت” mi, yoksa “هیفت” mi yazılması gerektiği hakkında tartışmalar devam eder.

Bütün bunlara ek olarak, unutmayalım ki, bizim dilimiz, adet üzere genellikle mukayese edilen Farsça ve benzeri dillerden çok farklı olan, dilcilerin tabiriyle “bitişken – agglutinative” bir dildir, yani, dilimizde kelime köküne çok sayıda ek ard arda gelip bitişir. Buna göre de biz “bir kelimedede olan müttasil harfler yapışsın” diyen kurala yüzde yüz intibak edemeyiz. Açıktır ki, bu şekilde bir kelimenin bütün harflerini birleştirmek mümkün olsa da, sözlerimizin bir kısmının yazılması ve okunması zorlaşır.

Diğer yandan, hatta “bitişken” olmayan yazılarda da “estetik” düşüncesi, okunaklılık ve kolaylık kaygısı birçok kurala istisnalar getirmektedir. Yine Farsçadan örnek vermek istersek, Hüseyin Emad Afşar “درست و نریسی” “تئین”sinden bu satırları okumak kifayet eder:

بب طوکل ی هر گاه در شوق کمال م اتم کسب ی ن اعم ال ق اعد د غلص ال از وظفی و سهلی تر گارش

و نریسی کمال م از طرف ی کسرت عرض ی بلس هبلد آس نی و نری طی را قید داشت و از غلص ال احزای

کلمه خود داری کرد (ss. 67).

Biz, alfabe ve dilimizin – yukarıda işaret ettiğimiz – özelliklerini göze alarak bu konuda Farsçadan bile daha yumuşak ve açık fikirli olmalıyız. Budur ki, bizde imkân olduğu kadar harfleri ayrı yazmak tercih edilmelidir. Bu kurallara göre “bitişik yazılır” sözünün gerçek anlamı “yan yana yazılır”dır. Yoksa harfleri iç içe geçirip yapıştırıp bağlayarak okuyucuyu up uzun “marşandız treni” gibi bir harfler zincirlemesiyle karşılaştırmak doğru değildir.

Tekrar ederiz, yazıların okunaklı ve sade olması için kelimeleri hatta “kırmak”tan da çekinmemeliyiz.

بو مۇقەددەملەردىكى كۆز اۋنۇندە تۇتاراق، بېتېشىك يادا يان-يانا يازماق
 ھەقىئەتتىكى عموم قايدانى بىر بىر اۋخوبىيلىرىك :
 كۆكلەرە آرتىرىلان اكلەر، اۋنلارلا بىرلىككە تەك سۆز ھالىنا كلىرلەر .

نتىجە اۋلاراق اكلەر ھىرايلا كۆكلەرە بېتېشىر، يادا اۋنلارلا يان - ياننا
 يازىلىرلار، و بىر تەك كىلمە اۋلۇشۇرۇرلار .

(۵۱) يان - ياننا (بېتېشىك) يازىلان

مەركەب سۆزلەر

(۵۱/۰۱) مقدار صايىلە آد يا صفتدن عملەگىلن آدلار يان - ياننا يازىلىر .
 مثال: اۋچ بۇھاق (مىلئەت) ، ايكى ھالىلار ، ايكى ھاچا ، ايكى مېنىھى يۇزابلېمىز
دەقت : بۇنلار يان - ياننا دەنگىل، بېتېشىك يازسايدىق بۇلە تەركىبىلەر
 وجودا گەھكەدى: اۋچۇھاق، يۇزىل، ايكىتە ھالىلار... بىز اكلەر ھاللاردا يان-
 ياننا يازماق تەرجىھ ائدىرىك .

(۵۱/۰۲) سادە (و يا دۆزەلتىمە) آدلا مەنسۇپىت اكلى طرفدن عملەگىلن صفت
 و طرفلەر . مثال : قەغەز آراسى، قۇرۇلتاي قاناغى، دىنىز كىنارى، شەھەر آراسى،
 آياق آلتى، بايرام قاناغى، آدەم باشى، سۇزباشى ...

(بىزىم تەۋسىھ ائتمە دىگىمىز، فقط قايدا يا اۋيەون - يان - ياننا دەنگىل
 بېتېشىك - بەزى تەركىبىلەر: قۇرۇلتاي قاناغى، شەھەر آراسى، آباغالتى، بايرامقا -
 باغى، آدەم باشى... بوندان سۇرا بىز آناھاق تەرجىھ ائتمە دىگىمىز تەركىبىلەر
 يازاھاغىق، طالېلەر مەھزۇبىت تەركىبىلەر اۋزلىرى چىخارا بىلرلەر) .

(۵۱/۰۳) " - دن " ھالدا اۋلان (چىخىش ھالى يادا چىخما دۇرۇمو) آدلا ،
 فعلى آد تەركىبىندەن عەبارت مەركەب سۆزلەر . مثال: آنادان دۇغما ، دەدەن قالما ،
 باشدان سۇوما .

(۵۱/۰۴) ھەر بىر سۆزدەگىش دىرىجى و يا سۆزدە دۆزەلدىجى اكلە قىبول ائتمە مېش
 ايكى آددان دۆزلىمىش سۆزلەر: قاينانا ، قايناتا ، ساچايق ، ھاجى لىقلىك
 دەدە بابا ، اكل گۆن .

(۵۱/۰۵) سادە (و يا دۆزەلتىمە) آدلا فعلى صفت تەركىبىندەن عەبارت سۆزلەر:
 سەس بۇغان (فارىجا : صەخفە كىن) ، تاخىل دۇيىن ، گۆن باتان ، سۇسەپىن (ماشىن)
 آغاج دلن (قۇش) ...

(۵۱/۰۶) سادە آدلا فعل - آددان عملەگىلن آدلار: يۇك داشىما ،

پامبىق تەمىزلەمە ، پۇلادارىتمە ، سەس وئرمە ، ماشىن قايتىرما ...

(۵۱/۰۷) سادە (و يا دۆزەلتىمە) آدلا مەنسۇپىت اكلى سۆزدەن عملەگىلن آدلار:
 آياق قىبايى، دۇنيا كۆرۇشۇ، ال يازماسى، عى قىزى، ايلان بالىغى، ايل دۇنۇمو
 سۇ ايتى، ھان ساغلىغى، ائلا اۋغلو، دۆە بۇيىنۇ ، قارى كۆرپۇسو، سۇي آدى .

Bu önsözü göz önünde tutarak bitişik ya da yan yana yazmak hakkındaki genel kuralı birlikte okuyabiliriz:

Köklere getirilen ekler, onlarla birlikte tek bir kelime olur.

Sonuç olarak ekler sırayla köklere bitişir ya da onlarla yan yana yazılır ve tek bir kelime oluşturulur.

51. Yan Yana (Bitişik) Yazılan Birleşik Kelimeler

51.1. Miktar, sayı ile ad ya da sıfattan meydana gelen adlar yan yana yazılır. Örnek: "üçgen", اوچبوجاق, ايگيويچى اورايئيهيز يلكى هاجا يلكى هيل

Dikkat: Bunları yan yana değil bitişik yazsaydık böyle terkipler vücuda gelecekti: ..يلكى هه يلى. بيوييل, اوچبوجاق. Biz genellikle yanyana yazmayı tercih ederiz.

51.2. Basit (veya türemiş) adla iyelik ekli zarftan meydana gelen sıfat ve zarflar. Örnek: قىباغى يئاق لئى شى مر آراسى, ئيكن ارى قورۇتاقى باغى, قىطع ملى آراسى. بىرۇنئى بادي مېشى بېليرام

(Bizim tavsiye etmediğimiz, fakat kurala uygun – yan yana değil bitişik – bazı terkipler: ... ادھمباشى آخچال تى بېليرقم باغى, شى مر آراسى قورۇتاقى باغى. Bundan sonra biz sadece tercih ettiğimiz terkipleri yazacağız. İsteyenler bitişik terkipleri kendileri çıkarabilirler.)

51.3. [+den] hal eki alan (çıkma ya da ayrılma hal eki) ad ile isim fiilden yapılan birleşik kelimelere örnek: بىباش دان صووم, دده دن قالم ان دان دوغما

51.4. Herhangi bir söz değiştiren veya söz türeten bir ek kabul etmeyen iki addan türetilen kelimeler: انلگون, ددباب, خاجى ئيئل ك بىس اجلياق قىلئىنا قىلئىلا

51.5. Basit (veya türemiş) adla sıfat fiilden yapılan kelimeler: بىس سوبوغان, "su sepen makine", "ağaç kakan kuşu".

51.6. Basit ad ile ad fiilden meydana gelen adlar: پاھىيوت ئھزلە مەيپوك ئشېم, .. ماشىن قىلئيرام بىس وئرمەپو داھىتمە

51.7. Basit (veya türemiş) adla iyelik ekli kelimelerden meydana gelen kelimeler: بىويئى يلىل دۇنومو, نىباليغى, عمى قىيىزى, اليراماسى, دويىگۇرۇش و ئياق ابى, صوى آدى قارى كۇپ بىس و, دۇمبەيىو, انل او ئھو, جان س انھىغى

۵۱/۵۸) سادە صفتلە سادە (و يا دۆزلىتمە) آددان عملە گلن آدلار :
 آغا قاناد ، قارا يازى ، قاراتىپكان ، ايستى اوت ، بىئىنى ئىتمە ، سارى كۆينىك ، سارى كۆك ،
 خام مال ، قىرغىچ ، آغىۋلاق (سۆكلمەن سىتتىشك يارىلىشى چىركىنلىك و
 چىن لىك تۇرتىمە يىر ، قىشما كىلمەلر بىر - بىرىنە ياپىشا بىلىر) .
 ۵۱/۵۹) مەركىب سەفتلەرە " - لىك " اكىنن علاوه ائتمە سايىلە عملە گلن آدلار :
 آغزى بۆتۈۋلۈك ، عاليخاسلىق ، خۇج مەنالىق ، قانونا اۇيغۇنلۇق ، دوستازلىق ،
 آلبىلىق ، الياگرىلىك / اليايرىلىك ، اۇزاسىنالىق ، اۇزاق كۆرنىلىك ،
 اۇرەكى آچىقلىق / اۇرەكى آچىقلىق ...

۵۱/۱۰) بىر ھالى كىلمەلر بىرر نەمۇنە كىمى . كىلمەلر بىر باشىغا كىلەرگ ،
 مەركىب سۆزلەر قۇرار : آغىۋ ، ايلك باھار ، مۇن باھار . اۇنسۇز (مۇقەدەمە) ، مۇنسۇز ...
 ۵۱/۱۱) تەركىبىندە " خان " و " نامە " كىمى فارىسا اصيللى سۆزلەردن
 اولان آدلار : كىتاخانا ، سىياننامە ، وكالتنامە ، اسكىدرنامە ، ھۇب ھۇب نامە ،
 شەادتنامە ...

۵۱/۱۲) سادە صفتلە سادە آد بىرلشمە سىندن دۆزلىدىن جۇغرافى آدلار :
 آغشەر ، بىئىنى كىند ، قارا جىن ، سۇيوق بۇلاق ، قاراغاج (قارا + آغاج) ، قىزىل اۆزىن ،
 آجى جاي ، سارى داغ ...
دەقت : بىئىر آدلار ايكىدن جۇج كىلمەدن دە مەركىب اولسا ، كىنە بىئىتىشك
 يازىلىر .

۵۱/۱۳) ايكى آدىن بىرلشمە سىندن دۆزەلن جۇغرافى آدلار : آروپا جاي ،
 قۇناق كىند ، داشكىند (تاشكىند) .

۵۱/۱۴) اسان و جەمئىت آدلار بىسى بىلدىن مەركىب سۆزلەر : مەمدەلى ، خۇشقىدە ،
 عىشىر (نواى) ، تىبەگۈز ، آلتون اوردۇ قىزىلباش ...
 ۵۱/۱۵) تەركىبىندە " اۇغلو " يادا " زادە " ، و بۇنلار بىنر سۆزلەر اولان
 آدلار : حسنۇغلو ، داداشكىل ، آقازادا ...

۵۱/۱۶) تەركىبىندە رتسە ، لىقىدە رىسى خىتاب مەفھومو اولمايان " مىر " ،
 " مىرزا " ، " مىرزە " ، " جاجى " ، " سىد " ، " شاھ " ، " سلطان " ، " آقا " ، " آغا " ، " بگ " ، " بگىم "
 " خان " ، " خانىم " ... سۆزلەردىن بىرى اولان آدلار (بۇ كىلمەلر آدىن بىر جىز
 يا پارچاسى مائىلدىقلارىندا) : مىربالا ، مىرزەلى ، جاجى بابا ، سىدخاننىم ،
 سلطانەلى ، خانىم باجى ، بالابگ ...

۵۱/۱۷) سىلى و يا جىنگىلتىلى مائىتە بىئىن فەلەردن " ھىسا "
 بىئىشىدىرىجىسى واسىطە سايىلە عملە گلن آدلار : وۇرھا وۇر ، دى ھادى ، يازھا ياز ،
 بى ھائى ، گزھاگىز ، چال ھال ...

تەركىب ائىدىلن فەل كار مائىتە بىئىرسە ، " ھا " مۇسىنە ، آھنگ قانونونا كۆرە
 " ۳ " و " يا " ھ " يازىلىر : باساباس ، قاچاقچ ، اىچە اىچ ، كسەكس ...
 ۵۱/۱۸) سادە صفتلە سادە آد بىرلشمە سىندن دۆزلىدىن مەركىب سەفتلەر :

51.8. Basit sıfatla basit (veya türemiş) addan meydana gelen adlar: akçakanat, karayazı, karatiken, istiot, yeniyetme, sarı göynek, sarı kök, hammal, kırkayak, akbulak (bu kelimenin bitişik yazılışı çirkinlik ve çetinlik töretmeyir. Kısa kelimeler birleşik yazılabilir).

51.9. Birleşik sıfatlara [-lik] ekinin ilave edilmesi ile meydana gelen adlar: Ağzibütövlük, alicenaplık, çohmanalılık, ganunauygunluk, dostbazlık, alıcılık, elieğrilik / elieyriplik, özbaşnalık, uzaggörenlik, ürekaçıklık...

51.10. Tek heceli kelimeler bir numune gibi kelimelerin başına gelerek birleşik sözler kurar: Aksu, ilkbahar, sonbahar, ön söz, son söz...

51.11. Terkibinde “hane” ve “name” gibi Farsça asıllı sözlerden olan adlar: Kütüphane, beyanname, vekâletname, İskendername, Hüphünamei şahadetname...

51.12. Basit sıfatla basit adın birleşmesinden türetilen coğrafi adlar: Akşehir, Yenikent, Karaçemen, Soğukbulak, Karağaç (kara + ağaç), Kızılözen, Ahiçay, Sarıdağ...

Dikkat: Yer adları ikiden çok kelimedenden de oluşsa yine birleşik yazılır.

51.13. İki adın birleşmesinden düzelen coğrafi adlar: Arpaçay, Konakkent, Taşkent.

51.14. İnsan ve cemiyet adlarını bildiren birleşik sözler: Muhammedali, Hoşkadem, Ali Şi'r (Nevayi), Tepegöz, Altınordu, Kızılbaş...

51.15. Terkibinde “oğlu” ya da “zade” ve bunlara benzer kelimeler olan adlar: Hasanoğlu, Dadaşgil, Akazade...

51.16. Terkibinde rütbe, lakap ve resmi hitap mefhumu olmayan “mir”, “mirza”, “mirze”, “hacı”, “seyit”, “şah”, “sultan”, “aka”, “ağa”, “bey”, “beyim”, “han”, “hanım” gibi kelimelerden biri olan adlar (bu kelimeler adın bir bölümü ya da parçası sayıldığında): Mir Bala, Mirza Ali, Hacı Baba, Seyit Hanım, Sultan Ali, Hanım Bacı, Bala Bey...

51.17. Sesli veya tonlu ünsüzle biten fiillerden “*h*” bitiştrici ile meydana gelen adlar: Vurhavur, dehede, yaz ha yaz, ye he ye, gez he gez, çal ha çal...

Terkip edilen fiil tonsuz ünsüzle biterse “ha” yerine, ses uyumuna göre /a/ veya /e/ yazılır: Başabaş, kaçakaç, içe iç, kese kes...

51.18. Sıfat ile basit ad birleşmesinden türetilen birleşik sıfatlar:

آغىچىچ ، جال ساققال ، سالاجا بۇي ، حاضىر خاواب ، قاراقاباق ، دازباش ، سىتە بۇي ،
اينچە سىل ، گۇلرېتۇز / گۇلراۋز ، اورتا بۇي ، نۇش نۇغار ، لىخچە ...

۵۱/۱۹) سادە صفت ويا آدلا " - لى " اكللى دۆزلىتمە صفتدن عملە گلن صفتلر :
قۇناق خانلى ، ايسىتى قانلى ، سۇيوق قانلى ، اۇزون بۇيلو . يادا ئىللى ، ايكى خانلى .
۵۱/۲۰) تركىيىندە " آز " ، " برابر " ، " قۇشا " ، " عىنىي " ، " ياريم " ، " چۇخ " و س .
سۇزلىرى اۇلان صفتلر : آزايشلەنن ، برابر حقو قلو ، عىنىتى قىمتلى ، چۇخ معنالى ...
۵۱/۲۱) سادە آدلا " وئرىجى " / " وئرن " / " وئرنر " ، " دگىش دىرىجى " / " دگىش -
" دگىش " ، " دۆزلىدىجى " / " دۆزلىدن " / " دۆزلىدر " ، " اندىجى " / " اندن " / " اندر " ... كىمى ،
يادا سۇنلار نوعوندان منفى دۆزلىتمە صفتلر (" وئرمز " / " وئرمەين " / " وئرمە يىچى " ،
" دگىشمز " - و بدل لرى - ، " ائتمز " ، " قۇنماز " ، " دگمز " ، " اولونماز " ، " گلمز " ...) -
دن عملە گلن مركب صفتلر . مثلاً : ضرر وئرىجى ، سۇزدگىش دىرىجى ، دگىشمز (دگىشمز
باشچى = عۆص اندىلمز مدير) ، انسان سئۆر ، بارئش سئۆر ، سۇدە مر (سۇدە امر)
محو اندىجى ، قۇش قۇنماز ، قۇش اۇجماز ، كاروان گچمز ، دگمە دۇشر ،

۵۱/۲۲) " - ه " حالدا (بۇنلۇك حالدا ، يادا بۇنلەمە دۇروموندان) ايشلەنن
آدلا ، دۆزلىتمە صفتدن (مثلاً : باتماز ، گلمز ، بنزر ، اۇخشار ... كىمى) عملە گلن
صفتلر : عقلە باتماز ، باشا دۇشمز ، متالابنزر ، هئچ زاد ادا گمز ، گۇنە ماخان ...

۵۱/۲۳) منسوبىت اكللى سادە آدلا سادە (ويا دۆزلىتمە) صفتدن عملە گلن
صفتلر : آغزى بۇش ، آغزى سۇتۇو ، آغزى تاستى ، آغزى ئىللى ، آغزى ئىرتىش -
ق ، آغزى گۇيچك ، آغزى اۇدلو ، آباغى بۇنكۇل ، قانى قارا ، الى آچىق ، الى كسىپك ،
الى اكرى / الى ايرى ، باشى بۇش ، قارنى تارىق ، دابانى جاتلاق ، آغزى اكرى ...

۵۱/۲۴) صفتين شىتلىندىرمە درەجە سىبى بىلدىرمك اۇجون سۇزۇن ايلك هجاسى
و يا ايكىنچى سىبىدن سۇنرا " م " ، " پ " عىصورلرى آرتىرما قلا دۆزەلن كىچىك
حصەلر سۇزە بىتتىشك يازىلير : سۇمبۇز ، سۇمبۇش ، قاپقارا ، قۇيقۇرو ، دۇمدۇز ،
قۇيقۇر مۇزى ، يامىيا شىل ، گۇمگۇي ، ساپسارى ...

۵۱/۲۵) " لى " ، " سىز " ، " جى " ... كىمى اكلربن خاص اسملرە تاپىشما سايە
عملە گلن مركب صفتلر بىتتىشك يازىلير : يارىسلى ، نىلسىز (مصر چۇل اۇلار) ،
فرۇيدچۇ و بونفحو (جره يانلار) .

۵۱/۲۶) مركب فعللر يان - يانا يازىلانلار بۇ قىلدىن دىر :
كۇرە بىلمك ، يازا بىلمك . باخا قالماق ...

۵۱/۲۷) ايدى ، ايمىش ، ايسە ، ايكن ، و ايله هم آيرى يازىلا بىلير ،
هم دە اۇزلىرىدن قاناق گلن كلمە يە بىتتىشە بىلير . بىتتىشمەلرى بىلە اۇلار :
الف) - قاناقا گلن سۇزلىرىن سۇن حرفلرى صاميت اۇلسا ايدى ، ايمىش ،
ايسە ، ايكن ، ايله كلمەلرى نىن باشلار ينداكى " اى " لر دۇشر ، قانان قىملر
بىتتىشەرك عىنىنى بىر اكل كىمى آهنگ قايدالار ينا تابع اۇلاراق دگىشمز .
مثاللاردا : هم ياپىشان و هم ياپىشما يان حاللار گۇستە رىلير :

ağbirçek, çalsaggal, balaca boy, hazır cevab, garagabag, dazbaş, besteboy, ince bel, güleryüz, ortaboy, boşboğaz, lehçene...

51.19. Sıfat veya adla [-lı] ekli düzeltme sıfattan meydana gelen sıfatlar: *gonagcanlı, istiganlı, soyugganlı, uzunboylu, yadelli, ikicanlı*.

51.20. Terkibinde “az, beraber, çift, aynı, yarım, çok” vs. olan sıfatlar: az kullanılan, beraber, çift, aynı kıymetli, çok anlamlı...

51.21. Basit adla “verci / veren / verir” değiştirici / değişen / değişir”, “düzeltici / düzelen / düzeltir”, “edici / eden / eder” gibi olumsuz türemiş sıfatlardan (“vermez/ vermeyen/ vermeyici”, “değişmez” ve bedelleri, “etmez”, “konmaz”, “değmez”, “olunmaz”, “gelmez”...) meydana gelen birleşik sıfatlar, örneğin: zararverici, sözdeğiştirici, değişmez, insansever, barışsever, südemer, mahfedici, guşgonmaz, guşuçmaz, kervangeçmez, değmedüşer.

51.22. /-a/ yönelme hali eki ile türemiş sıfattan (örneğin: yatmaz, gelmez, benzer, okşar gibi) meydana gelen sıfatlar: aklayatmaz, başadüşmez, metalabenzer, hiç zadadeğmez, günebahan...

51.23. İyelik ekli adla sıfattan meydana gelen sıfatlar: ağzı boş, ağzı bütöv, ağzı yastı, ağzı yelli, ağzı yırtık, ağzı göyçek, ağzı odlu, ayağı yüngül, kanı kara, eli açık, eli kesik, eli eğri, başıboş, karnıyarık, tabanı çatlak, ağzı eğri...

51.24. Sıfatın şiddetlendirme derecesini bildirmek için sözün ilk hecesi veya ikinci sesinden sonra /m/, /p/ unsurları ile yapılan küçük bölümler kelimeye bitişik yazılır: bomboz, bomboş, kapkara, kupkuru, dümdüz, kıpkırmızı, yemyeşil, gömgök, sapsarı...

51.25. {-II}, {-sIz}, {-cI} gibi eklerin has isimlere eklenmesiyle meydana gelen birleşik sıfatlar birleşik yazılır: Parisli, Nilsiz (Mısır çöl olur), Froidçi ve Yongçu (görüşler).

51.26. Birleşik fiillerin yan yana yazılanları bu kabildendir: görebilmek, yazabilecek, bakakalmak...

51.27. “İdi”, “imiş”, “ise”, “iken” ve “ile” hem ayrı hem de kendinden önce gelen kelimeyle birleşik yazılabilir. Birleşik yazılışı şöyle olur:

a. İlk kelimenin son harfi ünsüz olursa “idi”, “imiş”, “ise”, “iken”, “ile” kelimelerinin başındaki /i-/ sesi yiter, kalan kısımlar birleşerek tıpkı bir ek gibi ses uyumuna girerek değişir. Örneklerde hem yapışan hem de yapışmayan haller gösterilir:

كۆزل-ايدى/ كۆزلىدى ، اۇخويا جاق ايدى/ اۇخويا حاقدى ، آلير ايسه / آليرسا ،
يولداشلار ايله / يولداشلارلا...
دقت : " - كن " اكي دگيشمز و آهنگ قانونونا تابع اولماز : گلير ايكن/
گليركن ، قاچار ايكن/ قاچاركن .
ب) - مۆتلرله بيتن كلمه لره بۇ اكلرى بيتيشديرمك ايسترسك ، اوكلمه لرله
اكلر آراسينا سير " ئى " گتيرمه ميز لازيم دير : ايكنجى ايدى/ ايكنجى ايدى ،
گلسه ايميش / گلستيميش ، كۆرۈش دو ايسه / كۆرۈش دو يسه ، يولو ايله / يولو يولا ،
اوردۇسو ايله / اوردوسويلا ، اوردادا ايكن/ اوردادا ايكن ... (گلستيميش)
مثاليندا فتحه سسى " ئى " - نين تاثيريله " ئى " سسينه چۆريلير .
(۵۱/۲۸) سادە آدلا ، " بير " صاي نين بيرلشمه سيندن عمله گلن طرفلير
بيتيشيك (يان - يانا) يازيلير : البير (ال بير) ، سۆز بير ، ديلبير (ديل بير) .
(۵۱/۲۹) سادە آدلا منسوبيت اكلى آد و يا طرف بيرلشمه سيندن دۆزه لسن
مركب طرفلر : آد بيم باشى ، آيا قاؤستو ، دۇداق آلتى ، كۆز آلتى ، ال اؤستو ...
(۵۱/۳۰) آشاغيڭداكى مركب ربطلر بيتيشيك / يان - يانا يازيلير :
ياخود ، نه اينكى ، هابغه ، حالبوكى ، هرگاه ، هرچند ، چۆنكى ، يا اينكى .

(۶) آيرى يازيلان مركب سۆزلر

۶۰) مركب سۆزلرين بير قسمى نين اجزاسى آيرى - آيرى يازيلما ليدير ،
بۇ بايدا بير نچه خاطيرلاتما فايдали اولور .
۶۱) چوخ كلمه لى انسان آدى ايله قۇرولان يئر آدلارى نين هر كلمه سى آيرى
يازيلير . مثال : شيخ محمد خيابانى بۇلوارى ، ستارخان خياوانى .
۶۲) " - دن " اكلى آدلا سادە (ويا دۆزلمه) صفتدن عمله گلن صفتلر
آيرى يازيلير : قۇلدان قوتلى ، قۇلدان كۆچلو ، ديلدن ايتى ، الدن زيرك ،
كۆزدن ايتى ، عقلدن كاسيب ، دده دن قالما ...
۶۳) عددلره گلينجه :
(۶۲/۰۱) عددلرين هر كلمه سى آيرى يازيلير : اون بئش ، يۆز اوتوز بير ،
ايكى مين آلتى يۆز اون سككيز (۲۶۱۸) .
چاكلر و ساير وئيقه لره (سندرله) عددلر بيتيشيك و يان - يانا يازيلير :
مثال : ايكى مين آلتى يۆز اون سككيز تۆم .
(۶۲/۰۲) كسر و مرتبه بيلديرن صايلار آيرى يازيلير : اوتوز يقددينجى ،
اۆچده بير ، اوندا بئش ...
(۶۲/۰۳) مقدار صايلاريندان عمله گلن بيرينجى سۆز " - ه " حالدا (يۆنلوك

güzel idi / güzeldi, okuyacak idi / okuyacaktı, alır ise / alırsa, yoldaşlar ile / yoldaşlarla...

Dikkat: [-ken] eki değişmez ve ses uyumuna girmez: gelir iken / gelirken, kaçar iken / kaçarken...

b. Bu ekleri ünlüyle biten kelimelerle birleştirmek istersek, o kelimelerle ekler arasına bir /-y-/ getirmemiz gerekir: ikinci idi / ikinciydi, gelse imiş / gelseymiş, görüştü ise / görüştüyse, yolu ile / yoluyla, ordusu ile / ordusuyla, orada iken / oradayken... (“gelseymiş” örneğinde /e/ sesi /y/ sesinin etkisiyle /é/ ünlüsüne çevrilir.)

51.28. Basit adla “bir” sayının birleşmesinden meydana gelen zarflar bitişik (yan yana) yazılır: elbir (el bir), sözbir, dilbir..

51.29. Basit adla mensubiyet ekli ad veya zarf birleşmesinde düzelen birleşik zarflar: adımbaşı, ayaküstü, dudakaltı, gözaltı, elüstü...

51.30. Aşağıdaki birleşik edatlar bitişik (yan yana) yazılır: yahud, neyinki, haböyle, halbuki, hergah, herçend, çünkü, yaniki.

60. Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler

60. Birleşik sözlerin bir kısmı ayrı ayrı yazılmalıdır. Bu konuda birkaç hatırlatma yapmak faydalı olur:

61. Çok kelimeli insan adı ile kurulan yer adlarının her kelimesi ayrı yazılır, örnek: Şeyh Muhammed Hıyabani Bulvarı, Settar Han Hayavani.

62. [-den] ekli adla basit (veya türemiş) sıfattan meydana gelen sıfatlar ayrı yazılır: koldan kuvvetli, koldan güçlü, dilden iti, elden zirek, gözden iti, akıldan kasıb, dededen kalma...

63. Adetlere gelince:

63.1. Adetlerin her kelimesi ayrı yazılır: on beş, yüz otuz bir, iki bin altı yüz on sekiz (2618).

Çekler vs. vesikalarda (senetlerde) adetler bitişik ve yan yana yazılır, örnek: ikibinaltıyüzonsekiz.

63.2. Kesir ve mertebe bildiren sayılar ayrı yazılır: otuz yedinci, üçte bir, onda beş...

63.3. Miktar sayılarından meydana gelen birinci sözü /-e/ (yönelme hali) eki

خالدا) ايشلەنن طرفلر آيرى يازىلىر: بىرە نىش، بىرە يۆز م...
(۶۴/۰۱) بىرىنچى سۆز "ا" ، "بۇ" اشاره ضميرلىرىدىن عبارت اولان مركب
سۆزلر آيرى يازىلىر: بۇ آي، بۇ ايل، بۇ كۆن، بۇ ساعات، اۇ كۆن، اۇ ساعات
قىد: بۇكۆن (مارسجا "امروز"، انگىليزجه: *today*) معناسينا گلدىكده،
يان - يانا يازىلىر...

(۶۴/۰۲) مركب سئوال ضميرلىرى نىن تركىبىندەكى سۆزلر آيرى يازىلىر:
نه اۆچون، نه جۆر، نه كىمى ...

دقت: "نه اۆچون" قىمالتىلمىش شكىلىندە ده ايشلەدىلىر و بۇخالدا
يان- يانا يازىلىر: "نجون قىلماز منه درمان، منى بىمار مانمازمى؟" فضولى.
(۶۵) تركىبىندەكى بىرىنچى سۆز مختليف نطق حصەلىرىدىن، ايكىنچى سۆز
ايسە، " ائلمەك"، " ائتمەك"، " اولماق" كۆمكىچى فعللىرىدىن ويا مجازى معادا
ايشلەنن " آصماق"، " وئرمەك"، " وۇرماق"، " دۆشمەك"، " سالماق" وياشقا
سۆزلردن عبارت اولان فعللر آيرى يازىلىر: قبول ائلمەك، تشكيل ائتمەك،
تەنە وۇرماق، فيكىر وئرمەك، باشا دۆشمەك ...

(۶۶/۰۱) رىبطلر (باغلايىچىلار) سۆزلردن آيرى يازىلىر: ايشى مہارت
و دقتلە كۆرمەك لازىمدىر.

(۶۶/۰۲) ايكى سادە باغلايىچىدان (رىب دىن) و سادە باغلايىچى ايلە باشقا
نطق حصەلىرىدىن عملە گلن باغلايىچىلار آيرى يازىلىر: بئلەكى، بۇنولا دا،
بۇنا كۆرە دە، ويا، يا دا، وياخود، داها دا، دئمەكى، بوخسا كى،
گاە دا، گوييا كى، مادام كى، اۇنا كۆرە، اۇنون اۆچون، تۇتاق كى،
مە دە ..

(۶۶/۰۳) دىلىمىزدە ايكى جۆر دە واردىر:
الف - وضعيت حالينى گۆستەرن - دە اكى اوزوندن قاباقتى كلمەيە
اينىشىر، آھنگ قانونونا تابع اولور: اؤدە، اۇتاقدا، آغاچدا، يۆزدە بئش
بئشده ايكى ...

ب) رىب اداى اولان دە آيرى يازىلىر، آھنگ قانونونا تابع اولور:
من دە گلدىم، اۇ دا گلەجک، بۇ كۆن دە آخشام اولدو ...

(۶۶/۰۴) كىمى، بىرى، تەك، تەكىن، اۆچون، قەدەر ... كلمەلىرى آيرى يازىلىر:
دائى كىمى، دۇندىن بىرى، ايندىيە تەك، بۇگۆنە تەكىن، اۇنون اۆچون، يۆزە
قەدەر ...

شەردە " اۆچون" بەضاً ادغام اولار و اۇندان قاباقتى كلمەيە ياپىشار:
سەنجۆن، اۇنچۆن ...

(۶۶/۰۵) سئوال حالينى بىلدىون " مى" اكى انطىباق باخىمىندان اوزوند

halde) işlenen zarflar ayrı yazılır: bire beş, bire yüz...

64.1. Birinci sözü “o”, “bu” işaret zamirlerinden ibaret olan birleşik sözler ayrı yazılır: bu ay, bu yıl, bugün, bu saat, o gün, o saat.

Kayıt: Bugün (Farsça “emruz”, İngilizce “today”) anlamına geldiğinden yan yana yazılır.

64.2. Birleşik soru zamirlerinin terkipteki sözler ayrı yazılır: ne için, ne tür, ne gibi...

Dikkat: “Ne için” kısaltılmış şekilde de kullanılır ve bu durumda yan yana yazılır: “*niçün gılmaz mene derman, meni bimar sanmaz mı?*” (Fuzuli)

65. Terkipteki birinci sözü muhtelif nutuk bölümlerinden, ikinci sözü ise “eylemek”, “etmek”, “olmak” yardımcı fiillerinden veya mecazi anlamda kullanılan “asmak”, “vermek”, “vurmak”, “düşmek”, “salmak” ve başka sözlerden ibaret olan fiiller ayrı yazılır: kabul etmek, teşkil etmek, tane vurmak, fikir vermek, başa düşmek...

66.1. Bağlaçlar kelimelere ayrı yazılır: işi maharet ve dikkatle görmek lazımdır.

66.2. İki bağlaçtan ve bağlaç ile başka nutuk bölümlerinden meydana gelen bağlaçlar ayrı yazılır: Böyle ki, bunula da, buna göre de, veya, ya da, veyahut, daha da, demek ki, yoksa ki, gah da, güya ki, madem ki, ona göre, onun için, diyelim ki, hem de...

66.3. Dilimizde iki tür “de” vardır:

a. Vaziyet halini gösteren [-de] eki kendinden önce gelen kelimeye bitişik yazılır. Ses uyumuna girer: evde, odada, ağaçta, yüzde beş, beşte iki...

b. Bağlaç edatı olan “de” ayrı yazılır. Ses uyumuna girer: ben de geldim, o da gelecek, bugün de akşam oldu...

66.4. Gibi, beri, dek, değin, için, kadar vb. kelimeleri ayrı yazılır: taş gibi, dünden beri, şimdiye dek, bugüne değin, onun için, yüze kadar...

Şiirde “için” bazen idgam olur ve kendinden önce gelen kelimeye eklenir: Sençün, onçün...

66.5. Soru halini bildiren “mi” intibak bakımından kendinden

قاباق گلن كلمه يه تابع اولماقلا بىرلىكده آيرى يازىلار:
 مثال : گۇردۆنوز مو؟، تيريزه مى گئده جكسىز؟ يا دا تيريزه گئده جكسىز
 مى ؟، من مى؟

۶۶/۵۶ (ادا تار سۇز لردن آيرى يازىلير : دي گل!، دي ياخشى، گئتمسك
اولماز آخى، بس خىرىن يوخذور؟ گور ها!، دئديم ده، اوتوراق دا، اوشاق
دگىلم كى، داها گۇزل، لاپ پيس، ان ياخشى ...

۶۶/۵۷ ("كى" سۇزو :

الف) - دىلیمیزده "كى" سۇزو اۆچ حالدا بىتیشك يازىلير:
 ۱ - "تعیین صفتی" (*Determinative adjective*) دئدیگلری نوعدان كى
 - ده حالیندا (وضعیت حالیندا) قاباقكى كلمه يه بىتیشير:
 ائودهكى، بازارداكى، سندهكى، اونداكى ... وس .
 ۲ - گينه "تعیین صفتی" اولاراق زامان و بىر طرفلرینه گلدیگده اونسـا
 بىتیشك يازىلير: قاباقكى، ماساھكى، اوگونكو ...
 ۳ - نسبت ضمیرینه آرتىرلىرسا، بىتیشك / يان-يانا يازىلار:
 بىزىمكى، سنىنكى، اطلانىنكى ...

ب) ايكي حالدا آبرى يازىلير:

۱ - "ادات" دان صائیلان و تاكيد اۆچون دئىپلن" كى ". مثال : اؤ قدەر
 يورۇلدوم كى . من نه دئىپم آنلامىشان كى .
 ۲ - فارسا دان آلىنما " كه " (بىزده "كى" يازىلير)، ربط "كى" - سى آيرى
 يازىلير: خاك اول، كى خدا مرتبه نى ائيله يه عالی . (روحى)
 داها اولده اشارت ائىلدیگى كىمى (نۆمره ۵۱/۳۵) " نه اينكى"، " سانكى
 / سانكى"، " حالبوكى" قبىلىندن وضعیتلرده اولان بو "كى" ده بىتیشك يازىلير
 ۶۷ (ندالار سۇز لردن آيرى يازىلير:
 ۵۲! باھار نه گۇزل . اؤف نه اىستىدير!

۷ (قىصا جىزگى (-) - ايله يازىلان سۇز لر

۷۱/۵۱ (معنا جا بىر- بىرىنه ياخىن، اۇزاق و يا ضد اولان آيرى - آيرى
 سۇز لردن عمله گلن آدلار . مثال : آغىز- بۇرون، آد- سان، آلىم - صاتم
 آرواد- اوشاق ، باغ- باعجا ، وار- يوخ، قویون- قوزو، داوا- درمسان
 دده- بابا ، گئجه- گۇندوز ، اؤد- آلوو ، سس- كۆي، قول - بویون ...
 ۷۱/۵۲ (عىنى سۇزون تکرارى ايله عمله گلن آدلار : داش- داش ، پىچ- پىچ
 توب- توب ، جة- جة ، جیو- جیو ، جىك- جىك ...
 ۷۱/۵۳ (صفتله دۆزلتمه آددان عمله گلن آدلار : آيرى- سچكى لىك،

önce gelen kelimeye bağlanmakla birlikte ayrı yazılır: Örnek: gördünüz mü? Tebriz’e mi gdeceksiniz? ya da Tebriz’e gidecek misiniz? Ben mi?

66.6. Edatlar kelimelerden ayrı yazılır: Di gel! Di yahşı! Gitmesek olmaz ahı, bes haberin yoktur? Gör ha! Dedim de, oturalım da, çocuk değilim ki, daha güzel, lap pis, en iyi...

66.7. “Ki” sözü:

a. Dilimizde “ki” sözü üç halde bitişik yazılır:

1. Tayin sıfatı (determinative adjective) dedikleri neviden ki de halinde (vaziyet halinde) önceki kelimeye bitişir: Evdeki, pazardaki, sendeki, ondaki vs.

2. Yine “tayin sıfatı” olarak zaman ve yer zarflarına geldiğinde ona bitişik yazılır: Önceki, sabahki, o günkü...

3. Nisbet zamirine eklenirse bitişik (yan yana) yazılır: Bizimki, seninki, aslanınki...

b. İki durum da ayrı yazılır:

1. “Edat” sayılan ve kuvvetlendirme-pekiştirme için söylenen “ki”, örnek: O kadar yorulduğum ki, ne söylesem anlamıyorsun ki.

2. Farsçadan alıntı “ki” (کی) (bizde “کی” şeklinde yazılır). Bağlaç “ki” ayrı yazılır: *Hag ol ki, Hüda mertebeni eyleye âli.* (Ruhî)

Daha önce işaret edildiği gibi (no: 51.30.) “ne iyiki”, “sanki”, “hâlbuki” gibi durumlarda olan bu “ki” de bitişik yazılır.

67. Nidalar kelimelere ayrı yazılır: Ah! Bahar ne güzel, of ne sıcaktır!

7. Kısa Çizgi (-) İle Yazılan Kelimeler

71.1. Anlamca birbirine yakın, uzak ya da zıt olan farklı kelimelerden meydana gelen adlar, örnek: ağız-burun, ad-san, alım-satım, avrat-uşak, bağ-bahçe, var-yok, koyun-kuzu, dava-derman, dede-baba, gece-gündüz, od-alev, ses-küy, kol-boyun...

71.2. Aynı kelimenin tekrarı ile meydana gelen adlar: taş-taş, pıç-pıç, top-top, ce-ce, civ-civ, cik-cik...

71.3. Sıfatla düzeltme addan meydana gelen adlar: ayrı-seçkilik,

امین - آمانلیق ...

۷۱/۰۴) ترکیب داخیلینده بیر مفهوم افاده ائدن مختلف معنالی آدلاردا
عمله گلن آدلار: قافه - رستوران ، سینما - تئاتر ...

۷۱/۰۵) اولچو واحیدلرینی بیلدیرن آدلار: آدام - گۆن ، قرام - قالوری ،
کیلوات - ساعات ، کیلوگرام - متر ، تون - کیلومتر ...

۷۱/۰۶) جهتler آراسینی بیلدیرن آدلار: جنوب - غرب ، جنوب - شرق ...
۷۱/۰۷) سیاسی جریان ، تاریخی حادیه ، قۇرولوش و س . آدلارینی بیان
ائدن صفتler: اجماع - قبيله قۇرولوشو ...

۷۱/۰۸) سیاسی فرقهلرین ، جریانلارین ، ائلهجه ده اولارین طرفدارلارینین
آدلارین بیلدیرن سۇزler: سۇسیال - دموقراسی ، ناسیونال - سۇسیالیزم ...

۷۱/۰۹) مختلف سۇزlerden دۆزه لن خصوصی جوغرافی آدلار: آلمان - آتس ،
آمۇ - دریا ، بۇئوس - آیرهس ، ماهاچ - قالا (قلعه) ، مونتنه - قارلو ، نیو -
یورق ، پا - دۇ - قاله ، پورت - سعید ، پۇئرتو - ریقر ، سان - فرانسیسکو ،
اولان - باتور ، بۇدا - پشته ...

۷۱/۱۰) ترکیبینده " دۇن " " سن " ، " فون " حصهچیکلری اولوب ، آد و
فامیلیا بیلدیرن یاد آدلار: دۇن - کیشوت / دۇن - کیخوت ، دۇن - خۇوان ،
سن - سیمون ...

دقت : " دۇن " جناب معناسینا اولورسا ، آددان آیری یازیلیر:
دۇن سزار ده بازان ...

۷۱/۱۱) ایکی خصوصی آددان عمله گلن و فامیلیا بیلدیرن آدلار:
ریمسکی - قورساقوف ...

۷۱/۱۲) خاص آدلارا اک گلدیکی زامان ، قاریشقیق احتمالی اولدوغوندا
اكدن قاباق قیصا - چیزگی قۇیارلار: سئوینج - ه دئدیم ، من رۇمانسی
گورموشم ، (من اۇ رۇمانی اوخوموشام) .

۷۲) صفتler

۷۲/۰۱) عثینی ساده و یا دۆزلمه صفتین تکراری یله عمله گلن صفتler:
بالاجا - بالاجا ، دادلی - دادلی ، یومرو - یومرو ، لۇپا - لۇپا ، پیس - پیس ...

۷۲/۰۲) ایکی سۇزدن عمله گلیب ، چالاریق ، یا دا رنگ بیلدیرن صفتler:
تۇند - قیرمیزی ، آچیق - ساری ، آل - الوان ، آلا - بزک ، آلا - قورا ، آلا - تالا ،
آلا - یاریشچیق ، آلا - سوتول ، آلا - توران ، آلا - قولاى ...

دقت : " بو " آلا " سۇزون لفتهدهکی آچیقلاماسینی آشاغیا قئید ائدیریک :

emin-amanlık ...

71.4. Terkip dâhilinde bir mefhum ifade eden çeşitli anlamlı adlardan meydana gelen adlar: kafe-restoran, sinema-tiyatro...

71.5. Ölçü birimlerini bildiren adlar: Adam-gün, gram-kalori, kilowatt-saat, kilogram-metre, ton-kilometre...

71.6. Yönler arasını bildiren adlar: Güney-batı, Güney-doğu...

71.7. Siyasi yol, tarihi olay, kuruluş vs. adlarını beyan eden sıfatlar: icma-kabile kuruluşu...

71.8. Siyasi partilerin, cereyanların öylece de onların taraftarlarının adlarını bildiren sözler: sosyal-demokrasi, nasyonal-sosyalizm...

71.9. Çeşitli sözlerden düzelen hususi coğrafi adlar: Alma-Ata, Amu-Derya, Buenos-Aires, Mahaç-Kale, Monte-Karlo, New-York, Pa-do-kale, Port-Said, Poerto-Riko, San-Fransisko, Ulan-bator, Buda-peşte.

71.10. Terkibinde “don”, “sen”, “fon” hissecikleri olup ad ve aile bildiren yabancı adlar: Don-Kişot, Don-Huvan, Sen-Simon...

Dikkat: “Don” ifadesi “cenap” anlamına gelirse, addan ayrı yazılır: Don Cesar de Bazar

71.11. İki hususi addan meydana gelen ve soy bildiren adlar: Rimsky-Korsakof...

71.12. Has adlara ek geldiği zaman, karışıklık ihtimali olduğunda ekten önce kısa çizgi koyarlar: من رومانی گسورم نیم (Sevinç’e dedim), من رومانی گسورم نیم (AZ “men Roma’ı görmüşem” ~ TT “ben Roma’yı gördüm”), (ben o romanı okudum).

72. Sıfatlar

72.1. Aynı basit veya türemiş sıfatın tekrarı ile meydana gelen sıfatlar: balaca-balaca, tatlı-tatlı, yumru-yumru, lapa-lapa, pis-pis...

72.2. İki kelimededen oluşup çalarlık ya da renk bildiren sıfatlar: tünd-kırmızı, açık-sarı, al-elvan, ala-bezek, ala-kara, ala-tala, ala-yarımçık, ala-sütül, ala-toran, ala-kolay...

Dikkat: Bu “ala” kelimesinin sözlükteki açıklamasını aşağıda verdik:

"آلا... بىر صىرا مرگب سوزلرين اولينده سوزون افاده ائتديگى شفيدن آلائيق، رنگ برنگ ليک ، آلا- بۇلالىق، آغ رنگ ايله قارئشيق ليق ، ياخود يارئمچىلىق ، غير- معين ليگ ، داغئنيق ليق ، آددا- بۇداليق، ناتاماملىق و س . سۇكىمى خاصه لر اولدۇغونو بىلديرير".

" آذربايجان دىلى نين ايضاحلى لغتى"

(۷۲/۰۳) معناجا بىر- بىرينه ياخين، اۇزاق ، ويا ضد اولان صفتلردن عمله گلن صفتلر: آدلى- سانلى، آمالى- آرمۇدلو، اتلى - حانلى، عمللى - باشلى، داشلى-كسكىلى، ياخشى - يامان، پيس- ياخشى ...

(۷۲/۰۴) قارشىلىقلى علاقه ، مناسبت بىلديرن صفتلر: تۇركجه- فارسحالفه بۇلغار- ماچار مذاكيره لرى ، قايئانا- گلين داعوالارى ...

(۷۲/۰۵) هر ايگىسى نسبت اكي، مثلاً " + ي " قبول ائتميش صفتدن عمله گلن صفتلر: علمى - ادبى مقاله ، تاريخى - اجتماعى حادينه ، اجتماعى- سياسى غزئته ، اقتصاى - كيتله وى ايش ...

(۷۲/۰۶) ايكي و داها آرتيق آددان عمله گللب ، بۇتۇو بىر آنلايئيش بىلديرن ، آراسينا " و " باغلاييجىسى تۇيماق ممكن اولان صفتلر :

دبش- دۇداق صاميتلرى، ديل- ادبىيات فاقولتهسى، تجارت- صنايع مركزى ...

۷۳ (عددلر)

(۷۲/۰۱) غير- معين ليگ بىلديرن مقدار صايلارى . مثال : ايكي - اوج ، اون - اون بئش ، اللى - آلتمئش و س .

(۷۲/۰۲) صايلار رقملىرله يازئليدقدا صايلارا قۇشولان اكلردن اول قئصا چيزگى قۇيولور: گنجه ساعات ۲۳- دن صۇنرا ، ۶- نى ۵ گئجنده ، ۱۹۱۴ - ده باشلايان اختىلافلار ، ۲۰- نى ، ۳- ه بۇلمك اولماز .

(۷۲/۰۳) رقملىردن صۇنرا ترتيب ، رتبه و درجه نى كۇستهرن " - ينجى " اكي و اونون واريانتلارى ، اولكى صايئش آدينا كۇره " - پنچى " ، " ينجىئى " - " ونجو " و " ونجو " اوخونور . يازيدا اختىمارى اولراق " - نجى " و " نجسو " شكىللىر ايله كۇستهرىلبر و صايدان صۇنرا الئنه قئصا چيزكى قۇيولور:

۵- نجى (بئشينجى) ، ۶- نجى (آلتىنجى) ، ۳- نجى (اوچونجو) ، ۱۰- نجى (اونونجو) . (رقملىر حقئندا يازى قايدالارى نين قالان طرفى صون قسده دبر)

۷۴ (صفت و ظرفلر)

(۷۲/۰۱) " - مز " اكللى فعل - صفتلردن عمله گلن صفت و ظرفلر :

مثال : بيتمز- تۇكنمز ، دينمز- سۇيله مز ...

(۷۲/۰۲) عئنىنى سوزو يا اولينه " م " سسى گتيزمك ، يا داماق مصوتىنى دۇداق مصوتىنه چئويرمك ، يا دا ايلك صاميتىنى " م " - سسى ايله عوض

Ala... Bazı birleşik sözlerin öncesinde sözün ifade ettiği şeyden alacalı, rengarek, alacalı bulacalı, beyaz ile karışık ya da yarısı beyaz olan, belirsizlik, dağımlık, düzensizlik, yarım yamalak gibi hisseler olduğunu bildirir.

“Azerbaycan Dilinin İzahatli Lügati”

72.3. Anlamca birbirine yakın, uzak veya zıt olan sıfatlardan meydana gelen sıfatlar: adlı-sanlı, elmalı-armutlu, etli-canlı, *amelli-başlı*, taşlı-kerpiçli, iyi-kötü, kötü-iyi...

72.4. Karşılıklı alaka, münasebet bildiren sıfatlar: Türkçe-Farsça Sözlük, Bulgar-Macar müzakereleri, kaynana-gelin davaları...

72.5. Her ikisinin eki, örneğin /+î/ kabul etmiş sıfattan meydana gelen sıfatlar: İlmî-edebî makale, tarihî-içtimaî olay, içtimaî-siyasî gazete, iktisadî-kitlevî iş...

Siyasal-ekonomik, kreko-romen...

72.6. İki ve daha fazla addan meydana gelip bütün bir anlayış bildiren, arasına “ve” bağlacı konulabilen sıfatlar: şiş-dudak ünsüzleri, Dil-Edebiyat Fakültesi, ticaret-sanayi merkezi...

73. Adetler:

73.1. Belirsizlik bildiren miktar sayıları: Örnek: iki-üç, on-on beş, elli-altmış vs.

73.2. Sayılar rakamlarla yazıldığında sayılara koşulan eklerden önce kısa çizgi konur: باش ن ده -۱۹۱۴, ۶-نی گنچنده گنجده ساعات ۲۳ - دن صورا . ۲۰-نی ۳- مېلمک اېلماز، ر

73.3. Rakamlardan sonra tertip, rütbe ve dereceyi gösteren {+Incl} eki ve onun varyantları önceki sayın adına göre [-inci], [ıncı], [uncu], [üncü] okunur. Yazıda ihtari olarak “ن جی”, “ن جو” şekilleriyle gösterilir ve sayıdan sonra elbette kısa çizgi konur: ۱۰-ن جو, ۳-ن جو, ۶-ن جی, ۴-ن جی. (Rakamlar hakkında yazım kurallarının kalanı son bölümdedir.)

74. Sıfat ve Zarflar:

74.1. [-mez] ekli sıfat-fiillerden meydana gelen sıfat ve zarflar: Örnek: bitmez-tükenmez, dinmez-söylemez...

74.2. Aynı kelimeyi ya öncesine /m/ sesi getirmek, ya damak ünlüsünü dudak ünlüsüne çevirmek ya da ilk ünsüzünü /m/ ünsüz ile yerine

اىتمكلە عملە گلن آد، صفت و ظرفلار. مثال : آز- ماز، قارا- قۇرا، ازىك- اۆزوك، اكرى/ ايرى- اۆيرو، كاسىب- كۇسوب، اۇزاق- مۇزاق، جىندىر- مېندىر، شاپ- شۇپ، شىق- مئى ...

۷۴/۵۳) تركيبيندهكى سۆزلردن بىرى، بعضاً هر ايكىسى آيرىلىقتا معنا وئرمەين و يا باشقا معنا وئرن آد، صفت و ظرفلار:

آددا- بوددا، قارما- قارشىق، قونوم- قونشو، دئدى- قۇدو، ايش- گۆچ، يارا- خۇرا، كلە- كۆتور، كۆل- كۆس، كئىيم- كئجيم، نم- نوم، پال- پالتار ...

۷۵) ظرفلار:

۷۵/۵۱) عئىنى سۆزون (آد، صفت، صاى و باظرفين) تكرر ايله دۆزەلن ظرفلار: آغىر- آغىر، آددىم- آددىم، وراق- وراق، آز- آز، آخسام- آخسام، آجى- آجى، بئش- بئش، بوش- بوش، قارشىق- قارشىق، دارغىش- دارغىش، دامجى- دامجى، ايكى- ايكى، اينجه- اينجه، صاباج- صاباج، سطير- سطير، راحات- راحات ...

۷۵/۵۲) عئىنى نطق حصەسىنه عايد اولان مختليف معنالى سۆزلردن عملە گلن ظرفلار: آز- چۇخ، آچىق- آيدىن، آچىق- آشكار، ائله- بئله، زۇر- گۆچ، كئج- تئز، اۇرا- بۇرا ...

۷۵/۵۳) معين معنایا مالىك اولان سۆزلە گلدىكده باشقا معنا وئرن، يادا معناسى اولمايان سۆزدن عملە گلن ظرفلار: آج- آجىنا، داۋا- درمانسىز، داغوا- شاۋاسىز، سايىر- سايىر، اوزون- اوزادى ...

۷۵/۵۴) عئىنى سۆزون تكرر ايله عملە گلن و ايكىنجىسى "ه" اكسى قبول ائدن ظرفلار: باش- باشا، قاباق- قاباغا، قارشىق- قارشىقا، دابان- دابانا، دال- دالا، اۆز- اۆزە، يان- يانا، اۆست- اۆستە ...

۷۵/۵۵) "ه" اكلى عئىنى فعلين تكرر ائيدان عملە گلن ظرفلار: باخا- باخا، قاچا- قاچا، بىلە- بىلە، دئپنە- دئپنە، ايشلە- ايشلە، آزدان- چۇخدان، آلتدان- آلتدان، اۇرادان- بۇرادان، ددە- بابادان ...

۷۵/۵۶) "دن" اكلى ايكى عئىنى نطق حصەسىندن عملە گلن ظرفلار: قوشا گلەسىندن دۆزەلن ظرفلار: آخسامدان- آخسامدا، آچىقدان- آچىقدا، اولدن- آخيره، ايلدن- ايله، كۆندن- كۆنە، هاچاندان- هاچانا ...

etmekle meydana gelen ad, sıfat ve zarflar. Örnek: az-maz, kara-kuru, ezik-büzük, eğri-büğü, kasıb-kusub, uzak-muzak, çındır-mındır, şap-şup, şey-mey...

74.3. Terkibindeki sözlere biri, bazen her ikisi ayrı yazıldığında anlam ifade etmeyen ya da farklı anlam taşıyan ad, sıfat ve zarflar: adda-budda, karma-karışık, konu-komşu, dedi-kodu, iş-güç, yara-hora, gele-götür, kol-kos, giyim-geçim, nem-nüm, pal-paltar...

75. Zarflar:

75.1. Aynı sözün (ad, sıfat, sayı ya da zarfın) tekrarıyla düzelen zarflar: ağır-ağır, adım-adım, vırak-vırak, az-az, akşam-akşam, acı-acı, beş-beş, boş-boş, karış-karış, dargın-dargın, damcı-damcı, iki-iki, ince-ince, sabah-sabah, satır-satır, rahat-rahat...

75.2. Aynı nutk hissesine ait olan muhtelif manalı sözlere meydana gelen zarflar: az-çok, açık-aydın, açık-aşikâr, öyle-böyle, zor-güç, geç-tez, ora-bura...

75.3. Belli bir anlam taşıyan kelimeye geldiğinde başka anlam veren ya da anlam taşımayan bir kelimedenden meydana gelen zarflar: aç-acına, deva-dermansız, dağva-şavasız, sayır-bayır, uzun-uzadı...

75.4. Aynı sözün tekrarıyla meydana gelen ve ikincisi /-e/ eki kabul eden zarflar: baş-başa, kabak-kabağa, karşı-karşıya, taban-tabana, dal-dala, yüz-yüze, yan-yana, üst-üste...

75.5. /-e/ ekli aynı fiiltekrarında meydana gelen zarflar: baka-baka, kaçakaça, bile-bile, değine-değine, işleye-işleye.

75.6. [-den] ekli iki aynı nutuk hissesinden meydana gelen zarflar: azdan-çoktan, alttan-alttan, oradan-buradan, dededen-babadan...

75.7. Birincisi [-den], ikincisi /-e/ eki kabul etmiş sözün koşu gelmesinden düzelen zarflar: akşamdan-akşama, açıktan-açığa, evvelden-ahire, yıldan-yıla, günden-güne, haçandan-haçana...

۷۶ (فعل لار :

۷۶/۰۱) بىر- بىرىنە باغلانمىش فعللەر قىتما چىزگى (-) اشارتى ايله يازىلىر:
باشلار- باشلاماز، دايانار- دايانماز، ايستر- ايستمز، يازار- يازماز،
كلر- كلمز، گۇروب- گۇرمز...

۷۶/۰۲) تركيىبنده " - يب " اكلى فعلى باغلاما (ظرف فعلى *Gerund*
اولان فعللر: بزه نيب- دوزنمك، ايتيب- باتماق، يازىب- ياراتماق
گشديب- گلمك، اوتۇروب- دۇرماق، چالشيپ- جالالماق...

۷۷/۰۱) فارسجا قايدالارينا گۇره قۇرولموش تركيىبلر پارچالارى نىن
آراسينا قۇيولار و تركيىبلر " - ي " يا " دا " - يى " اكلرى نىن يئىرنه گئچر:
غبو- عادى، غير- قانونى، ضد- بشر، وصف- حال، نقطه- نظر، مركز- حركت،
ترجمه- حال...

۷۷/۰۲) تكرر ائديلن مختلف نطق حصه لرى نىن آلىنما سىر سوز واسيطه-
ساييله تركيىبندن عمله گلن سۇزلر: دال - با - دال، ال - به - ال، تاي -
با - تاي، آي - با - آي، جد - اندر - جد، سر - تا - سر، پيج - در - پيج...

۷۷/۰۳) عئىنى سادە ندالارين تكرر ايندان دۇزەلن مركب ندالار:
مثال : هاى - هاى، به - به، په - په، اوى - اوى، ها - ها، ها...
۷۷/۰۴) آيريجا تك باشينا يازيلان اكلرين باشينا قۇيولور:
- له، - هجك، - دن...

دقت : اكلرين كلمه ايچەريسىندەكى عملينى تحليل ائدركن " + " اشارتىدە
ايشلەنير: مثال : تۇركجه لشديرمك (تورك + جه + لش + دير + مك)

۷۷/۰۵) ديئنا قدا و پارانتە زده يازيلان سۇز يا سۇزلردن صۇنرا آرتير-
يلان اك ديئنا قدان كئاردا يازىلىر و اوندان اول (-) اشارتى قۇيولور:
"دده قورقوب" - ون قهرمانلاريندان بىرىمى.

" سفيللر " - ين فارسجاسى، " بينوايان " آدى ايله چاپ اولموشدور...

۷۷/۰۶) قىتما چىزگى ايله يازيلان مركب سۇزون بىرىنچى حصه سى اولكسى
سطينده، ايكىنچى حصه سى صۇنراكى سطينده يازىلىرسا، بىر قىتما چىزگى اولكى
سطين صۇنونا، بىرداها قىتما چىزگى ده صۇنراكى سطين باشينا قۇيولور:

سوينما -	شاهت -	سوسيال -
- تقاتر	- لفظى	- دموقرات

76. Fiiller:

76.1. Birbirine bağlanmış fiiller kısa çizgi (-) işareti ile yazılır: Başlar-başlamaz, dayanır-dayanmaz, ister-istemez, yazar-yazmaz, gelir-gelmez, görüp-görmez...

76.2. Terkinde [-ıp] ekli fiili bağlama (zarf-fiil, gerund) olan fiiller: Bezenip-düzenmek, yitip-batmak, yazıp-çizmek, gidip-gelmek, oturup-durmak, çalışıp-çabalamak...

77.1. Farsçanın kurallarına göre kurulmuş terkiplerin parçalarının arasına konur ve terkiplerin /-ı/ (ی) ya da [-iy] (ی) eklerinin yerine geçer: gayri-adi, gayri-kanuni, zıdd-ı beşer, vasf-ı hal, nokta-i nazar, merkez-i hareket, tercüme-i hal...

77.2. Tekrar edilen muhtelif nutk hisselerinin alınma bir söz vasıtası ile terkinde meydana gelen sözler: *dal-ba-dal, el-be-el, tay-ba-tay, ay-ba-ay, ced-ender-ced, ser-te-ser, peyç-der-peyç*...

77.3. Aynı nidaların tekrarından türeyen birleşik nidalar: Örneğin: hay-hay, be-be, pe-pe, uy-uy, ha-ha-ha...

77.4. Ayrıca tek başına yazılan eklerin başına gelir: [-le], [-ecek],[den]...

Dikkat: Eklerin kelime içerisindeki görevini tahlil ederken “+” işareti de kullanılır: Örneğin, Türkçeleştirmek (Türk + çe + leş – tir - mek).

77.5. Tırnakta ve parantezde yazılan kelime ya sözlerden sonra artırılan ek tırnaktan kenarda yazılır ve ondan önce (-) işareti konulur: *سیدیں ی* “دندوقرود” -وزق مرام میندان

..فنی اللہ “غینار س جاس ی نئی وایان” آد طیل ه چاپ الی ممش دور

77.6. Kısa çizgi ile yazılan birleşik sözün birinci hissesi evvelki satırda, ikinci hissesi sonraki satırda yazılırsa, bir kısa çizgi evvelki satırın sonuna, br daha kısa çizgi de sonraki satırın başına konulur:

Sosyal-	Şahit-	Sinema-
-Demokrat	-lafzı	-tiyatro

۸) آلىنما سۆزلىرىن املاسى

آلىنما سۆزلىرى، اصول اۇلاراق ، دىلېمىزىن تىلفظ "اۆلگۆ" - لىرىنە و نىمۆ قىرامۇر قايدالارىنا مطلق صورتدە تاسع اۆلورلار .

لاكىن ، املامىزىن دايداندىغى پىرىنسىپلەر گۆرە ، دىلىن و املاىن تارىخى شىرىندە مەيىن بىر مەرحىلەدە - بىرچۆخ دىللىردە اۆلدوغو كىمى - بۇ سۆزلىردە منشا لىرىنى يادا مالا ن خصوصىتىلرىندىن بعضىلىرىنى - بىرمەتت - ساخلارلار . مىشلا بىزدە عىرىجە دن گىلن كىلمەلەرىن تانىنمىسى و رىشەلىرى نىن آنلاشلىماسى اۆچۈن مامىتلىرى اصلدەكى حرفلىرى بىلە يازىلىرلار: " ضرر " ، " اثابىه " ، " كىمى . مصۆتلىرە گلىنچە (مصۆتلىر تىلفظون اساسىنمۇر اۆلدوقلارىندىن ، و آلىنما سۆزلىرى بىزىم تىلفظوموزە تىبەتت ائتمەلىرى گىركىدىگىندىن) بونلارنى بىزىم تىلفظوموزە گۆرە يازىلمىسى لازىم دىر .

لاكىن ، بىلىدىگىمىزكىمى ، بىللى سىبىلەر گۆرە ، دىلېمىز اۇزون زامان يازىدان محروم قالىدۇر . بۇ مەتدە اشارت ائتىدىگىمىز وھىلە فارسچا بىلە مىشرك سۆزلىرىمىز ، يالنىز فارس مىنلىردە اۆخوندوغوندىن (زىرا بىزدە يازى امكانى يۇخىدو) بىزىم تىلفظە دىگىل فارسچا تىلفظە اۆخونوبلار . بۇ صورتدە بۇ سۆزلىرىن اكثراً مەتاد يازىلى شكىل لىرى بىلە فارسى تىلفظ دىنلەرە بىرلىشىش و عىنىنى شىمشىدۇر . ايندى بىز بۇ مىشرك كىلمەلەرە اۆز دىلېمىزىدەكى تىلفظ بىچىمىنى وئىمك و بونلارنى بىزدە بىزە گۆرە تىلفظ ائدىلمەسىنى خاپىرلانا ق اۆچۈن آلىنما كىلمەلەرىن مصۆتلىرىنى يازىيا گىتىرمەمىز واجىب بايلىر . بۇ ، ايشىن بىرطرفى دىر . اۇ بىر طرفدىن بۇ آلىنما كىلمەلەرى بىردىن - بىرە و بۆسۈتۈن تىلفظە گۆرە يازماق اۇنلارنى عادت ائدىلمەمىش شكىللىرە صۇخا جاقىدۇر و بىرچۆخلارنى بىر مەتت چاشىردا جاقىدۇر . بعضىلىرى اۆچۈن دە ، بىلە بىر دىگىشمەنن " ھىمى " چىن اۇلا جاقىدۇر . بۇ بىكى جەتتى نىزىرە آلا راق ، اۇرتادا ، ھەلىك ، بىر حل چارەسى ، يادا بىر " ھىمى " وسط " فۇرمۇلۈنە جاتىدىق : آلىنما سۆزلىرىن عومىيەتلىك اىلك ھىللىرىنى اصللىرىندەكى كىمى يازماق و اۇبىر ھىللىرىنى يازىلىشىنى تىلفظوموزە تاسع قىلماق .

بۇ قايدىا گۆرە " مبارزه " ، " مستعمل " و " مستنطق " شكىللىرى ، " مبارزه " ، " مستعمل " و " مستنطق " يازىلىر (مبارزه " ، " مستعمل " ، " مستنطق " . دىگىل) " مستنطق " مىثالىندا دا گۆرۈلدۈگۈ كىمى دىگىشكىلىك لىرى اىكىنچى و داھا صۇنراكى ھىللىرى عايدىدۇر . داھا مەتدە استىثنالار دا اۆلدوغو اۆچۈن ھىمى بۇ " اۇرتا فۇرمۇل " بىرچۆخ تەدىلاتا اۇغراما قىدۇر . بونا گۆرە ، شايد

8. Alıntı Kelimelerin İmlası

Alıntı kelimeler, usül olarak, dilimizin telaffuz “lklerine” ve dilbilgisi kurallarına mutlak surette uyar.

Ancak imlamızın dayandığı prensiplere göre, dilin ve imlanın tarihi seyrinde muayyen bir merhale de –birçok dilde olduğu gibi – bu kelimeler de menelerini hatırlatan hususiyetlerinden bazılarını –bir müddet- saklar. Örneğin bizde Arapçadan gelen kelimelerin tanınması ve rielerinin anlaşılması için nsz sesleri asli harfleriyle yazılırlar: “ررر”, “شئيء” gibi.

nllere gelince (nller telaffuzun asıl unsuru olduklarından ve alıntı kelimeler bizim telaffuzumuza tabiat etmeleri gerektiğinden) bunların bizim telaffuzumuza göre yazılması lazımdır.

Ancak bildiğimiz gibi belli sebeplere göre, dilimiz uzun zaman yazıdan mahrum kalmıştır. Bu süre içerisinde Farsça ile ortak sözlerimiz, yalnız Fars metinlerde okunduğundan (zira bizde yazı imknı yoktu) bizim telaffuzla değil, Farsça telaffuzla okunmular. Bu şekilde bu sözlerin eksera alıılmı yazılı killeri ile Farsi telaffuz zihinlerde birlemi ve aynilemitir. Şimdi biz bu ortak kelimelere öz dilimizdeki telaffuz biçimini vermek ve bunların bizde, bize göre telaffuz edilmesini hatırlatmak için alıntı kelimelerin ünlülerini yazıya geçirmemiz gerekmektedir. Bu iin bir tarafıdır. Diğer taraftan bu alıntı kelimeleri birden bire ve büsbütün telaffuza göre yazmak onları alıılmamı killere sokacaktır ve birçoğunu bir müddet aırtacaktır ve bazıları için de, böyle bir değişmenin “hazmı” zor olacaktır. Bu iki yönü gözönüne alarak, ortada, şimdilik, bir hal çaresi ya da bir “orta yol” formülünü kullandık:

Alıntı kelimelerin genellikle ilk hecelerini asıllarındaki gibi yazmak ve diğer hecelerinin yazılıını telaffuzumuza tabi kılmak.

Bu kurala göre “mübareze”, “mstemal” ve “mstentak” killeri “مبارزه”, “مستعمل” ve “مستنتق” yazılır (مبارزه, مستعمل, مستنتق değil). ماستنتق örneğinde de grldğu gibi değişiklikler ikinci ve daha sonraki hecelere aittir. Daha birçok istisna olduğu için bu “orta formül” birçok tadilata uğramaktadır. Buna göre, şayet

جوڭلارنى آز سىيلىپ اۆزلىرىنى بۇ قايدالاردا عادت وشرىر دىيىپ ، اۇمودلانماق-
دايىق .

(۸۱) " تەدبىل ائىدىجى " قايدالاردا گلىنىپ :

(۸۱/۵۱) خايطرلەيەجەگىنىز كىمى (قايدا نومرە : ۲۱/۵۳) فتحە علامتى ("ە")
ايكى و ايكىدن آرتىق ھمالى كىلمەلەردە ، ايكىنجى و مۇنراكى آچىق ھجالاردا
عئىنأ يازىلىپ ("گله-جى") مئاليندا اۆلدوغو كىمى) . بونقەيە دققت
ائىلمەسى گركدىركى ، سىر كىلمەنن ("گولن" يا "گورن" كىمى) مۇنونا اك
گلىدىكىندە بەغأ ، ھجالادىيىمىزدا ، يالىن ھالدا قاىالى ھجا ، آچىق ھمايا
دۇنەيىلىپ ("گولن" و "گورن" مئالاريندا "لن" و "رن" ھجالارى قاىالى دىر)
بىنى مۇنو سامىتدىر ، لاكىن اۆنلاردا مئالاً " - بىن "اكى آرتىرلىرسا ، ايش
دگىشىر و بۇ ايكى ھجادان مۇن سامىتلىرى آيرىلىپ و كىلمە بئله ھجالانىر :
"گۆ-لە-نن" ، "گۆ-رە-نن" ، قايدا بۇ ھجالاردا ايكىنجى و ايكىنجىدن
مۇنرا گلن فتحە سىلىرىنن "ە" ايله گۇستەرىلمەسىنى امر ائىدىر .

لاكىن عربجەدن آلىنىش ، دخیل كىلمەلەردە ، اكلىن آرتىرىلماسى ايله اؤ-
مۇشان ايكىنجى و داھا مۇنراكى آچىق ھجالارن فتحە اشارتلىرى (يازىمىزى
"ووقاليزە ائتمك جرياننىن حاضىر مەرھلەسىندە) گۇستەرىلمىز .

مئال : عسكرو ، عسكرى - "عسكەرى" دىگىل .-

اسمرو ، اسمرىم (قىيما مەنە) - "اسمەرىم" دىگىل .-

مركز ، مەركەز - " مەركەزە " دىگىل .-

(۸۱/۵۲) عربجەدن آلىنما سۇزىلەردە ، بىر-بىرىنى تەقىب ائىدىن ايكى
گىنىش مۇتتىن بىرىنجىسىندەكى مۇت (فتحە ايسە) بازىلماز .

مئال : مۇتبە ("مۇتبە" دىگىل) ، دىدبە (" دىدبە" دىگىل) ، ھابىئىلەدىر
مطبىعە ، مستشار ، مەكامل ، مئناھى ، مصلحت ، جريان ، مەرھلە ، تىبە ...

(۸۱/۵۳) آلىنما كىلمەلەرنى "تشدىد" اشارتى ايله يازىلانلار ، تىلفظە تابع
اۆلمازلار و اصىل شكىللىرىندە يازىلارلار : تىلفظ ، مەقق ، مستبىد ، مستقىل ، قوت ...

(۸۱/۵۴) آلىنما سۇزىلەردە "تنوین" و اورتالاريندا "مە" اشارتى اۆلانلار
اصىللىرىنە ياخىن يازىلارلار ، مئالاً : اتفاقا (اتفاقن " دىگىل) ، "نما دۇفا (تما

دۇفن " دىگىل) ، الھى ، الآن ...

(۸۱/۵۵) ھەزەلى كىلمەلەر تىلفظە تابع اۆلمازلار ، آلىندىقلارى دىلدەكى
شكىلدە يازىلارلار : مەشول ، تائىر ، رەئىس ، مآخذ ...

(۸۱/۵۶) آلىنما تەبىرلەر بۇتۇو اصلىنە اۇيغون ، دگىشمەدن يازىلىپلار :
"بسم اللّٰه" ، "الى اللّٰه" ، "الى ماشاء اللّٰه" ، "مشار اللّٰه" ، "مضاف اللّٰه" ، "ان شاء اللّٰه"
"نعوذ باللّٰه" ، "على الاطلاق" ، "لاعلى التّعيين" ، "على التّفصیل" ، "على العجله" ، "عليه
الرّحمه" ...

(۸۱/۵۷) تۆركچە اۆلمایان شىخ ، بىر و ساير غاص اۆلار تىلفظە تابع اۆلمازلار ،

اصیل شکیللرینده یازیلیرلار: مجّمد، جواد، حسین ...
دقت : تۆرکجه، یا دا تۆرکجهلشمیش آدلار تلفظلرینه گۆره یازیلیرلار:

توفارقان، سئیدآوا، عینالی، آلپ تکی... .

(۸۲) عربجه آلینما سۆزلرین یازیلیش شکلیندن بیر نئچه اؤرنک :

یۇخاریدا استیشنالار، عادتلر و آلیشقالیقلاری آلت - اؤست ائتمه دن، یازیمیز
 ووقالیزه ائتمک یولوندا ایرهلی گئتمه کی ممکن قیلما قدادیر .

بۇ استیشنالارا رغماً، آلینما کلمه لرین یازی قایدالاریمیزا انطباقلا، آرز-
 چۆخ شکیل دگیشمه لری طبیعی دیر . بیز ایشله دیلن عربجه قالیبیلرین دگیشیلن -
 لریندن اؤرنکلر وئریریک :

اصللرینده کی شکیل و مثال	بیزیم ملادا کی شکیل	مثاللار
فاعل (ظاهر)	فاعیل	ظاهیر، کامیل ...
مُفْعِل (موجب)	مفعیل	موجب، مدریک، مخبیر
تفعّله (تذکره)	تفعیله	تذکیره، تعریفه ...
مُفاعِل (مقابیل)	مفاعیل	مقابیل، مطابق ...
انفعال (انجماد)	انفیعال	انجماد، انعیکاس ...
مُنْفَعِل (منقلب)	منفہ عیل	منقلیب، منجه مید ...
افتعال (اضطراب)	افتیعال	اضطراب، انتیچار ...
مُفتَعِل (مبتدی)	مفتہ عیل	مبتده دی، مخته لیف ...
تفاعل (تکامل)	تفاعول	تکامل، تطابوق ...
استفعال (استنطاق)	استیفعال	استینطاق، استئحصال ...
مفتعل (مشتعل)	مفتہ عیل	مشته عیل، منجه مید ...
تفعّل (ترلزل)	تفعلول	ترلزول، تفرعون ...
مُفْعِل (مجلس)	مفعیل	مجلس، منزیل ...

(۸۳) بین الملل سۆزلر بیزیم دیلیمیزده، بیرقیمی:

(۸۳/۰۱) قدیمدن تابیتلشمیش و قالیبلاشمیش شکیللری یله یازیلیر:

مثال : پاریس، قانتور، شپون، واپور، تورموز، افلاطون، سقراط، غزئت،
 سیغار ...

(۸۳/۰۲) بیرقیمی ده فونّه تیک و تاریخی - عنعنه وی پره نسیپلره گۆره یازیلیر

بۇنا گۆره ده بۇ نوع سۆزلرین چۆخو فرانسیزجادان آلینما حساب ائدیلیر:
 رادیو، بیولوژی، مودهل، پره نصیب ... (یئری گلدیگجه بو بابدا داها اطرافلی
 ایضاحات وئریلمیشدیر) .

asıl şekillerinde yazılırlar: جويد, جوامد, جويد..

Dikkat: Türkçe ya da Türkçeleşmiş adlar telaffuzlarına göre yazılır: آل پتيجين, عجينالى سئيد اولوفلر قان.

82. Arapça alıntı kelimelerin yazılış şeklinden bir neçe örnek: Yukarıda istisnalar, adetler ve alışkanlıkları alt üst etmeden yazımızı vokalize etmek yolunda ileri gitmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu istisnalara rağmen, alıntı kelimelerin yazı kurallarımıza intibakla, az çok şekil değişimleri tabidir. Biz işledilen Arapça kalıpların değişilenlerinden örnekler veririz:

Örnekler	Bizim İmladaki Şekil	Asıllarındaki Şekil ve Örnek:	
گاييل, "ظاير"	فاعيل	ظاهر	فاعل
"مدريك", "موجيب", "مخير"	فمعييل	موجب	فمعل
تغريفه, "تغريفه"	نفعيله	تغره	فنعله
"مطيق", "مقبيل"	مفاعيل	مقبيل	مفاعل
"لجج ماد", "لجج ماد"	لججعال	لجج ماد	لججعال
"فج مديد", "فج مديد"	فجه عيل	نقبلب	فجهل
"اضطراب", "اضطراب"	افنئيعال	اضطراب	افنئيعال
"مق مديف", "مق مديف"	فمجه عيل	بمدي	فمجهل
تطابق, "تطابق"	تفاعول	تكامل	تفاعول
استيقصال, "استيقصال"	استيقيعال	استيقصال	استيقيعال
"فج مديد", "مشتع عيل"	فمجه عيل	مشتع	فمجهل
تغزول, "تغزول"	نفعول	تغزل	فنعول
"مجل س", "مجل س"	فمعييل	مجل س	فمعل

83. Uluslararası sözler bizim dilimizde, bir kısmı:

83.1. Eskiden sabitleşmiş ve kalıplaşmış şekilleri ile yazılır: Örneğin: ...سوغار, غي تسقراط, طون تورموز, ويلبور شيبون قات تورپايس.

83.2. Bir kısmı da fonetik ve tarihi-an'anevi prensiplere göre yazılır. Buna göre de bu nevi sözlerin çoğu Fransızcadan alınma hesap edilir رايو, برف سيپ, مودل سيلوژي. (Yeri geldikçe bu konu hakkında daha etraflı izahat verilmiştir.)

۹۰ (قىمالتىمالار و ساييره)

قىمالتىمالار

۹۰/۰۱) يازيدا ايشلەنن قىمالتىمالاردان صونرا اكرثرا بىرنقطة قوبولور،
و قىمالتىمالار اصليندهكى كىمى اؤخونور: الخ. ("الآخير" اؤخونور)،
و س. ("وساييره" اؤخونور).
۹۰/۰۲) قىمالتىمالاردان صونرا صاى گليرسه، ويا هرھانسى حالدا نطقه ايله
صفرين سھو اولابيله جھكى احتمالى دؤشونولورسه، اؤ قىمالتىمالاردان صونرا
نقطة قوبولماز. مثال: ج ۲، ص ۱۵۳
۹۰/۰۳) تىك باشينا تلىقظ اولونا بيله جىك بىر كلمه اولوشدوران قىمالتىمالار
لتمالاردان صونرا نطقه قوبولماز.
مثال: ناتو، اولئسكو، اونيسف، فاو... كىمى.
۹۰/۰۴) اليفبالارداكى حرف آدلارى، شخمىتلىرىن ايلك، يا دا ايكىنجى
آدلارى نىن باش حرفلىرى يسه، اونلارنىن داليندا بىر نطقه قوبولور.
مثال: تى. اس. اليئت، جى. بى. شو، دى. ائيج. لارئنس...
۹۰/۰۵) دال - با - دال گلن حرف آدلارنىن اؤلوشان قىمالتىمالارنىن
اجزاسى آراسيندا قىمالتىمالارنىن قوبولور و صونلارنىن نطقه قوبولماز.
مثال: اس - آ - اس، بى - بى - سى، بى - او - سى، اس - اس...

۹۱ (صايلار)

۹۱/۰۱) بىر ويا ايكى رقملى صايلار حرفلرله (كلمه بىچىمىندە) يازىلىور.
مثال: سالونوموزون بويوكلوگو يىتميش متر - موبع دىر. فاقولته ميبزىن
طلبه صايبى ۳۵۷۵ - ه يىتتىشور.
اليف (كتاب صحيفه و جلدلرلىنى، دركى، تله فون، كوچه نومره لرىنى
گوستەرن صايلار عددلە يازىلىور) ايكى رقملى و حتى بىر رقملى اولسا دا).
مثال: ص ۲۴، ص ۲۱۰ - ۲۲۰، ج ۳، تله فون ۲۲۸۷۳۰، كوچه ۴
ب) بىر - بىرىنى ايزلەين دواملى صايلار عددلە يازىلىور.
مثال: بۇگۇن ۸ قلم، ۱۶ دفتر، ۱ ميدادىلن (سىلگى)، ۵ كتاب آلدىم.
ج) بىزىم دىلدە، هيند - اۇروپا دىللىرى نىن ترسىنە، جملە يە عددلە دە
باشلاماق مجاز دىر. "يۇز آلتىمىش طلبه امتحانا كىردى" و "۱۶۰ طلبه امتحانا
كىردى" مثاللارنىن اۆلدوغو كىمى. هر ايكى صورت دە دۇغرو دور.
د) تقربى و تخمىن اۆزەرە اولان صايلار حرفلرله كلمه اولاراق يازىلىور.
مثال: سالوندا مېن ايكى يۇز قدهر تماشاچى وار.

90. Kısaltmalar vs.

Kısaltmalar:

90.1. Yazıda kullanılan kısaltmalardan sonra genellikle bir nokta konur ve kısaltmalar aslındaki gibi okunur: İlh. (“ila ahir” okunur), vs. (“vesaire” okunur).

90.2. Kısaltmalardan sonra sayı gelirse ya da herhangi halde nokta ile sıfırın sehv olabileceği ihtimali düşünülürse, o kısaltmalardan sonra nokta konmaz: Örneğin; ص ۱۵۳ ج ۲

90.3. Tek başına telaffuz edilebilecek bir kelime oluşturan kısaltmalardan sonra nokta konulmaz: Örneğin: NATO, UNESCO, UNISEF, FAO... gibi.

90.4. Alfabelerdeki harf adları, şahsiyetlerin ilk ya da ikinci adlarının baş harfleri ise onların dalında bir nokta konulur: Örneğin; T. S. Eliot, CBS, D. J. Lawrence...

90.5. Ard arda gelen harf adlarından oluşan kısaltmaların arasında kısa çizgi (-) konur ve sonlarına nokta konulmaz: Örneğin: سى پى پى سى، اس آ اس... اس اس پى او

91. Sayılar

91.1. Bir veya iki rakamlı sayılar harflerle (kelime biçiminde) yazılır: Örneğin; Salonumuzun büyüklüğü yetmiş metre-karedir, fakültemizin öğrenci sayısı 3575’e yaklaşır.

a. Kitap sayfası ve ciltlerini, dergi, telefon, küçe numaralarını gösteren sayılar adedle yazılır (iki hatta bir rakamlı olsa da). Örneğin: ss. 24, ss. 210-220, C3, telefon 228730, küçe 4

b. Birbirini izleyen devamlı sayılar adedle yazılır. Örneğin: Bugün 8 kalem, 16 defter, 1 silgi, 5 kitap aldım.

c. Dilimizde, Hin-Avrupa dillerinin tersine cümleye adedle de başlamak mecazdır. “Yüz altmış öğrenci sınava girdi” ve “160 öğrenci sınava girdi” örneklerinde olduğu gibi. Her iki yazılış da doğrudur.

d. Takrib ve tahmin üzere olan sayılar harflerle kelime olarak yazılır. Örneğin: Salonda bin iki yüz kadar izleyici var.

- ۹۱/۰۲) گونون زامانینی (آیرئنتیلاری ایله) گۆستهرن مايلار عددله ،
بۆتون زامان پارچالاری کلمه ایله (حرفلرله) یازیلیر .
مثال: بۆكۆن تره ن اۆچده گلیر .
معلم ۹:۳۰ (یا دا ۹/۳۰) - دا صنیفده اولاجاق .
- ۹۱ / ۰۳) درجه گۆستهرن آد و صفتلر کلمه اولاراق (حرفلرله) یازیلیر .
مثال: درسیمیز فاقولته نین اۆچونجو طبقه سینده کی سالوندا اولاجاق .
ایلك مکتبی ایکینجی لیکله بیتیردی . مجلسین بئشینجی توپلانتیسی .
دقت : ترتیبی مايلار اختصارلا گۆسته ریلیرسه ، عددله یازیلیر :
۱ - نجی ۲ - نجی ۳ - نجی
عسکری قوت لرده اختصار حالیندا عددله گۆسته ریلیر :
۶ - نجی اوردو ، ۸ - نجی آلی/ هنگ .
- ۹۱/۰۴) هفته نین و آیین صایی حرفلرله یازیلیر .
مثال: آوروپادا بئش هفته قالدیم .
- ۹۱/۰۵) تاریخلرده ، گون آیدان صونرا گلیرسه حرفلرله ، یوخسا آیدان قباق گلیرسه عددله یازیلیر .
مثال: آتام نغیسانین اون بئشینده گله جک .
قارداشیمدان ۱۵ نغیسان تاریخلی بیر قارت آلدیم .
رمضانین ایکیسی ، ۲ رمضان ، مه رین اوتوزو ، ۳۰ مه ر .
- ۹۱/۰۶) مالی، ریاضی و تئقنیک ساحه لرده مايلار عدد اولاراق یازیلیر .
مثال : ۲۴/۳۴۵ ، ۵۰ x ۳۵۰
- ۹۱/۰۷) خیر، یا دا عمومی راپورلاردا بویوک رقملی " مین لر " ، " میلیونلار " ...
کیمی بۆلوکلره بۆلور و اونو هم یازی، همده عددله (قارئیشیق) گۆسته ریلر .
مثال : ۱۴ میلیون ۸۱۲ مین ۳۰۱ تومن .
- ۹۱/۰۸) دال - با - دال گلن و ایکی جنسدن اولان مايلارین بیرسی حرفلرله اوبیرسی عددله یازیلیر .
مثال : اوتوز ایکی ۳۴۰ کیشیلیک طیاره .
قئیرخ سککیز ۵۰۰ قئیرانلیق پول .
- ۹۱/۰۹) مرکب کلمه لر حالیندا کی مايلار، ایستر حرفله ، ایستر عددله گۆسته ریلنده قئما چیزگی ایله یازیلیر .
مثال : ۵۱ - لیک بیر قادین ، یئددی-یاشار بیر اؤغلان .
دقت : مايلارین یازیلیشی خقیندا داها اول گئچن (نومره : ۶۳/۰۱، ۶۳/۰۲ ، ۶۳/۰۳) قایدالارا دا باخینیر .

91.2. Günün zamanını (ayrıntısıyla) gösteren sayılar rakamla, bütün zaman parçaları kelime ile (harflerle) yazılır: Örneğin: bugün tren üçte gelir, Öğretmen 9.30'da sınıfta olacak.

91.3. Derece gösteren ad ve sıfatlar kelime olarak (harflerle) yazılır. Örneğin: Desimiz fakültenin üçüncü tabakasındaki salonda olacak, ilk mektebi ikincilikle bitirdi, meclisin beşinci toplantısı.

Dikkat: Tertibi sayılar ihtisarla gösterilirse adedle yazılır: 1'inci, 2'inci, 3'üncü

Askeri kuvvetlerde ihtisar halinde adedle gösterilir: 6. ordu, 8. alay.

91.4. Haftanın ve ayın sayıları harflerle yazılır: Örneğin: Avrupa'da beş hafta kaldım.

91.5. Tarihlerde gün aydan sonra gelirse harflerle, yoksa aydan önce gelirse adedle yazılır: Örneğin: Babam Nisan'ın on beşinde gelecek, kardeşimden 15 Nisan tarihli bir kart aldım, Ramazan'ın ikisi, 2 Ramazan, Eylül'ün otuzu, 30 Eylül.

91.6. Mali, matematiksel ve teknik sahalarda sayılar aded olarak yazılır. Örneğin: 24/345, 50x350

91.7. Haber ya da genel raporlarda büyük rakamları "binler", "milyonlar" gibi bölüklere bölür ve onu hem yazı, hem de adedle (karışık) gösterirler: Örneğin; 14 milyon 812 bin 301 tümen.

91.8. Ard arda gelen ve iki cinsten olan sayıların birisi harfle diğeri adedle yazılır: Örneğin: Otuz iki 340 kişilik uçak, Kırk sekiz 500 kranlık pul,

91.9. Mürekkib kelimeler halindeki sayılar ister harfle, ister adedle gösterildiğinde kısa çizgi ile yazılır: Örneğin: *٥١* (51'lik bir kadın), *٧* (yedi yaşında bir oğlan).

Dikkat: Sayıların yazılışı hakkında daha önce geçen (No: 63/1, 63/2, 63/3) kurallara da bakınız.

۹۲/۵۱) گئیش مصوتلرله بیتن گۆدده لرده " ی - لی اکلرین تأثیر ایله
وجودا گلن دارلاشما حادیه سی یازیدا گۆسته ریلمز. یعنی : گلمی په جک ،
داری یان، ایستییه - ایستییه ... دئیلدیگی حالدا ، بوقبیل فعللر بئله
یازیلیر: گلمه په جک ، دارایان ، ایستییه - ایستییه ...

۹۲/۵۲) ادبی تنقید، تئقنیک یازیلاردا مصوتلرین خصویله اوزون یا دا
قیما اولدوقلارینی معین ائتمک اۆچون اوزون مصوتلرین (اوز اشارت لریندن
سواپی) اۆزه رینه " - اشارتی آرتیریلیر.

مثال: حریف، ارّه - غم سانما هر قورو آغاچی

کی میازیلیر زکریّا آدیقا اول منشور.

« فضولی »

92. Vesaire...

92.1. Geniş ünlüyle biten gövdelerde /i/ sesli eklerin tesiri ile vücuda gelen darlaşma hadisesi yazıda gösterilmez: گلمییه دارییان عطیتیییه عیاستیییه
گلمهییه جک، لرایان عیاستهییه عیاستهییه جک،
گلمهییه جک، لرایان عیاستهییه عیاستهییه جک،

92.2. Edebi tenkit ve teknik yazılarda uzun ya da kısa ünlüleri belli etmek için uzun ünlülerin üzerine “-” işareti getirilir. Örneğin:

حیّف اره غمصلما هرقورواغجی

كیئی لویلیر زكی آچینا اول نیشور

“Fuzuli”

— غوم آذربایجان تورکجه سی —
یا زی دیلی - بدیعی تورکجه

بنام خداوند جان آفرین
حکیم سخن در زبان آفرین
(اؤز و سؤز یارادان تانری آدیله
(سعدی)

دونیانین مختلف یئرلرینده. دیللی بییر / دیلداش حماعتلر آز
دگیلدیر. لکن بونلارین هامیسی عینی دیلده دانیشدیقلاری حالدا عینی
بیچیمده دانیشمازلار، هر دسته اؤز یاشایشینه گؤره خاص بیچیمده
سؤزونو آنلادار. لاپ باشدا دئمک لازیمدیر کی هر دیلین اساس وظیفه سی
دؤرد جور دور: دیل اجتماعی مناسیت ایجادیندا، فیکیر اوچون دایاق
اولماقدا، دؤیغولارین بلیرتمه سینده، و نهایت گؤزه للیک یاراتماق
یا خود بدیعی افاده ده واسیطه اولماقدا قطعی رول اوینار. ددیگیمز
کیمی، هر جماعتده انسانلارین دانیشیغی بییر- بییریندن آز- جوخ فرق
له نیر. دیللی اساسدا عینی اولانلارین بو اختیلافلارینا، بؤیوک
اؤلچولرده، " لهجه فرقلری " دئییرلر. حواب ایسته یین مهم بییرسئوال
بو " فرقلی لشمه نین " نه حاللاردا لهجه فرقی و نه شرایط ده دیل فرقی
آدلاندیریلما سی دیر.

بو ایکی مفهومو بییر- بییریندن آیشران خصوصیت لرنه دیر؟ جوغرافی،
تاریخی، سیاسی، اجتماعی وسایره شرط لریین بو " فرقلی لشمه " ده تاثیر
لری نه دیر؟

اساسدا دیلداش اولانلارین دانیشیق اختیلافلاری درجه باخیمیندان
فرقلی دیر:

۱- هر دیلین معین بییر محیط ده آدیغی خاص بیچیمه، " لهجه " یا دا
" دیاله قت " دئییرلر. باشقا بییر تعبیرله: مختلف سببلره گؤره، بییر
یوره / منطقه خلقی نین دیلینده وجودا گلن خصوصیتلره بییرلیکده " لهجه "
دئییرلر. ائشیدن لر دانیشانلارین دیلینده، عینی دیلدن اولمالارینا
رغماً قونشولارین دیلی ایله مقایسه ده بییر " باشقالیق " حس ائده رلر.
بو حال، لهجه فرقی نین علامتی دیر. لهجه لری معین محل یا دا دانیشانلارا

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

Dr. HAMİD NUTKİ'NİN MARUZASININ METNİ

UMUM AZERBAYCAN TÜRKÇESİ YAZI DİLİ – BEDİİ

TÜRKÇE

بنام خلدون دجانفلين

كهي ميسخن درزبانفلين

(Öz ve söz yaratan Tanrı'nın adıyla)

(Sadi)

Dünyanın çeşitli yerlerinde dilleri bir dildaş cemaatler az değildir. Ancak bunların tamamı aynı dilleri konuştukları halde aynı şekilde konuşmazlar. Her deste öz yaşayışına göre has biçimde sözünü anlatır. En başta söylemek gerekir ki her dilin dört çeşit ana görevi vardır: Dil sosyal ilişkilerin sağlanmasında, fikir için dayanak olmakta, duyguların ifade edilmesinde ve nihayet güzellik yaratmak yahut bedii ifadede vasıta olmakta kesin rol oynar. Dediğimiz gibi her toplumda insanların konuşma şekli birbirinden az çok ayrılır. Dilleri gerçekte aynı olanların bu ihtilaflarına, büyük ölçülerde “lehçe farkları” diyolarlar. Cevap isteyen önemli bir soru bu “farklılaşmanın” ne durumlarda lehçe farkı ve neşriyatta dil farkı olarak adlandırılmasıdır.

Bu iki kavramı birbirinden ayıran hususiyetler nedir? Coğrafi, tarihi, siyasi, sosyal vs. şartların bu “farklılaşma” ya etkileri nelerdir?

Esasta aynı dili konuşanların konuşma ihtilafları derece bakımından farklıdır:

1. Her dilin belli bir ortamda aldığı has biçime “lehçe” ya da “diyalekt” derler. Başka bir deyişle: Çeşitli sebeplere göre bir yöre / bölge halkının dilinde vücuda gelen özelliklerle birlikte “lehçe” derler. İşitenler konuşanların dilinde, aynı dilden olmalarına rağmen komşuların dili ile mukayesede bir “başkalık” hissederler. Bu durum lehçe farkının bir göstergesidir. Lehçeleri belli bir hal ya da konuşanlara

نسبتله آدلاندیرارلار.

۲ - لهجه نین آلتیندا فرانسئیلار "پاتوا" (PATOIS) تعبیرینی ده ایشلمکده دیرلر. فارسجا دا، بو اصطیلاهی "گویش" اولاراق ترجومه ائدیرلر. لکن، خالص فارسجا ماراقلیلاری "لهجه" سوزونوده "گویش" دئییه ترجومه ائتمکده دیرلر. بونا گوره "گویش" سوزونو ائشیتدیگییز ده "لهجه" دن می یا خود "پاتوا" دان بحث ائدیلدیگینی سچمک اکثر امکان اولمور و سهولره یول وئریلیر. بیز "دیالکت" اصطیلامینا "لهجه" و "پاتوا" سوزونه فارسجا "گویش" و اوز دیلیمیزده "آغیز" دئمگی داها دؤغرو گؤرؤرؤک .

دیل، لهجه و حتی آغیز اوچون قطعی و هرکسین بیرلشدیگی تعریف تاپماق چتین دیر. هله "دیل" ایله "لهجه" مفهولاری نین فرقی چوخ نسبی دیر. ائله کی بو سواللارین هامیسی سؤروشولابیلر: عجباً آمریقالیلار و اینگیلیزلر اینگیلیزجه نین ایکی مختلف لهجه لرینی می دانیشیرلار؟ یوخسا آمریقالیلار اینگیلیزلرین دانیشدیغی دیلین آتری بیر لهجه سینده می دانیشیرلار؟ یادا آمریقالیلار و اینگیلیزلر ایکی آتری دیلمه یعنی "آمریجانا" و "اینگلیزجه" دانیشیرلارمی؟ بو سواللاری تورک اصیللی دیلر حقیقنده ده عئینا سوروشماق اولار.

بو سواللارا وئریله جک هر هانسی جواب اوون مناقشه لرین قاپیلارینی آردینا قدر آچا بیلر. بو سوال - جوابلار هئج ده بیزیم چاغیمیزا مخصوص دگیلیدیر. مثلا یاغین گئجمیشده، مشهور شاعیر علی اکبر صابرین بئله بو بابدا بحثه گیریتدیگینی خاطرلتمک اولار. "بیر مطلبسی عثمانلیجا دان آذربایجان تورکجه سینه (صابرین تعبیری ایله تورکه یا تورکویه) کؤچورمه گه" ترجمه "دئمک دؤغرو دورمو یا دگیلیدیر" مسئله" سی نهنسه اورتایا آتلمیشدی. صابر بو آدلاندیرماغی سهو حساب ائلیر و دئییر:

عثمانلیجا دان ترجمه تورکه؟ بونو بیلیم
کئچرک یازیبیر "گنجه لی" یا اینکی هنک دیر؟
ممکن ایکی دیل بیر- بیری نه ترجمه، اما
عثمانلیجا دان ترجمه تورکه نه دئمکدیر؟
یعنی صابرین فیکرینجه "ترجمه" سوزو ایکی آتری دیلمه کی مطلبی

göre adlandırırılar.

2. Lehçenin altında Fransızlar “Patva” (Patois) tabirini de kullanmaktadırlar. Farsçada bu terimi “گويش” olarak tercüme ederler. Lakin halis Farsça meraklıları “lehçe” kelimesini de “گويش” diye tercüme etmektedirler. Buna göre “گويش” sözünü işittiğimizde “lehçe”den mi, yoksa “patva”dan mı bahsedildiğini seçmek genellikle mümkün olmaz ve yanlışlığa yol açılır. Bir “dialekt” terimine “lehçe” ve “patva” sözüne Farsça “گويش” ve öz dilimizde “ağız” demeyi daha doğru görürüz.

Dil, lehçe ve hatta ağız için kesin ve herkesin birleştiği tanım bulmak zordur. Hele “dil” ile “lehçe” kavramlarının farkı çok nisbidir. Öyleki bu soruların tamamı sorulabilir: Acaba Amerikalılar ve İngilizler İngilizcenin iki muhtelif lehçelerini mi konuşurlar? Yoksa Amerikalılar İngilizlerin konuştuğu dilin ayrı bir lehçesinde mi konuşurlar? Ya da Amerikalılar ve İngilizler iki ayrı dilde, yani “Amerikanca” ve “İngilizce” mi konuşurlar?

Bu soruları Türk asıllı diller hakkında da sormak mümkündür. Bu sorulara verilecek herhangi bir cevap uzun münakaşaların kapılarını ardına kadar açabilir. Bu soru-cevaplar hiç de bizim çağıma mahsus değildir. Örneğin yakın geçmişte ünlü şair Ali Ekber Sabir’in böyle bu konuda bahse giriştiğini hatırlatmak yerinde olur. “Bir mutallebi Osmanlıcadan Azerbaycan Türkçesine (Sabir’in deyimiyle Türke ya Türküye) geçirmeye “tercüme” demek doğru mudur, değil midir, meselesi nedense ortaya atılmıştı. Sabir bu adlandırmayı yanlış olarak değerlendirir ve şöyle söyler:

Osmanlıcadan tercüme Türk’e? Bunu bilmem,

Gerçek yazıyor “Genceli” ya inke hengdir?

Mümkün iki dil birbirine tercüme, ama

Osmanlıcadan tercüme Türk’e ne demektir?

Yani Sabir’e göre “tercüme” ifadesi iki ayrı dildeki kelimeyi

بیر دیلدن او بیریسینه کؤچورمکده ایشله دیلیر. بیر دیلین (تۆزکجه - نین) ایکی لهجه سی اولان (همانلی تورکجه سی و آذربایجان تورکجه سی) باره ده " ترخومه " سۆزو غلط دیر . سوخالدا ، بس نه دتمک لازیم دیر بیله صابره قولاق آساق :

" تحویل - عبارت " سۆزونو " ترخومه " قانماق مکتبلی جوؤقلار دا بیلیر کیم بو خطا دیر بیر بیله خطا کلمه محرر قلمیندن جاری اولور ایسه ، ادبیاتا بلا دیر .

بو بحثه بنزهر مناقیشه لره سؤگون بیله راست گلیمک ممکن دور . مسئله نین بیر دیلیک حل ائدیلمه سی " لهجه " و " دیل " مفهولاری نین حدودلاری نین معین و قطعی خطله چکمک امکان سیزلیغیندان چیخیر . او قده رکی راحتا فرانسیزحانی بیله ، " رومانس " لهجه " لریندن بیرسی کیمی حساب ائتمک اولار .

" آغیز " دئییه ترخومه ائتدیگیمیز و فارسجاداکی " گویش " یعنی " پاتوا " - یا گلینجه : عالم لکزیکوگراف " امبل لبتره ، " آغیز " ی لهجه " دن بیله بیر بیان لارقلندیریر :

" Un patois est un dialecte qui est dégradé "

" آغیز (گویش) آشاغیلاشمیش بیر لهجه دیر " . باشقا بیر تعیرله " یازیلما یان بیر لهجه " نین عاقیبتی " آغیز " حدینه دوشمک دیر " آذربایجان تورکجه سی عصرلر دیر ایفایا مالک دیر . اونون یازیلی دیل اولراق شکیللنمه سی ، هله اوروپا نین بو گونکو دیل لری نین وجودا کلمه دیکلری چاغلاردا تما ملامشیدیر .

ایندی دیلیمیزی یازمایا - یازمایا بیر " آغیز - گویش " دره گه سینه اندریمک فضولی - خطائی - دده قوقود و من لرحه مرثبه یازان و ائلی - میزین شانندان دا نیشان اوزا نلارین امانتینه ، ان خفیف تعیرلسه ، خیانت دیر .

سورادان دا ایفا مسئله میزین (کی تانرا حمد اولسون آرتیق حل اولموش دور . یالینز اونون بیر آن اول منیمسنه سی دیل شعورونسا مالیک منور - آیدینلاریمیزن همتینه قالیبدیر) نه دن ان واحیب ایش لردن ماسلدبعی دا اؤز - اؤزونه آنلاشیلیر .

bir dilden diğereine geçirmek için kullanılır. Bir dilin (Türkçenin) iki lehçesi olduğu (Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi) için “tercüme” sözü galattır. Bu halde, ne dememiz gerekir, yine Sabir’e kulak verelim:

*“Tehvil- ibaret” sözünü “tercüme” kanmak
Mektepli çocuklar da bilir kim bu hatadır
Bir böyle hata kelime muharrir kaleminden
Cari olur ise, edebiyata beladır.*

Bu bahse benzer tartışmalara bugün bile rastlamak mümkündür.

Meselenin bir diblik halledilmesi “lehçe” ve “dil” kavramlarının sınırlarını kesin bir çizgiyle çekme imkânsızlığından çıkar. O kadarki rahatlıkla Fransızca’yı böyle “romans” “lehçe”lerinden birisi olarak görebiliriz.

“Ağız” diye tercüme etmediğimiz ve Farsçadaki “گوش”e, yani “patva”ya gelince: Âlim leksikograf “Emile Littre”, “ağız”ı “lehçe”den böyle bir açıklamayla ayırır:

“Un patois est un Dialecte qui est dégradé”

“Ağız (گوش) aşılaşmış bir lehçedir”. Diğer bir deyişle “yazılmayan bir “lehçe”nin akıbeti “ağız” haddine düşmektir”.

Azerbaycan Türkçesi asırlardır alfabeyle sahiptir. Onun yazılı dil olarak şekillenmesi, hele Avrupa’nın bugünkü dillerinin vücuda gelmediği çağlarda tamamlanmıştır.

Şimdi dilimizi yazmaya yazmaya bir “ağız-گوش” derecesine indirmek Fuzuli-Hatayi-Dede Korkud ve binlerce mersiye yazan ve ilimizin şanından konuşan ozanların emanetine, en hafif tabirle hıyanettir.

Buradan da alfabe meselemizin (ki Tanrıya himmet olsun artık hallomuştur. Yalnız onun bir an evvel benimsenmesi dil şuuruna sahip aydınlarımızın çalışmalarına kalmıştır) neden en gerekli işlerden sayıldığı da kendiliğinden anlaşılır.

بوتون غیر- علمی ملاحظہ لری بیر طرفہ آتاندا، دئمک اؤلار کسی ، لهجه ایله دیل آراسیندا فرق قویماق سبیط له شیر و بئله بیر " اولچو" اله گنجیر :

" دیل ، لهجه لرین معین حدودلارینی گنچر . نئجه کی، بیر لهجه اؤ لهجه ده دانیشانلارین منطقه سینن آشما ییب و باشقا قونشو و قوه سوم لهجه لرین " مشترک مخرجی " (*Common denominator*) حالینا گلمه سه " دیل " ساییلماز "

باشقا بیر تعبیر له : " دیل ، عینی اصلدن گلیمیش مختلف لهجه - لرین اورتاق مناسبت واسیطه سی (مشترک ارتباط واسیطه سی) - دیر . " دیل " و " لهجه " آراسیندا هارادا - نه جور ایشلمه سی نظریندن ده فرق واردیر بونو بیر مثاللا آجیخلایاق :

سوئس اؤلکه سی نین آلمانجا دانیشیلان بئرلرینده " دانیشیق " عموما ایکی شکله اولور :

۱ - یئرلی لهجه ، یعنی آلمانجا نین سوئس لهجه سی ، اؤزلری نین دئدیکلری کیمی " سوئس آلمانجاسی " (*Schweizerdeutsch*)

۲ - اورتاق (مشترک) عموم ادبی آلمان دیلی ، باشقا تعبیر له فصیح و استاندارد آلمانجا ، اؤزلری نین دئدیگی کیمی : " یوکسک آلمانجا اشارت اولدوغو کیمی بو ابکی " دانیشیق " - ین ایشله ییشی (فونکسیونو) فرقلی دیر . یعنی بعضی شرطلرده بیرینجی نوع " دانیشیق " و بعضی شرطلرده ایسه ایکینجی نوع " دانیشیق " داها مناسب اولور مثلا : زوریخ شهری نین بیر اونیوه رسیته پروفه سورؤ درس وئره رکن عموم ادبی آلمانجانی ایشله دیر ، لکن عینی شخص خصوصی صحبتلرینده سوئس آلمانجاسی ایله دانیشار . زمان و مکان دان باشقا " موضوع دابو ایکی " دانیشیق " دان بیرینجی انتخاب دا رول اوینا ماقدادیر . مثلا همان زوریخ اونیوه رسیته سی نین ایکی پروفه سورونون صحبتلرینه قولاق وئریک ، اولارین کۆچه ده قدم ووردوقلاریندا تکنیک ، ادبیات ، علم و سایرهدن بحث ائتدیکه عموم ادبی آلمانجا ایله خصوصی و شخصی موضوعلاردا ایسه سوئس آلمانجاسی ایله دانیشدیقلارینی گۆره ه بیک .

بو حادته نین دیلجی لیکده آدی " ایکی دیللی لیک " (*Diglossie*) دیر و دؤنیا میزین بیر چؤخ نقطه لرینده موجود دور . مثلا عربلرده ، اؤ - خوموش محیطلرده خصوصی و شخصی صحبتلر یئرلی عربجه و ادبی ، علمی و

Bütün bilimsel olayın düşünceleri bir yana attığımızda, lehçe ile dil arasında fark koymak basitleşir ve böyle bir “ölçü” ele geçer:

“Dil, lehçelerin belirli sınırlarını geçer. Yani, bir lehçe o lehçede konuşanların bölgesini aşmayıp ve başka komşu ve akraba lehçelerin “ortak payda” (common denominator) haline gelmesi “dil” sayılmaz”.

Diğer bir deyişle: “Dil aynı asıldan gelmiş çeşitli lehçelerin ortak münasebet vasıtası (ortak iletişim vasıtası)’dır.

“Dil” ve “lehçe” arasında nerde, ne şekilde işlenmesi nazarından da fark vardır. Bunu bir örnekle açıklayalım:

İsviçre’nin Almanca konuşulan yerlerinde “konuşma” genellikle iki şekilde olur:

1. Yerli lehçe, yani Almanca’nın İsviçre lehçesi, kendilerinin dedikleri gibi “İsviçre Almancası” (Schweizerdeutsch).

2. Ortak umum edebi Alman dili, başka tabirle fasih ve standart Almanca, kendilerinin de dediği gibi: “Yüksek Almanca”.

İşaret olduğu gibi bu iki “konuşma” şeklinin işleyişi (fonksiyonu) farklıdır. Yani bazı şartlarda birincisi “konuşma” ve bazı şartlarda ise ikincisi “konuşma” daha uygun olur: Örneğin; Zürih şehrinin bir üniversite profesörü ders verirken umum edebi Almanca’yı konuşur. Ancak, aynı şahıs hususi sohbetlerinde İsviçre Almancası ile konuşur. Zaman ve mekândan başka mevzuda bu iki “konuşma” şekline birisinin seçilmesinde rol oynamaktadır. Örneğin hemen Zürih üniversitesinin iki profesörünün sohbetlerine kulak versek, onların küçüde kadem vurduklarında teknik, edebiyat, ilim vesairenden bahsettiklerinde umum edebi Almanca ile özel ve kişisel sohbetlerinde ise İsviçre Almancası ile konuştuklarını göreceğiz.

Bu olayın dilcilikte adı “iki dillilik”tir (diglossie) ve dünyamızın birçok noktasında mevcuttur. Mesela Araplarda, okumuş çevrelerde özel ve kişisel sohbetler yerli Arapça ve edebi, ilmi ve

اجتماعی بحثلر فصیح عربجه ایله، یعنی عموم ادبی "عربجه" ایله اولار بیزده ده عئینا بئله دیر. "عموم ادبی آذربایجان تورکجه سی" نی بیلن لر، یعنی اوز دیلینی اوخوموشلار شخصی و خصوصی صحبتلرینی اوز لهجه لرینده (تبریز لهجه سینده، اردبیل لهجه سینده، اورمولهجه سینده، ماراغا لهجه سینده، زنجان لهجه سینده، قشقای لهجه سینده و سایر لهجه لرده) ائللر، لاکین ادبی، علمی، اجتماعی و سایر موضوعلار دا دانیشاندا و هر هانسی بیر مطلبی یازاندا اوخوموشلار دیلی نی، یعنی " عموم ادبی آذربایجان تورکجه سی " نی ایشلتمه لری طبیعی دیر.

یازیلی آذربایجان تورکجه سی کلمه جهتیندن یادا بیر پاراقراما- تیک قایدالار جهتیندن و نحوئی جهتین یئرلی لهجه لریمیزدن البتّه فرق- لی دیر. بو فرقلردن شهبه لنمک، نگران قالماق، چیمچشمک و قورخماق یئرینه اولاری اورگشمک داها منطقی دیر. محررلر، شاعیرلر و منور- لریمیز بو خصوصیتلری، او یادا بو قونشودان بئرووؤز آلماییلار. بو خصوصیتلر لاپ دده- سادان قالما اؤزوموزونکودور. دقت ائتسه ز اولاردا فضولی لرین، نسیمی لرین و دده قورقودلارین سسلرینه سی تانیبا حاقسینیز. اون- اون بئش "تازه" کلمه یه گلینجه، اولار دا اوز دیل قابدالاریمیزا گؤره و علمی جهتین دؤغور- درست دؤزدلیمیش اولماق شرطیه گینه بیزیم اوز مالیمیز ساییلیرلار. مگر، فارسجادا، بیر خوخ باشقا دنیا دیل لرینده اولدوغو کیمی، وضعیت عئینا بئله دگیلدیرمی؟

بۇرادا بئر " لئنفوبستیک " قایدایا گلیریک : یازیلاردا عموما (و دانیشقلاردا شرطلره گؤره) فصیح دیل، عموم ادبی دیل، اورتاق استاندارد دیل ایشلنیلیر. نادیر اولاراق، مثلا بیریبندن بئر سوزو عئینا نقل ائتدیگیمیزده، معین لهجه نی ذکر ائله دگیمیزده، مزاج نادا مختلف دانیشقلاری افاده ائدن تئاتر بیه سله رینده یئرلی لهجه لر، حقلی اولاراق یازی یا گئچیریلیر.

اسندی یه دک دئدیگ لریمیز دیل لرین تاریخ بویونجا تکاملونده عایدی. بۇنلار " ایچ دگیشیکلیکلر " دیر، یعنی اجتماعی، دموقرافیک اقتصادی، ساسی، نظامی عامل لرین و مختلف مدنیتلرین قارشیلیق لی تاثیر ایله تدریجا وجودا گلن دگیشمه لر دیر. بیزده دیل لردّه پروگرام - لا، او دیلی دانیشانلار طرفیندن، لزوملو تحوللر وجودا گتیریلیمک

sosyal konular fasih Arapça ile, yani umum edebi “Arapça” ile olur:

Bizde de aynen böyledir. “Umum edebi Azerbaycan Türkçesi”ni bilenler, yani öz dilini okumuşlar kişisel ve özel sohbetlerini kendi lehçelerinde (Tebriz lehçesinde, Erdebil lehçesinde, Urmu lehçesinde, Maraga lehçesinde, Zencan lehçesinde, Kaşkay lehçesinde vs. lehçelerde) ilerler, lakin edebi, ilmi, içtmai vs. mevzularda konuşulduğunda ve herhangi bir mutallebi yazıldığında okumuşlar dilini yani “umum edebi Azerbaycan Türkçesi”ni kullanmaları doğaldır.

Yazılı Azerbaycan Türkçesi kelime yönünden ya da bazı gramatik kurallar yönünden ve sözdizimi bakımından yerli lehçelerimizden elbette farklıdır. Bu farklılardan şüphelenmek ve bakakalmak, ürpermek ve korkmak yerine onları öğrenmek daha mantıklıdır. Yazarlar, şairler ve aydınlarımız bu hususiyetleri, o ya da bu komşudan ödünç almamışlar. Bu hususiyetler lab dede-babadan kalma kendimizinkidir. Dikkat edersek onlarda Fuzuli’lerin, Nesimi’lerin ve Dede Korkud’ların seslerini tanıyacaksınız. On, on beş yeni kelimeye gelince onlarda öz dil kurallarımıza göre ve bilimsel yönden doğru dürüst düzeltilmiş olmak şartıyla yine bizim kendi malımız sayılır. Meğer Farsçada birçok başka dünya dillerinde olduğu gibi, vaziyet aynen böyle değil midir?

Burada bir “lengüistik” kurala geliriz: Yazlarda umuma (ve konuşmalarda şartlara göre) fasih dil, umum edebi dil, ortak standart dil kullanılır. Nadir olarak, mesela birisinden bir sözü aynen naklettiğimizde, muayyen lehçeyi zikrettiğimizde, mizaç ya da muhtelif danışıkları ifade eden tiyatro piyeslerinde yerli lehçeler, haklı olarak yazıya geçirilir.

Şimdiye dek söylediklerimiz dillerin tarih boyunca tekâmülüne aittir. Bunlar “iç değişiklikler”dir, yani sosyal, demografik, iktisadi, siyasi, nizami amillerin ve çeşitli medeniyetlerin karşılıklı tesiri ile tedricen vücuda gelen değişimlerdir. Bir de dillerde programla, o dili konuşanlar tarafından lüzumlu tahviller vücuda getirilmek

ايستەنيلير، بو دگيشمه‌لر اڪثر يا اۆچ ساحه‌ده واقع اولار.

۱ - عموم ادبي ديلده، قايدا و سۆزلري تدقيق ائتمك و تعبير جايزسه " استاندارديزه " ائتمك .

۲ - ديلي يئني لشديرمك ، آريتماق ، احيا ائتمك .

۳ - يازي ، املا مسئله‌لرينده، تدقيق و قرار وئرمك ، عموم خلق ديلي نين تشكولو مسئله‌سي، موجودسا اونو قوروماق ايشينده ، اڪثرأ ديلين لهجه‌لريندن بيريسي اوبيريسي لره اوستون چيخار و "عموم خلق ديلي" نين اساسي كيمي قبول اولار . ديل قايدالاري تثبيت ائديليس ، " اولگو" لر مشخص اولار و عموم خلق ديلي مختليف لهجه‌لرين اوستونده و اولارين فرقلرينه باخما يراق بيچيمله نر . دئديگيميز كيمي بسو حادثه يا تدريجه ، يادا بير شخص يا انجمن طرفيندن وجودا گلر .

بعضي حاللاردا عموم خلق ديلي هئج بير لهجه‌يه استناد ائتمز و باشليجا لهجه‌لرين اورتاق خصوصيتلرينه ماليك اولار . بونو بيير هيئتتير با حارديغي كيمي بير شخصين ده دوزه لتديگيني گورموشوك نئجه كي ، اون دوققوزونجو عصرده ، نوروه زلي ايورر آسن (Ivor Aasen) اولكه‌سي نين داغيني و بيريشان حالداكي لهجه‌لريني تدقيق ائتدي ، هر بيريسيندن بير - ايكي خصوصيت آلاراق بؤگونكو " عموم خلق يازبلي نوروژ ديلي ني " بيچيملنديردى .

" استاندارديزه " ائتمك : يازي نورملاريني مشخص ائتمكله ، يازي قاندالاري و املا قىلاووزلاريني تاليف ايله ، ديلسن لغت / سۆزلوگونو ترتيب ائله مكله تحقق ائتديريس . يازيسي اولمايان حماعتلربن عموم خلق ديلي اوزانلاري و دستا نچيلاري سايه سينده عصرلر سوبونجا گئچرچك - له شر . بعمأ سوايش بير تك اوزانن چيگنينه يوكلنميش اولار . " هومر " يونانين دستان ديلي ني بارا تمش ، ها نئله " دانته " انالبادا " توسقان " لهجه سيندن عموم ابتاليان ديلي نين ياراديلماسيندا قطعي رول اونا مبدير .

زامانيميزدا عموم خلق ديللري نين قورۇماسيندا محرر وشاعير - لرين ياسيندا انجمنلر ويا رسمي درنك لرين فعال اولدوغو بوگورمكه - بيك . سونلارين ان مهم ابشي ديلي زامانا اوبغون توتماق ديسر . بونودا گاه كوهنه لمش سۆزلري بعضا عئبنا و بعضاده معنالاريني بير آز " اوان - بويان ائده رك " تازه لشديرمك له ، گاه ديلين مختليف

istenilir. Bu değişmeler genellikle üç sahada vuku bulur:

1. Umum edebi dilde kural ve kelimeleri tedkik etmek ve tabiri caizse “standartlaştırmak”.

2. Dili yenileştirmek, arıtmak, ihya etmek.

3. Yazı, imla meselelerinde tedkik ve karar vermek. Umum halk dilinin teşekkülü meselesi, mevcutsa onu korumak işinde, genellikle dilin lehçelerinden birisi diğerlerine üstün gelir ve “umum halk dilinin” esası gibi kabul olur. Dil kuralları tespit edilir, “ölküler” şekillenir ve umum halk dili çeşitli lehçelerin üstünde ve onların farklarına bakmayarak biçimlenir. Dediğimiz gibi bu hadise ya tedricle ya da bir şahıs ya encümen tarafından vücuda gelir.

Bazı durumlarda umum halk dili hiçbir lehçeye istinad etmez ve başlıca lehçelerin ortak hususiyetlerine malik olur. Bunu bir heyetin başardığı gibi bir şahsın da düzelttiğini gördük. Yani, 19. asırda Norveçli İvor Aasen ülkesinin dağınık ve perişan haldeki lehçelerini incelemek, her birinden bir-iki özellik alarak bugünkü “umum halk yazılı Norveç dilini” biçimlendirdi.

“Standartlaştırmak”: Yazı normlarını göstermekle yazı kuralları ve imla kılavuzlarını telif ile dilin sözlüğünü tertip etmekle tahakkuk ettirilir. Yazısı olmayan toplulukların umum halk dili ozanları ve destancıları sayesinde asırlar boyunca gerçekleşir. Bazen bu iş tek bir ozanın çığnına yüklenmiş olur. “Homeros” Yunanistan’ın destan dilini yaratmış, yine bu şekilde “Dante” İtalya’da “Toscana” lehçesinden umum İtalyan dilinin yaratılmasında kesin rol oynamıştır.

Günümüzde umum halk dillerinin korunmasında yazar ve şairlerin yanında encümenler veya resmi derneklerin faal olduğunu görmekteyiz. Bunların en önemli işi dili zamana uygun tutmaktır. Bunu da gâh eskimiş kelimeleri bazen aynen bazen de anlamlarını biraz ayan beyan ederek “yenileştirmekle”, gâh dilin çeşitli

لېجھلریندن عموم دیله سۆزلر جالاماقلا، گاه دا دیلین قایدالارینا گوره ذوق و دقتله یقنی کلمه لر دۆزه لده رک دیل خزینه سینى غنى لشد۔ یرمکله ، گئچکلشدیریرلر .

بۇ ایش دئدیگیمیز کیمی هیئت لر طرفیندن، "آگاده می"، "انجمن"، "قورۇل"، "فرهنگستان" ... آدلاری ایله گورۇلور .

ایکی میثال دیلچیلر طرفیندن بۇ بابدا چۇخ ذکر اولار :
"باها سا ایندونه زیا" و "عبری" دیللی . بۇ دیل لر زامانیمیزدا بیچیملنمیشلر و فعال پرۇقراملاری سایه سینده تازه سۆزلر، ترکیب لر، مطبوعات و خصوصاً درس کتابلاری یولو ایله خلقین قبولونا تقدیم اولور و رواج تاپیر .

دۇنیادا ۲۵ اولکهنین عموم خلق دیللیری اۆزه رینده آپاریشلان آراشدیرمالارا باخدیقدا ، بئله درنه کلرین ۱۶ - نجی عصر دن بۇ یانا ، دیل لرده گئچکلشدیردیکلری انکیشافلارین بۇ یوکلوگونه اینا نمناق مجبوریتینده قالیریق .

بۇ رسمی درنه کلردن آیری اولاراق بعضاً یئرلی تشکیلاتین ، محلی اداره لرین ولایت شورالاری نین دیل ایشلرینده فعال اولدوقلارینسی گورمک اولار . بریتانیا دا "ولش" دیلی نین انکیشافی تاریخی بۇنا یاخشی بیر مثال دیر .

کۆتله مناسیبتلری واسیطه لری نین (وسایل - ارتباط - جمعسی نین) انکیشاف بحثی بۇرایا سیغیشما ز . خلاصه اولاراق دئمک اولار کی گله جکده بۇ واسیطه لرین دۇنیایا اولجوسونده استیلا لارینا رغماً گینه یئرلی دیل لر قوملار افرادی آراسیندا ، ملی دیل لر اولکهلرده کی اقوام آراسیندا مناسیبتلر واسیطه سی کیمی انکیشافلارینا دوام ائده حکلر . بونلارین یانیندا بیر نئچه دیل بین الملل مناسیبت لرده ایشله نیله جک و دونیا جا هر قسم انسانلار طرفیندن داها گئنیش اولچوده اؤگره - نیله جکدیر . بئله جه عئینی واسیطه لرین انکیشافی سایه سینده هر سویده قوم، ملی، بین الملل واسیطه لر آسانلاشا حاقدیر . بیر آز گئری یسه دؤنک : " عموم خلق دیلی " تشکل ائدر - ائتمز بیر صیرا عمل و عکس العمللر زنجیرله مه سی باشلار : استاندارد عموم خلق دیلی بییر لېجھیه اساسلانمیش و اوندان توره میشه آنا لېجھنی بۇتغولکله اوزونده حل ائتمک باشلار . مثلاً تاریخده " آتیک " یونان لېجھسی نین باشینا

lehçelerinden umum dile sözler eklemekle, gah da dilin kurallarına göre zevk ve dikkatle yeni kelimeler düzelderek dil hazinesini zenginleştirmekle gerçekleştirirler.

Bu iş dediğimiz gibi heyetler tarafından “akademi”, “encümen”, “kurul”, “Ferhengistan” vb. adlarla görülür.

İki örnek dilciler tarafından bu babda çok zikredilir: “Bahasa Endonezya” ve “İbranice” dilleri. Bu diller günümüzde biçimlenmişler ve faal programları sayesinde yeni kelimeler, terkipler, matbuat ve hususen ders kitapları yoluyla halkın kabulüne takdim olur ve revaç bulur.

Dünyada 25 ülkenin umum hak dilleri üzerinde aparılan araştırmalara bakıldığında, böyle derneklerin 16. asırdan bu yana, dillerde gerçekleştirdikleri inkişafların büyüklüğüne inanmak zorunda kalırız.

Bu resmi derneklerden ayrı olarak bazen yerli teşkilatın, mahalli idarelerin, vilayet şuralarının dil işlerinde faal olduklarını görmek olur. Britanya’da “Welsh” dilinin gelişim tarihi buna iyi bir örnektir.

Kitle iletişim araçlarının gelişim bahsi buraya sığmaz. Kısaca, gelecekte bu vasıtaların dünya ölçüsünde istilalarına rağmen yine yerli diller yığınlar toplumu arasında, milli diller ülkelerdeki toplumlar arasında bir ilişki vasıtası gibi gelişimlerine devam edecekler. Bunların yanında birkaç dil beynelmilel münasebetlerde kullanılacak ve dünyaca her kısım insanlar tarafından daha geniş ölçüde öğrenilecektir. Böylece aynı vasıtaların gelişimi sayesinde her seviyede kavmi, milli, uluslararası vasıtalar kolaylaşacaktır. Biraz geriye dönelim: “Umum halk dili” oluşur oluşmaz bir sıra etki ve tepki zincirlemesi başlar: Standart halk dili bir lehçeye esaslanmış ve ondan türemişse ana lehçeyi tamamen kendisinde halletmeye başlar. Örneğin tarihte “antik” Yunan lehçesinin başına

كلن ده سو اولدو. باشقا لهجهلرده گنج - تئز عموم خلق ديلي نيين تاثيرلرینه معروض قالار و آز- جوخ دگيشلر و اونا بنزه مهگه باشلار- لار. مثال اولراق : فرانسيز عموم خلق ديلي بوتون شمال لهجهلره تاثيراتدى و اولنلار اوزونه بنزه تدى، لاکين شمال "ببقار" لهجه سيند دئمک اولار کي اثر بوراخمادی . بونون ترسي ني ده گورمک اولار .

استاندارد عموم ادبي ديلدن اوزاق قالان لهجلر ، يازى دان دا محروم قالينجا گئت - گئده کلمه خزينه سي باخميندان کاسبلاشار ، قابدالاردان انحراف آرتار .

معتريزه اولراق قئد ائده بيم کي بيزيم باشمينا دا ائله سو حاديشه گلئدير . بو شرائطده طبعي ديرکي عموم ادبي ديلي بئادا- سالماق و اوت ساسميش باغانى آلاقلماق و ضايعاتى ترميمه جالبشماق لازيمدير .

يازى ديلي، دانيشيق ديلسنه گوره داها " محافظه کار " دير . بيرنوع ديل دباله قتي گبندن سوز ائتمک يئربنده اولار : ديلده دورمسادان دگيش سبر حرکت له، تثبیت ائتمک جالبشما سي، براسر گئدير .

حتي يازى اولمايان يئرلرده بئله اوشاقلارا قديم متن لئسرى ازبرلتمکله (مثلا قديم "هئند" ده و "قول" - Gaulc - داعصرلردن سري ديلين اصیل آهنگسى و قابدالاريني محافظه ائده بيلمشئر .

"يازى ديلي" ايله " سدعى ديل " دابما عئيني دگيلدير . " يازى ديلي " داها خوخ اورتاق / مشترک ديل اولماغا مکلئدير . بعضى شرائطده سو ائکي مفهوم سبر- سبريدن آبرى دوشر .

بئله حاللاردا " ادسي ديل " - دن باش جبخارانلار و اونو ائله - دن لر اوزلوگوئوده سبر " صيف " سادا " قاست " اولوندورورلار . مثلا منتى لر / " دسبران " اوزونه خاص عادتلر و عنعنه لرى ايله باشلى - باشنا سبر " قاست " دى .

تورکچه ده "ديوان" ادساتينا مسوب اولانلار سو وضعئتده سائلاسئر . بئله حاللاردا بونلار معنى " سدعى ديل " اوستالارى گئت - گئده خلفن ديليندن، اورتاق عمومي ديلدن اوزاقلالارلار . اولنارين دانئسعننى خارجى سبر ديل کئمي اؤگرمک ضرورى اولار . سو شرائطده مثلا " ديوان ادساتى " قارشيسندا گئحرکده دئمک اولار کي، اورتاق عموم ديله " اوزان " لار صاحب حئخارلار .

gelen de bu oldu. Başka lehçelerde er geç umum halk dilinin tesirlerine maruz kalır ve az çok değişiklikler göstererek ve ona benzemeye başlar. Örnek olarak: Fransız umum halk dili bütün kuzey lehçelere tesir etti ve onları kendisine benzetti. Ancak Kuzey Picardie lehçesinden eser bırakmadı. Bunun tersini de görmek mümkündür.

Standart edebi dilinden uzak kalan lehçeler, yazıdan da mahrum kalınca git gide kelime hazinesi bakımından kasıblaşır, kurallardan sapma artar.

Parantez olarak kaydedeyim ki bizim başımıza da bu hadise gelmiştir. Bu şartlarda doğal olarak umum edebi dili yâda salmak ve ot basmış bahçeyi alaklamak ve zaiyatı termime çalışmak lazımdır.

Yazı dili, konuşma diline göre daha “muhafazakâr”dır. Bir çeşit dil diyalektiğinden söz etmek yerinde olur: Dil de durmadan değişen bir hareketle tespit etmek çalışması beraber gedir.

Hatta yazı olmayan yerlerde bele çocuklara eski metinleri ezberletmekle (mesela eski “Hint” ve “Gaule”de asırlardan beri dilin asıl ahengini ve kurallarını muhafaza edebilmişler.

“Yazı dili” ile “bedii dil” daima aynı değildir. “Yazı dili” daha çok ortak dil olmaya mükelleftir. Bazı durumlarda bu iki kavram birbirinden ayrılır.

Böyle durumlarda “edebi dil”den baş çıkaranlar ve onu işletenler özlüğünde bir “sınıf” ya da “kast” oluştururlar. Mesela münşiler özüne has adetler ve an’aneleri ile başlı başına bir “kast”dı.

Türkçede de “Divan” edebiyatına mensup olanlar bu vaziyette sayılabilir. Böyle hallerde bunlar, yani “bedii dil” ustaları git gide halkın dilinden, ortak umumi dilden uzaklaşırlar. Onların konuştuğunu harici bir dil gibi öğrenmek zaruri olur. Bu durumda mesela “Divan edebiyatı” karşısında gerçekte demek olur ki, ortak umum dile “ozan”lar sahip çıkarlar.

باشقا بىر زاويەدن دە "بديعى دىل" - لە "يازى دىلى" آراسىندا
كى تىفاددا دقتلىرى چىمىك لازىمدىر .

طبيعى دىر كى، يازى دىلى داھا گىنىش كۆتلىرى لىر طرفىندىن آنلاشى -
لىرسا مناسىبتا ايجادىندا داھا چۆخ موقى سايتلار . لاکىن بىرىلدىرى
(مساز / پىام)- نىن مرکب و اىھاملى اولدوغو اولجودە آنلاشىلماسى
چىن لەشر . اوبىر ياندىن دا "بديعى دانىشىق" اکثر يا اىھاملى،
اىنچە، چۆخ معنالى و مرکب اولور، بىلجەدە كۆتلىرىن آنلادىغى
دىلدىن اوزا قلاشىر .

بۇنا گۆرە فرانسىز محرر "بارەس" دىبىر :

"ھامى نىن آنلادىغى دىلدە، اىنچە نکتەلر آنلاتماق مەكىن دگىلدىر".
بوتون بۇنلارغا رىغا بو اىكى نوع آراسىندا قارشىلىقلى مناسىبت
لىر واردىر . بديعى دىل اورتاق عموم دىلدە و اورتاق عموم دىل دە
بديعى دىلدە تائىر ائتمەدەدىر . ائلەكى محرر و شاعىرلىرىن عموم خلق
دىلىنە خدىملىرى انكار ائدىلەبىلمىز . عموم خلق دىلى بديعى دىلەبىر
چۆخ ھىجەتدىن مدىوندىر . بديعى اشلىر عموم خلق دىلى نىن دا يا ناغى
دىر . دىل بۇنلارنى سى اىلە انكىشاف ائدر . بىز گۆزەل اشلىرى اؤگرە .
نىر و ازىرلىرىك ، بو صورتلە دىللىمىزنى اىھەلىگىنە و گۆزەللىگىنە
نغوز ائدەرىك اونو آنلارلىق ، و سئوهرىك ...

بۇيوك يازار و اوزانلارنى دىل اوزەرىندەكى اشلىرى ھىكمدارلارنى
قىزىل اوستوندىكى سگە ضرب ائلمەلىرىنە بنزەر : اونون اوستوندى
دگەرىنى باصار ، اونا رواج وئىر ، اونو ھىكسە قبول ائتدىرر .

بىلجە فرانسىز دىلىندە دانىشانلار بىلمەدىن پاسقاللارنى ، لارؤ -
ويەرلىرىن ، مۇنتەسقىۇلرىن ، وۇلتەملىرىن تەبىر و كىلمەلىرىنى اىشلە -
دىرلىر . فارسىلاردا دانىشاندا فردوسىلرىن ، نظامىلرىن ، خاقانىلرىن ،
ھافىلرىن ، سەدىلرىن و ھاشىلرىن زھمتلىرى نىن نىجەلىرىدىن فاندالا -
نىرلار . تۆركلەردە بىلمەدىن دەھ قوقودلار ، كاشغىرلىر ، نوائى لىر ، نىسىملىر ،
خفاىللىر و فضولىلرىن آغزى اىلە دانىشلىرلار .

بۇ بۇيوك داھىللىرىن اشلىرى نىن دادىنى آنلاما يانلار ، گىچمىشلىر -
بىدىن خىرىسىزلىر ، مېراثلىرىسا ھابىب اولما يانلار اوز دىللىرى نىسى -
گۆزەللىگىنى و وسەتىنى نىچە قانابىللىرى؟ بۇنلار گۆندەلىك مەبىش -
لىرىندە اىشلىدىكىلرى نىچە يۆز كىلمەلىك "كىلمە داغارىچىقلار" نىسى -

Başka bir zaviyeden de “bedii dil” ile “yazı dili” arasındaki tezatta dikkatleri çekmek lazımdır.

Doğal olarak yazı dili daha geniş kitleler tarafından anlaşılırsa münasebet icadında daha çok muvaffak sayılır. Lakin bir bildiri (mesaj /peyam) nin mürekkep ve ihamlı olduğu ölçüde anlaşılması zorlaşır. Diğer yandan da “bedii konuşma” genelde ya ihamlı, ince, çok anlamlı ve birleşik olur. Bu şekilde kitlelerin anladığı dilden uzaklaşır.

Buna göre Fransız yazar “Bares” diyor: “Herkesin anladığı dilde, ince nükteler anlatmak mümkün değildir”.

Bütün bunlara rağmen bu iki tür arasında karşılıklı münasebetler vardır. Bedii dil ortak umum dilde ve ortak umum dil de bedii dilde tesir etmektedir. Öyleki, yazar ve şairlerin umum halk diline hizmetleri inkâr edilemez. Umum halk dili bedii dile birçok yönden borçludur. Bedii eserler umum halk dilinin dayanağıdır. Dil bunları emekle oluşturur. Biz güzel eserleri öğrenir ve ezberleriz. Bu şekilde dilimizin inceliğine ve güzelliğine nüfuz ederiz, onu anlarız ve severiz.

Büyük yazar ve ozanların dil üzerindeki işleri hükümdarların altın üstündeki sikke darp etmesine benzer: Onun üstünde diğerini basar, ona revaç verir, onu herkese kabul ettirir.

Böylece Fransız dilinde konuşanlar bilmeden Paskalların, Layrüviyerlerin, Montekiuların, Volteirlerin tabir ve kelimelerini kullanırlar. Farslar da konuştuklarında Firdevsilerin, Nizamilerin, Hakanilerin, Hafızların, Sadilerin ve Saiblerin zahmetlerinin neticelerinden faydalanırlar. Türkler de bilmeden Dede Korkudlar, Kaşgariler, Nevayiler, Nesimiler, Hatayiler ve Fuzulilerin ağzı ile konuşurlar.

Bu büyük dâhilerin eserlerinin tatını anlamayanlar, geçmişlerinden habersizler. Miraslarına sahip çıkmayanlar dillerinin güzelliğini ve vesaitini nece kanabilirler? Bunlar gündelik hayatta kullandıkları kaç yüz kelimelik “kelime dağarcıkları”nın

محدودیتی نی نئجه آشا بیلرلر، و دیلرینده اولان مین لرجه شوز و
تعبیردن نئجه خبر آلا بیلرلر؟

بیز گئچمیش بدیعی - علمی اثرلریمیزی تدقیق ائده - ائده کلمه لر
دوغرۇ - دؤرؤست ایشلتمه گی اؤگره نهریک ، سؤزؤموزه رنگ ، سیمیزه
آهنگ وئره ن تعبیرلرله فیکریمیزی افاده ائده ریک دیلیمیزی دیب -
دیری آیا قدا توتاریق، سؤز دیلنچیلیگینه تنزل ائتمه ریک .

دیل بیر سارا بنزه ر، ساری دیله گتیرمه گی اؤگره نهمین ساریندا
نه کیمی ملودیلر چیخارا بیلر ؟

الله وئرگیمی اولان داشغین ذوقلا، گئنیش استعدادلا، اوزون ایل
لر اوخویوب، آراشدیریب، اؤگره نیب بیلنلره، بو زنگین میراثسا
ماحب چیخماق لیاقتین گورسه دنلره ، دیلیمیز حقیقیندا فکر سوروشدو-
غوفوز زمان دیر کی، بئله بیر جواب ائشیده بیلرسینیز :

تۆرکون دیلی. تک شوگیلی، ایستکلی دیل اولماز

اؤزگه دیله قاتسان بو اصیل دیل اصیل اولماز

اؤز شعرینی فارسا - عربه قاتماسا شاعیر

شعری ائشیدنلر اوخویانلار کسایل اولماز

شاعیر بیرآز صؤنرا بئله دوام ائدیر:

سؤزلرده جواهر کیمی دیر اصلی بدلسدن

تشخیص وئرن اولسا، بؤ قدر زیر - زیبیل اولماز

بؤ تشخیص قدرتی نی، بؤ آنلایشی آنجاق دیلیمیزی اؤگره نیمکله ،
دیلیمیزده یازلمیش اثرلری تدقیق ائله مکله ائده ائتمک اولار والسلام .

آچیق دیلله بؤنو دئمک لازیمدیر: بیزیم یازی ادبی عموم دیلیمیز

- بن هئج اولمازسا سگیز عمیرلیق پارلاق بیر گئچمیشی واردیر، بونو

گورمه ییب و لهجه لری دیل عوضینه قویوب، صؤنرا معطل قالان بیلر ،

حتی تصادفاً دیل و مدنیتمیزین کؤهنه باده سیندن بیر اودوم ایچه

بیلسک شهبه سیز " اسفرا یین لی حسن اوغلو" - ایله سس - سه وئره جک و

بئله دئییه جه ییک :

باشیمدان گئتمه دی هرگیز سینله ایچدیگیم باده

نه باده ، باده ، مستی، نه مستی ، مستی ساغیر .

بؤ آئیندان ۷ - عصرلیک کؤهنه باده نین ایلك قدحی نین کیفیتینی

بؤیوک "فضولی" بئله وصف ائتمیش :

sınırını nasıl aşabilirler ve dillerinde olan binlerce sözden ve tabirden nasıl haber alabilirler?

Biz geçmiş bedii-ilmî eserlerimizi incelye inceleye kelimeleri doğru dürüst işletmeyi öğreniriz, sözümüze renk, sesimize ahenk veren tabirlerle düşüncelerimizi ifade ederiz. Dilimizi dipdiri ayakta tutarız. Söz dilencililiğine tenezzül etmeyiz.

Dil bir saza benzer, sazı dile getirmeyi öğrenmeyen sazından ne gibi melodiler çıkarabilir?

Allah vergisi olan taşkın zevkle, geniş istidadla, uzun yıllar okuyup, araştırıp, öğrenip bilenlere bu zengin mirasa sahip çıkma liyakatini gösterenlere, dilimiz hakkında fikir soruştığımız zamandır ki, böyle bir cevap işitebilirsiniz:

Türkün dili tek sevgili, istekli dil olmaz,

Özge dile katsan bu asıl dil asıl olmaz,

Öz şiirini Fars'a, Arap'a katmasa şair,

Şiiri işitenler, okuyanlar kesil olmaz.

Şair biraz sonra böyle devam eder:

Sözler de cevahi gibidir aslı bedelden,

Teşhis veren olsa, bu kadar zil zibil olmaz.

Bu teşhis kudretini, bu anlayış ancak dilimizi öğrenmekle, dilimizde yazılmış eserleri incelemekle elde etmek olur vesselam.

Açıkça söylemek gerekir ki: Bizim edebî yazı dilimizin hiç olmazsa sekiz asırlık parlak bir geçmişi vardır. Bunu göremeyip ve lehçeleri dil uvezuna koyup, sonra işsiz kalan bizler, hatta tesadüfen dil ve medeniyetimizin köhne badesinden bir yudum içebilesek, şüphesiz “Esferayinli Hasanoğlu” ile ses sese verecek ve böyle diyeceğiz:

Başımdan gitmedi hergiz seninle içtiğim bade,

Ne bade, bade-i mesti, mesti sagir,

Bu azından 7 asırlık köhne badenin ilk kadehinin keyfiyetini büyük “Fuzuli” böyle vafsetmiş:

چو یک جام دادی من خسته را

گشادی زبان فرو بسته را

زبان را زمان تکلم رسید

به سر نشسته جام اول دوید

بۇ دیل و ائل سئوگیسی نین باشلانغیجی وارسادا مۇنو یۇخدور:

بیر قطره ایچن چشمه نۇشین بلا دان

باشین آلاماز بیر داخی باران بلا دان ...

آذربایجان تۆرکجهسی یازی و ادبی دبلیندن ، بخلهجه ، اقلای یئسددی
عصرلیک الیمیزده اؤرنکلر واردئر. بۇ نمونه لرین صلابت و مکمللیگین.
- دن و عئینی زاماندا ابنحه و درین معنالی افاده بیجملریسندن
عموم یازی و ادبی دیلیمیزین بۇ تاریخلردن جۇخ - جۇخ اول اؤستون
بیر کیفیتده بیجملنمیش اولماسیندا ان کبجیک شبهه بۇراخما مقدا-
دیر. زامانلا دیلیمیزین انکیشافی و تکاملو دوام ائتدی . تشیع
مذهبی بو دیلده نعتلر و مرثبلر صورتینده ان بدیعی افاده سینی
تاپدی . ائلهکی آذربایجان ادبی تورکجهسی حدودلارین اؤته سیندهده
تشیع و عرفانین اؤز دیلی کمی بیر قسم اوزانلارین ترنم واسیطهسی
اؤلدو.

اؤزون " قرینه " لکلیب گئچدی . بیزیم بؤیوک و شانلی بالالریمیز
الده قلم ، بیر یاندان " المعلم الثانی " کمی لقبلره حق قازاندیراد
- جاق قیمتده عرسه علمی رساله لر ، بیر یاندان فارس شعرینه تازه
روح آشیلایان دیوانلار ، اوبیر یاندان دا اؤز دبلیمیزده بدیعی اثرلر
یاراتدیلار .

خلقیمیزین ده اؤز دبلینه رغبتی آرتیق دی . ۱۹۵۸ ده باکی دا
باصیلیمیش فضولی دیوانین مقدمه سیندن وئره جه گیمز بیر مثاللا بوسا
اشارت ائدیب گئچک . اورادا عئیناً ئله یازیلیدیر:
" فضولی دیوانی نین آشاغیداکی نشرلری واردیر :

- ۱ - تبریز (داش باصما) ۱۲۴۴ (۱۸۲۸ میلادی)
- ۲ - تبریز ۱۲۴۷ (۱۸۳۱ میلادی)
- ۳ - تبریز ۱۲۶۶ (۱۸۴۹ میلادی)
- ۴ - تبریز ۱۲۷۰ (۱۸۵۴ میلادی)
- ۵ - تبریز ۱۲۷۴ (۱۸۵۷ میلادی)

چوچك جام دادى من خسته را
گشادى زبان قهر و پسته را
زبان را زمانت گم ميس يد
بس من شئه جام اول و يد ...

Bu dil ve vatan sevgisinin başlangıcı varsa da sonu yoktur:

Bir katre içen çeşme-i pür-hûn-i fenâdan

Bâşın alamaz bir dahi bârân-ı belâdan...

Azerbaycan Türkçesi yazı ve edebi dilinden, böylece akla yedi asırlık elimizde örnekler vardır. Bu numunelerin slayet ve mükemmelliğinden ve aynı zamanda ince ve derin anlamlı ifade biçimlerinden umum yazı ve edebi dilimizin bu tarihlerden çok çok önce üstün bir kifayette biçimlenmiş olmasında en küçük şüphe bırakmamaktadır. Zamanla dilimizin oluşumu ve gelişimi devam etti. Şiilik mezhebi bu dilde naatler ve mersiyele suretinde en bedii ifadesini buldu. Öyleki, Azerbacan edebi Türkçesi hududların ötesinde de teşeyyu ve irfanın öz dili olarak bazı ozanların anlatma vasıtası oldu.

Uzun “karineler” gelip geçti. Bizim büyük ve şanlı babalarımız elde kalem, bir yandan “muallim-i sani” gibi lakaplara hak kazandıracak kıymette Arapça ilmi risaleler, bir yandan Fars şiirine yeni ruh aşıl原因an divanlar, öbür yandan da kendi dilimizde bedii eserler yarattılar.

Halkımızın da kendi dline rağbeti artıkdı. 1958 yılında Bakü’de asılmış Fuzuli Divanı’nın mukaddimesinden vereceğimiz bir örnekle buna işaret edip geçelim. Orada aynen böyle yazılıdır:

Fuzuli Divanı’nın aşağıdaki neşirleri vardır:

1. Tebriz (Taş baskı) 1244 (MS 1828)
2. Tebriz 1247 (MS 1831)
3. Tebriz 1266 (MS 1849)
4. Tebriz 1270 (MS 1854)
5. Tebriz 1274 (MS 1857)

۱۲۵۴ (۱۸۳۸ میلادی)	۶ - بۇلاق مطبعەسى
۱۲۵۶ (۱۸۴۰ میلادی)	۷ - بۇلاق مطبعەسى
۱۲۶۸ (۱۸۵۱ میلادی)	۸ - استانبول (داش مطبعەسى
۱۲۶۸ (۱۸۵۳ میلادی)	۹ - استانبول
۱۲۶۸ (۱۸۵۴ میلادی)	۱۰ - استانبول
۱۲۸۴ (۱۸۶۸ میلادی)	۱۱ - استانبول، مطبعە اصولواپله
۱۲۸۶ (۱۸۷۰ میلادی)	۱۲ - استانبول
۱۲۸۸ (۱۸۷۲ میلادی)	۱۳ - استانبول
۱۲۹۱ (۱۸۷۵ میلادی)	۱۴ - استانبول
۱۲۹۶ (۱۸۷۹ میلادی)	۱۵ - استانبول
۱۲۹۶ (۱۸۷۹ میلادی)	۱۶ - استانبول
۱۳۰۸ (۱۹۱۵ میلادی)	۱۷ - استانبول
۱۹۲۴ میلادی	۱۸ - استانبول
۱۹۴۸ میلادی	۱۹ - استانبول
۱۹۵۰ میلادی	۲۰ - استانبول
۱۳۰۰ (۱۸۸۲ میلادی)	۲۱ - خيوه
۱۳۱۱ (۱۸۹۳ میلادی)	۲۲ - داشکند
۱۳۱۲ (۱۸۹۴ میلادی)	۲۳ - داشکند
۱۳۲۵ (۱۹۰۸ میلادی)	۲۴ - داشکند
۱۳۳۴ (۱۹۱۳ میلادی)	۲۵ - داشکند
۱۹۱۵ میلادی	۲۶ - داشکند
۱۹۴۴ میلادی	۲۷ - باکی
۱۹۵۸ میلادی	۲۸ - باکی

" بۇ سۆزلر دقتە دگر بىر نطقەنى ايشقلاندىرئير :

۱۹۵۸ میلادی يه قدهر فضولى نىب دیوانى ۲۸ دفعه نشر ائدىلمىشدیر . ایلک نشر میلادی ۱۸۲۸ ده (هجرى ۱۲۴۴ - ده) اولموش . دقت ائتدی - نيز مى هارا دا ؟ تىرىزده ! صۇرالار - معنی سىرىزن اکینجى - چاپئندان صۇنرا - بۇلاق - دا . استانبولدا اسه ایلک نشر ۱۸۵۱ ده اولموش و داشکند ده ۱۸۹۳ ده ، باکی دا اسه آنحاق ۱۹۴۴ - ده . استانبولداکی ایلک نشرینه قدهر بو دیوان تىرىزده اۆچ دفعه چاپ اولموشدور . دئمک سىزم بابالارىمىزن اوز ادبیات و دىللىرىنه اؤقدۇر

6. Bulak Matbaası	1254 (MS 1838)
7. Bulak Matbaası	1256 (MS 1840)
8. İstanbul (Taş matbaası)	1268 (MS 1851)
9. İstanbul	1268 (MS 1852)
10. İstanbul	1268 (MS 1854)
11. İstanbul (Matbaa usulü ile)	1284 (MS 1868)
12. İstanbul	1286 (MS 1870)
13. İstanbul	1288 (MS 1872)
14. İstanbul	1291 (MS 1875)
15. İstanbul	1296 (MS 1879)
16. İstanbul	1296 (MS 1879)
17. İstanbul	1308 (MS 1915)
18. İstanbul	MS 1924
19. İstanbul	MS 1948
20. İstanbul	MS 1950
21. Hive	1300 (MS 1882)
22. Taşkent	1311 (MS 1893)
23. Taşkent	1312 (MS 1894)
24. Taşkent	1325 (MS 1908)
25. Taşkent	1334 (MS 1913)
26. Taşkent	MS 1915
27. Bakü	MS 1944
28. Bakü	MS 1958

“Bu sözler dikkate değer bir noktayı ışıklandırır:

1958 yılına kadar Fuzuli'nin divanı 28 defa neşredilmiştir. İlk neşir 1828 yılında (Hicri 1244) olmuş. Dikkat ettiniz mi harada? Tebriz'de! Sonralar, yani Tebriz'in ikinci çapından sonra -Bulak'ta- İstanbul'da ise ilk neşir 1851 yılında olmuş ve Taşkent'te 1893, Bakü'de ise ancak 1944 yılında. İstanbul'daki ilk neşrine kadar bu divan Tebriz'de üç defa basılmıştır. Demek bizim babalarımızın kendi edebiyatlarına ve dillerine o kadar

عشقلری واریمیش کی، بویوک فضولی نین دیوانی کیمی سیط اولما با،
بیر اثر تۆرکیه و قافقاز و سایر اؤلکه لرده چاپ اولماقدان قابا;
هر یئردن اول تبریزده چاپ اولموشدور. او دا نه بیر دفعه بلکه
۲۹ ایل ده تام آلتی دفعه ! "

"... دشک فضولی نی و اونون شخصینده و اثرینده دیلیمیزی و
ادبیاتیمیزی سئومه گی و منیمسه مه گی بیز هم تورکیه تورکلریندن هم
او تایدا کیلاردان چوخ اول سوت ائتمیشیک . بو عشق بیزیم ایچیمیزده
قاینا میس ، بیزیم ائللرده چیچکلنمیش ، ایلک میوه لرینی ده ائله
بورالاردا وئرمیش ."

(آذربایجان تاریخینه بیر باخیش "مقدمه یئرینه" ص ۶)
بیلدیگیمیز کیمی، فلک بیزیم اوچون ترسه دوندو. استعمار یسن
خیز آلدیغی دوراندا ، شووی نیست استیلاچی دوشونجه لر بیزیم مملکتی-
میزه قدر کلدی .

سیزی داریخدیрмаق اوچون ، آغیر ایللرین حکایه سینی قیسا کسیرم
و حافظین دیلیجه بیر اشارتله گنجیره م :

« از آن سموم که بر طرف - بوستان بگذشت

عجب که برگ - گلی ماند و بوی - نسترنی »

ایندی اوزونجا بیر " دۇراقلاما " مرحله سیندن سونرا انقلابین
نتیجه سی اولاراق دیلیمیزین آغیر زنجیر لردن قورتۇلما سی شکرانه -
سینه ، خرابجیلیقلاری تعمیر و خسارتلری ترمیم ائتمک ایشینده آرتیق
غفلت ائتمه مه لی بیک . مدنیتیمیزه و ورۇلان اولدوروجو ضربه لـــــــره
باخما یاراق ائلیمیزین شوگی سی و دیلیمیزین معجزه آسادیان نیقلیغی
سایه سینده مدنیتیمیز آغیر یارالار آل میسادا الحمد لله درینلیکلرده
کۆکلری صا غلام و حیاتیت له مالا مال دئر . شاعبرین دئدیگی کیمی :

بیمار ایسه ده هر نه قدهر چشم سیا هی

عشاقی پریشان ائده حک قدرتی وارد بر!

انشاء الله بیز بو سونوؤره نین اؤستونده گؤزه ل دیل ائویمیزی
تشرلیکله دده قورقودون تعبیری اؤزه ره " اونا راجاغئق " ، آباد ائده -
هه بیک . بیرگون ائله اولاحا قدرکی، مبالغه سیز بیزده شاعیـــــــره
قوشولوب و دئبه هه بیک :

قدمانین گؤروب آثارینی بیز ذوق ائتدبک

قدما گؤرمه دی حقیفا بیزیم آثاریمیزی

aşkları varmış ki, büyük Fuzuli'nin divanı gibi basit olmayan bir eser Türkiye ve Kafkas vs. ülkelerde basılmadan önce, her yerden evvel Tebriz'de basılmıştır. O da ne bir defa belki 29 yılda tam 6 defa!"

"... Demek Fuzuli'yi ve onun şahsında ve eserinde dilimizi ve edebiyatımızı sevmeyi ve benimsemeyi biz hem Türkiye Türklerinden hem o taydakilerden çok evvel kanıtlamışız. Bu aşk bizim içimizde kaynamış, bizim illerde çiçeklenmiş, ilk meyvelerini de öyle buralarda vermiş". (Azerbaycan Tarihine Bir Bakış, "Mukaddime Yerine", ss.6)

Bildiğimiz gibi, felek bizim için terse döndü. İstismarın hız aldığı devranda, Şovenist istilacı düşünceler bizim memleketimize kadar geldi.

Sizi sıkmamak için ağır yılların hikâyesini kısa kesiyorum ve Hafız'ın diliyle bir şiirle geçiyorum:

*"از آن سمود که به طرف مویست، آن گدشت
عجب کبرگگی ی دل د و بو میسترنی"*

Şimdi uzunca bir "duraklama" döneminden sonra inkılabın neticesi olarak dilimizin ağır zincirlerden kurtulmasına şükrederek çirkinlikleri düzeltme ve engelleri aşma işinde artık gaflete düşmemeliyiz. Medeniyetimize vurulan öldürücü darbelere bakmayarak ilimizin sevgisi ve dilimizin mucizevi dayanıklılığı sayesinde medeniyetimiz ağır yaralar almışsa da elhamdülillah derinliklerde kökleri sağlam ve hayat doludur. Şairin dediği gibi:

Bîmâr ise de her ne kadar çeşm-i siyâhı

Uşşâkı perîşân edecek kudreti vardır

İnşaallah biz bu temelin üstünde güzel dil evimizi çabucak Dede Korkud'un dediği gibi "onaracağız", abad edeceğiz. Bir gün öyle olacaktır ki, abartısız biz de şaire katılıp şöyle diyeceğiz:

Kudemânın bütün asarını seyre ettik

Kudemâ görmedi hayfâ bizim asarımızı

بۇ آرزۇنو گئىچكاشمىدىرمك اوچون نه ائتمهلى ؟

ايلىك آددىم هر حالدا موجود و ضعيتى دقتله آراشدىرماق و مسئله-
لر يىمىزىن حلى اوچون، ساعىمىزى علمى اولاراق اضطرارى خالىلارى و
اولويتلرى تشخيصة حصر ائتمك و اونا گوره معيّن بير پلان/پروگرام
اوزره حركت ائتمكدير. بۇ عمومى اولاراق او دئمكديركى، عموم يازى
ادبى دىليمىزى تانىماق ، اونا دوچار اولدوغو پارازيتلردن تىمىز-
لەمك ، يوخارىدا اشارت ائتديگىمىز اوچ ساعده (قوروماق، زامانىن
احتياجلارينا اويغونلوغو اوچون علمى چاليشمالار آپارماق، دىليين
ترويجى اوچون يازى قايدالاريني هر كسه ائگره تمك) پروگرام لا منظمأ
و هر طرفلى ايشلەمك ، لازىمدير .

بو پروگراملى چاليشما ، كئچمىشده و خودا گلەيش قيمتلى اثرلر-
يىمىزى گئنىش و علمى تنقىد اصولو ايله تتبع ائتمك و يايىمماق
دىليمىزىن سۇزلوگونون (قامۇسونون) ترتىبى اوچون بير انجمن /
آقاده مى واسيطهسى ايله حدأ اقدام ائتمك ، دىليمىزه حقى اولان مكان
و امكانلارى اسيرگەمەمك ، يازان و اوزانلار يىمىزى داها گوزەل و داها
فايدالى و داها چشيدلى اثرلر ياراتمايا تشويق ائلمەك ، خلقىين
اوخۇماسى و ائگره نەمەسى اوچون بۇل - بۇل كتاب و مجموعەلر چاپ
ائتمك و بۇنون اوچون لازىم اولان تدبىرلرى دوشونمك و نشرىيات ايشى-
نين اهمىتى نى دوشونەرك ماددى و معنوى كۆمك تامين ائتمك ، راديو،
تلە و يىزيون ، سىنما ، تئاتر... بوللارى ايله ساغلام صورتده دىليمىزه
دستك اولماق ، دوژگون توركەه اوچون محاضيرهلر و مباحثەلر آچماق
و تعليم ايشىنى يوردوموزون ان اوحقار يئرلرينه قدهر گۆتورمك ...
كىمى بير جوخ وظيفەلرە شامل اولمالي دير .

خلاصه اولاراق بو معروضه ده دؤرد نطقه اوستونه دقتلرى چكمك
ايستەرىك : اولاشهر و كند و ائلل لهجهلر يىمىزىن يانيندا واوستونده
عصرلردن برى بير عموم آذربايجان يازى و ادبى توركەهسى نين موجود
اولدوغونو خاطيرلتمك ايستەدىك ، تانئحه دئيرلر " تحصيل - حاصل"
اوچون ، وقت و انەرژى لر يىمىزى اسراف ائتمەيك .

ثانيا : بو عموم يازى و ادبى توركەه يىزى ال - بيرلىگى ايله
ائگره شيب - ائگره ديب و غفلت ايللر بئندهكى اونا عافى و لموش
علتلردن قورتاراق .

Bu arzuyu gerçekleştirmek için ne yapmalı?

İlk adım her halde mevcut vaziyeti dikkatle araştırmak ve meselelerimizin çözümleri için mesaimizi ilmi olarak acil durumları ve ulviyetleri teşhise hasretmek ve ona göre bir plan / program üzere hareket etmektir. Bu genel olarak şu demektir ki, umum yazı edebi dilimizi tanımak, onu parazitlerden temizlemek, yukarıda işaret ettiğimiz üç sahada (korumak, zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu için ilmi çalışmalar yapmak, dilin tervici için yazı kurallarını herkese öğretmek) programla düzenli ve her yönlü kullanmak gerekir.

Bu programlı çalışma geçmişte vücuda gelmiş kıymetli eserlerimizi geçmiş ve bilimsel tenkit usulü ile incelemek ve yaymak dilimizin sözlüğünün tertibi için bir encümen / akademi vasıtası ile sınırlandırmak, dilimize hakkı olan mekân ve imkânları esirgememek, yazar ve ozanlarımızı daha güzel, daha faydalı ve daha çeşitli eserler yaratmaya teşvik etmek, halkın okuması ve öğrenmesi için bol bol kitap ve dergi basmak ve bunun için lazım olan tedbirleri düşünmek ve neşriyat işinin önemini düşünerek maddi ve manevi yardım temin etmek, radyo, televizyon, sinema, tiyatro yolu ile sağlam surette dilimize destek olmak, düzgün Türkçe için dersler ve söyleşiler yapmak ve talim işini yurdumuzun en uç yerelerine kadar götürmek gibi birçok görevi kapsamalıdır.

Kısaca bu anlatılanlarda dört nokta üstüne dikkatleri çekmek isteriz: Evvela şehir, kasaba ve il lehçelerimizin yanında ve üstünde asırlardan beri bir umum Azerbaycan yazı ve edebi Türkçesinin mevcut olduğunu hatırlatmak istedik, nasıl derler, “tahsil-hâsıl” için vakit ve enerjimizi israf etmeyelim.

İkinci olarak: Bu umum yazı ve edebi Türkçemizi el birliği ile öğrenip – öğretip ve gaflet yıllarındaki ona arız olmuş illetlerden kurtaralım.

ثالثاً : بۆتۆن ديري ديللرده اولدوغو كيمي بيزده علمي تدبير-
لرله ديليميزي عصرين احتياجلاريني قارشيلايلاق حاله گتيرمك اوچون
يوللار آختاراق .

رابعاً : ديليميزين هر سويهده تدريسي و سوتون كوتله مناسيبت-
لري واسيطهسي ايله دوزگون ، منتظم و گشنيش بئر صورتده ايشله ديلمه
سيني تامين ائتمك اوچون دولت و خلقه تدبير آلماق .
سوزوموزه بؤيوك فضولي نين ايكي سبتى ايله سون وئيريريك :

اي فيض- رسان - عرب- و - تورك و عجم .
قيلدين عربي افصح - اهل - عالم ،
ائتدين فصحاى - عجمي عيسى دم ،
من تورك زبان دان التفات ائيلمه كم !
والسلام

(چهارشنبه ۲۸ خرداد ۱۳۶۶)

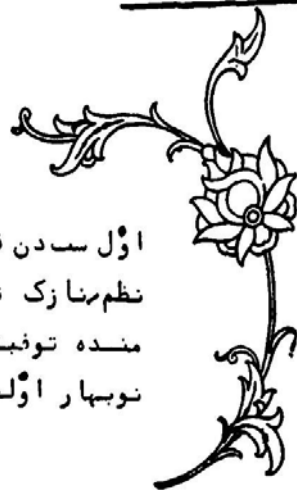
تبريز آذربايجان توركجهسى وادى دبل اوزه ره تدقيقلر سمينارى)

عمرلرجه قاباق

بؤيوك فضولى دشميشدير :

اول سدن فارسى لفظى ايله خودور نظم كيم
نظم ننازك تورك لفظى ايله اسكن دشوار اولور
منده توفيق اولسا سۇ دشواري آسان ائيله رم
نوبهار اولغاچ تيكن دن سرگه گول اطهار اولور

Üçüncü olarak: Bütün canlı dillerde olduğu gibi biz de bilimsel tedbirlerle dilimizi asrın ihtiyaçlarını karşılayacak hale getirmek için yollar arayalım.

Dördüncü olarak: Dilimizin her seviyede eğitim ve bütün kitle iletişim araçları ile düzgün, muntazam ve geniş bir şekilde kullanılmasını temin etmek için devlet ve halkça tedbir almak.

Sözümüze büyük Fuzuli'nin iki beyiti ile son veriyoruz:

Ey feyz-resan-Arap ü Türk ü Acem

Kıldın Arabıefsah-ehel- âlim,

Etti fesahay Acemi isı dem,

Men Türk-i zebandan iltifat eyleme gem!

Vesselam.

(Çarşamba 28 Herdad 1366

Tebriz Azerbaycan Türkçesi ve Edebi Dil Üzere Tedkikler Semineri)

مجله ماهانه فرهنگى فارسى و توركى
آيلىق توركجه و فارسجا فرهنگى نشره

وارلىق

دوققوونجو ايل مرداد، شهرپور، مهر ۱۳۶۶ شمسى

دوقتور حميد نظقى

=====

كلمه لر اوزه رينه
كوكلر - اكلر - گووده لر - كلمه لر

(۶)

سوز دوزه لديجى اكلر

(۵۷) - ر -

(۵۷ - ۱) آددان فعل توره تمك اوچون ايشله نير و "اولماق" معنا
سى وئيرير : دلى - ر - مك ، دليرمك (دلى اولماق) .
بجر مثال دا " باغيرماق " دير . بونون دوزه ليشيني ايضاح ائدهك:
" بان " گوگو قديمدن " سس - كوى " معنا سينا ايشله نيلميشدير ، ديلمير
دهكي " بانلاماق " دا بو كوكدن كلمه دير . " بان " قديم توركجه ده
و اينديكى بعضى لهجه لرده بو روندان تلفظ ائديلر ، يعنى بورا دا كى
" ن " ، اصطلافاً " نون غنه " - دير .
بو " نون " زمانلا بيزيم لهجه ده ساده " ن " سيني آلميشدير . بعضى
كلمه لرده " ق " يا چور بيلميشدير : " يالقيز " كيمي ، " بان " دا " باق "
تلفظي ايله " باغيرماق " اولموشدور
(۵۷ - ۲) سوز كلميشكن بورا دا بو غنه نونونو يازماق شكلسى

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-AĞUSTOS, EYLÜL, EKİM-1366

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELEK (6)

Yapım Ekleri

57. /-r-/

57.1. Addan fiil türetmek için kullanılır ve “olmak” anlamı verir; deli – r – mek “delirmek” (deli olmak).

Bir örnek de “bağırma”tır. Bunu açıklayalım; “ban” kökü eskiden “gürültü” anlamında kullanılmıştır. Dilimizdeki “banlamak” bu kökten gelir. “Ban” eski Türkçede ve günümüzdeki bazı lehçelerde burundan telaffuz edilir, yani buradaki /n/ terimsel olarak “art damak /n/’si”dir.

Bu art damak /n/’si zamanla lehçemizde sade /n/ sesini almıştır. Bazı kelimelerde /g/ sesine çevrilmiştir; “yalgız” gibi. “Ban” da “bag” telaffuzu ile “bağırma” olmuştur.

57.2. Yeri gelmişken burada bu art damak /n/’sini yazma şekli

هقینه کی فکری میزی آجی قلاما قدا فایدا وار . دیلی میزده . ددی گیمیز
 کیمی غنه نونونون مخرجی ، اوبیر نون مخرجینه یا خینلا شیب و پراتیک
 جتدن بیر اولوب دئیله بیلر . بونا گوره زامانیمیزین تورکجه سینی
 یازماق اوچون ترتیب ائدیلمیش ایفیبالاردا " غنه نونونو " گؤسترین
 اشارت یوخدور . قدیم متن لرده ایسه بو سس ایکی شکیلده گؤسته ریلیر ،
 بیریمی " نگ " شکیلده ، ایکینجی سی " کئ " (اوج نقطه لی ک) شکیلده
 بیرینجی شکله (نگ شکیلده) ایکی مثال ، " نسیمی " دن :
 ایسته دی هقدن نسیمی وصلنگی ، بودی مراد
 مالک دیدار اولدی ، گنج و دینار ایسته مز .

۰۰۰

سنی سندن دسلر کونگوم به دونیا ننگ زر و گنجین
 کیم اول مالی سئون جانسیز بو مالنگ قدرینی بیلمز
 (جلد ۱ غزل ۱۷۷ و ۱۷۸ دن)
 ایکینجی شکل (اوج نقطه لی ک) اوچون ایکی مثال ، " صابر " دن :
 ظل سلطان ، بورا سای ، دوکدوروب آلدیقلا ریکی ،
 سؤگوب آلدیقلا ریکی ، سؤگدوروب آلدیقلا ریکی

۰۰۰

حیاتگ نالیر بیزده صوگ ساعتی ،
 آغیردیر بو صوگ ساعتگ قیمتی
 (هوپ هوپ نامه - فرزانه نشریاتیندا ن ص ۱۶۸ و ۱۹۹)
 بیز لزوموندا اوخوجولارین (ن) و (ک) سلرینی بیرلیکده
 چیخارماقا دقت ائتمه لری شرطی ایلم مطبعه لرده و یازی ماشینلاریندا
 چتینلیک چیخامادان چاپ و یازماق امکائی اولدوغو اوچون ، قدیم شکی
 یعنی " نگ " شکلینی ایشله دیریک .
 ۳ - ۵۷) بو اک (- ر) قارا خانلی تورکجه سینده آدلارا علاوه
 ائدیله رک ایشله نیر . او ، " - گو - / - گو - " اکیندن سونرا گلن و لازم
 فعل دوزه لدن بیر اکدیر :

" بِلگُو (بلی) - ر - مک ، " بِلگُو رِمک " (بلی اولماق) .
 " قاذغو " (قایغی) - ر - ماق . " قاذغورماق " (قایغی لانماق) .
 " قاراغو (قارارنگ) - ر - ماق . " قاراغورماق " (قارارماق /
 قارالماق) .

hakkındaki düşüncelerimizi açıklamakta fayda var. Dilimizde dediğimiz gibi art damak /n/'sinin boğumlanma yeri, diğer /n/ sesinin boğumlanma yerine yakın ve pratik yönden benzer denebilir. Buna göre günümüz Türkçesini yazmak için düzenlenmiş alfabelerde “art damak /n/'sini” gösteren bir işaret yoktur. Eski metinlerde ise bu ses iki şekilde gösterilir, birincisi “نگ” şeklinde, ikincisi ise “ک” (üç noktalı “ک”) şeklinde.

Birinci şekle (“نگ” şekline) iki örnek, *Nesimî'den:

یاسته دی حق دزن سیمدی هوننگی یبولدی مراد
مل کدی دار اولدی گنج وین اریاسته مز
سن حسن دن ظیدر گنگل و من ه نهوی لگ زر و گن چین
کیم اول ملی سئون خاسی زبو ملنگ قق هین نی یول مز

(Cilt 1, gazel 177-178'den)

İkinci şekil (üç noktalı “ک”) için iki örnek “Sabir”den:

ظلسلطان مبوراسای، وگدوروب آلهی یگی
سگوب آلهی یکی، سگدوروب آلهی یگی
حیثک گتالی ییب زدهص وگس اعی،
آخیری ربوص وگس اعی گتتیت

(Hüphüpnâme-Ferzane Neşriyatından, ss. 168-199)

Biz, gerektiğinde okurların ن ve ک seslerini birlikte çıkarmaya dikkat etmeleri şartı ile matbaalarda ve yazı makinelerinde zorlanmadan basma ve yazma imkânı olduğu için eski, yani “نگ” şeklini kullanırız.

57.3. Bu ek (/r/) Karahanlı Türkçesinde adlara eklenerek kullanılır. O, [-gü], [-gu] ekinden sonra gelen ve geçişsiz fiil yapan bir ektir:

- belgü-r-mek “belgürmek” (belli olmak),
- kazgu-r-mak “kazgurmak” (kaygılanmak),
- karagu-r-mak “karagurmak” (kararmak).

۴ - ۵۷) فعلدن فاعیل صفتی (پارتیسیپ) دوزه لتمک اوچون د
بو اکدن فایدالانیلیر : یا شا - ر / یا شار ، قاینا - ز / قاینار .
دقت : لطفاً " آر " اکینه ده (نومره ۷) باخینیز .

(۵۸ -) رک (- راق)

۱ - ۵۸) داها جوخ و آرتیق معناسینا دیر . بو اک خاقانی تورکجه
سینده . ده جوخ ایشله نیلیردی ، " قوداتفو بیلک " دن مثال .
آز ، آزاراق ؛ ائدگو ، ائدگورک . (یاخشی ، یاخشی راق) .
" ائدگو " سؤزو زامانیمیزدا تورکیه تورکجه سینده " اییی " اولموش .
دور و " یاخشی " نین یئرینی توتموشدور
اؤن اوچونجو عصرده یا شایان شیاد حمزه نین اثری " یوسف وزلیخا "
دات بیر بییت :

ایمدی دینلن سؤزومه . توتون قولاق

بیر سؤز آیدان کیم شکردن اؤلوراق

دده قورقوددان بیر مثال :

" سندن یئگرک قادیر بیزه وؤغول وئرمز ... "

۲ - ۵۸) بعضاً ده : آزا ، بیرآز ، بیرمقدار معناسینی افاده
اٲدهر . جامع الفرس " دن بیر مثال :

" شوخگین - (فارسی) = کیرلی رک و پاسلی راق . (ص ۱۰۲) .

دؤمک فارسجانین " - گین " اکی و امثالی دیلیمیزه " - رک " اکی
ایله قارشیلادیریلایا بیلر . نئجه کی عینی اثرده (اصلی ایستانبولدا
کؤپرولو کتابخانا سیندا - ۱۵۴۰ نومره - اشارتی ایله محفوظ دور) .
" - فام " سؤز و بئله ترجمه ائدیلیمیشدیر :

" فام (فارسی) : بیر لفظ دیر کی رنگره دلالت ائدن لغتلر آخینه
گتورورلر . مثلاً : کبود فام دیرلر شول نسنه یه کی " گؤک رک " اولا ، قویو
(تند) گمک اولمایا (ص ۱۱۲) "

۳ - ۵۸) صفتلرین معنالاری تاکید یوللاری ایله قوتلندیریلدیگی
کیمی ، اکلرله ، او جمله دن " - رک " اکی ایله کیچیلتیله ده بیلر .
بو دؤرومدا کلمه نین صونوندا " ک / ق " وارسا بو سن دوشر :
اوافق - اوفاراق (کیچیکجه) .

۴ - ۵۸) بو اک باشقا اکلرله ده بیرلرله . نئجه کی قدیم تورکجه
دن بری رنگ و داد صفتلرینه گلرک بنزه رلیک صفتلری دؤزه لدن بیر

57.4. Fiilden sıfat fiil (partisip) yapmak için bu ekten faydalanılır; yaşa – r “yaşar”, kayna – r “kaynar”.

Dikkat: Lütfen [-ar] ekine de (no. 7) bakınız.

58. {+rAk}

58.1. Daha çok ve fazla anlamı verir. Bu ek Hakani Türkçesinde çok kullanılırdı, “Kutadgu Bilig”den örnek: az > *azrak*; *edgü* > *edgürek*. (Yahşı, yahşırak).

“*Edgü*” kelimesi günümüzde Türkiye Türkçesinde “iyi” olmuştur ve “*yahşı*”nın yerini tutmuştur.

On üçüncü yüzyılda yaşayan Şeyyad Hamza'nın eseri “Yusuf ü Züleyha”dan bir beyit:

İmdi dinlen sözüme tutun kulak

Bir söz aydan kim şekerden olurak

Dede Korkud'dan bir örnek:

“*Senden yegrek kadir bize oğul vermez...*”

58.2. Bazen de azca, biraz, bir miktar anlamını ifade eder. “Cami’ül-Fürs”den bir örnek:

“*کیرلیرک و پاشلیرک* (Farsça): Kirlirek ve paslırak (ss. 102)”.

Demek Farsçanın [-gin] (*کیرلیرک* eki ve emsali dilimizde [-rek] eki ile karşılaştırılabilir. Yani aynı eserde (aslı İstanbul'da Köprülü kütüphanesinde 1540 numara ile korunmaktadır).

[-fam] (*فام*) sözü böyle tercüme edilmiştir:

“*فام* (Farsça): Renklere işaret eden kelimelerin sonuna getirilir. Örnek: Kebud-fam dirler şol nesneye ki “gökrek” ola, goyu (tend) gök olmaya (ss.112)”.

58.3. Sıfatların anlamları vurgu yolu ile kuvvetlendirildiği gibi, bu şekilde [+rek] eki ile de küçültülebilir. Eğer kelimenin sonunda bir /-k/ varsa bu ses düşer: Ufak > ufarak (küçükçe)

58.4. Bu ek başka eklerle de birleşir. Yani Eski Türkçeden beri renk ve tat sıfatlarına gelerek benzerlik sıfatları yapan bir

" - پمٲٲك " اكي نٲن ٲروفه سور بانغو اوغلو وجودونو دوشونور. و
 دئبير، " شرق توركجه سينده بو اك و دگيشيكي اولاه " پمٲٲيل " اكي اولدن
 ايشلك گورسه نير . غرب توركجه سينده ايسه عئيني معنا دا اولان "
 " - يمسي " و " - يمٲٲراق " اكلري يانيندا هر ايكي سي داها آز
 ايشلك اولموشلار: ساريمٲٲيق ، قارامٲٲيق ، گويومتول ، ساريمٲٲيل ،
 آجيمٲٲيل ...

بو ايكي اك و " - يمٲٲراق " اكي ، هاميسي قديم توركجه ده صفتلر
 دوزه لدن " - تي " اكي (قوي ۛ تو = قويٲو ، ائل ۛ تي = ائلتى :
 قارداش آروا دلاري نين بير- بيرينه اولان قوه مولوق مناسبتى " آذر-
 بايجان ديلي نين ايشاحلى لغتى، جلد ۲، صفحه ۲۰۴) اطرافيندا
 وجودا گلْميش (- سمٲٲيك ، - يمٲٲيل ، - يمٲٲيرك) تركيبلر عئيني
 كلمه ساحه سينده بنزه رليك صفتلري دوزه لٲمشلر. بو صونونجو مثال
 " - يمٲٲيرك " ده كي صون " - رك " بو ماده ده بحث موضوعو اولان اك
 دير. بنزه رليك گوسته رن صفتلردن ائورنكلر : ساريمچيل ، ساريمٲٲيل ،
 ساريمسي ، ساريمٲٲراق ، ساريجا ، ساريراق ، سارمان

(توركجه نين قرامه رى ص ۱۸۵)

۵ - ۵۸) بعضا ده " كيمي " و " بنزه ر " معنا سيني وئره ر :
 آجيراق - آجي كيمي ، آجي يا چالان بير داد. مثلا : اون بئشينجي
 عصرده محمد بن اشرف- ين قلمه آلديفنى طب كتابى " خزائن السعادات"
 دا " شراب " باره سينده يازديفنى بؤلومده بو لغت ايشلنميشدير :
 " سؤجى (شراب) ... قبض ائيله مه يه ، سئودا ائيله مه يه ، آجيراق
 كيمي اول ... " (آدى گئچن اثر ، ص ۳۴)

۶ - ۵۸) - ظرف، معناسى دا افاده ائده ر : قديم يازيلاردان
 مثال : ابن كمال - ين ۷۷۷۷ بئيتليك " يوسف و زليخا " سيندان :
 بو سؤزو سؤيله يوب واردى ايله رو * گؤرون دو قارشيراق دان بير پرى رو
 ۷ - ۵۸) بو اكله دوزه لميش كيمي گؤرونن بعضى كلمه لردن بير
 مثال : آمراق : راحت ، ساكين " امرق كنكل (آمراق گونول)
 القلب المحموم و النقى " (ايستى گونول ، آرى گونول) . كتاب
 ديوان لغات الترك - ال يازماسى ص ۶۳

(۵۹) - ره (- را)

(۵۹) يئر معنالى اشارت ضميرلرى دوزه لدير . بورا ، اورا ،

[+imtik] ekinin varolduğunu düşünen Prof. Banguoğlu şöyle der, “Doğu Türkçesinde bu ek ve benzeri olan [+imtil] eskiden işlektir. Batı Türkçesinde ise aynı anlamda olan [+imsi] ve [+ımtrak] ekleri yanında her ikisi de daha az işlek olmuştur”: sarımtık, karamtık, göyümtül, sarımtıl, acımtıl...

Bu iki ek ve [+ımtrak] eki, eski Türkçede sıfat yapan [+tı] eki (koy – tu > koytu, el + ti > elti; kardeş hanımlarının birbirine olan akrabalık ilişkisi” Azerbaycan Dilinin İzahlı lügati, C 2, ss. 204”) etrafında meydana gelen ([+imtik], [+imtil], [+imtrek]) birleşimler aynı kelime sahasında benzerlik sıfatları yapmıştır. Bu sonuncu örnek [+imtrek] ekindeki son [+rek] bu maddede söz konusu olan ektir. Benzerlik gösteren sıfatlardan örnekler: sarımcıl, sarımtıl, sarımsı, sarımtırak, sarıca, sarırak, sarman... (Türkçenin Grameri, ss.180)

58.5. Bazen de “gibilik” ve “benzerlik” anlamı verir: acırak “acı gibi”, “acıya çalan bir tat”. Mesela: 15. yüzyılda Muhammed bin Eşref’in kaleme aldığı tıp kitabını “Hezeyan el Saadet”de “şarap” hakkında yazdığı bölümde bu kelime kullanılmıştır: “*sucı (şarap)... kabz eylemeye, sevda eylemeye, acırac gibi ola...*” (Adı geçen eser, ss.34)

58.6. Zarf anlamı da ifade eder: Eski yazılardan örnek: İbn Kemal’i 7777 beyitlik “Yusuf u Zeliha”sından:

Bu sözü söyleyüb vardı ilerü

Göründü karşırakdan peri-i ru

58.7. Bu ekle yapılmış gibi görünen bazı kelimelerden bir örnek: “amrak: rahat, sakın “*amrak kengel*” (*amrak gönül*) “*النقل بالمدوم واللقى*” (sıcak gönül, ari gönül). Kitab-ı Divan ü Lügati’t Türk-El yazması, ss. 63

59. {+rA}

59.1. Yer anlamlı işaret zamirleri yapar: Bura, ora,

ھارا ... تورکیه تورکجه سینده چوخ ایشله نیلن " نره " کلمه سی ده بو قبیلدن دیر . قدیم دن " - ده " علاوه سیله " بوندا " ، " آندا " سوزو " بورادا " ، " اورادا / اوردا " معناسینا گلیر .
 ۲ - ۵۹) " - ره " قدیم تورکجه ده آد تصریفی نین بیر " یئتیشمه حالی " نی دوزه لدردی : " طیشرا " کیمی .

قدیم متن لرده " - رو " اکی ده عینی رولو اوینار : " گرو " مثال : قابل امکان می اولور قانماق ■ مجمر نار ایچره اولوب یانماق (صابر ، هوپ هوپ نامه ص ۹۲)

داشرا / ظاشرا ، صورنا / صورا ، اوزره / اوزره ره .

(۶۰ - ره -) - (را -)

بو اکین قدیم تورکجه ده نمونه لرینی گورمک اولار : گهورنمک (گوووشمک) ، بیگرنمک - (ایگرنمک) ، ککرشمک (آجیماق) .
 " - ره " لی فعللرین اصل لرینه انمک ساده ایش دگیل دیر . بئله بیر بولمه ممکن دور :

الیف - سسلی یانسیلاما قدان گلن فعللر ، مثال :

گوکره مک (صیغیردا)

ب - بعضی حرکت لری گؤسترن فعللر : تیتره مک ، قاوراماق ، داوراماق ، سیچراماق ، بودره مک ، اپری مک ، دوغراماق ، ایمرنمک ایگرنمک ..

ج - مختلف معنالاردا کی فعللر ، مثلا : سخیره مک .

۶۱ - ز

۱ - ۶۱) " - ز " اکی آدلارا علاوه ائدیلمیر و مناسبت مفهومی ورن یئنی آدلار دوزه لیر : آی - ا - ز (آ یاز) ، گشن - هر (گشنز - آسان) . (دقت : نومره ۱۰ - دا یازیلی اکلره ده باخینیز)
 ۲ - ۶۱) بنزه رلیک گؤسترمک اوچون ده ایشله دیلیر :

توپ - و - ز / توپوز .

(۶۲ - ز) - (از / - هز)

بیر نجه دقته دگر کلمه : بوغاز (بوغ - از) : بوینون اون طرفی ، دار گئچید . گویز / گووز (گوک - هز) گوک رنگینه ووران آبی / ماوی . بنفشه یه چالان قیرمیزی .
 ایگز (ایک - هز) ایک قدیم تورکجه ده خسته لیک . ایگزه خسته /

hara... Türkiye Türkçesinde çok kullanılan “nere” kelimesi de buna örnektir. Eskiden [+de] ekiyle “*bunda*”, “*anda*” kelimesi “burada, orada” anlamına gelir.

59.2. [+re], Eski Türkçede ad çekiminde bir “yönelme hali”ni yapardı; “*tuşra*” gibi.

Eski metinlerde [-ru] eki de aynı rolü oynar: “*gerü*”. Örnek:

kapla mekân mı olur kanmamak

micmer nar içre olup yanmamak

(Sabir, Hüphüname, ss. 92)

Daşra / taşra, sonra / sora, üzre / üzere.

60. {-rA-}:

Bu ekin Eski Türkçede örneklerini görmek mümkündür: *kevrenmek* (görüşmek), *yigrenmek* (iğrenmek), *kekreşmek* (acımak).

[-re] ekiyle yapılan fiillerin köküne inmek basit bir iş değildir. Böyle bir bölme mümkün olabilir:

a. Ses yansımalarından meydana gelen fiiller, örneğin: *Kükremek* (sığırda)

b. Bazı hareketleri gösteren fiiller: *titremek*, *kavramak*, *davranmak*, *sıçramak*, *büdrelemek*, *epirmek*, *doğramak*, *imrenmek*, *iğrenmek*...

c. Çeşitli anlamlara gelen fiiller, örneğin: *seyremek*.

61. /+z/:

61.1. /+z/ eki adlara gelir ve münasebet ifadesi veren yeni adlar yapar: *Ay + a + z* (ayaz), *gen + e + z* (genez-asan). (Dikkat: no. 10’da yazılı eklere de bakınız)

61.2. Benzerlik göstermek için de kullanılır: *Top + u + z* (topuz).

62. /-z/ ({-Az}):

Birkaç dikkate değer kelime: *Boğaz* (boğ – az); boynun ön tarafı, dar geçit. *Göyez* / *güvez* (gök - ez); gök rengine vuran, ayı / mavi. Menekşeye çalan kırmızı.

İgez (ig – ez): *İg*, Eski Türkçede hastalık. *İgez* de hasta /

نوخوش معناسینا دیر .

(۶۳ - ز) (- پز / - وُز / - یز / - وُز)

(۱ - ۶۴) " - یز " شکلینده چوخلوغو گۆستهرن بو قدیم اک

ایله دوزه لمیش سۆزلر اردیر :

اڤو- یم - یز ، اڤو - ین - یز (اڤویمیز ، اڤوینیز) ، اڤویم -
تکلیگی بیان ائدیر " اڤویمیز " چوخلوق فیکرینی گۆستهریر . گل -
ین - یز (گلینیز) ، گفدینیز ... کیمی .

مایي لارا (عددلره) ده علاوه اولار . بورادان " ایکیز" سوزو
وجودا گلر . " ایکیز" ین مقابیلی فارسجادا " دوقولو " دور . بیز
بونا " ایکیز دؤغولو " دا . دئیهریک . ائله بورادان فارسجادا " دو -
قلو " کلمه سی دوزه لمیشدیر کی اونا متنی اولراق " سه قلو " ، " چهار
قلو " وسایره نی دوزه لتمیشلر . حالبوکی ، معلوم اولدوغو کیمی
" دوغولو / دوقولو / دوقلو " - داکي " غولو / قلو " دؤغماق مصدریندن
کلمه " دؤغولو " نون بیرحصه سی دیر . و اوندان قاناق گلن " دو " حصه
سی نین فارسجادا " ایکي " معناسی وئرن " دو " ایله هنج بییر
مناسبتی یوخدور . لاکین ، ائله بو اساس اوستونده ، قیاس یولوايله
" سه قلو " ، " چهار قلو " .. کیمی کلمه لر ده قایر یلمیشدیر . بیزده بو
مفهوم لار اوچون " اوچوز " ، " دؤردوز " ، " بئشیز " ، " آلتیز " وسایره
موجوددور .

جوٚت - ایکي لی عضولرین آدلاریندد دا بو اکین اولدوغو ظلن

اولونور :

• بوینوز ، کؤکوس / کؤکوز ، بنیز ...

(۶۳ - ۲) کیچیلتمه و اؤرهگی یانما ، شفقت و سؤگی مفهوم
لاری وئرن کلمه لر دوزه لدر . چوخ زامان " - جیک " اکیندن صوراکلهر
: آدام - جیق - از (آدامجیغاز) . اوشاق - جیق - از (اوشاقجیغاز)
قیز - جیق - از (قیزجیغاز) ...

(۶۳ - ۳) " قوتادغوبیلیک " اثرینده " - ز " علاوه سی ایله
دوزه لمیش ، مثلا : " اؤستا " معناسینا گلن " اؤز " کلمه سی گئچر .
بوکلمه نین دوزه لمه شکلی بئله دیر : " اوماق " (یعنی " گوجو - قوتی
کافی گلمک) دان کؤک اولان " اؤ " آلینمیش و اونا " - ز " آرتیر -
یلمیشدیر : او - ز ، اوز . هابئله ، اوچماق " دان " اوچوز " (دگرسیز)

hoş olmayan anlamındadır.

63. /+z/ ({+Xz}):

63.1. [+Iz] şeklinde çokluğu gösteren bu eski ek ile yapılmış birçok kelime vardır: Ev + im + iz, ev + in + iz (evimiz, eviniz), “evim” teklik ifade eder, “evimiz” çokluğu gösterir. Gel – in – iz (geliniz), git – in – iz (gidiniz) gibi.

Sayılar da eklenir. Buradan “ikiz” kelimesi yapılır. “İkiz”in Farsçada karşılığı “ئوقول” kelimesidir. Biz buna “ikiz doğulu” da diyoruz. Buradan Farsçada “ئوقول” kelimesi yapılmış ve buna dayanarak “ئوقول”, “چوقول” vs.kelimeleri de düzenlenmiştir. Hâlbuki bilindiği gibi “ئوقول وئوقول وئوقول” kelimelerindeki “ئوقول /ئوقول doğmak fiilinden gelen “ئوقول” kelimesinin bir parçasıdır. Ondan önce gelen “ئوقول” ifadesinin Farsçada “iki” anlamına gelen “ئوقول” ile hiçbir ilgisi yoktur. Lakin yine burada, karşılaştırma yolu ile “ئوقول”, “چوقول” kelimeleri de yapılmıştır. Biz de bu kavramlar için “üçüz”, “dördüz”, “beşiz”, “altız” vs. bulunur.

İkili uzuv adlarında da bu ekin olduğu bilinir: Boynuz, göğüs / gögüz, beniz...

63.2. Küçültme ve acıma, şefkat ve sevgi kavramları ifade eden kelimeler yapar. Çoğu zaman [+cik] ekinden sonra gelir: Adam + cık + az (adamcığaz), çocuk + cık + az (çocukcığaz), kız + cık + az (kızcığaz)...

63.3. “Kutadgu Bilig” adlı eserde /+z/ ekiyle yapılan, örneğin: “Usta” anlamına gelen “uz” kelimesi geçer. Bu kelime böyle yapılmıştır: “Umak”dan (yani gücü kuvveti yetmek) kök olan /u-/ alınmış ve ona /z/ eklenmiştir: u – z; “uz”. Bunun gibi “uçmak”tan “ucuz” (değersiz)

و مونرالار " اوجوز " و " بوغماق دان دا . بوغوز - بوغاز دوزه لميشدير .
 ۴ - ۶۳) " - يز " اكي ايله دوزه لميش مفتلر موجود دور :
 اوجوز ، يوووز ، جيليز ، سميز ، قودوز ، قورناز ، ياليز ، اويوز ، قىلاووز
 ۵ - ۶۳) بو اكا فعللرين بنيه سينده ، بخصوص شرق توركجه سينده
 و قديم توركجه ده چوخ ايشله نيلير . غرب توركجه سينده . ايسه بيزيم
 لهجه ده . توركيه توركجه سينه گوره داها چوخ دور . داميزديرماق ،
 اودوزماق ، امزيرمك ...

۶۴) - زيک (- زيک / زوک / زوق)

" - زوک " و " بيلهک " ايله ديليميزده " بيله زوک / بيله زيک "
 كلمه سي دوزه لميشدير .

۶۵) - ساغي (- ساغو)

۱ - ۶۵) بنزه زليک افاده . ائدر . قديم متن لردر :
 " سرخ فام : قيزيل ساغي " (مفتاح اللغه ، ۱۵ ميلادي عصر متن لریندن
 ص ۹۷)

" فام : بير لفظ ديركي رنگه دلالت ائدن كلمه لرین آخرينه لاييق
 اولور ، اول رنگه ماييل اولانا دلالت ائدهر سياه فام دئيرير
 " قاراساغي " معنا سينا " (عيني اثر ، ص ۱۱۱) .

۲ - ۶۵) بعضى متن لرده " - غان " يئرینه گئچر :

" اونود ساغو " اونودغان ، ياديندان چيخاران آدام دئمكدير (كلمه
 ۱۵ - بنجي ميلادي عصرده . يازيلميش " خزائن السعادات ، اثريندن
 آلميشدير . ص ۴)

۶۶) - سكا (- ساق)

" سكا " اكي ايله چوخ چئشيدلي كلمه لره راست گلمكده بيك . بونلارين
 تحليلي اكثرأ آيدين دگيلدير . مثلا :

" ارسكا " (ار - سكا) كلمه سي نين معناسى قديم توركجه ده " ار دليسى
 قارين ، اخلاقسيز آرواد " (ديوان لغات الترك ج ۱ ص ۱۰۴ و ج ۲ ص ۵۶)
 اولدوغو حالدا ، " سوساق " كلمه سي نين معناسى " سوقابى " - دير .

قديم توركجه دن برى گلميش بعضى بوجور اد و مفتلر مختلف صورت
 لرده . تعبير اولونورلار : قورساق (قوروق - ساق) ، ديرسكا (تيرس -
 كك) ، باغيرساق (باغارسوق) ، يوكسكا ، اخساق ، ساريمساق ، قانساق
 / تانسوق (تعجبه سبب اولان شئى . تان / تانگ : عجب ، گوزله نيلمه ين

ve sonralar “ucuz” ve “boğmak”tan da *boğuz* / boğaz yapılmıştır.

63.4. [+iz] eki ile yapılmış sıfatlar vardır: ucuz, yavuz, cılız, semiz, kuduz, kurnaz, yalnız, uyuz, kılavuz.

63.5. Bu ek, fiillerin bünyesinde özellikle Doğu Türkçesinde ve eski Türkçede çok kullanılır. Batı Türkçesinde ise bizim lehçede Türkiye Türkçesine göre daha çoktur: Damızdırmak, uduzmak, emzirmek...

64. {+zXk}:

[-zük] eki ve bilek kelimesi ile dilimizde “*bilezük* / *bilezik*” kelimesi yapılmıştır.

65. [-sagı] ([-sagu]):

65.1. Benzerlik ifade eder. Eski metinlerde: “*sürh-fam: kızilsagı*” (“Miftâh-ül-lûgâ”, 15 Miladi asır metinlerinden ss. 97)

fam: Renk belirten kelimelerin sonuna gelir. Önce renge eğilimi olanı gösterir... *Siyah-fam* derler, “*karasagı*” anlamında (Aynı eser ss. 111)

65.2. Bazı metinlerde [-gan] eki yerine geçer: “*unudsagu*”; unutkan, aklından çıkararak adam demektir (Kelime 15. yüz yılda yazılmış “Hezeyan el-saadet” adlı eserden alınmıştır, ss. 4).

66. [-sek] ([-sak]):

[-sek] eki ile yapılmış çeşitli kelimelere rastlamaktayız. Bunların tekrarı genelde açık değildir. Örneğin:

“*Ersek*” (er – sek) kelimesinin anlamı Eski Türkçede “er delisi kadın”, “ahlaksız avrat” (Divan ü lûgati’t Türk, C1, ss. 104 ve C2, ss.56) olduğu halde, “*susak*” kelimesinin anlamı “su kabı”dır.

Eski Türkçeden beri gelmiş bu tür ad ve sıfatlar çeşitli şekillerde açıklanır: Kursak (*kuruk – sak*), dirsek (*tirs – gek*), bağırsak (*bagarsuk*), yüksek, aksak, sarımsak, *kansık / tansuk* (şaşkınlığa sebep olan şey. *Tan / tañ*: acaba, beklenilmeyen

دفعندیر (فارسجادا بو کلمه نئی " تنسوخ " کیمی ده یازارلار .
تاوارساق (ثروت و دولت ، تاوار - داوار - اسکی دیلده هر نوع
مال دشمکدی) .

تومسک / دووسوک ، توتساق (بیزده دوتساق / دوسداق) ، یوکسک
بونون اصلی نین " یوک " اولدوغو دوشونولور . " نیوگهرو / یوخاری " ،
" یوکسک " عئینی مفهومی بیان ائدییرلر و عئینی کؤکدندییرلر (اکسیک
(قدیم متن لرده : اکسوک)

" - سک " اکی شرق تورکجه سینده . چوخ گئنیش صورتده ایشله نیلمیش
دیر : گلیگسک (گلمک ایسته گئی) ، باریقساق (گشمک ایسته گئی)

- سل (- سال)

صیراسی گلدیکده " - ل " اکینه باخینیز .

(۶۷ - سه) - سا)

(۶۷ - ۱) فعللره علاوه اولار ، شرط یادا آرزو معناسی وشره .
آرزو معناسیندا : " گنجلیک گونلری قاییتسا و ایتیردیگیمیز فرصتلر
بیر داها قاباغیمیزا چیخسا " .

شرط معناسیندا : آختارسا تاپار " . " آغلاسادا یالوارسادا فایداسی
یوخدور " . " آغلاسا دا ، آغلاماسادا اولان اولاجاق " .

" محمد عاکف " - ین مشهور شعرى نین بیر پارچاسیندا بو اک دال -
با - دال ایشله نیلمیشدیر ، بیرلیکده اوخویاق :

شاعر شهیدلره خطابا دئییر :

نه بؤیوکسن کی ، قانین قورتاری یور توحیدى

" بدر " ین اعلانلاری آنجاق بو قدهر شانلی ایدی .

سنه دار کلمه یه جک مقبری کیملر قازسین ؟

" گؤمه لیم * گل سنی تاریخه " دئسم ، صیغمازسین (* قولویاق)

هرج و مرج ائتدیگین ادوارا دا یقتمز او کتاب

سنی آنجاق ابدیتلر ائدر استیعاب * (* ایچینه آلماق)

" بو ، داشیندیر " دئیهرک کعبه نى تیکسم باشینا ،

روحومون وحی نى دویسام دا گئچیرسم داشینا ،

صونرا گؤک قبه نى آلسام دا ردا نامی ایله

قانایان لحدینه چکسم بوتون احرامی ایله

ابرنیسانی آچیق تره نه چاتسام داتاوان (تاوان = دام)

demektir) Farsçada bu kelimeyi “تسوخ” gibi de yazarlar.

Tavarsak (servet ve devlet, *tavar* -davar- eski dilde her çeşit mal demektir).

Tümsek /*dümsek*, tutsak (bizde *dutsag* / *dusdag*), yüksek, bu kelimenin aslında “yük” olduğu düşünülür. “*Yügerü* / yukarı”, “yüksek” aynı kavramı ifade ederler ve aynı köktendirler), eksik (eski metinlerde “*eksük*”)

[-sek] eki Doğu Türkçesinde oldukça fazla kullanılmıştır: *geligsek* (gelmek isteği), *barıksak* (gitmek isteği)

[-sel] ([-sal]):

Sırası geldiğinde /-l/ ekine bakınız.

67. [-se] ([-sa]):

67.1. Fiillere getirilir, şart ya da istek anlamı ifade eder. İstek anlamında: “gençlik günleri geri gelse ve yitirdiğimiz fırsatlar bir daha önümüze çıksa”.

Şart anlamında: “arasa bulur”, “ağlasa da, yalvarsa da faydası yoktur”, “ağlasa da, ağlamasa da olan olacak”.

Mehmet Akif’in meşhur şiirinin bir parçasında bu ek art arda kullanılmıştır, birlikte okuyalım:

Şair şehitlere hitaben diyor:

Ne büyüsun ki, kanın kurtarıyor tevhidi

Bedr’in aslanları ancak bu kadar şanlı idi

Sana dar gelmeyecek makberi kimle kazsın?

“*Gömelim gel seni tarihe” desem, sığmazsın (**kuylyak*)

Herc ü merc ettiğin edvara da yetmez o kitâb

Seni ancak ebediyetler eder *istîâb. (*içine almak)

“Bu, taşındır” diyerek Kâ'be'yi diksem başına;

Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;

Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyla,

Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;

Mor bulutlarla (ebrunisani) açık türbene çatsam da tavan (tavan ~ dam)

یئددی قندیللی ثریانلی اؤزاتسام اورادان
 سن بو آویزه نین آلتیندا بۆرونموش قانینا
 اوزانیر کن ، گئجه مهتابی گتیرسم یانینا ،
 توبه دارین دئییه تا فجره قدهر بکلتسم * (* گۆزه تلتسم)
 گۆندۆزۆن * فجرایله آویزه نی لبریز ائتسم (* گوندوز وقتی)
 تولله نن * مغربی آخشا ملاری سارسام یارانا (* تورکیمی اولان)
 یئنه بیر شی ائده بیلدیم دئییه مم خاطیره نه ! ...
 (صفحات ، عاصم ، ص ۴۲۷)

۲ - ۶۷) قدیم شکلی :

گۆک تورک داش یازیلاریندا (اورخون آبیده سینده) شرط اکی " - سر " دیر:
 " تورک اوغوز بگلی ایشیتین ، اۆزه تنگری باسماسار ، آسرا
 بیر تلینمه سر ... "

" دیوان لغات الترک " ده " - سه " دیر .

" بیلک بولسا سۆز یازماس " (بیلک اولسا سۆز یانلماز)

۳ - ۶۷) داها چوق " - م " اکی نین ده علاوه سی ایله ایشله دیلیر
 : گول - وم - سه - مک (گولومه مک) کیمی .

۴ - ۶۷) " دیوان لغات الترک " ده بو اکلہ بومعنائی بیان اوجون
 دوزه لمیش بیر چوخ کلمه نمونه اولراق ، گتیریلیمش دیر . اولاردان بیر
 نچه سی : ایچسه مک (ایچمک ایسته مک) ، اؤپسه مک (اؤپمک ایسته مک) ،
 اؤلسه مک (اؤلوم آرزولماق) .

اول اوق آتسادی (اونون گونلو اوخ آتماق ایسته دی)

اول آنی اؤرسادی (او ، اونو وورماق ایسته دی) .

بو اکین قاراخانلی تورکجه سینده آدلارا گلدیکین ده گؤروروک :

ار اتسه دی (آدام ات یئمک ایسته دی)

ار اؤسه دی (آدامین گونلو ائوینی ایسته دی) .

۵ - ۶۷) بعضا " - سه / ایسه " شرط معناسینی بیان ائتمز ، اونون

یئرینه : الف - مقایسه مفهومی گؤسترر :

- " انسان اوشاقکن " نهایسه ، بؤیونده ده ائله او اولار "

- " فلک کیشی نی ازرسه ده کیشی فلکدن اوستوندور ، ازیلدیگینی

و فلکین قدرتی نی بیلیر ، فلک ایسه بیلیر " (پاسقال)

ب - مضارع زامانینا شرط اکی (- سه) گتیریب و اوندان صورنا

Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;
Sen bu âvîzenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar *bekletsem; (*gözetlesem)
Gündüzün* fecr ile âvîzeni lebriz etsem; (*gündüz vakti)
*Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana... (*tür gibi olan)
Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana!
(Safahat – Asım, ss. 427)

67.2. Eski şekli:

Köktürk yazılarında (Orhun Abidesi'nde) şart eki [-ser] ekidir: “*Türk Oğuz beyleri işitin, üze Tengri basmasar, asar yir tilinmeser...*”

“Divan ü Lügati't Türk”de [-se] şeklindedir: “*bilig bolsa söz yazmas*”
(bilgi olsa söz yanılmaz)

67.3. Daha çok /-m/ ekiyle birlikte kullanılır: gül – ü – m – se – mek
(gülümsemek) gibi.

67.4. “Divan ü Lügati't Türk”de bu ekle yapılan ve istek anlamı ifade eden kelimeler örnek olarak, verilmiştir. Onlardan bir kaç: İçsemek (içmek istemek), öpsemek (öpmek istemek), ölsemek (ölmeyi arzulamak).

Ol ok atsadı (Onun gönlü ok atmak istedi)

Ol anı ursadı (O, onu vurmak istedi).

Bu ekin Karahanlı Türkçesinde adlara da geldiğini görürüz:

Er etsedi (Adam et yemek istedi)

Er évsedi (Adamın gönlü evini istedi)

67.5. Bazen [-se] / ise şart anlamı vermez, onun yerine:

a. Karşılaştırma kavramını gösterir: “İnsan çocukken ne ise, büyüdüğünde de o olur”, “felek kişiyi ezerse de kişi felekten üstündür, ezildiğini ve feleğin kudretini bilir, felek ise bilmez” (Paskal)

b. Geniş zamana şart eki ([-se]) gelir ve ondan sonra gelen

عینی کۆکن امر گلیسه ، قطعیت معناسی چیار : گئدرسه گتسین !
 ج - تاکید اوچون " ده " ربطی ایله برابر ، و جمله ده اولدوغو
 کیمی ایشله نیر : ایسترسه ده ، ایسته مزسه ده .
 د - " ده " ربطی ، شرطی فعللردن قاباق دا گلر ؛
 خیراتا هئج کیمین دئیجه گی یوغدور ، پاس دا اولسا ، بار ' م دا
 اولسا .

۶ - ۶۷) اصل معناسیندان سییریلهرک بعضی کلمه لرله قایما شار :
 نه ایسه ، یوخسا ، کیمسه ، مگرسه ... کیمی .
 ۷ - ۶۷) فعلدن صونرا " - دن " اکی گلدیکده ، بو " - سه " اکی ده
 اونا علاوه اولار و بو نوعدن جمله لر وجودا گتیرر :
 بوپیس هاوا ائشیکه گتتمکدنسه ائوده اوتوروب چالیشماق داها یا خشیدیر .
 ۸ - ۶۷) خلاصه " - سه " و " ایسه " شرط حالینی و " اما " مفهومونو
 بیان اقدر :

لیمونا د سویوق ، چایسا ایستی ایچیلر ،
گلسه گوره ریک ، گئدرسه یولا سالاریق .
 شرط لی فعل قالیبی نین علامتی دیر ، آرزونو و شرطی بیلدیرر . آرزو و
 شرط اوچون چوخ اینجه بیر فرق قویولار . دئییرلر :
 " چاغیرارسا گئده ریک " مثالیندا " شرط " مفهومو غالب دیر . و
 " چاغیرسا گئده ریک " ده ایسه " آرزو " و " ایستک " داها چوخ قصد
 ائدیلیر . بو نقطه مخصوص بعضی فصاحت اهلی نین قلمینده اوزونو گورسه در
 یوخسا گونده لیک دانیشیقدا بو اینجه لیکلردن غفلت اولار : مثلاً :
 شاعیرین بو سؤزونده " آرزو " بیان ائدیلیر :
گلسه اول شوخ مجلسه ناز - و تغافل ائیلسه ...

۹ - ۶۷) آد ، صفت ، ضمیر ، سیره ده صونونا گلر .
 - ایسته مک ، ایستکلی اولماق مفهومونو وئرر : سو - سا - ماق :
سوادیم غایت حرارتدن قاتی * سوندولار بیر جام دولوسو شربتی
 (مولود نبوی " سلیمان چلبی ، ۱۵ نجی عصر)
 (سونماق ، تقدیم اتمک معناسینا دیر بیزیم آذری قلاسیک متنلریمیزده
 ایشله نیلیر) .

دوراقسا ماق (دورار کیمی گورونمک ، دورماق ایسته مک) .
 ۱۰ - ۶۷) بو اک " ائله سایماق " و " ائله گورمک " مفهومونو د

aynı fiil köküne emir eki alırsa, kesinlik anlamı çıkar: Giderse gitsin!

c. Pekiştirme için “de” bağlacı ile birlikte bu cümlede olduğu gibi kullanılır: İsterse de, istemezse de.

d. “de” bağlacı, şart eki alan fiillerden önce de gelir: Hayrata hiç kimsenin diyeceği yoktur, yas da olsa, bayram da olsa.

67.6. Asıl anlamından sıyrılarak bazı kelimelerle kaynaşır: Neyse ne, yoksa, kimse, meğerse... gibi.

67.7. Fiilden sonra [-den] eki geldiğinde, bu [-se] eki de ona eklenir ve bunun gibi cümleler meydana gelir: Bu kötü havada dışarı çıkmaktansa evde oturup çalışmak daha iyidir.

67.8. Kısaca [-se] ve “ise” şart halini ve “ama” kavramını ifade eder: “Limonata soğuk, çaysa sıcak içilir”, “gelirse görürüz, giderse yola salarız”.

Şartlı fiil kalıbını gösterir. İstek ve şart ifadeleri bildirir. İstek ve şart için çok ince bir fark vardır. Derler ki: “Çağırırsa gideriz” örneğinde “şart” ifadesi üstündür. “Çağırır gideriz” de ise “arzu” ve “istek” daha çok kastedilir. Bu noktada bazı fesahat ehlinin kaleminde kendini gösterir. Yoksa günlük konuşma dilinde bu inceliklerden yoksun kalır: Örneğin: Şairin bu sözünde “arzu” anlamı ifade edilir:

Gelse ol suh meclise naz-ü tegafül éylese...

67.9. Ad, sıfat, zamirlerin de sonuna gelir.

İstemek, istekli olmak anlamı verir: Su + sa – mak

Susadım gayet harareten kati

Sundular bir cam dolusu şerbeti

(Mevlud-i Nebevi, Süleyman Çelebi, 15. yüzyıl)

(Sunmak, takdim etmek anlamına gelir, bizim Azerbaycan klasik metinlerimizde kullanılır).

Duraksamak (durur gibi görünmek, durmak istemek).

67.10. Bu ek “öyle saymak” ve “öyle görmek” anlamı da

بیان ائلر . غریبسه مک (غریب سایماق ، اوزونو کیمسه سیز گورمک)
کیچیمسه مک (تحقیر ائتمک ، کیچیک سایماق ، کیچیک گورمک) .
منیمسه مک (بیر شئی اوزمالی سایماق ، اوزوندن بلمک) .
۱۱ - ۶۷) بو اک ایله دوزه لمیش یعنی کلمه لر :
گره کسه مک (لازیم گورمک ، لزوملو سایماق) . اونه مسه مک (اونه ملی /
اهیتلی سایماق)
۱۲ - ۶۷) بیر فعلدن فعل دوزه لتمک اوچون ایسه گلر . لهجه میزده
گور - سه - ت - مک (گورستمک) بونون یاخشی بیر مثالی دیر .
۱۳ - ۶۷) یازی قایداسی " - سه " داها چوخ اوندان اولکسی
کلمه یه بیتیشیک یازیلیر :

الف - کلمه نین صونو صامت اولورسا ، اک قیسسا شکلی ایله ، یعنی " - سه "
شکلینده اونا یاییشار : گوزه نسه ، سئوره سه ، گورموشه ، ائله یه جکسه ...
ب - کلمه نین صونو مصوت اولورسا " - سه " - دن قابق " ی " گتیریلر
: اورادایسا ، یازیلیسا ... آذربایجان دیلی اوزه رینده چالیشان
دیله چیلرین بیر چوخو کلمه نین صونو مصوت اولاندا " - سه " اکی نیین
اوزون و مستقبل شکلی یعنی " ایسه " شکلینی آیری یازماق شرطی ایله
ترجیح ائدییرلر : اورردا ایسه ، یازیلی ایسه ،
- سول
صیراسی گلدیکده " - ل " اکینه باخینیز .
۶۸ - سی (- سی)
۱ - ۶۸) بنزه رلنیک بیان ائدر .
قدیم شکلی " سیغ / - سیق ... " ایتمیش . بیزیم تورکجه میزده " غ "
و " ق " کلمه نین صونلاریندان (باشقا کلمه لرده ده . اکثرا گورولدوگو
کیمی) دوشموشدور : دلی سی / دلی سو ، قارامسی (قارایا مایل) ،
آغیمسی (آغامایل) ، آجیمسی ...
یعنی مؤلفلرین یازیلاریندا قادینسی ، خانیمسی (خانمیانا) ، کیمی
کلمه لره راست گلمک ممکندور .
قدیم متنلردن : " مرد آسا : ارسی یعنی ار کیمی (جامع الفرس ،
۱۶ - یحیی عصر)
۲ - ۶۸) " - سی " اکی آد نوعوندان کلمه دن فعل گؤوده سی دوزه لدر :
یادسیماق ، یانسیماق ... بو اکله دوزه لمیش یعنی کلمه لردن :
آنسیماق = یادا سالماق

verir. Garipsemek (garip saymak, kendini kimsesiz görmek), Küçümsemek (hakir görmek, küçük saymak, küçük görmek), benimsemek (bir şeyi kendi malı saymak, kendisinin bilmek).

67.11. Bu ek ile yapılmış yeni kelimeler: Gereksmek (lazım görmek, lüzumlu saymak), önemsemek (önemli saymak).

67.12. Bir fiilden fiil yapmak için kullanılır: lehçemizde “gör – se – t – mek” (görsetmek) bunun güzel bir örneğidir.

67.13. Yazım kuralına göre [-se] genellikle ondan önceki kelimeye bitişik yazılır:

a. Kelime üsüz harfle biterse ek kısa şekli ile yani [-se] şeklinde ona birleşir: gözense, severse, görmüşse, eyleyecekse...

b. Kelime ünlü harfle biterse [-se] ekinden önce /-y-/ getirilir: Oradaysa, yazılıysa... Azerbaycan dili üzerinde çalışan dilbilimcilerin birçoğu kelimenin sonu ünlü olduğunda [-se] ekinin uzun ve müstakbel şekli, yani “ise” şeklini ayrı yazma şartı ile tercih ederler: Orada ise, yazılı ise.

[-sul]

Sırası geldiğinde /-l/ ekine bakınız.

68. [+sI]:

68.1. Benzerlik ifade eder. Eski şekli [+sıg], [+sig] imiş. Bizim Türkçemizde /g/ sesi kelimenin sonunda (başka kelimelerde de genellikle görüldüğü gibi) düşmüştür: delisi /*delisü*, karamsı (karaya çalan), akımsı (aka çalan), acımsı...

Yeni yazarların yazılarında kadınsı, hanımsı gibi kelimelere rastlamak mümkündür.

Eski metinlerden: “Mert asa”: Ersi, yani er gibi (Câmîü’l Fûrs, 15. yy.)

68.2. {+sI} eki ad türünden kelimelerden fiil gövdesi yapar: Yadsımak, yansımak... Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: Ansımak; Hatırlamak.

۳ - ۶۸) " - سی " اکی نه باشقا کلمه لرده ده تصادف اولونور :
سینسی ، یاتسی ، نوتسو

۶۹ -) سیز (- سیز / سوز / سوز)

۱ - ۶۹) وارلیق ، چوخلق بیلدیرن " ه لی " اکی نین منفی سی
دیر ، " محرومیت " معناسینا گلر :

دادسیز (دادی یوخ ، دادی آز) ، پولسوز (پول آلینمایان ، پولو
اولمایان) ، " ادبیاتسیز (ادبیاتی اولمایان) قوم ، دیلسسیز
(دیلی اولمایان ، دانیشا بیلمه یین) انسان کیمیدیر " (بو سوز
نامق کمال - داندیر) .

۲ - ۶۹) بو اک ایله دوزه لمیش یثنی کلمه لردن : آنلامسیز
(معناسیز) ، اولومسوز (ابدی) ، اولومسوز (" منفی " معناسینا
" مثبت " - ده " اولوملو " دئییرلر) .

۳ - ۶۹) " - سیز " اکی بعضی کلمه لرده قالیبلانمیش اولاراق ایش
له دیلیر : آمانسیز ، صونسوز ، کیمسه سیز ، شیهه سیز ، تئلسیز (فارسجا
: بی سیم) ، اوکسوز (یتیم) ...

۴ - ۶۹) " - سیز " اکی " - ماق / - مک " مصدر اکی ایله " - ن
حالی اکی آراسیندا قالیبلاشمیش اولاراق ربط صیغه سی کیمی ایشله دیلر :
آماقسیزین (فارسجا : بدون اینکه بگیرد ...) ، گئتمکسیزین ...

۵ - ۶۹) " - سیز " اکی آلمیش کلمه لر قوشا سوزلر دوزه لدر :
بورجسوز - خرجسیز ، ایپسیز - ساپسیز ، قیدسیز - شرط سیز ، سسیز -
صداسیز ، دادسیز - دوزسوز ، اوجسوز - بوجاقسیز ، یئرسیز - یوواسیز
سسیز - سسیز

۶ - ۶۹) " ایله " / " ایلن " اداتی نین منفی سی نی وجودا گتیرر
قلمه یازیلیر - قلمسیز یازیلماز ، سنینله / سنین لن گئده جک -
سنسیز گئده جک

۶ - ۶۹) قدیم یازیلاردا " - سوز " گلیر : یازوقسوز (گوناھسیز)
اوکسوز (" اوک " آنا دئمکدیر ، اوکسوز ، یتیم . " اوک " بیرده
" عقل " معناسینا دیر) .

(دوام ائده جک)

68.3. {+sI} ekine başka keimelerde de rastlanır: sinsi, yatsı, tütsü.

69. {+sXz}:

69.1. Varlık, çokluk bildiren [+li] ekinin olumsuzudur, “yokluk” anlamı verir: Tatsız (tadı yok, tadı az), pulsuz (pul alınmayan, pulu olmayan), “edebiyatsız (edebiyatı olmayan) halk, dilsiz (dili olamayan, konuşamayan) insan gibidir” (Bu söz Namık Kemal’ dendir.)

69.2. Bu ek ile yapılmış yeni kelimelerden: Anlamsız, ölümsüz (ebedi) (ölümsüz kelimesinin olumlu anlamına “ölümlü” diyorlar).

69.3. {+sIz} eki bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: Amansız, sonsuz, kimsesiz, şüphesiz, telsiz (Farsçada “تَبْعِيْم”), öksüz (yetim) vs.

69.4. {+sIz} eki {-mAk} mastar eki ile /+n/ hal eki arasında kalıplaşmış olarak bağlaç olarak kullanılır: almaksızın, gitmeksizin...

69.5. {+sIz} eki almış kelimeler ikili kelimeler yapar: borçsuz – harçsuz, ipsiz – sapsız, kayıtsız – şartsız, sessiz – sedasız, tatsız – tuzsuz, uçsuz – bucaksız, yersiz – yurtsuz, sessiz – sessiz...

69.6. “ile / ilen” edatının olumsuzunu yapar: kalemle yazılır – kalemsiz yazılmaz, seninle / seninlen gidecek – sensiz gidecek...

69.6. Eski yazılarda [+süz] şeklindedir; *yazuksuz* (günahsız), *ögsüz* (“ög” anne demektir, öksüz, yetim. “ök” bir de “akıl” anlamına gelir).

Devam edecek

مجله فرهنگی فارسی و ترکی
تورکجه و فارسجا فرهنگی مجموعه

وارلیق

دوققوزونجو ایل - آبان ، آذر ، دی - ۱۳۶۶ شمسی

دوققوزونجو ایل - آبان ، آذر ، دی - ۱۳۶۶ شمسی

کلمه لر اوزه رینه

کوکلر - اکلر - گؤده لر - کلمه لر

* ۷ *

۷۰ - ش

۱ - (۷۰ -) "ش" اکی نین قدیمدن آد سویوندان کلمه لره گتیر
- یلمیش اولدوغونو گؤسته رن اؤرنکلر واردیر :
گون - گونش . گئن - گئنیش . تورک - تورکیش .
و هابشله دیر تیزکش (داریخماق ، صیخینتی ، شولوقلو و غلبه لیک
اوزندن حرکتده چتین لیک چکمک بو کلمه نین معناسی حقیقده کاشغرلی
دشیر : المانع فی السیر من الزخمه - دیوان لغات الترک ج ۱ ،
ص ۴۶۰ -) . بیزده ایشلک اولان " کوروش " (یاری کور) دا بوقبیلدندیر
۲ - (۷۰ -) - شوگی بیانی اوچون ده بو اکدن فایدالانیلیر :
ممیش (محمد) ، ایبیش (ابراهیم) ، فاطوش (فاطمه) ... کیمی
آدلاری قیصا لتماق ، اکثریا اونلاری ایکی هجالی حالا گتیرمکله
اولور . آدین باشینی گتیرمک و اونون صونونا - "ش" علاوه اتمک
قیصا لتماقلا بیرلیکده بیر نوع شوگی گؤسته ریبی ده صاییلار . بونا
دیچیلیکده " هیپوتوریتیک " دشیرلر . آدلار دخیل کلمه لردن اولسالار
بشله بیر جریان دان قاباق . آدلارین تلفظو اصیل دیلده دگیل ، بیزیم

VARLIK

TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-KASIM, ARALIK, OCAK-1366

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELEK (7)

70. /ş/

70.1. /ş/ ekinin eskiden ad soylu kelimeleke getirilmiş olduğunu gösteren örnekler vardır: gün – güneş, gen – geniş, Türk – Türkiş.

Türkiş (bıkma, sıkıntı, üstünlük yüzünden harekette zorluk çekmek. Bu kelimenin anlamı hakkında Kaşgarlı söyle diyor: “المدغىل سیدر من الزخمه”- Divan ü Lügati’t Türk, C1, ss. 460). Bizde işlek olan “*koruş*” (yarı kor) da buna benzer.

70.2. Sevgi ifadesi için de bu ekten yararlanılır: Memiş (Muhammet), İbiş (İbrahim), Fatoş (Fatma) gibi.

Adları kısaltmak, genellikle onları iki heceli hale getirmekle olur. Adın ilk hecesinin sonuna /+ş/ ekleyerek yapılan kısaltma ile birlikte bir çeşit sevgi gösterisi de yapılır. Buna dilbilimde “hipokoristik” diyorlar. Adlar alıntı bile olsa bir yöntemden önce, adların telaffuzu asıl dilde değil, bizim

آغزیمیزا و دانیشما عادتلریمیزه گوره دگیشر: (محمد "ممد" اولار، محمدعلی، "مع دهلی" تلفظ اولونار، حسین "حوسئن" اوخوناروسایره)
صونرا قیصالتما قالیبیلاری نین بیریسینه گوره آد صون شکلینی تاپار.
مثلا مرکب آدین اکثرا ایکیینجی پارچاسی دوشر. بیرینجی پارچانین
صونونا مثلا "ی" (ممی، کیمی)، (یادا بورادا اولدوغو کیمی "ش")
سی آر تیریلیر ویا باشقا یوللارلا " تصغیر" ایشی تاما ملانار .
آدلاری کیجیلتمه قدیم زامانلاردان بری راست گلینن بیر حادته دیر
اینوش تگین (انوش تکین) و تکیش علا الدین وسایره بونوتاقیدما. دیر
۳ - ۷۵ - بو اک رنگ لرین. آدلارینا علاوه اولار و " ماییل " و
" بنزه ر" معناسی و ثریر بو حالدا " - شین " اکی ایله علاقه دار اولدو-
غو دوشونولور (" - شین " اکی نه باقینیز - نومره : ۷۲)
۴ - ۷۵ - " - ش " اکی ایله دوزه لمیش ایش آدلاری (اسم فعللر)
چوخ ایشلک دیر. عمومیتله بیر ایشین اجرا سیندا کی " حال ، طرز " ی
بیان ائدر : دُروش ، باغیش ... کیمی .
یئلبازه چفویریلیر کیمی بپردن دُوشلری عشوه ایله دثوریلیش،
ساچیلیش ، اُرتونوشلری ...
هر رنگی ایسته مز گوزوموز اپندی الدادیر . اسپاینا دالفا - دالفا
بو آخسام بوشالدا دیر . (یحیی کمال، " اندلوسدا رقص ")
بیلدیگیمیز کیمی بوخاریداکی مثالدا دُوش " دُوشمک " دن ،
دثوریلیش " دثوریلیمک " (چفوریلیمک) دن ، ساچیلیش " ساچیلماق " دان
و اُرتونوش ده " اُرتونیمک " (اؤز - اؤزونو اُرتیمک) مصدریندن -
دیر، " یئلبازه " ده " یئلبیک " دیر.
" اونون گفینیشی " یعنی " گفینمه طرزى " . " علی نین اوخو-
یوشو " یعنی " علی نین اوخوما طرزى یا حالی " :
" منیم یاریم گلشیندن بللی دیر... " یعنی " کلمک ، یثریمک
طرزیندن بللیدیر " .

۵ - ۷۵) - " ش " اکی ، بعضا " - م (- یم) " اکی کیمی بیر
ایشین اجرا سیندا " بیر دفعه یه مخصوص اولماق " مفهومونو گتیرر :
اوچوش ، " بیر ووروشدا بیخدی " وسایره کیمی .
۶ - ۷۵) - " - ش " اکی ایله دوزه لمیش بعضی کلمه لر هم " طرز ،
حال " ی آتلانار و هم ده آد کیمی ایشله دیرلر . بیر مثال :

ağzımıza ve konuşma adetlerimize göre değişir: (Muhammed “Memmed” olur, Muhammed Ali “*Mu’adeli*” telaffuz olunur, Hüseyin “*Hüsen*” okunur vs.) Sonra kısaltma kalıplarının birisine göre ad son şeklini bulur. Örneğin iki kelimenin birleşmesiyle oluşan adın genellikle ikinci parçası düşer. Birinci parçanın sonuna mesela /-i/ (Memi gibi ya da burada olduğu gibi /-ş/) sesi getirilir veya başka yollarla “kısaltma” işi tamamlanır.

Adları küçültme eski zamanlardan beri karşılaşılan bir durumdur. İnuş Tegin (Enuş Tekin) ve Tekiş Alaaddin vs. bunu teyit eder.

70.3. Bu ek, renk adlarına getirilerek “eğilim” ve “benzerlik” anlamı verir. Bu sebeple [+şın] eki ile bağlantılı olduğu düşünülür. ([+şın] ekine bakınız, no. 72)

70.4. /-ş/ eki ile yapılmış isim fiiller oldukça işlektir. Genellikle bir işin yapılması sırasındaki “durumunu” ve “yapım şeklini” belirtir: duruş, bakış gibi.

Yelpaze çevirilir gibi birden dönüşleri işve ile devriliş, saçılış, örtünüşleri...

Her rengi istemez gözümüz şimdi aldadır; İspanya dalga dalga bu akşam bu şaldadır (Yahya Kemal, “Endülüs’de Raks”)

Bildiğimiz gibi yukarıdaki örnekte “dönüş” “dönmek” kelimesinden; “devriliş”, “devrilmek” (çevirilmek) kelimesinden; “saçılış”, “saçılmak” kelimesinden ve “örtünüş” kelimesi de “örtünmek” (kendi kendisini örtmek) fiilinden gelir. “Yelpaze” de “yelpik”tir.

“Onun giyinişi” yani “giyinme tarzı”. “Ali’nin okuyuşu” yani “Ali’nin okuma tarzı ya da hali”: “Benim yârim gelişinden bellidir...”, yani “gelme, yürüme şeklinden bellidir.”

70.5. /-ş/ eki bazen /-m/ ({-Im}) eki gibi bir işin meydana getirilmesinde “bir defaya mahsus olmak” kavramını ifade eder: uçuş, “bir vuruşta yıktı” gibi.

70.6. /-ş/ eki ile yapılmış bazı kelimeler hem “durum, tarz” ifade eder, hem de “ad” görevi üstlenir. Bir örnek:

قارین ایندیکی یاغیشینا (یاغما طرزینه ، حالینا) باخارسان ، صاباح
داملاری کوره مهلی اولاجاغیق .

– گینه یاغیش باشلادی .

ایکینجی مثالدا " طرز و حال " – دان صحبت ائدیلمه دیگی آچیق دیر .
هم آد و هم حال و طرزى گؤسته رن " ایش آدی " اولان کلمه لردن باشقا
اؤرنکلر: بیر چیجه گین سحرچاغی آچیلیشینى سفیر ائتمک روفا نشئه
وئرر . بیری نین ایش یئرئ نین آچیلیش مراسیمی و بونا بنزر کلمه لر
چکیلیش (چکیلمه حالی ، قرعه کشی) ، تیکیش ، دؤنوش (دؤنمه طرزى
بازگشت) ، گیریش ، انیش ، ساتیش ، اوچوش (اوچناق طرز و حالی ،
قوش ویا طیاره نین " پرواز" ی) ...

۷ – ۷۰) – بو اک ایله دوزه لمیش فعل آدلاریندان بعضی سی صفت
کیمی ایشله دیلیر : یانلیش (سهو و خطالی) سوز ، یوققوش — یول ،
ایگدیش ده وه ... کیمی .

۸ – ۷۰) – بو اک ایله دوزه لن کلمه نین گؤوده یا کؤکونون
(ریشه سی نین) صونو مصوت ایسه " ی " سسی آرتیریلیر .
یا شا – ی – یش ، آنلا – ی – یش ... کیمی . قدیم تورکجه ده بو " ی "
بین آرتیریلما دیغینی گؤروروک .

قارغیش (قارغی – ش) ، آلقیش (آلقى – ش) کیمی ...

۹ – ۷۰) – فعلین گؤوده سی " – ش " ایله بیتدیگینده بو سسین
" ادغام " اولدوغونو گؤروروک . بیر اؤرنک :

بوغوش : (بوغوشماقدان ، فعل گؤوده سی " بوغوش " – دور . بونا بیرده
– ش گلدیکده " بوغوشوش " اولار . بونا قیصا اولاراق دیلیمیزده " بوغوش "
دئییریک بونا گوره بو وجهله ایکی مترادف کلمه قارشیسیندا ییــــق
" بوغماق ایشی نین حالی " معنا سیندا ایسه ایکینجی سی " بوغوشماق
ایشی نین حال و طرزى " معنا سیندا دیر)

۱۰ – ۷۰) – بو اکلده دوزه لمیش بعضی فعللرین اصل کؤکلــــری
ایشلکلیکن چیخمیشدیر : یاخیشماق ، قوووشماق ، باریشماق ، ساتاشماق
باغداشماق ، کیمی .

۱۱ – ۷۰) – بو اکلده دوزه لمیش بعضی سؤزلر قوشا خالیندا گلرلر :
بؤروش – بؤروش ، دگیش – توغوش ، قا پیش – قا پیش ، قاریش – قاریش
آلیش – وئریش ، .. کیمی .

Karın şimdiki yağışına (yağma şekline) bakarsan, sabah damları küremeli olacağız.

“Yine Yağış Başladı”

İkinci örnekte “tarz ve durum”dan bahsedildiği açıktır. Hem ad, hem durum, hem de tarzı gösteren “isim fiil” olan kelimelerden örnekler: Bir çiçeğin seher vakti açılışını seyretmek ruha neşe verir. Birinin iş yerinin açılış töreni ve buna benzer kelimeler, çekiliş (çekilme hali ve piyango / kura*),dikiş, dönüş (dönme tarzı), giriş, iniş, satış, uçuş (uçma tarzı ve hali, kuş ya da uçağın “pervaz”ı).

70.7. Bu ek ile yapılmış fiil adlarından bazısı sıfat gibi kullanılır: Yanlış (hatalı) söz, yokuş yol, iğdiş deve gibi.

70.8. Bu eki alan kelimenin gövde ya da kökünün son sesi ünlü ise ekin önüne /y/ yardımcı sesi gelir.

Yaşa – y – ıış, anla – y – ıış gibi. Eski Türkçede bu /y/ yardımcı sesinin eklenmediği görülür.

Kargış (kargı – ş), alkış (alkı – ş) gibi...

70.9. Fiilin gövdesi /-ş/ ile bittiğinde bu sesin “idgam” olduğunu görürüz. Bir örnek: Boğuş (“boğuşmak” kelimesinden, fiil gövdesi “boğuş-”dur. Buna bir de /-ş/ eki geldiğinde “boğuşuş” olur. Buna kısaca dilimizde “boğuş” diyoruz. Buna göre iki eşanlamlı kelime karşısındayız. “Boğmak işinin hali” anlamında ise ikincisi “boğuşmak işinin hali ve tarzı” anlamındadır.)

70.10. Bu ekle yapılmış bazı fiillerin asli kökleri işleklikten çıkmıştır: yakışmak, kavuşmak, barışmak, sataşmak, bağdaşmak gibi.

70.11. Bu ekle yapılmış bazı kelimeler ikileme olarak kullanılır: buruş buruş, değiş tokuş, kapış kapış, karış karış, alışveriş gibi.

۱۲ - ۷۰) - بو اكله دوزه لميش يئنى سۆز و اصطلاحلارين ان ايش -
 لك لریندن مثال : چۆكوش (سقوط ، انحطاط) ، آنلاتيش (بيان و
 افاده) ، آنلايش (فهم و درک) ، ديرەنيش (مقاومت) ،
 دؤيوش (احساس) ، دؤشوش (تنزل) ، دؤشونوش (تفكر طرزی) ،
 گئچيش (" گذر ") ، گيريش (مدخل ، مقدمه) ، گؤرونوش (ظاهر) ،
 گؤستەريش (تظاهر) ، اينانيش (اينانما حالی) ، سزيش (درک ، حس
 ائتمک ، ملتفت اولماق) ، ياراديليش (خلقت) ، ياشايش (حيات طرزی
 زندگانليق) و سايره

۷۱ - ش -

۱ - ۷۱) - " ش - " اكي فعلين گؤوده سينه آرتيريلار و " تقابل "
 و " قارشيليقلي ليق " معناسي وئرن فعللر دوزه لدر :
 - قوشلار اوچوشدو . خوروزلاری دؤيوشدوردولر . اوشاقلار آغلایاراق
 بئر - بئرلرينه باخيشديلار .

۲ - ۷۱) - بورادا " - ش - اكي ايله دوزه لميش فعل لرین معنا
 سينداكي ايش مفهومو قارشيليقلي اولاراق ايكيدن چوخ فاعيله عايددير :
 - قوزولار مله شیر ، سقرچلر اوچوشور ...
 - قادينلار قاجيشديلار ، آغلاشيب يانا - يانا داغیلدیلار ، گفتمدی لـر
 هر بيريسي بئر يانا . (يوسف ضياه)

دوستلار سئويشر ، دوشمنلر دؤيوشر ، ادبسيزلر سؤيوشلر ...
 حثيوانلار ايگله شه - ايگله شه ، آداملار دانيشا - دانيشا آنلاشارلار .
 بو معنادا : سؤز " بئر بئرینه " ، " بئر بئرینی " کلمه لری ده علاوه
 ائديله بيلر :

بئر - بئرینی قورویان قارداشلار ...

بئر - بئرینه کؤمک ائدن انسانلار ...

قديم متنلردن مثال : " يوند قاموغ اوقراشدی " (هامی آتلار - يئمی
 گؤره نده بئرليکده کيشنه ديگر : عثینی اثر ، ج ۱ ، ص ۲۳۵) .

۳ - ۷۱) - " - ش - " اكي ايله دوزه لن فعللر ، قديم زاماندا
 گفنيش صورتده " اورتاقلاشما " و کؤمکلشمه " معناسينا ايشله ديگيردی :
 " اول منکا ييغاج کسيشدی " (او منه آغاج کسمک ايشينده کؤمک
 ائتمدی) . تاپيشماق " (ايکی آدام ايشلرينی بئر بئرینه تاپشیرما ،

70.12. Bu ekle yapılmış yeni söz ve terimlerin en işlek olanlarından örnekler: çöküş, anlatış, anlayış, direniş, duyuş, düşüş, düşünüş, geçiş, giriş, görünüş, gösteriş, inaniş, seziş, yaratılış, yaşayış vs.

71. /-ş-/

71.1. /-ş-/ eki fiilin gövdesine gelerek “karşılık” anlamı veren fiiller yapar: Kuşlar uçtu, horozları dövüştürdüler, çocuklar ağlaşarak birbirleriyle bakıştılar.

71.2. Burada /-ş-/ eki ile yapılmış fiillerin anlamındaki iş kavramı karşılıklı olarak ikiden çok faile aittir: “Kuzular meleşir, serçeler uçuşur”, “kadınlar kaçıştılar, ağlaşıp yana yana dağıldılar, gittiler herbiri bir yana” (Yusuf Ziya).

Dostlar sevişir, düşmanlar dövüşür, edepsizler sövüşürler...

Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa anlaşır.

Bu anlamda: Söze “birbirine”, “birbirini” ifadeleri de eklenebilir: “Birbirini koruyan kardeşler”, “birbirine yardım eden insanlar”...

Eski metinlerden örnek: “*yund kamug okraşdi*” (tüm atlar yemi gördüklerinde birlikte kişnediler, Aynı eser, C 1, s. 235).

71.3. /-ş-/ eki ile yapılan fiiller, eskiden fazlasıyla “ortaklaşma” ve “yardımlaşma” anlamında kullanılırdı: “*Ol menge yığac kesişdi*” (o, bana ağaç kesme işinde yardım etti), “*tapışmak*” (İki adamın işlerini birbirine yaptırması,

وکیلشمک - " دیوان لغات الترک " ال یازماسی ص ۱۸۴) ... کیمی .
 ۷۱ - ۴) - " ش - " اکی ایله دوزه لمیش بیر قسم فعلل—سرد
 اورتاقلیق و اشتراک یئرینه فاعیلین اؤز - اؤزونه بیر وضعیت دن
 باشقا بیر وضعیت گنجیشی معناسی تاپیلیر :
 اوشاق گلیشیر (انکیشاف اقدیر) ، طوفان یاتیشدی . هاوا قیزیشیر ،
 بوشکیل فعلین ، مطاوعت (دؤنوشلو) فعللرله نه فرقی واردیر ؟
 بیر مثاللا بونو ایضا چالیشاق : " بؤروشمک " ده ، اشارت ائتدیگیمز
 کیمی " اؤز - اؤزونه لیک " واردیر ، بعضی " بوزوشن " نسنه (شقی)
 دؤردونجو یفرده قصد اولمادان بؤروشار . حالبوکی " بوزولن " نسنه
 قصد ایله ایشه قاریشدیریلمیش بیر عامیلین تاثیر ایله بوزوشار -
 یا اگر بیر آدام دان بحث ائدیلسه اؤز اراده سی ایله مثلا بیر
 گوشه یه سینر . او زمان او بیو. گوشه یه " بوزولدو " دئییلر .
 قدیم زامانلاردا دا معنا گئنیشله مه سی یولو ایله " ش - " اکی
 ایله " اؤز - اؤزونه لیک " مفهومو ایما ائدیلمیشدیر :
 " تونلار اوبراشتی " (بالتارلار اهریشدی ، اهریدی : دیوان لغات
 الترک ، ج ۱ ، ص ۲۳۱) .
 ۷۱ - ۵) - بو اکلده دوزه لمیش یعنی سوز و اصطلاحلاردان مثال :
 چارپیشماق (مصادمه) . گلیشمک (انکیشاف ، توسعه) .
 اولوشماق (تشکل ائتمک) ، دؤنوشمک (استحاله) ... کیمی .

۷۲ - شین

رنگ لری بیان ائدن صفتلرین صونونا گلرؤ بنزه رلیک معناسی و فرر
 : ساریشین (ساری - شین) ، قاراشین ، کؤکشین (گؤی رنگه چالان) ،
 " کلون السما " گؤی رنگینه بنزه ر - کاشغرلی دیوان ج ۱ ص ۴۲۷ و ج ۱
 ص ۱۸۶) ... کیمی

۷۳ - فار

قدیم (مثلا خاقانی) متنلرده بیزده کی " سوارماق " سوزونو
 " سؤو - غار - ماق " شکلینده گؤروروک . بونون " ائتدیرن فعلی " ده
 " سؤو غارتماق " گلیب دیر ، بیز بو معنادا " سوارتماق " دئییریک .
 بیزده بیرده " سؤلاماق " واردیر . " آذربایجانی - فارسی " لغتینده بو

vekilleşmesi, “Divan ü Lügati’t Türk” El yazması, ss. 184) gibi.

71.4. /-ş-/ eki ile yapılmış fiillerde ortaklık ve birliktelik yerine failin kendiliğinden bir durumdan başka bir duruma geçmiş olduğu anlamı bulunur:

Çocuk gelişir, tufan yatıştı, hava kızışır.

Bu tarz fiillerin dönüşlü fiillerden ne farkı vardır? Bir örnekle bunu açıklamaya çalışalım: “büzüşmek”de işaret ettiğimiz gibi “kendiliğindenlik” vardır, bazı “büzüşen” nesne dördüncü yerde kasıt olmadan buruşur. Hâlbuki “büzülen” nesne kastıyla işe karıştırılmış bir amilin etkisiyle buruşur, eğer bir adamdan bahsedilirse öz iradesiyle mesela bir köşeye siner. O zaman diğer köşeye “büzüldü” denir.

Eski dönemlerde de anlam genişlemesi yoluyla /-ş-/ eki ile “kendiliğinden meydana gelme” kavramı ima edilmiştir:

“Tonlar obraşdı” (giysiler yıprandı): Divan ü Lügati’t Türk, C 1, ss. 231).

71.5. Bu ekle yapılmış yeni kelime ve terimlerden örnekler: çarpışmak, gelişmek, oluşmak, dönüşmek gibi.

72. [+şın]

Renkleri ifade eden sıfatların sonuna gelir ve benzerlik anlamı verir: sarışın (sarı + şın), karaşın, gökşin (mavi renge çalan) “*اللون السام*” gök rengine benzer-Kaşgarlı Divan, c, ss. 437 ve C 1, ss. 186) gibi.

73. [-gar]

Tarihi (örneğin Hakani) metinlerde bizdeki “*suvarmak*” kelimesini “*suv – gar – mak*” şeklinde görürüz. Bunun “ettirgen fiili” de “*suvgartmak*” geliptir. Biz bu anlamda “*suvartmak*” diyoruz.

Bizde bir de “sulamak” vardır. “Azerbaycan Türkçesi-Farsça” sözlükte bu

ایکی کلمه یه بئله معنا و فریلیمیشدیر : سولماق : آب پاشیدن ، نیز
سوارماق . (پیفون ، ص ۲۲۳)
سوارماق : آبیاری کردن ، آبدادن (به حیوانات) عینی اثر : ص ۲۵۵
۷۴ - ق

"- دا ه " علاوه سیله دوزه لمیش فعل گئوده سیندن آد دوزه لدر :
فیریلداق (فیریل - دا - ق) : هر طرفه دهنن . خیخیرداق : غضوف .
دیلمچی طاهر نژاد گنجان - ین فیکرینه گوره بو اک " - داق " دیر .
او دئییر : " - پر " یادا " - یل " هجاسی ایله اوزادیلیمیش کیمی
" بانسیلاما " (تقلیدی صوتلار ، دیلمچیلکده " اونوماتوپه " دئییرلر) و
بنزهرلرینه " ه داق " اکی گله رک کؤکده کی سو و وضعیتله مناسیبتی
اولان آدلار توره دیر . بو اکلله دوزه لمیش یعنی کلمه لردن :
ایشیلداق : پروژه قتور (فارسجا : نورافکن) .
بیریلداق : ایشیق آجیب - سؤنمک یادا اورتکم - آچماق یولو ایله
اشارت لر وئرن آلت (فارسجا : چراغ چشمک زن) .
بیزیم دیلده جاری کلمه لردن : زویولداق (فارسجا : سرسره) ،
شاقیلداق .

۷۵ - قان

عمومیتله بیر عنوان دوزه لتمک اوچون ایشله دیلییر . باشقان
(رئیس) ، تارقان (طرخان) ... کیمی
۷۵ - ک (- ق)

۱ - (۷۵) - پروفه سور محرم ارگین بو اک حقینده بئله دئییر :
(تورک دیل بیلگیسی ، ص ۱۸۹) :
بو اک تورکجه ده قدیمدن بری ایشلک اولان اکلردن بیری دیر . عمو-
میتله عمل افاده ائدن فعللردن آد دوزه لدر و بو آدلار داها چوخ
عمل اولانی ، بعضا عمل ائده نی ، بعضا عملی ، خلاصه فعلین گؤستردیگی
حرکتله ایلگیلی (علاقه لی) چئشیدلی شئیلری تارشیلار : چورو - ک ،
چاتلا - ق ، یووارلا - ق ، اله - ک ، دیله - ک ، دوشه - ک ، آدا - ق ،
ایسته - ک

İki kelimeye böyle anlam verilmiştir: Sulamak: “آب پاشيدن”, Niz suvarmak. (*Peyfoon*, ss.223)

Suvarmak: آبي اري كردن (sulamak), آب دادن (su) (hayvanlar için) (aynı eser, ss. 255).

74. /-k/

[-da] ekiyle yapılmış fiil gövdesinden ad yapılı: Fırıldak (fırıl – da – k): Her yana dönen. Kıkırdak: *gazrûf*.

Dilbilimci Tahir Nejat Gencan’a göre bu ek [-dak]’dır. Ona göre: [-ır] ya da [-ıl] hecesi ile uzatılmış kimi “yansıma” (taklidi sesler dilbilimde “onomatope” deniyor) ve benzer kelimelere [-dak] eki gelerek kökteki ses ve vaziyetle ilgisi olan adlar türetir. Bu ekle yapılmış yeni kelimelerden: ışıldak: projektör; pırıldak: ışık açıp-sönmek ya da örtmek-açmak yolu ile işaretler veren alet.

Bizim dilde cari kelimelerden: züyuldak, şakıldak.

75. [+kan]

Genellikle unvan ifadesi vermek için kullanılır: başkan (reis), Tarkan gibi.

76. /-k/, /-g/

76.1. Prof. Muharrem Ergin bu ek hakkında böyle diyor: (Türk Dil Bilgisi, ss. 189)

Bu ek Türkçede eskiden beri işlek olan eklerden biridir. Genellikle amel ifade eden fiillerden ad yapar ve bu adlar daha çok amel olanı, bazen amel edeni, hülâsa fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli şeyleri karşılar: çürü – k, çatla – k, yuvarla – k, ele – k, dile – k, döşe – k, ada – k, iste – k...

گژوده لرین صونو صامیت اولسا - ی - / - ی - / - و - / - و -
 سلریندن بیر (آهنگ قانونونا گژره) گژوده نین صونونا آرتیریلار:
 آج - ی - ق ، دوش - و - ک ، چک - ی - ک ، یات - ی - ق ، یان - ی - ق
 سؤن - و - ک ، از - ی - ک ، دل - ی - ک ، بوروش - و - ق ،
 دگیش - ی - ک ، بولاش - ی - ق ، اوسگور - و - ک ، چوک - و - ک ،
 ایل - ی - ک

۲ - ۷۵) - بو مثاللاری وئره ن مؤلف بو اک حقینده داها اطرافلی
 ایضاحاتی کتابی نین داها ایره لی بحثلرینده گتیرمیشدیر . یئـ
 گلمیشکن بو ایضاحی ، تورک دیل بیلگیسی ، کتابی نین " - ت " اکیندن
 بحث ائده ن قسیندن نقل ائتمک فایدالی اولاجاقدیر :
 " - ت " اکی تورکجه ده قدیمدن بویانا گژورولن قدیمدن مثاللاری داها
 چوخ اولان بوگون آنجاق بیر نجه کلمه ده تاپیلان ، ایشلک اولمایان
 بیر اک دیر . بوگون " گنجیت " ، " اؤگوت " ، " آیرت " ، " قـوروت "
 " اوموت " ، " یوغورت " قدیم آناتولی تورکجه سینده " ایجیت " (ایچی
 لهجک شئی) ، بینیت (مینیله جک شئی) ، یوکله ت (یوک داشییا جاق
 وسیله) کلمه لرینده بو اک واردیر . قدیمدن بو اکین بعضی مثاللاردا
 " - و ت " ، " - و ت " شکلینده گژوروندوگو نو ده قشید ائتملی بیک :
 قدیم آناتولی لهجه سینده کی " گنجوت " ، " آشوت " (آشیلاجاق یئر)
 مثاللرینده اولدوغو کیمی . بئله کلمه لرده کؤمکچی سین یووارلاق
 (۱- گیرده ، دگیرمی ، یومرو ، ۲ - کردگیل ، تام عدده گؤسته ریلن .
 آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۲ ، ص ۵۶۳) اولماسی اوچون
 بیر سبب یوخدور . بو جهتدن " - و " ، " - و " مصوتلرینی کلمـ
 دوزه لدیجی اکه داخیل قبول ائتمک مجبوریتی اورتایا چیخیر . لکین
 " یوکلت " کیمی مثاللر اکین " - ت " اولدوغونو آچیقجا گؤسترمکده
 دیر ، اونون اوچون " و " و " و " مصوتلرینی اکین بنیه سینده داخیل قبول
 ائتمک یئرینه ، یووارلاقلاشمیش کؤمکچی سلر سایماق (گنجوت ، تاشوت :
 گنج - و - ت ، تاش - و - ت ، کیمی) داها دوغرو دور . بو یووارلاقلاشما -
 غین سببی اولماقلا بیرلیکده قدیم آناتولی تورکجه سینده سببلی -
 سببسیز ، گئنیش بیر یووارلاقلاشما تما یولو گژوروندوگونو ده اونود -
 مامالی بیق . قدیم تورکجه ده بیر چوخ اکلرین بو آرادا بوکیمی
 کلمه دوزه لدیجی اکلرین یالنینز یووارلاق مصوتلی شکیللری نیـ

Gövdelerin sonu ünsüzle biterse /-I-/ , /-U-/ seslerinden biri (ses uyumuna göre) gövdenin sonuna eklenir: Ac – ı – k, düş – ü – k, çek – i – k, yat – ı – k, yan – ı – k, sön – ü – k, ez – i – k, del – i – k, buruş – u – k, değiş – i – k, bulaş – ı – k, öksür – ü – k, çök – ü – k, il – i – k vs.

76.2. Bu örnekleri veren yazar, bu ek hakkında daha ayrıntılı bir açıklamayı kitabının ileriki bölümlerinde yapmıştır. Yeri gelmişken bu açıklamayı, Türk Dil Bilgisi kitabının /-t/ ekinden bahseden bölümünden nakletmek faydalı olacaktır:

/-t/ eki Türkçede eskiden beri görülen, eskiden örnekleri daha çok olan, bugün ancak birkaç kelimedede bulunan, işlek olmayan bir ektir. Bugün “geçüt”, “öğüt”, “ayırt”, “kurut”, “umut”, “yoğurt”, Eski Anadolu Türkçesinde “içit” (içilecek şey), “binıt” (binilecek şey), “yüklet” (yük taşıyacak araç) kelimelerinde bu ek vardır. Eskiden bu ekin bazı örneklerde {-Ut} şeklinde görüldüğünü de kaydetmeliyiz: Eski Anadolu Türkçesindeki “geçüt”, “aşut” (aşılacak yer) örneklerinde olduğu gibi. Böyle kelimelerde yardımcı sesin yuvarlak (1. girde, değirmi, yumru, 2. kerdgil, tam adetle gösterilen. Azerbaycan Dili'nin İzahlı Lügati, C 2, ss. 563) olması için bir sebep yoktur. Bu yüzden /-U-/ ünlülerini yapım ekine dâhil etme mecburiyeti ortaya çıkar. Ancak “yüklet” gibi örnekler ekin /-t/ olduğunu açıkça göstermektedir. Onun için /U/ sesini ekin bünyesine kabul etmek yerine, yuvarlaklaşmış yardımcı ses olarak görmek (geçüt, taşut: geç – ü – t, taş – u – t gibi) daha doğrudur. Bu yuvarlaklaşmanın bir sebebi olmakla birlikte Eski Anaolu Türkçesinde sebepli sebepsiz geniş bir yuvarlaklaşma eğilimi görüldüğünü de unutmamalıyız. Eski Türkçede birçok ekin bu arada bunun gibi yapım eklerinin yalnız yuvarlak ünlülü şekillerinin

اولدوغونو گوروروك . مثلا بو اك كؤمكچي سسلرى مصوتلر آهنگينه—
 اويدورولموش اولان قديم توركجهده عموميتله — و ت ، — و ت شكلينده—
 دير " ، قديم آنا طولى توركجه سينده كى يوو ا ر ل ا ق م ث ا ل ل ر د ن آ ن ل ا ش ي ل د ي —
 غينا گوره بو " و " ، " و " آ ر ت ي ق كؤمكچي س س ا ي ي ل م ا غ ا ب ا ش ل ا م ي ش ، ق د ي م
 آ ن ا ط و ل ي ت و ر ك ج ه س ي ن د ه ك ي ي و و ا ر ل ا ق ل ا ش م ا ت م ا ي و ل ل ر ي ص و ن ا ي ش ت ي ش ي ن ج ه د ه
 مصوتلر آهنگينه باغلانميشدير . بونا بنزهر بير وضعيتى بوگون— " ك"
 — " ق " اولاراق قاباغيميزا چيخان فعللردن آد دوزه ل ت م ك ا ك ي ن د ه د ه
 گوروروك . بوگون — ك ، — ق ا ي ل ه دؤزله م ي ش گؤردوگوموز آچيق (آچ—
 ي — ق) ، د ل ي ك (د ل — ي — ك) ك ي م ي ب ي ر چ و خ ك ل م ه ل ر ق د ي م آ ن ا ط و ل ي
 ت و ر ك ج ه س ي ن د ه د ه " آ چ و ق " ، " د ل و ك " ك ي م ي — و ق ، — و ك ا ي ل ه د و ز ه ل م ش
 گورونمكده ديرلر . " ق د ي م ت و ر ك ج ه د ه د ه ي و و ا ر ل ا ق ش ك ي ل ل ر ح ا ك ي م د ي .
 د ش م ك ك ي ق د ي م ت و ر ك ج ه د ه ، كؤمكچي سسلر مصوتلر آهنگينه باغلانديغى
 اوچون ، بو اكلر — و ت ، — و ت و — و ق ، — و ك شكلينده ايدى . غرب
 توركجه يه ايسه اؤنلرينده كى مصوت كؤمكچي س س ا ي ي ل ا ر ا ق ا ك ل ر — ت ، — ق
 و — ك شكلينه گئچميش ، ل ا ك ي ن ق د ي م آ ن ا ط و ل ي ت و ر ك ج ه س ي ن د ه ك ي ي و و ا ر ل ا ق ل ا —
 ش م ا ق ت م ا ي و ل و ب ع ض ي م ث ا ل ل ر د ه ق د ي م ش ك ي ل ل ر ي ب ي ر م د ت م ح ا ف ي ظ ه ا ق ت م ي ش
 ص و ن ر ا د ا ن آ ر ا د ا ك ي م ص و ت ت ا م ب ي ر كؤمكچي س س ح ا ل ي ن د ا ق ا ل ا ر ا ق ا ك ل ر
 — ت و — ق ، — ك شكلينده ايشله د ي ل م ي ش د ي ر ."

" ق د ي م ت و ر ك ج ه د ه " — و ت ، — و ت " و " — و ق ، — و ك " — و ن ي ا ن ي ن د ا
 ب ي ر ن ع ج ه م ث ا ل د ا " — ت " و " — ق ، — ك " ا ك ل ر ي ن ي ن د ه ا و ل م ا غ ي ن ا —
 ب ا خ ا ر ا ق " — ت ا ي ل ه " — و ت " — و ت " ، — و ت " — و ، ع ن ي ن ي ش ك ي ل د ه " — ق
 — ك " ا ي ل ه " — و ق — و ك " — و آ ي ر ي — آ ي ر ي ا ك ل ر ا و ل ا ر ا ق د ا ق ب و ل
 ا ف د ه ب ي ل ي ر ي ك . ا گ ر ب ه ل ه ا ي س ه — ت ا ي ل ه " — و ت ، — و ت " و — ق
 — ك ا ي ل ه " — و ق ، — و ك " غرب توركجه سينده ، مصوت ساييلاراق ، بئر
 ل ش د ي ر ي ل م ي ش د ش م ك د ي ر " ، (م ح ر م ا ر ك ي ن ، آ د ي گ ل چ ن ا ث ر ص ۵ — ۱۹۴) .

۳ — ۷۵) — بنزهرليك بيان ائيلر :

توہوق (توپ— و — ق) ، قابيق (قاب— و — ق) ، بېك (ببه — ك)
 قوۋوق (قوۋى — ق) ...

۴ — ۷۵) — ديلىچى تحسين بانغو اوغلو دئيبير :

" يئر — يئر ت ك ه ج ا ل ي آ د گؤوده لر ي ن د ه " — ك " ي ا د ا " — ي ك " ا ك ي ن ي
 ت ش خ ي ص ا ق ت م ه ي ه چ ا ل ي ش ي ر ي ق : ت و ر ك (ت و ر — و ك / ت و ر و — ك) ،

olduğunu görürüz. Örneğin bu ek yardımcı sesleri ünlü uyumuna uydurulmuş olan Eski Türkçede genellikle {-Ut} şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak ünlülerden anlaşıldığına göre bu /u/ ve /ü/ artık yardımcı ses sayılmaya başlamış, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma eğilimi sona gelince de ünlü uyumuna bağlanmıştır. Buna benzer bir durumu bugün “-ک” ve “-ق” olarak önümüze çıkan fiilden isim yapma ekinde de görürüz. Bugün “-ک” ve “-ق” ile yapıldığını gördüğümüz *أچق* (aç – ı – k), *دلک* (del – i – k) gibi birçok kelime Eski Anadolu Türkçesinde de “açuk”, “delük” gibi [-uk], [-ük] ile yapılmış görülmektedir”. “Eski Türkçede de yuvarlak şekiller hâkimdi. Demek ki, Eski Türkçede yardımcı sesler ünlü uyumuna bağlandığı için bu ekler, {-Ut} ve {-Uk} şeklinde idi. Batı Türkçesine ise bu ekler önlerindeki ünlü yardımcı ses sayılarak /-t/ ve /-k/ şeklinde geçmiş. Ancak Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma eğilimi bazı örneklerde eski şekillerini bir müddet muhafaza etmiş, sonradan aradaki ünlü tam bir yardımcı ses halinde kalarak ekler /-t/ ve /-k/ şeklinde kullanılmıştır.

Eski Türkçede {-Ut} ve {-Uk} yanında birkaç örnek de /-t/ ve /-k/ eklerinin de bulunmasına bakarak /-t/ ile {-Ut}, [-ot], /-ü/ aynı şekilde /-k/ ile {-Uk} ve birbirinden ayrı ekler olarak da kabul edebiliriz. Eğer böyle ise /-t/ ile {-Ut}, /-k/ ile de {-Uk} Batı Türkçesinde, ünlü sayılarak birleştirilmiş demektir. (Muharrem Ergin, Adı geçen eser, ss. 5-194)

75.3. Benzerlik ifade eder:

Topuk (top – u – k), kabuk (kab – u – k), bebek (bebe – k), kovuk (kovı – k)...

75.4. Dilbilimci Tahsin Banguoğlu'na göre:

Bazı tek heceli ad gövdelerinde /-k/ ya da [-ik] ekini anlamaya çalışırız: Türk (Tür-ük / Türü-k),

گورک (گور - وک) ، کوشک (کوش - وک) ، یوخ (یو - ق / یو - خ)
 توخ (* تو - ق / * تو - خ) " ...
 ۷۶ - ک (- هک / - اق)

۱ - ۷۶) - ایکی قدیم اکدن ، " - گه " و " - یک " اکلریندن ،
 یارانمیش بیر اک اولدوغونو دوشونلرور :

قاچ - فاق : قاچ - اق : قاچاق ،

قدیم تورکجه دن بو گونکو دیلیمیزه بیر چوخ بئله کلمه لر داماق
 مخرجلی سس لرینی ایتیره رک گلمیشلر : قورغاق : قوراق (خشک ، بسی
 باران ... " پیفون ، آدی گفچن اثر . ص ۲۷۷) . گرگک : گرهک ،

امک : امک ، کورکک : کورهک ، اورغاق : اوراق ، قاپغاق : قاپاق
 یاپورغاق : یایراق = یاریاق ، ائشکک : ائشک ، ائشکک / کیمی .

۲ - ۷۶) - هابئله قدیم تورکجه ده " - گک " اولان کیچیلتمک

اکی ایله دوزه لمیش بیر پارا آدلار دیلیمیزده صونلاری " - هک " تلفظ
 اولاراق ایشلکدیرلر : باشاق (سونبول ، فارسجا : خوشه) ،

بوجاق ، داماق ، بنهک ، بارداق ، ساغراق ، قیصراق ، کوشهک /
 کوشهک ، شیشهک ، چاناق ، اوغلاق ... کیمی .

۳ - ۷۶) - فعلدن بعضی بسیط آد سویلو کلمه لر دوزه لدر :

سوراق (سراغ) ، کسهک (کسهک) ، ییغیناق ، یوماق ، قوجاق ، تونک
 چاپاق ، سورهک ، بوداق ، آداق (نذر ، آدانمیش شئی) ، قیوراق ،
 قوراق (قورو و یاغیش سیز) ، تیترهک ، هورکک (اورکک) ... کیمی .

۴ - ۷۶) - بو آدلاردان بعضی لری ، " - لی " اکی ایله ایشلک
 صفتلر دوزه لتمه گه یارار :

سوره کلی ، اوخوناقلی ، اوتوراقلی ، آداقلی ...

۵ - ۷۶) - فعلدن ، سجه گؤسته رن داها چوخو آشاغیلایجی (تحقیر
 ائدیجی) تاکید صفتلری دوزه لدر :

دونه رک (پرنسیپ سیز ، متلون) ، قاچاق ، قورغاق ، اورکک ،
 سارساق ...

۶ - ۷۶) - فعلدن مکان آدلاری دوزه لدر :

یاناتاق ، باتاق ، اوتوراق ، قوشاق ، درنهک ، صیغیناق ، باریناق
 (بیتوته ائدیله جک یئر ، بارینج : بیتوته) ، چاتاق (ایکی داغ و

görk (gör – ük), köşk (köş – ük), yok (yo – k), tok (*to – k)”...

76. /-k/ ({-Ak})

76.1. İki eski ekten [-ge] ve [-ik] eklerinden kurulmuş bir ek olduğunu düşünenler var:

Kaç – gak > kaç – ak; “kaçak”

Eski Türkçeden bugünkü dilimize böyle birçok kelime damak seslerini yitirerek gelmiş: *kurgak* “kurak” (“خشک”, “تجرباران... “*Peyfoon*, Adı Geçen Eser, ss. 277). *Gergek* “gerek”, *emgek* “emek”, *kürgek* “kürek”, *orgak* “orak”, *kapgak* “kapak”, *yapurgak* “yaprak ~ yarpak”, *eşgek* “eşek” gibi.

76.2. Eski Türkçede [-gek] olan küçültme eki ile yapılmış bazı adlar dilimizde sonradan [-ek] şeklinde söylenir: Başak (sümbül, Farsça: سوشه), bucak, damak, benek, bardak, *sağrak*, kısrak, *küşşek* / *küşek*, *şişek*, çanak, oğlak gibi.

76.3. Fiilden bazı ad soylu basit kelimeler yapar: *surak* (*serağ*), *kesek* (*kessek*), yığınak, yumak, kucak, tünek, çapak, sürek, budak, adak (نذر), adanmış şey), kıvrak, kurak (kuru ve yağışsız), titrek, ürkek gibi.

76.4. Bu adlardan bazıları {-II} eki ile işlek sıfatlar yapar:

Sürekli, okunaklı, otraklı, adaklı...

76.5. Fiilden, seciye gösteren daha çoğu aşağılayıcı (tahkir edici) sıfatlar yapar:

Dönek (prensibsiz, mütelevvin), kaçak, korkak, ürkek, sarsak...

76.6. Fiilden yer adları yapar:

Yatak, batak, oturak, kavşak, dernek, sığınak, barınak (gece kalınacak yer, barınc: “نیتیه”), çatak (iki dağ ve

ویادا ایکی یولون بیرلشدیگی بیئر) ...

۷ - ۷۶) - فعلدن وسیله ، آلت و عضو آدلاری دوزه لدر : بیچاق ، ساچاق ، قایاق ، دیرشک ، یاناق ، دیرناق ، دالاق ، دایاق (دایا - نیلاجاق شئی) ، دولاق ، قاپاق (بیر شئی قاپاتماق - اورتمک اوچون وسیله) ، الک ، ساپاق ، داراق ، یفدهک احتیاجا بیتمه سی ، بیتمه سی اوچون ساخلانان ، احتیاط شئی) ...

۸ - ۷۶) - " هک " آدلاری بیئر- بیئر اصطلاح دگه ری قازانیب دیر لار و بیئنی کلمه لره اورنه ک اولوبلار :

اولچک (مقیاس) ، اوچاق (طیاره ، فارسجا : هواپیما ... دوراق (ایستگاه) ، اره ک (اریله جک ، بیتمیشله جک نقطه هدف) ... ۷۷ - ک (- یک / - وک / - یق / - وق)

۱ - ۷۷) - فعللرین کؤک ویا گؤوده لری نین صونو صامت اولدوغو- ندا بو اک (- یک / - وک / - یق / - وق) شکلینده ایشله دیلیر . متعدی فعللردن دوزه لیمیش صفتلر : کسک (کس - ی - ک / کس - یک کسلیمیش حالدا) ، قیریق : صینیق :

" صینیق سبوده سو توتماز قرار مئی دورماز

شکسته گونلومه محوم کی قانیله دولودور! "

آچیق ، آچیق - ساچیق (فارسجا : بی پرده) ، پوزوق (خراب) ، چاتیق ، یاریق ، سؤکوک ، توتوق ، سیلیک ، بوغوق ، ازیک ، یولوق ، اویوق ، یوموق ، آسیق ، آیریق ... کیمی .

۲ - ۷۷) - لازیم فعللرین کؤک یا گؤوده لری ایله دوزه لنلر :

یانیق ، صولوق ، آرتیق ، قاباریق ، دونوق ، سونوک ، بولانیق ، آلیشیق ، یاییشیق ، قاریشیق ، چوروک ، یاتیق ، دوشوک ، قالخیق ، بولاشیق ، دولاشیق ، صیرناشیق ، بوروبوشوق ، ایتیک ، چوکوک ، ایلشیک (۱ - صفت : دوگون ، پیرتلاشیق ، ایلشیمیش شئین حالی ، " ایلشیک

ایپ ، ایلشیک مفتول " معنا سیندا :

۲ - دولاشیق ، قاریشیق : " ایلشیک فیکیرلر " . ۳ - اسم : مناسبت ، علاقه ، آصیلی لیق : " اونونلا هئج بیر ایلشیکیم یوخدور " . ۴ - اسم : انگل ، مانع : " ایشیمده هئج بیر ایلشیک یوخدور " - آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ج ۲ ، ص ۳۸۸ - همین بو لغته باخیلیرسا

ya da iki yolun birleştiği yer).

76.7. Fiilden vesile, alet ve organ adları yapar: bıçak, saçak, kayak, dirsek, yanak, tırnak, dalak, dayak (dayanılacak şey), dolak, kapak (bir şeyi kapamak, örmet için araç), elek, sapak, tarak, yedek (ihtiyaca yetmesi, yetişmesi için saklanan, ihtiyat şey).

76.8. [-ek] ekiyle yapılan adlar yer yer terim değeri kazanmıştır ve yeni kelimelere örnek olmuştur: ölçek, uçak, durak, erek (erilecek, yetişilecek hedef).

77. /-k/ ({-Ik}, {-Uk})

77.1. Fiillerin kök ya da gövdelerinin sonu ünsüz olduğunda bu ek {-Ik}, {-Uk} şeklinde kullanılır.

Geçişli fiillerden yapılmış sıfatlar: Kesik (kes – i – k / kes – ik, kesilmiş halde), kırık, sınık:

“Sınıg sebu de su tutmaz gerar-ı mey durmaz

Şikeste gönlüme mehvim ki ganile doludur!”

Açık, açık saçık, bozuk (harap), çatık, yarık, sökük, tutuk, silik, boğuk, ezik, yoluk, oyuk, yumuk, asık, ayrık gibi.

77.2. Geçişsiz fiillerin kök ya da gövdeleri ile yapılanlar: yanık, soluk, artık, kabarık, donuk, sönük, bulanık, alışık, yapışık, karışık, çürük, yatık, düşük, kalkık, bulaşık, dolaşık, sırnaşık, buruşuk, yitik, çökük, ilişik (1. sıfat: düğün, pırtılaşık, ilişmiş şeyin hali, “ilişik ip, ilişik meftûl anlamında. 2. dolaşık, karışık: “ilişik fikirler”. 3. isim: münasebet, alaka, asılılık, “onunla hiçbir ilişğim yoktur”. 4. İsim: engel, mani: “işimde hiçbir ilişik yoktur”).

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 2, ss.388- bu lügate bakılırsa

" ایلشیک " کلمه سی نین ایلک معناسی " تاخیلماق ، تاخیلیب قالماق " ، " دیر . بونا گۆره " ایلشیک " فارسجا " پیوست " و عربجه " ضمیمه " یکرینه ده ایشله دیله بیلر . مثلا :

" قبضینیزین فوتو - قوی سی بو مکتوبا ایلشیکدیر " فارسجا - نین " فتوکپی قبض شما پیوست این نامه است " معناسینا گلیر . ها بئله یثری گلیمشکن ، صون زامانلاردا " روابط " اصطلاحی یثرینه ، همین بو کلمه دن تۆره دیلمیش " ایلشیکلر " سۆزونو ده قئید ائتمک فایدالی دیر . مثلا " روابط عمومی " یثرینه " عامه ایلشیکلری " ، " ارتباطات اجتماعی " یثرینه " اجتماعی ایلشیکلر " (سایره ...) ، کیمی .

۳ - ۷۷) - دیلچی تحسین بانغو اوغلو - " یک " اکینه داییر بئله دئیر : " چوخ یا یغین بیر گچمیش صفت فعلی شکلیدیر . بو اک دیلی - میزده بو ایشله ییشینی تام محافیظه ائده ممه میس و اکثر زامان " ائدیلن " معنالی (مثال : کسیک : کسیلمیش) فعلدن صفتلر دوزه - لتمکده ایشله دیلیر ... قدیم تورکجه ده فعلدن آد دوزه لدن آیری - " یک و " - یگ " اکلریندن بیرینجی سی اولدوغو کیمی ، ایکینجی سی ده داما ق سینی ایتیره رک دیلمیمزه گلیمشیدیر (" تیریگ " ی " دیری " اولدوغو کیمی) ... آنجا ق مخرجلری چوخ یا خین اولان بو اکلرین (" ک " ایله " گ " یا خینلیغی) قدیمدن بئله یا خشی حدودلانما دیغی و چوخ زامان قاریشیدیریلدیغی دا ممکن دور ... بونا گۆره - " یک " و " - ی " (" دیری " مثالیندا اولدوغو کیمی اصلده اک - " یگ " دیر) اکلری ایله دوزه لمیش آدلارین آز - چوخ قاریشمیش اولماسی ممکن دور ... آنجا ق بونلار عمومیتله بیرده داها آچیق بیرا فاده آیریلیغی - گئتمیشدیر . - " یگ " (ی -) داها چوخ آد و " - یک " داها چوخ صفت دوزه لتمیشدیر . عئینی کۆکدن :

آد : باتی ، کسی ، چاتی ...

صفت : باتیق ، کسیک ، چاتیق ... (تحسین بانغو اوغلو ، تورکجه نین قرامه ری ، ص ۲۴۸) .

۴ - ۷۷) - بو اکله دوزه لمیش صفتلر ایشله دیله - ایشله دیله آدلا شیرلار . (کۆکده اولان " فعلین نتیجه سی " معناسینی و ثرل - سوردن اؤرنهک) : آرتیق (آرتماق ایشی نین نتیجه سی نین آدی) ، بیرتیق ،

“ilişik” kelmesinin ilk anlamı “takılmak, takılıp kalmak”tır. Buna göre “ilişik” Farsça “نچوس ت” ve Arapça “ضيمه” yerine de kullanılabilir. Örneğin:

“Kabzinızın fotokopisi bu mektuba ilişiktir”, Farsçanın “طین نامہ است” anlamına gelir. Yeri gelmişken, son zamanlarda “رولط” terimi yerine, buradan türetilmiş “ilişkiler” kelimesini de kaydetmek yararlıdır. Mesela “رولط عمومى” yerine “amme ilişkileri”, “ارتباطات اجتماعى” yerine “toplumsal ilişkiler”vs.) gibi.

77.3. Dilbilimci Tahsin Banguoğlu [-ık] ekine dair böyle diyor:

Çok yakın bir geçmiş sıfat fiil ekidir. Bu ek dilimizde bu işleyişini tam muhafaza edememiş ve genelde “edilen” anlamlı (örnek: kesik; kesilmiş) fiilden sıfatlar yapmakta kullanılır... Eski Türkçede fiilden ad yapan [-ık] ve [-ıg] eklerinden birincisi olduğu gibi ikincisi de damak sesini yitirerek dilimize gelmiştir (“tirig”in “diri” olması gibi)... Ancak boğumlanma yeri çok yakın olan bu eklerin (/k/ ile /g/ yakınlığı) eskiden iyice sınırlanmadığı ve çoğu zaman karıştırıldığı da mümkündür... Buna göre [-ık] ve /-ı/ (“diri” anlamında olduğu gibi aslında ek [-ıg]’dır) ekleri ile yapılmış adların az çok karışmış olması mümkündür... Ancak bunlar genellikle bizde daha açık bir ifade ayrılığına gitmiştir. [-ıg] (/ı/) daha çok ad [-ık] ise daha çok sıfat yapmıştır. Aynı kökten:

Ad: batı, kesi, çatı...

Sıfat: batık, kesik, çatık... (Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, ss. 248).

77.4. Bu ekle yapılmış sıfatlar kullanıla kullanıla adlaşır. (Kökte olan “fiilin sonucu” anlamı verenlerden örnek): Artık (artmak işinin sonucunun adı), yırtık,

یاریق ، دلیک ، قیریق ، صینیق ، ایلیشیک کیمی .

۵ - ۷۷) - بو اكله دوزه لمیش کلمه لرین بیر قسیمی یالنیز آد اولاراق تانیلمیش و ایشله دیلمکده دیر :

بؤلوک ("بؤلکم" - دن ، دسته ، گروهان ، قسمت ، حصه "معنالارینا دیر) ، با جاریق (اصلی "باشارماق" مصدریندن گلیمیشدیر ، بیر ایشی گؤرمک قدرتی و مهارتی معنا سینا دیر) ، کرتیک / کرتی / کردی ("کرتکم" مصدریندن ، کسمک ، علامت قویماق اوچون کسمک ، چوغات - چوب خط - کسمک ، یارماق ، بؤلکم ... معنالارینا گلیر . دیوان لغات الترک :

- ده بو مثالار و ثریلمیشدیر : "اول بیفاج کرتنی" ، معناسی عربجه : "انه قد حرّ الخشب و غیره" ، بیلدیگیمیز کیمی "حزّة" آغاجدا یاریق ویا دلیک دئمکدیر . کاشغرلی دواملا بو مثالی و ثریر : "اول قولسین بوینین کرتشی" ، بورادا "کرتکم" کاشغرلی نین دؤدیگینه گؤره "تحقیر ائتمک" یادا "ذلیل ائتمک" - دن کنایه دیر . "کرتیک" کرتیلیمیش ، بؤلونموش و بیلدیگیمیز "کردی" ده "مختلف بیتگی اکمک اوچون آیریلان قطعه" معناسینا دیر . دیوان لغات الترکی ، ال یازماسی ، ص ۶۲۹) ...

بؤلوک ، سارماشیق ، قاتیق ، اؤسکوروک ، آخسیریق / آسقییریق ، هیچقیریق / ایچقیریق ، گدیک ، قازیق ، تانیق ، دلیک ، صویوق ، بویریوق (فرمان ، امر) :

" چون شهریارین شهرینه اولدو " نسیمی " پادشاه بویریوق آنیندور ، حکم آنین ، هم شهرینه ، هم کندینه " (نسیمی)

۶ - ۷۷) - بو اكله توره تمک هم آسان و هم ده بسیط گؤرون دوگونند بو شکیلده دوزه لدیلمیش یثنی سؤزلر چوخدور . مثلا :

ایچهریک : بیر شئین ایچینده اولان ، محتوی . باتیق : سویا باتمیش . یارادیق : مخلوق ، مخلوقات . قارماشیق : مرکب . باخیشیق : قرینه - لی ، متقارین . دؤنوک : متماییل : " خلقه دؤنوک نشریات " یعنی "هرکسین اوخوماسی اوچون حاضرلانا نشریات" کیمی

یونه لیک : بیر جهت و استقامته متوجه . آچیق - سچیک : واضح . و باریز . بیرله شیک : متحد ، متفق . مثلا "بیرله شیک ملت لر تشکیلاتی" (فارسجا : سازمان ملل متحد . بیتیشیک : متصل . داغینیق : پراکنده متفرق . اویانیق : هوشیار . تانیق : شاهید ...

۷ - ۷۷) - بیرچوخ کلمه لریمیز " یک " له دوزه لمیش سؤزلردیر .

yarık, delik, kırık, sınık, ilişik gibi.

77.5. Bu ekle yapılmış kelimelerin bir kısmı yalnız ad olarak tanınır ve kullanılmaktadır:

Bölük (“bölmek” kelimesinden “deste, gürûhan, kısmet, hisse” anlamlarına gelir), *bacarık* (aslı “başarmak” mastarından gelmiştir, bir işi görmek kudreti ve mahareti anlamındadır), *kertik / kerti / kerdi* (“kertmek” mastarından kesmek, işaret koymak için kesmek, çuhât – çubhat – kesmek, yarmak, bölmek vb. anlamlarına gelir. “Divan ü Lügati’t Türk”de şu örnekler verilmiştir: “ol yıgaç kertni” anlamı Arapça “لَقَدْ حَزَلَ شَجَرٌ وَغَيْرُهُ”, bildiğimiz gibi “خزء” ağaçta yarık veya delik demektir. Kaşgarlı sürekli bu örneği verir: “ol kolın boynun kertti”, burada “kertmek” Kaşgarlı’nın dediğine göre “tahkir etmek” ya da “zelil etmek”ten kinayedir. “Kertik”, kertilmiş, bölünmüş ve bildiğimiz “kerdi” de “muhtelif bitki ekmek için ayrılan alan” anlamındadır. Divan ü Lügati’t Türki, El yazması, ss. 629)...

Bölük, sarmaşık, katık, öksürük, aksırık, hıçkırık, gedik, kazık, tanık, delik, soyuk, buyruk (ferman, emir):

“Çün Şehriyar’ın şehrine oldu “Nesimi” padişah

Buyruk anundur, hükm anın, hem şehrine, hem kendine” (Nesimi)

77.6. Bu ekle türetmek hem kolay, hem de basit görüldüğünden bu şekilde yapılmış birçok yeni kelime vardır. Örneğin:

İçerik: bir şeyin içinde olan, muhteva. Batık: suya batmış. Yaratık: mahlûk, mahlukat. Karmaşık: birleşik. *Bahışığ: karineli, mütekarrin*. Dönük: *mütemayil*: “halka dönük neşriyat”, yani “herkesin okuması için hazırlanan neşriyat” gibi. Yönelik: Bir yöne ve istikamete dönen. Açık seçik: vazıh (meydanda-belli), bariz. Birleşik: *müttehî* (birlik olmuş), müttefik. Örneğin: Birleşmiş Milletler Teşkilatı” (Farsça: *بنیاد ملل متحد*). Bitişik: *muttasıl*. Dağınık: perakende, *müteferrik*. Uyanık: *hüşyâr*. Tanık: şahit.

77.7. Birçok kelimemiz [-ik] ekiyle yapılmıştır.

عضو آدلاریندا و ابتدائی وسیله آدلاریندا بو اک دقتی چکمکده دیر :
 سۆمۆک ، قاشیق ، ایللیک ، آشیق ، تۆپۆق ، کیرپیک ، قویروق ،
 دالاق ، بۆکره ک ، قولاق ، قورساق ، بئشیک ، قاییق ، چوماق ، دیرک ،
 دوزاق ، قونداق

۷۸ - ک - (- یک - / - وک / - یق - / - وق -)

(۷۸ - ۱) - قدیم تورکجهده آیری بیر "اندیلن" معنالی اک ،
 یعنی "یک" واردی (باسیقماق ، صویوقماق کیمی) کی بونونسلا
 دوزهلدیلمیش کلمهلردن دیلیمیزده "اندیلن" و برکیتمه معنالاریندا
 بیر صیرا کلمهلر ایشلکدیر :
 صینیقماق ، گۆروکمک ، دۆروخماق ، بئریکمک ، دولوقماق ، داریقماق ،
 صینیقماق ...

(۷۸ - ۲) - پروفه سور بانغواوغلو دئییر :

" بو - یک - اکی بعضی کلمهلرده آخیجی صامیتلر اونونده ، مصوتی نی
 دوشورموش گۆرونور " : قورو - ق - ماق : قوروقماق : قورخماق " و اونا
 بنزهین کلمهلر : اور کمک ، قیرخماق ، قالخماق ، سیلکمک ...
 (۷۸ - ۳) - قدیم متلرده آدلاردا ن متعددی فعللر دوزهلدیگینی
 گۆروروک : آد : آت : آت - ی - ق - ماق : آتیقماق (آدیقماق :
 آد صاحبی اولماق ، آدقازانماق) ، چاو (چوو) : چاو - ی - ق - ماق
 : چاویقماق (مشهور اولماق) ، اندیکمک (اصلاح اندیلکم) ، مۆنگو -
 قماق (امیدسیزلیکه دوشمک) ، بیریکمک (دوقتور احمد ارجیلاسون ،
 " قوتادغوبیلیک ترانه لری ، ص ۱۸) .

۷۹ - کک (- گک / - غاق / - قاق)

بو اک زما نیمیزدا ، دیلیمیزده " ارکک " کلمه سینده اولدوغو کیمی
 قالمیشدیر . باشقا کلمهلرده قیساتیلاراق یا شاما قداد دیر . مثلا " اشک /
 اشک " یں اصل شکلی " اشک " ایدی .

بو اک ، کۆکون معناسینی قوتلندیریر . " ار " ایله ، " ارکک " ی
 مقایسه ده اکین گتیردیگی دگیشیکلیک اورتا یا چیخار . قدیم شکیلدن
 مثاللار : قاپقاق (زامانیمیزدا " قاپاق " اولوبدور) ، یاپوشقاق
 (تیکنلی بیر اوت ، یاپیشماق " ماده سیندن ، بیر آیری معناسی دا

organ adları ve ilkel araç adlarında bu ek dikkati çekmektedir: Sümük, kaşık, ilik, aşık, topuk, kirpik, kuyruk, dalak, böbrek, kulak, kursak, beşik, kayık, çomak, direk, tuzak, kundak...

78. /-k-/ ({-XK})

78.1. Eski Türkçede ayrı bir “edilgen” anlamı veren bir ek, yani [-ıg] eki vardı (*basıgmaq, soyugmaq* gibi). Bununla yapılmış kelimelerden dilimizde “edilgen” ve pekiştirme anlamı veren bazı kelimeler işlektir: *sınıgmaq, görükmek, duruhmaq, bezikmek, dolugmaq, darıgmaq, sınıgmaq...*

78.2. Prof. Banguoğlu’na göre:

“Bu [-ıg] eki, bazı kelimelerde akıcı ünsüz seslerin önüne geldiğinde, ünlüsünü düşürmüş görünür”: kor – uk – mak > korkmak ve ona benzeyen kelimeler, ürmek, kırkmak, kalkmak, silmek”...

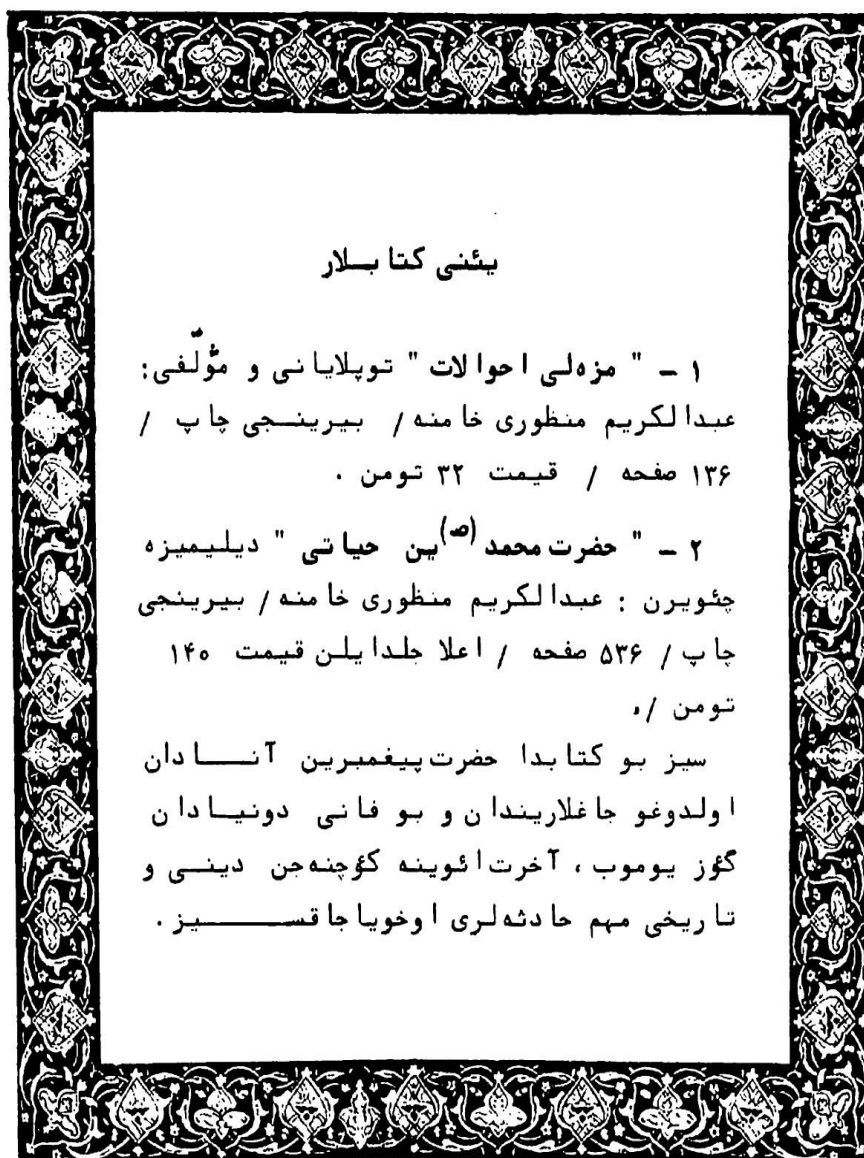
78.3. Eski metinlerde adlardan geçişli fiiller yaptığını görürüz: ad > at > at – ı – g – mak “*atıgmaq*” (*adıgmaq*: ad sahibi olmak, ad kazanmak), çav (çov) > çav – ı – g – mak “*çavıgmaq*” (ünlü olmak), *edilmek* (ıslah edilmek), *mungugmaq* (ümitsizliğe düşmek), birikmek (Dr. Ahmet Ercilasun, Kutadgu Bilig Teraneleri, ss.18).

79. [-kek] ([-gek], [-gak], [-kak])

Bu ek günümüzde, dilimizde “erkek” kelimesinde olduğu gibi kalmıştır. Başka kelimelerde kısaltılarak yaşamaktadır. Örneğin “eşek” kelimesinin asli şekli “eşkek” idi.

Bu ek, kökün anlamını kuvvetlendirir. “Er” ile “erkek” karşılaştırıldığında ekin getirdiği değişiklik ortaya çıkar. Eski şekilden örnekler: *kapgak* (günümüzde “kapak” olmuştur), *yapuşgak* (dikenli bir ot, yapışmak maddesinden ayrı bir anlamı da

هرکسین ایشینه قاریشان آدام)، توتقاق (چوخ معنالی بیرکلمه دیر .
 او حمله دن او یغور متنلرینده " مصیبت " و " اضطراب " معناسینا دیر .
 باشقا بیر معناسی دا " دسته " و " قولپ " دئمک دیر . توتولاجاق یئر .
 باشقا بیر معناسی دا اسیر توتماغا گئدن عسکر بؤلوگو ، طلایه — ،
 قوتادغوبیلیک " ده بئله بیر مصراع وار :
 " اؤلوم توتقاقی ، ایک تگورموش الیک " معناسی :
 " اؤلوم طلایه سی اولان خسته لیک اوزا تمیش الینی " ، بیر مثالدا :
 " قیلیج توتقاقی " یعنی " قیلیجین دسته سی ، توتولاجاق یئر " .
 - دوام ائده جک -

herkesin işine karışan adam), *tutgak* (çok anlamlı bir kelimedir. Uygur metinlerinde “musibet” ve “ıstırap” anlamındadır. Başka bir anlamı da “deste” ve “kulp” demektir. Tutulacak yer. Başka bir anlamı da esir tutmaya giden asker bölüğü, öncül, Kutadgu Bilig’de böyle bir mısra var:

“*Ölüm tutgaki, ig tegermiş elig*” anlamı: “ölümcül hastalık uzatmış elini”. Bir örnek de: “*kılıç tutgaki*” yani “kılıcın destesi, tutulacak yeri”...

Devam edecek.

مجله فرهنگی فارسی و ترکی
توزکجه و فارسجا فرهنگی مجموعه

وارلیق

دوقوزونجو ایل - بهمن ، آسفند - ۱۳۶۶ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه لر اوزه رینه

کؤکلر - اکلر - گووده لر - کلمه لر

(۸)

سوز دوزه لدیجی اکلر

۸۰ - کن

۸۰/۱ (" ظرف فعل " (*Gerundium*) دوزه لدن بیر اکدیز . " ایملک " (ایزک) کؤمک فعلیندن دوزه لمیش اولان " ایکن " کلمه سی قیسالتیلش و " - کن " اولار .

بو اک ، مضارع (گئنیش زامان) ، حال (ایندیکی زامان) ، نقلی ماضی (" - میس " اکلی گئچمیش زامان) مستقبل (گله جک زامان) فعل لری نین اوچونجو شخصینه علاوه اولار و ظرف فعل دوزه لدر . گره کلیسک افاده ائدن اکی قبول ائتمیش فعللردن ده گینه ظرف فعل دوزه لر مضارع : - اولدوز آخارکن باشینی قالدیز گوکه باخ .

حال : - دان یئری آغاریرکن .

نقلی ماضی : دئمشکن ، گلمیشکن

VARLIK

TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

DOKUZUNCU YIL-ŞUBAT, MART-1366

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELEK (8)

Yapım Ekleri

80. [-ken]

80.1. “Zarf-fiil” (gerundium) yapan bir ektir. “imek” (irmek) yardımcı fiilinden yapılmış olan “iken” kelimesi kısaltılıp [-ken] olur.

Bu ek, geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ([-mış]), gelecek zaman fiillerinin üçüncü şahsına gelir ve zarf-fiil yapar. Gereklik ifade eden eki alan fiillerden de yine zarf fiil yapılır.

Geniş zaman: yıldız akarken başını kaldır göğe bak.

Şimdiki zaman: tan yeri ağarırken.

Öğrenilen geçmiş zaman: demişken, gelmişken...

مستقبل : ائودن چيخا جاقکن .

گره کلنیک اکی ایله : اؤز حالینا گولمه لی ایکن ...
(۸۰/۲) " کن " اکی آدلارا، ضمیرلره، صفتلره و ظرفلره کلیب
اونلارین بیر طرف کیمی ایشله ییشینه امکان وثریر :
من عسگرکن (سرباز اولدوغومدا) . یورغونکن ، آزکن ، وارکن ،
دگیلکن ، الیمیزده ایکن ، بیزیمکن ...
میدان سخن ده یوخ ایکن سن کیمی بیر آر
بیر شاعیر روم اولدو سنه ایندی برابر . (ضیاء پاشا)
- تبریزده ایکن ، هاوا صویوق کن ...
بو اک سن آهنگینه اویماز .

(۸۱) - اکی

(۸۱/۱) بو اک آدلاردا ن تمثیل (" صفت آدلاری " یعنی ، ضمیر و صفت
اولاراق ایشله دیلن آدلار دؤزه لدر . باشلیجا ایشی ، ایچینده اولماق ،
باغلیلیق و عاید اولماق افاده ائتمکدیر . بیر شئی باغلی ، عاید
اولدوغو باشقا بیر شئییه گؤره یادا زامان و مکان ایچینده کسی
یئرینه اشارت ائتمک صورتی ایله بللی ائدیر .
رابط ضمیری اولان " - کی " مثاللاردا :

" حسن - ین بویو اوزون ، علی نینکی قیصادیر . قوشونون قوزوسو
بیزیمکیندن ایری ... قلمی می ائوده اونوتموشام ، سیزینکی نی آلا
بیلهرم می ؟ "

حسینینکی : حسنین بویو ، بیزیمکی : بیزیم قوزوموز ، سیزینکینی :

سیزین قلمینیزی " معنا سینادیر

آدلارین یئرلرینی بو " - کی " لر توتوبدور ، بونا گؤره ضمیمه
ما ییلما قدادیر .

(۸۱/۲) آد صیوندان کلمه لره گتیریلهرک " یی یه لیک " و " تعلق "
معناسی وثرر : آخشامکی ، صاباحکی ، گنجهکی ، اؤنجهکی ، ایندیکی ،
اولکی ، صونراکی ، آشاغیککی ، یوخاریکی ، قارشیککی ، دوننکی ، بوگونکی
بویکی ، اوزامانکی "

(۸۱/۳) بو اک متمم مقامیندا شخص و اشارت ضمیرلری ایله ایش -
له دیلیر : منیم کی ، اونونکی ، بیزیمکی ، اوزومونکی ، بونونکی ...
یئنه آدلارین متمم مقامیندا صونرا ایشله دیلیر : اونونکی ، علی نین کی ...

Gelecek zaman: evden çıkacakken.

Gereklik eki ile: kendi haline gülmeli iken...

80.2. [-ken] eki adlara, zamirlere, sıfatlara ve zarflara gelip onların bir zarf gibi kullanılmasını sağlar:

Ben askerken, yorgunken, azken, varken, değilken, elimizdeyken, bizimken...

Meydân-ı sühanda yoğiken sen gibi bir er

Bir şâir-i Rûm oldu sana şimdi beraber (Ziya Paşa)

Tebriz'deyken, hava soğukken...

Bu ek ses uyumuna uymaz.

81. [+eki]

81.1. Bu ek adlardan “sıfat adları”, yani zamir ve sıfat olarak kullanılan adlar yapar. Başlıca işi, içinde olmak, bağlılık ve ait olma ifadesi vermektir. Bir şeyi bağlı olduğu, ait olduğu başka bir şeye göre ya da zaman ve mekân içindeki yerine işaret etme yoluyla belli eder. İlgili zamiri olan “+ki” örneklerde:

“Hasan’ın boyu uzun, Ali’ninki kısadır. Komşunun kuzusu bizimkinden iri. Kalemimi evde unutmuşum, sizinkini alabilir miyim?”

Hasan’ınki: “Hasan’ın boyu”, bizimki: “bizim kuzumuz”, sizinkini: “sizin kaleminizi” anlamına gelir.

Adların yerlerini bu [+ki] ekleri tutmuştur. Buna göre zamir sayılmaktadır.

81.2. Ad soyundan kelimelere getirilerek “iyelik” ve “ilgi” anlamı verir: “akşamki, sabahki, geceki, yukarıki, karşıki, dünkü, bugünkü, beriki, o zamanki”...

81.3. Bu ek tamlayan görevinde şahıs ve işaret zamirleri ile kullanılır: Benimki, onunki, bizimki, kendimizinki, bununki... Yine adların tamlayan ekinden sonra kullanılır: evinki, Ali’ninki...

۸۱/۴) بو اکدن مونرا بي پهليک (مالکيت) اکی و اونون معنا -
 سی نی تاکيد ائدر : منيم کی سی ، سيزينکيسي ، بيزيمکی سی
 ۸۱/۵) بو اکی الان بعضی کلمه لڑ صفت کیمی ايشله ديلير :
 گشجکی ياغيش ، ائوده کی کتاب ، کئچن ايلکی طلبه لڑ، کوچه ده کی آدم
 ۸۱/۶) بو اکين خصوصیتی سؤز دوزه لدن اکلردن اولماسينا رغما
 کؤک و گؤوده لرین تصريف اولان شکیللرينه ده گلمه گيدير. نئجه کی، آدکؤک
 و گؤوده لرینه دوغرودان - دوغروبيا علاوه اولدوغو کیمی اولنلارين - دا ،
 - ده ، - ين ، - ين ، - ون ، - ون ، - نين ، - نين ، - نون ، - نون
 اکی آلميش تصريفه تابع شکیللری ايله و مختلف حاللری ايله ده بير -
 لشمکده دير. قديم تورکجه ده " - دن حالينا " (آبلاتيف حالينا) دا گنير
 - يليردی . ادا ت لاردا بئله دير و بو حاللاردا آدلارا علاوه اولسورلار
 بونا گؤره بو اکين ادا ت منشاء لی اولدوغو دوشونوله بيلير .
 - کی اکی نين اوسته ليک آهنگ قانونونا اويماديغي بو تصوری
 قوتلندي رير . لاکين " - کی " نين ، تورکجه نين بيلينن دورلرينده
 قارشيميزا اک اولاراق چيخديغي دا محقدي ر . بؤتون بونلاری گؤز اؤنونه
 آليرساق " کی " نی اصلينده ادا ت اولوب تورکجه نين بيلينن دورلرينه
 گئچرکن اک حالينا گلن ، لاکين اک حالينا گلدیکدن مونرادا ادا ت
 ايزلرينی گؤنوموزه قده ر محافظه ائدن بير اک صا يا بيليرک .
 آدين مختلف حاللاريندا - کی اکی نين علاوه ائديلمه سينه مثال :
 آشاغيداکي ، يوخاريداکي ، منده کی ، سنده کی ، يئر ده کی ، آلتداکی
 اوسته ده کی ، منيمکی ، سنينکی ، اونونکی ، کندلی نينکی
 ۸۱/۷) " قديم تورکجه ده اکين " - کی " و " - قی " اولاراق ايکی
 شکلی واردی ... لاکين اک شکلی باخيميندا ن غرب تورکجه سی نين بائين
 دان بری " دخيل " بير ادا تين ، فارسجا دان تورکجه يه گئچن کی (که)
 ادا تي نين تاثيرينده . قالميش ، بو تاثيرله چوخ شکیلی ليگينسي
 ايتيره رک تک شکیلی بير اک موقعينه دوشموشدور ... " - کی " بوصورتله
 هم صدالی لاشما غا هم قالي نليق - اينجه ليک انطيبا قينا ، هم ده دوزلوک
 - يووارلاقليق انطيبا قينا قارشى چيخما قدادير .
 (پروفه سور محرم ارگين ، آدی گئچن اثر ، ص ۱۵۳)
 " - قی " اکی نين ۱۴ - جی عصرده تورکجه ده حتی يوموشا نيب " - غی "
 اولماسينا ، خواهه مسعودون ، شيرازلی سعدی دن ترجمه سينده راستلا شما ق
 اولار :

81.4. Bu ekten sonra iyelik eki gelerek anlamı kuvvetlendirir: benimkisi, sizinkisi, bizimkisi...

81.5. Bu eki alan bazı kelimeler sıfat gibi kullanılır: geceki yağış, evdeki kitap, geçen yılki öğrenciler, sokaktaki adam.

81.6. Bu ekin özelliği yapım eki olmasına rağmen kök ve gövdelerin çekim ekli şekillerine de gelmesidir. Yani, isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya eklendiği gibi onların {+dA}, {+In}, {+Un}, {+nIn}, {+nUn} eki almış şekilleriyle ve çeşitli halleriyle de birleşmektedir. Eski Türkçede [+den] haline de (ablatif haline) gelirdi. Edatlar da böyledir ve bu hallerde adlara eklenir. Buna göre bu ekin edat kökenli olduğu düşünülebilir.

[+ki] ekinin ses uyumuna uymaması bu tasviri kuvvetlendirir. Ancak [+ki] ekinin Türkçenin bilinen dönemlerinde karşımıza ek olarak çıktığı da muhakkaktır. Bütün bunları gözönüne alırsak [+ki] ekini aslında edat olup Türkçenin bilinen dönemlerine geçerken ek haline gelen, lakin ek haline geldikten sonra da edat izlerini günümüze kadar mihafaza eden bir ek sayabiliriz.

Adın çeşitli hallerinde [+ki] ekine örnek: Aşağıdaki, yukarıdaki, bendeki, sendeki, yerdeki, alttaki, üstteki, benimki, seninki, onunki, köylününki...

81.7.

Eski Türkçede ekin [+ki] ve [+kɨ] olmak üzere iki şekli vardı. Ancak ek şekli bakımından Batı Türkçesinde başından beri “alıntı” bir edatın, Farsçadan Türkçeye geçen “ki” (کي edatının etkisinde kalmış, bu etkiyle çok şekilliliğini yitirerek tek şekilli bir ek konumuna düşmüştür... [+ki] bu şekilde hem sedalulaşmaya, hem kalınlık-incelik uyumuna, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna karşı çıkmaktadır (Prof. Muharrem Ergin, Adı Geçen Eser, ss. 153)

[-kɨ] ekinin 14. yüzyılda Türkçede hatta yumuşayıp [-gɨ] olmasına Hoca Mesud'un, Şirazlı Sadi'den tercümesinde karşılaşıyoruz:

" یاراشماز ایگیدلر ایله اوینا ماق
 تولونگومداغی قارا قیل اولدو آق "
 "تولونگ"، " شقیقه" - نین تورکجه سیدیر و صونونداکی "نگ" بیلدیگیمز
 "غنه نونو" - دور.

۸۱/۸) املا قایداسی : دیلیمیزده "کی" سوزو :

الف : اوج حالدا بیتیشیک (یا پیشیقلی) یازیلیر :

۱ - تعیین صفتی (*determinative adjective*) ددیکلری نوعدان
 "کی"، "ده حالیندا" (وضعیت حالیندا) قاباکی کلمه یه بیتیشیر :
 ائوده کی ، بازارداکی ، سنده کی ، اونداکی ... و س .
 ۲ - گینه "تعیین صفتی" اولراق زامان و یئر ظرفلرینه گلدیکده (علاوه
 اولدوقلاری زامان) اوللار بیتیشیک یازیلار : قاباکی ، صابا حکی ،
 اوگونکی ...

۳ - نسبت ضمیرینه علاوه اولورسا بیتیشیک (هج اولماسا) یان یاندا
 یازیلار : بیزیمکی ، سنینکی ، اصلانین کی ...
 ب : ایکی حالدا آیری یازیلار :

۱ - ادا تان صاییلان و تاکید اوچون گتیریلن "کی" . مثال :
 او قدهر یورولدوم کی . من نه دثیم آنلامیرسان کی .
 ۲ - فارسجادان آلیما "کی" (که) ، ربط "کی" - سی ، آیریق (منفصل)
 یازیلیر : " خاک اول کی ، خدا مرتبه نی ائیله یه عالی "
 استیثنا اولراق آشاغیداکی مرکب ربط لر بیتیشیک / یان - یاندا
 یازیلار : نه اینکی ، حالبوکی ، چونکی ، یا اینکی ... بنزرلری .
 (حمیدنطقی ، یازی قایدالاری ، ص ۵۲) .

۸۲ -) کیر - (- کور - / - قیر - / - قور -)

بو اکس تقلیدی کؤکلردن فعل گؤوده سی دوزه لدر :
 آسقیرماق (آس - قیر - ماق) ، فیشقیرماق ، هایقیرماق ، هیجقیرماق ،
 اؤسکورمک ، پؤسکورمک ، تۆکورمک (تۆپورمک) ، قیشقیرماق ...
 بوشکیلده دۆزه لن فعللر لازیمدیرلر و عمومیتله ائشیکه بوشالماق
 مفهومی و فررلر .

۸۳ -) کچ (- غاچ)

۸۳/۱) بو " طرف فعل " (*Gerundium*) اکی قدیم متنلرده گؤزه
 چارپار و ایندیکی " - ینجه " اکی معنا سینا دیر و اوزوندن صونرا گلن

“Yaraşmaz yiğitler ile oynama

Tolungumdaki gara gıl olsun ag”

“Tolung”, “şakika”nın Türkçesidir ve sonundaki [ng] bildiğimiz “art damak /n/’si”dir.

81.8. Yazım kuralı: Dilimizde “ki”:

a. Üç durumda bitişik yazılır:

1. Belirtme sıfatı (determinative adjective) özelliği de gösteren [+ki], [+de] hali ekinin olduğu kelimelerde bitişik yazılır: evdeki, pazardaki, sendeki, ondaki vs.

2. Yine “belirtme sıfatı” olarak zaman ve yer zarflarına geldiğinde (eklendikleri zaman) onlara bitişik yazılır: önceki, sabahki, o günki...

3. Bağlama zamirine eklenirse bitişik (hiç olmazsa) yan yana yazılır: bizimki, seninki, Aslı’nınki...

b. İki durumda ayrı yazılır:

1. Edat olan ve ifadeyi kuvvetlendirmek için getirilen “ki”. Örnek: “o kadar yorulduğum ki”, “ben ne desem anlamıyorsun ki”.

2. Farsçadan alıntı “ki” (کي, bağlaç olan “ki” ayrı yazılır: “*Hag ol ki, Hüda mertebeni éyleye âli*”

İstisna olarak aşağıdaki birleşik bağlaçlar bitişik / yan yana yazılır: *neinki*, *halbuki*, *çünkü*, *yainki* vb. (Hamid Nutki, Yazı Kuralları, ss.52)

82. [+kir-] ([+kür-], [+gır-], [+gur-])

Bu ek ses taklidi köklerden fiil gövdesi yapar: *askırmak* (as + kır – mak), *fişkirmek*, *haykırmak*, *hıçkırmak*, *öskürmek*, *püskürmek*, *tükürmek* (*tüpürmek*), *kışkırmak*... Bu şekilde yapılan fiiller geçişsizdir ve genellikle dışa atma ifadesi verir.

83. [-geç] ([-gaç])

83.1. Bu zarf fiil (gerindium) eki eski metinlerde göze çarpar ve günümüzdeki [-ince] eki ile aynı anlamı verir ve kendinden sonra gelen

فعلین متعاقباً واقع اولجاغینى ویا اولدوغونو گۆستریر، دده قورقود دان : " تانری وئرمه گینجه ار بایماز " یعنی : " الله وئرمه گینجه کیشی وارلیقلی اولماز "

" - گج " اکى اوچون فضولى دن مثال :

" دگیلدوم من سنه ماپیل سن ائتدین عقلیمی زاییل

منه طعن ائیلهین غافیل سنی گۆرگج اوتانماز می ؟ " یا :

" منده توفیق اولسا بو دوشواری آسان ائیلهرم

نوبهار اولغاچ تیکن دن برگ گول اظهار اولار "

بیرینچی مثالدا " گۆرگج " کلمه سی نین " گۆردوکدن صونرا " ، " گۆرر -

گۆرمز " و ایکینجی مثالدا " اولغاچ " کلمه سی نین " اولاندان صونرا "

" اولدوغو زامان " کیمی معنالاری واردیر .

(۸۳/۲) بو اک ایله عئینی معنادا اولان قدیم متنلریمیزده بیسره

" یجهک " اکى واردیر .

دده قورقوددان :

" کۆپکلری گۆریجهکد قاس - قاس گولودو " . باشقا مثال :

" یوخسا بیر دیشلری دۆر ، قامتی سرو اولما یا جاق .

نه بیتر صحن چمندن ، نه چیخار دریادان ؟ " (ندیم)

" اولما یا جاق " سوزو ، " اولما یینجا " دشمکدیر .

(۸۲ - گج - کچ / - غاچ / - قاچ)

(۸۲ / ۱) بیر ایشنی گۆرن ویا ایشین نتیجه سی اولان شئیلری بیان

اادن کلمه لر دوزه لدریر . بو صورتله بو شکلده دۆزه لمیش کلمه لر یا

آلت آدلاری پادا تاکیدلی و قوتلندیریلیمیش صفت لردیر .

آلت آدلاریندان : سوزگج (سوزمک ایشینی گۆرن) ، قیسقاچ (قیسماق ،

" فشار و فرمک " ایشینی گۆرن) ، سیلگج (" پاک کن ") ، سالینقاچ (کوف)

" سالینجاچ " دا دئییلیر ، فارسجا : " تاب " ، سالانماق وسیله سی ...

یا سالنقاچ (دایانماق اوچون ایشه گلن شئی ، یا سدیق " بالیش ") .

برکیتیلیمیش صفت لردن مثال : یوزگج (ایشی اوزمک اولان آدم .

دده قورقوددا " سالور قازان دوتساق اولوب اوغلو اوروز چیخار -

دوغو بویونو بیان ائدر " باشلیقلی بوی دا قازانین سۆزلرینده بئله

بیر جمله واردیر : ساغا سولا چیرپیندی اوزور یوزگچلری ، سؤ دیبینده

دؤنر بحریلری ") ، اوتانغاچ ، ایگرنگج (ایگره نچ)

fiilden sonra olayın gerçekleşeceğini veya gerçekleşmiş olduğunu gösterir. Dede Korkud'dan: “*Tanrı vermeyince er baymaz*” yani: “Allah vermeyince kişi varlıklı olmaz”

[-geç] eki için Fuzuli'den örnek:

“*Deyildim men sene mayil sen ettin aklımı zayil*

Mene tan eyleyen gafil seni görgec utanmaz mı?” ya

“*Mende Teyfik olsa bu düşvari asan eylerem*

Nevbahar olgaç tikenden berg gül-i izhar olar”

Birinci örnekte “*görgec*” kelimsinin “gördükten sonra”, “görür görmez” ve ikinci örnekte “*olgaç*” kelimesinin “olduktan sonra”, “olduğu zaman” gibi anlamları vardır.

83.2. Bu ek ile aynı anlamda olan eski metinlerimizde birde [-icek] eki vardır:

Dede Korkud'dan:

“*Köpekleri göricek kas-kas güldü*”. Başka bir örnek:

“*Yoksa bir dişleri dür, kameti serv olmayacak,*

Ne biter sahn-ı çemenden, ne çıkar deryadan?” (Nedim)

“Olmayacak” kelimesi “olmayınca” demektir.

84. [-geç] ([-keç], [-gaç], [-kaç])

84.1. Bir işi yapan veya işin sonucu olan şeyleri açıklayan kelimeler yapar. Bu şekilde yapılmış kelimeler ya eşya adları ya da vurgulu ve kuvvetlendirilmiş sıfatlardır.

Eşya adlarından: süzgeç (süzme işini yapan), kıskaç (kısmak, “sıkma” işini yapan), silgeç (pakken), salıngaç (“salıncak” da diyorlar, sallanma aracı)...

Yaslangaç (dayanmak için kullanılan şey, yastık “başlık”). Pekiştirilmiş sıfatlardan örnek: Yüzgeç (iş yüzme olan adam. Dede Korkud'da “*Salur Kazan dostak olub oğlu Uruz çıkardığı boyunu beyan eder*” başlıklı boyda Kazan'ın sözlerinde böyle bir cümle vardır: sağa sola çırpındı Uruz yüzgeçleri, su dibinde döner bahrileri”), utangaç, iğrengeç (iğrenç)...

۲ - ۸۴) بونلارین " - گۆچ " اکی ایله دوزه لمیش بدللری ویا
 بنزلری واردیر (- گنج / - غیج / - گۆچ / - غوچ)
 اولگوج (قدیم تورکجه ده " یولی مک " ، " قیرخماق " معنا سینا دیر .
 کاشغرلی " ار ساج یولیدی " دئییه مثال گتیرمیشدیر . ج ۳ ، ص ۹۰)
 باشلانغیچ (بیر شییین ، بیر ایشین سیرادا ایلك گلن قسمی ، باشلاما
 نقطه سی) ، بیلگیچ (بیلگیلی ، یادا بیلگیلی اولدوغونو ایره لسی
 سورهن آدام) . دالغیچ (غواص) ، سورغوج (قدیمدن پادشاه ویا وزیر
 لرین بورکلرینه تاخدیقلاری دگهرلی دالارلا زینتلی توك ، بعضی
 قوشلارین تپه سینده کی اوزون توك) .

اگر بو اکین داماق مخرجلی سسی دوشر و " - هچ " اکی حالینا کالر
 (نومره ۵ - ه مراجعت ائدینیز) .

۸۵) - گن (- کن / - گان / - قان)

۱ - ۸۵) قدیم تورکجه " - گن " حال صفت فعلی اکی دیلیمیزده
 بیر یاندان داماق مخرجلی سسینی ایتیره رک عثینی معنا دا " - هن " صفت
 فعللرینی وئریرکن ، بیر یاندان دا داماق مخرجلی سسینی (گ ، ک ،
 غ ، ق - سسینی) قورویوب معنا جا فرقلی له شه رک فعلدن تاکید و عادت
 صفتلری " (*adjectif habituel*) دوزه لدر :

چالیشقان ، اونوتقان ، آلینغان (تئز اینجی یین) ، گیزیشکین
 (متشبت ، زیرنگ) ، دویوشکن ، چکینکن (خجول ، منزوی) ، دؤغورغان
 (چوخ دؤغوران) ، اولغان (اول - ا - گان : ممکن) .

آدلاشمیش صاییلی " - گن صفتلری " ندن : یئلکن ، یا تاغان ، یا پیشقان
 شاعیر ویا زیچیلار بو اکین ایشلکلیگیندن فایدالاناراق عثینی - یثنی
 سوزلر یارادیرلار مثال :

ایسلاندی اوزوم ، گوزوم ، الیریم کؤپورگن دنیزلره دوندو (اؤغوزکاظم)
 ۲ - ۸۵) " - گن " اکی دیلیمیزین زمانیمیزدا احتیاجلارینا جواب
 وئرمک ایچون ایشله دیلمکده دیر . آنجا ق بو اکین دیلده کی ایشله بییشینه
 موافق اولاراق اونو عمومیتله چوخ هجالی گؤوده لره گتیرمک یئرینده
 اولار . تک هجالیلارا عثینی معنا دا " - گین " اکی " ائتگن " (موثر)
 دگیل ، " ائتگین " دئمک داها دؤغرؤ اولار .

۳ - ۸۵) " - گن " اکی لازیم اولان یثنی اصطلاحلارین دوزه لمه سینده
 ایشه یاریر : سورونگن : فارسجا " خزنده " ، گمیرکن : فارسجا " جونده "

84.2. Bunların [-güç] ekiyle yapılmış bedelleri veya benzerleri vardır ({gXç}).

Ülgüç (Eski Türkçede “yülimek”, “kırkmak” anlamına gelir. Kaşgarlı “*er saç yülindi*” diye örnek vermiştir, C3, ss.90), başlangıç (bir şeyin, bir işin sırada ilk gelen kısmı, başlama noktası), bilgiç (bilgili ya da bilgili olduğunu öne süren adam), dalgıç (*gavvas*), sorguç (eskiden padişah veya vezirlerin börglerine taktıkları değerli taşlarla ziynetli tüy, bazı kuşların tepesindeki uzun tüy).

Eğer bu ekin damak sesi düşerse [-eç] eki haline gelir. (no. 5’e bakınız).

85. [-gen] ([-ken], [-gan], [-kan])

85.1. Eski Türkçe [-gen] sıfat fiil eki dilimizde bir yandan damak sesini yitirerek aynı anlamda “[-en]” sıfat fiil yaparken, bir yandan da damak sesini (غ، ك، گ sesini) koruyup anlamca farklılaşarak fiilden pekiştirme ve sayı sıfatları” (adjectif habituel) yapar:

Çalışkan, unutkan, alıngan (çabuk incinen), gizişken, dövüşken, çekingen, doğurgan (çok doğuran), olağan (ol – a – gan: mümkün).

Sayılı adlaşmış “[-gen] sıfatları”ndan: yelken, yatağan, yapışkan, şair ve yazarlar bu ekin işleliğinden yararlanarak yeni yeni kelimeler kurarlar, örneğin: “ıslandı yüzüm, gözüm, ellerim köpürgen denizlere döndü” (Oğuz Kâzım).

85.2. [-gen] eki dilimizin günümüz ihtiyaçlarına cevap vermek için kullanılmaktadır. Ancak bu ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu genellikle çok heceli gövdelere getirmek yerinde olur. Tek hecelilere aynı anlamda [-gin] eki “تگین” (etgen) değil “تگین” (etgin) demek daha doğru olur.

85.3. [-gen] eki gereken yeni terimlerin oluşturulmasında işe yarar: sürüngen: Fransıza “جزندہ”, kemirgen: Farsça “سجزندہ”

حيوانلار، دگيشكن : متحول ، گزهكن : سيّاره ، ايله تگن : نا قيل ،
 ھادى (اله قترىك مثلاً) ائدىلگن : قرامه رده " پاسيف " فعل .
 ائتديزگن : قرامه رده " متعدى " فعل .
 ۸۶) - گوٹ (- گيٹ / - غوت / - غيٹ)
 بو اک ايله دۆزه لميش قديم كلمه لردن : آنغوت (۱ - اوزون
 بوغازلى اوردگه اوخشار ، توتقون قيرمىزى رنگلى قوش ، ۲ - مجازا :
 حريص ، آج گۆز ، چوخ ايشناھالى ...)
 يئنى اصطلاحلاردان : آيغيت : آلت ، وسيله ، ھۆرگۆت : تشكىلات
 (فارسجا : سازمان) .

۸۷) - گوک (- غوق)

قديم متنلردن ، قوتا دغوبيليك دن مثال : تاپوزغوق (تاپوزماق :
 تاپماجا دئمک و تاپماجا يا جواب وئرمک . تاپوزغوق : تاپماجا) ،
 بوگونكو ديليميزده ، بلکه اوسگوك :
 ۸۸) - گه (- قا / - غا)

۱ - ۸۸) قديم تورکجه ده چوخ ايشلک اولان و چئشيدلى آدلار و
 صفتلر دۆزه لدن بو اکين داھا قديم بير (- گه - گ) بيرله شيگيندن
 گلدیگی سانيلير (پروفه سور بانغو اوغلو ، آدى گئچن اثرى ، ص ۲۳۸) :
 تال - غا - ق : دالغا (موج) ، بيل - گه - گ : بيلگه (علامه) اينج -
 گه - ک : اينجه کيمى . بو اک ديليميزده قاتى (برک) . صامت لردن
 صوردا داماق مخرجلى سىنى ايتيرميشدير : قيصقا : قيصا / قيصا ،
 يومورتقا : يومورتا ... کيمى (عئىنى اثر عئىنى يئر) . لاکين آخيچى
 سلردن صوردا داماق مخرجلى سلرين دوشمه ديگينى گوروروك : تامغا :
 دامغا ، کؤليگه : کؤلگه ، يورۇغا ، يونغا (يونولان ، کسيلن بير
 تخته دن چيخان پارچالار : تيراشا) ، يووغا : يوفقا : يوغا ، قارغا ،
 گؤتورگه ، دؤنگه ، چرگه / جرگه ...

۲ - ۸۸) داماق مخرجلى سىنى ايتيرميش " - گه " آدلاريندا بو
 اک فعل گؤده سينه گلميش بير " - ه " گورونوشونده دير : " قيصقا : قيصا
 کيمى ، بونون فعلدن ظرف دوزه لدن " - ه " ايله (" گوره " - ده اولدوغو
 کيمى) قاريشديرما مالى ييق .

۳ - ۸۸) بو اک آدلارا گليب يئنى كلمه لر دوزه لتميش : باش - قا :
 باشقا ، اؤز - گه : اؤزگه ، ديز - گه : ديزگه (ديزباغى ، ديزين اؤست ، يا

hayvanlar, değişken: “نمحول”, gezegen: “نرياره”, iletken: “نقيل”, “هادى” (elektrik örneğin) edilgen: gramerde “pasif” fiil, ettirgen: gramerde “geçişli” fiil.

86. [-güt] ([-git], [-gut], [-gıt])

Bu ek ile yapılmış eski kelimelerden: Angut (1. uzun boğazlı ördeğe benzer, mat kırmızı renkli kuş, mecazen: haris, açgözlü, çok iştahlı.)

Yeni terimlerden: aygıt; alet, araç; örgüt; teşkilat.

87. [-gük] ([-guk])

Eski metinlerden biri olan “Kutadgu Bilig”den örnek: *tapuzguk* (*tapuzmak*; bulmaca demek ve bulmacaya cevap vermek; *tapuzguk*: bulmaca), günümüzde Türkçede belki “*üsgük*” (yüksük).

88. [-ge] ([-ka], [-ga])

88.1. Eski Türkçede çok işlek olan, çeşitli ad ve sıfatlar yapan bu ekin daha eski bir ([-ge], /-g/) birleşiminden geldiği sanılıyor (Prof. Banguoğlu, adı geçen eser, ss. 238): *tal – ga – g*: dalga, *bil – ge – g*: bilge, *inc – ge – g*: ince gibi. Bu ek dilimizde sert ünsüzlerden sonra damak sesini yitirmiştir: *Kısga*; kısa, *yumurtga*; yumurta gibi (aynı eser, aynı yer). Ancak akıcı seslerden sonra damak seslerinin düşmediğini görürüz: *tamga*: damga, *kölige*: gölge, *yoriga*: *yorga*, *yonga* (yonulan, kesilen bir tahtadan çıkan parçalar: *یوفکا / yufka / yuvha*, *karga*, *götürge*, *dönge*, *çerge / cerge*...

88.2. Damak sesini yitirmiş ad yapan bu [-ge] eki, fiil gövdesine gelmiş bir /-e/ görünümündedir: *kısga* > kısa gibi. Bunun fiilden zarf yapan /-e/ ile (“göre”de olduğu gibi) karıştırmamalıyız.

88.3. Bu ek adlara gelip yeni kelimeler yapmış: *Baş – ka* > başka, *öz – ge* > özge, *diz – ge* > dizge (diz bağı, dizin üst ya da

آلت طرفینده باغلانن جوراب باغی - شمس الدین سامی، قاموس ترکی ، ج ۱ (ص ۶۴۰ -) ، یان - گه : یفنگه (گلینین یا نینجا گئدن ماغدیج - قادین) .

۴ - ۸۸) بو اکلہ چوخ هجالی گؤوده لردن اساس اولاراق وسیله آلت ، عضو ، حیوان ، بیتگی ویشمک آدلاری واردیر : سوپورگه ، قابورغا ، اوْمورغا / اوْنورغا (ستون فقرات) ، چکیرگه : هگیرگه : چه ییرگه : چه ییرتکه ، قاوورغا : قووورغا ، قاسیرغا (آردی کسلمه دن فیرلانیب ها وایا قالخان چوخ شدتلی ، ایتی کولهک ، طوفان بوران : "پوزما میشدیر وقارینی نه قاسیرغا نه طوفان" - آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ، ص ۴۴۷) .

۵ - ۸۸) بو اکلہ دوزه لمیش یئنی کلمه لر : بؤل - گه : بؤلگه (ناحیه) ، بلگه (بیزده قدیمدن معنالاری :

۱ - ائل آراسیندا ائوله نن اوغلان طرفیندن قیز ائوینه گؤنده ریلن بیرینجی نیشان ، اوْزوک و اوْریک کیمی .

۲ - اکین یئرلری نین حدودونو گؤسته رن نیشان ، مرز .

۳ - بهانه ، سبب ، دلیل ، توتارغا .

۴ - دوروش زامانیندا قوللا ساریلان شئی . آذربایجان دیلی نین ایضاح لی لغتی ، ج ۱ ، ص ۲۴۵ - ایندی حقوق دیلینده "سند" یئرینه ده ایشله دنلر واردیر) .

سوْمورگه ("مستمره" یئرینه . بیزیم لهجه ده بوسوز "سوْمورمسک" مصدرینه اعتباراً "سوْمورگه" تلفظ اشدیلمه لی دیر .

دؤشورگه (۱- اقامتگاه موقتی ۲- استراحتگاه ۳- اردوگاه ، قرار گاه - " و بو استعماله گؤره ، اردوی کار ، زندان " پیفون ، آدی گئچن اثر ، ص ۱۸۵) .

یونرگه (فارسجا : رهنمود) ، اونرگه (تکلیف ، فارسجا : پیشنهاد) یورونگه (مدار ، حرکت مسیری) ، بلگه (سند) ، بیلدیپرگه (بیاننامه) .

۸۹ - گئی (- کئی / - غی / - قئی / - گوی / - گو / - غو / - قو)

۱ - ۸۹) بو اکلہ آلت آدلاری دؤزه لمیشدیر :

بورغو (فارسجا : پیچ) ، چالغی ، سیلگی (فارسجا : مداد پاک کن ، تخته پاک کن) ، آسقی ، سارغی (تنظیف ، باند) ، قارغی (قامیش) ، سونگو (فارسجا : سرنیزه) ، باسقی (فشار ، تضییق صون زامانلاردا : چاپ ، طبع) ،

alt tarafında bağlanan çorap bağı, Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, C1, ss. 640), *yan – ge > yenge* (gelinin yanında giden sağdıç kadın).

88.4. Bu ekle çok heceli gövdelerden vesile, eşya, organ, hayvan, bitki ve yemek adları yapılır:

Süpürge, kaburga, omurga, çekirge: [+girge]: çeyirge; *çeyirtke*, kavurga; kovurga, kasırğa (ardı kesilmeden birden havaya kalkan çok şiddetli, şiddetli yel, tufan, boran: “bozmamıştır vakarını ne kasırğa, ne tufan”- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1,ss. 447).

88.5. Bu ekle yapılmış yeni kelimeler: böl – ge: bölge, belge (bizde eskiden anlamları:

1. El arasında evlenen oğlan tarafından kız evine gönderilen birinci nişan, yüzük ve başörtüsü gibi.

2. Ekin yerlerinin sınırını gösteren nişan, merz.

3. Bahane, sebep, delil, tutarga.

4. Duruş sırasında kola sarılan şey, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 245. Şimdi hukuk dilinde “senet” yerine de kullananlar vardır).

Sömürge (“*müsta'mere*” yerine. Bizim lehçede bu kelime “sömürmek”) fiilinden dolayı “sömürge” olarak telaffuz edilmelidir.

Düşerge (1. İkametgâh yeri. 2. İstrahtgâh. 3. Ordugâh, karargâh” ve bu ihtimale göre, zindan, ordu kampı, “*Peyfoon*, adı geçen eser”, ss. 185).

Yönerge, önerge, yörünge, belge, bildirge.

89. [-gi] ([-ki], [-kı], [-gı], [-gü], [-kü], [-gu], [-ku])

89.1. Bu ekle eşya adları yapılmıştır: burgu, çalgı, silgi, askı, sargı, kargı, süngü, baskı (*feşâr*, tazyik, son zamanlarda: *çap*, *tab*),

گۈزگۈ .

۲ - ۸۹) فعل دن دۆزەلن آدلاردان :

سۈگۈ، سايغى (احترام، حرمت)، بىلگى (بىلىك، علم)، گۈگۈ (تجربە
آداب معاشرت، مشاهدە)، دۈيغۈ (احساس)، سۈرغۈ (سئوال، استىنطاق)
قورغۈ، يارغى (قضاوت)، ايلگى (علاقە).

۳ - ۸۹) مختلف معناليلار :

ھۈرگۈ، بىچگى، سرگى (نمايشگاه، بساط)، ايجگى، وئرگى (ماليات،
خارق العادە استعداد)، بۈزگۈ، چيزگى (خط)، بيتكى (نبات).

۴ - ۸۹) كۈكلرى حقينده قطعى تىكىر وئرمك چتىن اولان "گى"

اكلى كلمەلردى :

قوشقو ("قوشقولانماق" - دان . قوشقولانماق : ھۈركمك، قورخماق،
تيترەمك : "كۈپك دە درەننن دىبىننن گىچن دۈە كاروانى نېن زىنگ
سلىرىنى دىنلەيە - دىنلەيە قوشقولانىردى . " قوشقو" شېهە " و "شك"
معناسىندىر، "شېهەسىز" يىئرىنە قوشقوسوز" دىئىرلر)، قاينى كىمى...

۵ - ۸۹) بو اك بىزىم قديم تلفظ دە آنجاك ايكى شكىلدە ("غۇ"
/ "گۈ" شكىلندە) ايمىش، ددە قورقود دستانلاریندا دا بو حالدا گىچر
"با سات تېه گۈزۈ اولدوردوگو" بويوندان :

"با سات الينە آلدی، آدی گۈرکلۈ محمدە صلواة گتۈردۈ، سۈنگۈلۈگۈ
دېه گۈزۈن گۈزۈنە ائیلە ياسدی كیم دېه گۈزۈن گۈزۈ هلاک اولدو، شۈیلە
نەرە اۈردۈ، ھایقىردی كیم داغ و داش يانغولاندى ."
("يانغۇ"، "عكس صدا" دىمكىدیر).

خاقانى توركجەسىندە : اوغلانغۈ (بوللوق ايجىندە بۈيۈپسىن
"اوغلان" مادەسىندىن)، بۈغراغۈ (اركك دۈە كىمى، بۈغرا، اركك دۈە)
ضد و مقابل معناسى دا وئىرر : قاراغۈ (كۈر، گۈرمەين، "قاراق"
- گۈز - مادەسىندىن).

فعل دن دوزەلن كلمەلر : تخيص ائتمك مفھوموايلە :

ايجگۈ (ايجگى، ايجمەيە خاص)، يىگۈ (يىئىجەك، يىتمك اوچون).

آلت آدى : بىچگۈ (بىچگى)، سۈپۈرگۈ (سۈپۈرگە).

مجرد آد : كۈلگۈ (كۈلۈش)، تۈرغۈ (دوراقلاما، "تورماق" :

"دۈرماق" مادەسىندىن)، اۈگۈ (اۈيمە، تحسین)، سۈگۈ (سۈيمە،
يامان دىمە) : "آقى اۈگۈسى، ساران سۈگۈسى" يعنى "جوانمرد

güzgü.

89.2. Fiilden yapılan adlar: sevgi, saygı (ihtiram, hürmet), bilgi (bilig, ilim), görgü (tecrübe, adab-ı muaşeret, müşahade), duygu (ihlas), sorgu (sual, istintak), kurgu, yargı (hüküm), ilgi (alaka).

89.3. Çeşitli anlamdaki kelimeler: örgü, biçki, sergi (*nemayışgah, besat*), içki, vergi, büzgü, çizgi, bitki.

89.4. Kökleri hakkında kesin bilgi vermek zor olan [-gi] ekli kelimelerden:

Kuşku (“kuşkulanmak”tan. Kuşkulanmak: ürkmek, korkmak, titremek: “köpek de derenin dibinden geçen dere kervanının çan seslerini dinleye dinleye kuşkulanırdı”. Kuşku “şüphe” ve “tereddüt” anlamındadır, “şüphesiz” yerine “kuşkusuz” diyorlar), kaygı gibi...

89.5. Bu ek bizim eski telaffuzda ancak iki şekilde ([-gu], [-gü] şeklinde) görülürdü. Dede Korkud destanlarında da bu halde geçer. “Basat’ın Tepegöz’ü öldürdüğü” boyundan:

Basat eline aldı, adı görklü Muhammed’e salavat getürdü. Süngülüğü Depegözün gözüne öyle bastı kim, Depegöz’ün gözü helak oldu. Şöyle nara urdu. Haykırdı kim dağ ve taş yangulandı. (Yangu: yankı demektir.)

Hakani Türkçesinde: *oğlangu* (bolluk içinde büyüyen “oğlan” maddesinden), *buğragu* (erkek deve gibi, buğra, erkek deve).

Zıt ve karşılık anlamı da ifade eder: *karagu* (kör, görmeyen, “karak”-göz-maddesinden).

Fiilden yapılan kelimeler: Tahsis etme kavramıyla: *içgü* (içki, içmeye has), *yegü* (yiyecek, yemek için).

Eşya adı: *biçkü* (biçki), *süpürgü* (süpürge).

Soyut ad: *külgü* (gülüş), *turgu* (duraklama, “turmak”: “durmak” maddesinden), *öggü* (övgü, tahsin), *söggü* (sövgü, kötü söz söyleme): “*akı öggüsü, saran söggüsü*” yani “mertin

تحسينى و پاخيل يامانى "

فاعيل صقت : قوتادغو (سعادت وئرن ، "قوتادماق " يعنى "قوتلسو قبلماق " ماده سيندن ، مثال : " قوتادغو بيليك " يعنى " سعادت برکت وئرن بيليك ") .

لزوم افاده ائدن : بولغو (اولماسى گره کن . " بولماق " ، " اولماق " دئمکدير . يعنى اصطلاح اولاراق " *Fact* " - واقعت - يفرينه اولماق مصدريندن گلن " اولغو " ايشله ديلمکده دير ، يعنى همين کلمه نين زاما - نيميزداكى تلفظو ايله کلگو (گلەسى اولان ، گلەسى گۆزلە نیلن) ، کئچکۆ (گئچەسى ، گئچەسى گۆزلە نیلن) ، کيرگو (کيرمهسى گۆزلە نیلن) کيمى .

۶ - ۸۹) زاما نيميزدا احتياجلارى قارشيلاماق اوچون بو اکدن چوخ فايدالانيلير :

درگى (مجموعه ، مجله) ، باسقى (ايضاح دئديلدیگی کيمى : چاپ ، تضييق) سرگى (نمايشگاه) ، بيلگى (اطلاع ، انفورماتیک علمينده : " بيلگى سايار " دا " قومپيوتهر - فارسجا املاى ايله : کمپوتر " دئمکدير) ، ائتکى (تاثير) بولغو (کشف) ، قورغو (نظريات) ، قاتقى (علاوه) ، وورغو (تاکيد *accent*) يئتکى (صلاحيت) ، بلگى (شعار) ، جوشقو (هيجان) ، دالغى (غفلت) ، دورغو (سکتە ، دورا قلاما) ، گولگو (ساتيریک ، هجو ، فکاھى - ساتيرا - آذربايجان ديلی نين ايضاحلى لغتى ج ۳ ، ص ۲۵۸) .

استئنا اولازاق بو اک ايکى هجالى گؤده لرده گتيريلميشدير : ايليشكى (ارتباطات ، روابط) ... کيمى .

۷ - ۸۹) - هگى " اکى بو اک و " - ه " سسى نين بيرلشمه سيندن دوزه لميشدير .

قديم متنلرده آد - دان آد دوزه لميش اولدوغونو گوروروک . ايستر فعل ، گؤده سيندن . " گى " ايله ، ايستر آد گؤده سيندن " - اگى " ايله دوزه لميش اولسون بو کلمه لرده داماق مخرجلى سس يا واش - يا واش يوخ اولوبدور و " - ئى " حالينا گليبدير :

قديم تورکجه ده کؤده گؤ : گؤيه گؤ : گؤيه گى : گؤيه يى : گؤيى : گؤيى (داماد) . گؤنه گى : گؤنى ، قوزاغى : قوزاي ...

بو اک اؤزبکجه ده " - ه " حالينا گليبدير : بيله و (بيلوو) ، قاشاو (تشوو) ، بوقاو : بوخاو (بوخوو) ، قيراو (قيروو) ، بوزاو (بوزوو : بيزوو)

güzeli ve cimrinin kötüsü”.

Fail sıfat: Kutadgu (saadet veren, “kutadmak” yani “kutlu kılmak” maddesinden. Örneğin: “Kutadgu Bilig” yani “Saadet, Bereket Veren Bilgi”).

Gereklilik ifade eden: *bolgu* (olması gereken. “Bolmak”, “olmak” demektir, yani terim olarak “fail” -gerçeklik- yerine olmak mastarından gelen “olgu” kullanılmaktadır, yani hemin kelimenin günümüzdeki telaffuzu ile *gelgü* (gelesi olan, gelmesi beklenen), *keçgü* (geçesi, geçmesi beklenen), *kirgü* (girmesi beklenen) gibi.

89.6. Günümüzde ihtiyaçları karşılamak için bu ekten fazlasıyla yararlanılır:

Dergi (mecmua, *mecelle*), baskı (açıklandığı gibi: *çap*, *tazyik*), sergi (*nümayişgah*), bilgi (*ittula*, enformatik çevrede: “bilgisayar”da “*compiter*”- Farsça imla ile “*کامپیوتر*” demektir), etki (tesir), bulgu (keşif), kurgu (*nazariyet*), katkı (ilave), vurgu (takid, *Accent*), yetki (*salahiyet*), belgi (*şiar*), coşku (heyecan), dalgı (gaflet), durgu (sekte, duraklama), gülgü (satirik, hiciv, komik- satire- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 208).

İstisna olarak bu ek iki heceli gövdelere de getirilmiştir: ilişki (irtibat, *revabat*) gibi.

89.7. [-egi] eki bu ek ve /-e/ sesinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Eski metinlerde addan ad yaptığımızı görürüz. İster fiil gövdesinden [-gi] ile ister ad gövdesinden [-egi] ile yapılmış olsun bu kelimelerde damak sesleri yavaş yavaş yok olmuştur ve ek [-ey] haline gelmiştir:

Eski Türkçede *güdegü* > *güyegü* > *güyegi* > *güyeyi* > *güyey* > *güvey* (damat). *Günegi*: güney, *kuzagi*: kuzay...

Bu ek Özbek Türkçesinde [-ev] haline gelmiştir: *bilev* (*bilov*), *kaşav* (*kaşov*), *bukav*: *buhav* (*buhov*), *kırav* (*kırov*), *buzav* (*buzov*: *bızov*)

گورولدوگو کیمی بو حال و هابئله تاتارلارین دیلینده اولان بو اک بیزده اولان (- وُو) حالینا بنزه مکده دیر .
 بوقیاسلا تورکیه تورکلری نین دۆزه لتدیگلری " - ه و " اکللی بیر نغچه سۆز، اورادا یادیرغاندیغینا رغما بیزه داها تانیشدیر .
 بیرنغچه بیئنی اصطیلاح : دۆزه ی (سطح) ، اوزای (فضا) ،
 ویئنی دن ایشلک اولموش قدیم موغولجا بیر کلمه : قورولتای (قونقره ،
 عموم مجلس) ، آدای (بیر خدمت مثلاً وکیللیک نامزدی) .
 - گیج (- گۆچ / - غیچ / - غوچ) " - گچ " اکینه مراجعت ائدینیز .
 ۹۰ - گیل

۱ - ۹۰) پروفه سور م . ارگین بو اکدن بحث ائدرکن " - غیل / - گیل / - گول / - قول / - قیل / - کیل / کول " شکیلرینی ده خاطرلتمیش دیر (تورک دیل بیلگیسی ص ۱۷۸) .
 پروفه سور ت . بانغو اوغلو بو اکی " - گل " و " - غال " شکیللری ایله بیرلشدیرمیشدیر (تورکجه نین قرامه ری ، ص ۲۴۰) .
 او ، " - گل " اکی " فعله قابلیتی " آنلاتان صفتلر دۆزه لدر دئییر .
 مثال اولاراق پیشگیل (تئز پیشن) سوزونو وئیریر .
 بو اکله دۆزه لمیش و قالیبلانمیش سوزلردن : انگل (تورکجه ده " مانغ " دمکدیر) ، توتقال (بیزده : یاپیشقان) ، تونقال / تونغال ، قانقال (قانقال : یاریاغی تیکانلی ، اؤزه گی یئیلن آلاق بیتگیسی : قالغان - آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۱ ، ص ۴۱۶) ،
 ایشگیل (جفته ، قارماق : " شوشه نین صینیق یئریندن الینی ایچهرییه سالدی و ایشگیلی تربتدی " / ارابانین قولو ایله بویوندوروغو بیر- لشدیرن نازیک آغاج / ظن ، شبهه ، گومان / چتینلیک ، مانعه ، انگل ، چتین وضعیت : " ایشگیله دوشمک " ، " ایشگیله سالماق " . . . عئینی اثر ج ۲ ، ص ۴۶۱ - ۴۶۰) . و بنزه رلری خاطرلیر . (- ل اکینه مراجعت ائدینیز) .

۲ - ۹۰) بو اکین - گیل شکلی بوگون داها ایشلکدیر . هر دورلو شخص ، قوهوملوق ، عنوان آدیندان عاقله و ائو اسمی دوزه لتمک اوچون گئنیش اولچوده ایشله دیلیر : علی گیل ، یاشارگیل ، حسن گیل ، قایم مقام گیل اشارت ائتدیگیمیز کیمی " - گیل " عاقله و قوهوملوق گؤسترن و آذربایجان تورکجه سینده چوخ ایشلک بیر اک دیر .

Görüldüğü gibi bu şekilde Tatarların dilinde olan bu ek bizde olan ([-ov]) haline benzemektedir.

Bu kıyasla Türkiye Türklerinin yaptıkları [-ev] ekli birkaç kelime, orada yadırganmasına rağmen bize daha tanıdaktır.

Birkaç yeni terim: düzey (*satıh*), uzay (*feza*) ve yeniden işlek olmuş Eski Moğolca bir kelime: kurultay (kongre, genel meclis), aday (bir hizmet, örneğin vekillik namzeti).

[-giç] ([-güç], [-gıç], [-guç]), [-geç] ekine başvurunuz.

90. [-gil]

90.1. Prof. M. Ergin bu ekten bahsederken {-gII}, {-gUI}, {-kII}, {-kUI} görünümelerini de hatırlatmıştır (Türk Dil Bilgisi, ss. 187).

Prof. T. Banguoğlu bu eki [-gel] ve [-gal] şekilleri ile birleştirmiştir (Türkçenin Grameri, ss. 240).

O, [-gel] eki “filin yapma yeteneğini” anlatan sıfatlar yapar diyor. Örnek olarak pişgil (çabuk pişen) kelimesini verir.

Bu ekle yapılmış ve kalıplaşmış kelimelerden: engel (Türkçede “mani” demektir), tutkal (bizde “yapışkan”), tonkal / tongal, kangal (kankal; yaprağı dikenli, özü yenilen alak bitkisi; kalgan Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C1, ss. 416), işgil (*cefte*, karmak: “*şuşenin sınıg yerinden elini içeriye saldı ve işgili terpetti*” / arabanın kolu ile boyunduruğu birleştiren nazik ağaç /zan, şüphe, *güman* /zorluk, mani, engel, zor durum: “işgile düşmek”, “işgile salmak”... Aynı eser, C 2, ss. 460-461) vb. hatıra gelir. (/-/ ekine başvurunuz).

90.2. Bu ekin [-gil] şekli bugün daha işlektir. Her türlü şahıs, akrabalık, unvan adından aile ve ev ismi yapmak için geniş ölçüde kullanılır: Aligil, Yaşargil, Hasangil, Kaim Makamgil... İşaret ettiğimiz gibi [-gil] aile ve akrabalık gösteren ve Azerbaycan Türkçesinde çok kullanılan işlek bir ektir.

فردلری مشخص ائتمک اوچون "زاده"، "اوف"، وحتی "اوغلو" سؤزلرینه
 یئری گلیرسه صوی آدی اوچون ترجیحی واردیر. "اوغلو" سؤزونه ترجیح
 جهتی هم قادینلارا و هم ده کیشیلره فرقسیز اولاراق علاوه ائدیله
 بیلمه سینده دیر. او بیرطرفدن "اوغلو" آنجاق شخصین اؤز آتاسینا
 انتسابی و "زاده" ایسه عادتله گؤره آتایا و نجه دئیرلر چوخ
 "اینجه الهیب صیخ توغورساق" کئچرک، و کلمه نین وضع اولونموش
 "لغوی" (معناسیندا) آتایا داها آرتیق نسبتی افاده ائدیر، "گیل"
 ایسه عائله نی مشخص ائدیر. اوسته لیک بیر آدم "اوغلو/زاده/اوف"
 وسایرایله "گیل" لی فامیل آدینی دا بیرلیکده ایشلتمک امکا-
 نهنا صاحیب دیر.

بو اک قوه مولوق آدلاری نین عمومیتله یی یه لیک (ملکیت) شکل
 لرینه گتیریلیر : داییم گیل، آنان گیل، خالاسی گیل ...
 ادبی دیلده عاقله و ائو افاده سی اوچون داها چوق (جمع) اکسی
 گتیریلیر : حسن لر: حسن گیل، آنانلار: آنانگیل، یوزباشیلار : یوز
 باشیگیل ...

"گیل" کلمه لرین صونونا گلنده آهنگ قانونونا اویماز، یعنی
 بو اکین بیرتک "گیل" (و بعضی حاللاردا "گول") شکلی واردیر.
 ۳ - ۹۰) یعنی اصطلاح اولاراق مثلا "بوتانیک" (بیتکی بیلگی)
 ده، بیتگی لرین عائله سینا افاده اوچون جمع اکی ایله برابر ایشله
 دیلیر : توروونگیلر (مرکبات)، پاخلاگیلر (پاخلا، لوبیا، آقاقیا
 ... کیمی بیتگیلری ایچینه آلان عاقله) ... چامگیلر (سرو و کاج -
 شام آغاجی / چام آغاجی کیمی بیتگیلرین عائله سی)، بوغداگیلر
 (تک دنه لی بیتگیلردن : بوغدا، آرپا، دوگی، یولاف، چاودار، مکه و ...
 کیمی لرین عائله سی) ...

۴ - ۹۰) اکین "گول" شکلینده مثال وئره ک : اوچگیل
 (اوچگیل) : مثلث، اوچ گوشه دشمکدیر. محمود کاشغرلی: "الشیء المثلث
 و هو الذی له ثلاثه ارکان" (یازما نسخه، ص ۶۵). دیلچی "قلاوزن"
 قیقاچقا اولان بیر فهرست دن بحث ائدیر و اوندا ایکی گول، بنشگول
 وسایره نین اولدوغونو نقل ائدیر (قلاوزن : اون اوچونجو عصر دن
 اولنکی تورکجه نین سؤزلوگو، ص ۲۵). بو سؤز بیزیم دیلده چوخ ایشلک
 دیر و تورکیه تورکلری نین صون زامانلاردا وضع ائتمیش اولدوقلاری
 "گن" اکی ایله دوزه لمیش افعالینا اوستون و اونلاردان داها مناسب

şahısları göstermek için “zade”, “-of” ve hatta “oğlu” ifadeleri yeri geldikçe soyadlarında tercih edilir. “Oğlu” kelimesinin tercih sebebi hem kadınlarda ve hem de erkeklerde kullanılmasıdır. Diğer yönden “oğlu” ancak şahsın öz babasına bağı ve “zade” ise geleneklere göre babaya ve nasıl derler “çok inceleyip sık dokursak” gerçek ve kelimenin ortaya koyduğu “hüküm” anlamında) anneye daha yakın bağı ifade eder, [-gil] ise aileyi ifade eder. Üstelik bir adam “oğlu / zade / of ” vs. ile [-gil] ekli aile adını birlikte kullanma imkânına sahiptir.

Bu ek akrabalık adlarının genellikle iyelik ekli şekillerine getirilir; dayımgil, anangil, halasıgil...

Edebi dilde aile ve ev ifadesi için daha çok çokluk eki getirilir: Hasanlar; Hasangil, ananlar; anangil, Yüzbaşılar; Yüzbaşığıl...

[-gil] kelimelerin sonuna geldiğinde ses uyumuna uymaz, yani bu ekin sadece [-gil] (ve bazı hallerde [-gul]) görünümü vardır.

90.3. Yeni bir terim olarak mesela “botanik” (bitki bilimi) de bitkilerin familyasını ifade etmek için çokluk eki ile birlikte kullanılır: turunçgiller, baklagiller (bakla, fasulye, akasya... gibi bitkileri içine alan aile), çamgiller (Serv ve keç-çam ağacı/çam ağacı gibi bitkilerin ailesi), buğdaygiller (tek taneli bitkilerden: Buğday, arpa, yulaf, çavdar gibilerin ailesi)...

90.4. Ekin [-gül] şekline de örnek verelim: üçgül (üçgil): üçgen, üç köşe, demektir. Mahmut Kaşgarlı: “ث ه اركان (yazma nüsha, ss.65). Dilbilimci “Clauson” Kıpçakça olan bir fihristten bahseder ve onda ikigül, beşgül vs.nin olduğunu nakleder (Clauson: 13. Asırdan Önceki Türkçenin Sözlüğü, ss. 25). Bu söz bizim dilde çok işlektir ve Türkiye Türklerinin son zamanlarda kullandıkları [-gen] eki ile yapılmış kelimelerden üstün ve onlardan daha uygun

دیر. بیزده مثلته اوچکول (تورکیه تورکجه سینده اوچکئن / اوچگون)
 مرتبه دوردگول ، مخمه بشگول ، مسده آلتیگول ، مسبه یئددیگول
 مئنه سکیز گول و... دئلمه سی قایدا ، تاریخ و خلقیمیزین عادت -
 لرینه موافقدیر .

۵ - ۹۰) " - گیل " و - غیل ، شکیلرینه گلینجه : قدیمدن امر
 صیغه سینه علاوه اولور و وظیفه سی امری تاکید ائتمکدیر .
 میلادی اون اوچونجو عصر شاعیرلریندن حمزه نین یوسف و زلیخا "
 اثریندن :

نیچون ایرغادین باشینی سویله گیل
 او گوندن نه گئجدی معلوم ائیله گیل

بیلدیگیمیز کیمی بو بیثیده گئچن "باشینی ایرغاما ق" ، "باشینی
 تربتمک " دئمکدیر ، هابئله ، " اوگ " ده " عقل " معنا سینا دیر ، وزنین
 دوز گلمه سی اوچون "معلوم" کلمه سینده کی "ع" سی چوخ یثیین ازخو -
 نمالی دیر .

بو اکا ایله دوزه لمیش " ائتمه گیل " سوزو " نسیمی " نین ایکسی
 غزلی نین " ردیف " - ی کیمی ایشلنمیشدیر . اورنهک :
 یوزونو مندن نهان ائتمک دیلرسن ائتمه گیل
 گوزلریم یاشین روان ائتمک دیلرسن ائتمه گیل
 برگ نسرین اوسته مشکین زلفلرینی داغیدوب
 عاشقی بیخانمان ائتمک دیلرسن ائتمه گیل
 بویوک خلق او زانی " یونس امره " - دن اورنهک :
 گونوللرده ایگ اولما غیل ، محفیللرده چیگ اولما غیل
 چیگ نسنه نین نه دادی وار ، گل عشق اودونایان یئری .
 بورادا دا ایگ / ایی " ناخوش ، خسته " و چیگ / چیی ده معلوم دور
 " خام " دئمکدیر . " نسنه " ایسه اصلده " نه ایسه نه " یعنی " شئی / زاد "
 معنا سینا دیر .

۶ - ۹۰) بیزده بو اکین بیرده اوزادیلیمیش شکلی اولان " - گیلن "
 ایشلکدیر . بو اک معنایا داها چوخ تاکید مفهومونو آرتیریر . بویوک
 شاعیر " صراف " - ین نوحه لریندن بیر مثال :
 گئت علی سن ده شهادت شربتین نوش ائتگیلن
 نرگس مستون کیمی دونیانی مدهوش ائتگیلن

dur. Bizde müsellese üçgöl (Türkiye Türkçesinde üçgen), murabbaya dörtgöl, murabbaya beşgöl, müseddese altıgöl, müsebbaya yeddigöl, müsemmene sekkizgöl vs. denmesi kurallara, tarih ve halkımızın geleneklerine uymaktadır.

90.5. [-gil] ve [-gıl] şekillerine gelince: eskiden emir kipine gelir ve görevi emri vurgulamaktır.

13. yüzyıl şairlerinden Hamza'nın "Yusuf u Züleyha" adlı eserinden:

Niçün ırgadın başını söylegil

Ögünden ne geçti malum eylegil

Bildiğimiz gibi bu beyitte geçen "başını ırgamak", "başını oynatmak" demektir. Bunun gibi "ög" de "akıl" anlamına gelir. Veznin doğru olması için "malum (معلوم)" kelimesindeki "ع" çok hızlı okunmalıdır.

Bu ek ile yapılmış "etmegil" sözü "Nesimi"nin iki gazelinin "redif"i olarak kullanılmıştır. Örnek:

Yüzünü mende nihan etmek dilersen etmegil

Gözlerim yaşın revan etmek dilersen etmegil

Berg nesrin üste meşkin zülüflerini dağıtıp

Aşkı bihanman etmek dilersen etmegil

Büyük halk ozanı "Yunus Emre"den örnek:

Gönüllerde ig olmagıl, mahfillerde çiğ olmagıl

Çiğ nesnenin ne dadı var, gel aşk oduna yan yeri

Burada da *ig* > *iy* "nahoş, hasta" ve *çiğ* > *çiy* de "ham" demektir. "Nesne" ise aslında "ne ise ne" yani "şey / zad" anlamına gelir.

90.6. Bizde bu ekin bir de uzun şekli olan [-gilen] işlektir. Bu ek anlama daha çok vurgu kavramı verir. Büyük şair "Sarrâf"ın ağıtlarından bir örnek:

Git Ali sen de şehadet şerbetin nuş etgilen

Nergis-i mestün gibi dünyanı medhûş etgilen

محنت و درد و بلايه جسمی توش ائتگیلن ...
(۹۱) - گین (- کین / - غین / - قین / - گوڻ / - کوڻ/غون/

- قون)

۱ - (۹۱) بو اکده " - گن " اکی کیمی دیر . فعلین کؤک یادا گؤو دهسینه گتیریلهرک عمومیتله صفت کیمی ایشلهنن آد صویلو کلمه دوزهلر (" آد صویلو " کلمهلردن مقصدیمیز آد ، صفت ، ضمیر ، اادات و ظرفلردیر) - گن اکینی ایضاح ائدرکن اشارت ائتدیگیمیز کیمی بو اک عمومیتلنه تک هجالی کلمه لره علاوه اولار . چوخ هجالیلارا اکثرا " - گن " اکی گتیریلیر ، چوخ هجالی گؤوده ایله دوزهلیمیش کلمهلردن " آلیشقین " و " ددیگرین " ان ایشلک اولان استثنالاردا ندیرلار .

بو اکلده دوزهلیمیش کلمهلردن اؤرنه کلر :

دالغین (" غرق دریای تفکر " بیفون ، آدی گئچن اثر ، ص ۱۷۹)
یورغون ، اوزگون (فارسجا : " رنجیده " ، متالم) ، بئزگین ، یایغین
(رایج ، یایلمیش ، منتشر) ، سوزگون (سوزولموش ، ضعیف له مییش) ، قیزغین ، کسکین (ایتی ، قطعی) ، دوشگون (۱ - ضعیف ، لاغر ، نحیف ، ۲ - افسرده ، درمانده ، ۳ - معتاد ، مبتلا ، ۴ - پست ، ردیل ۵۰ - بی چیز ، نادار ، فقیر . بیفون ، آدی گئچن اثر ، ص ۱۸۶) -
" دوشگونلریوردو " : فارسجا " نوانخانه " (سولغون ، آشقین) بییر اندازه نی اولچونو آشمیش) ، دوزگون (دوز اولان) ، گشگرین (فارسجا : کشیده ، تنش دار) ، چاشقین (چوخ چاشیران) ، اولغون (فارسجا : رسیده) ، اولغون (مناسب ، منطقی) ، دورغون (ساکین ، ساکیت) ، اولگبون (اولو کیمی ، ضعیف) .

۲ - (۹۱) فعل گؤوده لری یا ددان چیخمیش یا دا معنی دگیشدیرمیش

" - گین " اکللی کلمهلردن :

با یغین (۱ - اؤزوندن گئتمیش ، غش ائتمیش ، اوره گی کئچمیش . ۲ - خومار ، مستانه ، سوزگون : " با یغین باغیشلار " (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۱ ، ص ۱۸۴) .

چایغین (هوس باز) ، آرغین ، چیلغین (دلی) ، دارغین (۱ - اینجیک ، دردلی ، کؤسکون ، پریشان ، پرت . ۲ - حدتلی ، غضبلی ، قیزمیش .

(آذربایجان دیلینده ایضاحلی لغت ، ج ۲ ، ص ۳۷) ، ترکین (منتظم .

" ترک - ترک " ییغماق و ترتیب و یرمک ماده سیندن) . کیمی .

Mihnet, dert ve belaya cismimi tuş etgilen...

91. [-gin] ([-kin], [-gın], [-kın], [-gün], [-kün], [-gun], [-kun])

91.1. Bu ek de [-gen] eki gibidir. Fiilin kök ya da gövdesine getirilerek genellikle sıfat gibi kullanılan ad soylu kelimeler yapılır (“ad soylu” kelimelerden maksadımız ad, sıfat, zamir, edat ve zarflardır). [-gen] ekini açıklarken işaret ettiğimiz bu ek genellikle tek heceli kelimelere getirilir. Çok heceli kelimelere genelde [-gen] eki getirilir, çok heceli gövde ile yapılmış kelimelerden “alışkın” ve “tedirgin” en işlek olan istisnalardandır.

Bu ekle yapılmış kelimelerden örnekler:

Dalgın (“غرق دریا میفکر” *Peyfoon*, adı geçen eser, ss. 179), yorgun, üzgün, bezgin, yaygın (yayılmış), süzgün (süzülmüş, zayıflamış), kızgın, keskin (*iti*, katî), düşkün (1- zayıf, sıska, nahif. 2- duygusuz, çaresiz. 3- bağımlı, mübtela. 4- alçak, rezil. 5- Hiç, fakir, *Peyfoon*, adı geçen eser, ss. 186)–“Düşkünler Yurdu”: Farsça “سوزن خله”), solgun, aşkın (bir endazeyi ölçüyü aşmış), düzgün (düz olan), gergin, şaşkın (çok şaşırın), olgun, uygun, durgun (sakin, sakit), ölgün (ölü gibi, zayıf).

91.2. Fiil gövdesi unutulmuş ya da anlam değiştirmiş [-gin] ekli kelimelerden:

Baygın (1- kendinden geçmiş, bayılmış, yüreği geçmiş. 2- mahmurluk, sarhoşluk, süzgün: “baygın bakışlar”, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 184). Çapkın, argın, çılgın, dargın (1. İncik, dertli, küskün, perişan, pert. 2. hiddetli, gazaplı, kızmış. Azerbaycan Dilinde İzahlı Lügat, C 2, ss. 37) terkin (muntazam, “termek – dermek” yığmak ve tertip etmek maddesinden) gibi...

بو صفتلردن آد اولانلاری دا وار :

داشقین ، یانغین ، سالغین (مسی ناخوشلوق) ، قیرغین ، پوزغون
(شکست) ، باسقین (آنسیزین / بیردن هجوم ائتمک ، اوستونو آلماق
اوزه رینه آتیلماق ... "آدی گئچن اثر، ج ۱ ، ص ۲۰۲) ،
قاچقین (قاچان آدام ، توتقون (اسیر) ، قوزغون (قوش آدی) ،
۳ - ۹۱) یعنی دن شایع اولموش اصطیلاحلاردان :
اوزگون : متأسف ، یایغین : شایع ، سچگین : ممتاز ، برگزیده ،
الیشقین : مالوف ، سوزگون : تبعید ، ایلغین : سراب .
۴ - ۹۱) یعنی دوزه لمیش سوزلردن : ائتکین : فعال ، یئتکین :
کامیل ، بلیرگین : باریز

(دوام ائده جک)

آدسیز - آستارا

=====

* سن چالاندا سازی *

نیی بوز آتینا مینیر * سن چالاندا سازی دوستوم
باشی قارلی داغلار دینیر * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

معنالی بیر غمین اولسا * غم حقلی دیر گولون اولسا
گوز نغله سین اگر دولسا * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

دؤنور سئوینج لره غمین * زیله دؤنور سنین بمین
آچیلیر باغلی عالمین * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

آغیز گلیر شیرین دادا * نه غم قالیر ، نه ده قادا
کؤچن دوستلار دوشور یادا * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

سحر گولور ، گئجه قاچیر * گونش وطنه نور ساچیر
الهام قوشو قاناد آچیر * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

گوللر آچیر ، قیش یاز اولور * حسرتیم ، دردیم آز اولور
"آدسیز"ین قلبی ساز اولور * سن چالاندا سازی دوستوم

.....

Bu sıfatlardan ad olanları da vardır: Taşkın, yangın, salgın, kırgın, bozgun, baskın (ansızın/ birden hücum etmek, üstünü almak, üzerine atılmak. Adı geçen eser, C 1, ss. 202), kaçkın (kaçan adam), tutkun (esir), kuzgun (kuş adı).

91.3. Yeniden yaygınlaşmış terimlerden: üzgün: “*müteessif*”, yaygın: “*şayî*”, seçkin: “*mümtaz*”, “*ber-güzîde*”, alışkın: “*me'lûf*”, sürgün: “*teb'îd*”, ilgin: “*serâb*”.

91.4. Yeni yapılmış kelimelerden: etkin: “*fa'âl*”, yetkin: “*kâmil*”, belirgin: “*bariz*”...

Devam edecek.

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آبلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشریه

وارلیق

اونونجو ایل - فروردین ، اردیبهشت - ۱۳۶۷ شمسی

دوقتور حمید نطقی

کلمه لر اوزهرینه

کۆکلر - اکلر - گۆوده لر - کلمه لر

* ۹ *

(۹۲) - ل (- هل / - ال ، - ئیل / - ۆل / - ئیل / - ۆل ، - سل /
- سال / - سیل)

(۹۲ / ۱) بو اک ان جوج ماسقشسه سبب اولان اکلردیدیر . بورادا
سو ماده ابله باحیندان علاقه لی اولان ، دبلده یروقرا ملی — سؤز
یاراتماق " موضوعوا و بعضی مرسوط مسئله لره مختصر اولاراق تماس
اقتمکه مجبوروق . سونا گۆره معین بئرلرده متسدن خارج آر - جوخ
مفصل حاشیه لرله قارشیلانسا حاقسینیز . بونلاریس یانیندا - ل حقیقده
موافیق و مخالف گۆرۆشلردن بئر اجمال تقدیم ائده رک اوخوجولاربمیر
- یین بئر نتیجه بخارماقلاری اوچون حالشا حاسی :

دیلچی طاهر نژاد گنجان . آز ایشلک اکلردن بحث ائدرکن - هل /
- بل اکمندن دایم شیر و بو متاللاری صاباراق سؤزه باشلا میر :

گۆره ل ، باشل ، آعیل ، حاتال (" چیکال ") (فارسجادا) سا قال /
سافعال ، حاسول ، حاحیل ، اوغول ، زیگیل ، فاوال ، قارتال ...
" بخی کلمه لر : دوعال (طبعی) ، قورال (قایدا) ، گونجه ل
(هر گۆنه عاید ، بومی) ، اوزه ل (حاص ، فارسجا " تیزه ") ، کئشل (عمومی)
یا سال (قانونی)"

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ONUNCU YIL-NİSAN, MAYIS-1367

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELEK (9)

92. /-l/ ({-Al}, {-Il}, {-Ul}, {-sAl}, [-sıl])

92.1. Bu ek tartışmaya en çok sebep olan eklerden biridir. Burada bu madde ile yakından alakalı olan, “dilde programlı söz yaratmak” konusuna ve bazı ilgili meselelere kısaca değinmeye mecburuz. Buna göre bazı yerlerde metinden hariç az çok uzun dip notlarla karşılaşacaksınız. Bunların yanında /-l/ hakkında birbirine uygun ve karşıt olan görüşlerden bir özet takdim ederek okuyucularımızın bir sonuç çıkarması için çalışacağız:

Dilbilimci Tahir Nejat Gencan, kullanımı az olan eklerden bahsederken [-el],[-il] ekini de söyler ve bu görüşleri sayarak söze başlar:

Güzel, yeşil, ağıl, çatal, sakal, çapul, cahıl, oğul, ziğil, kaval, kartal...

*Yeni kelimeler: Doğal (tabii), kural (kaide), güncel (her güne ait, “می
نوی), özel (has, Farsça “ویژه”), genel (umumi), yasal (kanuni)...*”

بو اكلرله تۆره ميش آدلار صفتلر دېلېمىزده اولان : گۆزەل، پاش
 - يىل ، قۇمسال ، يۇخسۇل ، اۇيسال ... كىمى كىلمەلرە كى - ئل اكى
 صون زامانلاردا ... ايشلكلىك قازانمىش كىلمەلرېن، بېرجوخ اصطلاحلارېن
 و چىشىدلى مفھوملارېن يىكرنە يىنى كىلمەلر وجودا كىتىرمىشىدېر...."
 " ... يوخسوللا بىرلىكده زىنگىن ، وارلىقلى معناسىنا " وارسىل".
 كىلمەسى ، مشهور رومانى ياشار كمال بىللە ايشلتمىشىدېر ;
 " خشاش داناسى قەدر عاغىل يوخ بو انسانلاردا جانىم! وارسىلى
 بوخسولو ، افندىسى ، آغاسى ، قائمقامى ، ژنە رالى ، مارشالى هامىسى
 قانۇن دردىدە ..."

" تۆرمەسى : آد و فعل صۇيلو كىلمەلرە تناسونە گۆرە - ل ، - ەل
 - ال ، - يىل ، - ئىل ، - ئۇل ، - ئۇل ، - سل ، - سال ، - سىل اكلرىندىن
 سىرى كىتىرىلمىشىدېر " (پاهرن ، گىنان ، دىل بىلگىسى ۲۳۶ - ۲۳۵ و
 صون پاراقراف اوخون ۲۰۷ - نجى صحىفە يە ياخىنىز) .
 باشقا بىردىلجى بىروفدسور سانعو اوغلو دىيىر :

" قىدىم توركەدە آدلاردان صفت دۆرەلدن آر ايشلك بىر - بىل ، اكى نىن
 وارلىغىنى مابىلى كىلمەلرە آنلايا بىليرىك (فىزىل ، ياشىل ، باشىل
 - باشىندا آغ نوک اولان آدام -) . بو بلكە عىنىنى لەھەدە اۆرنەكلرى
 اولان - گىل اكيندن گلېر (قىرغىل - قىرساچلى ، ساچلارېنادن دۆشموش
 اۆجگىل - مىلث -) . غرب توركە سىدە قىطى اولاراق سوتىل تۆره مەگە
 نىست وئە بىلە جەگىمىز كىلمەلر آزدېر : اوسۇل (اوس : عقل ، اوسول :
 يۇل بىلن) ، دۆردۇل (مرع) ، قومۇل (يىللىرن بىغدىغى قوم تبه -
 سى ، قوملو) ... كىمى " .

" ... بو صفتلرى فعلدن گلن - يىل آدلارى ابلە قارىشىدېر ما مالى (جاخ -
 يىل ، چۆك - ئۇل) توركەدە - بىل محصوللارى محدود و قىدىم اولسوب
 تىللىرى جىن و شېھلىدېر " .

" بىنى اصطلاحلاردا بو اك تجربه ائدىلمىشىدېر : تك - يىل (مفرد) ،
 چوخ - ئۇل (جمع) ، ار - بىل (مذكر) . دىتى - ل (مونث) كىمى .
 آنچاق اك بو نحرەدە افادەسى آنلاشلىماز (آنلاينى سزىلمز) اولوب
 اكلرس فعالاشما سىداكى جىنلىكلە قارشى - قارشى با اولما قدا بو
 كىلمەلر نادىرمانا فدادېر " دىشە ، بىروفە سور سانغواوغلو بورادا - سۆزو
 - نو بىتيرىر . (توركجە بىن قرامەرى ، ص : ۱۷۷) .

Bu eklerle türemiş adlar ve sıfatlar: güzel, yeşil, kumsal, yoksul, uysal gibi kelimelerdeki /-l/ eki son zamanlarda işleklik kazanmış kelimelerin, birçok terimin ve çeşitli kavramların yerine yeni kelimeler vücuda getirmiştir...

... Yoksulla birlikte zengin, varlıklı anlamında “varsıl” kelimesini, ünlü roman yazarı Yaşar Kemal böyle kullanmıştır:

“Haşhaş tanesi kadar akıl yok bu insanlarda hanım! Varsılı, yoksulu, efendisi, ağası, kaymakamı, generali, mareşali hepsi kanun derdinde...”

“Türemesi: Ad ve fiil soylu kelimelere uyuma göre /-l/, [-el], [-al], [-ıl], [-il], [-ul], [-ül], [-sel], [-sal], [-sıl] eklerinden biri getirilmiştir” (Tahir N. Gencan, Dil Bilgisi, 235-236 ve son paragraf için 207. sayfaya bakınız)

Başka bir dilbilimci Prof. Banguoğlu şöyle diyor:

Eski Türkçede adlardan sıfat yapan az işlek bir [-ıl] ekinin varlığını sayılı kelimelerle anlayabiliriz (kızıl, yeşil, başıl-başında ak tüy olan adam). Bu belki aynı lehçede örnekleri olan [-gil] ekinden gelir (kırgıl – kır saçlı, saçlarına ak düşmüş, üçgil – üçgen -). Batı Türkçesinde böyle bir türemeye kesin olarak bağ kurabileceğimiz kelimeler azdır: usul (us: akıl, usul: yol bilen), dördül (kare), kumul (yellerin yığıldığı kum tepesi, kumlu) gibi.

Bu sıfatları fiilden gelen [-il] adları ile karıştırmamalı (cah – il, çoğ – ul), Türkçede [-il] örnekleri sınırlı ve eski olup değerlendirilmesi zor ve şüphelidir.

Yeni terimlerde bu ek tecrübe edilmiştir: tek – il, çok – ul, er – il, dişi – l gibi.

Ancak ek bu tecrübeye ifadesi anlaşılmasız olup eklerin faalleşmesindeki zorlukla karşı karşıya olmakta ve bu kelimeler nadiren âsıma fedadır” diye Prof. Banguoğlu burada sözünü bitirir. (Türkçenin Grameri, ss. 177).

يئنه عئینی اثرده بیرباشقا یئرده (ص ۲۵۰) بئله یازیلشدیر:

"قدیم تورکجه دن بری تانیدیغیمیز :

آمۆل (ساکین ، راحت ، یاواش - یاواش - بیزده کی همیل) ، تۆکه ل
(تماماً ، بۆسۆتون) ، و بنزه ری آز ایشلک ، افاده سی قرارسیز . دوشمه
فعله اک بیر - یئل واردیرکی ، دیلیمیزده صاییلی آدلار و صفتلریوراخ
میشدیر . بو تۆره تمده قئید ائده بیلحه گیمیز آدلاردان :

چاخیل ، چایول ... بلکه ، اوغول ... صفتلر بئنگول (بیزده کی "یۆنگول"
"بونلاری آددان - یئل صفتلری ایله قاریشدیرما ماغا چالیشمالییق"
- ل اکلری حقینده ده ، عئینی اثرده بئله یازیلمیشدیر :

"دیلیمیزده بیر ایکی معنا قرویونا گیره بیلر ، ویا هئج گیرمه بن - هل
آدلاری و صفتلری واردیر . صونونجولارین فعلدن می ، آددان می گلدیگ -
لرینی ده چوخ زامان بلیرله یه مه بیرک :

الف : بو اک آز صاییدا فعلدن آلت آدلاری تۆره دییدیر :

چاتال (چنگال) ، قورال (قدیم معنادا : ساط ، ترتیب) ، انگل
(مانع) ، چۆکل (سو داشیب چکیلدیگدن صونرا بورا خدیغی زیغ) ...
بومعنادا اکیمیز شرق تورکجه سینده : قورغال ، تونقال ... تۆره مه
لریله علاقه لی اولابیلر .

ب : آز صاییدا قدیم صفتلر واردیر : دۆکه ل : تۆکه - ل (بوسوتون) ،
گۆزه ل ... کیمی .

ج - بو اکله تحقیر معناسیندا انسان تیپلری گۆسته رن صفتلر
واردیر :

آوال (تورکیه تورکجه سینده ساده لیکدن احمق گۆرهنن آدام) .

درویش معناسی ایله تورکجه به گیرن عربجه "اندال" کلمه سسی ده
بنزه رلیک سسی ایله بومعنا عائله سیبه قاتیلیمیش اولماسی گره ک . بو
کلمه لر ها میسی قالین سله دیر .

د - جشیدلی معنادا و تحلیلی داها جتین بعضی کلمه لریمیز - هل
ایله بیتر : قارتال ، طویال (چۆلاق) ، جهل (کیرلی ، چیرک) ...

" شرق تورکجه سینده ، صونرادان موغولحادان گلدیگی آنلاشیلان سیر
- هل (یل) اکی ایله دوزه لمیش کلمه لر تورکیه تورکجه سینده بوخدور "
"بیزیم دؤنموش - هل اکده لاتمنجه دن بسر افاده یاراشدیریلاراق
فعلدن صفتلر دوزه لتمک موفقیتدیر (باشاریدیر) :

Yine aynı eserin başka bir yerinde (sayfa 250) böyle yazılmıştır:

Eski Türkçeden beri tanıdığımız:

Amul (sakin-rahatsız-yavaş yavaş-bizdeki hemil), tükel (tamamen, büsbütün) vb. az kullanılan, ifadesi kararsız, düşme fiile ilaveten bir [-il] eki vardır ki dilimizde az sayıda ad ve sıfat bırakmıştır. Bu türemede kaydedebileceğimiz adlardan: çakıl, çayul, belki oğul kelimesi, sıfatlardan yengül (bizdeki “yüngül”, “bunları addan sıfat yapan [+il] eki ile karıştırmamaya çalışmalıyız”)

[-el] ekleri hakkında da aynı eserde böyle yazılmıştır:

Dilimizde birkaç anlam grubuna girebilen veya hiç girmeyen [-el] ekli adlar ve sıfatlar vardır. Sonuncuların fiilden mi, addan mı geldiğini çoğu zaman belirleyemiyoruz.

a. Bu ek az sayıda fiilden eşya adı türetmiştir:

Çatal (çengel), kural (eski anlamda: besât, tertib), engel (mani), çökel (su taşıp çekildikten sonra bıraktığı balçık)

Bu anlamda ekimiz Doğu Türkçesinde: kurgal, tonkal vs. türemeleriyle ilgili olabilir.

b. Az sayıda eski sıfat vardır: dükel: tü – kel (büsbütün), güzel gibi.

c. Bu ekle aşğılama anlamında insan tiplerini gösteren sıfatlar vardır:

Aval (Türkiye Türkçesinde safıktan ahmak görünen adam).

Derviş anlamıyla Türkçeye giren Arapça “abdâl” kelimesinin de benzerlik sebebi ile bu anlam ailesine katılmış olması gerek. Bu kelimelerin her biri kalın seslidir.

d. Çeşitli anlamlarda ve tahlili daha zor olan bazı kelimelerimiz [-el] ile biter: kartal, topal (çolak), çebel (kirli, çirk)...

Doğu Türkçesinde sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan [-el] ([-il]) ekiyle yapılan kelimeler Türkiye Türkçesinde yoktur.

Bizim kalıplaşmış [-el] ekine Latince'den bir ifade yakıştırarak fiilden sıfatlar yapmak bir başarıdır:

دۇرال : ساكىن (ستاتىك) ، دۇغال : طىعى ، ايستەنل : اختىيارى
... كىمى " (سانغواوغلو ، توركچە قرامەرى ، ص ۲۳۲ - ۲۳۱) .
ابدى دە يروفە سور محرم ارگىن - ە قولاق آساق ، او " تورك دىل
بىلگىسى " آدلى اثرىندە " - ل " اكى بارە سېندە بئله يازىر :
" - ل ، ايشلك اولمايان اكلردن سېرىدىر ، سىزە رلىك افادە ،
بش - ى - ل (ياش - ى - ل) ، قىز - ى - ل كلمە لرېندە واردىر .
سو - ل ، قديم - سئىل ، سئىل - دن گلمكده دىر " (ص ۱۷۷) .
صون اولاراق عالم عبدالقادر اينان - ىن نقل ائدىلمىش سۆزونو
ائشدهك : " فرانسىزخا دان آلىنان - آل نايسال كىمى كلمە لردە كى
- سال اكى امىش . بو اكين نسبت اولدوغو بللى دگىلدىر ، بو كلمە لر
اك اولسالار بىلە چوقدان اولموش و با فرانسىزخا - ال - ا بنزە تىلە رك
صونرادان تۇرە دىلمىش اكلردندىر . بو صون - سال هەسى تورك لهجە لر -
ىندە دۇرد - بئش كلمە دە گۇرولمكده دىر . مکتب كتابلارينا صوخولان بو
- ال ، - سال اكلرى ىن نە كىمى كلمە يە اكلە نە كى سىر قابدایا
با غلامىش دگىلدىر . سىر كلمە دن نسبت صعاتى تشكيل ائتمك اوچون - ل
مى گله ك - سال مى گله ك بللى دگىلدىر ، با زانين و سۇيله يە نى -
كىشى نە با غلامىش " (امين اۇزده مېر - ىن " اۇز توركچە اۇزە رىنە " ت .
د . و . آقارا ۱۹۶۹ - كتاسى نىن ۱۶۱ - نى صحىفە سېندن نقل ائدىل
بئشى سۆز و اصطىلاحلار حقبندە كى مناقشە لرېن اجمالينى ، طرفلردن
بېرىسى . معنى محمدا مین اۇزده مېر ، بو نقطە لردە تشبىت ائتمىش دىر .
اونون نقل ائتىدىگىنە گۇرە ، قارشى طرف اجمالاً بئله دئىر :
" ۱ - ەردىلدە يئنى كلمە لر آساق ايشلك ، حالى ياشايان اكلرلە
مىندا نا گىرىلير . ايشلك اولمايان ، اولو اكلرلە يئنى كلمە لردۇزە
- لىمك اولماز ... ۲ - بىر كلمە نىن اۇدورما اولما ماسى اوچون كۇ -
كونون سلبىنەسى و اكينىن ايشلك اولماسى گىرە كدىر ... ۳ - كوكلر آد
و فعل كۇكلرى دئىه ايكى يە آبرىلير . آد كۇكلرىنە گلن اكلر ، فعل
كۇكلرىنە گىرىلە ممز ... ۴ - قرامەر قابدالارينا مخاليف اولان ، س
تكىل ، معنا و مفهوم ناخىمىندان قصورلو ، چىركىن ويا يانلىش اولان
كلمە لر دىلدە بئىرلە شممز ... " (امين اۇزده مېر ، دىل ويا زار ، ص ۲۵۲ ، ۲۵۳)
دۇردوحو نقطە حقبندە دئىبلە ك خوڭ سۆز اولما مالى ، قرامەر
قايدالارى سى خلافيا بىلە رك قصورلو كلمە دوزە لىمك لە دىلە خدمت

Dural; sakin (statik), doğal (tabii), istenel; ihtiyari gibi”. (Banguoğlu, Türkçenin Grameri, ss. 232-231)

Şimdi de Prof. Muharrem Ergin’e kulak verelim. O, “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinde /-l/ eki bölümünde böyle yazar:

“/-l/: İşlek olmayan eklerden biridir. Benzerlik ifade eder: yeş – i – l (yaş – 1 – l), kız – 1 – l kelimelerinde vardır.

Bu /-l/, eski [-sıl], [-sil] ekinden gelmektedir” (ss.177).

Son olarak âlim Abdülkadir İnan’ın nakledilmiş bir sözünü dinleyelim:

“Fransızcadan alınan Altaysal gibi kelimelerdeki ek [-sal] eki imiş. Bu ekin karşılığı belli değildir. Bu kelimeler ek olsalar bile çoktan ölmüş veya Fransızca [-al-] ekine benzetilerek sonradan türetilmiş eklerdendir. Bu sonuncu [-sal] hecesi Türk lehçelerinde dört-beş kelimedede görülmektedir. Okul kitaplarına sokulan bu [-al], [-sal] eklerinin hangi kelimelere ekleneceği bir kurala bağlanmış değildir. Bir kelimededen niteleme sıfatı yapmak için /-l/ mi gelecek [-sal] mı gelecek belli değildir. Yazarın ve söyleyenin keyfine bağlıdır” (Emin Özdemir’in “Öz Türkçe Üzerine”, T.D.V. Ankara, ss. 1969 kitabınının 161. sayfasından alındı).

Yeni kelime ve terimler hakkındaki tartışmaların özetini taraflardan birisi, yani Mehmet Emin Özdemir, bu noktalarda tespit etmiştir. Onu naklettiğine göre karşı taraf özetle şöyle diyor:

1. Her dilde yeni kelimeler ancak işlek, canlı, yaşayan eklerle meydana getirilir. İşlek olmayan, ölü eklerle yeni kelimeler oluşturulamaz... 2. Bir kelimenin uydurma olmaması için kökünün bilinmesi ve ekin işlek olması gerekir. 3. Kökler ad ve fiil kökleri diye ikiye ayrılır. Ad köklerine gelen ekler, fiil köklerine getirilemez... 4. Gramer kurallarına uymayan ses, şekil, anlam ve kavram bakımından kusurlu, çirkin veya yanlış olan kelimeler dilde yerleşemez... (Emin Özdemir, Dil ve Yazar, ss. 252- 253)

Dördüncü nokta hakkında söylenecek çok söz olmamalı, gramer kurallarının aksine, bilerek kusurlu kelimeler yaparak dile hizmet

اڭتمك اولماز . ديليني سئوون هئج كيمسه "سس ، شكيل ، معنا و مفهوم باخيميندان قصورلو ، چيركين ويا يانليش اولان كلمه لرين" ديلده يئر لشمه سينه راضي اولمايلمز .

قالان اوچ نقطه حقينده ، ايندى قارشى طرفن حوابلاريندان نمونه لير اوخوياق يوخاريدا آدى گئجن "ديل ويا زار" كتاسيندان بيرنجه سطيير نقل ائديرىك :

"... بير اكين آز يادا چوخ ايشلكلى گي نه يه باعليدر؟ .. او اكين ايشله ديلمه سينه ."

"... بللى بير دؤورده آز ايشلك بيلينن بير اك ، سراسقا دؤورده چوخ ايشلك اكلر آراسيندا يئر آلا بيلير .."

"يئنى لرين ، حانلى ، جانسيز اكلردن يارارلانا راق كلمه تئورتديكلرى ادعاسينا گلينجه بوندا مخالف لرين حقلارى وار . گئرجكدن ده سوئله دير توركجه نين بوتون امكانلاريندان يارارلانما ، آز ايشلك دئيه بيلينن اكلرى ايشلكلشديرمك ، اونودولموش توركجه كلمه لرى مئيدانا سخاريب ايشلتمك ، ديليميزى زنگينلشديرمه نين بير ابجاسى اقتضاسى دگيلمي؟"

(عئيني اثر ، ص : ۲۵۴ - ۲۵۲)

بير اكين هم آد هم ده فعل كؤكلرينه گتيريله مممبه هه گي سحتبنده كي قايدا با گلينجه ، گينه عئيني اثره باش ووروروق و بيرنجه سطيير داها بو موضوعدا دا مؤلفين فيكيرلرسي نقل ائديرىك : "... ديلين نكتا - في و تكونو (گليشمه سي و اولوشماسى) بؤبونجا كؤكلر دواملى اولاراق يئر دگيشديرير . بعضى آد كؤكلرى فعلله سبركن ، بعضى فعل كؤكلرى ده آد لاشير . مثلاً بو كؤكلرى سهولتله آييرا بيلمك اولارمي ؟ داد ، شيش ، آجى (هم صفت ، فارسجا : "تلخ" ، هم آد - فارسجا : رح و درد" ، هم ده فعل كؤكو : آحيماق - فارسجا : "ترحم كردن") ، آغرى ، ساحى ، گؤون ، باريش ، دؤگوش ، گوج ... كؤكلرينه آد ، يوخسا فعل كؤكومو دئيه هه - بيك ؟"

" ديليميزده بير اكين هم آد هم ده فعل كؤكلرينه گله بيله هه گيى گؤستهرن اؤرنه كلر آز دگيلدير . مثلاً ، گؤلؤمه مك فعلينده نئران - مه ، اكي . آد صويلو كلمه لره ده گلمكده دير . منيمسه مك ، آزيمساماق .. اؤرنه كلرينده اولدوغو كيمي . بئنه آد كؤكلرينه گله رك اولنلاردان فعل توره دن - ل اكي ده بئله دير : اينجه لمك ، قيصالماق ، ديريلمك ،

etmiş olunmaz. Dilini seven hiç kimse “ses, şekil, anlam ve kavram bakımından kusurlu, çirkin veya yanlış olan kelimelerin” dile yerleşmesine razı olamaz.

Kalan üç nokta hakkında, şimdi karşı tarafın cevaplarından örnekler okuyalım, yukarıda adı geçen “Dil ve Yazar” kitabından birkaç satır naklediyoruz:

... Bir ekin az ya da çok işlekliliği neye bağlıdır? O, ekin kullanılmasına. Belli bir dönemde az işlek olduğu bilinen bir ek, bir başka dönemde çok işlek ekler arasında yer alabilir....

Yenilerin canlı, cansız eklerden yararlanarak kelime türettikleri iddiasına gelince, bunda muhalifler haklıdır. Gerçekten de bu böyledir.

Türkçenin bütün imkânlarından yararlanma, az işlek diye bilinen ekleri işlekleştirmek, unutulmuş Türkçe kelimeleri meydana çıkarıp kullanmak, dilimizi zenginleştirmenin bir gereği değil mi? (Aynı eser, ss. 253-254)

Bir ekin hem ad, hem de fiil köklerine getirilemeyeceği bahsindeki kurala gelince, yine aynı esere başvurur ve yazarın bu konudaki fikirlerini birkaç satırla naklederiz:

...Dilin gelişmesi ve oluşması süreci boyunca kökler devamlı olarak yer değiştirir. Bazı ad kökleri fiilleşirken, bazı fiil kökleri de adlaşır. Misalen bu kökleri kolaylıkla ayırabilir miyiz? Tat, şiş, acı (hem sıfat, Farsça: “تاتلخ” hem ad, Farsça: “تدر و ربح”, hem de fiil kökü: acımak – Farsça: “كردن” (ترجم), ağrı, sancı, güven, barış, dövüş, göç vb. köklerine ad mı, yoksa fiil kökü mü diyeceğiz?

Dilimizde bir ekin hem ad, hem de fiil köklerine gelemeyeceğini gösteren örnekler az değildir. Misalen gülümsemek fiilinde yer alan [-mse] eki ad soylu kelimelere de gelmektedir: Benisemek, azımsamak örneklerinde olduğu gibi. Yine ad köklerine gelerek onlardan fiil türeten /-l/ eki de böyledir; incelmek, kısalmak, dirilmek,

دۇرولماق ، دوغرولماق ، آزالماق ... اؤرنه كلربنده آدلاردان فعل
تؤره دن بو اك ، فعللردن ده فعل تؤره دير : ازيلمك ، يازيلماق ،
بيخيلماق ... دا اولدوغو كيمي " . (عئيني اثر ، ص ۲۵۵ - ۲۵۳)
مطلبير حقيني ادا ائتمك اوچون يوخاردا اشارت ائتديگيمز نقطه
لرين يانيندا و يئني كلمه لرين بعضلرعه اعتراض ائندلرين فيكير
سينؤوره سيني اولوتدوران (تشكيل ائدن) بئر موضوعا توخونما ميژدا
لازيمدير : گينه عئيني ائردن نقل ائدريك :

بختده ان مهم موضوعلاردان سبرسي ده "ياشايان دييل " موضوعودور .
بو "تهز" اورتانا بئله ايتلميشدير : "ياشايان دييل معين بيرزمره -
يه عايد اولمايب ، بوتون خلقين دانيشديغي ، سلسب ايتلتديكي كلمه
لردن مئيدانا گلن اورتاق (مشترك) وحانلي دييل دئمكدير ... ديلى
ساده لشديرمه گن بير حدودو اولمالي دير . توركچه خلقين دانيشديغي
ديلدير . توركون بيلديگي و آنلاديني هر كلمه توركچه دير " (ص : ۲۷۳)
بونا حواب اولاراق عئيني بازيچي بئله دئيبير :

"...ياشايان دييل دئيه بير مفهوم ديلجيليگين قاموسوندا يوخدور .
بئله بير تصور ، ديلى "حانلي بير اورقانيزم" مايان بير آنلايشين محصو
- لودور ... " ... ديلجيليكده اثبات ائديلميش بير گئرك و اردير :

سؤز دا غارحيغي (كلمه ذخيره سي و احتياطي) فردى دير . آدامدان آداما
دگيشير . اما ديلمن سيسته ماتيك ماهيتى دگيشمز . يعنى : هر كس دانيشير
كن بادا يازاركن ديلين سيسته ماتيك ماهيتى نه انطباق ائتمگه محبور
دور . چونكى سيسته اولاراق دييل ، فردين اوستونده دير ، تابعدير فرد ديله
كلمه لره گلينجه بئله دگيلدير . فرد كلمه لرى سئجمكده مستقل دير . يا شا -
ببش تجربه سینه ، بيلگيسينه ، حسي و فكري انكشافينا گؤره هر كس كلمه
لرى سئجر و ايشله در ... بو طبعي ديرو محاكيمه ائديله حك بير طرفى
ده يوخدور " .

"...كلمه لرى سئجمك و ايشله تمه گين فردى ماهيتى اولوشونا باغلى
قالاراق بورادا سوروشماق گره كدير . كيمين ديلى دير ياشايان دييل ؟
اؤز ديليميزى بونا اؤرنه ك گؤسترمك اولارمى ؟ داها دوغروسواؤز
سئجديگيمز و ايشلتديگيميز كلمه لرى ، بوتون تورك قومونون مشترك
سؤز ده كرلرى ديرمى ؟ " . (امين اؤزده مير ، عئيني اثر ، ص ۲۷۵ - ۲۷۴)
(۹۲/۲) اوزون سوزون قيصاصى ، يئني اصطلاحلارا ديليميزده مناسب

durulmak, doğrulmak, azalmak örneklerinde adlardan fiil türeten bu ek, fiillerden de fiil türetir: Ezilmek, yazılmak, yıkılmak da oluşu gibi. (Aynı eser, ss. 253-255)

Konunun hakkını vermek için yukarıda işaret ettiğimiz noktaların yanında ve yeni kelimelerin bir kısmına itiraz edenlerin fikir esasını oluşturan bir konuya değinmemiz de gerekir: Yine aynı eserden naklediyoruz:

Bu bahiste en önemli konulardan birisi de “yaşayan dil” konusudur.

Bu “tez” ortaya böyle atılmıştır:

Yaşayan dil belli bir zümreye ait olmayıp, bütün halkın konuştuğu, bilip kullandığı kelimelerden meydana gelen ortak ve canlı dil demektir... Dili sadeleştirmenin bir hududu olmalıdır. Türkçe halkın konuştuğu dildir. Türk'ün bildiği ve anladığı her kelime Türkçedir. (ss. 273)

Buna cevap olarak aynı yazar şöyle diyor:

... Yaşayan dil diye bir kavram dilciliğin sözlüğünde yoktur. Böyle bir tanım, dili “canlı bir organizma” sayan bir anlayışın ürünüdür...”...dilcilikte kabul edilmiş bir gerçek vardır: Kelime dağarcığı (kelime zahiresi ve ihtiyatı) kişiseldir. İnsandan insana değişir. Ama dilin sistematik özelliği değişir. Yani: herkes konuşurken ya da yazarken dilin sistematığına uymak zorundadır. Çünkü sistem olarak dil, bireyin üstündedir. Doğaldır, bireysel dile, kelimelere gelince böyle değildir. Birey kelimeleri seçmekte özgürdür. Yaşam tecrübesine, bilgisine, duygu ve fikir gelişimine göre herkes kelimeleri seçer ve kullanır... Bu doğaldır ve muhakeme edilecek bir tarafı da yoktur.

... Kelimeleri seçip kullanmanın kişisel bir ilgi oluşuna bağlı kalarak burada sorgulamak gerekir. Kimin dilidir yaşayan dil?

Öz dilimizi buna örnek gösterebilir miyiz? Daha doğrusu kendi seçtiğimiz ve kullandığımız kelimeler bütün Türk topluluklarının ortak söz değerleri midir? (Emin Özdemir, Aynı eser, ss. 274-275)

92.2. Uzun sözün kısası, yeni terimlere dilimizde uygun

قاریشلیق لار (معادل لر) تا یماق و دۆزه لتمک مسئله سی بیزی م دیل
اوجون ده ، بیرنجه اؤزگه دیل لرده اولدوغو کیمی ، گۆن و اجیب
مسئله لریندن دیر . بیلدیگینیز کیمی ، اول بو ایشه علم له ، دقت له ،
اعتدال لا مشغول اولماق شرط دیر . تازه کلمه لری مدافع ائدن تهزلرده
خلاصه اولاراق بیله دئیلمکده دیر : " محتاج اولدوغوموز اصطلاح و تفسیر
لری اگر : قدیم متنلرده کتابلاریمیزدان ، " اوکلمه لر آرتیق اولولر "
سبی ایله ، " آرقائیزم " عنوانی ایله ، " ایشلک دگیلر " دلبلری ایله
چیخاردیب ایشلتمزک ، مختلف شیوه لردن ، " اولار باشقا لهجه یه خاص
دیر " دئمک له آلمازساق ، یادا دبل قایدالارینا گۆره آزوبا جوخ ایشلک
اکلریمیزی مختلف کؤکلره و گۆوده لره ، یئنه ذکر ائتدیگیمز سبیره
دایاناراق علاوه ائتمکدن محروم اولورساق دئمک اؤز الیمیزله قوللا -
ریمیزی ساغلامیش اولماق و معین تاریخی - اجتماعی عامیللرین ايجاد
ائتدیگی قارما - قاریشیق لردن دیلمیزی قورتاریب و آریدا مایا -
جاغیق " . البته ، دالی - قاباغی فیکیرلشمه دن ، دقتله اولجه مدن - سجه
دن گۆتور - قوی ائتمه دن بو ایشه تشبث ائلمک و گۆنلوموزون ایسته -
دیگی کیمی حرکتده اؤزوموز و آزاد گۆرمک ده جوخ خطالی بیر ایشدیر ،
بو دیله خدمتدن جوخ اونداهرج - و - مرج یارادار و قاریشیق لیغی
آرتیرماغا سبب اولار . لاکین ، دیلین موجود امکانلاریندان ، اولارین
ایشلک اولما دیغی اوجون فایدالانماق دا ، الله گۆستره سین ، بیزی بو
دفعه بوسوتون دیلی ایشلک اولماقدان ساقیط ائتمک کیمی عثیه جر
لیک لره یؤنه لدر . بونا شاهید کیمی بیزایران تورکلری نین ، گۆزوموزون
قاباغیندا ، معین نسبتده ، موفقیتلی اولان فارسجا اصلاح ایشینی ، حریانی
نی گۆسترک اولار . خصوصا ، بو اصلاحیلارین ایچینده بیزدن بیرجوخوموزون
فعال رول اوینا دیغیمیزی دا خاطرلتمک لازیم دیر . فارسجا نین اصلاحیندا
لازیم اولدوغوندا " بو کلمه ، " اؤلموشدور " ، " آغیزلاردا یوخ ، آنجاق لغت
لرده موجوددور " دئیلمه ییر . مثلا ، جاسارثله " دوسیه " نین یئرینه " پرونده " (حتی معناسی آز - جوخ دگیشدیریلرک) راحاتقا قوبۇلا سیلر .
متنلردن آلینان و آز ایشلک اولان " یزشک " کلمه سی جوخ رواجدا
اولان " طبیب " و " حکیم " کلمه لری ایله دگیشدیریلیر و آز زامانلاردا
ایشلک سۆزلردن اولور . هابئله ، آشاغیداکی کیمی " آلیشیلما میش " دئیله
بیله جک سۆزلر ، سس سیز - صداسیز فارسجا نین علمی اصطلاحلاری اولاراق ،

karşılıklar bulmak ve oluşturmak meselesi bizim dilimiz için de birkaç dilde olduğu gibi günün çözülmesi gereken meselelerindendir. Bildiğiniz gibi, evvela bu işte bilimle, dikkatle, dengeli bir şekilde meşgul olmak şarttır. Yeni kelimeleri savunan tezler de kısaca böyle demektedir. “Muhtaç olduğumuz terim ve tabirleri eğer: Tarihi metinlerde kitaplarımızdan, “o kelimeler artık ölmüştür”, bu sebeple “arkaizm” adı altında “işlek değildir” delilleriyle çıkarıp kullanmazsak, çeşitli şivelerden, “onlar başka lehçeye özgüdür” diyerek almazsak ya da dil kurallarına göre az veya çok işlek eklerimizi çeşitli köklere ve gövdelere yine zikrettiğimiz sebeplere dayanarak eklemekten mahrum olursak kendi elimizle kollarımızı bağlamış olacağız ve belli tarihi-sosyal amillerin icad ettiği karma karışıklıktan dilimizi kurtarıp arıtamayacağız”. Elbette, önünü ardını düşünmeden, dikkatle ölçüp biçmeden, bu işe başlamak ve gönlümüzün istediği gibi hareket etmekte kendimizi özgür bırakmak da çok hatalı bir iştir. Bu, dile hizmetten çok onda tarumara ve karışıklığın artmasına sebep olur. Lakin dilin mevcut imkânlarından işlek olmadığı gerekçesiyle faydalanmamak da Allah göstermesin, bizi bu defa büsbütün dili işlek olmaktan alı koymak gibi çirkinliklere yöneltir. Buna tanık olarak biz İran Türklerinin, gözümüzün önünde, belli oranda başarılı olan Farsça ıslah çalışmasını, yöntemini gösterebiliriz. Hususen bu ıslahçıların içinde birçoğumuzun aktif rol oynadığını da hatırlatmak lazımdır. Farsçanın ıslahında gerektiğinde “bu kelime ölmüştür”, “ağızlarda yok, ancak sözlüklerde vardır” denilmiyor. Mesela, cesaretle “وسیه” kelimesinin yerine “نپرونده” (hatta anlamı az çok değiştirilerek) rahatça kabulleniliyor.

Metinlerden alınan ve az işlek olan “پزشک” kelimesi çok revaçta olan “tabib” ve “hekim” kelimeleri ile değiştirilir ve az zamanda en işlek kelimelerden biri olur. Aşağıdaki gibi “alışılmamış” denebilecek sözler sessiz sedasız Farsçanın bilimsel terimleri olarak,

یازیجیلار و ییلگینلر طرفیندن منیمسه نیر :

دش آمد (تعادف) ، کنش یافته (فعال شده) ، کنا (فعال) ، یادگیری
(تعاد) ، یادلخت (ضدانعقاد) ، یادگن (آنتی ژن) ، یلشتیر (ضد عفونی
آنتی سهبتیک) ، بنداک (آرتروز) ، کاستگی (آتروفی) ، کنال (قنات) ،
تنج (تشنج) ، چنده (مقدار خوراکی دوا) ، بددستاسی (قاعدگی دردناک)
کمه (معدده) ، کردممان (عمل) ، گیزن (هورمون) ، فروزش (آماس)
پنگانه (حنجره) ، میزیدن (ادراکردن) ، نائی (منفی) ، هائی (مثبت) ،
رندش (تراش) ، توماب (منی) ، تامسه (استرس) ، توپی (تامپون) ،
مراش (قی ، استفراغ)

و سبر آزدا آقاده میک و تعلیم اصطیلاحلاریندان :

دانشبهری (فوق دیپلم) ، پردیزه (Campus) ، فرنشین (رئیس)
آموزه (واحد درس) ، شاینده (emeritus) ، آزمایه (امتحان) ، پردا -
زانه (حق تدریس و سنزهری) ، پژوهانه (حق تحقیق) ، ارزه (نمره) ،
همسگالی (سمپوزیوم) ...

(بوکلمه لر "سازمان مرکزی نظام پزشکی ایران" - ین و "فرهنگستان
زبان ایران" - ین یئنی کلمه لری ایچینه آلان جزوه لریندن آلینمیشدیر)
سو دؤروم قارشیسیندا ، ایسترب - ایسته مز ، طرفسیز بیرمشاهده چی نین
ذهنبه ییله بیر سئوال گلیر :

نهدن سو بارارلی تجرویه نین حتی داها معتدیل شکیلده ، تورکجه یه
تطبیق ائدیللمه سی بعضی لری طرفیندن یادیرغانیر ؟
بؤتون بو مناقشه لردن بیله بیر نتیجه چیخارماق عجا یانلیشمی ؟
محتاج اولدوغوموز یئنی کلمه و اصطیلاحلاری ، ایحاب ائدرسه ،
دیلمیزده ، احتیاجا حواب وئره بیلن ، کؤک و اکلردن دیلمیزین قایدا
و اصولونا گؤره ، دقت و ذوقله قیاسلاما بولو ایله دؤزه لتمه گی قبول
ائتمک . بیله اولوجا آرتیق چوخ ایشلکلیک بادا آزا ایشلکلیک ملاحظه
لری (ساقا جهت لردن مناسب اولان بیر یئنی سؤزو ردا ائتمک اوچسون
کافی سبب ییلما مالبدیر . بیترکی دیلمیزین قایدا و اصولونا
اویسون . فارسا دا اولدوغو کیمی بو یئنی دن ایشلکلیک قازانمیش
کؤکلر ، بلکه سزیم دیلمیزده داها رنگین افاده لر قاتماغا کؤمک
ائده حکدیر ، او سبر طرفدن تورکجه نین اساس قایدا و اصولونا گؤره دوزه -
لدلیمسز یئنی سؤزلرین ، (عیارینا دقت ائدیلرک ضرب المثل اولموش

yazarlar ve bilginler tarafından benimsenir:

“نپاگري” (tesadüf), “گن شويافت ه” (eylemde bulunmak), “کننا (faal), “نپاگري” (tezad), “نپاگري” (karşı bağlam), “نپاگري” (antijen), “نپاگري” (antiseptik), “نپاگري” (artrit), “نپاگري” (atrofi), “کننا (kanat), “نپاگري” (kasılma), “نپاگري” (ilaç miktarı), “نپاگري” (ağrı), “نپاگري” (mide), “نپاگري” (iş), “نپاگري” (hormon), “نپاگري” (şişlik), “نپاگري” (gırtlak), “نپاگري” (idrar), “نپاگري” (menfi), “نپاگري” (müsebbet), “نپاگري” (traş), “نپاگري” (benlik), “نپاگري” (stres), “نپاگري” (tampon), “نپاگري” (istifrağ)

Biraz da akademik ve eğitim terimlerinden:

“نپاگري” (ön lisans), “نپاگري” (kampus), “نپاگري” (reis), “نپاگري” (müfredat), “نپاگري” (emeritus), “نپاگري” (imtihan), “نپاگري” (öğretim hakkı vb.), “نپاگري” (öğrenme hakkı), “نپاگري” (puan), “نپاگري” (sempozyum)...

(Bu kelimeler “İran Tıbbi Organizasyon Merkezi”nin ve “Ferhengistan”ın yeni kelimeleri içine alan bölümlerinden alınmıştır.)

Bu durum karşısında, ister istemez, tarafsız bir gözlemcinin aklına böyle bir soru gelir:

Neden bu yararlı tecrübenin daha sınırlı bir ölçüde, Türkçeye uygulanması bazıları tarafından yadırganır?

Tüm bu tartışmalardan böyle bir sonuç çıkarmak acaba yanlış mı?

Muhtaç olduğumuz yeni kelime ve terimleri, icab ederse, dilimizde ihtiyaca cevap verebilen, kök ve eklerden dilimizin kural ve usulüne göre dikkat ve zevkle kıyaslama yoluyla düzenlemeyi kabul etmek. Böyle olunca artık çok işleklik ya da az işleklik düşünceleri (başka yollardan uygun olan yeni bir sözü reddetmek için yeterli bir sebep sayılmamalıdır. Yeterki dilimizin kural ve usulüne uysun. Farsçada olduğu gibi yeniden işleklik kazanmış bu kökler, belki bizim dilimize de daha zengin ifadeler katmaya yardım edecektir. Diğer yönden Türkçenin esas kural ve usulüne göre düzenlenmiş yeni kelimelerin (ayarına dikkat edilerek atasözü olmuş

تازە سكه لىر كىمى (سئويلە - سئويلە اينىلە دىلمەسى و بعضى لەھە يە
محصور و محدود قالمايان رواج ساحەسى نە صاحب اولماسى احتمالى
دا گۆزدن قاچما ماليدىر .

دوغرودور دىلچىلىككە " اۆلموش سۆزلەر " دئىيە بىر مەسىلە واردير .
بو تەبىرىن اساس معناسىنى آختارىب - تايىق بختىمىزە آيدىلىنى
گتىرمىش اولارلىق . يىروفە سور دوغان آقسان - ين بو تەبىر اۆزەرىنە
يازديغى ايفاحى (طبعى دىر ، شيوەنى بىزىم تورككە يە اۆدوراراق ،
تكرار ائديرىك :

" هر دىلىن سۆز وارلىغى نى تشكيل ائدن كىلمەلردىز : بىر قىسمى
نىن زامانلا ، دىل ايچى و دىل ائشىكى جور - بە جور عامىرلە ايتىرىل -
دىكى ، اۆنودول دوغو گۆرسە نىر ، نە واركى ، بو اۆنودولان اۆلن كىلمەلرلەھە
و آغىزلاردا ، داھا اۆزون بىر مدت ياشا مالارنى دوام ائتديرىرلر "

" دىلدە كىلمە اۆلومو آدىنى وئردىكىمىز بو حادئە نىن بىزحە ان
باشدا گلن سىبى كىلمە نىن گۆستردىكى شئى يا مەفھومون حىياتدا آرتىقى
بىئرى قالما دىغى و تانىماز اۆلدوغودور ، هر جمعيت دە بعضى وسىلەلر
پالتارلار ، عنوانلار ، عنەنەلر اۆنودولماسى ، سۇنلار باغلى
اولاراق كىلمەلر ايتىرىلمەسىنە يۇل آخىشىدۇر . "

" اۆن دو ققوزونحو عصرىن تانىنىمىش دىلچىلر ائدن آ ، دارمەستە تەر
تارىخى سىبىلرە اسكى و اورتا چاغا عايد سلاح ، وسىلە ، سكه كىمى شئى
لرلە چىشدىلى اجتماعى مۇسسەلرلە علاقەلى كىلمەلر اورتا چاغلار بىر -
لىككە يۇخ اۆلدوغونو بىلرتمككە دىر . "

" بونون اۆرنەكلرىنە هر قومون ، او جملەدن توركلرىن ياشا بىشىن
دان چوخ - چوخ مثال گۆستەرىلە بىلر ياشا بىشى شرتلرى دگىش
جمعيتلر ، اۆرنەك اولاراق بىر باشقا اۆلكە يە گۆجن يادا گۆجە نەلىك
دن بىرلەشك حىيات ، زراعتدن صنایعە ، چۇل ياشا بىشىندان دىزچىلىگە
كئچن جمعيتلر دىلىندە بو بىئنى ياشا بىشلا علاقەلى مەفھوملار بىرلش -
مككە ، قدىملرى اۆنودولما قدا دىر . جمعيتىن ياشا بىشىداكى ساسسى
دگىشمەلر دە بو آرادا مايىل ماليدىر مثلا : غزەلى لىر و سلجوقلار
سارابى ، اۆردۇ و ادارەسى ایلە علاقەلى آغاجى : " اميرخلوت " ائلغار
غازىلر و داوطلب ساواشا گئدىلر ، نۇلگەك : بىر عنوان . چوماقدار :
گۆرز / طوبۇز داشىيان مامور ، چاوش : قابا قدا گئدن و " دوراش " دئە

yeni sikkeler gibi) sevile sevile kullanılması ve bazı lehçelerle sınırlı kalmayan kullanım sahasına sahip olması ihtimali de gözden kaçmamalıdır.

Doğrudur, dilcilikte “ölmüş kelimeler” diye bir mesele vardır. Bu tabirin asıl anlamını arayıp bulursak bu konuyu aydınlatmış oluruz. Prof. Doğan Aksan’ın bu tabir üzerine yazdığı açıklamayı (doğal olarak, şiveyi bizim Türkçeye uydurarak) tekrar ederek:

Her dilin söz varlığını teşkil eden kelimelerdir. Bir kısmının zamanla dil içi ve dil eşiğinin çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Ne varki bu unutilan, ölen kelimeler lehçe ve ağızlarda daha uzun bir süre yaşamayı devam ettirir...

Dilde kelime ölümü adını verdiğimiz bu hadisenin bizce en başta gelen sebebi kelimenin gösterdiği şey ya da kavramın artık hayatta yeri kalmadığı ve tanınmaz olmasıdır. Her toplumda bazı araçların, giyim kuşamın, unvanların, an’anelerin unutulması, bunlara bağlı olarak kelimelerin yitirilmesine yol açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın tanınmış dilbilimcilerinden A. Darmesteter tarihi sebeplerle Eski ve Ortaçağ’a ait silah, araç gereç, sikke gibi şeyler ve çeşitli toplumsal kurumlarla ilgili kelimelerin Ortaçağ’la birlikte yok olduğunu belirtmektedir.

Bu duruma her toplumun, özellikle de Türklerin yaşamından birçok örnek gösterilebilir. “...yaşam şartları değişen toplumların örnek olarak bir başka ülkeye göçen ya da göçebelikten yerleşik hayata, ziraatten sanayiye, çöl yaşantısından denizciliğe geçen toplumların dilinde bu yeni yaşam tarzıyla ilgili kavramlar yerleşmekte, eskileri unutulmaktadır. Toplum hayatındaki siyasi değişiklikler de bu arada sayılmalıdır... Mesela: Gazneliler ve Selçuklular sarayı, ordu ve idaresi ile ilgili ağa (ağa + cı); “emir-i halvet” gaziler ve gönüllü savaşa gidenler, bölgenek; bir unvan. Çomakdar; gürz/topuz taşıyan memur. Çavuş; önden giden ve “durbaş” diye

سلەنن ما مور، خئیل داش / خئیل تاش : هم خیل " بیر طايفادان اولان
 عسکرلر، سۆباشی : قوشون امیری ، طمغاچی / دامغاچی : مہردار .، کیمی)
 قدیم گئییم و قوماشلاری عکس اثتدیرن یاشماق ، شلتە ، تکگون، سالی-
 سیوری، سەتیرە ... کیمی کلمەلر بقلەجە کۆهنەلەشن و نتیجە اولاراق
 اونودولان مفہوملاردیر ."

"بیر دیلین اساس سۆز وارلیغینی تشکیل ائدن عنصرلر، کلمەلر-
 موبە ان آز معروض قالیرلار، بونونلا نئلە، تورکچە کیمی، مختلف خاریجی
 دیللرین قوتلی تاثیریندە قالمیش دیللردە، اساس جردە کلمەلردە دە
 دخیل کلمەلرین امتیازلی گۆرولوب و ترحیح ائدیلمەلری نتیجە سیندە
 اؤبودولما و کلمە اۆلوملرینە (داھا دؤغروسو ال ایلە اؤلدورولەلرینە)
 راست گلینمکدە دیر، حتی بعضی یازیچی و منور آداملارا گۆرە دخیل-
 معادیل و متابەلرین ترحیحی ایلە دیلیمیزدە بو نسبت چوخ یوخاریدیر"
 ("هریغونو ایله دیل" ج ۱ ص : ۲۶ - ۲۴)

تورکلرین تاریخی - اجتماعی شرطلر آلتیندا، کۆطلر، آخینلار و
 حدودلاردان حدودلارا بۆروللر و چالخانئیلی و حرکتلی حیات سۆیونما
 شکل ائدەن ائللریندە و قوردوقلاری اۆلکەلریندە یارلاق مدنیت لر و
 بۆبۆک شخصیتلر وجودا گلدی ایسەدە، مساحت گئیشیلیگی، و آرخا- آرخایا
 واقع اولان سیرلشمەلر- آریلمالار اوزوندن ، تورکچەدە بیرتک آنا
 اثرین محوریندە انکیشاف امکانی دواملی اولاراق نصیب اولمادی، عکسینە
 هر نوعدان دخیل کلمەلرە دیلین قاییلاری آردینا قەدەر آحیق تۆتولور
 کن تورکچە کلمەلر اۆزەلریندە جور- بە- جور عنوانلارلا، بیئرسیز و آشیری
 "مشکل یسند" - لیکلر و "سخت گیر" - لیکلر عادت حالینا گلدی، اؤزدیلی
 مزین سۆزلرسی آتمە دخیل سۆزلر اوجون معیدانی بۆش بورا خدیق .
 اشارت اثتدیگیمیز مختلف آدلار آلتیندا ددە - باسادان قالما ائشیه-
 مری اسراف و صؤوؤغانلیقلا داغیتماغا نئل باغلا دیق . دیلیمیزه بو
 قیلدن تاحدیغیمیز آدلاردان مثال وئرمک اوجون ، چوخ دگرلی بیر اثری
 الە آلسریق ، مقصدیمیز مترحم احمدعاصم - ین "تبیان نافع در ترجمه
 رهان قاطع" اثریدیر، بو اثر "رهان قاطع" - ین سیط بیرترحمەسی
 دگیلدیر، احمدعاصم "رهان قاطع" - دەکی کلمە، تعبیر و اصطیلاحلارین
 تام معادیلرینی آختاریب و اصطیلاحلاری گئیشجە و دقتلە ایضاح و تعریف
 ائدیب و بو ایش اوجون دەبیر چوخ منسەلرە باش وروب دور .

seslenen memur, hayldaş / hayltaş: hemhayl, “aynı bölükte olan askerler”, subaşı; komutan, tamgacı / damgacı; mühürdar gibi...). Eski giyim ve kumaşları aksettiren yaşmak, şilte, tekgün, setire gibi kelimeler böylece eskijen ve sonuç olarak unutilan kavramlardır.

Bir dilin asıl söz varlığını oluşturan unsurlar, kelime ölümüne en az oranda maruz kalır. Bununla birlikte Türkçe gibi, çeşitli dillerin kuvvetli etkisinde kalan dillerde yabancı kelimelerin temel kelimelere göre imtiyazlı görünüp tercih edilmesi sonucunda unutulma ve kelime ölümlerine (daha doğrusu el ile öldürölmelerine) rastlanılmaktadır. Hatta bazı yazar ve aydınlara göre alıntı denk ve benzerlerinin tercihi ile dilimizde bu oran çok yukarıdır (“Her Yönü ile Dil”, C 1, ss. 24-26).

Türklerin tarihi-sosyal şartlar altında, göçler, akınlar ve hudutlardan hudutlara yürümesi, çalkantılı ve hareketli hayat boyunca kurdukları ölkelerinde parlak medeniyetler ve büyük şahsiyetler vücuda gelse de alan genişliği ve ard arda gerçekleşen birleşmeler-ayrılmalar yüzünden Türkçede tek bir ana eserin ekseninde gelişme imkânı devamlı olarak nasip olmadı. Aksine her türden alıntı kelimeye dilin kapıları ardına kadar açık tutulurken Türkçe kelimeler üzerinde türlü türlü unvanlarla, yersiz ve aşırı “zorluklar” çıkarmak alışkanlık haline geldi. Kendi dilimizin sözlerini atıp alıntı kelimeler için meydanı boş bıraktık. İşaret ettiğimiz çeşitli adlar altında atalarımızdan kalan mirasımızı israf ve savurganlıkla dağıtmaya bel bağladık. Dilimize taktığımız adlardan örnek vermek için çok değerli bir eseri ele alıyoruz. Maksadımız Mütercim Ahmet Asım’ın “Tibyan-i Nafi der Terceme-i Burhan-ı Katı” adlı eseridir. Bu eser “Burhan-ı Katı”nın basit bir tercümesi değildir. Ahmet Asım “Burhan-ı Katı”daki kelime, tabir ve terimlerin tam karşılıklarını aktarmış ve terimleri genişçe ve dikkatle açıklayıp tanımlamış ve bu iş için de birçok kaynağa başvurmuştur.

بو گۆزەل و دگرلی اثری اینجه له ینده احمد عاصم - یین نئحه حور
 تورکجه یه قایل اولدوغو دفته چاریار :
 ۱ - باشدا "آنادیل" و مولفین اطرافیندا کیلارین ایشلتدیگی سۆزلر .
 بونلاری احمد عاصم "تورکی" آدلاندیریر . مثال :
 اسگالش : فیکیر و خیال و اندیشه دیرکی تورکی - ده "مانی" تعبیر
 ائدرلر .

۲- احمد عاصم تورکیده دئدیگی زامان بوندان تورکیده ده دانشلار
 وبیر درجه قدهر یازیلان تورکجه نی قصد ائدیر . بونو بعضا داها دا آجا
 - راق "بیزیم تورکیده" دئییه بیان ائلییر . تورکیه خاریحینده یاشایان
 تورکلرین کلمه لرینی ایسه "تورکیستاندا" دئییه آسیریر .
 اریب : ... "تورکیستاندا" "قشقاچ" و "بیزیم تورکیده" قاجاق "دئیلیر
 ۳ - تورکجه نین اونا گۆره باشقا نوغلاری دا واردیر ، بونلاردان بیری
 ده " تورکی قدیم " - دیر .

بیش بهار : " قایا قورۇغو" تعبیر اولان ناتا دئیلیر ، تورکی
 قدیمده " اۇرۇز اۇتو" و " یارا اوتو" دئیلیرلر .
 ۴ - " تورکی " غیر مشهور " ایله نهیی قصد ائتدیگی قطعی دگیلسه ده
 بۇنو هرکجه ییلینمه یین و باشغین اولما یان تورکجه دئمه آنلاماق اولار .
 ادوی : " اکیر" تعبیر اولونان کۆک آدی دیر . " اکیر" تورکی " داخی
 دئیلرلر ، بعضی لری بولغتی " صیر" ایله بیان ائبله دی .
 مشهور آجی دارودورکی بیر نئاتین عماره سندن حاصل اولور ، تورکی
 غیر مشهوردا " ازوای " دئیلرلر .
 ۴ - تورکی مهجور ایسه آرتیق دبلدن دوشموش اولان کلمه لرا وجون
 ایشله نیر .

بوزین : عربی ده " نار " ، تورکی مهجوردا " اؤد " تعبیر اولونور .
 ۵ - طاشرا تورکیسی ، ایستانبول خاریحینده ایشله دبلن تورکجه
 دئمکدیر .

آوند : ... آلتینحی معناسی " اول " ، " اقدام " - دیر ، طاشرا تورکیسینده
 " اؤندین " و " ایلک " تعبیر اولونور .
 ۶ - " قایا تورکی " ایله " نزاکتسیز " صایدیگی کلمه لری بیان ائتمک
 ده دیر . سرزو : قایا تورکیده " دانا جادیری " تعبیر ائدرلر .

Bu güzel ve değerli eseri incelediğimizde Ahmet Asım'ın nasıl bir hür Türkçeye inandığı dikkate çarpar:

1. Başta “ana dil” ve yazarın etrafındakilerin kullandığı kelimeler. Bunları Ahmet Asım “Türkî” olarak adlandırır. Örnek:

“تنگال ش”: Fikir, hayal ve endişedir ki, Türkîde “sanı” derler.

2. Ahmet Asım “Türkîde” dediği zaman bundan Türkiye’de konuşulan ve bir dereceye kadar yazılan Türkçeyi kasteder. Bunu bazen daha da açarak “bizim Türkîde” diye ifade eder. Türkiye dışında yaşayan Türklerin kelimelerini ise “Türkistan’da” diye ayırır.

“Erib” (اوب):... “Türkistanda”, “keykac” (كيقاج) ve bizim Türkîde “kaçak” denir.

3. Ona göre Türkçenin başka türleri de vardır. Bunlardan biri de “Türkî-i kadim”dir.

“تیشب هار”: “Kaya koruğu” olarak adlandırılan bitkidir. “Türkî-i kadim”de “uruz otu” ve “yara otu” diyorlar.

4. “Türkî-i gayrimeşhur” ile neyi kastettiği kesin olmasa da bunu herkesçe bilinmeyen ve yaygın olmayan Türkçe olarak anlamalıyız.

“الهيرتوركى”: “Ekir” olduğu söylenen kök adıdır. “Ekir-i Türkî” (الهيرتوركى) bile diyorlar. Bazıları bu kelimeyi “sabır” ile açıkladı.)

Meşhur acı bir ilaçtır ve bitkinin özütünden yapılır. “Türkî-i gayr-i meşhur”da “ezvay” (زواى) diyorlar.

4. Türkî-i mehcûr ise artık dilden düşmüş olan kelimeler için kullanılır.

“تبونين”: Batı Türkçesinde “nar”, Türkî-i mehcûrda “od” denir.

5. Taşra Türkîsi, İstanbul dışında konuşulan Türkçe demektir.

“آوند”: ...altıncı anlamı “evvel”, “akdem”dir. Taşra Türkîsinde “öndin” ve “ilk” denir.

6. “Kaba Türkî” ile “nezaketsiz” gördüğü kelimeleri ifade etmektedir.: “تبرزو”: “kaba Türkî”de “dana çadırı”dır.

۷ - "رومی" - نی ده داها باشقا بیرچوخ کتابلاردا گؤروندوگو اوزه ره آناطولو تورک و مستقیما تورک و تورکیه یئرینه ایشلمکده دیر انتله سودا: ... بیرقاج (نئجه) قسم اولور ، بوندان مراده ندسی دیر . رومی قسمینه " پیغمبر دوگمه سی " دئیرلر ...

(سو گئجید عالیم اورخان شایق گؤک یای - ین " برهان قاطع چئو - یری سی نین تورکجه آجی سیندان اؤنه می " مقاله سیندن ، متروک دسل قورومو " آق صوی ارمغانی " آنقارا ۱۹۷۸ دن آلینمیشدیر) .

بورایا قدهر ، احمد عاصم - ین نظریندن تورکجه نین تورکی ، تورکستا - نی ، تورکی قدیم ، تورکی غیرمشهور ، تورکی مهجور ، طاشرا تورکیسی ، قابا تورکی ... کیمی سونلارا بؤلونموش اولدوغونو گؤردوک . مولفین کلمه لری زامانینا و مکابینا خاص اولجولرله ، اجتماعی ، جوغرافیائی جهتدن دگرلندیرمه سی ، اؤز مقصدینه غایت او یغوندور ، لاکین سو کیمی دگرلندیرمه و بؤلمه لری . کلمه لری بوردیلده قدرینی تعیین ائتمک اوچون اشتباه سیز بیر اولجو اولما یا حاغینی بیلمه میز لازیمدیر .

یوخاریدا وئریلن مثاللاردان دا آیدین اولور کی سو اولجولره گؤره " قئیقاج " ، " قئیقاجی " (تورکیستان تورکوسو اولدوغو اوچون) " یارا اوتو " (قدیم تورکجه اولدوغو اوچون) ، بیلینن " ازوی " (تورکی غیرمشهور اولدوغو اوچون) ، هله هرکسین بیلدیگی و ایشلند - یگی (و مولف او مفهومو بئترمک اوچون عربجه " نار " سؤزونو ایشلندیگی) " اود " (اونون اولجولری ابله " تورکی مهجور " اولدوغوندان) منلا کله حکده کلمه دوزه لتمک اوچون بلکه مناسب صایلا بیلمز !

ئله هه سو قبیل حکملری نه قدهر نسبی / اضافی اولدوقلاری و اغنار ساحه لری نین ده نه درجه محدود اولدوغو آنلاشیلیمیش اولور .

(۹۲/۳) نه ایسه ، فیکریمیزحه ان لزوملو تدبیرلردن بیرسی ده " نسبت مفهومو افاده ائدن ، علملر و تکنولوژی ده بیرچوخ اصطلاحلاری دوزه لدن *cuqul* - *cuqul* - اکلرینه معادیل اولان " بیراک یا دا اکلر دلبلمیزده وارسا ، مئعدانا حصارماق و اوندان فایدالانما قدیر .

تورکجه کیمی مکمل و رنگین بوردیلده ، جوخ ایشلک و علی العاده صاسلاحاق " نسبت مفهومو " هرچوره سنه و بوتون رنگلری ابله بیان ائدن دقیق و خاص اکلرین ، سیزی دخیل اکلره محتاج ائده جک درجه ده کی یوخلوقو سو دیلی تانییالار حشرت وئرسه گرک ، مثال اوچون تصادفاً الیمیزده اولان

7. “Rumî”yi de daha başka birçok kitapta görüldüğü üzere Anadolu, Türk ve daha doğrusu Türk ve Türkiye yerine kullanmaktadır.

“تکلمه سوندا” :...birkaç kısımdır. Bundan beklenen geometridir. Rumî kısmına “peygamber döğmesi” diyorlar...

(Bu bilgi âlim Orhan Şaik Gökyay’ın “Burhan-ı Katı’ Çevirisinin Türkçe Açısından Önemi makalesinden, Metruk Dil Kurumu “Aksoy Armağanı” Ankara 1978’den alınmıştır).

Buraya kadar Ahmet Asım’ın gözünden Türkçenin Türkî, Türkistanı, Türkî-i kadim, Türkî-i gayrimeşhur, Türkî-i mehcûr, taşra Türkîsi, kaba Türkî gibi bölümlere ayırmış olduğunu gördük. Yazarın kelimeleri zamana ve mekâna has ölçülerle, toplumsal ve coğrafi yönden değerlendirmesi, kendi amacına gayet uygundur. Lakin bu gibi değerlendirme ve bölmelerin, kelimelerin bir dilde kaderini temin etmek için şüphesiz bir ölçü olmayacağını bilmemiz gerekir.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılır ki bu ölçülere göre “géygac”, “géygacî” (Türkistan Türkçesi olduğu için) “yara otu” (Eski Türkçe olduğu için). Bilinen “ezvay” (Türkî-i gayrimeşhur olduğu için). Hele herkesin bildiği ve kullandığı (ve yazar o kavramı bitirmek için Arapça “nar” sözünü kullandığı) “od” (onun ölçüleri ile “Türkî-i mehcûr” olduğundan) misalen gelecekte yeni kelimeler düzenlemek için belki uygun olmaz!

Böylece bunun gibi kararların ne kadar göreceli olduğu ve itibar sahalınının da ne derece sınırlı olduğu anlaşılmış olur.

92.3. Neyse, bize göre en gerekli tedbirlerden birisi de “nispet kavramını ifade eden, bilim ve teknolojiye birçok terim yapan [-ıqul], [-al] eklerine karşılık olan” ek ya da ekler dilimizde varsa, meydana çıkarmak ve ondan faydalanmaktır. Türkçe gibi mükemmel ve zengin bir dilde çok işlek ve alelaide sayılacak “nispet kavramını” her çevresine ve bütün renkleri ile ifade eden derin ve özel eklerin bizi alıntı eklere muhtaç edecek derecede yokluğu bu dili tanıyanları hayrete düşürse gerek. Örnek için tesadüfen elimizde olan

گونده ليک بيرفرانسيز متنينده کي نسبتی افاده ائدن مختلف اکلرله
 دوزه لميش کلمه لری آشاغی یازیریق : *maternelle, littéraire, africain, scientifique, féminin, musical, champêtre*
forestière .. بۇنلار و بۇنلار بنزه یین مفهولاریین
 اینجه معنا فرقلرینی بیان ائدن شکیللر بیزیم دیلده ده الیت وارمیش.
 بۇگون "آزایشلک" آدی آلتینده ، عادتاً اؤلوردن بحث ائدرجه سینه
 سؤزونو ائتدیگیمیز اۇنلار جا اک بو وارلیغین انکاری ممکن اولما بیان
 بیرره دلیللری دیر. بو آرادا " یاشیل " ، "گۆزل" و " یۆسؤل " کیمی
 (و بو ماده ده مکرراً صاییب تۆکمکه اولدوغوموز) مثاللاردا گۆروب
 و گۆز یوماق ایسته دیگیمیز - ل (و چشیدلری) ده اۇنودولموش وار-
 لیغین بیر پارچاسی اولسا گرهک . ایندی بعضی دیلچیلر - ل اکیینی
 " یای نسبت " ه وئریلمیش وظیفه نی یوکلنمک اوچون مناس گۆرورلر .
 بۇنون اوچون بۇاکین حقینده بیرآز داها درینله مه سینه تدقیق
 ائتمک لزومو بورادا داها شدتله حس اولونور :

۹۲/۴) بو بحثین باش قسیمینده ده اشارت اولدوغو کیمی ، - ل
 (- ه ل / ال / - یل / - ول / - یل / - و ل / - یل / - و ل / - سل / - سال / - سیل) اکی
 بوتون بو دگیشیک بیچیملری ایله مختلف کلمه لرده - آزدا اولسا گۆزه
 چارپیر . اکیین ، خصوصیتلرینی بیله خلاصه ائتمک ممکن دور :
 ۱ - بو اک آد صویلو گۆوده لره علاوه اولور : گۆز- ه ل ، یاش- یل
 دۆرد- و ل ، قوم- سال ، یوخ- سؤل ، چی- یل (یئتیشمه میش ، خام)
 سوتول ...

۲ - فعللردن ده آد دۆزه لدير : چاپ- ول ، قیز- یل ...
 ۳ - قالیبلاشمیش کلمه لره واردیر : آغیل ، سا قال (سا قال) ،
 اؤغول ، زیگیل ، تومبول ، همیل (آمول) ، تۆکه ل ، یونگول ، طونغال ،
 گونول ، قوپال / کوپال (قابا) ، اینال (معتمد) ، تاخیل ...
 بیر چوخ شاهیدلره گۆره بو قبیل سؤزلری آختاردیقجا تورکجه نین
 مختلف لهجه لرینده تایماق اولور . مثلا ، امیرعلیشیر نواشی بیزه اؤز
 تورکجه سینده کی دۇرومو بو شکیلده آنلاتمیشدیر :

"... گینه بیر (و) و (ل) بعضی لفظه الحاق قیلیب بیر مخصوص صفتی
 تعیین قیلور کی سلاطینین خواه رزم اسبابی اوچون و خواه بزم جهتی
 اوچون معتبر دور : هر اوول (عسکرلیکده اؤنجو قولو ، ییشدار) ، قراوول

gündelik bir Fransız metnindeki nispeti ifade eden çeşitli eklerle yapılmış kelimeleri aşağıya yazıyoruz: *littéraire, maternelle, champêtre, musical, Féminin, scientifique, Africain, forestière*. Bunlar ve bunlara benzeyen kavramların ince anlam farklarını ifade eden şekiller bizim dilimizde de elbet varmış. Bugün “az işlek” adı altında, adeta ölümlerden bahsedencesine sözünü ettiğimiz onlarca ek bu varlığın inkâr edilmesi mümkün olmayan birer delilidir. Bu arada “yaşıl”, “güzel” ve “yoksul” gibi (ve bu madde de tekrar tekrar sayıp dökmekte olduğumuz) örneklerde gördüğümüz ve göz yummak istediğimiz /-l/ (ve çeşitleri) de unutulmuş varlığın bir parçası olsa gerek. Şimdi bazı dilciler /-l/ ekini “*yay-i nisbet*”e verilmiş görevi yüklemek için uygun görürler.

Bunun için bu ekin hakkında biraz daha derinlemesine araştırma yapma lüzumu burada daha şiddetli hissedilir.

92.4. Bu bahsin başında da işaret edildiği gibi /-l/ ([-el], [-al], [-il], [-ıl], [-ul], [-ül], [-sel], [-sal], [-sıl]) eki bütün bu değişik biçimleriyle çeşitli kelimelerde az da olsa göze çarpar. Ekin özelliklerini böyle özetlemek mümkündür:

1. Bu ek ad soylu gövdelere eklenir: güz – el, yaş – ıl, dört – ül, kum – sal, yok – sul, çiy – il (yetişmemiş, ham), *sutul*...
2. Fiillerden de ad yapar: çap – ul, kız – ıl...
3. Kalıplaşmış kelimeler de vardır: ağıl, sakal, oğul, *zıgıl*, tombul, *hemil* (*amul*), tükel, *yüngül*, *tongal*, gönül, *kopal / gopal* (kaba), inal (güvenilir), tahıl...

Birçok şahide göre bu kelimeleri aradıkça Türkçenin çeşitli lehçelerinde bulabiliriz. Mesela, Emir Ali Şir Nevaî bize öz Türkçesindeki durumu bu şekilde anlatmıştır:

...Yine (ج) v (چ) bazı lafza elhak kılıp bir mahsus sıfatı tayin kılur ki Sulatanların Harezim esbabı için ve Harezim sahası için muteberdür: Her evvel (askerlikte öncü kolu), garavul

جانداوول (عسكر بۇلۇگۈنۈن آرخاسىنى قۇرۇيان، آردچى)، يانقاوول (خانسدار)، سۇزاوول (دالدا قالمىش عسكرى توبلايان)، كىتپاوول (كىتاوول، كوتوال، قلعه محافىظى)، ياساوول (يىساوول، ياساچى، عسكرى نظاما قويان)، بىكەوول (۱- ديوان بىگى، ۲- چاشنى چى: پاد - شاھدان قاباق طعامى دادان، زهرلى اولورسا پادشاھى جانى ايلن قورويان، نادا)، شىقاوول (تشرىفاتچى)، داقاوول (بىطار) " گىنە بعضى لفظه بىر (ل) الحاق قىلورلار كىم اول شىين، اول صفتدە رسوخونا دلالت قىلور: كاھال (محاصره)، ياسال (ردیف، صف)، قابال (حصار)، طونقال، طوسقال (پلىش)، بوقال (پوسقو)، سويور-غال (ھدبە)، بو الفاظ و عبارتدە بو نوع دقايق چۇخدوركىم بوگونه تكىن ھىچ كىشى حقى ايله ملاحظه قىلما دىغى جھتدن بو گىزلى قالىبىدیر " (اميرعليشيرنواشى، محاکمه اللغتين، ص: ۷۹) .

شاقا بىر شاھىد :

" لهجه عثمانى - ده - ل اكى ايله تۇره دىلمىش كىلمەر اولدوقجا جوحدور :

تەگەل / تەيەل : قانادىكىش، كۆك (تىگمك : توخونماق، ايليشمك) .
انگل : مانع، مزاحيم (انكە بەلى بۇل : " دست اندازلى " يول) .
چۇنگل : كىچىك يالچىقلى باتلاق، گۇل (چۇنگە : كۇتلىشمىش) .
چۇقال : اورتو، حە (قدىملر ساواشلاردا انسانلار يادا اتلار يىن كىشىمى كىلمەنن كۆكۈ " چۇخا " اولمالىدیر) .

قاشقا وال (قۇروتولموش سىر نوع بىنیر) . طاوال/طاوول، قاپال: محاصره . قانغال: (قانغ / قانگ توركى دە ايجى دولو تىكەر، گىردە شى)
حاتال (اىكى شاخەلى، " چاتماق " - دان) . چىنگىل : اوزومون كىچىك سالخىمى / رىنگىل، - زىنگىر - زىنگىرە ھىبن كىلمەنن دگىشىك شكىل لرى دىر "

(بىدر اوس كۇن، دىل بىلگىسى صۇرونلارى، آنقارا، ۱۹۷۲، ص ۵۴ - ۴۹) .
سرتاھىدداھا، بو دفعا سكى اويغور توركجە سۇزلوگوندىن (۱ - جعفر اوغلو، استانبول ۱۹۶۸) تصادوفا راست گىلدىگىمىز بو نوعدان كىلمەر: بۇنۇل (آد)، آرتى اينال (آد)، چانتال (مىرغىب)، اينال (عنوان) مالىكال (شىرت، سان)، قاغال (قامچى)، اوکۇل (آرتىم، آرتما)، ياسول (بۇقنوش)، يۇۇل (درە)، قىصىل (چۇخور)، . . . كىمى .

candavul (asker bölüğünün arkasını koruyan, ardçı), *yankavul* (yancı), *sözavul* (geride kalmış askeri toplayan), *kitpavul* (kitavul, kütval, kale muhafızı), *yasavul* (yesavul, yasağcı, askeri nizama koyan), *bekevül* (1. divan beyi, 2. çeşneci: padişahın önce damağı yemeğı tadan, zehirli olursa padişahı canı ile koruyan, tada), *şikavul* (teşrifatçı), *dakavul* (baytar)

Yine bazı lafza bir (ج) elhak kılurlar kim ol şeyin, ol sıfatta resuhuna delalet kılır: *Kahal* (muhasara), *yasal* (redif, saf), *kabal* (hasar), *tonkal*, *toskal* (peliş), *bukal* (pusku), *suyurgal* (hediye). Bu elfaz ve ibarete bu nevi dekayik çoktur kim bugüne değin hiç kişi hakkı ile mülhaza klmadığı cihetten bu gizli kalıbdır (Emir Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l Lugateyn, ss. 79).

Başka bir şahit:

Lehçe-i Osmanîde /-l/ eki ile türetilmiş kelimeler oldukça çoktur:

Tegel / teyel: kaba dikiş, kök (tegmek: dokunmak, ilişmek).

Engel: mani, mezacim (engebeli yol: “dest-i endazeli” yol).

Çöngel: küçük palçıklı batlak. Göl (çöngel: kütleşmiş).

Çokal: örtü, hasse (eskiden savaşlarda insanların ya da atların giyimi, kelimenin kökü “çuha” olmalıdır).

Kaşkaval (kurutulmuş bir çeşit peynir). Taval / tavol, kapal: kuşatma.

Kangal: (kang (کانگ/قنغ) Türkîde içi dolu teker, yuvarlak şey), çatal (iki şahalı, “çatmak”tan). Çingil: üzümün küçük salkımı / zingil – zingir – zingire aynı kelimenin değişik şekilleridir”

(Haydar Ediskun, Dil Bilgisi Sorunları, Ankara, 1972, ss. 49-54).

Bir şahid daha, bu defa Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ünden (1. Caferoğlu, İstanbul, 1968) tesadüfen rastladığımız bu türden kelimeler: *bünül* (ad), *artı inal* (ad), *çantal* (cellat), *inal* (unvan), “*طراغ-عال*” (söhret, san), *kagal* (kamçı), *ükül* (artım, artma), *yasul* (yokuş), *yuul* (dere), *kısıl* (çukur) gibi.

ايندى دە سىرا كاشغىرلى محموددا؛ "دىوان" دان اۋرنىكلر :

انگىل : بۇسپوتون، تامى ايله .آردۇتال (حمام اۋتو)، آرسال اورتا سارى يادا آچىق شاه بالىپ رنگينده اولان)، آرسىل (همان معنادا ، قۇمرال)، باندال (آغاجدان بىريارچا)، باتمۇل (قارا سبىره بنزەين بىر بىتكى)، بچەل (سىتائىدىلمىش قادين)، سسل (سرنىل اىپلىك)، بىچقىل (ال يادا آياق چاتلاغى)، سۆكتەل (اورتا سولو آدام)، چنەل (چنگل : شىر آدام)، چشكىل (چاناق، جۆلك ، قاب)، ايلهل (مۇدب صورتده بۇيوكلره دئىيلن "بلى" سۆزۈ)، ماىئىل (كامل، اۇيغون)، اۋكىل (جوخ)، بوشكىل (بىر نوع چۆرەك)، ساسال (بىر نوع سمور)، سىنگىل (ارين اۋزوندىن كىچىك باجىسى)، سۆكىل (خستە ، مريض)، تارغىل (آلا رنكده حثيوان)، تاسال (جوگان اويونوندا چكىلن حدود خطى)، تنگىل (اۋن آياقلارى خط – خط حثيوان)، طۇغۇرول (بىرتىجى قوش ، آد)، يالغىل (يلهسى آغ)، ياسول (ياسسى اولان هر شى)، يىكىل (ارغوان رنگينده اولان)...

بۇنجا مثالدان قوت آلاق ، زمانىمىزدا بىنى – بىنى مفهومىلار اوچون كلمە دۆزەلتىمك احتياجى (هر حدى ساحەدە كۆندىن – كۆنە آرتان شدتله) اۋزونو حسائىدىردىگى مدت حە اۋز كۆهنە نروتىمدىزدن بىلگى و سلىقە ايله يارارلانماغىن ، بۇيوك سىر محذورو اولما دىغى نتيجه سبە گلنلر حقلى گۇرونور .

هله – ل اكينه گلننە ، يوخارىدا اشارت ائىدىگىمىز عالم عند القادر اينان – بن دا دئىگى كىمى " – ل و – سال اكلرى نىس – كىمى كلمە يە اكلەنە حەكى سىر قارار قايديا باعلانمىش " اولما ما – سىنا رغماً ، نسبت مفهومونو مەرىنگ وەر "جالارى " – الە (نۆانسى الە) سىر آز " زورلاما " الە اولسادا اۋز دىلىمىزدن اكلرلە افادە ائىدە بىلمە نىن توفىقىنە يىتىشمك و هرگۆن سىر يارچا داها مېرملەش بىنى اصطىلاحلارن دۆزەلتىمە احتياجى نى قارشىلاما قدا ياردىمچى اولماق بو اكه قديم ايشلكلىگىنى كثرى قايتارما عىن دىلىمىزىن راما – لا ايرەلىلەمە سىندە بۇيوك رولو اولماق دىر . عىنى بو – ل اكيندن بۇيوك دىلچى ، شاعىر اۋلىم "نواى" نىن دە چوخ شئىلر اۋمدوعوسا ، يوخارىدا گىچىن سۆزلىرى ، قطعى بىر دىلىدەر . بو معنالى و عبرتلى سۆزلىرى ناددان چىخارما مالى دىق ، اۋون سۆزلىرىنى تكرر ائىدىرىك :

Şimdi de sıra Kaşgarlı Mahmud'da, "Divan"dan örnekler: *angıl*: būsütün, tamamiyle. *Ardutal* (hamam otu). *Arsal*: orta sarı ya da renk olan). *Arsıl* (hemen anlamında, kumral), *bandal* (ağaçtan bir parça), *batmul* (karabibere benzeyen bir bitki), *beçel* (sünnet edilmiş kadın), *besbel* (bir tel iplik), *bıçkı* (el ya da ayak çatlağı), *büktel* (orta boylu adam), *çenel* (çengel; kötü adam), *çeşkel* (çanak, çömlek, kap), *eylel* (edepli bir şekilde büyüklere söylenen "belî" sözü), *mail* (kâmil, uygun), *ökil* (çok), *büşkel* (bir çeşit çörek), *sansal* (bir çeşit semur), *singil* (erkeğin kendisinden küçük kız kardeşi), *sökel* (hasta, mariz), *targıl* (ala renkte hayvan), *tasal* (oyunda çekilen sınır çizgisi), *tengil* (ön ayakları çizgili olan hayvan), tuğrul (yırtıcı kuş, ad), *yalgıl* (yelesi ak), *yasul* (yassı olan her şey), *yipkil* (erguvan renginde olan)...

Bunca örnekten güç alarak, günümüzde yeni yeni kavramlar için kelime düzenleme ihtiyacı (her ciddi sahada günden güne artan şiddetle) kendisini hissettirdiği sürece tarihi servetimizden bilim ve disiplin ile yararlanmanın büyük bir sakınca olmadığı sonucuna varanlar haklı görünür.

Hele /-l/ ekine gelince yukarıda değindiğimiz âlim Abdülkadir İnan'ın da dediği gibi /-l/ ve [-sal] eklerinin hangi kelimelere ekleneceği bir karara kurala bağlanmış olmamasına rağmen nispet kavramını her renk ve her "çaları" ile (nüansı ile) biraz "zorlama" ile de olsa kendi dilimizden eklerle ifade edebilmenin uyumuna varmak ve her gün biraz daha gerek duyulan yeni terimlerin düzenlenmesi ihtiyacını karşılamakta yardımcı olacak bu eke eski işlekliliğini geri kazandırmanın dilimizin zamanla gelişmesinde büyük rolü olacaktır. Aynı şekilde bu /-l/ ekinden büyük dilci, şair, ölümsüz "Nevayî"nin de büyük bir beklentisi olduğuna, yukarıda geçen sözleri kesin bir delildir. Bu anlamlı ve ibretli sözleri aklımızdan çıkarmamalıyız. Onun sözlerini tekrar ediyoruz:

بو الفاظ و عبارت ده (- ل اکینده) بو نوع دقایق چو خودورکیم ،
برکونه تکین هئج کیشی حقی ایله ملاحظه قیلما دیغی جهتدن گیزلی
قالیدور !

(۹۲/۵) بو اکلده دوزه لمیش یئنی سۆزلردن :

ایلکهل (ایلک - ه - ل) : ابتدائی، بدوی ، قوتسال (قوت - سال :
مقدس) ، اوزهل (اوز - ه - ل : خصوصی) ، دوغال (طبیعی) ، قورال
(قایدای) ، یاسال (قانونی) ، کیمیا سال (شیمیائی) ، تانریسال (الهی)
ماییسال (عددی) ، دوئیغوسال (حسی) ، اونجهل (مقدم ، قدامی) ،
گوچهل (بومی ، گونه عاید) ، نسنهل (اویژقتیف) ، یئرهل (بومی) ،
یئرسل (ارضی) ، یلگهسل (مستند) ، گوکسل (آسمانی ، سماوی) بیلیمسل
(علمی) ، گورسل - ائشیتسل (بصری - سمعی) ، آردیل و متعاقب ،
خلف (، جوخول (جمع) ، قورول (جمعیت ، انجمن) ... او قده رکی ، عارف
نهاد آسیا کیمی بیر شاعیرین ده تعریضلی بیر شعر یازارکن قلمیندن
بو مصرعلر جیخمیشدیر :

" قوتسال فونولاری اینانانلارا بوراق

اونلار سیی ماسقاران دگیسل ! "

(۹۳ - ل - (- یل - / - ول - / - یل - / - ول -)

(۹۳/۱) فعل کؤکو بادا گووده لریندن گئرجک فاعیلی اورتن مجهول

وجه یارار :

آجیلماق (آج + یل + ماق) ، آویلماق / آیلماق . دوویولماق ، وئریلمک
... سئویلمک

(۹۳/۲) فعل کؤکوندن جوخ دفعه دونوشلو (مطاوعت reflexive)

فعل دوزهلدر : آیلماق (ای + ی + ل + ماق) . سوغولماق . اووزولمک
سوزولمک . یورولماق ...

(۹۳/۳) عصی کلمهلرده قالبیلاشاراق کؤک کیمی ایشله دیلن گووده لر

دوزهلدر : داغیلماق . قورولماق . یانیلماق = اشتباه ائتمک ...

(۹۳/۴) بو مجهوللوق اکی سر بادا بر نئجه اکلده ایشله نیر :

آعاجلاندیریلماق (آعاج + لان + دیر + ی + ل + ماق) ، اهلی لشدیر
یلک ، سرشدیریلمک ، یاشدیریلماق ، بولاشدیریلماق ، جانلاندیریلماق
دارلاشدیریلماق ، ده گرلندییریلمک ، دولتلاشدیریلمک (فارسجا : دولتی
شدن) . ائکس دیریلمک ، گئرجک لشدیریلمک ، ها والاندیریلماق ،

“Bu el-lafz ve ibarete (/l/ ekinde) bu çeşit dakik çoktur kim bugüne değin hiç kimse hakkı ile mülâhaza kılmadığı cihetten gizli kalmıştır!”

92.5. Bu ekle yapılan yeni kelimelerden:

İlkel (ilk – e – l) (iptidaî, bedevî), kutsal (kut – sal: mukaddes), özel (öz – e – l: hususî), doğal (tabî), kural (kaide), yasal (kanunî), kimyasal (şimyaî), Tanrısal (İlahî), sayısal (adedî), duygusal (hissî), öncel (mukaddem, kıdemî), güncel (yevmî, güne ait), nesnel (objektif), yerel (bûmî), yersel (arzî), belgesel (müstenid), göksel (asmanî, semavî), bilimsel (ilmî), görsel-işitsel (basrî-semaî), ardıl ve mütakip (halef), çoğul (cemî), kurul (cemiyet, encümen)... O kadar ki Arif Nihat Asya gibi bir şairin de tarizli bir şiir yazarken kaleminden bu mısralar çıkmıştır:

“Kutsal konuları inananlara bırak
Onlar senin maskaran değil!”

93. /-l/ ({-II-}, {-UI-})

93.1. Fiil kökü ya da gövdelerinden gerçek faili örten belirsiz bir kullanım yapar:

Açılmak (aç – ıl – mak), asılmak, duyulmak, verilmek, sevilme...

93.2. Fiil kökünden çoğu zaman dönüşlü (reflexiue) fiil yapar: ayılmak (ay – ı – l – mak), boğulmak, üzölmek, büzölmek, yorulmak...

93.3. Bazı kelimelerde kalıplaşarak kök gibi kullanılan gövdeler yapar: dağılmak, kurulmak, yanılmak; iştibah etmek...

93.4. Bu belirsizlik eki bir ya da birkaç ekle kullanılır: ağaçlandırılmak (ağaç + lan – dır – ı – l – mak), ehlileştirilmek, tebriştirilmek, baktırılmak, bulaştırılmak, canlandırılmak, darlaştırılmak, değerlendirilmek, devletleştirilmek (Farsça: “ؤلتى شىدىن”), eğlendirilmek, gerçekleştirilmek, havalandırılmak,

ایشیقلانذیریلماق ، یاخشی لاشدیریلماق ، قوتلنندیریلماق ، نتیجه -
 لندیریلماق ، شرفلنندیریلماق (فارسجا : قرین افتخارشدن، مفتخر شدن) ،
 ساده لشدیریلماق ...

مثال : دیلیمیز بؤیوک شاعیرلریمیزین اثرلری ایله زنگین لش -
 دیریلیمیشدیر .

(دوام ائده جک) .

حسین پاشی

منیم آرزوم...

<p>گوزیاشلارین سیلن زمان اللرینده دستمال اولام . * * * آما ، گئنه آرزیلیرام : مظلوملارین اللرینده بیر ایپ اولام ، ظالیملری توتوب ، دارا چکن زامان ، بؤیونلارین سیخام ، بیجم ، بلکه داها ، ائلر ایچره دردلی سوزلر یازیلمایا ، شن یاشایا وطنداشیم ، آزاد اولمائل - قارداشیم! * * * *</p>	<p>آرزیلارین دریا سیندا غرق اولورام تک قالاندا . هفج بیلیمیرم آرزیلاردان هانسیلاری آرزیلایام . * * * بعضاً بونو آرزیلیرام : عاشیقلارین سازلاریندا سیزیلداپان بیر سیم اولام . غم مضرابی دگدیگجه من - حزین - حزین سیزیلداپام . ماهنیلارلا ، غزللرله بیرله شین آیریلماپام . * * * آما گئنه غرق اولورام - آرزیلارین دریا سیندا ، آرزیلیرام یفتیم قیزلار</p>
---	--

ışıklandırılmak, gzelleştirilmek, kuvvetlendirilmek, sonuçlandırılmak,
şereflendirilmek (Farsça: $\text{ﺑﻪ ﺷﻪﺭﺵ ﺩﻥ ﻗﻮﻳﺎﻓﺘﻪ ﺷﻪﺭﺵ ﺩﻥ}$) sadeleştirilmek...

rnek: Dilimiz büyük şairlerimizin eserleri ile zenginleştirilmiştir.

(Devam edecek)

مجله ماهانه فرهنگى فارسى و توركى
آهليق توركجه و فارسجا فرهنگى نشره

وارليق

اونونجو ايل - آبان ، آذر ، ۱۳۶۷ شمسى

دكتور حميد نطقى

=====

‡ كلمه لار اؤزه رينه ‡

كؤكلر - اكلر - گؤده لر - كلمه لر

(۱۰)

- بير پارانتتئز -

بحثيميز بيزى كتيريب "ل" اكي موضوعونا چاتديردي. بو چـوخ مناقيشه لى بير اكدير. يازيميزين (۱) ۹۲- جى بؤلومونده (۲) بو اكي حقينده موافيق و مخالف گؤروشلردن نمونه لر وئرديك ، و طرفسـيـز اولماغا چاليشديق ، عقيده لرى "تاليف" ائله مگه و بيرنتيجه چيخارماغا بئل باغلاديق . مسئله نين خصوصى اهميتنى نظره آلاراق بورادا يازى سلسله سينده بير پارانتتئز آجاماغى فايده لى گؤروروك : مقصديميز اؤچ سـاـده سئوالا جواب وئرمكدير :

- ۱- بو " ل " اكي اصلينده هاردا ن گليبدير؟ يازيميزين بيريشرينده بير بيلگين دن ده نقل ائديلدىكى كيمي بو اكي توركچه دگيلديرمى ؟
 - ۲- " ل " اكي نين ديليميزين تاريخى سئيرينده يئرى نه دير؟
 - ۳- ديليميزده نسبت مفهومونو بيان ائله مك اؤچون امكانلاريميز نه دير
- ۱- " ل " اكي نين اصلى

" ل " اكي مناقيشه سى نين توركيه مطبوعا تيندا قيزيشديغى زامان لاردا بو اكين منشاء ينى حتى اوروپا ديللرينه چاتديرانلاردا اولدو .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ONUNCU YIL-KASIM, ARALIK-1367

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-EKLER-GÖVDELER-KELİMELEK (10)

-Bir Parantez-

Bahsimiz bizi /l/ eki konusuna getirdi. Bu çok tartışmalı bir ektir. Yazımızın (1) 92. bölümünde (2) bu ek hakkında aynı ve karşıt görüşlerden örnekler verdik ve tarafsız olmaya çalıştık. İnanışları “telif” etmeye ve bir sonuç çıkarmaya bel bağladık. Meselenin hususi önemini göz önüne alarak burada yazı silsilesinde bir parantez açmayı faydalı görüyoruz: Amacımız üç soruya cevap vermektir:

1. Bu /-l/ eki aslında nereden gelmiştir? Yazımızın bir yerinde bir bilginden de nakledildiği gibi bu ek Türkçe değil midir?
2. /-l/ ekinin dilimizin tarihi seyrinde yeri nedir?
3. Dilimizde nispet kavramını ifade etmek için imkânlarımız nedir?

1. /-l/ Ekinin Aslı:

/-l/ eki tartışmasının Türkiye matbuatında kızıştığı zamanlarda bu ekin kökenini Avrupa dillerine bağlayanlar da oldu.

بو، "ل" اکی ایله دۆزه لن تازە کلمە لری، بعضی لری نین نه قدر غریبسه
 - دیکلری نین استهزالی افاده سی دیر. فارسجا دا بونا بنزه یسن
 حاللارا تصادوف اولونور. مثلاً "تنش" کلمه سی نین اینگیلیزجه "تنشین"
 - ه شباهتی بعضی لرینی چاشیردا بیلر، هابئله دیر "ترابری" ایلسه
 "ترانسپورت"، "بمباران" - لا "بمبارمان"، تازە حکیملیک اصطلاحلا-
 ریندان "کنال" - لا "کانال" و سایره ...

بیزده دیلیمیزده ترمینولوژی دۆزه لدرکن، هله بیر آزدا ذوق ایش
 له دیلسه، بو جور بنزه رلیکلرین وجودتا پماسی طبیعی دیر. تورکیه ده ده
 "ل" اکیندن تازە سۆزلر دوزله لدیکلری وقت بئله بیر حالین وقوعونو
 تصور ائله یه بیله ریک. مثلاً بو قبیلدن "گنل" کلمه سی نی اله آلاق
 معناسی "عمومی" و "کلی" دیر. بیلدیگیمیز "گئن" (گئنیش، انلی، اوزاق،
 کنار، آرالی، گئن - بول) کلمه سی ایله "ل" اکی نین بیرلشمه -
 سیندن تۆره ییدیر. بو کلمه نین فرانسیز و بعضی باشقا دیللرده کی
 (*General*) دیرکی لاتین یازسی ایله یازیلان (*genere*) - ه چوخ
 بنزه مکده دیر.

بو قبیلر حاللارین باعث اولدوغو استهزالی شبهه نی بیر طرفه بوراخاق
 و "ل" اکی نین منشا ئی حقیقدا داها جدی بیر شبهه ائله مشغول اولاق .
 بو شبهه نی پروفئسور دو قتور زینب قورخماز بئله دیله گتیرمیشدر:
 "ل" اکی اصلینده تورکجه نین مالی اولان بیر اک دگیلدیر. تورکجه
 ایله قوهوم اولان موغولجا نین اکلریندن بیری دیر. موغولجا دا فعل کۆک و
 گۆوده لریندن مجرد معنالی یادا بیرایشی گۆره ن معنا سیندا اسم -
 تۆره تمیشدیر: اوکۆل (اؤلوم) - اوکومک (اؤلمک)، تۆرول (دوغوم)
 تۆرؤمک (تۆره مک ، دوغورماق)، آنقارول (دقت) - آنقارم -
 (دقت ائتمک)، خارول (کشیکچی) - آراماق (باخماق)، گودمک، تۆرشو
 (گۆدۆجو) - تۆرشیمک کیمی "

پروفئسورون تصریحینه گۆره بو قسمین منبعی *Noaa* - نین یازی
 لی موغولجانین قرامثری "و" خان موغولجاسی قرامثری" کتا بیلریدیر.
 پروفئسور قورخماز دوام ائدیر و عئینا دئیر:

" بو اکین یئر- یئر و زامان - زامان سئیره ک اولاراق تورکجه یه
 گئچدیگی گۆرولور. گینه فعل کۆک و گۆوده لریندن اسم نوعوندا ن کلمه
 لر تۆره دن بیر اک ماهیتینده دیر. " گۆک تورک " و " اوینفور " دورلرینی

Bu, /-l/ eki ile yapılan yeni kelimeler, bazılarının ne kadar garipsediğinin alaylı bir ifadesidir. Farsçada da buna benzeyen durumlarla karşılaşılır. Misalen “تشنش” kelimesinin İngilizce “tension” (تشنشین) gibi karşılıkları bazılarını şaşırtabilir. Yine, “تربری”, “transport”, “تدباران” ile “bombardman” yeni çekimli terimlerinden “کنال” ile “kanal” vs...

Biz de dilimizde terminoloji oluştururken, biraz da işe zevk katılsa, bu tür benzerliklerin vücut bulması doğaldır. Türkiye’de de /-l/ ekinden yeni kelimeler yapıldığında böyle bir durumun meydana geleceğini tasvir edebiliriz. Misalen “genel” kelimesini ele alalım. Anlamı “umumî”, “külli”dir. Bildiğimiz “gen” (geniş, enli, uzak, kenar, aralı, gen-bul) kelimesi ile /-l/ ekinin birleşmesinden türemiştir. Fransızca ve bazı başka dillerdeki “General”, Latin yazısıyla yazılan “genel”e çok benzemektedir.

Böyle durumların söz konusu olduğu alaycı şüpheyi bir tarafa bırakalım ve /-l/ ekinin kökeni hakkında daha ciddi bir şüphe ile meşgul olalım.

Bu şüpheyi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz böyle dile getirmiştir:

/-l/ eki aslında Türkçenin malı olan bir ek değildir. Türkçe ile akraba olan Moğolcanın eklerinden biridir. Moğolcada fiil kök ve gövdelerinden soyut anlamlı ya da bir işi gerçekleştirme anlamında isimler türetmiştir: ükül (ölüm), ükümek (ölmek), törül (doğum), törümek (türemek, doğurmak), anggarol (dikkat), anggarmak (dikkat etmek), harol (bekçi), aramak (bakmak, güdmek), turşul (güdücü), turşimek gibi.

Profesörün bildirdiğine göre bu bölümün kaynağı Nothe’nin Yazılı Moğolcanın Grameri ve Han Moğolcası Grameri kitaplarıdır. Prof. Korkmaz devam eder ve aynen şunları söyler:

Bu ekin yer yer ve zaman zaman seyrek olarak Türkçeye geçtiği görülür. Yine fiil kök ve gövdelerinden isim cinsinden kelimeler türeten bir ek mahiyetindedir. “Köktürk” ve “Uygur” dönemlerini

ایچینه الان قدیم تورکجه اوچون "اینال (وزیردرجه سینده او جارتبه لی مامور) - اینا ماق ... (اینانفاق)، قیسیل (دره، وادی، تنگه) - قیسماق توکهل (هامی، تمام) - توکه مک (تمام ماق)، اوسال (اهمالکار، تنبل) ... نمونه لرینی وثره ن پروفئسور آ. فون قابن بو اکین قدیم موغولجادا بیر اک اولدوغونادا اشارت ائتمکده دیر (آلت تورکیشه قراماتیسق بؤلوم ۱۱۷). (۳)

موغولجا اصلی لیک شبهه سی، پروفئسور زینب خانیم قورقمازین دا اشارت ائتدیکی کیمی بو اکین، پروفئسور آ. فون قابن - یین "قدیم تورکجه نین قرامشری" آدلی اثرینده یازدیغی "قدیم موغولجادا دا عشیسی شکیلده دیر" (۴) قشیدیندن دوغموش اولسا گره کدیر.

حالبوکی بو قشیددن، بو اکین هم تورکجه هم ده مغولجانین اکلرین دن دیر معناسی چیخیر. نجه کی بو حکم پروفئسور فون قابن طرفینسندن (کتابی نین ۴۷ - جی بؤلومونده) " - چی/ - جی" اکی و (۵۰ - جی بؤلومونده) " - کوُن / - قوُن / - غوُن" اکی و حتی دیلیمیزین ان ایشلک اکلریندن " - لیق / - لیک" حقیندا دا وثریلیمیشدیر. (بؤلوم: ۵۲ و ۵۴)؛ بلی، بو اک لر موغولجادا واردیر. بو تورکجه ده یوخدور معناسینا گلمه ملی، نجه کی " - لیق" اکی نین تورکجه اکی اولدوغوندان کیمسه نین شبهه سی یوخدور، حالبوکی بو جهتن " - ل" اکی ایله عشیسی دوروم - دا دیر. حال بئله ایکن بو اکلردن موغولجا قرامشرلرینده بحث ائدیلمه سی و اونلارین موغولجادا ایشله نیلمه سی، مسئله نی دگیشمز، چونکی بونلار هرایکی دیلین ده مالی دیرلار.

یئری گلمیش کن، قشید ائده ک کی، "ل" ایله بیتن آد و صفتلرین صونلاریندا کی "ل" سسی نین، تدقیق ائتمه کدن قاباق " - ل" اکی اولدوغونا حکم ائله مک چوخ احتیاط سیز بیر حرکت اولار. نجه کی بونلا - رین ایچینده مثلا اکثرا ایکی کلمه دن ترکیب تاپانلاری اولدوغو کیمی اوزگه دیلردن گلنلری ده واردیر.

مثال اولاراق " قومرال" - ی نظره آلاق: بو کلمه "قونور" و "آل" کلمه لری نین ترکیبیندن چیخیب: قونور + آل / قونورال / قومرال. "ن" سسی نین "م" سسینه و هابئله "و" سسی نین "و" سسینه چئوریلیمه سی بلی بیر حادسه دیر.

یئرده قالان بو کلمه لردن بیر قسیمی ده چوخ قدیمدن دیلیمیزه

içine alan Eski Türkçe için “inal (vezir derecesinde üst rütbeli devlet adamı), inamak... (inanmak), kısıl (dere, vadi, tenge), kısmak, tükel (hepsi, tamam), tükemek (tamamlamak), usal (ihmalkâr, tembel) örneklerini veren Prof. A. von Gabain bu ekin Eski Moğolcada bir ek olduğuna da işaret etmektedir. (Alttürkische Grammatik, bölüm 117).(3)

Moğolca asıllı olma şüphesi, Prof. Zeynep Korkmaz’ın da işaret ettiği gibi bu ekin, Prof. A. von Gabain’in “Eski Türkçenin Grameri” adlı eserinde yazdığı “Eski Moğolcada da aynı şekildedir” (4) kaydından doğmuş olsa gerektir.

Hâlbuki buradan, bu ekin hem Türkçe, hem de Moğolcanın eklerinden biri olduğu anlamı çıkar. Yani bu hüküm Prof. A. von Gabain tarafından (kitabın 47. bölümünde) [-cı], [-ci] ve (50. bölümünde) [-kün], [-kun], [-gun] ekleri ve hatta dilimizin en işlek eklerinden [-lık], [-lik] hakkında da verilmiştir. (bölüm: 53-54) (5).

Evet, bu ekler Moğolcada da vardır. Bu, Türkçede yoktur anlamına gelmemeli, yani [-lık] ekinin Türkçenin bir eki olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Hâlbuki bu açıdan /-l/ eki ile aynı durumdadır. Hal böyleyken bu eklerden Moğolca gramerlerinden bahsedilmesi ve onların Moğolcada kullanılması, meseleyi değiştirmez, çünkü bunlar her iki dilin de malıdır.

Yeri gelmişken şunu da kaydedelim, /l/ ile biten ad ve sıfatların sonlarındaki /l/ sesini incelemeyen önce /-l/ eki olduğuna hükmetmek çok ihtiyatsız bir hareket olur. Bunların içinde mesela genelde iki kelimedenden oluşanları olduğu gibi başka dillerden gelenler de vardır.

Örnek olarak “kumral” kelimesini ele alalım: Bu kelime “konur” ve “al” kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkmış: konur + al > konural > kumral. /n/ sesinin /m/ sesine ve aynı şekilde /o/ sesinin /u/ sesine dönüşmesi bilinen bir olaydır.

Ortada kalan bu kelimelerden bir kısmı da çok eskiden dilimize

اؤزگه منبعلر^۶ آلمنمیش اولما بیلر: "اثرسئل" کلمه سی کیمی: بو کلمه نین سیرجرارد قلو زین "دخیل" اولدوغونو ایضاح ائلیر و عربجه ده "رسل" - دن (۶) گلدیگی نی گؤسته ریر. تورکلر باشدا گلن "ر" سسلرینه کلمه نین آهنگینه گؤره بیر سسلی آرتیرارلار، بورادا دا "رسل" - ین باشینا "ا" گتیریلیب و کلمه نی اونا گؤره "اثرسئل" تلفظ ائله ییلر. معناسی "تنبل" دیر (۷)

۲- "ل" اکی نین دیلیمیزین تاریخی سئیرینده یئری

بوتون سؤز صاحب لری بو اکدن بحث ائده رکن اونون "آز ایشلک" اولدوغونو قئید ائلیرلر.

قدیم اثرلردن اعتباراً تورکجه نین مختلف لهجه لرینده، پروفئسور قورقما زین تعبیری ایله "تک - تۆک" ده اولسا، اونا تصادف اولونور. بورادا ایکی نقطه یه توخونا جاغیق:

۱- "ل" اکی نین آزا ایشلک اولماسی مسئله سی،

۲- "ل" اکی نین ایشله دیلمه سی طرزی مسئله سی.

بیرینچی نقطه حقیندا خلاصه اولاراق قئید ائتمه میز لازیم دیرکی، بلی سیرجرارد قلو زین - ین ده دئدیگی کیمی "بو اک اون اوچونجو عصره قدر آزا ایشله دیلیب سه ده"، وضعیت دایما بئله قالما میشدیر.

صونرالار مختلف تاریخی و اجتماعی ومدنی (کولتورئل) تحوللر نتیجه سینده (سیز بوندا موغوللارین تاثیر عینرونده گؤره بیلر سنینیز) تورکجه نین بعضی لهجه لرینده بو مورفئم له دوزه لمیش کلمه لره داها چوخ راست گلمکده بیک.

بورادا بؤیوک شاعیر و عالیم امیرعلیشیرنواشی نین "مکامه اللغتین" یندن نقل ائدیگیمیز بیرنئچه سطر^(۸)، بو اکین ایشلکلیگی نین اوچا غلاردا خئیلی آرتیمیش اولدوغونا شاهید دیر.

لاکین بوتون بونلارا رغما حادیه لرین ائیش - یوققوشونلاردا دیلیمیزین انکشافی، نواشی نین یؤنه لتمک ایسته دیگی استقامت - ده اولمادی. ایشلر ائله قاریشدی کی، کیمسه دیلی نین عمومی سیستمی نین چارچئواسیندا دیلین اؤز امکانلاریندا ن فایدا لانما غی، تازه ترکیبلر یاراما غی، محتشم دیل خزینه سیندن یارالانما غی، دیلین یارادیلجی عنصرلرینی (اوجمله دن اکلرینی) فعاللاشدیرما غی عقلینه گتیرمکده دی. بول - بول بورج آلماق دؤرورکن، هئج کس اؤز یاغیندا قورورولماق

başka anlamlardan alınmış olabilir: “Ersel” kelimesi gibi. Sir Gerard Clauson bu kelimenin “alıntı” olduğunu açıklar ve Arapçada “رسل”den (6) geldiğini gösterir. Türkler başta gelen /r-/ seslerine kelimenin ahengine göre bir sesli harf eklerler. Burada da “رسل”in başına “عی” getirilmiş ve kelimeyi ona göre “ersel” telaffuz etmişler. Anlamı “tembel”dir.(7)

2- /-l/ Ekinin Dilimizin Tarihi Seyrinde Yeri

Bütün söz sahipleri bu ekten bahsederken onun “az işlek” olduğunu kaydediyorlar.

Eski eserlerden itibaren Türkçenin çeşitli lehçelerinde, Prof. Korkmaz’ın tabiriyle “tek tük” de olsa, bu ekle karşılaşırız.

Burada iki noktaya değineceğiz:

- 1- /-l/ ekinin az işlek olması meselesi,
- 2- /-l/ ekinin kullanım tarzı meselesi.

Birinci nokta hakkında kısaca kaydetmemiz gerekir ki, Sir Gerard Clauson’un da dediği gibi “bu ek on üçüncü asra kadar az kullanılsa da”, vaziyet daima böyle kalmamıştır.

Sonraları çeşitli tarihi ve toplumsal, medeni (kültürel) değişimler sonucunda (siz bunda Moğolların etkisini de görebilirsiniz) Türkçenin bazı lehçelerinde bu morfemle yapılan kelimelere daha çok rastlamaktayız.

Burada büyük şair ve âlim Emir Ali Şîr Nevayî’nin “Muhakemetü’l Lügateyn”inden naklettiğimiz birkaç satır (8) bu ekin işlekliğinin ocaklarda hayli artmış olduğunu gösterir.

Ancak tüm bunlara rağmen olayların iniş çıkışında dilimizin gelişiminde, Nevayî’nin yöneltmek istediği istikamette olmadı. İşler öyle karıştı ki, kimse dilinin genel sistemi çerçevesinde dilin kendi imkânlarından faydalanmayı, yeni terkipler yaratmayı, muhteşem dil hazinesinden yararlanmayı, dilin yaratıcı unsurlarını (eklerini) aktifleştirmeyi aklına getirmedi. Bol bol kopyalama dururken hiç kimse kendi yağında kavrulmak

فيكرينه دوشمه‌دى. "آزايشلك" اكلرى ميز سهل دير، چوخ راييج كلمه لريميز بئله ايشلنمز اولدو... بو آرادا "ل" اكي و امثالي اوچون "نواىي" لر چاغى نين آچديغى افقلىر چوخ كئچمه‌دن توتولدو توركجه نين دوغما عنصرلىر توژ باسمىش كتابلارين ساراالميش صحيفه لرينسه ايتهلندى .

"- ل" اكي نين ايشله ديلمه‌سى مسئله سینه گلينجه : اول سوز صاحب لرى نين حكملرينه قولاق آساق :

پروفئسور دوكتور فاروق تيمورتاش دئيبير :
"... "قومول" و "چوكول" كيمي بير ايكي محلى كلمه ده بئله بيراك گورولورسه ده ايشلك دگيلدير و فعل كوكلرينه دگيل اسم كوكلرينسه گتيريلمكده دير " (۹)

پروفئسور بانغو اوغلو :
"... قديم توركجه ده آدلاردا ن صفت دوزه لدن آز وئريملى... قيزيل ياشيل، باستيل... " (- يل صفتلى باشليغى آلتيندا) (۱۰)

گينه پروفئسور بانغو اوغلو :
"قديم توركجه دن برى تانيدىغيميز (قئسيل، آمول، توكله، اينال) آزايشلك، آنلاتيمي قرارسيز، دوشمه‌لى فعله اك بير - ايئل وار...) ، (- يئل آدلارى باشليغى آلتيندا) (۱۱)

باشقا بير يئرده :
"... - هل آدلارى و صفتلى و اردير. صونونجولارين فعلدن مى ، آددان مى گلديكلرينى ده چوخ زامان بليريه مه بيريك... بو اك آز ما ييدا فعلدن آلت آدى توره دير... " (۱۲)

يوخاريدا آدى گئچن پروفئسور فون قابن ده "قديم توركجه قرامئرى" اثرينده "ل" اكي نى "اسم لردن صفت دوزه لدن اكلر" فصلينده تدقيق ائله ييب ديرسه ده (بولوم : ۷۵)، بير آز سونرا "فعلدن اسم دوزه لدن اكلر" فصلينده "ل" اكيندن سوز ائليير (بولوم : ۱۱۷) سيرجرا دقلو - زين ، مثلا "قيزيل" كلمه سى نين ايضاحيندا بئله دئيبير :

" قيزماق فعلى نين كوكوندن كلمه دير، معنا سى "قيرمىزى" ، اسم و صفت كيمي ايشله ديلر (۱۳)

عئينى مؤلف "آرسال" كلمه سيني بئله ايضاح ائدير :
"ارسال (آرسيل ؟) آددان دوزه ليب ، آد و صفت دير... " (۱۴)

düşüncesine kapılmadı. “Az işlek” eklerimiz şöyle dursun, en işlek kelimelerimiz bile kullanılmaz oldu... Bu arada /-l/ eki ve emsali için “Nevayî”ler çağının açtığı ufuklar çok geçmeden tutuldu Türkçenin doğal unsurları tozlu kitapların sararmış sayfalarına itelendi.

/-l/ ekinin kullanılması meselesine gelince: Evvela söz sahiplerinin hükümlerine kulak asalım:

Prof. Dr. Faruk Timurtaş şöyle diyor:

“... “*kumul*” ve “*çukul*” gibi bir iki mahalli kelimedede böyle bir ek görülse de işlek değildir ve fiil köklerine değil isim köklerine getirilmektedir”. (9)

Prof. Banguoğlu:

“... Eski Türkçede addan sıfat yapan az verimli... *kızıl, yaşıl, bastıl...*” ([-ıl] sıfatları başlığı altında) (10)

Yine Prof. Banguoğlu:

“Eski Türkçeden beri tanıdığımız (*kısıl, amul, tükel, inal*) az işlek, anlatımı kararsız, ek fiile eklenen bir [-il] var...), ([-il] adları başlığı altında) (11)

Başka bir yerde:

“... [-el] adları ve sıfatları vardır. Sonuncuların fiilden mi addan mı geldiğini çoğu zaman belirleyemiyoruz... Bu ek birkaç fiilden eşya adı türetir...” (12)

Yukarıda adı geçen Prof. von Gabain’de “Eski Türkçe Grameri” adlı eserinde /-l/ ekini “isimlerden sıfat yapan ekler” faslında incelese de (bölüm: 75), biraz sonra “fiilden isim yapan ekler” faslında /-l/ ekinden söz eder (bölüm: 117), Sir Gerard Clauson, örneğin “kızıl” kelimesinin açıklamasında böyle diyor:

“Kızmak fiilinin kökünden gelir, anlamı “kırmızı”, isim ve sıfat gibi kullanılır. (13)

Aynı yazar “*arsal*” kelimesini böyle açıklar: “*ersal (arsıl?)* addan, ad ve sıfat yapar...” (14)

پروفئسور زینب قورقماز دقته دهیر اوچ مقاله سینده (۱۵) مناقیشه موضوعو اولان " - ل " اکللی کلمه لرین اسم دگیل فعل کؤک یا گؤوده - سیندن دؤزه لمیش اولدوغونو ایضاح ائده رک بو نتیجه یه یئتیشیر : اسم لر اولا اکلرایله فعل لشدیر یلمیش ، آنجاق اوندان سونرا " - ل " اکی آلا بیلیمشدیر .

و :

من " - ل " اکی نین یالنینز فعل کؤک و گؤوده لریندن اسم لر و صفتلر تؤره دن بیر اک اولدوغونو سؤیله مکده ایم (۱۶) گینه ده پروفئسور قورخماز دان :

" تورکجه ده کی - سال / - سل اکی بو مرکب شکلی ایله ، اسم دن " اسم - جیلر " تؤره دن بیر اک ماهیتینده دیر ... " (۱۷)

بوتون بونلاری نظرده توتاراق دشک اولار کی ، مناقیشه لرین تازه تدقیقات و چالیشلار ایشیفیندا قطعی نتیجه یه یئتیشمه سی اوچون بیر مدت داها گؤزله مه لی بیک .

۳ - نسبت مفهومونو بیان اوچون دیلیمیزده کی امکانلار

نسبتی ائگاده ائده ن ، دخیل اکلردن " ی " مورفئمی نین (یای نسبتین) دیلیمیزده کی قارشیلیقلاری نه دیر ؟

ایللرجه بوندان قاباق بو موضوعدا یازمیش اولدوغوم یادداشتلاری بورایا قئید ائتمکله ، یوخاریداکی سؤالا قسماً جواب وئرمیش اولاجام :
۱ - تخصیص نسبتینی گؤسته رمک اوچون " - لیک / - لیق ، - لوک / - لوق " اکلریندن فایدالانماق ممکندور : سفری : یوللوق ، حربی : ساواشلیق ، صیفی : یایلیق ، اجاره ای : کیرالیق ، یومی ، گونلوق ، ساعتی : ساعتلیق ، لیلی : گئجه لیک . برادری : قارداشلیق .

۲ - منشاء و ریشه نسبتی اوچون " - دن / - دان " اکیندن فایدالانماق اولار :

صمیمی : اوره کدن ، فطری : دوغوشدان ، طبیعی : قدرتدن .

۳ - بنزه رلیک گؤسته رمک اوچون " - یمسی / - یمسی ، - وُمسو / - وُمسو " یادا " - سی / - سی ، - سو / - سو " اکیندن فایدالانماق اولار : خشب : اودون ، خشبی : اودونومسو .

Prof. Zeynep Korkmaz dikkate değer üç makalesinde (15) tartışma konusu olan /-l/ ekli kelimelerin isim değil, fiil kök ya da gövdesinden yapılmış olduğunu açıklayarak bu sonuca varır:

İsimler önce ekler ile fiilleştirilmiş, ancak bundan sonra /-l/ eki alabilmiştir.

Ve:

Ben /-l/ ekinin sadece fiil kök ve gövdelerinden isimler ve sıfatlar türeten bir ek olduğunu söylemekteyim (16).

Yine Prof. Korkmaz'dan:

“Türkçedeki [-sal], [-sel] eki bu birleşik şekli ile isimden “isimciller” türeten bir ek mahiyetindedir...” (17)

Bütün bunları göz önünde tutarak, tartışmaların yeni araştırmalar ve çalışmalar ışığında kesin bir sonuca varması için bir süre daha gözlemlemeliyiz.

3. Nispet Kavramını İfade Etmek İçin Dilimizdeki İmkânlar

Nispeti ifade eden alıntı eklerden /î/ morfeminin (yay-i nisbetin) dilimizdeki karşılıkları nedir?

Bundan yıllar önce bu konuda yazmış olduğum notları buraya kaydetmekle, yukarıdaki soruya kısmen cevap vermiş olacağım:

1. Nitelik adını göstermek için [-lik], [-lık], [-lük], [-luk] eklerinden faydalanmak mümkündür: seferî; yolluk, harbî; savaşlık, sayfî; yazlık, icârî; kiralık,

Yevmî: günlük, saatî: saatlik, leylî: gecelik, biraderi: kardeşlik.

2. Kaynak ve köken nispeti için [-den], [-dan] ekinden yararlanılır:

Samimî: yürekten, fitri: doğuştan, tabî: kudretten.

3. Benzerlik göstermek için {-ImsI}, {-UmsU} ya da {-sI}, {-sU} ekinden yararlanılır.

Haşeb: odun, haşebî: odunumsu.

۴ - پيتر، پورد، ماھيلېک وصفی "لی/ - لی، - لو/ - لو" اکي ایلہ
گوسته ریلہ بیلر :

ایرانی : ایرانی، تبریزی : تبریزی، ایلخانی : ایلخانی، عثمانی :
عثمانی، ساسانی : ساسانی، افشاری : افشاری، طوفانی : طوفانی.

۵ - دیل و رفتار کیمی مفوملاری " - جه/ - جا " اکي ایلہ بیان ائله -
مک اولار :

عربی : عربجه، انسانی : انسانجا، فارسی : فارسجا، چینی : چینجه،
برادری : قارداشجا، قهرمانی : قهرمانجا،

۶ - ایش، عادت و ربطی گوسته رن " - چی/ - چی ، - چو/ - چو " اکلرین
دن ده فایدالانماق ممکن دور :

مادی : ماده چی، خیالی : خیالچی، سیاسی : سیاستچی، نانی :
چوره کچی، نمکی : دوزجو، کبابی : کبابچی .

۷ - مضاف الیه اولان غیر معین اسملری گوسته رنک اوچون بو مثاللار
قیاسلا حرکت ائتمک اولار :

الهی موهبت : الله وئرگیسی، رسمی اداره : دولت اداره سی، نقدی جزا :
پول جزاسی، بحری قوتلر : دنیز قوتلری، هواشی سفرلر : هاواسفر -
لری، اجرائی قدرت : اجرا قدرتی، اقلیمی شرایط : اقلیم شرطلری،
لسانی تحقیقات : دیل آختاریشلاری، شمسی ایل : گونش ایلسی،
وطني خدمت : وطن خدمتی .

۸ - صفت نوعوندان ساده آدلاری دا بو مثاللار قیاس ائدیله بیلر :
شیشه ای اشیاء : شیشه اشیاء، بلوری قاب : بولور قاب، مرجانی آدا :
مرجان آدا، آهنی چکمه : دمیر چکمه .

۹ - صفت نوعوندان یئر و طرف آدلاری بو مثاللار قیاسلا دوزه لدیله
بیلر :

فوقانی طبقه : اوست مرتبه، اصلی یول : آنا یول، جنوبی آمتریکا :
جنوب آمتریکا، داخلی بازار : ایچ بازار، مرکزی آسیا : اورتا آسیا،
نهایتی نظر : صون گوروش .

۱۰ - سوز خزینه میزده مناسب باشقا کلمه لر تا پماقلا :

فراری : قاچاق، تدریجی : گنده ری، وسطی : اورتا .

گوسته ریلن بو اون امکان معین چتینلیکلری حل ائده بیلر، لاکین
ها می مسئله لریمیزه جواب گتیرمیش صایلماز، دخیل نسبت "ی" سی نین

4. Yer, yurt, sahiplik vasfı [-lı], [-li], [-lu], [-lü] eki ile gösterilebilir:

İranî: İranlı, Tebrizî: Tebrizli, İlhanî: İlhanlı, Osmanî: Osmanlı, Sasanî: Sasanlı, Afşarî: Afşarlı, Tufanî: Tufanlı.

5. Dil ve davranış biçimi ifade eden kavramlar [-ce],[-ca] eki ile gösterilir:

Arabî: Arapça, insanî: insanca, Farsî: Farsça, Çinî: Çince, biraderi: kardeşçe, kahramanî: kahramanca.

6. İş, alışkanlık ve mesleği gösteren [-cı], [-çi], [-çu], [-çü] eklerinden de faydalanmak mümkündür:

Maddî: maddeci, hayalî: hayalci, siyasî: siyasetçi, nânî: ekmekçi, nemekî: tuzcu, kebabî: kebabçı.

7. İlgi eki ([-in], [-nın]) alan belirsiz isimleri göstermek için bu örneklere kıyasla hareket edilebilir:

İlahî muhabbet: Allah vergisi, resmî idare: devlet idaresi, nakdî ceza: para cezası, bahrî kuvvetler: deniz kuvvetleri, havaî seferler: hava seferleri, icraî kudret: icra kudreti, iklimî şerayet: iklim şartları, lisanî tahkikat: dil araştırmaları, şemsî yıl: güneş yılı, vatanî hizmet: vatan hizmeti.

8. Sıfat türünden basit adlar da bu örneklerle karşılaştırılabilir: Şişe-î eşya: cam eşya, billûrî kab: billur kap, mercanî ada: mercan ada, âhenî çekme: demir çekme.

9. Sıfat cinsinden yer ve yön adları bu örneklere kıyasla yapılabilir:

Fevkanî tabaka: üst mertebe, aslî yol: ana yol, Cenubî Amerika: Güney Amerika, dâhilî pazar: iç pazar, Merkezî Asya: Orta Asya, nihâî nazar: son görüş.

10. Kelime hazinemizde uygun farklı kelimeler bulmak: Firarî: kaçak, tedricî: giderek, vasatî: orta.

Gösterilen bu on imkân bir takım zorlukları çözebilir. Ancak tüm meselelerimize cevap getirmiş sayılmaz. Alıntı nisbet /î/'sinin

دیلیمیزده بو قدهر ایشلک یئر توتا بیلمه سی ده بو ادعا نین ثبوتو اوچون بیر قرینه دیر. گئچن یازیمیزدا دا اشارت ائدیلدیکی کیمی معاصر علم و تدقیق ده وضع اولونان اصطلاحلارین بیرچوخونا بیزیم ده قارشیلیق وضع ائتمه گیمیز اوچون بیرنوع نسبتی گؤسته رن اکه شدتله احتیاجیمیز واردیر. بو ضرورت قارشیسیندا اگر اموز امکانلاریمیزدان فایدالانماق ایسترسک ، امیرعلیشیر نواشی نین گؤسته ردیگی استقامت دن آیریلما مالی ییق . گئچن یازیدا دا تکرار ائتدیگیمیز کیمی ، نواشی "نین مصلحتی بودور :

"...گینه بعضی لفظه بیر (ل) الحاق قیلورلارکیم اول شئین اول صفتده رسوخونا دلالت قیلور.... بو الفاظ و عبارتده بو نوع دقایق جوغدورکیم بوگونه تکین هئج کیشی حقی ایله ملاحظه قیلما دیغی جهتدن بو گیزلی قالیبدیر " (۱۸)

بؤیوک شاعیر و عالیمین تعبیری ایله ، داهی " بو نوع دقایق " - ه "ملاحظه" زمانی جوغدان چاتمیشدیر . دیلیمیزه قایغی گؤسته رنلریسن قاباقلاریندا بو موضوعلا جوخ جدی مشغول اولماق ایشی بیر وظیفه کیمی دورما قدادیر :

یعنی بحثیمیزین موضوعو اولان " - ل " اکینه مراجعت ائتمک و بو دوغما اکی فعاللاندیرما قلا گونوموزون احتیاجلارینی قارشیلماق اوچون دیلیمیزی بو جهتدن ده مقتدر قیلماق. البته بو ایشده ده علمی دقت ذوق سلیم و احتیاط و اعتدال دان آیریلماق شرط دیر .
(پارانتیزین صونو)

حاشیه لر

- (۱) " وارلیق " ۱ - ۶۷ ، باهار ۱۳۶۷ " کلمه لر اؤزه رینه " ص ۳ - ۱۸
- (۲) " بؤلوم - اسم : (۱) بؤلمه ایشی ، ۲ - پارچا ، بؤلونموش حصه ، پای ، حصه " (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۱ ، ص ۳۱۵)
- (۳) بیز بورادا بو کلمه نی "قره" ، "بند" و " item " یئرینه ایشلدیریک
- (۳) پروفئسور دوکتور زینب قورقماز " تورکجه ده - ل اکی (- ال / - ه ل ، - یل / - یل ، - ول / - ول ، سال / - سل) " تورک دیلی ، نومه ۱۸۹ ، بیرینجی کانون ۱۹۶۶ ، دیل بیلگیسی سورونلاری لک - دن نقل ، ص ۷۵ ،
- (۴) A.von Gabain ، متنده آدی کئچن اثر ص ۴۷ و ۵۳ (تورکجه ترجمه)

dilimizde bu kadar yer tutabilmesi de bu iddianın belgelenmesi için bir ipucudur. Geçen yazımızda da işaret edildiği gibi çağdaş bilim ve incelemede o terimlerin birçoğuna bizim de karşılık ortaya koymamız için nispeti gösteren bir eke şiddetle ihtiyacımız vardır. Bu zorunluluk karşısında eğer imkânlarımızdan faydalanmak istersek, Emir Ali Şir Nevayî'nin gösterdiği istikametten ayrılmamalıyız. Geçen yazıda da tekrar ettiğimiz gibi “Nevayî”nin gayesi budur:

“...Yine bazı lafza bir (l) elhak kılurlar kim ol şeyin ol sıfatta rüsûhuna delalet kılır... Bu elfaz ve ibarete bu nevi dakayık çoktur kim bugüne değin hiç kimse hakkıyla mülâhaza kılmadığı cihetten bu gizli kalmıştır”. (18)

Büyük şair ve âlimin deyimiyle, dahi “bu nevi dekayık”a “mülâhaza” zamanı çoktan gelip çatmıştır. Dilimize özen gösterenlerin önünde bu konuyla ciddi bir şekilde meşgul olma işi bir görev olarak durmaktadır:

Yani bahsimizin konusu olan /-l/ ekine başvurmak ve bu eki aktifleştirerek günümüzün ihtiyaçlarını karşılamak için dilimizi bu açıdan da muktedir kılmak. Elbette bu işte de bilimsel dikkat, zevk-i selim, ihtiyat ve ılımlı olmaktan ayrılmamak şarttır. (parantezin sonu)

Dipnotlar

1. “Varlık” 1-67, bahar 1367 “Kelimeler Üzerine” ss. 3-18
2. “Bölüm – isim: 1. Bölme işi, 2. Parça, bölünmüş hisse, pay, hisse (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 315)
Biz burada bu kelimeyi “fıkra”, “bend” ve “item” yerine kullanırız.
3. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz “Türkçede /-l/ eki ([-al], [-el], [-ıl], [-il], [-sal], [-sel])” Türk dili, no: 189, Birinci Kanun 1966, Dil Bilgisi Sorunları II'den naklen, ss. 75.
4. A. von Gabain, metinde adı geçen eser, ss. 47-53 (Türkçe tercümesi)

- (۵) عثینی اثر ص ۴۳ و ۴۴
- (۶) رسل : "ارسل القول" : لم یقیده ، "ترسل فی الركوب" : بسط رجليه
على الدابة و ارخي ثيابه على رجليه و حوله...الرسله : الكسل ...
(المنجدنى اللغه ج ۱ ، ص ۲۵۹)
- (۷) قلوژین ، اون اوچونجو عصردن فابا قکی تورکجه نین ائتمولوزیک
لغتی " ، ص ۲۳۸
- (۸) بو مقاله نین کئچن قسمی : "وارلیق" آدی گیچن نومره ص ۱۶ ، امیر
علیشیر نواشی " محاکمه اللغتين " ص ۷۹
- (۹) فاروق تیمورتاش ، " یئنی کلمه لر سؤزلوگو " ص ۲۷
- (۱۰) بانغو اوغلو ، " تورکجه نین قرامثری " ص ۱۷۷
- (۱۱) عثینی اثر ، ص ۲۵۰
- (۱۲) عثینی اثر ص ۲۳۲ - ۲۳۱
- (۱۳) آدی گئچن اثر ص ۶۸۳
- (۱۴) عثینی اثر ، ص ۲۳۸
- (۱۵) "دیل بیگیسی سؤرونلاری ۱۱" ، ص ۱۰۸ - ۷۲
- (۱۶) عثینی اثر ، ص ۹۱
- (۱۷) عثینی اثر ، ص ۸۲
- (۱۸) محاکمه اللغتين ، ص ۷۹ .

✽ صون ✽

ای خدایا دیمه گوم بیزنی بلالردن قورو
یاکه ایل ایچره کوریلگن ماجرالردن قورو
سیل ایبرسالغین ایبرطوفان ایبریانیغین ایبر
لیگ تنگریم اوزنی بیلمس بی حیالردن قورو
حکمت حق دین سئوال ایتمک مینی حدیم ایمس
باخدالرنی خدایا بی خدالردن قورو
رب عالم سین ترورسن بشقه ربیم یوق مینسی
پادشاها قول لرینگنی پادشالردن قورو
قویمه اوچقون نیک گورش میدانیده یلغوز ایگم
دشمنیم نی مینکه بیرگیل (وئر) آشنالردن قورو
پیشاور- ایرگش اوچقون
(افغانلی مهاجرلردن)

5. "Aynı Eser", ss. 43 ve 44
 6. رسال: "ارسال القول" بل قېيىده، تئز سافى لار كۆب "بىنن طرچايىه نغى ال بىه وارخى
شېيىه نغى رچايىه وحولە... لارسالە: الكسول... (C 1, ss. 259) ال نغى نغى لىل نغىه)
 7. Clauson, On Üçüncü Asırdan Kabakki Türkçenin Etimolojik Lügati",
ss. 238.
 8. Bu makalenin geçen kısmı: "Varlık" Adı Geçen Numara ss. 16, Emir
Ali Şir Nevayi, "Muhakemetü'l Lugateyn", ss. 79.
 9. Faruk Timurtaş, "Yeni Kelimeler Sözlüğü", ss. 27.
 10. Banguoğlu, "Türkçenin Grameri", ss. 177.
 11. "Aynı Eser", ss. 250.
 12. "Aynı eser", ss. 231-232.
 13. "Adı geçen eser", ss. 683.
 14. "Aynı eser", ss. 238.
 15. "Dil Bilgisi Sorunları II", ss. 72-108.
 16. "Aynı eser", ss. 91.
 17. "Aynı eser", ss. 82.
 18. Muhakemetü'l Lugateyn, ss. 79.
- *son*

مجله ماهانه فرهنگى فارسى و لوكى
آپلىق تور كچه و فارسجا فرهنگى نشره

وارلىق

اون بيرينجى ايل - فروردين ، ارديبهشت ۱۳۸۶

دوقتور حميد نطقى (آيتان)

‡ كلمه لر اوزه رينه ‡

ه كوكلر ، كؤوده لر ، اكلىر ، كلمه لر

(۱۱)

۹۴ - لان

" وحشى ، بيرتيجى ... بعضى حشيوان آدلاريندا ايشله ديلىن بىرر
اكدير. بو سؤز پروفه سور خطيبوغلونون فيكيريبنجه " اژدها و قورخونج
حشيوان مفهوملاريني بيان ائله ين چينجه " لونگ " كلمه سيندن گلميش
دير " (آدى گئچن اثر ، ص ۹۶) .

مثال : اصلان ، قاپلان / قافلان ، ايلان

۹۵ - لت - (- لات -)

بو اک واسيطه سى ايله صفتلردن متعدى فعللر عمله گتيريلير. مثلا:
آيدينلاتماق ، يوغۇنلاتماق ، يونگوللتمك ، چيركلتمك و سايره .
پروفه سور جعفر اوفون بو اك حقينده بقله بير ايضاحى دا واردير:
" بعضى حاللاردا ، سن ، ش اكلىرى نين كوكلره قارىشراق ايتمه سى
حاللارينا تصادوف ائديلير. بو حاديشه كوكلرين " آرخايكلشمه سى "
نتيجه سينده باش وئيرير. مثلا آلداتماق ، آلدانماق سؤزلرينده " آل " كوك
اولوب - " دان .. " و - " دات - " عنصرلرى " ل " سسى نين " د " سسى ايله
عوض ائديلميش - " لات " و - " لان " اكلىرى نين واريانتلارى دير .
سؤزلرين كوكو اولان " آل " اوز " يالان " معنا سيني معاصرديلميزه

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL-NİSAN, MAYIS-1368

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELEK (11)

94. [-lan]:

“Vahşı”, “yırtıcı” bazı hayvan adlarında kullanılan bir ektir. Bu söz Prof. Hatipoğlu’na göre “ejderha ve korkunç hayvan kavramlarını ifade eden Çince “long” kelimesinden gelmiştir”. (Adı Geçen Eser, ss. 96)

Örnek: aslan, kaplan, yılan...

95. {-lat-}

Bu ek vasıtası ile sıfatlardan geçişli fiiller yapılır. Örneğin: Aydınlatmak, yoğunlatmak, yüngülletmek, çirkletmek vs.

Prof. Caferov’un bu ek hakkında böyle bir açıklaması da vardır:

“Bazı durumlarda: [-sn], /-ş/ eklerinin köklere karışarak yitmesi durumuyla karşılaşılır. Bu olay köklerin “arkaikleşmesi” sonucunda başverir. Mesela aldatmak, aldanmak kelimelerinde “al” kökü olup [-dan-], [-dat-] unsurlarında /l/ sesi /d/ sesi ile karşılanmıştır. [-lat] ve [-lan] eklerinin varyantlarıdır.

Kelimelerin kökü olan “al”, “yalan” anlamını çağdaş dilimizde

ایتیره رک "آرخایکلشمیشدیر" - ("معاصر آذربایجان دیلی لقیقا"
ص ۱۹۶).

۹۶ - لر (- لار)

۹۶/۱

آد نوعوندا کلمه لرده جمع مفهومونو تامین ائدر :
آدام - آداملار ، آلما - آلمالار ، ال - اللر ، قول - قوللار ،
اؤچونجو - اؤچونجولر ، گؤل - گؤلر ، گۆزه ل - گۆزه للر

۹۶/۲

خلق و یئر آدلاریندا صورا گله و "جمع و عموم" مفهومونو
افاده ائدر : ایرانلیلار ، تورکلر ، فرانسیزلار ، فارس لار ، کوردلر ،
عربلر ، تبریزلیلر ، سرخابلیلار ، کندیلر ، شهریلر

۹۶/۳

آد نوعوندا کلمه لرده سئلنه (ندا) حالی نی تامین ائدر :
آقالار ! خانیملار ! ، گنجلر ! . . .

۹۶/۴

شخص بیلدیرن خصوصی آدلاردا ن و سو آدلاریندا صورا گله "جمع و
عائله" مفهوملارینی تامین ائدر :

علی لر (دونن بیز علی لره / علی گیله گفتدیک) ، صفوی لر (صفویه) ،
سلجوقلار (آل سلجوق) ، غزنه لیلر (غزنویان) ، آق قویونلولار
بو صورته عائله آدلاری دا اولار : شکرچی لر ، ایپکچی لر ، دستمالچیلار . . .

۹۶/۵

خاص آدلارلا گله رک جمع مفهومو ایله بیرلیکده "حرمت" ویا "بنزه ر-
لیک" مفهومونو دا تامین ائدر :

فضولی لر ، نسیمی لر ، کورا و غلولار ، شاه اسماعیللار

۹۶ /۶

گؤسته رمه (اشارت) و صورغو (سئوال) ضمیرلرینده جمع مفهومونو
تامین ائدر : بۇنلار/ بولار ، اۇنلار/ اولار ، کیملر ، هانسیلار ، نه لر . .

۹۶/۷

جمعی شخص ضمیرلرینده ایکینجی بیر جمع مفهومو ایله بیرلیکده
"بنزه رلیک" معناسی دا وئره ر :

بیزلر = بیزیم کیمی اولانلار ، سیزلر = سیزین کیمی اولانلار

۲

yitirerek “arkaikleşmiştir – (“Muasır Azerbaycan Dili Leksika”, ss. 196).

96. [-ler] ([-lar])

96.1. Ad cinsinden kelimelerde çokluk kavramını temin eder: Adam – adamlar, elma – elmalar, el – eller, kol – kollar, üçüncü – üçüncüler, göl – göller, güzel – güzeller...

96.2. Halk ve yer adlarından sonra gelir ve “çokluk ve topluluk” kavramını ifade eder: İrânlılar, Türkler, Fransızlar, Farslar, Kürtler, Araplar, Tebrizliler, Serhablılar, köylüler, şehirliler...

96.3. Ad cinsinden kelimelerde seslenme (nida) halini temin eder: Ağalar! Hanımlar! Gençler!

96.4. Şahıs bildiren özel adlardan ve soyadlarından sonra gelir “topluluk ve aile” kavramlarını temin eder:

Aliler (Dün biz Alilere / Aligile gittik), Safeviler (سافویده), Selçuklular (السلجوق), Gazneliler (غزنویان), Akkoyunlular... Bu şekilde aile adları da olur: Şekerciler, Destmalcılar...

96.5. Özel adlara gelerek çokluk ile birlikte “hürmet” veya “benzerlik” kavramını da temin eder: Fuzuliler, Nesimiler, Köroğlular, Şah İsmailler...

96.6. İşaret ve soru zamirlerinde çokluk kavramını temin eder: bunlar / bular, onlar / olar, kimler, hangileri, neler...

96.7. Çokluk şahıs zamirlerinde ikinci bir çokluk kavramı ile birlikte “benzerlik” anlamı da verir: bizler > bizim gibi olanlar, sizin > sizin gibi olanlar...

گۆستهرمه (اشارت) ضميرلريله دوزهلميش كلمه لره و صورغـو
(سوال) ضميرلرينه گلهرك ، مبالغه " ايله بيرليكه " عمومي لشدرمه "
معناسى دا وشره ر : بئله لر ، بورالار ، كيملر ، نـلر ، فيلانلار

۹۶/۹

پى يه ليك (ملكيت) اكي ايله قاليبلاشاراق " زمان " مفهومو
يادا " عمومي ليك " مفهومونو تامين ائده ر :
آخشا ملارى ، سحرلى ، بئله لرى ، ائله لرى ، بورالارى ، كيملرى ، كيمنى
لرى ، نـلرى ، بيرچوخلارى ، بعضى لرى ، بيرى لرى ، هانسيلارى ...

۹۶/۱۰

صا پى (عدد) . ضميرلريندن صورنا ايشله ديله رك " مرحله ، بيرليك
توبلوق " مفهومونو تامين ائده ر :
بیرلر (فارسجا : يكان) ، اؤنلار ، يۆزلر ، مين لر رديفى ، دؤردلر ييغناغى ،
قىرخلار ...

۹۶/۱۱

بو اكي آلميش بعضى كلمه لره قوشا سؤزلر قورولور :
آيلار و آيلار ، ايللر و ايللر ، اللر اللره ، گؤزلر گؤزلرده ، گؤزه للىر
گؤزه لى : كوراوغلو اعلانلار اعلانيدى ، ايللرايلى بو گؤزه ل فرصتى
گؤزه ديك ، شهدا گؤوده سى دير باخسان آ داغلار داشلار / بو ركوع
اولماسا دونيادا اگيلمز باشلار " عاكف " .

۹۶/۱۲

بعضى تعبيرلرده قاليبلاشميش اولراق ايشله ديلىر :
ساغليقلار اولسون ، تانرى صبرلر وئرسين ، ياخشى گونلر ، خشيرلى
آخشا ملار ، درين حرمتلر ، صونسوز سئوگيلر ، اؤستون موفقيتلر ، چوخ چوخ
تشكرلر

۹۶/۱۳

بعضى تعبيرلرده مفرد اولماسى گره كن كلمه لر " مبالغه " مفهومو وئرمك
اوزه ره جمع كيمنى گۆسته ريرلر :

دونيالار قده ر ايش وار ، ها والار بيردن بيره سويودو ، ايستيلر باشلادى .

۹۶/۱۴

پى يه ليك (ملكيت) اكي ايله گله رك بعضا مفرد و بعضا جمع

96.8. İşaret zamirleriyle yapılmış kelimelere ve soru zamirlerine gelerek “mübalağa” ile birlikte “genelleme” anlamı da verir: böyleler, buralar, kimler, neler, filanlar...

96.9. İyelik ekiyle kalıplaşarak “zaman” kavramı ya da “genelleme” kavramını temin eder: akşamları, seherleri, böyleleri, öyleleri, buraları, kimleri, kimileri, neleri, birçokları, bazıları, birileri, hangileri...

96.10. Sayı zamirlerinden sonra getirilerek “merhale, birlik, topluluk” kavramını temin eder: birler (Farsça: بیگان , onlar, yüzler, binler basamağı, dörtler kümesi, kırklar...

96.11. Bu eki almış bazı kelimelerle ikilemeler kurulur: aylar ve aylar, yıllar ve yıllar, eller ellerde, gözler gözlerde, güzeller güzeli: Köroğlu aslanlar aslanıydı, yıllar yılı bu güzel fırsatı bekledik, şüheda gövdesidir baksan a dağlar taşlar / Bu rükû olmasa dünyada eğilmez başlar “Akif”.

96.12. Bazı tabirlerde kalıplaşmış olarak kullanılır: sağlıklar olsun, Tanrı sabırlar versin, iyi günler, hayırlı akşamlar, derin hürmetler, sonsuz sevgiler, üstün muvaffakiyetler, çok çok teşekkürler...

96.13. Bazı tabirlerde tekil olması gereken kelimeler “mübalağa” anlamı vermek üzere çokluk gibi gösterirler: dünyalar kadar iş var, havalar birden bire soğudu, sıcaklar başladı.

96.14. İyelik ekiyle gelerek bazen teklik ve bazen de çokluk

معناسی وثرەر :

قیزلارین آنالاری = ۱) قیزلارین آناسی، ۲) قیزلارین هر بیرینی نین آیری
اولان آناسی ، طلبه لرین صنیفلری = بیر چوخ طلبه نین بیر صنیفی یادا
طلبه لرین هر دسه سی نین آیری اولان صنیفی .

۹۶/۱۵

بو اکی آلان بعضی کلمه لر "بیر" کلمه سی ایله تعبیر حالینا گله رک
"مبالغه" مفهومونو وثرەر :

بیر واختلار چوخ یاخشی ایدیلهر. بیر زمانلار نه گوزهل ، یار ایله
همبزم اولدوق ...

۹۶/۱۶

بو اک بیلک ساحه سینده "توپلوق، مائله و بنزه ری" مفهومو
کتیرن اصطلاحلار اوچون ایسه دیلیر :

سورونکن لر (فارسجا : خزندگان) ، تورونج گیللر (فارسجا : مرکبات) ..
۹۷ - لش - (لاش -)

بو اکدن دوزه لمیش کلمه لرین معنالارینا باخینجا بو اکین بعضاً
مرکب بیر اک یعنی " - له - ش " و بعضا ده ساده جه " - لش " اولدوغونو
آنلاریق . بیرینجی حالدا معنادا "مشارکت" مفهومو و ایکینجی حالدا
"عثنی کیفیت ده اولماق" یادا "بنزه مک" مفهومو غالب دیر .

۹۷/۱

ایکینجی حالا مثال :

گوزه لشمک ، جتین لشمک ، پیسه شمک ، داشلاشماق (داشا دؤنمک)

۹۷/۲

بیرینجی حالدا ، مشارکتی گؤسته رن ، مثاللار :

یامانلاشماق ، خبرلشمک ، مکتوبلاشماق ، دردلشمک ، حلاللاشماق ...

۹۷/۳

معلم جعفروف "مشارکت" له "قارشلیق" مفهوملا ری آیری - آیری
مطالعه ائله میشدیر . مشارکت اوچون مثال : بیرلشمک ، قارشیلیق اوچون
مثال مکتوبلاشماق .

۹۸ - لک (- لاق)

۹۸/۱

اصلینده لگ / - لاغ " شکلینده دیر بو اکین صون سسی چوخ زامان
دوشموش و " - له / - لا " حالینا گلمیشدیر ... عموماً یثره دلالت ائیدن

anlamı verir:

Kızların anaları: 1. Kızların anası, 2. kızların her birinin ayrı olan annesi, öğrencilerin sınıfları: birçok öğrencinin bir sınıfı ya da öğrencilerin her birinin ayrı olan sınıfı.

96.15. Bu eki alan bazı kelimeler “bir” kelimesi ile tabir haline gelerek “mübalâğa” ifadesi verir: bir vakitler çok iyi idiler, bir zamanlar ne güzel, yar ile hem-bezm olduk...

96.16. Bu ek bilgi sahasında “topluluk, aile vb.” kavramı veren terimler için kullanılır: sürüngenler (Farsça: چرنگان, turunçgiller (Farsça: مرکبات).

97. [+leş-] ([+laş-])

Bu ekden yapılmış kelimelerin anlamlarına bakınca bu ekin bazen birleşik bir ek yani [-le-ş], bazen de sadece [-leş] olduğunu anlarız. Birinci halde anlamda “işteşlik” ve ikinci halde “aynî keyfiyette olmak” ya da “benzemek” anlamı galiptir.

97.1. İkinci duruma örnek: güzelleşmek, çetinleşmek, pisleşmek, taşlaşmak (taşa dönmek)

97.2. Birinci durumda, işteşlik gösteren örnekler: yamanlaşmak, haberleşmek, mektuplaşmak, dertleşmek, helalleşmek...

97.3. Muallim Caferov “işteşlik”le “karşılık” kavramlarını ayrı ayrı açıklamıştır. işteşlik için örnek: birleşmek, karşılık için örnek: mektuplaşmak.

98. [-lek] ([-lak])

98.1. Aslında [-leg], [-lag] şeklindedir, bu ekin son sesi çoğu zaman düşmüş ve [-le], [-la] haline gelmiştir... Genellikle yer ifade eden

آدلار دوزه لیر: اوو- اوولاق (چوخ اوو اولان یئر) .
قیش- قیشلاق ، اوت- اوتلاق (حیوان اوتلادیلان یئر) . سولاق (سویو
بول یئر) .

۹۸/۲

ها بئله دیر "ق" - نین حذف اولموش شکیللری : یایلا (یایلاق) ،
قیشلا (قیشلاق) ، دوزلا (دوزلاق) ، بو کلمه لر مختلف تورک لهجه
لرینده فرقلی معنالاردا ایشله دیلیر (پروفه سور وجیهه خطیب اوغلو
آدی کئچن اثر ص ۹۵ - ۹۴) .

"باشلاغ" او یغور تورکجه سینده " باشلانغیج " و "ابتدا" معنا سینا گلیر .
۹۹ - لک (- لاق)

فعل دوزه لدن " - له - " اکی ایله " - یک " اکی نین بیرلشمه
ادغامیندان حاصل اولان " - لک " اکی آدان آد ز صفت دوزه لدر .
خیرتلاق ، ایسلاق و بیرنچه کلمه داها بو اکلده دوزه لمیشدیر . صفتلردن:
ایشلک ، دیشلک ، چپلاق (چیلیق) ، چاتلاق ، یووارلاق ...
۱۰۰ - لم (- لام / - لوم)

" آد جنسیندن کلمه لر بعضاً ده فعله گله رک آد دوزه لدن " - لا - م " ..
شکلینده مرکب بیر اکی دیر: " ساغلام " کیمی بو اکلده صون زامانلاردا دوزه
- لمیش کلمه لرده واردیر . (وحیهه خطیب اوغلو آدی کئچن اثر ص ۹۵) ،
مثال : توپلام (یکون ، حاصل جمع)

۱۰۱ - لن - (- لان -)

۱۰۱/۱

پروفه سور " بانقو اوغلو " دئییر:

" - له - " اکی نین هم متعدی (دوژلاماق ، تمیزله مک) ، هم ده لازیم
(یا و اشلاماق) فعللر توره تدیکی نی بیلیریک متعدی اولانلاری هم مجهول
(پاسیف) هم ده مطاوعت معنالی (دؤنوشلو: reflexive) اولمالاری
اوچون " - ین - " اکی (سیلینمک ، ییلینمک مثاللاریندا اولدوغو
کیمی) آدیقلاریندا "لازیم" جالا گله رلر: دوزلانماق ، تمیزلنمک کیمی .
آنحاق آدلاردان مستقیما مجهول فعللر دوزه لتمک مقصدی ایله ، صونرا -
لاری مرکب " - لن - " اکی ایله فعللر دوزه لدیلیمیشدیر .

بونا گؤره بورادا " - لن - " له دوزه لمیش فعل ، بیر " - له - " ایله
دوزه لمیش فعلین مجهول ویا دؤنوشلو شکلی دگیل دیر ، آیری بیر فعل دیر .

adlar yapılır: *Ov – ovlak* (avin çok olduğu yer). *Kış – kışlak*, *ot – otlak* (hayvan otlatılan yer), *sulak* (suyu bol olan yer).

98.2. Bunun gibi /-k/ sesinin çıkarılmış şekilleri: *yayla* (yaylak), *kışla* (kışlak), *tuzla* (tuzlak), bu kelimeler diğer Türk lehçelerinde farklı anlamlarda kullanılır (Prof. Vecihe Hatipoğlu, adı geçen eser, ss. 94-95). “*Başlag*” Uygur Türkçesinde “başlangıç” ve “iptida” anlamına gelir.

99. [-lek] ([-lak])

Fiil yapan [-le-] eki ile [-ik] ekinin birleşme idgamından meydana gelen [-lek] eki addan ad ve sıfat yapar. *Hortlak*, *ıslak* ve birkaç kelime daha bu ekle yapılmıştır. Sıfatlardan: *işlek*, *dişlek*, *çıplak*, *çatlak*, *yuvarlak*...

100. [-lem] ([-lam], [-lom])

Ad cinsinden kelimelere bazen de fiile gelerek ad yapan [-la-m] şeklinde birleşik bir ektir. “*Sağlam*” gibi bu ekle son zamanlarda yapılmış kelimeler de vardır (Vecihe Hatipoğlu, adı geçen eser, ss. 95). Örneğin: *Toplam* (yekûn, hâsıl-ı cem)

101. [-len-] ([-lan-])

Prof. Banguoğlu diyor:

[-le-] ekinin hem geçişli (tuzlamak, temizlemek), hem de geçişsiz (yavaşlamak) fiiller türettiğini biliyoruz. Geçişli olanların, hem edilgen (pasif), hem de dönüşlü anlam (dönüşlü: reflexive) kazanması için [-in-] eki (silinmek, yilinmek örneklerinde olduğu gibi) aldığı anda “geçişsiz” hale gelir: tuzlanmak, temizlenmek gibi. Ancak adlardan edilgen fiiller yapmak amacıyla sonraları birleşik [-len-] ekiyle fiiller yapılmıştır.

Buna göre burada [-len-] ekiyle yapılmış fiil, [-le-] eki ile yapılmış fiilin meçhul veya dönüşlü şekli değil, ayrı bir fiildir.

بئله جه عئینی کؤکدن هم" - له - ن - " اکی ایله (یعنی اولجه" - له" ایله دوزه لمیش فعله" - ن - " آرتیراراق)، همده مستقیما" - لن - " ایله دوزه لمیش فعللر واردیر:

۱ - "یاغ" - "یاغ - لا- ماق" - " یاغ - لا- ن - ماق" (یاغباتماق یاغلا لکه لکمک):

۲- "یاغ" - "یاغ - لان - ماق" (یاغ باغلاماق) .

مولفین گتیردیگی باشقا مثاللاردان بیریمی ده. "پارا - لا- ن -

ماق" (پارچا - پارچا اولماق) و "پارا - لان - ماق" (پول - پارسارا صاحبی اولماق) دیر .

۱۰۱/۲

بیز بورادا معترضه جمله کیمی بیرنقطه یه دقتی حکمک ایسته بیریک عئینی کؤکدن گلمیش بو اکلردن (" - له - ن - " و مستقیما مرکب " - لن - " اکلریندن دوزه لمیش بیرفعلین حقیقتده ایکی یوللا عمله گلمیش اولدوغونا فیکیر وئریلدیگینده بعضی سواللارین جوابی. اؤز - اؤزونه تاپیلیمیش اولور، مثلا "آیاقلانماق" فعلی نین آذربایجان تورکجه - سینده معنا سینا باخاق: " آذربایجان دیلی نین ایضاحی لغتی عئینا بئله دئییر:

" ۱- مجهول: تاپدالانماق، تاپدالانیب، ازیلمک، خراب ائدیلمک // آیاقلا باسیلماق، سیخیلماق، آیاقلا وورولماق، ازیشدیریلماق، آیاق آلتینا سالینیب دؤیولمک،

۲ - تاثیرسیز فعل: آیاغا قالخماق، یثریمک: " مئشه لرین ایچینده داغلارین آراسیندا یئرله شن بالاجا او بالار مانکی یثریندن تریه نیب آیاقلانمیشدی. رحیموف "

۳ - تاثیرلی (مجهول): بیریمی نین اؤزه رینه هجوم ائتمک، قالخیشماق تجاوزه باشلاماق: "نه اوچون اونون اوستونه بئله آیاقلانیرسان؟ - من دایانیب دورسام بیر آرز، آیاقلانار قاری دوشمن. صمدوورغون"، (ج ۱، ص ۷۱) .

بیرینجی نوع معنا لارلا ایکینجی و اوچونجونوع معنا لارین ظاهیری

تضاد و اویوشما مازلیغی، بیرینجی لرین "آیاق - لان - ماق" و

ایکینجی و اوچونجولرین "ایاق - لان - ماق" یعنی ایکی نوع اک دن . ووجودا گلمک لریندندیر .

۱۰۱/۳

Böylece aynı kökten hem [-le-n] eki ile (yani önce [-le] ile yapılmış fiile /n/ ekleyerek), hem de doğrudan [-len-] ekiyle yapılmış kelimeler vardır:

1. Yağ: yağ – la – mak, yağ – la – n – mak (yağa batmak, yağla lekelenmek):

2. Yağ: yağ – lan – mak (yağ bağlamak).

Yazarın verdiği başka örneklerden birisi de “para – la – n – mak” (parça parça olmak) ve “para – lan – mak”tır (para sahibi olmak).

101.2. Biz burada parantez cümle gibi bir noktaya dikkati çekmek istiyoruz. Aynı kökten gelmiş bu eklerden ([-le-n] eki ve doğrudan birleşik [-len-] ekinden yapılmış bir fiil hakkında iki yolla meydana gelmiş olduğu düşünüldüğünde bazı soruların cevabı kendiliğinden bulunmuş olur, örneğin “ayaklanmak” fiilinin Azerbaycan Türkçesinde anlamına bakalım: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati aynen böyle diyor:

1. Edilgen: *tapdalanmak, ezilmek, harap edilmek/ayakla basılmak, sıkılmak, ayakla vurulmak, ayakaltına alınıp dövülmek.*

2. Tesirsiz (etken) fiil: *ayağa kalkmak, yürümek: “meşelerin içinde, dağların arasında yerleşen balaca obalar sanki yerinden teryenib ayaklanmıştı. Rehimof”*

3. Tesirli (meçhul): *Birisinin üzerine hücum etmek, kalkışmak, tecavüze başlamak: “Ne için onun üstüne böyle ayaklanırsan? Ben dayanıp dursam biraz, ayaklanır kari düşman. Samed Vurgun”, (C 1, ss. 71).*

Birinci örnekteki anlamla ikinci ve üçüncü örneklerdeki anlamların ortaya çıkardığı tezat ve uyumsuzluğu “ayak – lan – mak” fiilinin iki farklı ekden vücuda gelmesindedir.

101.3.

تورکجه نین تورکیه لهجه سینده، بیزیم عکسیمیزه "ایضاحلی لغت" پین ایکینجی و اوچونجو اولاراق قشید ائتدیگی معنالار بیرینجیلیک و اوستونلوک قازانیر. "تورک دیل قورومونون تورکجه سۆزلوک" - و "آیاقلانماق" کلمه سی نین ایضاحیندا بئله دئییر :

آیاقلانماق : (مفعول آلمایان فعل) -

۱ - (اوشاق اوچون) بئیرمه گه باغلاماق . ۲ - (خسته اوچون) بئیریه - بیلجهک ، حالا گلمک . ۳ - آیاغا قالخیب گئتمه گه داورانماق

۴ - مجازی معنادا : (بیر جمعیت ده بیر توپلولوقدا) قانونلار یا دا وئریلن امرلره قارشى گلمک ، عصیان ائتمک (۷ - جی چاپ ج ۱، ص ۹۲) گۆردوگوموز کیمی بورادا بیرینجی معنایا یعنی "آیاق - لای - ن - ماق" ترکیبینه اصلا توجه اولماییب دیر .

کاشغرلی نین "دیوان" - یینیا مراجعت ائتدیگیمیزده بئله بیر فیکیره گلمک اولور کی بلکه بیزده کی رایج اولان "بیرینجی معنا" صورالاری "آیاق لایماق" فعلینی مجهول حالا گتیرمک و "آیاقلا - ن - ماق" فعلینی دوزه لتمک پولوا یله توره دیلمیشدیر. "دیوان لغات الترک" ده ایسه قشید بو شکلده دیر :

" و يقال اذ قلندى ناك ائ صارالشی ذو ارجل و فيه المثل آلیم کیح قلسا اذ قلندر معناه اذا بقى السدين على المديون زماناً طويلاً يصير له زجلاً یعنی یبعث صاحبه فى الطلب . . . " (صحیفه : ۱۴۹)

بئله جه "آیاقلانماق" قدیم صورتی ایله "آذاقلانماق" اوچون بو مثال گتیریلیر: "آذاقلاندى نهن" یعنی "نسنه، شئی آیاقلاندى ، آیاق صاحیبی اولدو" و علاوه ائدیر: بو مثل ده داخی گلمیشدیر: "آلیم گنج قالسا آذاقلانیر" یعنی "آلاجاق - طلب گنج قالسا، یوبانسا آیاقلانار" یعنی آلاجاقلی مجبوراً بورجلونون یانینا قدهر گئتمه لی اولار (ج ۱، ص ۲۹۳) گینه پروفه سور بانقو اوغلونون سۆزلرینه قایدیق . . . " - لن ه" ایله دوزه لمیش فعللرین معناسی اکثر "مجهز اولماق" یادا "کۆکون افاده ائتدیگی مفهوما صاحب اولماق" دیر. مثاللار :

اؤلنمک ، یاشلانماق ، آیاقلانماق (یوخاریدا تفصیلاتلا ایضاح ائتدیک اؤفکه لنمک (حیرلنمک ، حدتلنمک ، غضبلنمک ، حده گلمک (آذربا - یجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " ج ۳ ، ص ۴۷۲)، قوشقولانماق (هیرکمک ،

Türkçenin Türkiye lehçesinde, “İzahlı Lügat”ın ikinci ve üçüncü olarak kaydettiği anlamlar bizim aksimize birincilik ve üstünlük kazanır. “Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlük” ve “ayaklanmak” kelimesinin açıklamasında böyle diyor:

Ayaklanmak: (meful almayan fiil)

1. (Çocuk için): Yürümeye başlamak. 2. (Hasta için): Yürüyebilecek duruma gelmek. 3. Ayağa kalkıp gitmeye davranmak... 4. Mecazi anlamda: (bir cemiyette, bir toplulukta) kanunlara ya da verilen emirlere karşı gelmek, isyan etmek (7. baskı, C 1, ss. 92)

Gördüğümüz gibi burada birinci anlama yani “ayak-la-n-mak” terkibine asla yönelmemiştir.

Kaşgarlının “Divan”ına başvurduğumuzda, belki bizde daha işlek olan “birinci anlam” sonradan “ayaklamak” fiilini meçhul (edilgen) hale getirip “ayakla – n – mak” kelimesini yapmak için türetilmiştir. “Divan u Lügati” t Türk”de ise kayıt bu şekildedir:

“بقال قنلن دى نك اى صال نى نو ار جل فوى هال نى لى كى قى قى اس اهل نى در م ع ا ه ا ب ق ى ال ي ن
ع ل ى ال د ي و ن ز م ل ا ط و ي ص و ر ل ه ر ي ع ي ي ع ث ص ا ح ب ف ى ل ا ط ل ب ...”

(Sayfa: 149)

Böylece “ayaklanmak” eski şekliyle “azaklanmak” için bu örnek verilir: “azaklandı nen” yani “nesne, şey ayaklandı, ayak sahibi oldu” ve ekler: Bu örnekte dahi gelmiştir: “alım geç kalsa azaklanır” yani “alacak-talep geç kalsa, gecikse ayaklanır” yani alacaklı mecburen borçlunun yanına kadar gider (C 1, ss. 293).

Yine Prof. Banguoğlu’nun sözlerine bakalım:

... [-len e] ile yapılmış fiillerin anlamı genellikle “donanımlı olmak” ya da “kökün ifade ettiği kavrama sahip olmak”tır. Örnekler: evlenmek, yaşlanmak, ayaklanmak (yukarıda açıkladık), öfkelenmek (hırslanmak, hiddetlenmek, gazablanmak (hiddete gelmek) (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 472),

Kuşkulanmak (ürkmek,

قورخماق، تیتره مک . عئینی اثر، ج ۱، (ص ۵۸۹)، دیلله نمک، قانادلانماق
خسته لنمک، جانلانماق، درد لنمک (۱- کدرلنمک، خفت لنمک، درده دوشمک،
درد گورمک :

من ده درد لنمیشم کوسکون سیندن * بیر عصرین اوقانلی فاجعه سیندن
" صمد وورغون " ۲۰۰۰ - مجازی معنادار، دانیشتیق دیلینده: آج گوزلوک
له یتمک، عئینی اثر، ج ۲، (ص ۷۴ - ۷۳)، چیچکلنمک، قورتلانماق،
قوتلنمک ... کیمی .

۱۰۱/۴

عمومی و رایج مفهومو ایله بیرلیکده الف) بواک "بیرشئی
بیر نسنه یه صاحب اولماق" مفهومو ایله مناسب دوشنده بیر چوخ
آدا کتیریله بیلر: شؤهره تلنمک، آدلانماق، یوللانماق ...
ب) " - لن - " فعللریندن بیر قسیمی ده " ... کیمی گورسنمک "، " ... کیمی
داورانماق " مفهومو ایله بیر نوع دؤنوشلو (مطاوعت) بنزه تمسه
معنالی فعللر دیرلر: خوروزلانماق، کیشی لنمک ... کیمی (تورکجه نین
قرامه ری، ص ۲۱۸) .

۱۰۲ - له - (لا -)

۱۰۲/۱

" - له - " اکی چوخ ایشلک دیر. آد و آدجینسیندن اولان کؤک و گؤوده لره
کتیریلر و اولاردان فعل دوزه لدر .

۱۰۲/۲

آدلاردان تئوره دیلمیش فعللرین چوخو متعدی دیر :
میخلماق، دیشله مک، رنگله مک، اوولماق، یوللاماق، باغلاماق،
قاتلاماق، گوزله مک ... کیمی .
بونلارین ایچینده "لازیم" اولانلاری دا وار :
باشلاماق، ایشله مک ... کیمی .

۱۰۲/۳

صفتلردن تئوره دیلمیش فعللرین چوخو گئنیشله مک، یا واشلاماق،
سرینله مک، خاملاماق ... کیمی .

بعضا متعدی معنالی فعللر ده دوزه لیر: تمیزله مک، قارالماق ...

۱۰۲/۴

سسیانسیلاماسی (اونوما توپه) کؤک و گؤوده لردن تئوردیلمیشلر

۱۵

korkmak, titremek. Aynı Eser, C 1, ss. 589), dilenmek, kanatlanmak, hastalanmak, canlanmak, dertlenmek (1. kederlenmek, derde düşmek, dert görmek):

Ben de dertlenmişim küskün sesinden - Bir asrın o kanlı faciasından “Samed Vurgun”... 2. Mecazi anlamda, konuşma dilinde: aç gözlülükle yemek (Aynı Eser, C 2, ss. 73-74), çiçeklenmek, kurtkanmak, kuvvetlenmek... gibi.

101.4. Genel kavramı ile birlikte: a. Bu ek “bir şeye, bir nesneye sahip olmak” kavramıyla uygun olduğunda birçok ada getirilebilir: Şöhretlenmek, adlanmak, yollanmak...

b. [-len-] ile yapılan fiillerden bir kısmı da “... gibi görünmek”, “... gibi davranmak” anlamı veren bir çeşit dönüşlü benzetmeler yapan fiillerdir: Horozlanmak, kişilenmek... gibi (Türkçenin Grameri, ss. 218).

102. [-le] ([-la])

102.1. [-le-] eki çok işlektir. Ad ve ad cinsinden olan kök ve gövdelere getirilir ve onlardan fiil yapar.

102.2. Adlardan türetilmiş fiillerden çoğu geçişlidir: mıhlamak, dişlemek, renkleme, avlamak, yollamak, bağlamak, katlamak, gözlemek gibi.

Bunların içinde “geçişsiz” olanları da var: başlamak, işlemek gibi.

102.3. Sıfatlardan türetilmiş fiillerin çoğu: genişlemek, yavaşlamak, serinlemek, hamlamak gibi.

Bazen geçişli fiiller de yapılır: temizlemek, karalamak...

102.4. Ses yansıması ile yapılan (onomatope) kelimelerin kök ve gövdelerden türetilmiş

عموما لازیم فعللردیر :

چاقلاماق ، پارتلاماق ، پوفله مک ، گورلاماق (۱- برکدن سسلنمک
گورولتو قوپارماق ، گورولدماق ۲ - قالین و گوجلوس چیخارماق ،
بوجور سله دانیشماق ۳ - مجازی : گوجلوس بیر قوه ایله باشلاماق ،
قوپماق . (آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی جلد ۳ ، ص ۲۵۳)
مهله مک ، هوولاماق ... کیمی .

۱۰۲/۵

"- هک " اکی ایله دوزه لمیش گووده لره گتیریلرک یئنی کلمه لــــر
تؤره دیلر :

دوراغلاماق (بو فعله بیزیم لغتلرده راست کلمه دیک ، بونون یئرینه
"دوراغلاماق " سؤزونو ایشلتمک اولار . لاکین "دور -" کؤکو ایله " -اق"
اکیندن دوزه لمیش "دوراق " کلمه سی بیزیم دیلده واردیر "ایضاحلی
لغت " ده "دوراق " کلمه سی نین قارشیسیندا بئله یازیلی دیر :دورا -
جاق ، دایاناجاق یئر ، منزیل ، دوشرگه (ج ۲ ، ص ۱۶۲)

عقینی اثرده بوکلمه په گتیریلن شاهیدلردن بیریمی چنلی بئــــل
دوراغیم ، قیرات اویناغیم ، و راهیم دن : دئییرلر قاچاغین اولماز
دوراغی ... کوره کله مک ، قیدیقلاماق ، کؤروکله مک ، دیدیکله مک ،
سؤروکله مک ... کیمی .

۱۰۲/۶

"- مه -" اکی ایله تؤره دیلمیش گووده لره " - له -" اکی نی ده
گتیرمکله یئنی فعللر دوزه لدیلر :
بورمه له مک (لوله شکلینده ساریماق ، سارییب اؤرتمک ، بوکمک ،
"ایضاحلی لغت " ج ۱ ، ص ۳۳۷) ، دورتمه له مک

۱۰۲/۷

"قوخو" ، "یومورتا" ... کیمی بیرنچه کلمه " - له -" اکی نی آدیقلا
- ری واخت ، صونلاریندا کی سلی لری ایتیریلر : قوخلاماق " ، "یوموروق
لاماق " دا اولدوغو کیمی .

۱۰۲/۸

مطاوعت (دؤنوشلو = reflexive) معناسی ایفاده ائدن " - ن -"
اکی ایله بیرله شرک " - له - ن -" پادا " - لن -" اکی کیمی کؤک و گوؤ -
ده لره آرتیریلر و یئنی فعللر تؤره دز :

fiiller genelde geçişsiz fiillerdir:

Çaklamak, partlamak, püflemek, gurlamak (1. Yüksek sesle seslenmek, gürültü koparmak, guruldamak. 2. Kalın ve güçlü ses çıkarmak, bu sesle konuşmak. 3. Mecazi: güçlü bir şekilde başlamak, kopmak (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 3, ss. 203), melemek, havlamak gibi.

102.5. [-ek] eki ile yapılmış gövdelere getirilerek yeni kelimeler türetilir: duraklamak (bu fiile bizim sözlüklerde rastlamadık, bunun yerine “*duruhmak*” sözünü kullanabiliriz. Ancak “dur-” kökü ile [-ak] ekinden türetilmiş “durak” kelimesi bizim dilimizde vardır. “İzahlı Lügat”te “durak” kelimesinin karşısında şöyle yazar: “duracak, dayanacak yer”, “menzil”, “düşerge” (C 2, ss. 162),

Aynı eserde (bu kelimeye getirilen örneklerden biri de “*canlı bel durağım, gır at oynağım* ve Rahim’den: *Deyirler gaçağın olmaz durağı...*) kürelemek, gıdıklamak, körüklemek, didiklemek, sürüklemek gibi.

102.6. [-me-] ekiyle türetilmiş gövdelere [-le-] ekini de getirilerek yeni fiiller türetilir: *bürmelemek* (lüle şeklinde sarmak, sarıp örtmek, bükmek, “İzahlı Lügat”, C 1, ss. 337), *dürtmelemek...*

102.7. “Koku”, “yumurta” gibi birkaç kelime [-le-] ekini aldığı zaman sonlarındaki sesli harfleri yitirir: “Koklamak”, “yumurtlamak” da olduğu gibi.

102.8. Dönüşlülük (reflexive) anlamı veren /-n-/ ile birleşerek [-le-n] ya da [-len-] eki gibi kök ve gövdelere eklenerek ve yeni fiiller türetilir:

آجیقلاشماق ، آرالاشماق ، باشلاشماق ، گوجلنمک ، خوشلانماق ، اومودلانماق
.... کیمی .

۱۰۲/۹

گینه " - ش ه " اکی ایله بیرله شهرک مرکب " - له - ش ه " یادا " - لش " اکی نی عمله کتیره ر :
آجیلاشماق ، آغیرلاشماق ، بوللاشماق ، گۆزه لله شمک ، قارتلاشماق ،
دالاشماق ... کیمی .

۱۰۲/۱۰

" - ت ه " اکی ایله بیرله شهرک آد نوعوندان کلمه لردن متعددی
فعالر دوزه لدر :
باشلاشماق ، گۆزلتمک ، گئنیشلتمک ، یونگوللتمک ، ایسلاشماق ،
تمیزلتمک ... کیمی .

۱۰۲/۱۱

" - له - " ایله دۆزه لدیلیمیش بعضی فعللرین کۆک ویا گۆوده لری
گونوموزه گلینجه یه قده ر اونودولوب یادا دگیشیدیز . مثال :
آنلاماق " آن " کلمه سینى میرزا مهدیخان " سنگلاخ " - دا عقل و فهم "
معناسیندا قئید ائدیر . " آنماق " کلمه سینى عئینی مؤلف عئینی اثرینده
" یادکردن و متذکر شدن " شکلینده معنا لامیشدیر . " آن " ، داها دوغروسو
" آنگ " - یین اصلده " دیوار " ، " حد " معنا سینا اولدوغونا باخیلیرسا
" آنلاماق " " مشخص ائتمک " ، " تمیز و ثرمک " دئمک میش . دینله مک
(۱ - بیرشقیه قولاق آسماق ، ۲ - باخماق و مذاکره ائتمک ، ۳ - بیبری
نین مصلحتینه ، سؤزونه ، خواهیشینه قولاق آسماق ، عمل ائتمک
" آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " ج ۲ ص ۱۱۰ - عئینی اثرده و
عئینی صحیفه ده بیرده " دینمک " کلمه سی ویردیر اونون دا معنا لاری
ده بئله دیر :

" ۱ - دانیشماق ، سؤز سؤیله مک ، ۲ - سلنمک ، ائشیدیلنمک ،
۳ - آجیقلاشماق ، سؤز دئمک ، کئفینه دگمک " منه دینمه دیگجه ابله
آزیخیب یولون چاشیرسان مثالیندا صابرین دئدیگی کیمی " .
" تین ماق " خصوصا اوغوزجا دا " دانیشماق " معنا سینا دیر . تورکیه
تورکجه سینده " تین ماق " منفی شکلده " تین ماق " یعنی " توجسه ائتمه مک ،
اوزونو ائشیتمه مه گه و گۆز مه مه گه وورماق " معنا سیندا ایشله دیلیر .

açıklanmak, aralanmak, başlanmak, güçlenmek, hoşlanmak, umutlanmak gibi.

102.9. /-ş/ ekiyle birleşerek [-le-ş-] ya da [-leş] ekini meydana getirir: Acılaşmak, ağırlaşmak, bollaşmak, güzelleşmek, kartlaşmak, taşlaşmak gibi.

102.10. /-t/ ekiyle birleşerek ad türünden olan kelimelerden geçişli fiiller türetir: Başlatmak, gözletmek, genişletmek, yüngülletmek, ıslatmak, temizletmek gibi.

102.11. [-le-] ile türetilmiş bazı fiillerin kök ya da gövdeleri günümüze gelinceye kadar unutulmuş ya da değişmiştir. Örnek: anlamak “an” kelimesini Mirzah Mehdi Han “Senglah”da “akıl ve fehim” anlamında verir. “Anmak” kelimesini aynı yazar aynı eserinde “نڱاكردن” ve “تمكوشدن” şeklinde belirtmiştir. “An” daha doğrusu “ang”ın aslında “duvar”, “hat” anlamına geldiğine bakılırsa “anlamak”, “müşahhas etmek”, “temeyyüz vermek” demekmiş), dinlemek (1. Bir şeye kulak asmak, 2. bakmak ve müzakere etmek, 3. birinin emrine, sözüne, isteğine kulak asmak, amel etmek, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 2, ss. 110. Aynı eserde ve aynı sayfada bir de “dinmek” kelimesi vardır, onun anlamları da böyledir: “1. Konuşmak, söz söylemek, 2. seslenmek, işitilmek, 3. Açıklanmak, söz demek, kefine değmek, “sene dinmedikçe ile azıhib yolun çayırsan örneğinde Sabir’in dediği gibi”.

“Tınmak” özellikle Oğuzcada “konuşmak” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde “tınmak” olumsuz şekilde “tınmamak” yani “teveccüh etmemek, kendini duymamak ve görmezlikten gelmek” anlamında kullanılır.

" تین ماق " فعلی نین بیرهده . نفس چکمک " معناسی واردیبر بورادا ن
 " راحاتلاماق " و " استراحت " معنالارینا بیئتیشمک چتین دگیلدیر . قدیم
 اویغور - مانى دینینه عاید - متنلرده " تینغولوق اورونتاق " ترکیبى
 " آرامگاهدا " معناسینا گتیریلیدیر . قوتادغو بیلیک ده ده بوکلمه یه
 بیرنچه یئرده زاست گلمک اولار . مثلا : :

" دیلیم تینما اوگگیل یارایغلینی " یعنی " دیلیم دورما یارادانا
 حمد ائیله " کیمی بقلهجه تماما ترس بیر معنایا چاتمیش اولوروق
 یعنی " تینماق " " دانیشماق " معناسیندا ایکن بیرهده " سوسماق " معناسینا
 گلیر . محمود کاشغرلی بو بابدا بئله دئییر :

" تیندی : یاغیمور تیندی ، یعنی یاغیش کسدى . " ار اولوغ تیندی . " یعنی
 آدم برک قاجا ، نفس آلدی ، آروق تیندی ، یعنی یورغسون آدم
 استراحت ائتدی " کاشغرلی بورادا ایضاح و ترییر :

" اوغوزلار بیرکیمسه یه سوز دقتدیرمک ایسته مه دیکلری زامان " تینما "
 - ایندی بیزده " دینمه " - دئیرلر . بو " سوس " دئمکدیر . او بیرتورکلر
 " تین " دئییرلر کی " سوس ! " دئمکدیر .

بونلار " تینما " دقتدیکلری زامان " سوسما " معناسی آنلاشیلیر . کاشغر -
 لی بو قئیدلریندن بئله بیر نتیجه آلیر :

" اخطات الغزیه فی هذا " " اوغوزلار بورادا سهوا ائله ییب لیر "
 - دیوان لغات الترک ج ۲ ص ۲۸ - سیرجرارد قلاوزین " اون اوچونجو
 عصر دن اولکی تورکجه نین ایتمولوژیک لغتی " نده " نفس چکمک " و " استرا
 - حت " معناسیندا اولان " تینماق " دان آپییریب و ایکی فرقلی " ماده "
 کیمی قئید ائله ییب دیر . بو حاشیه دن صورنا سوزوموزه قاییداق وعینی
 مولفین " دینله مک " حقیقنده کی فیکرینی خلاصه اولاراق نقل ائدهک :

" تینگلاماق " / " دینلاماق " (نون غنه ایله) بعضی لرینه گوره چینجه
 نین " تینگ " سوزوندن (معناسی ائشیتمک ، قولاق آسماق) کلمیش
 اولان بیلر ... اما " د " سسی نین کلمه سی و مخرجی خلفی اولان سسلی لرین
 وجودو بو احتمالی بوچا چیخاریر . " تینلاماق " - قولاق و ترمک معنا
 سیندا - بیر چوخ قدیم متنلرده واردیر . اویغور مانى یازیلاریندا ن
 بیر مثال : " الیگلرین قاشوروب تینلازونلار " یعنی : " الریسن
 قووشدوروب دینله سینلر " قوتادغو بیلیگدن :

سنگا سوزلادیم من سوزینگ تینگلادیم گوزونگ یومدونگ ارسا اوزوم

“Tınmak” fiilinin bir de “nefes çekmek” anlamı vardır. Buradan “rahatlamak” ve “dinlenmek” anlamlarına varmak zor değildir. Eski Uygur-Mani dinine ait metinlerde “tınguluk orunta” terimi “dinlenme yerinde” anlamına gelmiştir. Kutadgu Bilig’de de bu kelimeye birkaç yerde rastlanır. Örnek:

“دېلىم دۇرما يارادانا ھامد ەيلى” يەنى “dilim durma Yaradana hamd eyle” gibi, böylece tamamen ters bir anlam çıkarmış oluruz. Yani “tınmak”, “konuşmak” anlamındayken bir de “susmak” anlamına gelir. Mahmud Kaşgarlı burada şöyle diyor:

“Tındı: Yağmur tındı, yani yağur dindi. “ارالغۇغىچىدى” يەنى, adam berk berk kabaca nefes aldı. “أروقىچىدى”, يەنى “yorgun adam istirahat etti”. Kaşgarlı burada bir açıklama yapar:

“Oğuzlar bir kimseye söz söyletmek istemedikleri zaman “tınma”- şimdi bizde “dinme”- derler. Bu “sus” demektir. Diğer Türkler “tın” diyorlar ki “sus!” demektir.

Bunlar “tınma” dedikleri zaman “susma” anlamı anlaşılır. Kaşgarlı bu kayıtlarından böyle bir sonuç alır:

“اخطاتالغۇغىچى ھى ھذا” “Oğuzlar burada yanılmış”-Divan u Lügati’t Türk, C 2, ss. 28-Sir Gerard Clauson “On Üçüncü Asırdan Evvelki Türkçenin Etimolojik Lügati”nde “nefes çekmek” ve “dinlenmek” anlamında olan “tınmak”tan ayırmış ve iki farklı “madde” şeklinde kaydedilmiştir. Bu dipnottan sonra sözüme devam edelim ve aynı yazarın “dinlemek” hakkındaki fikrini kısaca nakledelim: “tinglamak / dınlamak” (تىنچىگ / ماق) (تين ماق) (art damak /n/ sesiyle) bazılarına göre Çincenin “Tīng” (تىنچىگ) kelimesinden (anlamı işitmek, kulak asmak) gelmiş olabilir. Ama /d/ sesinin gelmesi ve alıntı seslerin bulunması bu ihtimali yok eder. “Tınlamak” – kulak vermek anlamında – birçok eski metinde vardır. Uygur Mani yazılarından bir örnek: “الغۇغىچى قاشوروبىچى زون ر” يەنى “ellerini kavuşturup dinlesinler” Kutadgu Bilig’den:

“سەنگە سۆز ھىم مەن سۆزىچىگىچىن گۈزۈنگ يۈمۈڭ ەرسا اۈزۈم” (senga sözledim men sözing tıngladım gözüng yumdung ersa özüm)

تاشگلادیم

معناسی : من سنه سۆز دئدیم و سنین سۆزونو دینله دیم سن گۆزونو
یوماندا من اوزوم چاشدیم .

گینه حاشیه اولراق ، اکینجی مصرعین صونونداکی "تنگ" کلمه سی
بارده اونون "تعجب" و "حسرت" دئمک اولدوغونا اشاره ائتمکده فایدا
وار . تانسوق "یا" تانسیق " ائله بو کلمه دن دوزه لیب وفارسجا یا
"تنسوخ" شکلینده کتچیب تحفه لیک و حیرت و ثریجی شئیلری افاده ائدیر
سؤیله مک ، ائیله مک ، بلله مک ، گیزله مک ، ساللاماق ، ساخلاماق ، داملا-
ماق و بکله مک . (۱- محافیظه ائتمک ، قوروماق ، کئشگینی چکمک ،
۲- گۆزله مک " آذربایجان دیلی نین ایضاحی لغتی ج ۱ ، ص ۲۴۳) ...
کیمی .

۱۰۲/۱۲

"- له -" اکی آلینما کۆک ویا گۆوده لره ده گلیب و یئنی کلمه
لرین دوزه لدیلمه سینده فعال رول اوینا میشدیر :

پارالاما (پاره - دن) ، تاما ملاماق ، تمیزله مک ، صابونلاماق ، سحر -
له مک ، قالیلاماق ، عثیبله مک ، میخلاماق ، قیفیللاماق

۱۰۲/۱۳

بورادا پروفه سور تحسین بانقو اوغلونون بیر ایضاحینا قولاق
وئرمه لی بیک :

مرحوم مولف " یاردیمچی / معین فعللر حقیقده دانیشارکن اجمالاً دئیر :
خالص "قیلیش" (قیلماق مصدریندن عمل افاده ائدیر) ، و " اولسوش"
بیلدیرن " ائتمک" و " اولماق " فعللری و ائله مک / ائیله مک / قیلماق /
و تورکیه تورکجه سینده یا یماق کیمی مترادیفلری اؤزلوکلرینده مستقبل
فعل کیمی ایشله دیلمه لری خارجینده یاردیمچی فعل (فعل معین) اولراق
بیر چوخ آد جینسیندن کلمه لرله مرکب فعللر توره دیرلر : مثال :
کۆمک ائتمک ، یوخ اولماق ، دلی اولماق ، ضرا ائتمک ، معاینه اولماق
تله فون ائله مک ، ناماز قیلماق ، ممکون قیلماق ، صبر ائیله مک ...
... بوگون ان گئنیش اؤلچو ده " ائتمک / ائله مک / ائیله مک" و " اولماق"
و داها آز و (تورکیه ده) یئنی زامانلاردا "یاپماق" معین فعللری
ایشه آپاریلماق دادیر . حرمت اوچون " ائله مک " یئرینه " بویورماق " دا
ایشله دیلیر :

۱۴

دي تانگلادیم (tangladım)

Anlamı: Ben sana söz söyledim ve senin sözünü dinledim, sen gözünü yumduğunda ben şaşırđım.

Yine dipnot olarak, ikinci mısranın sonundaki “تشلگ” kelimesi hakkında onun “hayret” ve “pişmanlık” demek olduğuna işaret etmekte fayda var. “tansuk” ya da “tansık” ile bu kelimeden türemiş ve Farsçaya “تسوخ” şeklinde geçmiş tuhaflık ve hayret verici şeyleri ifade eder. Söylemek, eylemek, bellemek, gizlemek, sallamak, saklamak, damlamak ve beklemek. (1. Muhafaza etmek, korumak, nöbet tutmak, 2. Gözlemek. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 243) gibi.

102.12. [-le-] eki alıntı kök veya gövdelere de gelmiş ve yeni kelimelerin türetilmesinde etkin rol oynamıştır: yaralamak (“yara”dan), tamamlamak, temizlemek, sabunlamak, seherlemek, kalıplamak, ayıplamak, mıhlamak, kıfillamak...

102.13. Burada Prof. Tahsin Banguoğlu'nun bir açıklamasına kulak vermeliyiz:

Merhum yazar “yardımcı fiiller hakkında konuşurken özetle şöyle diyor: Halis “kılış” (kılmak eyleminden işi ifade eder) ve “oluş” bildiren “etmek” ve “olmak” fiilleri ve elemek / eylemek / kılmak ile Türkiye Türkçesinde yapmak gibi eşanlamlıları özlüklerinde müstakbel fiil gibi kullanılmaları dışında yardımcı fiil (fiil-i muayyen) olarak ad cinsinden birçok kelime ile birleşik fiiller türetir. Örnek: yardım etmek, yok olmak, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, namaz kılmak, mümkün kılmak, sabretmek...

...Bugün en geniş ölçüde “etmek / elemek / eylemek” ve “olmak” ve daha az ve daha yeni (Türkiye’de) “yapmak” yardımcı fiilleri kullanılmaktadır. Hürmet için “elemek” yerine “buyurmak” da kullanılır:

کوچ ائتمک، مسخره ائتمک، نیگران ائله مک، ساغ اولماق، سئکسار اولماق، قول اولماق، یاخشی اولماق، گلین اولماق، آتا اولماق، صغیر اولماق... بو ترکیب لر، "له- " اکی ایله دوزهلن فعل لرله اکثرأ مترادیف اولارلار :

یغما ائتمک - یغمالماق، پیس ائله مک - پیسله مک، پیس اولماق - پیسله شمک، یاخشی اولماق - یاخشی لاشماق... دیلیمیزه یادسؤزلرین حدسیز - حسابسیز گیرمه گینده "ائله مک" و " اولماق " کیمی کؤمک / معین فعل لرین سؤزون دیبینه مسئولیت سیز قونداریلما سی نین مؤثر روللاری واردیر. بوجریان دئدیگیمیز کیمی حدودسوز دور و بوجهتسدن تازه مفهوملا ر گتیرن لر بیر یانا، یازی دیلیمیزه بو کؤمکچی فعل لر واسیطه سیله هرگون غریب ترکیب لر صوخولدو. اؤز کلمه لریمیز یاددان چیخدی و اونلارین یخړینی ملز ترکیب لر آلدی. (مهلهز: ۱ - مختلف عرقدان توره میش، ۲۰۰۰ - باشقا - باشقا جنسلرین بیرلشمه سیندن توره میش، قاریشیق اولان، "آذربایجان دیلی نین ایضا حلی لغتی" ج ۳ ص ۲۸۹) مثلاً :

سؤنماق - تقدیم ائله مک، (فضولی دن بیرشاهید : کیمی هشیار گورسن، سن اونا سون جام مئی ساقی بحمدالله فضولی مستدیر وحدت شرابی سندن)
 صایماق - حساب ائله مک، بویورماق - امر ائتمک، اوماق - توقع ائله مک (گینه فضولی دن :

وصل اوموب جور و جفا سینی چکر کن چان هنوز
 مهر اوموب شوقوندا یانارکن دل سوزان هنوز...)
 یئتمک - کافی اولماق (گینه فضولی دن :
 ساچ آغاردی گل یئتر مرات بختین تیره قیل...)
 اوتارماق - تعمیر ائله مک (فضولی دن :
 مرهم قویوب اوتارماسینه ده قانلی داغی
 سوندورمه اوز الینله یاندردیغین چیراغی)
 اویونمک - فخر ائله مک (فضولی دن :
 اویونور دیده کی حیرانم از لیدن اوزونه
 اولدو معلوم بولافین دا کی چوخدور یاشی)
 دوشه مک - فرش ائتمک... کیمی

Göç etmek, muhasara etmek, nigerân elemek, sağ olmak, bekâr olmak, kul olmak, iyi olmak, gelin olmak, baba olmak, sağır olmak. Bu terkipler, [-le-] eki ile yapılan fiillerle genellikle eşanlamlı olur:

Yağma etmek-yağmalamak, pis eylemek-pislemek, pis olmak-pisleşmek, iyi olmak-iyileşmek, dilimize yabancı kelimelerin hadsiz hesapsız girmesinde “etmek” ve “olmak” gibi yardımcı fiillerin kelime sonuna sorunsuzca getirilmesinin etkin rolleri vardır. Bu yöntem dediğimiz gibi sınırsızdır ve bu yüzden yeni kavramlar getirenler bir yana, yazı dilimize bu yardımcı fiiller vasıtasıyla hergün garip terkipler sokuldu. Kendi kelimelerimiz unutuldu ve onların yerini melez terkipler aldı. (Melez: 1. Çeşitli ırklardan türemiş... 2. Başka başka cinslerin birleşmesinden türemiş, karışık olan, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 3, ss. 289). Örneğin:

Sunmak, takdim etmek, (Fuzuli'den bir şahit:

کیمی هشیوارگورسن سن اوناسون جام مئیبی اقی

(Kimi hûşyâr görseñ, sen ona sun cam-ı mey saki)

ب ح م د ا ل ف ض ل ی ی م س ت ه ی ر و ح د ت ش ر ی ل ی ن د ن

Saymak, hesap etmek, buyurmak, emretmek, ummak, beklemek

(Yine Fuzuli'den:

وصل او م ب جور چ فاسی نه ی چ کرکن جان هنوز

مهر او موبش قون دی ی لارکن دلسوزان هنوز ...)

Yetmek, kâfi olmak (yine Fuzuli'den:

س ا ج آ غ ا ر د ی گ ل و ی ت ر م ر ا ت س ب ی ی ن ی ی ر ق ی ل ...)

Onarmak, tamir etmek (Fuzuli'den:

م ر ه ق ی ی و ب ن ا ر م ا س ی ن ه م د م ق ل ی داغ ی

س ن دور مه اوز ل ل ه ی ل ی ی ر ی ی ی ن ی ی ر ا غ ی

Övünmek, böbürlenmek (Fuzuli'den:

Öyünür dide ki heyranım ezelden üzüne

Oldu malum bu lafın da ki çohdur yaşı)

Döşemek, yaymak... gibi

"- له- " اکی و اونون لا برابر دوزه لمیش اکلرین کومگی ایله
بیر چوخ مرکب فعللردن قورتولماق ممکن دور. مثال :
لغنتله مک- لعنت اتمک ، بوغا رلاشماق - تبخیر اولماق ، پالتاقلانماق -
مداهنه اتمک پادا پالتاقلیق اتمک ، ایشیقلا ندیرماق - ایشیق و
نورانی ائله مک . یارارلانماق - استفاده . اتمک ، نازلانماق - ناز -
ائله مک ، حسابلاماق - حساب اتمک ، نوخوشلاماق - نوخوش اولماق کیمی
(" تورکجه نین قرامه ری " صحیفه ۳۱۶-۳۱۴ و ۲۱۷)

۱۰۲/۱۴

بو اکلہ دوزه لمیش بیر نئجه دفته دگر کلمه نی ده "دده قورقود"
دان نقل ائدی ریک : قوشلاماق (قوش اولماق) ، بوغازلاماق (بوغازینی
کسمک) ، حاقلاماق (حقیندن گلک) ، کؤوله مک (فریاد اتمک ، نعره
چکمک) ، یاشلاماق (یاش و عؤمور صاحبی اولماق) ، پایلاماق
(پای موسمی نی یخیلا قدا گنجیرمک) ، مانلاماق (باغیرماق) .

۱۰۳ - له (- لا)

۱۰۳/۱

بو اک "ایله" اداتی نین باش مسینی ایتیرمه سی ایله وجود اکلیمیش
"بیرلیکده، و" مفهولاری وئرن بیر اک دیر :
الف) "ایله" اداتی صونو صامیت اولان کلمه لره اک اولاراق گتیر
- یلدیگی زامان باشیندا کی "ی" مصوتینی ایتیرر و باشقا اک لر کیمی
سلی لر آهنگ قانونونا تابع اولار :
کؤمورله (کؤمور + ایله / کومور + له) ، اودونلا ، داشلا
ب) صونو مصوت اولان کلمه لرده ایسه :

۱- مستقیل بیر کلمه کیمی (اک صورتینده دگیل) مصوت له بیتن کلمه
لردن صونرا ، "ایله" اولاراق یازیلار .

۲- صونو مصوت اولان کلمه لره "ایله" اداتی اک کیمی گتیریلینجه کلمه
نین صونوندا کی مصوت "ایله" نین باشیندا کی مصوتله بئرلوش و "ایله"
نین باشیندا کی مصوت دوشر ، آریا صامیت "ی" (حرف "وقایه") گیرر
و اک قالینلیق اینجه لیک باغیملاریندان صونونا باپیشدینی کلمه نین
مصوتینه انطباق ائدر :

بابایلا (بابا - ایله / بابا - ی - لا) ، اوردویلا ، اوتویله

ج) صونوندا اوچونجو شخص بی یه لیک (ملکیت) اکی اولان کلمه لره

[*-le-*] eki ve onunla birlikte diğer eklerin yardımı ile birçok birleşik fiilden kurtulmak mümkündür. Örnek: lanetlemek – lanet etmek, buharlaşmak – buhar olmak, yaltaklanmak – dalkavukluk etmek ya da yaltaklık etmek, ışıklandırmak – ışık ve nurlu etmek, yararlanmak – istifade etmek, nazlanmak – naz etmek, hesaplamak – hesap etmek, nohuşlamak – nohuş olmak gibi (“Türkçenin Grameri”, ss. 314-316 ve 417, 102/14)

Bu ekle yapılmış birkaç dikkate değer kelimeyi de “Dede Korkud”dan naklediyoruz: *kuşlamak* (kuş avlamak), *boğazlamak* (boğazını kesmek), *haklamak* (hakkından gelmek), *küvlemek* (feryat etmek, nara çekmek), *yaşlamak* (yaş ve ömür sahibi olmak), *yaylamak* (yaz mevsimini yaylakta geçirmek), *manlamak* (bağırarak)

103. [+le] ([+la])

103.1. Bu ek “ile” edatının ilk ünlüsünü yitirmesiyle vücuda gelmiş “birlikte”, “ve” kavramlarını ifade eden bir ektir:

a. “ile” edatı sonu ünsüz olan kelimelere ek olarak getirildiği zaman başındaki /i/ ünlüsünü yitirir ve başka ekler gibi ses uyumuna girer: kömürle (kömür + ile, kömür + le), odunla, taşla...

b. Sonu ünlü olan kelimelerde ise:

1. Bağımsız bir kelime gibi (ek olarak değil) ünlüyle biten kelimelerden sonra “ile” olarak yazılır.

2. Sonu ünlü olan kelimelere “ile” edatı ek gibi getirilince kelimenin sonundaki ünlü “ile” edatının başındaki ünlüyle birleşir ve “ile” edatının başındaki ünlü düşer. Araya /y/ yarı ünsüzü (“خرف” *خرف*) girer ve ek kalınlık incelik bakımından sonuna eklendiği kelimenin ünlüsüne uyar:

Babayla (baba ile, baba + y + la), orduyla, ütüyle.

c. Sonunda üçüncü şahıs iyelik eki olan kelimelere

"ایله" گتیریلدیگی زامان بو اادات " - یله " صورتینه گیرر و آرتیق کلمه نین مصوتیلده انطباق ائله مز وداپما " - یله " قالار :

قاپسییله ، باباسییله ، اوردوسویله ، اوتوسویله

۱۰۳/۳

" - له " اکی بیر قسم ظرفلری توره در :

زورلا ، سیرایلا ، چتینلیکله ، ائله ، بئله (بو ایکی کلمه دن بیرینجی سی نین اصلی "آیلا" دیر ، - دیوان لغات الترک ج ۱ ، ص ۱۱۳ - و - و گونکی تورکجه لهجه لرینده آنجاق آذربایجان لهجه سینده "ائله" و تورکیه لهجه سینده " او یله " و تورکمن لهجه سینده " ائله " شکل لرینده قال میس دیر . ذاتا کاشغرلی ده "آیلا" نی " اوغوز " قشیدی ایله ذکر ائتمیش دیر . بونون "آن - لایو" یعنی "آنلایو" - دان ادغام و سن دگیشمه سی یولوا یله دوزه ل میس اولما سی تصور ائدی لیر . "بئله" کلمه سی ده " بو آیلا " نین قیسمال دیلمیشی دیر . تورکیه لهجه سینده رایج اولان ، بیزیم دیلده ده یئری اولان " شو یله " نین ده " اوش آیلا " دان سن دگیشمه سی ایله گلدیگی وارد دیر . " شو یله " نین بیزیم دیلده کی یئرینی گؤسته رن بیر چوخ شاهید لردن بیر سی " نسیمی " دئییر :

باطینه کار ائله دی عشق رخون شو یله کیم
طعنه ادهر آلتونون رنگینه رخساریمیز

- عمادالدین نسیمی اثرلری ، ج ۱ ، ص ۳۸۳ -

" اوش " سوزونه گلینجه :

بو سوزده بیزیم کلاسیک ادبی میراثیمزدا موجود دور ، کینه نسیمی دن بیر شاهید :

.. بلاریب الا وجهه گلدی آنین وجهینده اوش

عالمده حسنون وجهینه من وحه برهان کلمیشم

- عثینی اثر ، عثینی یئر ص ۴۱۸ -

سر جارد قلاوزین " اوش " نین ایضا حیندا " اوش بیر ندا سوزو دور (دقتی چکمک اوچون ایشله نیر " دئییر " معناسی ایسه " باخ " بورایا باخ " وسایره دیر " . قدیم متنلرده " ایشبو " (اوش / ایش بو) دا " اوش " سسی دگیشمه سینه اوغرامیش دیر . کاشغرلی " اوش " - و معنالار کن بئله دئییر : اوش ، حرف - معناه هکدی ، اوش مونداغ قیل معناه ا فعل هکدی ، اوش ، حرف - معناه الان ، یقال منه ایش گلدوگوم بو معناه : حضوری

“ile” getirildiği zaman bu edat [-yle] şeklini alır ve artık kelimenin ünlüsüne de uymaz ve daima [-yle] kalır: *gapısıyla* (kapısıyla), *babasıyla* (babasıyla), *ordusuyla* (ordusuyla), *ütüsüyle*...

103.3. [+le] eki bazı zarfları türetir: zorla, sırayla, çetinlikle, öyle, böyle (bu iki kelimedenden birincisinin aslı “ayla”dır (Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 113) ve bugünkü Türk lehçelerinde sadece Azerbaycan Türkçesinde “éle”, Türkiye Türkçesinde “öyle” ve Türkmen Türkçesinde “éyle” şekillerinde kalmıştır. Zaten Kaşgarlı da “ayla” kelimesini “Oğuz” kaydıyla zikretmiştir. Bunun “آن-یو” yani “anlayu”dan hece birleşmesi (idgam) ve ses değişmesi yoluyla yapıldığı düşünülür. “Böyle” kelimesi de “bu ayla” (بو آ) kelimesinin kısaltılmışıdır. Türkiye Türkçesinde işlek olan, bizim dilde de bulunan “şöyle”nin de “uş ayla”dan (اوش آ) ses değişmesiyle meydana geldiği ortadadır. “Şöyle”nin bizim dildeki yerini gösteren birçok kişiden biri olan “Nesimî” diyor:

باطین هكار ایلله دی-شخ ق ر خون ش قیل ایلیم
طبعه انده رآلت ونون رنگین درخس ای ییز

İmadeddin Nesimi Eserleri, C 1, ss. 383

“Uş” kelimesine gelince:

Bu sözde bizim klasik edebi mirasımızda vardır. Yine Nesimi’den bir şahit:

یب ا وج هگل دی آیین وج یین ده اوش
غل مده حس نون وج یین ه من وح مبر هاگل ایشیم

-Aynı eser, aynı yer ss.418-

Sir Gerard Clauson “oş” kelimesinin açıklamasında “oş, bir seslenme sözüdür (dikkat çekmek için kullanılır) diyor”, anlamıysa “bak! Buraya bak!” vs.dir”. Eski metinlerde “işbu” (*uş / iş bu*) da “uş” ses değişimine uğramıştır. Kaşgarlı “uş”u tanımlarken böyle diyor:

اوش، حرف مچراه کندی، اوش مین داغختیل مچ افعیل کندی، اوش، حرف مچراه ان یقال
خه ارش گل دگومبو مچراه: خضوری

الان (ایندی گلیرم) - عربجه متن ، ص ۳۰ -
کاشغری یوخاریدا کتیردیگیمیز سطرلرین آلتینا بیرده " اوش ،
اوش ! " ندا سیندان بحث ائدیر و اونون ایضاحیندا دئییر : " اوکوز
سوارماق اوچون چیخاریلان سس "

- کاشغری ، دیوان ، ج ۱ ، ص ۳۶ -
" اوش " - ون ندا مقابله معناسی شمس الدین سامی یه گوره
بئله دیر : " اوش ! کوبه کی قوماق اوچون ایشله نیر ... "
- قاموس ترکی ، ج ۱ ، ص ۲۰۶ -

آذربایجان تورکجه سینده گورسه نن "ه" "پروته زی " حادیشه سینته
محرم ارگین "آذری تورکجه سی " ص ۱۲۲ -
بیرمثال اولراق اوش - ون ندا معناسیندا ، بییزده " هوش ! " اولدوغو
قئید اولاییلر .

دئمک کاشغری نین " اوکوزلری " سوارماق اوچون ایشله نیلدیگینی
شمس الدین سامی نین " ایتلری دفع اوچون سؤیلندیگینی " دئدی کلری
سوزون بییزده ده مخاطبلری اکثر ایشک لر اولورلار) ...

۱۰۳/۳

زمان ظرفلری و بعضی مقدار ظرفلری ده بو اکلده دوزه لیلر :
زامانلا ، اوووجلا ، سورویله ، باتمانلا ، خوارلا ...

۱۰۳/۴

دخیل کلمه تعبیرلری آریتماقدا و دیلی ساده لشدیرمکده بو اک
چوخ ایشله دیلمکده دیر :

بالواسیطه - واسیطه یله ، بااحترامات - حرمتله ، بخصوصه خصوصیه
سالماً - سلامتله ، ساغلیقلا ، شفاهاً - سوزله ، تماماً - تاممیله
متاسفانه - تاسفله ، مصراًنه - اصرارلا ، جسورانه - جسارتله ... کیمی .
- دوام ائده جک -

و (şimdi gelirim)-Arapça metin, ss. 30-

Kaşgarlı yukarıda getirdiğimiz satırların altına bir de “oş, uş!” nidasından bahseder ve onun açıklamasında diyor: “öküz suvarmak için çıkarılan ses”

-Kaşgarlı, Divan, C 1, ss. 36-

“Oş”un nida makamında anlamı Şemseddin Sami’ye göre böyledir: “Oş!” Köpeği kovmak için kullanılır...

-Kamus-u Türki, C 1, ss. 206-

Azerbaycan Türkçesinde görünen /h/ “protezi” olayına Muharrem Ergin “Azeri Türkçesi” ss. 122-

Bir örnek olarak seslenme anlamındaki “oş” kelimesinin, bizde “hoş!” olduğu kaydedilebilir.

Demek Kaşgarlı’nın “öküzleri suvarmak” için kullanıldığını, Şemseddin Sami’nin “itleri def için söylendiğini” bildirdiği kelimenin bizdeki muhatıpları genellikle eşeklerdir)...

103.3. Zaman ve bazı miktar zarfları da bu ekle yapılır: zamanla, avuçla, soruyla, batmanla, *harvârla*...

103.4. Alıntı kelime ve tabirleri artırmakta ve dili sadeleştirmekte bu ek çok kullanılmaktadır: bilvasita – vasıtayla, bil-ihtiramat – hürmetle, bahusus – hususiyle, salimen – selametle, sağlıkla, şifahen – sözle, tamamen – tamamiyle, müteessifâne – teessüfle, musirrâne – ısrarla, cesurane – cesaretle... gibi.

Devam edecek

﴿ کلمہلر اوزہ رینہہ ﴾

کۆکلر- گۆدہلر - اکلر - کلمہلر

(۱۱)

۱۰۴ - لہمہ (- لاما)

آد جنسیندن کلمہلرہ گلن " - لہ / - لا " اکی ایله فعل اکی " مہ / - ما " دان وجوده کلمیش- لہمہ / - لاما اکی ایله مصدراسمی دوزہلدیریلیر : باشلاما (باش- لا - ما) ، توپلاما (بیغماق ایشی) ، یعنی لہمہ ...

(خطیب اوغلو ، آدی گئچن اثر ص ۹۵)

باشقا مثاللار : دیشلہمہ ، ایشلہمہ ، گۆزلہمہ (گۆزلہلی ترنم ائدن عاشیق شعرى فورمالاریندا ن بیرى نین آدی :

دییلینده " واقف " ین گۆزلہلہمہ سی یا بیلمیش اطرافا اونون زیل سی ...

۱۰۵ - لی (- لی / لو ، لو)

۱۰۵/۱ - آدنوعوندا ن کلمہلرہ گلہرک کۆک یارا گۆدہدہ کی مفہوما

" صاحب " اولوندوغونو بیلدیرن صفت دوزہلدر :

قورخولو رۇیا ، دۇمانلی گئجهلر ، یاشیللی قوماش ، گۆچلو پهلوان ، اؤلوملو دنیا ، دۆزلو سولار ،

بایرام گونوموز یاسلی گۆروشلرله گئجهرکن

شادلیق نه اوماق بیز آیمیزدان ، ایلمیزدن ؟ (شهریار)

" اما نه دادلی دیدار ! اما نه خوش قیافت ! "

" بختیاری ائلی نین رتبهلی سردارینا باخ ! " (صابر)

" دردین اولموش منه بیر سملی خنجریاراسی

فیکره گئتدی کجه یارام گۆن - به - گون آرتیق ائشیلیر " (شهریار)

۱۰۵/۲ - یئر آدلارینا گلہرک ، اؤ یئر آذیلہ علاقہ دار صفت و آد

دوزہلدر : تبریزلی شمس ، اردبیللی دوستوم ، شیرازلی حافظ .

۱۰۵/۳ - " لی " اکی آد و صفتلرہ باغلاناراق ، " اولان ، جوخا

اولان " معنالاریندا صفتلر دوزہلدر : دالغالی دنیز ، یوللوتا حیر ...

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL-HAZİRAN, TEMMUZ, AĞUSTOS-1368

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELEK (11-B)

104. [-leme] ([-lama])

Ad cinsinden kelimeleke gelen [+le-], [+la-] ekiyle [-me], [-ma] fiil ekinden meydana gelen [-leme], [-lama] eki ile isim fiil yapılır: başlama (baş + la – ma), toplama (yığmak işi), yenileme... (Hatipoğlu, Adı geçen eser, ss. 95)

Diğer örnekler: dişleme, işleme, güzelleme (güzeli terennüm eden âşık şiiri formlarından birinin adı: dilinde “Vakıf”ın güzellemesi yayılmış etrafa onun zil sesi.)

105. [+lı] ([+li], [+lu], [+lü])

105.1. Ad türünden kelimeleke gelerek kök ya da gövdedeki kavrama “sahip” olunduğunu bildiren sıfat yapar: korkulu rüya, dumanlı geceler, yeşilli kumaş, güçlü pehlivan, ölümlü dünya, tuzlu sular,

“Bayram günümüz yaşlı görüşlerle geçerken

Şadlıg ne umag biz ayımızdan, ilimizden?” (Şehriyar)

“Ama ne dadlı didar! Ama ne hoş gıyafet!

Bahtiyari elinin rütbeli serdarına bah!” (Sabir)

“Derdin olmuş mene bir semli hançer yarası

Fikre géttikçe yaram gün be gün artık eşilir” (Şehriyar)

105.2. Yer adlarına gelerek o yer adıyla ilgili sıfat ve ad yapar: Tebrizli Şems, Erdebilli dostum, Şirazlı hafız.

105.3. [-li] eki ad ve sıfatlara bağlanarak “olan”, “çokça olan” anlamlarında sıfatlar yapar: dalgalı deniz, pullu Tahir...

۱۰۵/۴ - باغلانديغى كۆكله علاقه دار " منسوبيت " مفهومو وئيرير :
اونيوهرسيتهلى لر اوجاغى (فارسجا : كانون دانشگاهيان) .
غربلى ذهنيته (فارسجا : طرزفكر غربى) ، فوتبالدا هلال احمرلى لر
اوج قول ووردولار .

۱۰۵/۵ - صايى (عدد) آدلارينا گلهر كۆك يا دا گؤوده ده كسى
مقدارى بيلديرن كلمه لر دؤزه لدر :
آلتى لى بيرا جلاس (آلتى شخص دن تشكىل ائدن بير حلسه)

۱۰۵/۶ - قبيله و ائللرين آدلارينا گلهر ك " او سويدان ، او
دؤولتدن اولان " معنا سيندا آدلار دؤزه لدر :
ائلخانليقلار ، قاراخانليقلار ، عثمانليقلار آلدانمايين اللهى سئورسيز ..
ايرانلى دئيركى ، عدل ايله داد اولسون (صابر)

۱۰۵/۷ - مكان ضميرلرينه آرتيريلار و منسوبيتى بيان ائدر :
بورالى ، اورالى ،
هارالى اولمالي؟ بئله بيلمه ديك قانلارين لكه سين سيله بيلمه ديك (ش)

۱۰۵/۸ - بو اكي آلميش كلمه لر بعضا قوشا سؤزلر دوزه لدر :
آلى - پوللو گلين ، آلى - ياشيللى گئينميش ، آنالى - بابالى ،
آدى - سانلى ، بلى - باشلى ، آغلى - قارالى ، بؤيوكلو - كيچيك
لى ، گئحله - گوندوزلو ، گيزلى - گيزلى ، ائنيشلى - يوققوشلو ،
قانلى - بيچاقلى ، ساغلى - سوللو ، رنكلى - رنكلى ، سيزلى - بيزلى ،
دادلى - دادلى ، تئلى - دؤواقلي ، يوخولو - يوخولو ،
يئرلى - يئرسيز

۱۰۵/۹ - قاليبلاش اراق مختليف معنالار افاده ائدن كلمه لدره آز
دگيل ، مثال :

نيشانلى قيز ، گونوللو عسگر (دؤوطلب) ، يئرلى قوماش ، ماهالى اوژوك
دانيشيقلى دؤيوش (فارسجا : جنگ زرگرى) . گيزلى احلاس (فارسجا :
حلسه محرمانه ، پنهانى) ، ال وئريشلى شرايط (مناسب شرايط) ...

۱۰۵/۱۰ - " مه " اكي ايله دوزه لميش آدلارادا بو اكين گلدىكى
اولار ، بئله حه " - مه + لى " اكي ايله دوزه لميش " قابليت " و " لزوم "
افاده ائدن كلمه لر يارادار : گئتمه لى ، گورمه لى ، گولمه لى ،
منى باغلامالى ديوانه قىلدى عاقبت حسرت (قدوسى)
آخشام واختى قلعه يه گيرمه لى اولدولار ...

105.4. Bağlandığı kökle ilgili “mensubiyet” kavramı verir: Üniversiteliler ocağı (Farsça: *انشون دانشگاهیان*). Doğulu zihniyet (Farsça: *ظرف کورغوی*), futbolda Hilal Ahmerliler üç gol attılar.

105.5. Sayı adlarına gelerek kök ya da gövdedeki miktarı bildiren kelimeler yapar: Altılı bir oturma (altı kişiden oluşan bir oturma)

105.6. Boy ve aile adlarına gelerek “o soydan, o devletten olan” anlamında adlar yapar:

İlhanlılar, Karahanlılar, Osmanlılar aldanmayın illahi seversiniz...

İranlı deyir ki, adl ile dad olsun (Sabir)

105.7. İşaret zamirlerine gelir ve mensubiyet ifade eder: buralı, oralı,

Haralı olmalı? Bele bilmedik ganların lekesin silebilmedik (Ş)

105.8. Bu eki almış kelimeler bazen ikilemeler yapar:

Allı pullu gelin, allı yeşilli giyinmiş, analı babalı, adlı sanlı, belli başlı, aklı karalı, büyüklü küçüklü, geceli gündüzlü, gizli gizli, inişli yokuşlu, kanlı bıçaklı, sağlı sonlu, renkli renkli, sizli bizli, tatlı tatlı, telli duvaklı, uykulu uykulu, yerli yersiz...

105.9. Kalıplaşarak çeşitli anlamlar ifade eden kelimeler de az değil, örneğin: nişanlı kız, gönüllü asker (*نؤوطوب*), yerli kumaş, pahalı yüzük, danişıklı dövüş (Farsça: *چنگ زگری*), gizli toplantı (Farsça: *لجسهء محرملهء*, *فارسى بېش رېط*)... elverişli durum (*بېش رېط*)...

105.10. [-me] ekiyle türetilmiş adlara da bu ekin geldiği görülür. Böylece [-me+li] ekiyle yapılmış “yetenek” ve “lüzum” ifade eden kelimeler yapar: gitmeli, görmeli, gülmeli,

Meni bağlamalı divane gıldı akıbet-i hasret (Kudsi)

Ahşam vahti galeye girmeli oldular...

دېلېمېزىن اوزون تارىخى بويونجا بو اكدده دگيشيكلېكلراؤلموشدور
اسكى توركجهده اك - ليق / - ليك / - لوق / لوك " صورتينده ايدى
مثلا: "قوتلوغ / قوتلوق" زمانيميزدا "قوتلو" يعنى "مبارك" حالينا
كلميشدير .

۱۰۵/۱۲ - بو اكه بيرده - جه آرتيريلاراق بيرآز فرقلى معنادا
اؤزاديلميش شكلى توره ديلميشدير :

عاغىللى - عاغىلليجا ، ياشلى - ياشليجا

۱۰۵/۱۳ - " لي " اكي قديم متنلرده حرمت اشارة تي اولاراق ايش
له ديلديگينده دايمدا " - لو " صورتينده دير: حشمتلو، فخامتلو

۱۰۵/۱۴ - دىلى ساده لشديرمك اوچون بو اكدن صون زامانلاردا چوخ
استفاده ائديلميشدير، مثلاً :

ذيقىمت - قيمتلى ، نامدار - ناملى ، معنى دار - معنىالى ،
سلجوقى - سلجوقلو، غزنوى - غزنهلى ، محلى - يئىرلى ،
مغرور - غرورلو، مضر - ضررلى ، نافذ - نفوذلو، دقيق - دقتلى،
۱۰۶ - ليك (- ليق / - لوك ، - لوق)

چوخ ايشلك اكلريميزدندير .

۱۰۶/۱ - آد كوكو يادا گؤوده سينه گلهرك مجرد حال و دوروم (۴۷۸۷)

آد دوزه لدر :

فعله كيشى انسانلىغى آسان مى سانيرسان ،

قادىنلىق حياتين چيچكلسمه سي ،

۱۰۶/۲ - معين دسته ، ائل و اولوس آدلاريندان او دسته يا اولوسون
معنوى باغلىلىق و منليگيني افاده ائدن آدلار دوزه لير : مثال :
ايرانلىلىق ، انسانلىق ، گنجلىك

۱۰۶/۳ - غير مجرد آدلارا گلهر و يئر آدلارى دوزه لدر، عئينى زماندا
او آدلارين افاده ائتديكى شئيلرين او يشرده چوغلوغونو گؤرسه در :
كتابلىق (كتابخانه) ، اؤدونلوق ، خورماليق ، گوللوك ، كوللوك ،
توتلوق ، قوملوق ، داشلىق ، تيكانلىق

۱۰۶/۴ - صفت كوكو يادا گؤوده سينه گلهرك ، كوكدهكى معنا يا باغلى
مجرد آد دوزه لدر :

آجى ليق ، آيرىلىق ، اوزاقللىق ، يالنىزلىق ، آجلىق ، اوجولوق ،
يورغونلوق ، گوزه للىك ، چيركىنلىك ، پيسلىك ، ياخشى ليق، يا مانلىق

105.11. Dilimizin uzun tarihi boyunca bu ekte de değişiklikler olmuştur. Eski Türkçede ek [-lıg], [-lig], [-lug], [-lüg] şeklindeydi. Örnek: “*kutlug / kutluk*” günümüzde “kutlu” yani “mübarek” haline gelmiştir.

105.12. Bu eke bir de [-ce] getirilerek biraz farklı anlamda uzun şekli türetilmiştir: akıllı – akıllıca, yaşlı – yaşlıca...

105.13. [-li] eki eski metinlerde hürmet işareti olarak kullanıldığında daima [-lu] şeklindedir: Haşmetlü, fehametlü...

105.14. Dili sadeleştirmek için son zamanlarda bu ekten çok fazla yararlanılmıştır: Örneğin: zigiymet – kıymetli, nâmdâr – namlı, manidâr – manalı, Selçukî – Selçuklu, Gaznevî – Gazneli, mahallî – yerli, mağrur – gururlu, muzır – zararlı, nafız – nüfuzlu, dakik – dikkatli.

106. [-lik] ([-lık], [-lük], [-luk])

En işlek eklerimizden biridir.

106.1. Ad kökü ya da gövdesine gelerek soyut durum (ETAT) adı yapar:

Faale kişi insanlığı asan mı sanırsan,

Gadınlık hayatın çiçekleşmesi...

106.2. Belli bir grup, yıl ve ulus adlarından o grup ya da ulusun mağnevi bağıllık ve benliğini ifade eden adlar yapar: Örnek: İrânlılık, insanlık, gençlik...

106.3. Somut adlara gelir ve yer adları yapar. Aynı zamanda o adların ifade ettiği şeylerin o yerde çokluğunu gösterir: kitaplık (kütüphane), odunluk, hurmalık, güllük, küllük, dutluk, kumluk, taşlık, dikenlik...

106.4. Sıfat kökü ya da gövdesine gelerek kökteki anlama bağılı soyut adlar yapar: acılık, ayrılık, uzaklık, yalnızlık, açlık, ucuzluk, yorgunluk, güzellik, çirkinlik, pislik, iyilik, yamanlık

بۆيۈكلىك، مەنن لوق، راضى لىق، ياخشىلىق

۱۰۶/۵ - كۆك يادا گۆدەدەكى مەنایا باغلى "حدودلاما، آيىرما ،
 تەخىصى" مەھومو وئرن كەلمەدوزەلدر و بىئەجە ھەفتەكىمى ايشلەدیلر:
 قىشلىق پالتا رلار (قىش اوچون)، دولمالىق (دولما اوچون) ،
 پالتولوق ، ھەپەلىك ، عۆمورلوگ .

۱۰۶/۶ - ھايبى (عدد) آدلارينا گلەرک او عددین توپلو اولاراق
 موجودىتى نى گۆستەرن كەلمەدوزەلدر :
 قىرخللىق ، بىئىلىك ، اۆنلوق ، مین لىك

۱۰۶/۷ - كۆك يا گۆدەدەكى مەنایا باغلى اولاراق "اؤلچو"
 بىلدیرن كەلمەر دوزەلدر: آددىملىق ، مىلياردلىق ، ھەفتەلىك ،
 آيىلىق ، باتمانلىق ...

۱۰۶/۸ - آد كۆكۈنە يادا گۆدەسینە گلەرک آلت آدى دوزەلدر:
 قولاقلىق ، باشلىق ، گۆزلوك (عینك)، دۆزلوق (نەكدان)، سۆزلوك
 (قاموس ، لغت كتابى)، اۆنلوك

۱۰۶/۹ - رنك بىلدیرن آدلار گلەر و او رنكىن ھاكىم اولدوغونو
 گۆستەرر : سارىلىق ، ياشىللىق ، ماويللىك ...

۱۰۶/۱۰ - آد كۆكۈنە يادا گۆدەسینە گلەرک "شغل" مەھومو وئرن
 كەلمە دوزەلدر : قىلاووزلوق (مثال : مولانادان)
 ھەركەدر رە بى قلاوزى رود - ھەردوروزە رە ھەسەلە شود) .

۱۰۶/۱۱ - "شغل، مشغلە" مەھومو ایلە بىرلىكەدە بومشغلەدە درجە -
 نى دە گۆستەرە بىلر : سۆھنەگلىك ، مین باشىللىق ، پروفئەسورلوگ ،
 شاگىردلىق

۱۰۶/۱۲ - "جى" اكيندن سونرا گلەر و گۆدەنەن مەناسىنا
 باغلىلىق، تمايل ، مەسلك مەھومونو وئرو :
 ساغچىلىق ، سولچولوق ، خىيالچىلىق ، اصلاھا تەجىلىق ، انقىلابچىلىق ..
 شغل و ايشلردە اختصاصى گۆستەرر : دىشچىلىك ، دىمىرچىلىك

۱۰۶/۱۳ - آد كۆكۈنە يادا گۆدەسینە گلەرک "اۆگى لىك" مەھومو
 مونو وئرو : آتالىق (فارسجا : ناپدرى، پەدرخواندە)، آنالىق، اوغوللوق،
 ۱۰۶/۱۴ - آد كۆكۈنە يادا گۆدەسینە گلەرک "گۆتەم" مەھومو
 وئرن كەلمەدوزەلدر : ياغمورلوق (فارسجا : بارانى)، گۆجەلىك ،
 گلین لىك ، ياغمورلوق (ياغىشدان قورونماق اوچون گۆتەم، آلت آدى "دا

büyüklik, memnurluk, razılık, iyilik...

106.5. Kök ya da gövdedeki anlama bağlı “sınırlama, ayırma, tahsis” kavramı veren kelimeler yapar ve böylece sıfat olarak kullanılır: kışlık kıyafetle (kış için), dolmalık (dolma için), paltoluk, hediyelik, ömürlük.

106.6. Sayı adlarına gelerek o sayının toplu olarak mevcudiyetini gösteren kelimeler yapar: kırklık, beşlik, onluk, binlik...

106.7. Kök ya da gövdedeki anlama bağlı olarak “ölçü” bildiren kelimeler yapar: adımlık, milyarlık, haftalık, aylık, batmanlık...

106.8. Ad kök ya da gövdesine gelerek eşya adı yapar: Kulaklık, başlık, gözlük, tuzluk, sözlük (kamus, lügat kitabı), önlük...

106.9. Renk bildiren adlara gelir ve o rengin hâkim olduğunu gösterir: sarılık, yeşillik, mavilik...

106.10. Ad kök ya da gövdesine gelerek “iş, uğraşı” kavramı ifade eden kelimeler yapar: Kılavuzluk (Örnek: Mevlana’dan: هر دوروزه راه صد ساله شود - هیکه در ربیبی زی رود).

106.11. “İş, uğraşı” ifadeleri ile birlikte burada dereceyi de gösterebilir: Çavuşluk, binbaşılık, profesörlük, şakirdlik...

106.12. [-ci] ekinden sonra gelir ve gövdenin anlamına bağlılık, eğilim, meslek kavramları verir: sağcılık, solculuk, hayalcilik, ıslahatçılık, inkılapçılık... Meslek ve işlerde uzmanlık gösterir: dişçilik, demircilik...

106.13. Ad kök ya da gövdesine gelerek “üveylik” anlamı verir: Babalık (Farsça: پدرخوانده/پدری), analık, oğulluk.

106.14. Ad kök ya da gövdesine gelerek “kıyafet” kavramı ifade eden kelimeler yapar: yağmurluk (Farsça: پلانی, gecelik, gelinlik, yağmurluk (yağmurdan korunmak için giyilen giysi, eşya adı” da

صایماق اولار) .

۱۰۶/۱۵ - بو اكله قالیبلاشمیش قوشا سۆزلر دوزهر : وارلیق - یوخلوق ، آجلیق - توخلوق ، آزلیق - چوخلوق ، باغلیق - باغجالیق ، بیرلیک - برابرلیک ، دیرلیک - دۆزه نلیک ، گۆللۆک - گۆلۆستانلیق گۆنلۆک - گۆنشلیک ...

۱۰۶/۱۶ - دیلیمیزی ساده لشدیرمکده بو اكدن چوخ استفادده ائدیلمیشدیر :

مشروعیت - مشروعلق ، معافیت - معافلیق ، ممنونیت - ممنونلوق ، وزارت - وزیرلیک ، غرابت - غریبلیک ، فنا - فانی لیک ، بطلان - باطللیک ، مکننت - مکنینلیک ، سفارت - ائلچیلیک ، یومیه ، روزانه - گونلۆک ، دنیوی - دونیالوق ، سفلی - آشاغالیق ، ربامی - دؤردلۆک ... کیمی .

۱۰۷ - مچ (- ماچ)

۱۰۷/۱ - " مچ " اکی نین " مه " و کیچیلتمک افاده ائسدن " مهچ " اکلریندن وجودا گلدیگی نی تصوراتمک اولار . قدیم تورکجه ده بو اكله دۆزه لمیش کلمه لردن :

قییماچ : دیوان لغات الترک - ده بو کلمه نین ایضاحی اوچون " قییماچ بؤرک " مثالی وئریلمیشدیر . معناسی اکثر اچیکیل تورکلری نی قویدوغو آغ تیفتیک بؤرکلری دیر . (ج ۳ ، ص ۱۷۵) .

" - قلاوزین " عمومیتله خۆره ک آدلارینا گلن بیراكدن بئله بیئر کلمه نین وجودا گتیریلمه سیندن " تعجبا ئدیر (قلاوزین ، آدی وئریلمیش اثری ص ۶۷۷) . قاغورماچ : قلاوزین - ا گۆزه " قاغورماق " دان گلیر بو کلمه بوگون بیزیم بیلدیگیمیز " قوورماق " دیر . معناسی دا " قوورغا دئدیگیمیز قوورولموش بوغدا دیر (قلاوزین : ص ۶۱۳) . کاشغرلی ده بو کلمه نی " قوغورماچ " و " قوورماچ " صورتینده ضبط ائتمیش و اونو " الحیطه المقلیه " ایله ایضاح ائله میشدیر . (عربجه متن ، ص ۲۴۷) .

۱۰۷/۲ - قدیمدن بری " مچ " اکی اکثر ا یتمک آدلاری دۆزه لتمکده ایشه آپاریلیمیشدیر . فرض بودورکی بو حالدا اک ، " مه " ایله " آش " کلمه سیندن وجوده . گلیمیشدیر . مثال :

توتماچ ، اووماچ ، دؤرمج ، بولوماچ ، چیغیرتماچ ... کیمی . کلمه نین صوتوندا " ج " سمی دوشه بیلر .

sayılabilir.)

106.15. Bu ekle kalıplaşmış ikilemeler yapılır: Varlık-yokluk, açlık-tokluk, azlık-çokluk, başlık-bahçelik, birlik-beraberlik, dirlik-düzenlik, güllük-gülüstanlık, günlük-güneşlik...

106.16. Dilimizi sadeleştirmekte bu ekten çok yararlanılmıştır: meşruiyet – meşruluk, muafiyet – muaflık, memnuniyet – memnuluk, vezaret – vezirlik, gerabet – gariplik, fenâ – fanilik, butlan – bâtıllık, meskenet – miskinlik, sefaret – elçilik, yevmiye, rûzâne – günlük, dünyevî – dünyalık, süflî – aşağılık, rubaî – dörtlük gibi.

107. [-meç] ([-maç])

107.1. [-meç] ekinin [-me] ve küçültme ifade eden [-eç] eklerinden vücuda geldiği düşünülebilir. Eski Türkçede bu ekle yapılmış kelimelerden:

Kıymaç: Divan u Lügati't Türk'te bu kelimenin açıklaması için “kıymaç börek” örneği verilmiştir. Anlamı genellikle Çiğil Türklerinin koyduğu ak tiftik börekleridir (C 3, ss.175).

“- Clauson” “genellikle çörek adlarına gelen bir ekten böyle bir kelimenin yapılmasına” şaşırır (Clauson, adı verilmiş eser, ss.677). *Kagurmaç*: Clauson'a göre “*kagurmak*”tan gelir. Bu kelime bugün bizim bildiğimiz “kavurmak”tır. Anlamı da “kavurga dediğimiz kavrulmuş danadır (Clauson: 613). Kaşgarlı'da bu kelimeyi “*kagurmac*” (قوغورماج ve “*kovurmac*” (قوورماج şeklinde ele almış ve onu “*الحيطة ال قويه*” ile açıklamıştır (Arapça metin, ss. 247).

107.2. Eskiden beri [-meç] eki genellikle yemek adları yapmakta işe yaramıştır. Bu ekin [-me] ile “aş” kelimesinden meydana geldiği farzedilmiştir. Örnek: tutmaç, *ovmaç*, *dürmeç*, bulamaç, çığırtmaç gibi. Kelimenin sonunda /ç/ sesi düşebilir.

۱۰۷/۳ - مختلف معنای را دادا بو اگدن دوزه لمیش کلمه لرواردیر:

دولانماچ / دولانباچ (۱- صفت : جوخ دولاشیق ، اگری - اویرو... .

دوز اولمایان ، اگری ، دولاشیق . ۲ - اسم ، مجازی معنادا :

چیخماز ، چیخیلماز وضعیت ، چتین وضعیت ، آذربایجان دیلی نیین ایضاحلی لغتی ، ج ۲ ، ص ۱۳۰) ،

گیزلنمچ / گیزلنماچ / گیزلنباچ ، یانیلتماچ (دیل دولاشمادان تکز- تکز دقیلمه سی چتین اولان سوز بیرلشمه سی اساسیندا قورولان جمله ، افاده ... مثال : قیرخ کوپ ، قیرخی نیین دا قولپو قیریق کوپ - عتینی اثر ، ج ۲ ، ص ۴۸۹) .

دیلمناچ / دیلمناچ و ترجمان (

۱۰۸ - مز (- ماز)

۱۰۸/۱ - اصلده انکار اکی ایله مضارع زامان اکی نیین بیرلشمه

سیندن توره میشدیر . دیلیمیزده هم لقسیک - قراماتیک ، هم ده لقسیک اکیمی ده فورمالاشمیشدیر . بو گونکی دیلیمیزده ، اساساً آتری بوتیف (توصیفی صفت) بعضاده آد عمله گتیریر . مثلاً : قانماز ، دینمز ، آخماز ، یارماز ... و سولماز ، قورخماز ... (جعفروف ، آدی و ثریلمیش اثر ، ص ۱۹۳) باشقا مثاللار : اوتانماز آدام ، قانماز کیشی ، اینانیلماز حکایت ، سونمز عشق ... کیمی .

۱۰۸/۲ - بو اکلہ قوشا سوزلر دوزهلر :

دینمز - سؤیله مز ، اولور - اولماز ، باشلار - باشلاماز (بونسوع عبارهلر بیر باشلانغیجا اشاره ائدرلر) ، چیخار - چیخماز ، دوغان - دوغماز ...

۱۰۸/۳ - دیلده ساده لیک طرفدارلاری بو اگدن ده استفاده ائدرلر :

لایموت ، جاوید - اولمز ، لاینفک - آیریلماز ، لایتغیر - دگیشمز ، غیر معلوم - بیلینمز ، غیر منقول - داشینماز / داشینیلماز ، غیر قابل اجتناب - قاچیلماز (صفت : قاچیلما سی ممکن اولمایان ، لابد - آذربایجان دیلی نیین ایضاحلی لغتی ، ج ، ص ۴۵۵) .

۱۰۹ - مک (- ماق)

۱۰۹/۱ - مصدر اکی دیر :

آخماق ، آلماق ، باخماق ، باشلاماق ، سوروشماق ، تیکمک ، ایشلتمک ، نفی اکی (- ما / - مه) مصدر اگیندن قابق گلهر و فعلین کوکو یادا .

107.3. Çeşitli anlamlarda bu ekten yapılmış kelimeler vardır: *dolanmaç / dolanbaç* (1. Sıfat: çok dolaşık, eğri büğrü, düz olmayan, eğri, dolaşık. 2. İsim, mecazi anlamda: çıkmaz, çıkılmaz durum, zor durum. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C2, ss.130), *gizlenmeç / gizlenmeç / gizlenmeç, yanılmaç* (dil dolaşmadan hızlıca söylenmesi zor olan kelime birleşmesi esasında kurulan cümle, ifade... Örnek: kırk küp, kırkının da kulpu kırık küp-aynı eser, C 2, ss. 489). (Dilmaç / Dilmanç ve Tercüman)

108. [-mez] ([-maz])

108.1. Aslında olumsuzluk eki ile geniş zaman ekinin birleşmesinden türemiştir. Dilimizde hem leksik-gramatik, hem de leksik ek gibi kalıplaşmıştır. Bugünkü dilimizde, esasen niteleme sıfatları bazen de ad meydana getirir. Örneğin: Kanmaz, dinmez, akmaz, yaramaz ve solmaz, korkmaz... (Caferov, adı verilmiş eser, ss. 193). Diğer örnekler: Utanmaz adam, kanmaz kişi, inanılmaz hikâye, sönmez aşk... gibi.

108.2. Bu ekle ikilemeler yapılır: Dinmez-söylemez, olur olmaz, başlar başlamaz (bu gibi ifadeler bir başlangıca işaret eder), çıkar çıkmaz, doğar doğmaz

108.3. Dilde sadelik taraftarları bu ekten de yararlanır: Lâyemût, Cavid-ölmez, lâyenfek-ayrılmaz, lâyetegayyer-değişmez, gayrimalûm-bilinmez, gayrimenkul-taşınmaz/taşınılmaz, gayrikabil ictinab-kaçılmaz (sıfat: kaçılması mümkün olmayan, lâbüd-Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, ss. 455).

109. [-mek] ([-mak])

109.1. Mastar (isim fiil) ekidir:

Akmak, almak, bakmak, başlamak, soruşmak, dikmek, işletmek. Olumsuzluk eki ({-mA}) mastar ekinden önce gelir ve fiilin kökü ya da

گۆدده سیننه یاپیشار : آخماق ، آلاماق ، باخماق ، باشلاماق ،
صۇرۇشماق ، تیکمهک ، اکمهک ، گئتمهک ، ایشلمهک ، ایشلمه
... مک

"بیزه بۇل بۇل ضیا قوجا قلا گتیر- دوشمک اطرافنی گۆرمه مکدن دیر "
(توفیق فکرت)

"- ماق " اکی آلمیش مصدر مفعول دا. آلا بیلر : دنیزه آخماق ، پولو
آلماق ، اقوه باخماق ، ایشه باشلاماق ، آرپا اکمک ، مکتبه گئتمک،
۱۰۹/۲ - مصدرلر آد کیمی ده. ایشلمه نیر : گۆزله مکدن یۇرۇلدو ؛
...بۇهجران ایلی نین صون باهاریندا . زالهر تیتیررکن چمنزاریندا
گون دوغما دان اول، من مزاریندا ماتم چیچکلری درمه گه گلیدیم
(ر. توفیق)

۱۰۹/۳ - بو اک بعضی کلمه لرده. قالیبلاشمیش اولراق ایشلمه دیلیر
چاخماق (بعضی ماده لری نیو- بیرینه چاخما پولو ایله اؤد حاصل
اقتمک اوچون ال وئریشلی آلت) ، ایلمک (باغلاماق ، هورمک ، توخو -
ماق اوچون ایپو بنزهری شکیلردن دوزهلن کیچیک حلقه ، آسانلیقلا
آچیلان دویون " آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی " ج ۲، ص ۳۹۱)
قازماق (اسم : پشمیشین ، قازانین ، قابین و سایره نین دیبینسه
یا پیشیب برکیمیش حصه سی ، قازیلیب چیخاریلان ان صونوجوصه .
عشینی اثر، ج ۱، ص ۳۹۴)

۱۰۸/۴ - بو اکی آلان کلمه لردن قوشما سۆزلرده. دۆزهر :
آراماق - داراماق ، باغیرماق - چاغیرماق ، بیخماق - اوصانماق ،
چالیشماق - چابالاماق ، قیزارماق - بوزارماق ، سارالماق - صولماق ،
اوتانماق - سیخیلماق
۱۱۰ - من (- مان)

۱۱۰/۱ - " - من " اکی حقینده پروفه سور بانقو اولغونون فکری
بقله دیر :

" - من " اکی نین قدیم تورکجه دن قاباق تعظیم ، بویوتمک و احترام
اوچون ایشلمه نیلمیش اولدوغونو فرض ائده بیلیریک (مثلا " تورکمن " =
قوجا تورک ، بویوک تورک) . . . بونون دا " تحبیب " / " تصفیر " معنا -
سیندان تعظیم و احترام معنا سینا گشیمیش اولدوغونو دوشونمک اولار .
اسکی تورکجه ده : " کؤگمن " (سلیان داغلاری) ، " آزمان " (" کؤل تنگین " یین

gövdesine gelir: akmamak, almamak, bakmamak, başlamamak, sormamak, dikmemek, ekmemek, gitmemek, işlememek, işletmemek...

“Bize bol bol ziya kucakla getir, düşmek etrafı görmemektendir”. (Tevfik Fikret)

[-mak] eki almış mastar meful (tümleç) de alabilir: denize akmak, parayı almak, eve bakmak, işe başlamak, arpa ekmek, okula gitmek.

109.2. Mastarlar ad gibi de kullanılır: gözlemekten yoruldu: ... Bu hicran yılının sonbaharında jaleler titrerken çemenzârında gün doğmadan önce, ben mezarında matem çiçekleri dermeğe geldim (R. Tevfik).

109.3. Bu ek bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: Çakmak (bazı maddeleri birbirine çakmak yoluyla ateş çıkarmak için kullanılan eşya), ilmek (bağlamak, örmek, dokumak için ip ve benzer şeylerden yapılan küçük halka, kolayca açılan düğüm, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 2, ss. 391)

Kazmak (isim: pişmişin, kazanın, kabın vs. dibine yapışan bölümü, kazılıp çıkarılan en sonuncu bölüm, aynı eser, C 1, ss. 394)...

108.4. Bu eki alan kelimelerden ikilemeler de yapılır: Aramak taramak, bağırarak çağırmak, bıkmak usanmak, çalışmak çabalamak, kızarmak bozarmak, sararmak solmak, utanmak sıkılmak...

110. [-men] ([-man])

110.1. [-men] eki hakkında Prof. Banguoğlu'nun görüşü böyledir:

[-men] ekinin Eski Türkçeden önce yüceltmek, büyütme ve saygı için kullanılmış olduğunu farzedebiliriz (örneğin “Türkmen”: koca Türk, büyük Türk)... Bunun da “bozma / küçültme” anlamından yüceltmek ve saygı anlamına geçmiş olduğunu düşünebiliriz. Eski Türkçede: *kögmen* (Sayan Dağları), *azman* (Kül Tigin'in

بیرآتی "آز" بیر اولوس آدی دیر... بو عمومی افادهده گلن چقتیدلی معنادا آدلار معدوددور :

دکیرمن / دکیرمن (تکیر یعنی تکر - چوخ . "دکیرمی" سؤزوده وار ، "گیرده" یووارلاماق معنا سینا) ، یاسیماق (یاسی اولان شوشه ، بلکه قومقوما . کاشغری محمود دئییر : سویو آهیدیلاندا . قیر - قیر سیمی چیخاران سوقایی . دیوان ، ج ۲ ، ص ۲۶) ، کوزمن (کاشغری یه گوره : کوز و ایسی کولده بیتمیش بیر نوع چورهک - دیوان ، ج ۱ ، ص ۲۴۴) یالمان

۱۱۰/۲ - اسکی تورکجهده فعللره گلن ، زامان و آلت آدلاری دوزه لدن باشقا بیر - " من " اکی اولموش اولاییلو (اورمن - سق / تاوان ، سیقان - اوزوملری سیقماق زامانی ، سؤکمن - دوشمنی سؤکوب آتان یادا سؤکماک اوچون ایشه گلن شقی) . بو اک اوز نوبه سینده " - مه " اکی نین اوزاتما سیندان وجوده گلمیشدیر .

۱۱۰/۳ - دیلیمیزده "چوخ" ویا "بیرمقدار" معناسینی افاده ائدن بو قبیلدن کلمهلرده واردیر : قوجا مان ، شیتمان کیمی .

دیلیمیزده "آزمان" (چوخ یئکه معنا سینا) و " یالمان " دا بونوع کلمهلزدن دیر . " یالمان " کیمی و بائییجی ملاحلارین کسن ویا تان قیمی دیر : " قازاپولادا اوز قبیلچلار چالیندی یالمانی دوشدو... " (دده قورقود) .

۱۱۰/۴ - بیرونه سور جعفرود دئییر :

... بو شکیلی (اک) واسیطه سی ایله اوستونلوک کیفیتینه مالیک صفتلر دوزه لدیلیر ، مثلا : قوجا مان ، قازا مان وسایر .

(" معاصیر آذربایجان دیلی - لقیقا " ، ص ۱۸۷) :

۱۱۱ - مه (- ما)

۱۱۱/۱ - اوز منطقی اعتباری ایله " - مک " مصدر اکلریندن توره میش اولان بو اک واسیطه سی ایله دیلیمیزده " آتری بؤتیف " اسم لر عمله کتیریلیز . مثلا : قوورما ، سوزمه ، دوگمه ، قوشما ، قیرما ، چالما ، آلیتما ، سورمه ، دولاما ، چکمه و سایره .

(بیرونه سور جعفرود ، " معاصیر آذربایجان دیلی لقیقا " ص ۱۹۳)

۱۱۱/۲ - داها اطرافلی ایضا حات اوچون " تورکجه نین قرامه ری "

مولفی نین اصولو اوزره بو اکی ایکی قسمده . مطالیعه ائدیریک :

الیف " - مه " آدلاری : ان ایشک آد فعللریندن بیری دیر .

bir atı, “az” bir ulus adıdır...) Bu genel ifadede gelen çeşitli anlamda adlar oldukça sınırlıdır:

Değirmen (*teğir* (تغیر) yani teker (توکر) – çark. “Değirmi” kelimesi de vardır, “*gird*” yuvarlamak anlamında), *yasıman* (yassı olan cam, belki matara. Kaşkarlı Mahmud’a göre: suyu akıtıldığında gırgır (karga) sesi çıkaran su kabı. Divan, C 3, ss. 36), *gözmen* (Kaşgarlıya göre: göz ve sıcak külde pişmiş bir çeşit çörek, Divan, C 1, ss. 444), *yalman*...

110.2. Eski Türkçede fiillere gelerek zaman ve eşya adları yapan başka bir [-men] eki de olabilir (*örtmen*: çatı / tavan, *sıkman*: üzümleri sıkma zamanı, *sökmen*: düşmanı söküp atan ya da sökmek için kullanılan şey). Bu ek [-me] ekine başka bir ek eklenerek meydana getirilmiştir.

110.3. Dilimizde “çok” veya “bir miktar” anlamını ifade eden kelimelerde vardır: Kocaman, şişman gibi.

Dilimizde “*azman*” (çok iri anlamında) ve “*yalman*” da bu tür kelimelerdendir. *Yalman*: kesici ve batıcı silahların kesen ve batan kısmıdır: “Kara polat öz kılıçlar çalındı yalmanı düştü...” (Dede Korkud)

110.4. Prof. Caferov diyor: ... Bu ek vasıtasıyla üstünlük belirten sıfatlar yapılır, mesela: kocaman, karaman vs.

(“Muasır Azerbaycan Dili-Leksika”, ss. 187).

111. [-me] ([-ma])

111.1. Öz anlamı itibarıyla [-mek] mastar ekinden gelen bu ek vasıtası ile dilimizde “niteleme sıfatı” olan isimler yapılır, örneğin: Kavurma, süzme, düğme, koşma, kırma, çalma, alışma, sürme, dolama, çekme vs.”

(Prof. Cağferov, “Muasır Azerbaycan Dili Leksika”, ss. 193)

111. 2. Daha ayrıntılı bir açıklama için “Türkçenin Grameri” yazarının usulü üzere bu eki iki bölümde inceliyoruz:

a. [-me] adları: En işlek isim fiillerden biridir.

بومعنادا. زامانیمیزدا داها چوخ ایشله دیلدیگی مشاهدده ایدیلیر. بیلیندیگی کیمی "آد فعل (*verbe substantive*) فعلین آدشکی یعنی بیرایش، بیروضعیت ویا اولوشون (تکونون) آدیدیر. تورکجه ده. - مگ (کلمک، باغماق)، - مه (تله سه، ووروشما)، - یش (چیخیش، گدیش) اکلری ایله دوزهلن اوج جور آد فعلی واردیر...

"- لیک" اکی نین اوزادیلیمیش شکلی "- مکلک" له دوزهلن آز مقداردا. دا کلمه وار. بونلارین هامیسی "ایش آدی"، "عمل آدی" ساییلیر. آد فعللرده نه شخصی ونه ده. زامان واردیر. - مه ایله قورولان کلمه لر "خفیف مصدر" ده دئییلیردی.

اشاره اقله دیگیمیز کیمی دیلی آریتما و دیلی ساده لشدیرمه ده صون زامانلاردا بو اک چوخ ایشک حالا گلمیشدیر: دوشمه (سقوط) اوخوما (قراقت)، قورونما (محافیظت)، بنزه مه (شبهات)، اوخاشما (نوازش)، یوبانما (تاخیر)، قارشیلاما (استقبال)، بوخالتما (تغلیه)، آرتیرما (مزایده)، اوده مه (تادیه، پرداخت)، یوکله مه (بارگیری، تحمیل)، آراشدیرما (تدقیقات).....

۱۱۱/۳ - بورادا یئری گلمیشکن مرحوم پروفه سور "بانقوا و غلو" نون بیر ملاحظه سینی نقل اتمک فایدالی اولار: او دئییر:

"دیلمیزده محض ایش و عمل آدلاری ان چوخ - مه، بیر آزدا - یش آد فعللری ایله دوزهلیر (قالخما، چالیشما، چیخیش).

یعنی دن ایش و عمل آدلاری دوزهلنده. مطلق معنالی اولانلاریندا دا بعضاً - مه یئرینه - یم. ایشلتمک بیر چوغلاریمیزا داها جاذیب ویا دگیشیک گلمیش کورسه نیر:

"گلیشه" یئرینه "گلیشیم"، اولوشما یئرینه "اولوشوم"، ... کیمی - یم اکی گوزه ل بیر جانلی لیق قازانمیش. آنجا ق بورادا اونسون معناسی گنیشله میش داها چوخ ایش یا عملین محصولو مفهومونا ماییل اولموشدور: باصما / باصیم (طبع)، آنلاما / آنلام (معنی)، توپلاما / توپلام (یکون) ... (تورکجه نین قرامه ری، ص ۲۵۴)

- مه اکی ایله مختلیف یازیلاردا گوزه دگن یغنی اصطیلاحلاردان دامثال کتیره ک: بولمه (تقسیم)، آریتما (تغلیه)، قارشیلادیرما (مقایسه)، کیچیلتمه (تصغیر) ... کیمی.

Bu anlamda günümüzde daha çok kullanıldığı görülür. Bilindiği gibi “isim fiil” (*verbe substantive*) fiilin ad şekli yani bir iş, bir vaziyet veya oluşun adıdır. Türkçede [-mek] (gelmek, bakmak), [-me] (*telesme*, vuruşma) ve [-iş] (çıkış, gidiş) ekleriyle yapılan üç çeşit isim fiil vardır...

[-lik] ekini alan [-meklik] ekiyle de az miktarda kelime yapılmıştır. Bunların hepsi “iş adı” sayılır.

İsim fiillerde ne şahıs ve ne de zaman vardır. [-me] ile kurulan kelimelere “hafif mastar” adı da verilirdi.

İşaret ettiğimiz gibi dili arıtma ve dili sadeleştirmede son zamanlarda bu ek çok işlek hale gelmiştir: düşme, okuma, korunma, benzeme, okşama, yubanma, karşılama, boşaltma, artırma, ödeme, yükleme, araştırma...

111.3. Burada yeri gelmişken merhum Prof. “Banguoğlu”nun bir görüşünü nakletmek faydalı olur: ona göre:

“Dilimizde iş adları en çok [-me], biraz da [-iş] isim fiilleri ile yapılır (kalkma, çalışma, çıkış).

Yeniden iş adları yapıldığında kesin anlam ifade eden kelimelerde bazen [-me] yerine [-im] ekini kullanmak birçoğumuza daha cazip veya değişik gelebilir:

“Gelişme” yerine “gelişim”, “oluşma” yerine “oluşum” gibi [-im] eki güzel bir canlılık kazanmış. Ancak burada onun anlamı genişlemiş daha çok işin ya da eylemin sonucu kavramını ifade etmiştir: Basma/basım, anlama/anlam, toplama/toplam (Türkçenin Grameri, ss. 254).

Çeşitli yazılarda [-me] ekinin göze çarptığı yeni terimlerden de örnekler verelim: Bölme, arıtma, karşılaştırma, küçültme gibi.

۱۱۱/۴ (ب) - مه هفتلری :

کینه عتینی مولفه گوره اسکی تورکجه بو اک آد فعلی دگیل، هفت-
فعل (participle) افاده اقدیر و - یک هفت فعلینه بنزه بین بییر
گفچیش صفت فعل مفهومی واردیر ... سوزمه، دیشلمه، قایارتما،
اویدورما ... هفتلری کیمی .

۱۱۱/۵ - مرکب هفتلردوزمه لقمکدهده ایشلمه دیلییر :

آنادان دوغما، بابادان قالما، حورادان گورمه، یغردن بیتمه،
باشدان صوما ... کیمی .

۱۱۱/۶ - "له" اکی ایله بییرلش و - له مه مرکب اکی نی دوزمه لدر
بو اک له دوزمه لن هفتلرین چوخ طرف کیمی ایشلمه نییر . یاسیلاما،
اورتالاما (بوکلمه "average"، "متوسط"، "معدل" یئرینه ده ایشلمه نییر)
۱۱۱/۷ - "مه" هفتلری قالیبلاشیب و آد یئرینه گفچیلر :

دولما، ازمه، بولما، دوندورما (بمستی) قییم، دورمه، پوشلمه،
قیزارتما ... کیمی .

۱۱۱/۸ - "مه" اکی ایله کؤکده کی فعلین محصولونو افاده ائدن
هفتلر دوزمه لیشدییر : تیکمه، اشمه، دوشمه (اوطاغین وسایره نیین
آلت طرفینی ائرتن تخته، تورپاق وسایره : تورپاق دوشمه، پنجره ده
ایپک پرده / دوشمه ده خالی یوخدور (رسول رضا) . کوجه لرده دوشنمیش
داش وسایره "آذربایجان دیلی نیین ایضاحی لغتی" ج ۲، ص ۱۵۳) ،
دوگمه، قیزدییرما، قوشما، گوزه لله مه، ساچما ... کیمی .

۱۱۱/۹ - "مه" هفتلری دیلی آریتما و ساده لشدیرمه ایشینده
چوخ فعالدییر : قارما (مخلیط معناسینا . بو کلمه بیزده خلقین
دیلیلنده "قارما - قاریشیق" بیچیمینده واردیر . "قارماق" فعل اولاراق
چوخ قدیمدن تورکجه ده گورسه نییر . معناسی : بیرشئی بیرشئیه مخلوط
ائتمکدیر، یعنی اؤز تعبیریمیزله "قار - یش - دیر - ماق" دیر . البته
قاریشدییرماق داها مرکب بییر فعلدییر اونون ساده شکلی "قارماق" دیر، بونون
یانیندا بییرده "قارماق" واردیر کی معناسی "بیرشئی بیرشئیه آرتیر -
ماق، توکمک" دیر . "قاردی" آز ایشلمه دیلدیگی حالدا "قاتدی" داها چوخ
ایشلکدیر و "قاردی" نیین یئرینه گفچیش دیر . کاشغری محمود بیلمسه
دقییر : اوغوزلار فارسلا یا عینلاشدیقان حورای بییر مقدار تورکجه
کلمه لری اؤنوموشلار، اونون یئرینه فارسجانی قویموشلار، نئجه کی

111.4. b. [-me] sıfatları:

Yine aynı yazara göre Eski Türkçede bu ek isim fiil değil, sıfat fiil (partisip) ifade eder ve [-dik] sıfat fiiline benzeyen bir geçmiş sıfat fiil eki anlamı vardır... Süzme, dişleme, kabartma, uydurma vs. sıfatları gibi.

111.5. Birleşik sıfatlar yapmakta da kullanılır:

Anadan doğma, babadan kalma, sonradan görme, yerden bitme, baştan savma gibi.

111.6. [-le] ekiyle birleşik bir [-leme] eki yapar. Bu ekle yapılan sıfatların çoğu zarf gibi kullanılır. Yassılama, ortalama (bu kelime “average”, “mutavassıt”, “muadil” yerine de kullanılır).

111.7. [-me] ekiyle yapılan sıfatlar kalıplaşmış ve ad yerine geçmiştir:

Dolma, ezme, bulama, dondurma, kıyma, dürme, pöşleme, kızartma gibi.

111.8. [-me] eki ile kökteki fiilin sonucunu gösteren sıfatlar yapılmıştır:

Dikme, eşme, döşeme (odanın vb eşya bölümünü örten tahta, toprak vs. Toprak döşeme, pencerede ipek perde / döşemede halı yoktur (Resul Rıza). Sokaklarda döşenmiş taş vs. (“Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 2, ss. 153), düğme, kızdırma, koşma, güzelleme, saçma gibi.

111.9. [-me] sıfatları dili arıtma ve sadeleştirme işinde çok faaldir: Karma (“karışık” anlamında. Bu kelime bizde halkın dilinde “karma karışık” biçiminde vardır. “Karmak” fiil olarak çok eskiden Türkçede görülür. Anlamı: Bir şeyi bir şeye karıştırmak, yani kendi deyimimizle “kar – iş – tir – mak”tır. Elbette karıştırmak daha birleşik bir fiildir. Onun yalın şekli “karmak”tır. Bunun yanında bir de “katmak” vardır ki, anlamı “bir şeyi bir şeye eklemek, dökmek”tir. “Kardı” az kullanıldığı halde “kattı” daha işlektir ve “kardı”nın yerine geçmiştir. Kaşkarlı Mahmut böyle diyor:

Oğuzlar Farslara yakınlaştıktan sonra bir miktar Türkçe kelimeleri unutmuşlar, onun yerine Farsçayı koymuşlar, yani

اوغوزلار "قووا" یا "آفتابه" دئییرلر... بیلینمهللی دیرکی اوغوزلاریسن دیلی اینجه دیر، تورکلرین بیزیسی "اھل" او بیزیسی "فرع" اولماق اوزره "مزدوج" (قوشا) ایشلتدیکلری هر بیر آدین و فعلین اوغوزلار "فرع" اولانینی ایشله دیلر. حالبوکی او بیر تورکلر، بونو تک سؤز اولاراق دتمزلر. مثال : او بیر تورکلر بیرشتیی بیرشتیه قاتدیقلاری زامان "قادی" قاردی دئییرلر. بورا دان اھل اولان "قادی" دیر "قاردی" کلمه سی فرع دیر. اوغوزلار بیر شتی ایله بیرشتیی قاریشیدیردیقلاری زامان "قاردی" (قاریشدی) دئییب اھل اولانی بورا خا رلار. (دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۴۲۲ - ۴۲۷)

قاتما (ملحق)، مقچه (منتخب ، برگزیده)، تاخما (مستعار) چؤیرمه (ترجمه اولونموش)... کیمی .

۱۱۱/۱۰ - " - مه " بحثینی " دیوان لغات الترک " دن قدیم کلمه لر -

یمیزدن بخصوص آدلار دان بیرنقچه مثاللا قورتارماق ایسته بیریک :
توتما (حان دیق / صندوق)، تورما (تورپ)، تیزمه (توربانین آغیز باغی، اقله جده تومان و شالوارین)، تگمه / دگمه (هر هانسی بیر آدام جماعتدن بیزیسی، مثال : تگمه کیشی اوز بولماس * یات یا غوق توز بولماس، بیزیم دیلده : دگمه کیشی " یعنی هر هانسی بیر کیشی، علی العاده بیر آدام، " اوز بولماس " یعنی " اوزوموز کیمی اولماز " ایکنجی پارچاسی ایسه : " یات " یعنی " یاد آدام "، " اوزگه سی "، " یا غوق " دا. ایندیکی دیلده " یا ووق " یعنی " یاخین "، " توز بولماس " یعنی : " دوز اولماز " معناسی : یاد یاخین لا دوز اولماز مساوی اولماز، تن اولماز ")، چالما (ایندیکی دیلده : کره)، ساتما (کلبه، چارداق)، تیکمه (تیکیلیمیش هر بیر شتی)، سوزمه (یاغسیز قورو پنیر)، قاتما (مثال : " قاتما یوغا " یعنی اوفالانمیش یوغا، خیردالانمیش بیر نوع چوره ک) .

قارما (کاشغری " نهب " دئییه ترجمه ائتمیش یعنی چپا وول، غارت، بو کلمه نین اطرافیندا. بیر آز دانیشمالی ییق : قاروا ما ق " دئییه قدیم یازیلاردا گلیب گئچن بیر سؤزوار سیجرارد قلاوزین بئله ایضاح ائدیر : اساس دا معناسی گورمه دن ال ایله بیرشتیین دالیسیجا گزمک، آختار- ماق دیر صونرالار معناسی " ال یادا دیشله آماق " اولدو. بو کلمه مختلیف تورک لهجه لرینده دگیشیک شکیللر آلمیشدیر :

Oğuzlar “kova”ya “âftâbe” diyorlar... Bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir. Türklerin birisi “asıl” diğeri “fer” olmak üzere “birlikte” (iki kez) kullanıldığında her adın ve fiilin Oğuzlar “fer” olanını kullanırlar. Hâlbuki diğeri Türkler, bunu tek söz olarak demezler. Örneğin: diğeri Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman “kattı kardı” derler. Buradan asıl olan “katdı”dır, “kardı” kelimesi ferdir. Oğuzlar bir şey ile bir şeyi karıştırdıkları zaman “kardı” (karıştırdı) deyip asıl olanı bırakırlar (Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 432-437).

Katma, seçme, takma, çevirme gibi.

111.10. [-me] bahsini “Divan u Lügati’t Türk”den eski kelimelerimizden özellikle adlardan birkaç örnekle tamamlamak istiyoruz: tutma (sandık, sanduk), turma (turp), tizme (torbanın ağız bağı. Ayrıca tuman ve şalvarın da), tegme / değme (herhangi bir adam, cemaatten biri, örneğin: tegme kişi öz bolmas * yad yaguk tüz bolmas. Bizim dilde: değme kişi “yani herhangi bir kişi, alelade bir adam”, “öz bolmas” yani “kendimiz gibi olmaz”, ikinci parçası ise: “yat” yani “yad adam”, “başkası”, “yaguk” da şimdiki dilde “yavuk” yani “yakın”, “tüz bolmas” yani “düz olmaz” anlamı: Yabancı yakınlı düz olmaz, mesavi olmaz, ten olmaz”, çalma (şimdiki dilde: tezek), satma (kulübe, çardak), tikme (dikilmiş her bir şey), süzme (yağsız kuru peynir), katma (örnek: “katma yuğa”, yani ufalanmış yufka, doğranmış bir çeşit çörek).

Karma (Kaşkarlı “nehb” diye tercüme etmiş yani çapul, yağma. Bu kelime hakkında biraz konuşmalıyız. “Karvamak” diye eski yazılarda gelip geçen bir söz vardır. Sir Gerard Clauson şöyle açıklar: Aslında anlamı görmeden el ile bir şeyin ardında gezmek, aramaktır. Sonraları anlamı “el ya da dişle almak” oldu. Bu kelime çeşitli Türk lehçelerinde değişik şekiller almıştır:

خاقانی تورکجه سینده "خاربا ماق"، جنوب غرب لهجه لیزینده "قارما ماق" آذربایجان تورکجه سینده. و تورکجه تورکجه سینده "ق" نین فرقلی تلفظو ایله ۱۴ - جی عصر دن بویانا "قارما ماق" اولوبدور. "آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی" بوکلمه نی بقله معنا اقلیر: "باشا دوشمک، آنلاماق، درک اتمک" ج ۱، ص ۳۶۸ تورک دیل قورومونون نشریاتیندان "تورکجه مؤزلوک" ده ایسه بقله معنا اقلدیلیر: ال له سیخ توتماق: "قیلیجین قبضه سینی اوووجو ایله قاراردی"، مجازی معنادا: هر طرفی ایله آنلاماق، یاخشی باشا دوشمک، تماما درک اتمک و آنلاماق" (ص ۴۶۶ -) تورکمن لهجه سینده. ده "قارما ماق" اولموشدور.

- اؤن اوچونجو عصر دن قباقلی تورکجه نین اتیمولوژیک لغتی ص ۶۴۶. بوفعلدن سواى بیرده "قارمالاماق" فعلی واردیر (عقینی اثر ص ۶۶۰ بونون معناسی "غارت اتمک" - دیر. قازان تورکجه سینده. معناسی "گور مەدن بیر شئییی آختارماق" دیر. کلمه ذاتا "قاروالاماق" دان دا کلمیش اولابیلر).

قیرما (خراطلیق اولموش هر بیر شئی، مثال: "قیرما توپیق" یعنی پونتولموش توپ) کسه (کاکیل، تورکجه سی: پرچم)، (دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۴۳۴ - ۴۳۱)

۱۱۲ - مهجه (ماجا)

- مهجه مرکب بیر اکدیر و "مه" و "جه" دن الدهه ائدیلیمیشدیر. دیلیمیزده آد دوزهلدر: آتماجا، تاپماجا، گولمهجه، بیلمهجه، بوغماجا (... یولوخما بوغاز خسته لیگی ... "آذربایجان دیلی نیین ایضاحلی لغتی" ج ۱، ص ۲۹۷) ... کیمی.

۱۱۳ - مەدن (مادان)

فعل کؤکونه یادا گؤوده سیمه گلهرک منفی معنا ایله بیرلیکده پیخما (دان خالی) مفهومدا وئرن مرکب بیر فعل ظرفی (Gerund) اکی دوزهلدر: بیلمه دن دانیشیر، منی گورمه دن گفتمه ...

۱۱۴ - مهلی (- مالی)

۱۴/۱ فعل کؤکو یادا گؤوده سیندن، گلهجکده لزوم "ایستک، نیت" و "لیاقت" مفهولاری وئرن الزام وجهی دوزهلدر:

آمالی یام = آلماعیم گرهک، گلمه لیدیر = گلمه سی ایسته نیلیر، گورمه لی = گورمه گه لاییق، یتمه لی = یتمک اوچون مناسیب.

Hakanî Türkçesinde “*harbamak*” (خواباماق), Güneydoğu lehçelerinde “karmamak” Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde /k/ sesinin farklı telaffuzuyla 14. yüzyıldan bu yana “kavramak” olmuştur. “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati” bu kelimeyi böyle anlamlandırır: “*başşa düşmek*, anlamak, derk etmek”, C 1, ss. 368, Türk Dil Kurumu’nun yazılı neşriyatından “Türkçe Sözlük”te ise şöyle açıklanır: Elle sıkı tutmak: “kılıcın kabzasını avucuyla kavradı”, mecazi anlamda: Her yönüyle anlamak, iyice anlamak, tamamen kavramak ve anlamak” (ss. 466-). Türkmen lehçesinde de “*kabramak*” (قيلراماق) olmuştur. -On Üçüncü Asırdan Önceki Türkçenin Etimolojik Lügati ss.646-. Bu fiilden bir de “*karmalamak*” (قارما ماق) fiili vardır (aynı eser, ss. 660, bunun anlamı “yağmalamak”tır. Kazan Türkçesinde anlamı “görmeden bir şeyi aramak”tır. Kelime zaten “*karvalamak*”tan da gelmiş olabilir).

Kırma (Marangozlukla ilgili her bir şey, örneğin: “*kırma topıg*” yani yontulmuş top), kesme (*kakil* (ككيل), Türkçesi: perçem) (Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 431-434)

112. [-mece] ([-maca])

[-mece] birleşik bir ektir ve [-me] ve [-ce] eklerinden elde edilmiştir. Dilimizde ad yapar: atmaca, *tapmaca*, gülmece, bilmece, boğmaca (...enfeksiyonlu boğaz hastalığı... “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati” C 1, ss. 297) gibi.

113. [-meden] ([-madan])

Fiil kök ya da gövdesine gelerek olumsuz anlamla birlikte ayrılma ([-dan] hali) kavramı veren birleşik bir zarf fiil (gerund) eki yapar: bilmeden konuşur, beni görmeden gitme...

114. [-meli] ([-malı])

114.1. Fiil kök ya da gövdesinden, gelecekte “gereklilik”, “istek, niyet” ve “uygunluk” ifade eden gereklilik ifadesi verir: almalyım: almam gerek, gelmelidir: gelmesi istenilir, görmeli: görmeye layık, yemeli: yemek için uygun.

۱۱۴/۲ - بعضی تعبیرلرده. گلهجک زماننی گؤسته رمک اوچون گتیریلیر
کلمه‌لی اولدو، و ترمه‌لی اولدو. تعبیرلرینده کی کیمی .

۱۱۵ - می (- می / - مو، - مو)

آد یا فعل نوموندان سونرا ایشله دیلیر و بواکین سوال مفهومو،
اولدوغو اوچون "سوال اشاره‌تی" آدینی آلیر : گلدی می ؟
بو اک آد نوموندان کلمه‌لردن سونرا ایشله دیلهرک "سوال"
مفهومو گتیریر : قاجی می دویدلو ؟

منیم اوچون مؤ تاسفا قدیرسن ؟ سوزمو وئودینیز ؟

۱۱۶ - میس (- میس / - موش ، - موش)

۱۱۶/۱ - فعل کؤک یا دا . گؤوده لریندن صفت کیمی ایشله دیلن گچمش
زمان صفت فعلی (پارتیمییی) دوزهلدر : سوسا میس آدام ، یانمیس
اودون ، اوغوموش کیشی ، سولموش چیچک

۱۱۶/۲ - بو اکی آلمیش کلمه‌لرله قوشا سوزلر دوزهلیر :

گورموش - گچیرمیش ، اولموش - گتتمیش ، تاعمیش - تاخیشردیزمیش ،
سارالمیش - سولموش

۱۱۶/۳ - بعضی فعل نوموندان کلمه‌لرله قالیبلاشراق آد دوزهلدر

مثال : گچمیش = مافی . بعضا بو صورتله شخص آدی دوزهلیر :

توغتا میس ، دورموش ، ساتلمیش ، قوتالمیش (کتابلاریمیمیزدا
" قتلیمیش " کیمی گتچر) ...

۱۱۷ - میگ (- میق / - موگ ، - موق)

آز ایشلک اولان اکلردندی و عموما بیر ایشین محصولونوبیان ائدر ،
واونا بیر آزدا "کیچیکلیک" مفهومو قاریشدیرار :

گسمیک (سؤدو قیجغیردا راق زردابی چیخاریلماقلا حاضیرلانان آغارتی ،
آختارما ، آذربایجان دیلی نین ایضا حلی لغتی " ج ۴ ، ص ۶۰) کیمی ...
قدیم متنلردن مثال : قاراموق (گیلانار و بوغدا . ایچینده تاپیلان
قازا دنه‌لر ، بیر دری نوخوشطوغو " میوزامهدیخان - سنگلاخ " ، دیوان
لغات التورک ج ۱ ، ص ۴۸۷) ، سولاموق (صولاخای " دیوان لغات التورک
عقیننی یئتر) ، چیچا موق (اوزوک بارماغی . عقیننی اثر ، عقیننی یئتر) .

۱۱۸ - ن ه (- ین ، - ین / - ون ، - ون)

۱۱۸/۱ - متعدی فعللره آرتیریلار و " دؤنوشلو " معنالی فعللر

دوزهلدر : گقیمک - گتیمک ، یولماق - یولونماق ، دایا ماق -

114.2. Bazı kelimelere gelecek zamanı göstermek için getirilir: gelmeli oldu, vermeli oldu tabirlerindeki gibi.

115. [-mı] ([-mi], [-mu], [-mü]):

Ad ya da fiilden sonra kullanılır ve bu ekin soru kavramı olduğu için “soru işareti” adını alır: geldi mi?

Bu ek ad cinsinden kelimelerden sonra kullanılırken “soru” kavramı getirir: kapı mı çaldı?

Benim için mi teessüf ediyorsun? Söz mü verdiniz?

116. [-mış] ([-miş], [-muş], [-mü])

116.1. Fiil kök ya da gövelerinden sıfat gibi kullanılan geçmiş zaman sıfat fiili (partisibi) yapar: susamış adam, yanmış odun, okumuş kişi, solmuş çiçek...

116.2. Bu eki almış kelimelerle ikilemeler yapılır: görmüş geçirmiş, olmuş gitmiş, takmış takıştırmış, sararmış solmuş...

116.3. Bazı fiil cinsinden kelimelerle kalıplaşarak ad yapar. Örneğin: geçmiş – mazi, bazen bu şekilde şahıs adı yapılır: Toktamış, Durmuş, Satılmış, Kutalmış (Kitaplarımızda “قۇتلماش” şeklinde geçer).

117. [-mik] ([-mık], [-mük], [-muk])

Az işlek olan eklerdendir ve genelde bir işin sonucunu beyan eder ve ona biraz da “küçüklük” anlamı katar: *kesmik* (sütü mayalayarak suyu çıkarılarak hazırlanan ağartı, arama, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 4, ss. 60) gibi. Eski metinlerden örnek: *karamuk* (vişne ve buğday içinde bulunan kara taneler, bir deri hastalığı “Mirza Mehdihan – Senglah”, Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 487), *solamuk* (“صو ای”, “Divan u Lügati’t Türk”, aynı yer), *çiçamuk* (yüzük parmağı. Aynı eser, aynı yer).

118. /-n/ ([-ın], [-in], [-un], [-ün])

118.1. Geçişli fiillere eklenir ve “dönüştürücü” fiiller yapar: giymek-giyinmek, yolmak-yolunmak, dayamak-

دايانماق ، بۆلمك - بۆلۈنمك ... كيمي .

۱۱۸/۲ - بعضى حاللاردا عملە گلميش فعل اۆز كۆكۈنۈن افئاده ائتديكى معنادان اوزاقلالار مستقبل معنایا مالیک یقنى بیر کلمه اولار : مثلا " سۆمك " - سۆيۈنمك ، دۆيۈمك - دۆيۈنمك ، توخوماق - توخونماق ، كۆچمك - كۆچۈنمك ... كيمي .

۱۱۸/۳ - بوندان باشقا ، ديليميزده اقله فعللرده تصادفاتديلير كى ، اوللاردا اك كۆكۈن تركيبينه قارىشراق ايتيمش و يقنى سۆز كۆودهنى عملە كتيرميشدیز . مثلا : اوزانماق ، قازانماق ، دايانماق ، كۆرسنمك كيمي (پروفه سور س . عبداللطيف اوغلو جعفرىوف ، " معاصير آذربايجان ذیلی " ص ۲۵۱) .

۱۱۹ - نج (- ينج ، ينج / - ونج ، - ونج)

۱۱۹/۱ - دۆنوشلو (مطاوعت) فعللىرى اكي " - ين " و فعلدن آد دوزهلدن " - يچ " اكي نين قاينا شماسى " - ينج " اكي نين دوغماغينا يول آچميش اولاييلير . بونولا دوزهلدن كلمه لر دۆنوشلو بيرعمل - ايش آدى ويا تاكيد مفهومو داشيان بيرصفت اولور " (رحمتليک بانقواوغلو آدى كۆچميش اثر ، ص ۲۵۷) .

بو اكله فعللردن دوزهلميش آدلار : قازانج ، اينانج (اعتماد اقليلن - ديوان لغات التركج ۱ ، ص ۱۳۳ - ، اعتماد معناسينادا . اينديكى ديلده : " اينام " ، اوتانج ، سۆيۈنچ ، قاخينج ، كۆوهنج (اعتماد) ، اؤدونج (عوهضى عثيني و يا بنزه ر شيله قايتاريلماق شرطى ايله آليان شى) ، سۆيۈنچ ... قديم منبعلرده : قيلينج (بير ايشى كۆرمك شكلى شكلى ، شمشيره قيلينج دئييلير) .

۱۱۹/۲ - فعلدن دوزهلميش صفتلر : ايگرهنج ، قيسقانج ، قورخونج ، كۆلونج ... كيمي . ديوان لغات التركده : اوركونج (هوركمه گسى گره كديرن) ، بيرآز فرقلى : قوستينجيج (چوخ ايگرنج) ، اوخشانجيج (سۆيۈملى) .

۱۱۹/۳ - ديلي آريتماقدا . و ساده لشديرمكده . بو اكدن ده . استفاده اولونور : مثلا : بيلينج (پسيكولوژى ده " شعور " ، " وجدان " كيمي تعبير اولان " *conscience* " معناسيندا . ايشله نير ، بيلينج آلتى " سوب قونسيانس " وساپرده اولدوغو كيمي) ، باسينج (فشار ، تضييق) ... كيمي

dayanmak, bölmek-bölünmek gibi.

118.2. Bazı durumlarda meydana gelmiş fiil kendi kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaşır, gelecek anlama sahip yeni bir kelime olur: Örneğin sevmek – sevinmek, dövmek – dövünmek, dokumak – dokunmak, geçmek – geçinmek gibi.

118.3. Bunun dışında, dilimizde öyle fiiller vardır ki, onlarda ek kökün terkibine karışarak yitmiş ve yeni kelime gövdesi meydana getirmiştir. Örneğin: uzanmak, kazanmak, dayanmak, görünmek gibi (Prof. S. Abdullatifovlu Caferov, “Muasır Azerbaycan Dili”, ss. 201).

119. [+nç] ([+inç], [+ınç], [+unç], [+ünç])

119.1. Dönüşlü fiil eki [-ın] ve fiilden isim yapan [+ıç] ekinin kaynaşması [+inç] ekinin doğmasını sağlamış olabilir. Bununla yapılan kelimeler dönüşlü bir meslek adı veya pekiştirme kavramı taşıyan bir sıfat olur (Rahmetli Banguoğlu, adı geçen eser, ss. 257).

Bu ekle fiillerden yapılmış adlar: kazanç, inanç (itimat edilen-Divan u Lügati't Türk, C 1, ss. 133-itimat anlamında şimdiki dilde: “inam”), utanç, sevinç, *kahınç / kakınç*, güvenç (itimat), ödünç (karşılığı aynı veya benzer şeyle geri vermek şartıyla alınan şey), sevinç... Eski kaynaklarda: kılınç (bir işi görmek şekli, şemşire kılıç denir).

119.2. Fiilden yapılmış sıfatlar: iğrenç, kıskanç, korkunç, gülünç gibi. Divan u Lügati't Türk'de: ürkünç (ürkmeyi gerektiren), biraz farklı: *kustıncığ* (قوستینجیغ) (çok iğrenç), *ohşancığı* (sevimli)...

119.3. Dili arıtmakta ve sadeleştirmekte bu ekten de yararlanılır: Örneğin: Bilinç (psikolojide “şuur”, “vicdan” gibi tanımlanan “conscience” anlamında kullanılır. Bilinçaltı “*subconscient*” vs. de olduğu gibi), basınç (tazyik) gibi.

۱۲۰ - نجی (- نجی / - نجو ، - نجو)

۱۲۰/۱ - ترتیب ماییلاری - نجی اکی ایله دوزه لیر : ایکسی -
یکینجی ، اون یئددی - اون یئددینجی ، اللی - الینجی ...
صامتیه بیتن های آدلارینا - ی آرتیریلیر :

یر : بیر- ی - نجی ، بئش : بئشینجی .

بو اک آهنگ قانونونا تابعدیر : قیڑهینجی ، اونونجو ، اوچونجو
۱۲۰/۲ - املاء دا رقمه یازیلیرسا اختصارا ایکی جور یازماق اولار :
لیف (یوخاریدا ذکر اولونان شرایطده آرتیریلیمیش - ی (هابئله : - ی
- و ، - و) دوشر و بیر چیزگیدن صونرا - نجی ، - نجی ، - نجو ،
- نجو یازیلار .

ب) داها اختیصاری اولاراق رقمدن صونرا چیزگی ایله - جی ، - جی ،
- جو ، - جو یازیلار .

رومن رقم لرله یازیلیرسا رقمدن صونرا بیرنقطه یا چیزگی کافی
دیر : " x۱ - عصرده ، " ، " x۱۱ ، فصلده . " کیمی .

۱۰۲/۳ - " ایلک " کلمه سی " بیرینجی " معنا سیندا و یئرینده
یشله نیر .

اؤرتانجی ، صونونجو ... کیمی کلمه لرده ترتیبی های عائله سیندن
دیر .

۱۲۰/۴ - قدیم زامان بو اکین شکلی " - نج " دی : ایکینج (ایکینجی)
ترتیب اکی نین بیرقدیم شکلی داها واردی :- یئدی / یئتی
بوناکوره " ایککینتی " ایکیندی " ایکینجی دئمک دی ، " ایکیندی
واختی " عباره سینده گلن " ایکیندی " دیلیمیزده ایندی بئله واردیر .
۱۲۱ - نز (- ناز)

دیلمیزده آز هاییدا تاکیدلی و افراط افاده ائدن صفت لر بو
اکله دوزه لمیشدیر : قورناز (حیله لی) کیمی .

لهجه میزده اولان " کوناز " کلمه سینه بیردقت یئتیره ک ، خاقانسی
تورکجه سینده " کنگه بن سوو " تعبیری " دایاز سوو " و کاشغری نین دئدیگی
کیمی " آمان ایش " ده دئمکدیر . حیوان حقینده دئییلیرسه " یاواش " معنا
سینا گلیر ، بورادان بییزده . بو گونکی معنایا چاتماق چتین اولما میش
دیر ، فیکریمیزه گوره .

(دوام ائده حک)

120. [+nci] ([+ncı], [+ncü], [+ncu])

120.1. Sıra sayıları [+ncı] ekiyle yapılır: iki – ikinci, on yedi – on yedinci, elli – ellinci...

Ünsüzle biten sayı adlarına /-I/ eklenir: Bir “bir – i – nci”, beş “beşinci”.

Bu ek ses uyumuna tabidir: kırkıncı, onuncu, üçüncü.

120.2. İmlada rakamla gösterilirse kısaca iki şekilde yazılır:

a. Yukarıda açıklanan durumda iki ünsüz arasına gelen /-I/ (/ -U/) düşer ve bir çizgiden sonra ([+ncı], [+nci], [+ncu], [+ncü]) yazılır.

b. Daha kısa olarak rakamdan sonra çizgi ile [+cı], [+ci], [+cu], [+cü] yazılır.

Roma rakamlarıyla yazılırsa rakamdan sonra bir nokta ya da çizgi koymak yeterlidir: “XI-asırda”, “XII. fasılda” gibi.

120.3. “İlk” kelimesi “birinci” anlamında ve yerinde kullanılır.

Ortancı, sonuncu gibi kelimelerde sıra sayı ailesindedir.

120.4. Eski Türkçede bu ekin görünümü [-nç] idi. İkinci (ikinci),

Sıra ekinin eski bir şekli daha vardı: [-indi] / [-inti]. Buna göre “ikkinti”, “ikindi” ikinci demektir, “ikindi vakti” ibaresinde “ikindi” dilimizde bugün de vardır.

121. [-nez] ([-naz])

Dilimizde az sayıdaki niteleyici ve aşırılık ifade eden sıfatlar bu ekle yapılmıştır: kurnaz (hileli) gibi.

Lehçemizde olan “konaz” kelimesine bir dikkat edelim, Hakani Türkçesinde “کنگ حسن سوو” tabiri “کپیازسوو” ve Kaşgarlı’nın dediği gibi “kolay iş” de demektir. Hayvan hakkında denilirse “yavaş” anlamına gelir, buradan bizde bugünkü anlama varmak zor olmamıştır, bize göre.

(Devam edecek)

مجله ماهانه فرهنگى فارسى و توكى
آپلىق تور كچه و فارسجا فرهنگى نشره

وارلىق

اون بېرىنچى ايل - شهريور، مهر، ابان ۱۳۶۸

دوقتور حميد نطقى

✽ كلمه لر اوزه رينه ✽

كوكلر، گؤده لر ، اكلر ، كلمه لر

(۱۲)

۱۲۲ - نيل

فعللردن صفت دوزه لدن اك . مثال : دگنل گؤز (دگن گؤز ، بدنظر) :
من عيد افده رم هر گتجه گيسولارى ايله

دگنل گؤز و بيزدن ، ديله كيم اول كى ، بعيد ائت

(قاضى برهان الدين)

بيتئل يئر : بركتلى يئر ، منبىت يئر .

۱۲۳ - نه - (- نا -)

فعلدن فعل دوزه لدر : چئينه مك ، كيشنه مك ، اسنه مك ، قاينا ماق .

۱۲۴ - وو - (- وو)

۱۲۴/۱ - بو اك ديليميزده قوشولدوغو سؤزون تركيبينه قارىشار ، آز

ايشلنن اكلردندير . ايندىكى ديليميزده همين اكله دوزه لن "يؤلغو" ،

كؤسؤو" و "آلؤو" كيمي سؤزلر كؤك و اكلرينه گؤره تحليل ائديلمير .

بعضى كؤكلرين معناسى تاماميله كؤهنه لميشدير ، مثلاً : بوزؤو ، بوخؤو

... كيمي

۱۲۴/۲ - پروفه سور س . جعفر و فون سؤزلرينه (معاصر آذربايجان

ديلى ، ص : ۱۸۷) بو ايضاحلارى آرتيرماق ايسته ييريك :

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL-EYLÜL, EKİM, KASIM-1368

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELEK (12)

122. [-nel]

Fiillerden sıfat yapan ek. Örneğın: Degnel göz (değen göz, kötü nazar):

منوعه دنگله رم هرگنج گچیس و رطیله
گنل گوز میزدن دیل لفی م اول ائی معید ائت

(Kadı Burhanettin)

Bitnel yer: Bereketli yer, verimli yer.

123. [-ne-] ([-na-])

Fiilden fiil yapar: çığnemek, kişnemek, esnemek, kaynamak.

124. [+ov]

124.1. Bu ek dilimizde eklendiğı kelime ile kaynaşır, az kullanılan eklerdendir. Şimdiki dilimizde aynı ekle yapılan “bülöv”, “kösöv” ve “alov” gibi sözler kök ve eklerine göre tahlil edilmez.

Bazı köklerin anlamı tamamiyle eskimiştir, mesela: *buzov*, *buhov* gibi...

124.2. Prof. S. Caferov’un sözlerine (Muasır Azerbaycan Dili, ss. 187) bu açıklamaları eklemek istiyoruz:

اۇخلۇو (اصلى : اۇخلاغى، اۇخلاوا، و بيزدە. اۇخلۇو)، قىرۇو (قىر - اغى، بۇلۇو) بىلە - گى) ... كىمى .

۱۲۴/۳ - كاشغىلى نىن "دىوان" يىندا "گۆز" ("قور" دا. عىنىنى كۆكۈن دىر) سۆزۈندىن دوزەلمىش "كۆزەمك" (اودلارى قارىشىدۇرماق) مۇدرىندىن گلن "كۆزەگۆ" (اود چىمك يا قارىشىدۇرماق اوچون لازىم اولان وسىلە) كىلمەسىنى قىغىد ائدر، بوندان دا "كۆسكۆ" دوزەلمىشىدۇر .

بو نۇعدان قىدىم كىلمەلردىن بىرىنچەسىنى دە تىدقىق ائدەك :

اۆچەگۆ : معناسى " اۆچو بىرلىكىدە " قودادغوبىلىك دن بىرئمثال :
قامۇغ اوچ اذاقلىق امىت مز بۇلور
اۆچەگۆ تۇرور تۆز قامىتماز بۇلور

معناسى : " هامى اوچ آياقلى اگىلمز اولور / (آياقلارنى) اوچو بىرلىكىدە دورور دوز و بىخىلماز اولور ."

" اۆچەو " (اۆچۆو) جاغاتا ياجادا " اونلارنى اۆچو " يادا " اۆچلوك / اۆچلو " دىمكىدۇر .

ايچەگۆ : دە - "ەگۆ" اكى ايلە - كى بىرلىكىدە ليگى افادە ائدۇر -
" احشە " دىمكىدۇر. اونو كاشغرى " قابىرغالارنى ايچىندە كى هر عضو " دىئە تىرجومە ائدۇر .

يۆزەگۆ : ايچەگۆ - نون تىرسىنە بوتون "اۆز" و " خارىجى ظواھر " - ى افادە ائدۇر .

۱۲۵ - ە (۱ -)

۱۲۵/۱ - بو اك بعضى فعللردىن "طرز" حرىكت ظرفى " عملە كىتىرىپ، مثلا :
قارالا، سارالا، جۇجەرە كىمى ...

۱۲۵/۲ - بو اكلىه مختلىف قوشا سۆزلر دوزەلىپ : كىلمەسى - كىلمەسىنە ازىرلەمك ، بوشو - بوشونا چالاشماق، ساغى - سۇلو بىللى دگىل، قولو - قانادى سىندى .

۱۲۶ - ە (۱ -)

۱۲۶/۱ - متعدى يادا لازىم فعللر دوزەلىدۇر، مثلا : دىلەمك، ساناماق، بوشاماق (متعدى)، ياشاماق، ياراماق (لازىم) .

۱۲۶/۲ - بو اك واسىطەسى ايلە حرىكتىن داها كىنىش مقىياسدا اجراسىنى بىلدىرن متعدى فعللر عملە كىتىرىپ، مثلا : تىخاماق، ساناماق ، بىرىرىا فعللردە بو اك كۆكلىرىن تىركىبىنە قارىشراق اىتمكده

ohlov (aslı: oklağı, oklava ve bizde *ohlov*), *gırov* (kır – ağı), *bülöv* (bile – ği) gibi.

124.3. Kaşgarlı'nın "Divan"ında "köz" ("kor" da aynı köktendir) kelimesinden yapılmış "*közemek*" (ateşi karıştırmak) mastarından gelen "*közegü*" (ateş çekmek ya da karıştırmak için kullanılan araç) kelimesini kaydeder, bundan da "*köskü*" yapılmıştır.

Bu şekildeki eski kelimelerden birkaç tanesini inceleyelim: *üçegü*: anlamı "üçü birlikte", Kutadgu Bilig'den bir örnek:

ق ا م و غ ا و ی ل ا ق ا ی ق ا ی ه ی ت م ز ب ل ی و ر

ا و چ گ و ت و ر و ر ت و ز ق ا ی ه ی ت م ز ب ل ی و ر

Anlamı: "Tüm üçayaklı eğilmez olur./(Ayakların) üçü birlikte durur düz ve yıkılmaz olur".

"Üçev" (*üçiv*) Çağataycada "onların üçü" ya da "üçlük / üçlü" demektir.

İçegü: [-egü] ekiyle [-ki] birlikteliği ifade eder, "iç organ" demektir. Onu Kaşgarlı "kaburgaların içindeki her uzuv" diye tercüme eder.

Yüzegü: *İçegü* ifadesinin tersine bütün "yüz" ve "dış yüzeyi"ni ifade eder.

125. /-e/ (/a-)

125.1. Bu ek bazı fiillerden "hareket tarzı gösten zarflar" meydana getirir: örneğin: *garala*, *sarala*, *cücere* gibi...

125.2. Bu ekle çeşitli ikilemeler yapılır: kelimesi kelimesine ezberlemek, boşu boşuna çalışmak, sağı solu belli değil, kolu kanadı kırıldı.

126. /-e-/ (/a-)

126.1. Geçişli ya da geçişsiz fiiller yapar. Örneğin: dilemek, *sanamak* (saymak), boşamak (geçişli), yaşamak, yaramak (geçişsiz).

126.2. Bu ek vasıtasıyla hareketin daha geniş kapsamda kullanıldığını bildiren geçişli fiiller meydana getirir, örneğin: tıkamak, *sanamak*,

Bazı fiillerde bu ekin köklerle karışarak yitmekte

اولدوغو مشاھیدە ائەدیلیر، مثلاً: داراماق و آراماق فعللری "دارماق" و "آراماق" فعللریندن تۆرەمیشدیر. واختی ایله مستقبل معنایا مالک اولموش بو فعللر، ائلهجه "دارتماق"، "آریتماق" فعللریندە اؤز کۆهنە شکلینی ساغلامیشدیر.

۱۲۷ - ۵ (۱ -)

آ؛ ایشلک اولوب "لاواشا"، "قوزا"، "گفجه" کیمی آدلار عمل—کتیریر، همین اکده— "وؤ" اکی کیمی، قوشولدوغو سۆزون ترکیبینده قاریشئاراق اؤز وارلیغینی ایتیرمکده دیر. حتی دیلیمیزده اصلینده بو اکله عمله گلیمیش "باجا"، "کۆکه (کۆکه)"، "آلا"، "تپه" کیمی سۆز—لری کۆک و اکلرینه آپییرماق جتیندیر.

۱۲۸ - ۵ ت (۱ - ات)

۱۲۸/۱ - " - ەت - " اکی، آد کۆکوندن وئردیگی مفهومی عمومیتله کچیلدن آد دوزهلدر:

گۆلت (آخارچایدا سویون بیریکدیگی چوخور یئتر)،

یقنی کلمهلردن: اؤزهت (خلاصه، اجمال)

بیلیندیگی کیمی "گۆزه تله مک" فعلی نین گۆوده سی "گۆزهت" دیر.

"گۆزهت" ایسه "گۆز" کۆکوندن گلیمیش بیر آد گۆوده سی دیر.

"- له -" اکی ایله فعل گۆوده سی قورموشدور و "گۆزه تله مک" کلمه سینی وجودا کتیرمیشدیر.

۱۲۸/۲ - بیر "ەت" اکی نین ده اسکی کلمهلرین چوخ آزیندا جمع معناسی وئردیگی گۆرولور: ارات (ار + ات)، بگیت (بگ + یت)، بایات (بای + ات) کلمهلری نین "اولر، بگلر، بایلار/ زنگیتلر" معنالارینی وئر—دیگی کیمی .

اوبیرطرفدن اسکی متنلرده: اوغلیت (اوغلانلار)، تگیت (تگین /

تیگین لر، امیرلر) بو بابدا مرحوم بانقو اوغلو/ "تورکجه ده بیرنئچه

کلمه ده گۆرولوب موعولجا دان گلدیگی حانیلان بیر - یت چوخلوق اکینی

عربجه جمع - ات اکی ایله قاریشدییرانلاری قیناییر .

("تورکجه نین قرامه ری" ، ص ۱۸۲)

۱۲۹ - ۵ جک (- اجاق)

۱۲۹/۱ - ساده مستقبل (کله جک زامان) دوزهلدر: کله جگم، باخا -

جاقمین، اوتوراجاق .

olduğu görülür. Örneğin: taramak ve aramak fiilleri “*darmak*” ve “*armak*” fiillerinden türemiştir. Vaktiyle gelecek zaman anlamına kavuşmuş bu fiiller, yine “taratmak”, “arıtılmak” fiillerinde eski şeklini saklamıştır.

127. /+e/ (/+a)

/+a/: İşlek olup “*lavaşa*”, “*koza*”, “*gece*” gibi adlar meydana getirir. Aynı ekte [+ov] eki gibi, eklendiği kelimenin terkiibine karışarak kendi varlığını yitirmektedir. Hatta dilimizde aslında bu ekle meydana gelmiş “*baca*”, “*köke* (simit)”, “*ala*”, “*tepe*” gibi kelimeleri kök ve eklerine ayırmak zordur.

128. [+et] ([+at])

128.1. [+et] eki, ad kökünden genellikle kavramı küçülten adlar yapar: gölet (akarsuda suyun biriktiği çukur yer), yeni kelimelerden: özet (kısaltmak).

Bilindiği gibi “gözetlemek” fiilinin gövdesi “gözet”tir. “Gözet” ise “göz” kökünden gelmiş bir ad gövdesidir. [+le-] eki ile fiil gövdesi kurmuştur ve “gözetlemek” kelimesini vücuda getirmiştir.

128.2. Bir [+et] ekinin eski kelimelerin çok azında topluluk anlamı verdiği görülür: *eret* (er + et), *begit* (beg + it), *bayat* (bay + at) kelimelerinin, “erler, beyler, baylar / zenginler” anlamlarını verdiği gibi.

Diğer taraftan eski metinlerde: *oglit* (oğlanlar), *tegit* (tegin / teginler, emirler), bu konuda merhum Banguoğlu “Türkçede birkaç kelimedede görünen ve Moğolcadan geldiği var sayılan [+ıt] çokluk ekini, Arapça çokluk [+at] ekiyle karıştıranları kınıyor”. (“Türkçenin Grameri”, ss. 182)

129. [-ecek] ([-acak])

129.1. Sadece gelecek zaman yapar: geleceğim, bakacaksın, oturacak.

بیر آدی وصفائده رسه صفت اولار: گوروله جک منظر، گله جک ایل .
هم صفت و هم آد اولورسا "صفت فعل" دیر: یقیرمدن قالخا جاق
حالیم یوخ !

"- هجک "لی صفتلرین بیر قسیمی ده "- ه مناسیب "و"- ه یارایان
معناسی آلیر، مثال : ایجه جک سویو یوخ دور .
بونلار آد کیمی ده ایشله نیر .

۱۲۹/۲ - ایندی ده پروفه سور جعفر و فون ایضاحینی بیرلیکده اوخویاق :
" اؤز منشاء ی اعتباری ایله معین گله جک زامان اکی اولوب ، دیلی-
میزده ، عثینی زاماندا بیز لقسیک - قراماتیک اک کیمی فورمالاشمیش
دیر . همین اک واسیطه سی ایله سوبستان تیف ، بعضا ده آتری بوتیف اسم
لر دوزه لدیلیر ، مثلا : قانا جاق ، یانا جاق ، قورخا جاق ، گله جک ،
گنده جک " (پروفه سور جعفر و عثینی اثر ، ص ۱۹۳) .

- ه - (- ار)

آز ایشلک اولوب بعضی لازیم فعللردن متعدی فعللردن دوزه لدیر . (ماده
۵۷/۳ مراجعت ائدینیز) .

- ه - (- ار)

بؤلوشمه معناسینی و ثرمک اوچون ایشله نیر . ایضاح اوچون همین یازی -
نین " - ار (- ه) " ماده سینه مراجعت ائدینیز . (۷ نمره لی ماده)
پارتیمیپ اکی " - ه - " یین ایضاحی اوچون همین یازی نین داهای
قبا قکی قسمنه (ماده : ۴ - ۵۷) مراجعت ائدینیز .

۱۳۰ - ه - (- ار)

داهای قبا قجادا دئدیگیمیز کیمی (پارا قراف : ۲ - ۷) آز ایشلک
اولان بو اگدن قدیم زامانلاردا بعضی کلمه لر توره دیلمیشدیر . مثال :
بهر (اصلینده : اذهر - ایهر) ، اوزهر (" اوزه رینده اولدوغو کیمی) .
یۇلار (بو کلمه نین یقیرینه بو گونکی دیلمیزده موغولجادان آلدی -
غیمیز " نؤقدو " سؤزو " نؤختا " تلفظو ایله ایشله نیر) ، کیمی ...
ه ه رک (- اراق)

" - اراق " اکی حقینده و ثرمیش اولدوغو موز ایضاحا (ماده : ۸)
مراجعت ائدینیز .

- ه - (- ان)

" - ان " اکی حقینده کی ایضاحلارا (ماده : ۲۴) مراجعت ائدینیز .

Bir adı nitelerse sıfat olur: görülecek manzara, gelecek yıl.

Hem sıfat, hem de ad olursa “sıfat fiil”dir: yerimden kalkacak halim yok!

[-ecek] ekli sıfatların bir kısmı da “/-e/ uygun” ve “/-e/ yarayan” anlamı kazanır, örneğin: içecek suyu yoktur.

Bunlar ad olarak da kullanılır.

129.2. Şimdi de Prof. Caferov’un açıklamasını birlikte okuyalım:

Öz menşei itibariyle muayyen gelecek zaman eki olup, dilimizde aynı zamanda bir leksik-gramatik bir ek gibi formallaşmıştır. Aynı ek vasıtasıyla substantif, bazen de atributif isimler yapılır, örneğin: kanacak, yanacak, korkacak, gelecek, gidecek (Prof. Caferov, aynı eser, ss. 193).

[-er-] ([-ar-])

Bölüşme anlamını vermek için kullanılır. Bilgi edinmek için aynı yazının {-Ar} maddesine bakınız. (7 numaralı madde)

Partisip eki [-er] ekinin açıklaması için aynı yazının daha önceki bölümüne (madde 4-57) bakınız.

130. [+er] ([+ar])

Daha önce de söylediğimiz gibi (paragraf: (2-7) az işlek olan bu ekten eski zamanlarda bazı kelimeler türetilmiştir, örneğin: yeher (aslında: ezer-eyer), üzer (üzerinde olduğu gibi), yular (Bu kelimenin yerine günümüzde Moğolcadan aldığımız “nokdu” (نوقدو) kelimesi “nohta” (nokta) telaffuzu ile kullanılır) gibi...

[-erek] ([-arak])

[-arak] eki hakkında vermiş olduğumuz bilgiye (madde: 8) bakınız.

[-en] ([-an])

[-en] eki hakkındaki bilgilere (madde: 24) bakınız.

- ەنەك (- اناق)

" - اناق " اكي حقينده كى ايضاحلارا (ماده: ۲۲) مراجعت ائدينيز .

۱۳۱ - ى (- ى / - و - و)

۱۳۱/۱ - بواكله فعل كۆكۆ يادا گۆوده سيندن آد دوزەلديلير :

چكى (چك + ى ، وزن ، جاذبه) ، دوغو (شرق) ، اولچو (اندازه) ،
اورتو (فارسجا : پوش ، روپوش) ، يازى (فارسجا : نوشته) ، قۇرخو ،
دۆلو (فارسجا : تگرگ) صايى (عدد) .

۱۳۱/۲ - بو اكله دوزەلميش صفت لىر : يارى (يار + ى نصف) ، اولسو ،
دۆلو (بوش اولمايان) ، اولو (دىرى اولمايان)

۱۳۱/۳ - دىلیميزى آريتماق وساده لشديرمك هدى ايله مختلف يازىچى
لار بو آكدن فايدالانميشلار . مثال :

باتى (مغرب) ، بىلدىرى (بىيام ، اعلام) ، چتوپرى (ترجمه) ، قۇنسو
(دانىشماق معنا سينا اولان قونوشماق دان "موضوع" دئمكدير) .

۱۳۱/۴ - بو اكين قديمدن " - ائغ " شكلىنده اولدوغو بىلينيپ :

اؤلوغ (اؤلؤ) ، اولۆك (اولؤ) ، صۇرۇغ (صۇزاغ ، صورو ، سئوال) ،
سۇرۇك (سۇرۇ) ، قامۇغ (قامۇ ، هامى) ، قاپىغ (قاپى) ، تىرىك (دىرى)
سارئيغ (سارى) ، قۇرۇغ (قۇرو) ، آغريغ (آغرى) ، " بۇياغ " و " اوتاغ /
اوتاق " كىمى كلمه لىر بىزيم توركجه ميзде ايندى يه قدهر آز - چوخ
اولدوغو كىمى قالىبلار .

۱۳۱/۵ - " - ه " ظرف فعل اكي نين بىر دگيشيگى اولان اسكى " - ى "

ظرف فعل اكي ده دىلیميزده . ياشايان بعضى كلمه لىرده قالميشدير :

تاقى / تاغى / داهى ، قارىشى / قارشى ، آشىرى ، دئشى / دئيه

قديم تلفظ ده بواك " - و / - و " ايدى . " اوزوقۇيۇن " - بو

تلفظ ايله زامانيميزدا قدهر قالميش سۇزلردندىر .

۱۳۱/۶ - بو بى يه ليك (ملكيت) اكي ايله دوزەلميش بعضى

سۇزلرمعين يادا معين اولمايان متمم لىرله مركب كلمه لىر كىمى ايشله -

دىلير : ايش يئرى (ايش - يئر + ى) ، ايش بىر ليگى (ايش - بىر + ليك

+ ى) ، دمير يولو (دمير - يول + و) ، سطيرباشى (فارسجا : سر سطر) ،

يئر اوزو (يئر - اوز - و) .

۱۳۱/۷ - بو اكله متممى ، اوچونجو شخص مفهومو وئره ن تركيبلىر

دوزەلدر . بوجور تركيبلىر عموميتله " - ديق " اكي ايله دوزەلن كچميش

[-enek] ([-anak])

[-anak] eki hakkındaki bilgilere (madde: 22) bakınız.

131. /-ı/ (/i/, /-u/, /-ü/)

131.1. Bu ekle fiil kökü ya da gövdesinden ad yapılır: çeki (çek + i, tartı, cazibe), doğu (şark), ölçü (endaze), örtü, yazı, korku, dolu, sayı (adet).

131.2. Bu ekle yapılmış sıfatlar: yarı (yar + ı, *nısf*), ölü, dolu (boş olmayan), ölü (diri olmayan)...

131.3. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla çeşitli yazarlar bu ekten faydalanmışlar, örneğin:

Batı (magrib), bildiri (*i'lâm, peyâm*), çeviri (tercüme), konu (danışmak anlamına gelen konuşmaktan “mevzu” demektir).

131.4. Bu ekin eskiden [-ıg] şeklinde olduğu bilinir: *ulug* (ulu), *ölüg* (ölü), *sorug* (*sorag*, soru, sual), *sürüg* (sürü), *kamug* (kamu, hamı), *kapıg* (kapı), *tirig* (diri), *sarıg* (sarı), *kurug* (kuru), *agrıg* (ağrı), “*boyag*” ve “*otag / otak*” gibi kelimeler bizim Türkçemizde şimdiye kadar az çok olduğu gibi kalmış.

131.5. /-e/ zarf fiil ekinin farklı bir görünümü olan eski /-i/ zarf fiil eki de dilimizde yaşayan bazı kelimelerde kalmıştır: takı/tahı/dahi, karışı/karşı, aşırı, deyi / deye

Eski telaffuzda bu ek /-U/ idi, “*üzü goyu(n)*” bu telaffuz ile günümüze kadar kalmış sözlerdendir.

131.6. Bu iyelik ekiyle yapılmış bazı kelimeler ilgi eki alan ya da almayan tamlamalarla birleşik kelime olarak kullanılır: iş yeri (iş yer + i), iş birliği (iş bir + lik + i), demir yolu (demir yol + u), satır başı, yeryüzü (yer + yüz + ü).

131.7. Bu ekle tamlamayı, üçüncü şahıs anlamı veren terkipler yapar. Bunlar genellikle [-dık] ekiyle yapılan geçmiş

زمان فعل صفتی ایله ایشله دیلیپور: قالدیغی (قال ۴ دیق + ی) هۆتله،
سئودیکگی کتاب ، ساتدیقلاری تارلا .

۱۳۱/۸ - یی یهلیک (ملکیت) اکی ایله زنجیرله مه صفت ترکیبی
دوزه لیزه: الی آچیق آدام، بویو اوزون کیشی ، سوزو دؤغرو ایشچی،
قلبی یوموشاق آنا .

۱۳۱/۹. بو اک بعضی فعللرین کؤکلرینه گتیریلهرک اونلارا تاکید
تکرار، دوامیلیق مفهومی آرتیرار: سؤرومک (سؤرمک ایشینی دواملی
اشتمک)، سارماق (سارماق فعلیندن) .

۱۳۱/۱۰ - دیلیمیزده بو اک واسیطه سی ایله صفتلردن لازیم فعللر
عمله گتیریلیر، مثال : آجیماق، تۇرشوماق ، برکیمک ، تنگیمک

۱۳۱/۱۱ - بو اک بعضی کؤک یادا گؤوده لزله قالیبلالشاراق صفت
کیمی ایشله دیلن کلمه یارادار: اوبیریمی ایل ، اثرته سی آختام .

۱۳۱/۱۲ - بو اک بعضی آد نوعوندان کلمه لزله قالیبلالشار و تعبیر
کیمی ایشله دیلن سؤزلر یارادار:

داها دؤغروسو سوسماق گرهک ، داهاسی وار ، واختی ایله ، قیسماسی ،
صونونا قدهر ، داریسی باشیما ، ان یاغشی سی ، اوراسی اقله ، آچیقجا -
سی ، گرهگی یوح ، دشمه سی چتین ، بوندان صونراسی

پیشیرمه سی مندن ، یغمه سی سندن . دشمه سی مندن ، ایشیمه سی سندن .

۱۳۱/۱۳ - بو اک بعضی کلمه لرده " - سی " ایله قالیبلالشار :

بیریمی (بیر - ی - سی) ، کیمی (کیم - ی - سی) ، هامیمی (هامی
- ی - سی ، هاممی سی)

۱۳۱/۱۴ - بو اک " - لار " و " - لر " جمع اکی ایله قالیبلالشاراق
معین اولمایان ضمیر یارادار: باشقالاری (باشقا - لار - ی) ، بعضی لری
چوخلاری ، کیمی لری ، بئله لری ، اقله لری ...

۱۳۱/۱۵ - بو اک ستوال ضمیرلری یارادار: نه سی ؟ نهجه سی ؟

نهجه نجی سی ؟ (معاویره ده : نهجه مینجیسی) . هاراسی ؟ ...

۱۳۱/۱۶ - بو اک بعضی کلمه لرده . مفعول به (آکوزاتیف) حالی

اکی ایله قالیبلالشار :

تک باشینا گتتمه سی تهلکه لیدیر ، تیگیش تیکمه سی . سن اونون سؤز
دانیشما سینی گورمه دین .

۱۳۲ - یب (- یب / - وب ، - وب)

zaman sıfat fiil eki ile kullanılır: kaldığı (kal – dık + ı) hotel, sevdiği kitap, sattıkları tarla.

131.8. İyelik ekiyle zincirleme sıfat tamlaması yapılır: eli açık adam, boyu uzun kişi, sözü doğru işçi, kalbi yumuşak ana.

131.9. Bu ek bazı fiillerin köklerine getirilerek onlara pekiştirme, tekrar, devamlılık anlamı katar: sürümek (sürmek işini devamlı etmek), sarımak (sarmak fiilinden).

131.10. Dilimizde bu ek vasıtasıyla sıfatlardan geçişsiz fiiller yapılır. Örneğin: acımak, *turşumak* (ekşimək), *berkimek* (katılaşımak), *tengimek* (bunalmak)...

131.11. Bu ek bazı kök ya da gövdelerle kalıplaşarak sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar: öbürüsü yıl, ertesi akşam.

131.12. Bu ek bazı ad cinsinden kelimelerle kalıplaşır ve deyim gibi kullanılan kelimeler yapar: daha doğrusu susmak gerek, dahası var, vaktiyle, kısacası, sonuna kadar, gereği yok, demesi zor, bundan sonrası... Pişirmesi benden, yemesi senden. Demesi benden, işitmesi senden.

131.13. Bu ek bazı kelimelerde [+si] ile kalıplaşır: birisi (bir + i + si), kimisi (kim + i + si), *hamısı* (hamı + ı + sı, *hammısı*)...

131.14. Bu ek [+lar] ve [+ler] çokluk ekiyle kalıplaşarak belgisiz zamir yapar: başkaları (başka + lar + ı), bazıları, çokları, kimileri, böyleleri, öyleleri...

131.15. Bu ek soru zamirleri yapar: nesi, kaçı, kaçınıcı (ağızlarda: *Neçe minçisi*), neresi.

131.16. Bu ek bazı kelimelerde belirtme (akuzatif) hal ekiyle kalıplaşır: “Tek başına gitmesi tehlikelidir”, “dikiş dikmesi”, “sen onun söz konuşmasını görmedin”.

132. [-ip] ([-ıp], [-üp], [-up])

۱۳۲/۱ - فعل کۆکو یادا گۆوده سینه گتیریلیر و "ظرف فعل" (Veronitif) وجودا گلر، مثال: گلیب گتدی ، اؤتوروب قالغدی ، بیرده باخیب نه گۆردوم ...
 ۱۳۲/۲ - بو اگله دوزه لمیش کلمه لرله قوشا سۆزلر یارادیلیر: باخیب باخیب گۆلمک ، قاچیب قاچیب یورولماق، ساتیب صووب گتتمک . بو اگله دوزه لمیش کلمه لرله آتالار سۆزو و تعبیرلر وار: گۆروب گۆره جگی ، آختاریب تاپما دیغینیز، آتیب توتماق ، گفدیپ ده کلمه مک وار، گلیب ده گۆرمه مک وار ...

۱۳۳ - ئیت (- ئیت / - وُت / - د / - ید ، - ید / - ود ، - ود)
 ۱۳۳/۱ - قدیمدن بری دیلیمیزده بو اک موجود دور بعضی دؤرلرده داها چوخ ایشلک اولموشدور. او جمله دن حاضر دؤورده . قدیم متنلرده " اؤچۆت "، " صیغیت "، " اوزوت " کلمه لرینه بنزر سۆزلره یئر- یئر تصادوف اولونور. بو اوج مثالین معنالارینا گلینجه :

" اؤچۆت " کلمه سی نین " اؤجه مک " دن گلمه سی دؤشونولور. معنا سی کاشغرلی یه گۆره " الثار و الحقد " یعنی " انتقام و کین " دیر. ("دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۵۵) " اؤجه مک " مشتقاتیندان اولدوغو - نو تصور ائتدیگیمیز " اؤجه شک " داها خفیف معنا ایله دیلیمیزده یاشاییر. بو سۆزون بو گونکی معناسی آذربایجان دیلی نین ایضا حلی لغتی نه گۆره بئله دیر: " چکیشمک ، ساتاشماق ، سورتوشمک ، مباحثه ائتمک " (ج ۳، ص ۴۷۳).

" صیغیت " آغلاماق و ناله ائتمک دئمکدیر. بو سۆز " صیتقا ماق " تلفظو ایله بیزیم دیلده ده واردیر. بو سۆزون اؤزونه خاص معنا خصوصیتی سی، نئجه دتیرلر " چالارلیغی " نی گؤسته رمک و سۆزلریمیزه بؤیوک نوائی نین گۆزه ل قلمیندن بیر یارچا طراوت گتیرمک اوچون تیمناً بؤیوک شاعیر، عالیم، دولت آدامی و نهایت دیلچی نین " مجاکمه اللغتین " یندن بیر نئجه گنجیت / گنجید نقل ائدیریک :

نوائی مثلا " آغلاماق " مفهومونون تورکجه ده بوتون فرق واینجه لیک لری ایله آیری - آیری سۆزلره افاده ائدیلمه یگینه مثاللار گتیریر، بو آرادا " بوخصا ماق " دان سۆز آچیر. بو کلمه (نوائی نین محیطینده البته رایج و هرکسین بیلدیگی کلمه لردنمیش) " عشق دن یانیب آغلار حالا کلمک "، یادامیز زامه دیخانین " سنگلاخ " دا دئدیگی کیمی " گریه در

132.1. Fiil kökü ya da gövdesine getirilir ve “zarf fiil” (geruntif) yapar. Örneğin: gelip gitti, oturup kaldı, bir de bakıp ne gördüm...

132.2. Bu ekle yapılmış kelimelerle ikileme yapılır: bakıp bakıp gülmek, kaçıp kaçıp yorulmak, satıp savup gitmek...

Bu ekle yapılmış kelimelerle atasözleri ve deyimler vardır: görüp göreceği, arayıp bulmadığınız, atıp tutmak, gidip de gelmemek var, gelip de görmemek var...

133. [-it] ([-it], [-üt], /-d/, [-id], [-id], [-ud], [-üd])

133.1. Bu ek eskiden beri dilimizde vardır. Bazı dönemlerde daha işlek olmuştur. Aynı şekilde hazır dönemde, eski metinlerde “öçüt”, “sıgıt”, “özüt” kelimelerine benzer kelimelerle yer yer karşılaşılır. Bu üç örneğin anlamına gelince: “öçüt” kelimesinin “üçemek”den geldiği düşünülür. Anlamı Kaşgarlıya göre “الكار للاحق” yani “intikam ve kin”dir (Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 50). “Üçemek” kelimesinden türediğini düşüdüğümüz “öçeşmek” daha hafif anlamıyla dilimizde yaşıyor. Bu sözün bugünkü anlamı Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati’ne göre böyledir: “çekişmek, sataşmak, sürtüşmek, mübahese etmek” (C 3, ss. 473).

“Sıgıt” ağlamak ve feryat etmek demektir. Bu kelime “sıtkaamak” telaffuzu ile bizim dilimizde vardır. Bu sözün kendine has anlam özelliğini, nasıl derler “benzerliği”ni göstermek ve sözlerimize büyük Nevayî’nin güzel kaleminden bir parça tazelik getirmek için büyük şair, âlim, devlet adamı ve nihayet dilcinin “Muhakemetü’l Lugateyn”inden birkaç satır naklediyoruz:

Nevayî örneğin “ağlamak” kavramının Türkçede bütün fark ve incelikleriyle ayrı ayrı kelimelerle ifade edildiğine dair örnekler verir. Bu arada “buhsamak” kelimesinden söz açar. Bu kelime (Nevayî’nin çevresinde elbette işlek ve herkesin bildiği kelimelerdenmiş) “aşktan yanıp ağlar hale gelmek” ya da Mirza Mehdi Han’ın “Senglah”da dediği gibi “گیه در”

كلو گزه گشتن از شدت اندوه " معنا سینا دیر، بئله بیر معنائی افاده
 ائده جک کلمه نین فارسجا دا تاپیلما دیغینی خاطرله دن مؤلف سؤزوننه
 بئله دوام ائدیر: " فارسی گو تورک بگلر و میرزاده لر "بوخسماق"ی
 فارسی دیلی ایله (متنده : تیل بیله) دیله سهر کئی ادا قیلا
 بیلرلر؟" (محاکمه اللغتين . ص ۶۶) .

بوندان صورنا نواتی " آغلامسینماق " (گؤلومسمنک " ایله قیاس
 ائدینیز) اصل متنده ، " بیغلانسینماق " سؤزوننه گئچیر، یعنی " آغلار
 کیمی گؤرسنک " آغلاماق مفهومون باشقا " چالارلارینا " یعنی " نوانس
 و تونلارینا " گلینجه ، بو دفعه " اینره نمک " و " سینره نمک " سؤزلرینه
 فیکروثریر . " قلاوزین " بیرینجی کلمه نی قالین مصوتلرله ، " اینرانماق "
 بیچیمینده قئید ائتمیشدیر . معناسی " سنگلاخ " مؤلفینه گؤره " نالیدن "
 دیر . " سینره نمک " ده " ایچین - ایچین آغلاماق " دیر .

نواتی بو کلمه لر اوچون شعرلردن مثال گتیردیکدن صورنا بئله دئییر
 : " فارسی ده کی بو مضمون یوخدور (متنده : بولقما ی) شاعیرنه چاره
 قیلار؟" (عئینی اثر ، ص ۶۷) . بورادا صیرا " صیغتا ماق " سؤزوننه
 گلیر ، نواتی دواملا دئییر :

" ... و صیغتا ماق کیم آغلاماقلا مبالغه دور ... " بیزیم بحث موضوعا اولان
 " صیغیت " سؤزوده بو سؤزله عئینی کؤکدندیر . مؤلفین بوبا یدا گتیرد -
 یگی مثالی بیزلیکده اوخویاق :

اول آی کی گوله - گوله قیرا غلاتدی منی

آغلاتدی منی دئمه ، کی صیغلاتدی منی

بیرینجی مصراعه کی " قیرا غلاتدی " یعنی " سا چلاریمی کول رنگینه
 چقویردی " ، " صیغلاتدی " و " آغلاتدی " بیزلیکده گلمیشدیر . شعریه
 مضمونوندا اونا " مبالغه لی آغلاماق " اولدوغو بللی اولور . نوا یی
 بوندان صورنا دا " آغلاماق " مفهومونو افاده ائدن تورکجه نین باشقا
 سؤزلریندن ده بحث ائدیرسه ده بیز اساس سؤزوموزه قاییدیریق .

" اؤزؤت " کلمه سینی " انسان روحو " دئییه معنالاما ق اولار " قلاوزین "
 بئله ایضاح ائدیر : " شخصیتین اولومدن صورنا قالان طرفی " و بو سؤزون
 " شبح " و " خیالت " دئمک اولان " اؤز " دن فرقلی اولدوغونو خاطرله دیر
 (آدی گتچن اثر ، ص ۲۸۱) ، او یغورجا مانی دینینه عاید متن لرده بو
 کلمه چوخ گئچیر .

“گل و گریگشتین ارشدت ان دوه” anlamındadır. Böyle bir anlamı ifade edecek kelimenin Farsçada bulunmadığını hatırlatan yazar sözüne böyle devam eder:

فارسى گوت و گریگشتین و میرزادطر نبوخس اداق “خفلسى طیى (metinde: til bile) سطرکى اداق بیلر؟” (Muhakemetü'l Lugateyn, ss. 66)

(Farsî gü Türk begler ve mirzadeler “bohsamak”ı Farsî dili dileseler key ada kılabilirler?)

Bundan sonra Nevayî “aglamsınmak” (“gülümsenmek” ile kıyas ediniz) asıl metinde “yıglansınmak” sözüne geçer, yani “ağlar gibi görünmek” ağlamak ifadesinin başka “benzerlerine” yani “nüans ve tonlarına” gelince, bu defa “inrenmek” ve “sinrenmek” sözlerine dikkat eder. “Clauson” birinci kelimeyi kalın ünlülerle “ındıranmak” biçiminde kaydetmiştir. Anlamı “Senglah” yazarına göre “inlemek”tir. “Sinrenmek” de “için için ağlamak”tır.

Nevayî bu kelimeler için şiiirlerden örnek verdikten sonra böyle diyor: Farsçadaki bu mazmun yoktur (metinde: *bolkamay*) şair ne çare kılar?” (Aynı eser, ss. 67). Burada sıra “sıgtamak” sözüne gelir, Nevayî devam ediyor:

“...ve sıgtama kim ağlamakla mübalağadır...” (بلغه دور... و صیغتا مکیم آغ) (bizim söz konusu olan “sıgtı” sözü de bu sözle aynı köktendir. Yazarın bunun hakkında verdiği örneği birlikte okuyalım:

Ol ay ki güle güle kırağlattı meni

Ağlattı meni deme ki sıglattı meni

Birinci mısradaki “kırağlattı” yani “saçlarımı kül rengine çevirdi”, “sıglattı” ve “ağlattı” birliktedir. Şiirin mazmununda da onun “abartarak ağlamak” olduğu belli olur. Nevayî bundan sonra da “ağlamak” kavramını ifade eden Türkçenin başka sözlerinden bahsetse de biz esas sözüme döneriz.

“Özüt” kelimesini “insan ruhu” diye anlamlandırabiliriz. “Clauson” böyle açıklar: “Şahsiyetin ölümünden sonra kalan tarafı” ve bu sözün “cisim” ve “ruh” demek olan “öz”den farklı olduğunu hatırlatır (adı geçen eser, ss. 281). Uygurca Mani dinine ait metinlerde bu kelime çok geçer:

بىر زامانلار " - پت " اكى نىن داھا ايشلك اولدوغونا ددە قورقودا
دا گىچن كىلمىلر شهادت و قىرىر، مثلا :

بۇينو اوزون بدەوى اتلار گىدە رايىسە منوم گىدەر
سنون دە ايچىندە بىنودون وارايسە گوزەل ايگىت دىگىل منە
سا و اشما دىن، اوروشما دىن آلى - وئره يىم دۇنگىل گىرۇ .

... قايتا باندان قىزىل دەوۋە گىدەر ايسە منوم گىدەر

سنون دە ايچىندە يۇلكە تون وارايسە دىگىل منە

سا و اشما دىن ، اوروشما دىن آلى - وئره يىم دۇنگىل گىرۇ . . .

(بىزىنچى بۇي، دىرسە خانىن سۇيلا ما سىندان)

بىلدىكىنىز كىمى "قايتا بان " دۋە سوروسو و آخىرى دىر .

يوخارىدا گىچن "بىنوت / مىنىت " و "يۇلكە تون باشقا ، ددە قورقودا
" آيرىت " آيرىلما يىرى ، قۇوشاق) ، " ايچىت " (ايچىلە جگ هر شى)
" گىچىت / گىچىت / گىچىد " (گىچىك يىرى / پاساژ) ، " اؤگۇت / اؤگۇد " .
(نصىحت) ، " اؤموت / اؤمۇد " (" اؤماق " - دان ، اؤمىد) كىمى
كىلمىلدە واردىر .

۱۳۲/۲ - توركجەنى آرىتماق و سادە لەشدىرمك ايشىندە بو اكدن دە
فايدالانماق ايستە نىلمىشدىر . بوتىشە مناقىشە لره سبب اولموشدورو او
جملە دن مرحوم پىروفنە سور فاروق تىمورتاش - ين مخاليفت مقامىندا
يازىمىش اولدوغو بىر آز آشاغىداكى سۆزلر دقتە دگر ، يازى يىنى بىر
اصطلاح اولان "ياپىت " كىلمىسى حقىندە دىر ، لاکىن مۇلفىن فىكىرلىرىنى
نقل اتمىگىن قىباق "ياپماق " سۆزو بارە سىندە اطرافلىجا بىر ايضاح
دا فايدا وار :

"ياپماق " قدىم كىلمىلىرىمىزدىن دىر . و اون اوچونجو عصر دن قىباقكى
توركجە دەدە . مختلىف معنالار افادە ائلىرىمىش . او جملە دن " قايىرماق "
(بىر دىوار قايىرماق كىمى) ، " باغلاماق " (مثلا : قاپىنى) ، " اؤرتىمك "
(بىر شىن اوستونو) ، " ياپىشدىرماق " (ايكى شىنى بىر - بىرىنە . بو
معنادا " چۆرەك ياپماق " ، ذاتاً " ياپىشدىرماق " ين اوزودە " ياپماق "
دان دوزە لىدىلمىشدىر ، ائله جەدە " ياپىشقان " كىلمىسى) . اساسدا " ياق -
يانا قويماق " مفهوما بوتون بو معنالار ين مشترك يانلارى دىر . خاقانى
توركجە سىندە " ارتۇر ياپتى " يعنى " آدام ، كىشى ، قوشلار ين اوستونە
تور آتدى قوشلارى تورلا اؤرتدو ، توتدو " . كاشغىرلى بوبابدا بئله دىيىر :

Bir zamanlar [-it] ekinin daha işlek olduğuna Dede Korkud'ta geçen kelimeler buna örnektir:

*Boynu uzun bedevi atlar gider ise menüm gider
Senüde içinde binüdüün var ise güzel igit degil mene
Savaşmadın, uruşmadın alı-vereyim döngil gerü.
...Kaytabandan kızıl deve gider ise menüm gider
Senüde içinde yükletün var ise degil mene
Savaşmadı, uruşmadın alı-vereyim döngil gerü...*

(Birinci Boy, Dirse Han'ın Soylamasından)

Bildiğiniz gibi “kaytaban” deve sürüsü ve ahırıdır.

Yukarıda geçen “binüt / minit” ve “yüklet”den başka, Dede Korkud'ta “ayrıt” (ayrılma yeri, kavşak), “içit” (içilecek her şey), “giçit / geçit / geçid” (geçme yeri, pasaj), “ögüt / ögüd” (nasihat), “umut / ümüd” (“ummak”tan, ümid) gibi kelimeler de vardır.

133.2. Türkçeyi arıtmak ve sadeleştirmek işinde bu ekten de faydalanmak istenilmiştir. Bu teşebbüs tartışmalara sebep olmuştur ve aynen merhum Prof. Faruk Timurtaş'ın muhalefet makamında yazmış olduğu aşağıdaki sözler dikkate değer: yazı yeni bir terim olan “yapıt” kelimesi hakkındadır. Lakin yazarın fikirlerini nakletmeden önce “yapmak” sözü hakkında etraflıca bir açıklama yapmakta fayda var:

“Yapmak” eski kelimelerimizdendir ve on üçüncü yüzyıldan önceki Türkçede de çeşitli anlamlar ifade etmiştir. Aynı şekilde “kayırmak” (bir duvar kayırmak gibi), “bağlamak” (örneğin: kapıyı), “örtmek” (bir şeyin üzerini), “yapıştırmak” (iki şeyi bir birine, bu anlamda “çörek yapmak”, zaten “yapıştırmak” kelimesinin özü de “yapmak”tır. Bu şekilde “yapışkan” kelimesi türetilmiştir.). Esasta “yan yana koymak” kavramı bütün bu anlamların ortak yanıdır. Hakani Türkçesinde “er tor yaptı” yani “adam, kuşların üstüne tor attı, kuşları torla vurdu, tuttu”. Kaşgarlı burada böyle diyor:

" ار قابوق ياپتى " يعنى "آدام قاپىنى باغلاى" ... اشـلار
 اۆتمەك ياپتى " يعنى "قادىن چۆرەك ياپتى ، چۆرەگى تىندىرە ياپىش-
 دىردى ، " ار تام ياپتى " يعنى " آدام دىوار قايىردى " (" دىوان
 لغات الترك " ، ج ۳ ، ص ۵۷)
 قوتادغو بىلىكدن بىر مثال :

تېررسن يۇمىتسا سا چارسن قاموغ
 اوقورسن يۆز اؤرسا ياپارسن قاپوغ يعنى :
 " يىغارسان ، يىغىلدىغىندا هالمىسىنى داغىدارسان / (باشدا) چا -
 غيرارسان اۆز وورسا (گليرمه) قاپىنى باغلارسان " .
 " سنگلاخ " ين ترجمه سيله ، ياپماق يعنى " پوشيدن و پوشاندن ، نان
 به تنورچسبانيدن "

توركيه توركجه سينده چوخ راييج اولماسينا رغماً ، آذربايجان
 توركجه سينده اونون يىغرىنده . " ائتمك " و " ائيله مك " ايشله دىليير .
 سوزون يئرى كلميشكن بو ايكي فعل حقينده ده بىر ايكي سوز فايدالى
 اولور : " ائتمك " - ين اصل معناسى : " نظاما قويماق " ، " تشكىلاتلاندير
 ماق " - دى . صونرا " بزه مك ، سوله مك " (فارسجا : آراستن) معناسى
 نى دا آلدى ، شايد " نظاما قويماق " قات - قارىش قىلقدان چىخارماق
 اولدوغونا گۆره " بزه مك ، سوله مك " فىكرىنى القاء ائتميشدير .
 كينه بلكه " نظاما قويماق " دان ، " ياراتماق " معناسىندا گلالميشلر .
 معنادا صونراكى دارالما غرب توركجه سينده داها چوخ گۆزه چارپير .
 بونون سببىنى نى كاشغرلىدن ائشيدەك :

" اوغوزلار بىر ايش گوردوكلرى و بىر شئى ائله دىكلرى زامان " ائتدى "
 سوزونو ايشله دىرلر ، اؤبىر توركلر " قئلدى " دئىرلر ، آنجاق بوكلمه
 قادينلا جنسى مناسيبتده . ايشله دىلدىگى اوچون ، اوغوزلار قادينلار
 اوتانماسين دئيه " قئلدى " سوزونو ايشلتمكدن واز كئچميشلر " .
 " دىوان لغات الترك " ج ۱ ، ص ۱۷۱) .

دئمك اسكيدن برى " ائتمك " فعلى نين معناسى غرب توركجه سينده
 " قيلماق " فعلى نين معناسىنى داشىماغا مجبور " قىلينيئمشدير " .
 " ائتمك " بيزيم ديلده اينگىليزجه نين " *to do, to make* "
 سوزلىرى ايله بىر معنادا اولور ، حالبوكى قديم متنلرده " نظام وئرمك "
 معناسىندا ايشله دىليردى ، قوتادغو بىلىك ده كى كيمي ، مثلاً :

“*Er kapug yaptı*” yani “adam kapıyı bağıladı”...“*Eşler ötmek yaptı*” yani “kadın çörek yaptı”, çöreği tandıra yapıştırdı, “*er tam yaptı*” yani “adam duvar yaptı” (“Divan u Lügati’t Türk”, C 3, ss. 57).

Kutadgu Bilig’den bir örnek:

تېرىس زىيوتىس بىل اچارس نفا موغ
اقورس زىيوز اورس لىپارس ن قىلوغ

Yani: “Yığarsan, yıkıldığında hepsini dağıtırsan / (başta) çağırırsan yüz vursa (gelirse) kapıyı bağılarsan”.

“Senglah”ın tercümesiyle, yapmak yani “نان بىل تىقورچىر زىيىدن”
نۇش يىدن

Türkiye Türkçesinde çok işlek olmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesinde onun yerinde “etmek” ve “eylemek” kullanılır. Sözün yeri gelmişken bu iki fiil hakkında bir iki söz söylemek de fayda var: “Etmek” fiilinin gerçek anlamı: “düzene koymak”, “teşkilatlandırmak”tı. Sonra “bezemek, süslemek” anlamını da aldı. Şayet “nizama koymak” karma karışıklıktan çıkarmak olduğuna göre “bezemek, süslemek” fikrini terk etmiştir.

Yine belki “düzene koymak”tan, “yaratmak” anlamına da gelir, anlamda gerçekleşen sonraki daralma Batı Türkçesinde daha çok göze çarpar.

Bunun sebebini Kaşgarlıdan dinleyelim:

Oğuzlar bir iş gördükleri ve bir şeyi eledikleri zaman “etti” sözünü kullanırlar, diğer Türkler “kıldı” diyorlar. Ancak bu kelime kadınla cinsi münasebette kullanıldığı için, Oğuzlar kadınlar utanmasın diye “kıldı” sözünü kullanmaktan vaz geçmişler (“Divan u Lügati’t Türk”, C 1, ss. 171).

Demek ki eskiden beri “etmek” fiilinin anlamı Batı Türkçesinde “kılmak” fiilinin anlamını taşımaya mecbur “kılınmıştır”.

“Etmek” bizim dilde İngilizcenin “*to do, to more*” ifadeleriyle aynı anlamda olur, hâlbuki eski metinlerde “düzen vermek” anlamında kullanılırdı, Kutadgu Bilig’deki gibi, örneğin:

طوغاردۇن اسە كلىدى اۇنگدون يىلى

آجون ايتكوكه آجدى اوشماخ يولى

يعنى : گون دوغاندان (شرقدن) اسە - اسە گلىدى باھار يىلى ، كاپناتى
(آجونو) بزه ييب نظاما قويماق (ائتكو) اوچون آجدى بهشتين (اوشماخ)
يولونو (قوتادغو بىلىك : ۶۳) .

اما بيزده . " ائتدى " - نين متراديفى كىمى ايشله ديلن " ائيله مك "
كلمه سى ده . وار . بو كلمه نين اصلى " اقله مك " دىر . " بىر شئىي داھا
فايدالى حالا كتير مك " مثلا بىر باغچەنى " اكك ، آبادلاشديرماق ،
انكىشافاقتدير مك " ، " بىر شئىي فايدالى و دگرلى صايماق " بورادان
" دگرلندير مك ، حرمت ائتمك " معناسى دا گلەيشدير . قديم متن لردە
" من گونلومو ائيله رم " - ين معناسى " من گونلومو آبادلارام ، شاد
ائده رم " دىر . گونوموزده " ائيله مك " عموما " ائتمك " معناسيندا دىر .
بو كلمه نى كاشغولى ايضاح اقدركن بومثالى كتير ميشدير : " تا وار اوچون
تانرى اقله مه ذيبه " يعنى " پول و ثروت (تا وار) اوچون تانرى يا
حرمت ائتمير (متنده : لايبالى من الله) . " اقله مك " ده " ائيله مك " ين
قيسالتيلىميش شكليدير .

بو حاشيه دن صورنا ، آرثيق مرحوم پروفه سوز تيمورتاش - ين " ياپيت "
حقينده كى يازميش اولدوغو ققيدلرينى بىرلىكده اوخويماق :
" ياپماق كلمه سيندن توره دىلميش ياپيت ، " اثر " معناسينا ايشله نير
بىرچوخ معنا لارى اولان ، مركب فعللردە يقر آلان و يانلىش اولاراق " ائتمك
كۆمك فعلين يقرينه ده ايشله نين " ياپماق " كلمه سينده " اثر مثيداننا
كتير مك " معناسى يوخدور . مركب فعللر غارىچينده " ياپماق " - ين
گقرچك معنا لاريندان ان مشهور اولانى " قاييرماق ، بنا ائتمك " - دىر .
اقله كى " ياپى " كلمه سى بئله بىر معنا صا حيبى دىر .

ديليميزده " - يت " اكى عموميته يقر بىلديرن آدلار مثيداننا كتير بىر
" كئچيت " كىمى . متنلردە و خلق آغيزلاريندا تاپيلمايان ، صون زامانلار
دا تشكيل اولونان " ياپيت " كلمه سى ده بلكه " بنا قاييرلان يقر "
معناسينا گلە بىلير " ... (يقنى كلمه لر سوزلوگو ، ص ۵۴ - ۵۳) .

مرحوم تيمورتاش ين " سوزلوگ " قسمنده . كتير ميش اولدوغو بو اك
له دوزه لميش سوزلردن :

آغيت (مرتيه) ، ياخيت (ياخلاق ، فارسجا " سوخت مايع ") كسيت

طوغار يېن اس لىلدى اورگدون يېلى
آچون يېنگوكه آچدى اوش ماسخ يلى

Yani: Gün doğusundan (şarktan) ese ese geldi bahar yeli, kâinatı (*acunu*) bezeyip düzene koymak (*etgü*) için açtı cennetin (*uşmah*) yolunu (Kutadgu Bilig: 63).

Ama bizde “etti”nin eş anlamlısı gibi kullanılan “eylemek” kelimesi de var. Bu kelimenin aslı “ezlemek” (*ئىله مك*)’dir. “Bir şeyi daha faydalı hale getirmek”, örneğin bir bahçeyi “ekmek, bayınlaştırmak, geliştirmek”, “bir şeyi faydalı ve değerli saymak” buradan “değerlendirmek, hürmet etmek” anlamı da gelmiştir. Eski metinlerde “ben gönlümü eylerim” ifadesinin anlamı “ben gönlümü abadlarım, şad ederim”dir. Günümüzde “eylemek” genellikle “etmek” anlamındadır. Bu kelimeyi Kaşgarlı açıklarken bu örneği getirmiştir: “تاور اوچون تىلرئىلىه مه نىپ” (*tavar üçün Tanrı ezlemez*) yani “para ve servet (davar) için Tanrı’ya hürmet etmez (metinde: *لى من الله*). “Elemek” de “eylemek” kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

Bu dipnottan sonra, artık merhum Prof. Timurtaş’ın “yapıt” hakkında yazmış olduğu kayıtlarını birlikte okuyalım:

Yapmak kelimesinden türetilmiş yapıt, “eser” anlamında kullanılır. Birçok anlamı olan, birleşik fiillerde yer alan ve yanlış olarak “etmek yardımcı fiilinin yerine de kullanılan “yapmak” kelimesinde” eser meydana getirmek” anlamı yoktur. Birleşik fiiller dışında “yapmak” kelimesinin gerçek anlamlarından en meşhur olanı “üretmek, inşa etmek”tir. Öyleki “yapıt” kelimesi böyle bir anlama sahiptir.

Dilimizde [-ıt] eki genellikle yer bildiren adlar meydana getirir: geçit gibi. Metinlerde ve halk ağızlarında bulunmayan, son zamanlarda çıkan “yapıt” kelimesi de belki “bina yapılan yer” anlamına gelebilir... (Yeni Kelimeler Sözlüğü, ss. 53-54)

Merhum Timurtaş’ın “sözlük” kısmında getirmiş olduğu bu ekle yapılmış sözlerden:

Ağıt (mersiye), yakıt (yakacak, Farsça: *پروخت حلیع*), kesit

(مقطع)، داشیئت (تاشیئت : نقل واسیطه سی)، اؤمود (اؤموت : اومید) کیمی کلمه لری قبول ائدییر و اونلارین ایشله دیلمه سینی توصیه ائدییر. (عثینی اثر، ص ۱۵۵ - ۷۱) . مرحوم پروفه سور بانقو اوغلو دا :

"بو" جانسیز " اک (-یتاکی)، اصطیلاح دوزه لتمک اوچون حدودلاری - خارجینده ایشله دیلدی، زیرا اونون هانسی کؤکه گله بیله جهگی وهانسی مفهوملاری افاده ائده جهگی دفته آلینمادی " دئیر. (تورکجه نیسن - قرامه ری، ص ۱۸۳)

گینه پروفه سور بانقو اوغلو :

"قدیم تورکجه دن بری ساده آدلار، یئر و آلت آدلاری وسایره بواکدن دوزه لمیشدییر" دئیر و بوسوزلرین دالیسیجا بومثاللاری وئیر :

اؤلوت، کوچوت، یانوت، قارشوت، قونوت. بو مثاللاری ایضاح ائدییریک : اؤلوت : اؤلدورمه، قتل. بوکلمه اورتا چاغلاردا "اولهت" اولدو "فجاء" ، ایدیه میک، ببردن اؤلوم " معنالارینی آلدی .

کوچوت (کوچوت) : کوچ ائدن، مثلا "کاروان آتی" دئمکدییر.

یانوت (یانوت) : "دؤنوب گلن هر نه" آلتای تورکجه سینده " بییر قادینین اری اؤلدوکدن صونرا اونا گئری وئریلمه سی لازیم اولان جهیز" دئمکدییر. " یانوت بیتیک" "قارشئی مکتوب" معنا سینا دییر.

کاشغرلی " یانوت" کلمه سینی "عوض" و "جواب" دئییه ترجمه ائدییر. و " سؤز یانوتو" نو یعنی بییر سؤزه قارشئی وئریلن جواب اولاراق مثال گتیریر و "قوتادغوبیلیک" ده. (بئیت : ۵۳۸) بئله بییر عبارت واردیر :

یانوت بقردی حاجیب یعنی " حاجیب جواب وئردی " . مرحوم تیمور تاشین " یانیت " سؤزونون "جواب" یئرینه ایشله نیلمه سینی " غلط مشهور" سایماسی (آدی گئچن اثر : ص ۱۴۶)، بلکه بوکلمه نین عثمانلی متنلرینده " جریمه، کفاره " معنا سینا گلمیش اولدوغونا گوره دیر. حال - بوکی " یانیت" - یین "جواب" معنا سی وئردیگینده هئچ بییر شبهه یوخدور.

قارشوت : کاشغرلی بوکلمه نی بئله ایضاح ائدییر : " ضد، گئجه ایله گوندوز کیمی" (ج، ص ۴۵۱) . بورادا مرحوم تیموتاش - یین بوکلمه یه نهدن " یانلیش و اویدورما " تشخیصینی قویموش اولدوغو آنلاشیلیر.

قونوت : بو کلمه " بییر یئرده بیغیشان قروپ و کوتله " معنا ائدییر. قوتادغوبیلیک ده، بوکلمه و بییر آز اول بحثینی ائتدیگیمییز " یانوت" کلمه سی بییر بئیت ده. گلمیشدییر :

اولاردین تیله مه تا وارین یانوت

(*mukatta*), taşıt (nakil aracı), umut (ümit) gibi kelimeleri kabul eder ve onların kullanılmasını tavsiye eder (aynı eser, ss. 71-155). Merhum Prof. Banguoğlu da: Bu “cansız” ek ([-it] eki), yeni kelimeler yapmak için sınırları dışında kullanıldı, zira onun hangi köke gelebileceği ve hangi kavramları ifade edeceği dikkate alınmadı” der (Türkçenin Grameri, ss. 183). Yine Prof. Banguoğlu:

“Eski Türkçeden beri yalın adlar, yer ve eşya adları vs. bu ekten yapılmıştır” diyor ve bu sözlerin ardından bu örnekleri veriyor: *ölüt*, *köçüt*, *yanut*, *karşut*, *konut*. Bu örnekleri açıklıyoruz: *ölüt*: öldürme, *katl*. Bu kelime Ortaçağlarda “*ölet*” oldu “aniden, epidemik, birden ölüm” anlamlarını aldı.

Köçüt (*göçüt*): göç eden, örneğin “kervan atı” demektir.

Yanut (yanıt): dönüp gelen her şey “Altay Türkçesinde” bir kadının eri öldükten sonra ona geri verilmesi gereken çegiz demektir, “*yanut bitik*”: “karşı mektup” anlamındadır.

Kaşgarlı, “*yanut*” kelimesini “avaz” ve “cevap” diye tercüme eder ve “*söz yanutu*”nu yani bir söze karşı verilen cevap olarak örnek gösterir ve “Kutadgu Bilig”de (beyit: 538) böyle bir ibaret vardır: “*yanut berdi Hacib...*” yani “Hacip cevap verdi”. Merhum Timurtaş’ın “yanıt” sözünü “cevap” yerine kullanılmasını “galat-ı meşhur” sayması (adı geçen eser: ss. 146) belki bu kelimenin Osmanlı metinlerinde “cereme, kefare” anlamına gelmiş olduğundandır. Hâlbuki “yanıt”ın “cevap” anlamı verdiğine hiçbir şüphe yoktur.

Karşut: Kaşgarlı bu kelimeyi böyle açıklar: “Zıt, gece ile gündüz gibi” (ss. 451). Burada merhum Timurtaş’ın bu kelimeye neden “yanlış ve uydurma” teşhisini koymuş olduğu anlaşılmaz.

Konut: bu kelime “bir yerde yığılan grup ve kitle” anlamındadır. Kutadgu Bilig’de, bu kelime ve az önce bahsini ettiğimiz “*yanut*” kelimesi bir beyitte geçmiştir:

او رين تپله مئاواين يئوت

یانوتی بایات بیرگه ائذگو قونوت (بئیت ۴۴۷)
معناسی : اولاردان دیلمه مال و ثروت، قارشیلیق اوچون بون—ون
مقابیلی الله (بایات) "ائذگو قونوت" وئریر، یعنی : یاخشی جمع و
اقران باشقا بیرسوزله "بهیشت" وئریر.

دواملا، بانغوا و غلو بوگونکی "دیلمیزه قالمیش" بومثاللاری
دا گتیریر : گئچیت (گچمک یئری ، پاساژ) ، دووشوت (علیل، ال و
آیاق کیمی اعضا سیندان بیر قورلوق— قاموس ترکی، ج ۱، ص ۶۲۹) .
اوموت ، اؤگوت ، قوروت ، قوروت ، چشیت (چشید، قدیم دیلمه
"ششیت") ، یوغورت ، قاشیت (قوشوت : افق قوروشما نقطه سی
— "ردهاوز" ص ۶۲۲) ، قورقوت (قورقود) و تورغوت آدلاری کیمی ...
مؤلف سوزونه دواملا دئییر : بو اکین زامانیمیزدا عادتایینی دن
ایشلک حالا کلمه سی دقته دگر بیر انکیشاف دیر. آنجا ق اصلینده مفهوم
سچیلمز اولموش بیر اک اولدوغوندان ، بو دفعه ده، چوخ متنوع مفهوم
قروپلاریندان کلمه لیز دوزه لدیلمه سینده تصادوقی ایشله دیلمیش دیر:
یاقیت (یاخیت ، یاخا جاق) ، کسیت (مقطع) ، آنیث (آبیده) ، یازیت
(کتیبه) کیمی ...

"سؤیماق" دان گتیریلیمیش "سویوت" ("مجرد" ، "انتزاعی" معنادا)
سوزون یانیندا آد نوعو (سوم) دان گلن "سوموت" (مادی معناسینا
اولماز) (تورکجه نین قرامه ری ، ص ۲۶۳) .

معلوم دورکی "سوم" ، "بیر پارچا و ایچی دولو" دشمک دیر "سوم گوموش"
عباره سینده اولدوغو کیمی .

گورونور هر زمان اولدوغو کیمی بورادا دا دیلمه اصلاح و یئنی
کلمه لیز بحثی جوشقون مناقیشه لره سبب اولموش دور، بو، غایت طبیعیدیر
و چوخ دا فایدالیدیر. زیرا دیل ایله اوینماق یارارلی اولماز.
دیلمه مسئله لرینده هر زمان اعتدالی و دقتلی داورانماق و علمی
متودلاردان بیر آن آیریلمادان تدبیرلر آلماق گره کدیر.
بوساحه ده احصا سلاز حرمته لاییق ایسه ده ، دیل ایشینده قطعی وصون
سوز نایما بیلگی و منطقین دیر.

— یئت اکی ایله دوزه لیمیش کلمه لیز آذربایجان تورکجه سی ام—لا
فایدالارینا گوره معین قئیدلره — "د" یادا " — ید " کیمی یازیلیر:
"صایت (صوت) و سونور، حامیتی ایله بیتنلره "د" باشقا صامتیله

(Beyit: 4471) *يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰتٰىكَ اَنْتِىْ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰتٰىكَ اَنْتِىْ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰتٰىكَ اَنْتِىْ*

Anlamı: Önceden dileme mal ve servet, karşılık için bunun mukabili Allah (bayat) ezgü konut (*اَنْتِىْ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰتٰىكَ اَنْتِىْ*) verir, yani güzel topluluk ve eş değeri başka bir sözle “cennet” verir.

Devamla Banguoğlu bugünkü “dilimizde kalmış” bu örnekleri de verir: Geçit (geçme yeri, pasaj), düşüt (sakat, el ve ayak gibi organlarından biri kusurlu-Kamus-ı Türkî, C 1, ss. 629).

Umut, öğüt, kurut, kovut, çeşit (çeşid, eski dilde “şeşit”), yoğurt, kavşit (govşut: Ufuk, kavuşma noktası-“*Reddhouse*”, ss. 622), Korkut (*Gorgud*) ve Turgut adları gibi...

Yazar sözlerine devam ediyor: Bu ekin günümüzde adeta yeniden işlek hale gelmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak aslında kavramı seçilmeyen bir ek olduğundan, bu defa da birçok kavram grubundan kelimeler yapmada tesadüfi kullanılmıştır: yakıt (yahıt, yakacak), kesit (mukatta), anıt (abide), yazıt (kitabe) gibi...

“Soymak”tan gelen “soyut” (*mücerret, intizai* anlamda), sözün yanında ad cinsi “som”dan gelen “somut” (maddi anlamında olmaz). (Türkçenin Grameri, ss. 263)

Bilindiği gibi, “som”, “bir parça ve içi dolu” demektir, “som gümüş” ibaresinde olduğu gibi.

Görünen o ki her zaman olduğu gibi burada da dilde ıslah ve yeni kelimeler konusu coşkun tartışmalara sebep olmuştur. Bu gayet doğaldır ve çok da faydalıdır. Zira dil ile oynamak yararlı olmaz. Dil meselelerinde her zaman soğukkanlı ve dikkatli davranmak, bilimsel metodlardan bir an bile ayrılmadan tedbirler almak gerekir.

Bu sahada duyumlar saygıya layık ise de, dil işinde kesin ve son söz bilgi ve mantığındır.

[-it] eki ile yapılmış kelimeler Azerbaycan Türkçesi imla kurallarına göre belli kurallarla /-d/ ya da [-id] şeklinde yazılır:

“Ünlü ve sonu /r/ ünsüzüyle bitenlere /d/, başka ünsüzlerle

بیتنلره ایسه " - یُد "، " - یُد "، " - وُد " ویا " - وُد " علاوه ائدیله رک
سویستان تیف آدلار عمله کتیره بیلر، مثال : آیتیرد، کئچید، قورود
اوکود و سایر (جعفروف، معاصیر آذربایجان دیلی لقیقا، ص ۱۹۴).

۱۳۴ - یُجی (- یُجی / - وُجو، - وُجو)

ایشلک اکلردن دیر قدیم مرکب اک " گوچی " دن ایندی " - یُجی "

شکلینه گلیمیشدیر.

۱ / ۱۳۴ - بیر ایشی شغل حالینا کتیرمیشدی، بیان ائدر :

ساتیجی، سوزوچو، تیکجی، یازیجی، دپله نیجی - دینلنجی... کیمی

۱۳۴ / ۲ - بو اکلہ بیر عادت اوزره ویا موقفیت له گورولن ایشی

گوسته رن صفتلر دوزه لیر: اوزوچو، بیرتیجی،... کیمی. عاکف دن :

" دولان دا بیرتیجی اعلان کسبل به هی ! مسکین

نوچون یاتیب دا چولاق تولکو اولماق ایسته رسن؟ "

۱۳۴ / ۳ - بیر چوخ دا گفنیش معنا دا ائله یین مفهومی وفرن آدلاری

دوزه لیر : یوزوچو، آلدادیجی، پارتلایجی، دوندوروجو،...

۱۳۴ / ۴ - دیلی آریتماق ساده له دیر مک اوچون بو اکدن چوخ کومک

آلینمیشدیر :

اوغویوچو - اوخوچو (قار)، دپنله بیجی (سامع)، اینان دیرجی (اقناع

اقدیجی)، بوغوجو (فارسجا : خفقان آور)، ازیجی (ازن، قاهر)،

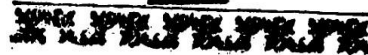
قورتاریجی (نجات وفرن)، بیجیجی (مغرب)، گزیجی (سیار)، آخیجی

(آغیب گفدن)

تتمیکده : آلیجی (فارسجا : گیرنده)، وفرجی (فارسجا : دهنده)،

طبه : اونله یجی (فارسجا : بیخ گیرنده)، بولاشیجی (منوی).

- دوام ائده جک -

bitenlere [-id], [-ıd], [-üd] veya [-ud] eklenerek substantif adlar meydana getirebilir. Örnek: *ayırd, geçid, kurud, öğüd* vs. (Caferov, Muasır Azerbaycan Dili Leksika, ss. 194).

134. [-ici] ([-ıcı], [-ücü], [-ucu])

İşlek eklerdendir, eski birleşik ek [-güçi]'den şimdi [-ici] şekline gelmiştir.

134.1. Bir işi meslek adı yapar: Satıcı, sürücü, dikici, yazıcı, dilenci gibi.

134.2. Bu ekle bir özür veya başarıyla yapılan işi gösteren sıfatlar yapılır: Üzücü, yırtıcı gibi. Akif'den:

“Dolan da yırtıcı aslan kesil be hey! Miskin.

Niçin yatıp da çolak tilki olmak istersin?”

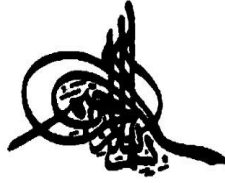
134.3. Genellikle geniş anlamda “yapan” kavramı ifade eden adlar yapar: Yorucu, aldatıcı, patlayıcı, dondurucu...

134.4. Dili arıtmak, sadeleştirmek için bu ekten çok yardım alınmıştır: Okuyucu – okucu (kari), dinleyici (sâmi'), inandırıcı (ikna edici), boğucu (Farsça: Hafakân-âver), ezici (ezen, kahir), kurtarıcı (necat veren), yıkıcı (muhrib), gezici (seyyar), akıcı (akıp giden)

Temlikte: Alıcı (Farsça: *کریزنده*), verici (Farsça: *دهنده*),

Tıpta: Önleyici (Farsça: *پیشگیرنده*), bulaşıcı (*بهری*).

(Devam edecek)

مجله ماهانه فرهنگى فارسى و لركى
آيايق توركجه و فارسجا فرهنگى نشره

وارليق

اون بيرينجى ايل قيش صايبى سى ۱۳۶۸ شمسى

دوقتور حميد نطقى

=====

كلمه لر اوزه رينه

كوكلر - گؤوده لر - اكلر - كلمه لر

(۱۳)

۱۳۵ - يچه (- يچا)

پرفه سور جى ، ال ، لويس بو اكين سئرب - قرؤات ديليندن آليند -
يغينى يازير ، بو آليتما اك قيئرال ، ايمپه راتؤز ، و تانرى آدلارينا
آرتيريلينجا اونلاردان قيئراليجه (ملكه) ، ايمپرا توريجه (ايمپه را -
تريس) و تانريچا (الهه) مؤنت كلمه لرى دؤزه لدير (توركيش قرامه ر ،
ص ۲۵) .

۱۳۶ - ير (- ير - / - ور ، - ور / - ر / - هر ، - ار)

۱۳۶/۱ - عموميتله كوكو يادا گؤوده سينه كتيريله رك گئنيش زامان
مفهومو وئرن و چوخ دفعه عفت يادا آد كيمي ايشله ديلن كلمه دوزه لدر :
آغير (آغ - ير ، وزنى چوخ اولان ، چتين ، اذيت ائدن ، بير يانا آغينا ن)
چا پار (پوستچى ، يئگين گئدن) ، بنزه ر (نظير) ، آخار (۱ - عفت : دا ييم آخان
عكسى ده : آخماز ، ۲ - اسم : جريان سمتى ، استقامتى ، ۳ - مجازى معنادا :
سليس ، روان ، آهنگدار ، مثال :

نولدو سؤيله ديگين آخار قوشمالار آندى مى حسرتله سنى هئچ نيكار ؟
(ص . وورغون " آذربايجان دىلى نين ايفاحلى لغتى " ج ۱ ، ص ۱۲۵) ،
چالار (چالار ، چالارليق : اسم ، ۱ - اساس رنگدن يالنيز تونلا فرقله نن

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ON BİRİNCİ YIL KIŞ SAYISI-1368

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELEK (13)

135. [-içe] ([-iça])

Prof. C. L. Luis bu ekin Sırp-Kroat dilinden alındığını yazar, bu alıntı ek kıral, imparator ve Tanrı adlarına getirilince onlardan kıraliçe (melike), imparatoriçe (*imperateris*) ve Tanrıça (İlahe) dışil kelimeleri yapar (Turkihs Gramer, ss. 25).

136. [-ır] ([-ir], [-ur], [-ür], /-r/, [-ar], [-er])

136.1. Genellikle kökü ya da gövdesine getirilerek geniş zaman ifadesi veren ve çoğu kez sıfat ya da ad gibi kullanılan kelimeler yapar: ağır (ag – ır, tartısı çok olan, zor, eziyet eden, bir yana ağnayan), *çapar* (postacı, tez giden), benzer (*nazîr*), akar (1. Sıfat: daima akan, olumsuz: akmaz. 2. İsim: akıntı yönü, istikameti. 3. Mecazi anlamda: akıcı, revan, uyumlu, örnek: N'oldu söylediğin akar koşmalar andı mı hasretle seni hiç Nigar? (S. Vurgun, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati”, C 1, ss. 145), çalar (benzer, benzerlik: İsim: 1. Esas renkten sadece tonla ayrılan

رنگ اختیلائی : رنگ چالاری ، ۲- مجازی معنادار : بیرشتی ده کی کتچیک
اختیلاف ، آزابیق فرق ، مثال : سوزون معنا چالاری ... عئینی اثر ، ج ۴ ،
ص ۴۱۲) ، یارار (یارار ، یارارلی : یارایان ، الوثریشلی ، اویغون ،
لازیملی ، ایشه گلن ، فایدالی . مثال " یارار ماده سیندن :

گوتورون اوخلارین ای دیده لریم تورپاقدان

بو یارار نسنه لرین قدرینی یاخشیجا بیلین

" فضولی " ، وزیر : پادشاه ساغ اولسون

کتچه چیلیک صنعتی چوخ یارار صنعتدیر .

" حاجی بیگوف " ، عئینی اثر ، ج ۲ ، ص ۴۹۷) ،

گلچر (اسم : دولتین تجارت - صنایع موسسه لری نین یا خود خصوصی بییر
شخصین اؤز موسسه لریندن یا خود فعالیتیندن الده ائتدیگی مادی قازانچ
پول ، مداخیل ، واردات ، قازانچ ... عئینی اثر ، ج ۳ ص ۱۵۳) وسایره .

۱۳۶/۲ - دیلیمیزین آریدلما سی و ساده لشمه سی مقصدی ایله بو

اکله دوزه لمیش دقته دگر کلمه لردن :

دوشونور (متفکر ، فارسجا " اندیشمند " سؤزو کیمی) ، گئدر (گلیریین
مقابیلی ، خرج) ، دگر (دهیر : فارسجا " ارزش ") ، دقته دگر (فارسجا :
شایان توجه) ، یازار (محرر ، یازچی) ، یئتر (کافی) ... قاینار ، یانار :
(یانارداغ فارسجا آتشفشان) ، قیسیر (دوغما یان ، فارسجا سترون) .

۱۳۶/۳ - آشاغیداکی کلمه لرده باشقا بییر باخیمدان دقته دگر :

قوطور ، چوخور ، دمیر ، پخیر / پاخیر ، قاطیر ، باغیر ، چوبور ، کپیر ، بییر ده
کومور (بلکه : کؤ - مور ، کؤ ، کؤیمک ، یانماق - دان - گلمیش اولابیلر
" فون قابین " اسکی تورکجه نین قرامه ری ، ص ۵۳) .

۱۳۶/۴ - " ر " اکی کؤکده کی مفهومی بییر شئی گنجیرمه وظیفه سینی

اوستونه آلان " متعدی " بنا قورار . بوجور گؤوده لیز فعل کؤکلری اوزه -
رینه قورولدوغو کیمی آد کؤکلری اوزه رینه ده قورولا بیلر :

آرتیرماق (آرتیرما = مزایده) ، آشیرماق ، باتیرماق ، بیتیرمک ،
چبخارماق ، دوغورماق ، دوپورماق ، دؤشورمک ، اگیرمک (ایتیرمک) ،
گنجیرمک ، کؤچورمک / کؤچورمک ، ایچیرمک ، اوتارماق ، پیشیرمک ...

۱۳۶/۵ - " ر " اکی عمومیتله رنگ بیلدیرن آد نوعوندان کلمه

لردن دؤنوشلو (reflexive) فعل گؤوده لری دؤزه لدر :

آغارماق ، بوزارماق ، دلیرمک (دلی اولماق) ، گؤیه رمک ، قارارماق /

renk ayrılığı: renk benzerliği, 2. Mecazi anlamda: bir şeydeki küçük ayrılık, azıcık fark, örnek: sözün anlam benzerliği... Aynı eser, C 4. ss. 412), yarar (yarar, yararlı: yarayan, elverişli, uygun, gerekli, işe yarayan, faydalı. Örnek “yarar maddesinden:

*Götürün okların ey didelerim topraktan
Bu yarar nesnelere kadrini yahşica bilin
“Fuzuli”, vezir: padişah sağ olsun
Gececilik sanatı çok yarar sanattır.*

“Hacı Begov”, aynı eser, C 2, ss. 497), gelir (isim: devletin ticaret sanayi kuruluşlarının ya da bir şahsa ait özel kuruluşlarından ya da çalışmalarından elde ettiği maddi kazanç, para, maaş, gelir, kazanç... Aynı eser, C 3, ss. 153) vs.

136.2. Dilimizin arıtılması ve sadeleşmesi amacıyla bu ekle yapılmış dikkate değer kelimelerden: Düşünür (mütefekkir, Farsça “تفکیرمن-د” sözü gibi), gider (gelirin zıttı, harç), değer (*deyer*, Farsça “ارزش”), dikkate değer (Farsça: توفیق/ان توجیه yeter (kâfi), kaynar, yanar (yanardağ, Farsça: پاشدغشان ان کیسر (doğmayan, Farsça: بیلج/استرون

136.3. Aşağıdaki kelimelerde başka bir bakımdan dikkate değer: *kutur*, çukur, demir, bakır, katır, bağır, *çopur*, kepir bir de kömür (belki: kö – mür, *kö*, *köymek*, yanmaktan gelmiş olabilir (“von Gabain” Eski Türkçenin Grameri, ss. 53).

136.4. /-r/ eki kökteki kavramı bir şeye geçirme vazifesini üstüne alan “geçişli” yapılar kurar. Bu tür gövdeler fiil kökleri üzerine kurulduğu gibi ad kökü üzerine de kurulabilir: Artırmak (artırma / müzayede), aşımak, batırmak, bitirmek, çıkarmak, doğurmak, duyurmak, düşürmek, eğirmek, geçirmek, göçürmek, içirmek, otarmak, pişirmek...

136.5. /-r/ eki genellikle renk bildiren ad cinsinden kelimelere gelerek dönüşlü (*reflexive*) fiil gövdeleri yapar: ağarmak, bozarmak, delirmek (deli olmak), göğermek, kararmak

قارالماق، قیزارماق، سارارماق/سارالماق، یاشارماق (نم لن مک) ...
 ۱۳۶/۶ - "ر" اکی عمومیتله سن یانسیلایان فعللر قورار:
 آنقىرماق، بویۆرمک، اویۆرمک کیمی ... بو شکیلده قوشا سۆزلر
 دوزهلر: قیرقیر، ویرویر، دیردیر، میرمیر، ویزیر، ویزیر ...
 ۱۳۶/۷ - "ر" اکی "طرف" مفهومی وئرن اسکی بیر آد حالسی -
 دۆرومو اکی دیر، قالیبلاشمیش اولاراق ایشله دیلر:
 ایچره (ایچ + ره) = ایچه طرف، داشرا / تاشرا (تاش / دیش + ره)، سونرا
 (صون + را) کیمی ...

۱۳۶/۸ - معلیم جعفری - ا گۆره:
 "آز محصولدار، ولوب چوخ حاللاردا "ج"، "ت"، "بعضاده" ت "صامیتی ایله
 بیتن تاثیرسیز فعللردن تاثیرلی فعل دوزهلر، مثلا:
 قاپیرماق، آشیرماق، پیشیرمک، ایتیرمک، یاتیرماق، اوچورماق
 گۆجورمک وسایره (معاصر آذربایجان دیلی - لیکسیقا، ص ۲۰۰).
 تما ملاییحی معلومات اوچون ۷ و ۵۷ - نجی ماده لره ده مراجعت
 ائدیلمه لی دیر .

۱۳۷ - یرگه - (یرغا -)
 بو اکلله آد نوعوندا ن کلمه لردن فعل گۆوده سی عمله گلر، مثال:
 اسیرگه مک (اس - یر - گه - مک : فعل ، ۱- رحمی گلیب قوروماق، ساخلا -
 ماق ، حفظ ائتمک ، حمایه ائتمک ... ۲- قئیما ماق ، حقیف گلمکه
 خیسلیک ائتمک ، قئیزیرقا ماق ... آذربایجان دیلی نین ایضاح لی لغتی
 ج ۲، ص ۲۹۴)، یادیرغاماق ، وبیر اک علاوه سی ایله : قئیزیرغانماق
 (فعل : مضایقه ائتمک ، اسیرگه مک ، حقیفی گلمک ، خیسلیک ائتمک
 وئرمه گه الی گئتمه مک ، بیر شعیی باشقاسینا چوخ گۆرمک . آذ. ایضاح
 لی لغتی ج ۱، ص ۵۰۷) .

۱۳۸ - یر (یر / - ۆز ، - ۆز)
 آد نوعوندا ن کلمه لره گتیریلرک "ایکی لی "یادا" چوخلو" مفهومی
 وئرر. ایکیز (بیر دوغومدا دونیا یا گلن ایکی اوشاق ، بنزهر ایکی
 شئی) ، اوچوز (بیر دوغومدا دونیا یا گلن اوچ اوشاق) ، دوردوز (بیر
 دوغومدا دونیا یا گلن دؤرد اوشاق) ...
 "گۆز" ، "دیز" ، "بوینوز" داکی - "ز" ده ده . ایکی لیک معناسی اولابیلر .
 - یش . ماده ۷۰ و ۷۱ - ه مراجعت ائدینیز .

kızarmak, sararmak, yaşarmak (nemlenmek)...

136.6. /-r/ eki genellikle ses yansıtan fiiller kurar: Anırmak, böğürmek, öğürmek gibi... Bu şekilde ikilemeler yapılır: gırgır, dırdır, mır mır, vır vır, vızır...

136.7. /-r/ eki “yön” ifade eden eski bir ad durum ekidir, kalıplaşmış olarak kullanılır: içre (iç + re): içe doğru, taşra (taş (dış) + ra), sonra (son + ra) gibi...

136.8. Muallim Caferov’a göre:

“Az mahsuldar olup çoğu durumda /ç/, /ş/ bazen de /t/ ünsüzüyle biten tesirsiz fiillerden tesirli fiil yapar, örneğin: kaçırmak, aşırmaq, pişirmek, yitirmek, yatırmak, uçurmak, göçürmek vs. (Muasır Azərbaycan Dili-Leksika, ss. 200)

Tamamlayıcı bilgi için 7. ve 57. maddelere de bakınız.

137. [+irge] ([+irga])

Bu ekle ad cinsinden kelimelerden fiil gövdesi yapılır. Örneğin: esirgemek (es – ir – ge – mek: Fiil. 1. Merhamet edip korumak, saklamak, hafz etmek, himaye etmek... 2. Kıymamak, acımaq, hasislik etmek, vermek istememek... Azərbaycan Dilinin İzahlı Lugati, C 2, ss. 294), yadırganmaq ve bir ek ilavesiyle: *gızırğanmaq* (fiil: pntilik etmek, esirgemek, kıymamak, hasislik etmek, vermeye eli gitmemek, bir şeyi başkasına çok görmek, Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 1, ss. 507).

138. [+iz] ([+ız], [+üz], [+uz])

Ad cinsinden kelimelere gelerek “ikili” ya da “çoklu” ifadesi verir: ikiz (bir doğumda dünyaya gelen iki bebek, benzer iki şey), üçüz (bir doğumda dünyaya gelen üç bebek), dördüz (bir doğumda dünyaya gelen dört bebek)...

“Göz”, “diz”, “boynuz”daki /-z/ sesinde de ikizlik anlamı olabilir.

([-iş] madde 70 vr 71’e bakınız)

۱۳۹ - ٲك (- ٲق / - ٲك ، - ٲق)

۱۳۹/۱ - قديم توركجه اكلريندندير، چئشيدلى معنالار وئرير:
گورولن ايشين نتيجه سينده اورتا يا چيخان شئي ... موغولخادا دا اعئينى
دير. مثال : بئليگ - (بئليگ ، معلومات ، بئليگ) ، سوروك (اينديكى
ديلده : سورو) ، قديم متنلردن :
تاپئق (خدمت ، حرمت) .

۱۳۹/۲ - يئرى گلميشكن بورادا ، حاشيه ده ، "تاپماق" كلمه سي واونون
ذهنه گتيرديگي متراديف سوزلردن قيساسا جابير بحث آچماق ايسته پيريگ .
"تاپماق" ديليميزده بوگون ، (آذربايجان ديلي نين ايضاطلسى
لغتى نين دئديگي كيمي) بو معنالارى وئرير :

"فعل : ۱- آختاريش ، آراماق نتيجه سينده مئيدانا چيخارماق ، اوزه
چيخارماق ، الدهه ائتمك // اعئينى معنادا آدام حقينده // اعئينى معنادا
ايتكين دوشموش ويا يئرى معلوم اولمايان آدام حقينده . مثال : "ملت
لر يوخودان اويانيب گوزلرينى آجديلار و پراكنده دوشموش قارداشلاريني
تاپيب ، داغيلميش ائولرينى بنا ائتمگه اوز قويدولار . - ج . محمد
قلى زاده " // الدهه ائتمك ، اله كئچيرمك ، مثال : " بيز بو كندده
ايكي نفر گيممه سيز ... يا وان چوره ك ، اونو دا كوله تاپيريقي . جعفر
جبارلى " // خصوصى تدقيقات ، آراشديرما ، آختاريش نتيجه سينده آشكارا
چيخارماق ، آچماق ، كشف ائتمك . حسابلاياراق ، فيكي رله شهرك بيير
شئيين نتيجه سينى ، جوابينى معين ائتمك ، الدهه ائتمك .

۲ - چوخ آختاراراق ، آخيردا الدهه ائتمك ، تاپيب آلماق . مثال
آياغيمما نهايت آياق قابى (باشماق) تاپديم .

۳ - مجازى : گورمك ، حس ائتمك . مثال : " اقله بيير خصوصيت
تاپا بيلميردى كي خوشونا گلمه سين " // بييرينى هر هانسى بيروضعيتده
خالدا گورمك // مجازى : الدهه ائتمك ، ناييل اولماق . مثال : " ايللردن
برى آرزولادىغى "نوژمال" حياتى تاپميشدى . "

۴ - دانيشيلان بيير سوزه وسايرهيه استهزالى مناسيبت بيلديريير ،
مثال : دئمه گه سوز تاپميسان ! تعريفله مه گه آدام تاپدينيز !

۵ - بيير سيرا اسملردن صورنا گلهرگ مركب فعل و مختليف افاده لر
دوزه لدير . مثلا : فرصت تاپماق ، مجال تاپماق ، سوز تاپماق ، نقصان
تاپماق ، يول تاپماق وسايره ... " (آدى گئچن اثر ، ج ، ص ۱۳۶)

139. [-ik] ([-ık], [-ük], [-uk])

139.1. Eski Türkçe eklerindedir, çeşitli anlamlar verir: Yapılan işin sonunda ortaya çıkan şey, Moğolacada da aynıdır. Örneğin: *bilig* (bilik, malumat, bilgi), *sürüg* (günümüzde “sürü”), eski metinlerden: *tapıg* (hizmet, hürmet).

139.2. Yeri gelmişken burada, dipnotta “*tapmak*” kelimesi ve onun akla getirdiği eş anlamlı kelimelerden kısaca bir bahsetmek istiyoruz.

“*tapmak*” ifadesi dilimizde bugün (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'nin dediği gibi) bu anlamları verir:

“Fiil: 1. Araştırma, arama sonucunda meydana çıkarmak, yüze çıkarmak, elde etmek-aynı anlamda şahıs hakkında-aynı anlamda kayıp veya yeri bilinmeyen adam hakkında. Örnek: “milletler uykudan uyanıp gözlerini açtılar ve ayrı düşmüş kardeşlerini “*tapıp*”, dağılmış evlerini bina etmeye yüz koydular. (C. Muhammed Kalizade)”- elde etmek, ele geçirmek, örnek: “*Biz bu kendde iki nefer kimsesiz... Yavan çörek, onu da güçle tapırık.* (Cafer Cebbarlı)”- özel inceleme, araştırma sonucunda ortaya çıkarmak, açmak, keşfetmek. Hesaplayarak, düşünerek bir şeyin sonucunu, cevabını belli etmek, elde etmek.

2. Çok araştırarak, sonunda elde etmek, bulup almak. Örneğin: *ayağıma néhayet ayaggabı (başmak) tapdım.*

3. Mecazi: Görmek, hissetmek. Örnek: “*éle bir hususiyet tapabilmirdi ki, hoşuna gétmesin*”- Birini herhangi bir durumda, halde görmek- Mecazi: Elde etmek, nail olmak. Örnek: “*illerden beri arzuladığı “normal” heyatı tapmıştı*”.

4. Konuşulan bir söze vs. alaylı yaklaşımı bildirir, örnek: *démeye söz tapmısan! Tariflemeye adam taptınız!*

5. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapar. Örneğin: *fırsat tapmag, mecal tapmag, söz tapmag, nogsan tapmag, yol tapmag* vs. (Adı geçen eser, C , ss. 136)

مختلف متنلرده دده قورقوددان فضولی یهدک راست گلینن "بولماق" کلمه سی همین لغت ده. "کوهنه" قئیدی ایله قیساجا "تاپماق والسده ائتمک" دئییه ایضاح ائدیلمیشدیر. اما بونون مشتقاتیندان اولان "بولونماق" سوزونون ایضاحیندا "کوهنه" قئیدی یوخدور. دئسک بو ایکینجی سوز بوگون ده دیلیمیزده ایشلک اولماقدادوام ائدیر. نجه کی وئرینن مثاللرین هله "بولونماق" سوزونون "اولماق" معنا سیندا کی قسمده هامیسی زامانیمیزداها یاخین مولیفلره عایدیر. مثلا:

"مایع حالیندا بولونان شئیلرین شکلی اولماز، اونو هانسی قابسا توکسن، او قابین شکلی و قالیبیندا اولور. زردابی" ایکینجی مثال:

"عجا، بیر یئنی آفت می یفتیب یانه اوچون بولونورسوز بئله بیر حال، فلاکتده بوگون؟ - صابر" اوچونجو مثال:

"بهادیر یوسف له بیر بویوک، گوزه ل بزه نمیش "سالون" دابولوندولار - نریمانوف... (آدی کئچن اثر، ج، ص ۲۲۵).

بورایا قده ر بئله بیر نتیجه آلماق ممکن دور:

بوگونکی آذربایجان ادبی و یازی دیلینده "تاپدی" کلمه سی، تورکیه تورکجه سیندن سوی اکثر تورک دیل لریپنده اولدوغو کیمی کاشغرلی نین تعبیری ایله "جدالشی المفقود" معنا سینا دیر و عئینی سوزه مترا - دیف اولان "بولدو" کلمه سی نین استعمال ساحه سینا دارالتمیشدیر. اما "بولوندو" ایشلک دیر و بوگونکی دیلیمیزین مالیدیر.

بورادا بیر سوال عقله گلیر:

"عبادت ائتمک"، "پرستیش ائتمک" اوچون آذربایجان تورکجه سینده معادیل و ایشلک سوز نه دیر؟ قدیم تورکجه و تورکیه تورکجه سینده اولدوغو کیمی بیزده "تاپدی" (عبادت و یا خدمت ائندی) دئییه جه گیک می؟ یوخ، بو کلمه "آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی" نده بو معنایا گئجه میشدیر. بونون یئرینده یازی دیلینده بو سوزون بیسراز دگیشیک شکلی یعنی "تاپیندی" کلمه سی، "تاپینماق" مصدریندن ایشلک و موجود دور. "تاپینماق" او لغت ده. بئله ایضاح ائدیلمیشدیر: "فعل ۱ - سجده ائتمک، ستایش ائتمک، عبادت ائتمک، پرستش ائتمک... ۲ - مجازی، پرستش درجه سینده سئومک، مفتون اولماق. مثال:

گوزه للیگه تاپیندیغی اوگوندن بری بیر باشقالیق دیولماقدا اونون سمینده. (احمد جواد). ایکینجی مثال:

Çeşitli metinlerde Dede Korkud'tan Fuzuli'ye dek rastlanan “bulmak” kelimesi tüm sözlüklerde “eski” kaydıyla kısaca “tapmak ve elde etmek” diye açıklanmıştır. Ama bunun zorluğundan “bulunmak” kelimesinin açıklamasında “eski” kaydı yoktur. Demek ki bu ikinci söz bugün de dilimizde işlek olmaya devam eder. Yani verilen örneklerden hele “bulunmak” kelimesinin “olmak” anlamındaki kısım da tamamen günümüze daha yakın yazarlara aittir. Örneğin: “maya halinde bulunan şeylerin şekli olmaz, onu hangi kaba döksen, o kabın şekli ve kalıbında olur (Zerdabi)” ikinci örnek:

“Aceb, bir yeni afet mi yetib yane üçün

Bulunursuz bele bir hal-i felakette bugün? (Sabir)”

Üçüncü örnek: “Bahadır Yusuf’la bir büyük, güzel bezenmiş “salon”da bulundular (Nerimanov)” (Adı geçen eser, C , ss. 325).

Buraya kadar böyle bir sonuç almak mümkündür: Bugünkü Azerbaycan adı edebi ve yazı dilinde “tapdı” kelimesi, Türkiye Türkçesinden üstelik Türk dillerinde olduğu gibi Kaşgarlının tabiriyle “وج التشرى الفخود” anlamındadır ve aynı söze eş anlamlı olan “buldu” kelimesinin kullanım sahasını daraltmıştır. Ama “bulundu” işlektir ve bugünkü dilimizin malıdır.

Burada bir soru akla gelir:

“İbadet etmek”, “prestij etmek” için Azerbaycan Türkçesinde eşdeğer ve işlek söz nedir? Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bizde “taptı” (ibadet veya hizmet etmek) diyecek miyiz? Yok, bu kelime “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”nde bu anlama geçmemiştir. Bunun yerinde yazı dilinde bu sözün biraz değişik bir şekli yani “tapındı” kelimesi, “tapınmak” mastarından işlek ve mevcuttur. “Tapınmak” o lügatte böyle açıklanmıştır: “Fiil:

1. Secde etmek, sitayiş etmek, ibadet etmek, prestij etmek...

2. Mecazi, prestij derecesinde sevmek, meftun olmak. Örneğin:

Güzelliğe tapındığı o günden beri bir başkalık duyulmakta onun sesinde (Ahmet Cevat). İkinci örnek:

من قاپانديغيم، تاپينديغيم حس سيز سكوت عالميندن قاييديبرام
(ميرجلال) " (آدى گتچن اثر، ج ۴، ص ۱۳۶) .

فعل آدى اولاراق تاپينما گتيريلر، دقت ائتمه لى بىك كى تاپينتى
ايندى كى يازى ديلينده " تاپيلان شتى " دشمكدير . مثلا :

" مصر اهراميندا تاپينتى لار " . " تاپينماق " سوزو مثلا صون زامانلاردا
مطبوعاتدا و گليب - گتچن و فارسجادا " كيش شخصيت " دئييلن اصطلا -
حين ترجمه سينده ، مثلا بئله ايشله نيله بيلر : شخصه ، يا شخصيته تاپينما
اجتماعى ادبياتدا عموميت له بو سوز " Cult " ين معاديلى دير .
بيزده اولان " - تاپينماق " سوزو قديم متنلر ده موافيق گليير .

كاشغرى (جلد ۱، ص ۱۴۰) بو مثالى وثيرير :

" من تانريكا تاپينديم " ، تقريبا بوگون عئينا يازا بيله جه گيميز كيمي :
" من تانرى يا تاپينديم " . باشقا بىر مثال : " اريگكا تاپيندى " بو
گونكى ديليميزده : " آدام بگه خدمت ائتدى " . كاشغرى بوماده ده دفته
دگر بىر بيت ده گتيرير . آتا اوغلو نا نصيحت وثيرير بىر حكيم يعنى
" بيلگه " بىر سینه راست گلد يگينده . نه چور حركت ائتمه سيني اوكره دير
و بئله دئيبير :

" اوگون آينن بيلگين گونده آنار بارو " ، " قوت قوليقين تاپين غيل
قوڭغيل كووه ز نارو " بو گونكى ديلله :

" اوگون اونون بيلگين ، هرگون اونا طرف گنده رك " ، " تواضعلى
اولاراق خدمت قوى بيريانا غرورو " .

ايكىنجى مصرعه " قوت قور / قودى قو تواضع " گونلو آشاغى قويماق
دشمكدير . " متواضع " ايسه ، " قود قوليق " اولور ، و " قود قوليقين " دا " متوا -
ضعانه " معنا سينا دير .

" قوڭغيل " يعنى " قوى غيل " / " قوى " ، " كووه ز " مغرور معنا سينا دير ،
كى اصلى " كوونمك " / " كووه نمك " دن گليير . " نارو / آنارو " بوگونكى
ديلده " . . . دك " ، " قدهر " وساييره كيمي زمان و مكاندا بىر حدى ونهايتى
ياسمتى گورسه دير .

۱۴۰ - يک (- يئق / - وک ، - وق)

۱۴۰/۱ - فعل كوكو يادا گووده سيندن عموميت له صفت كيمي ايشله
ديلن كلمه لر دوزه لدر : آچئق (آچ - يق ، آچيلميش اولان) ، آليشئق
(آليشديرماق اوچون گرەك اولان ، عادت ائله ميش اولان) ، بئرله شيك

Men gapandıgım, tapındıgım hissiz sükût âleminden gayıdıram (Mir Celal)” (Adı geçen eser, C 4, ss. 136).

Fiil adı olarak tapınma getirilir, dikkat etmeliyiz ki, tapıntı günümüzdeki yazı dilinde “tapılan şey” demektir. Örneğin: “Mısır ihtamında tapıntılar”. “Tapınmak” sözü mesela son zamanlarda matbuatta ve gelip geçen ve Farsçada “*لغيش ش شخصیت*” denen terimin tercümesinde, örneğin böyle kullanılabilir: “Şahsa ya da şahsiyete tapınma” toplumsal edebiyatta genellikle bu söz “*cult*”un (tarikât) eşdeğeriştir.

Bizde olan “tapınmak” kelimesi eski metinlere de uygun olur. Kaşgarlı (C 1, ss. 140) bu örneği verir:

“*Men Tanrıka tapındım*” (*من تانریکا تاپیندیم*), takriben bugün aynen yazabileceğimiz gibi: “Ben Tanrıya tapındım”. Başka bir örnek: “*er begke tapındı*” (*اریگک تاپیندی*) bugünkü dilimizde “adam beye hizmet etti”. Kaşgarlı bu madde de dikkate değer bir beyit de verir: Baba oğluna nasihat verir ve bir hakim yani “bilge” birisine rastladığında ne şekilde hareket etmesini öğretir ve böyle der:

“*Ögün ainen biligin günde anar baru*”. “*Kot kulıkn tapıngıl kozgıl küvez naru*” (*اگون ائینین اعیگین گین ده آن اربارو*). “*قوتق اولغین تاپین غیل قوذغیل کوهه زنارو*” bugünkü dille:

“Övün onun bilgisiyle, hergün ona doğru gideriz”. “Tevazulu olarak hizmet et, koy bir yana gururu”.

İkinci mısradaki “*قوتق اولغی قوتق اولغی*” gönlü aşağı koymak demektir. “mütevazı” ise “*قوتق اولغی*” olur ve “*قوتق اولغین*” da “alçakgönüllülük” anlamındadır.

“*قوذغیل*” yani “*قوتق اولغی*” / “koy”, “*کوهه ز*” mağrur anlamındadır ki aslı “güvenmek”ten (*گوهه ز مگ*) gelir. “*قوتق اولغی*” bugünkü dilde “...dek”, “kadar” vs. gibi zaman ve mekânda bir sınırı ve sonucu ya da yönü gösterir.

140. [-ik] ([-ık], [-ük], [-uk])

140.1. Fiil kökü ya da gövdesinden genellikle sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar: açık (aç – ık, açılmış olan), birleşik

(بئىرلش - يک ، بئىرلشمىش اولان) ، چکپک (چک - يک ، چکپلەرک گئىرلشمىش گۆرسەنن مثال : ژاپونلار يىن چکپک گۆزلرى واردير) ، دۇنۇق (دۇن - ۇق ، دۇنموش اولان ، پارلاق اولمايان) ، ازىک (از - ىک ، ازىلمىش ، كىمىك ، اورتۇك) دىللمىزدە اسم اولاراق دا ايشلەنير ، آذربايجان دىلى نىن ايشاحلى لغتىنە مراجعت اتدينيز) ، سىلىك (اسكى متنلردە معناسى " تمىز ، صافى و صئىقللنمىش " و بونلارا بىنزەردير . كاشغىرلى مثال وئەرەك " سىلىكار " اوچون " الرجل الظريف النقي الحسن اللطيف الكلام " كلمەلرىنى گتيرير و اونو " تمىز ، اينجە ، ياراشىقلى و دادلى دىللى " دىبە تعريف اتدير . بو گونكى توركيە توركەسەندە بو كلمە نىن مفهوما " (اوستوندە يازى ويا جىزگىلر سىلەنمىش ، پوزولموش ، گتتمىش اولان ... ۲ - مجازى معناسى دا اوزونو گۆرستمەين ، دقتسى چكەين " اولموشدور) ، سۇكوك ، يانئىق ، يۇلوق ...

۱۴۰/۲ - بواكلە دوزەلمىش آدلار واردير :

بۇلۇك (فارسجادا : " بلوك " دتيرلر ، قسمت) ، سارماشيق ، قاشيق ، قاسيق ، سۇموك ، ايلىك ، قاتىق ، تۇيوق ، كىرپىك ، قۇيروق ، دالاق ، بۇيرەك ، گدىك ، دلىك ، اۇسگوروك ، آسقىرىق ، قولاق ، قورساق ، بئنىك ، قايىق ، چوماق ، دىرەك ، دۇزاق (تلە) ، قونداق ، قوناق - قونوق (بولكلە قدىمدن برى هم فارسلارىن " مەمان " كلمەسەندە وەمدە " مەمانخانە يا موقتا اقامت اتدىلن اتو " سۇزلرىنە مقابىل وەرايىكى معنایا شامىل اولاراق ايشلەدىلير . توركيە توركەسەندە فرق لەبىرىنچى معنادا " قونوق " و ايكىنچى معنادا " قوناق " ايشلەدىلير) .

۱۴۰/۳ - دىللمىزى آرىتماق و سادەلشتىرەك قەدىلە دوزەلن كلمە -

لرىن بعضى لرى بو اكدن يارارلانا راق عملە گلەمىشدير . مثال : صفتلردن دوشوك (ساقط) ، بىرلەشىك (متحد ، مثال " بىرلەشىك ملتەر " فارسجاسى " ملل متفق ") ، بىتتىشىك (متصل ، ياپىشىق) ، داغىنىق (متفرق ، بىرىشلن) ...

آدلاردا ن : تانىق (شاھىد) ، پارادىق (مخلوق) ، قارماشيق (فارسجا

- سى " بىچىدە ") ...

۱۴۰/۴ - قىئورىق ، آيرىق ، بۇيروق ... نمونەلرىندەدە گۆرولدوگو

كىمى " ق " اكى گلدىگىندە فعل كۆكلىرى نىن ايكىنچى هجالارىندا كى دار سىلى لردۇشور و بئلەجە گۆدەدە . دگىشىكلىك اولور :

(birleş – ik, birleşmiş olan), çekik (çek – ik, çekilerek gerilmiş görünen örnek: Japonların çekik gözleri vardır), donuk (don-uk, donmuş olan, parlak olmayan), ezik (ez – ik, ezilmiş gibi), örtük (dilimizde isim olarak da kullanılır, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati’ne bakınız), silik (eski metinlerde anlamı “temiz, saf” ve bunlara benzerdir. Kaşgarlı örnek vererek “silik er” ifadesi için “ *الرجل الظيف اللقى ال حسن للظيف* ” kelimelerini verir ve onu “temiz, ince, yakışıklı ve tatlı dilli” olarak tanımlar. Bugünkü Türkiye Türkçesinde bu kelimenin kavramı “1. Üzerinde yazı veya çizgiler silinmiş, bozulmuş, gitmiş olan... 2. Mecazi anlamı da kendini göstermeyen, dikkat çekmeyen” olmuştur), sökük, yanık, yoluk...

140.2. Bu ekle yapılmış adlar vardır: Bölük (Farsçada: “*بُلوک*” diyorlar, kısımet), sarmaşık, kaşık, kasık, sümük (kemik), ilik, katık, tavuk, kirpik, kuyruk, dalak, böbrek, gedik, delik, öksürük, aksırık, kulak, kursak, benek, kayık, çomak, direk, durak, kundak, konak – konuk (bu kelime eskiden beri hem Farsların “*mihman*” kelimesinde ve hem de “*mihmanname*” ya da “geçici olarak ikamet edilen ev” sözlerine eşdeğer ve her iki anlamı kapsayan bir şekilde kullanılır. Türkiye Türkçesinde farklı olarak birinci anlamda “konuk” ve ikinci anlamda “konak” kullanılır).

140.3. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla yapılan kelimelerin bazıları bu ekten yararlanarak meydana gelmiştir. Örnek: Sıfatlardan düşük (*sâkıt*), birleşik (*müttehid*, örnek “Birleşik Milletler”, Farsçası: “Milli Müttefik”), bitişik (*muttasıl*, yapışik), dağınık (*müteferrik*, perişan)...

Adlardan: Tanık (şahit), yaratık (mahlûk), karmaşık (Farsça: *بی‌حیاه*...

140.4. Kıvrık, ayrık, buyruk... Örneklerinde de görüldüğü gibi /-k/ eki geldiğinde fiil köklerinin ikinci hecelerindeki dar sesler düşer ve böylece gövdede değişiklik olur:

بۇيروق (بويور- وق = بۇي(ۇ)ر - روق = بۇي ر- وق) .
 ۱۴۰/۵ - قديم تورک ديليندهكى فعلدن آدم دوزه لدن بير - " يق " اكي
 واردى، بو اسملر بوگونكو تلفظ لريله - آز استثنا ايله - " ق " سولرينى
 اكثرأ ايتيريبلر . قالان لاردا ايسه بعضا هرايكي شكيله راست گلينيپ ،
 لگن معنا فرقلرى ده . اولاييلر :
 آدلار : باتى (مغرب) ، چاتى
 صفت لر : باتىق (فارسجا : فرورفته) ، چاتىق ... قديم شكيللردن نمونه
 لر : اولۇق (اولوغ) : اولۇ ، اولۇگ : اولۇ ، سۇروق (سوراغ) :
 سۇرغو ، سقوال ، سۇرۇگ : سۇرو ، قاموق : قامو (هامى) ، قاپىق : قاپى ..
 " ئ " اگيندن بحث اقديليركن ده بونا اشاره اقديلميشدير .
 ايضاحى چتين يادا شبهلى بير قسم كلمه لرى " - ايق / - ايك " اكي
 نين چوخ قديم مشتقلرى سايماق اولار :
 كۇشك (كۇش - وك ، كاشغرلى " كۇشيك " ين معنا سيني " اورتو ، پرده "
 دقيه ايضاح اتميشدير - ديوان لغات الترک ج ۱ ، ص ۴۰۹ - ، قوتادغو -
 بليك ده ايسه (۴۵) - نجى بقرت ده بقله اوخويوروق :
 قايويصينغو كلدى تيله دى كۇشيك
 قايو كلدى اويىتى ايليككه ائشيك
 بوگونكى بيزيم ديلده كى شكلى :
 بعضى آداملار - اونا - پناه اوجون ، حيفينماق اوجون كلدى و - اوندان
 " پناهگاه " ديله دى ، بعضى سى كلدى پادشاهين آستانا سيني اويدو) .
 ۱۴۱ - يىلتى (- يىلتى / - ولىتو ، - ولىتو)
 بو اگ بوگونكى ديليميزده تقليدى سۇزلردن فعل عمله گتيرير . مثلا :
 تاپپىلتى ، گورۇلتو ، جينگىلتى ...
 ۱۴۲ - يىلى (- يىلى / - ولىو ، - ولىو)
 ۱۴۲/۱ - معلم جعفر و فادىبير :
 " صون زامانلاردا فورمالاشماقد . ولان بو شكلىچى (اك) واسيطه سى ايله
 تام آترى بوتيف آدلار (صفتلر) عمله گتيريلير . مثلا :
 ساريلى ، سويلى ، اگىلى ، قورولو ، قوشولو ، اورتولو ... (معاصر آذر -
 بايجان دىلى لقسىقا ، ص ۱۹۲) .
 ۱۴۲/۲ - فعل كوكو يادا گووده لزيندن صفت فعل بيچيمينده كلمه
 لر عمله گتيرير . مثال : يازيلى ائمتحان (فارسجا تعبيرى ايله :

buyruk (buyur – uk > buyruk).

140.5. Eski Türk dilinde fiilden ad yapan bir [-ıg] eki vardı. Bu isimler bugünkü telaffuzlarıyla -az istisnaıyla- /g/ seslerini genellikle yitirmiştir. Kalanlarda ise bazen her iki şekle rastlanır, ancak anlam farkları da olabilir:

Adlar: Batı (*magrib*), çatı...

Sıfatlar: Batık (Farsça: فبروفت ه çatık... Eski şekillerden örnekler: *uluk* (*ulug*) > ulu, *ölüg* > ölü, *sorug* (*surag*) > sorgu (soru), *sürüg* > sürü, *kamug* > kamu (hepsi), *kapıg* > kapı...

/-ı/ ekinden bahsedilirken de buna işaret edilmiştir.

Açıklaması zor ya da şüpheli bazı kelimeler [-ık] / [-ik] ekinin çok eski türevleri sayılabilir:

Köşk (köş – ük, Kaşgarlı “*köşik*”in (کوشیک anlamını “örtü, perde” diye açıklamıştır-Divan u Lügati’t Türk, C 1, ss. 409-Kutadgu Bilig’de ise 451. beyitte böyle okuyoruz:

قویوصریخکولدیویله دیکوشیک
قویکولدی اوتطیایکک ه اشیک

Günümüzdeki şekli: Bazı adamlar -ona- barınmak için, sığınmak için geldi ve ondan “sığınak” diledi. Bazısı geldi padişahın eşğini öptü).

141. [+ilti], [+ıltı], [+ültü], [+ultu]

Bu ek bugünkü dilimizde taklidi sözlerden ad yapar. Örneğin: *tapıltı*, *gürültü*, *çingiltı*...

142. [-ili], [-ılı], [-ülü], [-ulu]

142.1. Muallim Caferov diyor: “Son zamanlarda şekillenmekte olan bu ek vasıtasıyla tam atribütif adlar (sıfatlar) meydana gelir. Örneğin: sarılı, serili, ekili, kurulu, koşulu, örtülü (Muasır Azerbaycan Dili-Leksika, ss. 192).

142.2. Fiil kökü ya da gövdelerinden sıfat fiil biçiminde kelimeler yapar. Örneğin: yazılı sınav (Farsça tabiriyle:

امتحان کتبی)، ماییلی سئیرچی (فارسیجا : تماشاگر معدود) ...

کۆک یا گووده نین صونو مصوت اولسا اک - لی " اولار :

دۆشه - لی کیمی

۱۴۳ - یم (- یم / - ۆم ، - ۆم)

۱۴۳/۱ - یی یه لیک (ملکیت) اکیله ، صفت کیمی ایشله دیل -

" خطاب ، ندا " کلمه لری دوزه لر :

جانیم بالام ، گۆزوم نوروم قارداشیم . جانیم جیگهریم اوغلووم ، گۆلۆم

قیزیم ، اعلانیم بالام ، گۆزوم قارداشیم ، گۆزه لیم -

" فضولی " دن :

" گۆزوم ، جانیم ، افندیم ، سئودیگیم ، دولتلو سلطانیم "

۱۴۳/۲ - بو اکلہ قوشا سۆزلر دوزه لر :

آنام - آتام ، ساچیم - باشیم ، ائویم - ائشیکیم ، ایشیم - گوجوم ،

قولوم - قانادیم ، مالیم - مولکوم ، اوزوم - گۆزوم ، الیم - ایاغیم ...

۱۴۳/۳ - بو اکلہ متمم بیرینجی شخص مفردیادا جمع معناسی وئرن

یی یه لیکلی (ملکیت لی) متمم دوزه لدر . بو جور متمم لرم عمومیت لسه

" - دیق " گئچیش زامان صفت فعلی (پارتیمیسی) ایله ایشله دیلیر :

قالدیغیم ائو ، سئودیگیمیز شاعیرلر ، تاپدیغیمیز پوللار ، گۆردوگوموز

آدام ...

۱۴۳/۴ - بو اکلہ مایی (عدد) آدلاریندان ، پاش حقیندا بیرینجی

شخص مفهوم وئرن کلمه لر دوزه لدر :

قیرخیمدا ساچلاریم آغارماغا باشلادی ، او زامانلار ، اون بئشیمده

ایدیم ...

۱۴۴ - یم (- یم / - ۆم)

بو اکلہ دوزه لیمیش ، دونوب - قالیبلاشمیش بیرنچه کلمه واردیر :

خانیم (خان - ین موئنسی) ، بگیم ، قدیم بیجیمی ایله بگوم (آدلاردا -

قالمیش ، هندوستاندا اخیل خانیملارین لقبی) ...

۱۴۵ - یم (- یم / - ۆم ، - ۆم / - م)

۱۴۵/۱ - بو اکلہ فعل کۆکو یادا گووده سیندن آد عمله گئر . مثال :

یقیم (یی - م ، علوفه ، طعمه) ، آلیم (بیر گۆتوروم ، بیر توتوم - آد .

ایضاحلی لغتی) . گفیم (لباس) ، ایچیم (اکئرا " بیر " ایله گلهر و

بیر دفعه ایچمه گه کفایت ائده جک قدهر معنا سینا دیر) ، اولۆم

sınav sorumlusu), sayılı seyirci (Farsça: *بند/شگر مرعود* Kök ya da gövdenin sonu ünlü olursa ek [-li] olur: döşe – li gibi.

143. {+Im} ({+Um})

143.1. İyelik ekiyle, sıfat gibi kullanılan “hitap, nida” kelimeleri yapılır: canım yavrum, gözüm nurum kardeşim, canım ciğerim oğlum, gülüm kızım, aslanım balam, gözüm kardeşim, güzelim, Fuzuli’den:

“Gözüm, canım, efendim, sevdiğim, devletlü sultanım”.

143.2. Bu ekle ikileme yapılır:

Anam-babam, saçım-başım, evim-eşiğim, işim-gücüm, kolum-kanadım, malım-mülküm, yüzüm-gözüm, elim ayağım...

143.3. Bu ekle tamlamada birinci şahıs teklik ya da çokluk anlamı veren iyelik yapar. Bu tür tamlamalar genellikle [-dık] geçmiş zaman sıfat fiili (partisibi) ile kullanılır: Kaldığım ev, sevdiğimiz şairler, tapdığımız pullar, gördüğümüz adam...

143.4. Bu ekle sayı adlarından, yaş hakkında birinci şahıs ifadesi veren kelimeler yapar: “kırkımda saçlarım ağarmaya başladı”, “o zamanlar on beşimde idim”.

144. {-Im} ([-um])

Bu ekle yapılmış, donup kalıplaşmış birkaç kelime vardır: Hanım (hanım dişili), beyim, eski şekli ile “begüm” (adlarda kalmış, Hindistan’da asil hanımların lakabı)...

145. {-Im}, {-Um}, /-m/

145.1. Bu ekle fiil kökü ya da gövdesinden ad yapılır. Örnek: yem (ye – m, aş, yemek), alım (bir götürüm, bir tutum, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati), giyim (giysi), içim (genelde “bir” ile gelir ve bir defa içmeye yetecek kadar anlamındadır), ölüm

بو اكله و عثینی ترتیب له قورولموش داها سیرنجه كلمه :

دده قورقوددان بیر مثال :

گلیملی گفدیملی دؤنیا ، آخیر صونو اؤلۆملو دؤنیا ...

گنجیم (بو کلمه نین قدیمدن معنالاری بونلارایدی :

بیرلیکده . یا تاماق ، معاشرت ، فارسجا : سزگاری ، مثال : " بئله گنجیم اولماز " / رواج و رایج - .. " معیشت " فارسجا : گذران معناسی دا و غرر) شوتام (قدیم املا یله " شوتام " ، معنالاری : قبضه ، بیردفعه ده توتاجاق قدهر . مثال : بیر توتام دوز (بیر چیمدیک دوز) . حال و روش : خسته - لیگین توتامی) ، قالدیریم (یثردن قالمیش حصه و بو وحله داشدغ - شمیمش " پیاده رو ") ، یایلیم (مثال : یایلیم آتشی بیر نجه سلاحدان عثینی زاماندا آچیلان آتش ... اسم : مال - قارانین گجه اوتاریلماسی) باخیم (باخماق طرزی ، گوروش ، فیکیر) ، دوغوم (دوغما ، دوغورما ، دوغوش) ، دویوم (دویما ، دویورما) ، اوچوروم (اسم : ۱ - چوخ سارپ ، دیک و دزین یا ماچ ، یارغان ، سیلدیریم ...

۲ : محازی معنادا : درین فرق ، آیریلیق ، ضدیت ...

۳ - محازی معنادا : تهلکه ، دهشت ، فاجیعه ، فلاکت ، فلاکتلی عاقبت

آذربایجان ذیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۴ ، ص ۲۲۷) ،

دوروم (اسم - دوام ، دؤزوم ، تاب ، ثبات . ۲ - دایانا جاق ، دوراجاق یخو ... آدی گتمیش اثر ، ج ، ص ۱۶۶ - ایکنجی معنادا ، بیزیسم " موقعیت " و " وضعیت " دقدیکیمیز . مفهولاردا بو کلمه چوخ ایشلیک اولموشدور) ، بیجیم (اسم : ۱ - بیجیلک طرزی ، پالتارین فورماسی ، فاسونو ، اولکۆسو ... ۲ - اولچو ، بؤیوگلوگ ... ۳ - بدن ، بوی - بوخون ، قد و قامت معناسیندا .. عثینی اثر ، ج ، ص ۲۹۱) ...

۱۴۵/۲ - " م " اکی آلمیش کلمه لرله قوشا سؤزلردوزه لر :

آددیم - آددیم ، دئلیم - دئلیم ، یارئم - یارئم ، اؤدوم - اؤدوم ، اولوم - دیریم ، اولوم - قالمیم ، شیریم - شیریم ...

۱۴۵/۳ - " م " اکیله قوشا سؤزلردن سواي اوچلو (اچله مه) لرده

دوزه لر : قئییم - قئییم قئییلماق ، سؤروم - سؤروم سؤرونمک ...

۱۴۵/۴ - " ایم " له دوزه لمیش آدلارا بنزه یین چوخ کلمه لر وار :

یاردیم (کؤمک) ، اردم ، سالییم ، اوزوم ، قیغیلییم ...

۱۴۵/۵ - کؤک یادا گؤوده . قامت ایله بیتیرسه اک - " ایم " دیر ،

و ممتلره انطباق اقدرو آهنگ قانونونا گوره دؤرد شکیلدن بیر یسنی آلا

Bu ekle ve aynı düzenle kurulmuş birkaç kelime daha: Dede Korkud'tan bir örnek:

Gelimli gédimli dünya, ahir sonu ölümlü dünya...

Geçim (bu kelimenin eskiden şu anlamları da vardı:

Birlikte yaşamak, muâşeret (Farsça: *مؤاشیرت*), örnek: “Böyle geçim olmaz” / geçerli ve değer... “*maişet*” Farsça: *مایدان* anlamı da verir), tutam (Eski imla ile “*طتام*”, anlamı: kabza, bir defa da tutacak kadar. Örnek: Bir tutam tuz (bir çimdik tuz). Hal ve tarz: Hastalığın tutamı), kaldırım (yerden kalkmış bölüm ve bu yüzden taş döşenmiş, “kaldırım”), yaylım (örnek: yaylım ateşi birkaç silahtan aynı zamanda açılan ateş, isim: hayvanların gece otlatılması), bakım (bakma tarzı, görüş, fikir), doğum (doğma, doğurma, doğuş), duyum (duyma, duyurma), uçurum (isim: çok sarp, dik ve derin yamaç, yargan, sildirim...

2. Mecazi anlamda: derin fark, ayrılık, karşıt...

3. Mecazi anlamda: tehlike, dehşet, facia, felaket, felaketli akıbet, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 4, ss. 237),

Durum (isim: 1. Devam, düzüm, tab, sebat, 2. Dayanacak, duracak yer, - “adı geçen eser” C 4, ss. 166- ikinci anlamda bizim “durum” ve “vaziyet” dediğimiz kavramlarda bu kelime çok işlektir), biçim (isim: 1. Biçilme tarzı, giysinin şekli, kesimi, kalıbı, 2. Ölçü, büyüklük, 3. Beden, boy, kadd ve kamet anlamında, “aynı eser”, C 4, ss. 291)...

145.2. /m/ eki almış kelimelerle ikilemeler yapılıır: adım adım, dilim dilim, yarım yarım, yudum yudum, ölüm dirim, ölüm kalım, şırım şırım...

145.3. /-m/ ekiyle ikilemelerden üçlüler de yapılıır: kıyım kıyım kıyılmak, sürüm sürüm sürünmek...

145.4. [-im] ekiyle yapılmış adlara benzeyen çok kelime var: yardım, erdem, salkım, üzüm, kıvılcım...

145.5. Kök ya da gövde ünsüz ile biterse ek [-im] olur ve ünlülere uygunluk göstererek ses uyumuna göre dört şekilden birini alır

كۆك يادا گۆۋدە مصوت ايسه اك - م " اولار .

تك بير استئنا اولاراق "توتماق" دان "توتام" دوزه لميشدير .

۱۴۵/۶ - ديليميزي آريتماق و ساده لشديرمك اوچون بو اكدن بير
چوخ كلمه لر دوزه لديلميشدير . بو يئننى كلمه لر ين بعضى سى مناقيشه لره
سبب اولموشدور . دورومون ايضاحى اوچون بو بحث لردن بير اورنك
وئرمه مناسيبدير :

" فعلدن آد دوزه لدن اكلرله آددان آد دوزه لديلميشدير ، بو ايش سهو
دير . بو آرادا همين " - م " اكي توركجه ده فعل كۆكوندن آدقورما غسا
يارار : دوغ - ز - م ، اول - و - م ، گئچ - ي - م ، آل - ي - م ،
گئى - ي - م ، باخ - ي - م ، اك - ي - م كيمي " بيزبونلارى يوخاريدا
اطرافليجا ايضاح ائتديك .

" - م " اكي نين مختليف كۆكلردن توره تدىكى كلمه لروبولارين معنا
خصوصيتلرى اوچون ژان دونى - نين (Jean Deny) "تورك دىلى
گراممى" (عثمانلى لهجه سى) ، - ترجمه ائدن : على علوى ائل - ائوه
استانبول ، ۱۹۴۱ - پاراقراف ۸۵۵ - يئننه ، و عئينى اكي تدقيق ائدن
بروقه لمان (Brockelmann) ، قونوش (Kúnos) و
مليورانسكى (Melioransky) كيمي .

تدقيقا تچيلارين چاليشمالارى اوچون Zajączkowski - نين آد
و فعل اكلرى - غرب قارايم توركجه سينده " - قراقووى ، ۱۹۳۲ - ص ۵۷ و ۵۸
يه مراجعت ائتمك لازيمدير . عاليم بو اثرينده غرب قارايم توركجه
سينده و اشقا تورك لهجه لرينده " - م " ايله توره ديلميش اؤزنه كلردن
چوخونو گۆسته رير . مثلا :

آتلام ، اؤكتم (مغرور) ، ييندديريم (ايندديريم) ، تۇتام ...

بو اؤرنه كلره نايا نيلاراق يئننى اصطلاحلارين دوزه لدىگىنى دوقتزر
دوغان آقسان ، " تارتبشيلان سؤزجوكلر " آدلى اثرينده ايضاح و توجيه
اقتدير . (ص ۴۲) .

ايندى بو يئننى اصطلاحلاردان بىرنشجه مثال :

اؤتوروم (ائلاس ، فارسجا اصطلاحى جله) ، اؤگره ئيم (تحصيل نارسجا
آموزش) ، بؤلوم (جز ، قسمت) ، يوروم / يوزوم (تفسير) ، دئيسيم
(تعبير ، اصطلاح)

محيط و محيطين شرايطى معنا سينا گلن "اؤرتام" اصطلاحى مناقيشه

Kök ya da gövde ünlü ise ek /-m/ olur:

Tek istisna “tutmak”tan “tutam” yapılmıştır.

145.6. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek amacıyla bu ekten birçok kelime yapılmıştır. Bu yeni kelimelerden bazıları tartışmalara sebep olmuştur. Durumun açıklaması için bu konulardan bir örnek vermek uygundur:

“Fiilden ad yapan eklerle addan ad yapmıştır, bu iş yanlıştır. Bu arada yine /-m/ eki Türkçede fiil kökünden ad kurar: doğ – u – m, öl – ü – m, geç – i – m, al – ı – m, giy – i – m, bak – ı – m, ek – i – m gibi” biz bunları yukarıda etraflıca açıkladık.

/-m/ ekinin çeşitli köklerden türettiği kelimeler ve bunların anlam özellikleri için Jean Deny'nin “Türk Dilinin Grameri” (Osmanlı Lehçesi)-çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941- paragraf 455- yeni ve aynı eki inceleyen Brockelmann, Kúnos, Melioransky gibi. Araştırmacıların çalışmaları için Zajahczkowski'nin Ad ve Fiil Ekleri-Batı Karaim Türkçesinde”-Karakow, 1932, ss. 57-58'e başvurmak gerekir. Âlim bu eserinde Batı Karaim Türkçesinde ve başka Türk lehçelerinde /-m/ ile türetilmiş örneklerden çoğunu gösterir. Mesela: *atlam*, *ögtem* (mağrur), yıldırım, tutam...

Bu örneklere dayanarak yeni terimlerin yapıldığını Dr. Doğan Aksan, “Tartışılan Sözcükler” adlı eserinde açıklar ve yorumlar (ss. 42).

Şimdi bu yeni terimlerden birkaç örnek: Oturum (iclas, Farsça: *جلسه*), öğrenim (tahsil, Farsça: *آموزش*), bölüm (cüz, kısım), yorum (tefsir), deyim (tabir, ıstılah)...

Muhit ve muhitin durumu anlamına gelen “ortam” terimi tartışma

موضوعو اولان کلمه لردندیر تورکیه ده بیر قسیم یازیچیلار بو کلمه نی ایشلمکده تردد ائتمه ییبلر، کلمه مطبوعات محیطینده رایج اولموشدور. بویاب دا یازیچیلاردان بیرسی نین وهردیگی حکم بئله دیر:

"شکیل باخیمیندا، عادت اولان یولدا چخاراق "اورتا" کیمی، آد هویلو بیر گؤده دن توره دیلن "ورتام" کلمه سی نین آغیزلارا دوشمه سینده و بیر چوخلارینجا قبول ائدیلمه سینده، "اورتا" کلمه سی نین معنی قدرتی نین، مفهومو هر کسه آسانلیقلا منعکس ائتمه سینده رولو اولدوغو - نو دوشونمک اولار"

بو قبیل یئنی سؤزلردن اولوب لاکین اکثر اوخوجولارین قبولونو قازانلاردان وراحتا ایشله دیلنلردن بیرسی ده "طویلوم / توپلوم" (جامعه، جماعت، اجتماع معناسیندا) کلمه سیدیر. بو کلمه ده "م" اگی ایله قایدایا گوره فعلدن دگیل، ترسینه آددا ن دوزه لمیشدیر. بو اگین باغلاندىغی فعل گؤده سی "تویلا- " اولمالیدیر، چونکی تورکجه ده "تویلوماق" دئییه بیر فعل یوخدور. بودورومدا کلمه نین دوغروشکلی "تویلام" اولماسی گره کدیر. فقط بئله بیر کلمه یئنه صون زامانلاردا "حاصل جمع، یکون" معناسیندا توره دیلمیشدیر. دئمک دقت سیزلیک اوزوندن هئج اولماسا ایکی یؤندن مجذورلو گؤرونن بیر اصطلاح اورتادا و رواجدا قالماقدا دیر.

۱۴۴ - یمتیراق

"- یمتیک" ماده سینه مراجعت ائدینیز (ماده ۱۴۷).

۱۴۷ - یمتیک (- یمتیق / - وئتوک، - وئتوق)

قدیم تورکجه دن بویانا داد و رنگ صفتلرینه تاخیلیب، بنزه رلیک صفتلری دوزه لدن بیر " - یمتیک" اگی اولموش اولابیلر. بونون بیسره دگیشیک شکلی " - یمتیل" اگی ایشلک اولموش، غرب تورکجه سینده، پرو- فه سور بانقو اوغلونون تعبیری ایله "آنلامداشلاری" اولان " - یمسی" و " - یمتیراق" اکلری یانیندا رواجدان دوشموشلر.

مثلا "ساری" کلمه سیندن "ساریمتیق" یئرینی "ساریمتیسل" سؤزونه و قرمیش و غرب تورکجه سی ساحه سینده یئرینه گوره "ساریمسی" یادا "ساریمتیراق" داها چوخ رغبت گؤرموشدور.

۱۴۸ - یمسه - (- یمسا - / - وئسه - ، - وئسا -)

۱۴۸/۱ - بیروفه سور محرم ارگین - ه گؤره :

konusu olan kelimelerdendir. Türkiye’de bazı yazarlar bu kelimeyi kullanmakta tereddüt etmemiş, kelime matbaa ortamında değer kazanmıştır. Bu konuda yazarlardan birinin verdiği karar böyledir:

“Şekil bakımından, alışılmış yoldan çıkarak “orta” gibi ad soylu bir gövdeden türetilen “ortam” kelimesinin ağızlara düşmesinde ve birçoklarınca kabul edilmesinde “orta” kelimesinin anlam gücünün, kavramı herkese kolaylıkla yansımada rolü olduğunu düşünebiliriz”.

Bu gibi yeni kelimelerden olan, ancak genel okuyucuların kabulünü kazananlardan ve rahatça kullanılanlardan birisi de “toplum” (cemaat, hecemet, içtima anlamında) kelimesidir. Bu kelime de /-m/ ekiyle kurala göre fiilden değil, addan yapılmıştır. Bu ekin bağlandığı fiil gövdesi “topla-” olmalıdır, çünkü Türkçede “toplumak” diye bir fiil yoktur. Bu durumda kelimenin doğru şeklinin “toplam” olması gerekir. Fakat böyle bir kelime yine son zamanlarda “hâsıl-ı cem’, yekûn” anlamında türetilmiştir. Demek ki dikkatsizlik yüzünden hiç olmazsa iki yönden sorunlu görünen bir terim ortada ve geçerlidir.

146. [-mtrak]

[-imtik] maddesine bakınız (madde 147).

147. [-mtik], [-mtık], [-ntük], [-mtuk]

Eski Türkçeden bu yana tat ve renk sıfatlarına takılıp, benzerlik sıfatları yapan bir [-imtik] eki olmuş olabilir. Bunun bir değişik şekli olan [-imtil] eki de işlek olmuştur. Batı Türkçesinde Prof. Banguoğlu’nun tabiriyle “anlamdaşları” olan [-imsi] ve [-imtırak] eklerinin yanında revaçtan düşmüştür.

Örneğin “sarı” klimesinden “sarımtık” yerini “sarımtıl” ifadesini vermiştir. Batı Türkçesi sahasında yerine göre “sarımsı” ya da “sarımtırak” daha çok rağbet görmüştür.

148. {-ImsA-}, {-UmsA-}

148.1. Prof. Muharrem Ergin’e göre:

" - يَمسه - " فعلدن فعل عمله گتيرن بير اكدير: گۆل - وْمسه - ر وگۆ-
لۆمسر: نغت، گۆلومسه ين، گۆلن، گۆلومسر گۆز... آ.ذ. ايضاحلى لغتى
ج ۳، ص ۲۱۰) .

بو آك - " يَمسه "، اسمدن فعل دوزه لدن اكيندن بنزه تمه يولو اينه
فعله گنچميش اولما ليدير. (تورك ديبل بيلگيسى، ص ۲۱۵) .

۱۴۸/۲ - مرحوم بانقوا و غلو (آدى گنچن اثر، ص ۲۱۲) بئله ايضاح
اكدير: اسكى توركجه دن برى " - سه - " اكي " ايستك فعللى -
(*verbes desideratifs*) دوزه لدر. نغجه كى آد كوكلريندن :
سۇوسا ماق / سوسا ماق - ديوان لغات الترك ج ۳، ص ۲۸۴ - ، يا قسا ماق
(ياغ ايسته مك - عئينى اثر، ج ۳، ص ۳۰۵ -) و فعلدن كۆلۆمسسه مك
(كۆلۆمسنمك) و بار يقسا ماق (گنتمك ايسته مك ، عئينى اثر، ج ۳، ص
۳۳۳) عمله كلميشدير. " - يَمسه " مركب اكي غرب توركجه سينده فعلدن آرز
صا ييدا فعل وئر ميشدير .

۱۴۸/۳ - " مينمسه مك " فعلينده بلكه باشقا معنا دا اولان ملكيت
" - يَم " اكي واسيطه اولموش و آددان " - يَمسه - " فعللرى و حودا كلميش
دير : كيچيمسه مك (كيچيك گۆرمك) كيمي بوردا بنزتمك دن چوخ " ائله
صا يماق " مفهومو حا كيمدير : " منيمسه مك " منيمكى كيمي صا يماق دئمكدير .
۱۴۸/۴ - يئنى كلمه لردن : دۇرۇمسا ماق ، (ترديد ائتمك بيسر آن
حركتسيز قالماق معنا سينا) ، آنيۇمسا ماق (يادا سالماق ، خاطيره گتيرمك)
۱۴۹ - يَمسه ر (- يُمسار)

۱۴۹/۱ - " - يَمسه - " اكيله گننيش زامان صفت فعلى " - ر " اكي نين
بيرلشمه سيندن تشكل ائتميش مركب بير اكدير و عموميتله ، صفت كيمي
ايشله ديلىن كلمه يار ادا ر .

۱۴۹ / ۲ - ديليميزى آريتماق و ساده لشديرمك اوچون بواكدن بعضى
كلمه لر عمله گتير ميشلر . مثال :

قارامسار (هر شئى ين منفى طرفين گۆره ن، بدبين) ، چكىمسر (بير ايشه
يار ايه قاريشما يان ، راي ممتنع) ...

۱۵۰ - يَمسى (- يُمسي / - وْمسؤ ، - وْمسؤ)

۱۵۰/۱ - " - يَمسى " اكي عموميتله بنزه رليك (كيمي ليك افاده
اقدر . زمانيميزدا ايشلكليگى آرتميشدير . يروفه سور ارگين - يسن
دئديگى كيمي " تقزيبا هر اسمين عونونا گلير ... " :

[-imse] fiilden fiil yapan bir ektir: gül – ümse – r ve gü – lümser: sıfat, gülümseyen, gülen, gülümser göz, “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, C 3, ss. 210).

Bu ek [-imse], isimden fiil yapma ekinden benzetme yoluyla fiile geçmiş olmalıdır (Türk Dil Bilgisi, ss. 215).

148.2. Merhum Banguoğlu (adı geçen eser, ss. 212) şöyle açıklar: Eski Türkçeden beri [-se-] eki “istek fiilleri (verbes désidératifs) yapar. Yani ad köklerinden: *suvşamak* > *susamak* – Divan u Lügati’t Türk, C 3, ss. 284-*yagsamak* (yağ istemek-aynı eser, C 3, ss. 305-) ve fiilden gülümsemek (gülümsenek) ve *barıgsamak* (gitmek istemek, aynı eser, C 3, ss. 333) meydana gelmiştir. Birleşik [-imse] eki Batı Türkçesinde fiilden az sayıda fiil yapmıştır.

148.3. “Benimsemek” fiilinde belki başka anlamda olan [-im] iyelik eki vasıta olmuş ve [-imse-] eki ile addan fiiller yapmıştır: *küçümsemek* (küçük görmek) gibi burda benzetmekten çok “öyle var saymak” kavramı hâkimdir: “Benimsemek” benimki gibi saymak demektir.

148.4. Yeni kelimelerden: *Durumsamak* (tereddüt etmek, bir an hareketsiz kalmak anlamında), *anımsamak* (hatırlamak).

149. {-ImsAr}

149.1. [-imse-] ekiyle geniş zaman sıfat fiili /-r/ ekinin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ektir ve genellikle, sıfat gibi kullanılan kelimeler yapar.

149.2. Dilimizi arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekten bazı kelimeler meydana getirmişler, örneğin: *karamsar* (herşeyin olumsuz yönünü görmek, *bedbin*), *çekimsen* (bir işe ya da reye karışmayan, *rey-i mümteni*)...

150. {+ImsI} ({+UmsU})

150.1. {+ImsI} eki genellikle benzerlik (gibilik) ifade eder. Günümüzde kullanımı artmıştır. Prof. Ergin’in dediği gibi “takriben her ismin sonuna gelir...”:

گۆلۆمسو (گولەبنزەر)، دیوارئیمسی (دیوار کیمی)، خمیریمسی (خمیر کیمی)، یاغئیمسی (یاغا بنزەین، یاغ خصوصیت لری اولان)...

۱۵۰/۲ - "ییمی" اکی اصلینده صفتلره گلن بیر بنزەرلیک اکی دیر (آجیمی - آجی یا چالان).

آدلارادا گلیب اولارین بیر چتشید بنزەرلیک حاللیرینی عمل - گتیریر (اۇرمانئیمسی : اورمانا بنزەین)، رنگ و داد صفتلری و بیر شکیل، یاییب وصفافاده ائدن آدلارلا کلمه لر دوزەلتمک اولار :

یا شیلئیمسی (یا شیلچالان). بو اک - سی اکی نین اوزا دیلمیش شکلیدیر

۱۵۱ - ین (- یین / - یون ، - یون)

۱) (۱۵۱ - قدیم تورکوده "ایله" معنا سیندا ایدی : (آذاقین = آیاقلا ، الیکین (ال ایله)، بونا آذری - آنا طولی زمانینا عاید اثرلرده راست گلمک اولار زامانلا تصریفی اک اولماقدان چیخب و ظرف کیفیتلی آلیبدیر: زامان ظرفی کیمی : ایلکین ، گوندوزون ، قیشین .

۱۵۱/۲ - تکرارلانماقلا حال ظرفی دوزەلیر : دیزین - دیزی - دیزاوستونده) ، ایچین - ایچین (ایچدن).

حتی تکرارلانمادان دا بومعنائی وئره بیلر. مثال :

ای پیری بیگر سنین عشقین منه اولصون حرام

گر داخی صحبت دوتارسام سنسیزین بیر یارایلن (عمادالدین نسیمی)

"بەلەیین" اکی بو اکی اوزا دیلمیشی دیر: گشەلەیین (گشە وقتی).

۱۵۱/۳ - قدیم تورکی ده آد دان صفت دوزەلدری "اوزون"، "یاخین" سۆزلری دیلچە لره گۆره بو اکدن دوزەلیمشیدیر، بو صفت لری کۆکلرینی تحقیقی چوخ چتین دیر. گینه دیلچە لره گۆره بو کلمه لره عئینی بو

اکله دوزەلیمشیدیر: یئیین ، اوستون ، قالین ، سرین ، چتین ، بوتون، اوزون ، آستین (مادون)، یاخین ، قوتون (مقدس)، یالین، دۆلۆن (بدر)، بلین (وحشت)، قارئین ، اگین (اهیین)، بۆیون ، قۆیسون (آغوش)، اۆیون ، قۆشون ...

۱۵۱/۴ - فعل کۆکلریندن آد دوزەلدر :

ساتین / ساتین الماق، ییغین ، اکی ، بوتون، توتون، آخینا سئل کیمی یولا دوشمک "پوروش" ، اهیین (اگمک دن ، بیزده ایندی کی معنا - یا : اهیینه پالتار گتیمک) ، دۆیون (تۆکمک ماده سیندن ، "عقده"

gülümsü (güle benzer), duvarımsı (duvar gibi), hamurumsu (hamur gibi), yağımsı (yağa benzeyen, yağ özelliği taşıyan)...

150.2. {+ImsI} eki aslında sıfatlara gelen bir benzerlik ekidir (acımsı: açığı çalan).

Adlara da gelip onların bir çeşit benzerlik halini meydana getirir (ormanımsı: ormana benzeyen), renk ve tat sıfatları ve bir şekil ya da bir vasıf ifade eden adlarla kelime yapar: Yeşilimsi (yeşile çalan). Bu ek [-si] ekinin uzatılmış şeklidir:

151. {-In}, {-Un}

151.1. Eski Türkçede “ile” anlamındaydı: *azakın* > ayakla, *eligin* “el ile”, buna Eski Anadolu (Azeri-Anadolu) Türkçesi dönemine ait eserlerde de rastlanır. Zamanla çekim eki olmaktan çıkarak zarf özelliği almıştır. Zaman zarfı gibi: ilkin, gündüzün, kışın.

151.2. Tekrarlanmakla hal zarfı yapar: Dizin dizin (diz üzerinde), için için (içten).

Hatta tekrarlanmadan da bu anlamı verebilir. Örneğin:

ایپی ریپیگی سرین عشقین فی دا اولسون حرام

(İmadeddin Nesimî) گهر داخی صحت دوار سامن سینه بی ری ایلن

[+leyin] eki bu ekin uzatılmış şeklidir: geceleyin (gece vakti).

151.3. Eski Türkçede addan sıfat yapardı. “Uzun”, “yakın” kelimeleri dilbilimcilere göre bu ekten türetilmiştir. Bu sıfatların köklerini teşhis etmek çok zordur. Yine dilbilimcilere göre bu kelimelerde aynı bu ekte yapılmıştır: yeyin, üstün, kalın, serin, çetin, bütün, uzun, astın (*mâ-dûn*), yakın, kutun (mukaddes), yalın, dolgun (bedir), belin (vahşet), karın, eğin, boyun, koyun (aguş), oyun, koşun...

151.4. Fiil köklerinden ad yapar: satın > satın almak, yığın, ekin, bütün, tütün, akın (sel gibi yola düşmek “yürüyüş”), *eyin* (eğmekten, bizde şimdiki anlamı: eyin-: kıyafet giymek), düyün (tükmek maddesinden “dügüm”

معناسینا)، کلین (کلین، کلمک و گلمک - دن) .
۱۵۱/۵ - " - یُن " ایله دوزه لمیش صفتلر اولدوغونا اشارت اشدیلدی
اوجمله دن :

بوتون، اوزون، صایین / صایین ...
بو صون مثال حقینده بیر پارچا ایضا حات فایدالی اولابیلر:
صایین / صایین کلمه سی مرحوم شمس الدین سامی - نین " قاموس ترکی "
سینده بقله معنا لانیشدیر:

"... سئجه، گزیده، منتخب، ممتاز... (ج ۲، ص ۸۱۶). بو قاموس، رومی
ایل ۱۳۱۷ یعنی میلادی ۱۹۰۰ - ده چاپ اولموشدور. او زامان بو کلمه
قاموس مولیفی نین "...اهمال و قصور و موزون نتیجه سی اولراق، حد
ذاتیندا ختیلی گئیش و زنگین اولان تورکجه میز اکثر کلمه لرینسی
ایتیریب (اصلده : غیب ائدیپ) عربی و فارسی یه افتقار ائتمه دیکه
بیرشئی افاده ائده مه یه جک درجه ده دار و کلمه لری نین اصل و اشتقاقی
بللی اولما یا جاق صورتده عوامین تلفوظونه تابع غلط بیر لسان حالینی
آلمیشدیر..." (ج ۱، مقدمه ص : د) دئییه شکایت ائله دیگی مقوله دن
اولراق " متروک " صایلیردی. حمدلر اولسون عصریمیزده تورک دیللی
قوملارین بیرچوخوندا اویانان دیل شعورونون برکتی ایله دیلمیمیزی
آریتماق یولوندا بؤیوک تشبثلر اولدو، اوجمله دن بو " متروک " لوق
لکمه سی بیرچوخ سؤزلریمیزدن سلییندی. بو آرادا صایین / صایین سؤزو
ده تازه دن ایشلک حالا گلدی. آذربایجان تورکوسونده بو کلمه " صایین
قالا " و " صایین گدیگی " کیمی سؤزلرده قدیمدن بری گونوموزه دک یئر
آدلاریندا یا شاییر.

"... آن حضرت از شکار مراجعت کرده بعد از زیارت آبا و اجداد روانه
سراب شد و در صاین گدوکی نزول نموده و در آن مقام مزاج آن حضرت
انحراف یافت" (احسن التواریخ، چاپ ۱۳۵۷، تهران، ص ۲۳۶ بو اثر
۹۸۰ هجری، یعنی میلادی ۱۵۷۲ ده یا زیلمیشدیر).

" روز دیگر، بلده سلطانیه از فروغ طلعت آن خورشید اوج کشورستانی
غیرت افزای بروج آسمانی گشت. بعد از قطع ممانت، حواله صاین قلعه
محل نزول سپاه بحر جوش رعد خروش گردید..." (عثینی اثر، ص : ۶۲۲).
بیزجه صایین " سؤزونو، حرمت عنوانی کیمی آدلاریمیزدان قاباق
(" جناب " و " حضرت " یئرینه) تک باشینا یا دا " آقا " و " خانیم " عنوانلاری

anlamında), gelin (gelmek fiilinden).

151.5. [-in] eki ile yapılmış sıfatlar vardır, aynı şekilde: Bütün, uzun, sayın...

Bu son örnek hakkında bir açıklama faydalı olabilir: “Sayın” kelimesi merhum Şemseddin Sami’nin “Kamus-ı Türkî” adlı eserinde böyle açıklanmıştır: “... Seçme, gözde, müntehab, mümtaz...” (C 2, ss. 816). Bu sözlük, Rumi yıl 1317 yani Miladi 1900 yılında basılmıştır. O zaman bu kelime Kamus yazarının “... İhmal ve kusurumuzun neticesi olarak, hadd-i zatında hayli geniş ve zengin olan Türkçemizin genel kelimelerini yitirip (kaybedip) Arapça ve Farsçaya yönelmedikçe bir şey ifade edemeyecek derecede dar ve kelimelerinin aslı ve iştikakı belli olmayacak şekilde avamın telaffuzuna tabi galat bir lisan halini almıştır...” (C 1, mukaddime ss. d) diye şikâyet ettiği mukaveleden olarak “terk edilmiş” sayılırdı. Şükürler olsun günümüzde Türk dilli toplumların birçoğunda uyanan dil şuurunun bereketiyle dilimizi arıtma yolunda büyük atılımlar oldu. Aynı şekilde bu “terk edilmiş”lik lekesi birçok sözumüzden silindi. Bu arada “sayın” kelimesi de yeniden işlek hale geldi. Azerbaycan Türkçesinde bu kelime “sayın kala” ve “sayın gediği” gibi ifadeler de eskiden beri günümüze kadar yer adlarında yaşıyor.

“... آن حضرت از شکار مراجعت کرد و بعبع غلزی ارتآب و احداد رون سر رابشد و در صیغین

گدک ی نزلن موده و در آن مقام مزاج آن حضرتان حرافیا افت

(Ahsenü’t Tevarih, basım 1357, Tahran, ss. 236 bu eser 980 hicri, yani Miladi 1572’de yazılmıştır).

”روزی که بلبل رسول طایفه از فر و غمطلعت آن و خوشی او چکشور متانی غیبت فلز ای بروج

آسمان بگشت تب عداق طع عس افت، حوال صریق اولعه محل نزل و سباب حرج و جوش رعده خروش

گردید ...”

(Aynı eser, ss. 622)

Bizce “sayın” sözünü, hürmet unvanı gibi adlarımızdan önce (“cenap” ve “hazret” yerine) tek başına ya da “ağa” ve “hanım” unvanları

ایله بیرلیکده گتیرمکده هئج بیر محذور بوخدور. (بو یازی نیین صونلاریندا " عنوان بیرلشمه لری" بحثینه مراعت ائدینیز).

۱۵۱/۶ - بعضی کلمه لرده " غین " اکی نین " - غ - " دوشمه سی ایله بیر یارا سوز لر دوزه لمیشدیر: صا تغین - صا تین ... کیمی .

۱۵۱/۷ - تورکجه نی آریتماق و ساده لشدیرمک اوچون بو اگدن ده - فایدالاناراق یئننی کلمه لر عمله گتیریلیمیشدیر. مثال :

یازین (ادبیات) ، باسین (باصاق / باصاق یعنی چاپ ائتمکدن ، مطبوعات) ، اکین (فارسحادا فرهنگ ، عربجه ده ثقافه دئییلن کولتور "مدنیّت") ، ایشین (شعاع ، اشعه ، مثال : رادیو آقتیفا ایشینلار) ...

۱۵۲ - ین - (- ین - / - ین - ، - ین -)

۱۵۲/۱ - دؤنوشلو " فعللر دؤزه لدر : چکینمک (اوزونو چکمک) یارانماق (اوزونه یارانماق) ، دقینمک (اوز - اوزونه دشمک) ، بؤرؤنمک ، بزه نمک ، بوشانماق ، چکینمک ، دایانماق ، دیدینمک ، گنجینمک ، دؤلانماق ، اوزانماق ...

۱۵۲/۲ - فعل کؤک یادا گؤوده لرینه کله رک مجهول بنا دوزه لدر : چالینماق (کیمین جالیدیغی مجهول) ، دوغرانماق ، اولونماق ...

۱۵۲/۳ - هم دونوشلو هم مجهول مجهول مفهولارینی بیریشرده ده وئره : بویانماق ، بؤلونمک ، دلینمک ، سیلینمک ، یویونماق ...

۱۵۲/۴ - بعضاً فعل کؤک یادا گؤوده لريله قالیبلاشاراق دونوشلو بنا قورار :

اوونماق ، بهینمک / بهگنمک ، دیره نمک ، توخونماق ، دوشونمک ، گؤوه نمک ، ایگره نمک ، اوگره نمک ، تانینماق ، دیسگینمک ، تۆکنمک ، اوسانماق ، اوتانماق ، اویانماق ...

۱۵۴ - ینتی (- ینتی / - ینتی - ونتو)

۱۵۳/۱ - مرکب: بیر اکدیر. بونو گاه " - ینتی " کیمی گاه دا " - تی " کیمی گؤرمک اولار :

- قاشین + تی ، جیرپین + تی ، - اوز + ونتو ، بیریک + ینتی ، کیمی .

۱۵۳/۲ - بو اگدن دواملی عملی گؤسته رن آدلار دوزه لر :

آخینتی = حریان ، سیزینتی = (فارسجا : نشدکردن) ، جالخاننتی (تلام) .

۱۵۳/۳ - بو اگدن کؤک یادا گؤوده ده کی فعلین مفهولونا عایید محصول و آرتیقلا اوجون آد دوزه لر :

ile birlikte vermekte hiçbir sorun yoktur. (Bu yazının sonlarında “unvan birleşmeleri” konusuna bakınız).

151.6. Bazı kelimelerde [-gın] ekindeki /-g-/ sesinin yitirilmesiyle birkaç kelime yapılmıştır: *satgın* > satın gibi.

151.7. Türkçeyi arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekten de faydalanarak yeni kelimeler meydana getirilmiştir. Örnek: yazın (edebiyat), basın (basmak, yani çap etmekten, matbuat), ekin (Farsçada: “فرهنگ (*ferheng*), Arapça: “سكافة” (*sekâfe*) denen kültür, “medeniyet”), ışın (*şua*, *eşi'a*, örnek: Radyoaktif ışınlar)...

152. {-In-}, {-Un-}

152.1. Dönüşlü fiiller yapar: çekinmek (kendini çekmek), yaranmak (kendine yaramak), değinmek (kendi kendine demek), bürünmek, bezenmek, boşanmak, çekinmek, dayanmak, didinmek, geçinmek, dolanmak, uzanmak...

152.2. Fiil kök ya da gövdelerine gelerek edilgen yapı kurar: çalınmak (kimin çaldığı meçhul), doğranmak, olunmak...

152.3. Hem dönüşlü, hem edilgen kavramlarını bir yerde verir: Boyanmak, bölünmek, delinmek, silinmek, yıkanmak...

152.4. Bazen fiil kök ya da gövdeleriyle kalıplaşarak dönüşlü yapı kurar: avunmak, beğenmek, direnmek, dokunmak, düşünmek, güvenmek, iğrenmek, öğrenmek, tanınmak, tiksirmek, tükenmek, usanmak, utanmak, uyanmak...

153. {-IntI-} {-UntU-}

153.1. Birleşik bir ektir. Bu ek gâh {-IntI}, gâh {-tI} olarak görünür: Kaşın – tı, çırpın – tı, üz – üntü, birik – inti gibi.

153.2. Bu kökten devamlılığı gösteren adlar yapılır: akıntı / cereyan, sızıntı, çalkantı (*telâtum*).

153.3. Bu ekten kök ya da gövdedeki fiile ait sonuç ve fazlalıklar için ad yapılır:

توکۆنتو (تۆکمکدن حاجل اولانلار)، چيخينتي (فارسیجا : برآمدگی)،
چوکۆنتو (فارسیجا : ریزش)، سوپرونتو، ییخینتی

۱۵۲/۴ - بو اکدن الملی و اضطرابلی دویغولارا آد دوزهلر :

بۆلانتی (فارسیجا : دل بهم خوردگی)، دیمکینتی (دیسکینمه دویغوسو)،
سیخینتی (فارسیجا : دل گرفتگی)، قورونتو (فارسیجا : نگرانی، توهم)،
ایگرهنتی (نفرت، اشمزاز)...

۱۵۲/۵ - بو اکدن فعل و فاعیل حقیقیندا تحقیرا ائدن معنا چیخار :

سيفینتی (فارسیجا : محتاج پناه، پناهنده)

۱۵۲/۶ - بو اکدن قالیبلاشمیش و یوغلاریدا سایدیغیمیز افاده لری

ایتیرمیش کلمه لرده دوزه لمیشدیر : تۆپلانتی (اجتماع، اجلاس).

۱۵۲/۷ - تورک دیلینی آریتماق و ساده لشدیرمک اوچون بو اکلہ

عمله گلیمیش کلمه لردن :

سویلن تی (شایعه)، سارسینتی (تزلزل)، گورؤنتو (بوتون معنا لاری

ایله *vision* اصطیلاحینا مقابیلدیر)، اوزانتی (استطاله)...

۱۵۴ - یینجه (- یینجا / - ونجه ، - ونجا)

فعل کؤکؤ یادا گؤوده سیندن " زمان " مفهومو وئره ن ظرف فعل

(gerund) دوزه لدهر :

آلینجا ، آلمایینجا ، کلینجه ، کلمه یینجه

۱۵۵ - یینکی (- یینکی)

بو اک منشاء ی اعتباری ایله ییپه لیک حالینا " - کئی " اکی نین علاوه -

سی ایله دوزه لمیشدیر . بو اک واسیطه سی ایله اسم لرده تا کیدلی تعلق

معناسی عمله گتیریلیر . مثلا : داغینکی ، اثلینکی ...

(س . عبداللطیف جعفروف ، معاصیر آذربایجان دیلی - لقسیقا ، ص ۱۸۶) .

۱۵۶ - یینن (- یینان / - ونن ، - ونان)

ادات اولان " - ایله " نین باشقا بیر شکلدی دیر . متن لرده " ایلن " و ما قبلینه

یاییشدیغیندا " - ییلن " و محاوره ده " یینن " بیچیم لری وار . مثال :

آئینان (آت ایله) ،

ای " نسیمی " سن فلک نین گردیشیندن غم یغمه

شادلیق اندوه ایلن وار هم قیزیل گؤل خارا یلن (عماد الدین نسیمی) .

- صونو گلہ حک -

döküntü (dökmekten ortaya çıkanlar), çıkıntı, çöküntü, süprüntü, yıkıntı...

153.4. Bu ekten elemli ve ıztrablı duygu adları yapılır: bulantı, tiksinti (tiksinme duygusu), sıkıntı, kuruntu, iğrenti (nefret, bezdirmek)...

153.5. Bu ekten fiil ve fail hakkında aşağılayıcı anlamlar çıkar: sığıntı.

153.6. Bu ekten kalıplaşmış ve yukarıda saydığımız ifadeleri yitirmiş kelimeler de yapılmıştır: toplantı.

153.7. Türk dilini arıtmak ve sadeleştirmek için bu ekle yapılmış kelimelerden: Söylenti (*şayia*), sarsıntı (*tezelsül*), görüntü (bütün anlamları ile vizyon ifadesine eş değerdir), uzantı (*istitâle*)...

154. {-IncA} ({-UncA})

Fiil kökü ya da gövdesinden “zaman” ifadesi veren zarf fiil (gerund) yapar: alınca, almayınca, gelince, gelmeyince...

155. {-InkI}

Bu ek kökeni itibariyle iyelik haline [-kı] ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. Bu ek vasıtasıyla isimlerde belirsiz bir ilgi anlamı verir. Örneğin: dağınkı, elinkı...

(S. Abdullatif Caferov, Muasır Azerbaycan Dili – Leksika, ss. 186).

156. {-InAn} ({-UnAn})

Edat olan “ile”nin başka bir varyantıdır. Metinlerde “ilen” ve diğer görünümleri eklendiğinde [-ilen] ve konuşma dilinde [-inen] biçimleri vardır. Örneğin: atınan (at ile),

ای ن سیمه “س فیل کین گویین دن غچیمه

شاهیقان دواویلن وار همچی نیل گول خایلن (İmadeddin Nesimî)

-Sonu gelecek-

دوكتور حميد نطقى

=====

كلمه لار اوزه رېنه

كۆكلر - گۆدهلر - اكلر - كلمه لار

- ۱۴ -

۳ - " نحوي " يوللا سۆزلرين عمله كلمه جريانى

" سۆز ياراديجيلىغى جريانى نين ان قديم نوعلريندن بيري اولان بو قايدا معاصر آذربايجان ادبى دىلى سۆزلوگونون (كلمه خزينه سى نين) اينكيشافيندا دا بويوك رول اوينا يير. معاصر ادبى دىل يوللاردا چوخ زنگين بير ساحه سيني تشكيل ائدن و سون زامانلاردا خيلى اينكيشاف ائتميش اولان اصطلاح ياراديجيلىغيندا ، دئتمك اولار كي ، بو قايدا مهم يئرى توتموشدور. بۇ نونلا بئله اولاقسيك و مورفولوژى قايدا لارا نسبتاً محدود اولوب گئت - گئده اهميتيني ايتيرير ."

" بونون اساس سببلريندن بيري اوندان عبارتدير كي ، دىل يوللاردا جوخ هالى سۆزلرين ايشله ديلمه سى اونون روحونا ، طبيعتينه اوليغون دگيلدير . ايكينجى سبب ، اوندان عبارتدير كي ، معاصر دؤور موزده مورفولوژى يوللا (اكلرين واسيطه سى ايله) سۆز ياراديجيلىغى جريانى او قدهر اينكيشاف ائتميش و او قدهر زنگين قايدالارا ماليك اولموش دوركي ، آرتيق سۆزلرين بيرلشديرمه سى واسيطه سى ايله يئنى سۆزلرين ياراديلماسينا او قدهر ده احتياج قالما ميشدير ."

" معاصر دىل يوللاردا " نحوي " يوللا سۆز ياراديجيلىغى جريانى

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

NİSAN, MAYIS VE HAZİRAN 1369

KELİMELEK ÜZERİNE

KÖKLER-GÖVDELER-EKLER-KELİMELEK (14)

3. Söz Dizimi Yoluyla Kelime Yapma Yöntemi

Sözcük yapmanın en eski yöntemlerinden biri olan bu kural Muasır Azerbaycan Edebi Dili Sözlüğü'nün (kelime hazinesinin) oluşturulmasında da büyük rol oynuyor. Çağdaş edebi dilimizin çok zengin bir sahasını meydana getiren ve son zamanlarda hayli gelişmiş olan deyim yapımında da, bu kural önemli bir yer tutmuştur. Bununla birlikte o, leksik kurallara ve morfolojiye göre nispeten sınırlı olup git gide önemini yitirir.

Bunun esas sebeplerinden birisi de, dilimizde bulunan çok heceli kelimelerin onun ruhuna ve tabiyatına uygun olmamasıdır. İkinci sebep ise, çağdaş dönemde morfoloji yoluyla (ekler vasıtasıyla) sözcük yapma yönteminin gelişip zengin kurallar içermesi ile artık sözcükleri birleştirerek yeni kelimelerin yaratılmasına ihtiyaç duyulmamasıdır.

Çağdaş dilimizde "söz dizimi" yoluyla sözcük yapma yöntemi

اۆز قىدىم دۇورلر يىدىن قىرلى اولاراق بىرسىرا يىدىنى خىصىبىلرە مائىك اولموش و يىدىنى قايدالار يارامىشىدىر. نىوى يوللا سۆز يارادىجىلىعى حىرانى نىن تىدىق موزوعو "مىركى سۆزلر" دىر" (س . عبداللطىف جىفروف ، آدى وئىلمىش اترى ص ۲۵۵ - ۲۵۴) .

سېرآز اول دە اتتارت اولدوعو كىمى نىوى / سىنتاكتىك يوللا دا دىلىمىزدە سېرفىسم اصطلالار عملەگلر و زمانىمىزىن اىحاسلارى سويولا ساش وورما مىزى دا ضرورت قىلىر، زىرا سىرطرفدىن علمىن و قىلرىن انكىشامى تازا - نازا اصطلالارلا احتىياج دۇغۇرور، سىرطرفدىن دە اجتماعى - سىياسى شىراىط و شىرى سىلگى و آراندىر مالارىن گىنىشلمە سى ھرگون ، يىدىنى مفىمولارىن دىلىمىزدە دە معادىللىرىنى تاما مىزا سىزى مجبور اتدىر. بو ايشدە بوپانماق اولمار زىرا بىز تىزىشمىز - سىك لازىم اولان مفىمولارى سىان اتدە حىك اصطلالارلا جارە سىز خارىجى دىلاردىن " آلىنما " و " بۇرچ " سۆزلرلە تامىن اتدىلە حىك و سونرا دان اۆز دىلىمىزدە مىناسىب سۆز دۇزەلسە دە ، كىخىل و بۇرچ كىلمەلرە عادىت انىمىش خىلغە اۇنلارى فىول اتدىرىمىك آسانلىقتلا مىكون اۇلماز .

بۇخارىدا صرىحا دىلىدىكى كىمى اكلرلە (مورفولوژىك يوللا) سۆز عملە گىتىرىمىك دىلىمىزدە داھا مىناسىب در، لاكىن سىرلىشمە و ترىكىب يۇللارى دا - احتىياط شىرطى اىلە - آجىق دىر. بۇيولدا دا حوخ گىنىش ساحة واردىر. بۇنو قىئىد انىمەلى بىككى مىركى سۆزلرىن ا سىسپ سۆز - لرەو مقایسە اىلە) سىر خىصىتى وار : اونون مىختىلىف پارالارى نىن تىداعى يولو اىلە ، سۆزون بونونونە و تودىكى جانلىلىق و آىدىنلىق گۇزدىن قاحما مالىدىر . مىثلا " قىرمىزى سىر شىق " عبارە سىندە ، سىرىنچى كىلمەنى بىرلە شىك شكىلدە ، فرضا " قان قىرمىزىسى بىر شىق " دىئە گىتىرىن شاعىرىس ، نىببە مىركى شىكلى ترىجىح اتدىكى سىللى دىر .

بىترى گىلمىشكىن بو نىكەنى دە يادا سالىماق لازىمدىر : آنىق يان - ياندا گىتىرىلمىش ھر هانسى اىكى كىلمە اصلى معنادا " مىركى سۆز " سايىلماز اۇنلارىن قانىنا شىب و قالىنلاشمىش اۇلما سى شىرطدىر .

بۇ قانىنا شىما " تام اۇلونىحا اولا ھر سۆزون اۆزونە خاص وۇرغوسو بىترىنە بۇتون مىركى سۆزون سىر وۇرغوسو اولار . ثانىا مىثلا سىرىنچى حىصەنىس سۇنو و اىكىنچى حىصەنىس باشى مصوت اۇلورسا قانىنا شىما تام اۇلونىحا بۇ مصوتلردىن سىرىسى دۇشتر و كىلمەلر (آھنگ باخىمىنىدان)

eski dönemlerinden farklı olarak bir takım yeni özelliklere sahip olmuş ve yeni kurallar yaratmıştır. Söz dizimi yoluyla sözcük yapma yönteminin inceleme konusu “birleşik kelimeler”dir (S. Abdullatif Caferov, adı verilmiş eseri, ss. 204-205).

Biraz önce de gösterildiği gibi söz dizimi/sentaktik yolla da dilimizde bir takım terimler yapılır ve günümüzün ihtiyaçları bu yola başvurmamızı zorunlu kılar. Zira bir taraftan bilim ve teknolojinin gelişimi yeni yeni terimlere ihtiyaç doğurur. Diğer taraftan da sosyal-siyasal şartlar, beşeri bilgi ve araştırmaların çoğalması hergün, yeni kavramların dilimizde de eşdeğerlerini tanımamıza bizi mecbur eder. Bu işte gecikmek olmaz, zira biz acele etmezsek gereken kavramları açıklayacak terimler çaresiz yabancı dillerden “alıntı” ve “kopya” kelimelerle temin edilecek ve sonradan kendi dilimizde uygun kelime yapılırsa da alıntı ve kopya kelimelere alışmış olan yeni nesle onları kabul ettirmek kolay olmayacak.

Yukarıda açıkça belirtildiği gibi eklerle (morfolojik yolla) sözcük yapmak dilimize daha uygundur. Lakin birleşme ve tamlama yoluna da – dikkatli olma şartıyla- açıktır. Bu yolda da çok geniş bir saha vardır. Birleşik kelimelerin (basit kelimelere kıyasla) bir özelliği vardır: Onun çeşitli parçalarının çağrışım yoluyla sözün bütününe verdiği canlılık ve aydınlık gözden kaçmamalıdır. Örneğin “kırmızı bir şafak” ibaresinde birinci kelimeyi birleşik şekilde diyelim ki “kan kırmızısı bir şafak” diye veren bir şairin, niye birleşik şekli tercih ettiği bellidir.

Yeri gelmişken şu noktayı da hatırlamak gerekir. Ancak yan yana getirilmiş her hangi iki kelime asıl anlamında “birleşik kelime” sayılmaz. Onların kaynaşıp kalıplaşmış olması şarttır.

Bu kaynaşma “tam olunca evvela her sözün kendisine has vurgusu yerine birleşik kelimenin bir vurgusu olur. İkinci olarak örneğin birinci bölümün sonu ve ikinci bölümün başı ünlü olursa kaynaşma tam olunca bu ünlülerden biri düşer ve kelimeler (ses uyumu bakımından)

آز - جوخ اويوشما (انظيماق) علامتلىرى گۆستەرلىرى. مثال :

" عمى اوغلو"، "عموغلۇ" اولار، "على آغا" دا "علاغا" حالينا گلگهر .

" عمى " و " على " اؤز "وورغولار" ينى دا گوردوگونوز كيمي ايتيريرلىرى .

موضوعو داها آيدىن تهقيق ائتمك اوحون سيزده بروفه سور محرم

ارگين - ين " تورك ديل بيلگيسى " نده سئحديكى يولو تعقيب ائتمك

ايسته ييريك ، مركب كلمه لر موضوعونو داها گئنىش چارچيوادا يعنى

" كلمه لر بيلشمه سى " بحثينده مطاليعه ائلمه گى ترحيح ائديرىك .

مذكور مولفين يولوندا دواملا ساقا منبعلردن ده مثاللار و اورنهك

لرله متنى آيدىنلا تماغا چاليشا حاغيق .

✧ كلمه بيلشمه لرى ✧

كلمه بيلشمه لرى بىردن آرتىق كلمه نى ايچينه آلان، بنيه سىنده و

معناسيندا بىر بوتونلوك اولان، ديلده بىر بوتون اولارق معاميله

گۆره ن سىردىل واحيدى دىر . كلمه بيلشمه لرى اوحون بىردن جوخ كلمه

بىر مقدار قايدالارا گۆره معين بىر ترتيب ايچينده يان - يانا گئير -

يلير ... كلمه بيلشمه لرى تگ بىر شئىي ويا حركتى بىروا حيدكىمى قار -

شيلايان كلمه لر محموده لرى دئمك دىر . هر كلمه بيلشمه سى باسقا كلمه لر

يادا ساقا كلمه بيلشمه لرى ايله بىروا حيد حاليندا مناسيپته گئجه ر

هابئله حمله لره ده بىر واحيد كيمي اشتراك ائده ر . تك بىر كلمه كيمي ده

تصريف ائديلىر و صونا گلن اك بوتون بيلشمه يه شاميل اولور .

بوكلمه بيلشمه لرى نى اصل و تابع اولارق ايكى اساس عنصر، بؤلك

اولار ، توركو دىلينده كؤمكچى عنصر اصل عنصردن قاباق گلهر .

تورك نحوى نين بوتون اساسى بو آنا قانون اۆزه رينه قورولموش -

دور . هامى كلمه بيلشمه لر ينده و جمله ده اصل اولان (تعيين ائدىلن،

تاماملانان و بايرتيلن - بللى ائدىلن عنصر) سوندا و سىردن (بللى

اقدن) ، تاماملانان و تعيين ائدن و تابع اولان كؤمكچى عنصر ساشدا

گلهر . دىل يىمىزده يالنىز " كى " - لى مركب جمله بو قايديا تابع دگيل

دىر ، زيرا " كى " - لى مركب جمله لر توركو اولمايان و آلينمسا

اولگولر اۆزه ريندن دۆزه لدىلر . عموماً هر هانسى بىر مطلب توركو دىلى

نين بسىط جمله لرى ايله ، داها فصيح و گۆزه ل بىر صورتده جاتديرلايلير

توركو ده كلمه بيلشمه لر ينده كى بو سيرا عئىنى زاماندا بىر -

زامان سىراسىدا .

az çok uygunluk gösterirler. Örneğin: “Emmioğlu” ifadesi “emmoğlu” olur, “Ali Ağa” da “Alağa” haline gelir. “Emmi” ve “Ali” kendi üzerindeki “vurgu”yu da gördüğünüz gibi yitirir.

Konuyu daha kapsamlı incelemek için biz de Prof. Muharrem Ergin’in “Türk Dil Bilgisi”nde seçtiği yolu takip etmek istiyoruz. Birleşik kelimeler konusunu daha geniş çerçevede yani “birleşik kelimeler” bahsinde mutalağa etmeyi tercih ediyoruz. Adı geçen yazarın yolundan giderek başka kaynaklardan örnekler de vererek metni aydınlatmaya çalışacağız.

Birleşik Kelimeler

Birleşik kelimeler birden fazla kelimeyi içine alan, bünyesinde ve anlamında bir bütünlük olan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Birleşik kelimeler için birden çok kelime bazı kurallara göre düzenli bir sıra içinde yan yana getirilir. Birleşik kelimeler tek bir şeyi ya da hareketi bir birlik gibi karşılayan kelime topluluğu demektir. Her birleşik kelime başka bir kelime ya da başka bir birleşik kelime ile bir birlik halinde ilişki kurar. Bu şekilde cümlelerde de bir birlik olarak kullanılır. Tek bir kelime gibi de tasrif edilir ve sona gelen ek bütün birleşmeye uygun olur.

Bu birleşik kelimeler doğal olarak iki esas unsura bölünür. Türkî dilinde yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir.

Türk gramerinin bütün esası bu ana kural üzerine kurulmuştur. Bütün birleşik kelimelerde ve cümlede asıl olan (tayin edilen, tamamlanan ve belirtilen unsur) sonda ve belirten (belli eden), tamamlayan, tayin eden ve doğal olan yardımcı unsur başta gelir. Dilimizde sadece [-ki] ile yapılan birleşik cümleler Türkî olmayan ve alınma ülküler üzerinden yapılır. Genelde herhangi bir istek Türkî dilinin basit cümleleriyle, daha fasih ve güzel bir şekilde belirtilir.

Türkîde birleşik kelimelerdeki bu sıra ayrıca bir zaman sırasındır.

دیلیمیزده اکثر سیستمی ده تماما بو کلمه سیراسینا او یغوندور
 عنصرلر کلمه بیرلشمه لرینده اکلی و اکسیرز اولار بیلرلر .
 تورکوده باشلیجا کلمه بیرلشمه لری سونلار دیر :

۱ - تکرارلار ۲ - ربط اداتی ایله بیرلشمه لر ۳ - صفت تاما ملاماسی،
 ۴ - بییه لیک بیرلشمه لری و آد تاما ملاماسی ، ۵ - تعلق بیرلشمه لری،
 ۶ - مرکب آد ۷ - مرکب فعل ۸ - عنوان بیرلشمه لری ۹ - اصوات سیر -
 لشمه لری ۱۰ - صایی بیرلشمه لری ۱۱ - ادات بیرلشمه لری ۲ - اسناد
 بیرلشمه لری ، ۱۳ - مضاف الیه ۱۴ - "ه" حالی ۱۵ - "ده" حالی،
 ۱۶ - "دن" حالی بیرلشمه لری ۱۷ - فعل بیرلشمه لری ۱۸ - صفت فعل
 (یارتیسپ) بیرلشمه لری ۱۹ - ظرف فعل بیرلشمه لری ۲۰ - قیسالتما
 بیرلشمه لری ۲۱ - "ی" حالی بیرلشمه لری .

۱ - تکرارلار

تکرارلار عتیقینی جنسدن ایکی کلمه نین دال - با - دال گتیریلمه سی
 ایله عمله گلن کلمه بیرلشمه سی دیر . اکسیرز یان - یانا گلرلر و هر
 ایکی کلمه ده اؤز وؤرغوسو ایله تلفظ اولونور .
 تکرارلار ان بسیط، ان ساده کلمه بیرلشمه لری دیر .
 هر نوع کلمه دن تکرارلار سیرلشمه سی عمله گله بیلر .
 تکرارلارین باشلیجا اوچ وظیفه سی واردیر : ۱ - مفهوم قوتلندیر -
 مک ، ۲ - جوخلوق گؤسته رمک ، ۳ - دوام لیلیق .
 مثلا : " قارا - قارا (گؤزلر)" ده قارا تاکید اولور و معناسی
 قوتلنیر .

" قاسی - قاسی (گزمک)" ده بیرچوخ قابیدان بحث اولونور .
 "گنده - گنده" و "قاچا - قاچا" دا حرکتده دوام لیلیق مفهوم -
 آنلاشیلیر .

تکرارلارلار نین ایکی داها وظیفه سی وار : (- متوسط دوروموبیان .
 مثلا : " آرز - جوخ" ، "یاخشی - بیس" ده اولدوغو کیمی .
 ۲ - بیرلیگی افاده ائدر : بیجر - دؤیز .
 دیلیمیزده مؤود نوع تکرارلار وار دیر :

۱ - عتیقنا تکرار : آستا - آستا ، یاواش - یاواش ، داغ - داغ ،
 گؤز - گؤز ، دیلیم - دیلیم ، بیرر - بیرر ، جوخ - جوخ ، گؤرول ، گؤر -
 ول شیریل - شیریل ، بیرر - بیرر ، اوچ - اوچ ، دث - دثیه ، یاخا -

Dilimizdeki ek sistemi de tamamen bu kelime sırasına uygundur. Unsurlar birleşik kelimelerde ekli ve eksiz olabilir.

Türkçede başlıca birleşik kelimeler bunlardır:

1. Kelime tekrarları; 2. Bağlama edatı ile yapılan birleşmeler; 3. Sıfat tamlaması; 4. İyelik birleşmeleri ve isim tamlaması, 5. Bağlama zamiri ile yapılan birleşmeler; 6. Birleşik adlar; 7. Birleşik fiiller; 8. Unvan birleşmeleri; 9. Ses birleşmeleri; 10. Sayı birleşmeleri; 11. Edat birleşmeleri; 12. İsnat birleşmeleri; 13. İsim tamlaması (muzafun ileyh), 14. “/-e/” hali, 15. [-de] hali, 16. [-den] hali birleşmeleri, 17. Fiil birleşmeleri, 18. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri, 19. Zarf fiil birleşmeleri, 20. Kısaltmalarla yapılan birleşmeler, 21. /-i/ hali birleşmeleri.

1. Kelime Tekrarlar

Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin yan yana getirilmesiyle yapılan birleşik kelimelerdir. Eksiz yan yana gelirler ve her iki kelime de kendi vurgusu ile söylenir.

Tekrarlar, en basit, en sade birleşik kelimelerdir.

Her çeşit kelimededen kelime tekrarı yapılabilir.

Kelime tekrarlarının başlıca üç görevi vardır: 1. Kavramı kuvvetlendirmek; 2. Çoğunluğu göstermek; 3. Süreklilik.

Örnek: “Kara kara (gözler)”de kara vurgulanır ve anlamı kuvvetlenir.

“Kapı kapı (gezmek)”de birçok kapıdan bahsedilir.

“Gide gide” ve “kaça kaç” ifadelerinde harekette süreklilik ifadesi anlaşılır.

Kelime tekrarlarının iki görevi daha vardır: 1. Orta durumu gösterir. Örneğin: “az çok”, “iyi kötü” de olduğu gibi.

2. Birliği ifade eder: biçer-döver.

Dilimizde dört çeşit tekrarlama vardır:

1. Aynı kelimenin tekrarı: hasta hasta, yavaş yavaş, dağ dağ, göz göz, dilim dilim, birer birer, çok çok, gürül gürül, şırlı şırlı, bir bir, üç üç, diye diye, baka

با حا ، دُوروب- دوروب (آغلايپيردى) ، بلى - بلى ، يوخ - يوخ - يــــوخ ،
آى - آى ، واى - واى ، اولسا - اولسا ، بول - بول ، گئتىدى- گئتىدى
(صونوندا مرادينا يئتىدى) ، "گئده - گئده " بىرلشمهسى ، پرفه سور
ارگين - ه گوره " گئت - گئده " ، و بيزيم " گئده - گئت " تکرارلاما -
سینی عمله گتيريبدير .

۲ - ياخين معنالى سۇزلىر يادا متراديفليرين تکرارى : آچىق -
ساچىق ، تۇز- تۇرپاق ، تارتان - پارتان ، سىنيق - سالخاق، فيلان -
بئهمان ، آدلى - سانلى ، يۇرغون - آرغين ، ايش- گۆج ، آنا - آتا ،
ار- آرواد ، اوست- باش ، قاش- گۆز ، قارا - قۇرو ، بئش- اون ،
قاش- گۆز ، دلى - دۇلو ، سن - من ، او - بو ...

"فيلان" كلمهسى ايله عمله گلن تکرارلارى دا بو مقوله دن سايماق
اولار : حسن فيلان

۳ - ضد معنالى تکرارلار : ياخشى - پيس ، كيچىك - بۇيوك ، آشاغى -
يوخارى ، آلب- اوست ، ترس- اوز ، دۇشه - قالخا ، سحر - آخسام ،
آز - چوخ ، داغداكى - باغداكى آغ - قارا

۴ - علاوهلى تکرارلار : كلمه نين باشينا علاوه بىر شئصر گتيرمكله
عمله گلن تکرارلار دا وار . بۇنلار ايكي جور دور :

۱ - كلمه نين باشينا بىر س علاوه ائتمكله عمله گلنلر :

كلمه نين باش سسى مصوت اولسا مستقيما گلن سس اوْنا آرتيريلار :

ايش- ميش ، آدام - مادام ... كيمي

كلمه نين باش سسى صاميت اولسا او صاميت گؤتورولر و يقرينسه

" م " صاميتى گئچر :

سو - مو ، دنيز - مئيز ، كتاب - ميثاب ، درس - مرس كيمي

كلمه نين باش سسى " م " اولورسا اوزامان تکرار " فيلان " سغوزو

ايله تامين ائديليز : مريض - فيلان ، ميز - فيلان كيمي

فيلان هر كلمه ايله گله بيلر : كتاب - فيلان سو - فيلان ..

بعضاً ايلك هانين مصوتى دگيشيلر و تکرار بو دگيتيک هعا ايله

عمله گلر : شرط - شوروط ... كيمي

۲ - كلمه نين باشينا بىر يادا ايكي هعا علاوه ي ايله تکرار عمله

گلر . موخالدا بىر قسّم صفتليرين ايلك هعالارى مصوت ايسه يئرينه گوره

اونلارين صونونا " م " يا " پ " يا " ر " يا " س " صاميتى آرتيريلار .

baka, durup durup (ağlıyordu), evet evet, yok yok, ay ay, vay vay, olsa olsa, bol bol, gitti gitti (sonunda muradına yetti), “gide gide” birleşmesi Prof. Ergin’e göre “git gide” ve bizim “gède géi” tekrarlamasını yapmıştır.

2. Yakın ya da eş anlamlı kelimelerin tekrarı: açık saçık, toz toprak, saçma sapan, kırık dökük, falan filan, adlı sanlı, yorgun argın, iş güç, ana baba, karı koca, üst baş, kaş göz, kara kuru, beş on, kaş göz, deli dolu, sen ben, o bu...

“Filan” kelimesiyle yapılan tekrarları da bunlara örnektir: Hasan filan...

3. Zıt anlamlı kelimelerin tekrarı: iyi kötü, küçük büyük, aşağı yukarı, alt üst, ters düz, düşe kalka, sabah akşam, az çok, dağdaki bağdaki, siyah beyaz...

4. İlaveli tekrarlar: Kelimenin başına bir unsur ilave ederek yapılan tekrarlar da vardır. Bunlar iki şekilde yapılır:

4.1. Kelimenin başına bir ses getirerek yapılan tekrarlar: Kelimenin ilk sesi ünlü olursa ikinci ses ona eklenir: İş miş, adam madam gibi. Kelimenin ilk sesi ünsüz olursa, o ünsüzün yerine /m/ ünsüzü gelir: Su mu, deniz meniz, kitap mitap, ders mers gibi...

Kelimenin ilk sesi /m/ olursa o zaman tekrar “filan” kelimesi ile sağlanır: Hasta filan, biz filan gibi...

Filan her kelime ile kullanılabilir: Kitap filan, su filan...

Bazen ilk kelimenin ünlüsü değişir ve kelime tekrarı değişen bu hece ile yapılır: Şart şurt gibi.

4.2. Kelimenin başına bir ya da iki hece ekleyerek kelime tekrarı yapılır: Bu durumda bazı sıfatların ilk hecesi ünlü ise yerine göre onların sonuna /m/, /p/, /t/ ve /s/ ünsüzlerinden birisi eklenir.

مثلاً : "ساری" - نین سیرینجی هجاسی "سا" - دیر اونا "ب" آرثیر-
 یلار : ساب- ساری ، " یاشیل " - یں باش هجاسی "یا" - دیر اونا دا
 "م" آرثیریلار : یام - یاشیل . "قارا" - نین باش هجاسی "قا" دیر .
 اونا دا "ب" آرثیریلار : قاب- فارا . "تامام" - یں باش هجاسی "تا"
 دیر اونا دا "س" آرثیریلار : تاس- تامام .

کلمه نین ایلک هجاسی نین صونو صامب اولسا او زامان صامبست
 سگئدر و یئرینه گینه "ب" ، "م" ، "س" ، "ر" سلربندن سیری اوتورار
 : "دۆز" - و "ز" سسی گئدر و یئرینه "م" گلر : دۆم - دۆز .
 " هیلباق " - یں ایلک هجاسی " حیل " - یں "ل" سسی گئدر و یئرینه "ر"
 گلر : چیر - چیلباق . بعضا "ب" - دن صونرا سیر "ا" ، "ه" ، "و" ، "ر"
 دن صونرا سیر "یل" ، "یل" گتیریلدیگی ده وار : ساپا - ساغلام ،
 گویه - گوندوز ، دۆبه - دوز ، حیریل - حیلباق ... کیمی .

۲ - ربط اداتی ایله سیرلشمه لر

"و" ، "ایله" و " ... دن ... قدهر" معنا سیندا اولان عربجه "الی"
 کیمی ربط اداتی ایله سیرلشمه لر: لیلی ایله محزون ، علی نیس
 آتاسی ایله احمد ، بتتمیش الی سکسن ، سن و من ، سو ، ها و اوتورباق ،
 او و یا سو ، هم س هم من ... کیمی .

۳ - صفت ناما ملاماسی (صفت و موصوف)

صفت و آدین یان - یانا کلمه سینده ، اساس اولان آد دایما صفتدن
 صونرا گلر و هتچ بیراک ایشلنمز . صفت مفرد اولراق گلر . وۇرعو
 صفتین اوستونده دیر : گۆزه ل یازی ، اۇچ آدام ، بۇیوک سیرکیشی ،
 باغادا اوینابان قونشو قیزی ، ائویس قاباغینداکی آغاچ ...

۴ - یییه لیک سیرلشمه لری و آد تاما ملاماسی

سو ، ایکی آد عنصر و نون عمله گتیردیگی کلمه سیرلشمه سی دیر . بیسر
 آدین معناسی نین یییه لیک سیسته می ایجینده باشقا سیر آدلا تاما ملا -
 نماسی اساسینا دایانیر . سو سیرلشمه ، اکلی سیر سیرلشمه دیر . اساس
 عنصر (ایکینجی عنصر ، ناما ملانان) دایما یییه لیک اکی داشیر . تاما -
 ملایان یعنی سیرینجی عنصر بعضاً اکلی و بعضا ده یئرینه گۆره اک سیز
 اولار و سونون بئله اولماسی ایکی فرق عمله گتیرر : ۱- معین لیک و
 غیر معین لیک ۲۰ - موقتلیک یا دا دایمی لیک فرقلری .

Örneğin “sarı” kelimesinin ilk hecesi “sa”dır, ona /p/ eklenir: sapsarı. “Yeşil” kelimesinin ilk hecesi “ye”dir, ona da /m/ eklenir: yemyeşil. “Kara” kelimesinin ilk hecesi “ka”dır, ona da /p/ eklenir: kapkara. “Tamam” kelimesinin ilk hecesi “ta”dır, ona da /s/ eklenir: tastamam.

Kelimenin ilk hecesinin sonu ünsüz ise o zaman ünsüz ses gider ve yerine yine /p/, /m/, /s/ ve /r/ seslerinden biri gelir: “düz” kelimesinin /z/ sesi gider ve yerine /m/ sesi gelir: düm düz. “Çılpak” kelimesinin ilk hecesinde /l/ sesi düşer ve yerine /r/ sesi gelir: “Çırçılpaq” (TT Çırçıplak). Bazen /p/ sesinden sonra bir /a/ ya da /e/ sesi ve /r/’den sonra bir {-Il} eki getirildiği de görülür: Sapa sağlam, güpe gündüz, düpe düz, çırıl çıplak gibi.

2. Bağlama Edatı ile Yapılan Birleşik Kelimeler:

“Ve”, “ile”, “...den”, “-e kadar” anlamında olan Arapça “ila” gibi bağlama edatı ile yapılan birleşmeler: Leyla ile Mecnun, Ali’nin babası ile Ahmet, yetmiş ila seksen, sen ve ben, “su, hava, toprak”, o veya bu, hem sen hem ben gibi.

3. Sıfat Tamlaması:

Sıfat ve adın yan yana gelmesinde, esas olan ad daima sıfattan sonra gelir ve hiçbir ek kullanılmaz. Sıfat tek olarak gelir. Vurgu sıfatın üstündedir: güzel yazı, üç adam, büyük bir kişi, bahçede oynayan komşu kızı, evin önündeki ağaç...

4. İyelik Ekiyle Yapılan Birleşik Kelimeler ve Ad Tamlaması:

Bu, iki ad unsurunun meydana getirdiği kelime birleşmesidir. Bir adın anlamının iyelik sistemi içinde başka bir adla tamamlanması esasına dayanır. Bu birleşme ekli bir birleşmedir. Esas unsur (ikinci unsur tamamlanan) daima iyelik eki taşır. Tamlayan, yani birinci unsur bazen ekli ve bazen de yerine göre eksiz olur ve bunun böyle olması iki farklılık meydana getirir: 1. Açıklık ve belirsizlik, 2. Geçicilik ya da süreklilik farklılıkları.

تاما ملایان عنصر معین اولسا ، معین اولماق ایسته نبلیرسه ، بیللی- نیرسه او زامان اکلی اولماسی لازیم گلیر . نثله اولونجا ضمنا موقت لیک مفهومدا القاء ائدر . دئمک اک سیز تاما ملایان (ایلک عنصر) غیر معین اولسا ، عمومی اولور و بیرلشمهده اشتیراکی ، هابئله ایکینجی عنصره باغلیلیقی داها قوتلی ساییلیر . بونا گؤره ده اک سیز آد تاما ملالاری عموما " مرکب آد " وضعیتینده دیرلر . مقایسه ائدهک :

ینجره نین حامی ، پنجره حامی ، قوشون قفہ سی ، قوش قفہ سی ———
 داشین بارجاسی ، داش بارجاسی ، قوبونون اتی ، قویون اتی . . . کیمی
 اکلی ، معین شکیل بعضا " تخصیص " معناسی یانیندا بییـرـده
 تاکید مفهومو داشیر : دلی نین بیری ، سوزون دوغروسو ، تریـزـین
 گؤزه لی ، دده سی نین بالاسی . . .

غیر معین (اک سیز) تاما ملانین " مرکب آد " حکمونه اولماسی
 نتیجه سینده بیرجوخ بیئر ، مقام ، موسسه ، ماموریت ، کتاب ، اشیاء و سایر
 آدلاری بوتاما ملالما شکلینده اولور :

بیئر آدلاریندان : ملیک کنندی (ملک - کنندی : ۱ - ب ۵) ، خالا او -
 شاغی : ۱۵ - ب ۷) ، خانباغی (۱۵ - ب ۸) ، سواشی (۱۵ - ج ۹) ،
 همار کنندی (۲ - ب ۸) ، داود قیشلاغی (داود قشلاقلی : ۲ - ب ۸) ،
 حسن خان دره سی (۲ - ب ۸) ، شاه تپه سی (۲ - ب ۸) ، چول قیشلاغی (۲ -
 ب ۷) ، یای شهری (۳ - ب ۵) ، زونوز چایی (زونوز چایی : ۳ - ب ۴) ،
 قویون داغی (حزیره قویون داغی : ۳ - ج ۴) . . . کیمی .

یوخاریدا آدی گئچن جوغرافی اسملر " گیتاشناسی " نشریاتینین
 " اطلس راهای ایران " دین آلینمیشدیر . بارانتته زده کی آد او کتابین
 ملامسینی ، صفحه ویئرین نقشه ده کی موقعینی گؤرسه دیر .

اؤزگه مثاللار : باش اؤرتوسو (روسری) ، ایل دؤنومو (سالگرد) ،
 کول رنگی ، دده مالی ، ایپهک قوردو ، معارف وزیر ، مالیه مدیتری ،
 حقوق فاقولنه سی / دانیشکده سی ، فضولی دیوانی ، قهوه رنگی . . .

بعضا بییه لیک اکی - زامانلا - حذف اولونموشدور آذربایحان و
 سایر نورک دبللی ساحه لرینده بوشکیل آزدگیل دیر . آذربایحاندا :

خواجه بولاغ (خواجه بلاغ : ۲ - ب ۹) ، قوردتپه (قورت تپه : ۲ - ب ۸) ،
 قالاچای (قلعه های : ۳ - ج ۵) ، سازارحای (۳ - الف ۴) ، آخوند قیشلاق
 (۳ - ج ۴) ، گلین قایا (گلین قیه : ۳ - ب ۴) ، قیزقالا (قیز قلعه :

Tamlayan unsur belirtili olursa, belirtili olması istenilirse, bilinirse o zaman ek alması gerekir. Böyle olunca dolayısıyla geçicilik kavramı da ifade eder. Eksiz tamlayan (ilk unsur) belirtisiz olursa, genel olur ve birleşmede ortağı, ikinci unsura bağılılığı da daha kuvvetli sayılır. Buna göre de eksiz ad tamlamaları genellikle “birleşik ad” konumundadır. Karşılaştıralım: Pencerenin camı, pencere camı, kuşun kafesi, kuş kafesi, taşın parçası, taş parçası, koyunun eti, koyun eti gibi.

Ekli, belirtili şekil bazen “özüleme” anlamı yanında bir de kuvvetlendirme kavramı taşır: Delinin biri, sözün doğrusu, Tebriz’in güzeli, dedesinin torunu...

Belirtisiz (eksiz) tamlamanın “birleşik ad” konumunda olması sonucunda birçok yer, makam, kurum, memuriyet, kitap, eşya vs. adları bu tamlama şeklinde olur:

Yer adlarından: Melik köyü (Melek köyü: 11-b5), hala çocuğu (10-b7), Hanbağı (10-s8), Subaşı (10: h9), Hamar köyü (2-b8), Davud kışlağı (Davut kışlağı: 2-b8), Hasan Han Deresi (2-b8), Şah Tepesi (2-b8), Çöl kışlağı (2-p7), Yay şehri (3-t5), Zonuz Çayı (zenuz çayı: 3-t4), Koyun Dağı (Hazire-i koyun dağı: 3-h4) gibi.

Yukarıda adı geçen coğrafi adlar “Gitashenasi” neşriyatının “راهدای طیران” (İran Yollarının Atlası) adlı eserden alınmıştır. Parantezdeki ad o kitabın imlasını, safha ve yerin haritadaki konumunu gösterir.

Başka örnekler: başörtüsü, yıl dönümü, kül rengi, dede malı, ipek kurdu, Eğitim Bakanı, maliye müdürü, hukuk fakültesi, Fuzuli divanı, kahverengi...

Bazen iyelik eki - zamanla - kaldırılmıştır. Azerbaycan vs. Türk dili sahalarda bu şekil az değildir. Azerbaycan’da: Hoca bulak (Hoca belâg: 2-p9), Kurttepe (2-p8), Kaleçay (3-h5), Pazarçay (3-a4), Ahundkişlak (3-h4), Gelinkaya (3-p4), Kızkale (

۳ - ۳)، دیواندهره (دیواندره ۱۵ ت ۶)، ساسکند (طاس کند: ۱۵ - ۶ - ۶)، قوم ننه (۱۵ - ۶ پ)، حیدافایا (حداقیه: ۱۵ - ۷ ب)، توب آعاج (۱۵ - ۸ ب)، حشمه کوره (۱۵ - ۸ ب)، داش قالا داش قلعه: ۱۵ - ح ۱۹، گول ننه (گل سه: ۱۵ - ح ۹)، شاه سولاق (شاه سلاغ: ۱۵ - ب ۹)، داش سولاق (داش سلاغ: ۱۵ - ت ۹) ... کیمی .

سونلارا فیاس یولو امله صون زامانلاردا نورکحده سونلارا نذره بین ترکیب لر مود حالینا گلمیشدیر، رحمنلیک بانغو اوغلو سوناسیننه تورکیه نورکحده سینه گیرمیش بو قیلدن ترکیب لری غلط بیرایش ساییرو شکایت ائدیر، خصوصاً کوحه بازار و خیوان آدلاریندا بییه لیک اکی نیس آتیلیمیش اولماسینی بیوک سیرسبو ساییرو. بو مولفه گوره آحسانی "انقلاب خیوانی"، "ناهار کوحه سی"، "نوحید مئیداسی"، "میرسازاری" "سیتلی طوطو درندی" ترکیب لری صحیح دیر. لکن اونا گوره بعضی موسهلرین خارجی آدلاردان انهاملا قیساسا دیلمیش ترکیب لردن استفاده ائتمه لری یا حشی دگیل. مثلا او "دنیز سانک" "ین دوغرو اولما دیغینیسی او موسه نین نهایت اوزونون ده باشا دوشوب آدینی "دنیز جیلک" یا نفاسی / سانگی - نا جئویرمه سینی خاطرلادیر، نورکحده "بییه لیک" اکی واردیر دئییر و اینگیلیزجه نین "قاردهن بارتی"، "ساق نوب"، "قوب سال"، "حازند" ی بیزه موده ل اولما بیلمز. دوغرو دور بو نوع کلمه فروبوموز ان جوخ اینگیلیزجه یه نذره بییر. لاکین بو آرادا بییزیم ترکیبلرده "بییه لیک اکی" لزوسلودور، بییه تاکیدا یدیر باشقا دیل لرده حال و دوروم اکثر نورکجه نین تام ترسینه دیر. عربجه "دارالشفا"، "شفا اتوی"، "فارسا" دین اسلام"، "اسلام دینی"، و فرانسوزجا "له سینه ما دوقارتیه" ده وئردیگیمیز مثاللار کیمی نورکون تام ترسینه "محل سینه مالاری" ترجمه ائدیلمه لیدیر.

عئینی مؤلیف سونوع بیرلشمه لر حقیقیندا سئله دئییر:

قدیم تورکجه دن بو گونه قدهر ایشلک اولان غیرمعین آد بیرلشمه سی (سوباشی - سرکرده دئمکدیر - کیشی اوغلو - سنی آدم دئمکدیر -) گنتیش سیرساحده ایشلندیگیندن آنحاق معنا هتیندن قایناسان مرکب آدلار یاراتماقلا قالما مبش حور - نه - حور کلمه صنف لری نه گیرن ترکیب لر مئیدانا گتیرمیشدیر، مثلا: مختلیف حدس آدلاری: ده وه تیکانی، داغ جیجه گی، بیتر او زو، یوزباشی، سکلرگی،

3-3), Divandere (10-s6), Taşkent (10-6), Kumtepe (10-p6), Hıdakaya (10-7), Topağaç (10-8), Çeşmeküre (10-8), Taşkale (10-h9), Gültepe (10-h9), Şahbulak (10-9), Taşbulak (10-s9) gibi.

Son zamanlarda Türkçede bunlara kıyasla benzer tamlamalar moda haline gelmiştir. Rahmetli Banguoğlu bu münasebetle Türkiye Türkçesine giren bu tamlamaları illet bir iş sayar ve bunlardan şikâyet eder. Özellikle çarşı pazar ve yol (hıyaban) adlarında iyelik ekinin atılmış olmasını büyük bir yanlış sayar. Bu yazara göre ancak “İnkılap Hıyabanı”, “Bahar Sokağı”, “Tevhit Meydanı”, “Emir Pazarı”, “Bitli Tutu Derbendi” tamlamaları doğrudur. Lakin ona göre bazı kurumların yabancı adlardan ilhamla kısaltılmış tamlamalardan yararlanması iyi değildir. Örneğin o, “Deniz Bank”ın doğru olmadığını o kurumun nihayet farkına varıp adını “Denizcilik Bankası”na çevirmesini hatırlatır. “Türkçede “iyelik” eki vardır ve İngilizcenin “*garden parti*”, “banknot”, “futbol”, “*husband*” gibi kelimeleri bize model olamaz” der. Doğrudur bu tür kelime grupları en çok İngilizceye benziyor. Lakin bu arada bizim tamlamalarda “iyelik eki”nin gerekli olduğunu vurgular. Başka dillerde bu durum genellikle Türkçenin tam tersidir. Arapça “*darü'lşifa*”, “şifa evi”, Farsça “*din-i İslam*”, “İslam dini” ve Fransızca “*le cinema dökartiye*”de verdiğimiz örnekler gibi Türk’ün tam tersine “mahalle sinemaları” olarak tercüme edilmelidir.

Aynı yazar bunun gibi birleşmeler hakkında şunları söylüyor: Eski Türkçeden bugüne kadar işlek olan belirtisiz ad birleşmesi (subaşı – sergerde demektir – insanoğlu – yani adam demektir-) geniş bir sahada kullanıldığından ancak anlam yönünden kaynaşan birleşik adlar yaratmakla kalmamış, çeşitli kelime sınıflarına giren tamlamalar meydana getirmiştir. Örneğin: çeşitli cins adları: deve diken, dağ çiçeği, yeryüzü, yüzbaşı, beylerbeyi,

خان داماری، ساش آغریسی ، گۆزنورو، ال امهگی، بال آیی (ماه عسل)،
اؤزقاراسی . ایس بیرلیگی، گۆز داعی، کول قاسی ، ال آعاحی، دیسش
فیرحاسی (مسواک)، بشرآلماسی کیمی .

۵ - نعلق سیرلشمه لری

سو سیرلشمه نعلق اکینه دایانان سیرکلمه سیرلشمه سی دیر :
" - کی " تعلق اکی ایله اونندان اولکی سیرکلمه سیرلشمه سی نین ساده
حالی ، تاما ملایان حالی وبا " - ده " عالی ایله عمله گلر ، مثال :
تاریخدن قاقا قکی، قوچا آدامینکی، تهرانلا ترمیز آراسیندا گئدیپ -
گلن اونوسلرده کی . . .

سومثالاردا اولدوغو کیمی بو سیرلشمه هرگئنیشلیکده اولایلیر .

۶ - مرکب آد

مرکب آد سیرشئییس یا شخصین آدی اولماق اؤزهره یان - یاناکلن
سیردن آرنیق آدین عمله گتیردیگی " آد سیرلشمه سی دیر .
مرکب آدلار دبلیمبرده عموماً خاص آدلار اولورلار . بعضی یئر آدلاری
اکثرأ ایکی لی شخص آدلاری سورکونون مرکب آدلارینی تشکیل ائدرلر ،
مستقیماً هئج سیر اکه احتیاج اولمادان آدلار یان - یاناقوبولار .
یئر آدلاریمیزدان : قالاتیه (قلعه تیه : ۶۱ - پ ۴) ، سیان دره (۱۱ - ث ۵
باغاسارای .

شخص آدلاریندان : دیه گۆز (دده قورقود قهرمانلاریندان) ، تیمور
تاش (دمیرداش) ، اقلده نیز (ایلدگیز) ، حسنعلی ، محمدحفر کیمی .
عام بادا جنس آدلاریندان ، اؤزه لن مرکب آدلار ، مرکب کلمه دوروموندا
دیرلار . مرکب آدلاردا وۇرغو صون آددا دیر . یروغه سور محرم ارگیسن
تاکیدله " مرکب آد سحئینده مرکب کلمه ایله مرکب آدی بیر - بیرینه
قاریشدیرماق لازیمدیر " دئییر . چونکی : مرکب کلمه هر هانسی سیر
کلمه سیرلشمه سی نین کلمه لری نین نک سیرکلمه حالیندا سیرلشمه سی
ایله عمله گلن عنصر دور ، دئییه دوام ائدیر . سو عنصرن بنیه سینلی اصلی
اولان کلمه سیرلشمه سی تشکیل ائلیر . مرکب کلمه سیر مرکب اسم اولایلیه
جهگی کیمی ، سیرلشمیش سیر آد تاما ملاماسی ، صفت تاما ملاماسی ، عنوان
سیرلشمه سی وسایره کیمی کلمه سیرلشمه لری ده اولایلیر :

can damarı, baş ağrısı, göz nuru, el emeği, balayı, yüz karası, işbirliği, göz dağı, gül kanı, el ağacı, diş fırçası (misvak), yer elması gibi.

5. Bağlama Zamiri İle Yapılan Birleşik Kelimeler

Bu, bağlama zamiri ekine dayanan bir kelime birleşmesidir: [-ki] ekinin yalın halde olan ya da ilgi (tamlayan) eki ve [-de] hal eki alan bir kelimeyle birleşmesi sonucu meydana gelir. Örneğin: tarihten önceki, koca adamınki, Tahran'la Tebriz arasında gidip gelen otobüslerdeki...

Bu örneklerde olduğu gibi bu birleşme her genişlikte olabilir.

6. Birleşik Adlar

Birleşik adlar bir şeyin ya da şahsın adı olmak üzere yan yana gelen birden fazla adın meydana getirdiği “ad birleşmesidir”.

Birleşik adlar dilimizde genellikle özel addır. Bazı yer adları ve genellikle ikili şahıs adları Türkçenin birleşik adlarını oluşturur. Doğrudan, hiçbir eke ihtiyaç olmadan adlar yan yana gelir. Yer adlarından: Kaletepe (1-p4), Beyândere (11-s5), Bahçesaray.

Şahıs adlarından: Tepegöz (Dede Korkud kahramanlarından), Timurtaş (Demirtaş), İldeniz (ﻟﯩﺪﻧﯩﺰ), Hasan Ali, Muhammed Cafer gibi.

Genel ya da cins adlardan yapılan birleşik adlar, birleşik kelime durumundadır. Birleşik adlarda vurgu son addadır. Prof. Muharrem Ergin üzerine basarak “birleşik ad bahsinde birleşik kelime ile birleşik adı birbiriyile karıştırmamak lazımdır” diyor. Çünkü: Birleşik kelimeler her hangi bir kelime grubunun kelimelerinin tek bir kelime halinde birleşmesi ile ortaya çıkan bir unsurdur, diye devam eder. Bu unsurun bünyesini asli olan birleşik kelime oluşturur. Birleşik kelime bir birleşik ad olabileceği gibi birleşmiş bir ad tamlaması, sıfat tamlaması, unvan birleşmesi vs. gibi birleşik kelimeler olabilir:

آیا قفاسی، قهوه رنگی، بازار اثرته سی (هفنه اوچو)، بوگون، قیرخ آباق
فارانیز، هاحاسو (هاحه سو : ۱۵ - ۶) ... کیمی .
یروغه سور ارگین دتیبیر : " خصوصی ایله غیرمعین آد ناما ملاماسی
ایله صفت تاما ملاماسی اشیاء آدی اولاراتی ایشلنمه گه خوچ مناسبت
کلمه بیرلشمه لریدیر ."

سو سحتی، باشقا مولفلرین سؤزلری ایله تاما ملاما ق ایسته بیریک.
سورادادا گینه بانقو اوغلونا و جعفر و فراعته ائده هه بیگ :
غیرمعین آد بیرلشمه سی قالیببندگی ترکیملردن بیرجوخو اکثر
صفت اولاراتی ایشله نیلر، مثلا رنگلر :
کول رنگی بالتار، قهوه رنگی حوراب، فذاب رنگی یارحا (عناسی
یارحا) ...

مختلیف خصلتلر بیان ائدن بیرلشمه لردن :
اوز فاراسی، ماش سلاسی، بول دلیسی، ... سو نوع سیرلشمه لردن زامان
یئر و حال ایله مناسیمه نی اولان بعضی لری صفت و ظرف کیمی ایشله -
دیلیر : هسه آراسی، آخشام اوستو، خرمن صونو، یول اورتاسی، آباق
اوستو، سؤز گلیمی ...

بعضا سو ترکیب آددان صفتلرین یئوینی تونار و صفت بیرلشمه سی
کیمی ایشله نیلر :

کندلی فادین یئرینه کندقادینی، فیشلیق لباس یئرینه قیشر لاسی ..
دیلیمیز مرکب آیلاندیرمادا، بانقو اوغلونون تعبیری ایله، آد
بیرلشمه لری قالیببندی سئوه و ترحیح ائدر. سیرجوخ دیلرده صفت
بیرلشمه لری ایله بیان اولونان مفهوملاری ییزبیر آد بیرلشمه سی ایله
افاده ائده ریگ، مثلا :

فرانسوزحانین " آسانبله ناسیونال " - یذا بییز " ملت مجلیسی " دتیبیریگ
فارسحانین " جمهوری اسلامی " سی ییزیم دیلده " اسلام جمهوریتی " اولور
" جنگ جهانی " ییزیم دیلده " دونیا ساواشی " - دیر: هاسئله :
" سازمان بهداشتی جهانی " ییزیم دیلده " دونیا ساغلیق تشکیلاتی "،
" حقوق بشری " ایسه، " انسان حقلری " ترحومه ائدیلیلر.

دیلیمیزین آریدیلما سی و ساده لشمه سی یولوندا بو خصوصیتلردن
استفاده ائدیلیلر، مثال :

پول جزاسی (جزای نقدی)، گوئش ایلی (سال شمسی)، بدن تریسه سی

Ayakkabı, kahverengi, pazartesi (haftaiçi), bugün, kırkayak, Karadeniz, Hacasu (Hacesu: 10-p6) gibi.

Prof. Ergin diyor: “Özel ve belirtisiz ad tamlaması ile sıfat tamlaması eşya adı olarak kullanılmaya çok uygun birleşik kelimelerdir”.

Bu bahsi, başka yazarların sözleri ile tamamlamak istiyoruz. Burada da yine Banguoğlu’na ve Caferov’a başvuracağız:

“Belirtisiz ad birleşmesi kalıbındaki tamlamalardan birçoğu genelde sıfat olarak kullanılır. Örneğin renkler: Gültrengi paltar, kahverengi çorap, hünnaprengi parça...”

Çeşitli mizaç özelliği ifade eden birleşmelerden:

Yüz karası, baş belası, para delisi, bu şekildeki birleşmelerden zaman, yer ve hal ile ilişkisi olan bazıları sıfat ve zarf gibi kullanılır: hafta arası, akşamüzeri, harman sonu, yol ortası, ayaküstü, söz gelişi...

Bazen bu tamlamalar adlardan yapılan sıfatların yerini tutar ve sıfat birleşmesi gibi kullanılır: Köylü kadın yerine köy kadını, kışlık elbise yerine kış elbisesi...

Dilimiz birleşik adlandırmada, Banguoğlu’nun tabiriyle, ad birleşmeleri kalıbını sever ve tercih eder. Birçok dilde sıfat birleşmeleri ile açıklanan kavramları biz bir ad birleşmesi ile ifade ederiz. Örneğin: Fransızcanın “*assemblée nationale*”ına biz “millet meclisi” diyoruz. Farsçanın “*Cumhur-i İslamî*”si bizim dilde “İslam Cumhuriyeti” olur, “*ceng-i cihanî*” bizim dilde “dünya savaşı”dır: Aynı şekilde: “*Sazman-ı Behdasht-ı Cihanî*” (بندگانی جهانى) bizim dilde “Dünya Sağlık Teşkilatı”, “*hukuk-ı beşerî*” (حقوق بشرى) ise “insan hakları” olarak tercüme edilir.

Dilimizin arıtlılması ve sadeleşmesi yolunda bu özellikten yararlanır. Örnek: Para cezası (*ceza-i nakdî*), güneş yılı (*sâl-i şmsî*), beden terbiyesi

(تربیت بدنی) : ساغلیق / صحت معاینه سی (معاینه صحی) ، تورپاق
محصوللاری (محصولات ارضی) قادین نوخوشلوقلاری / خسته لیکلری (امراض
زنانه) ، روح بیخراانی (بحران روحی) ... کیمی .
صفت بیرلشمه لری

بونوع بیرلشمه لرده دیلیمیزه جوخلو مرکب سؤزلر وئریب دیر :
الیف) بو قبیلدن حنس آدلاری جوخ دور : آلابالیق ، قورویشمیش ، آحی
بادام ، شوش سؤز ، آراقاپی ، قیزیل گول ، ایستی اوت ، بوزقییر (جؤل)
ب- مکان ، طرف ، سیرا آدلارینی صفت کیمی گتیریپ صفت بیرلشمه لری
دوزه لدرلر :

ایچ اوز ، ساغ قاناد ، صون دوراق (فارسجا : آخرخط) ، ایلك باهار ،
آنا یول ...
یئنی سؤزلردن :

اؤنسؤز (سرآغاز) ، صونسؤز (فرانسیزجا : ایپلوق) ، آرددوشونحه
(آلمانجا : هینته رقه دانکه) ، آلت قومیسون (فرانسیزجا : سو
قومیسون) ...

ج) دیلیمیزده یئر آدلاری ، لقب لر و تاریخی آدلار بیرجوخ زامان صفت
بیرلشمه لری قالیبیندا دیرلر : دلی دومرول ، ایلدیریم بایزید ، اوزون
حسن ، آلپ ارتونا ، قیزیل ارسلان ... کیمی .

یئر آدلاریندان : قارادنیز ، آغ دنیز (مدیترانه) ، قیزیل دنیز
(بحرا حمر) ، گوگ تپه (۲ - ب ۹) ، اوج تپه (۲ - ب ۹) دیک داش (۲ - ب
۸) ، قاراتپه (قره تپه : ۲ - ب ۸) ، تازه کند (۲ - ت ۷) ، قوشا داغ (کوه
قوشه داغ : ۲ - ت ۷) ، یالقیز آغاج (یالقوز آغاج : ۲ - ت ۷) ، آخما
قایا (؟) ، ساری چمن (۲ - ب ۶) ، گویجه سلطان (۲ - ب ۶) ، مین کند
(۳ - الف ۵) ، آغ گومبذ (آغ گنبد : ۳ - ت ۳) ، اورتا کند (۳ - ب ۳) ،
قیزیل قیشلاق (۳ - ب ۳) ، قاراباغ (قره باغ : ۳ - ت ۳) ، ایشگه سو (۲ - ب
۲) ، قارا قوش (قره قوش : ۳ - ب ۲) ، ایری بوحاق (۳ - ب ۲) ، قییرخ
بولاق (قییرخ بولاغ : ۳ - ب ۱) ، قارا کیلیسا (قره کیلیسا : ۳ - ت ۲) ، قوشا -
بولاق (۳ - ت ۲) ، داش آغیل (داش آغل : ۱ - ب ۳) ... کیمی
د) صفت بیرلشمه لری قایناش اراق آدلار توره دیر :

قیزیل باش ، قاراپاق ، یوخاری باش

(*terbiyet-i bedenî*), sağlık / sıhhat anlamında (*muayene-i sıhhî*), toprak mahsulleri (*mahsûlât-ı arzî*), kadın hastalıkları (*emrâz-ı zenâne*), ruh buhranı (*buhrân-ı rûhî*) gibi.

Sıfat birleşmeleri

Bu birleşmeler dilimize çoklu birleşik kelime katmıştır:

a. Bu türden birçok cins ad yapılmıştır: alabalık, kuruyemiş, acıbadem, boşöz, arakapı, kızılıgöl, karabiber, bozkır.

b. mekan, taraf, sıra adlarını sıfat gibi getirmiş sıfat birleşmeleri yaparlar: iç yüz, sağ kanat, son durak (Farsça: *ahir hatt*), ilkbahar, anayol...

Yeni sözlerden:

Ön söz (*ser-âgaz*), son söz (Fransızca: *Épilogue*), art düşünce (Almanca: *Hintergedanke*), alt komisyon (Fransızca: *So komision*)...

c. Dilimizde yer adları, lakablar ve tarihi adlar birçok zaman sıfat birleşmeleri kalıbındadır: Deli Dumrul, Yıldırım Bayezit, Uzun Hasan, Alp Er Tunga, Kızıl Arslan gibi...

Yer adlarından: Karadeniz, Akdeniz (Mediterrane), Kızıldeniz (Bahr-i Ahmer), Göktepe (2-b9), Üçtepe (2-b9), Diktaş (2-b8), Karatepe (2-p8), Tazekend (2-t7), Koşadağ (kûh-i Koşadağ: 2-t7), yalnız ağaç (2-s7), Akma kaya (?), Sarıçimen (2-p6), Göyçe Sultan (2-p6), Minkend (3-a5), Ağgümbez (Ak Künbed: 3-s3), Ortakend (3-b3), Kızılkışlak (3-b3), Karabağ (3-t3), İşgesu (3-p2), Karakuş (3-p2), İribucak (3-p2), Kırkbulak (3-ı1), Karakilise (3-t2), Koşabulak (3-t2), Taşağıl (11-b3) gibi...

d. Sıfat birleşmeleri kaynaşarak adlar türetir: Kızılbaş, Karapapak, Yukarıbaş...

- لی اکی ایله نئله ترکیبیلر دوزه لیر :
 قارا گۆزلو، دار گلیرلی (فارسجا : کم درآمد) ...
 هـ) بیربارا صفت بیرلشمه لری مرکب ظرفلر کیمی ایشله نیر :
 بوگون، سورا، اوصیرا، هرگون ، نهواخت ؟
 بونلاری اوزادیلیمیشلاریندا ن :
 بیرباخیما، اوزاماندا، هر حالدا، اوبیریاندا ن ...
 ظرف بیرلشمه لری :

چوخ یاخشی، ان آز، ان آشاغی، داها چوخ، آز صونرا، داها یاخشی، هئچ
 شبهه سیز ... کیمی
 وگینه : داها گۆزهل ، ان گۆزهل ، داها قیساسی ... (بییه لیک اکی
 ایله)، گورولدوگو کیمی ظرف بیرلشمه لری قالیبینداکی ترکیبیلر داها
 چوخ ظرف و صفت کیمی ایش گورورلر .
 باشقا مختلف بیرلشمه لر اوچون بو بحثین ایره لی ده کی - "هالی"
 " - دهالی " و " - دن حالی بیرلشمه لرینه (بحث ۱۴، ۱۵، ۱۶ - - یا مراجعت
 اعدینیز .

مرکب فعل

پروفه سور ارگین - یین تعریفینه گۆره :
 مرکب فعل بیرکۆمکچی فعل له بیرآدین ویا بیر فعل شکلی نین عمله
 گتیردیگی کلمه بیتلشمه سی دیر . کۆمکچی فعلین باشینا گتیریلن عنصر
 آد ویا فعل اولماسینا گۆره مرکب فعللر ایکی یه آیریلیر . سو ایکی
 چتشد مرکب فعلین کۆمکچی فعللری ده آیری - آیریدیر .
 آدلا، مرکب فعل دوزهلدن کۆمکچی فعللر :

کۆمکچی فعللرله : " ائتمک / ائلمک " و " اولماق " فعللری (" ائیله مک "
 " قیلماق " و تورکیه تورکجه سینده " یاپماق " کیمی مترادیفلری " کۆمکچی
 فعللر " عنوانی ایله بیرجوخ آد گۆوده لری ایله غیرمعین مفعول
 قالیبیندا مرکب فعللر عمله گتیرر :
 کۆمک ائلمک ، دلی اولماق، - ضرا ائتمک ، معاينه اولماق، تله فون
 ائلمک ، ممکن قیلماق ، صیر ائیله مک ...
 بؤیوتمک و تجلیل اوچون ائتمک یئرینه " بویورماق " گتیریلیر :

[-li] eki ile böyle terkipler yapılır:

Kara gözlü, dar gelirli...

h. Bazı sıfat birleşmeleri birleşik zarf gibi kullanılır: bugün, bura, o sıra, her gün, ne vakit?

Bunların daha uzun görünüşleri: bir bakıma, o zamanda, her halde, öbür yandan...

Zarf birleşmeleri: çok iyi, en az, en aşağı, daha çok, az sonra, daha iyi, hiç şüphesiz gibi.

Ve yine: daha güzel, en güzel, daha kısası... (iyelik eki ile) görüldüğü gibi zarf birleşmeleri kalıbındaki, tamlamalar daha çok zarf ve sıfat gibi iş görürler.

Diğer birleşmeler için bu bahsin ilerideki [-eceli], [-deceli] ve [-den] hal eki birleşmelerine (Bakınız: 14, 15, 16'ya) başvurunuz.

Birleşik Fiiller:

Prof. Ergin'in tarifine göre:

Birleşik fiiller bir yardımcı fiil ile bir adın veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği birleşik kelimelerdir. Yardımcı fiilin başına getirilen unsurun ad veya fiil olmasına göre birleşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.

Adlarla birleşik fiil yapan yardımcı fiiller:

Yardımcı fiillerle: "Etmek / eylemek" ve "olmak" fiilleri ("eylemek", "kılmak" ve Türkiye Türkçesinde "yapmak" gibi eş anlamlıları "yardımcı fiiller" unvanı ile birçok ad gövdesiyle belirtisiz mef'ul kalıbında birleşik fiil yapar:

Yardım etmek, deli olmak, zarar etmek, muayene olmak, telefon etmek, mümkün kılmak, sır eylemek...

Büyükük ifadesi için etmek yerine "buyurmak" getirilir:

قبول بویورماق ... بو مرکب فعلده آد عنصر و یا بایر اسم یا بایر صفت فعل (بارنیسینپ) اولار. اسمده یا تورکجه یا دا خارجی اصللی اولار. پار - نیسپ له دوزه لمیش اسملرده یا لنینز "اولماق" و "بولماق" یعنی لازیم کومکچی فعللر (متعدی دگیل) ایشه گلر.

دیلمیزین سیط فعل یا راتماق داکی گئنیش امکانلارینی گورمه - مزلیکدن گلنلرین الینده بو کومکچی فعللر، یعنی "اٹمک" و "اولماق" لا مرکب فعللر دوزه لتمک اعتیادی تورکجه یه حدسیز - حسابسیز (ولزومسوز) خارجی کلمه نین سوخولما سینا پول آچمیشدیر.

اٹله کی، گینه بانقو اوغلونون دئدیگی کیمی، بو قبیل یا زیچی و شاعیرلرین بعضی لری نین حمله لرینده کومک فعللردن باشقا تورکجه کلمه قالما بایر. کئچمیش ده بونون نتیجه کلا اولراق گئت - گئده اصیل کلمه لریمیز یا ددان چیخما غا باشلادی و چوخ گئچمه دن دوغما سوزلریمیز یئرلرینی بو عئیبه جر ترکیبلره وئردیلر:

مثلا "سونماق"، تقدیم اٹمک، "حایماق"، عد اٹمک یا دا حساب اٹمک، "بویورماق" امر اٹمک، "اونارماق"، تعمیر اٹمک، اٹله مک، "اویماق"، تابع اولماق، "ساغلاماق" تامين اٹمک / قارانتسی اٹله مک "اوناماق" تصدیق اٹمک، حتی "اوکه ی" بئله یا دیر - فاندی و "یا ددان چیخارماق" ترجیح ائدیلدی.

دیلمیزده، راجاتجا: "یاخشیشماق"، "دوزه لتمک"، "یغمالاماق" ... کیمی اکلردن فایدالاناراق کلمه لر عمله گتیرمک امکانی اولدوغو حالدا "یاخشی اولماق"، "دوزا اولماق"، "یغمالمه مک" کیمی مرکب فعللر دوزه لتمه گه احتیاج یوخدور.

کومکچی فعللرله آچیلان یولدان، لزوملو ترکیبلرین یا نیندا داها نه کیمی مرکب فعللرین دیلمیزه گیردیگینی گؤسته رمک اوچون بونمونه لر یئتر (کفایت اقدر):

نوت اٹمک، دیکته اٹمک، ایستوپ اٹمک، قریپ اولماق، زیمنا - ستیک اٹله مک، ایرریته اٹله مک، شوقه اولماق، چه ق اٹله مک ... فعلله مرکب فعل دوزه لدن کومکچی فعللر:

فعله "مرکب فعل" عمله گتیره ن کومکچی فعللر ایسه بیلیمک، وئرمک، گلیمک، گورمک، دورماق، قالماق، یازماق، قویماق فعللری دیر.

kabul buyurmak... Bu birleşik fiillerde ad unsuru, bir isim ya da bir sıfat fiil (partisip) olur. Adlar da ya Türkçe ya da yabancı asıllı olur. Partisiple yapılan isimlerde yalnız “olmak” ve “bulmak” yani geçişsiz yardımcı fiiller (geçişli olmayan) kullanılır.

Dilimizin basit fiil yaratmaktaki geniş imkânlarını görmemezlikten gelenlerin elinde bu yardımcı fiiller, yani “etmek” ve “olmak”la birleşik fiiller yapma alışkanlığı Türkçeye hadsiz hesapsız (ve lüzumsuz) birçok yabancı kelimenin sokulmasına yol açmıştır.

Öyleki, yine Banguoğlu'nun dediği gibi, böyle yazar ve şairlerin bazılarının cümlelerinde yardımcı fiillerden başka Türkçe kelime kalmıyor. Geçmişte bunun sonucu olarak git gide asıl kelimelerimiz akıldan çıkmaya başladı ve çok geçmeden öz sözlerimiz yerlerini bu çirkin tamlamalara bıraktı:

Örneğin “sunmak”, takdim etmek; “saymak”, add etmek ya da hesap etmek; “buyurmak” emretmek; “onarmak”, tamir etmek/ elemek; “uymak”, tabi olmak; “sağlamak”, temin etmek/garanti eylemek; “onamak”, tasdik etmek, hatta “okey” bile yadırgandı ve “unutulması” tercih edildi.

Dilimizde rahatça: “İyileşmek”, “düzeltmek”, “yağmalamak” gibi eklerden faydalanarak kelime yapma imkânı olduğu halde “iyi olmak”, “düz olmak”, “yağma etmek” gibi birleşik fiiller kurmaya ihtiyacımız yoktur.

Yardımcı fiillerle açılan yoldan, gerekli tamlamaların yanında daha ne gibi birleşik fiilin dilimize girdiğini göstermek için bu örnekler yeterlidir:

Not etmek, dikte etmek, istop etmek, grip olmak, jimnastik yapmak, irrite etmek, şoke olmak, çek elemek...

Fiilden birleşik fiiller yapan yardımcı fiiller:

Fiilden “birleşik fiil” meydana getiren yardımcı fiiller ise bilmek, vermek, gelmek, görmek, durmak, kalmak, yazmak, koymak fiilleridir.

كۆمكچى فعللر تىرىقچىلىق ۋە ئىشەنچنى كۆرسىتىش بولغاندا "ئىشەنچ"،
"ئىشەنچ" مەنىسىنى دا ئىشەنچلىك تىرىقچىلىق:

ئىشەنچلىك، ئىشەنچلىك، ئىشەنچلىك، ... كىمى .

"ئىشەنچ"، "ئىشەنچ" مولىقى نىن دىئىگىنە كۆرۈنۈش قىلىدىغان بىر مەنىدە
يا تىرىقچىلىق مەنىسىنى ئىشەنچلىك تىرىقچىلىق، بولغاندا "ئىشەنچ" - نى
"ئىشەنچ" (قولىقىلىق) - نى دە "ئىشەنچ" دىئى تىرىقچىلىق - نى
"قولىقىلىق" (قولىقىلىق) ۋە "ئىشەنچ" (قولىقىلىق) مولىقىلىق
ئىشەنچلىك، "ئىشەنچ" مولىقىلىق ۋە "ئىشەنچ" مولىقىلىق مولىقىلىق.

"ئىشەنچ"، "ئىشەنچ"، "ئىشەنچ"، "ئىشەنچ"، "ئىشەنچ" مولىقىلىق،
"دولىقىلىق" ۋە "ئىشەنچ" مولىقىلىق تىرىقچىلىق، "ئىشەنچ" مولىقىلىق،
مولىقىلىق مولىقىلىق.

بو كۆمكچى فعللر ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
دولىقىلىق، باخا قالىدى ... كىمى ... قىلىدىغان مولىقىلىق ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك.

ئىشەنچلىك

* ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك *

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك
ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك ئىشەنچلىك

=====

Yardımcı fiiller çekim unsuru vazifesi görür. Bunlardan “bilmek”, “iktidar” anlamını da tamlamaya katar: gelebilmek, görebilmek, konuşabilmek gibi.

“Vermek”, “Senglah” sözlüğü yazarının dediğine göre eskiden beri “abartıya süs katma” kavramını tamlamaya verir. Bundan sonra “*tuta berdi*”yi “*giriften*” ve (“*koya berdi*”yi de “*rehâ kerdên*” diye tercüme eder. “Clauson” adı verilmiş eser, ss. 355). “Vermek” yardımcı fiil unvanı ile daha çok “kolaylık” ve “birdenlik” ve “sürat” kavramını verir. Bu anlam ile bu fiil Türkiye Türkçesinde şimdi de işlektir.

“Gelmek”, “görmek”, “durmak”, “kalmak”, “koymak” ise “tecrübe”, “devamlılık” ve “müddet” anlamı verir. “Yazmak” da “yakınlaşmak” kavramını ifade eder.

Bu yardımcı fiillerin başına gelen unsurlar zarf fiildir: durup durdu, bakakaldı gibi. Eski edebi metinlerde bunların az çok işlek olduğunu örneklerden görebiliriz.

Devam edecek.

مجله ماهانه فرهنگى لارسى و لوكى

آهلق توركجه و لارسجا فرهنگى نشره

وارليق

اون ايكننجى ايل - ياي مابيسى ۱۳۶۹ شمى

كلمه لر اوزه رينه (۱۵)

دوقتور حميد نطقى

=====

اقتدارى فعل :

قديم بيرفعل واردى : "اوماق" معناسى "قلورين" - ا گوره "مقتدر اولماق، با شارماق" معناسيندا ايميش .لاکين عموماً کؤمکچى فعل کيمى ايشله ديلر . بوفعلدن "اوغان" کلمه سى نين بنيه سينده ايزقالميشدير . "اوغان" ، "قادير" و بونا گوره ده "تائرى" معناسينا گلير (آدى و ثريلمش اثر، ص ۲) بو فعل غرب تورکجه سينده اُونودولموش و يثرينه "بيلمک" فعلى گنچميشدير .لاکين غرب تورکجه سينده منفى اقتدارى فعلده ايسه ايندى بيله "اوماق" فعلى ايشلک حالدا دير . سس دگيشيکليگى ايله " - اوما - " ، " - مه - " اُولموشدور . آذرى تورکجه سى ساحه سينده " م " صاميتى ايکيزلشميشدير :

گل - هم مه - ک : گلمه مک ، با خاما ماق ، دورا ماما ق ... کيمى .

۹ - عنوان بيرلشمه لرى

عنوان بيرلشمه سى بيرشخص آدى ايله بير عنوان ويا قوه مولوق اسميندن عمله گلن کلمه بيرلشمه سيدير . شخص آدى باشدا ، عنوان ويا قوه مولوق

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

ON İKİNCİ YIL, YAZ SAYISI, 1369

KELİMELELER ÜZERİNE (15)

Dr. Hamid Nutki

İktidari Fiil:

Eski bir fiil vardı: “umak”, “Kelorin”e göre “muktedir olmak, başarmak” anlamındaymış. Lakin genellikle yardımcı fiil gibi kullanılır. Bu fiilden “ugan” kelimesinin bünyesinde iz kalmıştır. “Ugan”, “kadir” ve buna göre de “Tanrı” anlamına gelir (adı verilmiş eser, ss. 2). Bu fiil Batı Türkçesinde menfi iktidari fiilde ise şimdi bile “umak” fiili işlek haldedir. Ses değişikliği ile [-uma-], [-eme-] olmuştur. Azerbaycan Türkçesi sahasında /m/ ünsüzü ikizleşmiştir: *gel – emme – mek* “gelemmek”, *bahammamak*, *durammamak* gibi.

9. Unvan Birleşmeleri:

Unvan birleşmesi bir şahıs adıyla bir unvan veya akrabalık isminden meydana gelen kelime birleşmesidir. Şahıs adı başta, unvan veya akrabalık

اسمی داها صونرا گلر :

احمدآقا، حسن بگ ، محمودخان، انورپاشا، محیدخان سلطان (سروان)
کریم عمی، عباس دایی ، علی بابا ، نیگارخانیم، ایران خالا، توران
عمه ، فاطمه ننه ، اوغوزخاقان ، بابورشاہ، بایبندیرخان ... کیمی .

اشارت اولدوغو کیمی قدیم تورکجه ده عنوان بیرلشمه لرینده عنوان
حصه سی هر زمان بیرلشمه نین صونونا گلدیگی حالدا (کول تگین، ارسلان
یابغو، چاغوی بگ) صونرادان دیلیمیزه فارسجا و عربجه عنوان بیر -
لشمه لری ایله ترس بیر ترتیبده گیرمیشدیر :

سلطان آلپ ارسلان ، شیخ صدرالدین ، قاضی برهان الدین، امیر تیمور ،
شاه اسماعیل ... کیمی .

خاریجی شرق اؤرنه کلرین و داها صونرا غرب دیلن لریندن گلسن
بنزه لرلی نین تاثیر ایله دیلیمیزه ترس ترتیبده عنوان بیرلشمه
لری ده یئرلشمیشدیر .

نه ایسه ، بو حاللاردا " مرکب آد " عمله گلیر، عنوان یادا قوهوملوق
اسمی شخصین آدی یئرینه ده گنجه بیلر :

صدراعظم میرزا تقی خان امیرکبیر، پروفه سور احمد جعفر و غلو، دده قورقود ،
ملانصرالدین کیمی .

خاریجی شرق - غرب کولتورلری نین بحث ائتدیگیمیز تاثیر عنوان
نلار بیرلشمه لرینده ایکیلیک عمله گتیریبیدیر .

دیلیمیزده کی وضعیتین نئجه یوز ایل اولکی سابقه سیندی یادا سالما
یئرینده اولار، بونون اوچون بئش ایل قاباق تهراندا " علمی " موسه سی
نین نشریاتیندان دوکتور احسان اشراقی - نین تصحیحی اینه " از شیخ
صفی تا شاه صفی " (حقیقتده " تاریخ سلطانی " نین اوچونحو حندی) آدی
ایله چاپ اولموش هجری ۱۱۱۵ (میلادی ۱۷۰۳) - ده سیدحسن بن مرتضی
حسینی استرآبادی طرفیندن یازیلیمیش اثری اؤرنکه آلاراق وراقلا بیر -
یق . آشا - یوخاری ۱۶۰۰ شخص آدی بو تاریخ کتابی نین ۲۶۰ صحیفه لیک
مندرجاتیندا بیریا نئجه دفعه گنجیر بو آدلارین بیرلشمه شکیل لرینده
و اؤرنه کلرینه گوره بؤلونمه سی بئله دیر :

۱ - بیرینجی اؤرنه ک : (آد ۴ عنوان)

بوردان " عنوان " دان مقصد آز - جوخ بو گونکی " آقا " و " خانیم " کیمی
اجتماعی وضعیت گؤسته رن عنوانلار دیر . مثاللار :

ismi daha sonra gelir: Ahmet Ağa, Hasan Bey, Mahmud Han, Enver Paşa, Mecid Han Sultan (Yüzbaşı), Kerim emmi, Abbas dayı, Ali baba, Nigar Hanım, İran hala, Turan emmi, Fatma nine, Oğuz Hakan, Babür Şah, Bayındır Han gibi.

İşaret edildiği üzere Eski Türkçede unvan birleşmelerinde unvan bölümü her zaman birleşmenin sonuna geldiği halde (Kül Tigin, Arslan Yabgu, Çağrı Bey) sonradan dilimize Farsça ve Arapça unvan birleşmeleri ile ters bir düzende girmiştir: Sultan Alparslan, Şeyh Sadreddin, Kadı Burhaneddin, Emir Timur, Şah İsmail gibi.

Harici Doğu örneklerin ve daha sonra Batı dillerinden gelen benzerlerinin tesiriyle dilimize ters tertipte unvan birleşmeleri de yerleşmiştir.

Neyse, bu durumda “birleşik adlar” meydana gelir, unvan ya da akrabalık ismi şahsın adı yerine de geçebilir: Sadrazam Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Prof. Ahmed Caferoğlu, Dede Korkud, Molla Nasreddin gibi.

Harici Doğu-Batı kültürlerinin bahsettiğimiz tesiri unvan birleşmelerinde ikilik meydana getirmiştir.

Dilimizdeki durumun yüzyıllar önceki sabıkasını hatırlamak yerinde olur. Bunun için beş yıl önce Tahran’da “bilimsel” kuruluşunun neşriyatından Dr. İhsan Eşraki’nin tashihi ile “Ez Şeyh Safi tâ Şah Safi” (aslında “Tarih Sultanı”nın üçüncü cildi) adıyla basılmış Hicri 1115 (Miladi 1703) yılında Seyid Hasan bin Murtaza Hüseyini Estrabadi tarafından yazılmış eseri örnek olarak veriyoruz. Aşağı yukarı 1600 şahıs adı bu tarih kitabının 260 sayfalık içindekiler bölümünde bir ya da birkaç defa geçer bu adlar birleşme şekillerine ve örneklerine göre şöyle bölünür:

1. Birinci örnek: (Ad + unvan)

Burada “unvan” ile anlatılmak istenen az çok bugün kullanılan “ağa” ve “hanım” gibi sosyal durumu gösteren unvanlardır. Örnekler:

ابراهيم بگ ، يوسف علي خان ، همايون ميرزا ، عاشورا آقا ، فرح انگيز بگيم ، فاطمه سلطان خانيم ، شاه زينب بگيم خانيم (اوزاديلميش شكيلده) ... كيمي .

ب) ايکينجى اورنهک (آد + عنوان + باشقا عنوان) . مثاللار : ابوالفتح بگ شاملو ، فخرالنساء بگيم مهدعليا ، ابراهيم خان قاجار ، حاتم بگ اعتمادالدوله ، عنایت بگ بافقى ، عليقلی خان ائشیک آغاسى شاملو... كيمي صون مثال بو اورنهگين اوزاديلميشيدير .

ج) اوچونجو اورنهک (باشقا عنوان + آد + عنوان) مثاللار : سلطان آغزی وارخان ، اميرشاه بگ ، ميرعبدالله خان ، سلطان مهربان بگيم ، سلطان عليقلی خان ذوالقدر... كيمي . صون مثال بو اورنهگين اوزاديلميشيدير .

د) دؤردونجو اورنهک (عنوان + آد) مثال :

آقا زمان ، ميرزا ابراهيم ، خواجه کمال الدين ... كيمي .

ه) بئشينجى اورنهک (باشقا عنوان + عنوان + آد)

بو اورنهک چوخ نادر ايشله نير ، کتابدان بومثالی نقل ائديرک : ملا ميرزا جان .

و) آلتينجى اورنهک (عنوان + آد + باشقا عنوان) مثال :

آقا ملک محمد طسوجى ، خواجه محمدباقر مروى ، خان محمد قسراول ، خواجه کمال الدين اکبر... كيمي .

بو تاريخى اورنهکلرى زامانيميزا تطبيق ائدرک ، بيرينجى

اورنهک بيزده بئله اولار ، (آد + عنوان) :

محمدآقا ، فاطمه خانيم ... كيمي

بو اورنهکان ايشلک اولان خطاب و آدلانديرما صوتيدير .

ايکينجى اورنهک (آد + عنوان + باشقا عنوان) :

زمانيميزدا "آقا" و "خانيم" سؤزلرى نين آدلا سوي آدى آراسيندا واقع اولماسى وضعيتى ان ياخشى مثالدير :

محمدآقا محمدى ، فاطمه خانيم محمدى ... كيمي .

اوچونجو اورنهک (باشقا عنوان + آد + عنوان) : گونوموزده مثال

حاجى محمدآقا ، سيدمحمدآقا ، شيخمحمدآقا ، فيرزا محمدآقا ،

قياسلا :

دوقتورمحمدآقا ، پروفه سورمحمدآقا ، معلم محمدآقا ... كيمي .

İbrahim Bey, Yusuf Ali Han, Hûmayun Mirza, Âşûrâ Ağa, Fahrengiz Beyim, Fatma Sultan Hanım, Şah Zeynep Beyim Hanım (uzatılmış şekilde) gibi.

b. İkinci örnek (ad + unvan + diğer unvan). Örnekler:

Ebu'l Feth Bey Şamlu, Fahrü'l Nisa Beyim Mehd-i Ulyâ, İbrahim Han Kacar, Hatim Bey İ'timad-üd Devle, İnyet Bey Bafkı, Aligoli Han Eşikağası Şamlu gibi son örnek bu örneğin uzatılmışıdır.

c. Üçüncü örnek (diğer unvan + ad + unvan). Örnekler: Sultan Ağzıvar Han, Emir Şah Bey, Mir Abdullah Han, Sultan Mihriban Beyim, Sultan Aligoli Han Zevalkadir gibi.

Son örnek bu örneğin uzatılmış şeklidir.

d. Dördüncü örnek (unvan + ad). Örnekler:

Ağa Zaman, Mirza İbrahim, Hoca Kemaleddin gibi.

h. Beşinci örnek (diğer unvan + unvan + ad). Bu örnek çok nadir kullanılır, kitaptan bu örneği naklediyoruz: Molla Mirza Han.

v. Altıncı örnek (unvan + ad + diğer unvan). Örnek:

Ağa Melek Muhammed Tasouji, Hoca Muhammed Bekir Mervî, Han Muhammed Karavel, Hoca Kemaleddin Ekber gibi.

Bu tarihi örnekleri zamanımıza uyarlarsak, birinci örnek bizde böyle olurdu, (ad + unvan): Muhammed Ağa, Fatma Hanım gibi.

Bu örnek en işlek olan hitap ve adlandırma şeklidir.

İkinci örnek (ad + unvan + diğer unvan):

Günümüzde “ağa” ve “hanım” sözlerinin ad ve soyad arasında olması durumu en güzel örnektir: Muhammed Ağa Muhammedî, Fatma Hanım Muhammedî gibi.

Üçüncü örnek (diğer unvan + ad + unvan): günümüzden örnekler: Hacı Muhammed Ağa, Seyyid Muhammed Ağa, Şeyh Muhammed Ağa, Mirza Muhammed Ağa.

Kıyasla: Dr. Muhammed Ağa, Prof. Muhammed Ağa, Muallim Muhammed Ağa gibi.

هابئله دیر قادین آدلاری :

حاج زهرا خانیم ، شاعیرفاطمه خانیم ،مدیرفاطمه خانیم کیمی .

ایکینجی و اوچونجو اؤرنه کلرین مجموعوندان :

دوقتور زهرا خانیم محمدی ، مدیرحاجی محمدآقا محمدی ، پروفه سور

احمد آقا جعفروغلو کیمی .

دؤردونجو اؤرنه ک (عنوان و آد) :

آقا محمد ، خانیم زهرا کیمی .

بعضاً ده بو اؤرنه کله بیرینجی اؤرنه گین بیرلشمه سی :

(آقا محمد) آقا ، (خانیم زهرا) خانیم .

شاید ، بو حال "آقا" و "خانیم" عنوانلاریندان بیرینجی سی نیسـ

آدلارلا قایناشما سیندان ایره لی گلیر .

بئشینجی اؤرنه ک (باشقا عنوان + عنوان + آد)

زمانیمیزدا دا ایشلک دگیل دیر .

نادر مثاللاردان : حاجی آقابالا ، بورادا محتملا عنوان و آد قاینا

شیب و بیرلیکده بیرتک آد عمله گتیرمیشلر . یعنی "آقابالا" - دا "آقا

عنوان کیمی ایشلنمه ییب آدین بیرحصه سی کیمی گلیدیر و "آقابالا"

مرکب بیر آد دیر و بو اؤرنه کده تکجه عنوان "حاجی" - دیر ، "حاجی آقا

بالا" بیرلشمه سی " حاجی محمد" کیمی بیرلشمه لره معادیلدیر . تک

تاریخی مثالا گلینجه : " ملا میرزا جان " - دا " میرزا خان " مرکب خاص

آد کیمی تلقی اولموشا بنزه ییر . نتیجه اولاراق بو اؤرنه ک تامامی

ایله بیزیم بحث موضوعوموزون خارینجینده قالیر .

آلتینجی اؤرنه ک (عنوان + آد + باشقا عنوان) ، مثاللار :

آقا محمد محمدی ، خانیم زهرا محمدی

بو اؤرنه کلرده مثلا "آقا دوقتور محمد محمدی" کیمی بیرلشمه لره

یئر یوخدور . او بیر طرفدن ده بو قبیل یادا اؤرنه کلری قبول اوچـون

دیلمیز باصقی و فشار آلتیندا دیر . بو وضعیته چاره تاپماق ، دیلمیز

ین امکانلاری ایله چوخ دا چتین دگیل دیر . مثلا : " جناب " کیمی تعظیم

و احترام عنوانلارینی بئله آد بیرلشمه لری نین اولینه قویماقـلا

یازیچیلاریمیزدان بیر قسیمی مسئله نین حلینه یا خینلاشمیشلار :

جناب دوقتور محمد محمدی ، یا دا : جناب دوقتور محمد آقا محمدی کیمی

Aynı şekilde kadın adları:

Hac Zehra Hanım, Şair Fatma Hanım, Müdür Fatma Hanım gibi.

İkinci ve üçüncü örneklerinden: Dr. Zehra Hanım Muhammedî, Müdür Hacı Muhammed Ağa Muhammedî, Prof. Ahmed Caferoğlu gibi.

Dördüncü örnek (unvan ve ad): Ağa Muhammed, Hanım Zehra gibi.

Bazen de bu örnekle birinci örneğin birleşmesi: (Ağa Muhammed) ağa, (Hanım Zehra) hanım.

Şayed, bu hal “ağa” ve “hanım” unvanlarından birincisinin adlarla kaynaşmasından ileri gelir.

Beşinci örnek (başka unvan + unvan + ad) günümüzde de işlek değildir.

Nadir örneklerden: Hacı Ağabala. Burada muhtemelen unvan ve ad kaynaşmış ve birlikte tek bir ad meydana getirmiş. Yani “ağabala”da “ağa unvan gibi kullanılmayıp, adın bir bölümü gibi gelmiştir ve “ağabala” birleşik bir addir ve bu örnekte tek unvan “hacı”dır. “Hacı Ağabala” birleşmesi “Hacı Muhammed” gibi birleşmelere eşittir. Tek tarihi örneğe gelince: “Molla Mirza Han”da “Mirza Han” birleşik özel ad gibi kabullenilmiş benziyor. Sonuç olarak bu örnek tamamiyle bizim konumuzun dışında kalır.

Altıncı örnek (unvan + ad + başka unvan). Örnekler: Ağa Muhammed Muhammedî, Hanım Zehra Muhammedî...

Bu örneklerde misalen “Ağa Dr. Muhammed Muhammedî” gibi birleşmelere yer yoktur. Diğer taraftan da bu gibi yabancı örnekelerin kabulü için dilimiz baskı altındadır. Bu soruna çare bulmak, dilimizin imkânlarıyla çok da zor değildir. Örneğin: “Cenap” gibi yüceltme ve saygı unvanlarını bu şekilde birleşik adların önüne koyan bazı yazarlarımız meselenin çözümüne yaklaştırmışlardır: Cenap Dr. Muhammed Muhammedî ya da Cenap Dr. Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

"جناب" يثريزه " حرمتلى " ده يازيلير :

حرمتلى دوكتور محمد محمدى، يادا : حرمتلى دوكتور محمد آقا محمدى... كيمى .
" حرمت " يىن ديليميزده كى معاديللار يىنى آختار دىغيميزدا : " ما يماق "
(احترام ائتمك) مصدرينه باش وورماق طبيعى دير . بو مصدر " آذر -
بايجان دىلى نين ايضاحلى لغتى " - نده (ج ۴ ، ص ۱۶) " ما يىغى " كلمه
سىنى تا يماق اولار . بو گووده دن " حرمتلى " - يه قارشى " ما يىغى لى " عمله
كليپ . آدى گئچن لغتده بو كلمه نين ايضاحى بئله دير :

" ما يىغىلى : صفت ، ۱- باشقارينا ما يىغى گؤسترىن ، حرمت ائسن ،
مايان ۲۰ - ما ييلان ، حرمتلى ، محترم " عئىنى اثر ، غئىنى يئر)
بو ايكى ضد معنالى لىق ، بو كلمه نى ايها مىلى حالا گتيرير و ايش
لنمه سىنى محذورلو قيلير .

اما همين بو يازى نين اكلر قسمينده " - يىن " اكيندن بحث ائتد -
يگيميزده گؤردوك كى : " ماى - " كؤكو و " - يىن " اكيندن باشدا شرق
تور كجه سينده " ما يىن " كلمه سى عصر لرحه بوندان قاباق عمله گلميش
دير (ماده ۱۵۱/۵۵ - ه مراجعت ائدينيز) . " ما يىن " اورادادا دئيلد
يگى كيمى " سئجه ، گزیده ، منتخب ، ممتاز " معنا لارينا گلير (قاموس تركى ،
ج ۲ ، ص ۸۱۶) و بوگونكى ديليميزده ده يئر آدلار يندا (ما يىن قالا ، ما يىن
گديگى ...) يا شاما قدا دير . دئمك " جناب " و " حرمتلى " يثريزه سؤز و گئچن
اؤرنه كده " ما يىن " سؤز و ندىن استفادده ائتمگه حقيميزوار ، بئله :

ما يىن حاجى محمد آقا محمدى ، ما يىن دوكتور محمدى ، ما يىن پروفه سور
وجيهه خانيم خطيبو غلو ، ما يىن معلم ... كيمى .

بو صورتله اؤز كلمه لر يميز اولان " خانيم " و " آقا " - نى (" آقاى " شكلى
فارسجا " - ي " اكى ايله بيزيم ديلده غلط دير) . قايدايا و اؤرنه كلىر
يميزه مطابق ايشلتمك و عصر يميزين آداب معاشرتينه جواب و ثرمه گه
ده ديليميزين توكتمه ز امكانلار يندان (" ما يىن " قبيليندن) فايدالا -
نماق يثرينده اولور . ديليميزين صحيح اؤرنه كلىرىنى بيرداها تكرر
ايديريك : ۱ - محمد آقا ، زهرا خانيم ، ۲ - محمد آقا محمدى ، زهرا
خانيم محمدى ، على آقا زرگر ، فاطمه خانيم تبريزلى . ۳ - حاجى
محمد آقا ، دوكتور محمد آقا ، معلم زهرا خانيم دوكتور زهرا خانيم
محمدى ، پروفه سور احمد آقا جعفر و غلو . ۴ - آقا محمد ، خانيم زهرا .
۵ - آقا محمد محمدى ، خانيم زهرا محمدى . ۶ - جناب دوكتور محمد

“Cenap” yerine “hürmetli” de yazılır: Hürmetli Dr. Muhammed Muhammedî ya da Hürmetli Dr. Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

“Hürmet”in dilimizdeki eş değerlerini araştırdığımızda: “saymak” (ihtiram etmek) mastarına başvurmak doğaldır. Bu mastarın karşılığı olarak “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”nde (C 4, ss. 16) “saygı” kelimesini buluruz. Bu gövdeden “hürmetli”ye karşı “saygılı” kelimesi meydana gelmiştir. Adı geçen lügatte bu kelimenin açıklaması böyledir:

“Saygılı: sıfat, 1. Başkalarına saygı gösteren, hürmet eden, sayan. 2. Sayılan, hürmetli, muhterem” (aynı eser, aynı yer).

Bu iki zıt anlamlılık, bu kelimeyi ihamlı hale getirir ve kullanılmasını sorunlu kılar.

Ama yine bu yazının ekler bölümünde [-ın] ekinden bahsettiğimizde gördük ki: “say-” kökü ve [-ın] ekinden başta Doğu Türkçesinde “sayın kelimesi bundan asırlar önce meydana gelmiştir (madde 151 / 05’e bakınız). “Sayın” orada da denildiği gibi “seçme, seçilmiş, seçkin” anlamlarına gelir (Kamus-ı Türkî, C 2, ss. 716) ve bugünkü dilimizde de yer adlarında (Sayınkale, Sayıngediği...) yaşamaktadır. Demek “cenap” ve “hürmetli” yerine sözü geçen örnekte “sayın” sözünden istifade etmeye hakkımız var, böyle: Sayın Hacı Muhammed Ağa Muhammedî, Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Vecihe Hanım Hatiboğlu, Sayın muallim gibi.

Bu şekilde öz kelimelerimiz olan “hanım” ve “ağa”yı (“ağay” şekli Farsça /-y/ eki ile yapılır ve bizim dilde galattır). Kurala ve örneklerimize uygulamak ve asrımızın adab-ı muaşeretine cevap vermeye de dilimizin tükenmez imkânlarından (“sayın” gibi) faydalanmak gerekir. Dilimizin doğru örneklerini bir daha tekrar ediyoruz: 1- Muhammed Ağa, Zehra Hanım, 2- Muhammed Ağa Muhammedî, Zehra Hanım Muhammedî, Ali Ağa Zerger, Fatma Hanım Tebrizli, 3- Hacı Muhammed Ağa, Dr. Muhammed Ağa, Muallim Zehra Hanım, Dr. Zehra Hanım Muhammedî, Prof. Ahmed Ağa Caferoğlu, 4- Ağa Muhammed, Hanım Zehra, 5- Ağa Muhammed Muhammedî, Hanım Zehra Muhammedî, 6- Cenap Dr. Muhammed

محمدی ، یا حرمتلی دوختور محمدآقا محمدی ، یادا : مایین دوختور
محمدی ، مایین پروفه سور احمد جعفر و غلو ، مایین حاجی محمدآقا
محمدی ... کیمی

۹ - اصوات بیر لشمه لری

بیر سلنمه اداتی ایله بیر آد عنصروندن عمله گلر ، سلنمه
اداتی باشدا ، آد عنصرو صوندا یئرله شرو اکا ایشلنمز :
ای قارداش ! آی اوغول ! هئی اوخا تانری ! یا علی !
ائی بو توپراقلار اوخون توپراغا دوشموش عسگر !
۱۰ - مایی بیر لشمه لری

دیلیمیزده مایی لار (عددلر) اوچ شکیلده قارشیمیزا حیخارلار :

۱ - تک کلمه ایله ، مثال :

بیر ، ایکی ، اوچ ، دورد ، بئش ، آلتی ، یئددی ، سگگیز ، دوققوز ، اون ،
ایگیرمی ، اوتوز ، قیرخ ، اللی ، دوخسان ، یوز ، مین ، میلیون ، میلیارد
و سایرہ .

۲ - صفت تاما ملاماسی ایله : ایکی یوز ، اوچ یوز ، بئش یوز ،
آلتی یوز ، دوققوز یوز ، ایکی مین ، بیر میلیون ، ایکی میلیارد
"یوز" و "مین" تک باشینا ایشله دیلیر لاکین "بیر میلیون" و "بیر
میلیارد" دئییلیر . تک باشینا "میلیون" و "میلیارد" دئییلمز .

۳ - مایی بیر لشمه لری ایله : تک کلمه لی ماییلارین اوندان صونرا
کیلاری نین صفت تاما ملاماسی حالیندا کی ماییلارین آرا یئرلرینده کی
ماییلار دیر :

اون بیر ، اون ایکی ، اون اوچ ، ایگیرمی دورد ، اوتوز آلتی ، دوخسان
سگگیز ، یوز بیر ، یوز اون ، اوچ یوز قیرخ ، سگگیز یوز آلتی مین ،
اوچ میلیارد سگگیز یوز میلیون یئددی یوز قیرخ مین ایکی یوز اوتوز
ایکی

۱۱ - ادات بیر لشمه سی :

بیر آد عنصرو ایله بیر صون تصریف اداتی نین عمله گتیردیگی کلمه
بیر لشمه سیدیر . اسم عنصرو دایما تک کلمه حالیندا دیر . مثاللار :

Muhammedî, ya Hürmetli Dr. Muhammed Ağa Muhammedî ya da Sayın Dr. Muhammedî, Sayın Prof. Ahmed Caferoğlu, Sayın Hacı Muhammed Ağa Muhammedî gibi.

9. Sesler ile Yapılan Birleşmeler:

Bir seslenme edatıyla bir ad unsurundan meydana gelir, seslenme edatı başta, ad unsuru sonda yerleşir ve ek işlenmez: ay kardeş! Ay oğul! Hey yüce Tanrı! Ya Ali! Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!

10. Sayı Birleşmeleri:

Dilimizde sayılar üç şekilde karşımıza çıkar:

1. Tek bir kelimeyle, örnek: bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, doksan, yüz, bin, milyon, milyar vs.

2. Sıfat tamlamasıyla: iki yüz, üç yüz, beş yüz, altı yüz, dokuz yüz, iki bin, bir milyon, iki milyar... Yüz ve bin tek başına kullanılır, ancak “bir milyon” ve “bir milyar” denilir. Tek başına “milyon” ve “milyar” denmez.

3. Sayı birleşmeleriyle: Tek kelimeli sayıların ondan sonrakilerin ve sıfat tamlaması halindeki sayıların ara yerlerindeki sayılardır: on bir, on iki, on üç, yirmi dört, otuz altı, doksan sekiz, yüz bir, yüz on, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış yedi, üç milyar sekiz yüz mülyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz iki...

11. Edat birleşmesi:

Bir ad unsuruyla bir son çekim edatının meydana getirdiği kelime birleşmesidir. İsim unsuru daima tek kelime halindedir. Örnekler:

منیم اوچون ، سنین کیمی، اونون گۆزهل خاطریری اوچون ، ائوه دوغرو
یا شیل گۆزلی ایله ، پیچاقلا (پیچاق ایله)، تهراندان خبر وئردیگینه
گۆره ، سس سیز آخان بیر سوکیمی، جوخ قدیمدن بری، دوشمه نه قارشسی ،
اون بئش گون قانماق اۆزه ره ، دؤنن گئحه یه دایر ، بو ایشدن باشقا
ادات بیرلشمه ظرف و صفت کیمی ایشله نیلر .
۱۲ - اسناد (ایسناد) بیرلشمه لری

بیری او بیرینه اسناد ائدیلن ایکی آد عنصر و ونون عمله گتیردیگی
کلمه بیرلشمه لری نه اسناد بیرلشمه لری دئییلر .
اسناد عنصر و بیر صفت یا صفت یئرینه گئچن بیر کلمه بیرلشمه سی
اولار :

باش آجیق ، آیق یالین ، اۆست - باش پیریشان ، چیکینلر دۆشوک، گۆزو
آجیق ، قارنی توخ ، اطرافی ییخیق ، باغری یانیق ، ساچی اوزون ، عقلسی
قیسا ، آلتی آجیق ، باغچاسی نین دؤرد دیواری سارما شیقلا لا اورتولسو ،
الی آجیق ، قارنی یاریق ...

اسناد بیرلشمه لری عمومیتله بیر پارتیسیپ بیرلشمه سی نین قیسا
لمیشی کیمی دیر ، اونون اوچون بۇنلاری قیسا لتما بیرلشمه لری صایماق
دا ممکن دور .

گئرجکدن بۇتون اسناد بیرلشمه لری نین آرخاسیندا ذکر ائدیلمه یین
بیر "اولان" ویا "اولراق" (ظرف اولانلاردا) وار کیمی دیر .
۱۳ - مضاف الیه بیرلشمه لری

مضاف الیه اکی ایله بیر - بیرینه باغلانان ایکی آد عنصر و ونون ،
عمله گتیردیگی کلمه بیرلشمه سیدیر .

مضاف الیه عنصر باشدا ، اونون باغلاندیغی ساده آد صونرا گلیر .
بیرلشمه ییه لیک اکی دوشموش بیر ییه لیک بیرلشمه سی کیمی دیر :
بیزیم قیز ، سنین ائو ، منیم آت ، سیزین اوو ایتی
۱۴ - "ه" حالی بیرلشمه لری :

"ه" حالینداکی (داتیف حالینداکی) بیر عنصرله اولان صونرا
گلن ساده بیر آد عنصر و ونون عمله گتیردیگی کلمه بیرلشمه سیدیر :
دیله آسان ، باشابلا ، جانا یاخین ، آتا - آنا سینا باغلی ...

benim için, senin gibi, onun güzel hatırı için, eve doğru, yeşil gözleri ile, bıçakla, Tahran'dan haber verdiği göre, sessiz akan bir su gibi, çok eskiden beri, düşmana karşı, on beş gün kalmak üzere, dün geceye dair, bu işten başka... Edat birleşmeleri zarf ve sıfat gibi kullanılır.

12. İsnad birleşmeleri:

Biri diğerine isnad edilen iki ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimelere isnad birleşmeleri diyorlar.

İsnad unsuru bir sıfat veya sıfat yerine geçen bir birleşik kelimedir: Baş açık, ayak yalın, üst baş perişan, çığınlar düşük, gözü açık, karnı tok, etrafı yıkık, bağı yanık, saçı uzun, akli kısa, alnı açık, bahçesinin dört duvarı sarmaşıklarla örtülü, eli açık, karnıyarık...

İsnad birleşmeleri genellikle bir partisip birleşmesinin kısaltmış hali gibidir. Onun için bunları kısaltma birleşmeleri saymak da mümkündür.

Gerçekten bütün isnad birleşmelerinin arkasında zikredilmeyen bir "olan" veya "olarak" (zarf olanlarda) var gibidir.

13. İyelik birleşmeleri:

İyelik ekiyle birbirine bağlanan iki ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimedir.

İyelik unsuru başta, onun bağlandığı yalın ad sonra eklenir. Birleşme iyelik eki düşmüş bir iyelik birleşmesi gibidir: bizim kız, senin ev, benim at, sizin av köpeği...

14. /-e/ hali birleşmeleri:

/-e/ halindeki (datif haldeki) bir unsurla ondan sonra gelen bir ad unsurunun meydana getirdiği basit bir birleşik kelimedir: dile kolay, başa bela, cana yakın, anne babasına bağlı...

۱۵ - "ده" حالی بیرلشمه لری :

"ه" حالدا (لوقاتیف) بیرآد عنصر وایله اوندان وونرا گلن
بیرآد عنصر وون عمله گتیردیگی کلمه بیرلشمه سیدیر :
گنجمیشه بوگون، یوکده یونگول، قیمتده آغیر، ایشینده اوستتا ،
اوجده ایکی، یوزده بشش

۱۶ - "دن" حالی بیرلشمه لری :

"دن" حالیندا (آبلاتیف) بیر عنصرله اوندان وونرا گلن بیرآد
عنصر وون عمله گتیردیگی کلمه بیرلشمه سیدیر :
آنادان دوغما ، صونرادان گورمه ، خکهدن واحیب ، گؤ دن اوزاق ،
یا لاندان دوستلوق، اغزوندن راضی ، اونلاردان بیری ...
۱۷ - فعل بیرلشمه لری :

فعل بیرلشمه لری، فعل آدلاری اوزه رینه قورولان کلمه بیرلشمه لریدر .
فعل آدلاری بو بیرلشمه لرین اساس عنصر وودور وان صوندا یئر توتار .
چئشیدلری پروفه سور بانقو اوغلونا گوره بئله دیر :
ظرف بیرلشمه لری قالیبیندا : فعللره گلن ظرفلرین اونلارلا قایناشما -
سیندان عمله گلیر :
ایره لی سؤرمک ، گئری قالماق ، گئری دؤنمک ، آیری دؤشمک ، گنج
قالماق ، خوش گؤرمک ، قارشى قویماق
یوخاریدا اولدوغو کیمی، ظرف لردن سواى حمله نیس او بیره عنصر لری
ده فعلله بیرلشمه لر دوزه لدر و بعضاً یا پیشیق بیر حال آلیب خاص
معنادا مرکب فعللر عمله گلر :
قاریاغماق ، باش قوزاماق ، دیله دوشمک ، یولدا قالماق ، باشدان
چیخماق

فاعیل اولان آدلار تک شخصلی (لازیم) *Verbe universel*

فعل گؤده لری عمله گتیریرلر :

یاغیش یاغماق ، توز قالماق ، قان گلیمک ، شفق سؤکمک ، گون دوغماق ،
دعوا چیخماق

بومرکب فعللری نین بیره قسمینده آتد ییه لیک اکی گلیرسه تک

15. [-de] hali birleşmeleri:

[-e] halde (lokatif) bir ad unsuru ile ondan sonra gelen bir ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimedir: geçmişte bugün, yükte hafif (yüngül), kıymette ağır, işinde usta, üçte iki, yüzde beş...

16. [-den] hali birleşmeleri:

[-den] halinde (ablatif) bir unsurla ondan sonra gelen bir ad unsurunun meydana getirdiği birleşik kelimedir:

Anadan doğma, sonradan görme, hekedden vacip, gözden uzak, yalandan dostluk, kendinden razı, onlardan biri...

17. Fiil birleşmeleri:

Fiil birleşmeleri, fiil adları üzerine kurulan birleşik kelimelerdir. Fiil adları bu birleşmelerin esas unsurudur ve en sonda yer alır.

Çeşitleri Prof. Banguoğlu'na göre böyledir:

Birleşik zarf kalıbında: Fillere gelen zarfların onlarla kaynaşmasından meydana gelir: ileri sürmek, geri kalmak, geri dönmek, ayrı düşmek, geç kalmak, hoş görmek, karşı koymak...

Yukarıda olduğu gibi zarflardan başka cümlenin diğer unsurları da fiille birleşmeler yapar ve bazen yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller yapılırlar:

Kar yağmak, başkaldırmak ile düşmek, yolda kalmak, baştan çıkmak...

Özne (fail) olan adlar tek şahıslı (geçişsiz) verbe intransitif fiil gövdeleri meydana getirirler: Yağmur yağmak, toz kalkmak, kan gelmek, şafak sökmek, gün doğmak, sorun çıkmak...

Bu birleşik fiillerinin bir kısmında ada iyelik eki gelirse tek

شخصلى خالدا ن چىخارلار :

گۈزۈ قارالماق ، دىلى توتولماق ، آياغى بۇدرەمك ، قانى قاينا -
ماق ، اۆزۈ گولمك ، گۆچۈيۈتمك ، آدى چىخماق ...
مفعول اولان آدلار ايكى نوعدور : - " ي " اكي آلمايان (غيرمعين)
و " ي " اكي آليب معين لهشن تركيب لىر هرايكي خالدا فعل متعدى دير
بىرىنجى خالدا ، غيرمعين اولانلار دىلیمیزده چوخ ايشلكدير :
گۈزۈيۇمماق ، بۇيۇن اگمك ، قۇلاق آسماق ، آياق دىرەمك ، دىش قچيرتماق
ال آچماق ، سۇز آچماق ، آندا چمك ...
آدلا فعل عثینی كۆكدن گله بیلر :
يتمك يتمك ، تيكيش تيكمك ، ايچكى ايچمك ، اكين اكمك ، اۇوا وۇلاماق
سۇز سۇيله مك ، اۇيۇن اۇينا ماق ...
ايكىنجى حال معين مفعوللاردا ن عملە گلن تركيبلردير :
بۇلوصا يماق ، كۆتەگى يتمك ...
بۇنلار يىپه ليك اكي ده آلابيلرلر :
گۈزۈنو آچماق ، دىلىنى تۇتماق ، باشینی ازمك ، سۇيۇنۇچمك ...
اکثر - ه ، - ده ، - دن حال اكلرى آلان آدلارلا فعللرین بىرلشمه
سىندن چىخان تركيبلرده وار :
اله آلماق ، گۈزه گيرمك ، يولدا قالماق ، خاليرده تۇتماق ، آياقدا
دورماق ، باشدان سووماق ، گۈزدن دوشك ...
گينه بىرىنچە سطر نقل ائتمكله بو فصله صون وئيريريك :
فعلدن ده قوشما تركيبلر عملە گلر :
مايىب - تۇمك ، يئىيب - ايچمك ، باتيب - چىخماق ، سيليب - سۇپور
مك ، گليب - گئتمك ...
بۇرادا . ايكي فعل عثینی كۆكدن اولابيلر :
سۇروب - سۇرۇش دورماق ، دىديب - دىدش دىرمك ...
بۇ قوشما " بىرلشمه لىر نوعوندا ن اسم ، صفت و ظرف معنالى تركيبلر
ده واردير :
اسم : آليم - ساتيم ، صفت : آچيق - ساچيق ، ظرف : دۇشه - قالخا ...
بۇنلار اكدالدىقلاريندا ايكي قسمة آيريلارلار :
۱ - هر ايكي فعل عثینی اكي آلار :

şahıslı olmaktan çıkar: gözü kararmak, dili tutulmak, ayağı tökezlemek, kanı kaynamak, yüzü gülmek, gücü yetmek, adı çıkmak...

Nesne (mef'ul) olan adlar iki çeşittir: /i/ eki almayan (belirtisiz) ve /i/ eki alıp belirtili hale gelen tamlamalar; her iki halde de fiil geçişlidir.

Birinci durumda, belirtisiz olanlar dilimizde çok işlektir: göz yummak, boyun eğmek, kulak asmak, ayak diremek, diş kaçırtmak, el açmak, söz açmak, and içmek...

Ad ile fiil aynı kökten gelebilir: yemek yemek, dikiş dikmek, içki içmek, ekin ekmek, av avlamak, söz söylemek, oyun oynamak...

İkinci durum belirtli nesnelere meydana gelen tamlamalardır: parayı saymak, köteği yemek...

Bunlar iyelik eki de alabilir: gözünü açmak, dilini tutmak, başını ezmek, sözünü çekmek...

Genelde /-e/, [-de], [-den] hal ekleri alan adlarla fiillerin birleşmesinden çıkan tamlamalar da vardır: ele almak, göze girmek, yolda kalmak, hatırda tutmak, ayakta durmak, baştan savmak, gözden düşmek...

Yine birkaç satır naklederek bu bölüme son veriyoruz:

Fiilden de ikilemeler yapılır: sayıp dökmek, yiyip içmek, batıp çıkmak, silip süpürmek, gelip gitmek...

Burada iki fiil aynı kökten olabilir: sorup soruşturmak, didip didiştirmek...

Bu ikileme “birleşik kelimeler türünden isim, sıfat ve zarf anlamlı deyimler de yapar: İsim: alıp satmak. Sıfat: açıksaçık. Zarf: düşe kalka...

Bunlar ek aldığı anda ikiye ayrılır:

1. Her iki fiil aynı eki alır: alışveriş, yiyecek içecek, gelen giden, okuryazar,

(با سواد)، بیخماز- اوسانماز، باتا- چیخا، باغیرا- چاغیرا، باخمادان
- گندمه دن

۲- بیرینجی فعل "یب" ظرف فعل اکینی آلاز ایکینجی فعلین
اکلری چشیدلی اولار :

یاتیب- قالخما، گندیب- گلمه، گلیب- گنجیحی، آلیب- وئره جک،
اوتوروب- قالخمادان ...

بیرده تصریف شکیللری اولمادان، یان- یانا گلیمیش فعللرله عمله
گلن بیرلشمه لرواردیر :

دوغما- بویومه، اولن- قالان ...

۱۸- صفت فعل (پارتیسیپ) بیرلشمه لری :

بیرپارتیسیپله اونا باغلی عنصرلردن عمله گلن کلمه بیرلشمه لری
بیرلشمه ده، پارتیسیپ صوندا گلیر :

دنیزه گیرن، سۇدان گلن، خبر گلیر، گلمز یولاچیخان، قاچا- قاچا گلدیگی
(زامان)، سنی ایلک گؤدوگوم، یاری یولدا قالمیش ... کیمی

۱۹- ظرف فعل بیرلشمه لری :

بیر ظرف فعل ایله اونا باغلی عنصرلردن عمله گلن کلمه بیرلشمه

سیدیر. ظرف فعل ان صونرا گلر :

ساغا- صولا قاچا- قاچا، سحر دن آخاما دک چۆلده گزیب، قادین بوتون
بنجه ره جا ملارینی تمیزله یهرک، دونن پول گلینجه، او آغلایا راق اطرافا
باخمادان اوزا قلاشا رکن

۲۵- قیسالتما بیرلشمه لری :

بۇنلار کلمه بیرلشمه لری نین و جمله نرین قیسالتماسی نتیجه

سینده اورتایا چیخان کلمه بیرلشمه سیدیر. داها گئنیش بیر بیرلشمه دن
قالما قیسالتمیش و قالیبلاشمیش بیرلشمه دیر :

گۆندن- گۆنه، باشدان- باشا، اوگون- بوگون، یان- یانسا،
باش- باشا، ال- اله، گقت- گئده، باش- آشاغی، اللریوخاری-
باش اوسته کیمی

۲۱- "ی" حالی بیرلشمه لری :

(bâ-sevâd), bıkmaz utanmaz, bata çıka, bağıra çağıra, bakmadan gitmeden...

2. Birinci fiil [-ıp] zarf fiil ekini alır, ikinci fiil çeşitli ekler alabilir: Yatıp kalkma, gidip gelme, gelip geçici, alıp verecek, oturup kalkmadan...

Bir de çekim şekilleri olmadan, yan yana gelmiş fiillerle meydana gelen birleşmeler vardır: Doğma büyüme, ölen kalan...

18. Sıfat fiil (partisip) birleşmeleri:

Bir partisiple ona bağlı unsurlardan meydana gelen birleşik kelimelerdir. Birleşik kelime, partisip sonda gelir: denize giren, sudan gelen, haber gelir gelmez yola çıkan, kaçça kaçça geldiği zaman, seni ilk gördüğüm, yarı yolda kalmış gibi.

19. Zarf fiil birleşmeleri:

Bir zarf fiil ile ona bağlı unsurlardan meydana gelen birleşik kelimelerdir. Zarf fiil sonda gelir: sağa sola kaçça kaçça, sabahtan akşama kadar çölde gezip, kadın bütün pencere camlarını temizleyerek, dün para gelince, o ağlayarak etrafa bakmadan uzaklaşırken...

20. Kısaltma birleşmeleri:

Bunlar birleşik kelimelerin ve cümlelerin kısalması sonucunda ortaya çıkan birleşik kelimelerdir. Daha geniş bir birleşmeden kalma kısaltmış ve kalıplaşmış birleşik kelimelerdir: günden güne, baştanbaşa, bugün bugün, yan yana, baş başa, el ele, git gide, baş aşağı, eller yukarı, baş üste gibi.

21. /-i/ hali birleşmeleri:

"- ی " حاللی (آفوزاتیف) بیر آد عنصرو ایله اونون آرخاسین
 - دان گلن بیر اسم عنصرونن قورولور :
 ائدیلن تنقید، کتابی بیرینه اهدا، کیمی
 گورولور کی " - ی " بیرلشمه سی پارتیسیپ بیرلشمه سی یا فعل
 بیرلشمه سی نین قیسا لمیش، کومکچی فعلی دوشموش شکلیدیر . اونا گوره
 بودا بیر قیسا لتما بیرلشمه سی صایلا بیلر .
 صون سؤز

بویا زیلارین باش بؤلومونده کلمه لرین لقسیک (قاموسی) یوللارلا -
 نجه عمله گلدیگینی ایضا چالیشدیق و بونون اوچون بیرینجی قسم
 اولراق " لهجه و شیوه لر " یولو ایله دیلیمیزین کلمه آرتیمی ساحه
 سینده نه قدر گئنیش امکاملار مالیک اولدوغونا اشارت ائتدیک .
 بو بؤلومون ایکینجی قسمینده اؤزگه دیلردن آلینان " سورج " کلمه لرین
 شرایطی حقینده دانیشدیق .
 اوچونجو قسمده کلمه لرین، معنایاریندا آز- چوخ دگیشمه ایله، گونو
 موزون احتیاجلارینا نجه جواب وئردیکلرینی تدقیق ائتدیک .
 دوردونجو قسمده فونته تیک ترکیبین دگیشمه سی نتیجه سینده کلمه
 آرتیمی نی گؤستریدیق .
 بئشینجی قسمده خلاصه اولراق " دۆزه لتمه کلمه لرین ساده کلمه
 لر یئرینه گئجه سی حادیه سیندن دانیشدیق .
 بو بؤلومون صون (آلتینجی) قسمینده مرکب کلمه لرین ساده -
 لشمه سی نتیجه سینده کلمه آرتیمی نی گؤزدن گئچیریدیق .
 سؤزلریمیزین ایکینجی و ان گئنیش بؤلومو " کلمه لرین اک، آلما
 یولو ایله " (مورفولوژیک یوللا) آرتما سی اولدو، بورادا ۱۵۶ اک قیسا
 قیسا جا تدقیق ائدیلدی . سؤزون سیراسی گلیمیش کن متعدد، حاشیه لره
 گچمکدن و پارانته زلر آچماقدان چکینمهدیک .
 دیلیمیز حقینده دئییه له جگ سؤز اوقدهر چوخ و بیرنجه بحثی
 بیردن آچماغا احتیاج اولمچوده شدتلی دیرکی، کتاب، رساله و مقاله
 یازما قایدانورملارینا رعایت ائتمک دایما ممکون اولمور، مقصدیمیز
 مختلف دیل تدقیقاتی نی عادت اولدوغو کیمی آپارمانین یانیندا
 آنادیل شعورونو آشیلاماق (فعل : -) بیر خسته لیگین قاباغینی آلماق

[-i] halli (akuzatif) bir ad unsuruyla onun arkasından gelen bir isim unsurundan kurulur:

“Edilen tenkid”, “kitabı birine hediye etmek” gibi.

Görüldüğü gibi [-i] birleşmesi, partisib birleşmesi ya da fiil birleşmesinin kısaltılmış, yardımcı fiili düşmüş şeklindedir. Ona göre bu da bir kısaltma birleşmesi sayılabilir.

Son Söz

Bu yazıların ilk bölümünde kelimelerin leksik (kamusi) yollarla nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalıştık ve bunun için birinci kısım olarak “lehçe ve şiveler” yoluyla dilimizin kelime yapımı sahasında ne kadar geniş imkânlarla sahip olduğuna işaret ettik.

Bu bölümün ikinci kısmında başka dillerden alınan “kopya” kelimelerin durumu hakkında konuştuk.

Üçüncü bölümde kelimelerin, anlamlarında gerçekleşen bir takım değişimler sonucunda günümüzün ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğini inceledik.

Dördüncü bölümde fonetik terkinin değişmesi sonucunda kelime yapımını gösterdik.

Beşinci bölümde özet olarak “türemiş kelimelerin basit kelimeler yerine geçmesi hadisesinden bahsettik.

Bu bölümün son (altıncı) bölümünde birleşik kelimelerin basitleşmesi sonucunda kelime yapımını gözden geçirdik.

Sözlerimizin ikinci ve en geniş bölümü “kelimelerin ek alma yoluyla” (morfolojik yolla) yapılması oldu. Burada 156 ek kısaca incelendi. Sözün yeri gelmişken geçişli dipnotlar geçmekten ve parantezler açmaktan çekinmedik.

Dilimiz hakkında denilecek söz o kadar çok ve birkaç konuyu birden açmaya ihtiyaç o ölçüde şiddetlidir ki, kitap, risale ve makale yazma kural ve normlarına riayet etmek daima mümkün olmaz. Amacımız çeşitli dil incelemesini adet olduğu gibi araştırmanın yanında anadil şuurunu aşlamak (fiil: 1. Bir hastalığın önüne geçmek

يا باشلانميش خسته ليگي ساغالتماق اوچون بدنه آشي ماده سي يثريتمك ، آشي وورماق ، پيوند ائتمك ۲۰۰۰ - جئر آغاجي پيوند ائتمك ، قلم ائتمك ، حالماق - مجازي : بيرلشديرمك ، اووشدورماق ، حالماق ۳۰۰۰ - دريني گونو آشي يا قويماق ۴ - مجازي : بير عادتى ، خصوصيتى ، فيكرى ، عقیده نى ، اصولو و سايره نى محتليف واسيطه لرله باشقالارينا مذيستمك ، كچيرمك ، اوگره تمك ، تربيه ائتمك ... " آذربايجان دىلى نيسن اياضلى لغتى ج ۱ ، ص ۱۶۷) و اونون گوزه لليگيني ، زينگينليگيني ، و خارق العاده آهنگ و سيستمى گوزلر قاباغينا سرمكى .
 بونا احتياج وار . چونكى بعضى لريميز بو باخيمدان مركب سهوار درياسيندا ال - آياق چاليري .

بیر پاراميزين و ضعيتى بئله دير :

ديليميزه فيكير وئرمه بيريك .

اونو هنج بير زمان جدى علمى ، مدنى ، اجتماعى فلسفى وسايره بحثلرين واسيطه سي كيمي ، يازى دىلى سويه سينده ، ايشلتمه بيريك .

اوشا قليغيميزدا اوگره شيب ، سونرا قوناق قاباغينا چيخاريلاماز دئيه كيچيمه ييب اونودولماغا ترك ائتديگيميز توركونون ناخاليس بقاياسى ايله كفايت له نيريك . گونده ليك و محدود " ائو - دوكان صحبتلىرى " و خصوصى عائله وى مطلبلىرى (اودا ياريدان چوخ " بورج " كلمه ، عباره حتى جمله لرله) آرازميزدا يارى - ياريمچيق بيان ائتمك له ، اوز ديليميزده دانيشديغيميزى ظن ائديريك .

بو دانيشديغيميزين قارما - قاريشيق ، يوغسول و محدود عنصرلرينى ديليميزين بيريجيك " كلمه ذخيره سي " سايريق و بو " عائله - دوكان سوز ذخيره سي " - نين دار جيزيغيندان آياغيني ائشيكه قويا نلارا قارا ياخيريق .

ديليميزين اصيل كلمه لريني ، يعنى دده قورقود ، نسيمي ، خطائى ، و فضولى لرين ايشلتميش اولدوغو دوغما سوزلره " اوزگه مالى " دئيه اوزوموزو قانديرير و اونلارا ترس - ترس ياخيريق

چونكى ، ادبيات ، اجتماعيات ، فلسفه وسايره رشته لرينده ، اوزگه ديللرده نه قدر عاليم اولساق دا اوز ديليميزده ساده جه " بئساواد " يق !

بورادا كلمه لردن بحث ائدركن ، اوز اصيل كلمه لر يمیزی آرادا -

ya da başlamış hastalığı iyileştirmek için bedene aşı maddesi yer etmek, aşı vurmak, aşı yapmak... 2. Küçük ağacı aşı yapmak, aşlatmak, aşlamak-mecazi: birleştirmek, uyuşturmak, karıştırmak... 3. Deriyi günü aşıya koymak. 4. Mecazi: Bir âdeti, özelliği, fikri, akideyi, usulü vs. çeşitli vasıtalarla başkalarına benimsetmek, geçirmek, öğretmek, terbiye etmek... “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati (C 1, ss. 167) ve onun güzelliğini, zenginliğini ve harkülade ahenk ve sistemini gözler önüne sermekti.

Buna ihtiyaç var. Çünkü bazılarımız bu bakımdan birleşik yanılığın deryasında çırpınıyoruz.

Bazılarımızın vaziyeti böyledir: Dilimiz hakkında düşünmüyoruz. Onu hiçbir zaman ciddi bilimsel, kültürel, sosyal, felsefi vs. konuların vasıtası olarak yazı dili seviyesinde kullanmıyoruz.

Çocukluğumuzda öğrenip, sonra misafir önüne çıkarılamaz diye küçümseyip unutulmaya terkettiğimiz türkünün karışık kalıntısı ile yetiniriz. Gündelik ve sınırlı “ev, dükkân sohbetleri” ve özel ailevi meseleleri (o da yarıdan çok “kopya” kelime, ibare hatta cümlelerle) aramızda yarı yarımcık belirterek kendi dilimizde konuştuğumuzu zannederiz.

Bu konuşmamızın karma karışık, yoksul ve sınırlı unsurlarını dilimizin biricik “kelime hazinesi” sayarız ve bu “aile-dükkân söz hazinesi”nin dar çizgisinden ayağını eşiğe koyanları karalarız.

Dilimizin asil kelimelerini, yani Dede Korkud, Nesimî, Hatayî ve Fuzulilerin kullanmış olduğu kelimelere “yabancı malı” diye kendimizi kandırır ve onlara ters ters bakarız...

Çünkü edebiyat, sosyoloji, felsefe vs. ilgili alanlarda yabancı dillerde ne kadar olsak da kendi dilimizde sadece “cahiliz”iz!

Burada kelimelerden bahsederken, kendi asil kelimelerimizi arada-

بیر ایشلتمکدن واز گئجه دیک ، بو کلمه لری دیلیمیزی قاسدا ایلسه
اؤخوما میشلارا ، ادبی و یازی دیلیمیزله تانیش اولمایانلارا ایضاح
ائتمه گیمیز لازیمدی . بیز بو ایضاحلاری اکثر " آذربایجان دیلی نین
ایضاحلی لغتی " کتابیندان نقل ائتدیک .

سۆز لری میزین اؤچونجو وصون بؤلومو " نحوی یوللا سۆز لری ن عمله
کلمه جریانی " دیر . بو بؤلومده یالنینیز مرکب سۆز لردن دانیشمادیق
مسئله نی داها اطرافلی ، یعنی " کلمه بیرلشمه لری " بحثینه آپاریب
چیخاردیق ، بۇرادا دا یئرینه گۆره حاشیه ده دیلیمزه دایر مختلف
مسئله لری حل ائتمه گه و بیریپارا سئواللارا جواب تاپما غا چالیشدیق .

بویا زیلار اکثرأ متنده آدی گئچن منبع لردن آلدیغیمیز گئچیدلرین
بیرتالیفی دیر . یئر- یئر مختلف و بعضاً ضد فیکر لری اؤزلاشدیرماق
دان (فعل : ۱ . اویغونلاشدیرماق ، اویغون بیرحالا سالماق ، موافیق
لشدیرمک ، اویوشدورماق ، هم آهنگ ائتمک . ۲ . بیرشٹی ، بیر مسئله
حقینده دانیشیب معین فیکره گلمک ، بیرشٹی حقینده راضیلیغا گلمک
۳ - سۆز آصیلی اؤدؤغو سۆزله جنس ، کمیت ، حالانما ، یا شخصه
گۆره اویغونلاشدیرماق . آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی ، ج ۴ ص
۲۲۶) داها آرتیق ، هر طرفین سینی ائشیتدیرمگی ترجیح ائتدیک

دیل مسئله لری نین دقت ، اعتدال و علمی آراشدیرما لاری یولوا یله
داها دؤزگون حل ائدیله جه گینی اؤنودما ما میز لازیم دیر . فیکر لری نین
استفاده ائتدیگیمیز عالیم و تدقیقاتچیلارا درین حرمت حس لری ایله
سۆز لری میزه صون و ثررکن ، عزیز اؤخوجولاری میزین صبر و حوصله لری نین ده
دیلیمیزه علاقه و سؤگیلریندن اؤترو جاندان تشکر ائدر تیمنسا و
تبرکاً سۆز لری میزه بؤیوک فضولی میزین بیان معجزه شاننی ایله صون
و ثریریگ :

... فضلی بلاغت بیسه و فصای ، دقت اندیشه دن (توقع) بؤدورکی
بنائ ، تالیفینه و طرح ، تصنیفینه نظر ، دقت بیراقد و قدا اصلاح ، خطا سینا اقدام
و اهتمام ائده لر و محرر و مقررین دعا ایله یا دا ائدوب قبول عذرله هر
نقصانین تمام ائده لر . شعر :

هـمـومـهـ محنتـهـ دورانـ ملولـیـ
گرفتار ، غم ، عالم " فضولی "
دگول اول لهجه ، گفتارا قادر

biz kullanmaktan vaz geçmedik. Bu kelimeleri dilimizi kural ile okumamışlara, edebi ve yazı dilimizle tanışmayanlara açıklamamız gerekirdi. Biz bu açıklamaları genellikle “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati” kitabından alıntılıdık.

Sözlerimizin üçüncü ve son bölümü “dilbilgisi yoluyla kelime yapma yöntemi”dir. Bu bölümde yalnız birleşik kelimelerden bahsetmedik, meseleyi daha etraflı yani “birleşik kelime” konusuna da değindik. Burada yerine göre dipnotlarla dilimize dair çeşitli meseleleri halletmeye ve bazı sorulara cevap bulmaya çalıştık.

Bu yazılar genellikle metinde adı geçen kaynaklardan aldığımız bölümlerin bir telifidir. Yer yer çeşitli ve bazen zıt fikirleri yüzleştirmekten (fiil: 1. Uygunlaştırmak, uygun bir hale sokmak, muvafıklaştırmak, uyuşturmak, hem ahenk etmek. 2. Bir şeyi, bir mesele hakkında konuşup belirli bir fikre gelmek, bir şey hakkında rıza göstermek. 3. Sözü asli olduğu sözle cins, miktar, çekimlemek ya da şahsa göre uygunlaştırmak (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C 4, ss. 26). Daha çok, herkesin sesini duyurmayı tercih ettik.

Dil meselelerinin dikkat ve özen göstererek bilimsel araştırmalar yoluyla doğru bir şekilde çözülebileceğini unutmamamız gerekir. Fikirlerinden yararlandığımız âlim ve araştırmacılara derin bir hürmetle sözlerimize son verirken, aziz okuyucularımızın sabır ve anlayışlarından, dilimize gösterdikleri ilgi ve sevgilerinden dolayı candan teşekkür eder uğurlu sözlerimize büyük Fuzuli'mizin yol gösterici ifadeleri ile son veriyoruz:

...Erdemlilerin güzel söz söyleme sanatı ve yeteneğinden dikkatle (beklenen) budur ki telif şekline ve tasnif düzenine dikkatli bir bakışla ele alarak ıslah hatasına gayret ve özen gösterebilir ve yazar ve anlatıcıları dua ile yâd edip özrünü kabul ederek her noksanın tamamlasınlar. Şiir:

هجومه مخزنه دوران اولی
گفتار غم عالم فضولی
دگول اول لهج گمفت اراقادر

كىم اولاقابل ، سمع اكابر
قىلور جمعيت دل لفظى دلکش
مشوش ، سويله مز الا مشوش
گل ای حال تکلمندن خىردار
ترحم ، قىل تعرض قىلما زنهار
(صون)

توبلايان : اكبر آزاد

=====

تۆلكى ايله ايلانين قارداشلىغى

✽ يۇلداش يۇلداشا كلک گلمز ✽

ايلان لا تۆلكى قارداش اولدولار . بىر يىرده ايستهدى لر ياتالار
ايلان قىيوريلدى ياتدى تۆلكى دئدى : قارداش دۆز يات
ايلان دئدى : بىزيم ياتماغىمىز بۇدو .
تۆلكى دئدى : بۇ ياتماقدا كلک وار . يۇلداش - يۇلداشا كلک
گلمز .

تۆلكى بۇنى دئدى و توتدو ايلانى بۇغدى . اۇندان سۇنرا ايلانى
دۆز اوزالتدى و اۇنۇن يانيندا اوزوده اوزاندى و دئدى :
" قارداش - قارداش دۆز قارداش "
نجه كى ، بللى دير بۇ ناغيلدا ايكي مثل وار :
۱ - يۇلداش - يولداشا كلک گلمز .
۲ - قارداش - قارداش دۆز قارداش .

✽=*=*=*=*=*=✽

انجیم قبیلہ اسمع القبلہ
قبیلہ اور جمعیت دال فظی لکھش
شہوش مس ہلہ ہ مز ا شہوش
گل ای حالت کی فہدن خیردار
ترحم، تھیلت عرض قبیلہ زن دار

Son.

فصلنامه فرهنگى فارسى و تركى

تورکجه - فارسجا فرهنگى دركى

وارلىق

۱۳۷۳ - شمسى ۹۴

۱۶- جى ايل پائيز سايبسى

دوقتور حميدنطقى

ادينبورگ اونيورسيتەسى

اسلام و اورتا شرق مطالعاتى بۆلۈمۈ

◎ آذربايجان خلقى نين مين ايللىك سۆز خرنيزهسى

ديوان لغات الترك" و آذربايجان خلق ديليندهكى مشترك كلمه و تعبيرلردن مثاللار

"ديوان لغات الترك" نى تدقيق ائده ركن آذربايجان خلق ديلينده ايشله ديلن و لاكين توركيه توركجهسى يازى ديلينده گنجمهين بعضى كلمه و تعبيرلره راست گلديم. بو تصادوفدن جرات آلاق، بو مقصدله باشدان باشلاپ اراق كاشغرى نين بؤيوك اثرينى گؤزدهن گئچيرديم. آشاغى - يۇخارى اوچ يۆزه قدهر بو نوعدن كلمه و تعبير قيسد ائتديم. ايندى "ديوان لغات الترك" دن بير نئجه مثال و اونلاريسن تداعى ائتديكى آذربايجان خلق ديلينده جارى اولان كلمه لردن ترتيب ائتديگيم قيسا بير فهرستى سونماغى مناسب گوروره م:

آبا: "ديوان" دا اوغوزجا آنا (۸۶-۱) دثيه آجيخانميشديمر. آذربايجاندا عموما" عينى معنا اوجون آبا / آباجى كلمه لرى ايشله - ديلير.

آشونماق: "ديوان" دا بو كلمه اوجون ايضاحات بئله ديسر: " اول

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

16. YIL, SONBAHAR SAYISI, 1373

AZERBAYCAN HALKININ BİN YILLIK SÖZ HAZİNESİ

DİVAN U LÜGATİ'T TÜRK VE AZERBAYCAN HALK

DİLİNDEKİ ORTAK KELİME VE TABİRLERDEN

ÖRNEKLER

Dr. Hamid Nutki

Edinburg Üniversitesi, İslam ve Orta Doğu Araştırmaları Bölümü

“Divan u Lügati't Türk”ü incelerken Azerbaycan halk dilinde kullanılan, ancak Türkiye Türkçesi yazı dilinde geçmeyen bazı kelime ve deyimlere rastladım. Bu tesadüften cürret alarak, bu sebeple baştan başlayarak Kaşgarlı'nın büyük eserini gözden geçirdim. Aşağı yukarı üç yüze kadar bu türden kelime ve deyim kaydettim. Şimdi “Divan u Lügati't Türk”den birkaç örnek ve onların çağrıştırdığı Azerbaycan halk dilinde geçerli olan kelimelerden tertip ettiğim kısa bir fihristi sunmayı ugun gördüm:

Aba: “Divan”da Oğuzca ana (1-86) diye açıklanmıştır. Azerbaycan'da genellikle aynı anlam için “aba/abacı” kelimeleri kullanılır.

Aşunmak: “Divan”da bu kelime için açıklama şöyledir: *ol*

من دین آشوندی" (او منی گنجدی) (۲۰۲- ۱)، "آرپاسیز آت آشونماز":
آرپاسیز آت قاچماز (قاباغا وورماز)، یوخوشو آشماز (۱۲۳- ۱).
آشونو: اؤنجه، اول (۱۲۰- ۱) آذربایجاندا هر کسین بیلدیگی بییر
تعبیر وار: "آشینا آشینا چیخدی اوجاق باشینا" بئلهجه تعبیرین
ده معنیسی آیدین اولور.

آوا: "دیوان" ا گؤره: اینجیمهگی بیلدیرن بییر ادا تدریر. عربلرین
"واویل" سؤزلری کیمی. انسان بییر شئین آجینیرسا "آوا، آوا" دئییر.
آذربایجان دا "آوا" حیرت و تعجب افاده ائدهر.

اتله نمک: "بیگلی یازین آتلا نور

اوتلاب آنین اتله نور

بک لیر سمۆز آتلا نور

سئونوب اؤگۆر ایسریشور"

"ایلیخی باهار دا آت حالینه گلیر/ اوتلایاراق ائله نیر/ بگلر
سمیز (اتلی) آتا مینهر/ سئوینه رهک جفت لیر بییر- بییرینی دیشلر لیر"
(۲۸۵- ۱) بیزده ده عینا" اتله نمک ایشلهک دیر.

ارک: حاکم اولماق، سؤزونو گنجیرمک (۴۳- ۱) آذربایجاندا دا بونا
بنزهین معنالاردا ایشله دیلیر: "ارکیم وار": سؤزوم گنجیر، خاطیریم
سایلیر... کیمی تعبیرلرده اولدوغو کیمی.

ال قوش: بیزده ال قوشو.

انلیک: خانیملارین یا ناقلا رینا سؤردوگو قیرمیزی بویا (۱۱۵- ۱) آت-
ربایجاندا دا: انلیک.

اوپرماق: "گین تون اوپرما س" گین = گشیش، تون = دون (لباس
پالتار) "گشیش پالتار اپری مز" (۳۵۹- ۳) گؤرولدوگو کیمی اوپر-
اما ز بیزده اپری مز اولوبدور.

اودوق: اویانلیق (۱۰۶۳) بیزده د- نین ی- یه تبدیلی ایله:
اویاق.

اوجه شمهک: یاریشماق "اول منی بیرله اوجه شدی" و او منیمله
بییر شئی ده یاریشدی (۶۱- ۱) آذربایجاندا اوجه شمهک بییر آز فرقلی
معنادا ایشله کدیر.

اوخشادماق: "اول منی آتاما اوخشاددی"، "او منی آتاما بنزه تدی"
(۲۶۲- ۱) آذربایجاندا دا بنزه تمکله برابر اوخشاتماق دئییریک.

mendin aşındı “o beni geçti” (1-202), *arpasız at aşınmaz* “arpasız at kaçmaz” (öne geçmez) yokuşu aşmaz (1-123).

Aşnu: Önce, evvel (1-120) Azerbaycan’da herkesin bildiği bir tabir var: “aşına aşına çıktı ocak başına” böylece deyim de anlamı belli olur.

Ava: “Divan”a göre: İncimeyi bildiren bir edattır. Arapların *vâ-veyl* “yazık, eyvah” sözleri gibi. İnsan bir şeyden acınırsa *ava ava* der. Azerbaycan’da *ava* hayret ve şaşkınlık ifade eder.

Etlenmek:

Yılkı yazın atlanur

Otlab atın etlenür

Begler semüz atlanur

Sevnüb ögüz isrişür

“Yılkı baharda at haline gelir. Otlayarak etlenir. Beyler semiz (etli) ata biner. Sevinerek çiftler birbirini dişler” (1-285). Bizde de aynen etlenmek işlek bir kelimedir.

Erk: Hâkim olmak, sözünü geçirmek (1-43). Azerbaycan’da da buna benzeyen anlamlarda kullanılır: *erkim var*, sözüm geçer, hatırım sayılır gibi ifadelerde olduğu gibi.

Elkuş: Bizde *elguşu*.

Enlik: Hanımların yanaklarına sürdüğü kırmızı boya (1-115). Azerbaycan’da: *enlik*.

Opramak: *gin ton opramas*, *gin* “geniş”, *ton* “don” (elbise, kıyafet) “*geniş paltar eprimez*”. (3-359) Görüldüğü gibi *opramaz* bizde *eprimez* olmuştur.

Uduk: Uyanık (1-63) bizde /d/ sesinin /y/ sesine tebdili ile: *oyag* (uyanık).

Öçeşmek: Yarışmak *ol meni birle öçeşdi* “o benimle bir şeyde yarıştı” (1-61) Azerbaycan’da *öçeşmek* biraz farklı bir anlamda kullanılır.

Ohşadmak: *ol meni atama ohşaddı* “o beni babama benzetti” (1-262), Azerbaycan’da da benzetmekle beraber *ohşatmag* diyoruz.

اُوراغوت : عورت (۱۳۸-۱) آذربایجاندا = آرواد
اؤزمک : "اول ییپاؤزدی" او ایپی کسدی (۱۶۰-۱) بیزده : اؤزمک،
قۇپارتماق .

اؤشکورت مک : " اول ایتیک گهییگه اؤشکوروو "، " کؤپه گینی گهییپه
قیشقیرددی (تورکیه تووکجه سینده) (۲۲۸-۱) آذربایجان تورکجه سی
نده : کؤشکورت مک .

اووون ماق : " اول الیگین اوووتدو " او (پیس بیر خیر یا حادثه و
یا آغری اوزوندن) اللربینی اوغوشدوردو (۲۹۲-۱). بیزده اوغوشدورماق
یئرینه با ووشدورماق .

اؤگئی : " اؤگئی آتا " تورکیه تورکجه سینده اووئی آتا " بیزده ایسه
عینا : اؤگئی .

بالا : (تورکیه تووکجه سی ایله) : قوش " یا وروسو " حیوانلاردان
بیرتنجی اولانلارین و اولمایانلارین " یا وروولارینا " دا بئگه دئیلیر .
(۲۴۲-۳). بیزده "بالا" عینی معنا دا هرکسین بیلدیگی ایشلهک بیر
کلمه دیر .

باشغان : اللی " رطل " دن یۆز " رطله " قدهر اولان بالیق، اولوسون
بویوگو بۇنا بنزه دیلهرک " بۇدون باشغانی " دئیلیر کی " اولوسون
(ملتین) باشغانی " دئمه کدیر (۴۰۸-۱) " رئیس القوم "، " کبیر القوم "
(۲۲۰- الیا زماسی نسخه ده). آستارا دا ائشیتدیگیم بیر ناغیلدا
"باشغان" ایلانلار پادشاهی نین عنوانی ایدی و یاخینلاشدیغینی بئله
اعلان ائدر دیلر : " ایلان قاچ ماشغان گلدی " !

برکیت مک : برکیتمک " اول ایشیق بکیتدی " او ایشی محکم لشدیردی.
لملی دؤگونو محکم لشدیرمکدن گلیمشیدیر (۳۰۹-۳) " اول برکیتدی
نهی "، او بیر شئی برکیتدی (۳۴۰-۲) بیزده ده : برکیتمک بعضیلری
"برکدن" یئرینه "بکدن" ده دئیلر .

بله مک : " اول کیچین بله دی "، او اوشاغی بئشیکه یا تیردی بئشیکه
یا غلادی بیزده عینا " بله مک .

بۇ : بخار (استانبول شیوه سیله : بۇغو (۲۰۶-۳) بیزده : بۇغ .
بۇک : آشیغین اووندا معین شکیلده گلمه سی (۱۳۰-۳) بیسسزده
"جیک گیندن بۇک کونه " تعبیری وار یعنی "بوتون جزئیا تیله "، آشیق
اوونوندا دا ایشله کدیر .

Oragut: Avrat (1-138). Azerbaycan'da: arvad.

Üzmek: “*Ol yip üzdü*” (o ipi kesti) (1-160). Bizde: özmek, kopartmak.

Üşkürtmek: “*Ol itig geyiğe üşkürdü*”, “köpeğini geyiğe kışkırttı (Türkiye Türkçesinde) (1-228). Azerbaycan Türkçesinde: küşkürtmek.

Ovunmak: “*Ol eligin ovutdu*”: “o (kötü bir haber, olay veya ağrı yüzünden) ellerini oğuşturdu (1- 292). Bizde oğuşturmak yerine “ovuşturmak”.

Ögey: “*Ögey ata*” Türkiye Türkçesinde “üvey baba”, bizde ise aynen: ögey.

Bala: (Türkiye Türkçesi ile) Kuş “yavrusu”, hayvanlardan yırtıcı olanların ve olmayanların “yavrularına” da böyle denir (3-242). Bizde bala aynı anlamda herkesin bildiği işlek bir kelimedir.

Başgan: Elli litreden yüz litreye kadar olan balık, ulusun büyüğü buna benzetilerek “*budun başganı*” denir ki, “ulusun (milletin) başkanı” demektir (1-408). “*Reisü'l kavim*”, “*kebirü'l kavim*” (220- el yazması nüshada). Astara'da işittiğim bir masalda “başkan” yılanlar padişahının unvanıydı ve yakınlaştığını böyle ilan ederlerdi: “Yılan kaç başkan geldi!”

Bekitmek: *Berkitmek*, “*ol işig bekitti*”; “o işi sağlamaştırdı”. Aslı düğümü sağlamaştırmaktan gelmiştir (3-309). “*Ol berkitti neni*”; “o bir şeyi sağlamaştırdı” (2-340). Bizde de: *Berkitmek*. Bazıları “berk”ten yerine “bek”ten gelmiştir de diyor.

Belemek: “*Ol kiçin beledi*”; “o çocuğu beşiğe yatırdı, beşiğe bağladı”, bizde aynen “*belemek*”.

Bu: Bahar (İstanbul ağzıyla “buğu” (3-206), bizde “buğ”)

Bök: Aşığın oyunda belli şekilde gelmesi (3-130), bizde “*çık ginden bök güne*” tabiri var yani “bütün ayrıntısıyla”. Aşık oyununda da işlektir.

بۆرچك : انسانين كاكىلى، آتتين (توركيه توركجه سيله) " پرچمى " (۴۷۶)

- (۱) بيزده : بىرچك .

بىلدىر : گىچن ايل (۴۵۶-۱) بيزده : بىلدىر .

تارتماق : " اول بىپ تارتدى " او ايپ چكدى (۳۲۶-۳) بيزده دار - تماق .

تاغار : دا غارجيق (۴۱۱-۱) بيزده : تاغار .

تاغلانماق : " اول آتتين تاغلاندى " او آتتين داغلاندى " فارسىلار بو كلمه نى توركلردن آلاق " داغ " دئيه ايشله دىرلر نئجه كى بونلار " قلم " دشمك اولان " دز " كلمه سىنى ده توركلردن آلمىشلار دىر . " تيز يئر " توركلرده ابكا يئر دشمك دىر " (۳۴۴-۲) .

تام : ديوار " ۱۱۷-۳) بيزده ده " دام ديوار " تكرار لانسى كىمى .

تانماق : اول آلىمنى تاندى " او ، آلاجا غىنى انكار ائتدى (۱۸۹-۳) بيزده : دانماق .

تاوارساق : " اول اول تاوارساق " او آدام مال سئوهر (۲۶۰-۲) .

بيزده : تامارزى : (تاوارساق - تابارساق - تامارساق) .

تاووش : " دۇيغو حركت - حس " (۱۶۵-۳) بو كلمه بيزده كىمى " تووشمك / " تووشمك / " تووشومك " كلمه سىنى تداعى ائدىر .

تاياق : داياق ، داياناجاق " (۱۶۶-۳) بيزده ده بو كلمه ايشلمهك دىر .

تپىك : (توركيه توركجه سيله) تپمه " اول قولين تپىك تپدى " او بىنده سینه - كۆله سینه - بىر تپىك ووردو (۳۸۶-۱) بيزده ده : تپىك .

تك : بنزه تمه كلمه سى . بيزده : تك ، تكي ، تكىن

تمه ن : چوالدوز بيزده : تبه نه .

تنك / دنك : اقرا ن ، موازنه لى . . . بيزده : تن (دوست دوستا تن گرهك) .

توش : كوكسون باشى (۱۲۵-۳) بيزده : دوش .

توقىتماق : " او قاپو توقىتىدى " او قاپىنى وۇردوردو (۳۸-۳) بيزده بو كلمه توخماق ، قاپى توخما غىنى تداعى ائدىر .

تۇگى : دارى نىن قابىنى چىخارىلدىقدان سونرا قالان ايچى (۲۲۹-۳) بيزده چلتىگىن قابىنى چىخارىلدىنجا دۇگو / دۇگى دئىلىر .

تۆلك : " تۆلك بىلخى) توكلرىن ، قىش توكونو توكن حيوان (۴۱۲-۱)

Bürçek: İnsanın kâkülü, atın (Türkiye Türkçesiyle) “perçemi” (1-476).
Bizde: Birçek.

Bıldır: Geçen yıl (1-456). Bizde: *bildir*.

Tartmak: “*ol yip tartdı*”, o ip çekti (3-326). Bizde: *dartmak*.

Tağar: Dağarcık (1-411). Bizde: *tağar*.

Taglatmak: “*Ol atın taglatdı*”. Farslar bu kelimeyi Türklerden alarak “*dâğ*” diye kullanırlar. Bunlar “kale” demek olan “diz” kelimesini de Türklerden almışlardır. “*Tiz yer*” Türklerde “keskin yer demektir” (2-344).

Tam: “Duvar” (3-117). Bizde de “dam duvar” tekrarlama gibi.

Tanmak: “*Ol alımnı tandı*”, o alacağını inkâr etti (3-189). Bizde: *danmak*.

Tavarsak: “*Ol er ol tavorsak*”, o adam mal sever (2-260). Bizde: *tamarzi* (*tavorsak* > *tabarsak* > *tamarsak*).

Tavuş: “Duygu, hareket, his...” (3-165) Bu kelime bizdeki “*tövüşmek* / *töyüşmek* / *tövşümek*” kelimesini çağrıştırır.

Yatak: Dayak, dayanacak (3-166). Bizde de bu kelime kullanılmaktadır.

Tepik: (Türkiye Türkçesi ile) tepme “*ol kulın tepik tepdi*” (o, kölesine bir tekme vurdu) (1-386). Bizde de: tepik.

Teg: Benzetme kelimesi. Bizde: *teg, tegi, tegin*.

Temen: çuvaldız. Bizde: *tebene*.

Tenk / denk: Akran, dengeli... Bizde: *Ten* (dost dostu ten gerek).

Töş: Göğüsün başı (3-125). Bizde: döş.

Tokıtmak: “*O kabı tokıddı*” (o, kapıyı vurdurdu) (3-38). Bizde bu kelime tokmak, kapı tokmağını çağrıştırır.

Tögi: Darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan içi (3-229). Bizde çeltiğin kabını çıkarılınca düğü / dügi denir.

Tülmek: “*Tülek*” (yılık) tüylerin, kış tüyünü döken hayvan (1-412)

بیزده تۆلك (ايلانين درى دگيشمهسى).
 تۆم: "اولۇك يۆزى تۆملوغ" اولو اوزو سويوق... (۴۶۳-۱). بيزده
 تۆماق (قورور كيمي حركتسيز قالماق).
 تەولوكلەنمك: "ار تەولوكلەندى" آدام اوزونو حيله كارلاردان سا
 پىدى. (۲۷۷-۲). بيزده بومعنانى تداعى ائدەن
 تۆولاماق/ تۆولانماق شكل باخيميندان دا ياخينلىق گۆستەرىر.
 تيرسەك: گۆز قاپقارلاريندا چيخان آرپاجيق (۴۲۴-۳) بيزده: ايت
 دىرسەكى.

تيرەشمك: چكىشمك (۹۵-۲) بيزده: دىرەشمك .
 تىكو: "ياقننن (يا دىن) يۇغلوق (يا غلى) تىكوسيندن (تىكەسيندن)
 اوزنون قانلىق (قانلى) بودروق (يوروق) بىنگ (بىشى)". بيزده: تىكە
 (بىر تىكە چۆرەگە).
 چاپماق: "ار آتىن چا پىندى" آدام آتىنى قامچىلادى" (۱۴۹-۲) بيز
 دە: آتى چا پىردى.
 چال: "چال قۇيو" آلاجا رنكلى قۇيون (۵۱۳ اليا زماسى). بيزده قىر
 ساققاللى يا چال ساققال دا دئىپىرلر.
 چرلەنمك: "ار اوزى چرلەندى" آدام خستەلندى... (۲۴۴-۲) بيز
 دە چرلەمك عوموما آتىن ترلەيىب، اوشۇب خستەلنمە سىدىر.
 چرىك: ساواش صفى، محاربەدە سىرا، ردىف، آلپ چرىكدە، بىلگە
 تىرىكدە" اىگىد حرب نظامىندا، بىلگىلى عقللى آدام درنەكدە (۳۶۸-
 ۱). بيزده جرگە سۆزو بو معنادا دىر.
 چوبارتماق: اۇغرى ارىك چوبارتمى" (توركيە توركجە سىلە) "خىرسىز
 آدامىن مالينى سويدو" (۲۴۹-۳) بيزده خلق دىلىندە دە عىنى معنا
 دا: جوبورتىمك .

چودىن: بيزده "چودان" تۆكمە دىمىر دشمكدىر.
 چوغراتماق: "اول آشىچ چوغراتدى" (توركيە توركجە سىلە عىنا):
 "او تنجەره يى (قازانى) قاينا تدى... بو تنجەره دە سۇيون آزلىغى،
 باھاراتىن (ادوبەننن)، دانەلرىن چۇلغوغو اوزوندىن اولان قاينا ما
 دىر (۴-۳۳۳-۲) بو كلمە بيزده كوچەلردە پىشويلىن، و چىغىترتما
 دئىه بىلىنن يئمەگىن آدىنى تداعى ائدىر.
 چۇغى: سىلى، كۆيلو، آرغولار ج حرفىن مكسور، باشقا توركلر مضموم
 سۇيلرلر (۲۲۵-۳) بيزده چوو "چوو سالماق" سى كۆي جىخارماق.

Bizde: *tülek* (yılanın deri değiştirmesi).

Tum: “*Ölüğ yüzi tumlug*” (ölü yüzü soğuk) (1-463). Bizde: *tummak* (kurur gibi hareketsiz kalmak).

Tevlüklenmek: “*Er tevlüklendi*” adam kendisini hilekârlardan saydı (2-277). B bu anlamı çağrıştıran “*tovlamag / tovlanmag*” (tavlamak) şekil bakımından da yakınlık gösterir.

Tirsek: Göz kapaklarında çıkan arpacık (3-424). Bizde itdirseği.

Tireşmek: Çekişmek (2-95). Bizde: *direşmek*.

Tikü: “*Yagnın (yadın), yuglug (yağlı), tiküsinden (tikesinden), öznün kanlıg (kanlı) yudruk (yuruk) yeg (yey)*”. Bizde: *tike (bir tike çörek)*.

Çapmak: “*Er atın çapındı*” adam atını kamçıladı (2-149). Bizde: *atı çapdırdı*.

Çal: “*Çal koyu*”: alaca renkli koyun (513 el yazması). Bizde kır sakallı ya da *çal sakal* da diyorlar.

Çerlenmek: “*Er üzi çerlendi*” adam hastalandı... (2-244). Bizde *çerlemek* genellikle atın terleyip, üşüyüp hastalanmasıdır.

Çerik: Savaş safı, muharebede sıra, redif, “*alp çerikte, bilge terikte*” yiğit harp nizamında, bilgili akıllı adam dernekte (1-368). Bizde *çerge* sözü bu anlamdadır.

Çobartmak: “*ogrı erig çobarttı*” (Türkiye Türkçesi ile) “hırsız, adamın malını soydu” (3-249). Bizim halk dilimizde de aynı anlamda: *cüyürtmek*.

Çodın: Bizde “*çodan*” dökme demir demektir.

Çoğratmak: “*Ol aşıç çoğrattı*” (Türkiye Türkçesi ile aynen) “o tencereyi (kazanı) kaynattı”... Bu tencerede suyun azlığı, baharatın, tanelerin çokluğu yüzünden olan kaynamadır (2-333-4). Bu kelime bizde sokaklarda pişirilen ve çığırtma diye bilinen yemeğin adını çağrıştırır.

Çoğı: Sesli, sedalı. Argular /c/ harfini düz, başka Türkler yuvarlak ünlü ile söyler (3-225). Bizde *çov*, “*çuv salmak*” ses seda çıkarmak.

چۆلۆكدى/ چۆلۆكدى: آدامىن قىلىغى پرىشانلاشدى، بىزده چۆلىنىمك
ولگرد سوسرى و جىب كسن دشمكدىر .
چۆمك: " ار چومدى سوودا " آدام سويا دالدى (۴۰۱- ۱). بىزده:
عئىنى معنادا : چۆماق.
دهده/دده: آتا (۲۲۰- ۳) بىزده دە : دده
ساق: عقل، "سندە ساق يوق" سندە عقل يوخ (۱۵۳- ۳). بىزده ساغ.
"سە سۆللو" تعبىرىندىن "قصورسوز"، "عيب سىز" معناسى قصد ائدىلر .
ساقىرغو: كنه (۴۸۹- ۱). بىزده ساقىغقا / ساقىرغا .
ساسنىماق: " ساسىدى ننگ " شئى قوڭۇدو (۲۶۵- ۳). بىزده عئىنى
معنادا عئىنى سۆز ايشلەكلدىر .
سان: سايى، ساي " قوئى سانىنئىچە؟ " قوئونون سايى حسابى نەدىبىر؟
بىزده " قوشون سان گۆرمك " تعبىرى وار. "ايستەر ايسەن سانا گل"
بىر اوشاق اويونوندا : گۆنلون اىستەبىرسە ساي ا دشمكدىر .
سانجىلماق: توركيە توركجەسىندە ساپلانماق دىر. "ارقا بىچاق
سانجىلدى" (۲۳۱- ۲) بىزده عينا" سانجىلدى: (آداما بىچاق سانجىلدى).
ساو: ضرب المثل، حكايە، مکتوب و رسالە، سۆز و خبر (۱۵۴- ۳). بو
كلمە بىزىم " سۆزسوز ساوسىز " تعبىرىندە ايشلەنىلمكده دىر .
سورماق: توركيە توركجەسىندە كئىچمەسىنە رغما" بىز دە چوخ
ايشلەكلدىر. "گنج سۆد سۆردى" اوشاق سود امدى (۱۸۱- ۳).
سوروغ: سوروشما، ايتىمىش بىر شئىنى اختارماق " سوروغ قىلدى"
ايتەن شئىنى اختاردى (۳۴۷- ۱) بىزده: سوراغ (فارسجا يا سوراغ
شكلىندە كئىچىمىش دىر).
سۆنگ: بىر آدامىن اوشاغى، اولادى، (۳۵۷- ۳). بىزده: سون "سونسوز"
و اوشاقسىز، اوشاغى اولمايان معناسىندا ايشلەدەنلر چوخ دور .
سەنەك: سۇ ايجىلن كوزە، آغا جدان اويولان سۇ قابى " (۳۶۷- ۳) بىز
دە: سەھەنك / سەھەنك .
سىرئىماق: "اۆل گىدىز سىزىدى" او كئىچدىسى سىخ تىكىش ايله تىكدى.
(۲۶۲- ۳). بىزده سىرئىماق و سىرىق (سىرىق چىمك) تعبىرىندە .
سىئىماق: " اول آنى سىنادى" او، اونو امتحان ائتدى (۲۷۳- ۳). بىز
دە: سىنماق (صمد وورغون: سىنما مىشام دوستو يارى).
شىن: " كۆك شىن " كۆي رنگدە اولان بىر شئى (۴۳۸- ۱). بىزده دە :
- شىن (مثال : قرەشىن/قاراتىن، سارى شىن)

Çölükdi / çülükdi: Adamın kılığı perişanlaştı. Bizde “*culimek*” serseri ve yankesici demektir.

Çömmek: “*Er çömdi suvda*” adam suya daldı (1-401). Bizde aynı anlamda: *cummag*.

Dede: Ata (3-220). Bizde de: dede.

Sak: Akıl, “*sende sak yok*” sende akıl yok (3-153). Bizde: *sağ*. “*Sah sullu*” tabirinden “kusursuz”, “ayıpsız” anlamı kastedilir.

Sakırgu: Kene (1-489). Bizde: *sagiğga / sagırğa* (sakırğa).

Sasnımak: “*sasıdı nenk*” şey kokuştı (3-265). Bizde aynı anlamda aynı söz işlektir.

San: Sayı, “*koy sanı nehçe?*”: koyunun sayı hesabı nedir? Bizde “*koşun san görmek*” tabiri var. “*İster isen sanagel*”: bir çocuk oyununda “gönlün istiyorsa say!” demektir.

Sancılmak: Türkiye Türkçesinde saplanmaktır. “*Erge bıçak sançıldı*” (2-231). Bizde aynen “*sancıldı*” (adama bıçak sançıldı).

Sav: Darb-ı mesel, hikâye, mektup ve risale, söz ve haber (3-154). Bu kelime bizim “*sözsüz savsız*” deyiminde kullanılmaktadır.

Sormak: Türkiye Türkçesinde geçmemesine rağmen bizde çok işlektir. “*Genç süt sordı*”: çocuk süt emdi (3-181).

Sorug: Soruşmak, kayıp bir eşyayı aramak, “*sorug kıldı*” kaybolan eşyayı aradı (1-347). Bizde: *sorag* (Farsçaya “sürâg” şeklinde geçmiştir).

Song: Bir adamın çocuğu, evladı (3-357). Bizde: Son, “sonsuz” ve çocuksuz, çocuğu olmayan anlamında kullananlar çoktur.

Seneg: Su içilen göze, ağaçtan oyulan su kabı (3-367). Bizde: *seheng*.

Sırımak: “*Ol gidiz sırdı*”: o, keçeyi sık dikişle dikti (3-262). Bizde *sırımak* ve *sırık* (sırık çekmek) tabirinde.

Sınamak: “*Ol anı sınıdı*”: o, onu imtihan etti (3-273). Bizde de: *sınamak* (Samed Vurgun: Sınamışam dostu yâri).

Şin: *Gökşin* “gök rengi olan bir şey” (1-438). Bizde de [-şin] (örneğin: karaşin, sarışin...)

قاچان: نه واخت؟ (۴۰۳-۱) بیزده: هاچان؟
 قادیتماق: "ار باریر اثرکهن قادیتمدی" ادم گئدرکن دوندو (۴-۳-۲).
 بیزده: قادیتماق.
 قاراباش: کولهله (اسیرلره) وئرلین بیر آددیر، ارکیه وقادینا
 سویلهنیر... (۲۲۲-۳). آذربایجاندا خدمتکارا قاراش دئییلیردی.
 قاراجی: قاپیلاری دولانان دیلنجی، (۴۲۵-۱) بیزده کولیلره قرهچی
 /قاراجی دئییلیردی.
 قاری: یاشلی اولان هر هانسی بیر شیئی (۲۲۲-۳). بیزده قاری یاشلی
 قادین دئمکدیر. بیزده "اللریم قاریدی" تعبیری وار. یعنی اللریمین
 دریسی (اکثر سوايله چوخ تماشیدان) بۇرۇشودو.
 قازانغۇ: "بیپ قازانغۇ بۇلدی". ایپ آچیلما یا جاق درجده جوخ
 قاریشیدی، (۳۸۸-۳). بو کلمه فارسجادا "قزن قلف" (تورکیه تورکلری
 نین قویجا دیدیکلری) کلمه سینین تداعی ائتدیریر.
 قاش: "کیمین بیله قاش بۇلسا یاشین یاقماز" دئییلر. کیمین
 یانیندا قاش اۇلورسا اۇنو ایلدیریم (یاشین) یان دیرماز (۲۲-۳).
 بیزده عئینا قاش دئییلیر.
 قاقلاتماق: "اؤل آنکار امتا قاقلاتدی" او، اۇنات قۇرۇتدوردو.
 (۳۴۸-۲). بیزده قۇرودولموش میوه نوعی: اریک قاقی/ قاقی، کیمی.
 قالماق: تورکیه تورکجه سینده ایشله ک اۇلما ماسینا رغما" بیزده
 جوخ ایشله کدیر. "اؤل دۇنوق قالاتدی" اۇلباسی صندوقه (ماندیغا)
 قویدوردو. (۳۱۰-۲) بیزده اوست اوسته بیغماق: مثال: دئنه منیم
 شاعیر اوغلوم شهریار/ بیر عؤموردور غم اوستونه غم قالار.
 قوتولماق: "ارانگه کتین قوتولدی": آدام امکن، زحمتدن، قورتو-
 لدو، بو کلمه اوچون ایکی نظر وار: قورتولدی کلمه سی بۇنون اصلی
 اولابیلر. ایکینجی "قوت بولدی" (نجات تاپدی) سوزوندن آلینمیش
 گورونور (۱۲۲-۲). بیزده: قوتولماق دا ایشله کدیر.
 قورتوشماق: "اوغان قورتوشدو" اوشاقلار اوینا دیلار سئویندیلر (۱۶-۲)
 بیزده: قوووشماق.
 قورقوجین: اوغوزلار بو کلمه نین بیر قسم حرفلرینی اتاراق "قورقوجین"
 شون دئییلر. (۳-۵۱۲-۱). بیزده: قورقوشون.
 قوروت: کشک. (۳۵۷-۱). بیزده ده عئینا قورود.

Kaçan: “Ne zaman?” (1-403). Bizde: *haçen?*

Kadıtmak: “*Er barır erken kadıttı*”: Adam giderken döndü (2-304).

Bizde: *gayıtmag*.

Karabaş: Kölelere verilen bir addır, erkeğe ve kadına söylenir... (3-222). Azerbaycan’da hizmetkâra “*garavaş*” denilirdi.

Karaçı: Kapıları dolanan dilenci, (1-445). Bizde dilencilere “*garaçı*” denirdi.

Karı: Yaşlı olan herhangi bir şey (3-222). Bizde “*garı*” “yaşlı kadın” demektir. Birde “ellerim garıdı” deyimi var. Yani “ellerimin derisi (genellikle su ile çok temas etmekten) buruştu”.

Kazangku: “*Yip kazangku boldı*”: ip açılmayacak derecede çok karıştı (3-388). Bu kelime Farsçada “*kâzen-kofli*” (Türkiye Türklerinin kopca dedikleri) kelimesini çağrıştırır.

Kaş: “*Kimin bile kaş bolsa yaşın yakmaz*” diyorlar. Kimin yanında kaş olursa onu yıldırım (yaşın) yakmaz (3-22). Bizde aynen “*gaş*” diyorlar.

Kaklatmak: “*Ol angar et kaklattı*”, o, ona et kurutturdu (2-348). Bizde kurutulmuş meyve çeşidi: erik kakı gibi.

Kalamak: Türkiye Türkçesinde işlek olmamasına rağmen bizde çok işlektir. “ol donug kalattı” o elbiseyi sandığa koydurdu (2-310). Bizde, üst üste yığmak, örnek: “Dene benim şair oğlum Şehriyar/Bir ömürdür gam üstüne gam galar”.

Kutulmak: “*Er engektin kutuldi*”, adam emekten, zahmetten kurtuldu. Bu kelime için iki görüş var: Kurtuldu kelimesi bunun aslı olabilir. İkinci “kut buldu” (kurtuluş buldu) sözünden alınmış görünür (2-122). Bizde: “*gutulmag*” da işlektir.

Kurtuşmak: “*Oğlan kurtuşdu*”, çocuklar oynadılar sevindiler (2-216). Bizde: *guvuruşmag*.

Kurkucın: Oğuzlar bu kelimenin bazı kelimelerini atarak “kurşun” diyorlar (1-512-3). Bizde: *gurguşun*.

Kurut: *Keşk* (1-357). Bizde de aynen “*gurut*”.

قۇرۇغ: xx. قۇرۇن و گۈزەتيلن هر يىتره قۇرۇغ / قۇرۇ دىيىلىر .
(۱۲۶-۳). بىزده : قۇرۇغ دىيىرلر . خاص مراسيم اوچون مثلاً " حمام
قۇرۇغ ائدىلىردى .

قۇش: هر هانكى بىر شىين جعتى (۱۲۶-۳). بىزده قۇشا بزلبر و
جعت معنا سيندا دىر . " قۇشا خالىي " كىمى .

قۇنشى: تووكيه توركچە سينده : قۇمشو (۴۳۵-۱). بىزده عىنا " قونشو
/ قۇنشى .

قىغ: تورپاغى قابارتماق اوچون ايشله دىلەن گوبره (۱۲۹-۳). " اول
بىزيم قىغلاندى " (۴۳۷ اليازماسى). بىزده : قىغ (تزهك) دىيىرلر .

كز: سود و اون كىمى شىلردن قازان دىيىنדה ياپيشىپ قالان
پارچالارى كى قازىلىب آلينىر ، (۳۲۷-۱). بىزده بو سوز قازماق
اولموشدور .

ككره: ده وه لر ين بىئدىگى آجى بىر اوت ، (۴۲۲-۱). بىزده ده ائله
دىر . مجازى معنا دا " ككيره كولو " آجى سوزلر سويلەمك عادتىنـده
اولانلارا وئريلن لقب دىر .

كند: اوغوزلارلا اوغوزلارلا اويانلارلا كوره : (كوى / فارسجا " دهكده ")
توركلرين بويوك بىر قىسمىنا گوره : " شهر " . . . بئله جه سمىزكند دىيىلر
بويوك اولدوغوندا ن بيله دىيلىمىش دىر . فارسجا دا سمرقند دىيىرلر ،
(۳۴۴-۱). بىزده اوغوزلار كىمى كندى " دهكده " معنا سينا ايشله دىرىك .
كندوك : كوپ كىمى تورپاقدان قايريلان بويوكجه بىر قابدىر . اچە
رپىينه اون و اونا بنزەر شىلر قوبولور ، (۴۸۰-۱). بىز بونا كندى
دئيه رىك ، بوغدا كندىسى " كىمى .

كنگه شمك : " اول مانقا كنگه شدى " . او منىمله مشاوره ائتدى (۳۹۴-
۳). اردبيل حوالى سينده گه ييشمك بو معنا دا دىر . فارسجا نى خالىمى -
لش دىرنلدىن بىر قىسمى بو كلمه نىن فارسجا تصور و ايله مجلس شرواى
ملى پىرىنه " كنگاشتان " دىيىردىلر . وضعيت بللى اولونجا بو كلمه ،
ايشله دىلنمز اولدو .

كو: سس ، آواز (۲۱۲-۳). بىز ده : كوى " سس كوى " كىمى .
كوبى: " اول تون كوبيدى " . او پالتارى سيخ تىكىشله تىكدى (۲۵۷ -
۳). بو سوز كوبه (حاشيه) سوزونو تداعى ائتدىرير .

كوزن-كو: آيتا (۳۷۹-۳) بىزده : گوزگو .

Korıg: -. Korunan ve gözetilen her yere *korıg* / koru diyorlar (3-126). Bizde “*goruğ*” diyorlar. Özel törenler için örneğin “*hamam goruğ edilirdi*”.

Koş: Herhangi bir şeyin çifti (3-126). Bizde “*goşa*”, beraber ve çift anlamındadır. “*goşa halli*” gibi.

Konşı: Türkiye Türkçesinde “komşu” (1-435). Bizde aynen “*gonşu* / *gonşı*”.

Kığ: Toprağı kabartmak için kullanılan gübre (3-129). “*Ol bizim kıglattı*” (437 el yazması). Bizde: “*ğığ*” (tezek) diyorlar.

Kez: Süt ve un gibi şeylerden kazanın dibinde yapışıp kalan parçaları ki kazınıp alınır (1-327). Bizde bu söz “*gazmag*” olmuştur.

Kekre: Develerin yediği acı bir ot (1-422). Bizde de öyledir. Mecazi anlamda “kekire kolu” acı sözler söylemek âdetinde olanlara verilen lakabdır.

Kend: Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre: Köy (Farsçada “*Dih-kede*”) Türklerin büyük bir kısmına göre: “şehir”. Böylece Semizkend denir. Büyük olduğundan böyle denilmiştir. Farsçada “Semerkant” denir (1-344). Bizde Oğuzlar gibi kend kelimesini “*dih-kede*” (köy) anlamında kullanırız.

Kendük: Küp gibi topraktan yapılan büyükçe bir kaptır. İçerisine un ve una benzer şeyler konur (1-480). Biz buna “*kendi*” deriz. “*Bugda kendisi*” gibi.

Kengeşmek: “*Ol manga kengeşdi*”, “o benimle müşavere etti” (3-394). Erdebil havalisinde geyişmek bu anlamdadır. Farsçayı arındırmak için çalışan bazı insanlar bu kelimenin Farsça tasviri ile “*Meclis-i Şûrâ-yı Milli*” yerine “*Kengeşistan*” (کینگاشستان) diyordu. Durum belli olunca bu kelime kullanılmaz oldu.

Kü: Ses, avaz (3-212). Bizde “*küy*”, “*ses küy*” gibi.

Kübi: “*Ol ton kübidi*”, “o elbiseyi sık dikişle dikti” (3-257). Bu söz “*kube*” (haşiye) sözünü çağrıştırır.

Közengü: Ayna (3-379). Bizde: *gözgü*.

كۆڭ: شعرىن اولچوسو "بو بىر نا كۆڭ اوزره اول؟": "بو شعرىسن اولچوسو نه اوزره دىر؟" (۱۳۱-۳)، بىزده "كۆك" موسىقى ده "پرده" معنا سىندا دىر. "سازى كۆكلەمك" (آقۇزد ائتمك) كىمى.
كۆلۆمىنمك: "ار كۆلۆمىنىدى" ادام كۆلر گۇرۇندو (۳۵۹-۲) بىز ده: كۆلۆمىنمك .

كۆمچ: كۆلە سۇخولاراق بىشىرىلەن چۆرەك (۳۶۰-۱) بىزده كۆماج بىر نوع چۆرەك .

كۆن اورتو: ناھار واغتى (۱۲۴-۱)، بىزده گۆن اورتا .
كۆنى: گۆنى فارسلاز "ھوۇ" دىيىرلر، تۈركىيە تۈركجەسىندە ايسە قوما دىر .

كەورەتمك: "اول آنىن كۆجىن كەورەتدى" او اۇنون قوتىنى سبت - لاشدىردى. (۳۲۴-۲)، بىزده كىشى Key دىيىلر. (آيا غىم كىشەلدى) كىمى .
كىچىك: بىزده ده عىنا "كىچىك، تۈركىيە تۈركجەسىندە كلمە كوچوك حالينا كلىمىشىدىر، حالبوكى كوچوك شكلى بىزده ايت بالاسىنا اطلاق ايدىلر .

كىچىن مك: "اۇراغوت كىچىندى"، قادىن فاحشە اۇلدو، كىچىشىدى .
بوندان آلىناراق "كىچىنمە" دىيىلر كى، قاشىنما، كىچىشمە دىمكىدىر (۱۵۶-۲)، بىزده ده كىچىشمك / كىچىنمك دىيىرلر: "بىر آجىياندا بىر ده كىچىشىندە اوزونو ساخلا" مثالى كىمى .

كىرشن: بىزده كىرشان، تۈركىيە تۈركجەسىندە: اوستوبەج .

لاچىن: شاھىن، ايكىد آداما دا لاچىن دىيىرلر .

مونچوق: بىزده مىنجىق .

ياپماق: "ايتلار اۆتمك ياپدى": قادىن تىندىرە چۆرەك ياپىشىدىرى (۵۷-۳)، بىزده ياپماق: چۆرەك ياپماق، مجازى معنا دا بىرىسىنىڭ بىرىسى ايلە جنسى مناسبتى نه اشارت و شايەسى مقامىندا ايتلىشىم دىلر .

يارپوز: ايلان يىھن بىر حيوان، بىزده بىر بىتكى (نبات) آدى دىر .
ياسىلاماق: "اول سۇزون ياسىلادى" او سۇزونو صراحت لە سۇيلەدى ، (۳۲۸-۳)، بو كلمە بىزده "سۇزونو ياسالادى" تىبىرىنى تدا عسى ائدىر .

ياغوق: ياخىن (۲۹-۳)، بىزده ده "يا وۇقۇم" نشانلىن دىمك دىر .

Kuğ: Şiirin ölçüsü, “*bu yır ne kuğ üzre ol?*”, bu şiirin ölçüsü ne üzeredir? (3-131). Bizde “*kük*”, musikide “perde” anlamındadır. “*Sazı kükleme* (akor etmek)” gibi.

Külimsinmek: “*Er küllümsindi*”, adam güler göründü (2-359). Bizde: “*gülümsenmek*”.

Kömeç: Küle sokularak pişirilen çörek (1-360). Bizde: “*komac*”: bir çeşit çörektir.

Kün ortu: Öğle vakti (1-124). Bizde: *günorta*.

Küni: *Güni*, Farslar “*hevü*” diyorlar. Türkiye Türkçesinde ise “kuma”dır.

Kevretmek: “*ol atın kücin kevretti*”: o, onun gücünü azalttı (2-324). Bizde “*key*” denir (*ayağım keyeldi*) gibi.

Kiçik: Bizde de aynen “*kiçik*”. Türkiye Türkçesinde kelime “küçük” haline gelmiştir. Hâlbuki “küçük” şekli bizde köpek yavrusuna denir.

Kiçinmek: “*Avragut kiçindi*”, kadın fahişe oldu, giçişdi. Bundan alınarak “*giçinme*” denir ki, kaşınma, *gicişme*, demektir (2-156). Bizde de *gicişmek* / *gicinmek* denir: “*bir acıyanda bir de geyciyinde özünü sahla!*” örneği gibi.

Girşen: Bizde “*kirşan*”, Türkiye Türkçesinde: üstübeç.

Laçın: Şahin, yiğit adama da “*laçın*” derler.

Monçuk: Bizde “*mıncık*”.

Yapmak: “*işler ütmek yaptı*” kadın tandıra çörek yapıştırdı (3-57). Bizde yapmak: çörek yapmak, mecazi anlamda birisinin birisi ile cinsi münasebetine işaret ve şaiyası makamında kullanılır.

Yarpuz: Yılan yiyen bir hayvan. Bizde bir bitki adıdır.

Yasılmak: “*ol sözün yasaladı*” o sözünü süratle söyledi (3-328). Bu kelime bizde “*sözünü yasaladı*” deyimini çağrıştırır.

Yaguk: Yakın (3-29). Bizde de “*yavuklum*” nişanlı demektir.

يانچىلماق: " قاغۇق يانچىلدى": قۇوون ازىلدى" (۱۰۷-۳). بىيزدە
بىشنىچىلماق .

يانگشاق: گەوۋەزە آدام (۳۸۴-۳) بىيزدە: يانشاق .
ياولاق: " ائدگو ياولاق": ياخشى پىس، (۴۳۳-۱). بو بىيزە ياوا
سوزونو تداعى ائتدېرير .

ياوقالماق: " سوو ياوقالدى" سوو ايستىلدى، قىزدى (۱۰۸-۳). بو
سوز بىير آز معنا اوزاقلېفينا رغا" "بىشى خالماق" سوزونو خايطيره
كتيرير .

يۇبانماق: " ار ايشتىن يۇباندى" آدام ايشدن چكىندى (۸۳-۳). بىيز
دە يۇبانماق گئجىكمك دئمكدير. توركيە توركجەسىندە بو كلمە يسوخ
دور .

يۇغا: بىير نوع چۇرەكدېر (۴۲۲-۱). بىيزدە: يۇخا .
يۇگورتىمك: " اول اُونو يۇگورتدى": او اُونو قاچدېردى. بىيزدە بو -
گورتىمك سوزو ايشلەكدېر و اوشاقلارى بىشرىتمك اوچون بىير آلتسە دە
يۇگورەك دئىيرلر .

يۇلىگو: ساچ كسن اوسترا بونا اوغوزلار" كەرەي" دئىيرلر . (۳۸۱۷۰)
بىيزدە اولگوچ .

بىشتمك: اوغوزلار و قىپچاقلار كلمەنىن باشىنداكى " ي " حرفىنىسى
" ج" يە تېدىل ائدرلر: " اول منى جئندى" او منە بىشئىشدى (۳۱۴-۲)
بىيزدە: " چاتماق" ذكر اولونان توضيحه گۇرە اصلى بىشتمك اولسا
گرەك .

بىزى مگ: " ات بىزى دى" ات قۇخودو. هرھانسى بىير شئى پىس قۇخا -
رسا بئله دئىيرلر، (۳۸۶-۳). بىيزدە ايبىدى (ايبىمك / ايبىلەنمك) .

Yanılmak: “*Kağug yanıldı*”, kavun ezildi (3-107). Bizde: *yençilmek*.

Yanşak: Geveze adam (3-384). Bizde: *yanşak*.

Yavlak: “*Edgü yavlak*”, iyi kötü (1-433). Bu bize yava kelimesini çağrıştırır.

Yavkalmak: “*suv yavkaldı*”, su ısındı, kızdı (3-108). Bu söz biraz anlam uzaklığına rağmen “*yéy halamağ*” sözünü akla getirir.

Yubanmak: “*Er iştin yubandı*”, adam işten çekindi (3-83). Bizde “*yubanmak*” geçinmek demektir. Türkiye Türkçesinde bu kelime yoktur.

Yuga: Bir çeşit çörektir (1-422). Bizde: “*yuha*”.

Yügürtmek: “*Ol onu yügürtti*”, o, onu kaçırdı. Bizde “*yügürtmek*” sözü işlektir ve çocukları yürütmek için kullanılan alete de “*yügürek*” diyorlar.

Yüligü: Saç kesen ustura, buna Oğuzlar “*kerey*” diyorlar (3*170). Bizde: *ülgüc*.

Yetmek: Oğuzlar ve Kıpçaklar kelimenin başındaki /y-/ harfini /c-/ olarak değiştirirler. “*Ol meni cetti*”, o bana yetişti (2-314). Bizde “*çatmak*” olarak söylenen kelimenin aslı bu açıklamaya göre “*yetmek*” olmalıdır.

Yizimek: “*Et yizidi*”, et koktu. Herhangi bir şey kötü kokarsa böyle derler (3-86). Bizde “*iyidi*” (*iyimek / iylenmek*).

آذربایجان تورکجه‌سی سۆزلویو' حقیقده

یازان: دوکتور حمید نطقی

کئچن ایلین سئویندیریجی کولتور (مدنیت) حادثه‌لرینین ان مهم- لریندن بیر "آذربایجان تورکجه‌سی سۆزلویو" نون چاپدان چیخماسی ایدی. لغت ایکی جلدده ۱۹۹۲ حیفه‌لیک آنادیلیمیزین لئکسیکوقرافیک آبیده‌لریندن سایلمالی دیر. گلدجک چاپلاردا قاچینیلماز اولان بیر پارا آرتیرما، اسکیلتمه، دگیشمه یعنی لغتین انکشافی بو حؤکم-و دگیشدیره بیلمز. منه ائله گلیرکی، مؤلف، سیف الدین بیگ آلتایلی-نین، سگیزایل، گئجه - گوندوز چالیشماسینین محصولو اولان قوبدو-غو بو ساغلام و محکم بینئوره اوستونده آنادیلیمیزین ان معتبر و شموللو بؤیوک لغتی قورولا بیلر. بو بحثه بیر آز سونرا قاییدا - جاغیق .

لغت یازانلار دیللرین "اثنوانتشر"ینی (لیست، قهرست) حاضیر لایانلار حؤکمونده دیرلر. دوغرو-دوروست "اثنوانتشرلردن - ایسته نیلیرسه عمومی لغتلردن ده عینی خصوصیتلر طلب ائدیلیر. لغت دیلین کلمه وارلیغینی اولدوغو کیمی گؤسترملیدیر. بونا گؤره ده لغت یازماق هر کیشینین ایشی دگیلدیر. او قدر کی، بو جتین ایشین آلتینا گیرمک اوچون زامانیمیزدا آرتیق، نه قدر ملاحظتلی اولورسا اولسون، تک بیر آدام دگیل، بو ساحهده سریشته صاحب‌لاریندان

۱. سیف الدین آلتایلی "آذربایجان تورکجه‌سی سۆزلویو" ملی اگیتیم باکانلیغی یایینلاری: ۲۶۱۸ بیلیم و کولتور اثرلری دهریسی: ۶۹۵ ، سۆزلوک دهریسی: ۱ و ۲ جلدده ، ۱۹۹۴ .

VARLIK

AYLIK TÜRKÇE VE FARŞA KÜLTÜR DERGİSİ

18. Yıl, 1375

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ HAKKINDA

Dr. Hamid NUTKİ

Geçen yılın sevindirici kültürel olayların en önemlilerinden biri “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”nün⁴ basılmasıydı. Eser iki ciltte 1992 sayfalık ana dilimizin leksikografik abidelerinden sayılmalıdır. Gelecek basımlarda kaçınılmaz olan bazı artırma, eksiltme, değişme ve sözlüğün gelişmesi bu hükmü değiştiremez. Bana öyle gelir ki, yazar Seyfettin Bey Altaylı’nın sekiz yıl gece gündüz çalışmasının ürünü olarak koyduğu bu sağlam ve muhkem temel üstünde ana dilimizin en muteber ve şümüllü büyük sözlüğü kurulabilir. Bu bahse biraz sonra değineceğiz.

Sözlük yazarlar dillerin “envanter”ini (liste, fihrist) hazırlayanlardan sayılır. Doğru dürüst “envanterlerden ne istenilirse genel sözlüklerde aynı özellikler talep edilir. Sözlük, dilin kelime varlığını olduğu gibi göstermelidir. Buna göre de sözlük yazmak herkesin işi değildir. O kadarki, bu zor işin altına girmek için günümüzde artık, ne kadar yetkili olursa olsun, tek bir adam değil, bu sahada tecrübe sahiplerinden

⁴ Seyfeddin Altaylı “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü” Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2618 Bilim ve Kültür Eserleri Dergisi: 690, Sözlük Dizisi: 1 ve 2 ciltte, 1994.

گڻتیش هیئتدر تشکول ائدیلیر، اونلار علمی بیر ایش بؤلومو و هر طرفی دقتله اولچموش بیجیلیمیش بیر پلان و پروگراما (برنامه) گؤره باش رثداکتورون امری آلتیندا ایشه باشلار و آهنگلی شکلیده موفقیتله ایشی باشا چاتدیریرلار.

ایلک لغتدرین، اکثرًا تک بیر عالیمین، بعضًا ده ایکی - اۆچ کؤمکچی ایله بیرلیکده حاضرلاندیغینی تصور ائتمک اولار. بو نوع لغتدر بیر تک شخصین آدیلا تانیلیرلار. مثلا "ان ایلک لغتدرن سا - بیلان و یونان شاعری هومئربین اثرلرینین چتین کلمه لرینی ایضاح ائدن آبدئرالی پروتاغوراسین اثری بو جومله دندیر. بیزده ده نادر شاهین منشی سی میرزه مهدیحان، شاعر نوایی نین اثرلرینین ایراندا باشا دؤشولمه سی اۆچون، اونون ایشلتدیگی کلمه لری "سنگلاخ" آدلی لغتینده ایضاح ائتدیگی زامان، عینی یولو تعقیب ائتمیشدیر. بو ایشین ایلک تشبوتلری حق ایله لئکسیکوقرافیک تاریخینده حؤرمته خاطرلانیلیرلار.

لغتدری ایلک نظرده آشاغیداکی کیمی بؤلکم مومکوندور:

۱. هابله، ایکی عصر میلاددان قاباق بیزانسی آریستوفانس و ایشلک اولمایان کلمه لر لغتینی یازماقلا یقنی بیر جیغیرآجدی. میلاددان بیر عصر قاباق، مارکوس وئریوس فالاکوس، لاتین لغتی، "LIBRI DE SIGNIFICATU VERBORUM" تالیف ائتدی. میلادی بیرینجی عصر ده، والثریوس هارپوکراسیون خطیبلرین ایشلتدیکلری کلمه لری ایچینه آلان بیر لغت تنظیم ائتدی. ایکینجی عصرده ایسه ایلک سیستماتیک چینجه لغت، "HSVC WEBI" - ی هوشن یازدی. ۵- جی میلادی عصرده اسکندریه لی هئسی چیوس کلاسیک یونانچا نین بؤیوک لغتینی ترتیبله دی. ۶- جی میلادی عصرده، هندلی قرا مئره الیمی، آمداراسیما، سانسکریت لغتینی حاضرلادی. میلادی ۸- جی عصرده ایلک عمومی عرب لغتی، "کتب العین" خلیل ابن احمد طرفیندن تالیف ائدیلمیشدیر. معلوم اولدوغو اوزره، کاشغاری محمود، مشهور "دیوان لغات الترک" ونو ۱۱- جی میلادی عصرده تاما ملادی... (R.L.

COLLISIO, IN "A HISTORY OF FOREIGN LANGUAGES DICTIONARIES", OXFORD BLACK WELLS, 1982)

Geniş heyetler oluşturulur. Onlar bilimsel bir iş bölümü ve her yönü dikkatle ölçmüş biçmiş bir plan ve programa göre baş redaktörün emri altında işe başlar ve uyumlu bir şekilde bu işi başarıyla bitirirler.

İlk sözlüklerin genellikle tek bir âlimin, bazen de iki üç yardımcıyla birlikte hazırlandığını düşünürüz. Bu şekildeki sözlükler tek bir şahsın adıyla tanınır. Örneğin ilk sözlüklerden biri sayılan ve Yunan şairi Hommer'in eserlerinin zor kelimelerini açıklayan Abderalı Protagoras'ın eseri böyledir. Bizde de Nadirşah'ın Münşi'si bize Mehdi Han, şair Nevayi'nin eserlerinin İran'da anlaşılması için onun kullandığı kelimeleri "Senglah" adlı sözlüğünde açıkladığı zaman, aynı yolu takip etmiştir. Bu işin ilk teşebbüsleri hakkında leksikografik tarihinde saygıyla hatırlanır!⁵

Sözlükleri ilk bakışta aşağıdaki gibi bölmek mümkündür:

⁵ Habele, M.Ö. 2. asırda Bizanslı Aristofans ve işlek olamayan kelimeler sözlüğünü yazarak yeni bir çığır açtı. M.Ö. 1. asırda Markos Verius Falakus, Latin Sözlüğü "LIBLI DE SISLIFICATUS VERBOROM" telif etti. M.S. 1. asırda Valerius Harpükration hatiplerin kullandıkları kelimeleri içine alan bir sözlük düzenledi. İkinci asırda ise ilk sistematik Çince sözlük "HSVO WEN"i Ho sin yazdı. M.S. 5. asırda İskenderiyeli Hesiçius Klasik Yunancanın büyük sözlüğünü tertipledi. M.S. 6. asırda Hintli gramer âlimi Amdarasimha, Sanskrit Sözlüğünü hazırladı. M.S. 8. asırda ilk umumi Arap sözlüğü "Kitabü'l Ayn" Halil İbn Ahmed tarafından telif edilmiştir. Bilindiği gibi Kaşgarlı Mahmud meşhur "Divan u Lügati't Türk"ünü M.S. 11. asırda tamamladı... (R. L. COLLISTO, IN "A HISTORY OF FORSTON LANGUAGES DICTIONARI ES" OXFORD BLACK WELL, 1982)

۱. الف): استاندارد عمومی دیل لغت‌ری (تورکجه‌ده: " دیوان لغات الترک " ، انگلیزجه‌ده دوکتور ساموئل جانسون دن قیسالتمیش آدی ایله " A DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE " و " THE OXFORD DICTIONARY " ، فرانسیزجادا پی‌یشر لاروسون لغتی، فارسجادا " برهان قاطع " و امثال قبیلیندن . .
- ب): دیل‌لرین مختلف لهجه‌لری‌نین لغت‌ری ، مثلاً " شمس الدین سامی - نین " قاموس تورکی " سی - تورکیه تورکجه‌سی اوچون - " ، " ایضاحلی آذربایجان لغتی " ، تورک دیل قورومونون " تورکجه سؤزلوک - یعنی تورکیه تورکجه‌سی لغتی کیمی .
- پ): " THESAURUS " دئیلین مترادفلر لغت‌ری . .
- ت): بیر دیلدن باشقا بیر دیله و یاخود دیل‌لره ترجمه لغت‌ری .
- س): مختلف دیل‌لرده " آرقو - اسلانگ - و سیره لغت‌ری .
- ۲- شمس الدین سامی‌نین " قاموس الاعلام " آدلاندیردیغی زامانیمیز دا مختلف شکل‌لرده چاپ اولان " آنسیکلوپئدیک " " دایرةالمعارف " دئیلین لغت‌ری .
- ۳- علم ، اینجه‌صنعت ، و جوربه‌جور بیلگی‌لره خاص ائدیلمیش لغت‌لر (طب، کامپیوتر، فیزیک ، ریاضی و سیره علمی لغت‌لر) . .
- ۴- چئشیدلی لغت‌لر، (چپ راز کلمه‌لر- تاپماجا- اسکرابل (عجله توپلاماق، تالیف)، قافییه و سیره لغت‌ری) . .
- ۵- دیل‌لری خاص متودلارلا اؤیره‌دن " نماب " و " تحفة وهبی " کیمی اؤزلرینه خاص شکل و شیوه‌لری اولان لغت‌کتاب‌لاری .
- سيف الدين بيگ، التایلی‌نین ده " آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو " ، یوخاریداکی صینیف‌لندیرمه‌نین ، کتابین آدی‌نین گؤستردیگی کیمی بیرینجی قسمی‌نین الف بؤلومو، یعنی " لهجه‌لر " قروپونا عایدیر .
- یاخین دئیلله جک تاریخه قدر، تورک کولتورونون، گئنیش جوغرافیسی ساحه‌سینده (بئراسی لهجه‌لردن قیدالانماسی ایله بیرلیکده) ، اساس آبیده‌لری‌نین تظاهرونه دایما دؤرون حاکیم لهجه‌سی، " استاندارد یازیلی تورکجه " دئییه ، مظهر اولموشدور. دایما سونرالار بؤلونوب پارچالانمالار، پارچالانمیش قروپ‌لارین آراسینداکی علاقه‌لرین آزالماسی و کسيلمه‌سی، بعضی اؤلکه‌لرده زوراکی کوتله‌وی مهاجرت‌لره تورکجه

1. a. Standart genel dil sözlükleri (Türkçede: “Divan u Lügati’t Türk”, İngilizcede Dr. Samuel Canson’dan kısaltmış adı ile “*A DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE*” ve “*THE OXFORD DICTIONARY*” Fransızcada Piyer Laros’un sözlüğü, Farsçada “Burhan Katî” ve benzerleri.

b. Dillerin çeşitli lehçelerinin sözlükleri, örneğin Şemseddin Sami’nin “Kamus-ı Türki”si – Türkiye Türkçesi için - “İzahlı Azerbaycan Lügati”, Türk Dil Kurumu’nun “Türkçe Sözlük” yani Türkiye Türkçesi Sözlüğü gibi.

c. “*THESAURUS*” denilen eşanlamlı sözlükleri.

d. Bir dilden başka bir dile ya da dillere tercüme sözlükleri.

e. Çeşitli dillerde “argo – *slang*” vs. sözlükleri.

2. Şemseddin Sami’nin “Kamus-ı Alam” adını verdiği günümüzde çeşitli şekillerde basılan “ansiklopedik”, “Dairetü’l Maarif” denen sözlükler.

3. İlim, ince sanat ve çeşitli bilgilere hasredilmiş sözlükler (Tab, bilgisayar – *computer*, fizik, matematik vs. bilimsel sözlükler).

4. Çeşitli sözlükler. (çapraz kelimeler – bulmaca – *scrabble* (acele toplamak, telif) kafiye vs. sözlükleri).

5. Dillere has metodlarla öğreten “*Nisâb*” ve “*Tuhfe-i Vehbi*” gibi kendilerine has şekil ve şiveleri olan sözlük kitapları.

Seyfettin Bey Altaylı’nın da “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü” yukarıdaki sınıflandırmanın, kitabın adının gösterdiği gibi birinci bölümünün “a bölümü”, yani “lehçeler” grubuna aittir. Yakın denilecek tarihe kadar, Türk kültürünün geniş coğrafi sahasında (yerli lehçelerden faydalanmasıyla birlikte) esas abidelerin meydana çıkmasına daima dönemin hâkim lehçesi “standart yazılı Türkçe” diye mazhar olmuştur. Daha sonralar bölünüp parçalanmalar, parçalanmış grupların arasındaki, alakaların azalması ve kesilmesi, bazı ülkelerde zoraki kitlesel göçlerle Türkçe

دانشان خلقربن در بدر و بوخ ائدیلمهسی، قالانلارین ایسه میسن فندله (او جومله دن : جوربه جور ایفبالارلا دیلیری بیر- بیریندن اوزاقلاشدیرماق و بابل بورجونون حکایتینی تزهله مک ، آنادیلینسی یاساقلاماق و س) تک و مشترک یازی دیلی و اورتاق آنا کولتوردن آییرماق و یوخسوللاشدیرماق سنا ریوسو جهانشمول بیر کالیبرده تطبیق ائدیلدی، لهجهر " دیل " آدلاندیریلدیلار و منفرد وارلیغا مالیک اولدوقلارینی اثبات اوچون، قارداش لهجهرله مشترک خصوصیتلر دگیل تفاوت و آیریلیقلار اوزه رینده تاکید ائدیله، فونتیکنوآنسلار (جزئی اختلاف) شدتله حساسیت گؤستریلدی. تورک کولتورونون استناد ائدیگی ایفبالر بیرلیگی اورتادان قالغدی، اونون یئرینه مختلف سیستملردن آلینمیش ایفبالار میدانا چیخاریلدی، حتا عینی سیستم ایشلندیگی حاللاردا دا بنزه ر و عینی فونلمره فرقلی اشاره لـــــــر سچیلدی. نجه دئیرلر هره اوز یولونو توتدو. دیلی تصفیه ائتمک و یئنی اصطلاحلار قارشیلیق تشرمینولوژی دوزه لدرکن قارداش دیلر دن یادلشماق و اونلاردان اوزاقلاشماق ایسته ینلره گون دوغدو بو - ندان سونرا دیل اوزرینده ایشله ینلری نین چوخونون مساعیسی اوز لهجهرینه حصر ائدیلدی. لئکسیکوقرافی باخیمیندان دا تـــــــورک کولتورو محنه سی نین هر پارچاسیندا، آنجاق او بؤلومون دیل (یعنی لهجه) خصوصیتلرله مشغول اولوندو و بعضا " ده گۆزه ل اثرلـــــــر یارادیلدی. مثلا " تورکیه تورکجه سینده بو ساحه ده چوخ ایش گؤرولشؤ دوره اسکی سوونتلر داخلینده ده دقته دگر اثرلر طبیعتیه واردیر. لاکین ایشلر عینی مداردا سئیر ائتمه دی، بیر چوخ یئرلـــــــرده یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز " سناریو " حادثه لرین حؤکمو ایله تطبیق ائدیله بلمه دی، باشدا ایراندا اسلامی انقلاب، تورکی دیل و کولتورونو ازن فارس شوونیزمینی قسمی ده اولسا، قینینا چکیلمه یه مجبور ائتدی. چوخ چکمه دن سوونتلر بیرلیگی ده داغیلدی. بیر- بیریندن ایللر ایلی یادلاشان قارداشلاردا تزه دن علاقه قورماق فیکیر و حیسی اویاندی، و کولتورال (مدنی) یاخین قوهوملار اولدوقلاری یادلارینا دؤشده. بوتون فیرتینلار راغما " کؤکلر، یئرین آلتیندا، ساغلامدی. اونجا " بنشین یومالار باخما یاراق، اکثریتین اولمز کیملیک شعورو، چایلارین دنیزلره آخیشی کیمی یوزلرجه

konuşan halkların derbeder ve yok edilmesi, kalanların ise bin yalanla (aynı şekilde: türlü türlü alfabelerle dilleri birbirinden uzaklaştırmak ve Babil burcunun hikayesini tazelemek, ana dilini yasaklamak vs.) tek ve ortak yazı dili ve ortak ana kültürden ayırmak ve yoksullaştırmak senaryosu evrensel bir kalibrede incelendi, lehçeler “dil” olarak adlandırılırlardı ve tek bir varlığa sahip olduklarını isbat etmek için, kardeş lehçelerle ortak özellikler değil farklılık ve ayrılıklar üzerinde durdular. Fonetik nüanslara (*cezai ihtilaf*) şiddetle hassasiyet gösterildi. Türk kültürünün dayandığı alfabe birliği ortadan kalktı, onun yerine çeşitli sistemlerden alınmış alfabeler meydana çıkarıldı. Hatta aynı sistem işlediği halde de benzer ve aynı fonemlere farklı işaretler seçildi. Nasıl derler herkes kendi yolundan gitti. Dili arıtırken ve yeni terimlere karşılık terminoloji oluştururken kardeş dillere yabancılaşmak ve onlardan uzaklaşmak isteyenlere gün doğdu! Bundan sonra dil üzerinde çalışanların mesaisi kendi lehçelerine hasredildi. Leksikografi bakımından da Türk kültürü sahnesinin her parçasında, ancak o bölümün dil (yani lehçe) özellikleriyle meşgul olundu ve bazen de güzel eserler yazıldı. Örneğin Türkiye Türkçesinde bu sahada çok büyük işler görülmüştür. Eski Sovyetler dâhilinde de dikkate değer eserler doğal olarak vardır.

Lakin işler aynı yörüngede seyretmedi. Birçok yerde yukarıda işaret ettiğimiz “senaryo” hadiselerin hükmü ile tatbik edilemedi. Başta İran’da İslamî İnkılab, Türk dili ve kültürünü ezen Fars Şovenizmini kısmen de olsa kınına çekilmeye mecbur etti. Çok geçmeden Sovyetler Birliği de dağıldı. Birbirine yıllarca yabancılaşan kardeşlerde yeniden ilişki kurmak düşüncesi ve hissi uyandı ve kültürel (medeni) yakın akrabalar oldukları hatırlandı. Bütün fırtınalara rağmen kökler yerin altında sağlamdı. Onca “beyin yıkamaya bakmayarak, çoğunluğun ölmez kimlik şuuru çayların denizlere akışı gibi yüzlerce

ایلیک مشترک کولتور عمانیندا بیرلشمک اوچون یول آختارماغا باشلادی. الیفبا بیرلیگی ایلیک مرحله اولاراق حل ائدیلمهسی لازیم اولان مسئله کیمی قارشیلانیدیلدی. طبیعی دیر، بئله بیر دورومدا، الیفبا و لئکسیکوقرافیک مسئله لر فوریتلرین باشیندا گلمه کده دیر.

یاشادیغیمیز شرایطده مکمل بیر " لهجه لغتی" باخیمسیز، صاحبسیز، یازیلیب اوخوندورولمایان تحقیره معروض قالان، ال ایله قاریشیدیر. یلان گئت- گئده فقیرلشدیریلیمک ایسته یین دیلیمیزین، زنگین وار- لیغینی گؤزلر اؤنونه سره چک و حقینده سؤیله نن بهتانلارا لازیم اولان جاوابی وئره چک.

آشاره ائدیلمهسی کیمی قوزئی (شمال) آذربایجان جمهوریتینده دیل اوزرینده جدی چالیشمالار اولموشدور. سیف بیگ آلتایلی نین " آذربایجان تورکجه سی سؤزلویو" نون بیزجه ان دقته لایق طرفی اونون یالقیز قوزئی آذربایجان گؤز اؤنونده آلاراق حاضیرلانما ماسی دیر. دیل خلقین یادداشیندا (حافظه سینده) یاشاما قدادیر، بو یادداش قدیم اوغوز کولتورونون ان صاف اؤرنکلرینی مدھش بیر قیسقانچلیقلا محافظه ائتمیش و بو قوتسال (مبارک) دیلین زورلانا اوصوللارلا اؤلمه سینه اذن وئرمه میشدیر... حاضیرلادیغیمیز بو سؤزلوک (لغت) آذربایجانین قوزئیینی ده گونئیینی ده اؤزونده حفظ ائتمیشدیر. بو دا منه موتلولوق (بختیارلیق) وئرن و سگگیز ایلیک یورغونلوغومو اونوندوران آیری بیر یؤندوره .

بئله گئنیش بیر پلان (طرح) ، ایلیک تشبوتده ، کؤنلون ایسته دیگی کیمی حیاتا کئچیریلمه سی اوچون، عمومیتله ، تک بیر عالیم دگیل، سریشتملی صلاحیت صاحب لاریندان تشکول ائتمیش هیئتلرین عهدہ سینه قویولمالی دیر. آلتایلی بیگ بو ایشین بینووره سینی تقدیره لایق بیر همت و مهارتله ، تک باشینا قویموشدور. او، بو ایشین آلتینا درین بیر عشقله گیرمیش ؛ ناغیللاردا دئییلن کیمی الینده دمیردن عما ، آباغیندا دمیردن چاریقلا بو چتین یولا چیخمیشدیر. قاناغیندا مین بیر مانعایله ، دئمک اولارکی تک و تنها پنجه لشمیشدیر. گونئی دن انقلابدان سونراکی نثریاتا (نادر استثنالارلا) الی چاتما یاراق، هر گووه ندیگیندن بیغین - بیغین سؤللار سوروشاراق، علاقہ لرین ،

yıllık ortak kültür okyanusunda birleşmek için yol aramaya başladı. Alfabe birliği ilk evre olarak halledilmesi gereken mesele olarak görüldü. Doğal olarak, böyle bir durumda, alfabe ve leksikografik meseleler yapılması gerekenlerin başında gelmektedir.

Yaşadığımız durumda mükemmel bir “lehçe sözlüğü” bakımsız, sahipsiz, yazılıp okutturulmayan, hakarete maruz kalan, el ile karıştırılan, git gide fakirleştirilmek istenen dilimizin zengin varlığını gözler önüne serecek ve hakkında söylenen suçlamalara gereken cevabı verecek.

İşaret edildiği gibi Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti’nde dil üzerinde ciddi çalışmalar olmuştur. Seyfeddin Bey Altaylı’nın “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”nün bizce en dikkate değer yönü onun yalnız Kuzey Azerbaycan’ı göz önünde alarak hazırlanmamasıdır. Dil halkın hafızasında yaşamaktadır. Bu hafıza eski Oğuz kültürünün en saf örneklerini müthiş bir kıskançlıkla muhafaza etmiş ve bu kutsal dilin zorlama usullerle ölmesine izin vermemiştir... Hazırladığımız bu sözlük Azerbaycan’ın kuzeyini de, güneyini de özünde hafzetmiştir. Bu da bana mutluluk veren ve sekiz yıllık yorgunluğumu unutturan ayrı bir yöndür.

Böyle geniş bir plan, ilk teşebbüste, gönlün istediği gibi hayata geçirilmesi için, genellikle tek bir âlim değil, tecrübeli yetki sahiplerinden oluşmuş heyetlerin sorumluluğuna verilmiştir. Altaylı Bey bu işin temelini takdire layık bir çalışma ve başarıyla tek başına atmıştır. O, bu işin altına derin bir aşkla girmiş, masalarda söylendiği gibi elinde demirden asa, ayağında demirden çarıkla bu zor yola çıkmıştır. Önünde bin bir anlam ile tek ve تنها pençelenmiş demektir. Güneyde İnkılab’dan sonraki neşriyata (nadir istisnalarla) eli varmayarak, her güvendiğinden yığın yığın sorular sorarak alakaların,

ندندسه کافی درجدهه قورولا بیلدهدیگینین سلسلری ایجینده ، قارشى - سینا تیکلمیش الیفبا اختلافینین چتین لیکلرینین، آشماق و سکووت سدینى دیرناقلاری ایله سؤکه - سؤکه یولونا عنادللى داوام ائتمیش دیر. نتیجه ، الیمیزدهکی شمل لغت دیر. طبیعی دیر کی بو کتاب ، طالع یار اولورسا ، هر چاپیندا بیر آز داها مکملشهجک و نهایت آذربایجان تورکجهسینین ، مثلاً: " THE CONCISE SCOTS DICTIONARY 1. ENGLISH LANGUAGE = DIALECTS - SCOTLAND DICTIONARIS (EDITOR - IM - CHIEF PAIRI ROBINSON) "

قدر دؤبوروجو ، قصورسوز و گؤوه نیلیر مراجعت منبعی اولاجاق. بورادا بیر نکته به اشاره ائتمک گره کیر: لهجه لرین لغتینى تألیف ائتمک عمومی یازی دیلی نین بینفوره سینین سئمنت (ماتریال ، ملزمه) و خرجینى حاضرلاماق کیمی جدی و اساسلى بیر ایش دیر. بو ایش - تورکجه نى محکم بیر اساسا اوتورتماق اوچون ، (بیلدیگیمه گؤره) ذاتا " بیرسیرا سریشته صاحبلازی طرفیندن ۳۰ - ۲۰ ایلده اولنارجا جلد کتاب تألیف و چاپ ائدیلبیدیر. (مثلاً ، تورکیه ده مختلصف " درلمه سؤزلویو " سئری و ساییز دئیملر - تعبیرلر - لغت کیمی) . " آذربایجان تورکجهسى سؤزلویو " نون ایلك چاپى ، طبیعی دیر کی ، گلهجک چاپلاردا تصحیح ائدیلمه سی آرزولانان (قدیم لرین تعبیری ایله) بیر نئجه ذوهول (غفلت) دان خالی دگیلدیر. بونلاری - " شکه " عاید اولنلاری نین ان گؤزه چارپانلاریندان بیری صحیفه باشلاریندا او صحیفه ده کی باش و دیب کلمه لرین قید اولونما سى دیر. باخدیغیندا قارشیسینداکی صحیفه ده هانسی ماده لرین یازیلد - یغینى ایلك نظرده بیلک مومکون اولمور ، و بو آراش دیرجی نین ایشینی چتین لشدیریر. جلد لرین ایکییه بؤلونمه سینده ده ، بیرینجی جلدین " همان " ماده سی ایله بیتمه سی و ایکینجی جلدین " حماسه " ماده سی ایله باشلاما سی دیر. دشمک " ه " حرفی نین شامل اولدوغو ۷۳ صحیفه نین ، ۲۶ صحیفه سی بیرینجی جلدده و ۴۷ صحیفه سی ده ایکینجی جلدده اولنرینه بیئر تاپیلار. گؤره سین ، " ه " حرفی نین بوتون ماده لری بیرینجی جلدده بیئر آلسایدی ، او زامان بیرینجی جلدده ایکینجی جلدین ایندیکی موازنه سی (یاینلما ییرام ۶۷۰ / ۶۲۲) ، دن

nedense yeterli derecede kurulamamasının sisleri içinde karşısına dikilmiş alfabe ihtilafının zorluklarını, aşmış ve sessizlik duvarını tırnaklarıyla söke söke yoluna inatla devam etmiştir. Sonuç, elimizdeki temel sözlüktür. Doğal olarak, bu kitap şanslıysa her basımda biraz daha mükemmelleşecek ve nihayet Azerbaycan Türkçesi'nin, örneğin “*THE CONCISE SCOTS DICTIONARY, 1. ENGLISH LANGUAGE – DIALECTS – SCOTLAND DICTIONARIS (EDITOR IN CHIEF MAIRI ROBINSON)*”

Kader duyurucu, kusursuz ve güvenilir başvuru kaynağı olacak. Burada bir noktaya işaret etmek gerekir: Lehçelerin sözlüğünü telif etmek genel yazı dilinin temel materyal (malzeme) ve harcını hazırlamak gibi ciddi ve esaslı bir iştir. Bu işte Türkçeyi kesin bir esasa oturtmak için (bildiğime göre) zaten bazı tecrübe sahipleri tarafından 20-30 yılda onlarca cilt kitap telif edilmiş ve basılmıştır (Örneğin Türkiye’de çeşitli “Derleme Sözlüğü” serileri ve sayısız deyimler – tabirler – sözlükler gibi). “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”nün ilk basımı, doğaldırki, gelecek basımlarda düzeltilmesi arzulanan (eskilerin tabiri ile) birkaç gafletten halli değildir. Bunların “şekle” ait olanlarının en göze çarpanlarından biri sayfa başlarında o sayfadaki baş ve son kelimelerin kaydedilmemesidir. Baktığında karşısındaki sayfada hangi maddelerin yazıldığını ilk bakışta bilmek mümkün olmaz ve bu araştırmacının işini zorlaştırır. Ciltlerin ikiye bölünmesinde de birinci cildin “همان” (*hemân*) maddesi ile bitmesi ve ikinci cildin “هماسهت” (*hemâset*) maddesiyle başlamasıdır. Demek /h/ harfinin kapsadığı 73 sayfanın, 26 sayfası birinci ciltte ve 47 sayfası da ikinci ciltte kendilerine yer bulmuşlar. Görüldüğü üzere, /h/ harfinin bütün maddeleri birinci ciltte yer alsaydı, o zaman birinci ciltle ikinci cildin düzeninden (yanılmıyorsam 622 / 670),

بهرینجی جلدین لهینه (گینه بانیلما بیرسام ۶۶۹/۶۱۳) چئوریلسه یئ
 و جلدلرین صحیفه سایسی آراسینداکی فرق ایندیکی ۴۸ دن ۵۶-یا
 چیخسایدی، نه اولاردی؟ کتابین چاپینین گۆزه‌لیگی اوخونا قلیغی ،
 صحیفه‌لرین آیدین و مکمل ترتیبی ، نفیس گۆرکمی بیزیم بو کوز متیک
 (گۆزه‌لیک) قصورلاری جدیده آلمامیزا سبب اولدو. انسان طبیعتی
 بئله دیر، گۆزه‌لرین هئج بیر قصورونو گۆزدن قاجیرماز و اونلاردا
 مکملیت آختارماقدان اوزونو توتا بیلمز.

بو مکملیت آرزوسو کتابین مندرجاتیندان دا انتظار و توقعو
 آرتیریر، بو بابدا دا طبیعتی ایله (مؤلفین " بیبلدیوقرافیا " سیندا
 آدی کئچمه یین جنوب " ایران " آذربایجاندا چاپ اولموش بیر ایکی لغتی
 دفته آلماغی ایله برابر) ، جنوب (ایران) آذربایجاندا داها چوخ
 تکلیف و نظر توقع ائدیلهیر. بو! یشین بیزده باکیر بیر زمین
 اولدوغو اوچون، یازچی و هر ماراقلی فیکر صاحبی، اؤز یاشایش
 منطقه‌سیندن بول - بول نفیس کلمه‌لر ارمغان ائده بیلر. بونلار توپلا
 نینجا او بیر کلمه‌لره برابر وجودا گلن خزینه ، دلیمیزین حقیقی
 حشمت و سونسوز زنگین لیگینی گۆستره بیلر جکدیر .

نمونه اوچون ، دقت و دوروستلویونه امین اولدوغوم دوستوم ناصر
 بیگ منظوری نین منه لطف ائتدیگی " سون ناغیل ، سون افسانه " اثری-
 نین سونونا علاوه ائدیلن " سۆزلوک ، ایضاح " قسمیندن (آلتایلی
 بیگین کتابیندا راست کلمه‌دیگیم) کلمه‌لردن بیر نئچه سی (قیسالد -
 یلمیش ایضاحلاری ایله) یازی نین سونونا قید ائدیمیشدیر .

۱. آقای منظوری نین کتابیندان اؤرنکلر: آجی باغیرساق (چوخ دا -
 نشان ، یک نسق) ، آلا چرپو (کولکلی قاریاغما سی) ، اؤسه مک
 (حرکت و فرمک ، اوینارکن ائکلری دالغالاتدیرماق) ، اوهده مک (حیوان
 لارین یاتیب ، ال - آباق چالیب دؤنمه سی) ، بلله (تیکه ، بلکه بو
 گونکی ساندویچ) ، بوسماق (کمین ائتمک) بیدارلاماق (کسمک) ،
 پورانیماق (ضعیفله مک) ، پؤشله مک (بیر نوع پیشیرمک) ، پیرسیماق
 (شیشمک ، غصه دن حالی دگیشمک) ، تنگه (کندلرده کوچه) ، تنگیمک
 (تنگه گلیمک) ، جوجو (دوداقلارین گوشه سی) ، جوما (پیغین ، جرگه)
 چوسگون (اینجه باغیش) ، چیریک (فارسلا رین " کهنه " دئدیکلری ،

birinci cildin lehine (yine yanılmıyorsam 613 / 669) çevrilsedi ve ciltlerin sayfa sayısı arasındaki fark şimdiki 48'den 56'ya çıksaydı ne olurdu? Kitabın basımının güzelliği, okunaklığı, sayfaların aydın ve mükemmel tertibi, nefis görkemi bizim bu kozmetik (güzellik) kusurları ciddiye almamıza sebep oldu. İnsan doğası böyledir. Güzellerin hiçbir kusurunu gözden kaçırmaz ve onlarda mükemmeliyet aramaktan kendisini tutamaz.

Bu mükemmeliyet arzusu kitabın içeriğine olan beklentiyi de artırır. Bu konuda da doğal olarak (yazarın “bibliyografya”sında adı geçmeyen Güney “İran” Azerbaycan’da basılmış bir iki sözlüğü dikkate almasıyla beraber), Güney (İran) Azerbaycan’dan daha çok teklif ve görüş beklenir. Bu işin bizde bakir bir zemin olduğu için, yazar ve her meraklı fikir sahibi yaşadığı bölgeden bol bol nefis kelimeler armağan edebilir. Bunlar toplanınca diğer kelimelerle beraber vücuda gelen hazine dilimizin hakiki haşmet ve sonsuz zenginliğini gösterebilecektir.

Örnek için, dikkat ve dürüstlüğüne emin olduğum dostum Nasır Bey Manzurî'nin bana lütfettiği “Son Nağıl, Son Efsane” adlı eserinin sonuna ilave edilen “Sözlük, Açıklama” bölümünden (Altaylı Bey'in kitabında rastlamadığım) kelimelerden birkaçı (kısa açıklamaları ile) yazının sonuna kaydedilmiştir.⁶

⁶ Akay Manzurî'nin kitabından örnekler: Acı bağırsak (çok konuşulan, yeknisak), ala çerpü (küleli kar yağması), övsemek (hareket vermek, oynarken etekleri dalgalandırmak), evedemek (hayvanların yatıp el ayak çalıp dönmesi), belle (tike, belki bugünkü sandviç), busmak (kemin etmek), bidarlamak (kesmek), puranımak (zayıflamak), pöşlemek (bir çeşit pişirmek), pırısınmak (şişmek, دن غصه hali değişmek), tenge (kentlerde küçe), tengimek (tengelemek), cöcü (dudakların köşesi), Cuma (yığın, çerge), çüsgün (ince yağış), çirik (Farsların “كفنه” dedikleri, çocukları kundaklamak için kullandıkları parça), hıhlamak (deveyi oturtmak), dazalak / kazalak (bir kuş türü), dend (şiddetli iniş ya da yokuş), sarpmış (berkimiş), sepelenmek (yalpalamak ve alaylanmak), sekke (aşık oyununda bir deyim), sehm (korku), sutul (yetişmiş buğda vs.), som (sakit, mat), şu (bu), şeh (rutubetli), kara keyit (nigeranlık), korcanak (kor), kıstırmak (bir şeyi gizlice birisine vermek), kıncık (dende dende, diş diş “مزرس”), kıyha (feryad), kepir (bir çeşit yumak, esiden taş oyuntusunda kapacak temizlerdi), kirman (sarı renk) vs...

ذوقلو یازیچیلاردان اسماعیل بیگ هادی ده مقاله و حکایه لرینه بعضاً "بئله ایضاحلار آرتیراره، حتا درگیلر و سایر نشریاتدا بو نوعدن بیرسیرا ایضاحلار قویارلار، لاکین دوغرو - دوروست بیر لغت اوچون بونلار کافی دگیلر و ایضاحلارین بیر پاراسی دا. دقیق اولما-قدان اؤزاقدیملار. لغتین مکمل اولماسی اوچون هامی بؤلگه ندره ، مجهز و ایشین اوصولونو بیلن هیئتلرین اؤزون زامان جالیشمالاری گله جکدیر. بئله بیر امکانین بو گۆن وجودا گلمه سی اؤزاق گؤرونور. سه ده ، گنجلیکلرینی و گؤزهل ایملرینی بو ایشه نثار ائده جک همت غیرت و اؤزلویونون شعوروندا اولانلار وارکن انتظار دؤرو اؤزون سورمه به جک و ایمانلا حاضرلانمیش زمینده . " بلکه صاباح ، بلکه صاباحاندا. قابق "، "نوبهار اولقاج تیکاندان برگ گول اظهار " اولاجاقدیر.

سؤزلریمین داوامیندا بیر نکته به اشاره ائتمک گره کیر: اکشرا"

" THE HAND WRITER DICTIONARY OF MODERN WRITTEN ARABIC " - بین مقدمه سی بئله باشلاپیر: " بولغت مدرن یازی دیلی عربجه نین کلمه احتیاطی (خزینه سی) و عباره لرینی ایچینه آلیر. عراقدان مراکشه قده ر یاییلمیش بیر ساحه ده غزئطربن درگیلرین و مکتوبلارین دیلی اثریمیزین اساسی دیر. بو دیل، کوتاه - لری مخاطب قیلان رسمی بیانلاردا ، رادیودا ، تلویزیوندا و دینسی مراسمده ایشلتمکده دیر. لغتیمیز ، ۲۰- جی عصرین باشیندا بو طرفه یازیلیمیش متنلر اؤستونده جالیشانلار اوچون ده فایدالی اولاجاقدیر"

اوشاقلاری قونداقلاماق اوچون ایشلندیکلری پارچا ، خیخلانماق (ده وه - نی اوتورتماق) دازلاق / قازلاق (بیر نوع قوش)، دند (شدتلی اغنیش یا یوخوش)، سارپمیش (بوکیمیش) سپه لله نمک (یالپالانماق ، والایلانماق) سقنه (آشیق اویونوندا بیر دئیم) سهم (قورخو) ، سوتول (بیئتیشمیش بوغدا و سایره) سوم (ساکت ، مات) ، شو (بو) ، شقه (رطوبتلی)، قاراقئییت (نگرانلیق)، قورجاناق (قور) قیسد - یرماق (بیر شئی گیزلینجه بیرسینه وئرمک) ، قینجیق (دنده - دنده ، دیش - دیش " مزررس " قیپها (فزیاد) ، کپیر (بیر نوع یوماق داش اوغونتوسو ایله اسکی زامانلار قاب قازان تمیزلردیلر) ، کیرمان ساری رنگ) و سایره ...

Zevkli yazarlardan İsmail Bey Hadi de makale ve hikâyelerine bazen böyle açıklamalar ekler. Hatta dergiler vs. neşriyatta bunun gibi bazı açıklamalar koyarlar. Ancak doğru dürüst bir sözlük için bunlar yeterli değildir ve açıklamaların bir bölümü de dikkatli olmaktan uzaktır. Sözlüğün mükemmel olması için bütün bölgelerde donanmış ve işin usulünü bilen heyetlerin uzun zaman çalışmaları gerekecektir. Böyle bir imkânın bugün vücuda gelmesi uzak görünsede gençliklerini ve güzel yıllarını bu işe harcamak çaba, gayret ve benliğinin şuurunda olanlar varken intizar dönemi uzun sürmeyecek ve imanla hazırlanmış zeminde “belki sabah, belki sabahtan da önce”, “*ilkbahar ulkaç tikandan berggöl izhar*” olacaktır.

Sözlerimin devamında bir noktaya işaret etmek gerekir: Genellikle başvurduğum: “*THE HAND WEHR DICTIONARY OF MODERN WRITTEN ARABIC*”in giriş bölümü böyle başlıyor: “Bu sözlük modern yazı dili Arapçanın kelime hazinesi ve ibarelerini içine alır. Irak’dan Merakeş’e kadar yayılmış bir sahada gazete, dergi ve mektupların dili, eserimizin esasıdır. Bu dil, toplumları muhattap kılan resmi beyanlarda, radyoda, televizyonda ve dini merasimde kullanılmaktadır. Sözlüğümüz, 20. asrın başından bu yana yazılmış metinler üstünde çalışanlar için de faydalı olacaktır”.

مؤلف بونلاری یازارکن عربلرین ایللر بویو و گئیش جوغرافیایا اؤزه رینده و جور به جور کولتورلرله تماسا گله رک لهجه باخیمیندان فرقلشمه لرینی، غربدن آلینان یئنی تکنولوژی ایله برابر، دیله بیغین - بیغین اصطلاحلارین هجومو، او بیر یانندان دا عصریمیزی ایلك ایللریندن باشلایراق چوخو سوریه و لبنا نلی منورلری - دالیندا دوردوغو، " دیلی تمیزله ییب آریندیرما " طرفدارلاری ("آری - دیلچی = پۆریست) لرین حوکتلری و بونلارا قارشى عکس العمللرین یازیلی عربجه لئکسیکوقرافیا سیندا تاشیریندن و بوتون بونلارا رغما" واحد یازیلی عربجه نین انکشافیندان دا بحث ائدیر .

گۆره سن قاشقارلی محمودون اؤلمز اثریندن سونرا یئنی باشدان ، بوتون لهجه لریمیزده (ایندی بونلارا دیل دئییریک) دانیشانلارین (اساسدا موجود و کؤکو دیپ - دیری یاشایان مشترک کولتوروموزون ان جانلی مظهری اولاجاق) اورتاق تورک یازی دیلی - هئج اولمازسا باشلانغیجا اوغوز قروپو لهجه لری اوچون ده "هانس وئرین" اثری کیمی بیر لغت هاچان چیخاجاق ؟ (ذاتا" بو چتین یولدا ، میرزا کاظم بیگین " تورک - تاتار دیلی نین دیل بیلگیسی" - ۱۸۳۹ - ، را - دولف ون ۷۰۰۰۰ کلمه نی ایچینه آلان" تورک لهجه لری نین بؤیوک لغتی، ۴ جلد و ۱۲ بؤلوم، - ۱۹۱۱ - ۱۸۸۸ ، حسین کاظم قدری نین ۴ جلدلیک لغتی کیمی آبیده لری ایله ایلك آغیر آدیملار آتیلیمیشدی .

او زامان، هر تورک خلقی نین یازیب اوخویا بیله جگی عموم استا - ندارد تورکی یازی دیلی دادلی و جانا یاخین لهجه لریمیزی، الهته کی (بوتون بؤیوک دیل لرده اولدوغو کیمی) اؤز قوجا غیندا یاشادا جاق دیره کولتوروموزون عموم یازی دیلیندن محروم (قدیم لرده آتارین گۆزلری نین یانینا یاخیلان و اونلارا هنده ورلرینی گۆرمگی امکانسیز قیلان مئشیندن دوزه لمیش کیچیک پرده لرین ایشینی گۆره ن) "تجرید پرده سی" ایله ، آنجاق منفرد بیر لهجه نین دار پنجره سیندن دۆنیانی گۆرمگه محکوم ائدیلمن خلقلر مانعه لردن قورتولاجاق، بئله جه ، عموم

۱- تفصیلات اوچون " پروفیسور فرهاد زینالوف " تورک لهجه لری نین قارشیلاشدیرمالی دیل بیلگی نین" نه باخین ، تورکیه تورکجه سیننه چئویرن : یوسف گدیکی .

Yazar bunları yazarken Arapların yıllar boyu ve geniş coğrafya üzerinde ve farklı kültürlerle temas ederek lehçe bakımından farklılaşmalarını, Batıdan alınan yeni teknoloji ile beraber, dile yığın yığın terimlerin hücumu, diğer yandan da asrımızın ilk yıllarından başlayarak çoğu Suriyeli ve Lübnanlı aydınların üzerinde durduğu “dili temizleyip arındırma” taraftarlarının (aradilci, pürist) hareketleri ve bunlara karşı aksel-amellerin yazılı Arapça leksikografyasında tesirinden ve bütün bunlara rağmen yazılı Arapçanın gelişiminden de bahseder.

Kaşgarlı Mahmud’un ölümsüz eserinden sonra yeni baştan, bütün lehçelerimizi (şimdi bunlara dil diyoruz) konuşanların (esasta mevcut ve kökü dip diri yaşayan ortak kültürümüzün en canlı mazharı olacak) ortak Türk yazı dili hiç olmazsa balangıçta Oğuz grubu lehçeleri için “Hans Wehr”in eseri gibi bir sözlük ne zaman çıkacak? (zaten bu zor yolda Mirza Kazım Bey’in “Türk-Tatar Dilinin Dil Bilgisi” – 1839 –, Radolf’un 80.000 kelimeyi içeren “Türk Lehçelerinin Büyük Lügati, 4 cilt ve 12 bölüm – 1888-1911, Hüseyin Kazım Kadri’nin 4 ciltlik lügati gibi abideleri ile ilk ağır adımlar atılmıştı).⁷

O zaman her Türk halkının yazıp okuyabileceği genel standart Türk yazı dili tatlı ve cana yakın lehçelerimizi, elbette (bütün büyük dillerde olduğu gibi) kendi kucağında yaşatacaktır. Kültürümüzün genel yazı dilinden mahrum (eskiden atların gözlerinin yanına takılan ve onlara yanları görmeyi imkânsız kılan demirden yapılmış küçük perdelerin işini gören) “tecrid perdesi” ile ancak tek bir lehçenin dar penceresinden dünyayı görmeye mahkûm edilen halklar manilerden kurtulacak, böylece, genel

⁷ Tafsilat için “Prof. Ferhad Zeynelov” “Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil Biligini”ne bakın, Türkiye Türkçesine çeviren: Yusuf Gedikli.

یازی دیلینده ، مختلیف اۆلکهلرده یاشایان بوتون کولتورداشلار بیر- بیرلرینین اثرلریندن متقابلا" فایدالانماقلار و او زامان کولتوروموزون انکشافی گۆزلری قاماشدیرا جاقدیر .

یشری گلیمشکن دیل و کولتورلرین یاییلما خریطهسینین اۆلکهلرین سیاسی خریطهسی ایله هئج آلیب- وئره جگی اولما ماسی حقیقتینسی خاطرلتمالیییق . عموم واحد استانلار یازی دیلی مختلف شیوهلری ایله ، بیر چوخ ، دوست و یا دشمن جوربه جور مملکتلرده یایغین اولما بیلر . بونا ان یاخین مثال عربجه دیر . دله و فراتین ساحلر- یندن آتلانتیکه قدهر اولارلا لهجهده دانیشیلان بو دیل ، بیر تک عموم یازی دیلی ایله عینی کولتورون انکشافیندا پای صاحیبی دیر- لر . انگلیزه ، اسپانیولجا ، فرانسوزجا و سایرلردن بحث ائتمگه نه لزوم وار نه ده حوطه . بونون یانیندا کلاسیک مثال اولاراق آدی کئچن سوئیس کیمی چوخ دیلی اۆلکهلرده آزدگیلدیر .

عموم استانلار یازی دیلی هدفینه بیئتیشمک ، خصوصی ایله بیزیم زاماندا آسان بیر ایش دگیلدیر . مانعهلری سایماق و بیر- بیر- اؤستونده دورماق بورایا سیغیشماز ، بو انگلرین موضوعوموزلا علاقه لی اولان ان مهملریندن بیریمی ، بیر آز اول اشاره ائتدیگیمیز ایفبا مسئلهسی دیر ، اولایفبا سیستملری کئچن عصره گۆره (عرب ، رومان و اسلاویک اولاراق) اوچ قاتاچیغدی . ثانیاً فونه تیک ایفبا- لار لهجهلرین تفرعاتینا ائنه رک فرقلره تاکید ائله مگه ، آیری - غیریلیک اؤدونه بیئلهدی . عرب ایفباسینین فونه تیک اولما ماسی لهجهلریمیزی تجرید ائتمگه ، معظم بیر کولتور چرچیوهسینی سیندیر- ماغا و خلقلرین کئچمیشلری ایله اولان گوندهلیک و مستقیم علاقه لرینی محو ائتمگه بئل باغلایانلار اوچون بؤیوک مانعه دی .

بورادا ایفبا بحثینه گیرمگه مجال بوخودور ، نه ایسه ، ۱۹۴۰- لار دان بو یانا دیلیمیزین مختلف لهجهلری عرب ، لاتین و جور به جور کیریلیک ایفبالاری ایله یازیلدی . سووئتلرین بیخیلماسی ایفبا مسئلهسینی بو سفر جدا" اورتایا آتدی . هانسی سیستمی سئچمک اوچو مقاله لر ، چیخیشلار ، توپلاننتیلار اوزون زامان بوتون ارتبساط واسیطه لرینی مشغول ائتدی و ائتمگه دیر . بو " اختلاف " یں لاتین ایفباسی لهینه حل اولاجا غی احتمالی گئتدیگه چوخالیر ، یئنی تورک

yazı dilinde, çeşitli ülkelerde yaşayan bütün kültürdaşlar birbirlerinin eserlerinden karşılıklı olarak faydalanacaklar ve o zaman kültürümüzün inkişafı gözleri kamaştıracaktır.

Yeri gelmişken dil ve kültürlerin yayılma haritasının ülkelerin siyasi haritası ile hiçbir alıp vereceği olmaması gerçeğini hatırlatmalıyız. Standart yazı dili çeşitli şiveleri ile birçok dost veya düşman, çeşitli memleketlerde yaygın olabilir. Buna en yakın örnek Arapçadır. Dicle ve Fırat'ın sahillerinden Atlantik'e kadar onlarca lehçede konuşulan bu dil, tek bir genel yazı dili ile aynı kültürün gelişiminde pay sahibidir. İngilizce, İspanyolca, Fransızca vs. dillerden bahsetmeye ne lüzum var. Bunun yanında klasik örnek olarak adı geçen İsviçre gibi çok dilli ülkeler de az değildir.

Genel standart yazı dili hedefine varmak, özellikle bizim dönemimizde kolay bir iş değildir. Engelleri saymak ve bir bir üstünde durmak buraya sığmaz, bu engellerin konumuzla alakalı olan en önemlilerinden birisi, biraz evvel işaret ettiğimiz alfabe meselesidir. Evvela alfabe sistemleri geçen asra göre (Arap, Romen ve Slav olarak) üç katına çıktı. İkincisi fonetik alfabeler lehçelerin teferruatına inerek farklılıkları vurgulamakla, ayrı gayrılık ateşini yelledi. Arap alfabesinin fonetik olmaması lehçelerimizi ayırmaya, muazzam bir kültür çerçevesini kırmaya ve halkların geçmişleriyle olan gündelik ve müstakim alakalarını mahvetmeye bel bağlayanlar için büyük engeldir.

Burada alfabe bahsine girmeye gerek yoktur, neyse, 1940'lardan bu yana dilimizin çeşitli lehçeleri Arap, latin ve türlü Kiril alfabeleri ile yazıldı. Sovyetlerin yıkılması alfabe meselesini bu sefer cidden ortaya attı ve hangi sistemi seçmek için makaleler, çıkışlar ve toplantılar... Uzun zaman bütün iletişim araçlarını meşgul etti ve edecektir. Bu "ihtilafın" Latin alfabesi lehine hallolacağı ihtimali gittikçe çoğalır, yeni Türk

جمهوریتلریندن آذربایجان بو سیستمین تطبیقینه کئچمیشدیر. قبول ائدیلمیش قرار، تورکیهده ۷۰ ایلدیر سیناقدان کئچمیش بعضی حرفلره معیین دیاکرتیکلر (اشارتلر) علاوه ائدیله رک الده ائدیلمن لاتین الیفبا سیستمی، داها دوغروسو "تورک لاتین الیفباسی" دیر، بیلیند- یگی کیمی تورکیه تورکجه سینده بو اشاره لری الیفبا یا آلماغا حاجت گورمه میشلر: *ç, w, Xx* بونلارا او بیرری لهجه لرده لزوموندا (تورکیه تورکجه سینده اولمایان فونتلر بئرینه) ایشله دیلمک اوچو "احتیاط" گوزو ایله باخماق اولار.

آذربایجان تورکجه سی سوزلو یو "نده ده یازیلدیغی کیمی آذربا- یجاندا ایشله دیلمن لاتین الیفباسی"، لغت "ده ایشله دیلمن الیفبادان بیرآز فرقلی دیر، بو ایکی الفبانی بیر- بیرری ایله توتوشدوراق:

۱- آذربایجان جمهوریتینده و لغتده ایشله دیلمن مشترک حرفلر:

Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Iı, İi, Jj, Kk, Ll, Mm,
Nn, Oo, Ö, O, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy,
Zz .

۲- فرقلی اشاره لر، پارانتز ایچینده کیلر " لغت " دن ایشله دیلمن فرقلی حرفلر دیر: " ee " - آچیق " E " (بو اشاره لغتده ایشله دیل- مه میشدیر) - ، " Ee " (لغتده " Ee " قاپالی دا داخل و " e ") ، " Ee " (آرخا) اؤستونده نقطه اولان " E " ده داخل و آذربایجان الیفباسینین " e " حرفی) " E " - آرخا دا ماق " E " - سی ، " Ee " (حنجره " : " سی ده داخل = " X " ، بو " E " لغتده آلتینا خط چکیلمکله گوستریلیر) ، " Yx " - حنجره " : " سی .

بو اختلافین اساس سببینی بیلمه مکله برابر، لغتین الیفبا و رفورم (اصلاح) بحثلریندن چوخ اول ترتیبه باشلانماسی و مؤلفین اؤز ذوقونه گؤره چاره سیز بو اشاره لرله ایشینه داوام ائتمه سی احتمالی دا وار .

۱. تفصیلات اوچون یروفسور، دوکتور آ. ب. ارجیلاسون - ون " تورک دیلی " درگیسی نین ۵۲۳-۵۲۴ نومره سینده درج اولموش یازییا باخینیز .

cumhuriyetlerinden Azerbaycan bu sistemin uygulamasına geçmiştir⁸. Kabul edilmiş karar, Türkiye’de 70 yıldır denenmiş bazı harflere belli başlı diyakretikler (işaretler) ilave edilerek elde edilen Latin alfabe sistemi, daha doğrusu “Türk Latin alfabesi”dir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde bu işaretleri alfabeyle almaya gerek görmemişler: *Qq*, *Ww*, *Xx*. Bunlara diğer lehçelerde gerekli görülürse (Türkiye Türkçesinde olmayan fonemler yerine) kullanmak için “ihtiyat” gözü ile bakılabilir.

“Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”nde de yazıldığı gibi Azerbaycan’da kullanılan Latin alfabesi, “sözlük”de kullanılan alfabeden biraz farklıdır. Bu iki alfabeyle birbiriyle tutuşturalım:

1. Azerbaycan Cumhuriyetinde ve sözlükte kullanılan ortak harfler: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Iı, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Ö, O, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.

2. Farklı işaretler, parantez içindekiler “sözlük”ten kullanılan farklı harflerdir: “*æ*” – açık /e/ (bu işaret sözlükte kullanılmamıştır) –, “Ee” (sözlükte “Ee” kapalı da dahil ve /e/), “Gg” (arka üstünde nokta olan “g” de dahil ve Azerbaycan alfabesinin “q” harfi) “*Qq*” – ard damak /g/ sesi, “Hh” (gırtlak /k/’si de dahil “X”, bu /h/ sesi sözlükte altına hat çekilerek gösterilir), “*Xx*” – gırtlak /h/’si.

Bu ayrılığın esas sebebini bilmemekle beraber, sözlüğün alfabe ve reform (ıslah) konusundan çok önce tertibe başlanması ve yazarın kendi zevkine göre çaresiz bu işaretlerle işine devam etmesi ihtimali de vardır.

⁸ Tafsilat için Prof. Dr. A. B. Ercilasun’un “Türk Dili” dergisinin 523 temur 1995 numarasında derç olmuş yazıya bakınız.

آذربایجان لاتین الیفباسیندا، دایما یادیرقادیم بیر حرفه ده اشاره ائتمه دن کئچمه یه جگم: معلوم " Эә " حرفی (کی منطقده " ɛ " نین بؤیوک شکللی - (مازوسکولو) ده " ɛ " دگیل " Э " او - لمالی دیر) ، بو " قارا قویونون هاردان آغ قویونلار سوروسونه داخل اولدوغونو " باشا دۆشمک گرهک ، دوغرو دور ، اول باشدا " فتحه " یئرینه سئچلمیش اوستو ایکی نقطه لی " аа " بونجا ایشلک بیر حرف اؤچون ، متنلر حددن آرتیق خالی - ناخیشلی گۆرسه نیردی ، بلکه ده کئچمیش الیفبانین تاثیر ده وار ، یا دا ناچارلیقدان و یا باشقا سببلره گۆره بو انابین حرف غمب ائتدیگی مقامیندا ابقاء ائدلمیشدیر ، هر حالدا بو " آچیق قاپالی Э " مسئله سی ایلك گوندن تا باشلانغیجان بؤیوک بیر خطا و بؤیوک اولدوغو قده ر ده گولونج بیر سهوین اوستونده تاسیس ائدیلب و کؤکوندن یئرسیزدیر . بسو گیریفتلشن " مسئله " نین غایت ساده ایضاحی وار ، بیلیندیگی کیمی یازیلی تورکیه تورکجه سی استانبول شیوه سی اوزه رینه قورولموشدور ، بو شیوه ده ۸ صاٹ فونم وار : " Üu " ، " و " ، " Üü " ، " Öö " ، " Oo " " Ii " ، " İi " ، " Ee " ، " Aa " بو صاٹلرین ایکنجیسی ، " Ee " حرفی ، بوتون تورکیه تورکجه سی اۆزه رینده ایشله یین دیلچیلری — صراحتله تکرار لادیقلاری کیمی ، آچیق " e " باشقا دشیمله " فتحه " نین اشاره سی دیرلره دشمک اولار کی ، آذربایجان الیفباسی اؤچون — فونمی گۆستره جک اشاره آختارانلار ، ۷۰ ایلدی گۆزلری نین قاباغیندا دوران موجود حرفی آختاریلارمیش | بیزه لازیم اولان حرف ، استانبول شیوه سینده اولمایان " قاپالی " " ea " یعنی کسره فونمینی گۆ — ستره جک بیر مناسب اشاره دیر ، بو فونم لاتین خطلی آوروپا — دیل لرینده ده موجود اولدوغوندان " مسئله " قاباقچادان — ائدلمیشدیر ، مثلا " فرانسیزچادا " fe " اشاره سی عصرلر دیر — فونمی گۆستر مکده دیر صورتینده ، عنادلارین یئرینی منطق آلدیگی و چالخان تیلارین آزالدیگی گون ، یئننی بیر عیار لاما نتیجه سی ، " ɛ " نین مرخص ائدیله جگی ، " ɛ " نین " ɛ " ، و ایندیکی " ɛ " نین ده " ɛ " اولاجاغینا اینانماق ، گۆره سن چوخ خیال پروران لیک دیر می ؟

گله جگینه چوخ اومیدلر بسله دیگیمیز و بیزیم اوجون چاغیمیزی — ان مهم لئکسیکوقرافیک اثر لریندن بیرسی سایدیغیمیز " آذربایجان

Azerbaycan Latin alfabesinde, daima yadırgadığım bir harfe de değinmeden geçmeyeceğim: Malum “ƒə” harfi (ki mantıkda /e/ sesinin büyük şekli – (majüskülü) de “ə” değil “ƒ” olmalıdır). Bu “kara koyunun nereden ak koyunlar sürüsüne dâhil olduğunu” düşünmek gerek. Doğrudur, başta önce “fetha” yerine seçilmiş üzeri iki noktalı /A/, /a/ bunca işlek bir harf için artık süslü görülürdü. Belki de geçmiş alfabenin tesiriyle ya da naçarlıktan veya başka sebeplere göre bu harf gasp ettiği makamında devam etmiştir. Her halde bu “açık kapalı /e/” meselesi ilk günden, ta başlangıçtan büyük bir hata ve büyük olduğu kadar da gülünç bir yanlışın üstünde tesis edilmiş ve kökünden yersizdir. Bu giriftleşen “mesele”nin gayet sade bir açıklaması var. Bilindiği gibi yazılı Türkiye Türkçesi İstanbul şivesi üzerine kurulmuştur. Bu şivede 8 ünlü vardır: /A/, /E/, /I/, /İ/, /O/, /Ö/, /U/ ve /Ü/. Bu sesli harflerin ikincisi, /E/ harfi bütün Türkiye Türkçesi üzerinde işleyen dilcilerin süratle tekrarladıkları gibi, açık /e/ başka bir deyişle “fethe”nin işaretidir. Demek olurki, Azerbaycan alfabesi için bu fonemi gösterecek işaret arayanlar 70 yıldır gözlerinin önünde duran mevcut harfi arıyormuş! Bize gereken harf İstanbul şivesinde olmayan kapalı /e/ yani kesre fonemini gösterecek uygun bir işarettir. Bu fonem Latin hatlı Avrupa dillerinde de bulunduğundan “mesele” önceden halledilmiştir, örneğin Fransızcada /E/, /e/ işareti asırlardır bu fonemi göstermektedir şeklinde, inatçılığın yerini mantık aldığı ve çalkantıların azaldığı gün, yeni bir ayarlama sonucu /e/’nin izin verileceği, “ə”nin /e/ ve şimdiki /e/’nin de /e/ olacağına inanmak, büyük bir hayalperestlik midir?

Geleceğine ümitler beslediğimiz ve bizim için çağımızın en önemli leksikografik eserlerinden birisi saydığımız “Azerbaycan

تورکجهسی سۆزلویو "نون بوتون چتین لیکلری آشاراق ، دفعه لرحه و هر دفعه سینده بیر اولکیندن داها مکمل چاپ اولماسی دیله لیبی نین گشچک لشمه سیننی کولتوروموز آدینا بیویک بیر اوغور و بختیارلیق ساییریق

" دده قورقود " ون آلمان دیلینه ترجمه و نشری

دده قورقود و ترجمه ائدرکن ...

احمد شمیده

سون آیلاردا دده قورقود کتایب بی نین آلمانجاسی الیمیزه چا تدی . کتایب بی بیر مکتوبلا بیرلیکده آقای م .ع .حسینی آلمانیا دان گونده رمیشدیر . کتایب مشهور آلمان تورکولوژیستی احمد شمیده طرفیندن آلمانجایا ترجمه ائدیلمیش و چوخ نفیس بیر شکیلده بولن ده چاپ ائدیلمیشدیر .

احمد شمیده حقیقی بیر مسلمان و قیمتلی بیر تورک شناس دیر . او اوزون ایللر تورک دیلی و ادبیاتیله مشغول اولموش بو ساحه ده درین آراشدیرمالار آپارمیش و گؤزه ل کتایب لار تالیف و ترجمه ائتمیشدیر .

احمد شمیده ترجمه ائدیگی کتایب حقیقده " تورک ادبیاتی " درگیسی نده (شوبات ۱۹۹۶) " دده قورقود " و ترجمه ائدرکن باشلیغی ایله بیر مقاله یازمیش و بو مقاله ده بو کتایب باره ده اوز فیکر لرینی ده افاده ائتمیشدیر . بورادا آقای حسینی نین مکتوبو ایله برابر مترجم حقیقده قیسا ایضاحات وئرندن سونرا مقاله سینین خلاصه سیننی نقل ائدیریک . وارلیق .

کتایب دده قورقود " ون آلمان دا نشری م .ع .حسینی

معلوم اولدوغو کیمی ، محتشم شفاهی خلق ادبیاتی آبیده لی " کتایب دده قورقود " ایلک دفعه ۱۸۱۵ - جی ایله درسدن شهرینده آلمان

Türkçesi Sözlüğü”nün bütün zorlukları aşarak defalarca ve her defasında bir öncekinden daha mükemmel basılması dileğinin gerçekleşmesini kültürümüz adına büyük bir uğur ve bahtiyarlık sayarız.

